Любомльська районна рада
Любомльська районна державна адміністрація
Любомльська міська рада
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Центр Дослідів Волині при СНУ ім. Лесі Українки
Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
Волинський краєзнавчий музей
Любомльський краєзнавчий музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії

Науковий збірник

Випуск 63

Матеріали
Міжнародної історико-краєзнавчої конференції,
присвяченої 730-ій річниці з часу першої
відомої писемної згадки про м. Любомль та 810-ій річниці
з часу писемної згадки про літописне м. Угровськ,
24 - 25 жовтня 2017 року, м. Любомль

м. Луцьк, 2017

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3(4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33
М 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії . Науковий збірник. Випуск 63. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24 - 25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силюк. – Луцьк, 2017. – 680 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників Міжнародної історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії», присвяченої 730-ій річниці з часу першої відомої писемної згадки про м. Любомль та 810-ій річниці з часу писемної згадки про літописне м. Угровськ, яка відбулася 24 - 25 жовтня 2017 року в м. Любомль.

Розраховане на науковців, краєзнавців, освітніх і музейних працівників, студентську та учнівську молодь.

Оргкомітет конференції:

Сушик Микола, голова Любомльської районної ради;

Герасимчук Олександр, перший заступник голови Любомльської райдержадміністрації;

Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України;

Остапюк Олександр, директор Любомльського краєзнавчого музею;

Силюк Анатолій, директор Волинського краєзнавчого музею;

Фініковський Юрій, старший науковий співробітник Любомльського краєзнавчого музею, аспірант Національного університету “Острозька Академія”

Редакційна група: ***Геннадій Бондаренко, Олександр Остапюк, Анатолій Силюк, Юрій Фініковський.***

Відповідальні за випуск: ***Олександр Остапюк, Анатолій Силюк.***

Технічний редактор: ***Олександр Трофімук.***

Матеріали надруковані в авторській редакції.
У разі передруку посилання на науковий збірник обов’язкове.

© Любомльська районна рада, 2017
© Волинський краєзнавчий музей, 2017
© Любомльський краєзнавчий музей, 2017

Шановні учасники

Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне Волині і Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії»!

Любомльщина, як складова Волині, має багатовікову та цікаву історію. Перші людські поселення на теренах краю відносяться до епохи кам'яного віку, зафіксована значна їх кількість в епоху мідного, бронзового та залізного віків, давньоруський період. Першим населеним пунктом в межах району був літописний Угровськ, згадку про який маємо в Галицько-Волинському літописі під 1205-1207 рр. В місті у 20-30- ті рр. XIII ст. перебував князь Данило Галицький.

В давньоруських літописах знаходимо першу писемну згадку про м. Любомль, яка датується 1287 роком. Розбудовником міста Любомль був волинський князь Володимир Василькович, відомий дипломат, культурно-освітній діяч.

Після розпаду Волинсько-Галицької держави територія Любомльщини входила з перервами до складу Литви, згодом – Польщі. Так, в Любомлі у кінці XIV- на початку XV ст. часто бував польський король Владислав II Ягайло, який у 1412 році побудував тут католицький костел Св. Трійці.

У 1510 році в м. Любомль була споруджена мурована єврейська синагога. Єврейська громада в Любомлі була чисельною і вважалась однією з найстаріших в Україні.

Магдебурзьке право місто отримало в 1541 році.

У 1569 році Любомль, котрий був власністю короля Сигізмунда II Августа, відданий, як частина посагу, його доньці. Після Люблінської унії в 1569 році Любомль, увійшов до складу Речі Посполитої.

На протязі XVII-XVIII ст. територія Любомльщини входить до складу володінь відомих магнатів та можновладців. Так, у 1659-1664 рр. власником Любомльського староства був український гетьман Іван Виговський, у 1660 році адміністратором в місті був майбутній український гетьман Павло Тетеря. У 1671 р. за рішенням польського сейму Любомльське староство було передане Дмитру Корибуту Вишневецькому, великому коронному гетьману Польщі, як компенсація за збитки, яких він зазнав у визвольній війні.

У 1768 році Любомльщина стає володінням великого польського магната, гетьмана Польщі, графа Францішека Ксаверія Браницького, який будує в місті розкішний палац.

В 1794 році м. Любомль було першим на Холмській землі в якому розпочались повстання військового полку, що згодом включився до загонів Т.Косцюшка.

Після III поділу Польщі Любомльщина відійшла до складу Російської імперії.

Під час франко-російської війни 1812 року в Любомлі проходила північна лінія дислокації військ третьої російської армії генерала О. П. Тормасова, тут же протягом певного часу розміщувався і його штаб. В ході бойових дій поблизу м. Любомль і с. Городно відбулись військові сутички між російськими та австро-саксонськими корпусами.

У 1849 році царський уряд конфіскував володіння Браницьких на Любомльщині.

В середині – другій половині XIX століття в Любомлі відбувається прискорений розвиток промисловості і торгівлі. У 1874-1877 рр. тут було прокладено залізничну колію (Ковель-Мацеїв-Любомль) і побудовано станцію. В цей же час окрім пивоварного заводу, чотирьох шкіряних підприємств та млина запрацювали три потужні млини, лісопильний та винокурний заводи.

В 1892 році на запрошення священика в с. Бережці, а пізніше і в м. Любомль побувала відома поетеса Леся Українка, де записала від місцевого населення 17 українських народних пісень.

В роки Першої світової війни територія краю була зайнята німецькими та австро-угорськими військами. Значною в цей час є діяльність Українських Січових Стрільців, які в межах Любомльщини відкрили 16 народних українських шкіл.

В 1919-1939 рр. Любомльщина відноситься до складу II Речі Посполитої. Утворений на її території Любомльський повіт був складовою Волинського воєводства, і включав в себе міську та сім сільських гмін.

З початком Другої світової війни, у вересні 1939 року м. Любомль було зайняте військами Червоної армії, в районі була встановлена радянська влада.

22 червня 1941 року, у ході німецько-радянської війни, в межах району відбулися значні бої. Уже 25 червня м. Любомль було зайняте нацистськими військами, встановлювалась німецька адміністрація. З вересня 1941 до липня 1944 рр. територія краю входила в склад Любомльського гебітскомісаріату. Нацистський геноцид 1941-1942 рр. знищив єврейську громаду в Любомлі. В роки війни на теренах краю активно діють загони УПА. Трагічною сторінкою в історії Любомльщини того часу є українсько-польський міжетнічний конфлікт 1943-1944 рр.

19 липня 1944 року місто було зайняте радянськими військами.

В післявоєнний період територія району збільшилась за рахунок ліквідації колишніх Головнянського та Шацького районів, здійснювалась побудова нових об'єктів економіки, промисловості, сільського господарства, соціальної інфраструктури, медицини, освіти і культури.

З проголошенням незалежності Любомльський район - район у північно-західній частині Волинської області в Україні. У 1993 року з його складу виділено північно-західну територію, з якої утворено Шацький район.

Територія району складає 1481 тис.км2 , в його складі налічується 1 міська, 1 селищна і 22 сільські ради, які об'єднують 70 населених пунктів. Станом на 2017 р. наявного населення в районі 39 316 осіб, в м. Любомль – 10 362 осіб.

Межує з Володимир-Волинським, Турійським, Старовижівським, Шацьким районами. На заході-кордон України з Польщею.

Територію району проходять автошляхи: Київ-Варшава, Володимир-Волинський-Брест, залізниця на Хелм (Польща).

Територія Любомльського району має рівнинний рельєф, порівняно теплий помірно-континентальний клімат з достатньою кількістю тепла і вологи, бідні дерново-підзолисті і болотні ґрунти.

У районі збереглися унікальні куточки флори і фауни. 54 942 га займають ліси, 23006 га - луки і пасовища, 8 326 га - болота. Територією району протікає 9 річок загальною протяжністю 172,1 км. Найбільші серед них: Західний Буг, Прип'ять, Вижівка, Неретва, Нережа та інші. Значну частину займають озера краю, яких тут налічується 12. Серед них: Велике Згоранське, Мале Згоранське, Куснищанське, Городнянське, Велике Новоугрузьке, Гущанське, Мошне, Римачівське та ін.

В районі утворено заповідні території загальнодержавного значення ландшафтні заказники «Мошне» та «Згоранські озера», а також ландшафтні, лісові, ботанічні заказники та пам'ятки природи місцевого значення: «Бистряки», «Буг», «Любомльський», «Підсвиння», «Підгородненський», «Мосирський», «Ялинник», «Гряда-1», «Гряда-2», «Дев'яте» та ін.

Сьогодні в межах Любомльщини функціонує 27 фермерських господарства та 7 сільськогосподарських підприємств . Серед кращих слід назвати такі агропідприємства як ТзОВ «Волиньагро», ТзОВ «ЕКОПЕЛ», ФГ «Олміт».

У напрямку забезпечення населення екологічно – чистою продукцією працює ПП «Екоферма», ФГ «Вест - Фенікс», ТзОВ «Чорниця Волині».

Продовжує розвиватись підприємницький сектор економіки району, саме завдяки діяльності малих підприємницьких формувань активно розвиваються такі галузі як промисловість, торгівля, ресторанне господарство, агропромисловий комплекс, будівництво, ринок цілого ряду платних та побутових послуг. На початок 2017 року в районі функціонувало 89 малих та 5 середніх підприємств,крім того у сфері малого бізнесу працювало 971 фізична особа – підприємець.

Важливий внесок у розвиток реального сектору економіки району здійснюють сьогодні такі суб'єкти малого та середнього бізнесу: ТзОВ «Верніколор» - офіційний дистрибютер високоякісних лакофарбових матеріалів провідних виробників Італії; ПП «Фолсаж» - виготовлення плівки для вакуумного пакування, пекарня підприємця Козел Оксани, у напрямку залучення іноземних інвестицій успішно працює ТзОВ «Л-транс».

Найбільш розвиненою у сфері підприємництва є галузь торгівлі, ресторанного господарства та сфери послуг, де працює 265 магазинів, 29 закладів ресторанного господарства, 100 суб'єктів підприємницької діяльності надає різного роду платні та побутові послуги. Серед них можемо назвати ТзОВ «Надія», ТзОВ «Світязь», ФОП Сулік П.В., ФОП Богуш В.В, та ряд інших. Важливу роль в економіці краю відіграють державні підприємства ДП «Прибузьке лісове господарство» та ДП «Любомльське лісове господарство».

Важливим об'єктом Любомльського краю є Ягодинська митниця - пункт контролю через державний кордон України на кордоні з Польщею. Через пропускний пункт здійснюється два види пропуску: залізничний та автомобільний.

Любомльський район має розширену мережу закладів медицини, освіти, культури, спорту.

На теренах краю діє Територіальне медичне об'єднання Любомльського і Шацького районів - сучасний лікувальний комплекс, який надає медичну допомогу первинного і вторинного рівня.

В районі діє 19 дошкільних закладів, 7 загальноосвітніх шкіл І ступеня, 16 ЗОШ І-ІІ ступеня, 12 ЗОШ І-ІІІ ступенів, 1 НВК «ЗОШ І ст.-ДНЗ», 2 НВК «ЗОШ І-ІІст.-ДНЗ», 5 НВК «ЗОШ І-ІІІст.-ДНЗ», 1 «ЗОШ І-ІІІ ст.-районна гімназія», будинок школяра,станція юних техніків, дитячо-юнацька спортивна школа, школа-інтернат для дітей-сиріт, професійний ліцей.

Діюча мережа закладів культури Любомльського району складає: 44 клубних установи, 32 бібліотеки, дитяча музична школа з філіалами у селах Головне, Забужжя і класами у селах Згорани, Гупали, Римачі, краєзнавчий музей.

В районі працюють Любомльська та Згоранська ДЮСШ, філіали ДЮСШ організовані в ЗОШ с. Олеськ, Куснище, Головно, Вишнів, Полапи та ін. Значними є успіхи вихованців спортивних шкіл з дзюдо, волейболу. Щорічно проводяться районні чемпіонати та Кубок району з футболу. Молодіжна і доросла команда «Рубіж» (м. Любомль) є постійним учасником чемпіонату Волині з футболу.

У релігійному плані у районі зареєстровані громади 12 конфесій: православні (УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ), римо-католики, греко-католики, протестанти (ЄХБ, ХВЄ-П, АСД, Свідки Єгови, Божа церква, Євангельські християни, Церква повного євангелія). Міжконфесійні стосунки в основному толерантні та безконфліктні.

Значним є потенціал краю для розвитку туристичної галузі. Вигідне географічне положення та наявність тут великої кількості об'єктів архітектури, історії та археології сприяють залученню іноземних відвідувачів. До визначних пам'яток історії та культури району належать Церква Св. Георгія (XIII-XVIII ст., м. Любомль), костел Святої Трійці (1412 р, м. Любомль) Палац Браницьких (XVIII ст., м. Любомль), городище «Замчище» з підземеллям (XIII-XVII ст., м. Любомль), Свято-Дмитрівська церква (1674 р, с. Згорани), Св. Троїцька церква (1841 р, смт. Головне), церква Святого Іоана Богослова (1777 р, с. Штунь), церква Святого Луки (1745 р, с. Городне), церква Успіння Пресвятої Богородиці (1752 р, с. Радехів), церква Різдва Пресвятої Богородиці (1884 р, м. Любомль), Хресто-Воздвиженська церква (1868р, с. Нудиже), церква Різдва Пресвятої Богородиці (1884 р., с. Хворостів), церква Святих Косьми і Даміана (1860 р., с. Вишнів), церква Святого Духа (1889 р., с. Олеськ) та ін.

Окрім цього Любомльський район гордиться рядом видатних земляків та уродженців краю. Серед них можна назвати: генералів О.Скіпальського, В. Бородчука, А. Яворського, І.Теребуху, П. Шпигу, митрополита Варфоломія, науковців С.Любомльчика, М.Бохона, Н.Букатевича, В. Трофимовича, Ю.Крамара, В. Вісина, Д.Остапюка, А.Данилюка, Л.Брюховецьку, К.Корсака, В.Лещука, В.Мінарченко, В.Узіюка, І.Шидловського, В.Пикалюка,В.Сиротюка, артистів та акторів: Н.Ужвій, С.Пікульського, Г.Лойка, А.Антонюка, П. Савоша, М.Гнатюка, П.Максимовича, письменників і поетів Л.Черкашину, Р.Братуня, В.Гея, В. Лиса, Н.Горик,М.Якубовську, дисидентів Д.Шумука, М. Коца, художників М.Букатевича, В. Михальську, журналістів С.Сачука, О.Згоранця, учасників російсько-української війни на Сході України: С.Киричука, С.Кушніра, А. Федчишина, О.Сацюка, Ю.Гіля, О.Грошева,

І. Смоляра, М.Штанського, та багатьох інших.

Від імені виконавчої та представницької влади району щиро вітаємо всіх учасників Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, бажаємо творчого натхнення, здоров'я, благополуччя, реалізації всіх професійних та особистих задумів, невичерпної духовної енергії в ім'я відродження, збереження і примноження славної історії Любомльщини і незалежної Української держави.

Голова Любомльської районної ради

Сушик М.М.

Перший заступник голови Любомльської РДА

Герасимчук О.В.

Шановні учасники
Міжнародної наукової конференції!

Сердечно вітаю вас у старовинному Любомлі. Перша писемна згадка про наше місто сягає славетних князівських часів. У Галицько-Волинському літописі зазначені слова волинського князя Володимира Васильковича, датовані 1287 роком: «Я хотів би поїхати до Любомля…», а його легендарний вислів «любо мені тут» у майбутньому став основою для красивої й милозвучної назви міста. Саме князю Володимиру належить велика честь розбудови Любомля. Пам'ять про його яскраве минуле зберігають і наші сучасники. І це – свідчення великої шани і щирої любові до маленького рідного куточка, звідки починаються широкі шляхи у незнаний світ.

Матеріали цього збірника, які висвітлюють історичні події, фіксують важливі факти, дають оцінку певним суспільним явищам, характерним для нашого регіону, сприятимуть глибшому розумінню наших здобутків і втрат, реалій і перспектив, старовинного й новітнього на сучасному етапі розвитку української держави.

У місті Любомль є ряд пам'яток архітектури національного значення. Серед них культові споруди: храм Святого Георгія, який зберігає сліди князівської доби і є справжньою окрасою нашого міста, костел Святої Трійці, історія спорудження якого ховається за цікавою легендою, церква Різдва Пресвятої Богородиці, де була охрещена наша знаменита землячка, народна артистка Наталія Ужвій, залишки палацу Браницьких, який колись мав вигляд вишуканої графської резиденції, що входила до будівель історичного центру Любомля. До пам'яток археології належать: Городище «Замчище», на території якого розташована замкова гірка, насипана в XIV ст. та Городище в урочищі «Шопи».

Культурні зв'язки поколінь, які ґрунтуються, насамперед, на непідробних патріотичних почуттях, виявляються і у виданнях книг про історію, про добрі справи кожного із нас, намагання зробити якомога більше корисного, потрібного для свого міста і краю.

Хочеться побажати жителям та гостям Любомля миру і злагоди, побільше щасливих митей та затишку у всіх оселях, нехай міцне здоров'я, благородні помисли, висока свідомість та відповідальність за власні діяння допомагають підносити духовність, велич національної ідеї, прагнення волі та добробуту.

З повагою,
міський голова ***Роман Ющук***

Розділ І. Музейна та пам'яткоохоронна справа на Любомльщині та Волині

Геннадій БОНДАРЕНКО *(Луцьк)*

ЛЮБОМЛЬЩИНА У ПУБЛІКАЦІЯХ ВІД 1991 р.

З початку 90-х років ХХ ст. частина краєзнавців стала виймати зі схованок і поширювати різними способами свої доробки і краєзнавчі знання. У державі з 2003 – 2010 р. діяла "Програма розвитку краєзнавства", яка була продовжена у новій редакції до 2025 р. Варто підкреслити, що це є державний підхід до вирішення національної програми, спрямованої на підтримку краєзнавства в Україні, відповідно до Указу Президента України 2001 р., Постанови Кабміну 2002 р. та рішень ІІІ з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців 2003 р. [1], а також відповідні шляхи розвитку були підтримані пленумами, з'їздами і, нарешті, VI з'їздом НСКУ у січні 2017 р.

23 січня у приміщені Інституту історії України Національної Академії наук України, відбувся VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України, який підводив підсумки роботи Спілки за 5 років. На з'їзді з доповіддю виступив голова правління Олександр Реєнт, були заслухані виступи голів мандатної і ревізійної комісії. Делегати від всіх областей України обговорили звітну доповідь, прийняли зміни до Статуту НСКУ, обрали нове Правління і голову Спілки, яким знову став Олександр Петрович Реєнт на наступні 5 років.

Від Волинської обласної організації НСКУ у роботі з'їзду взяли участь три делегати: директор Волинського краєзнавчого музею Анатолій Силюк, декан історичного факультету СНУ імені Лесі Українки Анатолій Шваб і голова обласної організації Геннадій Бондаренко, який виступив на з'їзді при обговоренні звітної доповіді і розповів про діяльність ВООНСКУ.

Звіти Волинської та інших обласних організації можна прочитати на сайті НСКУ.

Члени ВООНСКУ, директор Торчинського історичного музею Олександр Мельник, завідувач Музею етнографії Волині СНУ імені Лесі Українки Світлана Чибирак, голова Камінь-Каширського осередку НСКУ Валерій Хитрик за значний особистий внесок у розвиток краєзнавчого руху нагороджені грамотами НСКУ. Найвищу нагороду Спілки – звання «Почесний краєзнавець України» одержав відомий дослідник Луцька і Волині Володимир Пясецький. Геннадій Бондаренко одержав подяку від Міністерства освіти і науки України.

У цілому на з'їзді були намічені і схвалені шляхи розвитку краєзнавства і краєзнавчої освіти на наступні 5 років.

Більше ніж 300 шкіл області мають факультативний курс "Волинезнавство", який охоплює початкові класи, середню і старшу школу. Практично залишається проблема науково-методичного забезпечення викладання курсу та розробка заходів туристично-краєзнавчого характеру. Частина 1 волинезнавства була поширена у 2009 р. в електронному варіанті. Інші дві частини готуються у лабораторії волинезнавства у Волинському інституті післядипломної педагогічної освіти і які мають незабаром надійти у районні методичні кабінети.

Окремо висвітлюються кроки поширення краєзнавчої освіти в області на сторінках "Педагогічного пошуку", що постійно підтверджується в публікаціях рубрики «Краєзнавство» [20] та у «Літописі Волині», часописі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки [10].

Увага історії до рідного краю має сприяти вихованню громадянина і патріота, який зможе належно оцінити і зберегти те, що залишили пращури. Широкий аспект життя населення у минулому охопило видання "Західне Полісся: історія та культура", що вийшло у 2012 р. [8]. Воно стосувалося тих проблем, які визначали як досліджені, так і недосліджені питання минулого і сучасного Західного Полісся від найдавніших часів.

У Любомльському районі було проведено ряд археологічних досліджень і пошукова робота місцевими дослідниками та краєзнавцями. Чільне місце у процесі вивчення краю займає Любомльський краєзнавчий музей, в якому працював Дмитро Остапюк, а тепер працює його син Олександр, який є лауреатом премії НСКУ імені М. Сікорського. Колекція музею є досить представницькою. Про це свідчить путівник по музею, який вийшов у 2016 році [8]. Експозиція постійно оновлюється, а фонди поповнюються. У місцевій пресі постійно з'являються публікації, які розповідають про Любомльщину. "Наші вісті", "Новий шлях", "Наше життя" – такі за назвами газети, у яких чимало публікацій краєзнавчого характеру, виходили

у Любомльському районі в різні часи.

Постійно краєзнавчу інформацію подає «Краєзнавчий вісник» як видання Любомльського краєзнавчого музею та Любомльського відділення ВООНСКУ, що виходить один раз на 2 місяці. 19 травня 2011 року вийшов перший номер. На сьогодні випущено 35 номерів. Друкуються історико-краєзнавчі статті, новини музею, список дарувальників музею, краєзнавчі події.

У Любомлі і районі постійно проводяться краєзнавчі заходи. У 2001 р. була проведена науково-практична конференція "Любомль в історії України і Волині", яка присвячувалася 460-й річниці надання місту магдебурзького права. Наслідком роботи конференції став збірник матеріалів, упорядкований О. Остапюком [11]. Згодом вийшли путівники туристичний [13] і по Любомльському краєзнавчому музею [19], де брав участь О. Остапюк, а також опублікована його монографія про історію католицької громади Любомля [18].

Природа та історія можуть стати джерелом туристичного бізнесу для України і закордону. Унікальне поєднання можливостей для розвитку туристичної галузі в районі практично не використовується. Від Володимира, Нововолинська, Ковеля і Луцька можуть проходити туристичні маршрути, що єднали б найдавніші населені пункти з Шацькими і Згоранськими озерами, історію і природу, інтелектуальний відпочинок поєднали б з відпочинком на лоні поліської природи.

Звичайно, що такі туристичні маршрути вимагають певної інфраструктури і солідних інвестицій. Хоча початок може належати приватному зеленому бізнесові, який сьогодні поширюється в окремих регіонах України.

У недалекому минулому існувало кілька маршрутів всесоюзного і навіть міжнародного значення, але згодом вони зникли. Втім, відпочиваючих на Згоранських і Шацьких озерах не бракує і тепер. Згоранські озера можуть стати інвестиційно привабливими природними об'єктами. Туристично-екскурсійні маршрути вимагають не лише створення певного сервісу та інфраструктури галузі, а й добре підготовлених екскурсоводів, які професійно могли б познайомити гостей з історією, культурою і природою краю, з важливими подіями минулого, населеними пунктами та історичними особами, традиціями і звичаями. Це питання добре висвітлено у довіднику «Любомльщина історична, туристична, інвестиційно приваблива» [13].

Історія району вимагає подальшого дослідження і вивчення. Об'єктом уваги мають стати населені пункти, історичні постаті, історія та культура, природа та економіка, традиційно-побутова культура. У Любомлі заслуговує на увагу палац князів Браницьких, серед давніх поселень – це Угровськ, який час від часу притягує до себе увагу дослідників.

В "Історії міст і сіл УРСР. Волинська область" [9] вміщено інформацію лише про кілька населених пунктів, немає нічого про ті, які зникли з часом, внаслідок різних історичних подій та трагедій. Пошукова робота вчителів та учнів, краєзнавців, вчених, дає можливість підготувати і видати історико-краєзнавчу літературу для курсу волинезнавство і фундаментальну історію Любомля і району та включити її в історію міст і сіл за новим проектом НСКУ.

У публікаціях знайшла відображення історія сіл Куснище В. Загури [7], Бірки Л. Марчука [14], Скиби В. Ющука [23]. В. Ющук також описав Любомльский повіт Волинського воєводства за 1921-1939 років [24].

Про село, церкву і школу с. Городна докладно розповів архієпископ Варфоломій (В. Ващук) [3; 4; 5], уродженець цього села.

Усі сучасні населені пункти Любомльського району, станом на 2015 рік, коротко представлені у топонімічному довіднику Г. Бондаренка і В. Кихтюк [2].

Частина публікацій О. Остапюка, М. Дзея розміщені в окремих збірниках "Минуле і сучасне Волині та Полісся", у місцевій пресі. Видруковано другий випуск альманаху «Променади Любомля», який вміщує історико-краєзнавчі нариси М. Дзея, історичні нариси І. Котовича, В. Хвас, історію вулиць Любомля В. Філіпчука, спогади учасників війни В. Овдієвича, А. Дроздовича, легенди нашого краю, що записані Ю. Хвас тощо [21]. Про українсько-польський конфлікт часів Другої світової війни розповів І. Ольховський [17]. Надруковано також брошуру В. Солом'янюк про орденоносців та знаних людей Любомльщини [22].

Марки і поштівки минулого та сучасна філателія представляють Любомль в історико-культурному та мистецькому плані. Окремі сучасні випуски конвертів були присвячені Свято-Георгіївській церкві, Наталії Ужвій – відомій акторці, яка народилася у Любомлі. Звичайно, перелік історичних постатей Любомльщини набагато ширший і може скласти цілий ряд історичних портретів різних епох.

Окремо варто представити філокартію Любомльського району, з альбома «Від серця до серця», у якому більше сотні листівок [6, 743-851]. А нещодавно з'явився ряд комплектів художніх листівок, а

саме: календарики: Любомль. До 730-ї річниці з часу першої відомої писемної згадки про місто – 2 шт. Комплект поштових листівок: «100 років від часу створення українських народних шкіл Українськими січовими стрільцями на Любомльщині. УСС, учні та вчителі 1917-1918 рр. на Любомльщині». –18 листівок. А також 10 кольорових поштівок 2017 року: «Любомль», з сучасними пам'ятками архітектури, адміністративними будівлями.

Науковий збірник XXV обласної історико-краєзнавчої конференції є певною мірою етапним в розвитку краєзнавчої освіти [15]. Адже від часу видання першого збірника матеріалів пройшло більше 25 років. Навіть важко порахувати всі публікації, документи, ілюстрації, які вміщені в них. 63 томи "Минуле і сучасне Волині", а згодом – "Минуле і сучасне Волині та Полісся" суттєво поповнюють знання про край і сприяють не тільки краєзнавчій освіті, а й визначають та окреслюють окремі проблеми краєзнавчих досліджень. Поступово більшість конференцій на краєзнавчу тематику присвячуються певним районам і населеним пунктам, історичним постатям. А 41-й збірник стосувався історії наполеонівських воєн, які зачепили Україну і, зокрема, Любомльщину [16]. Любомльщині присвячений і 63-й том.

Таким чином створюється певна база для викладання курсу "Волинезнавство" і закладаються напрями наступних досліджень Волино-Поліського краю з метою виконання державних програм з підготовки нових енциклопедичних видань про Волинську область з "Історії міст і сіл України", "Енциклопедії Волині", "Зводу пам'яток історії та культури", "Реабілітовані історією", "Інтелектуальна еліта Волині" тощо.

Співпраця науковців та краєзнавців є досить плідною, оскільки на рівні обласних, районних і міських органів влади є сприяння проведенню конференцій, етнографічних та археологічних, природничих та економічних й інших напрямів краєзнавчих досліджень. Це означає, що краєзнавство шкільне і вищої школи, зацікавлених установ культури та інших може об'єднати свої зусилля в збереженні історичної пам'яті та становленню національної самосвідомості на конкретних матеріалах і вписувати власну історію та культуру в українську та світову.

Ця публікація не вичерпує всю інформацію про історіографію Любомльщини і може бути доповнена тими публікаціями, які не потрапили до уваги автора з різних причин.

---

1. ІІІ з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29 – 30 жовтня 2003 року). Матеріали та документи. – К. : ВЦ "Академія", 2004. – С. 112-120.

2. Бондаренко Г. В., Кихтюк В. В. Історична топоніміка Волинської області : назви населених пунктів. – Луцьк : Надстир'я, 2016. – 368 с.

3. Варфоломій, архієпископ (Ващук В.). Рідна церква. Історико-інформаційний нарис про церкву святого апостола і євангеліста Луки села Городна Любомльського району Волинської області. – Рівне, 2002. – 148 с.

4. Варфоломій, архієпископ (Ващук В.). Рідна школа. Історико-інформаційний нарис підготовлений з нагоди 160-річчя Городнянської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів Любомльського району Волинської області. – Рівне, 2002. – 136 с.

5. Варфоломій, архієпископ (Ващук В.). Село Городно. Історико-краєзнавчий нарис. – Рівне : Б. в., 2007. – 444 с.

6. Від серця до серця... Волинь у поштовій листівці початку XX століття. Альбом-каталог. – Луцьк: Ініціал, 2008. – 201 с.; іл.

7. Загура Василь. Село Куснище. Історико-краєзнавчі нариси / Василь Загура. – Луцьк : Надстир'я, 2009. – 256 с., іл.

8. Західне Полісся: історія та культура / За ред. В. Барана. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2012. – 784 с.

9. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – К.: АН УРСР, 1970.

10. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Ч. 1 – 17. – Луцьк : Ред.-вид. відділ. Волин. нац. ун-ту, 1996-2017.

11. Любомль в історії України і Волині: матеріали науково-практичної конференції /Упорядник О. Остап'юк. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – 112 с.

12. Любомль: туристичний путівник./ Упор. І. Красицький, О. Остапюк, Л. Соломянюк. – Любомль, 2015.

13. Любомльщина історична, туристична, інвестиційно привабліва: Довідник-путівник. – Луцьк : Надстир'я, 2011. – 256 с. + іл.

14. Марчук Леонід. Історія села Бірки: історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк : Надстир'я, 2004. – 136 с.

15. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Науковий збірник: Випуск 25; Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 16-ій річниці Незалежності України, 720-ій річниці першої писемної згадки міста Любомля і 800-ій річниці першої писемної згадки Угровська, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. – Луцьк : Пульс, 2007. – 338 с.

16. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у Наполеонівських війнах. Випуск 41. – Луцьк :

Волинські старожитності, 2012. – 301 с., іл.

17. Ольховський І. Кривава Волинь. Кн. 1. Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 роках. Історико-документальне дослідження. – К. : Гарт, 2008. – 248 с.

18. Остапюк О. Д. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині / О. Д. Остапюк. – Луцьк, 2012.

19. Остапюк О. Любомльський краєзнавчий музей. – Луцьк : Ініціал, 2016. – 8 с., іл.

20. Педагогічний пошук. – 2007. – № 1 – С. 81 - 84.

21. Променади Любомля. Літературно-мистецький Альманах. Упорядн. Юлія Хвас. Випуск 2. – Луцьк, 2017. – 172 с.

22. Соломянюк В. Орденоносці та знані люди Любомльщини. – Любомль, 2014. – 60 с.

23. Ющук В. Л. Скибам – 440 років. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк : Надстир'я, 2004. – 56 с.

24. Ющук В. Любомльский повіт Волинського воєводства: 1921-1939. – Луцьк, 2011. – 203 с.

Любов ГРАБИНСЬКА, Лариса ХМЕЛЯРСЬКА ***(Луцьк)***

МУЗЕЇ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ЯК ВАЖЛИВІ ОСЕРЕДКИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ

Вагома роль у національно-патріотичному вихованні підростаючого покоління належить музеям навчальних закладів, які стали дієвими осередками освіти і виховання учнівської молоді, формування у неї національної свідомості.

У своїй діяльності музеї керуються Положенням про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних навчальних закладах, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 22 жовтня 2014 року №1195.

Станом на 1 вересня 2017 року на обліку перебувають 179 музеїв при навчальних закладах області, з них 2 – при дошкільних, 168 – при загальноосвітніх, 2 – при позашкільних, 7 – при професійно-технічних навчальних закладах.

За профілями музеї розподілені таким чином: 118 – історичні (з них 27 – військово-історичні, 24 – широкого історичного профілю, 39 – історії населеного пункту, 21 – історії освіти, навчального закладу, 7 – історії особи), 6 – краєзнавчі, 3 – природничі, 3 – літературні, 2 – мистецькі, 47 – етнографічні.

У Любомльському районі нагромаджено позитивний педагогічний досвід роботи музеїв навчальних закладів, стабільною є динаміка розширення їх мережі: у 1998 році на обліку перебувало 3 музеї, у 2004 році– 8, у 2007 році – 11, у 2013 році – 16.

Впродовж останніх двох років з різних причин припинили свою діяльність 2 музеї навчальних закладів району: музей бойової слави Любомльської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 2 та музей лісу Мосирської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів.

Станом на 1вересня 2017 року у навчальних закладах району працюють 14 музеїв різних профілів,з них 2 – у міській місцевості, 12 – у сільській.

Кількість музеїв навчальних закладів району, що перебувають на обліку, становить 8 % від загальної кількості шкільних музеїв області. Це один з найкращих показників серед територій області.

За профілями музеї району розподілені наступним чином:

- історичні– 9, з них:1 – військово-історичний (*музей прикордонної слави Гущанського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад»),* 1 – історії населеного пункту (*музей історії села загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів с. Городно***),** 1 – історії особи (*музей Наталії Ужвій Любомльської районної гімназії імені Наталії Ужвій),* 1 – історії навчального закладу (музей історії школи Машівського *навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад»)*, 5 – широкого історичного профілю (*історичні музеї Штунської, Любомльської №3, Олеської, Забузької загальноосвітніх шкіл І-ІІІ ступенів, Радехівської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів)*,
- етнографічні – 3 *(етнографічні музеї Забузької, Куснищанської загальноосвітніх шкіл І-ІІІ ступенів, Гущанського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад»),*
- краєзнавчі – 1 *(краєзнавчий музей Гупалівської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів)*,
- мистецькі – 1 (*музей вишитої ікони Головненської спеціальної загальноосвітньої школи – інтернату «Центр освіти та соціально-педагогічної підтримки»)*.

Таким чином, у профільній класифікації переважають музеї історичного та етнографічного профілів.

Фото1. Висвітлення сучасних подій в Україні у зразковому музеї прикордонної слави Гущанського НВК.

Фото 2. Виступ Середи Н.Ю., керівника зразкового музею прикордонної слави Гущанського НВК на обласному семінарі керівників музеїв військово-історичного профілю. 26.04.2017.

Фото 3. Експозиції зразкового історичного музею Любомльської ЗОШ І-ІІІ ступенів №3.

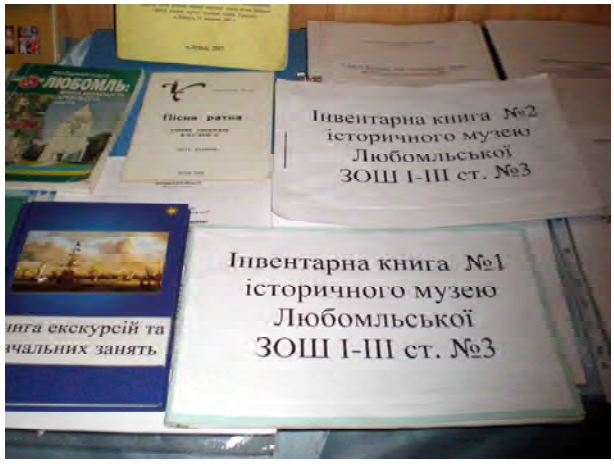

Фото 4. Документи і матеріали зразкового історичного музею Любомльської ЗОШ І-ІІІ ступенів №3.

Фото 5. У зразковому історичному музеї Штуньської ЗОШ І-ІІІ ступенів.

Фото 6. Предмети побуту в експозиції етнографічного музею Куснищанської ЗОШ І-ІІІ ступенів.

За значні успіхи у підвищенні ефективності навчально-виховного процесу, у формуванні і збереженні Музейного фонду України 3 музеї навчальних закладів Любомльського району удостоєно високого звання «Зразковий музей».

Це: - Історичний музей Любомльської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №3 *(керівник Красицький Ігор Миколайович),*

-Історичний музей Штуньської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів *(керівник Оніщук Катерина Петрівна),*

-Музей прикордонної слави Гущанського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад» *(керівник Середа Ніна Юріївна).*

Велика заслуга у стабільному розвитку музейної справи в районі працівників методичного кабінету відділу освіти Трач Валентини Петрівни та Солом'янюк Лариси Миколаївни. Вагомою моральною підтримкою керівників музеїв стало видання у 2012 році путівника «Музеї навчальних закладів Любомльського району», підготовленого методистом РМК Трач В.П. та колишнім завідувачем РМК Солом'янюк Л.М.

Музеї навчальних закладів Любомльського району взяли активну участь в обласному огляді музеїв, що проводився у 2015 році.

Наказом управління освіти, науки та молоді Волинської облдержадміністрації від 30 грудня 2015 року №368 «Про підсумки огляду музеїв при навчальних закладах Волинської області» оголошено подяку відділові освіти Любомльської райдержадміністрації за належну роботу в розвитку музейної справи в навчально-виховних закладах, організації та проведенні огляду музеїв.

Відомим в області центром патріотичного загартування школярів є Музей прикордонної слави Гущанського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад». Незмінним керівником музею з 1983 року є Середа Ніна Юріївна, відомий педагог і краєзнавець, вчитель математики. Справжню школу краєзнавчо-пошукової роботи у 60-ті роки XX століття Н.Ю.Середа пройшла у Торчинській школі Луцького району у Краєзнавця з великої літери, ентузіаста-музейника Григорія Гуртового.

Музей є скарбницею документальних матеріалів і пам'яток історії, реліквій минулого, зібраних кількома поколіннями учнів школи під керівництвом Ніни Юріївни.

На базі музею проводяться екскурсії, виховні заходи, тематичні виставки. Музей став осередком національно-патріотичної роботи навчального закладу, духовним центром проведення зустрічей з героями минулого і сьогодення.

Музей – багаторазовий переможець оглядів, конкурсів, патріотичних акцій.

Керівник музею прикордонної слави Середа Н.Ю. на високому рівні презентувала досвід музею на тему «Патріотичне виховання дітей та молоді засобами музейної педагогіки» на обласному семінарі керівників музеїв військово-історичного профілю у квітні 2017 року.

Широко висвітлюють історію населених пунктів району та видатних земляків історичні музеї навчальних закладів.

Важливим центром методичної роботи з шкільного музеєзнавства та історичного краєзнавства є Зразковий історичний музей Любомльської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №3 (керівник Красицький Ігор Миколайович). На базі музею проводяться районні семінари керівників шкільних музеїв. Діяльність музею активно висвітлюється в засобах масової інформації, у збірниках наукових конференцій, у яких бере активну участь керівник музею.

Велику науково-дослідницьку та просвітницьку роботу проводить Зразковий історичний музей Штунської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів (керівник Оніщук Катерина Петрівна). На основі музейних матеріалів учні школи підготували чимало пошуково-дослідницьких робіт, які стали переможцями та призерами різноманітних конкурсів.

Помітним явищем у музейному просторі області став І тур всеукраїнського конкурсу екскурсоводів музеїв навчальних закладів «Край, в якому я живу»,організований і проведений у лютому 2017 року управлінням освіти, науки та молоді Волинської обласної державної адміністрації спільно з Центром туризму, спорту та екскурсій за сприяння Волинського краєзнавчого музею.

Це був перший освітянський досвід щодо наповнення музейної роботи цікавим заходом. До реалізації програми конкурсу було запрошено авторитетного музейника – директора Волинського краєзнавчого музею Анатолія Силюка. У роботі журі конкурсу взяли участь досвідчені працівники Волинського краєзнавчого музею: завідувач відділу етнографії та народних промислів Людмила Мірошниченко-Гусак, провідні наукові співробітники Лариса Криштапюк, Богдан Зек, який є кандидатом історичних наук.

Фото 7. Виховний захід в етнографічному музеї Куснищанської ЗОШ І-ІІІ ступенів.

Фото 8. Матеріали про флору і фауну Любомльського району у краєзнавчому музеї Гупалівської ЗОШ І-ІІ ступенів.

Фото 9. Експозиція музею вишитої ікони Головненської спеціальної ЗОШ-інтернату «Центр освіти та соціально-педагогічної підтримки».

Фото 10. На обласному конкурсі екскурсоводів музеїв навчальних закладів. м. Луцьк, Центр туризму, спорту та екскурсій. 08. 02. 2017.

Серед учасників майже всіх територій Волині успішно виступили на конкурсі та стали переможцями усі три юні екскурсоводи Любомльського району. Такий же високий результат лише в учасників конкурсу з міста Луцька.

Зокрема, на секції «Військово-історичні музеї» переможцем визнано:

Світюк Тетяну, ученицю 7 класу Гущанського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад» (керівник Середа Ніна Юріївна);

на секції «Музеї історії навчального закладу» (історії освіти):

Філіпчука Дениса, учня Машівського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад» (керівник Миньчук Оксана Олександрівна);

на секції «Етнографічні музеї»:

Загуру Дар'ю, ученицю 4 класу Куснищанської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів (керівник Загура Оксана Євгеніївна).

За допомогою презентацій вони провели оглядові екскурсії музеями навчальних закладів, продемонстрували високу майстерність екскурсовода, глибокі знання історії створення та змісту експозицій музеїв, творче поєднання показу і розповіді, артистизм, отримали високу оцінку журі.

Учасники конкурсу і їх керівники відповідально поставилися до участі у заході: змістовність слайдових презентацій музеїв, емоційне представлення оглядових екскурсій, одяг конкурсантів зробили конкурс цікавим за змістом і привабливим сприйняття музейних колекцій.

Конкурс продемонстрував, що музеї навчальних закладів служать благородній справі – вихованню патріотів України. Проводячи змістовні екскурсії в музеях навчальних закладів, юні екскурсоводи наповнюють серця відвідувачів любов'ю до України.

Музеї навчальних закладів Любомльського району мають високий виховний потенціал, плідно здійснюють пошукову і збиральницьку роботу, проводять масові заходи на базі діючих експозицій, пропагують свою роботу серед школярів,місцевих жителів та гостей.

Велика вдячність керівникам музеїв – ентузіастам музейної справи за їх подвижницьку працю. Завдяки мудрому використанню ними зібраних матеріалів шкільні музеї стали надбанням не лише навчальних закладів, населених пунктів, Любомльського району, а всієї Волині.

Завдяки продуктивній, творчій співпраці Любомльського районного краєзнавчого музею, відділу освіти, навчальних закладів шкільні музеї району є центрами з вивчення і збереження історичної, культурної спадщини українського народу, сприяють формуванню освіченої, творчої особистості, вихованню свідомих громадян Української держави.

Наталія ДЗЕЙ ***(Любомль)***

МУЗЕЙ-КІМНАТА НАТАЛІЇ УЖВІЙ У ЛЮБОМЛЬСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ

Першу експозицію музею Наталії Ужвій почали створювати в Любомльській середній школі № 1 у 1983 році. Збирали матеріали для майбутнього музею самі вчителі. Гром Валентина Федорівна та Бугайчук Надія Федорівна побували в Києві і зустрічалися з чоловіком Наталії Михайлівни Євгеном Порфировичем Пономаренком. На жаль, із самою Наталією Михайлівною вони побачитись не змогли, бо вона в цей час важко хворіла. Тоді Євген Пономаренко подарував фотографії Наталії Ужвій та інші речі – перші експонати для шкільного музею.

Від того музею збереглась книга Сергія Гречанюка «Під крилами – високий день» з дарчим написом Наталії Михайлівни: «Моїм дорогим землякам рідного мені Любомля. 1984 р., березень, 8\III».

Створений тоді шкільний музей Наталії Ужвій працював більше десяти років. Коли в 2003 році на базі школи №1 було відкрито районну гімназію, у вересні розпочав роботу і відновлений музей-кімната Наталії Ужвій. Дата реєстрації музею в обласному відділі освіти – 26 листопада 2004 р. Нову експозицію музею спроектував та оформив відомий у Любомлі краєзнавець і художник Микола Дзей. Він сам, ще до початку «ери» Інтернету і загального доступу до інформації на будь-яку тему, зібрав матеріали – статті в періодичній пресі, книги, фотографії та написав біографію Наталії Ужвій. Микола Сергійович в 1990-их роках зустрічався в Києві із наймолодшою сестрою артистки Тетяною Михайлівною і записав її розповіді. Тетяна Михайлівна передала тоді безцінні реліквії – оригінальні родинні фотографії з домашнього архіву. Також листувався із відомою журналісткою з газети «Демократична Україна» Лідією Віриною, яка впродовж багатьох років була знайома з Наталією Михайлівною і написала багато статей про її щасливу

творчу та складну особисту долю.

Наш шкільний музей Наталії Ужвій – досі єдиний в Україні, присвячений її пам'яті. Він розповідає про життєвий і творчий шлях видатної української радянської актриси, народної артистки СРСР, її родину та колег по сцені. Наталія Ужвій народилась в нашому місті і стала однією з найвідоміших артисток українського театру та кіно. Тому учні та вчителі гімназії по праву пишаються тим, що їх навчальний заклад носить ім'я славетної землячки.

Наталія Михайлівна Ужвій належить до найвизначніших людей в історії Любомля. Тут вона народилась 8 вересня 1898 р. в простій селянській родині. Її, народну артистку СРСР, Героя Соціалістичної Праці, лауреата державних премій називали "поетесою української сцени". За шістдесят років творчої діяльності вона зіграла понад двісті двадцять ролей на сцені та більше двадцяти в кіно. Створені актрисою образи проникнуті глибокою думкою і натхненням. У п'єсах М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, А. Чехова, Ф. Достоєвського, М. Горького, О. Островського, В. Шекспіра, М. Куліша, Л. Первомайського, О. Корнійчука, І. Микитенка, К. Симонова та багатьох інших авторів Наталія Ужвій створила цілу галерею хвилюючих образів. Ролі солдатки Євдокії Козлової з "Виборгської сторони", народної месниці Олени Костюк з "Райдуги", зіграні в кіно, принесли їй всенародну славу і всесвітнє ім'я.

У музеї-кімнаті Наталії Ужвій зібрані численні фотографії, статті з українських та радянських газет та журналів, книги про артистку, поштові листівки і запрошення на святкові ювілейні вечори, підписані рукою Наталії Михайлівни, та інші документи.

Музейна експозиція складається з таких розділів: «Дитинство та юність», «Перший київський та одеський періоди», «Життя родини Ужвіїв», «Харківський період», «Другий київський період».

Експозиційний розділ «Дитинство та юність» розповідає про дитячі та юнацькі роки в житті майбутньої актриси, які пройшли в Любомлі, передмісті Варшави та містечку Клевані, селах Милятин та Вілія Острозького повіту Волинської губернії.

Коли Наталці виповнився рік, її батьки, на запрошення маминих братів переїхали з Любомля у передмістя Варшави Нове Брудно. Там Михайло Максимович став працювати кондуктором на залізниці.

З 1906 по 1912 р. Наталка навчалась у школі першого ступеня і в міському училищі, але через матеріальні нестатки залишила навчання і стала працювати швачкою. До цього змусило і те, що до 1912 року сім'я Ужвіїв збільшилась до восьми дітей - у Наталки народилися п'ять братів і дві сестри: у 1900-му році – Євген, 1902-му – Оксана, 1904-му Михайло, 1906-му – Микола, 1908-му - Назар, 1910-му – Панас, 1911-му – Тетяна, а вміння шити потім не раз ставало їй потрібним.

1912 року Ужвія Михайла Максимовича направляють на роботу в державне лісництво в містечко Клевань тепер Рівненської області. [16].

В 1914 р. Наталка закінчила Клеванське духовне училище і, отримавши фах вчительки церковно-приходської школи, навчала дітей спочатку в селі Милятин, а з 1916 р. - у с. Вілія Острозького повіту. [4, 113].

З початком Першої світової війни і наближенням фронту до Волині царський уряд став насильно переселяти українське населення вглиб Російської імперії. Так 1915 р. велика родина Ужвіїв опинилася в місті Золотоноша, тепер Черкаської області, на лівому березі Дніпра. На початку XX століття це було бідне «солом'яне місто», в якому жило дуже багато біженців. Велику родину Ужвіїв поселили в старій хатині на околиці. [6, 262] Наталія допомогла мамі перевезти родину в Золотоношу, влаштувала старших на навчання в гімназію, менших – в школу, а сама повернулась до своїх учнів на Волинь. За це потім отримала подяку від царя, що «залишалась в безпосередній близькості до фронту на вчительському посту». Щоосені, три роки підряд, приїздила вона до своїх учнів, а влітку поверталась до рідних в Золотоношу допомагати мамі. В цей час в Золотоноші діяв відомий в місті любительський драматичний гурток. Подруги запропонували Наталії взяти в ньому участь, на що вона з радістю відгукнулась. Так відбулась її перша зустріч з театром. [13]

Восени 1918 р. повернутись до школи на Волинь Наталка не змогла - розпочалась громадянська війна, по всій Полтавщині хазяйнували збройні угрупування під різними лозунгами і прапорами. Залишилась у Золотоноші і з цього часу в аматорському гуртку була постійним учасником, вчителюючи одночасно спочатку в сільській, а потім в міській школах. Керівником гуртка, його душею і режисером був місцевий інтелігент Володимир Война. Це він розбудив в дівчині любов до сценічного мистецтва і всіляко допомагав Наталії. [10, 176]

В 1918 р. Наталка вперше виступила в аматорській виставі. Свою першу роль квартирантки вона зіграла в п'єсі Габріели Запольської «Мораль пані Дульської». [3, 4] Другою роллю, виконаною в золотоноському драматичному гуртку, була Софія з драми І. Карпенка-Карого «Безталанна». Саме по

цій ролі запам'ятали і покохали глядачі Золотоноші миловидну і талановиту волинянку. За п'ять років на аматорській сцені молода вчителька Наталія Ужвій зіграла 60 ролей із української, російської класики та авторів світової драматургії. [10, 177]

На початку 1920 року Золотоноський драматичний гурток був реорганізований на пересувний театр при Наркомосі УРСР. Виконуючи завдання Наркомосу, агітаційно-художня бригада театру виїжджала в найближчі хутори і села, обслуговувала населення і збройні частини Червоної Армії. Під час цих виїздів ставили уривки з класичних українських та російський п'єс, а найчастіше – невеликі революційні агітп'єси, які не вимагали складної декорації та костюмів.

Над естрадою міського, чи сільського пейзажу зойкали кулі – «пустують головорізи отамана Маруськи». Аматори не припиняють вистави, в крайньому разі перебігають з нехитрою бутафорією до чиєїсь клуні...

Грали героїнь з творів Шевченка, Карпенка-Карого, Квітки-Основ'яненка, Михайла Старицького, грали Горького і Гауптмана. Не обминали і нової драматургії [13].

Розділ експозиції «Перший київський та одеський періоди» висвітлює роботу артистки в Київському першому українському драматичному театрі ім. Т. Шевченка в 1921 – 25 та в Одеському театрі «Укрдерждрама» в 1925 – 26 рр.

Після закінчення громадянської війни Наталія залишилась в Золотоноші, де продовжила вчителювати. Поступово любов до театрального мистецтва витіснила прив'язаність до школи. Друзі та знайомі наполегливо рекомендують їй вступити до професійного театру. Наважилась вона на це у грудні 1921 року, приїхавши на інструкторсько-режисерські курси до холодного, зруйнованого війною Києва. [4, 13]. Тут відбулась її зустріч із Іваном Олександровичем Мар'яненком, відомим актором першого українського драматичного театру імені Т. Г. Шевченка. Успішно витримавши імпровізований екзамен просто у фойє театру, Наталія була прийнята до складу його допоміжної групи. Спочатку вона брала участь, головним чином, у масових сценах і проходила курс майстерності актора в студії театру під керівництвом досвідчених режисерів, а потім їй почали доручати головні ролі.

Перша роль, яку Наталка зіграла в театрі ім. Т. Шевченка, була Анжеліка в комедії Мольєра «Хворий, та й годі!». Виступаючи в епізодичних ролях, беручи участь у виставах, де головні ролі виконували досвідчені актори, Наталія уважно спостерігала за їх грою і навчалась професійним тонкощам театрального мистецтва.

За три роки роботи в київському театрі Наталія Ужвій зіграла понад 20 ролей. У 1925 році, коли в Одесі було організовано державний український театр «Укрдерждрама», серед інших талановитих акторів до нього було запрошено і Наталію Ужвій. Актриса самобутнього таланту дуже швидко зайняла одне з провідних місць у трупі. Після першої ж ролі Діани де Сегонкур у п'єсі А. Луначарського «Полум'ярі» ім'я Н. Ужвій стало відоме глядачам і шанувальникам театрального мистецтва Одеси. [3, 10] Дев'ять ролей вона зіграла в одеський період в сезоні 1925 – 26 років. [18, 22]

На стендах експозиції «Життя родини Ужвіїв» представлені матеріали про батьків Наталії Михайлівни та трагічну долю її братів Євгена, Михайла, Назара та Панаса, сестер Оксану та Тетяну.

Після Ризького мирного договору 1921 року вся Волинь відійшла до Польщі. В Радянській Україні залишились і продовжили навчання брати Євген і Михайло, які стали військовими.

Після повернення з евакуації в рідний Любомль в 1920 р., Ужвії вели активне громадське життя. Сестра Оксана у власній оселі організувала приватну школу, де дітей навчала українському читанню, письму і граматиці. Державною мовою українців під Польщею в 1921 – 1939 рр. була польська, і школи в Любомлі і повіті були тільки польські. Оксана вийшла заміж за посла польського сейму Андрія Братуня. Їхній син Ростислав, який народився в Любомлі, став відомим українським поетом та громадським діячем. Назар, Панас і Тетяна були активними учасниками любомльського українського аматорського гуртка, який в ті часи у місті мав неабияку популярність. Тетяна в 1930-их рр. також була актрисою в Луцькому та Львівському театрах, але після репресії чоловіка була змушена покинути сцену. Наймолодший з братів Панас, член комуністичної партії Західної України в Любомлі, був арештований та засуджений на п'ять років тяжкого тюремного ув'язнення за підпільну боротьбу проти польської влади в 1929 р. [1]

Двоє братів, Микола і Назар, нелегально емігрували в Радянську Україну. Микола в 1923 році, а Назар перейшов кордон з СРСР тільки за третім разом в 1926 році. Обоє в Радянському Союзі отримали вищу освіту. [11, 4]

Євген, корпусний комісар Червоної Армії та Назар, гірничий інженер, були репресовані в 1937 р. сталінським режимом і обоє загинули.

Літнього вечора, повертаючись із театру, Наталія Михайлівна у вхідних дверях помітила щільно

Експозиція музею 1.

Експозиція музею 2.

Експозиція музею 3.

Експозиція музею 4.

Експозиція музею 5.

Експозиція музею 6.

скручений папірець, невідомо ким залишений. А коли прочитала, то завмерла. «Дорога Наточко! Зі мною велика неприємність, я затриманий органами НКВС… Напиши мені на адресу: Новосибірськ, Комуністична вулиця, № 69, УНКВС, слідчому Толмачову, для мене. Твій Женя».

Євген був одним з двадцяти восьми офіцерів тодішньої Червоної Армії, які мали високе звання корпусного комісара. Арештували його, коли перебував у відрядженні в Новосибірську. Смертельний вирок військовою колегією Верховного Суду СРСР йому було оголошено 27 жовтня 1937 року.

Останні передноворічні дні грудня 1937 року. Коли Наталія Михайлівна виходила з театру, вахтер покликав з віконця прохідної, подав тихенько складений аркушик. З одного боку на записці адреса: «Київ, УРСР. Театр Франка, Ужвій Н. М.»

«Дорога Наташо! Пишу тобі з тюрми. Мене заарештували 23 вересня о першій годині дня, на службі. Взагалі в цей день заарештували ще п'ятьох, усі перебіжчики. В тюрмі розповідають, що коли перебіжчик, значить, ворог народу. Який ворог з мене? До кого звертатись, у кого допомоги просити? Я ж усю енергію віддавав роботі, працював по 14-15 годин, і раптом арешт. Я ж ні в чому не винен, Наташо, ні на одну копійку. Назарій».

Назар закінчив в Одесі гірничий інститут, був направлений на роботу за Урал, будував шахти для видобування корисних копалин.

Після двох років листів-запитів, які Наталія Михайлівна писала по всіх інстанціях вже про двох братів, лише датований документ-вирок від 31 грудня 1939 року накінець прибув. Зліва, як годиться, вручну відбито фіолетовий штамп: «Прокуратура СРСР. Прокурор Чкаловської області. Спецвідділ. 6ж-1224». І три рядочки звичайного машинопису: «На вашу заяву повідомляю, що Ужвій Назар Михайлович засуджений 29.12.1937 р. і засланий у далекі табори без права листування». Ні терміну, ні обвинувачення, ні посилання на закон. [11, 4]

В цьому ж, 1937-му, репресували і батька єдиного сина Наталії Ужвій Михася поета Михайля Семенка. [5, 844]

Того ж року батьки Наталії Ужвій покинули рідний Любомль, продавши хату євреям, і переїхали на постійне проживання до доньки Оксани в село Стрільче (тепер Горохівського району).

Лише в 1957 році Ужвія Євгена було посмертно реабілітовано. Назара Ужвія доля і донині невідома, ім'я його не реабілітоване. [10, 182-183]

Влітку 1944 року при визволенні Львова загинув брат Наталії Михайлівни офіцер-артилерист Михайло Ужвій.

Розділ «Харківський період» присвячений роботі Наталії Ужвій у театрі «Березіль» під керівництвом відомого режисера Леся Курбаса та Харківському державному драматичному українському театрі ім. Т. Г. Шевченка в 1926 – 36 р.

У 1926 році актриса приймає запрошення у тодішню столицю Української РСР Харків, до театру «Березіль», який в той час приваблював багатьох акторів своїм новаторським напрямом. Н. Ужвій, як і багатьох інших (А. Бучму, І. Мар'яненка, Д. Антоновича, М. Крушельницького, В. Чистякову, О. Сердюка) об'єднувало в «Березолі» пристрасне бажання знайти нові форми і творчі прийоми, які найкраще відповідали б вимогам сучасності. Н.Ужвій не завжди почувала себе затишно в суперечливій творчій атмосфері «Березоля», не завжди одержувала бажані ролі і близькі режисерські орієнтації. Проте були й творчі радощі [3,12].

Постановою Наркомосу УРСР від 5 жовтня 1933 року була засуджена практика діяльності театру «Березіль». Леся Курбаса було звільнено, а новим художнім керівником театру став М. Крушельницький. В 1935 році театр був перейменований на Харківський державний драматичний український театр ім. Т. Шевченка [3,18]. Всього ж у харківському театрі Наталією Ужвій було зіграно понад двадцять ролей, як української, так і зарубіжної драматургії. [15,4].

Експозиційний розділ «Другий київський період» розповідає про найдовший період в житті Наталії Ужвій – її роботу в Київському драматичному театрі ім. Івана Франка з 1936 р. і до початку 1980-их рр.

Художній керівник франківців Гнат Петрович Юра обрав для постановки бунтівну п'єсу Шіллера «Дон Карлос». Сам режисер назвав її «драмою ідей». Про особливе значення, яке надавалось майбутній виставі, свідчить і прискіпливість у виборі виконавців головних ролей. На роль королеви Гнат Юра запросив з Харкова Наталію Ужвій, на роль Дона Карлоса – Євгена Пономаренка з Одеси. Ця вистава поєднала долю Євгена Пономаренка не тільки з франківською трупою, а й з долею Наталії Ужвій, відтоді єдиної його «королеви» - коханої дружини, вірного друга, надійної однодумниці і незрівняного партнера в мистецтві. [11, 4]

Початок Великої Вітчизняної війни застав Н.Ужвій разом з усім колективом театру ім. І. Франка у

Учні 9 класу гімназії на екскурсії в музеї. 1 вересня 2017 р.

Вчителі-пенсіонери в шкільному музеї. 31 серпня 2017 р.

Гості з Польщі в музеї Наталії Ужвій. 2010 р.

Учні 5-их класів гімназії на екскурсії в музеї. 2014 р.

Наталія Ужвій. Одеса. 1929 р.

Меморіальна дошка Н. Ужвій на Любомльській гімназії. 2014 р.

Москві під час тріумфальних гастролей. Рішенням радянського уряду театр був евакуйований у Тамбов, а потім у Семипалатинськ (Казахська РСР) і Ташкент (Узбецька РСР). Вже у Тамбові актори організовували концерти для військових частин, що вирушали на фронт. Незмінним і найактивнішим учасником таких концертів була Н. Ужвій.

За участь у військово-шефській роботу по культурно-художньому обслуговуванню частин радянської армії вона була відзначена урядовими нагородами Казахської і Узбецької РСР [3,59-60].

Багато знімалась Наталія Ужвій і в кіно – більше 20 ролей у її творчому доробку. Найважливішими визнані ролі солдатки Євдокії Козлової у фільмі «Виборгзька сторона» (1937 р.) та партизанки Олени Костюк в «Райдузі» (1943 р.)

За першу з цих ролей Наталія Ужвій отримала свою першу нагороду – орден Трудового червоного прапора, а за другу – орден Леніна і звання народної артистки СРСР з врученням Державної премії в 1944 р., яку їй вручали ще двічі, в 1949 і 1951 роках. [2,166], [5,593].

Фільм «Райдуга» був високо оцінений зарубіжною громадськістю всього світу. Газети Мексики, Англії, Італії, інших країн рясніли заголовками похвальних рецензій. «Юманіте» писала: «Деякі кадри за участю Н.Ужвій подібні до фресок Ель Греко...» У 1944 році «Райдуга» отримала премію американської кіноакадемії. Це був перший «Оскар», присуджений ігровому радянському кінофільму. І це єдиний «Оскар», пов'язаний з іменем української актриси [18,22].

Після визволення Львова Наталія Ужвій з чоловіком Євгеном Порфировичем Пономаренком поспішали до ще палаючого міста. Вони рвалися на Волинь, на Горохівщину, в село Стрільче, куди перед початком війни актриса відвезла сина Михася, а забрати змогла лише зараз. [10, 4]

Михась радував надалі всім: приязною вдачею, ретельністю у навчанні, хистом до поезії. У січні 1951 року вірші Михася Ужвія надрукував «Радянський Львів» і звалися вони «Новорічне». Його шляхи, справді, тільки-но розгорталися, обіцяли бути щасливими. Був на п'ятому курсі, навчаючись на факультеті міжнародних відносин Київського університету, коли спіткала тяжка недуга. 13 грудня 1951-го, на двадцять четвертому році життя, Михась Ужвій помер від невиліковної хвороби. [12]

В червні 1971 року Любомль гостинно зустрічав Наталію Ужвій. В супроводі з нею була група артистів з Києва і Львова. Це був її перший візит з 1927 року до рідного міста, коли вона приїздила з УРСР до рідних в тодішню Польщу. В цей же вечір в літньому кінотеатрі артисти дали для любомльчан святковий концерт. Відвідала Наталія Ужвій і гордість Волині – мальовниче озеро Світязь. А ось як згадувала про свій рідний край актриса: «При згадці про Волинь в моїй душі озиваються якісь ніжні струни – то радісні, то цнотливі, то сумні. І не тільки тому, що це земля моїх батьків, що я там народилася...

Часто пам'ять відтворює друзів моєї молодості, чудових людей – працьовитих, добрих, співучих, які знали і вміли шанувати красу рідного краю, його пісню, його народне мистецтво».

У 1973 році, до 75-річчя Наталії Михайлівни Ужвій, їй було присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці і вручено урядові нагороди – орден Леніна і Золоту медаль «Серп і Молот». Нагороду вручав В. В. Щербицький. [2, 3]

В 1984 році Н.Ужвій стала лауреатом Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка. [5] Всього ж була нагороджена чотирма орденами Леніна, трьома орденами Трудового Червоного Прапора, орденами «Знак Пошани», «Дружби народів», багатьма медалями. [2, 14]

22 липня 1986 року, на вісімдесят восьмому році життя, перестало битися серце Великої актриси. Театр ім. І. Франка, Київ, Україна прощалися з «Поетесою української сцени»... Похована Наталія Ужвій на Байковому кладовищі.

З метою вшанування пам'яті Наталії Ужвій 28 серпня 1986 р. постановою Ради Міністрів УРСР Любомльській середній школі №1 було надане право носити ім'я відомої землячки, а до сторіччя від дня її народження в 1998 р. на фасаді школи встановили меморіальну дошку. 28 вересня 2003 р. меморіальну дошку актриси було відкрито на стіні одного з будинків її рідної вулиці, що тепер також носить її ім'я.

У музеї налічується близько 130 експонатів основного і понад 250 експонатів допоміжного фонду. Це фотокопії, оригінальні фотографії, книги, статті в газетах і журналах, копії художніх та документальних фільмів з участю Н. Ужвій. Найдорожчими для нас є ті речі, які належали особисто Наталії Михайлівні, на яких вона залишила написи своєю рукою.

У шкільному музеї-кімнаті Наталії Ужвій ми намагаємось зберегти пам'ять про не просто відому в усьому світі актрису рідкісного таланту, а й надзвичайно добру і душевну людину, якій дісталась велика і трагічна доля, гостям музею прагнемо донести нашу повагу до неї.

Хто відвідував музей, можна дізнатися з книги відгуків, переглянувши пам'ятні записи. Це перш за все були учні та вчителі нашого навчального закладу, шкіл міста та району, учасники обласних та районних

семінарів, що проводились в гімназії, гості з Польщі, волинські письменники, серед них – Василь Гей і Надія Гуменюк, офіційні та посадові особи, журналісти з місцевих та всеукраїнських газет.

Про роботу музею писала районна, обласна та всеукраїнська преса - газети «Наше життя», «Сім'я і дім», «Сільські вісті».

В день великого престольного свята Георгія Побідоносця 2016 року музей вперше відвідав довгожданий гість з Києва – Святослав Михайлович Пікульський, ще один наш відомий земляк. Святослав Михайлович, – співак, народний артист України, – доводиться двоюрідним племінником Наталії Ужвій. Він також народився в Любомлі, тут на міському кладовищі поховані його батьки. Попри поважний вік, майже щороку він намагається приїхати, щоб прибрати їхні могили. Кожного разу привозить і передає якийсь невеличкий, але такий цінний подарунок для музею – щось про Н. Ужвій або про себе. Та найцікавіше слухати його спогади про Наталію Михайлівну. Святослав Михайлович розповідав про те, як він гостював у її домі, бував на виставах, якою уважною і привітною завжди була його тьотя.

Пошуково-дослідницька та масова робота в музеї триває. Ми з екскурсоводами з великим інтересом вивчаємо біографію Наталії Михайлівни Ужвій, проводимо екскурсії, розшукуємо для музею нові матеріали та експонати.

1. Державний архів Волинської області. Ф.46.оп.9.спр.1694
2. Кисельов Й. Поетеса української сцени.-Київ, 1987.-185с.
3. Бернацька Р. Н.М.Ужвій. – Київ, 1958. -105с.
4. Гречанюк С. Під крилами - високий день. – Київ, 1982. -240с.
5. Митці України (енциклопедичний довідник). –Київ, 1992. -848с.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – Київ, 1970.-717с.
7. «Роде наш красний...» Волинь у долях краян і людських документах.Т.І.-Л.1996.
8. Kagan B. Yizkor of Luboml. Israel. 1974. -407c.
9. Піскун І. Український радянський театр. –Київ, 1958.
10. Вірина Л. Героїня власної долі.// Вітчизна. – Київ, 1990. №4.
11. Вірина Л. Незіграні ролі. //Демократична Україна. – Київ, 1992. №91-93.
12. Вірина Л. Краплини рясної зливи.// Український театр. – Київ, 1990. №5
13. Вірина Л. Щастя і трагедія Наталії Ужвій.// Прапор комунізму. – Київ, 1989. №141.
14. Вирина Л. Судьба актрисьІ.// Труд. – Москва,28.07.89.
15. Танюк Л. Наша Ужвій. //Культура і життя. – Київ, 1984. №12.
16. Ужвий Н. Я просто жила єтой жизнью... //Правда Украиньі. – Київ, 8.09.88.
17. Ужвий Н. Дорога к сердцу. //Театральная жизнь – Москва, 1974. №3.
18. Вергеліс О. Тріумфи і трагедії Наталії Ужвій. //Київські відомості. – Київ, 11.09. 1998.

Микола ДЗЕЙ ***(Любомль)***

«ПАМ'ЯТАЮЧИ ЛЮБОМЛЬ»

У 1994 році в Нью-Йорку успішний бізнесмен Арон Зігельман у пам'ять про любомльську єврейську громаду вирішує здійснити великий проект. Саме спогади про Любомль як свою Батьківщину і пробудили у нашого земляка Зігельмана ідею створити велику виставку під загальною назвою «Пам'ятаючи Любомль». Десятирічним хлопчиком він зі своєю матір'ю і сестрою в 1938 році виїхав до Америки і в Нью-Йорку став відомим бізнесменом і меценатом. Мрією всього його життя було зберегти колективну пам'ять, відновити історію Любомля – колишнього єврейського торгово-ремісничого містечка [3.2]. У 1994 році він ознайомив зі своїм планом відомого нью-йоркського спеціаліста з організації і створення найрізноманітніших виставок, мистецтвознавця Фреда Васермана. До цього Фред 8 років працював і творив у гавані Нью-Йорка, де стоїть відома як символ Америки, статуя Свободи, музей емігрантів. Ознайомившись із темою і документами, Фред Васерман погодився стати директором виставки про Любомль. Йому допомагали в роботі над проектом Роберта Н'юмен – спеціаліст з єврейської культури й історії. Проте, щоб розгорнути роботу над цим проектом, Арон Зігельман і Фред Васерман мали можливі і необхідні консультації з директором і працівниками музею Єврейської общини Нью-Йорка. З цією метою вони відвідали Ізраїль, щоб зустрітись і попрацювати з колишніми любомльчанами, які пережили Холокост,

і зібрати якомога більше матеріалу, а також дослідити ізраїльські архівні фонди. Архівальні дослідження проводились в Американському єврейському комітеті, Інституті єврейських досліджень, Центрі єврейського мистецтва, Древньоєврейському університеті, Центральному архіві єврейського народу, Кіноархіві Ізраїля, Музеї Ізраїля, Єврейській національній і університетській бібліотеці, Кіноархіві Шпільберга, Музеї борців гетто та в інших закладах. До того ж дослідження були проведені в музеях, бібліотеках і архівах США, Польщі. Звернення були зроблені в архіви Росії й України [6,3]. Нью-йоркською журналісткою Тобі Аксельрод в єврейській пресі США і Ізраїля були опубліковані матеріали про створення виставки «Пам'ятаючи Лібівне» (на ідиш – Любомль), яку спонсорував Арон Зігельман.

Дуже успішною була співпраця з любомльськими громадянами США й Ізраїлю. Цей проект зібрав понад 2000 фотографій, предмети домашнього вжитку, документи, головним чином із приватних архівів сімей США, Ізраїлю, а також Аргентини, Канади і Франції. З аматорського фільму, знятого в 1933 році любомльчанином Ехтельом Цімом, який приїхав з Америки в Любомль у гості до батьків, було зроблено 14-хвилинний відеофільм. У фільмі ми не бачимо ні синагоги, ні Ринку, ні інших цікавих історичних місць. Але знято багато цікавих і допитливих людських облич, хати під соломою, вітряк і продовольчий магазин Е. Цимерберга. Зйомки фільму були зроблені в Любомлі і с. Головне [8].

Було зібрано відомості про місто з 60-ти архівних джерел, понад 100 усних розповідей і багато публікацій з періодичних видань. Робочі стосунки були розвинуті з зацікавленими людьми, що постійно проживають в Любомлі. Також були зроблені копії з унікальних фотографій нашого міста 1920-30-х років, які знаходяться в Польській Академії Наук й Інституті мистецтв у Варшаві. Краєвиди Любомля були зняті фотографами Л. Савицьким, Х. Піддебським. Прекрасні види синагоги зроблені з різних боків, а також оформлення інтер'єру, зняті фотографом Шимоном Зайчиком [6,3].

У Державному архіві Волинської області були зроблені копії з чудових краєвидів Любомля, цього ж таки міжвоєнного періоду, виконані відомим польським фотографом Яном Булгаком і іншими невідомими митцями. Власне, завдяки цим авторам і ще шести любомльським фотографічним закладам: І. Крейна, С. Лейдера, А. Блюштейна, В. Фрайберга, С. Бялого, З.Окса - «Рембрант», ми зберегли пам'ять про минуле міста, про людей, які в ньому мешкали.

Виставка «Пам'ятаючи Любомль» організовувалась по шести розділах.

Перший розділ – «Наше місто» дає інформацію короткої історії Любомля з XIV століття і до Першої світової війни, схему карти міста, його актуальні риси, місцеву економіку, політичну і добродійну діяльність єврейської громади [4.7].

Другий розділ «Релігійне і сімейне життя» – досліджує головну роль, як єврейських релігійних звичаїв, так і інших родинних відносин в Любомлі з погляду на святкування Субот, свят і головних подій побуту [4.12].

Третій розділ – «Молодь» – показує «золоту еру» світського життя в місті після Першої світової війни, коли був розквіт сіоністської діяльності, культурного життя, змін в освіті [4.17].

Четвертий розділ – «Виїзд з Любомля» – розповідає про явище еміграції. Любомльчани виїжджали в США, Палестину, Канаду, Аргентину, відкриваючи зовнішній світ із його можливостями, тісно підтримуючи зв'язки із своїми родинами і земляками [4.21].

П'ятий розділ – «Війна, розруха, знищення» – зосереджується на висвітленні життя Любомля, спочатку окупованого Червоною армією, а пізніше німецькими військами. Кульмінацією розповіді були факти про створення в місті трьох секторів гетто 7 грудня 1941 року, а також початок масового знищення любомльської єврейської громади 1 жовтня 1942 року. Цей геноцид продовжувався до кінця 1942 і протягом наступного 1943 року.

Незважаючи на те, що з любомльського гетто втекло декілька сотень людей, тільки 51 єврей з понад 8 тисяч зумів уникнути смерті [4.24].

Шостий розділ – «Повернення до життя» – розповідає про тих, хто залишився в живих, про те, як вони після війни будували нове життя, про пам'ятники, які вони ставили в пам'ять про безвинно загиблих своїх співвітчизників [4.28].

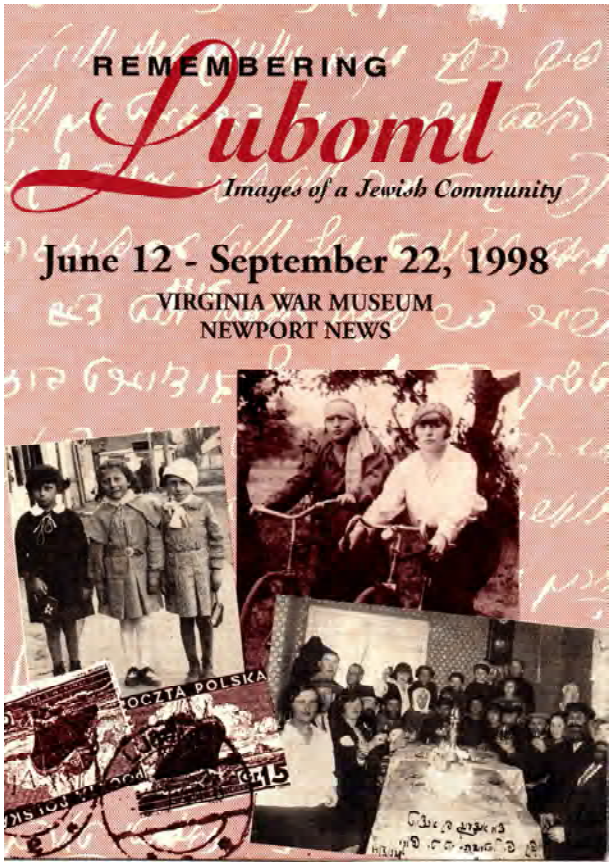
Біля входу на виставку розміщено добірку сімейних групових портретів. А в останньому залі експозиції - дисплей сучасних фотографій любомльчан, які ще підтримують тісні зв'язки між собою, а також фотографії сучасного Любомля. За матеріалами виставки зроблені відеопрограми, відеофільми, що використовують вибірково усні розповіді живих любомльчан, а також цитати з «Меморіальної книги Любомля». Тексти друкувались англійською і єврейською мовами. Розроблені програми виставки включали лекції і демонстрації фільмів.

Перша з цих організованих виставок під назвою «Пам'ятаючи Любомль» була відкрита в березні

Unidentified girl, Riwka Milstein and Rosa Szwarc, Luboml, Poland. 1930s.
Collection of Fruma Golod, courtesy Luboml Exhibition Project

Дівчатка: Рівка Мільштейн і Роза Шварц, Любомль. 1930-ті рр.
Фото із виставки «Пам'ятаючи Любомль».
США. 1997 р.

Запрошення на виставку «Любомль. Маленький єврейський світ».
м. Вірджінія. США. 1998 р.

Єврейська громада м. Любомля.
Фото із виставки «Пам'ятаючи Любомль».
США. 1997 р.

Northwestern view of the Great Synagogue, with *shtiblekh* (small prayer houses) at right. Luboml, Poland, ca. 1930.
Collection of Polska Akademia Nauk, Instytut Sztuki, courtesy Luboml Exhibition Project

Синагога в Любомлі.
Фото із виставки «Пам'ятаючи Любомль».
США. 1997 р.

Єврейська громада м. Любомля випроводжає Арона Зігельмана з мамою і сестрою до США.
Залізничний вокзал м. Любомля. 1938 р.

1997 року у Філадельфії – другому місті Сполучених Штатів Америки за кількістю єврейського населення після Нью-Йорка. В експозиції виставки були представлені рідкісні фотографії Любомля початку 20 століття і його єврейських мешканців. На вивішеному колажі зображено синагогу, велику ярмарку в Любомлі, розміщені знімки вокзалу, ремісників, торговців, а також автобуса, який у 30-тих роках вперше вирушив за маршрутом Любомль – Влодава. Фотографії з єврейського весілля, дітей, групові і сімейні світлини любомльчан з текстовими коментарями. На вітринах представлені деякі предмети домашнього побуту, документи, етикетки виробів фабрики горілки і лікерів Райзмана і Копельзона, рідкісні поштові марки з видами Любомля, видані в 1918 році.

30 березня 1996 року «Нью-Йорк таймс» писала про проект Зігельмана і невелику виставку з 38 фотографій, відеозаписів, яку відкрили в Західній синагозі на Амстердамській вулиці Нью-Йорка. В інтерв'ю газеті А.Зігельман, посилаючись на шість мільйонів євреїв, вбитих нацистами, зазначив: «Якщо Ви можете увіковічнити пам'ять цих людей, покажіть як вони жили і це буде більше, ніж статистика»[5].

У церемонії відкриття виставки «Пам'ятаючи Любомль» у Вашингтоні на Капітолійському пагорбі 25 жовтня 1999 року брали участь сенатор з Міннесоти Пол Велстон, ряд інших сенаторів, конгресменів, прес-аташе посольства Ураїни в США Геннадій Надоленко, представники української та єврейської діаспор у США, жителі американської столиці.

«Ми були бідні, але ми не знали, що ми бідні. Ми не журилися і були щасливими», - сказав у своїй промові на відкритті виставки А. Зігельман. Конгресмен від Нью-Йорка Джеррі Надлер зазначив у виступі, що це була особлива цивілізація і дух, який ми втратили назавжди. Міжвоєнні роки – період піднесення єврейської культури і змін у цьому містечку. Молоді ідеалісти організували кіббутци (трудові і виховні колективи), спортивні команди, видавали власний журнал, вносили різноманіття в життя на Волині. Своєю активність євреї додавали бездоганний культурний фермент у розвиток ідентичності волинської людності. У 1934 році Любомль відвідував Менечен Бегін, який пізніше був прем'єр-міністром Ізраїлю.

На фотографіях зображені велика синагога в Любомлі, сцени спокійного сімейного життя, уроки в місцевій школі, прощання на вокзалі з емігрантами, які від'їжджають на чужину, молоді єврейські спортсмени на тлі польської хати із солом'яною стріхою, цех друкарні. Викликають зацікавлення копії марок з видами Любомля 1920-их років і підписами чотирма мовами світу, зворушлива світлина, на якій єврейські діти в обіймах української і польської дітвори [7.2].

Паралельна виставка про любомльську єврейську общину діяла в Єрусалимі (Ізраїль) з липня 1997 по березень 1998 року під назвою «Любомль: маленький єврейський світ».

З Філадельфії виставка «Пам'ятаючи Любомль» переїхала в Нью-Йорк і діяла з вересня по грудень 1997 року. Тільки в період 1998-1999 років з історією єврейської общини Любомля ознайомились такі міста як Вірджинія, Балтімор(США), Монреаль, Торонто(Канада). 4 вересня 1999 року виставка відкрилася у Міннеаполісі (США), а у жовтні естафету експозиції прийняла столиця Сполучених Штатів Америки – Вашингтон. В 2000-2001 роках виставка відвідала Маямі, Лонг-Біч, Сан-Антоніо та інші міста.

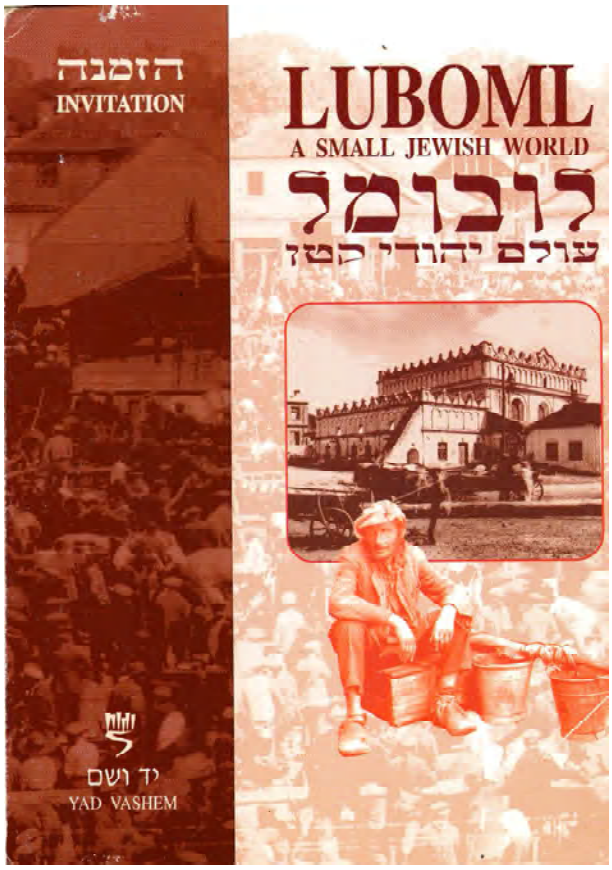
На презентації виставки «Пам'ятаючи Любомль» у Варшаві, яка діяла з 26 листопада 2001 року по 28 лютого 2002 року, було показано найбільш цікаву частину колекції. Виставку широко пропагувала польська преса і телебачення. Зокрема по другій програмі польського телебачення у інтерв'ю Арон Зігельман розповів про історію її створення. Завдяки цьому проекту було зібрано більше двох тисяч фотографій, 300 експонатів і документів більш як з 100 сімей і архівів зі всього світу [36.2].

Після останньої мандрівки виставки «Пам'ятаючи Любомль» А. Зігельман всю свою велику колекцію 30 жовтня 2002 р. подарував бібліотеці Конгресу США. «Ми тріпочемо, що Арон Зігельман жертвував ці дивовижні зібрання до бібліотеки Конгресу», повідомила директор Пері Булгер. «Ця неймовірна багата колекція допоможе дослідникам краще зрозуміти незліченні аспекти культури єврейського суспільства, яке існувало в східній Європі перед Другою світовою війною».

Загалом виставка «Пам'ятаючи Любомль » у період 1997-2002 рр. побувала в 40 містах США та Канади, а також вона побувала в Єрусалимі, Лондоні та Варшаві [6,3].

"Любомль: моє серце пам'ятає"

Завдяки фундації Арона Зігельмана в 2002 році на стрічці VHS вийшов документальний фільм «Любомль: моє серце пам'ятає», а у 2003 р. цей фільм виданий і на цифровому диску DVD відео. Продюсерами цього фільму є Ейлін Дуглас і Рон Штейнман. Режисером та фундатором - Арон Зігельман, редактор - Мері Перука, куратори Ейлін Дуглас та Джил Векслер, консультації - Фред Васерман, Роберта Ньюмен, музика - Джон Ходіан, Джон Маклаулін, оператори - Тім Кортрен, Ісаак Фельдман. Під час

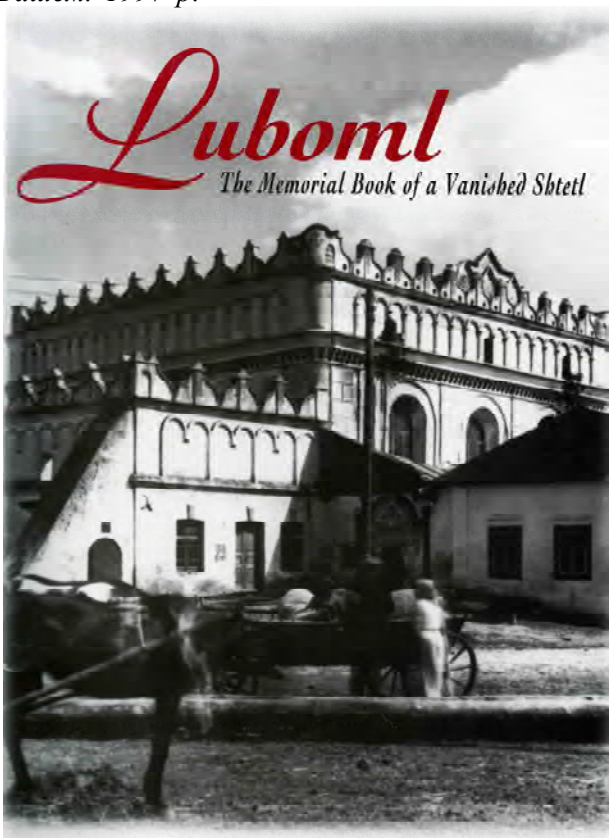

Запрошення на виставку «Любомль. Маленький єврейський світ». Ізраїль. Єрусалим. Яд-Вашем. 1997 р.

Інтер'єр виставки «Пам'ятаючи Любомль». Філадельфія. 1997 р.

Титульна сторінка видання «Любомль. Меморіальна книга знищеного міста». 2002 р.

створення документального фільму були використані матеріали з Інституту мистецтв у Варшаві, Інституту Яд Вашем в Ієрусалимі, архівів Тель-Авіву, Єврейського інституту, Любомльського краєзнавчого музею, а також ілюстративний матеріал з приватних колекцій. Директором фільму є Рон Стеймен. Прем'єра фільму відбулася на телебаченні паралельно в США на 21 каналі та в Ізраїлі на історичному каналі 29 квітня 2003 року. Арон Зігельман з приводу виходу цього фільму сказав: «Любомльські євреї були бідні в повсякденному житті. Проте їх соціальне, культурне, освітнє, релігійне та політичне життя було доволі насиченим. Саме таким воно відтворюється в цьому фільмі.» Це історичне відео використовує велику колекцію архівних фотографій та інтерв'ю з колишніми жителями міста, що змогли врятуватись. Тривалість фільму становить 57 хвилин, і складається він з 12 розділів : «Ринок», «Дім», «Робота», «Освіта», «Релігія», «Кухня», «Весілля», «Похорони», «Свята», «Буденне життя»(музика, кіно, спорт, одяг), «Політика», «Еміграція». У фільмі використані інтерв'ю уродженців міста Любомль, нині жителів США та Ізраїля, серед них Ліліан Шахалес, Віктор Гершенгорн, Ан Гершенгорн, Мей Гудман, Ріва Плотнік, Соня Орбух, Естер Пахтер, Натан Собель, Віктор Ліхтмахер, Абе Гетман, Беніамін Розенцвейг, Моше Шале, Натан Ейгер, Бернард Міллєр, Арон Зігельман. У фільмі також використано документальні зйомки Етхельма Ціма, який у 1933 році приїхав з Америки в Любомль у гості до батьків. Відео триває 14 хвилин. Зйомки були зроблені в Любомлі і с.Головні. Фільм розповідає про життя єврейської громади у міжвоєнний період (1920-1930-их рр. минулого століття) [8].

Зйомки фільму «Любомль: моє серце пам'ятає» проводилися також і в Любомлі.

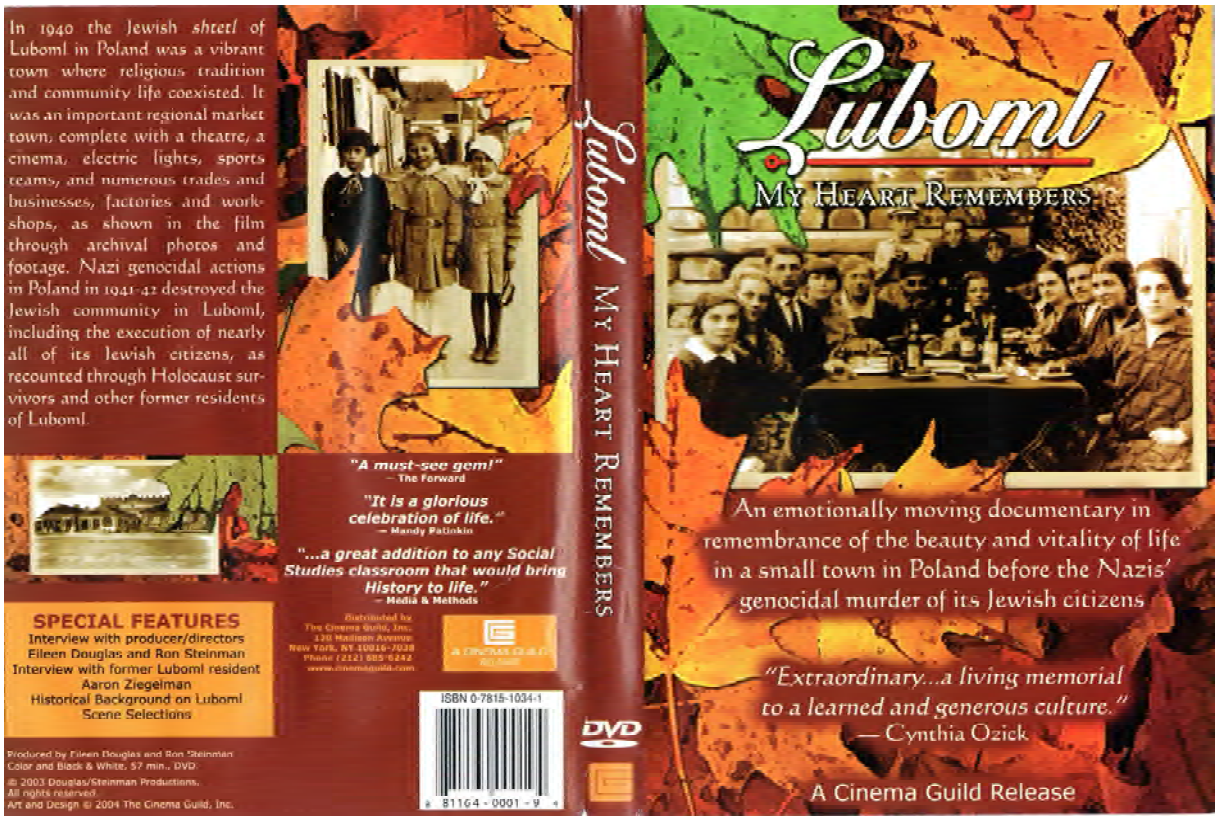
Окремо старанням фундації Арона Зігельмана був зроблений десятихвилинний фільм «Загибель синагоги в Любомлі», про пам'ятку архітектури XVI століття, яку було зруйновано в 1947 році. Фільм побудований на фотографіях єврейської божниці в Любомлі 1920-1930-х років, а також декількома фотографіями міста, окупованого нацистами у перші дні війни. Одна зі світлин – єврейський квартал у вогні на вулиці Холмській (нині вул. Незалежності) на передньому плані стоять декілька німецьких вояків. Інша фотографія – на фоні синагоги на передньому плані йде молода жінка - єврейка, тримаючи доньку за руку. Поруч з будинком А.Гетмана (нині на цьому місті магазин «Шанс» – прим. автора) стоїть польова кухня, - поруч німецький вояка. Небо над синагогою у чорному диму. Останній кадр фільму – групове фото німецьких вояків з радісними обличчями в Любомлі, на фоні хатини, накритої соломою… Драматичний зміст фільму передається музикою Джона Зорна, американського композитора-авангардиста, музичного продюсера, засновника лейбла «Цадік» і руху єврейської авангардної музики «Радикальна єврейська культура», один із лідерів сучасного музичного авангарда.

«Любомль – меморіальна книга знищеного міста»

У 1967 році в Ізраїлі була видана книга під редакцією Берла Когана «Yizkor book of Luboml» (меморіальна книга Любомля) на івриті. Завдяки старанням фундації Арона Зігельмана в 1997 році вона була перекладена з єврейської на англійську мову і перевидана з доповненнями під назвою «Luboml: The Memorial Book of a Vanished Shtetl» («Любомль - меморіальна книга знищеного міста»). Ця книга складається з 428 сторінок і проілюстрована 103 фотографіями, 38 документами, 5 картами, 2 малюнками, копіями поштових марок з видами Любомля 1917 року. У книзі розміщені копії відомостей про Любомль з 8 енциклопедій світу, а також книга містить в собі чимало доповнених і повних матеріалів, розповіді любомльчан про своє життя в місті, про те, як їм вдалося уникнути смерті. У чорних обрамленнях поданий поіменний список любомльських євреїв, усього 4-ри тисячі 200 чоловік, які загинули під час Холокосту [2].

«Ох, Любомлю! Моя батьківщина, що лежить у руїнах: ти залишишся в моєму серці назавжди!» – з цими словами Чен Ахтман колись звеличував польсько-єврейське місто, що колись було його домівкою. З того часу (Міжвоєнного періоду) місто, яке він знав, Лібівне мовою ідиш, Любомль польською і українською, перестало існувати. Єврейське населення, понад 4-ри тисячі спадкоємців історії, починаючи з 14-ого століття, було знищено німецькими військовими та місцевими поліціями в жовтні 1942 року.

Сьогодні чорний мармуровий пам'ятник стоїть на пагорбі братської могили на околиці міста, яке зараз знаходиться на Україні. Але це не єдиний пам'ятник. Також є ця книжка, як сотні схожих томів, написаних людьми, що вижили та емігрували, «Любомль: меморіальна книга знищеного міста» висвітлює багатий та мінливий світ, знищений у час Холокосту. Але на відміну від більшості меморіальних книг, ця була перекладена англійською мовою, від початку до кінця, роблячи світ меморіальних книг доступним новим поколінням. З допомогою історичного есе, створеного видатним покійним вченим Берлом Каганом, ця книга не лише історія однієї єврейської громади, але також багатий портрет усього її життя. Читачі, чиї сім'ї з інших міст Східної Європи, впізнають у словах, фотографіях та документах Любомля власні

Обкладинка до компакт-диска із документальним фільмом «Любомль. Моє серце пам'ятає». США. 2002 р.

рідні містечка. У цьому сенсі Любомль є зразком кожного містечка, тобто він унікальний та універсальний.

На цих сторінках можна побачити яскравий світ за допомогою голосів колишніх жителів. Вони описують мешканців Любомля, місцеві традиції, легенди і розкривають щоденне життя за допомогою власних зусиль та тріумфів, і дають свідчення про останні роки, дні і години старовинної єврейської громади. Їхні слова скорботні, але також і святкові. Чен Ахтман говорить: «Для мене Любомль був і залишиться назавжди - Лібівне».

«Коли ми згадуємо про мученицьку смерть громади, знищеної німцями в роки їх кривавого безумства, ми згадуємо не тільки про вбивство єврейського населення – ми також згадуємо про вбивство освіченої цивілізації. «Любомль: меморіальна книга знищеного міста» визначає для нас в деталях саме те, що було знищено - живу культуру великої нації » - говорить Цунтбія Озік.

Фрома Зейтлі (професор Прінсттонського університету класичної і порівняльної літератури) з приводу виходу цієї книги сказала: «Ми зустрічаємо велику кількість людей: багатих, бідних, водовозів, аптекарів, продавців, лікарів, вчителів, ремісників. Усі ці люди проходять свій життєвий шлях на цих сторінках. Тут показані як успіхи, так і невдачі, скорботи , радості та вподобання єврейського населення міста.»

Професор єврейської літератури Єврейської теологічної семінарії стверджує: «Ось нарешті є «реальна річ»: первинний збірник англійської мови для вивчення історії містечка в сучасну епоху. У наш час близько тисячі таких книг на ідиші та івриті є продуктом колективної пам'яті громадського руху у всій єврейській історії. Декілька таких книг так само ретельно відредаговані і барвисті, як і «Любомль: меморіальна книга знищеного міста».»

Професор юдаїки Яффо Еліх говорить: «Фотографії, включені в книгу, підносять містечко ближче до серця. Це значною мірою збагатить англійського читача, якому закриті двері для більшості меморіальних книг, написаних на івриті та ідиші» [2].

---

1. Kagan B. Yizkor book of Luboml. – Israel . Tel-Aviv, 1974.-406 s.

2. Kagan B. Luboml: The Memorial Book of a Vanished Shtetl. –New York, 1997.-428 s.

3. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції. –Луцьк, 2007.-356 с.

4. Remembering Libivne.The Jewish Community of Luboml. –New York, 1994.-32 s.
5. Niebuhr By Gustav. An Effort to Restore Jewish Memory.//The New York-Times.-1996.-march 30.
6. Дзей М. Згадуючи Лібівне.//Наше життя.-1996. №2.-С.3
7. Хомік В. "Пам'ятаємо Любомль".//Вічe.-2000.-10 лютого.-С.2.
8. http: //vvv.Luboml.org.//Remembering Luboml.
9. Luboml My Heart Remembers.//Produced by Eileen Douglas and Ron Steinman. Color and Black & White, 57 min., DVD.-2003.

Микола ДЗЕЙ ***(Любомль)***

ХУДОЖНЯ ПОШТІВКА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У травні 1919 року польський уряд, намагаючись посилити свої позиції, направив на український фронт в Галичину та Волинь 80-тисячну армію генерала Й. Геллера. Ця армія була сформована, озброєна та навчена у Франції і складалась із польських військовополонених, які воювали на Західному фронті в складі німецької армії. Спочатку Антанта передбачала використання армії Й. Геллера виключно для боротьби проти більшовицьких військ, але невдовзі з геополітичних міркувань (Польща - союзниця Франції) пішла назустріч польському уряду. Поява на польсько-українському фронті свіжих, добре озброєних сил кардинально змінила ситуацію на користь поляків. Вже на початку 1919 року польські війська контролювали майже всю Галичину і Волинь [4,349].

21 квітня 1920 року між Польщею і УНР з метою створення єдиного антибільшовицького фронту було підписано політичну та торговельно-економічну конвенцію. До цього кроку главу польського уряду Ю. Пілсудського підштовхнуло бажання зняти бодай тимчасово проблему польсько-українського протистояння, спробувати відновити Польщу «від моря до моря».

24 квітня 1920 року між Польщею та УНР було укладено і військову конвенцію, суть якої полягала в об'єднанні сил для боротьби з більшовиками.

Підписані конвенції спільно утворили Варшавський договір, який фактично став трампліном для початку радянсько-польської війни. В жовтні 1920 року між Польщею та радянською Росією було укладено перемир'я, яке примусило 35-тисячне військо УНР вести боротьбу самостійно без найменших шансів на успіх. 18 березня 1921 року між протидіючими сторонами було укладено Ризький мирний договір, суть якого полягала у визнанні Польщею існування УРСР та переході під контроль польської держави Підляшшя, Холмщини, Західного Полісся та Західної Волині [4,367].

Художні поштівки Волині міжвоєнного періоду являються предметом не лише матеріальної, духовної культури, вони були тісно пов'язані з історією краю, удосконаленням друкарської справи, розвитком образотворчого мистецтва. Як показує зібраний ілюстративний матерал, художні листівки: репродукційні (які містять репродукції творів живопису, графіки чи прикладного мистецтва), оригінальні (зображення для яких спеціально розроблялося художниками), та авторські листівки – естампи (офорти, літографії, ксилографії тошо, а також оригінальні рисунки і акварелі, виконані на спеціальних бланках-листівках як художниками так і аматорами).

Цікавою художньою листівкою цього періоду є картка літографії К.Крапіковського «Гербів воєводств і Речі Посполитої», виданої в кольорі видавництвом «Салону Польських Малярів» в Кракові у 1920 році. В центрі навколо великого польського білого орла зображені герби Краківського, Сандомирського, Каліського, Лечинського, Познанського, Сєрадського, Люблінського, Руського, Подільського і Волинського воєводств [6]. Отже, листівка була видана після українсько-польської війни 1919 року, а також радянсько-польської війни 1920 року, де поляки отримали впевнені перемоги і Ю. Пілсудський не приховував своїх планів встановлення кордонів польської держави XVIII століття.

У міжвоєнний період на Волині 1920-1930-х роках поштові картки дещо змінилися, якість друку стала гіршою, у порівнянні із «золотим століттям» листівки 1900-1918 рр. Найчастіше в цей період застосованою технікою на ряду із друком трьох і чотирьох кольоровим став друк офсетний. На жаль, офсет, як друк плоский з великою сіткою, значно знизив рівень якості зображення [1,6]. Набули в цей період більшого поширення, у зв'язку з конкуренцією і ростом фотозакладів, листівки, виготовлені підприємливими фотографами – це фотонатурні листівки, серед яких виготовляли і різноманітні оригінальні художні поштові картки. Серед таких збереглася листівка фотографа І. Євлового «Зимненська святиня», де на власноруч намальованому фоні в центрі зображена Зимненська Святогорська ікона Божої Матері,

Герби воєводств і Речі Посполитої. Видавництво Салону малярів польських, Краків, 1920 р. Кол.

Українська парламентарна репрезентація в Польському Сеймі і Сенаті. Видання Лео Форбеста, Варшава, 1923 р.

А. Пьотровський. Ян Казимир на полі битви під Берестечком. Видавництво «Полонія», Краків, 1930-і рр.

Ю. Косак, Ю. Бродовський. Битва під Берестечком (1651) Видавництво Салону малярів польських, Краків, 1930-ті рр. Тон.

А.Пьотровський. Ян Казимир на полі битви під Берестечком. Видання книгарні Я.Чернецького, Краків, 1920-ті рр. Кол.

а поруч світлини Свято - Троїцької церкви, побудованої Св. князем Володимиром в 1008 році, Свято-Успенський жіночий монастир, загальний вид північно-східної сторони і загальний вид північно-західної сторони [1,72].

У міжвоєнний період на Волині поштівки використовувались і як агітаційний матеріал. Так під час виборів до польського Сейму і Сенату в 1922 році на художні листівки з українськими типами і краєвидами, а також репродукції відомих і популярних в цей час українських художників, які були видані до першої світової війни, ставили агітаційні печатки. Наприклад, «Голосуйте на список № 37 українських селян, робітників і трудової інтелігенції» і їх роздавали виборцю нашого краю. Наскільки це було ефективним, можна судити по тому факту, що на Волині переміг «Блок національних меншин» під № 16, який і здобув всі мандати. Полякам не дісталося жодного [3,83].

Цікавою фотолистівкою цього періоду є оригінальна картка: «Вибори 1922 року. Українська парламентарна репрезентація у польському Сеймі і Сенаті. Рік 1923». На листівці у правому верхньому куті зображений портрет Тараса Шевченка, обрамлений з однієї сторони гілкою з лавровим листям, з іншої - державним прапором Польщі, в центрі малюнок з листівки до українських народних пісень Амвросія Ждахи «Ой біда, біда, чайці-небозі…» - Богдан Хмельницький з піднятою в руці булавою, поруч внизу сидить зажурена жінка, притуливши до себе дитину. Навколо зображені портрети двадцяти семи послів і сенаторів. Серед них сенатори І.Пастернак, Л.Маркович, Д.Герштанський, О.Карпінський, М.Черкавський, О.Левчанівська, посли С.Любарський, С.Підгірський, А.Пащук, Б.Козубський, С.Козицький, В.Дмитріюк, І.Павлюк, М.Пирогів, С.Хруцький, М.Чучмай, А.Васинчук, Х.Приступа, А.Братунь, В.Мохнюк, Г.Тимощук, М.Луцкевич, Й.Скрипа, В.Комаревич, П.Васинчук, Я.Войтюк, С.Маківка, з яких сімнадцять парламентарів представляли Волинське воєводство. Внизу світлини приміщення українського посольського клубу, секретаря В.Косоноцького, машиністки К.Заслоєвич. Фотолистівка тонована, видана у Варшаві в 1923 році Лео Форбестом.

До маловідомих художників Волині міжвоєнного періоду належить ім'я аквареліста і графіка Станіслава Блонського, який народився в Луцьку у 1890 році і ще до Першої вітової війни закінчив Пензенську художню школу і Центральне училище технічного малювання барона Штігліца в Санкт-Петербурзі.

В 1915-1922 роках Станіслав Блонський служив у війську царської армії Російської імперії. Після Ризького мирного договору на Волинь повернувся у 1923 році. З цього часу брав активну участь у мистецькому житті Польщі. Його цикл акварелей в кількості 240 малюнків під загальною назвою «Пам'ятки архітектури історичних місцевостей Посполитої Польщі» виставляв на виставках в Плоцьку, Влоцлавку, Торуні, Познані, Варшаві, Любліні і в Луцьку [6].

Завдяки цій виставці в 1926 році, в м. Цєшині, яке знаходилося на кордоні з Чехією, для популяризації творчості митця видавництво фотографічного закладу Т.Кубіша і М.Свєнха видало серію фотолистівок пам'яток старовини Польщі. Серед карток були і волинські краєвиди: «Синагога в Любомлі», «В'їзна вежа замку Любарта», «Руїни замку Любарта», «Кафедральний костел у Луцьку», «Внутрішній вигляд синагоги в Луцьку» [2,141]. Відомі листівки художника пам'яток старовини також міст Меджибожа, Острога, Дубна, а також його малюнок дзвіниці у Мацейові (нині селище Луків Турійського району), який розміщений у «Ілюстрованому путівнику по Волині» М.Орловіча, виданий у Луцьку у 1929 році [5.167].

Серед художніх листівок Волині міжвоєнного періоду збереглися репродукції картини «Ян Казимир під Берестечком» роботи польського художника і ілюстратора Антонія Пьотровського (1853-1924 рр.). Листівка видана в кольорі накладом книгарні Я.Чернецького у Кракові. Інша картка «Битва під Берестечком (1651)» - тонована, видавництва «Салону малярів польських» у Кракові, але автора художнього твору не зазначено. Під час роботи над даною темою вдалося встановити митця – ними виявилися художники Юліуш Косак і Юзеф Бродовський, які вспільно написали полотно у 1854 році. Інша репродукція картини «Ян Казимир на полі битви під Берестечком» видання «Полонія» також у Кракові. Картка тонована, без автора художнього твору. На зворотній стороні надрукований такий підтекст: «Бунти козаків під керівництвом Хмельницького все сильніше і сильніше розхитували польську державу».

Постійні договори між королем Яном Казимиром і Хмельницьким, переплетені переможними битвами або поразками, тяглися в нескінченність. Накінець у триденній битві під Берестечком дня 30 червня 1651 року поляки під керівництвом самого короля Яна Казимира розбили вщент велику армію Хмельницького і татарського хана Нуридина. На жаль, цієї перемоги не змогли використати з причини непокірності шляхти, котра розійшлася по домівках» [6]. Цю репродукцію картини на поштовій листівці також вдалося встановити. Автором полотна виявився також Антоній Пьотровський.

В 1920-х роках видавництво «Салону малярів польських» в друкарні «Акрополь» у Кракові видало

С.Блонський. Синагога в Любомлі. Видання Т.Кубіша і М.Свєнха, Цєшин, 1926 р. Тон.

Г.Весенгоф. Сніг. Краєвид з Волині. Видавництво Салону малярів польських, друкарня «Акрополь», Краків, 1930-ті рр. Кол.

Костел О.О.Капуцинів в Любешові (Полісся) Видано накладом О.О.Капуцинів в Любешові, друкарня «Арс сакра», Краків, 1938 рік, ч/б.

«Св.Тереза від дитини Ісуса». На пам'ять відбудови римо-католицького в костела в Кіселині. Ціна 50 гр. Без видавництва, 1930-ті рр. ч/б.

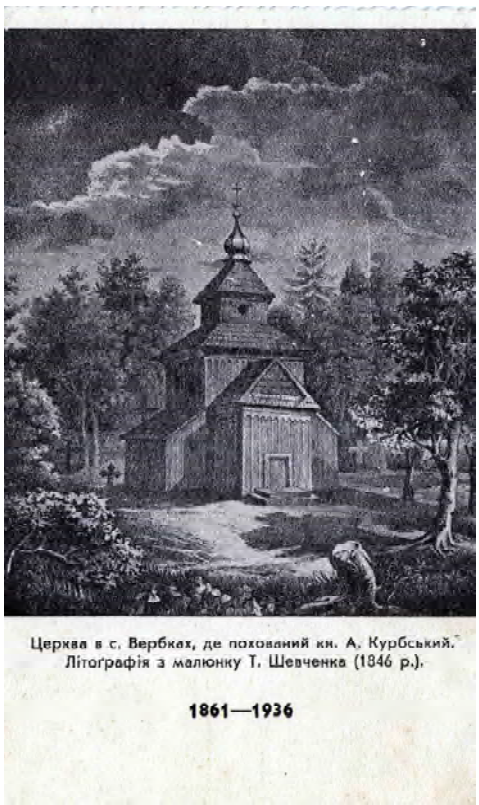
На будівництво костела в Рожищах на Волині. Видання комітету будови костела в Рожищах на Волині, 1930-ті рр. тон.

З.Стриєнська. Польські народні типи з Волині. Без видавництва, 1930-ті рр. кол.

Г.Узембло. Поліщук. Видавництво «Галерея Польська», Краків, 1930-ті рр. кол.

Т.Шевченко. Церква в с.Вербках, де похований кн. А.Курбський. Без видавництва, 1936 рік. Тон.

І. Євлогий. Зимненська святиня.
1930-ті рр.

серію з не менше десяти листівок в кольорі польського художника-пейзажиста Хенрика Вейсенгофа (1859-1922 рр.) Серед листівок надруковані і волинські пейзажі «Сніг. Краєвид з Волині», «Краєвид з Полісся». В цей же період це ж видавництво видає також в кольорі серію листівок художника Е.Цєшкевича: «Волинська зима», «Захід сонця на Поліссі», «Зимовий ранок на Поліссі», які показують красу нашого волинського краю [6].

В 1930-х роках по малюнках відомої польської художниці Зофії Стриєнської була видана велика серія листівок під загальною назвою «Типи людове» («Народні типи») і серед них картка «Польські народні типи з Волині» без вказаного видавництва. У Кракові видавництво «Галерея Польська» видала в кольорі серію листівок з акварелями польського художника і плакатиста Генрика Узембло і серед карток: «Поліщук» (Типи з Полісся), «Прип'ять» (Полісся), «Рибак з Наставка» (Полісся).

Популяризували у міжвоєнний період листівки на тему польських легіонів. Серед листівок «Каплиця польських легіонів в Волчку над Стирем» малюнка В.Водзіновського і видана «Польським Товариством Червоного Хреста». Інша картка «Легіони на Волині» репродукція з картини відомого польського художника, ілюстратора і декоратора Станіслава Яновського (1866-1942 рр.) була видана в кольорі без видавництва. Серед цікавих художніх листівок цього періоду збереглися картки по малюнках Врублевського «Костел ОО. Капуцинув в Любешові (Полісся), «Гімназія ОО.Піарів в Любешові, де колись навчав свою взнесену душу Тадеуш Костюшко» видані накладом О.О.Капуцинув і Піарів в Любешові у 1938 році і віддруковані в друкарні «Арс сакра» в Кракові [1,169].

У міжвоєнний період на Волині листівки використовувалися також для збирання коштів, зокрема для будівництва неймовірного костела – пам'ятника святого Станіслава Єпископа та Мученика в Ковелі, якого збудували у 1924-1931 роках у готичному стилі. Збирали кошти реалізовуючи картки і для проекта та будівництва костела на Красному в Луцьку, проекта перебудови гарнізонного костела в Луцьку, виконаним інженером Галензовським, будівництва католицьких храмів в селі Римачі Любомльського повіту, в Рожищах Луцького повітів. Реставрації костелів в Голобах Ковельського, в Затурцях Луцького, Дружкопіль Горохівського повітів. Листівку репродукцію ікони «Св.Тереза від дитини Ісуса» на пам'ять відбудови римо-католицького костела в Кіселині Горохівського повіту продавали по 50 гроші, а також на розбудову Луцької української гімназії ім.Лесі Українки, підтримування освітньої діяльності «Товариства народної школи» тощо. Листівки використовувались і як рекламний та інформаційний матеріал. Зокрема,

про археологічні знахідки на Волині необхідно було терміново повідомляти у Великопольський музей в м. Познані, а музей «Народови» у Варшаві для популяризації своїх зібрань з численних експонатів видав картку «Гобелен з верстату в Горохові на Волині, кінець XVIII століття». Художні листівки друкували також для ювілеїв святинь на Волині, зокрема в 1928 році до 200-річчя костела в Голобах була видана листівка «Чудотворний образ Божої Матері в Голобах».

В 1936 році анонімне видавництво видало листівку з літографії по малюнку Тараса Шевченка «Церква в с.Вербках, де похований А.Курбський», це чи не єдина художня листівка волинської Шевченкіани міжвоєнного періоду [1,129].

В серпні 1939 року, напередодні другої світової війни «до 25-річчя маршу волі і свободи, на шляху Й.Пілсудського», у Варшаві була видана велика серія карток присвячених польським легіонам. Зокрема чимало з них присвячені перебуванню легіоністів на Волині. Серед них: «Прибуття Варшавського батальону P.O.W. до Копитова на Волині - серпень 1915 р.», «Табір на постої під Волчком на Волині – листопад 1915 р.», «Обоз у лісі на Волині – листопад 1915 р.», «Біля вогнища на Волині – вересень 1915 р.», «Улан біля могили товариша на Волині», «Начальник штабу І-ої Бригади польських легіонів полковник Сосновський. Пясечно. Волинь –серпень 1916 р.», «Комендант Й.Пілсудський в (резервових) окопах під Кобчамі на Волині – жовтень 1915 р.», «Комендант Й.Пілсудський нагороджує легіоністів відзнакою «За вірну службу» - колонія Дубняки на Волині – серпень 1916 р.», «Комендант Й.Пілсудський під час огляду окопів VI Батальону польських легіонів під Костюхнівкою на Волині –червень 1916 р.»

1. Дзей М., Федонюк С., Літевчук В. Від серця до серця. Волинь у поштовій листівці початку XX століття.- Луцьк: Ініціал, 2008.-200с.

2. Літевчук В. Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії. –Луцьк: Ініціал, 2012.-287с.

3. Павлюк І. Українська легальна пресса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917-1939, 1941-1944 рр. –Луцьк, 2005. -286с.

4. Бойко О.Д. Історія України. –Київ, 2006. -688с.

5. Orlowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wolyniu. Luck, 1929. -380с.

6. www. Allegro, PL. Kolekcii, Posztuvkie.

Олександр ДЕМ'ЯНЮК ***(Луцьк)***

ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧИМИ СТЕЖКАМИ ЛЮБОМЛЬЩИНИ

Адміністративно-територіальна характеристика. Любомльський район розташований у північно-західній частині Волинської області. На півдні він межує з Володимир-Волинським, на півночі – з Шацьким, на південному заході – з Турійським, на північному заході – зі Старовижівським районами Волині. На заході – з Республікою Польща (Люблінське воєводство).

Любомльський район, як адміністративна одиниця, був утворений в 1940 р. після появи тут підрозділів Червоної Армії. З цього часу межі його кілька разів змінювалися. Від 1963 до 1993 рр. до складу району входили території теперішнього Шацького району. 3 лютого 1993 р. Постановою Верховної ради України № 2981/12 до складу новоутвореного району передано 9 місцевих сільських рад.

Через територію Любомльського району проходять кілька важливих автомагістралей (Київ – Варшава, Володимир-Волинський – Брест), існує залізничне сполучення з Республікою Польща (залізнична гілка Ковель – Хелм).

На сьогоднішній день адміністративно-територіальний поділ Любомльського району має такий вигляд: міських рад – 1 (Любомльська), селищних рад – 1 (Головненська), сільських рад – 22 [1]. Після початку адміністративно-територіальної реформи на території району створено Вишнівську сільську раду об'єднаної територіальної громади в складі населених пунктів Вишнів, Ладинь, Олеськ, Радехів, Римачі, Штунь [2]. 29 жовтня 2017 р. в Любомльському районі відбудуться вибори до складу рад об'єднаних територіальних громад – Любомльської міської, Головненської селищної, Рівненської сільської [3].

Історичні сторінки району. Археологічні знахідки та території Любомльського району дозволяють говорити про те, що ця територія була заселена людьми в добу палеоліту. В князівський період теперішня Любомщина була частиною Руської держави, згодом – Волинського і Волинсько-Галицького князівств. Після кількасотрічної боротьби за слов'янську спадщину між Польським королівством й Литовською

державою ця територія (Любомльське староство) потрапила під владу Речі Посполитої. Власниками Любомльського старостваа були: Дмитро Вишневецький, Ксаверій Браницький, Іван Виговський. У XVIII ст. землі Любомльщини увійшли до складу Російської імперії; після поразки Української революції в 20-х рр. – Другої Речі Посполитої; від 1939 р. – Радянського Союзу, де й перебувала до моменту проголошення Україною незалежності.

Загальні відомості історії розвитку районного центру. Свою історію Любомль (Любовль) бере від 1287 р. Хоча на переконання частини дослідників минувшини міста поселення тут існувало ще чотири тисячоліття тому. На підтвердження цього твердження може слугувати давнє городище, про існування якого свідчать археологічні розкопки.

Перша писемна згадка про Любомль міститься в Галицько-Волинському літописі, де зафіксовано слова волинського князя Володимира Васильовича до своєї дружини княгині Ольги та бояр: «Хотів би я доїхати до Любомля, бо досадила мені погань ся, а я чоловік єсмь недужий» [4, с. 437]. Тут, у 1288 р. князь Володимир Василькович помер. Завдяки старанням князя тогочасний Любомль перетворився у знаний на Русі та поза її межами ремісничий центр. Тут, з-поміж іншого виготовляли різноманітну зброю [5, с. 118]. Є припущення, що одна із частин Галицько-Волинського літопису писалась саме в Любомлі.

У 1340 р. Любомль та навколишні території переходять під владу Литовської держави. У 1366 р., після ослаблення сил коаліції Гедиміновичів, польський король Казимир III здійснює похід на Волинь. Князь волинський Любарт не може протистояти великій силі та втрачає значну частину своїх земель, в тому числі Любомльську округу [6, с. 72], які король віддає Юрію Наримунтовичу та Олександру Коріантовичу. В 1392 р. в Любомлі перебував польський король Владислав Ягайло. Місто йому так сподобалось, що на згадку про своє перебування в ньому, в 1412 р., він побудував тут костел.

У 1541 р. місто отримало Магдебурзьке право. Відмітимо й те, що воно не мало рис європейськості, що позначалося на житті пересічних мешканців. У 1569 р. Любомль, котрий був власністю польського короля Сигізмунда III, був переданий його доньці, як частина посагу. Після Люблінської унії в 1569 р. місто й Любомльське староство не були введені до складу новоутвореного Волинського воєводства, а увійшли до складу Хомської землі.

Майже через століття, в 1659 р. місто перейшло у володіння гетьмана Івана Виговського. А ще у козацьку добу тут перебував Павло Тетеря, котрий в 1660 р. обіймав тут посаду адміністратора. В 1671 р. за рішенням польського сейму Любомльське староство було передане Михайлу Вишневецькому, великому коронному гетьману Польщі, як компенсація за збитки, які він поніс під час козацьких виступів проти польської корони.

У 1768 р. Любомль переходить у володіння великого польського магната графа К. Браницького, як винагорода за врятоване на сеймовому засіданні 1762 р. життя майбутнього короля Польщі Станіслава-Августа Понятовського. В 1782 р. граф К. Браницький будує в місті величний палац, який стає окрасою Любомля.

Неспокійно було в Любомлі та навколишніх землях упродовж усіх трьох поділів Речі Посполитої. Так, 27 квітня 1789 р. майбутній російський фельдмаршал М. Кутузов рапортує І. Меллеру: «У воєводстві Волинському всі у пригніченості, і генерал артилерії граф Потоцький поїхав туди для заспокоєння. Тут іде чутка, про те, що гетьман Броницький в Любомлі, своєму селі поблизу Волинського воєводства, робить конфедерацію» [7, с. 86]. Той же М. Кутузов 3 липня 1792 р. повідомляв: «Генерал-поручик Леванідов находиться при Любомлі, а Кутузов у Торчині, обоє за один марш від Буга, які і будуть чекати мого наказу про переправу через Буг» [7, с. 182]. У результаті затяжних військових дій, котрі розпочались саме з Любомля, в 1795 р. західноволинські землі увійшли до складу Російської імперії. Містяни із одного ярма потрапили в інше, хоча Любомль і став волосним центром Володимир-Волинського повіту Волинської губернії.

Під час французько-російської війни 1812 р. на Волині перебувала 3-я Обсерваційна російська армія під командуванням генерала від кавалерії О. Тормасова. Її штаб спочатку було розташовано в м. Дубно, а окремі підрозділи армії розміщено на західних теренах губернії – від Любомля до Старокостянтинова. У 1812 р один ескадрон Житомирського драгунського полку було розквартировано у Любомлі. Волинський краєзнавець Г. Гулько припускає, що «лікувальні армійські установи розміщувались в традиційно мурованих католицьких монастирських приміщеннях і в інших волинських містах, перш за все, Ковелі та Любомлі» [8, с. 214].

Відтак, 12 серпня 1812 р. у штаб генерала від кавалерії О. Тормасова, який перебував у Ковелі, надійшла інформація, що австрійці й саксонці зайняли Шацьк і підійшли до Любомля разом з новосформованою польською дивізією А. Косинського. Для вияснення ситуації і проведення

рекогносцировки розташування ворожих сил на напрямку Турійськ – Любомль був відряджений загін генерал-ад'ютанта К. де Ламберта (Олександрійський гусарський, Татарський уланський, козацький Власова, Євпаторійський татарський, 2-й Башкирський, 1-й та 2-й Калмицькі полки і 10-й єгерський полк) [6, с. 80–81].

Вуличні бої в Любомлі завершилися перемогою росіян. Особливо в боях під Любомлем відзначились дончаки Власова 2-го, Дячкіна й олександрійські гусари. Упродовж 13 серпня генерал-ад'ютант К. де Ламберт зі своїм загоном перебував у Любомлі, а наступного дня, 14 серпня відійшов до Турійська [9, с. 19].

Про події відступу 3-ї Обсерваційної армії від Городечного до Луцька генерал від кавалерії О. Тормасов доповів імператору Олександру I 22 серпня 1812 р., зазначивши, що 17 серпня він з військами прибув у Луцьк, що «упродовж маршу до м. Ковеля були зайняті містечка: Ратне, Вижва, Мацеїв, Любомль і Турійськ, як для забезпечення руху армії, так і для спостереження за рухом ворожих сил» [10, с. 245].

У середині вересня 1812 р. в Любомлі зібралися головні сили наполеонівського війська. У зв'язку з цим генерал-майор Й. О'Рурк отримав завдання: на світанку 17 вересня вийти в напрямку до Любомля кавалерійськими частинами й очистити дорогу для головних сил армії. 19 вересня головні сили армії адмірала П. Чічагова (корпуси генералів О. де Ланжерона, О. Воїнова, М. Булатова, резервний І. Сабанєєва), прийшовши до Любомля, залишалися тут.

По закінченні війни Любомль ще понад чверть століття перебував у власності графа К. Браницького. Вельможі належали пивоварний, цегельний, шкіряний заводи, трактир та десяток корчем. Однак у 1849 р. царський уряд конфіскував володіння Браницьких.

У 1874 р. тут було прокладено залізничну колію Ковель – Мацеїв – Любомль, побудовано станцію, що сприяло розвитку торгівлі й промисловості. В цей же час запрацювали три потужні млини, лісопильний та винокурний заводи. Розвиток промисловості і торгівлі зумовив швидке зростання населення міста. Якщо в 1860 р. в Любомлі мешкало 2784 осіб, то в 1896 р. вже 6969.

У XX ст. історія Любомля тісно пов'язана з подіями які відбувалися на території Волинського краю: Перша світова війна, Українська революція, польське урядування, Друга світова війна, радянська влада й, врешті, новітня українська незалежність. Упродовж цих періодів Любомль та навколишні терени повторювали історію інших населених пунктів Волині.

Історія населених пунктів краю. Більшість населених пунктів Любомльського району сформувалися на початку XX ст. Однак тут є містечка й села, які мають давнішу та цікаву історію. Окремі з них згадаємо, аби не зловживати об'ємом тексту статті.

Так, перша писемна згадка про містечко Головне датується 1444 р., хоча поселення тут відомі ще з часів лужицької, поморської, інших культур. За переказами, річка Прип'ять у давнину витікала з джерела, яке називається Попова Криниця. Головний потічок річки дав назву поселенню. У XIX ст. місцеві жителі майже повністю закидали витік валунами, бо він заливав південну околицю села, а річку спрямували у Велике Згоранське озеро.

У II половині XVII ст. Головне разом із навколишніми землями входили до урядування І. Виговського, любомльського старости, а після його смерті стало власністю польської корони. У 1768 р. король віддав його разом з усім Любомльським староством у володіння графу В. Браницькому.

В 1795 р. після третього поділу Польщі Головне відійшло до Російської імперії. До 1913 р. містечко територіально підпорядковувалося Володимир-Волинському повіту. У 1913 р. Головно стало центром волосного правління. Тут проводилися 3 ярмарки: в четвер на Святій Неділі, 2 жовтня і 30 листопада. З грудня 1916 р. тут діяла українська школа, відкрита Українськими січовими стрільцями й місцевою громадою. У січні 1940 р. містечко стало центром Головненського району.

Поселення Бірки вперше зафіксоване в документах у 1672 р. Назву Бір спочатку використовували до центральної частини теперішнього с. Бірки, а згодом поширили і на західну частину. Розкидні людські оселі лише у 1840 р. отримали офіційні назви: Бірки і Бірки Ліщинецькі. На початку XX ст. тут було відкрито першу початкову школу, у міжвоєнний добу збудували для школи нове приміщення. Тоді ж у селі з'явилася нова цегельня (працювала тут до 1975 р.). Упродовж 1941–1942 рр. у лісі та на цегельні було розстріляно майже 5 тис. любомльських євреїв.

Село Вижгів (тоді – невеликий хутір) за переказами засноване у 1779 р. й отримало ім'я місцевого пана Вижги, який подарував своєму помічнику 550 десятин землі і 8 селян. У 1912 р. село перейшло у власність киянки В. Сільвовської У 1939 р. хутори, які були навколо Вижгіва приєднали до села.

Перша писемна згадка про с. Городне з'явилася у 1487 р. Вона була віднайдена у Державному архіві Любліна (Республіка Польща) в архівній справі Terrstria Chelmensia Decreta. З моменту згадки

про село ним володів боярин Василій. У 1515–1798 рр. Городне було одночасно власністю декількох господарів. Від 1798 й до 1974 р. Городне належало поміщикам Ручинським. Дала – генерал-лейтенанту Крилову, а від 1880 р. – генерал-майору П. Чичеріну. У 1882 р. с. Городне переходить у власність дворянського роду Сухомліних.

Вперше с. Запілля згадується в документах у 1444 р. [11, с. 206]. У 1659 р. Запілля передано у володіння І. Виговському, але в 1664 р. після його смерті перейшли у власність Речі Посполитої. У 1768 р. село разом з іншими населеними пунктами Любомльського староства передане у приватне володіння польського магната, графа К. Браницького. У 1849 р. за підтримку польського повстання 1830–1831 рр. уряд Російської імперії конфіскував володіння Браницьких і з торгів їх розпродав. Під час Другої світової війни в Запіллі та навколишніх хуторах діяли лоївки УПА. У березні 1944 р. вояки Армії Крайової вбили майже 100 мешканців села.

Періодичні писемні згадки про с. Машів з'являються з XVст. За свою історію село часто змінювало своїх власників. Серед них – козацький гетьман Д. Вишневецький, князь В. Воронецький, польський генерал Виджга, землевласники Берна, Петропавловські, Голембійовські, Конаховичі, Гловацькі. До роду останніх належали батьки майбутнього польського письменника Болеслава Пруса.

Село Олеськ вперше згадується в польських документах у 1453 р. як власність луцького старости Петра. Потім село належало Сангушкам, з 1565 р. – Мацейовським, з 60-х рр. XVIII ст. – графу К. Браницькому, з 1840-х рр.. перейшло у власність Російської імперії. У 1840-х роках с. Олеськ стало волосним центром Володимир-Волинського повіту.

Римачі вперше згадуються у 1442 р. у контексті передач його польським королем Владиславом Варненчиком у володіння Кристину з Вільчиполя. З невідомих причин невдовзі село повернулося до складу королівських володінь. 24 жовтня 1599 р. польський король Сигізмунд III передав шляхтичу М. Красицькому с. Римачі разом із іншими населеними пунктами, що відносилися до Любомльського замку. З 1659 р. с. Римачі, у складі Любомльського староства, належало гетьману І. Виговському, а з 1680 р. – коронному гетьману, краківському воєводі Дмитру-Юрію Корибуту Вишневецькому. Згодом Римачі стали власністю графа К. Браницького, в якого були відібрані у 1849 р. й перейшли у власність Російської імперії. В період Другої Речі Посполитої с. Римачі входило до складу Бережецької гміни Любомльського повіту Волинського воєводства. У цю пору відбулося переміщення села: частину мешканців було виселено на хутори Стружки, Підрудівка, Зарудівка, Почернів'я, Підострови, Ягодин.

Першу писемну згадку про с. Штунь під 1472 р. віднайдено у польських джерелах. З того часу власниками села були: польські землевласники Даниловичі, Стоїцькі, Садовські, Виджгі, Прушинські, згодом Браницькі з Любомля. У 1850 р. Штунь, як і всю решту володінь Браницьких, конфіскувала, а згодом і поділила російська царська влада. Під час Другої світової війни в селі трапилася трагедія. Навесні 1944 р. в урочищі Берестина поблизу с. Штунь вояками Армії Крайової було замордовано 53 місцевих жителів.

Архітектурні пам'ятки району. Найдавнішою на території Любомльського району (за даними клірових відомостей) є церква Святого Великомученика Георгія Побідоносця, закладена в Любомлі князем Володимиром Васильковичем у 1264 р. [12, с. 316] У Галицько-Волинському літописі згадуються три олтарі та основа церковної бані (шия храму), розписані за Володимира Васильковича [4, с. 448]. Будова була подібна до Успенського собору у Володимирі-Волинському, тільки менших розмірів.

У XVI ст. Георгіївську церкву перебудовано на старому фундаменті, але вдвічі збільшено в довжину. У 1883 р. з дозволу Єпархіального керівництва Георгіївський храм відремонтовано коштом парафіян, у 1990 р. – поновлено й пофарбовано внутрішні стіни та розписи. У вівтарній перегородці розміщувалися намісні ікони Святого Георгія і Святої Богородиці. На початку XX ст. церква мала 114 десятин землі: 2 десятини – церковні будівлі, 68 десятин – орна земля, 30 десятин – сіножаті, 5 десятин – пасовища, 8 десятин – лісові угіддя [12, с. 316]. При церкві діяло двокласне сільське народне училище.

У середині XVIII ст. до храму добудовано кам'яну дзвіницю. Вона примикає до церкви, прямокутна в плані, ззовні – двох'ярусна, всередині – п'ятиярусна, завершена високим шатром з главою. Перший ярус прикрашений порталами у формі класицизму [13, с. 94].

У селищі Головне розташовані Троїцька церква й надбрамна дзвіниця Троїцької церкви, внесені до Державного реєстру національного культурного надбання по Волинській області. Свято-Троїцька церква з дзвіницею на заміну дерев'яної церкви, яка згоріла, побудована у 1841 р. коштом графа К. Браницького. Свято-Троїцька церква побудована в стилі класицизму, у композиції якої позначився вплив петербурзької архітектури XIX ст. Відповідно до клірових відомостей за 1860 р. Свято-Троїцька церква мала один престол і двокомплектний притч (два священики, диякон, два дячки) [14, с. 321]. До 1876 р. при церкві

працювала церковнопарафіяльна школа. У радянський період Свято-Троїцька церква залишалася діючою. Сьогодні до церкви у смт. Головне приписані села Масловець, Скрипиці, Ясне, Мшанець, Крушинець, Сильно, Будники, Гуменці.

Окремо від Свято-Троїцької церкви, по осі її західного фасаду зведена дзвіниця, покрита шоломоподібним чотирьохгранним дахом. Перший ярус дзвіниці – прохід на територію церкви, другий – власне дзвіниця з арочними отворами для дзвонів [13, с. 96].

У с. Згорани розташовані ще дві пам'ятки сакральної архітектури загальнонаціонального значення – церква Святого Великомученика Димитрія й дзвіниця Дмитрівської церкви. Дерев'яна церква і така ж дзвіниця збудовані у 1674 р. коштом парафіян [12, с. 316].

Будівля Дмитрівської церкви є зразком старовинних волинських дерев'яних трьохчастних церков, особливістю яких є центральний зруб значних розмірів. Шатрове перекриття з крихітною главою під час реконструкції у XIX ст. було забите дошками, а зовні закрите високим двосхилим дахом. Окремо на північний захід від церкви розташована старовинна дерев'яна, присадкувата (четверик на четверику), шатрова дзвіниця, реконструйована одночасно з церквою [15]. На початку XX ст. при церкві діяла церковнопарафіяльна школа, в якій у 1911 р. навчалося 40 хлопчиків і 10 дівчат [12, с. 316].

Церква Успіння Пресвятої Богородиці у с. Радехів збудована у 1701 р. Саме ця дата подається в Державному реєстрі національного культурного надбання по Волинській області відомостями. Інші джерела, керуючись записом про освячення колишнього Августинського монастиря в 1753 р. єпископом Вікарієм Каменським, подають дату спорудження храму – 1752 р.

Приміщення церкви збудоване як костел Святого Михайла Августинського католицького монастиря. У 40-х рр. XIX ст. костел був відремонтований і освячений як православна церква Успіння Пресвятої Богородиці. Храм мав два престоли, один з яких освячений в 1893 р. У XVIII ст. церкву Успіння Пресвятої Богородиці огороджено муром з брамою. У 1952 р. була знята з реєстрації і закрита. Приміщення довший час використовувалось під склад колгоспу. Цікаво, що в 1956 р. Успенська церква була віднесена до пам'яток архітектури, що перебувають під охороною держави, а в 1979 р. рішенням Ради Міністрів УРСР стала пам'яткою архітектури державного значення, однак богослужіння не відновила. Лише в грудні 1990 р. парафіяни відновили діяльність Свято-Успенської громади.

Церква Святого апостола Іонна Богослова з дзвіницею в с. Штунь також внесені до Державного реєстру національного культурного надбання по Волинській області. Обидві споруди збудовані в 1777 р. Архітектурний ансамбль с. Штунь є яскравим прикладом волинської архітектурної школи.

У 1867 р. церква Іоанна Богослова була капітально відремонтована. Зовнішній вигляд храму має стилістичні риси пізнього бароко. Інтер'єр частково розписаний олією у кінці XIX ст., збереглися темперні розписи в медальйонах кінця XVIII ст. [13, с. 97–98] Дзвіниця розташована на південний схід від церкви. Декор дзвіниці виконаний у стилі раннього класицизму.

Щодо світської архітектури, то на особливу увагу заслуговує палац Браницьких, точніше його південний двоповерховий флігель, що входив до палацово-паркового ансамблю, збудованого в Любомлі графом К. Браницьким у другій половині XVIII ст. Тут на початку 80-х рр. XVIII ст. граф заклав величну резиденцію. Єдине зображення палацу залишилося на малюнку художника В. Ріхтера, виконаного у 1827 р. На північ від палацу був закладений великий сад, обнесений кам'яною огорожею. В радянську добу тут почергово розташовувалися: прикордонний загін, профтехучилище, школа. Необхідно констатувати, що південний флігель, який залишився, лише незначний уламок палацу Браницьких, який не дозволяє уявити величі задуму графа.

Відомі уродженці Любомльщини. Багатий Любомльський район на відомих в Україні та поза її межами людей. Серед них представники різних професій, люди різних уподобань. Не зупиняючись на біографіях конкретних осіб, лише назвемо окремих з них. Науковці: Микола Бохон, Назарій Букатевич, Сергій Вигера, Архип Данилюк, Василь Пікалюк, Степан Трофимук, Євген Черкашин; поети і письменники: Ростислав Братунь, Василь Гей, Ніна Горик, Іван Котович, Володимир Лис, Влас Мизинець, Лариса Черкашина, Марія Якубовська; військові та працівники правоохоронних органів: генерал-майор Володимир Бородчук, генерал-лейтенант Олександр Скіпальський; актори і співаки: Григорій Лойко, Наталія Ужвій, Олександр Пікульський, Олександр Ющук; художники: Микола Букатевич, Валентина Михальська, священики та богослови: архієпископ Варфоломій, Володимир Давидович, Северин Любомльчик; журналісти: Іван Ольховський, Петро Положевець, Степан Сачук; громадські діячі: Василь Мохнюк, Дмитро Остапюк, Данило Шумук та інші.

Отож, навіть поверхневий аналіз туристично-краєзнавчих особливостей Любомльського району Волинської області дозволяє констатувати наявність тут потужного потенціалу для проведення різних

форм туристично-краєзнавчої діяльності. Детальніше знайомство з історією населених пунктів краю, біографіями відомих земляків, архітектурними пам'ятками Любомльщини, дозволить по-новому відкрити цю частину Волинського Полісся.

1. Любомльський район. Місцеві ради базового рівня [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:// www.lbmadm.gov.ua/?p=miscrady.

2. Вишнівська сільська рада об'єднаної територіальної громади [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://gromada.info/gromada/vyshnivska.

3. Восени – вибори в об'єднаних громадах. – Волинські новини. – 2017. – 24 серпня.

4. Галицько-Волинський літопис // Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. – К. : «Дніпро», 1989. – С. 368–452.

5. Кучинко М. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби / М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Савицький. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – 328 с.

6. Дем'янюк О.Й. Воєнна історія Волині : історичні нариси : в 4 т. / О.Й. Дем'янюк, І.М. Пасюк. – Луцьк : Вежа-Друк, 2013. – Т.1. : Давня доба – кінець XVIII ст. – 236 с.

7. Кутузов М.И. Документы. Том I / М.И. Кутузов; сост. Л.Г. Бескровный. – М. : Воениздат МВС СССР, 1950. – 520 с.

8. Гулько Г. Вплив релігійного фактора на перебіг подій у Волинській губернії в 1812 році / Геннадій Гулько // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Наук. зб. Вип. 41. М-ли Міжнарод. істор.-краєзн. наук. конф., м. Луцьк, 11–12 травня 2012 р. / Упоряд. А. Силюк, О. Златогорський. – Луцьк, 2012. – С. 212–216.

9. Богданович М. И. История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам : в 3-х т. / М. И. Богданович. — СПб. : Тип. ТД С. Струговщикова, Г. Похитонова, Н. Водова и Ко, 1859–1860. — Т. 1. – 1859. – 218 с.

10. Ахлестышев Д.П. Двенадцатый год. Исторические документы собственной канцелярии главноко-мандующего 3-ю Западной армией ген. От кавалерии А. П. Тормасова / Д. П. Ахлестышев. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1912. – 428 с.

11. Остапюк О. З історії Свято-Миколаївської церкви села Запілля Любомльського району / О. Остапюк // Волинська ікона : дослідження та реставрація : м-ли XVI міжнар. наук. конф. – Луцьк , 2009. – Вип. 16. – С. 206–215.

12. Гика В. Церковні храми та релігійні общини Любомльщини в документах ДАВО / Володимир Гика // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Любомль в історії України та Волині: Наук. зб.: Вип. 25: М-ли XXV Волинської обл.. іст.-краєзн. конф., м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С.316–318.

13. Памятники градостроительства и архитектуры УССР: в 4 т. Т. 2. / За ред. Н.Л. Жарикова. – К. : Будівельник, 1985. – 437 с.

14. Остапюк О. З історії церкви смт Головне Любомльського району / Олександр Остапюк // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Любомль в історії України та Волині: Наук. зб.: Вип. 25: М-ли XXV Волинської обл.. іст.-краєзн. конф., м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С.320–326.

15. Свято-Дмитрівська церква (Згорани) Любомльський район [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki.

Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ *(Луцьк)*,
Вадим ДОРОФЄЄНКО *(Ковель)*

ДОСЛІДЖЕННЯ У РИМАЧАХ ПОХОВАНЬ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ 1941 РОКУ

У жовтні 2016 року до «Волинських старожитностей» звернувся колишній працівник Сергій Демедюк з інформацією про те, що біля с.Римачі Любомльського району мародерами розкопано декілька поховань радянських воїнів, що загинули у перші дні війни 1941 року. 7 листопада на місце так званого «копу» виїхала група дослідників пошукового загону «Відродження» ДП «Волинські старожитності» під керівництвом Ігоря Мизовця за участю директора Любомльського музею Олександра Остап'юка та Сергія Демедюка.

Місце пошуку розташоване на північно-східній околиці с.Римачі, на полі, з правого боку від автомагістралі Київ-Варшава. Виявлено 4 місця захоронення військовослужбовців Червоної Армії, які загинули в червні 1941 року, два з яких (захоронення №1 і №2) повністю розкриті і перекопані мародерами і два (захоронення №3 і №4) розкриті частково шляхом підняття верхнього шару грунту.

Фото 1. Знищене мародерами поховання №1 з набоями.

Фото 2. Особисті речі з поховання №1. Мильниця.

Фото 3. Особисті речі з поховання №1. Нагрудний знак «Ворошиловський всадник».

Фото 4. Особисті речі з поховання №3. Котелок з видертими літерами «КВ».

В захороненні №1 виявлено: кістки 1 людини із слідами механічних пошкоджень (череп пошкоджений на дрібні уламки внаслідок пошукових робіт мародерів), каску металеву, нагрудний знак «Ворошиловский всадник», залишки черевиків, мильницю, алюмінієву ложку, складаний ніж, елементи амуніції (пряжки, зацепи і т. п.), небезпечну бритву, набої кал. 7,62 гвинтівочні, ЛОЗ (капсулу). Капсула на місці не відкривалась.

В захороненні №2 виявлено: кістки 1 людини із слідами механічних пошкоджень (череп пошкоджений на дрібні уламки внаслідок пошукових робіт мародерів), каску металеву, залишки черевиків, частину (ручку) ложки, складаний ніж, елементи амуніції (пряжки, зацепи і т. п.), мундштук для цигарок, гільзу і патрон кал. 7,62 пістолетно-автоматний.

В захороненні №3 виявлено: кістяк 1 людини (череп цілий), каску металеву, алюмінієвий котелок з видертими літерами «КВ» на кришці і літерами, які не виявилось можливим прочитати на котелку, 2 пластмасові мильниці, футляр із зубною щіткою, футляр на зубний порошок, залишки черевиків, елементи

амуніції (пряжки, зацепи і т. п.), елементи плащ-накидки, магазин до гвинтівки СВТ, патрони кал. 7,62 (гвинтівочні).

В захороненні №4 виявлено: кістки 1 людини (череп частково пошкоджений внаслідок пошукових робіт мародерів, на нижній щелепі спереду наявний місток білого металу із 5 коронок), каску металеву, алюмінієвий котелок з видертими літерами «……ФИН» на кришці, частина поясного ременя з підсумками, залишки коробки сірників, патрони кал. 7,62 (гвинтівочні), пошкоджений осколком диск до автомата ППШ, складаний ніж, залишки черевиків, елементи амуніції (пряжки, зацепи і т. п.), елементи плащ-накидки, залишки олівця, ЛОЗ (капсулу), маслянка і протирка до гвинтівки. Капсула на місці не відкривалась.

Відкриті пізніше капсули дали певний результат: 2 з них вдалося частково прочитати. З'ясовано, що двоє червоноармійців були мобілізовані з Кагарлику Канівським районним військкоматом. Пошуки тривають.

Знахідки, виявлені під час дослідження, були передані до Любомльського краєзнавчого музею. Останки загиблих – перепоховані на братській могилі в с.Римачі Любомльського р-ну.

Відомо також, що у 2013 році мародерами було виявлено і пошкоджено ще два поховання на цьому полі біля с.Римачів. Ймовірно, це місце бою, на якому знайшли свій останній спокій захисники нашої держави. На сьогоднішній день існує потреба комплексного дослідження зазначеної території.

Ігор КРАСИЦЬКИЙ ***(Любомль)***

ВНЕСОК ОЛЕКСАНДРА ДМИТРОВИЧА ОСТАПЮКА У ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ЛЮБОМЛЬЩИНИ

Особливості життєвого шляху Олександра Дмитровича Остапюка

Дослідженню археологічної спадщини сприяли яскраві постаті діячів, практична робота яких довгий час не була відома для загалу. Але сьогодні їхні імена звучать. Серед них варто називати Олександра Дмитровича Остапюка, який своє життя присвятив дослідженню, вивченню та охороні історичних пам'яток рідного краю.

Саме батько і син Остапюки є дослідниками та першовідкривачами археологічних пам'яток, активістами пам'яткоохоронної справи на Любомльщині. Вони зібрали одну з унікальних музейних колекцій, яка сьогодні не втратила свого значення і є джерелом для наукових досліджень.

Народився майбутній дослідник краю 8 травня 1947 р. в м. Любомль. У 1953 р. пішов у перший клас Олицької школи. Саме в Олиці батько, Дмитро Олександрович Остапюк, показав йому стародавній палац родини Радзивілів, швидше його руїни. Хлопчина зрозумів, що культурні цінності та пам'ятки старовини потрібно берегти для майбутніх поколінь. Цій справі Олександр Дмитрович і присвятив своє життя.

У зв'язку з переведенням батька на інші роботи був змушений часто переїзджати до різних міст. Проживав у Любомлі, Львові, Ратно, Олиці, с. Висоцьк. З юних років почав серйозно займатися краєзнавством та колекціонуванням. Зібрав добру нумізматичну колекцію. Займався також боністикою, фалеристикою та філателією.

У 1964 р., закінчивши Любомльську школу №1, спробував вступити у військове училище. У 1966 р. працював у Любомльській «Сільгосптехніці» обкатником двигуна. З 1966 р. по 1969 р. проходив строкову військову службу в авіаційному полку на Уралі [33], і навіть там не забував про своє покликання, шукав та знаходив різні старовинні речі. До цієї справи залучав і своїх товаришів, котрі йому допомагали.

З 1969 р. по 1993 р. працював на Любомльському заводі «Світязь» координатником, секретарем комсомольської організації, контролером, інженером по управлінню якістю продукції, старшим інспектором. На заводі очолював первинну організацію товариства по охороні пам'яток історії та культури, товариство книголюбів. У вільний час він подорожував по Україні з метою побачити, дізнатися, нагромадити все більше цікавих та унікальних речей.

Багато уваги приділяв вивченню археології краю. Будучи юнаком разом з батьком Дмитром Остапюком брав участь в археологічних експедиціях 1960-х рр. Ю. Кухаренка в м. Любомль і с. Машів (могильники вельбарської культури). Археолог Ю. Кухаренко подарував Олександрові велику кількість книг, якими він захоплювався. Зібрав хорошу наукову бібліотеку. Постійно переймав науку від батька. Брав разом із ним участь у підготовці і відкритті Любомльського краєзнавчого музею, постійно поновлював експозицію музею своїми матеріалами. Приводив музейні предмети в належний експозиційний стан,

робив вітрини.

У 1993 р. Олександра Дмитровича Остапюка призначають директором Любомльського краєзнавчого музею. Цю посаду займає і до нині. З цього часу організовує і долучається до археологічних експедицій.

У 1995 р. разом з М. М. Кучінком (археологом з Луцька) проводить розкопки на 2-му Любомльському городищі в урочищі «Шопи». Підняв питання про розкопки літописного міста Угровськ, яке було тимчасово столицею Данила Галицького [32]. За допомогою, першого командира Волинського прикордонного загону полковника Аркадія Яворського отримав дозвіл на обстеження цієї місцевості. У 1995 – 1997, 1999 роках разом з Ю. М. Мазуриком (археологом з Луцька) проводить там археологічні експедиції. Займався пошуком коштів та спеціалістів.

У 1995 р. разом з археологом з Луцька С. Д. Панишком були проведені перші розкопки на Замковій горі в Любомлі, де колись стояв замок. На початку ХХ ст. обстежують окольне місто навколо гірки.

Виявив на території району до 30-ти раніше не відомих курганів. Локалізував поселення вельбарської культури в м. Любомль. Зібрав для музею велику археологічну колекцію [32]. Брав участь в експедиціях Волинського краєзнавчого музею з обстеження церков Любомльщини в 1995 р. та етнографічних по збору народних пісень, очолюваних П. Клекоцюком в 90-х рр. ХХ ст.

Уже після цього розпочав самостійно організовувати одноденні виїзди. Збирає та поповнює фонди Любомльського музею новими музейними предметами.

У 1998 р. проводить переоформлення експозиції. Займається пошуком джерел з історії краю. Працює в архівах і бібліотеках Києва, Львова, Луцька. Налагодив зв'язки з вихідцями з Любомльщини в Канаді, США, Польщі, Німеччини, Франції, Ізраїлю. За допомогою Д. Шумука налагоджені зв'язки з інститутом Дослідів Волині у Вінніпезі [2]. Контактував Олександр Остапюк і з вихідцями з голландських поселень, які проживали на території району до XVII ст. Серед них брати Бютови, котрі написали книгу спогадів про цю територію.

Популяризує історію пам'яток через публікації. З 1980 р. друкує краєзнавчі статті в Любомльській районній газеті «Наше життя». Публікує свої праці в наукових збірниках: «Минуле і сучасне Волині і Полісся», «Волинський музей. Історія і сучасність» та інші**.** Опублікував у наукових збірниках 93 праць і в співавторстві – 26. Є упорядником 4-х буклетів. Має 90 публікацій у районній газеті. Є автором 3-х брошур з історії церков району. Співавтор довідника-путівника «Любомльщина: історична, туристична, інвестиційно приваблива» [5] та «Любомль. Туристичний путівник» [3]. 2012 року видав книгу «З історії римо-католицьких парафій і польської общини Любомльщини». Бере участь у багатьох наукових конференціях.

О. Д. Остапюк активно займається громадською діяльністю. Був делегатом IV з'їзду Добровільного товариства любителів книги у Києві. Делегат II Всеукраїнського з'їзду краєзнавців України в 1996 р. У 2002 р. Стає лауреатом обласної премії імені Миколи Куделі за дослідження історичних пам'яток та краєзнавчі статті. У 2007 р. нагороджений відзнакою Міністерства культури «За досягнення в розвитку культури і мистецтва». У 2009 році отримав звання «Почесний краєзнавець України».

У 2013 р. йому присвоєно звання «Заслужений діяч польської культури».

У 2015 р. вручено Премію імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України.

Очолює спілку краєзнавців Любомльського району. Співпрацює з вчителями та коригує роботу шкільних музеїв, яких налічується 11 в районі.

Керівники шкільних музеїв неодноразово поповнювали і поповнюють археологічними знахідками краєзнавчий музей. Серед них є й унікальні знахідки, які знайдені на території Любомльщини: зображення оленя на камені, кельт, зуб мамонта, кам'яні сокири та інші.

Директор Олександр Остапюк працює над розбудовою Любомльського краєзнавчого музею, над поповненням його фондів. В останні роки багато уваги приділяє вивченню і дослідженню матеріалів з археології, історії церков та населених пунктів району.

Науково-дослідницька робота.

Вагоме місце у розвитку музейної справи займає широка науково-дослідницька, краєзнавча та пам'яткоохорона діяльність, яка спрямована на вивчення та популяризацію дослідницького матеріалу. Науково-дослідницька робота полягає у підготовці статей до наукових збірників, книг, монографій, написання наукових довідок, видання путівників, каталогів, буклетів тощо.

Свою науково-дослідницьку діяльність О. Д. Остапюк розпочав з 1993 р., коли його було призначено

Голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Г. Бондаренко вручає О. Д. Остапюку Премію імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2015 року.

О. Остапюк біля охоронного знаку на могильнику поморської культури Головне II. 2014 р.

О. Остапюк біля охоронного знаку на 2-му Любомльському городищі. 2015 р.

Встановлення охоронного знаку на місці літописного міста Угровськ О. Остапюком та Ю. Мазуриком. 1999 р.

на посаду директора Любомльського краєзнавчого музею. Значна частина опублікованих наукових праць стосувалися археологічних розкопок в Любомльському районі. Свої матеріали публікує у наукових збірниках – «Минуле і сучасне Волині», «Минуле і сучасне Волині та Полісся», «Волинський музей: історія та сучасність», «Пам'ятки сакрального мистецтва Волині», «Сакральне мистецтво Волині», «Замосцько-Волинські музейні зошити», «Волинська ікона: дослідження та реставрація», Любомльській районній газеті «Наше життя».

У своїх роботах О. Остапюк використовує дослідження своїх попередників О. Цинкаловського, П. Раппопорта, Я. Фіцке, Ю. Кухаренка. Співпрацює з сучасними археологами М. Кучінком, О. Охріменком, С. Панишком, Ю. Мазуриком. Налагодив зв'язки з російським археологом О. К. Мусіним, який неодноразово надавав консультації. Зв'язки з львівським археологом В. С. Артюхом дали свої результати – в Любомльський краєзнавчий музей було передано колекцію 10-річної експедиції групи «Шельф» по Любомльському, Старовижівському районах та території Білорусії. Поповнився музей експонатами з розкопок у селищі Шацьк завдяки співпраці з археологом С. В. Демедюком. У 2016 році разом з вченим А. Панікарським проведені археологічні розвідки в центрі Любомля.

Наукові роботи з археології можна поділити на декілька груп – археологічні знахідки, могильники, городища, літописний Угровськ, пам'ятки архітектури.

Про унікальні археологічні пам'ятки О. Д. Остапюк розповідає в своїх статтях: «Унікальна знахідка доби пізнього полеоліту-раннього мезоліту» (зображення оленя на камені) [29], «Давньоруські енколпіони у збірці Любомльського краєзнавчого музею» [20], «Волинської знахідки давноруських енколпіонів» [30], «Хрест-енколпіон з літописного Угровська» [12]. Крем'яні та кам'яні сокири, які знаходяться фондах та експозиції музею подані в статті «Археологічні знахідки Шацького поозер'я» [16], «Археологічні знахідки» [15], «Любомльщина історичний аспект» [26], «Волинь – північна окраїна трипільської культури» [17].

До іншої групи відносяться дослідження городищ, які були і залишаються на території сучасних Любомльського і Шацького районів – «Городища-першооснова поселень» [19], «З історії Любомльського замку» [24], «До ранньої історії Любомля» (про 2-ге Любомльське городище) [21], «Городища на території Любомльського і Шацького районів» [18], «Дослідження ранньосередньовічнього Любомля» [31].

У III ст. до. н. е. Любомльщину заселяли племена поморської культури. Готські племена в III ст. н. е. кочували на південь України і через Волинь. Ці народи залишили ряд знахідок, які вивчали археологи з Львівського університету, Ю. В. Кухаренко з Москви, батько Олександра Дмитровича – Дмитро Олександрович Остапюк. Ці події відобразились у роботах: «Могильники поморської культури на території Любомльського району» [28], «Могильники вельбарської культури на території Любомльського району» [27], «Дослідник Полісся. До 80-річчя з дня народження Ю. В. Кухаренка» [22].

Найбільша група досліджень присвячена літописному Угровську – тимчасовій столиці Данила Галицького: «Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині» [7], «О. Цинкаловський про локалізацію літописного Угровська на Волині» [13], «Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузьке Любомльського району в 1997» [10], «Звіт про археологічні розкопки біля с .Новоугрузьке Любомльського району в 1999 р.» [11], «Badania archedogicne lotpisowego Uhrowieska» [6], «Хрест-енколпіон з літописного Угровська» [12], «800 років від першої літописної згадки про м. Угровськ» [14], «Локалізація башти в літописному Угровську» [9], «До проблеми локалізації монастиря Данила (Стовпника) в літописному Угровську» [8].

О. Д. Остапюк досліджував і місцеві історичні пам'ятки архітектури, де неодноразово згадує про археологічні знахідки: «Древня святиня з Волинської землі. Церква Святого Георгія у Любомлі» [23], «З історії Любомльського замку» [24], «Святиня Любомля. З історії церкви Різдва Пречистої Богородиці» [25].

З його допомогою, як дослідника, Любомль отримує два путівники «Любомльщина історична, туристична, інвестиційно приваблива: довідник-путівник» (2011 р) [5], «Любомль. Туристичний путівник» (2015 р) [3].

Розвиток пам'яткоохоронної справи .

Багаторічна діяльність Олександра Остапюка та його батька Дмитра Остапюка сприяла виявленню та дослідженню багатьох городищ та могильників на Любомльщині, які поповнили перелік археологічних пам'яток, що перебувають під охороною держави. На Любомльщині О. Д. Остапюк виявив та обстежив поселення з назвою «городища» в шести місцевостях краю.

Серед них могильники поморської культури III – II ст. до н. е. Головно I та Головно II. Перший з

О. Остапюк біля об'єкта №1 в розкопі на городищі «Замчище» в м. Любомль. 2001 р.

О. Остапюк та Ю. Мазурик під час розкопок в Угровську. 1999 р.

підкльошових могильників, обстежений Ю. Кухаренком, знаходиться приблизно в 3 км на захід від смт. Головно на піщаному підвищені, відомому під назвою Мордасова гора. Другий могильник, Головно II, знаходиться приблизно в 2 км на південний схід від першого, в урочищі «Лещівка». Знаходиться він на краю заболоченого лугу в тому місці, де луг поступово переходить в невисоке піщане підвищення. Могильник виявив у кінці 1930-их років місцевий житель.

У 1958 р. Ю. Кухаренком тут розпочато розкопки. Досліджено близько 40 поховань. Всі мали тілоспалення. У більшості поховання були здійснені в невеликих круглих ямах. Крім ямних, зустрічалися і звичайні підкльошові поховання, поховання в кам'яних ящиках на кам'яних вимостках. [4, с.62]. Матеріали поморсько-кльошової культури з могильників у смт. Головно активно залучалися дослідниками, зокрема В. В. Шкоропадом, який у 2000 р. захистив кандидатську дисертацію по пам'ятках цієї культури на Волині. [34]

За сприянням директора Любомльського краєзнавчого музею Остапюка О. на цих могильниках, Головно I та Головно II встановленні охоронні знаки в 2013р. під №181 та №180.

Ще два охоронні знаки встановлені в 2015р. на городищі в урочищі «Шопи» під №799 та поселенні X ст. на східних околицях Любомля. Уперше городище згадується 1901р. В. Б. Антоновичем. У 1958р. на його території проводив археологічні розкопки працівник Луцького музею Ян Фітцке. В другій половині XX ст. обстеження проводили Ю. В. Кухаренко, П. О. Раппопорт, М. В. Малевська, М. М. Кучінко. Городище розміщено на рівнинній низовині і складається із двох площин – дитинця та окольного міста. На північ до городища примикало поселення того ж періоду. Воно займало площу понад 7 гектарів. Воно вперше виявлено Яном Фітцке.

На захід в 0,5 км від с. Миловань знаходиться городище острівного типу. В історію воно ввійшло, як Гущанське, через те, що під час першої публікації про городище у 1888 році села Миловань ще не існувало, а найближче село було Гуща. В описі відмічено, що городище має назву «Город» і знаходиться в 2-х верстах від с. Гуща в напрямку до с. Ровно, в заплаві річки Буг. Довжина його 84, ширина 24, а по периметру має 216 сажнів. Поверхня розорюється під посіви. При розливі Бугу повністю оточено водою. В'їзд на городище зі сходу [1, с.66]. У 1963р. городище обстежував О. Раппопорт, який зробив план і опис городища. Археологічні розкопки не проводились. У 300 м на схід в 2003 р. О. Остапюком виявлено поселення IX – X ст. За сприянням місцевої влади з ініціативи директора музею тут встановлений охоронний знак під №800.

Дослідження літописного міста Любомль, яке неодноразово згадується в літописах, починаючи з 1287 р., було розпочато найперше П. Раппопортом в 1967 р. Однак археологічно не було підтверджено, що городище «Замчище» є залишком давньоруського Любомля. У 60-х роках XX ст. вперше були проведені археологічні розкопки на північній стороні майданчика городища Д. О. Остапюком. Шурфування насипу та його підземелля С. Панишком в 1995 р. та 2001 р. дозволяє стверджувати про наявність культурного шару XIII ст. та віднести саме спорудження городища до більш пізнього періоду. На майданчику городища встановлений охоронний знак під №030021-М, якого домігся О. Д. Остапюк та відновив після його зруйнування.

На березі р. Буг в 1,5 км на схід від с. Новоугрузьке знаходиться городище XII-XIII ст. Про нього

згадує В. Б. Антонович в 1901р. Городище відмічене як кругле, площею S десятини [1, с.66]. Воно знаходиться на території літописного міста Угровськ, адміністративного центру і тимчасової столиці Данила Галицького. У 1920-х роках на городищі були проведені розвідкові роботи М. Древком, М. Прошинським, В. Кошевським. У 1930-х роках його обстежували О. Цинкаловський та Я. Фітцке. О. Остапюк та С. Панишко проводили археологічні дослідження в 1995р. У 1996, 1997, 1999 роках на городищі проводилися археологічні розкопки експедицією Любомльського і Волинського краєзнавчих музеїв під керівництвом Ю. Мазурика. Городище і місто перестало існувати в кінці XIII – початку XIV ст. Городище взято під охорону держави як пам'ятка археології та встановлено охоронний знак. Через деякий час він був викрадений шукачами металів.

Олександр Дмитрович Остапюк – це людина, яка є фундатором музейництва у рідному краї. Продовжуючи справу батька, Дмитра Остапюка, збагатив та примножив культурні надбання краю. Він активно займається краєзнавчою, археологічною, пам'яткоохоронною та науково-дослідницькою діяльністю.

Багаторічна діяльність О. Д. Остапюка сприяла виявленню та дослідженню багатьох археологічних знахідок та пам'яток. Любомльський краєзнавчий музей щороку поповнюється новими археологічними експонатами. Цікаві та унікальні виставляються для загального огляду у вітринах. Інші зберігаються в різноманітних фондах.

Завдяки Олександру Дмитровичу Остапюку на території городищ та могильників Любомльщини були встановлені знаки, які вказують, що об'єкти взято під охорону держави. Серед них могильники поморської культури Головно I та Головно II, городище X-XI ст. поблизу с. Гуща, 2-ге Любомльське городище X-XI ст. та поселення біля нього на схід від м. Любомля, городище «Замчище» XIII-XIV ст. в центрі Любомля та городище XII-XIII ст. в с. Новоугрузьке.

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губерніи / В. Б. Антонович. – Москва, 1900. – 131 с.

2. Бондаренко Г. Створення і діяльність регіональних музеїв Волині та їхня роль у збереженні пам'яток (1939 р. – поч. XXI ст.) / Г. Бондаренко // Замосцько-Волинські музейні зошити: матеріали наукової конференції / ред. П. Кондратюк. – Замосць : GAUDIVM, 2006 / 2007. – Т. IV. – С. 191–217.

3. Красицький І. М. Любомль. Туристичний путівник / І. М. Красицький. – КП «Любомльська райдрукарня», 2014. – 58 с.

4. Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья. Свод археологических источников / Ю. В. Кухаренко – Археология СССР. Выпуск Д 1-29. – М., 1961. – 69 с.

5. Любомльщина історична, туристична, інвестиційно привабливa: Довідник-путівник / упорядник М. Ю. Склянчук. – Луцьк: Надстир'я, 2011 – 256 с.

6. Mazuryk J. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska / J. Mazuryk, S. Panyshko, O. Ostapiuk // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin; Chełm; Zamość, 1998. – T. 3. – S. 181. – Ryc. 5: 23

7. Мазурик Ю. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині / Ю. Мазурик, О. Остапюк // Замосцько-Волинські музейні зошити. – Т. 1. – Замосць, 2003. – С. 45-60.

8. Мазурик Ю. До проблеми локалізації монастиря Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську / Ю. Мазурик, О. Остапюк // Do piękna nadprzyrodzonego : sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. T. 1 : Referaty / Muzeum Chełmskie w Chełmie, Wołyńskie Muzeum Krajoznawcze w Łucku. – Chełm : Muzeum Chełmskie, 2003. – S. 318–327.

9. Мазурик Ю. Локалізація башти в літописному Угровську / Ю. Мазурик , О. Остапюк // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-креєзнавчої конференції. – Луцьк, 2002. – С. 128-132

10. Мазурик Ю. М. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузьке Любомльського р-ну в 1996 р. / Ю. М. Мазурик, С. Д. Панишко, О. Д. Остапюк – Любомль, 1997.

11. Мазурик Ю. М. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузьке Любомльського р-ну в 1999 р. / Ю. М. Мазурик, О. Д. Остапюк – Луцьк – Любомль, 2000.

12. Мазурик Ю. Хрест-енколпіон з літописного Угровська / Ю. Мазурик, О. Остапюк // Сакральне мистецтво Волині. Науковий збірник. – Луцьк, 2002. – Вип. 9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. – С. 107–109.

13. Мазурик Ю. Цинкаловський про локалізацію літописного Угровська (до 790-річчя Угровська) / Ю. Мазурик, О. Остап'юк О. // Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX наук. історико-краєзнавчої міжнародної конференції – Луцьк, 1998. – С. 52–53.

14. Остапюк О. 800 років від першої літописної згадки про м. Угровськ / О. Остапюк, Ю. Мазурик // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2007 рік. – Луцьк, 2006. – С.142–144.

15. Остапюк О. Археологічні пам'ятки Шацького поозер'я / О. Остапюк, І. Маркус, Г.Охріменко, В. Савицький // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Шацьке поозер'я у світовій та українській істо-рії. Науковий збірник. Випуск 45. Матеріали XLV Міжнародної наукової історико-кра-єзнавчої конференції, м. Луцьк (смт. Шацьк, 24-26 травня 2013 р.) – Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. – С. 13-21.

16. Остапюк О. Археологічні знахідки / О. Остапюк // Радянське життя. – 1990. – 21 червня (№48).

17. Остапюк О. Волинь – Північна окраїна трипільської культури (з історії однієї знахідки) / О. Остапюк // Волинський музей : історія і сучасність. Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – С. 519–521.

18. Остапюк О. Городища на території Любомльського і Шацького районів / О.Остапюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Шацьке поозер'я у світовій та українській істо-рії. Науковий збірник. Випуск 45. Матеріали XLV Міжнародної наукової історико-кра-єзнавчої конференції, м. Луцьк (смт. Шацьк, 24-26 травня 2013 р.) – Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. – С. 53-57.

19. Остапюк О. Городища – першооснова поселень / О. Остапюк // Наше життя – 1993. – 21 червня (№ 32).

20. Остапюк О. Давньоруські енколпіони у збірці Любомльського краєзнавчого музею / О. Остапюк, В. Савицький // Минуле сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимир-Волинського та Волині: матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1025-й річниці Хрещення Київської Русі та першої писемної згадки про м. Володимир-Волинський, м. Луцьк (м. Володимир-Волинський, 19-20 червня 2013 р.) – Луцьк, 2013. – С. 126-136.

21. Остапюк О. До ранньої історії Любомля / О. Остапюк // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура: Матеріали VIII Волиньської обласної історико-краєзнавчої конференції: наук. зб. – Луцьк, 1998. – С. 66–67.

22. Остапюк О. Дослідник Полісся Ю. В. Кухаренко / До 80-річчя з дня народження / О. Остапюк // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть. Матеріали X історико-краєзнавчої конференції. – Надстир'я. – Луцьк, 2002. – С. 248-250.

23. Остапюк О. З історії Георгіївської церкви м. Любомля. Древня святиня Волинської землі. Церква святого Георгія у Любомлі. / О. Остапюк — Нововолинськ: Мінотавр, 2007. — 24 с.

24. Остапюк О. З історії Любомльського замку / О. Остапюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Науковий збірник. Матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практично історико-краєзнавчої конференції – Луцьк, 2006. – С. 174–178.

25. Остапюк О. З історії церкви Різдва Пречистої Богородиці в місті Любомль / О. Остапюк // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції. — Луцьк, 13-14 грудня 2001 р. — С. 115-121.

26. Остапюк О. Любомльщина історичний аспект / О. Остапюк // Любомльщина історична, туристична, інвестиційно привабліва: Довідник-путівник. – Луцьк: Надстир'я, 2011. – С. 7-102.

27. Остапюк О. Могильники вельбарської культури на території Любомльського району / О. Остапюк // Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і край. Науковий збірник. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої конференції м. Луцьк, 20–23 січ. 1998 р. – Луцьк, 1998. – Вип. 9. – С. 182–183.

28. Остапюк О. Д. Могильники поморської культури на території Любомльського району / О. Д. Остапюк / / Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть. Матеріали X історико-краєзнавчої конференції. – Надстир'я. – Луцьк, 2002. – С.125-128.

29. Остапюк О. Унікальна знахідка доби пізнього палеоліту – раннього мезоліту / О. Остапюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Наук. зб.: Випуск 25; Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. — Луцьк. 2007. – С. 13-15.

30. Охріменко Г. Волинські знахідки давньоруських енколпіонів / Г. Охріменко, О. Остапюк, В. Стемковський // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали X міжнародної наукової конференції, м. Луцьк (17–19 вересня 2003 р.) – С. 114–116.

31. Панишко С. Дослідження ранньосередньовічного Любомля / С. Панишко, О. Остапюк // Замосцько-Волинські музейні зошити. – Т. 1. – Замосць, 2004. – С. 255-262.

32. Силюк А. Остапюк Олександр Дмитрович / А. Силюк // Краєзнавці України (Сучас. дослід. рідн. краю): Довід. – К. : Кам'янець-Подільський, 2003. – ВНП.1. – С. 162.

33. Хвас В. Відданий справі батька: Розмова з директором Любомльського краєзнавчого музею Олександром Остапюком / В. Хвас // Наше життя. – 2007. – 5 травня - №36

34. Шкоропад В. В. Племена поморсько-кльошової культури на Волині: Автореф. дис. канд. іст. наук / В. В. Шкоропад – 2000 . – 20 с.

Ігор КРАСИЦЬКИЙ *(Любомль)*

КОЛЕКЦІЯ КАМ'ЯНИХ ВИРОБІВ ШКІЛЬНИХ МУЗЕЇВ ЛЮБОМЛЬЩИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ

Формування та збереження музейних колекцій

На території України є велика кількість археологічних скарбів, пам'яток, історично-цінних речей. Попри надзвичайне багатство української археології, діючих археологів у країні мало. Відсутність фінансування з боку держави неминуче веде до поглиблення кризи в цій галузі. Археологія зараз тримається на чистому ентузіазмі. Частково допомагають зберігати археологічну спадщину шкільні музеї, які створені та існують завдяки винятковим захопленням своєю справою вчителів.

Вчителі, усвідомлюючи значущість місцевого культурологічного потенціалу та можливості його використання у навчально-виховному процесі, створюють музеї при освітніх закладах. За ними закріпилась назва «шкільні», оскільки вони мають свою специфіку і кардинально відрізняються від державних. Тут історія краю живе не лише в експонатах. Знайдені матеріли використовуються у щоденній роботі з дітьми, вчителями, випускниками, гостями, батьками, представниками місцевої громади.

Активний період створення шкільних музеїв у Любомльському районі припадає на 2004 р. згідно Закону України «Про музей та музейну справу» [8] та постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Музейний фонд України» [11]. Фактично це були відтворені світлиці та відновлені шкільні музеї Бойової Слави.

У районі було зареєстровано 11 шкільних музеїв різних профілів [5]. На даний момент у 9-ти шкільних освітніх закладах району зберігаються кам'яні знаряддя. Найбільше археологічних знахідок знаходяться в школах села Городно (6 шт.), Олеськ (8 шт.) та Любомльської ЗОШ №3 (16 шт.). По декілька експонатів знаходяться в с. Гупали (4 шт.), с. Гуща (4 шт.), с. Радехів (3шт.), с. Штунь (2 шт.), с. Скиби (1 шт.), с. Запілля (1 шт.). Усі ці експонати – випадкові знахідки, знайдені на території району та в межах області. Кожна річ має інвентарний номер, який зафіксований в книгах музеїв, та уніфікований паспорт.

На сьогодні збір експонатів у шкільні музеї стає проблематичним. Існує декілька причин. Одна з них – це явище «чорної археології». Друга – діти все рідше допомагають батькам у сільськогосподарських роботах на полях, де трапляється найбільше артефактів. Ще одна з причин – нестача коштів на придбання археологічних виробів, знайдених на територіях населених пунктів, де знаходяться школи. Частина експонатів, виявлених у тій чи іншій місцевості, передані в Любомльський краєзнавчий музей. Придбання археологічних пам'яток у школу, як наочного матеріалу, залежить від активності вчителя історії та його ентузіазму. А також таких якостей, як чесність, порядність під час виникнення можливого вибору – залишити експонати в школі чи вигідно продати.

Експонати, до яких можна доторкнутися, викликають неабиякий інтерес в учнів. Запитань дуже багато. Учителю необхідно забезпечити збереження відомостей про артефакт, без яких він нерідко втрачає свою цінність. Адже іноді тільки інформація про те, з якими історичними подіями експонат пов'язаний, визначають його наукову, пізнавальну цінність, дають змогу використовувати його у роботі. За допомогою наочності учителям набагато легше пояснити учням про життя наших предків. Їм стає зрозуміліше, для чого використовувалися ті чи інші знаряддя – скребки, серпи, наконечники стріл, дротиків, списів.

Відповідальність за експонати, які зберігаються в шкільних музеях, несуть вчителі історії цих шкіл. Згідно Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України затвердженого Наказом МОН України, витрати, пов'язані з роботою музею мають проводитися за рахунок асигнувань органів управління освітою. Згідно цього положення завідувачу музеєм при навчальному закладі встановлюється надбавка за рахунок і в межах фонду заробітної плати [10]. На жаль, діяльність більшості шкільних музеїв, оформлення експозиції, створення вітрин, зберігання самих експонатів зумовлені тільки ентузіазмом вчителів та вкладенням їхніх коштів. Більше 10 років жоден відвідуваний шкільний музей Любомльського району не отримав від держави відповідних закритих вітрин та полиць, не мають професійного оформлення основні стенди. Лише керівники музеїв, які мають звання «Зразковий музей», мають доплату.

Кам'яні просвердлені сокири

У фондах шкільних музеїв Любомльщини зберігається 51 предмет, виготовлений з каменю. Вони пов'язані в основному з озброєнням – сокири, наконечники списів, стріл, дротиків. У вітринах також виставлені ножовидні пластини, скребки, серпи. Місце знайдення експонатів зафіксовано в інвентарних

Вітрина шкільного музею ЗОШ №3 м. Любомль.

Черенкова кам'яна сокира. Шкільний музей ЗОШ №3 м. Любомль.

Клиноподібна кам'яна сокира зроблена з пошкодженої. Шкільний музей ЗОШ №3 м. Любомль.

Крем'яна сокира лійчастого посуду з привізного кременю. Школа с. Запілля.

книгах музеїв. У фондах шкільних музеїв знаходяться – 18 кам'яних сокир з просвердленим отвором та їх фрагменти, 16 крем'яних сокир, 1 крем'яних наконечників списів, 2 наконечники дротиків, 1 наконечник стріли, 3 крем'яних серпи, 2 скребки, 2 ножовидні пластини, 2 кам'яних заготовки, 1 кам'яний шків, 1 крем'яний пристрій для добування іскри (XVII ст.).

Типологічні схеми для кам'яних та крем'яних сокир розроблялися В. Городцовим, А. Брюсовим, М. Зиміною, Д. Крайновим, С. Санжаровим, М. Чернявські, Я. Рієром, В. Клочком, Д. Махніком, А. Броніцьким, І. Маркусом та ін. [9]. Найбільш вдалою є типологічна схема, складена А. Брюсовим і М. Зіміною, за якою кам'яні сокири поділяються на 9 типів: трикутні, клиноподібні, обушкові, човноподібні, ромбічні, молотоподібні, булавоподібні, хрестоподібні, маточкоподібні [2].

Кам'яні свердленні сокири на Волині поширюються у III тис. до н. е. племенами культури лійчастого посуду. Вони належать до типу обушкових, де обушок має грибоподібну форму. Можливо, ця зброя вплинула на кам'яні сокири культури шнурової кераміки загально-європейського горизонту. Це – підчовнуваті, з отвором посередині, широким півкруглим лезом, видовженим, дещо розширеним на кінці обушком [6]. Одна з таких сокир зберігається в школі с. Гупали. Її довжина становить 12,6 см, ширина – 4,5 см, товщина – 4,5 см, ширина леза – 5,2 см, діаметр отвору – 1,7 см. Виріб має повздовжнє ребро від отвору до леза. Друга сокира цієї культури зберігається в школі с. Радехів. Це обушок довжиною 7 см, шириною 6 см, товщиною 5,5 см. Злам відбувся на отворі.

Заселення даної території носіями культури шнурової кераміки відбулося ще в кінці енеоліту. Подальша еволюція сокир полягала у скороченні довжини обушка і зникненні поздовжніх човнуватих обрисів. Вироби стають короткими через зменшення довжини, отвір просвердлюється ближче до леза, поздовжній перетин стає більше симетричним.

Дослідження А. Броніцького вказує на те, що, чим сокира тонша, видовжена, лезо довше, обух видовжений, тим сокира старіша. Чим сокира товща, лезо коротше, зникає видовжений обух, тим вона молодша [1]. Ознаки в сокирах культури шнурової кераміки зникають пізніше лише через те, що прикладом для нових сокир становили відремонтовані раз або декілька разів старі сокири [1].

Поява нових форм кам'яних сокир відбувається і після приходу на ту чи іншу територію нових культур. Часто з уламків великих сокир виготовляли менші. Одна з таких сокир знаходиться в ЗОШ №.3 м. Любомля. Отвір діаметром 1,8 см перенесений ближче до леза. Довжина цієї сокири становить 6,1 см.

Процес виготовлення бойових сокир поєднував такі етапи: оббивку заготовки, обробку способом пікетажу, шліфовку, свердління отворів. Оббивка заготовки проводилась відбійниками з того ж матеріалу, що і заготовка, або з більш твердого. У процесі оббивки каменю надавалася форма сокири, яка часто залежала від величини і форми самого каменю. Усунення нерівностей на поверхні заготовки проводилося способом пікетажу. При цьому інструмент пікетажу повинен бути з твердішої породи. У результаті пікетажу усувалися не лише нерівності на поверхні сокири, а й проводилася «доводка» її форми [4]. Така заготовка знаходиться в с. Городно.

Наступним етапом була шліфовка. Для шліфовки застосовувалися різні гірські породи, частіше пісковики – крупно- і дрібнозернисті. Шліфовка сокири проводилася тертям об валун, змочений водою [4]. Фрагмент такої заготовки знаходиться в музеї ЗОШ №.3 м. Любомль.

Завершальним у процесі виготовлення бойової сокири було свердління. Свердління каменю проводилося за допомогою піску, який приводився в рух дерев'яним чи кістяним стержнем. Діаметр отворів у більшості сокир дозволяє зробити висновок, що це могли бути трубчасті кістки задніх кінцівок домашньої кози (13-22 мм), вівці (13-18 мм), дикої кози (13-18 мм). Можливо, для свердління використовували частини рогів оленя. Цей матеріал більш твердий і діаметр рогів відповідає діаметру отворів у сокирах [4]. Дані сокири мають отвір у діаметрі від 15 до 27 мм.

Якщо свердління велося лише в одному напрямку, то діаметр відносно отвору був більший вихідного внаслідок биття і стирання стержня, за допомогою якого велося свердління. Конусоподібність отвору мала свою перевагу в тому, що сокира міцніше закріплювалася на руків'ї шляхом її заклинювання. Такою знахідкою багатий музей ЗОШ №3 Любомля. Це – ромбовидна сокира з діаметром вхідного отвору 18 мм, вихідного – 15 мм. Тут також знаходиться фрагмент обушка, можливо, ромбовидної сокири чи мотики з вхідним отвором 27 мм, вихідним 22 мм.

Відповідно до типології кам'яних сокир А. Брюсова і М. Зиміної, в шкільних музеях Любомльщини знаходяться: дев'ять цілих сокир, з них чотири ромбовидних: в с. Гупали (1шт.), ЗОШ №3 м. Любомль (2 шт.) та с. Гуща (1 шт.); одна обушкова – в с. Гупали; три клиноподібні: в с. Гуща (1 шт.), ЗОШ №3 м. Любомль (2 шт., з них одна човникова). Одна сокира заслуговує уваги через те, що ні до жодної із цих

Крем'яний наконечник списка доби бронзи.
Шкільний музей ЗОШ №3 м. Любомль.

Крем'яний серп енеоліту – бронзового віку.
Шкільний музей с. Городно.

Пристрій для висікання іскри.
Шкільний музей ЗОШ №3 м. Любомль.

Витвір природи. «Стопа».
Шкільний музей ЗОШ №3 м. Любомль.

типів не підходить. За класифікацією Я. Рієра її можна віднести до черенкової [7]. Отвір просвердлений у товщину каменя. Виріб знаходиться в ЗОШ №3 м. Любомль. У музеях зберігається ще сім фрагментів сокир: с. Радехів – обушкова сокира, в Скибах – трикутна (?), в Гупалах та с. Штунь – ромбовидні, в ЗОШ №3 м. Любомля ромбовидна, в с. Штунь та м. Любомль два обушки мотики (?).

Черенкові сокири з кременю

Із часу неоліту Волинь була зоною проживання класичних землеробів та скотарів культури лінійно-стрічкової кераміки. Традиції наддунайських високорозвинутих типів господарства в епоху неоліту продовжували за новою термінологією носії маліцької та волино-люблінської культур.

Важливою закономірністю розташування поселень волино-люблінської культури на Волині була наявність поряд із ними виходів крем'яної сировини. У зоні поширення пам'яток цієї культури знаходилися різні ґатунки кременю, які задовольняли технологічні та господарські потреби населення.

На початку пізнього періоду доби бронзи в організації крем'яного інструментарію та його поширенні відбулися суттєві зміни. Головна причина полягала в тому, що потреба в крем'яних виробах значно скоротилася.

Крем'яні сокири вважаються одним із найбільш характерних знарядь більшості енеолітичних культур Західної Волині. Вони клиноподібні в повздовжньому і прямокутні в поперечному перерізі, з частково або повністю шліфованою поверхнею двох, рідше чотирьох площин [3, 147]. Ці вироби мають прямокутну або трапецієподібну форму, різну довжину, ширину, товщину, рівне або заокруглене лезо, що залежало від призначення та інших причин. Обухова частина також була різною: потовщена, тонка, округла. Такі знаряддя вкривалися ретушшю різноманітної величини, здебільшого спрямованої перпендикулярно до повздовжньої осі.

В. Конопля виділяє два типи крем'яних сокир:

1) трапецієподібні із трохи опуклими боками, що звужуються в напрямку обуха;

2) вироби більш правильних форм, з вищою якістю оброблення та шліфування.

Перший тип – часто масивніші, ширші вироби – належать до культури лійчастого посуду та пізньотрипільської культури. До другого типу відносять суцільно шліфовані вироби. Більшість із них пов'язують із культурою кулястих амфор [3, 147]. Колір крем'яних виробів вказує на місце їх виробництва: волинський кремінь має темний, сірий кольори, з території Польщі – коричневий, смугастий, крапчастий [3, 162].

У шкільних музеях Любомльщини знаходиться на зберіганні 16 крем'яних сокир. Найбільше – 7 сокир – знаходиться в музеї с. Олеськ.

Крем'яні сокири ранньобронзового віку класифікував В. Мазур, який поділив їх на три типи [3, 186]:

1) трапецієподібні;

2) клиноподібні;

3) овальні.

Трапецієподібні сокири – чотирикутні в поперечному перерізі вироби, мають широке рівне або трохи опукле лезо й вузьку, рівно зрізану обушкову частину. Сокири цього типу зашліфовані по всій поверхні. Відомі окремі екземпляри зі збитим шліфуванням на поверхні. Подібні сокири широковідомі в культурі кулястих амфор й у пізньотрипільській культурі [3, 186]. Проаналізувавши сокири, які зберігаються в музеях Любомльщини, ми віднесли дві сокири з с. Гуща та п'ять з с. Олеськ до цього типу. Серед них, можливо, знаходиться долото.

Клиноподібні сокири – лінзоподібні в поперечному перерізі, мають форму клина із широким дугоподібним зашліфованим або загостреним за допомогою повздовжніх відколів лезом і звуженою обушковою частиною [3, 186]. Такою сокирою є знахідка з с. Запілля. Кремінь коричневого кольору. Можливо, вона була зроблена на території Польщі або – з кременю, привезеного з цієї території.

Овальні сокири – масивні, грубо оббиті, округлі в поперечному перерізі, знаряддя із широким зашліфованим лезом і рівно зрізаним або закругленим обухом і шліфуванням по лезу [3, 186]. Дві такі сокири знаходяться в музеї ЗОШ №3 м. Любомль та дві в с. Олеськ. Одна з овальних сокир знаходиться в с. Городно. Але до цієї типології ми її віднести не можемо, оскільки лезо не шліфоване, а загострене під великим кутом за допомогою повздовжніх відколів.

Ще чотири сокири, дві в с. Городно, по одній в с. Гупали та с. Олеськ, для цієї типології не підходять. За І. Маркусом, ми віднесли їх до сокир шнурових та постшнурових (межановицької) культур [3, 214, рис.2.140].

Дослідивши крем'яні сокири, сокиру з с. Запілля ми віднесли до культури лійчастого посуду [3, рис.

Каталог кам'яних виробів доби енеоліту – доби бронзи з фондів шкільних музеїв Любомльщини.

№ п/п	Назва знахідки	Матеріал	Колір	Форма	Шліфовка	Розмір, см Д., ш., п.	Місце знаходження
1	Сокира заготовка	Камінь	Сірий	Трапецеподібна/лінзоподібна з заокругленим обушком і лезом	Не шліфована	13,7 / 4,7 / 5,4	Городно
2	Сокира	Камінь	Сірий	Ромбовидна, видовжене лезо	Шліфована	8,8 / 4,1 / 2,9 Ø 1,8	Гупали
3	Сокира	Камінь	Сірий	Обушкова, грибкоподібна з повздовжнім ребром від отвору до леза	Шліфована	12,6 / 4,5 / 4,8 лезо – 5,2 Ø 1,7	Гупали
4	Сокира	Камінь	Сірий з коричневими та чорними вкрапленнями	Ромбовидна. Зламана в районі отвору з боку середини та обушка	Шліфована	9,3 / 5,5 / 4,6 Ø 2,7	Гупали
5	Сокира	Камінь	Світло-коричневий	Ромбовидна. Зрізаний обушок, отвір конусний, лезо ширше за основу	Шліфована	9,6 / 6,0 / 5,0 лезо 6,0 Ø 3,0	Гуща
6	Сокира	Камінь	Темно-сірий	Трапецевидна/клиновидна	Шліфована	9,0 / 4,0 / 1,5	Гуща
7	Сокира	Камінь	Сірий з чорними вкрапленнями	Черешкова/клиноподібна	Шліфована	9,4 / 4,2 / 5,9 Ø 2,1	Любомль, ЗОШ №3
8	Сокира	Камінь	Сірий	Клиновидна, в районі обушка колишній отвір	Шліфована	6,1 / 4,0 / 2,8 Ø 1,8	Любомль, ЗОШ №3
9	Сокира	Камінь	Темно-сірий	Ромбовидна	Шліфована	11,4 / 5,4 / 5,1 Ø 2,1	Любомль, ЗОШ №3
10	Сокира	Камінь	Сірий	Ромбовидна, зрізаний обушок, отвір конусний	Шліфована	9,9 / 4,6 / 4,3 Ø 1,8 - Ø 1,5	Любомль, ЗОШ №3
11	Сокира	Камінь	Сірий	Обушок. Трапецевидна, отвір конусний, злам в районі отвора	Шліфована	7,4 / 6,5 / 3,6 Ø 2,2 - Ø 2,7	Любомль, ЗОШ №3
12	Сокира	Камінь	Чорний	Ромбовидна, злам з обушка до леза через отвір	Шліфована	12,6 / 4,5 / 3,0 Ø 2,0	Любомль, ЗОШ №3
13	Сокира	Камінь	Чорний	Клиноподібний/човниковий, потовщений в районі леза, обушок заокруглений	Шліфована	11,0 / 5,1 / 4,0 Ø 2,1	Любомль, ЗОШ №3
14	Сокира заготовка	Камінь	Темно-сірий	Клиноподібна, обушок заокруглений, лезо обломане	Шліфована	6,9 / 3,4 / 4,0	Любомль, ЗОШ №3
15	Сокира	Камінь	Темно-сірий	Клиноподібна, пошкодження в районі отвора	Шліфована	8,9 / 4,5 / 4,3 Ø 1,9	Радехів
16	Сокира	Камінь	Темно-сірий	Обушок. Обушкова, грибкоподібна, злам в районі отвора	Шліфована	7,0 / 6,0 / 5,5	Радехів
17	Сокира	Камінь	Сірий	Лезо. Клиноподібна, злам в районі отвору	Шліфована	6,4 / 5,0 / 5,2	Скиби
18	Сокира	Камінь	Сірий	Лезо. Ромбовидна, злам в районі отвору	Шліфована	6,5 / 3,5 / 5,5 Ø 2,5	Штунь
19	Сокира	Камінь	Сірий	Обушок. Трапецевидна, злам в районі отвора, обушок заокруглений, клиновидний	Шліфована	8,0 / 7,0 / 3,0 Ø 2,0	Штунь
20	Сокира	Кремінь	Чорний, з боків сірий нальот обрамлений коричневою смугою	Трапецеподібна/лінзоподібна, обушок заокруглений	Не шліфована	9,2 / 6,3 / 3,6	Городно
21	Сокира	Кремінь	Сіро-коричневий	Трапецеподібна / лінзоподібна, з середини лезо ширшає до основи	Не шліфована	7,4 / 6,1 / 1,3	Городно
22	Сокира	Кремінь	Сіро-коричневий	Трапецеподібна / лінзоподібна з заокругленим обушком, лезо пошкоджене	Не шліфована	8,9 / 4,5 / 1,4	Городно
23	Сокира	Кремінь	Чорно-коричневий	Трапецеподібна / лінзоподібна, обушок пошкоджений	Шліфована робоча частина	7,5 / 3,8 / 1,3	Гупали
24	Сокира	Кремінь	Світло-коричневий	Трапецевидна/клиновидна, злам в районі леза	Шліфована	11,0 / 4,5 / 1,5	Гуща
25	Сокира	Кремінь	Світло-сірий, смугастий	Трапецевидна/клиновидна, злам в районі обушка	Шліфована	10,0 / 3,0 / 1,2	Гуща
26	Сокира	Кремінь	Коричневий з	Трапецевидна/клиновидна,	Шліфована	10,8 / 5,7 /	Запілля

			жовтими вкрапленнями	заокруглений обушок, злам в районі леза та обушка	робоча частина	3,9	
27	Сокира	Кремінь	Темно-сірий, сірий	Трапецевидна/лінзоподібна, злам в районі леза	Шліфована робоча частина	13,1 / 6,4 / 3,4	Любомль ЗОШ №3
28	Сокира	Кремінь	Темно-сірий, коричневий	Трапецевидна/лінзоподібна, заокруглений обушок та лезо	Шліфована робоча частина	9,3 / 5,4 / 2,5	Любомль ЗОШ №3
29	Сокира	Кремінь	Темно-сірий	Трапецевидна/лінзоподібна, лезо скошене	Шліфована	10,9 / 4,9 / 3,6	Олеськ
30	Сокира	Кремінь	Світло-коричневий, сірий	Трапецевидна/лінзоподібна	Шліфована робоча частина	8,6 / 5,0 / 1,9	Олеськ
31	Сокира	Кремінь	Сірий з світло-сірим вкрапленням	Трапецеподібна / лінзоподібна з заокругленим лезом	Шліфована	8,2 / 5,2 / 2,4	Олеськ
32	Сокира	Кремінь	Світло-сірий	Трапецеподібна/клиновидна, пошкоджене лезо та обушок	Шліфована	10,1 / 5,2 / 2,5	Олеськ
33	Сокира	Кремінь	Світло-сірий	Трапецеподібна/клиновидна, пошкоджений обушок	Шліфована	9,8 / 5,8 / 2,7	Олеськ
34	Сокира	Кремінь	Світло-сірий	Трапецеподібна/клиновидна	Шліфована	7,5 / 6,1 / 2,2	Олеськ
35	Сокира (долото)	Кремінь	Світло-сірий	Трапецеподібна/клиновидна	Шліфована	7,7 / 2,2 / 1,3	Олеськ
36	Наконечник стріли	Кремінь	Сірий	Листоподібна	Не шліфований	4,2 / 1,2 / 0,4	Любомль ЗОШ №3
37	Наконечник дротика	Кремінь	Сірий	Листоподібна, витянутий черепок	Не шліфований	7,2 / 2,4 / 0,8	Любомль ЗОШ №3
38	Наконечник дротика	Кремінь	Сірий	Листоподібна, обламаний черенок	Не шліфований	6,8 / 3,4 / 1,2	Любомль ЗОШ №3
39	Наконечник списа	Кремінь	Світло-коричневий	Трикутоподібна, витянутий черенок	Не шліфований	13,4 / 5,0 / 1,0	Любомль ЗОШ №3
40	Серп	Кремінь	Коричневий, краї чорні	Місяцеподібна/лінзоподібна, один кінець пошкоджено	Не шліфований	13,9 / 4,2 / 1,2	Городно
41	Серп	Кремінь	Коричнево-чорний	Шаблеподібна/лінзоподібна	Не шліфований	15,1 / 3,5 / 1,3	Городно
42	Серп	Кремінь	Світло-коричневий, сірий	Місяцеподібна/лінзоподібна, повторна ретуш на увігнутому краї	Не шліфований	10,1 / 2,5 / 1,0	Любомль ЗОШ №3
43	Скребок	Кремінь	Сіро-коричневий	Прямокутна	Не шліфований	5,7 / 4,1 / 1,5	Любомль ЗОШ №3
44	Відщеп з ретушшю	Кремінь	Темно-сірий	Трапецевидна, ретуш на повздовжній та поперечній частині	Не шліфований	6,8 / 2,3 / 0,8	Любомль ЗОШ №3
45	Різець	Кремінь	Сірий	Ножевидна	Не шліфований	7,9 / 2,2 / 1,2	Олеськ
46	Відщеп	Кремінь	Сірий		Не шліфований	5,5 / 1,7 / 0,3	Любомль ЗОШ №3

2.139], лінзоподібну сокиру з с. Городно – до стжижовської культури [3, рис. 2.80], дві сокири із ЗОШ №3 м. Любомль та дві з с. Олеськ – до постшнурових (стжижовської) культур [3, рис. 2.141], п'ять сокир (1 долото) з с. Олеськ та дві з с. Гуща – до культури кулястих амфор [3, рис. 2.138], дві сокири з с. Городно та по одній з с. Гупали і с. Олеськ – до шнурових та постшнурових (межановицької) культур [3, рис. 2.140].

Крем'яні наконечники стріл, дротиків, списів

Основним видом озброєння, починаючи від фінального-палеолітичного періоду, або й раніше, до кінця неоліту був лук та стріли. Важливим доповненням до них – спис, ніж, сокира.

Етапи еволюції наконечників стріл такі: раннілінгбійські-листоподібні на масивних пластинах, пізніше – агренсбурзькі, красносільські, свідерські на тонших пластинах; наконечники стріл мезолітичної епохи вже робилися не на листоподібних пластинах, а на їх уламках (трапеції, сегменти, трикутники, косі яніславицькі вістря – інколи на коротких пластинах); пластинки (мікропластинки) з притупленим ретушшю краєм [3, 186].

З появою на Волині носіїв енеолітичних ранньоземлеробських культур з'являються трикутні наконечники стріл. Класифікацію наконечників стріл розробили Є. Лібера, В. Борковський і С. Кавалевський.

В. Борковский і С. Кавалевський виділили такі типи: серцеподібні енеолітичного типу; серцеподібні ранньобронзового типу; лавроподібні (листоподібні); черенкові; черенкові наконечники з крильцями (крильчасті). Лише в музеї ЗОШ №3 м. Любомль знаходиться один наконечник стріли листоподібної

форми. Знахідка прибула до школи з с. Городок Луцького району.

Хоч на Волині наконечники дротиків є досить рідкісними знахідками, в цьому ж шкільному музеї знаходяться два експонати. Вони мають листоподібну робочу частину. Один із них виготовлений недбало та має зламаний черенок, інший відзначається досконалістю форми і характеризується витягнутим черенком.

В. Мазур поділяє наконечники дротиків на два типи: трикутні та листоподібні. Перший тип – вістря із трикутним пером і невеликим усіченим прямокутним черенком. Другий тип представлений подовженим, вузьким листоподібним пером з опуклою основою [3, 190]. Один ми віднесли до першого типу (недбалий наконечник), інший – до другого (наконечник з черенком).

Наконечники списів належать до порівняно рідкісних знахідок озброєння. Частина з них подібна до кинджалів. Довжина наконечників інколи досягає 26 см. У середньому – 16-18 см [3, 173]. Вони тонші, переважно листоподібної форми, з гострим вістрям, а черенок оформлений по різному: більш чи менш видовжений, ширший або вужчий, із заглибинами для кращого прив'язування.

Списи використовувалися в близькому бою, були кидальною зброєю, використовувалися при полюванні та добиванні поранених тварин. Класифікація наконечників списів розробили Є. Лібера, Я. Махнік, В. Мазур.

В. Мазур [3, 186] розподіляє цей вид зброї на три типи:

1) трикутні;

2) листоподібні;

3) ромбоподібні або овальні.

Трикутні наконечники – вироби із симетричним трикутним пером, дугоподібними або рівними краями пера і широким усіченим черенком. Другий тип має витягнуту листоподібну форму пера з широким, усіченим черенком, лінзоподібні в поперечному перерізі, з двох боків плоскою відтискною ретушшю. Біля основи пера на черенку з одного або з обох боків розташовані одна-три виїмки для зручнішого прив'язування до дерева.

До третього типу належать наконечники ромбоподібної форми з усіченою основою або овальної формою. Як і інші типи, вони лінзоподібні в поперечному перерізі й оброблені двобічною плоскою відтискною ретушшю [3, 190].

Наконечники списів періоду епохи бронзи мають різну величину від 8-10 до 18-20 см. На Любомльщині в шкільних музеях знаходиться один наконечник в ЗОШ №3 м. Любомль. Він має трикутноподібну форму з витягнутим черенком, кремінь світло-коричневого кольору з фрагментами сірого. Його довжина 13,4 см.

Інші знаряддя з каменю

Серед інших виробів особливий інтерес становлять кілька крем'яних серпів. Два серпи знаходяться в с. Городно. Форма одного, довжина якого 13,7 см, нагадує серпик місяця. Другий, довжиною 15,1 см, формою нагадує шаблю. Обидва вироби в поперечному перерізі мають лінзоподібну форму. З обох боків оброблені плоскою відтискною ретушшю [3, рис. 2.146]. Іще один крем'яний серп знайдений на околицях Любомля, довжиною 10,1 см, у поперечному перерізі має лінзоподібну форму зберігається у Любомльському музеї ЗОШ №3.

Крем'яні знаряддя періодів неоліту і бронзи на Волині пройшли значну еволюцію. Охарактеризовані вище сокири, наконечники списів та кинджали були, так би мовити, результатом цього процесу. Але окрім них на території Любомльщини трапляються простіші кам'яні вироби.

Ці знаряддя використовувалися для різноманітних потреб і їх можна поділити на такі типи:

1) скребки (ймовірно, для обробки шкір) різної величини, скребкоподібні вироби, великі скребла (для обробки деревини); всі ці знаряддя робилися на пластинчастих відщепах;

2) масивні різці (середні їх розміри 8-10 см); вони мають видовжені пропорції та ріжуче жало у верхній частині;

3) пластинчасті відщепи з ретушшю;

4) відщепи з ретушшю;

5) провертки, прокрутки, проколки на пластинчастих відщепах;

6) стругоподібні, теслоподібні та інші вироби для роботи з деревом;

7) до рідкісних знарядь належать пилки [3, 194].

У Любомльському музеї ЗОШ №3 зберігається декілька крем'яних знарядь. Скребок, ймовірно зроблений із підйомного матеріалу, на якому з одної сторони проглядається ретуш. Пластинчаста пластина

(відщеп) з ретушшю. Ретуш знаходиться на двох краях – повздовжньому та поперечному, яка є ширшою. Ще одним експонатом є відщеп, який привезли з с. Світязь Шацького району. У с. Олеськ знаходиться масивний різець довжиною 7,9 см. Він зроблений з кременю сірого кольору та має ножевидну форму.

Камінь використовувався не тільки в період кам'яного віку, а і в пізніші часи. Майже в кожному музеї зберігаються кам'яні жорна, кам'яні бруски, круги для заточення лез, які використовувалися до середини XX ст.

У шкільному музеї с. Штунь знаходиться кам'яний шків, знайдений на території місцевого городища. Можливо він використовувався для підняття та опускання якихось вантажів. Товщина його 9,0 см, діаметр 17,2 см, отвір діаметром 3,2 см, зроблений із каменю сірого кольору. По колу шківа знаходиться канавка, по якій рухався шнур.

У фондах музею ЗОШ №3 м. Любомль зберігається камінь неправильної форми, довжиною 8,9 см, шириною 8,0 см, товщиною 5,2 см, в центрі якого є просвердлений до половини каменю отвір діаметром 3,3 см. З іншого боку намічена якимось пристроєм трикутна позначка. Можливо, це могла бути підставка під якийсь предмет.

В етнографічному шкільному куточку с. Скиби діти принесли камінь, оброблений людиною, який має форму листка, довжиною 13 см в поперечному перерізі 2,1см. Істинне призначення цього знаряддя лишається невідомим.

З давніх часів до початку XX ст. кремінь використовувався для висікання іскри. У музеї Любомльської ЗОШ №3 зберігається такий кремінь. Пристрій має трапецієподібну форму, в перерізі – клиновидну. Зроблений із кременю сірого кольору, має ретуш. Його розмір: довжина – 3,8 см, ширина – 3,5 см, товщина – 1,2 см. Ще таких два експонати, але меншого розміру, знаходяться в краєзнавчому музеї Любомля.

Окрім виробів з каменю, кременю, виготовлених рукою людини, виявлено унікальні знахідки, які створені самою природою. Такі цікаві експонати також доповнюють фонди наших музеїв.

Нині такими експонатами, які є природніми кам'яними утвореннями, є «сокира», «гриб», «людська стопа» з шкільного музею ЗОШ №3 м. Любомль та «рівнобедрений трикутник» з с. Гуща.

1. Bronicki A.Schylkowoneolityczne topory kamienne z terenu wojewodztwa chelmskiego. Metrologia. Zagadnienie utylizacji egzemplarzy uszkodzonych I destruktow / A. Bronicki, S. Kadrow // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin; Chełm; Zamość, 1998. – T. 3. – s. 260-275.

2. Брюсов А. Каменные сверленные боевые топоры на территории европейской части СССР. Свод археологических источников / А.Брюсов, М. Зимина – Археология СССР. Выпуск В4-4. – М., 1961. – 99 с.

3. Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV – II тис. до Р.Х.: навчальний посібник. / І. Маркус, Г. Охріменко // Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 492 с.

4. Михальчишин І. Бойові кам'яні сокири Північного Прикарпаття і Волині / І. Михальчишин, Г. Охріменко, І. Маркус // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – с. 364-385.

5. Музеї навчальних закладів Любомльського району: путівник. – Любомль, 2012. – 46 с.

6. Охріменко Г. Розвиток озброєння первісного населення Волині / Г.Охріменко, І. Маркус, В. Ткач // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – с. 346-363.

7. Риер Я. Каменные топоры эпохи бронзы из Могилевского Поднепровья / Я. Риер – Советская археология. №3. – М., 1975. – с. 141-147.

8. Закон України «Про музеї та музейну справу» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр

9. Кам'яні вироби енеоліту та доби бронзи у фондах Володимир-Волинського історичного музею. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: volodymyrmuseum.com/.../82-kamyani-vyroby-eneolitu-do...

www.academia.edu/.../культура лінійнострічкової кераміки на території волині

10. Наказ Міністерства освіти і науки України від 04 вересня 2006 року № 640 «Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.golovbukh.ua/regulations/1521/8456/10575/468740/

11. Постанова від 20 липня 2000 р. № 1147 «Про затвердження Положення про Музейний фонд України». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-п

Зоряна КУЧИНКО *(Луцьк)*

ДОСЛІДНИКИ АРХЕОЛОГІЇ ВОЛИНІ XIX-XXI ст.

В Музеї археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки наявна велика колекція археологічних артефактів різних періодів з пам'яток Волині, які були відкриті або досліджувались вітчизняними чи зарубіжними археологами. І цілком логічно, що відвідувачі музею, ознайомившись з його експозицією, цікавляться, звідки матеріали потрапили в музей, і хто вивчав ці пам'ятки, на яких вони знайдені. Щоб відповісти на такі запитання, ми й подали інформацію про дослідників археологічного краю, розмістивши їхні портрети в коридорі музею з короткою анотацією наукових відкриттів, кожного з них. Галерея портретів відкривається висловлюванням українського поета, академіка Максима Рильського: „Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не годен пошани". Ці слова наштовхують відвідувачів музею довідатись не лише про археологічні пам'ятки Волині, а й про їх дослідників.

Відкриває галерею портрет видатного українського історика і археолога, професора Київського університету, Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908 рр.), якого можна вважати піонером волинської археології. Він відкрив і описав багато пам'яток, серед яких пам'ятки в містах Володимир-Волинський, Луцьк, Любомль, Ківерці, в селах Головне, Світязь, Чорторийськ, Шепель та в ряді інших пунктів Волинської області. Брав участь у розкопках церкви XII ст. в урочищі „Стара кафедра" у Володимирі-Волинському. Результати досліджень опубліковано у 1901 р. в праці „Археологічна карта Волинської губернії" [2, 8-12].

Є тут і портрет його дружини й соратниці – археолога Катерини Миколаївни Мельник (1859-1942 рр.), яка досліджувала поховальні пам'ятки Волині княжої доби. Впродовж 1897-1898 рр., розкопала 260 курганів у Луцьку (Теремне, Хмільник, вул. Паркова), в с. Гірка-Полонка, Городище Перше, Крупа, Лище, Піддубці та Усічі Луцького і Борохів та Вишнів Ківерцівського районів Волинської області. Результати досліджень опублікувала в 1901 р. в праці „Розкопка в Землі лучан" [7, 28].

Поруч – портрет видатного археолога Волині, професора Олександра Миколайовича Цинкаловського (1898-1983 рр.). В 20-30-их роках він відкрив сотні археологічних пам'яток різних періодів у рідному йому Володимирі, Зимному та багатьох селех району. Крім того, досліджував пам'ятки в Любомлі, Устилузі, Турійську, Лежниці, Шепелі, Одерадах, Промені поблизу Луцька та в ряді інших пунктів. Результати своїх досліджень опублікував 1961 року в монографії „Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся" та в інших працях [6, 12-18].

Наступним у галереї є портрет польського археолога, патріота Волині, Яна Фіцке (1909-1940 рр.), котрий наприкінці 30-их років відкрив і дослідив низку різночасових пам'яток. Зокрема, розкопав могильник доби бронзи в Торчині та кілька давньоруських курганів у Піддубцях Луцького району. Досліджував пам'ятки IX-XIII ст. в Луцьку, Любомлі, Шепелі, Рованцях, Усічах та Коршеві поблизу Луцька [2, 170-172].

У післявоєнний період пам'ятки Волині досліджували археологи з Ленінграда, Львова, Києва, Москви, а вже з початку 70-их років – волинські археологи. На початку 50-их років розкопки пам'яток культової архітектури у Володимирі проводив ленінградський професор Михайло Костянтинович Каргер (1903-1978 рр.). Він ідентифікував у межах міста вісім мурованих храмів княжої доби, два з яких розкопав. Це церква XII ст. св. Михайла та ротонда XIII ст. Михайлівського монастиря. На основі багатьох матеріалів вчений довів існування самобутньої волинської школи архітектури [2, 83-85].

Поруч знаходиться портрет дослідника пам'яток Волині львів'янина професора Ігоря Кириловича Свєшнікова (1915-1995 рр.). Він дослідив поселення бронзового віку в с. Городок, Гірка Полонка та Лище Луцького району. Надзвичайно важливими для вивчення козацьких старожитностей були його двадцятирічні розкопки місця Берестечківської битви козацько-селянського війська з польською армією в червні-липні 1651 року. Результати цих досліджень опубліковані в монографії вченого „Битва під Берестечком" в 1993 році [9, 50-53].

Наступним в цьому ряду є портрет професора Львівського університету імені І. Франка Миколи Андрійовича Пелещишина (1933-1999 рр.), який досліджував на території Волині пам'ятки доби міді-бронзи. Наймасштабнішими були його розкопки поселень пізньотрипільської культури в с. Голишів і стжижівської культури в смт. Торчин Луцького, а також енеолітичне поселення в с. Зимне Володимира-Волинського району. Провів також розвідкові роботи на поселеннях в Городку, Новоставі та Усічах Луцького районів [1, 179-201].

Біля нього знаходиться портрет знаного львівського археолога Вітольда Вітольдовича Ауліха (1928-1994 рр.), який вивчав давньослов'янські пам'ятки Волині. Особливо важливим було дослідження впродовж 1957-1964 років городища VI-VII ст. біля с.Зимне Володимир-Волинського району. Це єдине цілком розкопане городище літописних дулібів, їх економічний і адміністративний центр. Результати досліджень вчений опублікував у монографії „Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI-VII ст. н.е. в Західній Волині" (1972 р.) [11, 40-47].

Вагомий внесок у вивчення давньоруських старожитностей Волині зробив знаний український археолог, киянин Михайло Петрович Кучера (1922-1999 рр.), портрет якого теж знаходиться тут. Він проводив розкопки в Старому Луцьку, досліджував поселення лучан на Гнідавській Горці в с. Рованці поблизу Луцька та розкопав слов'янське городище в с. Затурці Локачинського району [2, 101-103].

Є тут і портрет російського археолога, ленінградця, професора Павла Олександровича Раппопорта (1913-1988рр.), котрий впродовж 60-их рр. обстежив і описав майже всі пам'ятки давньоруського оборонного зодчества Волині. Серед них Володимир, Луцьк, Любомль, Турійськ, Перемиль, Чорторийськ, Коршів, Шепель та багато інших. Досліджував храми княжої доби у Володимирі-Волинському. Найвідомішою працею, що торкається Волині, є і монографія „Військове зодчество західноукраїнських земель у X-XIV ст.", опублікована в 1967 р. [10, 25].

За портретом П.О. Раппопорта слідує портрет його багаторічної соратниці, теж ленінградки, Маріанни Володимирівни Малевської (1918-2011 рр.). На території Волині вона досліджувала культові пам'ятки княжої доби. Зокрема, виявила рештки літописної Георгіївської церкви в княжому Любомлі та ідентифікувала археологічні артефакти на дитинці древнього Володимира з церквою Іокима і Анни. Впродовж 80-их років вона повністю відкрила фундамент і стіни Соборної церкви XII ст. Івана Богослова на території Луцького замку. Нарешті, біля В'їзної вежі замку вчена відкрила і дослідила частину княжого палацу XIV століття [5, 21].

Наступним у галереї портретів дослідників археології Волині є портрет московського археолога, українця за походженням, Юрія Володимировича Кухаренка (1919-1980 рр.). Він досліджував пам'ятки залізного віку і ранньосередньовічного часу Полісся. Розкопав могильники поморської культури біля с. Головне Любомльського, зарубинецької культури в с. Черськ Маневицького та вельбарської культури в с. Гуща і Машів Любомльського районів. Досліджував східнослов'янські поселення і кургани в с.Дуліби Турійського та Головне Любомльського районів [2, 97-100].

Серед дослідників археології Волині слід назвати киянина, професора Дениса Никодимовича Козака (1944-2014 рр.), портрет якого також займає почесне місце в Музеї археології СНУ. Він відкрив і дослідив чимало пам'яток рубежу і першої половини I тис. н.е., зокрема зарубинецької, пшеворської, волино-подільської та вельбарської культур на Волині. Розкопував поселення в с. Боратин, Городок, Гірка Полонка Луцького, Загаї Горохівського, Линів Локачинського та могильник, в с. Баїв Луцького районів. Результати багаторічних робіт опублікував у 1991 р. в монографії „Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст.н.е.)" [12, 86-89].

Вагомий внесок у дослідження давньоруських пам'яток Волині зробив професор СНУ ім. Лесі Українки Михайло Михайлович Кучинко (1939 р.), портрет якого розміщений у галереї. Впродовж багатьох років проводив розкопки в княжих містах Володимирі, Луцьку, Любомлі, Перемилі і Шепелі. Цілком розкопав Городище Друге Луцького району, яке було феодальним замком. Досліджував поселення в с. Боратин, Гірка Полонка, Рованці та в Луцьку, а також кургани в с. Усічі та Шепель Луцького району. Результати досліджень опублікував у 2002 р., в монографії „Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія" [2, 104-107].

У галереї є також портрет одного з найактивніших дослідників первісної археології України доцента СНУ ім. Лесі Українки Григорія Васильовича Охріменка (1950 р.). Він відкрив і дослідив чимало пам'яток первісної Волині. Розкопував мезолітичні стоянки в с. Ветли і Люб'язь Любешівського та Мала Осниця Маневицького районів, неолітичні поселення в Луцьку і Ставій Вижівці, мідно-бронзової доби в Луцьку, Баєві, Голишеві, Майдані Липненському та ряді інших пунктів краю. Результати досліджень опубліковані в багатьох працях [4, 293-294].

Значний вклад у дослідження археологічних пам'яток Волині княжої доби зробив доцент СНУ ім. Лесі Українки Сергій Дмитрович Панишко (1963 р.), портрет якого є на стіні Музею археології. Він досліджував давньоруські городища в с. Звірів (Арматнівське городище) та Човниця Ківерцівського району. Проводив також і розкопки в давньоруських містах Володимир-Волинський, Камінь-Каширський і Коршів Луцького району. Здійснює розвідки нових пам'яток Волині [3, 49].

Одним з найактивніших археологів-пошуковців Волині є археолог зі Львова Віталій Михайлович

Конопля (1945 р.), портрет якого теж є в галереї. Впродовж 80-90-их років XX ст. він здійснив суцільне обстеження пам'яток Луцького і Рожищенського районів і локалізував 12 стоянок пізнього палеоліту, 11 поселень неоліту, 135 – доби міді-бронзи, 10 залізного віку, 40 – вельбарської культури, 260 поселень і 8 городищ княжої доби, 2 курганні могильники XI-XII ст., 65 селищ XIV-XVII ст. Результати досліджень подав у монографії „Старожитності Волині" в 1997 році [3, 49].

Завершує галерею дослідників археології Волині портрет археолога, викладача СНУ ім. Лесі Українки Олексія Євгеновича Златогорського (1977 р.), який з 2008 року проводив рятівні розвідки і розкопки в м. Володимирі-Волинському, Луцьку, Любомлі, Шацьку, в с. Боратин, Рованці, Шепель, Жидичин та інші. Книга „Пам'ятки археології Луцького району" (2010 р.) [8, 278].

Такі ось далеко не повні дані про дослідників археологічних пам'яток Волині. Зрозуміло, що тут названо далеко не всіх археологів, які досліджували Волинь, хоча і вони мали бути згадані. Ми ж обмежилися лише тими, портрети яких представлені в галереї Музею археології СНУ імені Лесі Українки, і котрі зробили найбільший внесок у археологічне волинезнавство, а артефакти з їхніх досліджень наявні в експозиції та фондах нашого музею.

1. Берест Р. Творчий шлях в археології професора Миколи Пелещишина (Р. Берест, Н. Пелещишин // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2005. – Випуск 8. – С. 179-201.

2. Відомі археологи – дослідники пам'яток України: біографічний словник-довідник [Укладачі В.Г. Охріменко, С.М. Локайчук] // Луцьк: «Вежа-Друк», 2014. – 212 с.

3. Головко О.Б. Історики-медієвісти сучасної України / О.Б. Головко // Кам'янець-Подільський: Вид. Кам.-Под. нац.. університет., 2016. – 68 с.

4. Кучинко З. Григорій Охріменко – дослідник первісної археології Волині / З.М. Кучинко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії. Науковий збірник. – Вип. 37. – Луцьк, 2010. – С. 293-294.

5. Кучинко М.М. Відомі археологи-дослідники слов'яно-руського періоду історії Волині / М.М. Кучинко // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю – Луцьк, 1991. – С. 19-21

6. Кучинко М. М. Олександр Цинкаловський – видатний дослідник археології Волині / М.М. Кучинко // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Волин. обл.. друкарня, 2006. – С.36

7. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X-XIV ст. / М. Кучинко // Луцьк: Вол. обл. друкарня, 2009. – 528с.

8. Кучинко М М. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області // М. М. Кучинко, О. Є. Златогорський // Луцьк: «Волинські старожитності», 2010. – 276 с.

9. Мацкевий Л. Багатогранність таланту Ігоря Свєшнікова / Л. Мацкевий // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Постаті української археології . – Випуск 7. – Львів 1998. – С. 50-53.

10. Панишко С. Д. Дослідження П. О. Раппопортом давньоруських городищ Волинської області / С. Д. Панишко // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю. – Луцьк, 1991 с. 25

11. Петегирич В. Життєвий шлях і наукова діяльність Вітольда Ауліха / В. Петегирич, В. Оприск // Матеріали і дослідження Прикарпаття і Волині. Постаті української археології. – Випуск 7. – Львів, 1998. – С. 40-47

Тарас МИКИТИН, Борис БЕРТАШ ***(Рівне)***

РОЗВИТОК ТУРИЗМУ ПО ШТЕТЛАХ ВОЛИНІ

У середині 80-тих років минулого століття Н.Лейпером був введений термін "туристська дестинація" як географічна територія, яка приваблює і задовольняє потреби значної групи туристів [6]. На сьогодні Всесвітня туристична організація визначає туристичну дестинацію, як центральний елемент у процесі формування і доставки туристичних продуктів [7]. Тому виникає питання створення особливих дестинацій на туристичному ринку, які б вигідно відрізнялись від інших і приваблювали значну кількість відвідувачів до себе.

Як зазначає Л.Г.Кир'янова, маркетинг туристичної дестинації – це частина загальної концепції розвитку території, що працює на її комплексний стійкий соціально-економічний розвиток [3]. Маркетинг дестинацій - складова частина територіального маркетингу чи маркетингу місць, запропонованого Ф.Котлером як діяльність, спрямовану на створення, підтримку та зміну позиції цільової аудиторії по відношенню до конкретного місця [5]. Якщо територіальний маркетинг спрямований на просування потенціалу території, створення позитивного її іміджу для інвесторів, то маркетинг дестинацій зорієнтований на просування туристичного потенціалу території, розвитку інфраструктури.

Розвиток маркетингу дестинацій викликав створення моделі "чотири А", автори якої, - вчені Датської академії туризму О.Йоргенсен, К.Купер і Д.Флетчер розглядають дестинацію як взаємозв'язок таких елементів:

- пам'ятки (attractions) - природні, культурно-історичні, архітектурні та інші туристичні ресурси, що приваблюють туристів, спонукають до здійснення подорожі;
- доступність (access) – місцевий транспорт і транспортні комунікації;
- зручності (amenities) – інфраструктура туризму (засоби розміщення, заклади ресторанного господарства, розваг, торгівлі тощо);
- посередники та допоміжні служби (ancillary services).

Згодом шляхом конкретизації та доповнення модель "чотири А" трансформувалася у модель "шість А". До запропонованих додано:

- діяльність (activities) - організація діяльності туристів;
- сформований тур (available packages) - наявність підготовленого туристичного продукту [4].

Так маркетинг дестинацій дозволяє формувати імідж і бренд країни. Недавнє дослідження, проведене Всесвітньою організацією з туризму Організації Об'єднаних Націй зазначає, що найбільш відвідуваною країною 2012 року стала Франція (83,018 млн. туристів), на другому місці – США (66,969 млн. туристів), на третьому – Китай (57,725 млн. туристів). Україна прийняла у 2012 році 23,013 млн. туристів [3].

Цікавим є приклад Польщі, де питанням розвитку туристичних дестинацій приділяється місцевими органами влади значна увага. При цьому залучаються значні інвестиції від міжнародних фінансових організацій та фондів. Польщу відвідало у 2012 році 14,84 млн. туристів.

Так, у місті Люблін розроблено цілий комплекс маркетингових заходів. Створено бренд бук міста, який включає у себе не тільки логотип і назву, а цілий комплекс чинників, що сприяють його позиціюванню як туристичного центру. Тепер місто позиціонує себе як "місто інспірацій". Створено осередок туристичної і культурної інформації, який інформує про всі заходи, що відбуваються у місті, планує і організовує фестивалі, конкурси, спортивні змагання. У самому місті розроблено ряд туристичних маршрутів, які задовольняють вимоги різних категорій екскурсантів. Робота, яка проводиться у місті з 2002 року, дає свої результати. За даними мерії щороку приріст туристів складає до 10%. Будуються нові готелі, відкриваються хостели, оскільки у період масових заходів є проблема із розміщенням туристів.

Україна з року в рік також приваблює все більше і більше туристів. За попередніми даними в 2013 році нашу країну відвідали понад 24,5 мільйонів гостей. Це майже на 1,5 мільйона більше, ніж у 2012 році. В 2012 році також була позитивна динаміка: +1,1 млн. туристів по відношенню до 2011 року [1].

Таким чином однією з основних складових туристичної дестинації є атракції. Для Волині такими можуть бути культурно-історичні, архітектурні пам'ятки, що збереглись із довоєнного періоду, який характеризувався поєднанням трьох культур: української, польської і єврейської. Збереження цих пам'яток, активне просування їх на туристичному ринку надасть можливість залучати до себе значну кількість туристів з інших країн. Східна провінція Європи, в т. ч. і Волинь. й надалі невідкрита європейцями і має у собі те, що може заохотити їх приїхати сюди. На сьогодні існує попит на такі атракції, тому важливо створювати і просувати туристичні продукти.

Так, протягом 2013-2015 рр. на теренах Польщі, Білорусі та України центром "Брама Ґродська – Театр NN" (Люблін, Польща), Гродненським державним університетом імені Янки Купали (Гродно, Білорусь), Новогрудським історико-етнографічним музеєм (Новогрудок, Білорусь), Центром соціальних та ділових ініціатив (Яремче, Україна) та Рівненським центром маркетингових досліджень (Рівне, Україна) впроваджувався проект програми транскордонного співробітництва "Польща – Білорусь – Україна – 2007-2013" "Shtetle routes. Об'єкти єврейської культурної спадщини в транскордонному туризмі", в рамках якого розроблені нові для цих країн туристичні продукти – подорожі штетлами, місцями компактного проживання євреїв. Це перша ластівка в цьому напрямку. Для цього проведено ґрунтовні дослідження таких Волинських містечок як Володимир Волинський, Ковель, Острог, Березне, Дубно, Кременець, Корець і Любомль, культурна історія яких включає історію їх єврейських громад. Хоча єврейські громади були присутні практично у всіх містечках теперішньої Західної України, Білорусі та Східної Польщі. В межах зазначеного вище Проекту були відібрані Володимир Волинський, Ковель, Острог, Березне, Дубно, Кременець, Корець і Любомль як найбільш репрезентативні.

У процесі досліджень виявлено, що історія та культура єврейських громад штетлів Волині як туристська дестинація включає збережені об'єкти культурної спадщини (синагоги, доми молитви, цвинтарі, школи, кінотеатри, друкарні, фабрики, а іноді навіть звичайні житлові будинки), що дозволяє здійснити як реальну подорож штетлами Волині, так і задіяти уяву.

Вона веде як кладовищами та світом, знищеним Голокостом, так і культурним багатством та різноманіттям світу колишніх штетлів. Тому цим містам, щоб наново відкрити свою єврейську спадщину, як там, де євреї й надалі проживають, так і там, де сьогодні їх уже не залишилось, необхідно докладати значних зусиль.

Адже в кінці XVI на початку XVII ст. саме євреї з Кременця та Острога представляли усіх волинських євреїв на Сеймі чотирьох земель у Любліні. У 2-й пол. XVI ст. в місті було понад 50 єврейських будинків, існувала Жидівська вулиця, діяла синагога, кагальний дім та шпиталь (тобто притулок). Із тогочасним Кременцем був пов'язаний видатний рабин Мордехай Яффе, котрий представляв місто на Сеймі чотирьох земель. Рабин Яффе пізніше обіймав рабинські посади у Любліні, Празі та Познані.

У XVIII ст. Кременець був одним із найважливіших осередків Гаскали на Волині.

В Кременці народилися Іцхак Бер Левінзон (1788–1860) – рабин, письменник, сатирик, котрого називали "духовним лідером маскілів". Його вважали одним із батьків єврейського Просвітництва у Росії. У скромній хатинці на околиці Кременця він і написав свої найвидатніші твори. Тут же його відвідували сучасники-інтелектуали (навіть міністр Російської імперії граф Дмитро Толстой).

Його твори після смерті багато разів перевидавались та перекладались різними мовами.

Скрипаль Ісак Штерн (1920–2001) – саме його скрипку чують глядачі у голлівудському фільмі 1971 р. "Скрипаль на даху", котрий здобув три "Оскари" та два "Золоті глобуси".

Марк Кац, доктор наук, один із представників львівської математичної школи, визнаний експерт у галузі спектральної теорії, який отримав низку престижних у світі математики нагород.

За переписом населення 1921 р. єврейська громада нараховувала 6397 осіб і становила майже 40% мешканців Кременця. Євреї Кременця мали своє Товариство опіки над старцями, єврейський спортивний клуб "Гасмонея", єврейський робітничий спортивний клуб "Ранкова зоря". Сіоністська організація та єврейські профспілки мали свої бібліотеки. Мовою їдиш виходила преса.

Серед близько 7 тис. збережених мацев єврейського цвинтаря на схилі гори Черча є близько 50-и найстаріших надгробних каменів, датованих XVI століттям. Кілька сотень мацев XVI століття з найстарішою, датованою 1583 роком, збереглось і у Вищнівці, що за 25 км від Кременця. Також збереглися єврейські цвинтарі XVIII ст. в Шумську та Збаражі і XVI ст. в Ямполі.

Збереглося в Кременці приміщення синагоги, в якому тепер автостанція.

Містом із найбільшою на Волині єврейською громадою було Дубно.

Тут працював один із найвідоміших єврейських проповідників XVIII ст. Яков бен Вольф Кранц (Магід із Дубна, (1740–1804)), який був проповідником у Межиріччі, Жовкві, Влодаві, Каліші і Замості, народилися тлумач П'ятикнижжя Соломон бен Йоель та письменник і публіцист Хаїм Цві Лернер, який здобув репутацію, видавши у 1859 р. підручник граматики івриту "Море га-лашон", що ще за життя автора був перевиданий 6 разів і декілька разів після його смерті.

У 1794 р. тут було відкрито єврейську друкарню, яка діяла протягом 40 років. У 1857 р. в Дубні нараховувалось 15 синагог і молитовних будинків, 22 хедери.

У 1782–1795 рр. на місці старої дерев'яної було збудовано велику кам'яну синагогу, яка збереглася до нашого часу.

Нині в Дубно збереглась архітектура старого єврейського кварталу. За автовокзалом розташований сплюндрований єврейський цвинтар XVI ст., на якому збереглися лише уламки мацев. Тут же встановлено пам'ятник і таблицю, які нагадують про історію цього місця. В музеї Дубенського замку є експозиція, присвячена історії єврейської громади міста.

Недалеко у Млинові, Мізочі, Здолбунові та Клевані збереглися єврейські цвинтарі XVIII ст., в Рівному - єврейський цвинтар XVI ст. та 2 синагоги XIX ст.

Збереглися будинки Ельберта (XIX ст.) та Грінберга (XVIII ст.).

Як осередок важливої та значної єврейської громади приваблював видатних рабинів Острог. Від початку XVI ст. у місті діяла єшива. Першим рабином Острога був Калман бен Яків Габеркастен, а його наступником – Соломон бен Єзехель Лурія (1510–1573), відомий як Магаршал. У єшиві викладав і автор книги "Шла" (скорочення від "Шене люхот га-беріт", івр. Два скрижалі Заповіту), кабаліст Ісайя Горовіц (1565–1630). Ще одним видатним діячем був Самуель Едельс, відомий як Магарша (скорочення від Море(й)ну га-рав рабі Самуель Едельс – івр. Наш наставник та учитель рабин Соломон Едельс). На його честь головна синагога Острога називалась синагогою Магарша.

В Острозі Едельс заснував єшиву, що стала великим європейським центром талмудичної вченості. За свої кошти Едельс у 1611–1612 рр. відремонтував синагогу та прибудував до неї жіноче відділення, що перетворило синагогу на найбільшу на Волині. Над його могилою побудовано охель. Місце поховання

Магарші знову є місцем паломництва євреїв з усього світу.

Дослідником та хронікарем цікавої історії єврейських євреїв був Менахем Мендель Бібер (1848–1923) – історик, письменник, дослідник єврейської спадщини, який із ранніх років захопився історією свого міста та накопичував матеріали для створення літературного пам'ятника єврейській громаді Острога.

У книзі "Мазкерет лі-ґедоле Острог" Менахем Мендель Бібер пише, що у найстарішій частині острозького єврейського цвинтаря рнаходиться багато старих надгробків, але лише на двох можна прочитати написи. Він описує їх та датує 1445 та 1449 роками. Збереглася фотографія однієї з цих мацев, проте детальний аналіз, проведений проф. Анджеєм Тшцінським, показує, що настільки стара дата була встановлена внаслідок помилкового прочитання і насправді мацеву встановлено у 1520 р., що й так ставить її в один ряд із найстарішими відомими надгробками з єврейськими написами у Речі Посполитій.

Менахем Мендель Бібер знайшов свій вічний спокій на місцевому цвинтарі, вірогідно, настільки ж старому, як і місцевий кагал. На надгробку було висічено: "Уродженець Острога, наш учитель і наставник Менахем Мендель Бібер, син Ар'є Лейбуша Бібера. Світла йому пам'ять. Дослідник історії, уважний до людей. Вчитель і керівник школи. Він написав дві книги. Він наша гордість і слава!"

Збереглися синагога (XVI–XVII ст.), житлові будинки XIX ст., у т. ч. будинок лікаря Воблого; будинок Вайнтраубе; будинок Шейненберга; будинок Шейнфайна; єврейське кладовище XVI ст.

Недалеко у м.Славута діє синагога та знаходиться цвинтар із могилою цадика Моше Шапіро та місце поховання жертв Голокосту.

Документальні підтвердження наявності євреїв у Корці датовані XVI ст., хоча місцеві перекази говорять про значно давнішу традицію їх проживання у цьому населеному пункті.

Наприкінці XVII ст. в місті збудовано синагогу. Найстаріша мацева на єврейському кладовищі датується XVII ст.

У 1776 р. в Корці була заснована єврейська друкарня, яка діяла до 1819 року. Відомо про 93 найменування книг, виданих у Корці.

Частина постійної експозиції Корецького районного музею присвячена історії єврейської громади міста.

Поруч у Великих Межирічах знаходиться єврейський цвинтар XVII ст.

Перші відомості про єврейську громаду Березного походять із 2-ї пол. XVII століття. У місті в 1764 р. було 48 єврейських будинків, у 1784 – 29, а в 1787 – 37. У XVIII столітті постав Кагал. Єврейська громада утримувала синагоги, навчальні заклади, цвинтар, притулки.

За даними 1927 р. в Березному проживало 2900 міщан (жителів, які не мали земельних наділів), із них євреї складали 93% (поляки – 4,3%, українці – 1,3, чехи – 0,6%). У 1928 р. з 21 лавника Березнівського магістрату 17 були євреями.

У Березному добре збереглась типова для штетла забудова – одноповерхові дерев'яні та цегляні будинки з дерев'яними ґанками.

Велика синагога була збудована в 1910 р. та мала прямокутну форму 9х12 м. У ній були окремі маленькі кімнати, де по буднях молилися столяри, кравці й чоботарі. Велика зала головним чином слугувала для церемоній у шабат та свята.

У 1917 р. в Березному було засновано школу Тарбут, в якій дітей навчали на івриті. Найвідомішим її вчителем був Яків Айзман. Діяла і школа ім. Переца з їдишем як мовою викладання.

На вулиці Поштовій розміщувалась бібліотека ім.Переца, а на вул.Комісарській – сіоністська бібліотека.

У Березному працювали два театральні гуртки: один при бібліотеці ім.Переца, другий – сіоністський. Обидва ставили п'єси на їдиш, окремо один від одного, а часом і разом.

Єврейські цвинтарі розташовувалися в північно-західній частині міста на берегах ріки. Старий цвинтар був з її східного боку, а новий, закладений у XIX ст., із західного, неподалік від католицького цвинтаря. За спогадами очевидців, усі мацеви на кладовищі були дерев'яними і лише центральний охель славетних рабинів був цегляним. Цвинтар також став місцем масового поховання березнівських євреїв, розстріляних у часі Другої світової війни. У 60-х рр. XX ст. на цій території споруджено парк зі ставом, внаслідок чого кладовища були залиті водою і знищені.

Поблизу в с.Губків знаходиться єврейське кладовище, місце розстрілу близько 3 тис. євреїв.

Наплив поселенців єврейської національності до Ковеля розпочався після надання йому у 1518 р. магдебурзького права.

У 1660 р. в місті було зведено синагогу. Після того як у Ковелі поселився рабі Мордехай (1752–

1800) із Несухоїжі (сьогодні с.Тойкут), тут закріпився хасидизм.

Хорошим прикладом наведених вище процесів є єврейське театральне життя в Ковелі. Там виник дуже активний і амбітний Єврейський театральний гурток мовою їдиш, який поставив собі за мету розвиток хорошого мистецького смаку серед жителів міста. У зв'язку з ініціативою довкола івритомовної школи Тарбут у Ковелі постав і постійний театральний гурток на івриті.

У Ковелі серед інших виходила "Ковлер Штиме" (їд. – "Голос Ковеля"), яку часто цитували центральні єврейські газети.

У Книзі пам'яті Ковеля можна відшукати спогади під заголовком "Перший розсадник єврейського соціалізму в Ковелі". Там розповідається, як у 1902 р. агітатори Бунду поширювали соціалістичні ідеї або ж, як пишеться в оригіналі, відкрили розсадник, аби "висадити в Ковелі дерево соціалізму". Це дерево дуже швидко розквітло страйком єврейських та російських мулярів. Страйк був успішним – призвів до дев'ятигодинного робочого дня замість дванадцятигодинного. Ефекти від перемоги були настільки потужні, що в місті виникла профспілка з 400 слюсарів, столярів, мулярів та малярів. Тут варто ще додати, що в містечку мало хто з єврейських робітників читав якісь газети чи світські книги, аж поки туди не дістались бундівські підпільні видання.

У Книзі пам'яті Ковеля написано про те, як у 1905 р. під загрозою погрому з боку солдатів російського війська до Ковеля приїхала велика група бойовиків із Бреста, Бердичева, Рівного та Луцька, придбала зброю та приготувалася до відбиття погрому.

У Ковелі в 2-й пол. XX ст. знаходилося два єврейські кладовища. Жодне з них не збереглося до нашого часу.

Місце пам'яті розстріляних у 1942 р. євреїв знаходиться у лісі з правої сторони дороги "Ковель – Камінь-Каширський" за кілька кілометрів від межі міста, поблизу с.Бахів.

Крім синагоги в Ковелі та його околицях розташовані аптека Фрідріксона XIX ст., єврейський цвинтар XVII ст. зі збереженим передпоховальним домом та кільканадцятьма мацевами у Турійську, будівля кагалу (поч. XX ст.) у м.Луцьк, яка сьогодні використовується місцевою єврейською громадою, колишня оборонна синагога (1626–1629).

Найстаріша згадка про володимирських євреїв походить із X століття.

Єврейське населення міста об'єднувалося в кагал, тобто автономну громаду, що мала своє самоврядування. Влада володимирського кагалу розповсюджувалася на менш чисельні сусідні прикагалки: Локачі, Ковель, Кисилин та низку інших.

Єврейський квартал розташовувався в північно-східній частині міста. Поселення євреїв займали і значну частину середмістя.

На початку XVI ст. і після приєднання в 1569 р. Волині до Польщі громада продовжила швидко розвиватися. У цей час євреї орендували збір податків у місті та окрузі, займалися ремеслами. У Володимирі функціонували численні шинки та заїзди, що виконували роль готелів і були характерною рисою забудови торгово-ремісничих осередків.

Найбільша з відомих синагог міста знаходилась на нинішній вул. Роксолани. Датою її будівництва вважається 1801 рік. Прихожанами цієї синагоги були переважно багаті люди. На початку 50-х років XX ст. вона була зруйнована. Стіни її були настільки міцними, що для їх повалення застосовували танкові тягачі, яким це вдалося з великими труднощами.

У Володимирі-Волинському народилась і жила одна із найколоритніших фігур у хасидизмі, харизматичний лідер хасидської громади – цадекет (жінка-цадик) Хана-Рахель Вербермахер (1806–1892). Вона прославилась своєю здатністю зцілювати хворих і була відома в народі як "Людмирська діва". Навколо неї збирались її послідовники, яких називали "хасидами Людмирської Діви". Слава Людмирської Діви розповсюдилася по навколишніх містечках, до неї приходили натовпи; приїздили навіть вчені мужі і рабини. Це обурювало частину чоловіків, її змусили вийти заміж, однак заміжжя довго не протривало. Згодом Хана-Рахель емігрувала в Палестину, де зібрала навколо себе хасидську громаду. Померла в Єрусалимі 17 липня 1892 р. і похована на Оливній Горі – місці поховання найшанованіших євреїв світу.

17 вересня 1989 р. у с.П'ятидні біля дороги "Устилуг – Володимир" поблизу місць масових розстрілів євреїв встановлено обеліск у вигляді 12-метрової свічки. Братські могили знаходяться за 300 метрів на північ від обеліска.

У 2014 р. на місці, де проходив кордон гетто по вул.Шевченка, встановлено пам'ятник жертвам Голокосту.

На вулиці Драгоманова знаходився єврейський цвинтар. Він був одним з найстаріших у Центрально-

Східній Європі. Серед похованих тут є багато видатних людей.

У місті ще збереглось декілька будинків, що мають безпосереднє відношення до історії його єврейської громади. Зокрема, колишній дім молитви, будинок єврейського клубу "Аківа", на стіні будинку по вул. Д.Галицького, 22 можна побачити символ "Ец хаїм" (івр. дерево життя). На вул. Зеленій, 2, до наших днів збереглось приміщення початкової релігійної школи для хлопчиків Талмуд-Тора, що діяла до початку Другої світової війни. Тут досі можна побачити зірку Давида у вигляді рельєфного зображення, викладеного з цегли. Збереглася також будівля школи Тарбут та жіночої школи "Бейс Яков".

З-поміж єврейських громад Волині важливе місце займав Любомль.

У Любомлі випущено першу в світі поштову марку з написами гебрейським алфавітом. У 1920-х рр. це було місто із найвищим відсотком євреїв серед міст усієї Польщі.

Невелика єврейська громада вже існувала в Любомлі в 1370–1382 роках. В епоху Речі Посполитої Любомль в єврейському адміністративному поділі був центром Бельзько-Холмського округу. Єврейська громада в Любомлі вважалася однією з найдавніших у Польщі.

Євреї з цього волинського поселення мали для своєї малої батьківщини назву мовою їдиш – Лібівне. У текстах на івриті також могла зустрічатися назва Лібавне чи Лібавна. А подібність звучання призводила до того, що євреї (навіть освічені рабини) часто плутали Любомль із Любліном.

У 1510 р. (за іншими джерелами – у 1521) єврейська громада побудувала в Любомлі синагогу, одну з найкращих іудейських мурованих святинь на території Речі Посполитої. Велика синагога височіла біля оборонного валу в межах міста, в південно-західному куті ринку. Такі синагоги були частиною оборонної системи містечка, в якій євреї також відігравали важливу роль. Зведення синагог-фортець коштувало набагато більше, ніж будівництво звичайних.

У 1921 р. тут проживали 3328 осіб, із них 3141 – євреї. У 1931 р. євреї становили 91,3% жителів міста. У міжвоєнний період настав єврейський культурний і соціальний ренесанс. Виникло багато культурних організацій, молодіжних і спортивних клубів, розвивався сіоністський рух.

Будівля синагоги перестояла німецьку окупацію і була розібрана лише після приходу радянської влади у 1947 році.

До 600-річчя Любомльської єврейської громади 1973 р. в Ізраїлі побачила світ видана євреями з Любомля, які тепер мешкають в Ізраїлі, США і Канаді, об'ємна книга спогадів про це місто і його єврейську громаду. Стараннями уродженця Любомля, а нині жителя Нью-Йорка Арона Зігельмана зібрано велику кількість матеріалів та документів про його любомльських земляків. Виставка під назвою "Згадуючи Любомль" експонувалася в усіх штатах США, Єрусалимі, Лондоні і Варшаві. У 2003 р. знято документальний фільм про історію любомльської єврейської громади "Luboml. My Heart Remembers".

Приведені вище атракції туристської дестинації єврейської культурної спадщини Волині зібрані в путівнику по штетлах Польщі, України та Білорусі, виданого польською, українською, англійською, російською мовами та на івриті, що надає можливість презентувати нову туристичну дестинацію Волині, так як вона поки не заявила про себе як потужна туристична дестинація, хоча у 2013 році зросла кількість туристів, що відвідали наш край, як із інших регіонів, так і з-за кордону. За підсумками роботи турфірм у 2013 р іноземних мандрівників було на 15% більше ніж у 2012-у.

Успішний розвиток туризму і, відповідно, збільшення кількості туристів вимагає на сьогодні зваженої роботи і зусиль багатьох організацій. При цьому створення туристичних центрів – дестинацій та їх просування на ринку туристичних послуг - основа успіху в туризмі, для чого створений інтернет-сайт www.shtetlroutes.eu, приготовлені карти об'єктів єврейської культурної спадщини прикордонних містечок Польщі, Білорусі та України, розроблені тематичні екскурсії "Слідами І.Б.Зінґера", "Слідами С.Ан-ського", "Шляхом художників та фотографів", "Слідами славетних рабинів", "Шляхом єврейського опору", підготовлені інтерактивні мандрівки в часі, що містять 15 цифрових 3D-моделей міст маршрутів "Shtetle Routes" у різних історичних періодах.

1. Вілкул О. У 2013 році Україну відвідали понад 26 млн. туристів, що на 1,5 млн. більше, ніж у 2012 році [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article? art_id=246992112.

2. Герасимчук З.В., Микитин Т.М., Якимчук А.Ю. Маркетинг природно-заповідних територій. Монографія. Луцьк: ЛНТУ, 2012. – 245 с.

3. Кирьянова Л.Г. Маркетинг дестинаций как современный подход к управлению туристским регионом / Известия Томского политехнического университета. Экономика. – 2010. – Т. 316. – №6. – С. 35–40.

4. Экономика туризма: теория и практика: учеб. пособ. / К.Купер [и др.]. - СПб.: Омега, 1998. - 200 с.

5. Kotler P. Marketing places. – New York: Free press, 1993. – 367 p.

6. Leiper N. The framework for tourism: Towards definitions of tourism, tourists and the tourism Industry / Annals of Tourism Research. – 1979. – №6. – P. 390-407.

7. Pike S. Destination branding. An integrated marketing communication approach. – Oxford: Elsevier, 2008. – 406 p.

Маріанна МОВНА ***(Львів)***

ЛЮБОМЛЬ У ТУРИСТИЧНИХ ПУТІВНИКАХ МІЖВОЄННОГО ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ

Незважаючи на те, що Любомль фігурував і в путівниках ранішого історичного періоду [4], все ж більш систематично (хоча й доволі фрагментарно, оскільки місто мало лише статус повітового) туристичні видання почали згадувати його лише у період міжвоєнного двадцятиріччя, коли у Луцьку 1927 р. було засноване Волинське краєзнавче товариство та охорони історичних пам'яток з метою поширення і сприяння туризму в регіоні. Головою товариства було обрано інженера, директора Волинського відділення Міністерства громадських робіт Польщі Францішека Ксенжопольського. Неабиякою подією, тісно пов'язаною з діяльністю товариства, був вихід у Луцьку 1929 р. його накладом першого "Ілюстрованого путівника по Волині" [5]. Видання підготував до друку автор уже численних на той час путівників Польщею та Європою, співробітник столичного Міністерства громадських робіт Мечислав Орлович. Книга складалася із двох розділів. Інформація, що стосується Любомля, містилася у другому розділі путівника під назвою "Детальна частина"; вона подана в контексті опису залізничного маршруту "Ковель – Любомль – Опалін – Світязь". Путівник інформує потенційного туриста про повітове місто, чисельністю 3500 жителів (перед Першою світовою війною налічувало 7 тис. мешканців). Подано коротку історичну довідку про заснування Любомльського повіту після здобуття Польщею незалежності. Згідно із нею, історично місто належало до Холмської землі, разом з якою у 1356 р. його було прилучено до польської корони і передано у володіння белзькому князю Яремі Наримунтовичу. Згодом тут було утворене міське староство, яке за короля Сигізмунда III приєднано до королівських столових маєтків. 1659 р. польський сейм надав місто та староство у довічну власність гетьману війська Запорозького Івану Виговському. Наприкінці XVIII ст. містечко перейшло у власність графської родини Браніцьких. У путівнику виокремлено найцінніші місцеві історичні пам'ятки – колишня оборонна синагога в Ринку, декілька будівель, костел фундації короля Ягайла 1412 р., барокову церкву, спалену 1921 р., старий жидівський цвинтар.

Цінність путівника як історичного джерела підсилює фотографія любомльської ренесансної синагоги, знищеної під час Другої світової війни. Більшість світлин цього видання були виконані фотографом Генріком Поддебським з Варшави, який у травні 1925 р. завдяки фінансовій підтримці Міністерства громадських робіт Польщі відбув експедицію Волинню для фіксації найважливіших місцевих пам'яток та краєвидів.

Оскільки путівник став першим виданням у своєму жанрі, то не забарилися й прихильні рецензії на нього. Їх опублікувала львівська газета "Słowo Polskie" [8] та луцька "Ziemia Wołyńska" [9].

У 1937 р. накладом львівського відділення польського бюро подорожей "Орбіс" вийшов інформаційно-туристичний путівник "Східна Малопольща і Волинь запрошує туристів" [3]. Його текст підготував туристичний референт Ернест Гура. Структурно ця книга поділена на 21 маршрут. Любомль коротко згадано у маршруті № 18 "Могиляни – Рівне – Ковель – Брест над Бугом". У путівнику згадано, що Любомль – повітове місто, яке володіє низкою цінних історичних пам'яток, до яких належить римо-католицький костел XV ст. та одна з найгарніших синагог у Польщі XVI ст. Туристичний шлях пролягає з Любомля до озера Світязь, що є ідеальним місцем для літнього кемпінгового відпочинку та сплаву.

У 1937 р. з'явився академічний "Путівник по Польщі" [2] під редакцією Станіслава Ленартовича, другий том якого "Південно-Східна Польща" вміщав розділ "Волинь". Його автором був відомий польський краєзнавець та культурно-освітній діяч, дослідник Волині Якуб Гоффман. Книга побудована у вигляді опису населених пунктів, що лежать на шляху понад двохсот залізничних маршрутів. Лапідарний матеріал, присвячений Любомлю, знаходимо у маршруті № 84 "Варшава – Дорогуськ – Ковель – Могиляни". Тут подано коротку історичну довідку, яка засвідчує, що Любомль вже існував у княжі часи, а згодом кілька разів змінював своїх господарів – польських та литовських королів. У 1438 р. місто перейшло під владу

Польщі. У 1392 р. тут побував король Ягайло, який збудував костел. Наприкінці XVIII ст. Любомль дістався графській родині Браніцьких, які побудували у ньому палац. Під час Першої світової війни місто зазнало значних руйнувань. Серед пам'яток культури, згаданих у путівнику, фігурують синагога, римокатолицький костел, а церква (за даними М. Грушевського) походить з XIII ст. Станом на 1937 р. в місті функціонували два готелі – "Центральний" (вул. Замкова) та "Вікторія" (площа Ринок), ресторан "Вогнище", розміщений в будинку староства та кінотеатр "Радіо".

У 1938 р. Я. Гоффман перевидав цей розділ окремою книгою під назвою "Путівник по Волині" [1], на який оперативно відгукнувся часопис "Ziemia Wołyńska" [7].

У 1938 р. побачив світ накладом Польського туристичного клубу "Туристичний путівник по Польщі" за редакцією Міхала Бабінського [6] У розділі "Туристичний нарис Волинського воєводства" знаходимо інформацію про Любомль. За даними, наведеними у путівнику, станом на 1938 р. населення повітового міста становило 3500 мешканців. Із туристичних атракцій названо церкву, костел XV ст., синагогу, Гірку Ягеллонську – давній оборонний замок, побудований у XIV ст. Як природні пам'ятки згадано п'ять старих п'ятсотлітніх дубів. З природніх об'єктів путівник радить мандрівнику відвідати озера Пульмо та Світязь.

Отже, Любомль як туристичний терен фігурував на сторінках путівників як усією Польщею, так і власне Волинським воєводством. Усі ці видання об'єднує спільний знаменник – схожа структура та змістове наповнення. Опис основного об'єкта розгляду – міста Любомля йде в контексті опису відповідного залізничного маршруту. Усі путівники більшою чи меншою мірою знайомлять читача й потенційного мандрівника з багатим історичним минулим повітового міста, його станом разом з кількістю мешканців та інфраструктурою, актуальним на 20-30-ті рр. XX ст., збереженими історичними пам'ятками, туристичними атракціями та цікавими природними об'єктами. Будучи у свій час носіями актуальної туристичної інформації, сьогодні путівники є одним із джерел до вивчення історії рідного краю та історіографії кожного населеного пункту, згаданому у ньому.

1. Hoffman J. Przewodnik po Wołyniu / Jakób Hoffman. – Warszawa : Związek polskich towarzystw turystycznych, 1938. – 67 s. – (Odbitka z II tomu "Przewodnika po Polsce", 1937).

2. Hoffman J. Kraina trzecia. Wołyń / Jakób Hoffman // Przewodnik po Polsce : w 4 t. 19 map i 8 planów miast / komitet redakcyjny : przewodniczący Stanisław Osiecki ; członkowie: Józef Kołodziejczyk, Stanisław Lenartowicz ; red. S. Lenartowicz ; Związek polskich Towarzystw turystycznych. – Wyd. 1. – Warszawa, 1937. – T. 2 : Polska Południowo-Wschodnia. – S. 230-294.

3. Małopolska Wschodnia i Wołyń zapraszają turystów : przewodnik informacyjno-turystyczny / tekst oprac. Ernest Hóra. – Lwów : nakł. P. B. P. "Orbis". Oddział we Lwowie, [1937]. – 130 s.

4. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiżu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim / M. Orłowicz ; Akademicki klub turystyczny. – Lwów, 1914. – 510, [36] s.

5. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Z 101 ilustracjami i mapką województwa / M. Orłowicz. – Łuck : nakł. Wołyńskiego T-wa krajoznawczego i Opieki nad zabytkami przeszłości, 1929. – 380 s.

6. Przewodnik turystyczny po Polsce. Z 16 mapami województw według nowego podziału administracyjnego / pod red. Michała Babińskiego. – Warszawa : Wyd-wo polskiego Touring Klubu, 1938. – 415, 1 s.

7. Rewski Z. [Đĺöĺíçł˙] / Zbigniew Rewski // Ziemia Wołyńska (Łuck). – 1938. – Czerwiec-lipiec (N 6/7). – S. 100-103. – Đĺö. íŕ ęí.: Przewodnik po Wołyniu / J. Hoffman. – Warszawa, 1938. – 67 s.

8. w. j. m. Pierwszy przewodnik po Wołyniu / w. j. m. // Słowo Polskie (Lwów). – 1930. – 20 lipca (N 195). – S. 6. – Đĺö. íŕ ęí.: Ilustrowany przewodnik po Wołyniu / M. Orłowicz. – Łuck, 1929. – 380 s.

9. Z wydawnictw // Ziemia Wołyńska (Łuck). – 1930. – 8 listopada (N 49). – S. 9. – Без підп. – Рец. на кн.: Ilustrowany przewodnik po Wołyniu / M. Orłowicz. – Łuck, 1929. – 380 s.

Валентина НАДОЛЬСЬКА ***(Луцьк)***

ПРОМОЦІЯ МУЗЕЙНИХ ПРОПОЗИЦІЙ НА ВОЛИНІ: ШЛЯХИ ТА ФОРМИ

Духовний розвиток суспільства неможливий без ефективної діяльності в ньому низки культурно-освітніх інституцій. До таких належать й музеї, які в останні десятиріччя вибудовують нові механізми взаємодії та співпраці з відвідувачами. Розв'язання завдання розширення музейної аудиторії, формування у відвідувачів бажання ще раз завітати до музею значно ускладнюється в епоху інформаційних технологій,

наявності альтернативних засобів комунікації та центрів дозвілля. Це актуалізує потребу вивчення досвіду популяризації діяльності музеїв як на регіональному, так і загальнодержавному рівнях.

Дослідження процесів музейного будівництва у незалежній Україні було започатковане вченими в 90 х рр. ХХ ст. Окрім узагальнювальних праць в останні десятиріччя з'явилися й публікації, присвячені окремим аспектам проблеми, зокрема, питанням удосконалення форм рекламної діяльності музеїв. Напрацювання музеїв Волинської області у цій сфері аналізуються у публікаціях Л. Більо [1], А. Василевської, С. Вигоднік [3], О. Зицик [15], М. Мельничук [24], Ю. Кальченко [16].Однак, дослідження обраної для розгляду в статті проблеми лише започатковане вказаними розвідками та вимагає ґрунтовного аналізу і подальшого розгляду.

Мета статті – прослідкувати зміни у формах популяризації діяльності музейних установ Волинської області в 1991–2016 рр.

Музей є багатофункціональною установою. Дбаючи про вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, завдяки популяризаторській діяльності він одночасно реалізує завдання прилучення місцевої громади до надбань національної і світової історико-культурної спадщини.

Активну роботу у цьому напрямі проводять й комунальні музеї Волинської області, які за допомогою різноманітних засобів презентують і просувають музейну діяльність, інформують про неї потенційну аудиторію, рекламують музейні пропозиції.

Традиційною формою популяризації волинських музеїв є видавнича діяльність. Підготовка наукових праць і збірників, довідників та путівників, описів колекцій сприяють поширенню відомостей про збірки музеїв, їх діяльність, поглибленню діалогу між музеями і відвідувачами. На допомогу відвідувачам працівники музеїв області готують видання інформаційного характеру, серед яких основне місце займають путівники ("Літературно-меморіальний музей – садиба Лесі Українки в Колодяжному", 1996 р. [8, арк. 15]; "Будинок серед алей: Музей Ігоря Стравінського в Устилузі", 2006 р. [11, арк. 21]; "В'ячеслав Липинський і Волинь", 2007 р. [12, арк. 24]) та альбоми ("Книга безсмертя" (Нововолинський історичний музей), 2002 р. [9, арк. 19]; "Музей Волинської ікони в Луцьку", 2009 р. [14, арк. 23]).

У рамках підготовки до футбольного чемпіонату "Євро – 2012", з метою випуску презентаційного альбому з марками під назвою "Мальовнича Україна" Маневицьким краєзнавчим музеєм було репрезентовано у 2010 р. 14 краєвидів Маневиччини [19, арк. 6].

Також активно видаються путівники-каталоги, в яких подається характеристика всіх експонатів у порядку їх розміщення чи за типами матеріалів: каталог-довідник "Матеріали про життя і творчість А. Ю. Кримського" укладений на основі фондів Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ) (ВКМ, літературно-меморіальний музей Лесі Українки у с. Колодяжному, 2002 р.) [9, арк. 19]; каталог картин художника А. Дубровського "Перші кроки у мистецтво" (2008 р.) [13, арк. 24], каталог "В ній – сповідь долі. Жіноча сорочка із збірки Камінь-Каширського районного краєзнавчого музею" (2009 р.), каталоги творів художника Гаврила Остапенка (О. Старикова) та виставки "Споглядання і відображення" (ВКМ, 2009 р.) [14, арк. 23], каталог-довідник "Крушевський і Волинь" (ВКМ, 2012 р.) [20] та ін.

Результатом серйозної дослідницької роботи колективу Музею волинської ікони стало укладання у 2009 р. каталогів "Мідне старообрядницьке лиття XVIII–XIX століть у колекції Волинського краєзнавчого музею" (Л. Карпюк, Т. Єлісєєва) [17] та "Ікони у срібних окладах XVIII–XX століть з колекції Волинського краєзнавчого музею" (С. Василевська, А. Вигоднік) [2]. Переважна більшість пам'яток, що увійшли до каталогів, були вилучені на волинських митницях у 1990 х рр. і передані до музею на зберігання.

У 2013 р. побачила світ перша частина каталогу "Волинська ікона XVI–XVII століть з колекції Волинського краєзнавчого музею" (упорядники – С. Василевська, А. Вигоднік) [5]. До каталогу увійшли 167 творів з відреставрованої частини колекції. Науковці музею працюють над підготовкою до видання другої частини каталогу, присвяченої волинським іконам XVIII століття.

Про музеї видаються буклети, брошури: "Ти не згасла, зоре ясна... Холмська Чудотворна ікона Богородиці XI–XII ст. Історія, дослідження, реставрація" (Музей волинської ікони, 2009 р.), "Водні плеса Маневиччини" (Маневицький краєзнавчий музей, 2009 р.), "Колекція писанок Волинського краєзнавчого музею" (ВКМ, 2009 р.) [18, арк. 17] та багато інших.

Музеї не відмовляються й від інших форм і видів реклами – зображення музею і його експонатів на конвертах, листівках, поштових марках, щорічних календарях ("Із фондів Любомльського краєзнавчого музею" – Любомльський краєзнавчий музей, "Календар знаменних і пам'ятних дат Волині" – ВКМ). Любомльський краєзнавчий музей до свого 35-річчя випустив значок (2008 р.). За клопотанням цього музею тоді ж було випущено ювілейну монету, присвячену уродженці м. Любомля, відомій акторці Наталії

Ужвій [13, арк. 19]. У 2010 р. вийшов друком комплект листівок із найцікавішими експонатами Камінь-Каширського краєзнавчого музею [19, арк. 20].

У Музеї волинської ікони можна придбати не лише книгу з історії Чудотворної Холмської ікони Богородиці, але гравертони (відбиток на металі) з її зображенням, календарі і листівки. Особливо багато бажаючих придбати цю продукцію відмічається у дні проведення хресних ходів до Чудотворного образу.

Музеї Волині продовжують використовувати традиційні мас-медійні шляхи для популяризації своїх колекцій. Цьому сприяють висвітлення цікавих музейних проектів (виставок, презентацій, зустрічей), новинок експозиції, оригінальних знахідок, що поповнюють колекцію музею, відкриттів реставраторів на сторінках всеукраїнських видань – газет "День", "Урядовий кур'єр", а також на телеканалах СТБ, 5 канал, Інтер, 1+1, Голос Америки, Аверс, Нова Волинь.

Канал М1 2004 р. зняв короткий ролик про роботу Рокинівського музею сільського господарства Волині[10, арк. 3]. У 2009 р. по Волинському телебаченню транслювався фільм "У сузір'ї муз" про місцевого поета М. Муцька, знятий в Іваничівському історичному музеї [18, арк.10].

На основі дослідження, узагальнення традицій і звичаїв українського народу директор Рокинівського музею історії сільського господарства Волині О. Середюк у 2010 р. написав сценарії до фільмів "Колодія величаймо, весну зустрічаймо" та "Ярило", які демонструвалися на обласному і національних каналах телебачення. У фільмі були задіяні також працівники музею [19, арк. 14].

На радіо започатковуються і діють програми про волинські музеї (наприклад, "Калинова сопілка"), у яких беруть участь музейні працівники з виступами на різну тематику.

Місцева преса є найдієвішим популяризатором функціонування музеїв області, так як вона розрахована на всі групи суспільства і є найдешевшим засобом реклами. Музейні працівники готують і подають до друку в газети різноманітні статті та замітки, присвячені музейним подіям чи колекціям, історії та культурі краю. Музеї активно співпрацюють з такими виданнями як "Волинь-нова", "Діалог", "Сім'я і дім", "Вічe", "Луцький замок", "Наш університет", "Вісті Ковельщини", "Народне слово", "Нове життя" та багато ін. Наприклад, Камінь-Каширський краєзнавчий музей спільно з районною газетою "Полісся" започаткував проект "Історія краю у світлинах", який передбачає систематичну публікацію в газеті фотознімків із фондів музею [22, 2]. Крім того, районний музей втілив ще одну ідею: до ювілейної дати кожного населеного пункту, культової споруди чи установи досліджується їх історія і публікується в місцевій пресі [27, 115].

Особливим і урочистим видом реклами музеїв є День відкритих дверей, який працівники влаштовують щороку в День музею – 18 травня. На честь цього Дня всі музеї області організовують урочисті дійства і безкоштовно експонують найкращі предмети зі своїх фондів. Це сприяє активному залученню відвідувачів.

Соціальне значення музеїв підвищують новітні форми представлення музейних збірок – проведення майстер-класів, інсценізацій народних обрядів. З уваги на фондову збірку особливо активно вони використовуються працівниками Рокинівського музею історії сільського господарства Волині. На основі пізнавальних і рекреаційних можливостей експозиції просто неба, колектив музею організовує майстер-класи народних ремесел: "Лялька-мотанка", "Українська іграшка", "Ужиткові гончарні вироби "Гончарне ремесло" [28, 124].

Працівниками Рокинівського музею вивчено і відтворено із залученням школярів трудові обряди: "Свято першої борозни", "Сівба", "Зажинки. Жнива. Обжинки", які стали основою створення телефільму "Щоб хліб родив", який отримав Головний приз на міжнародному кінофестивалі в Донецьку (2001 р.). Вже стало традицією проводити у музеї "Андріївські вечорниці", обряд "Охризування", "Різдвяний святвечір" та інші [28, 124].

Дівочі ворожіння на Катерини, Андрія та Меланки, кусання калити, традиції Свят-вечора, різдвяні колядування і вертепні дійства відображаються музейними засобами й у ВКМ. Поряд із традиційним звичаєм засівання, що несе аграрно-магічну функцію, музейними працівниками реконструйовано розважальний обряд "Колодка".

У творенні музейного іміджу в останні десятиріччя важливу роль відіграє діяльність гуртків та шкіл. При ВКМ уже більше 15 років у період підготовки до Великодня діє школа писанкарства "Чарівний писачок". Початок добрій справі дала художниця Олена Романюк. Музей пропонує всім бажаючим навчитись розписувати воском і фарбувати пасхальні яйця у традиціях волинської писанки. І кожного року перед Великоднем школярі та студенти із захопленням опановують мистецтво розписування великодніх яєць. Заняття проводять працівники відділу етнографії ВКМ. Для учасників школи пропонуються друковані методичні матеріали "Намалюй свою писанку" і "Колекція писанок Волинського краєзнавчого музею" [23, 104].

Ще одна школа діє при Рокинівському музеї історії сільського господарства Волині – школа "Козацького гарту". У ній проводяться навчання з програми психофізичної підготовки воїнів Запорізької січі. А це – поглиблене вивчення історії України та козацтва, української міфології, козацької медицини, хорового співу та хореографії, володіння прийомами рукопашного бою по системі "Бойовий гопак", набуття навичок верхової їзди [4].

На базі Камінь-Каширського народного краєзнавчого музею вже впродовж кількох років діє гурток "Юні музеєзнавці". У переліку показових результатів діяльності гуртківців – робота над реалізацією творчого проекту "Виховання історією" та створення пішохідного путівника "Місто Камінь-Каширський. Подорож по місту", який використовується під час проведення екскурсій опрацьованим маршрутом [26, 145].

Новою формою презентації діяльності ВКМ відвідувачам стало започаткування у листопаді 2015 р. музейних посиденьок, головним завданням яких визначено надання слова музейним предметам, здатним оживити і наблизити певні події. Музейні посиденьки відбуваються у неформальній обстановці, дають можливість всім зацікавленим долучитися до обговорення актуальних проблем минулого [6].

Музей історії Луцького братства презентував і успішно реалізує проект "Музей – громаді", який передбачає позиціонування музею як місця для дискусій з історичної тематики, інтерес до якої стрімко зростає. Його учасниками є представники міської громади, історики (вчителі, викладачі вишів), музейники, медійники, працівники сфери туризму тощо. Завдяки проекту задовольняються потреби зацікавленої аудиторії у спілкуванні з питань історичного краєзнавства. Зустрічі відбуваються у цікавому форматі: доповідь/повідомлення з обраної теми із демонстрацією характерних історичних джерел і предметних артефактів. Аудиторії пропонується жива розповідь дослідників волинської історії, обговорення у формі питання-відповідь, дискусії.

22 березня 2016 р. літературною акцією "Поетичний простір", присвяченою Всесвітньому дню поезії, при ВКМ започаткував свою роботу "Музейний клуб" [21, 17].

У наш час інформаційні технології стали невід'ємним компонентом розвитку музейної справи. Використання Інтернет-технологій відкриває великі можливості для комунікації музею з широкою аудиторією відвідувачів, ознайомлення їх з матеріальним і духовним культурним надбанням, розширення міжмузейних контактів. З їхньою допомогою здійснюється популяризація експозицій та виставок і волинських музеїв. Публікації про волинські музеї можна знайти в мережі Internet, на web-сайтах "Історична Волинь", "VIP", "Волинські новини", "Музеї України" та ін.

Потрібно звернути увагу на наявність музейних сторінок в Інтернет-енциклопеції Wikipedia. З цього веб-сайту відвідувачі отримують вичерпну інформацію про розміщення музею, графік роботи та основні колекції, які зберігає даний музей. Із 17 комунальних музеїв Волинської області власні сторінки у Wikipedia мають 5. Серед них, Волинський краєзнавчий музей, включно із філією – Колодяжненським літературно-меморіальним музеєм Лесі Українки, та відділами – Художнім музеєм, Музеєм волинської ікони, Затурцівським меморіальним музеєм В'ячеслава Липинського та Музеєм історії Луцького братства. Також свої сторінки у Wikipedia мають Любомльський краєзнавчий музей, Володимир-Волинський історичний музей, Ковельський історичний музей та Торчинський історико-краєзнавчий музей [1. 50].

В Україні в останні роки активно розгорнулося музейне сайтобудівництво. Поза цим процесом не залишилася й Волинська область. Станом на 2016 р. із функціонуючих музеїв Волинської області власні веб-сайти мають 6 музеїв – ВКМ, Музей волинської ікони, Художній музей у Луцьку, Колодяжненський літературно-меморіальний музей Лесі Українки, Володимир-Волинський історичний музей та Нововолинський народний історичний музей. Більшість комунальних музеїв краю ще не мають власних сторінок в Інтернет-просторі.

На сайтах представлена коротка історія музею, інформація для відвідувачів про постійну експозицію та виставки, освітні програми, анонси заходів у музеї, музейні новини тощо. Відвідувачі можуть дізнатися про режим роботи установи, цінову політику, отримати контактну інформацію. Наявність у вільному доступі інформації про музейну установу дозволяє зацікавити більшу кількість відвідувачів.

Великою популярністю серед користувачів Інтернету на Волині користується веб-сайт "Музейний простір Волині" [25]. Даний веб-ресурс у 2011 р. було створено Д. Мочкошем. За створення ресурсу у 2012 р. ВКМ отримав диплом лауреата VII Всеукраїнської акції "Музейна подія року", посівши третє місце серед найкращих подій музейного життя України [7].

У структурі ресурсу передбачені розділи з суто професійною інформацію, а також загальні відомості, що можуть зацікавити туристів, будь-кого, хто небайдужий до культурної спадщини краю. Меню сайту містить розділ "Галерея музеїв", в якому подано коротку інформацію про 45 музейних закладів області.

Тут висвітлюються новини музейного життя, розміщуються наукові публікації про історію, діяльність музеїв Волині, видатних музейних працівників регіону. Найголовніша функція музейної інтернет-сторінки – це засіб комунікації із найширшою аудиторію, насамперед – зі школярами та молоддю. Цікаво структурований веб-сайт дозволяє зацікавити роботою установи потенційних відвідувачів.

Волинські музеї починають використовувати на своїх сайтах новий сервіс – віртуальна екскурсія, як додатковий засіб підвищити відвідування веб сайту музею, запропонувавши користувачеві унікальну подорож, наприклад, екскурсію по фондах, освітні програми для школи тощо. Так, у 2009 р. були підготовлені матеріали інтерактивної 3D-екскурсії по експозиції Музею волинської ікони. Цей музей першим відзняв і розмістив в мережі Internet фільм про свою збірку, який дає можливість самостійно вивчати експонати та відтворювати їх опис у тривимірному просторі, рухаючись по ньому у будь якому напрямку від першої особи. Підготовлено віртуальну екскурсію Меморіальним музеєм В. Липинського у с. Затурцях.

Інтерактивні можливості сучасних інформаційних і комунікаційних технологій принципово змінюють величину і характер попиту на музейну пропозицію.

Музеї також випустили диски з фільмами, які зняті на основі їхніх колекцій: "Нова оселя" (Рокинівський музей сільського господарства Волині, 2002 р.) [9, арк. 18], "Маневиччина – краса Поліського краю" (Маневицький краєзнавчий музей, 2009 р.) [14, арк. 23]та ін.

Таким чином, поряд із традиційними формами презентації музейної діяльності через видання друкованої продукції (буклети, путівники, каталоги, альбоми та ін.), виступи у засобах масової інформації, в умовах інформаційно-технологічного розвитку з'являються сучасні способи взаємодії музею і суспільства, спрямовані на розширення сфери впливу закладів культури серед громадськості.

Дієвими чинниками, які сприяють залученню відвідувачів, розширенню музейної аудиторії (в першу чергу молоді) є реклама музеїв Волині через Інтернет, впровадження новітніх технологій у роботу музеїв. Комунальні музеї області активно працюють над формуванням у відвідувачів зацікавленості музейництвом, бажання оглянути нові виставки, поспілкуватися та обмінятися думками, зустрітися із відомими особистостями. Все це сприяє туристичній промоції Волинської області та залученню до музеїв як іноземних, так і вітчизняних туристів та екскурсантів.

---

1. Більо Л. Веб-сайти музеїв Волині: створення та проблеми удосконалення // Матеріали X Міжнародної науково практичної конференції аспірантів і студентів "Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень". – Луцьк, 2016. – С. 49–52.

2. Василевська С., Вигоднік А. Ікони у срібних окладах XVIII–XX століть з колекції Волинського краєзнавчого музею // Волинський музей : історія і сучасність. Наук. зб. Вип. 4. Матеріали IV науково- практичної конференції, присвяченої 80 річчю Волинського краєзнавчого музею та 60 річчю Колодяжненського літературно меморіального музею Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – С. 123–131.

3. Вигоднік А., Василевська С. Маркетингова діяльність Музею волинської ікони // Волинський музей. Історія і сучасність. Наук. зб. Вип. 5. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 24-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею / Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2014. – С. 26–31.

4. Відтепер у Рокинях діятиме Волинська козацька січ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// uavisti.narod.ru/news36.htm.

5. Волинська ікона XVI–XVII століть з колекції Волинського краєзнавчого музею. Каталог. Ч. І. / Упорядники А. Вигоднік, С. Василевська. – Луцьк: ДП "Волинські старожитності", 2013. – 174 с.

6. Волинський краєзнавчий музей започатковує нову програму „Музейні посиденьки" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://volyn-kray-mus.at.ua/news/volinskij_kraeznavchij_muzej_zapochatkovue_novu_programu_ muzejni_posidenki/2015-11-05-759.

*7. Директору Волинського краєзнавчого музею А. Силюку вручено диплом лауреата VII Всеукраїнської акції „Музейна подія року" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/news/ direktor_volinskogo_kraeznavchogo_muzeju_a_siljuk_otrimav_*

diplom_laureata_vii_vseukrajinskoji_akciji_muzejna_podija_roku/2012-05-30-359.

8. Державний архів Волинської області, ф. Р-2083, оп. 1, спр. 489.

9. Звіт про роботу Волинського краэзнавчого музею (далі – ВКМ) у 2002 р. // Науковий архів ВКМ.

10. Звіт про роботу ВКМ у 2004 р. // Там само.

11. Звіт про роботу ВКМ у 2006 р. // Там само.

12. Звіт про роботу ВКМ у 2007 р. // Там само.

13. Звіт про роботу ВКМ у 2008 р. // Там само.

14. Звіт про роботу ВКМ у 2009 р. // Там само.

15. Зицик О. Діяльність Камінь-Каширського краєзнавчого музею // Історія і сьогодення музею: Головні

аспекти діяльності, завдання, проблеми, рішення: матеріали наук. практ. конф., м. Чернівці, 15–16 трав. 2013 р. – Чернівці : Букрек, 2013. – С. 291–300.

16. Кальченко Ю. Розвиток музейної справи у Волинській області (1991–2010 рр.) // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (10–11 травня 2011 р.) : у 3 т. – Т. 2. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 169–170.

17. Карпюк Л., Єлісєєва Т. Мідне старообрядницьке лиття XVIII–XIX століть у колекції Волинського краєзнавчого музею // Волинський музей : історія і сучасність. Наук. зб. Вип. 4. Матеріали IV науково- практичної конференції, присвяченої 80 річчю Волинського краєзнавчого музею та 60 річчю Колодяжненського літературно меморіального музею Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – С. 132–149.

18. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2009 р. (порівняльно-довідковий матеріал) // Науковий архів ВКМ.

19. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2010 р. (порівняльно довідковий матеріал) // Науковий архів ВКМ.

20. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2012 році (порівняльно-довідковий матеріал). Ч. 1. Науково-дослідницька діяльність / Підготували О. Вернидубов, Л. Кришпатюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/board/muzejnikamkomunalni_ta_gromads/ki_muzeji_volinskoji_oblasti_v_2011_roci_chastina_1_naukovo_doslidnicka_dijalnist/2-1-0-27.

21. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2015 р. (порівняльно-довідковий матеріал) / Підготували О. Вернидубов, Л. Кришпатюк. – Луцьк, 2016. – 34 с.

22. Мальчук С. Що серцю дороге // Полісся. – 2001. – 19 травня. – С. 2.

23. Мірошниченко-Гусак Л. Доки пишуть писанки – доти буде світ // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб. Вип. 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Луцьк, 2004. – С. 104.

24. Мельничук М. Культурно-освітня та популяризаторська діяльність Нововолинського історичного музею // Волинський музейний вісник: Наук. зб. : Вип. 6. / упр-ня культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейн. справи СНУ ім. Лесі Українки; Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2014. – С. 51–52.

25. Музейний простір Волині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/.

26. Пась Н. Значення музею у вихованні молоді // Жовківські читання 2011: Збірник статей першої наукової конференції "Музей в сучасному світі" / Львівська галерея мистецтв. Упорядник С. Каськун. – Львів: Вид-во "Растр 7", 2011. – С. 144–146.

27. Пась Н. Музеї як центри історико-краєзнавчих, природознавчих та етнографічних досліджень // Волинський музей: історія і сучасність: Наук. зб. Вип. 3. – Луцьк, 2004. – С. 115–116.

28. Солоненко М. Напрямки науково-освітньої роботи в Рокинівському музеї-скансені // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб. Вип. 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Луцьк, 2004. – С. 123–125.

Олександр ОСТАПЮК ***(Любомль)***

ГОРОДИЩА ЛЮБОМЛЬЩИНИ: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ

Виникнення у східнослов'янських племен давньоруської держави – Київської Русі, відбулося в середині IX століття і поклало початок нової епохи в історії східнослов'янського суспільства. Письмові джерела для вивчення цього періоду дуже обмежені, а тому вирішальна роль належить археологічним матеріалам, що дають можливість висвітлити різноманітні питання стародавньої історії, культури й побуту східнослов'янських племен.

У VIII-X ст. н. е. характер слов'янських пам'яток в нашій місцевості помітно змінюється, тому що в силу свого розташування наша територія була більш тісно зв'язана з іншим слов'янським світом. Так, в цей період появляються невеликі круглі городища, на яких вже будуються житлові споруди — землянки і наземні зрубні споруди. Поряд виникають селища і своєрідні могильники з парними курганами.

Городища, як правило, розміщувались в низьких, заливних в повінь низинах і заплавах річок, а селище знаходилось поряд на схилах заплавних підвищень. На нашій території городища — це в основному поселення, укріплені ровами і валами. Місцеве населення завжди використовувало для їх будівництва рельєф місцевості. Ці бойові укріплення були острівного і мисового типу. Наявність городища вказує нам, де були перші слов'янські поселення в нашому районі. Топоніміка допомагає виявити сліди цих пам'яток історії. До сьогоднішнього дня збереглися назви урочищ, які вказують нам, де знаходились городища, поселення і кургани. Це: "Городище", "Город", "Старина", "Колесо", "Замчище", "Кургани". Городища були першоосновою наших населених пунктів.

Особливе місце серед складних городищ Волині займають декілька пам'яток, які мають круглі дитинці і захищені всередині замкнутою лінією валу і рову, які оточують все укріплення в цілому, включаючи дитинець і окольне місто. Таким є Любомльське городище, яке знаходиться в 0,5 км на схід від сучасного міста в урочищі «Шопи». Ця назва пішла від того, що там, коли воно перестало існувати як укріплене поселення, були поставлені місцевими землевласниками дерев'яні навіси, де знаходилась худоба в літній період і зберігали сіно Любомльського замкового фільварку. Городище розміщене на рівній низовині і складається із двох площин – дитинця і окольного міста. Дитинець, який розміщений в південно-східній частині городища, має правильну округлу форму, діаметром коло 80 метрів і висотою 1,5 метра. З південно-східного боку збереглися слабкі сліди розораного валу висотою до 0,7 м і ровів. Кругом дитинця по всьому його периметру проходить рів. Окольне місто має значні розміри, довжина його близько 250 метрів при найбільшій ширині 200 метрів. Вся площа городища рівна приблизно 4 гектарам. Не дивлячись на те, що городище майже зовсім розоране, контури його валів і ровів вдається прослідкувати майже повністю, крім північної сторони. Невідомо, чи існував вал на краю майданчика окольного міста в давнину: на сьогоднішній час його тут не видно, а край майданчика окольного міста обмежений лиш ровом. Всередині, кругом всього городища (враховуючи дитинець) проходить друга лінія валу, а перед ним заходиться зовнішній рів. Археологічний матеріал на городищі відноситься виключно до X століття. Аналогом Любомльському городищу є тільки городище біля с. Дзіенціоли в Підляшші (Польща). Хоча розміри його значно менші, але схема повністю повторює схему оборони Любомльського городища. На північ, захід і схід до Любомльського городища примикає селище того ж періоду, але більше від території городища. Селище займало площу більше 7 га.

Городище в урочищі "Шопи" м. Любомль згадується у 1901 році В.Б. Антоновичем[1]. У 1938 році на території городища проводив археологічні розкопки працівник Луцького музею Ян Фітцке. Він відмічає, що це було велике овальне городище із невеликим заглибленням у центрі. Навколо нього тягнеться частково розораний вал, оточений двома ровами. В'їзд розташовувався з північної сторони. На відстані 100 м на північ від городища відкрито ранньоісторичне велике поселення, майже цілком знищене глибокою оранкою трактором. Проводячи археологічні розвідки, Я. Фітцке на поселенні виявив багато фрагментів різноманітного посуду з хвилястим і прямолінійним орнаментом, багато зруйнованих печей із землянок. Будівлі розміщувались рядами, на невеликій відстані одна від одної. Ближче до городища виявлено добре збережені землянки історичного міста. Землянки були великих розмірів, споряджені печами, заповнені уламками посуду. Коло однієї з печей знайдено невелику бронзову пряжку. Кераміка зроблена на гончарному колі. На денцях посуду траплялися штемпелі і знаки. Фітцке зазначає, що в міру погіршання умов розселення, місто перемістилося пізніше на захід і зайняло положення, на якому і нині стоїть[2].

В 1958 році обстеження городища проводив археолог Ю.В. Кухаренко (Москва). Велику увагу обстеженню і опису Любомльського городища приділив історик П.О. Раппопорт (Ленінград) в 1963 році[3]. Він уперше опублікував контури городища. Невеликий розкоп на городищі був закладений археологом М.В. Малевською (Ленінград) в 1975 р.

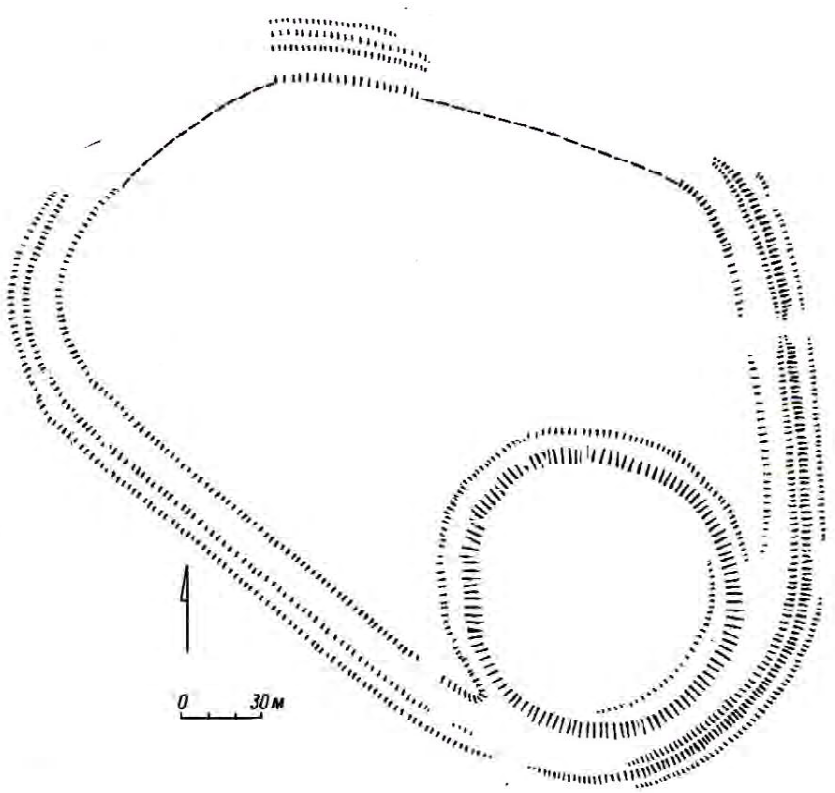
З ініціативи Любомльського краєзнавчого музею на городищі під керівництвом археолога М.М. Кучинко проведено в 1995 році археологічні розкопки[4].

Археолог М.М. Кучинко відзначає, що це рідкісний тип городища. Закладено розкоп у північній частині окольного міста поблизу знівельованого валу. Зроблено розріз валу і зовнішнього рову в південно-східній частині городища. В процесі розкопок відкрито і досліджено 1 житло, 2 господарські споруди, 2 господарські ями, смітникова яма і вогнище. Житло-землянка мала розміри 4 х 3,5 м. Глибина від рівня виявлення 0,35-0,40 м. Вхід був із східного боку. Майже посередині житла, але ближче до західної стіни знаходилась піч-кам'янка. Вона вимурувана з різних по величині каменів на рівні долівки. Піч мала прямокутну форму розміром 1,3 х 1 м. Збережена висота печі 0,45 м. Розміри прямокутного череня 0,7 х 0,5 м. З обох боків печі біля північної і південної стін житла знаходились вирізані в материковому ґрунті лави-лежанки, висотою від рівня долівки 0,3 м, довжиною 2-2,3 м і шириною 0,5-0,7 м. Потужність культурного шару досягала 0,6-0,8 м.

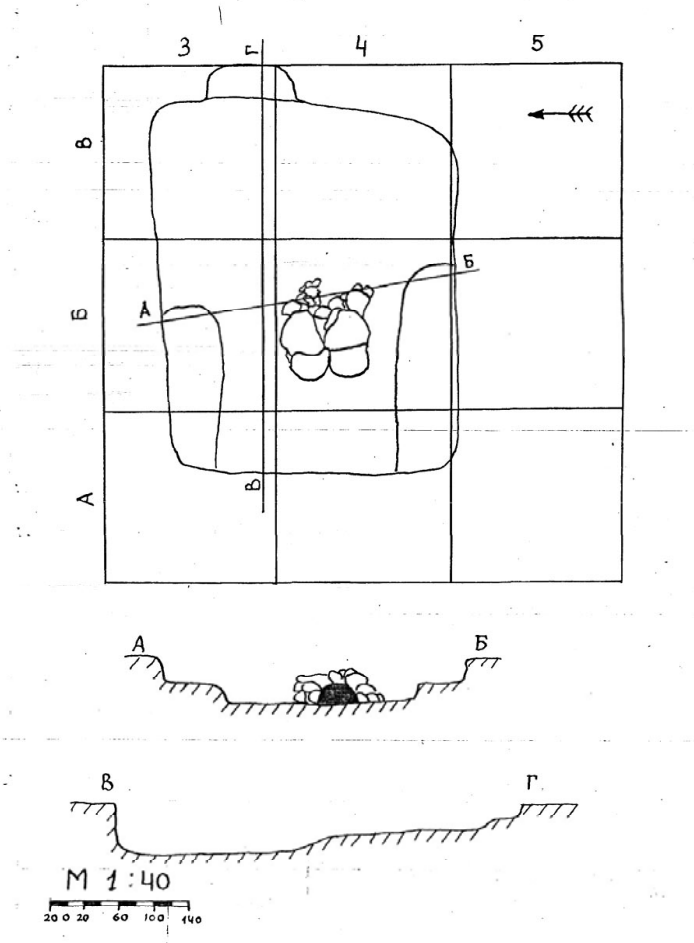
Під час розкопок виявлено велику кількість фрагментів керамічних горщиків X ст. з характерними манжетовидними вінцями. Кераміка мала в основному прямий і хвилястий орнаменти. Виявлені кістки свійських тварин, корови, свині, вівці і курки, скелет тура. Також виявлено фрагмент керамічної сковорідки, залізних рибальського гачка і дужки.

Матеріали археологічних розкопок передані в Любомльський краєзнавчий музей.

В 1930-х роках польська місцева влада на городищі спорудила стрілецький тир. Всередині городища, на західному краю дитинця був нагорнутий вал. Після війни вирівняна площадка для стрільбища

м. Любомль. Городище в урочищі "Шопи" (за П.О. Раппопортом).

м. Любомль. Житло 1. Розкопки городища в урочищі "Шопи" . 1995 р. (за Кучинко М.М.)

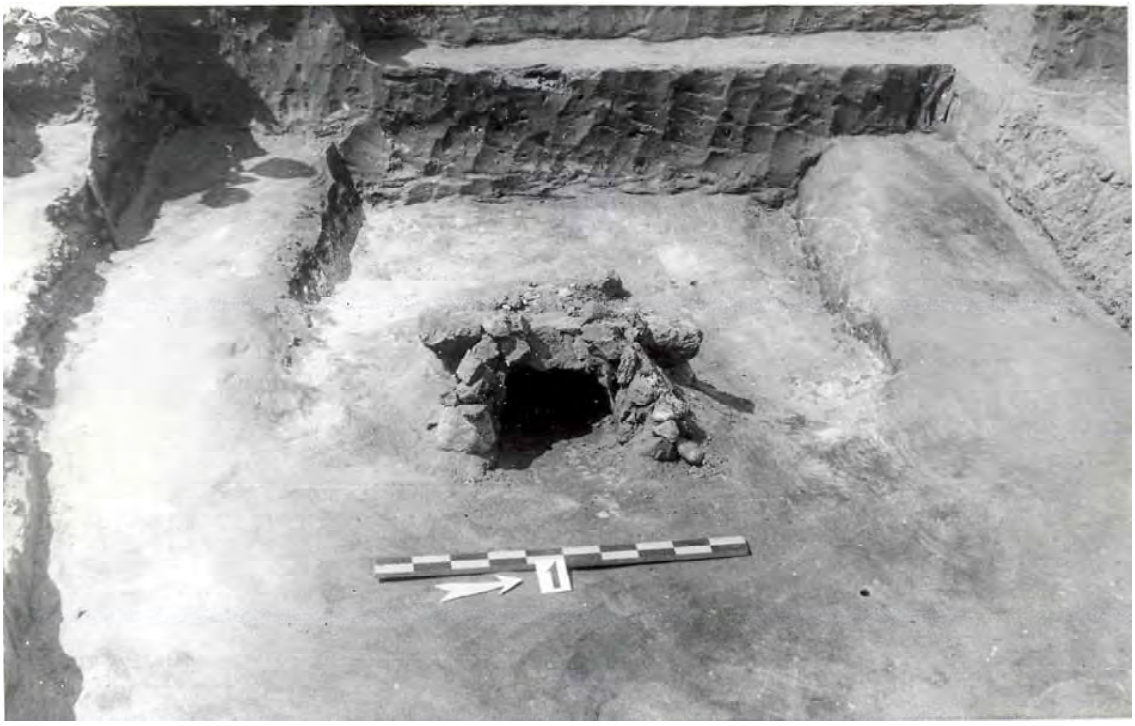

Фото. м. Любомль. Житло 1. Розкопки городища в урочищі "Шопи". 1995 р.

Фото. Аерофотознімок східної околиці м. Любомля з висоти 1 км. 1961 р. З правого боку - контури городища в ур. "Шопи".

Глиняний реставрований горщик з городища X-XI ст в м. Любомль.

Бронзовий наконечник списа. Лужицька культура (XIII-II ст. до н. е.). Знайдений на Любомльському городищі в урочищі "Шопи".

Залізні бойові сокири і наконечник списа з Любомльського городища. X-XI ст.

Залізні бойові сокири з Любомльського городища. X-XI ст.

Чересла, ножиці, ніж, острога, долото, наральник з Любомльського городища. X-XI ст.

Жорновий круг. Виготовлений з черепашника. X-XI ст. Любомльське городище в урочищі "Шопи".

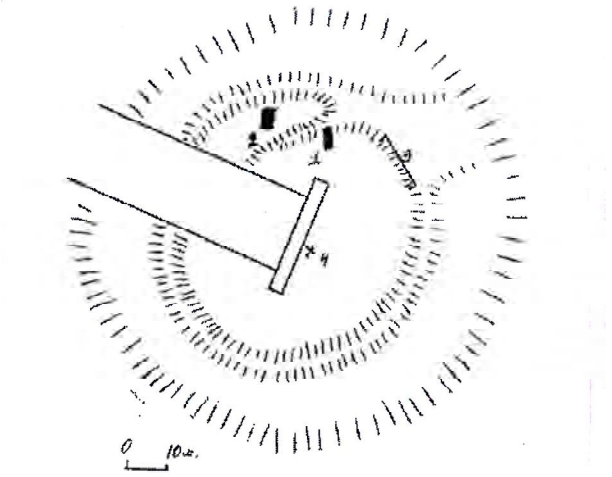
Кістяні та залізні вироби з Любомльського городища. X-XI ст.

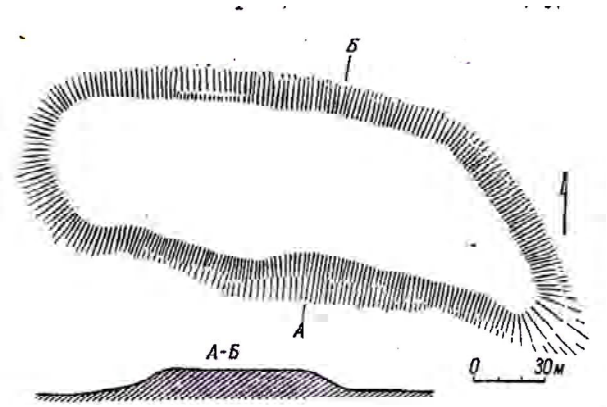
Пряслиця з Любомльського городища. X-XI ст.

Коси-горбуші, знайдені на Любомльському городищі. X-XI ст.

Любомль, Волинської області. Городище "Фосія".

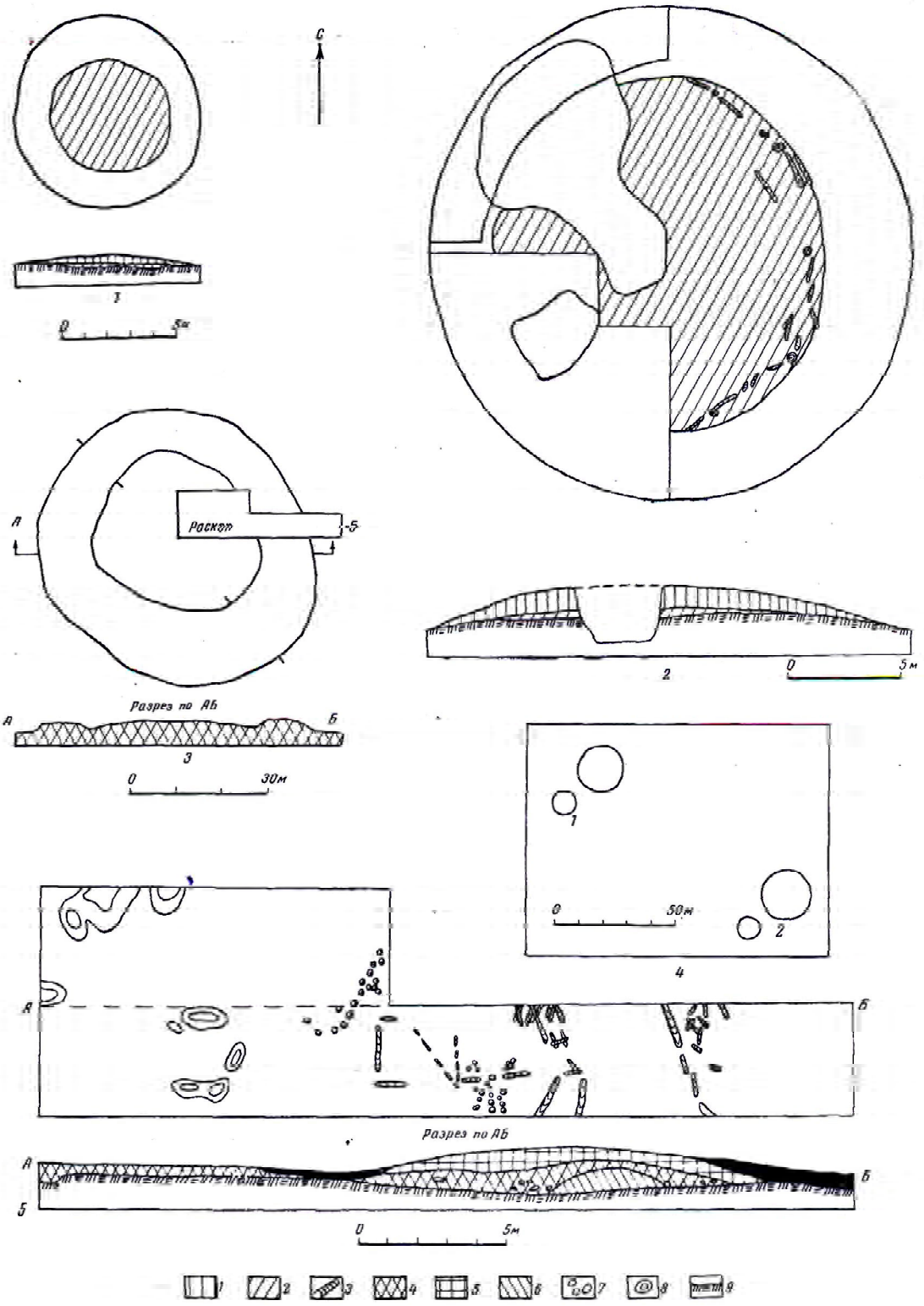
Городище коло с. Миловань (с. Гуща) (за П.О. Раппопортом).

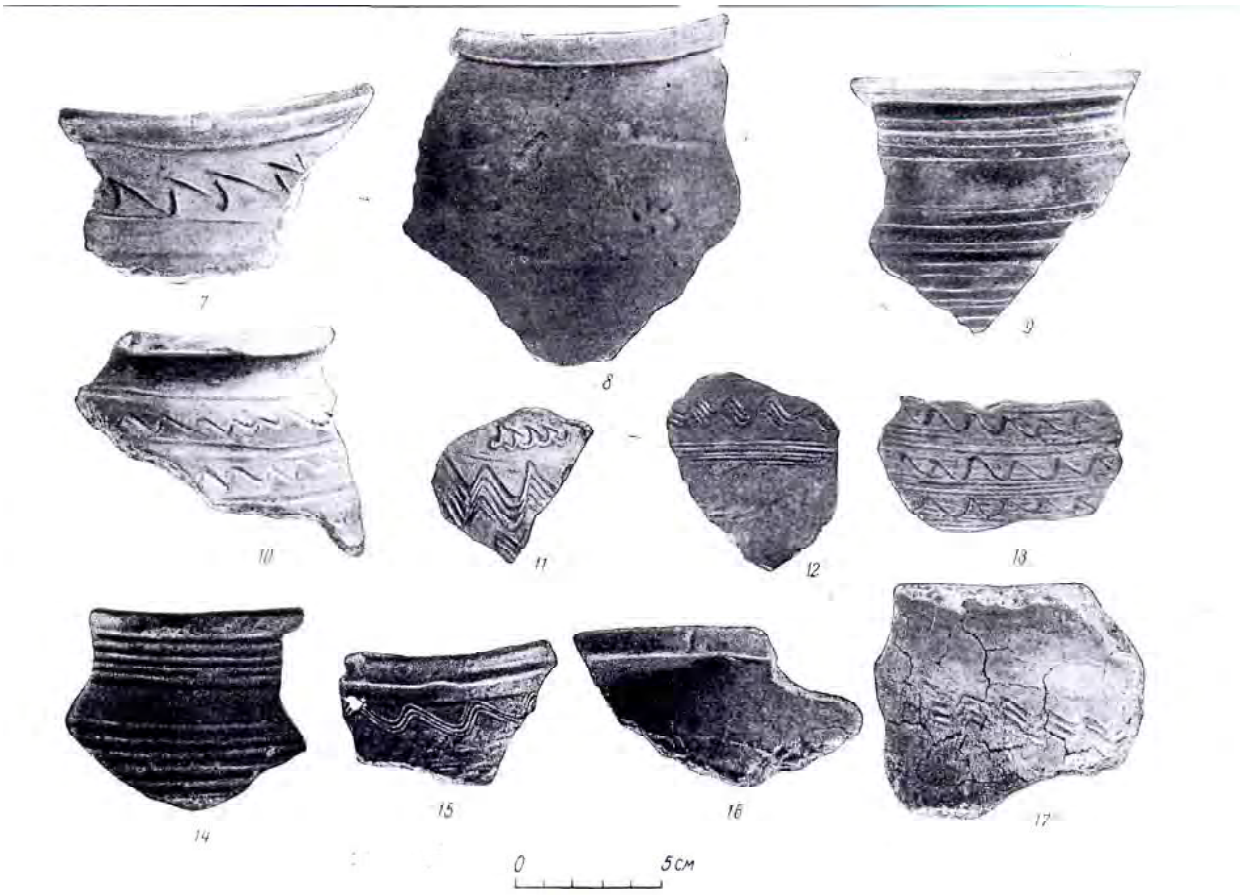
Кам.яні зернотерки, знайдені на поселенні коло городища с. Миловань (с. Гуща).

Кам.яні зернотерки, знайдені на поселенні коло городища с. Миловань (с. Гуща).

Кургани і городище в смт. Головно.

Фрагменти глиняного посуду із поселення в смт. Головно.

Керамічний горщик з поселення коло городища с. Миловань (с. Гуща) IX-X ст. h . 8 см.

Пряслице з городища в с. Застав'я (с. Підгородно) XVI-IX ст. до н. е.

прикордонного загону. Тир проіснував до кінця 1950-х років. В подальшому територія городища почала розорюватись під городи. Розораний верхній шар був дуже насичений археологічними знахідками. Автору за 40 років вдалось зібрати на поверхні 2 чересла, 10 бойових залізних сокир, 11 кіс горбуш, десяток залізних ножів, кістяні проколки, пряслиця, долота, пряжки, псалії, наконечники стріл, сулиці, кам'яні зернотерки і розтирачі, жорнові круги з ракушняка, бронзову скроневу підвіску, різнокольорові бусини, крицю, наральники та ін. Зібрано кераміку від посудин різного призначення. Зустрічалась деформована кераміка при випаленні, що свідчить про виготовлення керамічного посуду на городищі в X-XI ст.

Найбільш цікавими знахідками на городищі були кам'яні і крем'яні знаряддя, ліпна кераміка і бронзовий наконечник списа лужицької культури.

По виявлених знахідках можемо датувати виникнення цього поселення ще IV тисячі років тому. Городище існувало в епоху Київської Русі і наявність такої системи оборонних валів і ровів, а також значна територія поселення навколо дають підстави говорити, що городище обов'язково зв'язане з існуванням досить значного містечка. Речовий матеріал підтверджує те, що населення почало різко збільшуватись і вибрало більш зручне місце, перемістившись у XI чи XII ст. на західні підвищення. Можливо, цю місцевість почала заливати вода або поселення знищили війни.

Значної шкоди городищу нанесли в 1970-х роках меліоратори. Ними був знищений вал і рів на схід від дитинця і прорітий рів через все городище із заходу на схід. На теперішній час міські забудови вже знищили поселення з північно-західного боку від дитинця. Єдина можливість більш детально вивчити городище, яке вже тоді, мабуть, було адміністративним центром, це продовження нових археологічних розкопок. За рішенням Волинського облвиконкому городище від 25.04.1988 р. взяте під охорону держави.

Якби проміжне положення між городищами, які мають круглу форму і відносяться до мисового типу, займає в центрі Любомля городище «Замчище», добре відоме по згадці в Галицько-Волинському літописі XIII ст. Вважаю, що спочатку на мисовому виступі було закладене городище в XI-XII ст. Пізніше частина мисового виступу була відрізана оборонним ровом і насипаний дитинець на 5 метрів вверх. На дитинці пізніше, приблизно в XIV ст. було побудовано замок. Поряд з дитинцем, на північний захід побудована в 1280-х роках мурована Св. Георгіївська церква. Дитинець городища, де стояв замок, в XIX ст. почали називати «Фосія», від латинського «фосса» – рів. Окольне місто нового городища вже мало більшу площу ніж городище «Шопи», хоча за формою нагадувало попереднє. Городище XII ст. було також оточене глибоким ровом і валом з частоколом. Городище мало три в'їздні брами, з півночі, заходу і півдня. Сам дитинець має діаметр 60 м і висоту 8 м. На дитинці знаходились адміністративні будинки Любомльського староства. В кінці XVIII ст. дерев'яний замок був розібраний.

Вперше городище згадується в працях XI археологічного з'їзду в Києві в 1899 році [5].

Обстеження дитинця городища в 1930-х роках проводив Ян Фітцке, в 1958 році – Ю.В. Кухаренко, в 1963 році – П.О. Раппопорт. В 1965 році в північній частині дитинця проводив невеликі розкопки краєзнавець Остапюк Д.О. Було виявлено фундаменти мурованої споруди пізнього середньовіччя і керамічні пляшки з-під води і вина.

В 1993 році археологом С.Д. Панишко (Луцьк) було закладено шурф на глибину 5,7 м. Виявлено, що дитинець городища насипний, що підтвердили шари темного ґрунту і білої глини. Дитинець має характерну стіжкову форму. В насипі дитинця споруджено муроване підземелля, що складається із 6 кімнат. Перша згадка про підземелля в 1620-х роках.

В 2001 році археологічною експедицією Любомльського краєзнавчого музею під керівництвом С.Д. Панишко було проведено нові археологічні розкопки на дитинці городища. В розкопі в північно-західній частині виявлено вимуруваний з цегли фундамент з контрфорсом пізнього середньовіччя, який ішов на глибину до 2 м. Закладені 2 шурфи в підземеллі. В південному шурфі виявлено фрагменти давньоруських горщиків, що підтверджує побудову замку на давньоруському городищі[6].

Рішенням Волинського облвиконкому від 04.08.1967 року городище «Замчище» взято під охорону держави як пам'ятка археології.

На захід в 0,5 км від с. Миловань знаходиться городище острівного типу. В історію воно ввійшло як Гущанське через те, що під час першої публікації про городище у 1888 році села Миловань ще не існувало, а найближче село було Гуща. В описі відмічено, що городище має назву «Город» і знаходиться в 2-х верстах від с. Гуща в напрямку до с. Ровно, в заплаві річки Буг. Довжина його 84, ширина 24, а по периметру має 216 сажнів. Поверхня розорюється під посіви. При розливі Бугу повністю оточено водою. В'їзд на городище зі сходу[7].

В 1963 році городище обстежував П.О. Раппопорт, який зробив план і опис городища[8]. Поверхня на вершині рівна, захищена крутими схилами зі всіх боків, крім східного боку. Висота над низиною 10 м,

валів немає. Розмір площадки 220 м в довжину при ширині 60-70 м. Багато насичений знахідками культурний шар відноситься до X-XI ст. Археологічні розкопки не проводились. В 300 м на схід в 2003 році автором виявлено поселення IX-X ст. В кар'єрі знайдено кам'яні зернотерки і ліпний посуд. Городище є пам'яткою археології національного значення під № 800.

В 2 км на північ від смт. Головно знаходилось городище під назвою «Колесо». Вперше згадується в 1888 р[9]. Поряд городища урочища: «Замковища», «Тарнов», «Жидовки». Розміщене на низинній місцевості, оточене ровом і валом. В'їзд не простежується. Коло городища в урочищі «Тарнов» і «Жидівка» О. Цинкаловським зібрано багатий керамічний матеріал X-XII ст.; скляні браслети, кілька енколпіонів, залізну сокиру і острогу. Городище в 1958 році розкопував Ю.В. Кухаренко[10]. Розкопано 250 кв. м., що складає приблизно 1/5 частину його території. Культурний шар складає 0,5 - 0,8 м. На розкопаній площі знайдено уламки глиняного посуду і біконічне пряслице з м'якого пісчаника. Виявлені кістки, за визначеннями, належать великій рогатій скотині, вівці, свині, коню, лосю, благородному оленю. Вся знайдена кераміка виготовлена на гончарному крузі, зрідка ліпна. Ліпна кераміка, зроблена із глини, із значною добавкою піску. Колір темно-коричневий, без орнаменту. Посуд, зроблений на гончарному крузі, товстостінний, коричневий, з домішками піску. Поверхня посуду покрита горизонтальними і хвилястими лініями. Кругле городище по периметру мало вал висотою до 1 м і затягнутим ровом. Діаметр городища трохи більше 30 м з підвищенням у центрі. На городищі під час розкопок виявлено скупчення каменів-валунів і зруб 3,5 х 3 м. Дерев'яні конструкції виявлені і в основі вала. Дерев'яні кліті, шириною до 5 м були засипані піском і глиною. Городище в 1970-х роках знищене меліораторами.

Впритул до городища з півночі і північного заходу знаходилось селище з культурним шаром до 1 м і датується також IX-XI ст.

Поряд з городищем, з південного боку, знаходилось 4 парних кургани, великий і поряд малий. Розкопані один великий і малий. В курганах виявлені вугільні плями, невелика частина перепалених людських кісток, ліпна і кружальна кераміка. В малому кургані було багато кам'яних валунів, розкиданих безсистемно, а в великому кургані, який був висотою до 1,5 м і діаметром 20 м зрідка зустрічались валуни, шар попелу до 0,2 м. По краях вугільної плями залишились недогорілі колоди і сліди вертикальних стовпчиків. Речі з розкопок передані у Волинський краєзнавчий музей.

На березі р. Буг в 1,5 км на схід від с. Новоугрузьке знаходиться городище XII-XIII ст. Про нього згадує Антонович В.Б. в 1901 році. В 1897 році М.Біляшівський поряд знайшов стоянку кам'яного віку. Городище відмічене як кругле, площею ½ десятини[11]. Городище знаходиться на території літописного міста Угровськ, адміністративного центру і тимчасової столиці Данила Галицького. У 1920-х роках на городищі були проведені розвідкові роботи М. Древком, М. Прошинським, В. Карашевським. Ними і зібраний матеріал XI-XIII ст.[12]. В 1930-х роках городище обстежував О. Цинкаловський [13].

Городище обстежував Ян Фітцке в 1930-х роках. В 1995 році – обстежене Панишком С.Д. і Остапюком О.Д. В 1996, 1997, 1999 роках на городищі проводились археологічні розкопки експедицією Любомльського і Волинського краєзнавчих музеїв під керівництвом Мазурика Ю.М.[14] Городище в урочищі «Церковка» наполовину розмите річкою Буг. В'їзд на городище був з південно-східного боку. Висота останця 12 м, площа верхньої площадки 0,8 га з залишками валу зі східного боку. По периметру останця в північній східній стороні простежується запливший рів. Проведені розкопки підтвердили, що останець городища насипний. Потужний культурний шар багатий на кераміку, брущату цеглу і ін. матеріали. Також виявлено на верхній площадці багато захоронень[15]. Городище і місто перестало існувати в кінці XIII – поч. XIV ст. Матеріали археологічних розкопок зберігаються в Любомльському краєзнавчому музеї. Городище взято під охорону держави як пам'ятка археології.

До цього часу людська пам'ять зберегла назви урочищ, які носять назву «Городище». Так, в північно-західній частині с. Застав'я (Підгородно) в урочищі «Городище» виявлено рогове пряслице бронзового віку тшинецько-комарівської культури (XVI-IX ст. до н. е.).

Оборонні вали і рови не простежуються. Раніше територія була вирівняна під колгоспні посіви. Кераміки не виявлено. В 0,5 км на північний схід від городища знаходилось 2 кургани, які знищені в 1970-х роках меліораторами.

З південно-східного боку с. Згорани в урочищі «Піски» також знаходилось городище. Там неодноразово знаходили кам'яні сокири. В 1 км на південь від городища знаходиться урочище «Кургани».

Між селами Олеськ і Чмикос, на болотистій місцевості знаходиться урочище «Городище». О. Цинкаловський відмічає, що воно було колись перстеневе, кругле, оточене потрійним валом і ровами і в 1930-х роках вже було розоране зовсім[16]. Тепер воно не простежується. В тих місцях знаходять часто кам'яні знаряддя праці. В навколишніх місцях є кургани.

На південний захід від с. Мельники коло Шацька, на південь від озера Луки знаходиться урочище «Городище»[17]. Місцевість обстежена археологом Артюхом В.С. (Львів).

Антонович В.Б. в 1899 році відмічав, що на північно-східному березі озера Люцимер коло Шацька є овальне городище, яке займає площу в ¼ десятини[18]. Кераміка з городища відноситься до періоду Київської Русі.

На північний схід від с. Замлиння в урочищі «Городище» автором знайдена ліпна кераміка і періоду Київської Русі. Коло села, в піщаних дюнах, при будівництві дороги викопано скелети в сидячому положенні.

Територія району ще потребує детального обстеження місць, де є урочища «Городище».

_____

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губерніи. – Москва, 1901. – С.66.

2. Fitzke J. Praistoryczny Luboml. – Ziemia Wołyńska. - ą 8-9. – Łuck, 1938. – S. 118; Fitzke J. Badania archeologiczne na tereni Wołynia w 1938 r. – Wołyń, 1938. - № 37.

3. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. – Ленинград, 1967. – С. 71-72.

4. Кучинко М.М. Звіт про рятівні роботи на Другому Любомльському городищі в 1995 році. – Луцьк, 2005.

5. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губерніи. – Москва, 1901. – С. 66.

6. Панишко С., Остапюк О. Дослідження ранньосередньовічного Любомля // Замосцько-Волинський музейні зошити. – Т. 1. – Замосць, 2004. – С. 255-262.

7. Сборникъ топографическихъ сведений о курганах и городищахъ въ Россіи. Волынская губернія. – С.П.Б., 1888.

8. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. – Ленинград, 1967. – С. 32; Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Połesia Wołyńskego. – Warszawa, 1961. – S. 188.

9. Сборникъ топографических сведений ... С. 3.; Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Połesia Wołyńskego. – Warszawa, 1961. – S. 188; Антонович В.Б. Археологическая карта ... С. 61; Раппопорт П.А. Военное зодчество ... С. 46.

10. Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья. Свод археологических источников. – Археология СССР. – Выпуск ЕІ – 57. – 31-32.

11. Антонович В.Б. Археологическая карта ... С. 66.

12. Drewko M. Sprawozdania z czynności Państwowego Konserwatora Zabytków Przĺdhistorycznych na okręg lubelski za rok 1924, 1925, 1926 // Wiadomości Archeologiczne. – Tom X. – S. 284.

13. Цинкаловський О.Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег, 1984. – Т. І. – С. 178-179; 1986. – Т. 2. – С. 476-477.

14. Мазурик Ю.М., Панишко С.Д., Остапюк О.Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузьке Любомльського р-ну в 1996 р. – Любомль, 1997; Мазурик Ю.М., Остапюк О.Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузьке Любомльського р-ну в 1997 р. – Любомль, 1998; Мазурик Ю.М., Остапюк О.Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузьке Любомльського р-ну в 1999 р. – Луцьк – Любомль, 2000.

15. Мазурик Ю., Остапюк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині // Замосцько-Волинські музейні зошити. – Т. 1. – Замосць, 2003. – С. 45-60.

16. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег, 1986. Т. ІІ. – С. 174; Cynkałowski A. Materiały do pradziejów ... S. 188.

17. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów ... S. 185.

18. Антонович В.Б. Археологическая карта ... С. 61.

19. Олександр Остапюк. Городища на території Любомльського і Шацького районів // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Шацьке поозер'я у світовій та українській історії. Матеріали XLV міжнародної наукової конференції. – Луцьк – Шацьк, 2013.- С. 53-57.

20. О. Остапюк «Городища – першооснова поселень». Про Любомльські городища. // «Наше життя» - №32 від 21 квітня 1993 р. - с. 2.

Катерина ОНІЩУК ***(с. Штунь)***

КОЛЕКЦІЯ СОЛОМ'ЯНИХ ВИРОБІВ ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ШТУНСЬКОЇ ЗОШ І-ІІІ ст.

Візитівкою Історичного музею Штунської ЗОШ І-ІІІ ст. є вироби з соломи. Соломоплетіння – одне з найдавніших народних ремесел. Прийоми плетіння з соломи здавна відомі багатьом землеробським народам. Потреба в речах, сплетених з цього доступного матеріалу, обумовила те, що з покоління в

Корнелюк Ганна Микитівна виготовила першого солом'яного павука для Історичного музею Штунської ЗОШ І-ІІІ ст.

Любов Степанівна Оніщук виготовляє павука.

Майстер-клас по виготовленню солом'яних павуків.

Любов Степанівна Оніщук.

Павуки, виготовлені Л.С. Оніщук.

Солом'яні птахи, виготовлені Любов'ю Микитівною Король.

Солом'яні птахи, виготовлені Оніщук Любов'ю Степанівною.

покоління передавалися і вдосконалювалися ремісничі й художні традиції народного соломоплетіння – одного з найдавніших ремесел людства.

Використання соломи злакових рослин для виготовлення предметів домашнього вжитку відноситься до того історичного періоду коли людиною було освоєно землеробство. За даними археологів, поява виробів з соломи має безпосередній зв'язок із виникненням в епоху неоліту нової форми господарства - землеробства (6 тис. років тому). Існує думка, що соломоплетіння виникло раніше за гончарство, ковальство та навіть ткацтво.

Виникнувши ще в добу первісного розвитку людства, воно мало задовольнити нагальні потреби землеробських племен. Адже, зібравши врожай зернових, необхідно було його дбайливо зберегти. Тому солома стала важливою сировиною для виготовлення великих місткостей, що насамперед слугували для збереження зерна та борошна. В Історичному музеї Штунської ЗОШ І-ІІІ ст. зберігається 27 ємкостей різних розмірив. Авторство цих виробів невідоме

Солома - універсальний матеріал і для виготовлення чоловічих головних уборів, і для плетення зимового виду взуття - «соломінок». Останні були виготовлені у формі ходаків, що взували поверх чобіт.

Вироби з соломи - солом'яні мати - використовували в якості матраців і як засіб для утеплення

вуликів. Та й самі вулики - «стояки» та «лежаки» були виготовлені спірально-валиковою технікою із пучків соломи, обвитих лозою. А як не згадати солом'яні стріхи українських хат. У бідних оселях солома використовувалась для утеплення вікон і дверей.

Але чи не найцікавіше для пересічних відвідувачів є солом'яні прикраси – павуки, птахи, ляльки, їжаки та інші. Плетіння прикрас – цікава, але рідкісна справа. Колись у Штуні та Замлинні такі витвори вміли робити чи не в кожній родині. Нове бачення знайшли ці традиції в наші дні. Народні майстри збагатили їх новими образами й прийомами. З великою любов'ю і невичерпною майстерністю створюють вони з соломи високохудожні вироби.

Колекцію солом'яних прикрас почали збирати з моменту заснування музею. Першого павука виготовила ще в січні 2002 року нині вже покійна Ганна Микитівна Корнелюк. Жінка разом із сестрою Король Любов'ю Микитівною виготовила і перших традиційних птахів із соломи та пір'я. Проте найбільше у колекції музею виробів народної майстрині Оніщук Любові Степанівни. Її солом'яні птахи прикрашають не тільки шкільний музей і оселі жителів району, а й «розлетілись» у різні куточки області, України, закордон. Найчастіше вона виготовляє останнім часом павуків.

На маленькому дерев'яному столику – моток ниток, циганська голка, ножиці й коробка з соломою. Люба Степанівна ретельно підбирає соломинки однакового розміру. Де треба підрівняти, підрізує ножицями. Через кілька хвилин у руці майстрині вже акуратний пучечок з 12 соломин. Згодом жінка сплете з них так звані ліхтарики, а вже через кілька днів з'явиться готовий солом'яний павук.

Для виготовлення традиційних павуків потрібна житня, пшенична або вівсяна солома. Вона найбільше підходить для плетіння. Жінка над одним павуком працює від трьох днів до півмісяця. Все залежить від розміру. На кожну деталь потрібні соломинки різного розміру. Одна нитка проходить через усі соломинки. Нерідко під час процесу солома ломиться, тоді доводиться все переробляти. У середину витвору можна ставити різні прикраси, це вже залежить від уяви майстра. Підвісні конструкції з соломи - павуки, є неперевершеним здобутком народного декоративно-ужиткового мистецтва. Вони прикрашали дім на Різдво та Новий рік. Цей декоративний предмет створював у оселі особливий святочний настрій та, разом із дідухом, виконував роль апотропею. Павуки плетуть не тільки українці. Литовці називають їх «содас», що означає сад, латиші – «пузур», фіни – «хімеллі» (корона), удмурти – «кадило», білоруси – «ліхтар», а українці та поляки – павук. Мереживо солом'яної конструкції дійсно нагадує павутину. Виготовляли павуків переважно діти та молодь, часто це був колективний витвір. Згідно з народними повір'ями, павук виганяє злих духів. Але старожили оповідають, що дівчата плели павуків на Гнатія – аби парубки любили, аби доброго чоловіка мати. Тут переконані: павук притягує родинне щастя. Взагалі-то павук має висіти до Водохреща, потім його спалюють. Однак у Штуні немає такого звичаю, павуки висіли роками.

Солом'яний павук це не тільки різдвяно-новорічний символ, а ще й родинний оберіг, позитивний вплив якого на оточуюче середовище відбувається шляхом розміреного безперервного попереміннного кругового руху. Вся негативна енергетика, яка є в оселі, шляхом закручування зосереджується в самому павуку та поглинається ним. «Мовчання» павука є безпосереднім процесом очищення дому від негативу. У побудові павуків, їх призначенні спостерігається схожість із східним вченням фен-шуй, а саме музикою вітру. Імовірно ці обидві традиції мають спільні витоки, які губляться в глибині тисячоліть.

Соломинка за соломинкою - і вже готовий «ліхтар», основна частина павука. За словами Люби Степанівни, таке захоплення насамперед заспокоює душу й тіло. Ніколи не приступає до роботи з поганим настроєм. Тому в кожному сплетеному нею павукові є щось таємниче.

Велика кількість птахів в експозиції, виконаних із соломи, може відсилати до символіки сонячного птаха, півня, що кукурікаючи, сповіщає про прихід світла-ранку, нового сонця, відміряє час, стереже день. Для традиційної культури українців Західного Полісся, зокрема Любомльщини, була характерна ідея звеличування птаха. Наші предки не бездумно наділяли їх магічними властивостями, а прагнули пояснити і упорядкувати навколишній світ, розкрити єдність людини і природи. Культ птаха в нашого народу відігравав особливу роль, розкриваючись у світоглядних уявленнях, в обрядово-ритуальній сфері та у системі матеріальної культури. символами відродження життя, перемоги над добра над злом, приходу весни й усього найкращого. Птахи-іграшки це обереги від злих сил.

Павуків та птахів у майстрині часто замовляють на подарунки. Проте добрих грошей і слави на цьому не зробиш. В основному виготовляє майстриня павуки для музеїв. Є твори майстрині у Любомльському краєзнавчому музеї, етнографічному музеї історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та ін. Є солом'яні павуки і в польсько-українському Інтеграційному центрі «Замлиння».

У нашій школі часто проходять обласні та районні туристичні змагання і про ці давні солом'яні обереги може довідатись значна кількість людей із різних куточків Любомльщини та Волині. Саме тому ми вирішили організувати виставку робіт Любов Степанівни. Майстриня подарувала музею 37 робіт.

29-30 січня 2016 року Центр туризму, спорту та екскурсій провів Відкриту першість серед філій зі спортивного туризму та спортивного орієнтування на базі нашої школи, яка є базовим навчальним закладом з туристсько-краєзнавчої роботи у Любомльському районі. Учасники 17 команд юних туристів з Володимир-Волинського, Любомльського, Маневицького, Локачинського та Старовижівського районів, які прибули на змагання відвідали нашу виставку. Судячи з залишених відгуків, вона зацікавила відвідувачів. Виставку відвідували учасники нарад-семінарів вчителів та учнів шкіл району. Особливий інтерес виявляли учні нашої школи, які виявили бажання навчитись виготовляти ці обереги. Ми провели майстер – клас для учнів 6-7 класів по виготовленню солом'яних павуків. Проведення подібних навчальних тематичних майстер-класів це шлях до відродження напівзабутих народних традицій та обрядів. Всім, хто шанує народні традиції, радимо зробити солом'яного павука та прикрасити ним оселю. Виготовити павука легко, до того ж цей процес можна зробити родинною передноворічною традицією, у якій беруть участь батьки, діти, бабусі та дідусі. Учасники майстер-класу відзначили, що створення павука дало можливість їм зануритися в атмосферу прадавніх традицій, налагодити душевний спокій, рівновагу. Адже саме духовність є храмом душі людської.

1. Оніщук К. Календарна обрядовість Любомльщини зимового циклу/Минуле і сучасне Волині і Полісся. Любомль в історії України та Волині: нак. Зб.: Випуск 25: Матеріали 25 Волинської обласної науково-краєзнавчої конференції, 25 жовтня 2007 р., м. Любомль, - Луцьк, 2007. – с.235-241

2. Оніщук К.Історико-краєзнавчий музей при Штунській ЗОШ І-ІІІ ст. Любомльського району//Волинський музей: історія і сучасність: Наук. Збірник: вип.4.-Луцьк, 2009.-542 с.,іл.. С. 214-243

3. Юзва І. Вершина перемог// Волинські новини, № 6 (54) 16 лютого 2017 року с. 14

https://www.facebook.com/katerina.onischuck/media_set?set= a.503246983188704.1073741831.100005102195388&type=3

Надія ОСТРЕНКО ***(Любомль)***

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ ЛЮБОМЛЬЩИНИ У ДИНАМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ТА ВЗАЄМОПРОНИКНЕННІ КУЛЬТУР

Про багатовікову історію Любомльщини, її матеріальну і духовну культуру сьогодні нагадують пам'ятки історико-культурної спадщини, серед яких – унікальні зразки культової архітектури і сакрального мистецтва.

Розташування нашого краю на своєрідному перехресті культурних впливів Заходу і Сходу сприяло обміну ідеями і досягненнями в галузі архітектури. У монументальному будівництві знайшли своє відображення європейські архітектурні стилі: готика, Ренесанс, бароко, класицизм. Із їхнім поширенням у храмовій архітектурі досліджуваного регіону сформувалися місцеві конструктивні та художні особливості. Чимало культових споруд збереглося до наших часів у своїх автентичних формах і залишилося хранителями найдавніших і глибинних традицій монументального мистецтва

У різні періоди свого існування Любомльщина входила до складу багатьох держав: Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, що, в свою чергу, позначилося на архітектурі храмових споруд.

Багата на події історія українських земель зумовила поширення різних релігійних конфесій, що в свою чергу відобразилося на зовнішньому вигляді культових споруд.

Храмове будівництво в нашому краї бере свій початок з часів прийняття та поширення християнства. Найімовірніше, тогочасні церкви були дерев'яними як і переважна більшість інших споруд. Першими будівничими їх були князі і бояри. Матеріали археологічних досліджень стверджують, що ці церкви будувалися зі зрубів, храми були хрещатими чи восьмикутними, згодом – трансформувалися в круглі – ротондні. Малі церкви були храмами так званого "хатнього типу". У XII-XIII ст. Київська Русь розвивала творчі зв'язки з Візантією. Зодчі розробили особливу систему будування культових споруд, вона дістала назву хрестово-банної. Згідно з нею, головний об'єм споруди у плані утворює хрест. Центральна його частина увінчується банею (куполом). Довкола головної бані могли розташовуватись інші, менші за

розмірами.

У XIII ст. стала характерною поява храмових будівель із каменю та цегли, які одночасно виконували релігійну та оборонну функції. У Західній Україні будуються церкви перехідного типу – поєднання візантійського стилю з романським і готичним [8].

Незважаючи на зростаючу монополію православ'я, на Волині утворювались осередки католиків, які прибували сюди з Польщі. У 1078 році у Володимирі вже існувало римське єпископство. Після монголо-татарської навали польсько-католицька агресія на українські землі посилилась. У 1377 році Любомль разом з Ратном були відірвані Польщею від Волині і з цих земель утворено так званий "Ратненський клин", який відділяв литовські володіння від волинських.

У кінці XIV- поч. XV ст. Волинь поступово почала входити в орбіту західноєвропейських будівельних традицій. Поступово тут закріпилися архітектурно-художні форми, пов'язані з католицькою культурою, і прижився базилікальний тип храмів. Часто для спорудження костелів запрошувалися професійні архітектори із Західної Європи. Лише народне зодчество, репрезентоване, зокрема, численними дерев'яними церквами в містах і селах, і надалі зберігало підвалини своєї автентичності та своєрідності.

Із поширенням на території Волині католицизму зростає кількість храмів, побудованих у готичному стилі. Споруджені у XV-XVI ст. костели, церкви, синагоги збільшили рівень обороноздатності. Є підстави думати, що сакральні будівлі цього часу мали відповідні умови для ведення воєнних дій.

Протягом багатьох віків у храмовому будівництві краю доволі помітно спостерігалось культурно-мистецьке протистояння двох найбільших гілок християнства – православ'я і католицизму, кожна з яких залишила багату культурну спадщину. Свідками цієї боротьби є Георгіївська церква, зведена у XIII ст., та високий, виконаний у готичному стилі Свято-Троїцький костел, споруджений у 1412 році. Ще й до сьогодні ці дві споруди, ніби уособлюючи два непримиренні християнські світогляди – католицький і православний, візуально протиставляються одна одній, засвідчивши своїми архітектурними формами непросту поліконфесійну долю міста.

Георгіївська церква споруджена у 1280 році князем Володимиром Васильковичем. Святиня була подібною до Успенського собору у Володимирі-Волинському.

Георгіївська церква у м. Любомлі є складовою історичного центру Любомля. По це свідчить план, розроблений у 2016 році Українським регіональним спеціалізованим науково-реставраційним інститутом «Укрзахідпроектреставрація», на замовлення Любомльської міської ради.

Споруда є одним із ранніх варіантів тридільного безкупольного храму волинської школи будівництва. Церква цегляна, однонавна, одноапсидна. Перед притвором побудована чотирьох'ярусна дзвіниця, грані якої зі всіх боків оздоблені пілястрами. Апсида напівциркульна. Перекриття храму плоскі. Основний об'єм критий двосхилим дахом, дзвіниці – шатром.

Науковці вважають, що слід датувати будівництво Георгіївської церкви 80-ми роками XIII ст. У 1975 році в Любомлі працював загін архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР під керівництвом М.В.Малевської. Серед інших стояло і завдання знайти місцезнаходження старої Георгіївської церкви. Виявилося, що вона була зведена на залишках стін попередньої будівлі. М.В.Малевська визначила, що храм був прямокутної форми, близький до пропорцій багатьох чотиристовпних храмів другої половини XII – початку XIII ст.

Георгіївська церква мала і свої особливості, які відрізняли її від домонгольських храмів. Це використання інших будівельних матеріалів. Тут відсутня плінфа, а наявна брущата цегла. Її застосування і венедська система кладки мають ранньоготичне походження. М.В.Малевська висловлює думку, що тоді волинські князі підтримували культурні зв'язки з сусідньою Польщею і звідти запрошували майстрів, які при будівництві почали використовувати ранньоготичні архітектурні форми.

У 1780-х роках граф Францішек Браницький, тодішній власник Любомльського староства, розібрав давній храм і спорудив нову церкву на старому фундаменті. У 1921 році в храмі сталася велика пожежа, після якої святиня відбудовувалася десять років.

Свято-Троїцький костел у Любомлі – найдавніша пам'ятка католицької архітектури в нашому краї. Храм є одним з основних ансамблів історичної частини міста, довго використовувався як оборонний пункт його північних рубежів. Про це свідчать матеріали археологічної експедиції під керівництвом волинського археолога Кучінка М. М. у 1995 р. Храм зведений на невеликому підвищенні оборонної стіни, зовнішньо подібний до фортеці.

В архітектурних формах костелу відбився вплив елементів різних мистецьких стилів. Свідченням цього є готичні стіни, частково збережений ренесансний портал, бароковий декор. Сформована об'ємно-просторова структура відповідає канонам готичної архітектури XIII-XIV ст., про що свідчить наявність

гостролуких вікон і контрфорсів. У 1731 році до нави було додано ще один об'єм, декор якого має барокові риси. Західний фасад зверху прикрашений волютами. Елементами оздоблення є пілястри, які підкреслюють кути і членують площини стін. У верхній частині західного фасаду розміщене фігурне вікно. Західний портал декорований.

Композиційна вісь споруди та його головного фасаду первісно зорієнтована на центр міста (ринкову площу), що було характерним для католицьких храмів у містах Волині [44].

Цікавою сторінкою в історії Любомльщини є існування протягом багатьох століть єврейської общини, з духовним життям якої пов'язане будівництво синагоги. Вже у кінці XIII ст. Любомль населяли євреї. Їхня громада була однією з найстаріших на території України і Польщі. Розквіт життя общини почався в XVI ст. і продовжувався більше двохсот років. Любомльські рабини були всесвітньовідомими теологами і вчителями. Місцеві євреї займалися ремеслом і торгівлею і в XIX ст. складали основну частину населення Любомля [35].

З поступом єврейської культури в нашому краї пов'язане будівництво синагоги в Любомлі на поч. XVI ст. Ці споруди не можна розглядати поза світовою єврейською традицією, адже вони – саме частина єврейської спадщини [43]. Архітектура храмів зазнала впливу загальноєвропейських стилів (романського, Ренесансу, бароко) і так званого "мавританського" стилю. Синагоги були серцем юдейських громад. У цих спорудах поєднувались релігійні, адміністративні і соціально-громадські функції.

У 1510 році в Любомлі єврейська община побудувала синагогу, яка була однією із найстаріших на території України і Польщі. Цю дату підтверджують дослідження російського історика А. Прахова.

Споруда була побудована у вигляді фортеці біля оборонного рову і валу, у західній частині міста. Міцні товсті стіни прямокутної у плані будівлі свідчать про оборонні функції.

Основна частина споруди – кубічної форми, до неї із заходу було прибудоване менше і нижче приміщення у якому молилися жінки. В архітектурних формах синагоги прослідковуються риси польського Ренесансу. По всьому периметру на рівні даху споруда увінчувалася зубчатими рельєфами. На фасаді східної сторони були зображені два леви, нижче від яких – зірки Давида. У кожній стіні основної будівлі було по три великих вікна, над якими розміщені написи івритом. Стіни прикрашені ліпним декором, вікна – вітражами.

Синагога зруйнована за наказом радянської влади у 1947 році. Була однією з найбільших в Україні.

Суттєві зміни в храмовій архітектурі нашого краю відбулися в кінці XVI ст., тоді, коли Володимирська єпархія втратила самостійність. Багато храмів, які зводилися в той час, будувалися як уніатські. Прикладом такої архітектури є церква Іоанна Богослова в с. Штунь Любомльського району. Про належність споруди до унії свідчать темперні розписи у медальйонах кінця XVIII століття ("Святий Миколай Чудотворець" і "Розп'яття Ісуса на Голгофі"), які й сьогодні зберігаються в храмі.

Церква належить до самобутніх творів волинської архітектурної школи і відзначається тим, що в його об'ємно-просторовій структурі поєднано принципи базилікальної і центрально-купольної систем.

На поч. XVI - I пол. XVII ст. на західноукраїнських землях поширився Ренесанс, який прийшов на зміну готиці й відзначився поверненням до принципів античного мистецтва.

Наступним архітектурним стилем, що прийшов на зміну Ренесансу, стало бароко. Для нього характерні складні криволінійні форми, багате пластичне оздоблення, розкішні додаткові фронтони, брами, прикрашені виступами і покрученими завитками, пишним геометричним чи рослинним орнаментом.

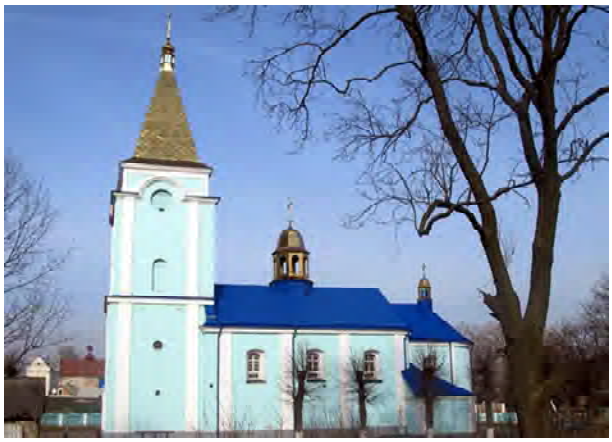
У нашому краї стиль бароко простежується переважно в характері елементів дрібної пластики та декору. Фасади, вівтарі оздоблювалися позолотою, пілястрами, ліпним орнаментом та розписами.

Приєднання Волині до Російської імперії після двох поділів Польщі (1793 і 1795 рр.) ознаменувалося закриттям переважної більшості католицьких костелів, монастирів та уніатських церков, їхні маєтки й будівлі були передані православній церкві.

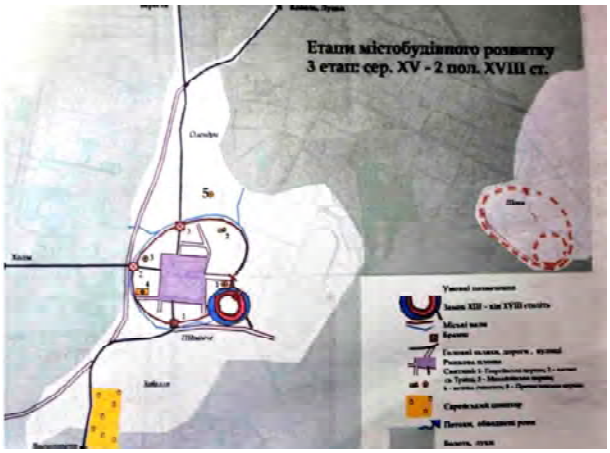
Особливістю християнських храмів Любомльщини є перехід їх з одного церковного відомства до іншого. У кін. XVIII ст. почалося нищення католицьких храмів, перебудова уніатських церков на православні. Ці процеси для храмової архітектури краю не минали безслідно. І тому багато спільного є між католицькою та православною архітектурою в об'ємно-просторовому вирішенні храмових споруд.

У нашому краї відомі приклади трансформування католицьких храмів у православні. Зокрема Радехівський монастир, який був побудований у кінці XVII ст. Після третього поділу Польщі Радехівський монастир підпадав під російське управління. У 40-х роках XIX ст. костел відремонтований і освячений як Успенська православна церква. Двоповерховий будинок самого монастиря був частково розібраний у 1842 р.

Храм кам'яний, зведений за зразком католицьких костелів. Основний об'єм укритий двосхилим

Георгіївська церква у м. Любомлі, XIII ст. Фото 2016 р.

План-схема розташування пам'яток архітектури у м. Любомлі (XV – XVIII ст.)

Костел Св. Трійці в Любомлі, 1412 р. Фото 2010 р

Добудована частина храму в 1731 р. Фото 2010 р.

Синагога в м. Любомлі, 1510 р.. Фото Л. Маслова, 1930-і рр

Церква Св. ап. Іоанна Богослова в с. Штунь, 1777р. Фото 2007 р.

Свято-Троїцька церква у смт. Головне, 1841 р. Фото 2010 р.

Храм Різдва Пресвятої Богородиці у м. Любомлі, 1884 р. Фото 2009 р.

Св. Успенський храм с. Радехів,1752 р. Фото 2009 р.

Церква Св. ап. Петра і Павла у с. Світязь, 1846 р. Фото 2010 р.

Храм Св. Косьми і Даміана у с. Вишнів, 1860 р. Фото 2009 р.

дахом. Головний фасад з фронтоном, з двох сторін якого збудовані башти-дзвіниці. На фронтоні – колоподібне заглиблення із зображенням Бога. Зовні споруда відрізняється багатством карнизів і пілястр. Під вівтарем і передньою частиною храму є відокремлені підвали. Один з них під час перебування там монахів використовувався як гробниця.

Після Першої світової війни територія Любомльщини відійшла до Польщі і польський уряд прийняв рішення вернути колишні костели і їхні землі та майно, які перейшли до православних церков, знову католикам.

У І пол. XIX ст. перебудова проводилася в архітектурних формах класицизму. Відповідно до нього будувалися нові церкви і в нашому краї (храм Св. ап. Петра і Павла у с. Світязь, 1846 р., Свято-Троїцький храм у смт. Головне, 1841 р.)

У ІІ пол. XIX ст. тривав процес перебудови самобутніх волинських церков із використанням архітектурних форм "псевдоруського" стилю: наметових верхів, цибулястих бань, півциркульних кокошників, декоративних карнизів, пілястр, фронтонів. Над базилікальними храмами надбудовуються "фальшиві" дерев'яні верхи, над баштами-дзвіницями замість барокових бань - наметові завершення. Знищується декоративне оздоблення, характерне для волинського мурованого будівництва (храм Св. безср. Косьми і Даміана в с. Вишнів, 1860 р., Свято-Хресто-Воздвиженський храм у с. Нудиже, 1868 р., храм Різдва Пресвятої Богородиці в м. Любомлі, 1884 р., храм Різдва Пресвятої Богородиці у с. Хворостів, 1884 р. та інші)

У XX ст. зведення православних храмів у нашому краї практично зупинилося. Але слід відзначити, що на Любомльщині, яка входила до складу Польщі, після Першої світової війни пожвавлюється католицьке будівництво, споруджується велика кількість костелів і капличок у селах Римачі, Машів, Пулемець [34].

Великої руйнації зазнали наші храми і в післявоєнні роки, коли, як наслідок атеїстичного насилля, було знято з реєстрації багато церков. Їх переоблаштували в заклади культури, зерносховища, більшість з них стояла пусткою.

У кінці 1940-их – на початку 1950-их років на Любомльщині були зняті з реєстрації православні громади в селах Запілля, Полапи та Куснища, храми яких згоріли під час Другої світової війни. Згідно з архівними даними, у 1951 році закрито храми в селах Радехів та Машів, у 1961 році були зняті з реєстрації православні громади в м. Любомлі, селах Підгородне та Забужжя, а в 1962 році – у селах Гуща і Мосир.

М Гоголь писав:"…архітектура – це літопис світу: вона промовляє навіть тоді, коли мовчать рукописи, пісні й перекази". Саме в архітектурі найповніше відбиваються художні ідеали певного періоду, тому храмові споруди є безцінними свідками історичних подій, відтворюють духовну і матеріальну культуру суспільства.

Пам'ятки архітектури дають змогу зрозуміти розмаїття культових споруд, які треба зберегти для прийдешніх поколінь, а також створити нові храми, форми й образи яких всебічно відображатимуть сучасність.

---

1. Архієпископ Варфоломій. Рідна церква – Рівне, 2002. – 48 с.

2. Берлач О. П. Принципи історико-архітектурного формування фортифікаційних комплексів Волині. – Львів, 2008. – 15 с.

3. Бойко М. Володимир – столичний град Волині – Блюмінгтон, 1988. –75 с.

4. Бурець-Струк Н., Матвійчук О. Туристичний путівник "Волинь туристична".– Київ, 2008. – 362 с.

5. Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 2006. – 405 с.

6. Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 2004. – 380 с.

7. Выявление и классификация зданий и сооружений Волынской области по историко-архитектурной и градостроительной ценности. Любомльский район – Киев, 1986. – 48 с.

8. Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. Київ. 2004, 90 с.

9. ДАВО. - ф.393. Оп.4. Сп. 5. Арк. 6-7.

10. ДАВО. - ф.35. Оп.5. Сп. 14. Арк. 56.

11. ДАВО. - ф.35. Оп.5. Сп. 24. Арк. 34.

12. ДАВО. - ф.35. Оп.5. Сп. 14. Арк. 33.

13. ДАВО. - ф.35. Оп.5. Сп. 14. Арк. 48.

14. ДАВО. - ф.35. Оп.5. Сп. 4. Арк. 82.

15. ДАВО. - ф.35. Оп.5. Сп. ЗО. Арк. 144-145.

16. Девятисотлетие православия на Волыни – Житомир, 1892. – 240 с.
17. Древня святиня Волинської землі. Церква Святого Георгія у Любомлі –Нововолинськ, 2007. – 24 с.
18. Завада В. Т. Дерев'яні храми – Київ, 2004. – 125 с.
19. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область – Київ, 1970. – 265 с.
20. Колосок Б. В. Католицькі святині Луцька – Київ, 2004. – 220 с.
21. Лазарук В. І. Світязь. – Луцьк, 2002. – 281 с.
22. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець –Київ, 1989. – 590 с.
23. ЛКМ.-КВ-4217.
24. ЛКМ.- КН- 6707.
25. ЛКМ.-КДФ-69 .
26. ЛКМ.КДФ-84.
27. ЛКМ.КДФ-8.
28. ЛКМ.-КН КДФ-6761
29. ЛКМ.-КН КДФ-6761/23
30. Маслов Л.Дерев'яні церкви на Волині. – Луцьк, 1936. – 134 с.
31. Маслов Л. Церква в Машові. – Крем'янець, 1937. – 58 с.
32. Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини та Полісся. Науковий збірник. Матеріали XIX Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції Луцьк, 2006. – 364 с.
33. Минуле і сучасне Волині і Полісся. Любомль в історії України та Волині. Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції – Луцьк, 2007. – 372 с.
34. Остап'юк О. Д. З історії костелу Святої трійці в м. Любомлі. Матеріали IX Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 2002. – 69 с.
35. Остап'юк О. Д. З історії синагоги м. Любомля. Матеріали наукової конференції "Любартовські читання". – Луцьк, 2011. – 371 с.
36. «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» – Киев, 1985. – 286 с.
37. Паспорт охоронної зони пам'ятки архітектури, Георгіївська церква м. Любомль Волинської області – Луцьк, 1971.
38. Паспорт охоронної зони пам'ятки архітектури, Дмитріївська церква с.Згорани Любомслького району Волинської області – Луцьк, 1971.
39. Паспорт охоронної зони пам'ятки архітектури, Петро-Павлівська церква с. Світязь Шацького району Волинської області – Луцьк, 1970.
40. Паспорт охоронної зони пам'ятки архітектури, церква Різдва Богородиці смт. Шацьк Волинської області – Луцьк, 1970.
41. Паспорт охоронної зони пам'ятки архітектури, церква Казанської ікони Божої Матері с. Піща Шацького району Волинської області – Луцьк, 1970.
42. Прибєга Л.В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України. – Київ, 1997. – 133 с.
43. Пустиннікова І. С., Криниця С. О. Україна. 101 величний храм – Харків, 2009. – 64 с.
44. Ричков П. А., Луць В. Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського – Київ, 2004. – 184 с.
45. Рожко. В. Українське православне церковне мистецтво Волині (IX-XX ст.) Історично-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2006 – 247 с.
46. Цинкаловський О. Сліди християнства на Волині до Володимира Великого –Крем'янець, 1938. – 440 с.
47. Юрченко П. Дерев'яна архітектура в Україні. – Київ, 1970. – 224 с.

Світлана ПАВЛОВА, Алла ПЕРЕПЕЛИЦЯ ***(Чигирин)***

ЄВРЕЙСЬКІ ЦВИНТАРІ В АРХІТЕКТУРНОМУ ЛАНДШАФТІ МІСТА ЧИГИРИНА (поч. XIX –XXI ст.ст.)

Історичний ландшафт Чигирина багатий на численні об'єкти культурної спадщини різних періодів існування міста. Через них дізнаємося про різноманітність етнічної та конфесійної приналежності мешканців даної місцевості.

На теренах Чигирина протягом багатьох століть проживали: українці, росіяни, поляки, німці, татари.

Питання етнічного складу населення є актуальним для будь-якого населеного пункту оскільки звичаї, традиції, мова, релігійні уподобання представників окремих етносів впливають на економічний , соціальний розвиток та духовне життя [5, 71]. Як пише у своїй праці Х.С.Бойко: "Одним із важливих і надзвичайно цікавих носіїв культури кожного народу є цвинтар… Адже цвинтарі є невід'ємною частиною життя та свідченням того, що колись відбувалось на теренах нашого краю, а одже – це музеї під відкритим небом.

Вони нагадують про видатних людей та інформують про історичні події, звертають увагу відвідувачів на будівельні, культурні та мистецькі особливості різних епох; пов'язують минуле,сучасне та майбутнє; у них відображається менталітет, звичаї та традиції, а також, звичайно, віра людей. Тут зберігалися таємниці рідної культури. В історії міста цвинтар часто ставав межею автентичної культури" [1].

Предметом даного дослідження є залишки єврейських цвинтарів , що знаходились з першої половини XIX ст.до початку XX ст. у м. Чигирин.

Інформація у письмових джерелах про кількісний склад єврейського населення Чигирина в XVI–XVIII ст. обмежена. Археологічні дослідження середньовічного Чигирина дають нам відомості про православні церкви і цвинтарі XVII століття, а про католицькі та єврейські на даний час інформація відсутня.

Як відомо, далеко не кожна єврейська громада мала право на утримання свого цвинтаря, залежало це як від влади міста так і від чисельності самої єврейської громади. Тому чи існував в XVII ст. в Чигирині єврейський цвинтар невідомо. Так наприклад в середні віки в деяких європейських країнах єврейський цвинтар міг бути лише один: "В средние века в Вене было центральное кладбище для евреев не только австрийского герцогства , но и соседних стран"[3,505].

У XVIII ст.. Чигирин був центром Чигиринського староства Речі Посполитої. В ревізії 1765 року зазначається "замок стоит над рекою, напротив высокой горы, на которой некогда был старый замок и крепость; вокруг частокол; через город течет река Тясмин; жидов нет, кроме арендаря;"[11,664] .У 1775 році Польський сейм, щоб допомогти особам єврейської національності відновити свої сили, після погромів середини XVIII ст., та залучити їх "къ полезному труду"[18,255] видав закон за яким єврейське населення, що бажало займатися землеробством звільнялося від "подушного оклада" на все життя, а також "от прочихъ податей" на 10 років [18,255]. Завдяки цьому кількість євреїв на Правобережній Україні із кінця XVIIIст. починає зростати.

В ревізії 1789 року показано в Чигирині: "одна церковь, мужеский монастырь и 138 домов, в числе коих было несколько жидовских..."[11,664] .

Після втрати Польщею самостійності сотні тисяч польських євреїв стали підданими російського царату. Їм дозволялося мешкати лише на тій частині території Російської імперії, яка колись належала Польщі. Згідно указу Катерини II від 23 грудня 1791 року ці райони отримали назву "межі єврейської осілості". Київська губернія ввійшла в дані райони з 1794 року. Чигирин став повітовим містом Київської губернії у 1797 році.

1829 року Микола I видав розпорядження про виселення євреїв по Київській, Подільській та Волинській губерніях з сіл у міста, з даруванням їм пільг з оплати державних податків і виплатою найбіднішим безповоротної грошової допомоги з Державного Казначейства від 100 до 200 рублів на сім'ю. Також бажаючим будуватись у містах було дозволено відпускати державний (казенний) ліс, а тим, хто бажав мати фабрики , видавати позики з асигнованої на це Державним Казначейством суми в 50 000 рублів [15]. Тому на початку XIX ст. євреї інтенсивно заселяли великі міста та містечка в районах "межі єврейської осілості". На той час в Чигирині їх нараховувалось 2921 особа-29,6 % від всієї кількості жителів міста. О.Мозговий у своєму "Очерку" пише, що переважне значення Київської губернії по кількості міського населення, пояснюється значною кількістю єврейського населення, котре майже все , за невеликим виключенням належить до стану міщан або купців [9,29]. Про кількісний склад єврейського населення Чигирина у II пол. XIX на поч. XX ст. дізнаємось зі статистичних видань Київської губернії**.**

Єврейська громада в Чигирині, як і в багатьох містах Російської імперії, у громадському відношенні жила своїм уособленим життям. Тобто євреї складали окрему спільноту, головним завданням якої була турбота про духовні і матеріальні потреби єврейського населення міста .

Згідно з юдейською традицією, єврейська громада для задоволення духових потреб вважала найважливішими синагогу та цвинтар, що символізували земне та вічне життя, відігравали роль своєрідних чистилищ. Цвинтар розташовувався переважно на окраїні міста або на передмісті, часто за деякою природною перешкодою – пагорбом чи річкою [1] . Релігійні традиції євреїв не дозволяють ліквідовувати старі могили для нових поховань і тому єврейській громаді потрібно було підбирати ділянки землі для облаштування нових цвинтарів. Під місце для цвинтаря намагались вибрати найкращу ділянку та дбали про її вигідне розташування відносно міста, самої дільниці та недалеко від синагоги [4].

Точна дата появи Чигиринських міських єврейських цвинтарів невідома, орієнтовно I половина XIX століття.Завдяки «Заміьчанія»[12] копії плану Чигирина 1864 р.,який відображав крім правобережного «християнського»[13,49] і лівобережне «єврейське поселення»[13,49], дізнаємося,що 1840 р. «... за чертою проєкта …»[12] по праву сторону від дороги,яка вела с.Розсошанці знаходилось єврейське кладовище.На

рік	православні	Розкольники и штундисти	Римо-като-лики	Євангеліст и лютерани	євреї	Магоме-тани	ін ші	всього
1848	4399	1	58		1365			5823
1857	5225	-	61	-	2007	-	-	7293
1859	7255	-	56	-	2295	-	-	9606
1888	9749	6	19	5	5575	28	-	15382
1890	10624	7	9	5	6189	10		16844
1891	11235	10	11	2	5582	1		16841
1894	11251	7	14	-	6209			17481
1899	6957	9	28	-	2971	-	-	9965
1900	7102	10	23	1	3063			10199
1907	7821	3	26	-	3780			11630
1908	10113	2	35	-	4169	3		14322
1909	10500	16	35	-	4054	3		14608
1911	10423	3	35	12	4380	3		14856
1912	10710	-	35	-	4327	-	-	15072
1913	10697	11	35	-	4629			15372
1915	11503	15	40		4863			16421

той час в Чигирині воно було єдине. На лівому березі Тясмина в сторону Чигиринського Свято-Троїцького монастиря розміщувався єврейський молитовний будинок. Даний план не відображає місця знаходження чотирьох дерев'яних синагог.

Аналізуючи карти кін.XX поч. XXI ст.міста Чигирина приходимо до висновку ,що єврейський цвинтар був розміщений на території сучасних вулиць: Нова та Заозерна. Тим паче, що в садибах жителів В.Дяченка та А. Нечестека були знайдені фрагменти мацев.

Згідно традицій, які сягають ще в середньовіччя в українських містах виникнення єврейського цвинтаря залежало від власника міста.Статистичні дані за 1880 р.інформують,що 30 % гласних у Міській думі Чигирина були єврейської національності.Це була одна з основних причин розміщення на Замковій горі єврейського цвинтаря.Аналізуючи спогади старожилів та світлини Чигирина кін.XIX поч.XXст.приходим до висновку ,що єврейські синагоги знаходилися на правому березі Тясмина тобто на християнській частині міста.

Після погромів 1881-1884 рр.та 1905 р.кількість єврейського населення на лівобережжі зменшилась отже виникла потреба проводити поховання ближче до діючих синагог.Можливо єврейські кагали боялися ,що після повинні (1820 р.)[8,149] «Тихое болота»[12] ,яке знаходилося за 150 м.[13,49] розширить свою площу та приведе до руйнації поховань. Тому місце для нового цвинтаря кагани єврейських общин обрали на більш не доступній частині міста-Замковій горі.Саме в цей час парафіяни Хрестовоздвиженської соборної церкви,що знаходилася поряд на Чеканах і була знесена водами Тясмина, перенесли цвинтар і храм на центральну вулицю міста.

Архівні джерела констатують, що єврейська родина Ейзінів майже сто років орендувала каменоломню на Замковій горі, де видобували камінь пісковик. Вже у 1848 році у Військово-статистичному огляді Російської імперії в описі міста подаються відомості : " На горе, где был древний замок , есть каменоломня, где выделывают мельничные и жерновые камени. Гора отдается в откуп и приносит городу 3,700 р.с. годоваго дохода" [2,208]. У 1897 році міський прибуток від оренди каменоломні дорівнював 4350 рублів [9,39]. Нахман Абрамович Ейзін окрім млинових жорен , виготовляв точильні камені, камені до крупорушок; [14,17-89], а також кам'яні стели мацеви та горизонтальні плити для

єврейських цвинтарів. Цілком закономірно що чигиринська єврейська громада обирає ділянку під цвинтар поряд з каменоломнею, що знаходилась у оренді члена їхньої громади, і повністю відповідає єврейській традиції: розташована на горі, щоб на неї було важко підніматися і люди не прагнули по швидше там опинитися , а під горою протікає річка Тясмин, що символізувало відділення живого від мертвого.

Тож у XIX на початку XX ст. у Чигирині поряд із християнським цвинтарем, що є діючим і донині, був розміщений і єврейський кіркут. "На самій східній частині гори, котра сходить покато до міського подолу, мається два значних насипи - один посеред гори..., а другий...коло єврейського кладовища", дає відомості черкаський історик С. Кривенко в статті "Розритті могили" [6,61] .

Детального опису цвинтаря в письмових джерелах ми не знаходимо. Стели мацеви єврейського цвинтаря на Замковій горі зобразив на своїй графічній роботі у 1925 році місцевий художник Іван Титович Запорожченко. Дана робота знаходиться у фондах НІКЗ «Чигирин».(фото 1) На ній зображено шість надгробних стел – мацев виконаних з місцевого каменю пісковику. Написи на плитах вже не простежуються, що говорить про тривалий період їх існування. В той же час видно що територія цвинтаря досить доглянута, а це говорить про те що у 20-х роках XX століття кіркут ще був діючим.

Під час революційних подій 1917-1924 рр. в результаті погромів та міграції євреїв ,на більш безпечні території, кількість єврейського населення в Чигирині значно зменшилась. Так 1924 році в місті був один діючий єврейський молитовний будинок, який мав назву «Явна».

Всі метричні книги молитовного будинку «уничтожины бандами при изгнании евреев из Чигирина» [7,20] . Світлини кін. XIX поч. XX ст. М.Сквірського,А.Когана та Я.Звенигородського зображають одну з синагог розміщену біля річки Тясмин (колекція С.Потапенка).Протягом XX ст. кілька разів її перебудовували, зокрема у 1955 році проводили капітальний ремонт споруди. В травні 1957 р. в колишній синагогі відкрили психоневрологічний диспансер (водолікарню) на 25 ліжок [16,36],а у 1966 р. на стаціонарному лікуванні диспансеру могло знаходитися вже 35 чоловік [17,19] .Упродовж 90-х р. XX ст. в будівлі знаходився будинок-ветеранів. На початку XXI ст.в ній розміщувалися магазини готового одягу. На сьогоднішній день (липень 2017 р.) будівля не функціонує і потребує капітального ремонту.

На лютий 1927 року в Чигиринському районі, що в 1925 році увійшов в новостворену Шевченківську округу, налічувалась одна єврейська громада та лише 60 віруючих.

Остаточно закриття синагог на Чигиринщині відбувалося у період 1928-1937 рр. в процесі боротьби із релігією. Відомо що в стінах «Черкаської синагоги» м. Чигирина на початку 30-х років XX ст. працював театр ім. Воровського. Ймовірно, що саме на цей час припиняє своє існування чигиринська єврейська громада , а значить і цвинтар на Замковій горі перестає використовуватись. Та ,невелика частини євреїв, що залишилася в місті пристосовувалась до нових умов життя.

Руйнація самого цвинтаря припадає на післявоєнні роки , коли старі єврейські пам'ятки не вважаються культурною цінністю. Плити з єврейських цвинтарів нерідко використовуються в якості будівельного матеріалу. В 50-60 роках XX ст. Чигирин активно розбудовувався. Молоді люди з навколишніх сіл, одержавши паспорти, працювали на підприємствах міста. Земельні ділянки для будівництва власного житла отримували біля Замкової гори. Будинки на вулицях: Привокзальній, Козацькій, Замковій, Кірова, Чапаєва мають у своїх фундаментах «мацеви» із єврейського цвинтаря.

В кінці 80-х на початку 90-х років XX століття на території цвинтаря не залишилось жодного надгробка.

На даний час (липень 2017 р.) територія комплексної пам'ятки історії, архітектури, ландшафту національного значення «Замкова гора» (постанова КМУ від 10.10.2012 р.№ 929) на якій знаходиться один з єврейських цвинтарів, входить до складу Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Науковим співробітникам закладу вдалось віднайти дві надгробних плит в приватних домоволодіннях, де вони використовувались для господарчих потреб. Епітафії на них майже стерті і прочитати їх неможливо, декоративне оздоблення не простежується.

Влітку 2011 року брацлавські хасиди встановили на єврейському цвинтарі Замкової гори меморіальну дошку із іменами похованих там євреїв: "Огорожа батьків - намети праведних З дозволеня рабина святого рабі Ісраеля Меіра Габая, хай живе він багато добрих днів амен. Місце на якому ти стоїш є святою землею Будинок життя (цвинтар) святої громади Чиріна І поховані тут між інших Рабин святий рабі Нахман з Чиріна , память його хай захистить нас амен, автор «Ласощів мудрості» іще багатьох книжок, рабі Залман син р. Нахмана Гегелиса, рабі Лахман син рабі Ефраіма та рабі Гершель Любарскій , онук рабина святого рабі Нахмана з Брацлава, память його хай захистить нас амен, рабі Давид Шохет(різник) та син його рабі Нахман, рабі Зуша Гат, рабі Моше Ефраім син рабі Натана Лейбеле Рубенса, рабі Песах Заславський, рабі Аврагам Явин, рабі Борух Ефраім творець автор книги «в порослях что у реки», рабі Аврагам брат раби Барона Кіблічера, рабі Сімха і рабі Аарон Розенфельд, рабі Яков Моше і рабі Гершель, зятья рабі Натана Штернгарца, рабі Ефраім з Чіріна творець автор книги «Зібрання каміння», учень рабі Нанатана Штернгарца з Брацлава, рабі Пінхас Єгошуа відатний учень рабі Нанатана Штернгарца з Брацлава". У першій декаді березня 2014 р.меморіальну дошку було сплюндровано. Невідомі особи облили її горючою речовиною і підпалили.Технічний стан дошки був незадовільний і потребував реставрації ,але вже восени 2014 р. її відтворили.

Зважаючи , що епітафії на надгробках, що збереглись, не прочитані ,невідомо звідки з'явились такі відомості, і тому потребують подальшого дослідження.

1. Бойко Х. С. Єврейські цвинтарі в архітектурному ландшафті Східної Галичини: проблеми збереження і стан дослідженості [Електронний ресурс] / Х. С. Бойко. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: Електронний архів наукових матеріалів Національного університету "Львівська політехніка" http://readera.org/article/yevrejski-tsvyentari-v-arkhitekturnomu-landshafti-skhidnoye-halyechyenye-10170324.html readera.org.

2. Военно-статистическое обозрение Российской империий – С-Петербург: Департамент Генерального Штаба, 1848. – 333 с. - (том Х). – (часть 1).

3. Еврейская энциклопедия – С-Питербург Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906.– т.9– 959 с.

4. Іванов С. О. Львівські єврейські духовні конституції: синагога та цвинтар [Електронний ресурс] / С. О. Іванов, Ю. І. Криворучко // видавництво Національного університету "Львівська політехніка". – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/5109?locale=en.

5. Іванюк О. Етнічний склад міського населення Київської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 року [Електронний ресурс] / Олег Іванюк – Режим доступу до ресурсу: Наукова електронна бібліотека періодичних видань НАН України http://readera.org/article/etnichnyj-sklad-miskogo-naselennja-kyivskoi-gubernii-za-materialamy-perepysnyh-10221081.html readera.org.

6. Кривенко С. Розриті могили / Сергіій Кривенко. // Пам'ятки України. – 2002. – №2. – С. 58–63.

7. Мариновський Ю. Шофар .Документы и материалы по истории евреев на Черкасчине .Нач. XIX ст.-1960-х годы.Историко- краеведческий альманах,- «Вертикаль».Черкассы, 2004.-279 с.

8.Мариновський Ю.Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1719 р.-Черкаси,1997.-207 с.

9. Мозговой О. Г. Киевская губерия (очерк) / О. Г. Мозговой. – Киев: Киевская губернская типография, 1881.- 82 с.

10. Памятная книга Киевской губернии – Киев: Киевская губернская типография, 1899. – 327с.

11. Похилевич Л. Сказания о населенных местах Киевской губернии / Л. Похилевич. – Киев: типография Киевопечерской лавры, 1864. – 765 с.

12.Планъ Кіевской губерніи Города Чигирина.Въ проэктномъ видеъ.- 1 с.

13.Самков О.М.,Толкушин О.Г.Плани і карти міста Чигирина / Чигиринщина:Історія і Сьогодення матеріали у науково-практичної конференції 12-13 листопада 2015 р.,- 2016.-«Вертикаль».- Черкаси,2016.-331 с.

14. Списокъ Населенныхъ месть Кіевской Губерніи – К.: Тип. Ивановой, 1900. – 1896 с.

15. Фон Кауфман П. М. Служебная записка П. М. Фон Кауфмана / Публ., [вступ. ст. и примеч.] В. Л. Степанова // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII—XX вв.: Альманах. - М.: Студия ТРИТЭ: Рос. Архив, 1999. - С. 306-322. - [Т.] IX. - Режим доступу до ресурсу: http://www.runivers.ru/doc/d2.php?CENTER_ELEMENT_ID=149799.

16.Фонди НІКЗ «Чигирин» Ф.4,Оп.1 АРК.19
17. Фонди НІКЗ «Чигирин» Ф.4,Оп.1 Арк.36
18. Фундуклей И. Киевская губерия (очерк) / Иван Фундуклей. – С-Петербург: Типография Министерства Внутренних дел, 1852. – 349 с. – (часть 1).

Валентина ХВАС ***(Любомль)***

КОЛИСКА МИНУВШИНИ І ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ
(Історичному музею Любомльської школи № 3 – 25 років із часу створення)

Історичному музеєві Любомльської школи №3 – минуло 25 років з часу, коли вперше відчинив двері, і 5 років, як отримав звання «зразковий». Цьому, безперечно, передувала невтомна дослідницька і наукова робота протягом останніх 15 років його керівника і вчителя історії Ігоря Красицького (власне стільки часу він музеєм опікується), та учнів-краєзнавців, у яких вчитель уміє запалити цікавістю і очі, і серця, хоча у гуртковій роботі Ігорю Миколайовичу вже два роки в школі відмовляють. Нині у музеї налічується понад тисяча експонатів, найбільше серед них – археологічної тематики. У цьому тісно співпрацюють із районним краєзнавчим музеєм, зокрема, з його директором Олександром Остапюком, обмінюючись і знахідками, й ідеями.

Подія відкриття музею зафіксована у репортажі «Ніхто не забутий», опублікованому в райгазеті, тодішньої одинадцятикласниці-екскурсовода, а нині відомої журналістки Світлани Федонюк. Нижче подаємо фрагменти із цього матеріалу.

«Першого грудня 1991 року, в день Всеукраїнського референдуму, музей історії міста і народних ремесел, що в СШ № 3, приймав своїх перший відвідувачів. А зацікавив музей багатьох, особливо людей старшого покоління, що добре пам'ятають часи, фотографії яких розміщені на стендах. Серед них була Казиміра Дроздович. Вона впізнала на фото себе і свого покійного чоловіка: «Я така сумна і заплакана, – згадувала бабуся Казя. – А так тоді хотілось вдарити в обличчя того німця, хто почепив мені табличку з номерком, хоч він тільки виконував свій обов'язок і, здавалось, ні в чому не винен. Мене ж в 43-му разом з чоловіком одразу після важкої операції, коли ще треба було лікуватися, вивезли на каторжні роботи. А перед тим я сім місяців лежала в Ковельському госпіталі. Скільки болю і горя було! Загнали нас у товарні вагони, як худобу. Місця обмаль, важко навіть повернутись. Спали просто на соломі. Дехто брав з собою з дому харчі. Мені мама теж вкинула перед самою відправкою мішечок сухарів, але вони швидко вийшли. Пізніше їли брукву, яку інколи роздавали німці. В таких муках пройшло два тижні, аж поки не прибули в призначене місто, на перевалочну базу. В нашому вагоні була лише одна дівчина, а то все хлопці з Любомля і навколишніх сіл. Мабуть, деякі з них ще й зараз живуть. Дуже хотілось би зустрітись…» [2; 3].

Спогадами про пережите у день відкриття музею ділився Іван Іларіонович Котович, який прийшов із дружиною: «Посол Польського Сейму Мохнюк був моїм рідним дядьком. Як зараз пам'ятаю: високий, привітний, завжди уважний до людей. Чомусь сьогодні він асоціюється мені з Л.М. Кравчуком: такий же спокійний, врівноважений. Дядько мав власну книгарню. Тому Олексій, його син, завжди дарував мені, десятирічному хлопчику, книги про тварин і господарство.

У грудні 1939 року Мохнюка разом із Сидоруком заарештували і посадили в Луцьку тюрму. А коли прийшли німці і в'язнів постріляли, то дядько Юстим поїхав до Луцька (мене не пустила мама). Говорив, що на місці розстрілу було по кісточки крові… А в тьоті Фані після арешту чоловіка конфіскували хату, що знаходиться тепер на вулиці Червоної (нині Української – авт.) Армії. Сім'ю вивезли до Казахстану, звідки Олексій і був призваний в армію. Його загибель, як героя, при взятті Дніпра, послужила поштовхом до повернення хати... Гостро врізались мені в пам'ять великі маси бійців, що проходили вулицями міста з піснями. А Коцюри вже взяли німці. Десь по вулиці Калініна стояла так звана так звана загороджувальна артилерія. Німці випустили по ній близько тисячі снарядів, один з яких влучив у ствол. Гармату розірвало на куски, а разом з нею п'ятеро солдат. Це було жахливе видовище. Пізніше мені вдалось їх поховати.

У вівторок, 24 червня, німці підійшли майже до самого Любомля. Коли наші частини відступали, то один червоноармієць азіатського походження заліг в соснині на околиці міста, маючи з собою два кулемети. Він підпустив фашистів буквально на двадцять метрів. Коли один «максим» нагрівся – переходив до другого. В нерівному бою було знищено цілий атакуючий батальйон. Підвівся, прихопив зброю і пішов. Дивно було бачити його одиноку постать серед мертвих тіл. Подальша доля цього бійця, на жаль, не

відома. У вівторок увечері прискакав на білому коні якийсь лейтенант і закричав до командира загороджувальної артилерії: «Куди ви б'єте?! По своїх! Два полки вже нема!» Трагічний то був час. Проте рівно в час ночі всякі дії припинялись. «Перекур», - навіть жартували ми… А коли розсіявся дим від вибухів, спостерігалась страшна картина: все поле до окописьк було всіяне полеглими. Кров стояла по борознах… Пам'ятаючи, як ще в п'ятдесятих роках виорювались там то людська нога, то рука, ніколи не погоджусь, що ніхто не забутий і ніщо не забуте…» [2; 3].

Багато в цей день було спогадів, розповідей. А серед них і Любові Федорівни Суханової: «До приходу Червоної Армії в 39-му всі готувались. Поставили уквітчану символічну браму на Ковельському напрямі. Молоденькі дівчата, а серед них і я, в українському вбранні з великими букетами і веселим настроєм рушили назустріч. Раптом град куль, метушня. Ми поклали квіти і навтьоки. Були і вбиті». [2; 3].

Величезну роботу до відкриття музею провів місцевий краєзнавець Микола Дзей. Та й сама ідея створити саме такий музей належить цій людині. Він зробив ескіз його загального вигляду, що був затверджений дирекцією, оформив стенди з більш, ніж 200-ма фотографіями кінця минулого століття і до 1945 року з життя міста. Причому всі фотокопії були зібрані особисто директором Любомльського краєзнавчого музею Олександром Остапюком та Миколою Дзеєм у старожилів Любомля.

А доповнили експозицію предмети з народного побуту, які своїми силами зібрали під керівництвом вчителів В.Ф. Гром та Н.А. Жолоб окремі учні школи. Кроліковський Саша навіть знайшов кам'яну сокиру приблизно тритисячолітнього віку. [2; 3].

У тісненькій кімнаті на третьому поверсі розмістився історичний музей школи. Однак, коли переступаєш поріг, опиняєшся, ніби в минулих століттях нашої землі. Душу проймають почуття прихильності до рідних куточків, до материнської колиски, стежки до батьківської хати, до дідівських джерел, якими з дитинства повняться спогади кожного. Бо цим дихають тут експонати, збережені з любов'ю. Куточок духовності на видному місці створює іконостас, який об'єднує понад десяток святих образів сучасних та давніших з часів XIX-поч. XX ст., серед них і католицькі.

На вітринах – історія Любомля у фотографіях, експонати жителів міста з XVII - поч. XX ст. Особливо вабить етнографічний куточок: різноманітний одяг – вишивані і ткані сорочки, народні чоловічі та жіночі костюми, барвисті, вишиті гладдю і хрестиком рушники... Цікава колекція давніх прасок 50-60-х років минулого століття, які нагрівались на плиті або ними прасували від насипаного всередину гарячого жару, праски – з візерунками, з клеймами, виробництва заводу «Плуг». А ще директор – у пошуках праски з димоходом. Ігор Миколайович не забороняє дітям роздивлятися експонати, навіть приміряти вбрання, яке вони для театральних постановок у музеї позичають, і для колядування. Та й праски випробовували на практиці, як це бабусі їхні у побуті використовували.

Директор музею розповідає, що юні краєзнавці самі зібрали експозицію «Диво в камені», яку влаштували два роки тому. Приносять камінці із загадковими витворами природи і гуртом визначають, на що ж він схожий: є вже стопа, гриб, голова змії... Та чи не найбільше експонатів «з хатнього горища», знарядь праці, вироби місцевих ремісників: це самовар, старий патефон, скриня, прялка, веретена, корита, ночви, ступа, ткані доріжки, картини, плетені колиска, корзини, кошики, перші шкільні сумки, підручники, також фляга 1916 р., книга на івриті 1879 року... На стенді «Боністика» викладено старі паперові гроші від XIX ст. до Незалежної України, вони з понад двох десятків країн світу. Потребує розміщення і розділ «Нумізматика», який поки в архіві, як багато іншого. Бо дуже потрібно для експозицій стелажів, стендів, меблів, покращення освітлення, ремонту...

Серед найдавніших і найцінніших речей сокира часів Київської Русі, печатки, а також фрагмент зуба мамонта, іншу частину якого передали до районного краєзнавчого музею, як і зображення на камені оленя від часів 5 тис. р. до нашої ери.

На стендах усе розміщено за періодами: початку літопису розбудовника міста Любомля князя Володимира Васильковича, часів Вельбарської культури, Георгіївська церква, палац Браницького, костел св. Трійці, синагога... і завершується подіями другої світової війни, УПА, нинішньої війни-АТО на Сході України. До речі, на цю тему експозицію «Вітчизна – це не хтось і десь! Я теж Вітчизна!», присвячену протистоянням на Майдані 2013-2014 років та буремним подіям на східному рубежі країни, розмістили у коридорі школи. Вона недавно поповнилась двома бойовими прапорами, підписаними бійцями 30-ої окремої механізованої бригади і 72-ої бригади протитанкового дивізіону з Волновахи.

Усі знахідки, дослідження, відкриття використовуються не тільки під час уроків, екскурсій та просто зацікавлень школярів, які тут отримують уроки патріотизму і любові до рідного краю. Ігор Красицький разом із юними пошуковцями та екскурсоводами прагнуть вивчити, розкрити зміст і речей, і подій, донести до нащадків минулі сторінки історії малої батьківщини, яка перебуває у тісному сплетінні з історією

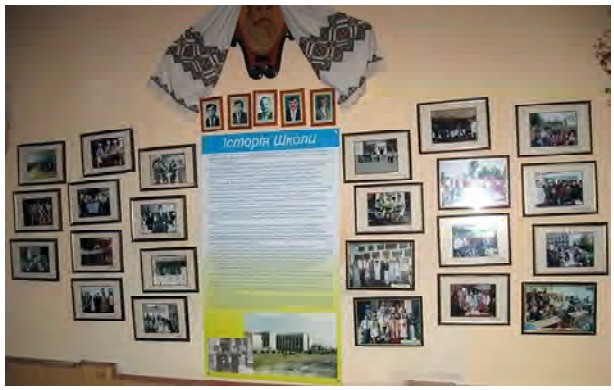
Ігор Красицький,
керівник шкільного музею.

Колекція прасок. 2017 р.

Логотип історичного музею Любомльської ЗОШ № 3. Автор – учень 11 класу Максим Дутчук. 2017 р.

Експозиція «Історія школи». 2017 р.

Вітрини музею. 2017 р.

Навчання майбутніх екскурсоводів. 2014 р.

Куточок духовності у шкільному музеї. 2017 р.

Археологічні знахідки. 2017 р.

Вчителі географії на екскурсії в музеї. 2012 р.

Екскурсія по місту. Екскурсовод – учень 11 класу ЗОШ № 3 Сергій Лончук. 2011 р.

Відкриття виставки «Диво в камені». 2014 р.

держави. У секції «Археологія» філії Волинської Малої Академії Наук, якою керує Ігор Красицький, разом із учнями дослідили археологічні знахідки Ю.Кухаренка, який проводив розкопки на Любомльщині. Юні науковці Мар'яна Цвид та Ірина Дець посідали призові місця у ІІІ етапі конкурсу-захисту робіт у МАН, а Мар'яна зайняла ІІІ місце у Всеукраїнському змаганні. Краєзнавці Максим Дутчук і Вадим Октисюк взяли участь у Всеукраїнському інтерактивному конкурсі «МАН-юніор-дослідник» у номінації «Історик-юніор» і стали призерами. Також школярі щороку є учасниками конкурсу «Історія державотворення». Нині студент Сергій Лончук свого часу написав текст туристичного маршруту по місту Любомлю. Загалом у музеї «працювали» у шкільні роки 35 екскурсоводів. Має нагороди і сам музей: у 2010 році отримав І місце в обласному огляді-конкурсі музеїв при навчальних закладах, і у 2016-му – тепер уже – «зразковий історичний музей» – також на першому місці. А сам Ігор Красицький разом з місцевими краєзнавцями Олександром Остапюком і Ларисою Солом'янюк уклали та видали брошурку «Любомль. Туристичний путівник».

1. Любомльщина історична, туристична, інвестиційно приваблива: Довідник-путівник. – Луцьк: Надстир'я, 2011. – 256 с.

2. Федонюк С. «Ніхто не забутий» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 1 лютого 1992 р. – С. 3.

3. Хвас В. «Колиска минувшини і патріотичних почуттів» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 7 вересня 2017 р. – № 68. – С. 2.

Юрій МАЗУРИК ***(Луцьк),***
Олександр ОСТАП'ЮК ***(Любомль)***

ЛЮБОМЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — ПРОДОВЖУВАЧ В ДОСЛІДЖЕННІ ЛІТОПИСНОГО УГРОВСЬКА

(до 810-річчя першої першої писемної згадки про літописне місто Угровськ і до 133-річчя початку досліджень археологічної пам'ятки)

«...Можливо, що на цьому місці й стояв Данилів манастир. Дуже шкода, що до цього часу ніхто не зацікавився цими стародавніми місцями та не обслідував їх. Можливо, що, ці обслідування дали б багатий матеріял, як для історії країни, так і для ахеольогії та будовництва. В наші часи цього виконати не можна з ріжних політичних обставин....»

Семен Любарський.

Село Угруськ, Володавського повіту на Холмщині // Духовна бесіда. Варшава, 1925. -№17-18. – С.12.

Уперше Угровськ (Оугровесъ, Оугорескъ) згадується в Іпатському списку Літопису Руського під 1207 р. коли князь белзький Олександр Всеволодович, який утвердився у Володимирі, бере міста Угровськ, Верещен, Комов, Стовп'є, а Васильку Романовичу дає Белз. Удруге місто згадано під 1213 р., коли Данило Романович відбирає в Лешка Білого забузьку «Україну». Літописні повідомлення також інформують, що місто було споруджене (перебудоване) Данилом, коли той князював у Володимирі (згадка під 1259 р.), що 1230 р. у похід на Галич, Данило Галицький виступав саме з Угровська; про організацію в місті єпископської кафедри (1223 р.); функціонування монастиря святого Даніїла (1268 р.); про угровчан у 1229 р. як про частину князівського війська. Ця кількість згадок вказує на помітну роль міста в житті південно-західної Русі.[1]

В др. пол. XIX – поч. XX ст. зростає інтерес щодо пошуку, вивчення та збереження історичних пам'яток на теренах Волині, Холмщини і Підляшшя, який був нерозривно пов'язаний з функціонуванням регіональних краєзнавчих осередків, заснованих здебільшого у цей час. До них належали як офіційні установи, так і науково-громадські товариства – церковні та світські. Працюючи в рамках тенденційної

ідеологічної лінії самодержавства і Російської православної церкви, вони проте зуміли чимало зробити для вивчення і оприлюднення історико-культурної спадщини означених земель.

Пам'яткознавча діяльність була б неможливою без дієвої участі в ній справжніх подвижників вивчення і збереження історичних реліквій. До їх числа поправу належать такі особистості як єпископ Модест (в миру Д.Стрельбицький), Ф.Гербачевський, В.Антонович, К.Мельник-Антонович, М.Біляшівський, С.Любарський та ін.

У своїй роботі за допомогою вивчення минувшини, зокрема пам'яток краю, частина таких діячів намагалася просвітити місцеве українське населення і прищипити йому почуття національної гідності. Тому вони нерідко виходили за вузькі межі вимог, що ставилися офіційною владою перед такими установами й товариствами, роблячи цим посильний внесок у справу українського національного відродження.[2]

Протягом останньої третини XIX-поч.XX століть з'явилась низка історико-пам'яткознавчих розвідок про старожитності Волині, Холмщини і Підляшшя. Ці пам'яткознавчі нариси нерідко виявлялися результатом збору і вивчення документальних джерел, які лишилися поза увагою загальноросійських і регіональних наукових осередків. Тим часом ці джерела нерідко містили невідомі матеріали про пам'ятки краю. Фрагменти цих пам'яткознавчих досліджень перед тим як вийти окремим виданням, з'явилися на сторінках „Холмсько-Варшавського епархиального вестника", „Холмской церковной жизни", „Холмского народного календаря" та інших часописів Волині, Холмщини і Підляшшя.[3]

Одним із напрямків діяльності дослідників був пошук та вивчення давніх і вже не існуючих православних церков і монастирів. Зокрема великий краєзнавчий інтерес був проявлений до монастиря Святого Даниїла (Стовпника) літописного Угровська.

Так в 1884 році в „Холмсько-Варшавському епархиальному вестнику" вперше з'являється стаття де автор описує місцевість, урочища та висловлює думку, щодо локалізації Угровська та монастиря „Св. пророка Даниила"[4]. Підписана стаття ініціалами Е.М., на нашу думку це ініціали єпископа Модеста (в миру Данило Костянтинович Стрельбицький). Він протягом 1878-1884 р.р.обіймає посаду єпископа у Холмсько-Варшавській єпархії. Їй підпорядковувалися етнічні українські землі Холмщини та Підляшшя (у складі тодішніх Люблінської і Сідлецької губерній), що разом з Волинню перебували під владою Російської імперії. Не дивлячись на посади які обіймав, він як людина вчена і енергійна захоплювався історією і пам'ятками того краю, де йому доводилося перебувати на церковній службі. Краєзнавчі уподобання і жвавий інтерес до науки сприяли тому, що владика заоохочував до історико-краєзнавчих досліджень членів багатьох православних церковних братств, які діяли на території підлеглих йому єпархій, став ініціатором або сприяв заснуванню науково-громадських установ релігійного характеру – давньосховищ (церковних музеїв), бібліотек, церковно-археологічних товариств.

Першим музейним закладом, організованим з ініціативи Модеста, став церковно-археологічний музей при Свято-Богородицькому православному церковному братстві у місті Холмі (нинішньому Хелмі на території Польщі). Офіційне відкриття музею відбулося 8 березня 1882р. Окрім організації музею, єпископ Модест мав намір створити у Холмі церковно-археологічне товариство, яке б дійсно на наукових засадах займалося пошуком, вивченням, збереженням і популяризацією пам'яток церковної історії Холмщини і Підляшшя.[5]

В 1886 році виходить книга Модеста „Холмская православная епархия", де автор в розділі „Епископская кафедра в Угровске" більш ширше висвітлює історію Угровська, кафедри монастиря і висловлює думку щодо локалізації міста та монастиря.[6]

З цих двох повідомлень 1884 і 1886 років можна стверджувати, що автор самостійно обстежував околиці населених пунктів Угруська, Старе Стульно, Нове Стульно, Воля Угруська і т.д., абож користувався досить достовірною інформацією. Ми вважаємо, що від 1884 року необхідно починати відлік досліджень археологічної пам'ятки, городища залишків літописного Угровська.

З-поміж досліджень про пам'ятки Холмщини і Підляшшя за інформаційною насиченістю вирізняється книга настоятеля Горбовської парафії і благочинного церков 1-ї Більської округи на Підляшші Ф.Гербачевського „Русскія древности и памники православия Холмско-Подляшской Русі". Книга у формі коротких нарисів знайомить з різними, головним чином церковними, історичними пам'ятками. В розділі „Угрускъ, древняя кафедра Епископъ и уцелевшия в немъ древности" коротко висвітлена історія літописного Угровська, єпископської кафедри, монастиря (в тексті чомусь названо *„...монастыря св.пророка Иліи,..."*). В тексті автор зазначає, що де знаходився монастир і кафедральна церква, йому достовірно не було відомо.

В 1840 році в Угруську (село Угруськ Польша) була розібрана церква св.Миколая, яка стояла на невеликому підвищені, ніяких давніх документів при ній не збереглось. По розповідями старожилів вона

Рис.1 Фрагмент карти «Археологическая карта Волынской губернии», (за В.Антоновичем).

Рис.2 Фотографія 1930-х років, першої укріпленої площадки городища, урочище "Церковка", (за О.Цинкаловським).

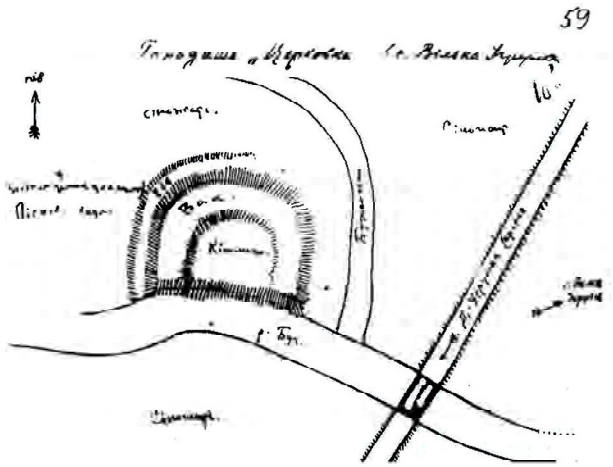

Рис.3 Схематичний план першої укріпленої площадки городища, урочище "Церковка", (за О.Цинкаловським).

Рис.4 Фрагмент карти «Східна Європа до кінця XIIIст., (за Л.Махновцем). Місто Угровськ позначено невірно на лівому березі р.Західного Бугу.

Рис.5 Цегла з урочища "Церковка".

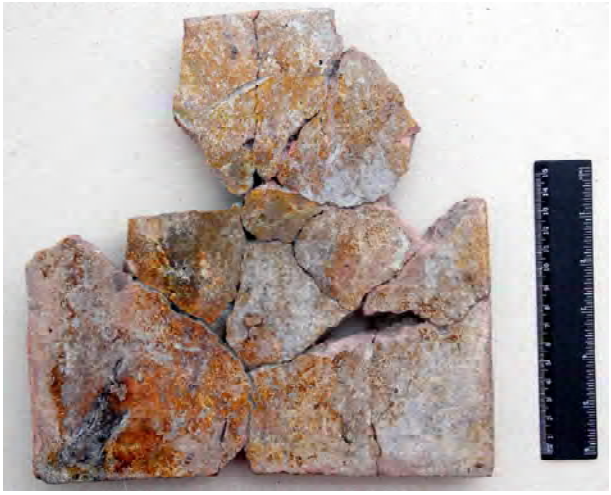

Рис.6 Керамічна полив'яна плитка.

Рис.7 Фрагмент кам'яної плитки „волиніт".

Рис.8 Натільний золотий хрестик.

Рис.9 Енколпіон (до реставрації).

Рис.10 Хірургічний ніж (scolpelus), фрагмент стінки кровососної банки (cucurbitulae); бритви („бричь"), пемза; вотивна підвіска .

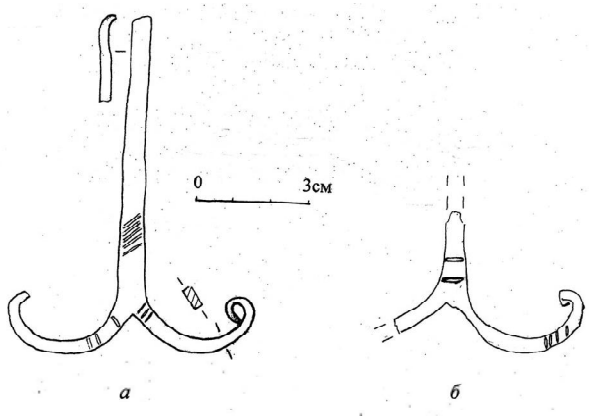

Рис.11 Малюнок двох фрагментів якороподібних металевих накладок.

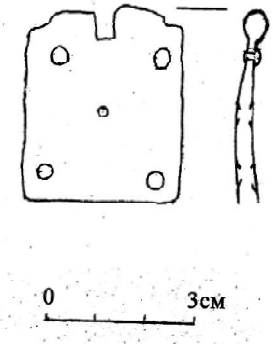

Рис. 12 Малюнок фрагмента застібки.

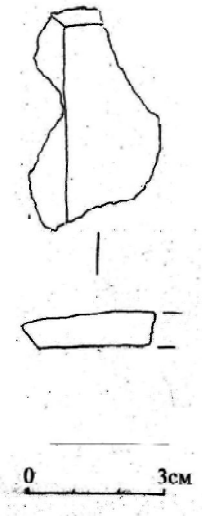

Рис. 13 Малюнок фрагмента обвугленої дерев'яної дошки.

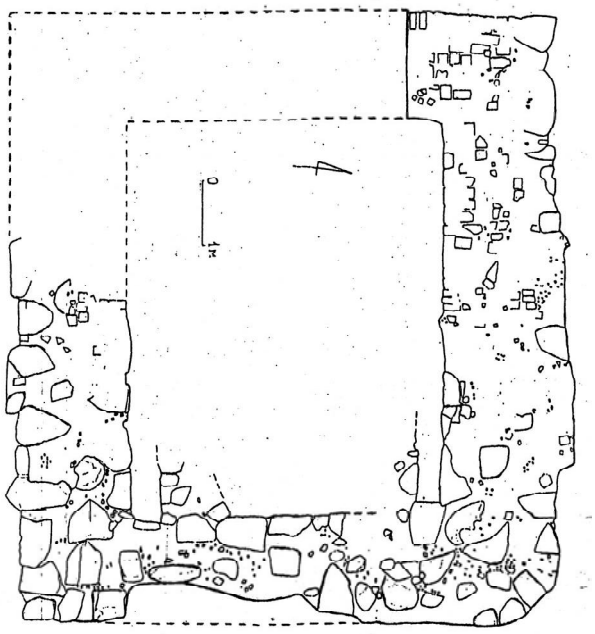

Рис.14 Малюнок фундаменту оборонної Угровської башти волинського типу (за Ю. Мазуриком)

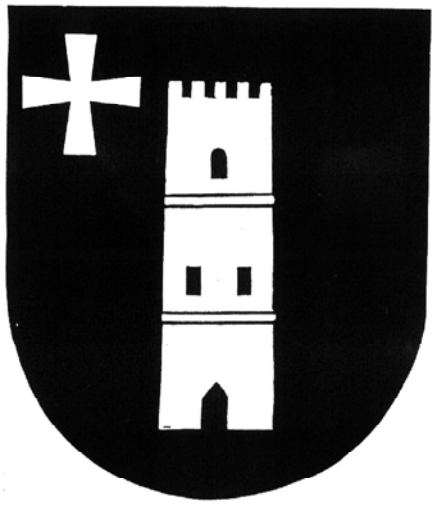

Рис.15 Герб Любомльського району (землі).

Наше життя

Любомльська районна громадсько-політична газета

№ 101 (7734) ✦ Четвер, 28 грудня 2000 року ✦ Ціна договірна

Є СИМВОЛІКА В РАЙОНІ

Як ми вже повідомляли, 22 грудня 2000 року відбулась тринадцята сесія районної ради XXIII скликання. В її роботі взяли участь депутати обласної ради, начальники управлінь та відділів райдержадміністрації, сільські, селищний та міський голови, керівники окремих промислових та сільськогосподарських підприємств, які не є депутатами районної ради. В роботі сесії також брали участь голова райдержадміністрації В.М.Склянчук, начальник містобудування і архітектури облдержадміністрації Ю.Й. Казмірук та заступник начальника Волинського обласного центру зайнятості населення В.О.Гук, він же голова районної ради М.І.Кацук. Одне з обговорюваних питань на сесії було питання про роботу районного центру зайнятості щодо виконання територіальної програми зайнятості населення району у нинішній і таку ж програму на 2001 рік. З інформацією виступив директор районного центру зайнятості М.В.Вербик. Він повідомив, що з початку року в пошуках роботи до них звернулися 1258 чоловік. Торік безробітних було 996. Але рівень безробіття на кінець року знизився з 4,6% до чотирьох.

Районна служба зайнятості забезпечила роботою 224 громадян, 83 — здобули професії, як нині користуються попит. 1485 громадян отримували допомогу по безробіттю, зараз її отримують 652 громадян. За рік безробітним виплачено близько 300 тисяч гривень.

Програма зайнятості на 2001 рік передбачає певне скорочення безробітності в районі, надання належної допомоги безробітним, безкоштовне навчання та ін.

Депутати схвалили програму і затвердили відповідне рішення.

Наприкінці року з певних причин настала потреба корегування районного бюджету на 2000 рік. Начальник фінансового відділу райдержадміністрації О.С.Орищук у своїй інформації дав детальне роз'яснення причин корегування, куди будуть спрямовані додаткові кошти.

Про заходи щодо реалізації програми «Молодь Волині на 2001 рік доповів учасникам сесії начальник відділу у справах молоді та спорту Р.П.Пль.

Питання про символіку району виносилось на обговорення ще попередньої сесії районної ради. Зразки проектів герба і прапора району були представлені на обговорення депутатів. Про це інформував перший заступник голови райдержадміністрації С.Є.Гаврилюк.

Нинішня сесія стала, своєю чергою, історичною. На ній затверджено герб і прапор району. Їх опис і зразки ми вміщуємо у цьому номері, а з 1 січня 2001 року герб району прикрасить заголовок нашої газети.

Про соціально-економічну та політичну обстановку в нашій області розповів присутнім начальник містобудування та архітектури облдержадміністрації Ю.Й. Казмірук.

На сесії було обговорено і прийнято рішення по всіх питаннях, які виносились на порядок денний.

На закінчення перед учасниками сесії з Новорічними та Різдвяними вітаннями виступили учасники художнього ансамблю «Любава».

Наш кор.

НОТАТКИ З СЕСІЇ РАЙОННОЇ РАДИ

ГЕРБ

ПРАПОР

ПОЛОЖЕННЯ

про зміст, опис та порядок використання герба Любомльського району (землі).

Опис герба:

Герб Любомльського району (землі) — щит червоного кольору із зображенням сторожової вежі білого (срібного) кольору. У лівому верхньому куті зображено білий (срібний) Волинський хрест.

Зміст герба:

В гербі Любомльського району (землі) взято за основу силует сторожової вежі, яка стояла у містечку Угровську над Бугом на початку нашого тисячоліття. Вежа — основний елемент оборони, характеризує Любомльщину, як прикордонний регіон. Вежа білого (срібного) кольору, який в геральдиці символізує силу, багатство, розміщена на тлі (фоні) щита червоного кольору, який означає хоробрість, гарячу любов до своєї землі. Наявність білого Волинського хреста у верхньому лівому куті, як символу християнства і герба Волині свідчить про належність Любомльщини до Волинської землі.

Порядок використання:

Герб Любомльської землі використовується як місцева символіка на визнач знаках населених пунктів району, при оформленні адміністративних, торгових приміщень, на етикетках продукції місцевого виробництва, при оформленні торгових знаків, тощо. За використання місцевої символіки району рада може встановлювати місцевий податок.

ПОЛОЖЕННЯ

про опис, зміст і порядок використання Прапора Любомльського району (землі).

Опис прапора:

Прапор Любомльського району (землі) — прямокутне полотнище, що складається з трьох вертикальних смуг: з боків — зелені, посередині — жовта. В центрі прапора зображено Герб Любомльського району.

Зміст прапора:

Зелений колір на прапорі — колір символізує надію, достаток, багатства любомльської природи. Жовтий колір — колір землі, колір, що відображає золотисте колосся поля.

Порядок використання:

Прапор Любомльського району (землі) може використовуватися поряд із прапорами Волинського краю та Державним прапором [illegible] заходів. Крім того, він може бути використаний як місцева атрибутика при оформленні приміщень, прилеглих територій підприємств, установ, організацій тощо.

Рис.16. Копія газети «Наше життя» від 28.12.2000 р., де опубліковано «Положення про зміст, опис та порядок використання герба Любомльського району (землі)».

існувала триста років, а може і більше. І тільки народні перекази стверджують, що на цьому підвищені стояла давня кафедральна церква. В 1850 році поруч з цим підвищенням була побудована кам'яна церква в честь Успення Пресвятої Богородиці.[7]

Протягом др. пол. XIX – поч. XX століть розвитку історичного пам'яткознавства Російської імперії значною мірою сприяли археологічні з'їзди. Проведення археологічних з'їздів було проявом піднесення у цей час ролі історичної науки в суспільно-політичному житті Росії і археології як її складової частини. З усіх загальноросійських археологічних з'їздів найбільше уваги пам'яткам Волині було приділено на одинадцятому з'їзді. Для його підготовки були проведенні числені заходи, спрямовані на виявлення і вивчення археологічних, археографічних, малярських, архітектурних та інших старожитностей. Так зокрема у літку 1898 р. на Волинь для розкопок курганів і городищ прибули проф. В.Антонович і його дружина – археолог К.Мельник-Антонович.

Для археологічного обстеження місцевості у басейні р.Зх.Буг, що своєю середньою течією розділяє Волинь і Холмщину, був відряджений М.Біляшівський.

Паралельно з оглядом пам'яток Волині організатори з'їзду передбачали провести дослідження старожитностей Холмщини і Підляшшя. Для цього професор В.Антонович мав вивчити і доповісти, які пам'ятки княжого періоду збереглися у Холмі, Угровську, Верещині, Столп'ї, Комові, Андрієві, інших населених пунктах Холмської землі. М.Біляшівський отримав доручення підготувати загальні підсумки археологічних досліджень Холмщини. Однак ряд причин – широка географія питань, які передбачалося обговорити на з'їзді, нестача коштів, слабкий на той час рівень історичного й пам'ятковознавчого вивчення Холмщини і Підляшшя, майже повна відсутність тут наукового потенціалу з числа російськомовних дослідників і т.ін. – перешкодили виконати намічене завдання.[8]

Але не дивлячись на перешкоди, дослідником вдалось, окрім збору і уточнення відомостей про

наявні в краї колекції старожитностей, також провести широкомасштабні пам'яткознавчі обстеження Волині. Зазначено, що істотно просунути вперед археологічне дослідження цієї місцевості наукові розвідки В.Антоновича та складена ним „Археологічна карта Волинської губернії", де зокрема згадується що згідно інформації Московського Археологічного Товариства біля Вульки Угрузької на (правому – М.Ю.) березі Буга є кругле городище.[9] На даний час ми локалізували цей об'єкт культурної спадщини як частину городища, тобто перша укріплена площадка, урочища „Церковка" або „Гора церковна". Також згадується, що тут в 1897 році М.Біляшівський знайшов стоянку кам'яного віку, ним було зібрано підйомний матеріал вироби з кременю та фрагменти глиняних горщиків. Очевидно, що і територія городища була обстежена дослідником (Рис.1).

В 1925 році на сторінках часопису „Духовна бесіда" виходить стаття С.Любарського „Село Угруськ, Володавського повіту на Холмщині", де автор висвітлює походження назви літописного Угровська, історію міста, єпископської кафедри монастиря пророка Данила. За народними переказами місто знаходилось де село Старе Стольно, Стольно і гора Стодверниця. Біля села Воля Угруська відмічає урочище „Стовпове", „Старини", „Гори Церковні". Тож С.Любарський висловив побажання, щоб провести грунтовні археологічні дослідження, які б дали багатий матеріал для історії країни. Але тут же оговорює, що „*...в наші часи цього виконати не можна з різних політичних обставин."*[10] Як нажаль, ці слова актуальні і сьогодні.

З об'єктивних і суб'єктивних причин напрацювання вищезгаданих подвижників-пам'яткознавців нині здебільшого маловідомі або незаслужено забуті. Але їх наукова спадщина не втратила свого значення і сьогодні.

На початку 30-х років XX ст. в урочищі „Церковка" дослідження провів О.Цинкаловський, на той час пагорб активно розмивався мав вигляд, як відмічає дослідник, розрізаної копиці (стіжка), до половини розмитого річкою, у кручі прослідковувались знахідки ранньосередньовічного періоду. Була опублікована фотографія цього пагорба (Рис.2) також дослідник склав схематичний план першої укріпленого майданчика городища, урочище "Церковка"[11], де показано, що річка Буг підмиває всю західну частину останця (Рис.3). Згадано про скарб срібних гривень, бронзову булаву із шипами, іншу зброю, а також прикраси, що були знайдені в урочищах „Стовпове поле", „Старина", „Церковка". Дослідник зв'язував це городище з літописним Угровським.[12]

Після Другої світової війни територія городища увійшла до прикордонної зони, що надовго унеможливило доступ науковців до пам'ятки. В археологічних публікаціях 1950-1980-х років городище згадується з посиланням на матеріали О.Цинкаловського, але з літописним Угровським прямо не зв'язується.[13] А на картах літописне місто Угровськ позначають невірно на лівому березі р.Західного Бугу (Рис.4).

У 1966 р. біля церкви с.Угруськ (село Угруськ Польща) Я.Гурбою та І.Кутиловською були проведені розвідкові розкопки, результати яких, на жаль, залишились неопублікованими.

В 1975 році П.О.Раппопорт в урочищі "Церковка" провів розвідкові роботи з метою з'ясувати наявність там залишок пам'яток архітектури XII-XIII ст.[14] Дослідник відмічає товщину культурного шару дещо більше 1 м (до материкового піску), виявлена ним кераміка була не давніша XIII ст., але слідів давніх будівель не було виявлено .[15]

У 1980 р. територія Воля-Угруської гміни була суцільно обстежена на предмет виявлення пам'яток археології. У 1988 р. в с.Угруськ біля церкви провела стаціонарні дослідження У.Рушковська, але матеріалів, які б підтверджували існування тут ранньосередньовічного городища не виявлено.[16] Далі дослідниця говорить, що суцільні розвідки в цьому районі взагалі не локалізували жодного городища і припускає, що воно могло знаходитись у Вільці Угруській на правому березі р.Західного Бугу в урочищі "Церковка".

У 1995 році С.Панишком, завідуючим сектором археології відділу охорони пам'ятників історії та культури при Волинському краєзнавчому музеї і О.Остап'юком, директором Любомльського краєзнавчого музею, в урочищі „Церковка" були проведені розвідкові роботи, у закладеному шурфі розміром 1,5х1,0 м. виявлені знахідки, які датуються XII-XIII ст.[17]

Протягом 1996,[18] 1997,[19] 1999[20] років була проведена спільна археологічна експедиція Волинського (Мазурик Ю.) і Любомльського (Остап'юк О.) краєзнавчих музеїв. Було знято топографічний план місцевості, зібрано підйомний матеріал, проведено розвідку околиці, проведено охоронні розкопки тощо.

Результати польових досліджень дозволяють стверджувати, що городище має три укріплені площадки, що не є характерним, але зрідка зустрічається серед давньоруських укріплень.[21] Тобто було відкрито комплекс міста (граду) котре функціонувало в XII-XIII ст.

В південній частині городища знаходиться перша укріплена площадка, стрімкий останець, відомий як урочище "Церковка" ("Церковище", "Гора церковна", іноді помилково вживається назва "Старина").

Останець висотою біля 12 м, піделіпсовидної форми в плані. У верхній його частині знаходиться горизонтальна площадка, східна сторона укріплена валом висотою 1,0-1,4 м. По периметру останця в північній, східній та частково південній частині прослідковується запливший рів. Із заходу останець оточений старицею, північно-західна його частина підмивається річкою, берег обривистий, крутизна схилів південної і північної частин останця - 17-18°, східної -30°. Найбільш круті схили західної частини - 38°, - утворені внаслідок водної ерозії. За свідченням місцевих жителів, ця частина останця розмивалась до середини 50-х років XX ст., потім русло річки поступово змістилося (відступило) західніше, на даний час поверхня схилу поросла деревами та кущами.

Відомості про конфігурацію останця та його площу відмічає В.Б.Антонович[22]. На початку XX ст. останець в плані був округлим, площа становила ½ десятини, (тобто 0,57га), однак не вказується чи це площа нижньої чи верхньої частини пам'ятки. Під час наших обмірів дитинця було встановлено, що площа нижньої частини, на рівні підніжжя становить 0,80 га, а площа верхньої частини тобто власне першої укріпленої площадки 0,18га. Якщо малося на увазі площа нижньої частини тоді різницю між цифрами (0,57га і 0,80 га) можна пояснити тим, що площа можливо визначалася приблизно «на око», то втрати хоча були, але незначні. Але якщо малося на увазі площа верхньої частини то тоді втрати були досить значні, за нашими підрахунками було втрачено 2/3 площі дитинця, можливо 0,39 га.

У літературі 1880–1930-х років згадується, що західна частина останця руйнується внаслідок водної ерозії. Ця сторона схилу сильно розмивалася Бугом, що приводило до відслонення ґрунту, а у верхніх шарах якого було видно людські кістки, що вказує на руйнування некрополя внаслідок природного фактору: *«…а на месте горы Церковни, размываемой тепер Бугом, находяться наверху камни, а в земле человеческие кости…»*[23]*; «… на місці Гори церковні, яке розмиває Буг, на верху каміння, а землі людські кости…»*[24]*; «З узбіччя, що осипається до Бугу велика кількість людських кісток…»*[25]*; «В урвищі городища до Бугу видно багато людських скелетів…»*[26]*; « Городище над річкою Буг (до половини змите річкою) форма зрізаного стіжка. На змитому боці річкою видно багато людських кісток…»*[27]. Про існування в Угровську некрополя, може також непрямо свідчити літописне повідомлення під 1268р., де згадується, що великий литовський князь – Войшелк, який прийняв чернецтво в монастирі святого Даниїла (Стовпника). Адже людина, яка залишалась в монастирі, як правило планувала прожити в ньому до кінця своїх днів і бути похованою на теренах монастиря у спеціально відведеному місці, тобто некрополі. В тогочасному суспільстві великого значення для спасіння душі набувало поховання у «святому місці».

З метою встановлення стратиграфічного розрізу нашарувань першої укріпленої площадки городища (з боку річки Західного Бугу) було проведено розвідкові роботи, на краю західного схилу укріпленої площадки, який колись зазнав руйнації внаслідок водної ерозії, були закладені три шурфи: один по центру і два по краям, відповідно біля південного і північного кутів схилу, також в центральній частині першої укріпленої площадки були закладені три розкопи загальною площею 48 кв.м. В ході досліджень культурного шару виявлено велику кількість залишків матеріальної культури XII–XIII ст. Зібрана значна колекція побутової і тарної кераміки, скляних і металевих виробів тощо. Виявлено сліди пожежі (сажо-вугільний шар, обвуглені колоди оборонної стіни, обвуглені зернівки та насіння тощо), що свідчить про загибель поселення внаслідок військового конфлікту. Це також підтверджують знахідки залізні бойові сокири, фрагмент меча, наконечники стріл, фрагменти захисного обладунку (кольчуги, панцирні пластини), тощо

Підчас роботи експедиції було виявлено 18 поховань, відповідно – три поховання в шурфах: у центральному (№ 12) і в південно-східному(№ 13, 14) та одинадцять поховань (№ 1–7,9–11, 16) в межах розкопів, що репрезентують ділянку некрополя. Окрім цього було виявлено поховання (№ 8, 15, 17, 18) за межами некрополя, це останки загинувших підчас військового конфлікту, які були залишені (поховані ?) на місці загибелі. Деякі поховання були розкриті частково тобто входять в стінку розкопу, це свідчить що некрополь продовжується в південно-східний, південний, західний і північно-західний напрямки. Орієнтація покійників на захід(№ 1, 3, 10, 13, 14) північний захід(№ 2, 4, 5, 7, 9, 11, 12, 16) і південний захід (№ 6). Поховання залягають в основному на глибині 0,6–0,8м. Але деякі – на 1,0 м (№ 10, 11) і 0,45 м (№ 16), які можна відповідно віднести до раніших і пізніших поховань, виявлених у межах розкопів. Біля поховань виявлено дерев'яний тлін з дощок товщиною 1–2см (№ 16); 2–3см (№ 1–3, 5, 10); 5–6 см (№ 14); 5–9 см (№ 12), це дозволяє інтерпретувати його як залишки домовин.

Поховання № 1–7 мають явно виражене рядове планування, що є суттєвою ознакою християнського кладовища[28], наявність якого на території укріпленого майданчика вказує, що в давньоруський період тут знаходилась церква. Наступні знахідки теж можуть свідчити про наявність тут у давньоруський період монументальної споруди (церкви):

Цегла (Рис.5). Під час розкопок виявлено 15 цілих цеглин розмірами 23,5–26,5х11,5–13,5х9,0–10,5см (так звана "пальчатка"). На деяких екземплярах прослідковуються сліди розчину (!) та кіптяви від дії вогню. Цегла такого формату широко застосовувалась на Волині у другій половині XIII ст.[29] Керамічні полив'яні плитки (Рис.6). Лицева сторона плиток вкрита зеленою, світло-зеленою, темно-зеленою та жовто-зеленою поливою. Встановлено розміри двох плиток: 24,0х23,7х2,3–2,7 см та ?х25,0х2,4–2,7 см; всього виявлено 43 фрагменти. Також виявлено фрагменти розчину, на якому вони кріпилися. Такі плитки широко використовувалися на Волині у давньоруський час для вистелення підлоги у храмах[30].

Фрагмент кам'яної плитки (діабазовий порфіріт, „волиніт" – порода темно-зеленого кольору), розмірами 3,6 х5,7 х 4,1 см товщиною 1,5 см. Лицева сторона старанно оброблена, має лощену фактуру (Рис.7). Така ж ціла плитка розмірами 24,5х14,2 см товщиною 2,0 см походить з Галича, знайдена під час розкопок церкви XII–XIII ст.[31] Характер оброблення плиток вказує на застосування їх в облицюванні. У Середньовіччі з кольором каменя асоціюється певний набір його сакральних якостей. Цілком можливо, що такі плитки мали сакральне значення і використовувалися в найбільш авторитетних частинах храму[32].

Мідні аркуші (покрівлі). Виявлено три фрагменти мідних аркушів товщиною 0,1 см. В одного з них розмірами 16,0х8,0 см крайня частина шириною біля 1 см рівномірно загнута. Таким чином в бляхарному ремеслі прибиралися задирки, що мотивувалося технікою безпеки при роботі з ними, а також і естетичними міркуваннями. Ймовірно, цей аркуш був крайньою частиною покрівлі. Інші два значно деформовані, приблизні розміри 9,0х10,0см; 10,0х1 4,5см.

Покриття кам'яних споруд відносяться до мало вивчених аспектів будівельних конструкцій Давньої Русі. Основними матеріалами для покриття зводів служили черепиця, свинцеві[33] та мідні[34] аркуші. Зокрема, про використання міді в цьому регіоні свідчать літописні повідомлення при описі Холма під 1259 р.: „[...] і ковалі заліза, і міді [...]"[35]; „[...]храми [були] прекраснії, і мідь од вогню повзла, як смола[...]"[36] (можливо тут мається на увазі відблиск відполірованої мідної покрівлі в променях сонця у порівнянні з смолою, а смола тут розуміється як живиця, що виділяється із стовбура хвойного дерева під дією тепла сонячних променів – М.Ю.).

Наймасовішою категорією знахідок серед залізних виробів є кріпильні цвяхи (119 шт.) По довжині вони коливаються від 1,0 до 8,0 см. Поперечний переріз усіх цвяхів – квадратної чи прямокутної форми. Загострюється цвях плавно від вістря вздовж стрижня до головки – круглої, квадратної чи прямокутної за формою [37]. Ці артефакти теж свідчать про будівельний період на цій ділянці.

У контексті вищезгаданих артефактів привертають увагу знахідки, які свідчать про християнізацію краю і ідентифікуються з церковнослужителями і знаттю:

Натільний золотий хрестик[38], рівнораменний із квадратними завершеннями, плоский з трубчастим вушком. Лицева і зворотна сторони гладкі, без зображень, середохрестя у вигляді чотирикінцевого лапчастого хреста підкреслене рельєфними рівчаками, такий же рівчак нанесений по середині вушка (Рис.8). Розміри хрестика: висота – 2,1 см, ширина – 1,5 см, товщина – 0,1 см. Вага 0,7 г. Проба золота – 750. На даний час аналогів цьому хрестику не виявлено, виріб являв собою унікальну та ціну річ і міг належити знатній особі[39].

Енколпіон, бронзовий литий[40], складається з двох частин у формі відкритого хреста з завісом у верхній частині. За допомогою завіс і штифта до енколпіона рухомо приєднане вушко у формі куба з усіченими кутами (Рис.9). Розміри хреста сягають: висота – 8,1см, висота з вушком – 10,0 см, ширина – 5,5см, товщина обох стулок – 0,9–1,1 см. Форма хреста – з округлими лопатями та додатковими виступами.

На лицевій стороні вміщене рельєфне зображення розп'яття, нижче від його центру з обох боків літери не читаються, в медальйонах містяться поясні зображення святих із пропорційними розмірами голови і тіла.

На зворотній стулці розміщене рельєфне зображення Богородиці з недосить чіткими написами з обох боків. У медальйонах вміщені такі ж зображення святих за виключенням верхнього медальйона, де містяться зображення святого з доволі крупною головою і досить вираженим німбом – аналогічні зображення відомі на енколпіонах іншого близького типу цього ж періоду, вони персоніфікуються як євангелісти, однак там вони одинакові за стилістикою у всіх медальйонах[41]. Питання про наявність на угровському енколпіоні одного медальйона іншого типу залишається відкритим, адже така розбіжність зафіксована вперше. Енколпіон значно окалений. Це свідчить про дію вогню під час пожежі. У внутрішній частині збереглася реліквія –обвуглена органіка – два фрагменти трубчатої кістки і дрібні фрагменти дерева (?). Власником енколпіона із реліквією такого типу могла бути знатна світська особа або ж хтось із вищого духовенства (настоятель храму, настоятель монастиря, єпископ). Така знахідка з реліквією на теренах Волині виявлена вперше[42]. Енколпіон належить до характерної і найчисельнішої групи хрестів з

низьким рельєфом і дрібними, щільно скомпонованими зображеннями (група VII за Галі Корзухіною та Анною Пєсковою[43]). Аналогічні зразки виступають як на території Давньої Русі, так і поза її межами й датуються першою половиною XIII ст.[44]

Полив'яна чаша на піддоні з накривкою (потир?), фрагменти чаші репрезентують залишки покришки, вінчика, дна і долішньої частини піддона (підніжжя). На основі графічної реконструкції дану посудину можна відтворити як чашу на піддоні з накривкою. Її приблизні розміри: висота – 14см, діаметр вінчика – 17см, діаметр тулуба – 18см, діаметр піддона – 10см[45]. Вона має відігнутий назовні вінчик із заглибленням для накривки, коротку шийку, опуклий тулуб, плавно переведений до піддона. Горішній край вінчика орнаментують косі вдавлення. Горішню частину тулуба і внутрішню частину накривки орнаментують кільця (трубчастий штамп). Із зовнішньої і внутрішньої сторін кераміка покрита зеленою поливою, тісто добре відмучене, на зламі має світлий колір.

Безпосередні аналогії такої посудини нам не відомі. На даному етапі дослідження складно вказати місце виробництва віднайденої посудини. Полив'яний посуд постачався до давньоруських земель з Північного Причорномор'я та Західної Європи. Також є свідчення, які дозволяють припустити існування майстерень полив'яної кераміки в XII–XIII ст. у Києві, Чернігові, Любечі, Вишгороді, Холмі та інших містах[46]. Однозначно такий посуд на той час був дорогим і не виготовлявся у великій кількості.

Певною мірою близькі за формою посудини прослідковуються на мініатюрах Радивилівського літопису у сценах застілля княжих еліт[47]. Ці посудини об'єднує одна спільна риса – діаметр піддона приблизно в два рази менший від діаметра вінчика.

Отже, власником такої чаші могла бути знатна особа (світська чи з вищого духовенства). За формою (видовжені, горхня частина розширена і встановлена на підніжжі та наявності накривки) вона дуже близька до церковних чаш – потирів. Такими металевими чашами користуються у церковній практиці й досі[48].

Фрагменти амфор (44 шт.) вказують на торговельні зв'язки із теренами Північного Причорномор'я.

Як уже згадано, в культурному шарі виявлено значну кількість обвуглених зернівок та насіння, палеоетноботанічні дослідження яких проведено в Інституті археології НАН України. Виходячи зі складу знахідок, можна твердити про вирощування в околицях Угровська вівса посівного (*Avena sativa)*, жита *(Secale cereale)*, ячменю плівчастого *(Hordeum vulgare)*, гороху *(Pisum sativum)*. Ці рослини і тепер вирощуються на Волинському Поліссі. Невеликі домішки зернівок та насіння інших культурних рослин – пшениці м'якої *(Triticum aestivum s. l.),* пшениці плівчастої однозернянки (*Triticum monococcum)* та двозернянки *(Triticum dicoccon)*, проса посівного *(Panicum miliaceum)*, сочевиці (*Lens culinaris)* з городища, можливо, пов'язані з торговельними зв'язками[49]. В загальному, ці знахідки відповідають продуктовому набору до столу монастирських ченців[50].

Привертають увагу також знахідки, які свідчать про медичну справу: хірургічний ніж (scolpelus), медичний гачок (hemylus), фрагмент стінки кровососної банки (cucurbitulae), бритва ("бричь"), фрагмент виробу з пемзи (вулканічна порода), який міг використовуватися як гігієнічний засіб; вотивна підвіска у вигляді стилізованого серця (Рис.10). Можна припустити, що ці предмети належали ченцям-лікарям, які спеціалізувалися у широкому спектрі медичних і гігієнічних послуг, й засвідчують високий рівень давньоруської медицини в монастирі святого Даниїла (Стовпника)[51]. На той час монастирі були організаторами перших на Русі лікарень[52].

Виявлені деякі артефакти в культурному шарі два фрагменти якороподібних металевих накладок; фрагмент металевої застібки; фрагмент обвугленої дерев'яної дошки, (Рис. 11-13) інтерпретуються, як окремі елементи оправи книги. Ці археологічні знахідки засвідчують про поширення книг серед давньоруського населення Волині, насамперед серед мешканців Угровська, а також свідчать про те, що монастир Даниїла (Стовпника) відігравав роль освітнього осередку держави. [53]

Варто звернути увагу на посвячення монастиря, пов'язане з іменем історичної особи – Даниїл Стовпник (409–493 рр.) – чернець у Сирії, одинець-заточник у Константинополі, з 460 року до смерті жив на стовпі (башті), святий, пам'ять 11 грудня [54].

У цьому ключі привертає увагу інший укріплений майданчик – урочище "Стовп" ("Стовпове") у північній частині городища за 0,6 км від урочища "Церковка". Він має мисоподібну форму площею біля 2 га, з півночі і півдня до нього примикає заболочена заплава, від заходу його підмиває Буг. У середній частині майданчика знаходиться штучний земляний пагорб висотою до 2,5 м, у плані ближче до округлої форми діаметром біля 40 м, біля північно-західної частини пагорба простежується заплилий рів. У центральній частині пагорба відкрито долішню частину башти волинського типу[55]. Вона збереглася на рівні фундаменту, залишки будівлі прямокутної форми зорієнтовані з незначним відхиленням за сторонами світу за віссю захід-схід, зовнішні розміри 7,4х9,3 м, ширина стін 1,5–1,7 м (Рис.14). Археологічні і

топографічні матеріали вказують, що башта як ядро оборони відігравала роль, аналогічну західноєвропейським донжонам. В оборонному будівництві княжої доби термін "столп" вживався разом з терміном вежа для визначення башти, що стояла окремо і виконувала функції як оборонні, так і житлові. Також треба відмітити, що в XIII ст. на Русі столпами називали лише башти, муровані на всю висоту[56]. Такий потужний оборонний вузол давав змогу надійно контролювати транспортний рух як сухопутний, так і річковий.

Отже співставляючи припущення попередніх дослідників, а також писемні, археологічні і топографічні матеріали, можна стверджувати про те що місто Угровськ мало в другій половині XIII ст. велике політико-адміністративне, церковне та культурне значення.

Також треба відмітити, що експонати отримані під час археологічних розкопок городища літописного Угровська, знайшли своє відображення у експозиції Любомльського краєзнавчого музею, виставках Волинського краєзнавчого музею, у вітчизняних і зарубіжних публікаціях, в тому числі і місцевої преси.

Археологічне відкриття фундаменту оборонної башти волинського типу, надихнуло заступника голови Любомльської районної ради Солом'янюка В.Я., директора Любомльського краєзнавчого музею Остап'юка О.Д., при консультації археолога Мазурика Ю. М., запропонувати, як основу до герба Любомльського району – силует Угровської башти (мал. 15). Проект герба підготовив Дзей М.С. – художник, краєзнавець. Проект був обговорений громадкістю району і прийнятий рішенням Любомльської районної ради від 22.12.2000 р. № 13/6. (Рис.16).

---

1. Полное собрание русских летописей. – Е.2. – Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Стб. 721, 732, 754, 758, 842, 867.

2. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). Луцьк – 2002. – С. 199, 200.

3. Там само. – С. 411.

4. Е.М. Холмская православная епархия // Холмско-Варшавский епархиальный вестник издаваемый при Холмско-Варшавской архиерейской кафедре. Том VIII. – 1884.-№2. – 15 (27) января. – С.23.

5. Гаврилюк С.В. Роль владики у налагодженні історико-краєзнавчої і пам'яткоохоронної роботи на Холмщині, Підляшші та Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) // Науковий вісник ВДУ ім.Лесі Українки. №3, 2000. – С.12, 13.

6. Холмская православная єпархія, Модеста, б.Епископа Люблинского, ныне Нижегородскаго и Арзамскаго. – Варшава, 1886. – с.27, 28.

7. Гербачевский Ф. Русские древности и памятники православия Холмско-Подляшской Руси (Люблинской и Седлецкой губ.) – Варшава, 1892, – С.133, 134.

8. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство... – С.284.

9. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологическаго съезда. – М.,1901. –Т.1. – С.66.

10. Любарський С. Село Угруськ, Володавського повіту на Холмщині // Духовна бесіда. Варшава, 1925. - №17-18. – С.12.

11. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. – Львів, 2010. – С.72, рис.28.

12. Cynkalowski A. Materialy do pradziejow Wolynia i Polesia Wolynskiego. – Warszawa, 1961. –S.170, 198; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег, 1984. – Т.1. – С.178-179; 1986. – Т.2. – С.476-477.

13. Ратич О.О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – С.13; Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья // Свод археологических источников. – М., 1961. – Вып.Д1-29. – С.31; Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1995. – С.142; Карта «Східна Європа до кінця XIIIст.»//Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л.Махновець. – К., 1989.

14. На нашу думку розвідки на городищі були зумовлені перевіркою переказів про баштy часів князя Данила, біля Угруська. Цю інформацію опублікував Ф.Гарбачевський у вказаній праці. – С.134. Докладніше див.: Раппопорт П.А. Волынские башни // МИА. – М., 1953. – №31 – С.220.

15. Раппопорт П.А. Отчет о работе Архитектурно-археологической экспедиции в 1975 году.

16. Ruszkowska U. Badania na stan 11/12 i 13 w Uhrusku, gm. Wola Uhruska // Informator o badaniach archeologicznych w wojewodztwie Chelmskim w 1987 roku, q3. – S.45-49; Ruszkowska U. Wieze Ziemi Chelmskiej // Wiesci Chelmskie. – Rok IV.-№5 (30). – czerwiec – lipiec 1994 r. – S.6.

17. Панишко С.Д. Дослідження літописного Угровська // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. – К., 1996. – С.201-202; Панишко С.Д. До проблеми локалізації давньоруського Угровська // Київська Старовина. – 1997. - №5. – С.168-177.

18. Мазурик Ю., Остап'юк О. О.Цинкаловський про локалізацію літописного Угровська (до 790-річчя

Угровська) // Минуле і сучасне Волині: О.Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. – Луцьк, 1998. – С.52-53

19. Mazurik J., Panyszko S. Ostapiuk O. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska // Archeologia Polski srodkowowschodniej. – T.III. – Lublin, 1998. – S.175- 182; Мазурик Ю., Остап'юк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині. // Замосцько-Волинські музейні зошити. Zатоньж – 2003. Т.1. – С.45-60: Мазурик Ю.М. Волинський краєзнавчий музей продовжувач в дослідженні літописного Угровська (до 120-річчя початку дослідження Угровська). //Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип.3.- Луцьк, 2004.-С.340-345; Мазурик Ю., Остап'юк О. До проблеми локалізації монастиря Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську // Do piękna nadprzyrodzonego. Chelm, 2003. T.1.– S.319-327; Мазурик Ю.М. Монастир Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську (до питання історіографії та попередні дослідження) //Могилянські читання 2005. Монастирські комплекси в контексті християнської культури. Збірник наукових праць. К.-2006.- С323-329.

20. Мазурик Ю.М., Остап'юк О.Д. Звіт про археологічні дослідження біля с.Новоугрузьке, Любомльського району, Волинської області в 1999 році. – Луцьк-Любомль. 2000. – С.1-104.

21. Раппопорт П.О. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV в.в. – МИА.– М.,Л., 1967. – №140. – С.12.

22 Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологическаго съезда. – М.,1901. –Т.1. – С.66.

23. Е.М. Холмская православная епархия // Холмско-Варшавский епархиальный вестник издаваемый при Холмско-Варшавской архиерейской кафедре. Год VIII. – 1884. - №2. – 15(27) января. – С.23.

24. Холмская православная єпархія, Модеста, б. Епископа Люблинского, ныне Нижегородскаго и Арзамаскаго. – Варшава, 1886. – С.27, 28.

25. Гербачевский Ф. Русские древности и памятники православия Холмско-Подляшской Руси (Люблинской и Седлецкой губ.). – Варшава, 1892. – С.133, 134.

26. Любарський С. Село Угруськ, Володавського повіту на Холмщині // Духовна бесіда. Варшава, 1925. - №17-18. – С.12.

27. Cynkalowski A. Materiały do pradziejow Wołynia i Polesia Wołynskiego. – Warszawa, 1961. – S.198.

28. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. – К., 1990. – С. 108; Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст.. - К., 1993. -С.-20,95,145; Томенчук Б.П. Прицерковні кладовища княжого Галича // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ-Галич, 1998.-С.127-132.

29. Малевская М.Я. Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII – XIV вв. // Советская археология. – 1984. – №4. – С.215; Раппопорт П.А. О времени появления брускового кирпича на Руси // Советская археология. – 1989. – №4. – с.208-209.

30. Раппопорт П.А. Русская архитектура X-XIII вв. // Свод археологических источников. –Л., 1982. – Вып.Е 1-47. С.106, 184, 185; Археология Украинской ССР.–К., 1986. –Т.3. –С.454.

31. Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі княжого Галича// Записки НТШ. Т. CCXXXV. – Львів.1998. – С.584, 590.

32. Мазурик Ю. Фрагмент кам'яної облицювальної плитки з урочища „Церковка" літописного Угровська.// Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції. Луцьк, 2004. – С.150-152.

33. Гребень П.Н. Кровля надвратной церкви княжеских ворот XII-XIII вв. в Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XII вв.". – К., 1990.–С.34.

34. Коваль І. Церковна археологія // Курс лекцій. – Івано-Франківськ, 1998. – С.125; Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850-1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С.207.

35. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л.Махновець. – К., 1989. –С.418.

36. Там само. – С.419.

37. Mazurik J., Panyszko S., Ostapiuk O. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska // Archeologia Polski środkowowschodniej. – T.III. – Lublin, 1998. – S.179, ryc.5, 16-19

38. Фонди Любомльського краєзнавчого музею, інв. № М-8.

*39. Mazurik J., Panyszko S., Ostapiuk O. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska // Archeologia Polski środkowowschodniej. – T.III. – Lublin, 1998. – S.179, ryc.5,*23; *Савицький В., Остапюк О. Натільні хрести та підвіски із з зображенням хреста VI-XIIIст. у збірці Любомльського краєзнавчого музею. //Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Випуск 20. Матеріали XX міжнародної наукової конференції м. Луцьк 27-28 серпня 2013 року. – Луцьк, 2013. –С.129, 130, рис.3:2.*

40. Фонди Любомльського краєзнавчого музею, інв. № і-23. Енколпіон в 2004 році реставрований у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України (м.Київ).

41. Корзухина Г.Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI-XIIIвв. –СПб: Петербурское Востоковедение, 2003 – С.194, табл. 138-142.

42. Мазурик Ю.М., Остапюк О.Д. Хрест-енколпіон з літописного Угровська. //Сакральне мистецтво Волині. Науковий збірник. Вип.9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції м. Луцьк, 31 жовтня -1 листопада 2002 року. – Луцьк. 2002. – С.107-109; Остапюк О, Савицький В. Давньоруські енколпіони у збірці Любомльського

краєзнавчого музею. //Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії та культурі Володимира-Волинського та Волині. На-уковий збірник. Випуск 47. Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1025-річниці Хрещення Київської Русі та першої писемної згадки про Володимир-Волинський, м. Луцьк – м.Володимир-Волинський, 19-20 червня 2013 року,. Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2013. – С.129,130, 134, 135, рис.4.

43. Корзухина Г.Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI-XIIIвв. –СПб: Петербурское Востоковедение, 2003 –С.193-195, табл. 117-151.

44. Нечитайло В.В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X- перша половина XIII ст.).-К., 2001 – С.12, №81.

*45. Mazurik J., Panyszko S., Ostapiuk O. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska // Archeologia Polski środkowowschodniej. – T.III. – Lublin, 1998. – S.177, ryc.3,*12.

46. Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси. М.1972. – С.5-11; Макарова Т.И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси.//Свод археологических памятников. М. 1967. – С.35-39; Auch M. Wszesnoньke dniowieczna ceramica szkliwona zchelma. Woj. Lubeiske // Archeoiogia Poiski. T.XLIX: 2004. z.1 -2. – S.88-89.

47. Радзивиловская летопись. Факсимильное воспроизведение рукописи. СПб.; М. – 1994. – Л.11 об.; 70 об.; 181; 222.

48. Мазурик Ю. До питання інтерпритації полив'яної чаші з архелогічних розкопок літописного Угровська, урочище „Церковка". // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XII міжнародної конференції м. Луцьк, 27 – 28 жовтня 2005 року. – Луцьк, 2005. – С. 151 – 153.

49. Пашкевич Г., Мазурик Ю. Результати палеоетноботанічного дослідження матеріалів з розкопок городища біля с.Новоугрузьке. // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000-2002рр. Збірник наукових праць.. – Луцьк: Надстир'я 2002. – С.143, 144; Пашкевич Г., Мазурик Ю. Палеоетноботанічне дослідження матеріалів з розкопок городища XII-XIII ст. біля с. Новоугрузьке Любомльського району. // Минуле і сучасне Волині й Полісся. Рожище і рожищенці в історії Волині та України: проблеми волинезнавства. Науковий збірник. – Вип.23: Матеріали XXIII обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції Луцьк - Рожище, 23 травня 2007 року –Луцьк, 2007 – С.221-223.

50. Ричка В.М. Повсякденне життя монастирів Київської Русі. // Український історичний журнал. – 1995. - №5. – С.51.

51. Мазурик Ю.М. До питання інтерпритації функціонального використання ножа з довгою ручкою з археологічних розкопок літописного Угровська. //Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся. Науковий збірник. – Вип.21: Матеріали XXI Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конфе-ренції , 17 листопада 2006 року –Луцьк, 2006 – С.215–217; Мазурик Ю.М. До питання інтерпритації фрагмента скляної посудини з опуклим дном з археологічних розкопок літописного Угровська.//Минуле і сучасне Волині та Полісся: роде наш красний. Науковий збірник. – Вип. 24: Матеріали III Волинської обласної науково-етнографічної конфе-ренції, 14-15 червня 2007 року - Луцьк, 2007. – С.238–241: Мазурик Ю.М. Фрагмент виробу з пемзи з археологічних розкопок літописного Угровська, урочище "Церковка" // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. Науковий збірник.-Вип.20: Матеріали XX Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конфе-ренції , 28 жовтня 2006 року - Луцьк, 2006. – С.168–170; Мазурик Ю. Медичні інструменти із археологічних розкопок монастиря Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську / Ю.Мазурик // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) [Текст]:[зб. наук. пр.].Вип.5/ Ін-т історії України НАН України.-К: Видавництво Інституту історії України, 2005. – С.449-456.

52. Горелова Л. Монастирська медицина Русі //Український історико-медичний журнал „Агапіт". – 1996. - №4.-С.15.

53. Мазурик Ю.М., Остап'юк О. Д. Декілька аспектів щодо перебування книгозбірні у літописному Угровську (XIII ст.).// Волинська книга: історія дослідження, колекціонування. Науковий збірник./ Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Музей книги та друкарства. - Випуск 3. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2015. – С.67-77.

54. Літопис Руський. /За Іпатським списком переклав Л. Махновець. –К., 1989. –С.482.

55. Мазурик Ю.М., Остапюк О.Д. Локалізація башти в літописному Угровську // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000-2002рр. Збірник наукових праць.. – Луцьк: Надстир'я, 2002 – С.128-132; Мазурик Ю., Остап'юк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині. // Замосцько-Волинські музейні зошити. Zатоньж – 2003. Т.1. – С.45-60.

56. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. // Материалы и исследования по археологи СССР. – Москва-Ленинград, 1956. – №52. – С. 137; Раппопорт П.А. Очерки по истории воєнного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X-XIVвв. // Материалы и исследования по археологи СССР. – Москва-Ленинград, 1961. – №105. – С.144; Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т.3. – С.384; Словарь архитектурно-реставрационных терминов. – К., 1990. – С. 131.

Тамара АНДРЕЙЧУК, Олександр ВЕРНИДУБОВ *(Луцьк)*

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОЛЕКСАНДРА ДМИТРОВИЧА ОСТАПЮКА

В руках сучасних істориків і краєзнавців – благородна та відповідальна, важлива для майбутнього України справа відродження історичної пам'яті, збереження зв'язку часів.

І допоки є небайдужі люди, ентузіасти – подвижники, які бачать своє покликання у збережені та вивчення історико-культурної спадщини, - не перерветься нитка історичного пізнання, що єднає минуле, сучасне та майбутнє.

Одним із тих, хто присвятив своє життя самовідданій праці на ниві історії й краєзнавства - є Олександр Дмитрович Остапюк.

8 травня 2017 року Олександр Дмитрович відсвяткував свій 70-ти річний ювілей. З 1993 року Олександр Дмитрович очолює Любомльський краєзнавчий музей, який створював разом із своїм батьком - відомим краєзнавцем, вчителем історії і музейником Дмитром Олександровичем. Батьківська краєзнавча стезя рано прищепила інтерес до дослідницької та музейної діяльності Олександра Дмитровича. Син наглядно мав можливість оцінити предмети старовини з приватної батькової колекції археології, нумізматики, письмових документів, які він збирав десятиліттями, об' їздивши всі села Любольського району. Ця багата батькова колекція сьогодні представлена в основі експозиції Любомльського музею. Продовжуючи батьківську музейну справу, Олександр Дмитрович поповнює її новими артефактами з історії та культури краю.

Музейне та наукове життя О.Д.Остапюка виявляється напрочуд багатим. Він проводить значну науково-дослідницьку роботу, багато працює над дослідженням документів по історії Волині в архівах та бібліотеках Києва, Львова та Луцька, вивчаючи матеріальну та духовну спадщину Любольщини. Творчі здобутки визначили напрямки його наукових уподобань та здійснили значний вплив для популяризації історичних знань про рідний край.

О.Д. Остапюк в науково-дослідницькій діяльності завжди прагне відкрити та пізнати щось нове про свій рідний край. Бо вважає, що «… історія вчить тільки тих, хто хоче вчитися. Не знаючи свого родоводу, історії свого населеного пункту і своєї країни важко стати патріотом і гідним громадянином своєї країни. Коли ти зберігаєш традиції, мову і культуру свого народу і передаєш їх іншим, ти щасливий і впевнений у майбутньому своєї держави….».

Сьогодні в творчому доробку Олександра Дмитровича 101 стаття в у музейних та фахово – спеціальних виданнях та 90 краєзнавчих публікацій в газетах. Окрім цього, він – автор монографії «З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині» (Луцьк, 2011), упорядник численних буклетів та брошур, туристичних путівників.

Його науково - дослідницька робота характеризується широким діапазоном:

1. Виявлення, збереження та дослідження археологічних пам'яток Любомльщини;
2. Вивчення давньої історії Волині та Любомльщини
3. Дослідження сакральних комплексів Любомльщини.
4. Історичні нариси та топографії сіл Любомльського району та Волині;
5. Історія общин національних меншин краю;
6. Ролі особистості в історії рідного краю (Любольщини);
7. Практики музеєзнавства та колекціонування.

1. Публікації в наукових виданнях: збірниках, альманахах, часописах

1998

1. До ранньої історії Любомля // Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура. Наук. зб. Матеріали VIII Волинської обласної іст.-краєзн. конф. 27-29 листопада 1995 року. – Луцьк, 1998.- С.66-67.

2. Могильники вельбарської культури на території Любомльського району //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Наук. зб. Матеріали IX наук. іст.-краєзн. конф. 20-23 січня 1998 року. – Луцьк, 1998.- С.182-183.

3. З історії Любомльської єврейської общини // Національні меншини правобережної України. Історія і сучасність. Наук. зб. Матеріали наук. іст.-краєзн. конф. у Новоград-Волинському. – Житомир, 1998.- С.76-79.

1999

4. Про створення і діяльність Любомльського краєзнавчого музею// Волинський музей. Історія і сучасність. Наук. зб. Випуск ІІ. - Луцьк, 1999. - С. 72-74.

5. Мій батько // Роде наш красний. Волинь у долях краян і людських документах. - Т. ІІІ. – Луцьк: Вежа, 1999. - С.432-452.

2000

6. З історії Георгіївської церкви м. Любомля // Пам'ятники сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Наук. зб. Матеріали VII міжнар.наук. конф. Волинського іконопису, м. Луцьк, 27-28 лист. 2000 р. - Луцьк: Надстир'я, 2000. – Вип. 7. - С.60-74.

2001

7. З історії церкви Різдва Пречистої Богородиці в м. Любомль //Пам'ятники сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Наук. зб. Матеріали VIII між нар.наук. конф. Волинського іконопису, м. Луцьк, 13-14 груд. 2001 р. - Луцьк: Надстир я, 2001. – Вип. 8. - С. 115-121.

2002

8. Волинські шляхи Болеслава Пруса // Історія міст і сіл Великої Волині. Науковий збірник «Велика Волинь». Т. 25 (частина 2). – Житомир, 2002. –С.28-34.

9. Марки Волині. Унікальна Любомльська серія // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Наук. зб. Матеріали Х наук. істор.-краєзн. конф.- Луцьк: Надстир'я, 2002. – С.105-112.

10. Могильники поморської культури на території Любомльського району // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Наук. зб. Матеріали Х наук. істор.-краєзн. конф.- Луцьк: Надстир'я, 2002. С.125-128.

11. З історії Успенської церкви села Радехів Любомльського району // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Наук. зб. Матеріали Х наук. істор.-краєзн. конф.- Луцьк: Надстир'я, 2002. – С.204-209.

12. Дослідник Полісся Ю.В. Кухаренко (До 80-річчя з дня народження) // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Наук. зб. Матеріали Х наук. істор.-краєзн. конф.- Луцьк: Надстир'я, 2002. – С.248-250.

13. Родом з Любомля // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Наук. зб. Матеріали Х наук. істор.- краєзн. конф.- Луцьк: Надстир'я, 2002. – С.252-253.

14. З історії костьолу Св. Трійці м. Любомль // Сакральне мистецтво Волині. Наук. зб. Матеріали ІХ Міжнар. наук. конф.,м. Луцьк. 31 жовт. - 1 лист. 2002 р. – Луцьк, 2002. – Вип.9. – С.69-76.

2003

15. З історії Михайлівської церкви м. Любомль // Волинська ікона: дослідження і реставрація. Наук. зб. Матеріали Х міжнарод. Наук. конф. м. Луцьк. – 17-19 вересня 2003 р. - Луцьк: Надстир'я, 2003.- Вип.10. – С.160-162.

16. З історії Св. Ільїнського монастиря м. Любомль // Волинська ікона: дослідження і реставрація. Наук. зб. Матеріали Х міжнарод. Наук. конф. м. Луцьк. – 17-19 вересня 2003 р. - Луцьк: Надстир'я, 2003.- Вип.10. – С.162-164.

17. До питання про надання Магдебурзького права місту Любомль // Любомль в історії України і Волині. Матеріали наук. - практичної конф. до 460-річчя надання Любомлю Магдебурзького права. – Луцьк, 2003. – С.55-65.

18. Монети польських військових кооперативів на Волині // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали ХІІ Всеукр. наук. істор.- краєзн. конф., присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485 річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Наук.зб. – Луцьк: Надстир я, 2003. Ч.І. – С.323-328.

19. З історії костьолу Св. Архістратига Михайла в смт. Голоби // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали ХІІ Всеукр. Наук. істор.-краєзнав. конф., присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485 річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Наук.зб.– Луцьк: Надстир я, 2003. Ч.І.– С.107-109.

20. Волинь 1797-1798 років в акварелях художника Войняковського // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали ХІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485 річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Наук.зб. – Луцьк: Надстир я, 2003. Ч.І. – С.127-129.

2004

21. Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині. // Наук. збір. «Велика Волинь». –

Т.27. – Житомир, 2004 р. – С.284-287.

22. З історії Угровського монастиря Данила Стовпника // Волинський музей: Історія і сучасність: матеріали III Всеукр. наук. – практ. конф., присвяч.. 75- річчю Волин. Краєзн. Музею та 55- річчю Колодяжен. Літ. – мемор. Музею Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – Випуск №3. – С.355-357.

23. «Дорога до знань» // Школа мого життя. Історико-інформаційний нарис. – Луцьк, 2004. – С.6-8.

24. З історії Варварівської церкви с. Машів Любомльського р-ну // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 3-4 листопада 2004. – С.176-181.

25. З історії Петро-Павлівської церкви с. Світязь Шацького р-ну // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Матеріали XIV Волин. наук. іст.-краєзн. Конф., присвяченої 13 річниці Незалежності України та 680 річниці надання Володимир-Волинському Магдебурзького права. - Луцьк, 2004.,– С.449-452.

26. З історії виникнення герба м. Любомль і Любомльського району //Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Матеріали XIV Волин. наук. іст.-краєзн. Конф., присвяченої 13 річниці Незалежності України та 680 річниці надання Володимир-Волинському Магдебурзького права. - Луцьк, 2004.– С.110-118.

2005

27. З історії Дмитрівської церкви с. Згорани Любомльського району // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. зб. Матеріали XII Міжнар. наук. конф., м.Луцьк, 27-28 жовт., 2005 р. – Луцьк, 2005. – Вип. 12. – С.135-141.

28. З історії церкви Кузьми і Дем'яна в с. Вишнів Любомльського району // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. зб. Матеріали XII Міжнар. наук. конф.,м.Луцьк, 27-28 жовт., 2005 р. – Луцьк, 2005. – Вип. 12 . – С.135-141.

2006

29. З історії Св. Миколаївської церкви с. Мосир Любомльского р-ну // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика та Радзівіли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Всеукр. Наук. – практ. іст.краєзн. конф., 25 квіт. 2006 р. м. Луцьк – смт. Олика: Наук. зб. – Луцьк, 2006. – Вип.18. – Луцьк, 2006. – С.181-183.

30. З історії Любомльського замку // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика та Радзівіли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Всеукр. Наук. – практ. іст.краєзн. конф., 25 квіт. 2006 р. м. Луцьк – смт. Олика: Наук. зб. – Луцьк, 2006. – Вип.18. – Луцьк, 2006. – С.174-178.

31. З історії церкви с. Куснище Любомльського р-ну // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини та Полісся. Наук. збір. Матеріали XIX Волинської обласної. наук.-практ..історико-краєз. конф. - Луцьк, 2006. – С.54-59.

32. З історії римо-католицького монастиря Слуги Христа Царя в с. Машів Любомльського району / / Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини та Полісся. Наук. збір. матеріали XIX Волинської обласної наук.-прак. Істор.- краєз. конф. - Луцьк, 2006. – С.59-60.

33. З історії євангелістсько-аугсбургзької общини в Любомльському повіті // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. Наук. збір. Матеріали XX Волинської науково-практичної конференції. - Луцьк, 2006. – С.192-194.

34. Про спробу запровадження унії східного обряду на території Любомльського повіту // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. Наук. збір. Матеріали XX Волинської наук.-прак. конф. - Луцьк, 2006. – С.206-207.

35. З історії церкви Св. Апостола Іоанна Богослова в с. Підгородно Любомльського району // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 2006. – С.95-100.

367. З історії церкви с. Олеськ Любомльського району // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збір. Матеріали XIII міжн. наук. конф . – Луцьк, 2006. – С.89-95.

37. Про діяльність «Просвіти» на території Любомльського району // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сераховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся. Наук. збір. Матеріали XXI Волинської обл. наук.-прак. істор.-краєзн. конф. - Луцьк, 2006. – С.246-252.

38. 800 років від першої літописної згадки про м. Угровськ // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2007 рік. – Луцьк, 2006. – С.142-144.

2007

39. З історії Шацького району // Науковий вісник Волинського університету ім. Лесі Українки. Шацький національний природний парк: регіональні аспекти, шляхи та напрямки – Луцьк, 2007. – № 11. – Ч. 1. – С.

265-270.

40. Унікальна знахідка доби пізнього палеоліту – раннього мезоліту // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Наук. збір. Матеріали XXV Волинської обл. істор.-краєз. конф., присвяченої 16-ій річниці Незалежності України, 720-ій річниці першої писемної згадки м. Любомля і 800-ій річниці першої писемної згадки Угровська. – м. Любомль, 25 жовтня 2007 р.- Луцьк, 2007. – С. 13-15.

41. І прославився він за добро і справедливість. Із життя князя Володимира Васильовича і розбудови м. Любомля // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Наук. збір. Матеріали XXV Волинської обл. істор.-краєз. конф., присвяченої 16-ій річниці Незалежності України, 720-ій річниці першої писемної згадки м. Любомля і 800-ій річниці першої писемної згадки Угровська. – м. Любомль, 25 жовтня 2007 р.- Луцьк, 2007. – С. 31-37.

42. Гетьман Іван Виговський і Любомльщина // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Наук. збір. Матеріали XXV Волинської обл. істор.-краєз. конф., присвяченої 16-ій річниці Незалежності України, 720-ій річниці першої писемної згадки м. Любомля і 800-ій річниці першої писемної згадки Угровська. – м. Любомль, 25 жовтня 2007 р.- Луцьк, 2007. – С. 44-52.

43. З історії євангелістсько-аусгбурзької общини в Любомльському повіті // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Наук. збір. Матеріали XXV Волинської обл. істор.-краєз. конф., присвяченої 16-ій річниці Незалежності України, 720-ій річниці першої писемної згадки м. Любомля і 800-ій річниці першої писемної згадки Угровська. – м. Любомль, 25 жовтня 2007 р.- Луцьк, 2007. – С. 53-55.

44. Про штрафні табори на території Любомльського і Шацького районів у період II Світової війни» // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Наук. збір. Матеріали XXV Волинської обл. істор.-краєз. конф., присвяченої 16-ій річниці Незалежності України, 720-ій річниці першої писемної згадки м. Любомля і 800-ій річниці першої писемної згадки Угровська. – м. Любомль, 25 жовтня 2007 р.- Луцьк, 2007. – С. 172-176.

45. Р.А. Братунь (1927-1995) – відомий український поет і громадський діяч // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині Наук. збір. Матеріали XXV Волинської обл. істор.-краєз. конф., присвяченої 16-ій річниці Незалежності України, 720-ій річниці першої писемної згадки м. Любомля і 800-ій річниці першої писемної згадки Угровська. – м. Любомль, 25 жовтня 2007 р.- Луцьк, 2007 – С. 286-287.

46. 100-річчя від дня народження Василя Матчука (Власа Мизинця) (1907-1943) – відомого західноукраїнського письменника // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Наук. збір. Матеріали XXV Волинської обл. істор.-краєз. конф., присвяченої 16-ій річниці Незалежності України, 720-ій річниці першої писемної згадки м. Любомля і 800-ій річниці першої писемної згадки Угровська. – м. Любомль, 25 жовтня 2007 р.- Луцьк, 2007.– С. 289-292.

47. «З історії церкви смт. Головно Любомльського району» // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Наук. збір. Матеріали XXV Волинської обл. істор.-краєз. конф., присвяченої 16-ій річниці Незалежності України, 720-ій річниці першої писемної згадки м. Любомля і 800-ій річниці першої писемної згадки Угровська. – м. Любомль, 25 жовтня 2007 р.- Луцьк, 2007. – С. 320-326.

48. З історії церкви Різдва Пресвятої Богородиці смт. Шацьк // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збір. Матеріали XIV міжн. наук. конф. м. Луцьк, 29 - 30 жовтня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 106-11.

49. Вони боролись за незалежність (про діяльність ОУН-УПА на території Любомльського району) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Наук.збір. Матеріали XXVI Волинської обл.. наук. істор.-краєз. конф. м. Луцьк, 9-10 листопада 2007р. – Луцьк, 2007.- С.235-243.

2008

50. Привілеї польських королів м. Володимиру і підтвердження наданого попередниками магдебурзького права // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край. – Наук. збір. – Матеріали XXVII міжн. наук. істор.- краєзн.ї конф. м. Володимир-Волинський, 22 лютого 2008р. – Луцьк, 2008.- С.78-87.

51. Про надання магдебурзького права м. Олика //Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина у глибині століть. Наук. збір. Випуск №28. Матеріали XXVIII Волинської обл. істор.-краєзн. конф., присвяченої 17 річниці Незалежності України та 500-річчя першої писемної згадки про

Стару Вижівку та Нову Вижву, 20-21 червня 2008 р. смт. Стара Вижівка. -Луцьк, 2008.- С.327-331.

52. З історії церкви с. Гуща Любомльського району //Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збір. Матеріали XV Міжнар.наук.конф., м. Луцьк. 25-26 вересня 2008р.- Луцьк, 2008.- С. 170-175.

53. З історії Михайлівської церкви с. Зачернеччя Любомльського району// Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збір. Матеріали XV Міжнар.наук. конф., м. Луцьк. 25-26 вересня 2008р.- Луцьк, 2008.- С. 176-181.

54. Про підтвердження надання Магдебурзького права і привілеї м. Ковеля // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Наук. збір. Матеріали XXIX Всеукр. Наук. істор.-краєз. конф., присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 5-6 грудня 2008 р. – Луцьк, 2008.- С. 134-147.

2009

55. Любомльська земля в період розпаду Польської держави //Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Наук. збір. Випуск 30. - Луцьк, 2009. – С - 154-156.

56. Данило Шумук. Людина-легенда, яку знає увесь світ // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Наук. збір. – Випуск 30. – Луцьк, 2009. – С. 357-362.

57. Про надання місту Горохову Магдебурзького права. //Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині. Наук. збір. Матеріали XXXI Всеукр. Наук.-прак. істор.-краєз.конф. Луцьк-Горохів, 14-15 травня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 52-57.

58. Про надання поселенню Берестечко статусу міста. //Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині. Наук. збір. Матеріали XXXI Всеукр. Наук.-прак. істор.-краєзн. конф. Луцьк-Горохів, 14-15 травня 2009 р.- Луцьк, 2009. – С. 57-59.

59. Волинь – північна окраїна трипільської культури. (З історії однієї знахідки). // Волинський музей; історія і сучасність. Наук. збірн. - Вип. 4. Матеріали IV Всеук. Наук.-прак. конф., присвяченої 80-річчю ВКМ. - Луцьк, 2009.- С. 519-521.

60. Про українсько-польські відносини на Любомльщині в 1941-1944рр. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині. Наук. збір. Матеріали XXXII Міжнар. наук.-прак.істор.-краєзн. конф. – Луцьк, 2009. – С.267 – 269.

61. З історії церкви с.Піща Шацького району // Миколаївські читання. Наук.збір. Випуск 2. – с. Жидичин, Ківерцівського р-ну, 2008. – С.46-50, 63.

62. З історії Різдво-Богородицької церкви с.Хворостів Любомльського р-ну // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збір. Матеріали XVI міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 2009. – С.157-162.

63. З історії Свято-Миколаївської церкви с.Запілля Любомльського р-ну. // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збір. Матеріали XVI між нар. Наук. конф. – Луцьк, 2009. – С.206-215.

2010

64. З історії виготовлення пам'ятних відзнак Волинської єпархії // Волинська

ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XVII Міжн. наук. конф. – Луцьк, 2010. – С.192-196.

65. З історії св. Миколаївської церкви в с. Пульмо Шацького р-ну // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. Наук. збір. – Луцьк, 2010. – С.297-303.

66. Нова знахідка скарбу прикрас епохи бронзи на Волині. // Ігор Маркус, Григорій Охріменко. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV-II тис. до Р.Х. – Луцьк, 2010. – С.453-462.

2011

67. Леся Українка на Любомльщині. // Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури. – Наук.збірн. – Випуск 4. – Луцьк, 2011. – С.58-61.

68. З історії синагоги м. Любомль (До 500-річчя побудови) // Старий Луцьк. Наук. збір. Випуск VII. – Матеріали наук. конф. «Любартовські читання» 1-2 квітня 2011 р. – Луцьк, 2011. – С. 371-391.

69. З історії католицьких парафій на Любомльщині // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинське Полісся та Маневиччина в європейській та українській історії. – Наук. збірн. №38. – Матеріали XXXVIII Міжн.наук. істор.- краєзн. конф. – смт. Маневичі, 13-14 травня, 2011 р. – м. Луцьк, 2011. – С.254-256.

70. В боях за Любомль // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинь у 1941 році: люди, події, факти. Сторінки історії Іваничівщини. Наук. збірн. № 39. Матеріали XXXIX Всеукр. Наук. істор. – краєзн. конф. – смт. Іваничі, 22 червня 2011 р. – Луцьк, 2011. – С. 247-255.

71. З історії церкви св. Архістратига Михайла с. Пулемець Шацького району //Волинська ікона:

дослідження та реставрація. Наук. збір. Матеріали XVIII Міжн. наук. конф. – Луцьк, 2011. – С. 156-162.

2012

72. З історії церкви с. Бережці Любомльського району // Старий Луцьк. Матеріали наук. конф. «Любартівські читання». Наук. збір. Випуск VIII. – Луцьк, 2012. – С. 386-394.

73. Це було на Волині. Про події Вітчизняної війни 1812 року // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Наук. збір. Матеріали 41 Міжн. істор.-краєзн. наук. конф. – Луцьк. – С. 178-181.

74. Матеріали з історії оподаткування населення Ратнівського староства в XVI ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. Наук. збір. Матеріали 42 Всеук. Наук. істор.-краєзн.конф. - Луцьк, 2012. – С. 30-41.

75. З історії церкви с. Полапи Любомльського району // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збірн. Випуск 19. Матеріали XIX міжн. наук. конф., м. Луцьк, 24-25 жовтня 2012 року. – Луцьк, 2012. – 240 с., іл.

2013

76. Городища на території Любомльського і Шацького районів // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Шацьке поозер'я у світовій та українській історії. Наук. збір. Матеріали XLV міжн. наук. конф. Луцьк – Шацьк, 2013.- С. 53-57.

77. Давньоруські енкалпіони у збірці Любомльського краєзнавчого музею// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимир-Волинського та Волині. Наук. збір. Матеріали 47 Всеукр . наук. істор.- краєз.конф. присвяченої 1025-річниці Хрещення Київської Русі. Луцьк - Володимир-Волинський, 19-20 червня 2013 р. – Луцьк, 2013. – С. 126-137.

78.З історії церкви с. Рівне Любомльського району // Волинська ікона : дослідження та реставрація. Наук. збір. Матеріали XX між нар. Наук. конф.м. Луцьк, 27-28 серпня 2013 р. – Луцьк, 2013 р.- С. 249-256.

79. Знахідки давньоруських хрестів-енколпіонів на території Любомльщини // Історія та сучасність православ'я на Волині. Наук. збір. Матеріали IV наук.-практ. конф. 12-14 листопада 2013 р. – Луцьк, 2013. – С. 83-90.

80. 125 років від часу спорудження Святодухівської церкви с. Олеськ, тепер Любомльського району (1889 р) // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2014 рік. – Луцьк, 2013 – с. 230.

2014

81. Із третьою своєю дружиною польський король Владислав Ягайло познайомився в Любомлі.// Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Наук.збір. Випуск 49. Матеріал Міжнар.наук. істор.-краєзн. конф. «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині» 20-21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту». м. Луцьк 3-4 квітня 2014 року, – Луцьк, 2014 р. – с 172-175.

82. З історії Св. Варварівської церкви с. Острів'я Шацького району // Волинська ікона: дослідження і реставрація. Наук. збірн. Випуск 21. Матеріали XXI Міжнар. наук. конф . Луцьк. – 16-17 жовтня 2014 р. – С.240-252.

83. З історії Любомльського районного відділення національної спілки краєзнавців Волинської області./ / Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині. Наук. збір. Випуск 52. Матеріали Всеукр. Наук. істор. –краєзн. конф., присвяченої 25-річчю з часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Луцьк, 20 листопада 2014 року. – Луцьк, 2014. – с. 100-109.

84. До 450-річчя першої писемної згадки про село Висоцьк Любомльського району // І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені 90-річчю від дня народження Григорія Гуртового, смт. Торчин, 26 грудня 2014 року. Наук. збір. – Луцьк, 2014 – С. 238-246.

2015

85. З історії церкви с. Ростань Шацького району // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збірн. Матеріали XXII Міжн. наук. конф., Луцьк, 2 жовтня, 2015 р. – Луцьк, 2015. – С.193-197.

86. Некрополі м. Любомль. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Наук. збір. Випуск 56. Матеріали LVI Волинської обл. наук. істор.-краєзна. Конф., м. Луцьк, 25 листопада 2015 року, – Луцьк, 2015. – с. 47-54.

87. З історії с. Яревище Старовижівського р-ну // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Наук. збір. Випуск 56. Матеріали LVI Волинської обласної наук. істор.-краєзн. конф., м. Луцьк, 25 листопада 2015 року, – Луцьк, 2015. – с. 192-196.

88. 575 років від часу першої писемної згадки про с. Нудиже, тепер Любомльського району (1441 р). // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2016 рік. – Луцьк, 2015 – с. 301-304.

89. 475 років від часу першої писемної згадки про надання м. Любомль Магдебурзького права (1541 р.). // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2016 рік. – Луцьк, 2015 – с. 308-311.

90. 100 років від часу відкриття Січовими стрільцями у м. Любомль та селах Любомльського району народних шкіл (1916-1917 рр.) // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2016 рік. – Луцьк, 2015 – с. 351-354.

2016

91. 100 років від часу відкриття Січовими стрільцями у м. Любомль та селах Любомльського району народних шкіл (1916-1917 рр.). // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Наук. збір. Випуск 58. Матеріали 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5 - 6 липня 2016 року, – Луцьк, 2016. – С.207-213.

92. З історії Хресто-Воздвиженської церкви с. Нудиже Любомльського району // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збірн. Випуск 93. Матеріали XXIII між нар. Наук. конф., м. Луцьк, 19 – 20 жовтня 2016 року. – Луцьк, 2016.- С. 205-212.

2017

94. Любомльщина в житті українського гетьмана Івана Виговського, братчика Луцького Хрестовоздвиженського братства. // «Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусії» (до 400-річного ювілею Луцького братства). Міжн. Наук. конф. м.Луцьк, 28-29 вересня 2017 року. (в друці)

95. З історії бібліотечної справи на Любомльщині. // «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії» присвячена 730 – ій річниці з часу першої писемної згадки про м. Любомль. м.Любомль, 25 жовтня 2017 року. (в друці).

96. Городища Любомльщини: історія вивчення та досліджень. //«Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії» присвячена 730 – ій річниці з часу першої писемної згадки про м. Любомль. м.Любомль, 25 жовтня 2017 року. (в друці).

97. Зміни адміністративного поділу Любомльщини. «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії» присвячена 730 – ій річниці з часу першої писемної згадки про м. Любомль. м.Любомль, 25 жовтня 2017 року. (в друці).

98. З історії залізничної гілки Холм-Ковель Привіслянської залізної дороги. «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії» присвячена 730 – ій річниці з часу першої писемної згадки про м. Любомль. м.Любомль, 25 жовтня 2017 року. (в друці).

99. Про невідомі жетонні грошові знаки з с. Острівки Любомльського району. // «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії» присвячена 730 – ій річниці з часу першої писемної згадки про м. Любомль. м.Любомль, 25 жовтня 2017 року. (в друці).

100. Про знахідку скарбу середньовічних монет на території міста Любомль в 1959 році. // «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії» присвячена 730 – ій річниці з часу першої писемної згадки про м. Любомль. м.Любомль, 25 жовтня 2017 р. (в друці).

101. З історії церкви с. Штунь Любомльського району» // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Випуск 19. Матеріали XXIV міжн. наук. конф., м. Луцьк, 19-20 жовтня 2017 року. – Луцьк, 2017р. (в друці).

2. Публікації в періодичних виданнях

1980

102. Бойовий комісар.(Про командира і комісара 219 Домашкінського полку Похоронений у Любомлі. 1920 р.) // «Радянське життя», №115 від 4. IX. 1980 р. С.3.

1989

103. А пісня про нього живе (Про члена КПЗУ І.С. Матиюка) // «Радянське життя», №10 від 21. І. 1989 р.

104. Думки про наше місто //«Радянське життя», №61 від 20. V. 1989 р. С.3.

1990

105. Археологічні знахідки // «Радянське життя», №48 від 21. IV. 1990 р. С. 3-4.

106. Він не пропав безвісти…(Про партизана О. Ужвія) // «Радянське життя», № 151 від 18. XII.

1990 р. С. 2-3.

107. І оживуть дзвони (Про Різдво-Богородицьку церкву в м. Любомль) // «Радянське життя», №125 від 18. X. 1990 р. С. 2.

1991

108. Старовинний палац – під музей. Палац Браницького у м. Любомль // «Радянське життя», №118 від І. X. 1991 р. С. 3.

1992

109. Це було на Волині. (Про бої 1812 р.) // «Наше життя», №37 від 6. V. 1992 р. С. 2.

110. Все це я пережив. (Переклад спогадів Шіхта про Любомльське ГЕТО. 1941-1942 рр.) //«Наше життя», №52 від 27. VI. 1992 р. С. 2.; №53 від І. VII. 1992 р. С. 2.; №54 від 4. VII. 1992 р. С. 2.

1993

111. Вони жили у Любомлі. (Про історію Любомльської єврейської общини) // «Наше життя», №6 від 20. І. 1993 р. С. 3.

112. «Городища – першооснова поселень». Про Любомльські городища. «Наше життя», №32 від 21. IV. 1993 р. С. 2.

113. На марках Любомль. (Про марки м. Любомль 1918 р.) // «Наше життя», №75 від 22. IX. 1993 р. С. 3.

1994

114. Любомльська земля в період розпаду польської держави (Кінець XVIII ст.) // «Наше життя», №45 від 8. VI. 1994 р. С. 3.

115. Сьогодні і завтра. (Про Любомльський музей) // «Наше життя», №53 від 6. VII. 1994 р. С. 3.

116. «В боях за Любомль». Про визволення Любомльського р-ну в 1944 р.«Наше життя», №57 від 20. VII. 1994 р. С. 1-2.

1995

117. Родом з Любомля. (Про теолога Северина Любомльчика. XVI-XVII ст.) // «Наше життя», №45 від 17. VI. 1995 р. С. 2.

118. З історії церкви Св. Луки с. Городне. // «Наше життя», №82 від 28. X. 1995 р. С. 1-2.

119. Державні символи України. Герб //«Наше життя», №60 від 17. VIII. 1996 р. С.2.

1996

120. Державні символи України. Прапор. Гімн. //«Наше життя», №61 від 21. VIII. 1996 р. С. 2.; №62 від 24. VIII. 1996 р. С. 2.

121. Могильники вельбарської культури на території Любомльського району. м. Любомль, с. Машів // «Наше життя», №74 від 9. X. 1996 р. С. 3.

1997

122. Торгівля: колись і тепер //Про торгові зв'язки Любомльського району. «Наше життя», №43, від 7. VI. 1997 р. С. 2.

123. Гривня. З історії грошового обігу на Україні // «Наше життя», №28 від 9. IV. 1997 р. С. 3.

124. Це місто любе мені. (Про історію Любомля. До 710-річчя) // «Наше життя», №45 від 14. VI. 1997 р. С. 2.

1998

125. Наше місто – на конверті. (Про поштовий конверт, присвячений м. Любомль) // «Наше життя», №30 від 16. IV. 1998 р. С. 4.

126. Наталія Ужвій і образ Катерини // «Наше життя», №71 від 12. IX. 1998 р. С. 2.

127. Добре слово про добрих людей.(Про історію Любомльського музею). //«Наше життя», №97 від 12. XII. 1998 р. С. 2.

128. Просвіта: шлях становлення» // «Наше життя», №100, від 24. XII. 1998 р. С. 2.; №101 від 26. XII. 1998 р. С.1-2.

1999

129. Могильники поморської культури на території Любомльського району // «Наше життя», №22 від 25. III. 1999 р. С. 3-4.

130. Дослідник Полісся./ До 80-річчя з дня народження Ю.В.Кухаренко // «Наше життя», №24 від І. IV. 1999 р. С. 3. - // - , №25 від 3. IV. 1999 р. С. 2.

131. До історії написання Галицько-Волинського літопису. Перша документальна згадка про Любомль // «Наше життя», №59 від 12. VIII. 1999 р. С.2.

132. З історії Галицько-Волинської держави. Про князя Володимира Васильковича //«Наше життя»,

№61 від 19. VIII. 1999 р. С. 2.; №64 від 2. IX. 1999 р. С. 3.

133. І прославився він за добро і справедливість. Із життя князя Володимира Васильковича і розбудови міста Любомля // «Наше життя», №66 від 9. IX. 1999 р. С. 3.; №68 від 16. IX. 1999 р. С. 3.; №70 від 23. IX. 1999 р. С. 3.

134. «На честь славної землячки». Про марки і конверти, присвячені Н. Ужвій. «Наше життя», №95 від 23. XII. 1999 р. С. 3.

2000

135. Де тепер площа ринок? (Про історію і руйнацію торгових рядів у Любомлі) // «Наше життя», №38 від 18. V. 2000 р. С. 3.

136. Земля Волині і її люди. (Про польську общину Любомля.) // «Наше життя», №42 від 1. VI. 2000 р. С.2.

137. Палац Браницьких – окраса Любомля» //«Наше життя», №47 від 17. VI. 2000 р. С. 2.

138. Хресто-Воздвиженська церква с. Нудиже» Любомльський район //«Наше життя», №74від 23. IX. 2000 р. С. 1-2.

2001

139. Календарики з благословіння Владики Варфоломія (Про с. Городно) //«Наше життя», №26 від 05. IV. 2001 р. С. 2.

140. Святиня Любомля. (З історії церкви Різдва Пречистої Богородиці) // «Наше життя», №69 від 13. IX. 2001 р. С. 3.; №70 від 15. IX. 2001 р. С. 2.; №71 від 20. IX. 2001 р. С. 2.

141. Волинські шляхи Болеслава Пруса. (Про маєток Б. Пруса в с. Машів) //«Наше життя», №94 від 08. XII. 2001 р. С. 2.; №95 від 13. XII. 2001 р. С. 2.; №96 від 15. XII. 2001 р. С. 2.; №97 від 20. XII. 2001 р. С. 2.; №98 від 22. XII. 2001 р. С. 2.

2002

142. Про надання Магдебурзького права місту Любомль // «Наше життя», №44 від 23. V. 2002 р. С. 3.; №45 від 25. V. 2002 р. С. 2.; №46 від 30. V. 2002 р. С. 3.; №47 від 1. VI. 2002 р. С. 2.

143. Вони боролись за незалежність (Про діяльність УПА в Любомльському районі) //«Наше життя», №86 від 19. X. 2002 р.

144. Повернемо місту історичні назви. (Про перейменування вулиць) // «Наше життя», №78 від 21. IX. 2002 р.

145.Голландці на Любомльщині. (Про поселення голландців на Любомльщині) //«Наше життя», №87 від 24. X. 2002 р.

2003

146. З історії кладовищенської церкви с. Скиби // «Наше життя», №2 від 4. I. 2003 р. С. 2.

147. Костьол Св. Трійці в Любомлі // «Наше життя», №45 від 5. VI. 2003 р.; №46 від 7. VI. 2003 р.; №47 від 12. VI. 2003 р.; №48-49 від 14. VI. 2003 р.; №50 від 21. VI. 2003 р.; №51 від 26. VI. 2003 р.; №52 від 28. VI. 2003 р.; №53 від 3. VII. 2003 р.; №54 від 5. VII. 2003 р.; №55 від 10. VII. 2003 р.

148. Окраса Любомля. (Про пам'ятник князю Володимиру Васильковичу) // «Наше життя», №58 від 19. VII. 2003 р.

149. Дорога до знань. (До 160-річчя школи с. Машів) // «Наше життя», №70 від 30. VIII. 2003 р.

150. З історії Св. Ільїнського монастиря м. Любомля //«Наше життя», №90 від 8. XI. 2003 р. С. 2.

151. З історії Михайлівської церкви м. Любомль //«Наше життя», №94 від 22. XI. 2003 р.

2004

152. Церковно-парафіяльна школа с. Забужжя // «Наше життя», №33 від 29. IV. 2004 р. С. 3-4.

153. Це було на нашій землі (Про дії 27 Волинської дивізії АК на Любомльщині) // «Наше життя», №88-89 від 6. XI. 2004 р. С. 2.; №90 від 11. XI. 2004 р. С. 2.

2005

154. Що в назві цій? (Про перейменування вулиць) // «Наше життя», №78 від 6. X. 2005 р. С. 2.

2006

155. І від храму лишився лиш дзвін. (Про костьол в м. Опалин) // «Наше життя», №87 від 19. X. 2006 р. С. 3.

156. Зникло село, зник храм. (Про історію костьолу в с. Біндюга) // «Наше життя», №95 від 16. XI. 2006 р. С. 2.

2007

157. Народився в Любомлі. (До 80-річчя поета Р.А.Братуня) // «Наше життя», №1 від 6. I. 2007 р. С. 4.

158. А дзвони закопали. З історії церкви с. Висоцьк. // «Наше життя», № 34 від 26.04.2007 р. – С. 2.

159. Співець селянської долі. До 100-річчя з дня народження поета Власа Мизинця. // «Наше життя», № 36 від 5.05.2007 р. – С. 5.

2008

160. Гетьман Виговський і Любомльщина // «Наше життя», № 7 від 19.01.2008р.- С.2.; № 8 від 24.01.2008р.- С.2.; № 9-10 від 26.01.2008р.- С.2.; № 11 від 31.01.2008р.- С.2

161. Церква Різдва Пресвятої Богородиці: від заснування до сьогодення. //«Шацький край», № 9 від 1.03.2008р..- С.2.; № 10 від 8.03.2008р.- С.2.; № 11 від 15.03.2008р.- С.2

162. Щоб хвала Божа поширювалася». З історії Хресто-Воздвиженської церкви с. Нудиже з нагоди 140-річчя її побудови. // Наше життя.- №80 від 27.09.2008р.- С. 2.; №82 від 4.10.2008 р. С. 2.; №84 від 11.10.2008 р. С. 2.; №87 від 18.10.2008 р. С. 2.

163. Очерет їм був за колиску. З історії побудови меморіалу «Борцям за волю України» в м. Любомль. // Наше життя. - №84 від 11.10.2008 р. С. 2.

164. Права і привілеї для міста». // Газета «Вісті Ковельщини».- №86 від 4. XII. 2008 р. С. 3.

165. Наталія Ужвій в нумізматиці. // Газета «Наше життя». - №102 від 6.XII. 2008 р. – С. 2.

2010

166. «…і прославився він…».// Газета «Наше життя».- №39 від 22.05.2010 р.

2011

167. З історії церкви с. Піща» // Газета «Шацький край». № 31 від 6.08.2011 р. ; № 32 від 13.08.2011 р.

168. Унікальна знахідка під Олеськом. З історії церкви міста Опалин. // Газета «Наше життя». – від 19.05. 2011р.

169. З історії церкви міста Опалин // Газета «Наше життя». – від 19.05. 2011р.

2012

170. З історії Св. Миколаївської церкви с. Пульмо // Газета «Шацький край» № 3 від 21 січня 2012 р. – С. 3.; № 4 від 28 січня 2012 р. – С. 8.; № 5 від 4 лютого 2012 р. – С. 6.

171. Любомльщина у трудових відзнаках і нагородах. // Газета «Наше життя» від 17.05.2012 р. - №39. – С. 3.

172. З історії церкви Св. Архістратига Михаїла села Пулемець. // Газета «Шацький край». – 21 липня 2012 р. - № 29. – С. 8.; 28 липня 2012 р. - № 30. – С. 10.; 11 серпня 2012 р. - № 32. – С. 8.

2013

173. Ім'я бійця постало з мороку забуття // Газета «Наше життя» № 60 від 1 серпня 2013 р. – С.3.

174. Було колись село Біндюга // Газета «Наше життя» № 60 від 1 серпня 2013 р. – С. 3.

175. Календар знаменних і пам'ятних дат на 2013 рік // Газета «Наше життя» № 60 від 1 серпня 2013 р. – С. 3.

2014

176. Із третьою своєю дружиною король Владислав Ягайло познайомився у Любомлі // Газета «Наше життя» № 25 від 3 квітня 2014 р. – С. 3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» № 14).

177. Інтелігентний, порядний і шляхетний. До 130 років з дня народження Н.І. Букатевича // Газета «Наше життя» № 71 від 11 вересня 2014 р. – С. 3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» № 17).

178. Остапюк О. До 75 річчя випуску першого номера районної газети // Газета «Наше життя» № 89 від 30 жовтня 2014 р. – С. 3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» № 18).

179. 77 років тому на рушнику вишили: «Встане Україна». // Газета Волинь-нова. №130 від 20 листопада 2014 року. – С. 8.

180. Волинській області – 75 років. // Газета «Наше життя» № 99 від 4 грудня 2014 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» № 19).

2015

181. З історії села Висоцьк. // Газета «Наше життя» № 23 від 26 березня 2015 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» № 21).

182. Так починалась війна. // Газета «Наше життя» № 23 від 18 червня 2015 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» №22).

183. З історії бібліотечної справи на Любомльщині// Газета «Наше життя» № 74 від 24 вересня 2015 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» № 24).

184. До 475-річниці надання м. Любомль Магдебурзького права (1541 р.)// Газета «Наше життя» № 92 від 26 листопада 2015 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» №25)

185. Сувенірні пам'ятні монети Любомля та району// Газета «Наше життя» № 92 від 26 листопада

2015 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» №25)

2016

186. 100 років від часу відкриття Січовими стрільцями у м. Любомль та селах Любомльського району народних шкіл (1916-1917)// Газета «Наше життя» № 5 від 21 січня 2016 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» №26).

187. Як на Любомльщині гостювали космонавти// Газета «Наше життя» № 33 від 28 квітня 2016 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» №28).

188. До 80-річчя від дня народження А.Я. Солодухи, Героя Соцпраці.// Газета «Наше життя» № 33 від 28 квітня 2016 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» №28).

2017

189. Безстрашний повстанець Сергій Богдан// Газета «Наше життя» № 1 від 5 січня 2017 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» №31).

190. Український гетьман Іван Виговський – власник м. Любомль та Любомльського староства // Газета «Наше життя» № 42 від 3 червня 2017 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» №33).

191. Куточок колекціонера// Газета «Наше життя» № 55 від 20 липня 2017 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» №34).

Отже, різноплановий науковий доробок Олександра Дмитровича заслуговує уваги під час вивчення історії рідного краю, який може бути використаний як основа для подальших розробок, як вузько тематичних, так і загальноісторичних проблем з історії Любомльщини та Волині.

Перераховані роботи є значною допомогою учнівські та студентській молоді при вивчені історії рідного краю, написання наукових робіт слухачами Малої академії наук, курсових та дипломних проектів студентами вузів Волині.

Дослідницькі наукові здобутки в музейній галузі та краєзнавстві Олександра Дмитровича відзначені чисельними нагородами. Так, в 2002 році йому присуджене звання лауреата обласної премії ім. Миколи Куделі, в 2007 році нагороджений відзнакою Міністерства культури «За досягнення в розвитку культури і мистецтва», в 2013 році отримав звання «Заслужений працівник культури Польщі», 2015 році йому присуджена премія ім. Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України.

Юрій ФІНІКОВСЬКИЙ ***(Любомль)***

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ

Любомльщина, які історична складова Волині, привертає увагу дослідників минувшини вже довгий час. Об’єктом більш детального вивчення вона стає з другої половини XIX ст. Особливу роль в процесах вивчення пам’яток старовини на теренах краю, його історичного минулого, в цей період відіграють як місцева інтелігенція (в основному священики, вчителі), так і відомі дослідники, етнографи, архівісти з інших регіонів тогочасної Російської імперії.

Так, уже в 60-х рр. XIX ст. відомий польський фольклорист та етнограф Оскар Кольберг в м. Любомль та селі Висоцьк записував народні пісні та звичаї, які пізніше увійшли до його збірника «Волинь»[13].

Велику увагу історичному минулому свого краю в той час надають священики більшості храмів. Готуючи для подання у єпархії звітний матеріал (клірові відомості, історичні описи церков,описи церковного майна, тощо), вони часто мали вивчали свої церковні архіви. Аналогічно діяли і римо-католицькі священнослужителі готуючи візитації костелів[27].

Також варто відмітити, що деякі із священиків Любомльського благочиння були членами Географічного товариства в м. Санкт-Петербург. Вони записували легенди, приказки,звичаї, давали статистичний матеріал та ін.[12].

Деякі дані, що стосувались дат побудови православних церков, римо-католицьких костелів, відкриття навчальних закладів, історії краю в період князювання у Любомлі волинсько-галицького князя Володимира Васильковича друкувались на сторінках періодичного видання «Волынскіе Епархіальные Ведомости», що теж спонукало читачів до подальшого вивчення минувшини своєї землі[27].

Влітку 1886 року, приїжджаючи на Волинь для вирішення питання реставрації Успенського собору у Володимирі-Волинському, російський історик, професор із Петербурга Адріан Прахов, відвідує Любомль[9].

Тоді ж, перебуваючи у місті, він працював з архівом Георгіївської церкви 1280-х рр. і єврейської синагоги, та зробив їх фотографії. Фото зберігаються у фонді А. Прахова в Київській Національній бібліотеці ім. В.Вернадського[17]. Також А. Праховим було відвідано церкву в с. Радехів.

У Св. Георгіївському храмі дослідник забрав, з обіцянкою повернути, ветхе рукописне Євангеліє без початку і кінця, друковане ветхе Євангеліє 1607 року і уніатську ікону Архістратига Михайла поражаючого диявола[9].

Згодом, єпископ Волинський і Житомирський Модест звертався до нього і обер-прокурора Побідоносцева повернути позичені експонати назад у храми. Та протримавши їх довгий час у себе, речі були передані в музеї Москви і Петербурга.

В 60-70-х рр. XIX ст. волосним старостам були розіслані вказівки щодо збору інформації про пам'ятки археології і старовини на підлеглих їм територіях. Уже в підготовленому «Сборнику топографическихъ сведений о курганах и городищахъ въ Россіи. Волынская губернія», виданому в Санкт-Петербурзі у 1888 році маємо відомості про фіксацію городищ в с. Головне та с. Гуща[8].

Так, в описі про городище в с. Гуща відмічено, що воно має назву «Город» і знаходиться в 2-х верстах від с. Гуща в напрямку до с. Ровно, в заплаві річки Буг. Довжина його 84, ширина 24, а по периметру має 216 сажнів[25].

Поверхня розорюється під посіви. При розливі Бугу повністю оточено водою. В'їзд на городище простежувався зі сходу. Сьогодні ж ця пам'ятка археології городище знаходиться поблизу с. Миловань Любомльського району, якого на період першої фіксації пам'ятки, ще не існувало[8].

Про городище в с. Головно, згадується, що воно лежить в 2 км на північ від населеного пункту, місцеві люди називають його «Колесо». Поряд городища знаходились урочища: «Замковища», «Тарнов», «Жидовки». Розміщена пам'ятка археології на низинній місцевості, оточене ровом і валом. В'їзд не простежується[27].

В останній чверті XIX ст. уже на прохання професора університету Св. Володимира в м. Київ В. Антоновича міські, волосні та сільські старости, а також священики парафій надавали інформацію прогородища, кургани та інші пам'ятки археології, надсилали автору повідомлення про важливі з їх точки зору об'єкти старовини. Ці дані, дещо пізніше увійшли до його ґрунтовної праці про волинські старожитності, зводу археологічних пам'яток - «Археологической карты Волынской губернии». Зокрема, уже тут ми знаходимо відомості про «кругле, площею ? десятини» городище біля с. Вулька Угруська та городище в урочищі «Шопи» поблизу м. Любомль[8].

В 1892 році на запрошення священика в с. Бережці, а пізніше і в м. Любомль побувала відома поетеса Леся Українка, де записала від місцевого населення 17 українських народних пісень[13].

Перші професійні археологічні дослідження на території краю провів відомий на той час історик Микола Біляшівський. Ще в 1897 році,будучи працівником Київського міського художньо-промислового і наукового музею, ним поблизу с. Вулька Угрузька, було виявлено і зафіксовано поселення кам'яного віку [24].

Ще одним своєрідним поштовхом до вивчення предметів старовини, стало створення 15 травня1893 року Волинського єпархіального давньосховища. З цього часу священики парафій більше почали приділяти уваги вивченню церковних архівів, визначенню віку старих ікон тощо. Деякі давні сакральні речі передавались у давньосховища в м. Житомир та м. Володимир-Волинський. Так, зокрема, із церкви с. Підгородно священик передав старовинну ікону, книги та інші речі привезені з Москви під час походу Лжедмитрія [11].

У 1910 році пам'ятки історії м. Любомль обстежував професор Львівського університету Бенедикт Дибовський. Під час експедиції на озеро Світязь дослідник відвідав історичні місця Любомля,сфотографував замкову гірку і залишки на гірці мурованої цегляної стіни з північно-західного боку, навпроти Георгієвської церкви. Б. Дибовський відносить будівництво замку до часів Ольгерда. Матеріали досліджень були опубліковані ним в польському часописі «Zemia» у 1911 році [9].

В 1910 році завідувач історико-побутового та етнографічного (згодом — народного мистецтва)відділів в Київському історичному музеї Данило Щербаківський перебуваючи з експедицією на Волині відвідував церкву в с. Нудиже. Тоді ж він виявив і вивіз із місцевої церкви ікону «Воздвиження Чесного Хреста» 1660 року [27].

Великі святкування в Любомлі були приурочені до 500-річчя побудови римо-католицького костелу Святої Трійці. В пам'ять про цю дату до північної стіни прибудована капличка з написом, а також виготовлені для парафіян ювілейні срібні та алюмінієві медальйони[10].

Згідно постанови міської ради Любомля та начальника 259 австрійської етапної пошти підполковника А. Штерната у вересні 1918 р. у Празькому мистецько-видавничому підприємстві «Уніон» було замовлено

серію марок для поштового вжитку цивільного населення Любомльської округи. Малюнки марок були зроблені з фотографій і виконав їх учень Празької мистецької школи Капрі (Капер). Всього було випущено п'ять марок різних кольорів із зображенням найцікавіших архітектурних споруд міста. Любомль був на той час єдиним містом в Україні, яке випустило серію 5 марок із місцевими краєвидами, пам'ятками історії та архітектури на чотирьох мовах[27].

Велику роль в процесах вивчення історичного минулого своєї землі відіграють створені на теренах краю загонами Українських Січових Стрільців школи. Згодом цю ж функцію виконують члени «Просвіти».

Після входження Любомльщини до складу II Речі Посполитої інтерес до минувшини краю стає дещо більшим. Вперше ставиться питання щодо охорони пам'яток історії та культури, активізуються археологічні дослідження в регіоні.

В 20-ті рр. XX ст. польським окружним консерватором, інженером, архітектором Єжи Сеницьким було складено реєстр історичних пам'яток, куди внесено також «гірку Ягеллонську».. У цей же час в Любомлі було взято під охорону городище в урочищі «Замчище»[26].

У 1923 р. польський археолог Ірена Савицька виявила і дослідила пізньолужицьке поселення (I тис. до н. е) біля селища Головно. Це залишки житла в ямі 6,75 на 2, 5 метра і глибиною до 1м., яке складалось із двох заглиблень, заповнених піском, перемішаних з попелом і деревним вугіллям. У північному заглиблені ями знаходилось перепалене каміння. Швидше за все, це залишки вогнища. В різних місцях ями знайдені уламки глиняного посуду, кам'яних зернотерток, безформенних відщепів кремню. У 4-х метрах від житла виявлена друга яма круглої форми з уламками глиняного посуду і відщепів кремню, що призначена для різних господарських необхідностей. Обидві ями складали один комплекс. Про це свідчить той факт, що в них знайдено уламки від однієї і цієї ж плоскої кришки з отворами[23].

У 1920-х роках на городищі поблизу с. Вілька Угруська були проведені розвідкові роботи Михайлом Древком, М. Прошинським, В. Карашевським. В урочищі «Церковка» вони зібрали матеріали XI–XIII ст. Однак публікатор цих матеріалів Михайло Древко ще не зв'язував їх однозначно з давньоруським Угровськом [24].

У 1928 році церкви м. Любомль обстежував історик та архівіст Іван Шендрик, збираючи старожитності для музею митрополита Андрея Шептицького. Можливо деякі речі він вивіз до Львова[5].

В 1929 році з'являється видання відомого польського краєзнавця, популяризатора туризму Мечислава Орловича – «Ilustrowany przewodnik po Wołyniu», де подана інформація про м. Любомль, с. Опалин, Підгородно, Городно, Штунь, Біндюга, Землиця, Ягодин[26].

В 30-х рр. XX ст. на Любомльщині працювали відомий на той час архітектор, краєзнавець Леонід Маслов і його сестра Тетяна. Сьогодні відома стаття дослідника про церкву в с. Машів, зроблені фотографії церков та дзвіниць в с. Запілля, Згорани, Вишнів Любомльського повіту, єврейської синагоги в Любомлі та ін.[17].

В 1932 році секретар Волинського краєзнавчого товариства Ю. Романовський виступив з пропозиціями щодо дотацій в місцеві бюджети на музейну справу. У бюджеті на 1933 рік в Любомлі на музейництво виділили 50 злотих[22].

Історію геологічної структури території Любомльського повіту в 1931-1932 рр. досліджувала група професора Станіслава Ленцевича. В склад групи входили: дослідники Прошинський, Зверж, Рюле, Квек, і Ст. Звеж, доктори В. Нехай і З. Полянський[27].

Ще в листопаді 1934 року під керівництвом повітового старости Казиміра Сераковського відбулося організаційне засідання Монографічного Комітету, на якому винесено постанову приступити до створення монографії Любомльського повіту. Результатом стала підготовлена праця «Powiat Lubomelski», авторства Богдана Доманського, що вийшла в 1936 році у друкарні Губермана в м. Любомль. Вмонографії велика увага приділяється природнім умовам краю, історії, адміністративному управлінню,економіці,сільському господарству та торгівлі, демографії, культурі,освіті, місцевому управлінню, релігії тощо[30].

В 1936 році в журналі «Znicz» вийшла друком невелика стаття присвячена історії міста Любомль у XVIII ст., автором якої був польський історик, краєзнавець, завідувач публічної бібліотеки м. Луцьк Юліан Нець[26].

В 30-х рр. XX ст. особлива увага, як зазначалось вище, приділяється археологічній спадщині Любомльського краю. Так, на території регіону активні розвідки та розкопки проводять Олександр Цинкаловський, Ян Фітцке, Роман Якимович[26].

Так, О. Цинкаловським біля городища в с. Головно в урочищі «Тарнов» і «Жидівка» було зібрано багатий керамічний матеріал X-XII ст.; скляні браслети, кілька енколпіонів, залізну сокиру і острогу. Невеликі археологічні розкопки О. Цинкаловський проводив на Любомльському городищі в урочищі

«Шопи»[8].

Також відомо про обстеження О. Цинкаловським в 1930-х роках городища в урочищі «Церковка»,біля с. Вілька Угруська. Він же вперше зв'язав городище з літописним Угровським. Дослідник згадав про скарб срібних гривен, бронзову булаву із шипами, іншу зброю, а також прикраси, що були знайдені в урочищах «Стовпове поле», «Старина», «Церковка». Як писав О.Цинкаловський, на той час городище було до половини розмите рікою і мало форму зрізаного стіжка. У кручі ріки прослідковувались численні людські кістяки, кераміку, вироби із заліза та прикраси, ранньосередньовічного періоду. Опублікована була і фотографія городища[24].

Між селами Олеськ і Чмикос, О. Цинкаловським було виявлено ще одне городище давньоруського періоду. Вчений відмічає, що раніше воно було перстеневе, кругле, оточене потрійним валом і ровами і в 1930-х роках вже було розоране зовсім. Городище давньоруського періоду,волинський дослідник виявив в 30-ті рр. XX ст. поблизу с. Згорани, в урочищі «Піски»[8].

Окрім того відомим волинським дослідником на території Любомльщини були виявлені більш ранні культури епохи енеоліту та бронзового віку. Так у 1930-х рр. поблизу с. Ладинь, на піщаній дюні, біля хутора Петрівка, ним виявлено поселення городоцько-здовбицької культури. Тут О. Цинкаловським було зібрано фрагменти ліпного посуду та кілька свердлених кам'яних сокир. На піщаних дюнах, поблизу села Язвини (тепер – Вербівка) у 1937 році дослідником було відкрито поселення комарівсько-тщцінецької культури, що існувала на цій території протягом XVI-XIII ст. до н. е. [23].

Відомо також про зібрання археологічного матеріалу вченим біля с. Мосир, Нудиже,Скрипиця та ін.[27].

Поряд із археологічними дослідженнями О. Цинкаловський вивчав історію та архітектуру православних храмів на Любомльщині, досліджував витоки річки Прип'ять,її структуру, роль у торгівлі в минулі історичні епохи[26].

Велику увагу минулому Любомльського краю приділив польський археолог, працівник Музею Волинської землі в м. Луцьк - Ян Фітцке. У 1938 дослідник на запрошення Любомльського староства, проводив археологічні розкопки на території городища X-XI в урочищі «Шопи». У своїй статті дослідник зазначає, що це було велике овальне городище із невеликим заглибленням у центрі[8]. Навколо нього тягнеться частково розораний вал, оточений двома ровами. В'їзд розташовувався з північної сторони. На відстані 100 м. на північ від городища відкрито ранньоісторичне велике поселення, майже цілком знищене глибокою оранкою трактором[26].

На поселенні Ян Фітцке виявив багато фрагментів різноманітного посуду з хвилястим і прямолінійнимо рнаментом, багато зруйнованих печей із землянок. Будівлі розміщувались рядами, на невеликій відстані одна від одної. Ближче до городища виявлено добре збережені землянки історичного міста. Землянки були великих розмірів, споряджені печами, заповнені уламками посуду. Коло однієї з печей знайдено невелику бронзову пряжку. Кераміка зроблена на гончарному колі. На денцях посуду траплялися штемпелі і знаки. За висновком археолога, в міру погіршання умов розселення,місто перемістилося пізніше на захід і зайняло положення, на якому і нині стоїть. Матеріали з розкопок були передані до Волинського музею.[23]

В 30-ті рр. XX ст. Ян Фітцке також проводив обстеження дитинця городища в урочищі «Замчище» м. Любомль.З метою популяризації археологічно-краєзнавчих знань Ян Фітцке передав Любомльській приватній гімназії частину музейних експонатів на виставку[26].

Активні історико-краєзнавчі та археологічні дослідження на території Любомльщини були перервані початком Другої світової війни. Фактично з цього часу майже не спостерігається спроб до вивчення минувшини краю.

В період нацистської окупації (1941-1944 рр.) будь-яких досліджень на території Любомльщини практично не зафіксовано. В цей час можемо відмітити лише діяльність місцевої «Просвіти» та її сільських відділів, що пропагували серед населення краю українську історію[16]. Також деякі статті з української історії та культури друкувала газета «Наші вісті», що виходила в м. Любомль. Тоді ж німецькою адміністрацією знищена значна частина архіву єврейської синагоги в м. Любомль[17].

В перші повоєнні роки на території Любомльщини теж не зафіксовано ніяких досліджень по вивченню предметів старовини. Натомість, уже тоді радянська влада, вкотре продемонструвала своє ставлення до пам'яток архітектури та історії краю. Так, у 1947 році в м. Любомль за вказівкою місцевої влади була зруйнована єврейська синагога (1510 р.), що вважалась однією з найстаріших в Україні.[17].

У 50-х рр. XX ст. Любомльський край уже потрапляє в поле зору краєзнавців та істориків. Так,протягом 1956-1958 рр. в с. Головно працює відомий радянський археолог, керівник Поліського загону

Слов'янської (згодом - Волинської) експедиції АН СРСР Ю.В.Кухаренко, що досліджував тут могильники поморської культури.[18].

Перший могильник - Головне-І - знаходився приблизно в 3 км. на захід від селища, в урочищі «Будки», яке місцеві жителі називали «Мордасова гора». Частина цієї пам'ятки була сильно поруйнована вітровими видувами. В 1956 році на території могильника проведено невеликі розкопки. На розкритій площі (40х20 м.) виявлено три більш-менш збережених і чотири повністю зруйнованих захоронення. Всі три захоронення були підкльошові.[21].

Одне із захоронень знаходилось в кам'яному ящику з валунів, в якому було чотири посудини. З них вдалось відреставрувати чорнолощену урну і кришку до неї. Два інших захоронення виявлені в невеликих ямах з урнами і кльошами. Також знайдено бронзовий сплавлений виріб. Матеріали розкопок передано в Волинський краєзнавчий музей.

Другий могильник – Головне ІІ. – вченим виявлено приблизно в 2 км на південний схід від першого,в урочищі «Лищівка». В 1958 р. експедицією, під керівництвом Ю.Кухаренко (до складу також входили вчені З.А.Львова, Я.Ясканіс) була розкопана площа в 1272 м^2 ,на якій виявлено 34 захоронення. Посуд, виявлений в захороненнях, ліпний, різноманітний за формою: миски, горщики, кухлі, плоскі так круглі покришки. Деякі із посудин орнаментовані рядами невеликих пальцевих вдавлень або неглибокими розчесами. В одному із поховань виявлено також масивну литу срібну фібулу ранньолатенського типу,кільце та залізну петлю, що дозволило вченим датувати пам'ятку ІІІ ст. до н.е. Всі речі, виявлені під час розкопок на могильнику «Головно-ІІ» передано у фонди Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург)[18].

Третій могильник - «Головно-ІІІ» - знаходився на південно-західній окраїні селища, на відстані 2 км.,від попереднього. За свідченням місцевого населення, ще в середині 1950-х рр. під час сільськогосподарських робіт, тут було викопано декілька невеликих глиняних посудин, заповнених перепаленими людськими кістками. У 1958 р. археологічна експедиція під керівництвом Ю. В. Кухаренка провела тут невеликі пошукові розкопки, якими виявлено лише незначну кількість фрагментів кераміки поморської культури. Цілих захоронень знайдено не було.[21].

Ще один могильник – «Головно-ІV» - розміщувався поблизу населеного пункту, на піщаному підвищенні в урочищі «Кундичі». В роки німецько-радянської війни місцевим жителем тут було викопано горщик, наповнений перепаленими кістками. При обстеженні Ю.Кухаренком місця знахідки, було знайдено декілька фрагментів ліпного посуду того ж типу, що і в попередніх могильниках. При цьому зауважимо, що у згаданому урочищі, навесні 1958 року був виораний срібний денарій Траяна, (106 р. н.е.) Монета була придбана Ю.Кухаренком і передана у Волинський краєзнавчий музей.[18].

У 1958 році археолог Ю.Кухаренко також зібрав невелику кількість фрагментів кераміки поморської культури на розораному полі в с. Гуща. Подальших досліджень на місці знахідок не проводилось. Даний матеріал був переданий у фонди Волинського краєзнавчого музею. [21].

Окрім того, в 1958 році Ю.В. Кухаренко також проводив археологічні розкопки на городищі в с. Головно (Х-ХІ ст.). Дослідником розкрито площу в 250 м^2 . Згідно обстеження, культурний шар на городищі - 0,5-0,8 м. На розкопаній площі знайдено уламки глиняного посуду і біконічне пряслице з м'якого пісчаника. Виявлені кістки, за визначеннями, належать великій рогатій скотині, вівці, свині, коню, лосю, благородному оленю. Вся знайдена кераміка виготовлена на гончарному крузі, зрідка ліпна. Ліпна кераміка, зроблена із глини, із значною добавкою піску. Колір темно-коричневий, без орнаменту. Посуд, зроблений на гончарному крузі, товстостінний, коричневий, з домішками піску. Поверхня посуду покрита горизонтальними і хвилястими лініями[18].

Кругле городище по периметру мало вал висотою до 1 м і затягнутим ровом. Діаметр городища трохи більше 30 м з підвищенням у центрі. На городищі під час розкопок виявлено скупчення каменів-валунів і зруб 3,5 х 3 м. Дерев'яні конструкції виявлені і в основі вала. Дерев'яні кліті, шириною до 5 м були засипані піском і глиною. Впритул до городища з півночі і північного заходу знаходилось селище з культурним шаром до 1 м і датується також ІХ-ХІ ст.[8].

Поряд з городищем, з південного боку, знаходилось 4 парних кургани, великий і поряд малий. Розкопані один великий і малий. В курганах виявлені вугільні плями, невелика частина перепалених людських кісток,ліпна і кружальна кераміка. В малому кургані було багато кам'яних валунів, розкиданих безсистемно, а в великому кургані, який був висотою до 1,5 м і діаметром 20 м зрідка зустрічались валуни, шар попелу до 0,2 м. По краях вугільної плями залишились недогорілі колоди і сліди вертикальних стовпчиків. Речі з розкопок передані у Волинський краєзнавчий музей.[14].

В цьому ж році археологом обстежувались городища в м. Любомль (Х-ХІ ст. в урочищі «Шопи»;ХІІІ-ХІV ст. в урочищі «Замчище».)[8].

Паралельно з розвитком історико-археологічного вивчення Любомльського краю, відбувалось свідоме знищення його окремих пам'яток радянською владою. Найбільш показовими в цьому плані, є події 1961 року, коли за вказівкою місцевої влади, був спалений весь архів Різдво-Богородицької церкви, де також знаходились архіви Св. Георгіївської церкви та костелу Св. Трійці.[9].

На початку 1960-х рр. Любомльщина потрапляє в поле зору багатьох відомих вчених-археологів СРСР. Так, в 1963 році на території краю працює ленінградський історик, спеціаліст по фортифікаційних комплексах періоду Київської Русі - П.О. Раппопорт (1913-1989)[25]. Зокрема, велику увагу дослідник приділив обстеженню, замірам і опису городищ X-XI ст. в м. Любомль (ур. «Шопи») та с. Гуща (Милован), які пізніше опублікував у своїй монографії. [23]. Обстежував також городище «Замчище» XIII ст. в м. Любомль, та городище XII-XIII ст. поблизу с. Воля Угрузька (літописне м. Угровськ – авт.)[24].

Поряд із дослідженнями фахових істориків, на теренах Любомльщини активно працювали і місцеві краєзнавці. В другій половині 50 - на поч. 60-х рр. XX ст. до вивчення минулого Любомльського краю найбільше прилучається місцевий краєзнавець, вчитель історії Дмитро Олександрович Остапюк (1914-1984 рр.). Саме його діяльність визначила основні етапи розвитку історико-краєзнавчих та археологічних досліджень на території регіону в подальші десятиліття[3].

Так, ще працюючи на посаді вчителя історії в с. Висоцьк Любомльського р-ну, Д. Остапюк розпочинаєз бирати спогади в місцевого населення, записує народні перекази і легенди, цікавиться археологією та нумізматикою. Згодом, переїхавши на нове місце роботи в м. Любомль, він продовжує досліджувати минувшину свого краю: об'їжджає усі села району, де збирає археологічні, писемні, етнографічні матеріали тощо. Уже тоді у дослідника з'являється ідея створення у м. Любомль краєзнавчого музею.[19].

З початку 60-х рр. XX ст. Д. Остапюк активно працює в архівних установах Львова та Луцька,складає велику картотеку історико-краєзнавчих довідок. Тоді ж він розпочинає написання історії м. Любомль.[3].

При цьому варто відзначити великий внесок Д. Остапюка у напрямку археологічного дослідження Любомльщини. Так, у 1962 році в м. Любомль на території ветеринарної лікарні, під час будівельних робіт, був викопаний горщик, заповнений попелом. Одержавши ці дані, Д. Остапюк, пересіяв у вказаному місці землю та виявив окремо дві глиняні посудини, уламок кістяного гребінця і пошкоджену вогнем застібку. Одна з глиняних посудин ліпна, орнаментована посередині вертикальними жолобками, інша – гончарна, сіро-лощена. Гребінець трьохшаровий, з дугоподібною спинкою і бронзовими заклепками. Застібка складається із бронзової овальної пластини-основи, до лицевої сторони якої прикріплено якусь дуже деформовану вогнем прикрасу із темно-сірої маси. На зворотному боці пластинки збереглось вушко, до якого кріпилась голка. Так краєзнавцем було виявлено могильник вельбарської культури II-IV ст. н.е.(Приналежність до археологічної культури встановлена дещо пізніше – авт.)[20].

Тоді ж про локалізацію даної пам'ятки археології Д. Остапюк повідомив в Інститут суспільних наук у м. Львів. В 1963 р. на місці вельбарського могильника було проведено розкопки за участі львівських археологів В. Д. Барана і В. М. Цигилика. Вченими була розкопана ділянка площею близько 400 м^2 . В ході дослідження виявлено 8 захоронень з трупоспаленням і більше 10 ям, заповнених попелом і польовим каменем. Ями знаходились між захороненнями. На поверхні окремо підняте бронзове кільце[26].

Зазначимо, що звітної документації по розкопках не було опубліковано. Піднятий матеріал передано в музей археології Львівського університету.

У 1962 році краєзнавцем Д. Остапюком, на північ від с. Машів Любомльського р-ну, в урочищі «Мельникова гора», на місці піщаного кар'єру, було виявлено захоронення з трупоспаленням. Уже в наступному році на цьому місці невеликі розкопки провів археолог В.Д.Баран. Відомо, що виявлено декілька частково зруйнованих захоронень того ж типу, що і в Любомлі (вельбарської культури – авт.). Результати досліджень також не були опубліковані.[19].

В 1963 році після закінчення розкопок В.Барана, сином краєзнавця Д. Остапюка – Олександром – в15 м., на південь від розкопу, було виявлено сліди зруйнованих захоронень з трупоспаленням, уламки кераміки і бронзову гребінчасту фібулу, що датується кінцем II-го – початком III ст. н. е. Там же, присутні на розкопках львівським археологом В.В. Ауліхом було знайдено кременевий листовидний наконечник стріли[28].

У 1966 році на східній околиці с. Гуща в урочищі «Додатки» (інша назва - «Могилки») в піщаному кар'єрі місцевими жителями було викопано ліпний горщик. Цю інформацію Д. Остапюк надав уже згадуваному археологу Ю.Кухаренку. Останній, після детального дослідження, зафіксував, що місце знахідки уже зруйноване кар'єром, але приблизно в 100 метрах на захід, ним було виявлено сліди захоронення з трупоспаленням. Проте, через відсутність коштів, розкопок на цей рік провести не

вдалось.[21].

Натомість, завдяки контактам Д. Остапюка та Ю.Кухаренка, у 1967 році продовжились дослідження на вельбарському могильнику в м. Любомль. У складі Поліського загону Інституту археології АН СРСР, окрім них, працювала також викладач Брестського педагогічного інституту В.Нікітіна[26].

На могильнику, який знаходиться в північній околиці міста по вул. Брестській, в урочищі «Ксьондзове поле» було закладено два розкопи загальною площею 160 м^2. Перший з них підходив впритул до самого західного розкопу В.М. Цигилика, другий – знаходився в п'яти метрах на захід від першого. На поверхні,яка раніше весь час розорювалась, було виявлено два захоронення, 15 ям і одна камінна вимостка.[20].

Восени 1967 року, після від'їзду Ю.Кухаренка, у зв'язку із подальшим руйнуванням могильника в с. Гуща, краєзнавцем Д. Остапюком було прийнято рішення провести на місці цієї пам'ятки охоронні розкопки. Краєзнавцем було закладено невеликий розкоп площею 72 м^{2}на краю кар'єра. Виявлено п'ять захоронень з трупоспаленням і чотири ями, заповнених попелом. Захоронення проводились у невеликих овальних ямах, глибиною приблизно 0,8 м. На дні ям знаходився попіл, уламки перепалених людських кісток і уламки глиняного ліпного посуду, характерного для поморської культури. В захороненнях були виявлені фрагменти від одної до чотирьох посудин. Деякі посудини повторно перепалені. З посуду в основному виділені темно-коричневі горщики, уламки кльошів, миски, покришки, а також виявлено два уламки бронзового пластинчатого браслета. В одній із ям знайдено крем'яний скребок з ретушшю, уламок кременевої черешкової стріли, зроблений з мініатюрної пластинки і кременева мікролітична вставка у вигляді високої трапеції. В товщині піску поза захороненням також зустрічались уламки такого ж посуду,а також уламки перепалених людських кісток.[19].

На основі речей, знайдених у захороненнях, могильник в с. Гуща слід датувати IV-II ст. до н. е. і віднести до поморської культури (група підкльошових захоронень). Кременеві знаряддя, виявлені в ямі,потрапили туди або випадково, або, найбільш вірогідно, були покладені спеціально в якості якихось ритуальних предметів, тобто використані повторно[21].

В 1968 р. на цьому могильнику Ю.В. Кухаренко проводив невеликі контрольні розкопки. Було закладено траншею 40 м^2, яка розміщувалась поруч до попередніх розкопок, однак матеріал не виявлений..Всі речі з розкопок в с. Гуща передано в Любомльський краєзнавчий музей[18].

У 1968 році експедиція під керівництвом Ю.В. Кухаренко продовжила розкопки на вельбарському могильнику в м. Любомль. Було розкрито ділянку площею 70 м^2, яка впритул підходила до розкопу попереднього року. Слідів захоронень не виявлено,зафіксовано лише велику яму, заповнену попелом і фрагментами ліпної кераміки. В 1970 році дослідження були продовжені. В шести метрах від розкопу1967-1968 рр. було вивчено ділянку площею 126 м^2, де виявлено два захоронення з трупоспаленням і чотири ями, заповнені попелом. [20].

Всього ж, за три роки археологічних досліджень на могильнику вельбарської культури в м. Любомль під керівництвом Ю.В. Кухаренка, було виявлено чотири захоронення з трупоспаленням, невелика камінна вимостка і 20 ям, заповнених попелом і валунами. Обряд захоронення був приблизно такий, як і в носіїв поморської культури, але без кльошів. Захоронення проводились в ямах глибиною від 0,50 до 1,30 м, діаметром до 0,50 м. Уламки перепалених очищених людських кісток клали в урну, найчастіше в горщик, який зверху накривався мискою, все це ставилось на дно ями і присипалось залишками вогнища. Посуд майже весь ліпний, найчастіше коричневого кольору, це в основному горщики, глечики, миски. В урнах попадається також речовий матеріал, серед якого рифлена бусина зеленого кольору, глиняна кругла бусина, дільчаста, рештки кістяного гребінця з дугоподібною спинкою і бронзовими заклепками, кістяне пряслице, з однієї сторони орнаментоване концентричними кругами. Були також глиняні пряслиця – біконічне і циліндричне. [18].

Особливу увагу привертають бронзові фібули, які були в трьох захороненнях. Одна гребінчаста, масивна, дві інші арбалетоподібні, підв'язні, з декоративними кільцями на спинці. На розкопаній дільниці також виявлена невелика камінна вимостка, яка залягала на глибині0,8 м, викладена з невеликих каменів-валунів, викладених в один шар. Вона мала круглу площадку діаметром 0,80 м. Серед каміння знаходився попіл, але саме каміння не перепалене. Ніяких речових знахідок в цій зоні не виявлено[20].

Всі 20 ям були заокругленої форми діаметром до 1,5 м і глибиною до 1,7 м. На площі розкопок ями розміщені без всякої послідовності, заповнені піском з попелом. В більшості ям ніяких речових знахідок не було і тільки в шести ямах крім попелу знаходились по декілька каменів-валунів і окремі уламки глиняного ліпного посуду. Найбільш виразні з них представлені формами, характерними для лужицької культури. Серед них є уламки дископодібної покришки, прикрашеної нігтьовими защепами, лощений

посуд,посуд з храповатою і храповато-пальчатою поверхнею. Крім того в одній із ям виявлено кременевий листовидний наконечник стріли, в двох по декілька уламків перепалених кісток тварин і в одній не перепалені кістки овечки і якогось гризуна[28].

Захоронення, розкопані Ю.В. Кухаренком на могильнику в Любомлі,на основі виявлених фібул,датуються кінцем II-го – першою половиною III ст. [18].

В 1970 році Ю.Кухаренко провів невелику розвідку на зруйнованому могильнику в с. Машів Любомльського р-ну. Розкопки велись на північно-західній частині могильника. Було виявлено 6 невеликих ям, заповнених попелом і камінням, як і на могильнику в Любомлі. Діаметр ям не перевищував одного метра, глибина 0,5 м. Ніяких речових знахідок в ямах не було. На площі поблизу ям траплялися окремі уламки перепалених людських кісток і поодинокі уламки ліпних посудин. Серед останніх є уламок яйцевидного горщика із загнутим всередину вінчиком. Все це дає підстави віднести цей могильник довельбарської культури, хоча сама ця гірка була стоянкою, а потім місцем для поховань аж до XIX ст. На сьогоднішній день могильник повністю зруйнований. [20].

Весь матеріал із археологічних розкопок (крім Львівської експедиції) і окремі знахідки з вельбарських могильників зберігаються в Любомльському краєзнавчому музеї.

Новим етапом в розвитку історико-краєзнавчих досліджень на Любомльщині став кін-60-х-поч. 70-х рр. XX ст. Великий поштовх в цьому плані дала підготовка видання «Історія міст і сіл УРСР. Волинська обл.». В районі було утворено редакційну комісію. До написання нарисів з минувшини населених пунктів краю залучали працівників влади, освіти, культури, краєзнавців, яким були розроблені рекомендації, як писати історію села, міста тощо.[18].

Почали вивчатись архіви, записувались легенди, збиралися статистичні дані. В процесі роботи над книгою, яка тривала майже десять років, у школах, окремих краєзнавців, крім текстового накопичувався і речовий матеріал. Зокрема, у школах почали створювати історичні куточки, за якими, однак, не вівся належний нагляд, і тому багато із зібраного з часом почало руйнуватись, або і взагалі зникати.

Вихід із даної ситуації уже вкотре запропонував місцевий краєзнавець, член районного Товариства по охороні пам'яток історії та культури, вчитель історії Д.О.Остапюк. На його переконання, що в районі повинен функціонувати музей, влада врешті відповіла згодою. На той час у дослідника була вже своя приватна колекція по археології, нумізматиці, письмових документах. Однак, одразу ж постала проблема відсутності необхідного приміщення під заклад і неможливо стівведення в штат посади музейного працівника. Через це, займаючись організацією музею, Д. О. Остапюк зараховувався періодично на різні посади в піонерклубі, сільських будинках культури, планетарії[3].

В кін.60-х рр. XX ст. в центрі міста було побудовано трьохповерхове приміщення, і третій поверх вдалося виклопотати під краєзнавчий музей. На той час, це було непогане приміщення, хоча й не було пристосоване і не мало кімнат для фондів[22].

З 1971 року розпочалось пристосування приміщення під музей. Д. О. Остапюк сам розробив ескізи вітрин, а науковці Волинського краєзнавчого музею Л.Туліна, О.Нагорна, допомагали порадами, де і як розмістити відділи і по експонуванню матеріалів. Постійно проводились експедиції по населених пунктах району в пошуках експонатів. Д. О. Остапюк налагодив зв'язки з Холмським музеєм (Польща), неодноразово їздив до туди вивчати досвід, знайомився з оформленням експозицій. Дирекцією Холмського музею у 1970 році було передано в дар Любомльському музею цінні експонати по мінералогії, стародруки, наукову літературу і негативи із 350 сторінок Холмських гродських книг, ревізій Любомльського і Ратенського староства з 1500 по 1580-ті роки, зроблених у Варшавському архіві.[3].

Окрім цього, у фонди новоствореного музею, Д. Остапюк передав велику частину власної колекції. Перед відкриттям музею, його засновник Д. О. Остапюк, змушений був розрахуватись через спірні питання з владою в процесі оформлення експозицій[19].

Офіційне відкриття музею відбулося 28 травня 1973 року. На той час у закладі діяли відділи: природи,археології, середньовіччя і етнографії, Великої Вітчизняної війни, післявоєнного періоду, інтернаціональної дружби.[22].

Зазначимо, що штатних працівників у музей так і не дали, що по суті і відбилось на його науково-дослідній роботі в подальшому. Функції завідувачів музею виконували секретарі товариства по охороні пам'яток історії та культури Є. А. Дибалюк, І. І. Шавловська, В.Д.Савчук. Регулярно проводились екскурсії,музей поповнювався експонатами. В 1976 році Міністерство культури за зразкову роботу присвоїло Любомльському краєзнавчому музею звання народного.[3].

Після того, як Д. Остапюк залишив музей, він не покинув краєзнавчої роботи: зібрав цікаву бібліотеку,захопився нумізматикою і філателією, вів постійні переписки з відомими істориками, археологами

Ю. Кухаренком, В. Бараном, М. Смішко, Г. Охріменком та ін. Постійно шукав історичні матеріали про містої район, вивчав архіви православних храмів Любомльщини, досліджував археологічні пам'ятки регіону[19].

До краєзнавчої роботи він також залучив свого сина – Олександра, котрий з дитинства займався колекціонуванням, цікавився археологією[3].

Водночас, за ініціативи Д. Остапюка, до вивчення історичного минулого Любомльщини долучається ряд відомих дослідників. Так, у 1975 році в м. Любомль працював Любомльський загін архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР, під керівництвом М. В. Малевської. Серед інших питань стояло питання знайти місцезнаходження Георгіївської церкви XIII ст. Враховуючи традицію будувати нові церкви на місці старих, археологічну розвідку розпочали коло стін нині існуючого, діючого храму, який представляє собою витягнуту по вісі схід-захід однонефну будівлю з сильно виступаючою одною апсидою і дзвіницею з західного боку. Перекриття церкви плоскі, по дерев'яних брусах. Основний об'єм церкви критий двосхилим дахом, дзвініці – шатром. Були закладені дев'ять шурфів з північного, східного і південного боку церкви. Виявилося, що вона побудована на залишках стін попередньої будівлі.[9].

Стіни церкви, збереглись на висоту 3-5 рядків кладки, складені із темно-червоної брускової цегли (а не плінфи) якісного випалу, розміром 25-26 х 11-12 х 8-9см. На фасаді північної стіни і апсиди добре прослідковувалась вендська система кладки цегли, відомої в Південно-Західній Русі в середині і другій половині XIII ст. Розчин вапняно-піщаний, без цем'янки. Фундамент складений із валунів (від 30х30 до 8х10 см), запущений у піщаний материковий грунт на 1,30 м.

Тільки в одному шурфі закладеному в північно-східному куті і північної стіни апсиди виявлено невелику частину старої церкви (виступаючої тут за межу нині існуючої), а саме східний відрізок північної стіни і частина апсиди.

По ширині фундамент старої церкви ніде не виходить за межі нині існуючого храму і це говорить про те, що він був таких же розмірів по ширині як і нинішній, тобто складав приблизно 12м. Важче визначити довжину церкви старого храму, але по вертикальному шву М. В. Малевська визначила, що храм був прямокутної форми, близький до пропорцій багатьох чотирьохстовпних храмів другої половини XII – початку XIII ст.[28].

Розкопки із східного боку підтвердили наявність трьох апсид (що підтверджує і літопис), а не однієї як в новій церкві. Знайдено також фрагменти фресок, фігурну цеглу з перепаленими до вигляду скляної поливи тичками, блакитного кольору. Попадала також фігурна цегла, яка була відома в до монгольський період[9].

За висновком дослідниці М. В. Малевської, стара церква була квадратна в плані, чотирьохстовпна, одноголова будівля з трьома апсидами. На жаль, під час розкопок не було можливості провести в середині діючої церкви дослідження чотирьох опор старої церкви.

Окрім цього М. Малевська провела невеликі розкопки на городищі в ур. «Шопи» X-XI ст. в м. Любомль.[8].

У 1977-1978 рр. на території Любомльського краю проводять дослідження археологи М. Пелещишин та І. Михальчишин. Їх увага, в основному, була звернена на обстеження території по березі р. Західний Буг. [28].

В ході розвідкових робіт дослідниками виявлено стоянку доби мезоліту, поселення бронзового віку (тшинецько-комарівська культура) та ранньозалізного віку в с. Рівне. Поблизу с. Миловань ними було відкрито два поселення бронзового та два поселення ранньозалізного віків. Окрім того поблизу села, в ур.«Татарська гора», обстежено давньоруське селище VIII-IX ст. Також було обстежено територію с. Грабове, де виявлено сліди мезолітичної стоянки та поселення тшинецької культури.[28].

Поруч із цими дослідженнями, увагу науковців в означений період привертає район Шацького поозер'я. У другій половині 60-70 рр. XX ст. тут працює білоруський археолог В. Ісаєнко. Вченим, зокрема були виявлені мезолітичні стоянки в с. Пульмо, Світязь, Острів'я Шацьк, зібрано матеріали поблизу оз. Луки, Пулемецьке, Світязь, Люцимер. Всі виявлені археологічні комплекси на цій території археологом були опубліковані в карті пам'яток кам'яного віку, що охоплює райони Волинської та Рівенської обл. [19].

Протягом 1978-1987 рр. в регіоні Шацьких озер працює археологічний загін міжфакультетської науково-дослідної студентської групи «Шельф» Львівського держуніверситету ім. І. Франка, під керівництвом археолога В. Артюха. Крім нього в археологічних маршрутах приймали також участь наукові співробітники Інституту суспільних наук АН УССР д.і.н. Л. Г. Мацкевой та к.і.н. В. Д. Гупало[1].

Внаслідок пошукових робіт були виявлені стародавні стоянки і поселення різних епох, які

розташовувались вздовж берегів озер Пісочне, Світязь, Люцимер, Острів'янське, Кримно, Соминець, Карасинець. Переважна більшість з них відносяться до епох мезоліту і давньоруському часу. У меншій кількості зустрічаються пам'ятки періоду енеоліту – бронзи, залізного віку[28].

Так, поблизу с. Ростань, в кар'єрі, глибині 11 м., експедицією було виявлено сліди раннепалеолітичної пам'ятки. Тут знайдено декілька десятків предметів з крем'яної гальки, яка оброблена рукою людини.

Серед них: нуклеуси, масивні відщепи, рублячі знаряддя, поперечне скребло, відбійник, знаряддя типу чоппінгу. Вік пам'ятки 300-200 тис. років. Сьогодні ж цей комплекс перебуває в центрі дискусій вітчизняних археологів на предмет автентичності виявлених знахідок. [1].

Пам'ятки пізнього палеоліту були виявлені групою поблизу с. Піща. Так, на піщаній дюні разом з мезолітичними крем'яними предметами було знайдено наконечник дротика солютрейського типу.

Поблизу с. Затишшя, біля озера Луки і в лісах на піщаних дюнах, експедицією знайдено півтора десятка мисливських стоянок епохи мезоліту. Серед них слід згадати пам'ятку «Затишшя - V», де зібрано більш 2 тис. крем'яних виробів. Біля с. Затишшя було піднято також фрагменти кераміки епохи неоліту, енеоліту, бронзового та залізного віку.[28].

Декілька мезолітичних стоянок було віднайдено на південному березі озера Перемут (с. Мельники),а також на озерах Світязь, Луки, Люцимер, Карасинець, Чорне в околицях смт. Шацьк, поблизу сіл Світязь, Пульмо, Піща, Острів'я. Це, перш за все, поселення на високих берегах і піскових дюнах, де знайдена велика кількість виробів із кременю. Це нуклеуси, скребки, ножі, ножеподібні пластини, різці, відщепи.[1].

Кераміку та крем'яні знаряддя праці доби мідного віку (в основному – культура лійчастого посуду III тис. до н.е. – авт.) зафіксовано групою поблизу с. Світязь, Мельники, Підманево на оз. Перемут,Пісочне, Луки, Люцимер.[28].

Поселення бронзового і залізного віку були виявлені групою «Шельф» біля с. Затишшя, Мельники,Пульмо, Шацьк. В основному це пам'ятки тшинецько-комарівської культури.

Зазначимо, що більшість виявленого матеріалу є піднятою з поверхні. Невеликі археологічні розкопки в районі Шацьких озер групою «Шельф» були проведені лише поблизу с. Затишшя. В ході досліджень тут виявлено пам'ятки мезоліту, неоліту, енеоліту, незначні знахідки бронзового і залізного віків, давньоруського періоду (однією із цікавих знахідок цього періоду був бронзовий хрест-енколпіон XI ст.- авт.).[1].

Поселення періоду Київської Русі виявлені поблизу смт. Шацьк, біля с. Світязь, Пульмо, Мельники,Затишшя, Піща, Острів'я.

За матеріалами дослідження групи «Шельф» були розроблені рекомендації по збереженню унікального природного комплексу Шацьких озер, природної і культурної спадщини цього регіону. Матеріали з експедицій групи знаходяться в Любомльському краєзнавчому музеї. [28].

Окрім цього, в 70-80-ті рр. XX ст. територію Шацьких озер обстежував волинський археолог Г. Охріменко. Ним зібрані матеріали фінального палеоліту, мезоліту, неоліту. Дослідником також було обстежено стоянку кам'яного віку в с. Згорани.[23].

У 80-х рр. XX ст. Любомльщина стає об'єктом уваги дослідників сакрального мистецтва. Так, у1982 році на території району діяла експедиція Волинського краєзнавчого музею з обстеження знятих зреєстрації і діючих культових споруд області під керівництвом доктора мистецтвознавства П. М. Жолтовського (1904-1986). Групою дослідників були обстежені церкви в м. Любомль, с. Вишнів, Радехів, Штунь, Згорани, Шацьк, Острів'я, Піща, Ростань, Пулемець, Головне, Нудиже, Городно, Олеськ, Мосир, Пульмо, Світязь, Зачернеччя, Хворостів. З Любомльського району за результатами експедиції у фонди обласного музею надійшло 82 експонати. Серед них – ікони, предмети декоративного різьблення,стародруки тощо. Окрім цього 52 пам'ятки сакрального мистецтва було поставлено на облік[28].

Поруч з цим у 1980-х рр. приділяється увага археологічним пам'яткам регіону. У цей період до їх вивчення долучається О. Остапюк – син засновника краєзнавчого музею Д. Остапюка. Ще з дитинства він брав участь в археологічних розкопках та розвідках на території району під керівництвом Ю.Кухаренка, В.Барана, разом з батьком досліджував церковні архіви в регіоні. Окремо займався колекціонуванням, мав добрі збірки з нумізматики, фалеристики, філателії, боністики.[3].

У цей час, О. Остапюком було відкрито поселення бронзового віку біля с. Вишнів, поселення від ранньозалізного до давньоруського часу в с. Штунь, виявлено і зафіксовано кургани поблизу с. Головно, Руда, Бірки. При цьому краєзнавець весь час працював над збором інформації по історії Любомльського р-ну, активно долучався до поповнення музейних фондів тощо[4].

В 1986 р. львівський археолог Івановський В.І. на вельбарському могильнику в м. Любомль, на

схід від попередніх досліджених ділянок, заложив розкоп приблизно 30 м². Захоронень і ям виявлено небуло. Але на глибині 0,5 м. знайдено бронзовий наконечник ременя II-III ст. н.е., а також фрагменти кераміки. [20].

Зазначимо також, що багато матеріалів з історії Любомльського краю друкувалось на сторінках районної газети «Новий шлях», згодом - «Радянське життя».

Незважаючи на значні археологічні відкриття та історичні дослідження на території Любомльщини,в стані занепаду перебував місцевий краєзнавчий музей. Фактично з кінця 70-х. - до кінця 80-х рр. XX ст. за ним ніхто не доглядав. Лише періодично проводились екскурсії працівниками бібліотеки, відділу культури тощо. За цей час пропала частина найцінніших експонатів: нумізматична колекція, підбірка люльок, зброя та ін. Зібраний до того часу етнографічний матеріал був повністю понищений міллю.[22].

Лише з 1987 року з ініціативи завідуючого Любомльським райвідділом культури В.І.Климовича таза участі О. Остапюка, в музеї розпочато нове переоформлення експозиції. Допомагали в цьому працівники Волинського краєзнавчого музею (О. Ошуркевич, О. Вернидубов), співробітники Волинського художньо-оформлювального комбінату, місцеві художники-оформлювачі[3].

19 липня 1989 року відбулось урочисте відкриття новооформленого музею. Щоправда, заклад і далі працював на добровільних засадах до 1991року, коли була введена посада завідувача музею.[22].

З проголошенням незалежності України розвиток історико-краєзнавчих досліджень на Любомльщині значно активізовується. Основну роль в цих процесах починає відігравати Любомльський краєзнавчий музей, директором якого з 1993 року призначено Олександра Остапюка – на той час відомого в межах району науковця та колекціонера. З початком роботи в музеї досить добре було зорганізовано пошукову роботу по збору матеріалів з історії краю. Так, у 1993-1995 роках були здійснені експедиції по церквах району в с. Штунь, Згорани, Зачернеччя, Хворостів, Олеськ, смт. Головно, результатом яких стало поповнення музейних колекцій стародруками,документами та іконами XVII- XIX ст.[22].

Значну увагу в цей час приділено археологічному вивченню території району. Зокрема, директором музею О.Остапюком були обстежені городища X-XI ст. поблизу м. Любомль та смт. Головно, відкрито нові поселення епох мезоліту, мідного, бронзового та залізного віків,зібрано на них поверхневий матеріал, зафіксовані невідомі раніше курганні поховання. Окремо, до дослідження краю ним були залучені професійні науковці.

Окремо невеликі екгумаційні дослідження було проведено польськими спеціалістами в серпні 1992 року на місці колишніх с. Острівки та Воля Островецька в Любомльському районі.

У 1993 році Любомльським краєзнавчим музеєм було зорганізовано розкопки на городищі «Замчище» XIII-XIV ст. в м. Любомль. Керівником експедиції С. Панишком (м. Луцьк) було закладено шурф на глибину 5,7 м. та виявлено, що дитинець городища насипний, що підтвердили шари темного ґрунту і білої глини[8].

Уже в 1995 році музей виступив організатором археологічних досліджень на городищі X-XI ст. в урочищі «Шопи» поблизу м. Любомль, які проводив М. Кучінко (м. Луцьк). В ході вивчення пам'ятки було закладено розкоп у північній частині окольного міста поблизу знівельованого валу. Зроблено розріз валу і зовнішнього рову в південно-східній частині городища. В процесі розкопок відкрито і досліджено 1 житло, 2 господарські споруди, 2 господарські ями, смітникова яма і вогнище. Житло-землянка мала розміри 4 х 3,5 м. Глибина від рівня виявлення 0,35-0,40 м. Вхід був із східного боку. Майже посередині житла, але ближче до західної стіни знаходилась піч-кам'янка, вимурувана з різних по величині каменів на рівні долівки. Піч мала прямокутну форму розміром 1,3х1 м. Збережена висота печі 0,45 м. Розміри прямокутного череня 0,7х0,5 м. З обох боків печі біля північної і південної стін житла знаходились вирізані в материковому ґрунті лави-лежанки, висотою від рівня долівки 0,3 м, довжиною 2-2,3 м і шириною 0,5-0,7 м. Потужність культурного шару досягала 0,6-0,8 м[8].

Під час розкопок виявлено велику кількість фрагментів керамічних посудин X ст. з характерними манжетовидними вінцями. Кераміка мала в основному прямий і хвилястий орнаменти. Виявлені кістки свійських тварин, корови, свині, вівці і курки, скелет тура. Також виявлено фрагмент керамічної сковорідки, залізних рибальського гачка і дужки. Матеріали досліджень передані в Любомльський краєзнавчий музей.

У 1995 році Остапюком О. та Панишком С. було обстежене городище XII-XIII ст. поблизу с. Новоугрузьке Любомльського району, за результатами якого було висунуто гіпотезу про злокалізування літописного міста Угровська. В 1996, 1997, 1999 роках на городищі проводились археологічні розкопки експедицією Любомльського і Волинського краєзнавчих музеїв під керівництвом Мазурика Ю.М., що власне і підтвердили попередні версії. Археологічна експедиція локалізувала територію міста. Проведені розкопки на городищі і на фундаментах оборонної вежі дали багатий археологічний матеріал XII-XIII ст..

Також виявлена кераміка більш давнього часу. Матеріали археологічних розкопок зберігаються в Любомльському краєзнавчому музеї.[24].

В 1995 та 1997 роках в м. Любомль працювала група дослідників під керівництвом уродженця міста Аарона Зігельмана, яка займалась вивченням питання історії місцевої єврейської общини. Як результат, в 1997 році було видано дослідження «Любомль:меморіальна книга знищеного міста», знято документальний фільм «Любомль,моє серце пам'ятає», створено виставку «Згадуючи Любомль», яка презентувалась в США, Англії, Ізраїлі, Польщі.

В цей час на теренах краю також активно працює відомий український етнограф, музеолог, уродженець с. Згорани Любомльського району Архип Данилюк. Предметом його наукових зацікавлень стала народна архітектура. Так, експедиції під його керівництвом досліджували традиції місцевого будівництва в с. с. Згорани, Заозерне, Гупали, Столинські Смоляри, Голядин, Самійличі, Піща, Пульмо, Прип'ять, Острів'я, Мельники та ін.

В 2001 році археологічною експедицією Любомльського краєзнавчого музею під керівництвом С. Д. Панишко було проведено нові археологічні розкопки на дитинці городища «Замчище» (місцева назва «Фосія»- авт.). В розкопі в північно-західній частині виявлено вимуруваний з цегли фундамент з контрфорсом пізнього середньовіччя, який ішов на глибину до 2 м. Закладені 2 шурфи в підземеллі. В південному шурфі виявлено фрагменти давньоруських горщиків, що підтверджує побудову замку на давньоруському городищі[8].

В цей період із музейними фондами працює також відомий волинський археолог Г. Охріменко[22].

В другій половині 90-х рр. XX - на початку XXI ст. за матеріалами історико-краєзнавчих та археологічних досліджень на теренах Любомльщини публікується ряд наукових статей. Більшість з них видані О. Остапюком, або ж у його співавторстві з дослідниками С. Панишком, Ю. Мазуриком, Г. Охріменком, О. Михайлишин, С.Крейніним та ін. Поруч з цим велика кількість матеріалів краєзнавчого характеру друкується директором краєзнавчого музею на сторінках місцевої газети «Наше життя»[22].

Значний поштовх для вивчення історії Любомльщини дає проведення у 2001 році конференції «Любомль в історії України та Волині», присвяченій 460-річниці з часу надання магдебурзького права м. Любомль, участь в якій беруть волинські науковці. За матеріалами конференції у 2003 році виданий окремий збірник за редакцією О. Остапюка[6].

Активним вивченням минувшини свого регіону в цей час займаються також місцеві краєзнавці М. Дзей, І. Красицький, Л. Марчук, К. Оніщук, А. Сулік, В. Загура, В. Ющук, архієпископ Варфоломій (В. Ващук), Н. Остренко, Й.Ващук, а також уродженці краю – І.Ольховський, М.Коц та ін.[14]. Результатом їх дослідження стає вихід окремих монографій та статей. Так, у цей час з'являються історико-краєзнавчі нариси про м. Любомль, с. Городно, Куснище, Скиби, Бірки. Особливо багато краєзнавчих матеріалів друкується на сторінках місцевої газети «Наше життя»[2].

Зауважимо, що і в подальшому провідну роль у вивченні минувшини краю відіграє колектив Любомльського музею. Зокрема, на початку 2000-х рр. його працівники здійснюють археологічні та етнографічні експедиції по населених пунктах району, проводять обстеження православних та католицьких храмів на теренах регіону, вивчають історичне минуле краю в архівах та наукових бібліотеках м. Київ, Львова, Луцька. Здійснені разом з Обласним центром народної творчості поїздки в смт. Головно, с. Гуща, Рівне, Бережці дали змогу поповнити музейні фонди етнографічним матеріалом. Значно доповнити зібрання музею дозволили також поїздки по виявленню експонатів в цей час у смт. Головно, Штунь, Олеськ, Полапи, Згорани, Нудиже, Рівне, Вишнів, Радехів, Хворостів, Зачернеччя Любомльського району, с. Пульмо, Піща, Пулемець, Острів'я, Світязь Шацького району та ін. Невеликі розкопки у цей час проводяться в центрі м. Любомль під керівництвом Ю.Мазурика[4].

У 2002 році вийшов друком перший том роману - есе «Світязь», автором якого є письменник В. Лазарук. Цінність цієї роботи для краєзнавців та істориків полягає у розміщенні тут розділу «Хроніка», побудованому на основі матеріалів Волинського держархіву. В даному розділі розміщено відомості про події в населених пунктах Любомльського та Шацького районів, внесені до судових реєстрів XIX ст.

Поруч з цим місцевою владою та районним відділом культури випускаються інформаційні довідники, туристичні путівники, де вміщена інформація з історії Любомльського краю, відомості про архітектурні пам'ятки краю. Окремо Любомльський краєзнавчий музей видає поштові марки, конверти, календарики, каталоги виставок, присвячені відомим людям та визначним датам історії краю[2].

У 2007 році в м. Любомль була проведена обласна історико-краєзнавча наукова конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині», за матеріалами якої виданий окремий збірник. До його складу увійшли публікації, присвячені археології, історії, етнографії, культурі, відомим

постатям Любомльщини. Участь в роботі конференції взяли науковці з України та Польщі. Даний науковий захід ще більше підвищив інтерес у дослідників до вивчення минувшини свого краю[7].

У 2007 році також виходить друком дослідження «Древня святиня Волинської землі. Церква святого Георгія у Любомлі», історичну довідку до якої написав О. Остапюк[4].

За ініціативи місцевого краєзнавця та колекціонера Миколи Дзея, у співавторстві з В. Літевчуком та С. Федонюк у 2008 році виходить фотоальбом «Від серця до серця. Волинь у поштовій листівці початку XX ст.». До нього зокрема увійшло 38 поштових листівок та фото із видами м. Любомль та населених пунктів краю у 20-30-ті рр. XX ст.

Велику працю на теренах краю у ці роки проводить уродженець району, краєзнавець Іван Ольховський. Його дослідження «Кривава Волинь. Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського і Шацького районів в 1939-1945 рр.», що вийшло у 2008 році,було присвячене подіям «Волинської трагедії» та ґрунтувалось на спогадах місцевих жителів.

У 2009-2011 рр. до вивчення історії краю долучаються археологічні експедиції ДП «Волинські старожитності» (керівник Олексій Златогорський – авт.). Ними, зокрема, досліджено багатошарове поселення в урочищі «Сад» біля смт. Шацьк (керівник експедиції - С. Демедюк), яке за результатами розкопок науковці ототожнюють з літописним містом Рай. Невеликі розкопки також були проведені археологами в м. Любомль, с. Вишнівка, між с. Бірки, Городно, Куснище Любомльського району, с. Світязь, Пулемець, Пульмо Шацького району. Обстежено також городище XII-XIII ст. поблизу с. Новоугрузьке Любомльського району. Матеріали розкопок були передані у фонди Любомлсьького краєзнавчого музею[4].

Вагомою подією в розвитку краєзнавства на Любомльщині стало створення тут у 2009 році районного осередку Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Його керівником було обрано директора музею Остапюка Олександра[14].

Поруч з цим вивченням минулого Любомльщини займаються і професійні історики. Тут, зокрема, можна виділити дослідження «Реабілітовані історією. Волинська область.» у 2-х томах, авторський колектив якого склали науковці з м. Луцьк.

Дослідження місцевих краєзнавців зумовили вихід окремих історичних досліджень. Так, у 2011 році з'являється видання «Любомльщина історична, туристична, інвестиційно приваблива: Довідник-путівник»[5]. Тоді ж виходять роботи «Православна святиня Шацького поозер"я. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. смт. Шацьк», «Петропавлівський чоловічий монастир на озері Світязь», історичні довідки до яких пише Остапюк Олександр[4].

Цікавим проектом між Любомльським краєзнавчим музеєм та районною газетою «Наше життя» (редактор Сергій Боярчук – авт.), спрямованим на популяризацію історичного минулого краю, стає вихід «Краєзнавчого вісника», перший номер якого з'явився 19 травня 2011 року. «Краєзнавчий вісник» виходить друком раз на два місяці на окремій сторінці газети, і вміщує в себе історико-краєзнавчі нариси, новини та перелік дарувальників музею. На сьогодні вийшло 35 номерів даного видання[14].

З 2011 року колективом краєзнавчого музею видається також Календар пам'ятних і знаменних дат Любомльського і Шацького районів[4].

У 2011 році стараннями місцевих учнів С. Лончука та І. Григи був знятий документальний фільм «Костел Святої Трійці в Любомлі». В цьому ж році з'явилось ще одне дослідження присвячене українсько-польському конфлікту в роки Другої світової війни «Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 рр. Любомльський і Шацький райони». Його автор, Іван Пущук, також зібрав спогади місцевих жителів і на їх основі висунув власні гіпотези.

Цього ж року вийшла монографія Ющука Володимира «Любомльский повіт Волинського воєводства: 1921-1939», присвячена перебування Любомльщини в складі II Речі Посполитої. В монографії висвітлено суспільно-політичний, економіко-соціальний та культурно-освітній розвиток краю в означений період [29].

В 2011 році були продовжені ексгумаційні дослідження в районі колишніх сіл Острівки та Воля Островецька, спалених в ході польсько-українського протистояння у 1943 році.

В 2012 році багаторічні дослідження О. Остапюка, присвячені історії польської общини на теренах Любомльщини були презентовані ним в окремій монографії «З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині». Робота присвячена історії місцевих католицьких костелів, польській общині на теренах краю відомим полякам – уродженцям Любомльщини та ін.[15].

У зв'язку з відзначенням 725-річниці з часу першої писемної згадки про м. Любомль за ініціативи краєзнавчого музею були випущені поштові конверти «725 років з часу першої писемної згадки про Любомль», «600 років костелу Св. Трійці в Любомлі», «500 років з часу побудови єврейської синагоги в

Любомлі», ювілейні пам'ятні монети присвячені Георгіївській церкві та костелу в м. Любомль, музейні значки, поштові марки тощо[4].

Значну роль в дослідженнях минувшини краю у цей час відіграють слухачі секцій «Краєзнавство», «Археологія», «Етнографія», «Мистецтвознавство», «Всесвітня історія» місцевих відділень МАН, які у своїх роботах порушують питання історії та культури Любомльського краю[14].

Поруч з цим провідну роль у дослідженні та популяризації минулого Любомльщини відіграє колектив краєзнавчого музею. Практично щомісячно працівники установи здійснюють різнопланові експедиції по населених пунктах Любомльського та Шацького районів, пишуть наукові статті, беруть участь в ряді краєзнавчих конференцій та ін. Так, у 2012-2016 рр. було обстежено та зібрано археологічний матеріал на городищах X-XI ст. поблизу м. Любомль та смт. Головно, XII-XIII ст. на місці літописного м. Угровськ, поселеннях доби мідного, бронзового та залізного віків, давньоруського періоду біля смт. Головно, с. Згорани, Нудиже, Штунь, Замлиння, Олеськ, Вишнів, Гуща, Будники, Руда, Полапи, Куснище, Городно, Гупали, Вербівка, Зачернеччя, Заболоття, Почапи та ін. Поруч з цим було обстежено ряд православних храмів району, опитано та записано спогади від сотні жителів краю тощо. До вивчення матеріалів музею постійно залучаються науковці з України, Польщі, Білорусі, Росії[4].

Особливо потужно до вивчення історії рідного краю долучився директор музею, багаторічний краєзнавець та колекціонер Олександр Остапюк. За період роботи в музеї (з 1993 року) ним окремо опублікована монографія, 3 брошури з історії храмів краю, більше 100 статей в наукових збірниках, у співавторстві з іншими науковцями видано 26 публікацій, ще 94 статті опубліковано на сторінках місцевої періодики. Дослідник також є співавтором ряду місцевих довідників, путівників тощо. Поруч з цим, як учаснику постійних експедицій по району, йому належить першість в поповненні музейних фондів експонатами та інформаційним матеріалом (загальний фонд сьогодні налічує більше 27 тис. експонатів основного та понад 4 тис. науково-допоміжного фондів), створенні значних різнотематичних колекційних зібрань.

В 2013 році на Любомльщині працювала група польських науковців «Міжнародного Центру культури в Кракові» під керівництвом Яна Островського, які вивчали історію римо-католицьких костелів в межах Любомльського і Шацького районів. Як результат, у 2014 році вийшла друком книга «Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, Część I, tom 22.», де вміщено ґрунтовні історичні довідки про населені пункти та костели регіону[4].

У 2014 році групою місцевих краєзнавців – І. Красицьким, О. Остапюком, Л. Соломянюк було видано туристичний путівник «Любомль», до якого увійшли фото та історичні довідки про пам'ятки археології та архітектури міста, відомих уродженців краю тощо[4].

На території Шацького і Любомльського району у 2014 році дослідження поховань польських військових проводились спільною українсько-польською експедицією ДП «Волинські старожитності» (керівник Олексій Златогорський) та Радою Охорони Пам'яті Боротьби і Мучеництва (керівник доктор Домініка Сємінські). Пошуковіроботи були проведені у с. Мельники, с. Піща, с. Грабове, с. Положеве Шацького району та у с. Глинянка Любомльського району, в результаті якого ексгумовано 8 тіл. У 2015 році ексгумаційні роботи проведені польськими та українськими дослідниками також на місці колишніх сіл Острівки та Воля Островецька.

Цікавим є також дослідження В. Солом'янюка «Орденоносці та знані люди Любомльщини», видане в 2014 році. Робота присвячена жителям краю, нагородженим радянськими та українськими військовими і цивільними нагородами.

Поруч з цим у 2015 році за ініціативи Любомльського краєзнавчого музею проведені дослідження поховань радянських військових, які загинули у 1941 році поблизу м. Любомль, с. Красноволя, с. Римачі, та організовано їх перезахоронення. У 2015 році дослідження німецьких поховань в м. Любомль та селах району проводили працівники Німецької народної спілки по догляду за військовими похованнями[4].

В 2016 році невеликі археологічні розкопки під керівництвом Панікарського А. були проведені в центрі м. Любомль на площі «Ринок». В ході досліджень була виявлена кераміка XIII-XX ст., монети XVII-XIX ст., скляні вироби тощо.

В останні роки з'явилось ряд краєзнавчих нарисів з історії населених пунктів району. Серед них можна назвати роботи В. Світящука «У истоков Припяти», Марчука Г. «Моя судьба», В. Бородчука «Родовід» та ін.

З останніх видань, варто згадати літературно-мистецький альманах «Променади Любомля. Випуск 2», виданий в 2017 році, значна частина якого присвячена історії м. Любомль.

Окрім того, в 2017 році за ініціативи Любомльського краєзнавчого музею випущено два комплекти

поштових листівок – «Любомль» (10 листівок) та «100 років від часу створення народних шкіл Українськими січовими стрільцями на Любомльщині» (18 листівок), календарики «Любомль»[4].

Поруч з цим колектив краєзнавчого музею продовжує вивчення історичного минулого Любомльщини, здійснюючи експедиції в населені пункти району,досліджуючи минувшину регіону в наукових бібліотеках та архівах України. Суттєво доповнюють історичну картину району місцеві краєзнавці.

Таким чином, вивчення історичного минулого краю бере свій відлік з другої половини XIX ст. Значні дослідження на теренах краю відбуваються у XX ст., до чого прилучаються як професійні науковці, так і місцеві краєзнавці. Особливу роль в процесах історико-краєзнавчого та археологічного вивчення Любомльщини відіграє місцевий краєзнавчий музей.

1. Артюх В. Лашманов В. Археологічні дослідження групи «Шельф» на Шацьких озерах.// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Науковий збірник. Вип. 25. Луцьк, 2007 – с. 20-24

2. Бондаренко Г. Волинезнавство і Любомльщина.// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Науковий збірник. Вип. 25. Луцьк, 2007 – с.6.

3. Вернидубов О. Криштапюк Л. Родина Остапюків – фундатори Любомльського краєзнавчого музею. //Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Науковий збірник: Випуск 25; Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. — Луцьк, 2007. — с.190-191.

4. Звіти про діяльність Любомльського краєзнавчого музею. 1993-2016 рр.

5. Любомльщина: історична, туристична, інвестиційно-привабливa. Довідник путівник. – Луцьк, 2011. –256 с.

6. Любомль в історії України та Волині: матеріали науково-практичної конференції. - Луцьк,2003 – 112 с.

7. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Науковий збірник. Вип. 25. Луцьк, 2007 – 356 с.

8. Остапюк О. Городища на території Любомльського і Шацького районів // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Шацьке поозер'я у світовій та українській історії. Матеріали XLV міжнародної наукової конференції. – Луцьк – Шацьк, 2013.- С.53-57.

9. Остапюк О. З історії Георгіївської церкви м. Любомля. // Пам'ятники сакрального мистецтва Волиніна межі тисячоліть. Матеріали VII міжнародної наукової конференції Волинського іконопису. Луцьк, 2000. - с.60-74.

10. Остапюк О. З історії костьолу Св. Трійці м. Любомль» // Сакральне мистецтво Волині. Матеріали IX Міжнародної наукової конференції. – Луцьк. – 1 листопада 2002 р. – Луцьк, 2002. – с.69-76.

11. Остапюк О. З історії церкви Св. Апостола Іоанна Богослова в с. Підгородно Любомльського району» // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції. – Луцьк,2006. – С.95-100.

12. Остапюк О.З історії церкви Кузьми і Дем'яна в с. Вишнів Любомльського району//Волинська ікона:дослідження та реставрація. Матеріали XII Міжнародної наукової конференції, Луцьк, 27-28 жовтня, 2005 р. –Луцьк, 2005. – С.135-141.

13. Остапюк О. Леся Українка на Любомльщині. // Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури. – Науковий збірник. – Випуск 4. – Луцьк, 2011. – С.58-61.

14. Остапюк О. З історії Любомльського районного відділення національної спілки краєзнавців Волинської області.// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині. Науковий збірник. Випуск 52. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 25-річчю зчасу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, 20 листопада 2014року, м. Луцьк. / Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк. – Луцьк, 2014. – с. 100-109.

15. Остапюк О. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині : іст.-краєзн. нариси / О. Остапюк. – Луцьк, 2012 – 196 с.

16. Остапюк О. Про діяльність «Просвіти» на території Любомльського району. // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сераховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся. Матеріали XXI Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференці - Луцьк, 2006. – с.246-252

17. Остапюк О. З історії синагоги м. Любомль (До 500-річчя побудови) // Старий Луцьк. – Випуск VII. – Матеріали наукової конференції «Любартовські читання» 1-2 квітня 2011 р. – Луцьк, 2011. – с. 371-391.

18. Остапюк О. Дослідник Полісся Ю.В. Кухаренко / До 80-річчя з дня народження» // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть. матеріали X історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк: Надстир'я, 2002.– с. 248-250.

19. Остапюк О. Мій батько. // Роде наш красний. Волинь у долях краян і людських документах. - Т. III. – Луцьк:«Вежа», 1999. - с. 432-452.

20. Остапюк О. Могильники вельбарської культури на території Любомльського району.//Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої конференції 20-23 січня 1998 року. Луцьк.- 1998.- с.182-183.

21. Остапюк О. Могильники поморської культури на території Любомльського району // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть. Матеріали X історико-краєзнавчої конференції. – Надстир'я. – Луцьк, 2002. – с.125-128.

22. Остапюк О. Про створення і діяльність Любомльського краєзнавчого музею. // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник . Випуск II. Луцьк, 1999. - с. 72-74.

23. Охріменко Г. Населення Волині та Волинського полісся в праісторичні часи. – Луцьк,2003 – 224 с.

24. Панишко С. До проблеми локалізації давньоруського Угровська / С. Панишко // Київська старовина. – 1997. – №5. – С.168-177.

25. Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. – Ленинград, 1967. – с.32, 71-72.

26. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: Монографія. – Львів, 2010. -380 с.

27. Фініковський Ю. Історико-краєзнавчі та археологічні дослідження на Любомльщині (друга половина XIX - перша половина XX ст.) // І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені 90-річчю від дня народження Григорія Гуртового, смт. Торчин, 26 грудня 2014 року. Науковий збірник. – Луцьк,2014 - с.267-273.

28. Фініковський Ю. Історико-краєзнавчі та археологічні дослідження на Любомльщині (середина - друга половина XX ст.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Науковий збірник. Випуск 56. Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, 25 листопада 2015 року, - Луцьк,2015. - с.219-228.

29. Ющук В. Любомльський повіт Волинського воєводства в1921-1939 роки. – Луцьк,2011 – 203 с.

30. Domański Bogdan. Powiat Lubomelski -Luboml, 1936. - 147 s.

Михайло КОСТЮК *(Луцьк)*

СВЯТКУВАННЯ 400-РІЧЧЯ ПЕРШИХ ПОСЕЛЕНЬ БУЗЬКИХ ГОЛЄНДРІВ У СЕЛАХ РІВНЕ ТА ЗАБУЖЖЯ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Впродовж 2–5 червня 2017 року у сусідніх прибузьких регіонах України, Білорусі та Польщі проводились святкові заходи, присвячені 400-річчю перших голєндерських поселень на Західному Бузі. Ініціатором та головним організатором відзначення цього ювілею стало товариство «Материнська колонія Нейдорф та дочірні колонії (Бузькі голєндри)» (Mutterkolonie Neudorf und Tochternkolonien e. V. (Bugholendry) з Німеччини (далі «Товариство бузьких голєндрів»). Саме ця громадська організація, яка об'єднує колишніх поселенців та їхніх нащадків, у співпраці з місцевими органами самоврядування, науковцями та краєзнавцями вказаних вище країн підготувала цікаву і насичену програму з відзначення цього ювілею. Участь у торжествах взяли як безпосередні уродженці із надбузьких голєндерських колоній, так і їхні нащадки, що проживають зараз у Німеччині, Україні, Польщі, Білорусі, Швеції і Сибірі. Кульмінаційними моментами святкувань стало відкриття пам'ятних ювілейних знаків у польському селі Мосьціце Дольне (3 червня), білоруському Домачеві (4 червня) та українських селах Рівне і Забужжя (5 червня).

4 червня 2017 року пізно ввечері міжнародна делегація учасників святкувань прибула із Білорусі в Україну і зупинилася на відпочинок у готелі «Ягодин», що знаходиться в селі Старовойтове поблизу українсько-польського прикордонного переходу Ягодин-Дорогуськ.

5 червня стало завершальним днем великої міжнародної програми святкувань 400-річного ювілею перших голєндерських колоній на Західному Бузі. Урочистості відбувалися у двох українських селах – Рівне та Забужжя Любомльського району Волинської області. Поблизу цих сіл, що лежать неподалік Західного Бугу у XIX – першій половині XX ст. існували дві дочірні колонії голєндрів – Замостичі та Забузькі Голєндри. Цього дня особливо з нетерпінням і хвилюванням чекали учасники сибірської делегації. Адже всі вони були нащадками саме тих поселенців, які ще перед Першою світовою війною виїхали переважно з цих двох колоній до Іркутської губернії. Тому для них це була зустріч з землею свої предків, з малою батьківщиною своїх дідів і прадідів.

Першим міжнародну делегацію зустрічало село Рівне, на східній околиці якого з 1860 до 1940 року існувала голєндерська колонія Замостичі. Біля приміщення сільської ради гостей зустріли місцеві жителі разом з головою сільської ради Володимиром Книжуком. Учні місцевої школи від імені усієї сільської громади вручили голові Товариства бузьких голєндрів Едуарду Бютову традиційний український коровай, яким змогли тут же почастуватися всі прибулі. Сільський голова побажав гостям приємних вражень на українській землі і запросив їх до місцевого православного храму апостолів Петра і Павла, у якому

напередодні приїзду делегації закінчилось вранішнє святкове богослужіння на честь релігійного свята Святої Трійці. Настоятель церкви протоієрей Василь Савчук привітав гостей, розповів про її історію та познайомив з особливостями інтер'єру. Після цього гості разом зі священиком, сільським головою та мешканцями села вирушили до місця, де було споруджено пам'ятний знак.

Сільська рада відвела для його встановлення дуже гарне місце біля вже існуючого обеліска слави полеглим у Другій світовій війні односельчанам. Від центральної вулиці до накритого білим покривалом пам'ятного знака було прокладено викладену із бруківки доріжку.

Церемонію відкриття пам'ятника проводив голова Рівненської сільської ради Володимир Книжук. Ще раз привітавши всіх присутніх, він наголосив, що встановлення нового пам'ятного знака у селі, це не лише дань пам'яті тим голєндерським поселенцям, які тривалий час проживали по сусідству з українцями Рівного, але й успішний результат першого спільного міжнародного проекту співпраці сільської ради з німецьким Товариством бузьких голєндрів.

Наступним до виступу було запрошено історика, доцента Луцького технічного університету Михайла Костюка, який відзначив, що ювілей голєндрів співпав з ще однією важливою подією в історії Європи – 500-річчям Реформації, а також показав взаємозв'язок між цими двома ювілеями. М. Костюк згадав також про перший приїзд до Рівного ще у 1998 році братів Бютових – уродженців колонії Замостичі. Саме з цієї поїздки один із братів Едуард став активно займатися вивченням історії своєї етнічної групи, написав кілька книг, поїхав до Сибіру, де знайшов і налагодив контакти з нащадками тих голєндрів, які свого часу проживали у надбузьких колоніях. Згодом Едуард Бютов став одним з ініціаторів створення Товариства бузьких голєндрів у Німеччині, а потім очолив його і сьогодні разом з іншими бере участь у ювілейних святкуваннях. На завершення свого виступу М.Костюк подякував сільські раді і мешканцям села за допомогу у встановленні пам'ятного знака, який не лише вшановує цікаву сторінку з історії села, але й стане відтепер ще одною його окрасою і привабливим туристичним об'єктом.

Від районної влади учасників святкування привітав заступник голови Любомльської районної держадміністрації Олександр Герасимчук. Вітальне слово від делегації сибірських голєндрів виголосив Михайло Зелєнт – один із нащадків колишніх жителів Замостич, що виїхали до Сибіру.

Після виголошених промов настав хвилюючий момент зняття покривала з пам'ятника. Виконати цю почесну місію сільський голова попросив двох нащадків колишніх жителів Замостич – Едуарда Бютова і Михайла Зелєнта. За кілька секунд усі присутні змогли побачити пам'ятний знак у формі прямокутної стели, на лицевій стороні якої українською та німецькою мовами було викарбовано текст: *«З нагоди відзначення 500-річчя Реформації, 400-річчя перших голєндерських колоній на Західному Бузі і на згадку про жителів колишньої колонії Замостичі, які впродовж 1860-1940 рр. у мирі та злагоді проживали поряд з українцями села Рівного»*. На зворотній стороні плити були викарбувані прізвища голєндерських сімей, що проживали у Замостичах станом на 1940 рік. Після цього настоятель місцевого православного храму апостолів Петра і Павла протоієрей Василь Савчук та пастор євангелічно-лютеранської церкви Христа-Спасителя у Луцьку Ігор Тараненко спільно провели обряд освячення пам'ятного знака. Після його завершення представники наймолодшого покоління сибірських голєндрів Наталія Зелєнт та Олександр Ощепков піднесли до пам'ятника корзину квітів. Едуард Бютов та Михайло Костюк додали до квіткової композиції державні прапори України та Німеччини. А Михайло Зелєнт поклав поряд з пам'ятником пригорщу землі з їхнього голєндерського поселення Піхтінськ, як символ пам'яті про своїх предків, яких доля змусила покинути свій рідний волинський край.

Завершилася офіційна церемонія відкриття пам'ятника врученням нагород та подарунків. За дорученням Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Михайло Костюк вручив подяки громаді села Рівного, сільському голові Володимиру Книжуку та завідуючій сільської бібліотеки та місцевого музею Галині Сюмак, яка багато років невтомно збирала історію свого села та сусідньої колонії голєндрів і розробляла сценарій ювілейних святкувань. А заступник голови правління Спілки бузьких голєндрів Торстен Кюлє вручив активним учасникам підготовки та проведення ювілею сувеніри.

Після завершення офіційної частини церемонії відкриття всі присутні змогли в деталях подивитися пам'ятник, а також із задоволенням зробити фотографії. Гості з Сибіру робили фото і на фоні зворотної сторони знака, де були прізвища їхніх предків.

Наступним пунктом свята у Рівному стали відвідини гостями місцевого етнографічного музею. Галина Сюмак ознайомила їх з музейними експозиціями, одна з яких була присвячена історії голєндерської колонії Замостичі. Оглядаючи експонати етнографічної експозиції, гості з Сибіру часто повторяли одні і ті ж фрази: *«Це точно, як у нас. А це так, як було у нас вдома»*. Ці висловлювання зайвий раз свідчили,

що бузькі голєндри, проживаючи тривалий час по сусідству з українцями, запозичили в них великий пласт матеріальної і духовної культури, а також багато елементів декоративно-прикладного мистецтва.

Ще одним хвилюючим моментом святкувань у Рівному стало відвідання місцевості на східній околиці села, де колись знаходилась колонія Замостичі. Сьогодні тут поле і майже нічого не нагадує про поселення голєндрів. На місці колишнього голєндерського кладовища росте ліс. На його околиці ще можна побачити рештки фундаменту лютеранської кірхи, а в глибині лісу – залишки кількох надгробних пам'ятників. Нащадки колишніх жителів колонії зі сльозами на очах стояли на землі, де колись стояли садиби їхніх предків. І на згадку брали з собою пригорщі землі, аби відвезти її до Сибіру на могили своїх рідних.

Схвильовані і сповнені емоцій гості їхали на обід до сусіднього з Рівним села Старовойтове, у якому проживає один із небагатьох місцевих нащадків бузьких голєндрів Леонід Попко. Його родичі, власники місцевого бару «Вовчий перевіз», люб'язно запропонували гостям з різних куточків світу посмакувати стравами традиційної української кухні. Обід виявився не лише смачним, але й досить емоційним. А подарував гостям букет позитивних емоцій народний самодіяльний гурт «Надія» села Рівного (художній керівник Надія Козачук), учасниці якого представили концертну програму чудових українських народних пісень. Їх виконання так сподобалося гостям, що вони не тільки щиро аплодували самодіяльним артистам, але й просили заспівати ще. А сибірська голєндерка Тетяна Гільдебрандт вирішила у відповідь виконати кілька голєндерських пісень, записаних у Піхтінську. Почувши їх, самодіяльні артистки стали підспівувати. Ці мелодії були їм добре знайомі, адже це були пісні українські. Але кульмінацією цього емоційного концерту стало виконання популярної «Пісні про матір» Ігоря Поклада на слова Бориса Олійника семирічною Владою Савосюк – племінницею Леоніда Попка. Її щирий і проникливий спів нікого не залишив байдужим, а багато хто із присутніх не зміг стримати сліз. Маленьку артистку нагородили найщирішими і найтривалішими аплодисментами. На такій щемливій хвилі довелося завершувати першу половину останнього ювілейного дня. Щиро подякувавши за чудове свято і щедре частування гості рушили до Забужжя.

Дійство відкриття пам'ятного знака у Забужжі розпочалася у центрі села біля сільської ради. Неподалік її було змонтовано пам'ятний знак, до якого від дороги господарі проклали доріжку і висадили квіти. Атмосферу святковості та урочистості доповнювала гарна музика і чудові вишиванки на багатьох жителях села, які з нетерпінням чекали приїзду учасників святкувань. У перші ж хвилини після прибуття автобуса між гостями і господарями свята склалася тепла і привітна атмосфера. А коли старші із сибірських голєндрів стали вітатися і перемовлятися з місцевими жителями українською мовою, якої їх навчили їхні батьки і якою розмовляли їхні діди та прадіди, що жили колись тут над Бугом, а потім і в Сибірі, то у натовпі з усіх боків стало лунати: *«Та ж вони по нашому балакають! Так вони наші, забузькі!»*. Ці фрази ще більше зблизили всіх присутніх і всі вони поруч один з одним спостерігали за церемонією відкриття пам'ятника.

Ведучим дійства був голова Забузької сільської ради Олександр Герун. Привітавши своїх земляків та гостей зі святом і побажавши їм приємних вражень від зустрічі з землею своїх предків, сільський голова надав слово для виступу історику Михайлу Костюку. У своєму виступі дослідник стисло виклав історію заснування у 1824 р. на березі Бугу неподалік українського села Забужжя однієї з перших на Волині голєндрських колоній – Забузьких Голєндрів. Розповів також про вміння голєндрів освоювати низинні заболочені землі, що стало в пригоді й місцевим поселенцям, які досить часто мусили боротися з розливами річки. У своєму виступі М.Костюк пояснив причини переселення частини місцевих голєндрів до Сибіру перед Першою світовою війною та причини остаточного виселення місцевих голєндрів зимою 1939–1940 рр. до Західної Польщі. Крім того, історик відзначив, що відкриття пам'ятного знака це не лише увіковічення пам'яті про голєндерських поселенців на Західному Бузі, але й дієва форма збереження історичної пам'яті про рідний край. А нинішнє святкування, підкреслив він, є чудовим прикладом міжнародної співпраці між сільською радою українського села та німецької громадської організації. Причому прикладом, гідним для наслідування і в багатьох інших селах області.

Від делегації сибіряків виступив Петро Людвіг. Не приховуючи хвилювання, він розповідав про свого діда, уродженця Забузьких Голєндрів, який у складі групи ходаків прибув до Іркутської губернії ще 1908 р., а потім переїхав туди разом зі своєю та ще з кількома сім'ями своїх односельчан. Зі спогадів діда малий Петро дізнався про перші важкі і голодні роки на новому місці, а також про далекий волинський край і рідну домівку діда на Бугом, за якою дід дуже сумував і мріяв ще хоч раз побачити. Зробити це йому не судилося, а от внуку більш, ніж через сто років, вдалося приїхати і вклонитися землі своїх предків. Виступ П.Людвіга був настільки щирим та емоційним, що багато присутніх витирали сльози.

Від гостей з Німеччини виступив Карл-Хайнц Хюнебург, предки якого також проживали у Забузьких Голєндрах. Перед початком свята поруч з пам'ятником він з допомогою місцевих жителів змонтував невелику виставку цікавих старих фотографій, які зафіксували окремі фрагменти з життя поселенців у міжвоєнний період. Він також згадував, що його батько дуже сумував за своєю волинською домівкою, яку довелося покинути взимку 1939–1940 рр. А в 1974 році він разом із синами приїжджав на польський берег Бугу і довго вдивлявся на український прибузький луг, де вдалині виднілися кремезні дуби і каштан, який він посадив неподалік свого дому на згадку про одруження. До речі, цей каштан росте й досі і залишається єдиним живим свідком тих далеких часів, коли поруч з ним вирувало людське життя. І на завершення свого виступу К.-Х. Хюнебург представив присутнім дуже цікаву карту власного авторства. Він знайшов стару польську карту міжвоєнного періоду, на якій була вказана колонія Забузькі Голєндри навіть з позначеннями будинків її жителів, і наклав її на сучасну карту цієї місцевості. Так колишня голєндерська колонія була локалізована на сучасній карті.

Після завершення виступів настала мить відкриття пам'ятного знака. Зняти з нього біле покривало сільський голова запросив нащадків колишніх мешканців колонії Забузькі Голєндри Карла-Хайнца Хюнебурга від німецької делегації, Петра Людвіга – від сибірських голєндрів та голову Товариства бузьких голєндрів Едуарда Бютова. За кілька секунд всі присутні змогли побачити кам'яну стелу, на лицевій стороні якої були написи ідентичного змісту українською та німецькою мовами: *«З нагоди відзначення 500-річчя Реформації, 400-річчя перших голєндерських колоній на Західному Бузі і на згадку про жителів колишньої колонії Забузькі Голєндри, які впродовж 1824-1940 рр. у мирі та злагоді проживали поряд з українцями села Забужжя»*. На зворотній стороні кам'яної плити були висічені прізвища голєндерських сімей, які проживали у поселенні на момент їх виселення зимою 1940 р.

Після відкриття пам'ятного знака відбулася його освячення, яке спільно провели настоятель Забузького православного храму святого Олександра Невського протоієрей Іван Крошетецький та пастор євангелічно-лютеранської церкви Христа-Спасителя у Луцьку Ігор Тараненко. По завершенню обряду освячення юні нащадки колишніх забузьких голєндрів сибірячки Тетяна Гільдебрант і Тетяна Зелєнт, а також місцеві жителі поклали квіти. А Карл-Хайнц Хюнебург та Михайло Костюк прикрасили корзину з квітами державними прапорами своїх країн.

Наступну частину свята представили учні місцевої школи. Родзинкою їхнього виступу було перше публічне і офіційне виконання німецькою мовою «Гімну бузьких голєндрів», текст якого на просьбу Товариства бузьких голєндрів написав луцький германіст і професійний перекладач Олександр Міщук. Текст гімну було вирішено покласти на мелодію української народної пісні «Розпрягайте хлопці коні». Результат виявився дуже вдалим і всі присутні нагородили виконавців бурхливими аплодисментами.

Але особливо ефектним завершення церемонії відкриття пам'ятного знака було звучання неофіційного гімну Волинського краю – пісні самодіяльного волинського композитора Степана Кривенького «Волинь моя». Коли діти почали співати, її підхопили всі присутні і спонтанно утворився великий хор, який дружно і дуже емоційно виконав цю чудову пісню. Навіть гості свята з натхненням підспівували, особливо приспів, текст якого дуже швидко всім запам'ятався. У багатьох присутніх від позитивних емоцій і розчулення на очах бриніли сльози. Ця чудова волинська пісня на кілька хвилин створила унікальну атмосферу єднання людей різних країн, які народились та проживали за тисячі кілометрів один від другого і раніше ніколи не зустрічались. Пісня народила у душах тих, хто вперше ступив на землю своїх предків, відчуття рідної, батьківської землі. І пізніше багато хто із гостей відверто в цьому зізнавався, підкреслюючи, що саме на волинському березі Західного Бугу вони почувалися, як дома, як на своїй батьківщині.

Завершилось офіційне дійство відкриття пам'ятника у центрі Забужжя врученням подяк та сувенірів найактивнішим організаторам та учасникам ювілейних святкувань. Михайло Костюк за дорученням Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України вручив подяки за «*збереження історичної спадщини рідного краю і з нагоди відзначення 400-ліття перших голєндерських колоній на Західному Бузі»* громаді села Забужжя, педагогічному та учнівському колективу Забузької ЗОШ І-ІІІ ступенів Любомльського району та вчительці німецької мови Галині Іванівні Личманюк. Такі ж подяки були вручені Товариству бузьких голєндрів, його голові Едуарду Бютову, заступнику голови Товариства Торстену Кюле, секретарю Товариства Ельке Бланк, а також Піхтінському музею голєндрів. Пам'ятні сувеніри від Товариства бузьких голєндрів були вручені багатьом активістам святкувань. Після цього гості та місцеві жителі змогли зробити десятки фотознімків біля нового пам'ятника.

Наступним пунктом програми перебування делегації голєндрів у Забужжі були відвідини місця колишнього голєндерського кладовища, яке розташовувалось неподалік північної околиці села Забужжя. Сьогодні ця місцевість знаходиться на краю лісу. На жаль, час і коріння дерев зруйнували надгробні

пам'ятники, і про те, що тут було колись кладовище, нагадують щовесни лише багаторічні квіти, які цвітуть тут вже майже вісім десятиліть, після того, як голєндри покинули Волинь. Ще весною з ініціативи сільського голови на цьому місці було встановлено добротний дерев'яний хрест, на якому прикріпили табличку з написами українською та німецькою мовами «*На цьому місці знаходилось євангелічно-аугсбурзьке кладовище голєндерської колонії Забузькі Голєндри (1824 – 1940). Вічна пам'ять!*». Територію навколо хреста обгородили і тепер це місце також стало своєрідним пам'ятним знаком про колишніх колоністів. Після прибуття учасників свята до хреста православний і лютеранський священики провели короткий обряд його освячення, а гості поклали квіти. На завершення всі присутні вшанували пам'ять похованих тут поселенців хвилиною скорботного мовчання.

Залишивши узлісся, сільський голова повів гостей до широкого прибузького лугу, на якому і знаходились колись садиби та земельні наділи голєндрів. Поглядам присутніх відрилося широка долина Західного Бугу. На жаль, єдиною живою пам'яткою від колишнього поселення залишився розлогий каштан, про який розповідав у своєму виступі Карл-Хайнц Хюнебург. І тут, на колишніх голендерських землях знову зазвучали розповіді про життя колонії. Але невблаганний час змусив всіх учасників повернутися до села.

Автобус з делегацією голєндрів під'їхав до місцевої школи. Її директор Наталія Даниш запросила гостей оглянути шкільну музейну експозицію про історію села. Відчувалося, що колектив сільських педагогів та учнів ретельно і відповідально готувалися до свята. Коментарі біля стендів та експонатів робили школярі. Частина музейної експозиції була присвячена й історії колонії Забузькі Голєндри. Над нею особливо багато працювала вчителька німецької мови Галина Личманюк, яка вже багато років підтримує контакти з нащадками колишніх поселенців та збирає матеріали про історію колишньої колонії. На завершення цікавої екскурсії Карл-Хайнц Хюнебург подарував для шкільного музею цілу колекцію унікальних старих фотознімків міжвоєнного періоду, серед яких були фото не лише про колонію Забузькі Голєндри, але й про село Забужжя. А місцевий священик передав голєндрам-сибірякам для їхнього музею у далекому Піхтінську вишитого місцевими жительками рушника, як символ пам'яті про колишніх поселенців і про цю унікальну за своєю теплою, родинною атмосферою зустріч на землі своїх предків.

А на завершення цього святкового дня сільський голова та директор школи, як гостинні господарі, запросили гостей до шкільної їдальні почастуватися смачними волинськими стравами, а також послухати концерт, підготовлений вчителями та учнями місцевої школи. Але дуже швидко артистам-аматорам стали підспівувати й гості з Сибіру. І це було не дивно. Адже багато українських пісень вони знали ще з дитинства, тому що були вони привезені до Сибіру з Волині їхніми предками. І це робило атмосферу зустрічі ще більш теплою, невимушеною і привітною. Багато хто із присутніх гостей, не приховуючи своїх емоцій, щиро говорив про відчуття великої і дружної родини, яка знову вернулася до рідного дому після вимушеної і тривалої розлуки. На жаль, програма ювілейних святкувань підходила до завершення, хоча розставатися не хотілося нікому. Завершальним моментом святкової програми стало вручення всім гостям пам'ятних сувенірів та спеціально підготовлених буклетів, зміст яких вміщав коротку історичну довідку про бузьких голєндрів, текст їхнього гімну, програму свята, ескізи пам'ятних знаків, списки колоністів, які проживали в колоніях Замостичі та Забузькі Голєндри у 1940 р., фрагменти старих карт із зображенням цих поселень та кілька цікавих фотографій. Керівники німецької та сибірської делегації голєндрів щиро подякували організаторам та учасникам цього чудового свята. Після теплих слів прощання та щирих взаємних побажань автобус з гостями рушив у напрямку українсько-польського пункту перетину кордону Ягодин – Дорогуськ. Гості свята поверталися на ночівлю до Польщі.

Міжнародні ювілейні святкування 400-річчя перших голєндерських колоній на Західному Бузі завершилися. Їх учасники і гості одностайно позитивно відзначили масштабну організаторську роботу Товариства бузьких голєндрів, яке змогло залучити до підготовки та проведення святкових заходів місцеві органи самоврядування, а також науковців та краєзнавців прибузьких регіонів України, Білорусі та Польщі. Саме завдяки такій успішній міжнародній співпраці ювілейні святкування мали цікаву і насичену пізнавальну програму. Вони сприяли популяризації не лише історії етнічної групи бузьких голєндрів, але й історії тих регіонів трьох сусідніх прибузьких держав, де знаходились голєндерські поселення. В усіх трьох країнах були відкриті пам'ятні знаки, які стали новими туристичними об'єктами. Це дає можливість у майбутньому створити цікавий міжнародний туристичний маршрут і сприяти розвитку етнічного туризму у цих сусідніх регіонах. Святкування висвітлювалися у засобах масової інформації усіх трьох країн. Вони стануть новим поштовхом для подальших наукових та краєзнавчих досліджень історії бузьких голєндрів. А досвід їх проведення вартий вивчення та популяризації, зважаючи на багату і цікаву поліетнічну історію Волині.

Розділ ІІ. Любомльщина і Волинь у давні віки

Вадим Артюх (Львів)

ПАМ'ЯТКИ ЕПОХИ ПАЛЕОЛІТУ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ

В 1973 році у Львові було відкрито Музей історії релігії (ЛМІР). Частиною музейної колекції була археологічна збірка. Основу її складали матеріали з археологічних розкопок минулих часів, випадкові знахідки, дарунки приватних осіб. В статті буде розглянута палеолітична частина колекції. Це – палеонтологічні знахідки, кісткі тварин, які існували поруч з первісною людиною, штучні вироби, які були знайдені під час археологічних досліджень, а також випадкові знахідки, які передані приватними особами. Вони помічені інвентарним шифром – Ар і порядковим номером [2, с. 22-32].

До 1940 року палеонтологічний матеріал знаходився у збірці Музею Дідушицьких. Це рештки викопних тварин ссавців з території Львівської та Івано-Франківської областей.

Наприкінці XIX століття Ф. Вовк за дорученням М. Грушевського закупив у Франції для музею НТШ цілу серію ранньопалеолітичних предметів [11, с. 64-69].

У 1940 році усі музеї у Львові були розформовані на підставі постанови Раднаркому УРСР "Про організацію музеїв і бібліотек у Західних областях України" від 8 травня 1940 року.

Музей Дідушицьких перетворився в Музей природознавства АН УРСР, якій продовжив свою діяльність у наступні часи і функціонує в наши дні. Музей НТШ було розформоване. Усі музейні предмети були передані до Львівського історичного музею. Розформування проводили лиця вельми далекі від мистецтва, історії і музейної справи. Багато інформації відносно походження багатьох предметів було втрачено. Загубилася документація і деякі експонати.

У післявоєнні роки у другій половині 40-х років завдякі зусіллям музейних працівників вдалося упорядкувати музейні колекції.

Музей природознавства АН УРСР продовжував продовжив накопичення палеонтологічних матеріалів, а у 1975 році частину з них передав до ЛМІР, для оформлення підрозділу "Зародження життя на Землі". Це решки тварин, які існували поруч з первісною людиною в антропогенний період (1 млн – 10 тисяч років тому).

Такі ж окремі речі надійшли з Львівського історичного музею у 1974 році.

Серед них - зуб мамонта. 100 тис.р. тому. Франція. Колекція Ф. Вовка, музей НТШ до 1940 р. 17х11,3 см. Ар-296.

Крім того, з фондів Львівського історичного музею до ЛМІР були передані речі з колекції музею Дідушицьких.

1. Уламок щелепи мамонта. (100 тис.р. тому) 26х17 см. Ар-295.
2. Зуб мамонта скам'янілий. (100 тис.р. тому) Львівська обл. 18х12 см. Ар-213.
3. Бивні мамонта. (100-40 тис.р. тому). с. Воля Баранецька Львівської обл. 174х18; 212х18 см. Ар-214/1-2.

Музей природознавства АН УРСР передав у 1975 році до ЛМІР колекцію решків різних викопних тварин знайдених поблизу с.м.т. Рудки Львівської обл. Датування (1 млн. р. тому).

1. Бивні мамонта. 43х8; 14х3,3 см. Ар-80/1-2.
2. Зуб коня. 7,5х2,5 см. Ар-81.
3. Зуби печерної гієни. 8,5х4; 5,5х6 см. Ар-82/1-2.
4. Зуб волохатого носорога. 7х4 см. Ар-83.
5. Череп коня. 41х12 см. Ар-84.
6. Фрагмент щелепи з зубами оленя. 10х6 см. Ар-85.
7. Череп печерного ведмедя. 31х24 см. Ар-86.
8. Хребець мамонта. 9,5х2 см. Ар-88.
9. Зуб мамонта. 19х12х7,5см. Ар-89.
10. Зуби коня. 9х3; 6х3 см. Ар-90/1-2.

З фондів Львівського музею природознавства АН України, у ЛМІР в 1976 році були передані наступні речі:

1. Щелепа коня нижня, сегментоподібної форми. 18х10; 13х11,5 см. Ар-102.
2. Частина верхньої щелепи дикої свині. Поділля. 21х6 см. Ар-103.
3. Зубимамонта. 18х10; 13х11,5см Ар-104/1-2.
4. Зуби волохатого носорога. 9х5,5; 9,5х5,5; 6х5,5: 4,5х3,5 см. Ар-106/1-4.

У 1977 році до ЛМІР надійшли речі з сірчаного карьєру поблизу с. Верхньодорожнє Миколаївського р-ну Львівської області.

1. Уламок хребця мамонта. 16х6 см. Ар-439.
2. Уламки бивня мамонта. 63х12,5; 63х11; 72х11; 54х10 см. Ар-440/1-4.

У 1983 році з Яворівського району Львівської області , з сірчаного руднику бло передано бивень мамонта.230х15 см. Ар-1221.

Першим дослідником палеоліту на Україні наприкінці XIX - початку XX століття вважається Ф.Вовк [11, 64-69].

Вивчення палеолітичних памяток в західних регіонах України почалося з середини – другій половини XX століття. останні десятиліття палеолітичні памятки західного регіону України досліджували археологи - Черниш О.П., Борисковський П.И. , Гладілін В.М., Мацкевий Л.Г., Савич В.П., Ситник О.П. Окремі речі з ціх досліджень поповнили археологічну збірку ЛМІР.

У 1989 році до музею надійшла колекція знахідок з розкопок найдавниший на території України первісної стоянки (1,0 -0,5 млн років тому) поблизу с. Королево Закарпаської області. Ця пам'ятка була виявлена у 1977 році Гладіліним В. М. (Інститут археології АН УРСР)[5. с.318-319]. Розглянемодеякі предмети.

1. Фрагмент гостроконечника з кварциту. Камінь, сколювання. 8х4,8 см. Ар-1454.
2. Фрагмент гостроконечника з андезиту. Камінь, сколювання. 7,5х5,3 см. Ар-1455.
3. Рубило ручне з андезиту.Камінь, сколювання. 6х8 см. Ар-1456.
4. Скребачка кварцитова. Камінь, сколювання. 1989 р. 6,5х7х6,8 см. Ар-1457.
5. Скребачка кварцитова. Камінь, сколювання. 4х5,5 см. Ар-1458.
6. Уламок верхньої частини гостроконечника з андезиту.Камінь, сколювання. 4,2х4,8 см. Ар-1460.
7. Скребачка массивна з чорного андезиту.Камінь, сколювання. 8х16 см - довжина, 4,5х4,8 см-товщина. Ар-1461.
8. Знаряддя рубилоподібне з чорного андезиту. Камінь, сколювання. 13х18 см. Ар-1462.
9. Знаряддя типу скребачки з чорного андезиту.Камінь, сколювання. 13х18 см. Ар-1463.
10. Знаряддя масивне рубилоподібне з андезиту.Камінь, сколювання. 1989 р. 8х12 см.Ар-1464.
11. Нуклеус з андезиту. Камінь, сколювання. 7,5х11 см. Ар-1465.
12. Нуклеус з чорного андезиту.Камінь, сколювання. 13х18 см. Ар-1466.
13. Відбійник на річковій гальці (крем'янистий пісковик). (Камінь, сколювання. 11х13 см. Ар-1467.
14. Заготовка до знаряддя з андезиту.Камінь, сколювання. 12х14 см. Ар-1468.
15. Знаряддя ножевидне з андезиту.Камінь, сколювання. 5х13,5 см. Ар-1469.
16. Знаряддя ножевидне з андезиту. Камінь, сколювання. 5х12,5 см. Ар-1470.
17. Знаряддя ножевидне з кварцитової гальки.Камінь, сколювання. 8х13,8 см. Ар-1471.
18. Знаряддя типу скребачки з андезиту. Камінь, сколювання. 8х11 см. Ар-1472.
19. Знаряддя типу скребачки з кварцитової гальки. Камінь, сколювання. 1989 р. 7х11 см. Ар-1473.

Наприкінці XIX століття Ф. Вовк за дорученням М. Грушевського закупив для музею НТШ у Франції колекцію палеолітичних крем'яних артефактів ашельського періоду (200 тис. років тому).

1. Рубило ручне крем'яне. Кремінь, сколювання. 10,8х7,3 см.Ар-200.
2. Рубило ручне крем'яне. Кремінь, сколювання. 12х8 см. Ар-201.
3. Рубило ручне крем'яне. Кремінь, сколювання. 11,5х8см. Ар-231.

У 2010 році пошуковою експедицією Українського університету в Москві (кер. Ідзьо В.С.). поблизу с. Мошанець Кельменецького р-ну Чернівецької області на східної околиці у верхів'ях р. Джійя, біля мосту було знайдено знаряддя крем'яне рубилоподібне, розміром 6,0 х11,0х4,0 см,Ар-1682.

За О.С. Ситником (Інститут українознавства ім. Кріпякевіча НАН України) ця річ відноситься до періоду пізнього ашелю – раннього мустьє (200-.150 тисяч років тому).

В музейної збірці є середній палеоліт,період мустьє (150 -40 тис. років тому). Серед них є кремяні вироби, які були закуплені Ф. Вовком у Франції.

1. Гостроконечник крем'яний. Кремінь, сколювання.7,5х5 см. Ар-196.
2. Скребло крем'яне. Кремінь, сколювання. 11,7х9 см. Ар-199.

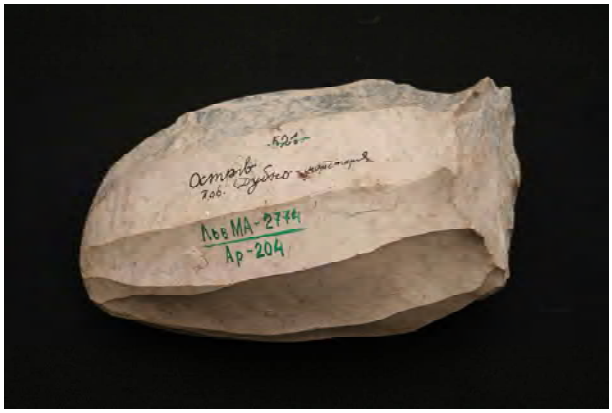
До музейної колекції потрапила скребачка крем'яна періоду мустьє (150 – 40 тис. р. тому) з розкопок

1. Гостроконечник з кременю. с. Гарасимів Івано-Франківської області. Ар-1215.

2. Заготовка до знаряддя з андезиту. с. Королево Закарпаської області. Ар-1468.

3. Рубило з кременю. Франція. Колекція Ф.Вовка. Ар-200.

4. Рубилоподібне знаряддя. с. Мошанець Чернівецької області. Ар-1682.

5. Зуб мамонта. Франція. Колекція Ф.Вовка. Ар-296.

6. Нуклеус крем'яний. с. Острів біля м. Дубно Рівненської області. Ар-204.

первісної стоянки поблизу с. Королево Закарпатської області. Кремінь, сколювання. 2х2,5 см. Ар-1459.

Від приватної особи з м. Сколе Львівської області до музейної збірці надійшов у 1976 році відщеп крем'яний пластинчатої форми періоду мустьє (150 – 40 тис. р. тому). Кремінь, сколювання. 9х5,5 см. Ар-116.

У 1973 році Львівський історичний музей передав до Львіського музею історії релігії наступні речі періоду мустьє (150 – 40 тис. років тому):

1. Гостроконечник крем'яний. с. Липа Рівненської обл. Кремінь, сколювання. 9х4,5 см. Ар-197.
2. Нуклеус крем'яний. с. Сновидів Тернопільської обл. Кремінь, сколювання. 7х6 см. Ар-198.

У 1975 році Л. Мацкевий (Інститут суспільних наук АН УРСР) проводив дослідження первісної пам'ятки періоду кінця мустьє–пізнього палеоліту (40 тис років тому) поблизу с. Гарасимів Городенківського р-ну Івано-Франківської області [8, с.360-361]. Декілька речей було передано до Львівського музею історії релігії у 1983 році.

1. Гостроконечник крем'яний. Кремінь, сколювання. 4х3,5 см. Ар-1215.
2. Скребло крем'яне. Кремінь, сколювання. 8х7 см. Ар-1216.
3. Скребло крем'яне. Кремінь, сколювання. 6х7 см. Ар-1217.
4. Гостроконечник крем'яний. Кремінь, сколювання. 6,7х3,5 см.Ар-1218.
5. Відщеп з ретушшю крем'яний. Кремінь, сколювання. 6х4 см. Ар-1219.

Слід відзначити також предмети пізнього палеоліту (40-12 тис. років тому). У 60-ті роки XX століття В.П Савич (Інститут суспільних наук АН УРСР) проводив дослідження первісних мисливських стоянок епохи пізнього палеоліту (40-15 тис. років тому) на території Рівненської області [10, с.38-102] . Матеріали з розкопок були передані до Львівського історічного музею. У 1973 році декілька речей надійшло до Львівського музею історії релігії.

1. Нуклеус крем'яний. с. Острів біля м. Дубно Рівненської обл. Кремінь, сколювання. 14, 5х7,0 см. Ар-204.
2. Мікроліти крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 4,5х1,0 до 1.2х1,5 см, Ар-232/1-27.
3. Пластини крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 8х2.5 до 5х2,5 см. Ар-239/1-13.

У 1974 році Л. Мацкевий (Інститут суспільних наук АН УРСР) проводив дослідження на території Івано-Франківської області, с. Незвісько. Нижний шар памятки виявився пізньопалеолітичним. Зразки вугілля визначили дату 30-20 тис. років тому[7, с.329-321]. Матеріали з розкопок були передані до Львівського музею історії релігії у 1979 році. .

1. Макропластини крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 2,4х2,3 до 5,4х4 см. Ар-657/1-23.
15. Нуклеуси крем'яні, Кремінь, сколювання. Від 5,4х3х4 до 7х5,4 см. Ар-658/1-15.
16. Уламки та відходи крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 1,5х1 до 6,8х9,4 см. Ар-659/1-86.
17. Відбійники крем'яні, Кремінь, сколювання. 6,7х4; 6,2х4 см. Ар-660/1-2.
18. Гальки та жовна крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 5х1,5 до 8,5х5 см. Ар-661/1-19.
19. Скребачки крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 3х2,5 до 8х6 см. Ар-662/1-18.
20. Різці крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 2,3х1,8 до 5,1х3 см. Ар-663/1-7.
21. Вкладиши крем'яні. Кремінь, сколювання. 4,5х3; 3,5х2,5 см. Ар-664/1-2.
22. Пластини та уламки крем'яні. Від 1х0,7 до 3х1 см. Ар-666/1-19.
23. Пластини з виїмками крем'яні. Кремінь, сколювання. 2х1; 3х2; 3,5х2,5; 7х3 см. 8х6; 9х3 см. Ар-679/1-4.
24. Знаряддя праці рублячи крем'яні. Кремінь, сколювання. 8х6; 9х3 см. Ар-680/1-2.
25. Наконечник дротика солютрейского типа крем'яний. Кремінь, сколювання. 7х3,5 см. Ар-681.
26. Пластини з притупляючою ретушшю крем'яна. Кремінь, сколювання. Від 1,4х1 до 4,5х2,5 см. 6,8х3; 6,5х3; 6,3х3; 6,2х3; 6,2х2,6; 4,8з2,5 см. Ар-682/1-19.
27. Макропластини крем'яні. Кремінь, сколювання. 6,8х3; 6,5х3; 6,3х3; 6,2х3; 6,2х2,6; 4,8з2,5 см. Ар-684/1-6.
28. Відщепи крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 1,8х1,8 до 7,2х6,1 см. Ар-685/1-105.
29. Пластини та уламки крем'яні. Від 1,2х1 до 3,5х2,6 см. Ар-686/1-49.
30. Пластини крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 2,8х1,8х до 4,2х2 см. Ар-687/1-11.
31. Різці крем'яні. Кремінь, сколювання. 4,3х3,8; 4,5х2; 3,5х3; 3,4х3,1; 5х4 см. Ар-693/1-5.
32. Жовна крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 6,5х3 до 10х6,6 см. Ар-694/1-7.
33. Нуклеуси крем'яні. Кремінь, сколювання. 6,3х4; 5,5х3,2; 4,6х3; 4х2,5 см. Ар-695/1-4.
34. Відщепи крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 1,6х1,2 до 6х2,8 см. Ар-696/1-46.
35. Пластинчасті заготовки крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 2,6х2 до 6х2,8 см. Ар-697/1-40.

36. Уламки крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 1х0,8 до 6,7х4,2 см. Ар-698/1-27.

37. Зразки вугілля. Ар-699/1-2.

38. Пластина та різець крем'яні. Кремінь, сколювання. 2,5х0,9; 7,8х3.8 см. Ар-700/1-2.

39. Пластина з притупленої ретушшю крем'яна, Кремінь, сколювання. 2х2 см. Ар-701.

40. Пластина з сколотим кінцем крем'яна, Кремінь, сколювання. 6,8х2,6 см. Ар-702.

41. Пластини крем'яні з виїмками. Кремінь, сколювання. 6х3.5; 3.5х2,4; 2х1,5 см. Ар-703/1-3.

42. Вістря стріли крем'яне.. Кремінь, сколювання. 2,8х 1,4 см. Ар-704.

43. Скребачки крем'яні. Кремінь, сколювання. Від 2,5х1,8 до 6.6х3,3 см. Ар-705/1-11.

У 1977 році Л. Мацкевий (Інститут суспільних наук АН УРСР) проводив дослідження на території Закарпатської області поблизу населених пунктів Мукачеве та Невіцьке. Там на багатошарових памятках були зафіксовані пізньопалеолітичні вироби з каменю 15- 10тисяч років тому. [6, 72-84]. Матеріали експедиції були передані до Львівського музею історії релігії.

1. Скребло з виїмкою з кременистого пісковику.15- 10 тисяч років тому. с. Невицьке Закарпатської області. Камінь, сколювання. 7х5 см. Ар-441.

2. Скребло з кременистого пісковику. 15- 10тисяч років тому. с. Невицьке Закарпатської області. Камінь, сколювання. 5х4,5 см. Ар-442.

3. Скребла базальтові. 15- 10тисяч років тому. с. Невицьке Закарпатської області. Камінь, сколювання. 6х5; 4,2х3,7; 2,3х1,5; 2,5х1,8; 2х1,4; 2,4х1,5 см, Ар-443/1-6.

7. Відщепи з кременистого пісковику. Пізній палеоліт (40-15 тис. років тому), м. Мукачево Закарпатської області. Чернеча гора. Камінь, сколювання. 5х3; 3,3х2,5; 1,5х1,3; 1,6х1,6; 1,6х1.3; 1,7х1,2 см, Ар-445/1-6.

8. Пластина ножеподібна з кременистого пісковику. Пізній палеоліт, (40-15 тис. роківтому), м. Мукачево Закарпатської обл. Чернеча гора. Камінь, сколювання. 8,3х3 см. Ар-449.

10. Скребла з кременистого пісковику, пізній палеоліт (40-15 тис. років тому); м. Мукачево Закарпатської обл. Чернеча гора. Камінь, сколювання. 6х4; 5х4; 4,5х3,5; 4х3,2; 3,5х2,7; 3,5х2,5 см. Ар-453/1-6.

11. Пластини ножеподібні з кременистого пісковику. пізній палеоліт (40-15 тис. років тому); м. Мукачево Закарпатської обл. Чернеча гора. Камінь, сколювання. 3,5х2; 2.5х2; 1,5х1,5; 2х1,2; 2.3х1 см. Ар-454/1-5.

У 1977 році автором під час пошукових археологічних робіт на багатошарової пам'ятці поблизу с. Віннічкі Львівської області були знайдені кремяні предмети періоду пізнього палеоліту (40-15 тисяч років тому).

1. Скребло крем'яне. Кремінь, сколювання. 11х7 см. Ар-556.

2. Гостроконечник крем'яний. Кремінь, сколювання. 10х4,5 см. Ар-561.

У 2003 році в регіоні середньої частини Дністра на території

Івано-Франківської, Тернопільської та Чернівецької областей працювала історіко-краєзнавча експедиція Українського університету в Москві. Було знайдено декілька пізньопалеолітичеих предметів з кременю.

44. Ніж-скребло крем'яне. (30-20 тис. років тому). с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Кремінь, сколювання. 9х6х2 см. Ар-1532.

45. Відщеп з ретушшю крем'яний. пізній палеоліт, (30-20 тис. років тому). с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Кремінь, сколювання. 6х4,5х0,7 см. Ар-1533.

46. Знаряддя типу скребачки крем'яне., пізній палеоліт (20-15 тис. років тому). с. Кострижівка біля м. Заліщики Тернопільської обл. Кремінь, сколювання. 8х6.5х1.5 см. Ар-1551.

47. Проколювач крем'яний., пізній палеоліт (20-15 тис. років тому). с. Більшивці Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Кремінь, сколювання. 8,5х4х1,5 см. Ар-1591.

48. Уламок верхньої частині знаряддя крем'яного, пізній палеоліт (20-15 тис. років тому). с. Більшивці Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Кремінь, сколювання. 7,8х5х1,5 см. Ар-1592.

49. Скребло крем'яне., пізній палеоліт (20-15 тис. років тому). с. Більшивці Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Кремінь, сколювання. 6х4х2 см. Ар-1593

51. Наконечник списа крем'яний (уламок) трикутної форми. Пізній палеоліт (15 тис. років тому), с. Торське Тернопільської обл. Виявлено в експозиції музею. Пакт находжень № 193. Кремінь, сколювання. 5х3,5 см. Ар-224.

Музейна колекція відображує усі етапи появи людини на території України. Наприкінці XIX століття пам'ятки епохи раннього палеоліту на території Правобережної України не були відомі. Основу музейної

збірки цього періоду складали кремяні вироби із Франції. Раннепалеолітичні обєкти на Україні почали виявлятися у другій половині ХХ століття.

Найдавнишим з них, не тількі на України , а також в Європі, досі вважається ранньопалеолітична пам'ятка поблизу с. Королево Закарпатської області. Займає велику площу. Знахідки датуються періодом 1,0 – 0,5 млн років тому, більш пізні – період мустьє (150-40 тисяч років тому). Це свідчить про то, що тут знаходилося потужне поселення протягом багатьох тисячолітть.

Для виготовлення знарядь праці первісні люди того часу використовували місцеві гірські породи: андезит, базальт, кварцит, кременистий пісковик. Ці породи використовувалися в більш пізні часи впритик до епохі мезоліту. Кремінь відсутній. Іноді на Закарпатті, на памятках пізнього палеоліту-мезоліту зустрічаються окремі предмети з кременю. Однак, скориш всього, цій матеріал був імпортним.

На інший стороні Карпат і далі на схід на усіх етапах палеоліту використовувався кремінь. В цих регіонах знаходилися його родовища.

На середньому Дністрі, на лівому березі, буле виявлене місцезнаходженя ашельського періоду поблизу с. Лука Врублівецька. Там було знайдено більш 100 крем'яних предметів, в тому числі ручне рубило[3, с.39-57],

Така ж ашельська пам'ятка пізнього етапу була зафіксована в карьєрі поблизу м. Житомир, де серед крем'яних артефактів було ручне рубило [9, с.54-55].

На початку 80-х років ХХ століття на Волині в районі Шацьких озер працювала експедиція "Шельф" Львівського держуніверситету ім. І. Франка. Поблизу с. РостаньЛюбомльського району Волинської області, в карьєрі під відкладеннями московсько-дніпровського періоду були знайдені виробі з крем'яній гальки [14, с.103-108]. Матеріал можна віднести до раннього ашелю. На даний час знахідки знаходяться в Любомльському краєзнавчому музеї.

Рубилоподібне знаряддя із с. Мошанець, яке зараз знаходиться в колекції ЛМІР, було знайдено разом з кремяними відщепами та уламками. Їх кількість невелика. Однак на тому місці, можливо, знаходилася первісна стоянка періоду ашеля-мустьє.

Ранних памяток епохі палеоліту на території України відомо дуже мало, на відміну від Західної Європи. Але є перспективи їх пошуків і досліджень.

Ряд дослідників ще в середині ХХ сторіччя вважав, що заселення території Східної Європи в епоху раннего палеоліту, проходило з Кавказу. В останні десятиріччя припускається можливость заселення території України з Центральної і Західної Європи (Німеччина, Чехія, Польща) [4, с. 149-151] .Цилком можлива вірогідність виявлення раннепалеолітичних стойбищ на півночі України і в Беларусі.

Пам'яток епохи середнього палеоліту у західному регіоні України відомо значно більше. В основному вони знаходяться у середній частині Дністра.

В музейної збірці є речі мустьєрської епохі за походженням із Франції із колекції Ф.Вовка, і скребачка крем'яна із найдавнишої пам'ятки біля с. Королево на Закарпатті.

Є, також, окремі предмети того ж періоду–гостроконечник (Липа) і нуклеус (Сновидів).

Декілька мустьєрських виробів пізнього етапу надійшло з розкопок палеолітичної стоянки поблизу с. Гарасимів.

Усі предмети цього періоду в тому числі скребачка із Закарпаття – крем'яні.

Пізньопалеолітичні памятки заходу України розташовані, в основному у середній частині Дністра і на Закарпатті. В музейної колекції є закарпатські матеріали (Мукачево, Невіцьке) [6,с. 49-69] і дністровські (Незвісько)[8, 360-361].

Слід відзначити, що для виготовлення зннарядь праці у закарпатському регіоні в палеоліті і в наступних періодах використовувалися андезіт, базальт, кварціт, кременистий пісковик, пізніші – обсідіан. Це можна пояснити, що місцевість гірська, породи мають вулканичне походження, родовища кременю відсутні. На первісних стоянках іноді зустричаються предмети з кременю, але в дуже малій кількості.

По іншу сторону Карпат, на Дністрі, на Волині і далі на схід, на усіх пам'ятках домінують речі з кременю.У верхній частині Дністра іноді зустрічаються предмети з обсідіану. В цей період проглядається тенденція до мікролітизації виробів. На ранньому етапі ще є макронуклеуси і макропластини (Липа). На пізньому етапі зявляються мікроліти, а також наконечники дротиків і стріл (Незвісько).

Цілком можливо, що в ті часи існують незначні міжрегіональні звязки і натуральний обмін.

Відносно решткив викопних тварин, сучасників первісної людини. Більшість видів з них зникла ще в ті часи. Це можна пояснити климатичними змінами. Це суттєвий фактор. Однак, згідно археологічних досліджень, тут чітко проглядається ще значний антропогеннй фактор.

Ще протягом 50-х – 70-х років ХХ століття на Середньому Дністрі, поблизу сіл Молодово, Кормань,

Оселівка, Вороновиця, Атаки, Бабин, А.П. Черниш проводив дослідження пізньопалеолітичних пам'яток. Характерним явищем там була наявність чималої кількості кісток тварин, на яких полювали первісні люди. Основними об'єктами полювання були мамонт, носоріг, кінь, олень, зубр. Велика кількість решток цих тварин була виявлена під час досліджень первісної стоянки поблизу с. Молодово[13, 173 с.]

Здобич використовували не тількі длі їжі, але для інших потреб. Із бивнів мамонта і рогів оленів виготовлялися наконечники дротиків, кайлоподібні і сокироподібні знаряддя, молотки, кинджали, сопилки, жезли начальників.

Великі рештки тварин використовувалися як будівельний матеріал.

На Дністрі (Молодово, Вороновиця) були виявлені залишки житлових будівель з кісток мамонта [12, с. 26, 46]. Цілі поселення з подібним будівельним матеріалом були в інших регіонах України (Мізін, Міжиріч)[1, с. 48-49].

Для кожного житла були використані кістки декількох мамонтів. А таких будівель було декілька десятків. Виникає питання:скількі потрібно мамонтів для побудови одного поселення. А подібних поселень було не один десяток по всій території України. А знайдена їх дуже мала частина.

Інтенсивне полювання на крупних тварин звело їх популяції до критичного стану ї прирекло на вимирання. Зміна климатичних умов завершила справу. Тварини зникли, їх рештки поповнюють музейні колекції в наши дні.

Давні проблеми взаємовідносин, взаємодій людського суспільства і природи лишаються актуальними в наши часи. Зникнення багатьох видів тварин внаслидок господарської діяльності людини є попередженням для наступних поколінь.

1. Археологія Української РСР. - К. Наукова думка, 1971. – С 48-49

2. Археологічні памятки Львівського музею історії релігії. Каталог. – Львів, Логос, 2013. - С. 22-32.

3. Борисковский П.И. Палеолит Украины. – Материалы института археологии, № 40, М. – Л., 1953. – С 39-57.

4. Гладилин В.Н. Проблемы раннего населения Восточной Европы. – К. Наукова думка, 1976. – С 149-151.

5. Гладилин В.Н.,Кухарчук Ю.В., Ситливый В.И., Солдатенко Л.В., Ткаченко В.И. Исследование Королевского раннепалеолитического местонахождения. // Археологические открытия 1978 года. М. 1979, - С. 318-319.

6. Мацкевой Л.Г. Мезолит запада Украины. – К: Наукова думка, 1991. - С.49-69.

7. Мацкевой Л.Г., Артюх В.С. Исследования мезолито-неолитической экспедиции. // Археологические открытия 1974 года. М. 1975. - С. 320-321.

8. Мацкевой Л.Г., Артюх В.С., Василенко Б.А., Козяк Я.Г. Исследования Прикарпатской экспедиции. // Археологические открытия. 1975 года. - М. 1976. - С. 360-361.

9. Месяц В.А. Находки древнепалеолитических орудий в районе Житомира. // Краткие сообщения института археологии, вып. 92. - М. 1962. – С. 54-55.

10. Савич В.П. Пізньопалеолітичне поселення південно-західної Волині. - К. Наукова думка, 1975. – С. 38 – 102.

11. Ситник О.С. Хведір Вовк – перший професійний дослідник палеоліту України. //Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони памяток. № 1, 1999. – С. 64-69.

12. Стародавне населення Прикарпаття і Волині. - К: Наукова думка, 1974. – С . 26, 46.

13. Черниш О.П. Палеолітична стоянка Молодово V. - К. 1961. – 173 с.

14. Черныш О.П., Богуцкий А.Б., Артюх В.С. Следы пребывания раннепалеолитического человека на северо-западе Украинской ССР. // Труды комиссии по изучению четвертичного периода. - М. Наука, 1987. – С. 103-108.

Михайло ВАШЕТА ***(Луцьк)***

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В с. ДУБИЩЕ РОЖИЩЕНСЬКОГО РАЙОНУ: КОЛЕКЦІЯ МОНЕТ

У липні 2016 року археологами відділу давньої історії Волинського краєзнавчого музею було розпочато паспортизацію пам'яток Рожищенського району. Відправним пунктом стало місце впадіння р. Конопельки у р. Стир, оскільки згідно документальних відомостей саме тут знаходився Введенський монастир, один з найдавніших на Волині, заснований у XIV столітті.

Введенський монастир згадується ще в 1322 р. у грамоті князя Любарта про дарування сіл соборній церкві Іоанна Богослова в Луцьку. Він розміщався на правому березі р. Стир, у гирлі її притоки р. Конопельки. Місце для монастиря вибрано дуже вдало: круті береги річок, які утворюють своєрідний

рукав, прикривали підступи із заходу та півночі. Із півдня та сходу обитель була обнесена високим земляним валом. Цей монастир був літньою резиденцією волинських владик.

Територія монастиря розташовувалася на висоті до 10 м. над рівнем річкових вод і була своєрідним чотирикутником, у центрі якого споруджено храм в ім' я Введення Пречистої Богоматері. Церква розміщалася вівтарем на схід і була прикрашена роботами волинських майстрів. Із північної сторони від храму знаходились житлові й господарські будівлі з дерева. За вівтарем церкви було монастирське, а пізніше — парафіяльне кладовище.

Дубищенський Введенський монастир належав до Луцько-Острозької єпископії. Церковні ієрархи часто використовували його для власного збагачення. Про це нам повідомляють акти ревізій Луцького замку за 1545 р., де зазначено, що в монастирі є лише один священик, а добре господарство, яке тут було віддавна, владика привласнив собі. До речі, на цей епізод звертає увагу й батько української історії М. С. Грушевський у V томі своєї Історії України-Руси.

Близько 1569 р. с. Дубище з монастир стали власністю господарського маршалка Петра Богдановича Загоровського. На деякий час ці володіння в Загоровського захопив Олександр Жоравницький. Проте вирок Луцького гродського суду від 28 травня 1569 р. зобов'язував не тільки повернути село з монастирем попередньому власнику, але й компенсувати завдані збитки. Цей конфлікт закінчився тим, що монастир із його земельним фундушем був приєднаний до кафедри луцької православної єпископії. У 1596 р. Дубищенський монастир переходить під унію й отримує назву в ім' я Святого Спаса.

Подальша історія монастиря була трагічною, як уже зазначалося, після смерті владики Івана Красенського, його невістка пані Васильєва Барзобогата Красенська зі своїми синами Костянтином і Василем забрали до своїх рук ризниці зі сріблом церковним і убори єпископські та скриню з привілеями попередніх власників маєтностей церковних. Серед них був і привілей на Рожище князя Любарта. Місцеву церкву було зовсім спустошено. Із неї забрали Євангеліє в срібній оправі з іншими книгами та всіма образами. Уціліла церква Введення Пречистої Богородиці ще довгий час слугувала парафіяльним храмом для Дубищ та навколишніх сіл, аж допоки в кінці XVIII ст. стала аварійною і зруйнувалася[2; 93-95]. Кладовище, яке було за вівтарем храму у 20-х роках минулого століття, польські колоністи перетворили на городи.

В ході візуального обстеження території було виявлено велику кількість знищених людських поховань та значну кількість фрагментів ліпної та кружальної кераміки епохи бронзи, давньоруського часу та XIV-XVI століття.

Маючи документальні джерела, які вказують на те, що комплекс монастиря знаходився на місці впадіння р. Конопельки в р. Стир і був укріплений по периметру валом, було вирішено провести розвідки з шурфуванням. Враховано було також той факт, що після занепаду монастиря, його церква довгий час використовувалась селянами Дубища, як парафіяльний храм і за нею знаходився сільський цвинтар, який імовірно і було виявлено під час візуального обстеження.

Шурфування проводилось за класичною методикою, розміром 2х2 м із орієнтацією за сторонами світу. Шурф №1 було закладено у північно-західному куті пам'ятки поруч з місцем впадіння річки Конопелька в р. Стир. Інші два шурфи було розміщено на південь від першого через 8 м, таким чином утворюючи своєрідну траншею. В ході шурфування було виявлено культурний шар потужністю 0,7-0,9 м та встановлено наявність на даній ділянці фрагментів кераміки періоду бронзи (тшинецько-комарівська культура), ранньозалізного віку (лужицька культура), римського часу (вельбарська культура), давньоруського періоду (XII-XIII ст.) та часів існування монастиря (XIV-XVII ст.). До останнього періоду відносяться знахідки монет, в основному дрібних. Це денарії XV ст. два соліди та грош XVII ст.

Досліджено два об'єкти у шурфі №2 та №3, що були інтерпретовані як виробничі споруди. Перший об'єкт прямокутний в плані розміром 2х2,5 м заглиблений в материк на 0,4 м поруйнований ямою зі сміттям XX ст., що було скинуто під час існування неподалік птахофабрики. Виявлено фрагменти кераміки XIV-XV ст., елементи глиняних плиток, що використовувались для мощення підлоги та монету денарій Казимира IV Ягеллончика (1447-1492 рр.), що дозволяє датувати дану споруду XVст.

Об'єкт №2 прямокутний в плані розміром 3,6х3,7 м заглиблений в материк на 0,7 м містив залишки печі. Виявлено фрагменти кераміки XIV-XVст., багатий господарський інвентар: наральник, напилок, окуття лопати, зубило, тесло та монети денарії Вітовта (1392-1430 рр.), Казимира IV Ягеллончика (1447-1492 рр.), що дозволяє датувати дану споруду XVст. Поруч з об'єктом було виявлено значне скупчення шлаку, що в комплексі з вищеописаними знахідками дозволяють припустити існування на даній території металургійного осередку або ж кузні. Також було досліджено одне поховання без анатомічного порядку, знаходилось над об'єктом №2, а отже датується XVI-XVII ст. Даний досліджений комплекс є виробничим

Таблиця 1.

№ п/п	Назва та короткий опис предмету	Матеріал, техніка	Розмір	Стан предмета
1	Денарій Вітовта. Пошкоджений , ймовірно перепалений, зламаний. Аверс: вістря списа, з невеликим рівностороннім хрестиком з правого боку, в обідку з крапок по краю; реверс: Колюмни (стовпи Гедиміна) в обідку з крапок по краю. 1392-1430 рр.	Білий метал, карбування	d-12 мм	Незадовільний
2	Денарій Західної Європи. Пошкоджений , ймовірно перепалений, частина втрачена, зображення не читаються. XIV-XV ст.	Білий метал, карбування	d-13 мм	Незадовільний
3	Денарій Казимира IV Ягеллончика. Аверс: корона, в обідку по краю; реверс: орел Ягеллонів в обідку по краю. 1447-1492 рр.	Мідь, карбування	d-12 мм	Затертий, вкритий патиною
4	Денарій Казимира IV Ягеллончика. Аверс: корона; реверс: орел Ягеллонів в обідку по краю. 1447-1492 рр.	Мідь, карбування	d-11 мм	Затертий, вкритий патиною
5	Денарій Казимира IV Ягеллончика. Аверс: корона, читається погано (подвійний удар?): орел Ягеллонів. 1447-1492 рр.	Мідь, карбування	10x13 мм	Затертий, вкритий патиною
6	Денарій Казимира IV Ягеллончика. Аверс: корона; реверс: орел Ягеллонів в обідку по краю. 1447-1492 рр.	Білий метал, карбування	d-11 мм	Затертий, вкритий патиною, має тріщину внизу корони
7	Денарій Казимира IV Ягеллончика. Аверс: корона; реверс: орел Ягеллонів. 1447-1492 рр.	Білий метал, карбування	09x11 мм	Затертий, вкритий патиною
8	Денарій Західної Європи. Аверс: корона; реверс не читається. XIV-XV ст.	Білий метал, карбування	d-11 мм	Затертий
9	Денарій Казимира IV Ягеллончика. Аверс: корона в обідку по краю; реверс: орел Ягеллонів. 1447-1492 рр.	Білий метал, карбування	d-10 мм	Затертий, вкритий патиною
10	Денарій Західної Європи. На реверсі проглядаються Колюмни (стовпи Гедиміна), на аверсі викарбувано коло, діаметром 3 мм, яке деформувало монету. XIV-XV ст.	Білий метал, карбування	d-10 мм	Затертий, має тріщину
11	Денарій Вітовта. Аверс: вістря списа, з невеликим рівностороннім хрестиком з правого боку, в обідку з крапок по краю; реверс: Колюмни (стовпи Гедиміна), на аверсі викарбувано коло, діамстром 3 мм, яке деформувало монету. 1392-1430 рр.	Білий метал, карбування	d-12 мм	
12	Денарій Казимира IV Ягеллончика. Аверс: корона; реверс: орел Ягеллонів. 1447-1492 рр.	Мідь, карбування	d-11 мм	Затертий, вкритий патиною
13	Денарій Казимира IV Ягеллончика: Аверс: корона в обідку по краю; реверс: орел Ягеллонів в обідку по краю. 1447-1492 рр.	Білий метал, карбування	d-11 мм	Затертий
14	Денарій Александра Ягеллончика. Аверс: герб Погоня в обідку по краю; реверс: орел Ягеллонів в обідку по краю. 1501-1506 рр.	Білий метал, карбування	d-13 мм	Затертий
15	Денарій Казимира IV Ягеллончика	Білий	10x11	Затертий,

	Аверс: корона в обідку з крапок по краю; реверс: орел Ягеллонів. 1447-1492 рр.	метал, карбування	мм	вкритий патиною
16	Денарій Казимира IV Ягеллончика. Аверс: корона; реверс: орел Ягеллонів. 1447-1492 рр.	Білий метал, карбування	d-11 мм	Затертий, вкритий патиною
17	Денарій Казимира IV Ягеллончика. Аверс: корона в обідку з крапок по краю; реверс: зміщений штемпель читається обідок з крапок по краю . 1447-1492 рр.	Білий метал, карбування	d-11 мм	Затертий, вкритий патиною
18	Солід литовський Яна II Казимира. Аверс: портретне зображення профілю Яна II Казимира, легенда: ·IOAN· CAS по обидва боки портрета, в обідку по краю; реверс: герб Погоня, легенда по колу: SOLI·MAG·DVC·LIT·1661·. 1661 р.	Мідь, карбування	d-15,5 мм	Вкритий патиною
19	Солід Сигізмунда III Вази. Монета має форму зрізаного круга, штемпель зміщений. Аверс: вензель Сигізмунда III Вази з короною зверху, легенда відділена від вензеля та краю монети обідками по колу: REX°POMD°L°; реверс: герб Речі Посполитої (орел та погоня під короною), легенда відділена від герба та краю монети обідками по колу: SOLIDVCM...26. 1626 р.	Білий метал, карбування	d-15 мм	
20	Грош коронний Сигізмунда III Вази. Частина монети втрачена. Аверс: портретне зображення Сигізмунда III Вази в профіль, легенда: …DG REX PO MDL; реверс: герб орел, на грудях розміщений щит з лілією, легенда відділена від герба та краю монети обідками по колу: …S·RTG POLON 160.... 1600-1609 рр.	Білий метал, карбування	d-19 мм	Вкритий патиною

комплексом, що за писемними джерелами є незмінним супутником середньовічних монастирів. Детальний опис монет вміщений в таблиці 1. Варто окремо зупинитися на характеристиці денаріїв Вітовта, що хоча і мають відомий науці штемпель проте саме ці відрізняє коло, діаметром 3 мм викарбуване (чи вибите) в центрі монети з боку аверсу. Ця дія тим самим деформувала монету надавши їй форми аспра. Такі монети почали виготовляти на монетному дворі в Кафі в кінці XIV століття. Відомі випадки карбування гербу Колюмни на татарських дирхемах, що логічно передбачає і зворотні дії. З історії відомо, що частина ханів під час міжусобиць в Криму шукала захисту на території Литовської держави, а отже могла використовувати монету Вітовта як власну платіжну одиницю. Ще однією із версій може бути певне зрівняння «курсу валют», для торгівлі в прикордонних регіонах[1; 15]. Дана стаття лише ставить проблему, а її розв'язання та більш точне датування потребує ще додаткового дослідження.

На даний момент пам'ятка частково зруйнована приміщеннями господарського двору та активно підмивається руслами річок, що призводить до обсипань берегів. Ще однією важливою проблемою є діяльність «чорних» археологів, які грабують культурну спадщину Дубища. Враховуючи виявлені матеріали першочерговим завданням науковців є повномасштабні дослідження на території Введенського монастиря з застосуванням новітніх технологій, таких як геомагінтні та георадарні дослідження з пошуку та розкопок церкви Введення та монастирських келій які можуть дати відповіді на багато запитань з історії православних монастирів, побуту та повсякдення монахів.

Цей об'єкт цілком може стати візитною карткою Рожищенського району, оскільки на території Волині подібні дослідження ще не проводились. Археологічні роботи в с. Дубище є важливими для удосконалення культурно-освітньої та рекламно-інформаційної діяльності, зміцнення зв'язків археології з культурно-освітньою і туристичною галуззю. Подальші дослідження більшою мірою зможуть пролити світло на існування монастиря Введення Богородиці у Дубищі.

1. Гулецький Д., Зайончковський Ю. Ранні типи «Колюмн» (без крапок, з крапками зліва та справа), нанесених

на двомовних аспрах Девлата Берди // Львівські нумізматичні записки. Науково-популярний часопис № 11-12 2014-2015 - Львів, 2016.-С.15-21.

2. Козярчук Л. Сторінки історії містечка Рожище: історико-краєзнавчі нариси / Леонід Козярчук. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – 270 с. : 330 ілюстр.

3. Конопля В.М. Археологічні пам'ятки Волині. Рожищенський район / В.М. Конопля, В.Г. Оприск. – Луцьк, 1991. – 86 с

4. Рожко В.Є. Православні монастирі Волині і Полісся: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2000. – 692 с.

Олексій ВОЙТЮК ***(Рівне)***

ДО ПИТАННЯ РЕСТАВРАЦІЇ ТА АТРИБУЦІЇ НАКОНЕЧНИКІВ СТРІЛ ДЛЯ ЛУКА І АРБАЛЕТА ІЗ ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНІ

Лук і стріла один із основних типів озброєння давньоруського воїна. На даному етапі, основною роботою по класифікації даного виду озброєння є праця Медвєдєва А.Ф.. На території Волині таку класифікацію можна простежити на прикладі досліджень археологами пам'яток датованих давньоруським періодом.

Проте, в умовах наших ґрунтів такі предмети зберігаються дуже погано. Археологічні предмети із чорних металів рідко коли мають хороше металічне ядро, як правило, вони повністю мінералізовані і вражені хлоридами. Хлориди з залізом утворюють легкорозчинні сполуки, які взаємодіють із стійкими з'єднаннями заліза, тим самим призводячи до повної руйнації ядра і спотворення форми предмета [4,102].

З огляду на це, досконало простежити і описати предмет дуже складно. Якщо форма простежується, у випадку, коли немає випадання оболонки, то особливості рельєфу до реставрації (комплексу консерваційно-реставраційних заходів) простежити проблематично.

Є відомим, що робота з археологічним залізом є однією із самих складних. Корозійні нашарування на залізних археологічних предметах мають складний склад і більше ніж інші метали піддаються змінам у построзкопковий період. Більшість продуктів корозії заліза, не дивлячись на їх тенденцію до трансформації в процесі зберігання, не тільки істотно не впливають на збереженість предмета, а й здатні слугувати бар'єром для проникнення повітря і вологи, тим самим запобігаючи подальшій корозії. Найнебезпечнішим активатором корозії є іон хлору, котрий, практично завжди присутній в товщі корозійних нашарувань на предметах, які зберегли металічне ядро. Хлор не утворює з іонами заліза твердої фази під час знаходження предмета в землі, а присутній в розчині в порах корозійних утворень. Після діставання предмета із землі, має місце великий притік повітря, що призводить до випаровування вологи з предмета. Хлор при великих концентраціях вступає в сполуку з іонами заліза (II) з подальшим утворенням нестабільного хлориду заліза (II) лауренситу, котрий через певний час трансформується у легкогідролізний хлорид заліза (III) молісит. При малих концентраціях хлору на металічній поверхні предмета, у построзкопковий період, утворюється порошковидна бета-модифікація гідрованого окису заліза (III) акаганіт, в проміжках решітки якого завжди присутній іон хлору. Крім того, утворення сипучого порошкоподібного мінералу між металічним ядром і корозійною кіркою, провокує її відшарування [1,12-13].

Для реставрації предмета характерними є три специфічних особливості:

Перша особливість – для реставрації характерна комплексність, а для реставратора багатоаспектність сприйняття пам'ятника [5,200].

Друга особливість – мануальна діяльність реставратора. Вона проявляється в поступовості і пошаровому розкриттю пам'ятника від пізніх нашарувань. Завдяки чому розкриття проводиться по всій площі з безпосереднім відчуттям фізичних властивостей структури предмета (твердість і рихлість).

Третя особливість – вміння реставратора відрізняти привнесене у пам'ятник пізніше [5, 201].

Ще одним аспектом дослідження такого предмета є технологія його виготовлення. У своїй роботі Колчин Б.А. «Черная металлургия и металлообработка в древней Руси» характеризує наконечники стріл з огляду на технологію виготовлення. Він фіксує три основних структури виготовлення наконечників: цільносталеву, цементовану і цільнозалізну. Особливістю перших двох структур є те, що вони застосовувались для бронебійних типів, а третя для типів стріл які застосувались проти легких воїнів [2, 144].

У даній роботі зроблено аналіз різних типів наконечників (арбалетних і лучних) з різних населених

Таблиця № 1

№п/п	Опис та тип за Медвєдєвим А.Ф.	Вид (спосіб кріплення на древко	Призначення (лук чи арбалет)	Місце та обставини виявлення	Розміри в см	Рисунок
1	Двошипний тип 2 (поширені VIII–XIII ст.) [3, 56]	втульчастий	лук	Дорогобуж розкопки к/ш	3,3×7,5; перо: 3,3×4,3	1, 6
2	Шиловидний з одним шипом наближений по формі до типів 1 і 8 (поширені XI–XIII ст.(?)) [3, 56 - 57]	втульчастий	лук	Пересопниця розкопки к/ш	1,1×9,8; перо: 1,1×3,2	1, 2
3	Шиловидний вістря ромбічне у розрізі тип 8 (поширені XI–XIII ст.) [3, 57]	втульчастий	лук	Пересопниця розкопки к/ш	0,8×8,3; перо: 0,8×6,2	1, 1
4	Плоский ромбовидний з боковими виступами по формі наближений до типу 32 (сер. XII–пер. пол. XIII ст.) [3, 62]	черешковий	лук	Пересопниця розкопки к/ш	3,5×9,1; перо: 3,5×6,1	1, 10
5	Плоский ромбовидний з прямими сторонами і плічками і найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера наближений до типу 52 (поширені VIII–XIII ст.) [3, 69]	черешковий	лук	Рівне (Басів Кут) розкопки	1,7×6,4; перо 1,7×4,0	1, 7
6	Плоский ромбовидний перо з випуклими сторонами і ввігнутими плічками найбільш розширеними у нижній третині пера наближений до типу 41 «гньоздівський» тип (поширені пер. пол. XI–XIV ст.) [3, 65]	черешковий	лук	Дорогобуж розкопки к/ш	2,5×8,6; перо: 2,5×4,9	1, 11
7	Плоский кілевидний витягнутих пропорцій з випуклими сторонами і ввігнутими плічками, має масивний упор наближений до типу 38 (поширені VIII–IX ст.) [3, 64]	черешковий	лук	Новомильськ розкопки к/ш	2,2×8,5; перо: 2,2×6,3	1, 5
8	Плоский ромбовидний широкий крупний тип 49 (XIII–XIV ст.) [3, 69]	черешковий	лук	Тараканів розвідка	3,9×10,5; перо: 3,9×8,8	1, 12
9	Плоский зрізень у вигляді вузької витягнутої лопатки тип 67 (поширений XIII–XIV ст.) [3, 75]	черешковий	лук	Світязь розкопки к/ш	2,6×8,0; перо: 2,6×6,8	1, 3
10	Плоский ромбовидний перо з випуклими сторонами і ввігнутими плічками найбільш розширеними у нижній третині пера наближений до типу 41 «гньоздівський» тип (поширені пер. пол. XI–XIV ст.) [3, 65]	черешковий	лук	Дорогобуж розкопки к/ш	1,4×8,6; перо: 1,4×5,9	1, 9
11	Огранений долотовидний з потовщенням у верхній половині вістря без перехвату біля черешка тип 100 (поширені пер. пол. XI–XIII ст.) [3, 86]	черешковий	лук	Рівне (Басів Кут) розкопки	0,7×8,2; перо: 0,7×3,3	1, 8

12	Лавровидний ромбічний у розрізі тип 8 (поширені XIII–XIV ст.) [3, 94]	втульчастий	арбалет	Острог розкопки к/ш	2,4×8,0; перо: 2,4×5,9	1, 13
13	Квадратний з ромбовидною гранню, має зрізані кути нижньої половини бойової головки тип 15 (поширені XII–XIII ст.) [3, 95]	черешковий	арбалет	Кременець розкопки к/ш	1,8×6,5; перо: 1,8×4,4	1, 4

пунктів доби Київської Русі на Волині. Значні колекції наконечників знайдено під час розкопок у Дорогобужі, Перемлі, Пересопниці, Кременці. Це не враховуючи поодиноких знахідок із всієї території Волині.Для того, щоб побачити загальну картину, взято одичні екземпляри різних типів і видів з різних археологічних пунктів. Це як комплексні археологічні роботи так і підйомний матеріал з поверхні пам'яток. Загалом було досліджено 13 наконечників – 11 для лука (3 втульчастих 9 черешкових), 2 для арбалета (1 втульчастий, 1 черешковий).

До реставрації пам'ятки були сильно пошкоджені корозією, на поверхні виробів спостерігалися рецидиви і перевідкладення металу, що може свідчити про часткову мінералізацію металевого ядра. На пам'ятках № 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 13 (Таблиця 1.) спостерігалися продукти корозії коричневого і рудого кольору, значна кількість магнетиту, місцями простежується активний хлорид (порошкові утворення сірого кольору, які при механічній дії металевого зонду осипаються утворюючи ямки). У місцях вигинів або потовщень значне осипання продуктів корозії (із значними рецидивами, аж до збереженого металевого ядра). Крім того на №. 2, 7, 12 (Таблиця 1.) значні пилегрязеві нашарування з відбитками органіки. А № 10, 11 (Таблиця 1.) піддались очистці кислотами у попередні періоди. Як результат, було знищено всі продукти корозії навіть з мінералізованими частинами (які консервують предмет). Вони з огляду на час і умови зберігання почали повторно кородувати.

Після перевірки наявності металевого ядра (магніт). Предмети було розділено на три групи (подані вище далі групи 1, 2, 3 відповідно) за станом збереженості.

У першу чергу реставраційні заходи застосовано до групи 2. По-перше, після пошарового розкриття пам'яток було виявлено: що тут мають місце значні відшарування продуктів корозії. Перевірка на наявність активного хлориду (у вологій камері) показала, незначні прояви рецидивів. Як результат, після стабілізації предмети отримали задовільнийстан. Завдяки якій можна віднести їх до певних типів і побачити характер обробки. № 2 –після реставраційних заходів виявлено, що вістря виготовлялось як до шиловидного (довге чотирикутне у розрізі), стержень прокручувавсь потім на 1/3 довжини був зігнутий вдвоє і прокований до чотирикутного у перетині. Гострий кінець не приклепаний, а відігнутий і вигнутий дугою. Вірогідно тут ми маємо справу з місцевим майстром який виготовляв це під свої потреби, або мають місце ремонтні роботи. Можливо, це варіант рибальського гарпуна; № 7 – після реставрації виявилось, що упор квадратний (у розрізі) черешок біля упора округлий (у перетині), а нижче має чотирикутну (у розрізі) форму, на пері грані не проступають; № 12 – після реставраційних заходів простежено рельєф предмета. Наконечник виготовлений досконало без ковальських дефектів чітко пробиті грані (можливо мав місце штамп) на втулці не зафіксовано шва.

Група1: спочатку з*алишки* ґрунту *та* нестійкі забруднення *були видалені з поверхні металу. Періодично поверхня змочувала етанолом.Корозійні нашарування, що спотворювали форму експонату усувались механічно у сухий спосіб, виявляючи передбачувану форму предметів.* Перевірка на наявність активного хлориду (у вологій камері) показала, значну кількість рецидивів. Після стабілізаційних заходів повторна перевірка показала незначні прояви хлоридів. Так як мали місце значні осипання продуктів корозії ще до реставрації. То форма предметів є дещо спотвореною відносно їх оригінального вигляду. № 1 – після реставраційних заходів виявлено центральне поздовжнє ребро також зафіксовано сліди зварювання (шипів до центрального стержня) і можна було простежити характер загортання пластини з якої виготовлена втулка (пластини накладені одна на одну); № 3 – проявились грані на вістрі, простежено характер виготовлення втулки (виготовлена з пластини яка загорнута і розклепана так, що шов не простежується); № 4, 5, 6 – пера рельєф майже не зберегли (крім № 6 – має поздовжнє ребро з однієї сторони). Можна тільки простежити чітко виражені грані упорів,черешок округлий у розрізі; № 8 – після реставрації виявлено, що ріжуча кромка тонко заточена і огранений упор; № 9 – до реставрації перехід від пера до черешка не простежувавсь. Після, зафіксовано, що упор огранений і має форму наближену до вінця; № 13 – виявлено квадратну у розрізі форму вістря з ромбовидною гранню,

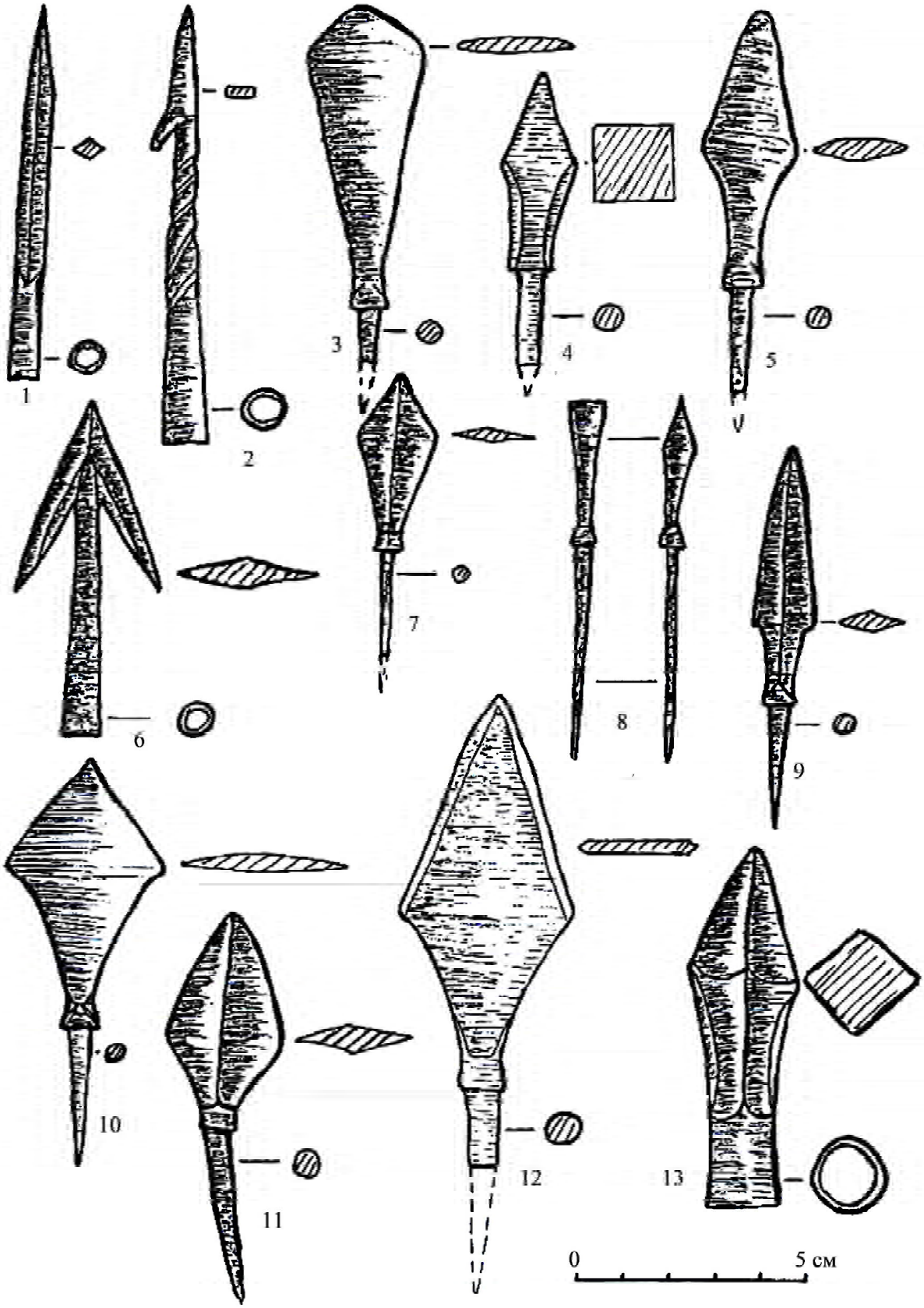

Рис. 1.

має зрізані кути нижньої половини бойової головки.

Група 3: на наконечниках рельєф повністю читався.Проте продуктів корозії типових для археологічного металу не виявлено. Вони були вкриті продуктами корозії рудого кольору (більше типово для нового металу) після ущільнення поверхні виявлено, що предмети були покриті міддю (залишки збереглись на шийках пер). Обміднення зберегло форму предметів у період коли їх піддавали хімічній обробці, проте шар міді було майже повністю знищено.

Таким чином, можна зробити висновок: наконечники стріл виготовлялись, як професійними ковалями із застосуванням пресів обжимів(огранені вістря і упори) [2, 144], так і кустарними майстрами. Грубо кажучи, мисливець або воїн могли виготовляти наконечники для своїх індивідуальних потреб, або коли ремонтували пошкоджену зброю. Проте можна стверджувати, що використовувались трофейні (кочівницькі, чи західноєвропейські) типи наконечників. Крім того, на розглянутих наконечниках можна простежити технологію виготовлення. Звідси ми бачимо різноманітні техніки виготовлення, що може характеризувати їх бойове призначення. Також з огляду на взяті екземпляри можна сказати, що техніка виготовлення в залежності від часу була незмінною, але в залежності від бойових характеристик варіювала технологія виготовлення. Так виявлено два обміднених екземпляри два вірогідно цільнозалізних (без застосування зміцнюючих технологій) решта були сталевими або виготовлені з використанням технології цементації.

1. Буршнева С.Г. Стабилизация железных археологических предметов в государственном эрмитаже. / Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток. III Міжнароднанауково-практична конференція 22 – 24 травня 2001 р. – К. 2001 – С. 106, 12 – 15ст.

2. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси (домонгольский период). – М., 1953 – С. 259

3. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел. VIII–XIV вв. / выпуск Е1-36. – М., 1966 – С. 128

4. Минжулин А.И., Ластовкина И.И. Методические принципы в реставрации металла / Реставрація музейнихпам'яток в сучасних умовах проблеми та шляхи їх вирішення. Міжнародна науково-практична конференція 27 – 29 травня 1998 р. – К. 1998 – С. 190, 102 – 104ст.

5. Цитович В.И. Реставрация как метод исследования. / Проблеми збереження, консервації та реставрації музейних пам'яток. II Міжнародна науково-практична конференція 26 – 28 травня 1999 р. – К. 1999 – С. 216, 200 – 202ст.

Геннадій ГУЛЬКО ***(Луцьк)***

СКАРБ X СТОЛІТТЯ З с. ДОРОСИНІ НА ВОЛИНІ

Для дослідження давньої історії України особливе значення мають раритетні матеріальні знахідки і перш за все речові та монетні скарби. Як стверджував відомий вітчизняний історик і археолог М. Ю. Брайчевський, кожний етап у розвитку людства має свої характерні категорії скарбів, обставини їх появи та утворення. Це глибоко зумовлений процес, зрозуміти який можна лише з урахуванням суспільного прогресу у відповідну епоху [5,53]. Це положення особливо значиме для волинського краю, так як історичні процеси, які тут відбувалися, не лише в добу так званих «темних віків», але й навіть наступних IX – X століть залишаються для дослідників маловідомими. Зокрема, давньоруські літописні джерела та писемні свідчення арабських купців і мандрівників про цей період у минувшині Волині подають досить скупі відомості. Небагато достовірної інформації про ту історичну добу щодо нашого краю в західноєвропейських середньовічних анналах [15,66]. Не подають належних відомостей про ту добу проведені на території області археологічні дослідження, які, на жаль, більш як за сто років охопили лише окремі з сотень виявлених перспективних об'єктів. Тому кожна матеріальна знахідка щодо часу, який передував входженню волинського краю до складу Київської Русі, має неперехідне значення. Саме обґрунтуванню цієї проблеми призначене це дослідження.

Тут варто наголосити, що за всі роки досліджень історії нашого краю, фахівцям достовірно відомі лише кілька скарбів, які завдяки виявлених там арабських дирхем та прикрас, можна датувати IX – X століттями. Перший з них, невідомо де і коли знайдений, зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею. Цей скарб нараховує 297 срібних куфічних дирхем, карбованих у 918 – 921 роках Загальна його

вага 307, 55 гр. [23]. Присутність у скарбі 148 фрагментів дирхем, тобто, «січки» або «резанів», свідчить як про можливість використання їх в давнину як власне гроші, так і сировину для ремісника. Про те, чи були при цьому скарбі інші, крім монет, предмети, є невідомим, але вже ці обставини дають підстави стверджувати, що скарб був знайдений біля місця, де велась торгівля та процвітали ремесла. Цілком можливо, що це було давнє племінне городище – Луцьк. Шкода, але не всі аспекти цієї унікальної знахідки є повноцінно дослідженими. Другий скарб, який фахівці датували другою половиною 10 століття, був виявлений 1883 році в с. Борщівка на Рівненщині. Ця знахідка, крім невідомої кількості монет, вмістила багато цінних раритетів, серед яких 42 срібних злитків, 7 срібних нашийних гривень – обручів, а також жіночі прикраси: 2 великі срібні півмісяцеподібні підвіски – лунниці, оздоблені зерню, та 8 срібних сережок, які формою нагадували закріплені на кільці виноградні грона. Знову ж і цей скарб дослідити безпосередньо в нинішні часи вже неможливо, так як ще сто років тому він був переданий у фонди Ермітажу в нинішньому м. Санкт – Петербурзі [9,73]. В окремих виданнях згадуються також знайдені на історичній Волині до 1917 року скарби арабських монет та амулетів у містечку Торчин, в селі Острів'я на Кременецького району тощо, але достовірної інформації про ці факти автору цього дослідження відшукати не вдалося [16,29]. Відомими в сьогоденні нашого краю є знахідки одного чи кількох дирхем приватними пошуковцями біля с. Зміїнець Луцького, с. Копачівка Рожищенського, смт. Шацьк та ряді інших районів області.

Тому цілком вірогідно, що найбільш чисельний цими монетами скарб був виявлений вже в наш час, у 2009 році приватним пошуковцем, за окремими даними, на межі Любомльського та Шацького районів. При цьому власник знахідки, що нараховувала, 1420 дирхем загальною вагою 4280 грамів та кілька прикрас і амулетів, не дав можливості фахівцям його дослідити в повному обсязі [16,29]. Є відомості, що переважна частина цього унікального скарбу, нібито вже продана в м. Києві приватним колекціонерам і, ймовірно, вже втрачена для наукового дослідження. Лише незначна їх кількість потрапила до фондів Любомльського історичного музею. Попередні дослідження цієї частини скарбу, згідно слів відомого краєзнавця, директора музею О. Остапюка свідчать, що ці дирхеми виготовлені в 799 – 809 та 926 – 927 роках. Отже, до недавнього часу три згадувані скарби були чи не єдиними конкретно датованими в часі матеріальними свідченнями волинської історії 8-10 століть.

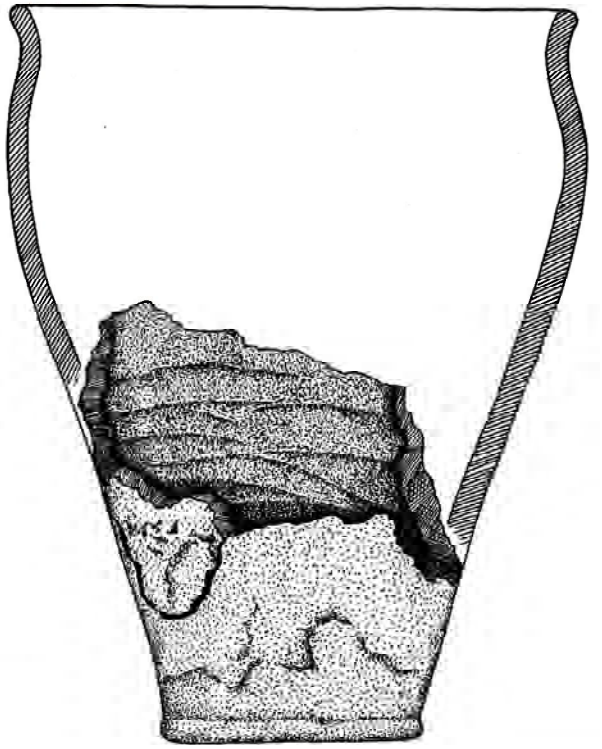
Тому інформація про випадкове виявлення у 2011 році ще одного скарбу біля с. Доросині Рожищенського району на Волині, серед яких є дирхеми та прикраси, не могла полишитись поза увагою краєзнавців нашого сьогодення (додаток 1). Тим паче, що світлина з цієї знахідки різними шляхами вже потрапила на сторінки одного з російських видань навіть без вказівки країни, де її виявили [19,18]. Завдяки люб'язній згоді власника скарбу, колекціонера з Луцька, автору цього дослідження була надана повна можливість дослідити унікальну знахідку.

З цією метою, по-перше, вимагає осмислення вміст знайденого скарбу, який, вірогідно, дійшов до нас лише частково. Серед місцевих жителів побутують чутки про виявлення на початку 2000-х років у цій місцевості невідомої кількості срібних монет. У будь - якому варіанті, згідно слів нинішнього власника скарбу, його знахідка була виявлена на зораному полі в двох місцях. Перша частина скарбу, переважно злиплі між собою монети, знаходились в глиняному горщику, від якого збереглася лише нижня частина (додаток 2). Друга частина знахідки перебувала за 10 – 15 метрів від попередньої, і швидше всього, це - вміст верхньої частини того ж горщика, розтягнутого по полю тракторним плугом. Тим самим можна вважати, що горщик, як вмістилище скарбу, знаходився в наші дні на глибині лише 35 – 40 сантиметрів і був зруйнований, а вміст його виявлений тільки завдяки сучасним технологіям обробітку землі методом глибокої оранки. Зважаючи на цю обставину та огляд місцевості в наші дні, є підстави стверджувати, що місцем знахідки був пагорб, порослий лісом, де під помітним деревом міг бути схований цей скарб. Не спиняючись детально на характеристиці збереженого фрагмента горщика, як вмістилища знайдених раритетів, згідно аналогів цей ліпний керамічний виріб міг бути виготовлений з типової для Волині глиняної суміші та тогочасної технології на рубежі IX -X століть [10,125].

По – друге, показовим є сам вміст тієї частини скарбу, що зберігся і був наданий для дослідження. Як зазначалося, це змішаний скарб, який вміщує прикраси та дирхеми. Для початку варто охарактеризувати присутні там прикраси, як унікальне свідчення технологічного та естетичного рівня майстрів тієї епохи. Зокрема, це дві срібні дворогі лунниці, типові для слов'янських жінок підвіски – амулети, що символізували культ Місяця [12,34]. Щодо першої з них, то завдовжки вона 6.5 см, а ширина по центру 4,8 см. Вага її становить 14,85 грамів срібла (додаток 3). Прикрашена вона однобічно, за технологією зерні геометричними візерунками, рівносторонніми трикутниками, схожими на виноградні грона по всій поверхні та зерноподібною в'яззю по краях. В центрі лунниці, біля видовженого трубчатого вушка, розміщені три, а по краях – по одній випуклій кульці діаметром 0,5см. Помітним також є високий

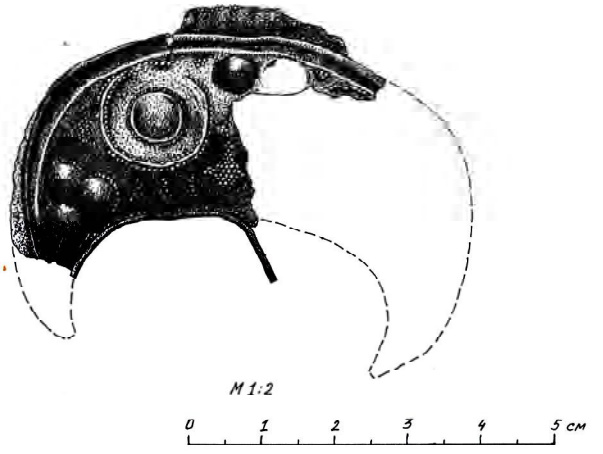
1. Загальний вигляд скарбу, знайденого біля с. Доросині. Фото 2013 року.

2. Реконструйований вигляд горщика, в якому знаходилась частина скарбу. Художник В. Мискевич.

3. Реконструкція намиста та лунниці з скарбу. Художник В. Мискевич.

4. Фрагмент лунниці з скарбу. Художник В. Мискевич.

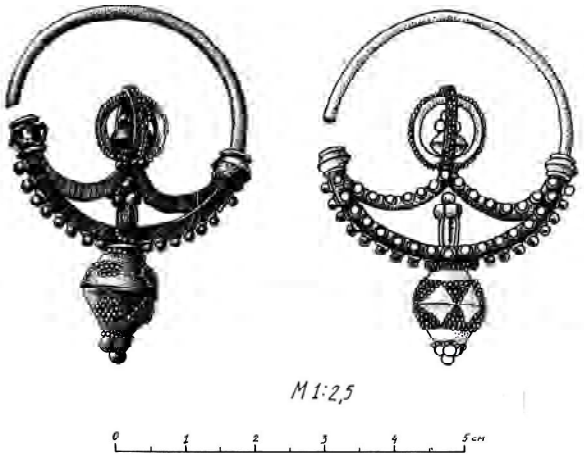
технологічний рівень виготовлення лунниці, міцна пайка вушка до корпусу тощо. Згідно відомих науковцям аналогів, описаний вище тип амулета та зображена на ньому символіка мали значне поширення у 8 – 12 століттях серед багатьох народів Європи та Азії [2,233].

Досконалою технологією виготовлення та відповідним естетичним виглядом вражає друга, на жаль, пошкоджена лучниця (додаток 4). Вона також виготовлена з срібла, прикрашена тільки по аверсу та прикрашена орнаментом за технологією зерні. Розмір фрагмента в 2.80 см в довжину, 1,51см в ширину та 4,61 грама вагою, тобто цей амулет був дещо меншим від попереднього, проте прикрашений він на порядок вище від вцілілого. На цій лунниці три кульки діаметром 0,4 см прикрашають збережений ріжок амулета. Ще одна така кулька розміщена в центрі, біля трубчатого вушка, а між ними розміщений ефектний елемент прикраси, схожий на типове солярне коло. Інший простір між цими орнаментними фігурами заповнюють гармонійно розміщені трикутники – грона та обрамлення з мініатюрних кульок. По краях фрагмента лунниці помітне рельєфне заглиблення, що збільшує ефект візуальної об'ємності цього амулета. Безсумнівно, що й пошкоджена частина лунниці мала тотожну орнаментальну символіку, аналогів якої автору дослідження в наукових виданнях відшукати не вдалося.

Цілком вірогідно, що обидві лунниці складали єдиний комплект, що кріпився до намиста, яке в збереженому вигляді складається з 16 срібних овальних намистин (додаток 3) . Десять з них мають розмір біля 2,3 см, а ще шість – 1.8 – 1,9 см. Вага більших - від 4,25 до 5. 8 гр, а менших - від 2,1 до 2.9 гр. Кожна намистина прикрашена багатим орнаментом за технологією зерні, вибитим пуансоном, тобто, чергуванням кружечків, трикутників, крапок та поздовжніх і поперечних фризів [9.73]. Вражає їх високий естетичний дизайн, коли кожна намистина виглядає дійсно мистецьким виробом. Дві намистини, більша та менша, різняться від інших розміром, вагою та орнаментом. Вірогідно, вони належали до іншого комплекту прикрас, ще три намистини мають незначні пошкодження. У цілому, згідно відомих наукових аналогів, перша з описаних лунниць та форма і оздоблення намистин схожі на окремі прикраси, виявлені у 1868 році в скарбі з Гнездова (біля Смоленська) і датуються серединою 10 століття [2.281]. Щодо другої лунниці, то, як зазначалося, аналога орнамента не знайдено, хоча за окремими елементами зображених на ній фігур та технологією кріплення до корпусу вушка, вона теж могла належати до тієї ж історичної доби.

З інших складових скарбу з с. Доросині варто виділити шість сережок, поділивши їх при описі на дві групи. У першій особливо вражають дві срібні сережки, що належали до одного комплекту, зважаючи на їх повну тотожність (додаток 5). Такі прикраси у ті часи жінки могли носити як у вухах, так і на підвісці – колті. Розмір сережок разом з кільцем - 5 на 3,1 см, а вага – 7 грамів. Оздоблені вони напаяними різного розміру срібними кульками, тобто, зерню, а за формою нагадують лунницю з трьома ріжками доверху. В центрі сережки до середнього ріжка прикріплена верхівка, що нагадує символіку об'ємної сфери. Нижня частина сережки має вигляд закріпленого на кільці грона винограду, прикрашеного трикутними символами з дрібних срібних кульок. Комбінація з трьох кульок також розміщена на протилежних кінцях умовного «грона». Це все, поряд з, ймовірно, солярною та іншою символікою орнамента, засвідчує не лише про ювелірне, але й сакральне значення цих сережок.

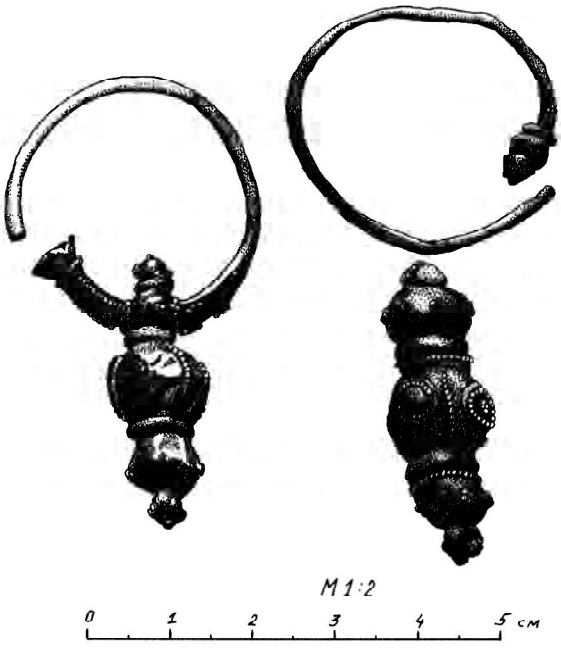
Скромнішими виглядають чотири срібні сережки з другої групи. (додаток 6, 7). Дві з них мають розмір та вагу близьку до описаних вище, схожою є ромбічна та трикутна орнаментика «грон» на пірамідальній фігурі сережок, що завершується зверху дужкою. Проте за формою інших елементів, враховуючи втрачені фрагменти верхньої частини «піраміди», сережки різняться як між собою, так і від попередніх парних сережок. Вони, ймовірно, з розрізнених , але схожих за величиною, більш простіших комплектів. Щодо двох менших сережок зі скарбу, то вони теж подібні між собою за пірамідальною формою та орнаментом, але по довжині одна з сережок менша. Якщо перша розміром 5 на 2,5см разом з кільцем, то друга – на сантиметр коротша. Щоправда, кільце однієї з них від'єднане, але цілком може належати до однієї з сережок. Водночас вони різняться і вагою, що можна пояснити іншою технологією виготовлення. У цілому показовим є те, що на всіх непарних сережках добре зберігся орнамент з імітованих «грон», чергування кружечків, ромбів та комбінацій з трьох кульок. Така орнаментика частково нагадує окремі елементи символіки парних «елітних» сережок, що дає підстави стверджувати про єдиний культурний та сакральний простір, де були вироблені основні складові скарбу. Але вже технологія виготовлення та естетична складова першої та другої групи сережок дуже різниться. Тому дискусійним є питання технологічної спроможності волинських майстрів на рубежі IX – X століть виготовляти ювелірні вироби на зразок двох сережок з першої групи. Щодо чотирьох інших сережок, то вони могли бути виготовлені згідно імпортного зразка і майстрами з історичної Волині. Водночас науці тут досі є невідомими високорозвинені ремісничі центри тієї доби , крім, можливо, напівлегендарних Ладомира та Волиня, які

5. Парна сережка з скарбу.
Художник В. Мискевич.

6. Сережки з скарбу.
Художник В. Мискевич.

7. Сережки з скарбу.
Художник В. Мискевич.

8. Фрагмент нашийної гривні (?) з скарбу.
Художник В. Мискевич.

могли мати широкі торгові зв'язки з країнами як на Сході так і на Заході [20,57].

Згідно відомих історичній науці аналогів, досліджувані сережки подібні до виявлених у згаданому вище скарбі з с. Борщівка Здолбунівського району на Рівненщині. Датують його, як зазначалося, другою половиною 10 століття [9,74]. За своєрідною формою та орнаментикою такий різновид прикрас називають ще сережками волинського типу. Разом з тим, враховуючи сумнівну присутність на тогочасній Волині винограду, як поширеної рослини, цілком можливо, що форма сережок та їх орнамент мають інше походження, зокрема, з Волзької Булгарії. Однозначною є схожість основних елементів «виноградного орнаменту» на прикрасах цієї держави 9 століття, а також Сасанідського Ірану, інших країн Сходу [1,255]. Тому можна висловити версію про «східне» походження частини цього скарбу, перш за все «елітних» парних сережок, складових намиста, та, можливо, однієї з лунниць.

З інших складових скарбу залишається нез'ясованим призначення ще одного виробу з срібла (додаток 8). Він завдовжки 5 см та вагою 13,1 г, схожий на фрагмент деформованої нашийної гривні - обруча, сплетеного з трьох срібних дротів різного діаметру, один з яких трубчатий, а інший рифлений. За відсутністю точних аналогів у наукових довідниках тут можна висловити лише версії. По - перше, цілком можливо, що ця річ дійсно є залишками масивної нашийної гривні доби Волзької Болгарії, що зберігалася власником як злиток срібла [1,255]. По - друге, зважаючи на присутність своєрідного вушка на цьому предметі, можна висловити версію про якесь сакральне його значення, що нагадує чи то змію в танку, або ж символічне зображення вогню. Враховуючи гіпотезу, що частина скарбу могла прибути зі Сходу, де в VIII –IX століттях ще місцями залишалися традиції зороастризму, з його обрядами поклоніння вогню, то цілком можливо, що незрозумілий предмет є охоронним амулетом скарбу.

Окремою темою цього дослідження є інша складова частина скарбу - куфічні дирхеми. Так як унікальність цієї частини знахідки потребує окремого дослідження, то тема монетної частини скарбу охопить лише окремі напрямки проблематики, її переважно історичний аспект. Як згадувалося, на місці знахідки було виявлено лише частину скарбу з дирхем – 70 одиниць. 64 з них є загалом у доброму та задовільному стані, а 6 – представлені у вигляді фрагментів, тобто, «січки». На 68 монетах написи легенди на аверсі та реверсі в основному видимі, хоча є всі ознаки, що дирхеми використовувалися значний час, на них є пошкодження. Помітними є і окремі технологічні дефекти - зміщення штемпеля, дещо овальна конфігурація окремих монет та її нерівномірна товщина. На трьох дирхемах пробиті по два отвори для шнурка, тобто поряд з торговою функцією, монети могли використовувати і як прикраси. Розмір більшості повноцінних монет в діаметрі від 2,6 до 2,8 см, вага від 2,4 до 2,9 г срібла (додаток 9). Разом з тим є винятки, зокрема, дирхем васального до халіфату Табаристану, датований 786 роком, має вагу лише 1,9 гр, а діаметр - 2,2 см. Водночас багдадський дирхем датований 774 роком при діаметрі 2,4 має вагу 319 гр. Завдяки високопрофесійній ідентифікації знайдених дирхемів, здійсненої відомим українським краєзнавцем з м. Вінниці Шиліним Юрієм Олександровичем, в хронологічному контексті їх умовно можна розмежувати на чотири основні групи. Для зручності надалі всі монети скарбу, як повноцінні, так і «січка», враховуватимо в загальній кількості.

До першої групи належать п'ять дирхемів доби арабської династії Омеядів (661 – 750 рр.), найдавніша з яких датована 712 роком, добою халіфа ал – Валіда I, а пізніша – 747 роком, часом ал- Валіда II, тобто напередодні зміни династії. Це ще доба розквіту арабського халіфату. До другої можна віднести 41 монету доби правління династії Абасидів з (750 - 809 рр.), тобто від часів халіфів ал - Мансура до ар - Рашіда, за яких стабільність поступово змінюється кризовими явищами у величезній арабській державі. До третьої групи можна віднести 11 монет за 810 – 830 роки та десять - 850 – 863 років, тобто, від часів халіфа аль – Аміна до початку правління халіфа ал – Мустаїна. Це вже доба періодичних змін від стабільності до усобиць та проявів регіонального сепаратизму. В окрему, четверту групу можна виділити одну монету, «резан» датований 908 роком, добою початку правління халіфа ал - Мухтадіда, що міг потрапити в скарб значно пізніше та дві остаточно не ідентифіковані монети доби Абасидів. Як відомо, початок 10 століття - це вже період хронічних криз арабського халіфату.

Отже, як вбачається з хронологічних показників, основна частина монет належить до 750 – 809 років, тобто зосередилася у арабського власника в часи відносної стабільності держави. Відомо, що загарбницька політика халіфату стимулювала активний розвиток торгівлі, особливо зовнішньої, так як арабські купці, нерідко виконували функції далекої розвідки. Саме інтенсивністю внутрішньої та зовнішньої торгівлі, перебуванням у різних регіонах держави власника дирхемів, можна пояснити знаходження в скарбі монет імена всіх одинадцяти халіфів, які правили протягом згадуваних 60 років. Це ж явище підтверджує присутність у скарбі монет з окраїн халіфату, зокрема, згадуваного дирхема 780-х років васальних правителів з династії Іспехбєдів з прикаспійського Табаристану та дирхема початку 800-х

9. Дирхеми 8 – 9 ст. з скарбу (аверс): №1 - 794 р., №2 - 779 р., №3 - 784 р., №4 -807 р., №5 - 769 р., №6 – 820 р., №7 – 826 р., № 8 – 794 р., №9 – 761 р. Фото 2017 року.

років правителів з династії Харіджитів з Північної Африки. Водночас часта зміна халіфів, а отже й періодичні ускладнення політичної ситуації в державі, як свідчить аналіз якості та дизайну монет, незначно впливали на розмір та вагу дирхемів. Для прикладу, дев'ять монет зі скарбу приналежних до відносно стабільної доби вже згадуваного халіфа ар -Рашіда в діаметрі мають різнобій від 2,4 до 2,7 см, проте основне – вага залишалася в межах від 2,8 до 2.93 гр. Показово виглядає це явище вже у середині 9 століття, коли халіфат переживав не найкращі часи, зокрема, і невдалі війни. Проте всі дев'ять монет зі скарбу 840 - 860 років, і, навіть згадуваний дирхем 908 року залишалися діаметром від 2,5 до 2,7 см. Зате об'єм їх навіть зріс і більшість з них мали вагу від 2,85 до 3,19 гр. Звичайно, що це можна пояснити і погіршенням якості срібла в монетах, проте таке дослідження автором ще не проводилося. У цілому дані показники свідчать про постійну увагу халіфів та їх правителів на місцях до якості грошей, торгівлі і звичайно щодо свого купецтва. Цікаво, що згадане явище збільшення маси дирхемів співпало із поступовим зменшенням срібних запасів в Середній Азії та одночасним збільшенням попиту на срібло, як засіб внутрішнього обміну. Все це спричинило зростання значимості регіональних володарів, на території яких були срібні рудники, і, водночас, наближення відомої «срібної кризи», коли ввіз дирхемів у Європу почав скорочуватися. Однак, в цілому, транзитна торгівля Русі зі Сходом не припинялася до часів монгольського нашестя [3,390].

Досить цікавими під час аналізу скарбу дирхем є й інші історичні нюанси. Зокрема, на перший погляд малозрозумілими є кількість та хронологічні рамки п'яти дирхемів з першої групи, часів Омеядських халіфів. Цей факт можна пояснити кривавою боротьбою між першим халіфом з династії Абасидів ал-Аббаса, який навіть хизувався своєю жорстокістю, із прихильниками попередньої династії, а також релігійною та провінційною опозицією. Є версія, що внаслідок цього протистояння було винищено не лише більшість його політичних та релігійних супротивників, але й були вилучені та переплавлені більшість дирхемів з титулами династії Омеядів. Очевидно, шо п'ять «опозиційних» дирхемів, датованих 712- 747 роками, могли потрапити в казну арабського купця вже за межами халіфату, можливо, під час торгової операції на території Волзької Болгарії, де ці монети могли використовуватися безборонно.

Не менш пізнавальною під час дослідження монет скарбу є інформація щодо написів на монетах імен халіфів та їх наступників. Зокрема, на дирхемах згадано імена 22 халіфів та їх принців - наступників, при цьому часи правління окремих з них залишаються для істориків – арабістів маловивченими. На дирхемі за 774 рік та двох монетах 860 років згадуються імена правителів в період їх боротьби за владу, що теж є цінним для дослідників. Показовими є також легенди на 16 монетах, де згадуються провінційні володарі, які, вірогідно, маючи під своїм контролем срібні рудники та монетні двори, у часи чергової «владної смути» впевнено вводили в написи на дирхемах не лише ім'я правлячого халіфа, але й власне та своїх окремих впливових чиновників. Не менш цікавою є географія вказаних на дирхемах назв 25 міст

та регіонів, де були викарбувані монети. В одному випадку, на монеті за 813 рік вказаний навіть рудник Баджунайс (Вірменія), при якому, вірогідно, був монетний двір. У цілому унікальна збірка дирхемів включає в себе більше десятка монет маловідомих для фахівців, але ця специфічна тематика вимагає особливих знань з історії Ближнього Сходу і вимагає окремого дослідження.

Для більш конкретного розуміння значимості згаданого вище скарбу для історії Волині варто також хоч умовно з'ясувати хронологічні рамки, у яких діяв арабський власник дирхемів, а отже і коли вони могли потрапити на Волинь. Як вже згадувалося, найбільш молодша монета зі скарбу датована 908, а найстарші – 712 та 740-и роками. Якщо ж взяти до уваги версію щодо випадкової присутності цих монет у скарбі, то, як зазначалося, основна маса дирхемів належала до 750-х -860-х років. Отже, зважаючи на нетривалий вік тодішнього людського життя, з цими дирхемами могли мати справу майже три покоління, можливо, багдадських купців. Згідно досліджень фахівцями хронологічних рамок, протягом якого монети відомих скарбів здійснювали шлях з Ближнього Сходу до Русі, в середньому він тривав не менше 50 років. Хоча бували й винятки в бік значного його зменшення, зокрема, дирхеми одного з новгородських скарбів прибули лише за 14 років [21,286]. Якщо взяти за основу навіть термін у півстоліття, то дирхеми зі скарбу с. Доросині потрапили на Волинь на початку X століття. А отже, це один з найбільш ранніх скарбів куфічних дирхемів та супутніх їм речей, виявлених у Західній Україні!

Варто також з'ясувати можливі напрямки торгових шляхів тієї доби, якими могли доставити монети та прикраси з цього та й інших скарбів на волинську землю. Звичайно, що тут можливі й інші варіанти, зокрема, участь дружинника з Волині у військовому поході на Схід. Проте, як відомо, основними посередниками в торгівлі зі Східною та Центральною Європою у ті часи виступали міста південного Прикаспію та Хазарський каганат зі столицею на Ітилі в низинах Волги. Тут, як повідомляють арабські хроніки, русичі – купці сусідствували з хорезмськими, аланськими та персидськими. Основна торгівля йшла через Волзьку Булгарію - величезний ринок для продажу хутра на середній дільниці волзької річкової магістралі. Далі м. Булгара- «країни мороку» арабські купці прагнули не їздити. Все ж не зважаючи на ризик, вихідці з Середньої Азії, Персії та Іраку іноді досягали Балтійського моря, Праги, Кракова та Угорської рівнини, хоча вони добре знали, що шлях через землі слов'ян дуже важкий. Згідно слів географа Ібн – Русте (друга половина 9 – початок 10 століття), цей шлях проходив «по степам, по землям бездорожнім, через струмки та дрімучі ліси». Труднощі дальніх шляхів не спиняли і русичів, зокрема, предків українців, які через прикаспійський Табаристан привозили на верблюдах товари навіть в Багдад. З транзитною торгівлею купецьких товариств і пов'язані, можливо, всі надзвичайно великі скарби дирхемів. На території колишньої Київської Русі відомі не менше чотирьох скарбів дирхемів з кількістю більше 10 тисяч екземплярів та не менше десяти від 1000 до 10 тисяч. Зокрема, один з них, за деякими даними, вже в наші часи був знайдений на Івано – Франківщині. Майже всі такі багаті скарби були виявлені на головних комунікаціях від Булгара до Балтики через Муром, Полоцьк тошо [3,390]. За однією з наукових версій такий торговий шлях проходив і через Чернігів, Київ на Волинь та далі в Європу. Про те, що арабські купці та мандрівники у нашому краї бували, свідчать записки арабського хроніста середини X століття Масуді, який згадує одне з слав'янських племен Південно – Західної Русі «валінана», ідентифіковане багатьма сучасними істориками як волиняни [2,94]. Як згадувалося, у цілому нерівнозначний стан дирхемів, зокрема «січки» та отвори в деяких дирхемах з Доросинівського скарбу свідчить про їх тривале використання. Вже ця обставина засвідчує про можливе використання місцевим власником дирхемів цього скарбу не лише у вигляді цінного металу, але й як засобу платежу. Отже, ще на початку X столітті, в період який вважається для нашого регіону «безмонетним», куфічні дирхеми, які на Русі називали ногата, на значних просторах від Персії до Новгорода і Волині могли мати значення повноцінної валюти [16,15].

Важливим також вбачається питання про особу прадавнього волинянина, який наприкінці IX - початку X століття здійснював торги з прибулими купцями. Ймовірно, він поступово набував цінності, про що свідчить хронологія дирхемів Доросинівського скарбу. Присутність там кількох «січок» та монет з механічними пошкодженнями дають підстави вважати, що їх набували і як сировину для ювелірних робіт. Це могла бути досить заможна особа, так як в X столітті гривна кун відповідала 20 ногатам, тобто дирхемам. Отже, власник скарбу, навіть тієї частини, що збереглася в монетах, володів сумою коштів в 3,5 давньоруські гривні у номінації X століття [16,16]. Якщо врахувати до цього і досить коштовні та високоякісні в ювелірному аспекті лунниці з намистом та сережки, то за тих часів такі цінності міг мати лише середньої руки купець чи заможний ремісник. При цьому, в його родині були жінки, адже, як згадувалося, такі прикраси як розкішні намиста, сережки та лунниці носило виключно жіноцтво [18,22]. Присутність тут язичницьких амулетів засвідчує, що ця родина не була християнською. Цілком можливо,

що хтось з жінок цієї родини або ж їх служниць носив як прикраси та амулети три дирхеми з скарбу, що мають на краях по два отвори з слідами тривалого носіння на шнурку.

Насамкінець, важливим для досліджуваного питання є з'ясування проблеми щодо місцевості, де був виявлений скарб. Згідно слів нинішнього його власника, скарб був знайдений неподалік села Доросині Рожищенського району. Згідно всіх відомих літописних та археологічних даних про значні поселення доби Луки – Райковецької культури VIII - IX століть, або ж ранньої Київської Русі у цій місцевості нічого не відомо. Згідно свідчень сучасних істориків лише в XV – XVI століттях тут виникають як великі землеробські поселення, так і укріплені феодальні городища – Кияж, Доросині тощо. У той же час для археологічної науки одним із значимих ознак статусу давнього населеного пункту є наявність при ньому залишків оборонних споруд та поховальних курганів. У наукових монографіях щодо тієї доби згадується у цій місцевості лише один сучасний населений пункт – село Любче, розташоване за 4 км від місця виявлення скарбу[2,95]. Про історичну значимість цього села засвідчував ще в 30-х роках минулого століття професор О. Цинкаловський, згадуючи в його околицях давнє укріплене городище та 30 курганів [20,57]. Відомим є в цій місцевості залишки замчища XV -XVII ст. Як зазначалося, загальна вартість виявленого скарбу, навіть за умов маловідомого для нас рівня тогочасних товарно - грошових відносин, є значною для пересічного волинянина IX – X століть. Зібрати навіть за століття якоюсь заможною або ж торговою родиною такі цінності можна було лише за умов постійного проживання в добре захищеному поселенні. І лише якась реальна загроза, що виникла після 908 року, змусила власника коштовностей заховати їх тимчасово, тобто на незначній глибині, за межами городища відомого сьогодні як с. Любче Цілком можливо, що поряд з ним проходив один зі згадуваних вище торгових шляхів тієї доби, яким на Волинь та далі вглиб Європи купці доставляли шовк, ювелірні вироби і коштовну посуду, вивозячи звідси хутра, віск, мед та лишаючи тут дефіцитне на Русі срібло у вигляді монет. Якщо провести уявну пряму між місцями знахідок згаданих вище скарбів та дирхемів від с. Борщівка на Рівненщині, через м. Луцьк, села Копачівка і Любче Рожищенського району, а далі на м. Любомль – Шацьк на Волині, то можна висловити ще одну, зовсім спірну гіпотезу. Така уявна лінія може свідчити про ще один невідомий сучасній науці відрізок «шовкового» та «срібного» торгового шляху з Близького Сходу в сучасну Північну Польщу та Прибалтику. Він міг проходити у IX – X століттях саме через історичну Волинь. До речі, і бурштин, поклади якого тут відомі здавна, у ті часи цінувався як у Європі так і Азії.

У підсумку можна ще раз наголосити на унікальності виявленого скарбу IX – X століть біля с. Доросині. Введення його у науковий обіг та продовження досліджень всіх технологічних, естетичних, нумізматичних та інших аспектів дозволить поглибити наші знання щодо маловідомого періоду історії волинського краю.

1. Археология СССР / [главн. редкол.: Рыбаков Б.А.. (гл. ред.) и др.].Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 198 1.- С.255.

2. Археология СССР / [главн. редкол.: Седов В.В. (гл. ред.) и др.]. Восточные славяне в 6 – 13 вв.. – М.: Наука, 1987.- С.281)

3. Археология СССР / [главн. редкол.: Седов В.В. (гл. ред.) и др.]. Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М.: Наука, 1985.- С.390.

4. Археологія Української РСР. Т.3 – К: Наукова думка, 1975. - 498 с

5. Брайчевський М. Скарби знайдені і незнайдені.– Київ: Наукова думка, 1992. – С.53.

6. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях в 11 – 13 вв. [Янин В.Л. (гл. ред.)].– М.: Издательство Московского университета, 1987. – С.68.

7. Зварич В., Шустер Р. Нумізматичний довідник. - Тернопіль: Державне книжково - журнальне видавництво, 1998. - С.12.

8. Зварич В. Нумізматичний словник. - Львів: Видавництво Львівського університету, 1972.- С. 11.

9. Кучинко М. Давні та середньовічні скарби Волині. – Луцьк: Волинська книга, 2007.- 170 с.

10. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2005. – 200 с.

11. Кучинко М. Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області /. М. Кучинко, З. Кучинко. - Луцьк: Волинські старожитності, 2010.- 278 с.

12. Кучинко М. та ін. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. / М. Кучинко. – Луцьк, 2008.- С. 47.

13.Нариси культури давньої Волині / [упоряд.: Г. Охріменко, С. Локайчук]. – Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2006. – 596 с.

14. Г Охріменко, Скляренко Н, Каліщук О., Ткач В., Романчук О.- Олександр Цинкаловський та праісторія Волині – Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2007. – 732 с.

15. Потоцкий И. Древняя История Волинской губернии.-Луцьк: Твердиня, 2012.- С. 66.

16. Пасюк І. Торгово - грошовий обіг на Волині (11- 19 ст.). – Луцьк: П.П. Іванюк В.П., 2016.- С.29.

17. Рибаков Б. Язычество древней Руси. – Москва, София – Гелиос, 2001. –С.144.

18. Стельмащук Г. Давнє вбрання на Волині.-Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2006.- С.22

19.Спасенных А. Литые кресты 14 – 16 веков как свидетели образования Московской Руси.- Москва: Вера, 2016. С.18.

20. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т.2- Вінніпег, Канада: Накладом товариства «Волинь», 1986. - С.57.

21. Щелоков А. Увлекательная нумизматика. Факты, легенды, открытия в мире монет. – Москва: ЭКСМО, 2007. – С.286.

22. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь Нумизмата.- М.,: Радио и связь, 1982.- С.11.

23. Волинський краєзнавчий музей. Фонд групи зберігання нумізматики. Інв. № Н- 345/1/297.

Ірина КАПУСТИНСЬКА ***(Острог)***

ІНВЕНТАРНИЙ ОПИС ЗАСЛАВСЬКОЇ ВОЛОСТІ 1631 р. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Описово-статистичні джерела дають важливу інформацію для вивчення багатьох аспектів історичного розвитку Волині, зокрема і Заславщини. Так, невід'ємним буде використання описово-статистичних джерел в історико-демографічних та соціально-економічних дослідженнях. Джерела описового характеру розкривають конкретні проблеми історичного процесу, з їх допомогою відстежують зміни форм, методів відображення історичної дійсності.

Вся сукупність джерел описово-статистичного характеру поділяється на різні категорії та групи в залежності від суспільних процесів, які вони відображають, інформативності тощо. Одним з важливих різновидів описово-статистичних джерел для дослідження історії Заславщини є інвентарі приватних маєтностей. Вони є документами господарсько-правового характеру із детальним описом господарських одиниць та фіксацією правового статусу різних категорій населення. [5, 314-321] Адже описи магнатської власності є важливою частиною інформації в дослідженнях соціально-економічної історії Заславщини. Особливо зважаючи на те, що рід Заславських був одним із найвпливовіших та найбагатших на Волині, а отже володів значною частиною земель. Вони є досить репрезентативними з огляду на їх регулярність та масштабність охопленої інвентаризацією території. Певна систематичність у проведенні описів Заславщини, яка складалася із Заславської, Новозаславської, Білогородської, Краснокорецької волостей і ряду окремих ключів – Вербівського, Волківського, Дяківського, Зубівського, Минківського, Судилківського, Шепетівського, (1579, 1612, 1613, 1617, 1622, 1631, 1635, 1636, 1637, 1642, 1643, 1645, 1646, 1649 рр.) [3, 266-272] дає змогу простежити зміни соціальної структури краю, його розміри, перенести отриману інформацію на інші волості й отримати достовірну картину стану тогочасного розвитку Волині загалом.

Інвентарі та реєстри Заславщини дають нам багато інформації у порівнянні зі схожими описово-статистичними джерелами інших волинських латифундій, особливо того, що стосується економічного становища міщан. Так, в описах волості можна зустріти відомості про локаційну діяльність власників, важливу інформацію стосовно економічної ситуації, соціально-економічні категорії населення, розміри повинностей і поборів, а також аграрний характер міст. [3, 131-132] Завдяки тому, що поряд з описами міст у джерелах також зазначені аналогічні характеристики по селах, дослідник має можливість на тлі соціально-економічного становища сіл Заславщини з'ясувати спільні та відмінні риси з тогочасним розвитком міст, визначити, сим власне відрізнялися міста від сіл ранньомодерного часу. Інвентарі містечок Заславщини також дають матеріал для дослідження митного господарства Волині, адже Заславська волость протягом XVI-першої половини XVII ст. була важливою складовою загальноволинської торгівельної мережі. [6, 38-45]

Цінним матеріалом є Інвентар Заславської волості 1631 р. Даний інвентар описує Новий Заслав, Старий Заслав, решту містечок та села волості. Важливим для вивчення тогочасної забудови міст Волині, стану фортифікацій є початок інвентаря 1631 р., де подано опис Новозаславського замку. Так, нам стає відомо, що замок був оточений «palami», а вхід до нього закривали великі подвійні дерев'яні ворота. Також у замку були скляні вікна в дерев'яних рамах, а сам він складався з двох світлиць, в одній з яких був «kominek». Згадані й деякі господарські споруди на території замку, зокрема, пивниця, стаєнка, пекарня челядна. Згадані і млини заславські, розташовані на греблі. З опису також стає зрозуміло, що зовсім

недалеко від замку був став. Цікавим є опис оборонних споруд самого Нового Заслава. Зокрема там сказано, що місто було обнесене валом, а по ньому ще й парканом. До міста можна було потрапити через ворота з дерева без башт. Укладач опису зазначив, що заславські міщани хочуть зайнятися ремонтом своїх фортифікацій, збудувавши в'їзні башти. [2, 3-4] За тим подано перелік жителів Нового Заслава. У зв'язку із оборонними обов'язками міщан, все населення було поділена на десятки та сотні, як і в Старому Заславі. [2, 4-19]

Інвентар надає чимало відомостей стосовно професійного складу населення міста того часу. Адже дуже часто в інвентарі поряд з іменем вказане прізвисько тієї чи іншої особи, яке прямо вказує, яким видом ремісничої діяльності цей міщанин займався. Серед тих, що найчастіше згадувалися були такі професії: «kusnirz», «krawiec», «rzymarz», «kowal», «szwiecz». Відповідно, ці види ремесел були найпоширенішими і, очевидно, найпотрібнішими. Зокрема, серед міщан Нового Заслава названо таких представників професійних спеціальностей, як «Choma Kusnierz», «Onisko Swiecz», «Stepan Swiecz», «Maxim Rzeznik», «Lesko Swiecz», «Fedorec Krawiec», «Stecko Rzeznik», «Iwan Kowal», «Semen Piwowar», «Stepan Mielnik» тощо. Окремим списком записані міщани, що служили при замкові, тобто челядники, а також осілі козаки, які працювали як ремісники. [1, 1-10]

Багато і в Новому Заславі, і в селах було осіб, що займалися корчмарством та млинарством. Фактично в кожному описаному селі були свої корчма та став з млином або млинами. Ці заняття були одними з найприбутковіших. Поширеною була практика здачі в оренду корчем та млинів, яка була вигідною як власникам волості – князям Заславським, так і їх орендарям. Найчастіше млини і корчми тримали євреї. Про поширеність і прибутковість цих видів діяльності свідчить загальна сума орендної плати за рік, зібрана із заславських корчем та млинів, яка складала 4000 флоринів. Взагалі у Заславі фіксується один великий став під замком, на якому розміщено чотири млини. Що цікаво, в інвентарі навіть зазначено, про те, що навесні став дозволялося спускати, але за це потрібно було сплатити 15 флоринів. [2, 19]

Інвентар також надає важливу інформацію стосовно етнічного складу Заславської волості. Сільське населення в основному було однорідним – його складали українці, поляки, литовці. У містах ситуація була іншою. Взагалі, як випливає з документу, в містах Заславщини у цей час проживала значна частина єврейського населення. Така риса міського складу є цілком зрозумілою, адже євреї завжди прагнули мешкати у містах і містечках і жили в основному за рахунок ремесла і торгівлі. Євреї, у свою чергу, були важливим чинником зростання економіки міста, сприяли надходженню прибутків його власнику. Тому магнати всіляко заохочували єврейське переселення до своїх володінь, надаючи їм широкі права для участі у господарському житті міст. Значною була і єврейська група, яка володіла у місті певними привілеями і вольностями. Загалом, у Новому Заславі нараховувалося 19 єврейських будинків. Очевидно, у Заславі проживали й турки чи татари, адже в інвентарі не раз згадується прізвище «Turczyn». [1, 1-10]

Інвентар також корисний для визначення ступеня забезпеченості населення волості на цей час землею. Так, у ньому окремо згруповано міщан Заслава, що платили податок з волоки землі, окремо тих, – що з її половини. Відповідно, завдяки цьому, можна з'ясувати і соціальну структуру Заслава. Так, інвентар надає імена малоземельних міщан – загродників, згадується також найбідніший прошарок міського населення, взагалі позбавлений якоїсь власності – коморники. Окремим переліком в інвентарі подаються двори шляхетські, розташовані над ставом перед заславським замком, із зазначенням імен та прізвищ їх власників. Так, серед шляхтичів, що проживали у Заславі можна виділити таких: «Hoholow», «Czerkasow», «Magnishowski», «Goskowski», «Juszynski», «Rotmistrzow», «Zelislawski», «Koszecki» та ще 5 інших. Також поряд із поданим списком шляхетських дворів, зазначено й двір протопопа «Bargrabini». [1, 1-10]

З джерела також випливає, що заславські міщани були обтяжені різними феодальними повинностями на користь власника міста. Так, наприклад, вони були змушені сплачувати натуральний податок визначеною міркою вівсом. Загалом міщани давали 136, 5 мірок вівса. Також вони давали підводи, тобто здійснювали перевезення різних вантажів своїми возом та кіньми або волами. Всього сума податку, яка надходила із Заслава, становила 1631 флорин. [1, 10]

Також в інвентарі окремо наведено список будинків, в яких мешкала королівська піхота. Жителі цих домів володіли певним привілеєм, адже були звільнені від будь-яких інших поборів та повинностей, окрім служби замкові. Цікавою є нотатка на одній зі сторінок інвентаря, де вказано, що жоден гайдук, який володію половиною волоки не повинен сплачувати жодних податків, окрім своєї служби. Але ті гайдуки, що розпоряджалися цілою волокою землі, повинні були сплатити по половині мірки вівса. Також на окремій сторінці документу складено перелік домів, які також зовсім не давали податків, а лише виконували різні служби при замку. Так, до таких собі привілейованих груп належали «Wolanici», «Strzelci», представники

деяких ремісничих спеціальностей: «Jakub Mularz», «Simon Stelmach», «Kowal», «Kucharz», «Krzysztof Aptekarz», «Jakub Rzymarz», «Jachim Rzymarz», «Iwanko Slusarz» тощо, а також такі окремі жителі Заслава, як «Wozny», «pisarz», «Misko woytenia», «pop włok trzyma trzy s tego nic nie daię». Що цікаво, євреї теж були у цьому переліку, тобто вони теж були звільнені від податків. Зокрема, згадуються «Froim Zyd», «Arędarz Zyd». Також у цьому плані нам стає відомо, що в Заславі навіть проживав «поважний міщанин» – аптекар. [1, 1-10]

Інвентар Заславської волості 1631 р. також містить опис деяких сіл волості, які дають важливі відомості щодо загального соціально-економічного стану на Заславщині. Їх опис побудовано за однаковою схемою: назва села, перелік категорій селян із зазначенням імен та відповідної повинності, наявність корчми, ставу (з млином чи без) та в чиїй оренді вони перебували. На основі цих відомостей можна простежити, як на тлі сіл розвивалися міста. Отож наведемо приклади деяких описів сіл.

У селі Прилуки зафіксовано такі категорії селян, як «Puldworzyczni», «Zagrodnici», «Strzelci» з уточненням виконуваних цими категоріями повинностей. Так, «Puldworzyczni» відпрацьовували три дні панщини в тиждень своєю худобою. А «Zagrodnici» – лише два дні в тиждень і пішо. Також у Прилуках виділено окрему категорію служивих людей «co z listami powinni jezdzic», очевидно, вони виконували функції гінців, поштарів. Важливо зазначити, що в Прилуках також зафіксовано трьох рибаків: «Manda», «Ziemiec», «Omelian». [1, 11]

В селі Топори зафіксовано такі категорії селян, як «Dworzyczni», «Puldworzyczni», «Zagrodnici», «Wolanici». Як і в Прилуках, в селі Топори також було троє слуг «z lisztami powinni jezdzic» – «Danilo», «Fesko», «Maxim». Повинність, яку виконували «Dworzyczni», являла собою цілотижневу панщину власною худобою. «Puidworzyczni» відбували в тиждень три дні панщини теж своєю худобою, а топорівські «Zagrodnici» – лише один день в тиждень і пішо. Троє осіб – «Iwan», «Andri», «Onisiy» – складали групу «Wolanici», яка не сплачувала жодних податків. В селі існувала одна корчма, яка знаходилася в оренді у Заславських, а також один став, який ніколи не спускали. [1, 12]

В описі іншого села волості – Ріпки, знаходимо такі групи селян, як «Puidworzyczni», «Zagrodnici», «Bartnici», «Strzelci». Для кожної з них вказані відповідні повинності населення. Так, «Puldworzyczni» виконували три дні в тиждень худобою панщину, «Zagrodnici» працювали два дні в тиждень пішо. Два сільські бортники «Iwan» і «Stepan» давали два відра меду зі своїх пасік. В Ріпках також були своя корчма в оренді Заславських та ставок, що ніколи не спускався. [1, 13]

Ще одне село в інвентарі – Радошівка – дає нам таку цікаву інформацію, стосовно соціальної структури: «Dworzyczni», «Puldworzyczni», «Zagrodnici», «Strzelci», «Strzelci lesny», «Bartnici». Як і в інших селах волості, «Dworzyczni» змушені були цілий тиждень своєю худобою відбувати панщину, «Puldworzyczni» – три дні в тиждень худобою, а «Zagrodnici» – два дні в тиждень пішо. Окремо для категорій «Dworzyczni» і «Puidworzyczni» був встановлений податок вівсом, який для перших становив цілу мірку, для других – півмірки, відповідно. Судячи з джерела, в селі Радошівка існувала значна кількість пасік, власники яких сплачували податок медом від п'яти відер до одного. Найбільшу кількість давав такий собі «Lukian». Інвентар також дає відомості про наявність у селі корчми в оренді у Заславських та одного ставу з рибою. [1, 14-15]

Інформативним є і опис села Теліженці. У ньому, окрім таких груп, як «Dworzyczni», «Puldworzyczni», «Zagrodnici», представлена й категорія «Czetwertynici», селяни якої відробляли панщину два дні на тиждень худобою. В селі була своя корчма, яку здавали в оренду за 170 злотих. Також в Теліженцях було три ставки, які спускали навесні, але тільки на одному з них був млин. [1, 19]

Аналогічні відомості подаються в ряді інших сіл, описаних в інвентарі, таких, як «Simonowka», «Putrynce», «Sachnowce», «Nowesioło», «Zubowce», «Sudylkuw», «Klopotowka», «Cwitocha», «Kamienka», «Dziakuw», «Zubowsczyzna», Semaki», «Zukow», «Mereczowka», «Baczmanowka, «Mienkowce», «Przemysł», «Wierzboweze», «Mokiowce», «Pilaji», «Nicehuwka», «Wolkowce», «Ilsczany»та інші. В них також фіксуються такі категорії селян, як «Dworzyczni», «Puldworzyczny», «Zagrodnici», «Czetwertynici», «Strzelci», «Wolanici» із характерними для кожної з них повинностями у кожному з сіл волості. [1, 16-18, 20-60]

Отож інвентар Заславської волості 1631 р. дає багато важливої інформації фактично по усіх населених пунктах Заславщини, що стосується професійної, етнічної, соціальної приналежності міщан та селян, малодосліджених аспектів аграрної та урбанізаційної історії Волинського регіону. Цей документ постійно перебуває у полі зору дослідників Заславщини та Волині з огляду на його цінність як джерела з історії регіону першої половини XVII ст. На основі отриманих показників можна зробити висновок, що в першій половині XVII ст. соціально-економічне становище міст і сіл Заславщини суттєво не відрізнялося. Їм були характерні однакові категорії населення, зокрема «Pułwloczny», «Komornicy», з однаковими

повинностями, але потрібно відзначити, що для міст уже цього часу характерна тенденція до поступового обмеження сільськогосподарської діяльності міщан, все більша частка населення міст основним видом діяльності обирає ремесло. Ця риса є цілком закономірною з огляду на інтенсивній розвиток товарно-грошових відносин та фільварково-панщинної системи в першій половині XVII ст.

1. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. – №64/11. – 64 ark.

2. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. – №64/11a. – 20 ark.

3. Атаманенко В. Б. Волинські маєтності Острозьких: склад та структура / В. Б. Атаманенко // Наукові записки. Історичні науки / Нац. ун-т «Острозька Академія» ; Укр. історич. тов.-во. – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 266-315.

4. Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела з історії міст Заславщини початку XVII ст. / В. Б. Атаманенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичні науки». – Острiг, 2015. – Вип. 24. – С. 129-135.

5. Атаманенко В. Б. Склад джерел статистичного характеру з історії Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст. / В. Б. Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam… Ad honores… Ad memorandum… – Дніпропетровськ, 2007. – С. 314 – 321.

6. Берковський В. Г. Заслав та Заславщина як один з важливих елементів торговельної структури Волині XVI – першої половини XVII ст. / В. Г. Берковський // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. – Ізяслав – Острог, 2006. – С. 38-45.

Додаток 1

Zamek Nowozaslawski

Palami obudowany nad Tykiczem Uherskim. Basta do polowicze wybudowana. Wrota dwoiste proste na biegunah drzewnianyh budowane iedno. Naprzod ganek przed budowaniem przed sienia. W tym budowania swietlicz dwie. Jedna przeciwko drugiey Swietlich obudwuch komnaty. W swietliczach okna szklane w drzewo robione. Sien przed obiema swiatlicami. Drzwi u obudwuch swiatlicz na biegunah drewnianyh takze y u komnat y u sieni. Stoły w obudwuch swietlicah porzadne y z lawami. Piecze obadwa biale. W iedney kominek a w drugiey nie masz. W ganku takze stol. Piwnica w zamku robiana porzadna y s[…]yia do niey staienka nowa tynem oprodzona. Piekarnia czeladna y do tey piekarni sy pisznicza fortka do wody do stawu.

Strzelba w zamku Działko spizowe na k[…]kars. […]sie dwanasczie porzadnich zi wytkiem do strzelania. Jedna rozerwana iest zelazo. A dwie spigowniczi takze porzadni. Do tych […] ladunkow. Siedmdziesiąt y piecz prochu boryl. Dwie iedno pełne a drugie nie pełne. Y wowozkow cztery yakoby csescz trzeczia barylka olowu. Sztukie dwie a trzecia […].

Mlyny Nowozaslawskie Grobla na rzeczi Tykiczu na ktorey groble mlynow trzy porzadnie zbudowanich. W kazdym mlynie koles po trzy po dwie na cnych a trziecze stepne gniazd po serok na kazdym kolesie […] We woytkih mlynach gniazd osmnasczie. Rzeka Tykicz niepokazna bo rudowata. Mlyny wieczny stoią nisz miela bo wody pobezney nie masz A wolia […] Wisniowieckiego w […] Czo na tey rzecze Tykiczu takze staw zasypali grobla obwyhsyli y wode zaleli.

Miasto Nowy Zaslaw

To miasto siedzy nad rzeka Tykiczem Uherskim z iednego boku. A z drugiego boku z reczka Olsanka s polia sniezenskie Zaslaw Tykicz y w tych wiedlach miasto Nowy Zaslaw zasiadlo. Od polia palami betonimi otsranione. A za temi palami wal wysypany. A po walie parkan delowany wstupy budowany y budowanie domow miedzy parkanem na walie. A wokrog miasta od wody takze palie. Slodownie wisnicze browary bo woda ze dwuch bokow obesla. Tylko sprzycz odnego boku polie y wrota iedne proste wiezdne. Drzwi wielkie na biegunach bes basty ktorą chca predko miesczanie budowacz. Tylko temi wrotami wiazd do miasta swloczi. Drugie wrota takze proste. Na rzecze Olsance bes basty zakrainy y te baste miesczanie chcza budowacz.

Андрій КЛИМЧУК ***(Рівне)***

З ІСТОРІЇ ВІДБУДОВИ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ У ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ

Єдиною пам’яткою на Волині, що дійшла до нас із часів Київської Русі є Успенський собор у м. Володимирі-Волинському. Про цю видатну пам’ятку написано кілька ґрунтовних розвідок як в минулі століття, так і в наш час [1; 4; 5; 10; 11; 12]. Першим храмом, зведеним у древньому Вололодимирі, був

кам'яний собор в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці. За переказами, він був спорудженим св. рівноапостольним князем Володимиром незабаром після прийняття ним християнства.

Храм цей був освячений першим Володимир-Волинським єпископом Стефаном і служив усипальнею для володимирських удільних князів. Але від цієї найдавнішого пам'ятки православ'я на Волині, що зруйнувалася ще до татарського нашестя, залишилися тільки залишки фундаменту - це місце називається в народі «Стара катедра».

Замість цього історичного храму, удільний князь Мстислав Ізяславович, згодом великий князь Київський, побудував в 1160 році новий прекрасний храм, присвятивши його також Успінню Пресвятої Богородиці. У цьому храмі був похований сам будівничий, який помер 1170 року, а храм і понині зветься Мстиславовим.

Мстиславів храм став кафедральним собором Володимир-Волинських єпископів. Проте, окрім свого безпосередньо богослужебного призначення, він виконував ще і державне - в ньому приймали присягу піддані князя. Тут підписувалися і скріплялися присягою на Хресті і Євангелії міждержавні і торгові угоди, тут писався Волинський літопис.

Протягом віків Успенський собор багато разів зазнавав руйнації. Спочатку він був розорений полчищами Батия; відновлений після цього стараннями удільних князів, в 1491 році знову спустошений татарами. У 1494 році володимирський єпископ Вассіан відновив стародавню святиню, і передав в храм ікону Божої Матері, що стала згодом шанованою (Володимирська-братська). Він також захистив храм оборонним валом, а поряд з ним звів «єпископський замок».

У 1590 році володимирський єпископ Іпатій Потій прийняв унію і Мстиславів храм перейшов до уніатів.

Під час пожежі 1683 роки, що спустошила все місто, храм сильно постраждав і був відновлений тільки в 1753 році. Уніати скористалися цим випадком, щоб переробити візантійську архітектуру храму за своїм смаком. Уніатський єпископ Феофан Годебський зробив до нього прибудови з хорами і ложами на зразок латинського костьолу, знищив зовнішні кути і видозмінив вівтар. В 1782 році Наступник Годебського, єпископ Симеон Млодський задумав ще більшу перебудову храму в латинському стилі Проте, коли почали з цією метою прорубувати в одному із стовпів храму хід до проповідницької кафедри, - стовп рухнув, потім упали склепіння, і храм прийшов у занепад.

Більше ста років храм перебував у великому запустінні і осквернені: у ньому були розміщені сховища сіна, зерна і дров, а в притул до храму було споруджено хліви для худоби. На державному рівні вперше його історією зацікавився російський високопосадовець Помпей Батюшков, який відвідав Волинь на початку 1860-х років. Згодом справу докладного обстеження вцілілих частин собору для обґрунтування можливості реставрації порушували місцеві краєзнавці. У цьому їх підтримували члени Київської Археографічної Комісії, Історичного Товариства Нестора Літописця та інших історично-краєзнавчих закладів. Однак лише широке святкування ювілею 900-річчя Хрещення Русі і заснування Володимир-Волинської єпархії звернуло пильну увагу шанувальників старовини на цю древню святиню. Відбудова напівзруйнованого Успенського собору, здійснена наприкінці XIX ст., належить до хрестоматійних прикладів в історії вітчизняної реставрації.

Відчутні зрушення у ставленні до пам'ятки відбулися 1885 р. після візиту до міста новопризначеного волинського губернатора, генерал-майора В. фон Валя. З міркувань релігійних та політичних було визнано можливим інеобхідним відновлення Мстиславова храму, а для реалізації цього задуму 1886 р. був створений спеціальний Комітет. для підготовчих робіт по відновленню колишнього кафедрального собору володимиро-волинських єпископів. Головним завданням Комітету було розроблення плану відновлення храму в його давньому візантійському стилі [11; 12].

До складу Комітету увійшли представники місцевого духовного та цивільного відомства, а також запрошені фахівці: професор Київського університету Володимир Антонович, професор Санкт-Петербурзького університету Адріян Прахов та член-секретар Київської археографічної комісії Орест Левицький. Очолював Комітет суто номінально голова повітового дворянства Г. Боровиков, а серед членів були також архімандрит Володимирського монастиря о. Олександр, священик Василівської церкви Даниїл Левицький та міський голова мирових суддів Омелян Дверницький [2, 77].

Кількома словами годиться тут згадати і про самого Адріяна Прахова, як про особу, яка в чи не найбільшій мірі причетна до відновлення храму у Володимирі-Волинському. Народився він 1846 року. Середню освіту здобув у 3-ій Петербурзькій гімназії. Ґрунтовну вищу освіту здобув вже на історико-філологічному факультеті Петербурзького Університету. Незабаром був відряджений за кордон для підготовки до заняття кафедри історії витончених мистецтв. У Мюнхені слухав лекції Г. Ф. Бруно та інших вчених і займався пам'ятками давньогрецького мистецтва, зібраними в гліптотеці. Потім побував

у Парижі, Лондоні, Берліні, різнихміста Італії. Всюди в цих своїх подорожах він вивчав як давні, так і нові художні твори. Після повернення на батьківщину в 1873 р. за дисертацію «Про реставрацію групи східного фронтону Егінского храму в Афінах» («Записки Імператорської Академії Наук», 1870), отримавши ступінь магістра, був обраний на доцента цього Університету. У 1875-78 рр. редагував ілюстрований журнал «Бджола». З 1875 по 1887 р. окрім університетських лекцій, викладав історію і теорію мистецтв у Імператорській академії мистецтв. У 1879 р. після захисту дисертації «Зодчество стародавнього Єгипту» отримав ступінь доктора. Після цього Адріян Прахов займається головним чином вивченням стародавніх пам'ятників мистецтва в Росії християнського періоду, в 1880-82 рр.. досліджував і змалював залишки мозаїки і настінного живопису в Софійському соборі і фрески Кирилівської церкви в Києві. У 1881-82 р. подорожував по Єгипті, Палестині, Сирії, Греції та Європейській Туреччині,. В 1886 р., як вже було згадано Адріяна Прахова було запрошено до досліджень і реставрації Успенського собору в м. Володимирі-Волинському. В 1886-87 рр. він здійснив вдруге мандрівку до Італії і на Схід, а в 1887 р. відкрив і скопіював цікаві фрески в церкві Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві і в тому ж році перейшов з Санкт-Петербургського університету в Київський (св. Володимира) на кафедру історії образотворчих мистецтв, якою керував аж до 1897 р. У 1897 р. Адріян Прахов повернувся на свою кафедру в Санкт-Петербургський університеті. Головні його праці «Критичні дослідження з історії грецького мистецтва І. Опис древніх пам'яток з Ксанфа, в Лікії ІІ. Про композиції фронтонних груп Егінского храму Афіни» (СПб., 1872),«Критичні спостереження над пам'ятниками древнього мистецтва. Зодчество стародавнього Єгипту» (СПб., 1879), «Київське мистецтво X, XI і XII ст. Каталог виставки копій з пам'яток мистецтва в Києві X, XI і XII ст., виконаних Праховим». (СПб., 1883), стаття про Мікеланджело Буонарроті («Вісник Європи», 1875 р.), «Доповідь про Київські роботи і про значення вивчення грецьких церков для християнської археології» (в «Працях Московського Археологічного Товариства», 1885 г .) і кілька заміток, вміщених в римському журналі «Annalldell'Istituto dicorrispondenzaarcheologica» за 1872-74 рр [7, 76-84].

Інформація, отримана комісією протягом трьох літніх місяців 1886 р., дозволила остаточно розвіяти сумніви стосовно давньоруського походження храму. Дослідники розкопали й детально оглянули територію, що безпосередньо прилягала до руїн храму, а також його підземелля. На основі вивчення кладки стін підтвердилося припущення, що собор є пам'яткою XII століття. Були замальовані й рештки фресок, що збереглися на вцілілих стінах. У підземеллях, які, за твердженнями історичних джерел, довгий час служили місцем захоронення волинських князів та єпископів, вдалося віднайти давні поховання. Члени експедиції вивчили спосіб кладки стін, особливості й характер конструкцій – фундаментів, арок, склепінь, описали тиньк, підлогу, голосники, вікна,входи, провели обміри споруди [3; 4; 5; 6; 8;]. Висновок Прахова, процитований згодом О. Дверницьким, констатував: «храм зберігся настільки, що ближчий аналіз його частин не лишає жодного сумніву в тому, що ми маємо справу дійсно зі спорудою XII ст. Керуючись давньою кладкою, що панувала в давній Русі протягом X–XIII ст. і була різко відмінною не лише від сучасної, але й від тієї, що вживалася після XIII ст., розміром, вимісом та кольором цегли, кольором та товщиною вапняних швів, можна безпомилково в існуючій величній руїні відокремити стародавні частини XII ст. від усіх пізніших прибудов, переробок та додатків, котрі складають лише незначну частину цілого…»[5, 15].

Відтак Прахов починає поширювати інформацію про історію цієї пам'ятки в публікаціях на сторінках волинської всеросійської преси, виголошує з цього питання доповіді і повідомлення на засіданнях наукових товариств та на археологічних з'їздах. Прахову належить авторство унікальних знімків, які зафіксували хід робіт комісії, їх учасників та виявлені пам'ятки[8; 9]. 6 лютого 1890 року А. Прахов виступив в Педагогічному музеї військово-навчальних закладів Санкт-Петербурга з доповіддюпро обстеження Успенського собору Володимира-Волинського та проведену впродовж 1886-1890 років підготовку його реставрації. Вона супроводжувалася різноплановою виставкою. Тут демонструвалися креслення, що розкривали хід археологічних розкопок та показували місця виявлених поховань, копії фресок і предметів, знайдених під час вивчення собору, 124 фотографії, проект відновлення храму, підготовлений ученим на підставі результатів досліджень. середині 2000-х років співробітниця Волинського краєзнавчого музею О. Огнєва виявила ці масштабні (розміром близько 4 х 2 м і виконані на спеціальному полотні) малюнки у родині В. Мазюка – правнука А. Прахова, який сьогодні проживає у Києві. 2 листопада 2006 року від імені В. Мазюка його дружина Т. Мазюк передала ці малюнки до Волинського краєзнавчого музею на постійне зберігання. «Прахівську збірку» можна умовно розділити на три складові частини. Перша стосується обмірно-фіксаційної графіки в складі 8 великоформатних аркушів з відтворенням планів, фасадів та розрізів Успенського собору станом на 1886 р. Друга, найцікавіша, — це два авторських кресленики з проектними пропозиціями по відновленню храму: проектний кресленик головного західного фасаду та величезна розгортка довжиною близько трьох метрів з ретельно опрацьованим проектом одноярусного

храмового іконостасу. Третя частина - це varia, тобто декілька прорисів з ікон, монохромний(очевидно, незакінчений) проектний фасад храму в Новогеоргіївську, декілька ескізів до оформлення інтер'єру церкви-усипальниці в Новій Чорторії. Комплект обмірних креслеників, виконаних в кольорі на великих аркушах щільного паперу, засвідчує доволі ретельне ставлення до фіксації того стану, в якому знаходилася пам'ятка влітку 1886 р. Перший план собору фіксує всі наявні стінові конструкції, при цьому визначена Праховим давньоруська частина показана темно-зеленим кольором, добудови середини XVIII ст. — червоно-коричневим, а ті конструктивні доповнення, які, на його думку, варто зробити в процесі оновлення собору - світло-рожевим. Окрім того, на план нанесені археологічні артефакти, відкриті в процесі розкопок, включно з фрагментами старовинної підлоги. Другий план менш інформативний і є загалом обґрунтованою спробою відтворити первісне розпланування собору. Плани доповнюються двома кольоровими кресленнями фасадів та чотирма розрізами [2, 78].

Проект А. Прахова був неоднозначно сприйнятий у середовищі мистецької громадськості. Обґрунтовуючи необхідність реконструкції володимир-волинського Успенського собору, у квітні 1890 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор О. Ігнатьєв писав до міністра внутрішніх справ І. Дурново: «Видатне історичне значення Мстиславового храму не тільки для Волинської губернії, але й для прилеглих до неї місцевостей привісленських губерній та Галичини, не підлягає сумніву. Як багатовікова монументальна пам'ятка на околиці імперії, храм цей був досі, навіть у руїнах, непорушним доказом віддавна квітнучих на Волині православ'я та російської народності. Тому його відновлення в строго православному стилі, як це і представлено проектом, стало справою першорядної важливості». Але інакше повернулася справа після розгляду проекту Імператорською археологічною комісією. На цьому засіданні під головуванням графа О. Бобринського за участю відомих фахівців Д. Грімма, Г. Котова, М. Преображенського, графа І. Толстого, запропонований «проект» було відхилено. Головною причиною цього стало те, що взятий А. Праховим за основу стильовий метод реставрації передбачав відновлення пам'ятки у надзвичайно помпезних формах візантійського взірця. Таке бачення вигляду храму не відповідало будівельним традиціям на Волині середини XII століття. А тим часом завдання полягало в тому, щоб «відновити по можливості Мстиславів храм у його первісному вигляді, зі строгим дотриманням особливостей давньоруського церковного стилю». Однак, зважаючи на особистість і авторитет доповідача, комісія зробила відхилення в дуже делікатний, дипломатичний спосіб, покликавшись на необхідність подальших досліджень і глибшого вивчення «питання» [2, 79].

У 1891 році храм вже обстежив представник Комісії М. Преображенський. Для продовження досліджень Успенського собору в 1893 році до Володимира-Волинського було відряджено членів Імператорської археологічної комісії академіків архітектури Г. Котова та В. Суслова. Вони провели додаткові обстеження пам'ятки і також висловилися за її відновлення. Новий проект відбудови собору було доручено підготувати Г. Котову, який і подав його у 1895 році. Як зазначав Г. Котов, проект враховував результати робіт Комісії і особисто А. Прахова у 1886 році щодо обстеження Успенського собору, вивчення фасадів будівлі академіком архітектури М. Преображенським у 1891 році, а також матеріали про дослідження храму в 1893 році Г. Котовим і В. Сусловим. Г. Котов відкинув усі пізніші добудови до пам'ятки та запланував відновити її в імовірно первісному вигляді. У квітні 1896 року проект розглянула Імператорська археологічна комісія за участю представників Академії мистецтв, Синоду, Техніко-будівельного комітету Міністерства внутрішніх справ і запрошених спеціалістів. Було прийнято рішення затвердити даний проект.

Реконструкція Володимир-Волинського Успенського собору розпочалася влітку 1896 року і тривала чотири роки. На початковому етапі відновлення храму розчищали старовинну частину споруди (XII століття) від пізніших надбудов, знімали вцілілі фрески, вивозили будівельне сміття. Для наступного етапу реконструкції з весни 1898 року добирали і зосереджували поблизу храму будівельний матеріал. Відповідальність за вчасне його постачання та забезпечення будови робочою силою покладалася на спеціальну будівельну комісію, утворену за пропозицією В. Саблера у лютому 1898 року. На чолі цієї комісії, яка працювала у місті Володимирі-Волинському, став протоієрей К. Андреєвський. Комісія працювала у тісному погодженні з академіком архітектури Г. Котовим, який здійснював загальне керівництво реконструкцією собору, і архітектором М. Козловим, відповідальним за будівельні й художні роботи. Загалом відновлювальні роботи вдалося завершити наприкінці серпня 1900 року. 17 вересня того ж року відбулося урочисте освячення собору [2, 79-80].

1. Walicki M. Sredniowieczne cerkwie Wlodzimierza // Rocznik Wolynski. - 1931. - T. 2. - S. 375–376.

2. Гаврилюк С. В. Відновлення Успенського собору м. Володимира-Волинського – унікальної пам'ятки

Київської Русі: концепція, здійсненя, результати // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. - Вип. 1. – С. 75-80.

3. Д[верницкий] Е. Археологические исследования в г. ВладимиреВолынском и его окрестностях // Киевская старина. -1887. - № 1 (Январь). - С. 36–50.

4. Д[верницкий] Е. Владимиро-Волынский Мстиславский собор XII в. и предстоящее его обновление // Киевская старина. - 1886. - №4 (Апрель). - С. 837–839.

5. Дверницкий Е. Н. Памятники древнего православия в г. ВладимиреВолынском - К., 1889. –64 с.

6. Лобода Ф. Из археологической экскурсии в город Владимиро-Волынский // Киевская старина. - 1886. - № 8 (Август). - С. 766–769.

7. Жебелёв С. А. А. В. Прахов // Журнал Министерства народного просвещения. -1916. - Июнь. - С. 76–84.

8. Прахов А. В. Об исследовании Мстиславова Владимиро-Волынского собора XII века: Реферат на Московском Археологическом съезде //Волынские епархиальные ведомости. - 1890. - № 5(Частьнеоф.) - С. 162–164.

9. Прахов А. В. О Волынских древностях // Волынские епархиальные ведомости.- 1890. - № 7 (Часть неоф.) - С. 232.

10. Левицкий О. И. Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII века князем Мстиславом Изяславичем. - К., 1892. - 132 с.

11. Мандюк Ф. Г. Володимиро-Волинський Свято-Успенський собор: Істор. Нарис. –Луцьк: Вісник & Ко, 2001. - 80 с.: іл.

12. Ричков П. А., Луц В. Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. - К.: Техніка, 2004.- 192 с

Михайло КУЧИНКО ***(Луцьк)***

АРХЕОЛОГІЧНІ РЯТІВНІ РОЗКОПКИ НА ДРУГОМУ ЛЮБОМЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

На прохання відділу культури Любомльського райвиконкому і Любомльського краєзнавчого музею Поліський загін Давньоруської експедиції Волинського державного університету ім. Лесі Українки в липні 1995 року проводив рятівні розкопки на Другому Любомльському городищі, яке знаходиться на відстані 0,5 км на схід від сучасного міста, в урочищі „Шопи" [4, 1-12].

Щодо стану вивчення городища, то воно майже не досліджувалось. Згадується в 1901 р. В. Б. Антоновичем [1, 66], в 1938 р. обстежене директором Луцького музею Я. Фіцке [10, 94-95], в 1958 р. Ю. В. Кухаренком [2, 32], а в 1963 р. – П.О. Раппопортом, який подав його топографічний план і на основі підйомного матеріалу визначив час функціонування X ст. [9, 71-72].

Ситуація на городищі доволі складна. Його територія зайнята під городи. Зроблені в свій час попереджувальні стовпи з написаними про охоронну зону „власниками" городів ігнорується.

За топографією городище належить до типу складних, тобто складається з дитинця і окольного міста (рис. 1, 1).

Городище розміщене на рівній низовині і сладається з двох майданчиків, на яких знаходяться дитинець і окольне місто. Дитинець має правильну округлу форму діаметром біля 80 м. З південно-східного боку збереглися ледь помітні сліди розораного валу. Кругом дитинця по всьому периметру проходить рів. Окольне місто має значні розміри 250х200 м і також укріплене ровом. Не дивлячись на те, що городище на сьогодні сплюндрували, контури його валів і ровів вдається простежити досить добре, за винятком північної сторони. Невідомо, чи існував вал по краю майданчика окольного міста в давнину, але сьогодні його тут не видно, є лише рів. Додатково дитинець і окольне місто обведені суцільним зовнішнім валом і ровом. Загальна укріплена площа міста – 4,5 га. Взагалі – це рідкісний тип городища.

З уваги на те, що одразу вільної ділянки для закладки розкопу на городищі знайти не вдалося, спочатку було вирішено дослідити залишки оборонного укріплення. Як уже зазначалось, на сьогодні вони досить-таки знівельовані і зовні простежуються не дуже добре. Отож, і виникла ідея з'ясувати їх конструктивні особливості. З цією метою ми заклали траншею з південного боку дитинця, де помітні сліди рову, що відділяв його від окольного міста. Траншея завширшки 2 м розрізала рів. Розріз показав, що глибина його була невелика – 1.20 м, а ширина близько 5 м. Можливо, колись рів був заповнений водою і через нього міг бути прокладений міст. В усякому разі про це могли б свідчити п'ять паль, забитих вертикально в північній частині рову. В заповненні виявлено окремі фрагменти горщиків X ст., що може вказувати на час спорудження рову.

Цікаво було з'ясувати оборонні укріплення, що відділяли дитинець з боку окольного міста. Для

розрізу було взято відрізок валу і зовнішнього рову у південно-східній частині городища. Тут вал досить чітко виділяється на місцевості і має орієнтовну висоту 0,5-0,7 м при ширині основи 8 м. Вал тягнеться з південного сходу на північний захід. З західного схилу до валу прилягає зовнішній рів шириною біля 6 м, дуже замулений і тому досить слабо помітний на місцевості, хіба що виділяється темнозеленим трав'яним покровом, в той час, як на валу рослинність бідніша.

Важливо було визначити також конструктивні особливості оборонних укріплень окольного міста. Для цього нами було закладено траншею завдовжки 20 м і завширшки 1 м, яка перетинала вал разом з ровом в напрямку з північного сходу на південний захід. При цьому зясувалась наступна картина. Висота валу від сучасного рівня 0,5-0,7 м, ширина біля основи 8-8,5 м. Верхній шар під деревом становив гумус завтовшки 0,15-0,2 м. Нижче йшов шар суглинку товщиною 0,2-0,5 м. В цьому шарі знайдено обгорілі кругляки товщиною 15-20 см, які лежали впоперек валу. Очевидно, це залишки „руштової" конструкції (?). Нижче цього рівня, тобто під суглинком, залягав шар перепалених вугликів, попелу і сажі завтовшки від 10 до 15 см і завдовжки до 7 м. Можливо, перед насипанням валу на місцевості були випалені кущі і зарості. Отже, судячи з розкопок, первісна висоту земляного валу могла досягати десь 1,5 м або вище.

Зовнішній рів тягнувся з західної від валу сторони. Судячи з розрізу, ширина його була 4 м. Він майже знівельований і теперішня глибина його сягає орієнтовно 0,8 м, але внаслідок розрізу з'ясувалось, що первісна глибина рову була близько 2 м. Заповнення його становив болотисто-піщаний грунт. В рові виявлені забиті в дно вертикальні стовпи, які правдоподібно, служили опорами для моста через рів, що, безперечно, був заповнений водою. Діаметр становив 0,15-0,20 м, а збережена висота 0,40-0,45 м. Судячи з усього, в'їзд у вигляді дерев'яного моста на палях, забитих у грунт, знаходився з південного заходу городища.

Тим часом вдалося знайти вільну ділянку землі, господар якої того року не обробляв її і дозволив нам закласти на ній розкоп, що дало можливість пролити світло на історію цього городища, яке було колись міським осередком, як свідчить його оборонна структура. А розкопки мали бути перспективними. І ось чому.

Як повідомили нам місцеві жителі, за останні роки під час різних земляних робіт на городищі знайдено 5 залізних бойових сокир, 8 кіс-горбуш, залізне чересло, пружні ножиці, кілька ножів, вістря стріл, глиняні і мергельні прясла, а також зернотерку і шматки криці та залізного шлаку. Всі знахідки передані в місцевий краєзнавчий музей, в фондах якого вони зберігаються.

Розкоп площею 160 кв м було закладено в північній частині окольного міста, поблизу знівельованого валу. Розкоп завдовжки 36 м і завширшки 4 м орієнтований по лінії північ-південь. Невелика ширина розкопу була зумовлена шириною города, на наше щастя, необробленого господарем. Звичайно ж ширина города була більша, але ж ми мали викидати землю з розкопа лише в межах города. Попереднє шурфування показало, що потужність культурного шару на ділянці сягала приблизно 0,4 м, і свідчила про порівняно малу тривалість функціонування городища.

У процесі розкопок нами відкрито і досліджено на цій площі ряд об'єктів, а саме: 1 житло, 2 господарські споруди, 2 продуктові ями, 1 смітникову яму і 1 вогнище просто неба. Житло виявлене на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, мало розмір 4х3 м і було заглиблене в грунт на 0,5 м від рівня виявлення. По типу це було напівземлянкове житло (рис. 1,2). Воно орієнтоване довшими стінами по лінії північ-південь. Стінки котлована прямі, долівка добре утрамбована. Вхід шириною 0,8 м знаходився в західній стіні. Майже посередині житла, але ближче до протилежної від входу східної стіни, знаходилась піч, вимурована з каменів на рівні долівки. Вона мала під прямокутну форму розміром 1,3х1,0 м. Челюсті завширшки 0,4 м повернені на схід. Товщина кам'яних стінок в середньому 0,2 м, збережена висота – 0,45 м. Склепіння збереглося задовільно, хоча і увігнуте донизу під вагою грунту. Розміри прямокутного череня 0,8х0,6 м. В печі – залишки деревного вугілля і сажі. Обабіч печі, біля північної і південної стін житла, виявлено вирізані в материковому грунті лави-лежанки, заввишки 0,4 м від рівня долівки. Довжина північної лави – 2,3 м. Ширина її 0,7 м. Біля південної стіни знаходилась друга лава-лежанка завдовжки 2 і завширшки 0,8 метра.

Заповнення житла складалося з темного гумусу, вугликів та великої кількості фрагментів керамічних горщиків. Знайдено також залізний ніж. Траплялися окремі кістки тварин. За матеріалом житло датується X ст.

Споруда №1 виявлена на відстані 8,6 м на південь від житла, на глибині 0,4 м від сучасного рівня. Вона майже прямокутна і орієнтована довшими стінами по лінії схід-захід. Довжина її 4 м, ширина в східній частині 2,5 м, в західній – 3,4 м, глибина від рівня виявлення 0,4 м. Долівка нерівна, але добре утрамбована. Заповнення споруди складалося з перепаленої глини, вкраплень вугликів та значної кількості

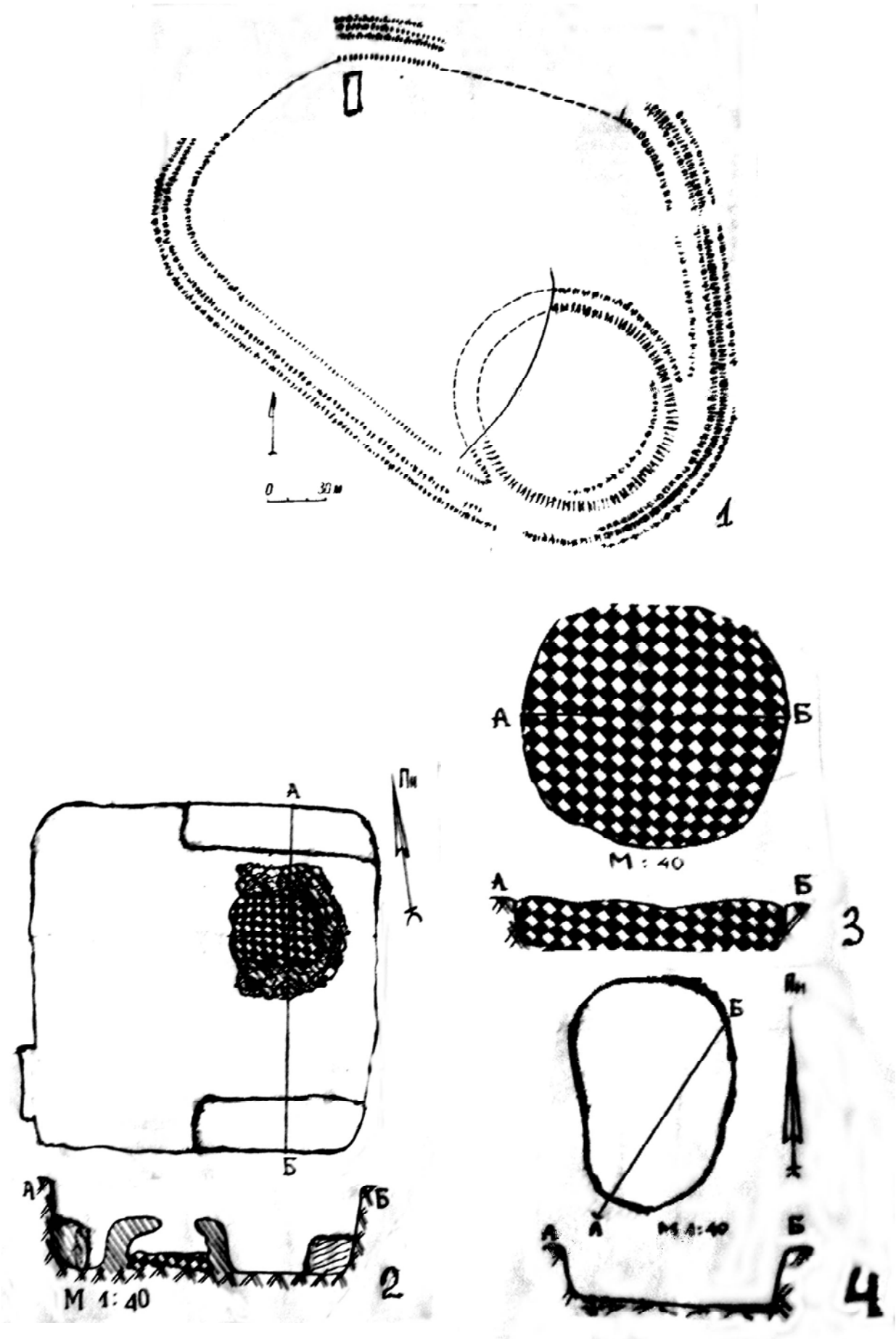

Рис. 1.1. – план городища „Шопи”, 2 – план і розріз житла, 3 – план печі, 4 – план господарської ями

кераміки X ст. Знайдений залізний ніж, залізний колінчастий ключ від дерев'яного замка-засува та фрагментовану дужку від відра. Крім того, виявлено кістки свійських тварин, - зокрема ріг корови з шматком черепа, кістки свині, вівці, курки. На відстані 0,5 м на схід від споруди №1 на глибині 0,4 м від сьогоднішнього рівня землі знаходилась споруда №2. Вона овальної форми і розміром 2,5х1,2 м при глибині 0,2 м. Заповнення її складала незначна кількість кераміки, в тому числі фрагмента сковорідки та залізний рибальський гачок. За 0,5 м на північний схід від споруди №1 відкрита господарська яма (рис. 1,4). Вона овальної форми розміром 1,7х1,2 м при глибині 0,8 м від рівня виявлення. Заповнення ями складав темно-сірий гумус з незначною кількістю фрагментів керамічних горщиків, фрагмента миски та фрагмента денця сирниці чи друшляка. Можливо, яма служила для зберігання продуктів харчування.

На глибині 0,4 м від сучасного рівня, на відстані 0,4 м від споруди №2 виявлена яма №2. Вона має видовжено-овальну форму розміром 1,5х0,6 м при глибині 0,25 м. Дно піщане. В заповненні виявлено фрагменти рубежу X-XI ст. Призначення споруди визначити не вдалося.

Смітникова яма відкрита на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, за 0,5 м на південь від споруди №2. Вона округла, діаметром 2 м при глибині 0,65 м. Заповнення її складала незначна кількість фрагментів керамічних горщиків X ст., а також кістки тура (визначення працівників Любомльської районної ветеринарної лікарні).

На відстані 1 м на північний схід від господарської ями №1 знаходилось вогнище (рис. 1,3) на глибині 0,4 м від сучасного рівня. Воно округле в плані, діаметром 1 м і товщиною 0,1 м. Воно складалось з шматків печини, попелу і вугликів та фрагментів кераміки X ст. Це, очевидно, залишки літньої кухні.

Як у житлі та господарських об'єктах, так і в культурному шарі за їх межами в процесі розкопок виявлено речові знахідки. Найчисленнішими були фрагменти керамічного посуду. Аналіз показав, що превалюють горщики середніх розмірів, виготовлені з глини з домішкою піску, з шершавою поверхнею світло-коричневого кольору. Вони широкогорлі, інколи вузькогорлі, заввишки від 10 до 25 см. Горщики мають відігнуті назовні вінця і невисоку шийку, що переходить у випуклі боки, які конічно звужуються до денця (рис 2,1,3). В інших шийка майже не виділяється, а вінчик непомітно переходить у похилий бочок (рис. 2,2). Зовнішній край вінчиків, як правило, має потовщення у вигляді манжета різних варіантів. Вінця косо зрізані (рис. 2,4), або потовщені у вигляді валика (рис. 2,3) і досить часто профільовані заглибленням – канавкою (рис. 2,1), а в перетині нагадують ластівчин хвіст. Трапляються вінчики з потоншеним краєм (рис. 2,2).

Більшість горщиків оздоблені пасмами хвилястих ліній, нанесених гребінцем (рис. 2,2,4) у верхній частині тулова.

Описаного типу горщики на багатьох пам'ятках України датуються дослідниками X – початком XI ст.[3, 448].

Крім горщиків, знайдено також фрагменти сковорідки (рис. 2,7) з вертикальним бортиком заввишки 5 см і діаметром близька 20 см, які також датуються IX-X ст. [5, 33].

Трапився також фрагмент півсферичної миски діаметром 12 см і глибиною 8 см з загнутим досередини краєм вінець (рис. 2,5) яка датується в межах з кінця VIII до початку XI ст. [7, 177].

Крім керамічних артефактів, в об'єктах і поза ними знайдені металеві, кам'яні та кістяні предмети. Серед них найбільший інтерес представляють знаряддя праці і, зокрема залізний наральник та коса-горбуша. Наральник має довжину 20 см і ширину 12 см. Він виготовлений із трикутної пластини, один кут якої становить лезо, а два інші, загнуті до середини, утворюють втулку для насадки на дерев'яне рало (рис. 2,10). Як свідчать розкопки з датуючим матеріалом, застосовувались такі наральники переважно в X-XI ст.

Цікавим землеробським знаряддям є коса-горбуша, яка використовувалась для збирання несипких культур, зокрема ячменю та вівса. Довжина коси – 35 см, ширина леза близько 5 см (рис. 2,11). В ході археологічних розкопок трапились також залізні ножі. Це типові давньоруські ножі, що мають клиноподібний в перетині корпус завдовжки від 5 до 10 см з прямою спинкою і вигнутим лезом. Існували впродовж X-XIII ст.

В споруді №1 знайдений залізний колінчастий ключ від дерев'яного замка-засувки. На вигляд – це залізний стержень один кінець якого загнутий у формі петлі, а інший у вигляді коліна (рис. 2,9). Як свідчать археологічні дослідження, такі ключі відомі від I тисячоліття н.е. і продовжували побутувати в давньоруський час.

З точки зору заняття жителів городища представляє інтерес рибальський гачок, знайдений в споруді №2. Він виготовлений з круглого дроту і має довжину 3 см із зубом-борідкою з одного кінця і петелькою для прив'язування до лєски – з іншого (рис. 2,14).

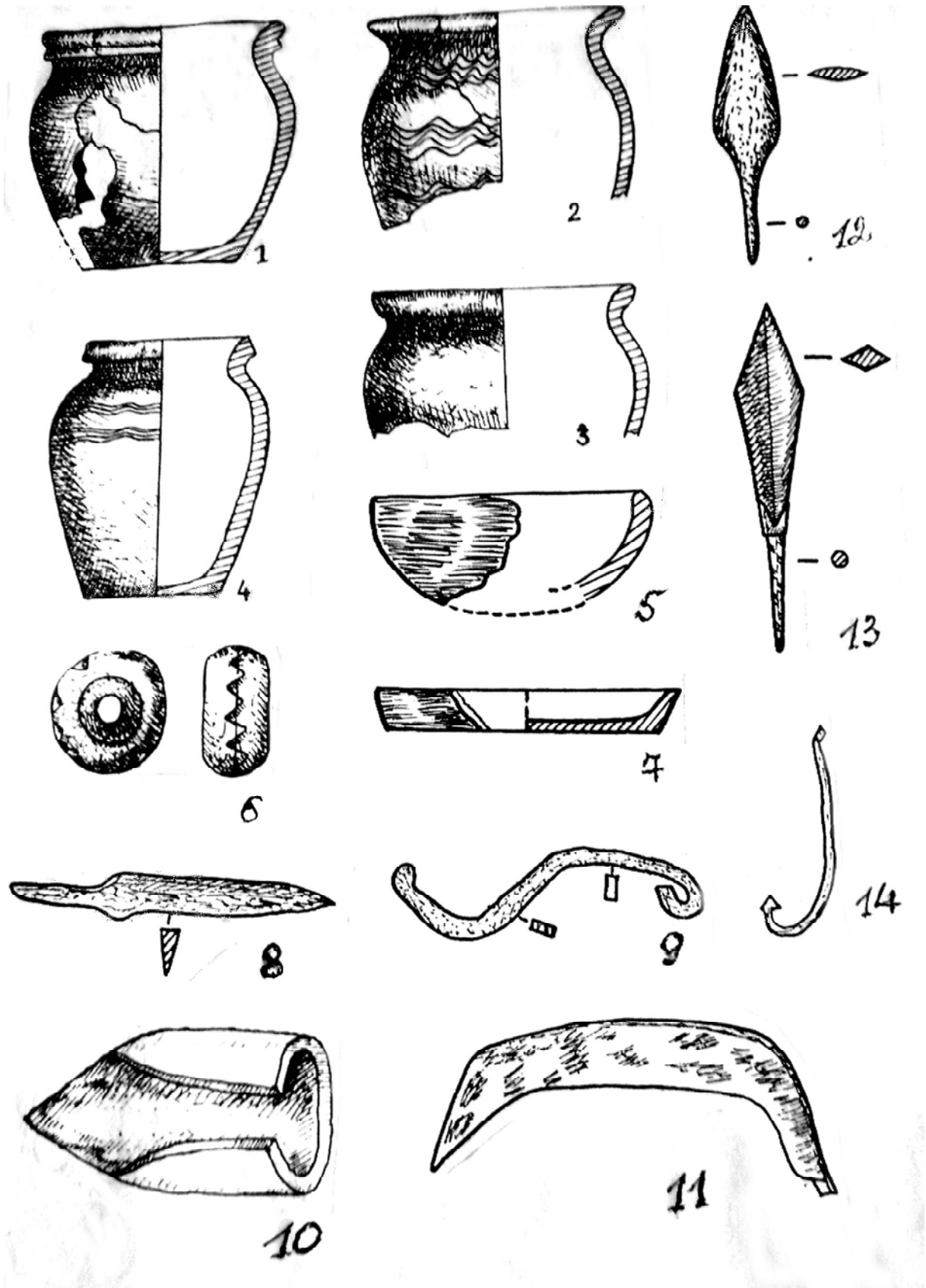

Рис. 2. Знахідки на городищі: 1-5, 7 – кераміка, 6 – крейдяне прясло, 8 – залізний ніж, 9 – ключ, 1- - наральник, 11 – коса, 12,13 – вістря стріл, 14 – рибальський гачок

У спорудах і за їх межами знайдено обручі та дужку від дерев'яних відер. Обручі вціліли у фрагментах, а дужка діаметром 20 см виготовлена з круглого дроту з загнутими гачкоподібними кінцями.

Знайдено кілька крейдяних прясел для веретена. Вони біконічні, діаметром близько 3 см при товщині до 1 см і діаметром отвору – 1,1 см (рис. 2,6). Такі прясла побутували від VIII до початку XI ст.

На городищі знайдено кілька кістяних проколок з гострим кінцем завдовжки 8-15 см, які використовувались в ролі шил у шевській справі. Вичинка шкір археологічно підтверджується знахідкою кістяного лощила для вигладжування шкіри завдовжки 20 см і завширшки 3 см, яке використовувалось для вигладжування шкіри.

Виявлено також наконечники залізних стріл двох типів: листоподібні (рис. 2,12) і ромбічні (рис. 2,13). Обидва типи існували в X-XI ст. [6, 64-75].

Досить часто траплялися кістки свійських і диких тварин: корови, вівці, свині і тура. Привертають увагу кістки гігантського бика-тура (Визначення працівників Любомльської районної ветеринарної лікарні).

Які ж висновки можна зробити з вищесказаного? Дослідження знавця давньоруських міст археолога П.О. Раппопорта свідчать, що городища в с. Торговиця, Гоща, Жорнів, Листвин на Рівненщині та Коршів на Волині можна зарахувати до категорії ранніх міст. Підставою для цього є їх значна площа, двочленна структура, тобто наявність дитинця і окольного міста, потужні оборонні укріплення та доволі різнопрофільний матеріал, який трапляється в містах: залізні знаряддя праці, окремі предмети озброєння, побутові речі, кераміка тощо [9, 58-62, 187-189].

Що ж до раннього Любомля, то як уже говорилось, городище його має значні розміри, складається з дитинця і окольного міста, має розгалужену систему оборонних укріплень і доволі різноманітний знахідковий матеріал. Це дає підставу зарахувати і його до ранніх міст Полісся. Звичайно, до звичного у нашому розумінні класичного давньоруського міста йому далеко. І все ж, це було справжнє місто. То чому ж його розвиток припинився вже в кінці X століття? Очевидно, ранні гради не розвинулись у повноцінні феодальні міста з економічних причин. Так було і з раннім Любомлем. З невідомих причин, найімовірніше, через його слабку сільськогосподарську округу, він так і не став розвиненим феодальним містом. А крім того, однією з причин його занепаду було значне піднесення грунтових вод у Волинському Поліссі на початку X ст., які врешті-решт і змусили мешканців міста покинути його, перебратися на вищу місцевість і заснувати нове місто, яке стало відоме з Руського літопису під 1288 роком [8, 907].

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического сьезда. – Т.1. – М., 1901. – С. 1-133.

2. Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья // Свод археологических источников. – Вып. Е1-57. – М., 1961. – 39с.

3. Кучера М.П. Керамика // Археология Украинской ССР. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 416-455.

4. Кучинко М.М. Звіт про археологічні розкопки в м. Любомлі і с. Перемиль Волинської області в 1995 році / / Науковий архів кафедри археології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. – 1995/ 17. – 50с.

5. Кучинко М.М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX-XIV ст. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – 160с.

6. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: Лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв. // Свод археологических источников. – Вып. Е 1-36. – М., 1966. – 184с.

7. Охріменко Г., Кучинко М., Кубицька Н. Розвиток керамічного виробництва на Волині. – Луцьк: Вол. обл. друк., 2003. – 246с.

8. Полное собрание руських летописей. Ипатиевская летопись. – М.: Изд. восточной литры, 1962. – Т.2. – 938 стлб.

9. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологи СССР. - №140. – Л.: Наука, 1967. – 242с.

10. Фітцке Я. Праісторичний Любомль // Археологічна спадщина Яна Фіцке. Переклад і редакція Г.В. Охріменка. – Луцьк, 2005. – С. 94-95.

Сергій ЛОНЧУК ***(Любомль)***

З ІСТОРІЇ СЕЛА РОСТАНЬ (ДО 1946 РОКУ – ВУЛЬКА ХРИПСЬКА) ШАЦЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Село Ростань розташоване в північній частині Любомльщини, за 26 км від районного центру – смт Шацьк, і за 59 км від залізничної станції «Любомль». До залізничної станції «Влодава» (село Томашовка Брестського району Брестської області Республіки Білорусь) – лише 12 км, саме цією станцією активно користувалися мешканці села в роки СРСР.

Як зазначається в академічному словнику української мови, Розстань (Ростань) – місце перехрещення, розгалуження доріг; роздоріжжя [46, 816].

Станом на 2017 р. є два населені пункти з назвою «Ростань» у Російській Федерації: селище в Борисоглібському міському окрузі Воронезької області (населення – 17 осіб [20]) та присілок в Бокситогорському районі Ленінградської області (населення – 0 осіб [55]).

Топоніми у межах села: колодязь Вуйтика /*знаходиться поблизу кладовища*/, ставок Глинянки, Скверик /*місце, де стоїть пам'ятник загиблим у Другій світовій війні*/, ставок Болитце, ставок Бурчинськє, Борок, Замалий, Шляхта, Півнюківщина, Дубиннє (Дубина), Вигон, Ченьово, Волоки, Коло мая /*в значенні «біля клена»*/.

Топоніми навколо села: Тугор, Гаївка /*біля зупинки і кемпінгу «Ялинка»*/, Стружка /*там є джерело*/, Петрова /*ставки*/, Риболовня /*ставки*/, Гродське /*там мешкав Гродський*/, Вілінчишине /*можливо, теж утворене від прізвища або імені мешканців*/, Гута /*там був склозавод*/, Грабник, Довге, Цегельня /*там була цегельня*/, Ростань /*знаходиться на роздоріжжі*/, Вируб (Виріб), Кірське /*там жив Ян Кірський*/, Грузьке, Поросольки /*згадується як «Поросельки» ще у 18 столітті [33, 115]*/, Струга, Гаї, Ченевиця, Тупила (Тополи), Борсуки, Захід, Кошильове, Коцюбинське, Падлявське, Румовське /*мешкав Румовський*/, Жихове, Дуброва, Рихленське (Рихликове) /*болотиста місцевість; там є джерело*/, Вогниська, Втенське /*унікальне верхове болото, ботанічний заказник загальнодержавного значення [52]*/, Всивці, Концарівська, Цецорове [22]. На південний схід від села Ростань знаходиться лісовий заказник місцевого значення «Ростанський». У 1994 р. на північ від села було закладено плантацію лохини високорослої.

Раніше село називалось «Вулька Хрипська», а у 1946 р. було перейменовано на Ростань [28, 515], вочевидь, отримавши назву одного з урочищ, де знаходився однойменний хутір і маєток.

Нами було віднайдено першу відому на даний час писемну згадку про село Вулька Хрипська (тоді – Воля Хрипська), котра відноситься до 1546 р. У виданому у 1758 р. у місті Вільно (нині – Вільнюс, Литовська Республіка) збірнику документів «Межі Польського Королівства та Великого Князівства Литовського» знаходиться датований 1546 р. документ – «DUKT GRANIC Koronnych y Wielkiego Xięstwa Litewskiego. Anno 1546. Ex Archivo M.D.L.». В одній з частин цього документу – «OBWOD KORONNY. Miesiąca Augusta szesnasty dzień w Poniedziałek» – при описі кордонів згадується «Chrypska Wola». Автор збірника – історик Мацєй Доґєль (1715-1760) [4].

Слобода, воля або вулька – тип великого сільського поселення, характерний для феодалізму. Спочатку поселення цього типу після свого заснування отримували тимчасове звільнення від сплати податків на користь власників. Метою було розширення орних земель. Різні форми т. зв. «вільних поселень» з'являються в Східній Європі в XIV-XVI ст. Однією з причин їх виникнення на Поліссі було прагнення феодалів стимулювати освоєння малопридатних для землеробства земель: болотистих, порослих чагарником, пошкоджених природною ерозією. Іншими причинами були стихійні лиха та війни. В умовах величезних матеріальних і людських втрат адміністрація Речі Посполитої видавала привілеї, згідно з якими поселенці на спустошених землях звільнялися від податків на термін 20 років. Це дало поштовх виникненню «слобід», «воль» і «вульок» [14; 31].

Село Ростань розташоване на височині, що являє собою кінцеву морену /*Морена - відклад із глини, піску та відламків гірських порід (валунів, гравію), що утворюється внаслідок руху льодовиків [47, 802]*/. Рельєф околиць села грядовий, пагорбно-грядовий. Гряди */гряда – витягнута в довжину височина, гірське пасмо [48, 184]*/, витягнуті в основному з північного заходу на південний схід, мають відносну висоту 20-30 м, рідко більше. На одному з таких пагорбів на західній околиці села Ростань на площі близько 3-4 га розташований гравійно-гальковий кар'єр глибиною до 10-15 м. Тут були зібрані численні крем'яні предмети, і серед них невелика кількість крем'яних знахідок зі слідами обробки древньою людиною. Враховуючи особливості техніки обробки галькових знахідок з кар'єру біля села

Ростань, а також умови залягання цих знахідок і наявність ряду аналогій з іншими місцезнаходженнями галькових комплексів, можна припустити, що ці матеріали слід віднести до середнього плейстоцену, а археологічно попередньо – до ашельського часу. Незважаючи на поки невелику кількість зібраних тут знахідок, вони є першим сигналом для постановки питання про наявність слідів перебування первісної людини ранньопалеолітичної доби в цьому регіоні [12; 40]. Це місцезнаходження, де зафіксовані сліди перебування людей ашельської пори, датовані 300-200 тисячами років тому, вважається найдавнішим поселенням людей на території Волині [32, 9].

У 1791 р. уніатами в селі був побудований храм. Його освячення відбулося 30 вересня 1791 р. У головному вівтарі знаходився образ Пресвятої Трійці /*можна припустити, що саме в честь Пресвятої Трійці храм і був освячений*/. Окрім нього було ще два вівтарі – святого Йосифа та Пресвятої Богородиці. Іконостасу в церкві не було, але обхід кругом вівтаря був можливий. У візитації церкви в 1793 р. зазначено, що храм у доброму стані. Церква відносилась до Холмського деканату [1; 15; 38, 193].

Після ІІІ поділу Речі Посполитої у 1795 р. с. Вулька Хрипська та його населення увійшли до складу Володимирського повіту Волинської губернії Російської імперії. Відповідно до клірової відомості церкви сусіднього села Пулемець від 23 грудня 1796 р., жителі села Вулька Хрипська були приписані до Михайлівського храму села Пулемець і церква села Вулька Хрипська як приписна не зазначається. З цього можна зробити висновок, що храм не був переданий православним [25; 38, 193].

Підтвердженням останнього є візитація костелу в містечку Опалин за 1820 р.:

«За 4 милі від опалинського парафіяльного костелу є село зване Вулька Хрипська, розділене на частини, одна частина здавна до отців Паулінів Владавських належить, сьогодні у власності В. Станіслава Ейсмонта, в якій знаходиться велика громадська каплиця, добре утримувана, індультом /*привілеєм*/ на 2 роки від дієцезіальної влади вшанована. Оскільки та частина належить сьогодні до фундушу Кременецької освітньої комісії, яка в своїх інвентарях так її описує: «Каплиця по отцях Паулінах залишилася, з дерева в кути збудована, гонтами побита, до неї двері оковані із замком, всього каплиця цілих чотири вікна мала. Підлога і стеля з дерева, навпроти сходу вівтар дерев'яний, на котрому образ Святої Трійці на полотні мальований, дарохранительниця та розп'яття мале дерев'яне. Свічників дерев'яних 6. Біля образу зелені китайкові фіранки. По боках вітарів 2, з правого боку святого Юзефа /*Йосипа*/, при тому ж вівтарі образ святого Себастьяна. В тій же каплиці лавок чотири і конфесіоналів /*сповідальниць*/ дві, Міссал Латинський /*Міссал (Мшал) – католицька богослужбова книга, яка містить тексти меси з супутніми текстами [29, 441]/* один. Образів на стіні почеплених два. Решта все громадське» [3, 173, 187; 5; 38, 193].

Село Вулька Хрипська було свідком французько-російської війни 1812 р. Короткий час у Шацьку перебував головнокомандувач наполеонівських військ на Волині Карл Шварценберг із головними силами ввірених йому підрозділів та рухався через Волю Хрипську: «Генерал Шварценберг здесь ночевал с последней колонной Цесарской армии и выступил отсюда в два часа пополуночи. Вчера ночью, т. е., на 18-е число, и вчера днем, последние транспорту тяжелыя здесь проходили, а напоследок – партикулярные обозы, которые сегодня поутру, в 3-м часу, вместе с войсками, пошли. Все следовали на Влодаву двумя дорогами: одной – чрез Свитяж, которая довольно песчаная, а другой – на Пульмо, которая немного тверже. Сии две дороги соединяются в Залесье. Третья дорога, чрез Шацкие Мельники, Пища и Воля Хрыпская, – к Влодаве, по которой дороге легкий отряд их пошел для истребления мостов. Вероятно, что по сю пору остальныя войска Цесарской армии перешли на ту сторону Буга» [13, 359].

Ще в 1960-тих роках у селі на перехресті біля клубу стояв великий дубовий хрест з написом, який місцеві жителі пов'язували з подіями 1812 р. [38, 193; 40].

У казенній частині села Волі Хрипської 17 лютого 1813 р. загорілися вночі державні забудування: стодола з двома оборами, стайнею і возовнею. Збитки на 2242 руб. 5 коп. У судовій справі «Про пожежу в селі Волі Хрипській», яка розглядалася щодо цього випадку у Володимир-Волинському повітовому земському суді 20 липня 1815 р., згадується про двір посесора Брайчевського /*посесор - орендар державного маєтку; взагалі той, хто орендує землю, маєток і т. ін.; орендар [45, 318]*/ [33, 182].

У 1816 р. в селі згадуються: жид Зельман, орендар Виржиковського; поміщик Целінський; Васильчиншовик [33, 182].

16 жовтня 1818 р. у Володимир-Волинському повітовому земському суді розглядалася справа «Про пожежу у Волі Хрипській». Згоріли стодола і дві шопи обивательки Целінської, з яких одна була повна сіна. Економ Мільковський і вартовий Савка Корнілецький вважають, що не було жодного чоловіка з люлькою, а підпалила рекрутка Марина, яка залишалась розгніваною за взяття своєї дочки до двору, сховалася до дому Виржиковських і від них мала протекцію. Чоловіка взяли в рекрути в 1811 р. [33, 182-

183].

У 1825 р. в селі згадується поміщик Ейсимонт [33, 187]. У 1826 р. у Вільці Хрипській був орендар Йося, прізвища невідомого, на частині обивателя Мілошевського, та обиватель Ян Ейсимонт (Ейсмонт). Також фігурує корчма обивателя Мілошевського [33, 187-188]. У 1828 році у Вульці Хрипській були обивателька Целіньська, обиватель Виржиковський, обиватель Ейсмонт [33, 189-190].

20 лютого 1836 р. у Володимир-Волинському повітовому суді розглядалася справа «Про крадіжку у Волі Хрипській». Поміщиця Целінська скаржилася, що в 1830 і 1831 рр. селяни протягом майже одного року вкрали у Дениса чиншового – 4 вола, у Сильвестра чиншового – 2 вола і одну корову, у Юзька Оксенчука – 2 вола, у Назарука — 2 вола та у її самої відбито амбар і з нього винесено хліба, сала і напоїв на 56 рублів сріблом. Деякі з цих речей знайдені у Андрія Гуляра /*Андрій Костецький Гуляр – кріпак поміщика Антонія Мілошевського, трьох синів якого забрали в рекрути*/ і Прокопа Прищука. Вкрадений з поля 8 коп овес знайдений у Корнила Ковалюка, а вкраденого вола Гнат Трохимюк, Самійло Осташок перевели вночі в Царство Польське. Покарані поміщиком Ейсмонтом по 30 ударів різками – Андрій Гуляр, Прокоп Прищук – по 50 ударов батогом, Гнат Трохимюк – по 50 ударів... [33, 194].

8 серпня 1799 р. маєток спадкоємців Георгія Ейсмонта, поміщиків Осипа й Івана Ейсмонтів та Осипа і Уршулі Хржановських в частинах поселень Вульки Хрипської і Хрипська було *віддано в традицію** поміщику Алоїзію Мілошевському за 15 786 злотих, для отримання яких по рівній половині Алоїзій Мілошевський передав дочкам Анні Виржиковській та Юзефаті Целінській [33, 205]. Це вдалося встановити під час розгляду справи у Володимир-Волинському повітовому суді: 15 червня 1844 р. розглядали 3 клопотання поміщиків Костянтина та Івана Виржиковських, рідних братів, подані 3 травня 1844 р. про те, що вони, як набувачі маєтку від поміщиків Ейсмонтів і Хрипановських частин поселення Полемця, Хрипська і Вульки Хрипської, продовжують у Володимирський повітовий суд позов з поміщицями Анною Виржиковською і Юзефатою Целінською, доньками покійного поміщика Алоїзія Мілошевського, про знищення традиційних їх прав на частини поселень Хрипська і Вульки Хрипської, ще у 1799 р. поширених. Мати Костянтина та Івана Виржиковських, поміщиця Анна Виржиковська, уроджена Мілошевська, не бажаючи брати участь в такому позові, закінчила з ними справу цю миролюбно [33, 205].

З метричних книг парафії костелу містечка Опалин дізнаємося про Ейсмонтів (Ейсимонтів), пов'язаних з Вулькою Хрипською: 14 травня 1838 р. було укладено шлюб, наречений – Аполоніуш Ейсимонт, 28 років, батьки – Ян Ейсимонт та Францішка Ейсимонт (Подлєвска); наречена – Аґнєшка Пашковска, 19 років, батьки – Павел Пашковскі та Алєксандра Хрошьціковска; наречені з Вульки Хрипської. 16 січня 1841 р. у селі Вулька Хрипська народилася Людоміра Марцелля Ейсмонт, батьки – Аполоніуш Ейсмонт та Аґнєшка Ейсмонт (Пашковска). 30 жовтня 1850 р. у віці 78 років помер Юзеф Ейсимонт з Вульки Хрипської, шляхтич, неодружений [35].

Звідти ж черпаємо інформацію про Целінських: 12 серпня 1852 р. у віці 76 років померла Йозефата Целіньска, з дому Мілішевска, шляхтянка, з Вульки Хрипської; близькі – була вдовою по Юзефу, доньки Текля, Теодора і Маріанна. 3 січня 1835 р. у селі Вулька Хрипська народився Ян Мартиновіч, батьки – Максим Мартиновіч та Анєла Мартиновіч (Мединьска), хресні – Фелікс Яворскі, Текля Целіньска панна /*незаміжня*/. 18 жовтня 1837 р. у селі Вулька Хрипська народився Станіслав Антоні Лукаш Залєвскі, батьки - Ршемислав Залєвскі та Маріанна Залєвска (Целіньска). 16 травня 1850 р. у селі Вулька Хрипська народився Ян Плєщиковскі. Мати – Текля. Хресні - Йоахім Соботніцкі та Маріанна Целіньска [35].

З метричних книг Опалинського костелу можна більше дізнатися і про рід Виржиковських: 18 листопада 1837 р. у віці 78 років помер Томаш Вижиковскі, з Вульки Хрипської; близькі – дружина Анна з Міляшевскіх, сини Константи й Івон, доньки Теофіля та Маріанна. 15 листопада 1842 р. було укладено

** У тих місцевостях, де діяв литовський статут і польські закони, було у вжитку т. зв. «традиційне володіння». Воно виникало або за судовим вироком, або за умовою для відшкодування стягнення, що належить від однієї особи іншій, а іноді за договорами і у разі неустойки в платежі домовленої суми. У таких випадках маєток передавався натурою в традицію, з правом використовувати доходи в свою користь надалі до відшкодування стягнення або до викупу; традиція могла бути зроблена і на термін, і безстроково. Звідси відбувалися згодом взаємні претензії і розрахунки, які в окремих випадках можливо було привести в належну ясність, і суди наповнені були позовами, що з цієї нагоди виникали. Тому російське законодавство прагнуло до обмеження традиційного права, і в 1840 р. було постановлено, що всі безстрокові традиції після закінчення 10 р. від установи кожної повинні припинитися зверненням маєтку боржника в публічний продаж, а в разі неспроможності його можуть бути припинені і раніше (Див. Приложение до 70 ст. 2 ч. X т. Свода Законов Государственного издания, 1857 г.) [42].*

шлюб, наречений – Францішек Пйотровскі, 26 років, батьки – Томаш Пйотровскі та Юлія Пйотровска (Борковска); наречена – Маріанна Вижиковска, 27 років, батьки – Томаш Вижиковскі та Анна Вижиковска (Мілошевска); наречені з Вульки Хрипської; свідки - Константи Вижиковскі, Роман Висоцкі, Едвард Вижиковскі [35].

Відповідно до метричних книг костелу містечка Опалин за 1829-1866 рр., в селі, окрім згаданих вище родин, також мешкали такі родини римо-католиків: Залєвскі, Димовскі, Коженєвскі, Козачуки, Крисіцкі, Крушевскі, Мартиновічі, Савіцкі, Хжановскі, Хорновскі, Шалковскі [35].

18 листопада 1836 р. у Володимир-Волинському повітовому суді розглядалася справа про те, що управитель Каєтан Скірмонт наніс побої Костянтину Виржиковському (Вулька Хрипська). Один свідок бачив, як Скірмонд вдарив ручкою нагайки Виржиковського по губах і кров в той час полилась, а інші бачили у Виржиковського губу розпухлу. Визнаючи Скірмонта виннним в цьому самоуправстві і протизаконному вчинку, суд вирішив витримати Скірмонта під арештом при поліції протягом двох тижнів і стягнути на користь скривдженого побоями 200 рублів асигнаціями [33, 195].

11 вересня 1840 р. у Володимир-Волинському повітовому суді розглядалася справа про колишнього посесора села Вульки Хрипської дворянина Каєтана Скірмунда, який судився за неправильне нібито стягнення з тамтешніх селян податі. Каєтан Скірмунд пояснив, що, керуючи частиною маєтку Вульки Хрипської, який перебував у заставному володінні поміщика Михайла Гутовського, був зобов'язаний збирати казенні податі і з інших частин маєтку, які знаходилися в традиційному володінні Виржиковського і Целінської, що значаться за одним поміщиком з керованою ним частиною Іваном Ейсимонтом селянами, які перебувають в традиційному володінні Целінської і Виржиковського [33, 198].

7 травня 1841 р. у Володимир-Волинському повітовому суді розглядалася справа про гроші, вишукувані поміщиком Антонієм Мілошевським з маєтку частини Вульки і Хрипська поміщиків Осипа і Івана Ейсмонтів вотчинного і в заставному володінні поміщика Михайла Гутовского перебуваючого, належні йому за приписані до сплати йому по 98 рекрутському набору із зазначеного маєтку 46 ревізських душ [33, 199].

1 вересня 1843 р. у Володимир-Волинському повітовому суді розглядалася справа за позовом поміщика Михайла Гутовського на поміщика Йосифа Ейсмонта і Уршулю Хржановську, а також поміщика Костянтина і Івана Виржиковських про стягнення двох сум: першої 1125 і другої 840 руб. сріблом з відсотками [33, 204].

10 травня 1843 р. у Хрипських казенних лісах, урочищах Тименському і Поддубечно, була пожежа, якою пошкоджено соснового лісу 6 і різного хворосту 4 куб. сажені. Володимир-Волинський повітовий суд 30 жовтня 1843 р. постановив: стягнути 16 руб. 80 к. з казенних селян с. Вульки Хрипської і відправити у Володимирське повітове казначейство [33, 204].

У січні 1847 р. в маєтку Вулька Хрипська знаходилося тимчасове відділення Володимирського Земського суду [33, 208].

Селяни села Вулька Хрипська Василій Сукач, Миколай Лончук, Михайло Лютик і Дем'ян Декало (Дакало) у 1860-тих рр. щонайменше двічі були звинувачені у порубці лісу і їх справи розглядав Володимир-Волинський повітовий суд:

– 21.12.1862 – справа про самовільну порубку лісу, проведену казенними /*Казенний – належний казні (державний). Казенні селяни – селяни-кріпаки, що належали державі (а не поміщикам) [47, 71]*/ селянами у Вулька Хрипській і Забузькій казенних дачах. Суд визначив селян, які добровільно зізналися, покарати 40 ударами різок і видворити на місце проживання, а з їх майна стягнути ціну вирубаного ними дерева та гроші відправити в Скарбницю [33, 233];

– 27.09.1864 – справа про порубку лісу, проведену казенними селянами у Вулька Хрипській казенній дачі. Суд визначив селян, які зізналися у вчиненні, піддати стягненню подвійної ціни зрубаного дерева, а саме 7 р. 65 к. і гроші відіслати в скарбницю [33, 237] .

За розпорядженням Волинського Єпархіального начальства в 1873 р. римо-католицький цвинтарний костел був переданий православним і став цвинтарною церквою св. вмч. Георгія, котра була приписною до Михайлівського храму с. Пулемець. Дерев'яна церква була прямокутної форми, з двосхилим дахом і невеликим куполом по центру. В 1875 р. до храму добудовано квадратну в плані триярусну дзвіницю [38, 193; 56, 101]. При розбиранні дзвіниці в 1980-х рр. на її брусах виявлено напис: «ЗАЛОЖЕНА 1875 ГОДА МАЯ 1-ГО ПРЕСВ. СТЕФАНОМ МАЛЕВИЧЕ. ПОСТРОЕНА МАСТЕРОМ ДАНИИЛОМ КАРАМАЧОМ» [38, 193]. За іншими даними, каплиця у Вульці Хрипській конфіскована царською владою ще у 1870 р. і передана Православній Церкві [3, 173]. Георгіївська церква весь час була приписною до церкви села Пулемець і обслуговувалась пулемецьким священиком. Богослужіння проводились раз на

дві неділі [38, 193; 41, 69].

В кінці 19 ст. в с. Вілка Хрипальська або Хрипська, Володимирського повіту, Пульменської волості, велика земельна власність належала до Єкатерини Сластовнікової – 1386 дес. [53, 178].

У 1891 р. в селі Вулька Хрипська було відкрито церковно-парафіяльну школу [18; 39]. Проте є й інші дані: у кліровій відомості за 1911 р. зазначено, що церковно-парафіяльна школа в селі була відкрита 8 липня 1890 р. У 1895-1896 навчальному році в ній навчалися 76 хлопчиків, асигнування на школу було 135 рублів. Навчали в школі: виконуюча обов'язки вчительки, селянка Марія Шишкіна, яка мала домашню освіту, отримувала 50 рублів; 2-ге відділення вів унтер-офіцер запасу армійського піхотного полку Гаврило Денисюк, який мав домашню освіту, його оклад становив 40 рублів [17, 249; 24; 38, 193; 39].

Станом на 1913 р. в селі Вулька Хрипська мешкало 29 євреїв:

– Герш Ровнер, проживав у селі з 70-річного віку, 3 членів родини, займалися дріб'язковою торгівлею;

– Кельман Ровнер, проживав у селі з 40-річного віку, 2 членів родини, займалися дріб'язковою торгівлею;

– Сімейство Абрама Ліншіца, проживав у селі з 25-річного віку, 8 членів родини, займалися дріб'язковою торгівлею;

– Абрам Ельбаум, проживав у селі з 40-річного віку, 8 членів родини, займалися дріб'язковою торгівлею;

– Кельман Шацман, проживав у селі з 40-річного віку, 8 членів родини, займалися молочною торгівлею [51].

У період Першої світової війни значна частина жителів села була евакуйована вглиб Російської імперії [38, 193].

Після Ризького мирного договору (18 березня 1921 р.), відповідно до якого західна частина Волинської губернії, яка в 1795-1916 рр. належала до Російської імперії, але від весни 1919 р. була зайнята Військом Польським, опинилася у складі Другої Речі Посполитої, польський уряд зобов'язався гарантувати мовні та релігійні права українців. З цього приводу зберігся документ «Декларація жителів повіту Любомля, Пульма, Вульки Хрипської, Острів'я, зібрані при проведені шкільного плебісциту про мову викладання у школі», датований 14 березня 1925 р. В декларації йдеться про прохання жителя с. Вулька Хрипська Миця Данила (батько учня Петра) ввести в існуючій публічній школі у селі українську мову навчання. Але викладання в школі й надалі велось польською мовою [27; 38, 194].

Після відновлення держави польський уряд надавав землі на Волині військовим, які воювали на Сході. Військові осадники прибули на територію Любомльського повіту в 1921, 1922 рр., приймаючи ряд покинутих маєтків, серед них – і Вулька Хрипська [2, 25]. В селі Вулька Хрипська 11 осадників отримали 231 га найкращої землі [9, 39; 38, 194]. Відомі імена та прізвища, військові звання усіх цих осадників, а також номери ділянок більшості з них:

1. Antoni Ambrosiewicz, kapral – Антоні Амбросєвіч, капрал;
2. Wiktor Dąbrowski, szeregowy – Віктор Доумбровскі, рядовий;
3. Michal Drzystek, kapitan, Nr dzialki: 1 – Міхал Джистек, капітан, ділянка №1;
4. Wojciech Drzystek, szeregowy, Nr dzialki: 2 – Войцєх Джистек, рядовий, №2;
5. Piotr Duæy, szeregowy, Nr dzialki: 6 – Пьотр Дужи, рядовий, №6;
6. Walerian Kijanka, szeregowy, Nr dzialki: 7 – Валер'ян Кіянка, рядовий, №7;
7. Jan Kisiel, plutonowy, Nr dzialki: 10 – Ян Кісєль, *буквально:* командир взводу, №10;
8. Ignacy Misiag, major – Ігнаці Мішьоунґ, майор;
9. Karol Neuman, szeregowy, Nr dzialki: 5 – Кароль Неуман, рядовий, №5;
10. Tadeusz Olszewski, plutonowy, Nr dzialki: 8 – Тадеуш Ольшевскі, *буквально:* командир взводу, № 8;
11. Eugeniusz Wilczyński, u. woj. – Євґеніуш Вільчиньскі, ? /*можливо, urzednik wojewódzki – воєводський чиновник*/ [7]. Збереглася фотографія, зроблена близько 1930 р., на якій зображений Євґеніуш та Казимира Вільчиньскі з дітьми Мартою, Анджеєм і Казікєм.

Таким чином у селі знову збільшилася кількість римо-католиків. 15 січня 1930 р. у Вульці Хрипській освячено католицький цвинтар. Землю подарував осадник Войцех Джистек, дерево на огорожу дав Віктор Гутовський. Освячена також читальня, на цей раз друга у ґміні [33, 330; 38, 194].

Станом на 31 грудня 1928 р. в селі Вулька-Хрипська діяла кредитна кооперація каси Стефчина, заснована у 1928 р. Кількість членів – 69 осіб, участь – 1250, фондова власність – 275, позика – 7606. Каси Стефчина належали до ревізійного Союзу Рільничих Кооперативів Волинського округу [2, 53]. Разом з кредитними кооперативами в цей час розвивалася молочна кооперація. У 1928 р. виробили багато

продукції молочні кооперативи в Біндюзі, Замостеччі, Ягодині, Вульці-Хрипській, Запіллі і Городні. Молочних кооперативів було 5, занепало 3 /*в тому числі у Вульці-Хрипській*/, залишились тільки в Біндюзі і Ягодині [2, 53-54].

2 вересня 1931 р. на придорожньому хресті на шосе Любомль-Влодава, на терені гм. Пульмо, вивішено транспарант. Тієї ж ночі такі транспаранти вивішено в Перешпі та Волі Хрипській; вночі на 21 вересня вздовж шосе Ростань-Влодава розклеєно 15 відозв комуністичних українською мовою, виданих у серпні 1932 року [33, 331-332]. 1 серпня 1935 р. у с. Воля Хрипська прибитий до верби [комуністичний] транспарант з червоного полотна українською мовою [33, 338].

В період Другої Речі Посполитої К. Ґродке в селі Вулька Хрипська належало 635 га лісів [2, 10]. В інших джерелах прізвище власника подається і як «Ґродкі – Grodki» [6], і як «Ґродзкі – Grodzki» [11] – останній варіант найбільш наближений до одного з топонімів «Гродське», де за переказами місцевих жителів і мешкав цей чоловік на ім'я Кароль – Karol /*ім'я обидва джерела подають ідентично*/.

У цей період у маєтку Ростань (Розстань) пан Ян Кєрський мав 193,60 га лісів [2, 10]. У Розстані знаходився паровий млин [2, 51], за розповідями мешканців села, він належав Кірському /*так зазвичай вимовляють його прізвище мешканці села*/. Варто зазначити, що місцевості «Ростань» і «Кірське» знаходяться поруч. Ян Кєрський був членом першого Сеймику Любомльського повіту (1922-14.02.1928). Вказується, що він мав середню освіту, рід занять – землероб [2, 66-68]. Також Кєрський був членом третьої повітової Ради Любомльського повіту, яка розпочала працювати з 15.01.1935 і її склад залишався без змін до 01.02.1936 [2, 71]. Станом на березень-червень 1935 р. Ян Кєрський був війтом ґміни Пулемець, до складу якої входили Вулька Хрипська та Ростань [33, 331-332, 337]. 8 березня 1935 р. відбувся з'їзд голів і делегатів Спілок Рільничих, 60 членів, вів з'їзд Ян Кєрський, війт ґміни Пулемець [33, 331-332]. 8 липня 1935 р. земський власник Ян Кєрський, син Йосипа й Теклі, 54 роки, який замешкав у маєтку Ростань, видав добровільно постерунковим у Піщі 6 штук карабінів, які переховував у себе від часів Першої світової війни. Пояснив, що ту зброю переховував для власної оборони [33, 338]. За твердженням жителів села Вулька Хрипська (Ростань), капітан Ян Кєрський відзначався винятковою людяністю і толерантністю; був репресований органами НКВС в 1940 р., засланий до Сибіру, звідки не повернувся [33, 344].

30 вересня 1921 р. у фільварку Ростань нараховувалося 2 житлові будинки, проживало 16 мешканців – по 8 чоловіків та жінок; з них: 11 православних та 5 римо-католиків. 11 осіб вказали русинську /*українську*/ національність, 5 – польську [10, 34]. У 1937 р. на хуторі Ростань – на 1 дворі 7 православних [31; 38, 194].

Станом на 1936 р. ґміна Пулемець Любомльського повіту складалася з 14 громад. До громади Вулька Хрипська належали: село Вулька-Хрипська, маєток Вулька-Хрипська. До громади Перешпа входили: село Перешпа, село Червоний-Бір, колонія Перешпа, маєток Розстань. До громади Хрипськ належало лише село Хрипськ [8, 51].

У 1930-х рр. при церкві св. вмч. Георгія було створено церковне братство в пам'ять св. вмч. Георгія. Опікуном братства з 1936 р. був житель села Карпо Лончук. Кладовища в парафії церкви св. Михайла села Пулемець були в селах Пулемець, Вулька Хрипська, Кошари [31; 38, 194; 39].

30 травня 1939 р. постерунок у Піщі одержав інформацію, що священик Флегон Зінкевич із Пулемця на богослужінні у Вільці Хрипській звернувся до православних батьків, які мають дітей, що ходять до школи, аби вони наказали своїм дітям відмовлятися від молитви польською мовою, а коли б учителі того вимагали, то щоб молилися місцевою мовою замість польської [33, 343].

У 1938 р. парафія Опалинського римо-католицького костелу складала 630 вірних і включала, серед інших населених пунктів, і Розстань [37, 66] /*невідомо, йдеться про хутір чи маєток*/, проте, не включала Вульку Хрипську. Можливо, це пов'язано з тим, що не пізніше 1936 р. була заснована римо-католицька парафія в Пулемці, до складу якої входила і Вулька Хрипська [3, 242]. Можна припустити, що ці сусідні населені пункти дійно належали до різних парафій.

До 1939 р. в селі діяла публічна школа на 5 відділів, де навчалось 155 православних учнів. Протягом тижня проводилось 8 годин уроків релігії. Вчителем був псаломщик Олександр Осницький [31; 38, 194].

Перед Другою світовою війною в селі Вулька Хрипська, окрім українських та кількох єврейських родин, проживали поляки Гжистики (чоловік, жінка та двоє синів), Малиновські (чоловік, жінка та дочки Гандзя та Вацка), Курганіки (чоловік, жінка, чотири дочки і син), Закшацькі (чоловік, жінка та дочка), Стахи (чоловік, жінка та дві дочки), Наймани (чоловік, жінка та двоє дітей), Гловацькі (чоловік, жінка та двоє дітей), Ушинські (чоловік, жінка і дочка Хелена), Дужі (чоловік, жінка і дочка Геня), Вульшевські (чоловік і жінка), Ковалі (вуличне прізвисько), у яких також були діти. У місцевій школі вчителювали

поляки: незаміжня Яніна Скриловська, неодружений вчитель та Яніна Скоробагата, яка вийшла заміж за Гжистика Вуйтика. Усі вони виїхали в Польщу перед приходом радянської влади у 1939 р., або перед українсько-польським конфліктом 1943 р. Єврейські родини під час окупації були вивезені із села. Загалом виїхало поляків у Польщу – 45. [36, 227-228 /*З розповідей жителів села Ростані Савицької Ф.М. 1922 р.н., Дакала П.С. 1927 р.н. Записано 11.02.2006 р.*/].

Перед війною Вілька Хрипська – це українське село. Маєток, що був при ньому, розпарцельовано не серед мешканців села. За допомогою польської адміністрації на його ґрунтах розміщено 8 сімей осадників-поляків (Вуйціки – 2 сім'ї, Гольци, Коянки, Насмяни, Маковичі, Сохи, Стрехи). Вони стали зватися осадою. Поляками було також надіслане подружжя вчителів початкової школи. Мешкало 2 сім'ї євреїв [43, 299 /*Свідчать Дакало Петро Савович, д.н. 21.02.1927 р., Шевчук Ольга Юхимівна, д.н. 21.06.1922 р., Савицька Федора Михайлівна, д.н. 04.09.1922 р.*/].

За 3 дні до 17 вересня 1939 р., коли оголошено про перехід Червоною Армією кордону Польщі, в селі вже був передовий моторизований загін гітлерівської армії, яка на той час окупувала місто Береcть, суміжний Домачівський район Берестійської області. Та згідно з умовами Пакту Ріббентропа-Молотова гітлерівці відійшли за ріку Західний Буг [43, 299].

У село вступив загін Червоної Армії. Всі поляки залишалися в своїх обійстях, лише подружжя вчителів, розуміючи, що і населення, і нова влада обійдуться без польської мови, повернулися на батьківщину. Наприкінці 1941 р. гітлерівці вивезли обидві сім'ї євреїв у гетто в село Томашівку (Берестійська область), наступного року там розстріляли. Тоді ж застрілена сім'я Леончуків: Тарас, р. 50, син Данило, 25 р., його дружина і дитина, дочка Тараса Олена. Гітлерівці убили і вкинули в вогонь палаючої хати також «Цибулю» Петра, р. 40, дружину, двоє чи троє дітей, повісили тестя і швагра Шульги. Усіх - за підозрою, що живучи на краю села, мають зв'язок з червоними партизанами.

Молодого поляка Броніслава Подляського застрілили гітлерівці в 1943 р., коли українців на службі в них замінили поляки. У 1943 р. Жилюк Макар Степанович, оунівець, попередив польських сусідів, що в упівському середовищі, де було повно засланих провокаторів, ідеться про напад на них. Усі поляки миттєво вибралися на пляцувку в село Томашівку (Берестійська область). Сам Жилюк М.С. у 1944 р. арештований емгебістами. З ув'язнення не повернувся.

Загалом у Вульці Хрипській протягом 1938-1944 рр. гітлерівці знищили дві сім'ї євреїв, 12 українців. У час загострення українсько-польського міжнаціонального протистояння його проявів та жертв не було [43, 300 /*Свідчать Дакало Петро Савович, д.н. 21.02.1927 р., Шевчук Ольга Юхимівна, д.н. 21.06.1922 р., Савицька Федора Михайлівна, д.н. 04.09.1922 р.*/]

Маєток Ростань перед війною складався із земельних володінь поляків Гродського (300 га) та Яна Кєрського (400 га), військових осадників, колишніх легіонерів Ю. Пілсудського. У маєтку був чворак, де жили форналі-українці. Перед приходом Червоної армії у вересні 1939 р. Гродський із сім'єю вибрався, Ян Кєрський залишився. Кєрського заарештували представники радянської влади, додому він не повернувся. Сім'я, не дочекавшись, у 1943 р. виїхала до Польщі. Маєток було розорено ще за радянської влади, форналі виселилися [43, 301, 303; /*Свідчать Бруско Любов Сергіївна, д. н. 17.09.1923 р., Карват (Іванчук) Анастасія Мусіївна, д. н. 20.07.1920 р., Назарчук (Бруско) Марія Сергіївна, д. н. 07.08.1926 р., тогочасні мешканці суміжного села Перешпа*/].

22 червня 1941 р. село Вулька Хрипська було окуповане німецькими військами, визволене – 22 липня 1944 р. [23]. У 1941-1944 рр. на території сільської ради діяв партизанський загін ім. Ворошилова, до складу якого входило і багато місцевих жителів. За те, що населення допомагало партизанам, німці вбили 28 чоловік, 140 юнаків і дівчат вивезли до Німеччини на примусові роботи [28, 516].

Дізнаємося про діяльність УПА у Вульці Хрипській та навколишніх селах:

– «Червоними опановані терени: Шацький район — Перешпа, Хрипськ, Вілька Хрипська і околичні (північні) села. [...] В своїй пропаганді успіхів не мають, хоч стараються доказати свою правість. Всюди наслідують населення» [34, 130-131].

– Звіт коменданта [Шацького] району «Ринок» від 3 грудня 1943 р. [Ковельського надрайону «Кодак»] про діяльність референтур і поточні події за місяць з дня 3.XI по 3.XII: «[...] II. В 259х селах [терену] населення симпатизує нам, а в селах Вільці Хрипській, Хрипську і Перешпі населення хоч симпатизує нам, але страх перед силою більшовицькою, яку бачать, часто змушує частину населення симпатизувати більшовикам. [...] Села, до яких більшовики часто довідуються (північні села), через страх перед більшовиками тепер не беруть активної роботи і підготовці до революції. Можливість приходу б[і]льшовиків населення частинно деморалізує, але після проведення пропаганди населення повертається до нормального духового стану і зараз після цього населення приступає до підготовки до приходу

Фото 1. Вулька Хрипська, бл. 1930 р. Евґеніуш та Казимира Вільчиньскі з дітьми.

Фото 2. Цвинтар с. Ростань. Зліва направо – залишки мурованого стовпа-каплиці, надгробок на могилі К. Вижиковского, ще один стародавній надгробок. Фото С. Лончука, 2017 р.

більшовиків по наших вказівках. [...] V. Терени опановані. 1) Збройними діями більшовики опанували села Перешпа, Вілька Хрипська, Хрипськ, Піща, Шацьки Мельникі [Шацькі Мельники]. Адміністрації своєї там більшовики не мають. 2) Німці збройно опанували одне село Шацьк, і то тільки головну частину. Діями своїми опанували ціле село. 3) Поляків в терені зовсім немає. 4) УПА збройними діями опанувала всі села, крім сіл Хрипськ, Вілька Хрипська, Перешпи [Перешпа], Піщя, Шацьки Мельникі [Шацькі Мельники]. Сюди зачислюю збройну силу запілля» [34, 134-135].

З 1940 по 1963 р. у складі Волинської області існував Шацький район [28, 500], відповідно, Вулька Хрипська (Ростань) входила до складу Шацького району.

У 1946 р. село Вулька Хрипська було перейменоване на «Ростань», яке в тому ж році стало центром сільської ради. До її складу входили села: Пулемець, Хрипськ, Перешпа, Красний Бір [28, 515]. Пізніше село Пулемець стало адміністративним центром новоутвореної Пулемецької сільської ради, решта населених пунктів так і залишилися у складі Ростанської сільської ради.

Рішенням Волинського облвиконкому №952 від 25 серпня 1961 р. церква в селі Ростань була знята з реєстрації, тобто закрита. В рішенні було записано перебудувати її під клуб, але храм багато років використовувався як склад колгоспу [26; 21, 177; 38, 194]. З часом споруда була доведена до аварійного стану. У 1982 р. з Луцька в Любомльську районну раду прийшло розпорядження щодо демонтування церкви. Місцеве населення відмовилось виконувати цю роботу, після чого було залучено солдатів військової частини. Спочатку був знесений дах храму, та після отриманння деякими солдатами травм подальше руйнування було припинене. У 1983 р. церква вже була розібрана, залишилася тільки прибудована до неї дзвіниця, яку пізніше теж розібрали [38, 194-195].

Після проголошення незалежності України громада вирішила побудувати новий храм. У березні 1993 р. було закладено камінь і освячено місце під будівництво, яке було закінчене через 3 роки. Допомагали у спорудженні храму голова колгоспу Вовк Микола Миколайович, лісник Расевич Ярослав Антонович, сільський голова Дрозд Володимир Лукашович. У 1996 р. у храмі розпочалися Богослужіння. Церкву було освячено 26 жовтня 1998 р. на свято Іверської ікони Богородиці владикою Симеоном (Шостацьким), єпископом Володимир-Волинським і Ковельським /*нині – митрополит Вінницький і Могилів-Подільський*/. Настоятелем призначено ієрея Олександра Клекоцюка, який служить і понині /

станом на 2017 р. – протоієрей/. Храм має приписні села: Хрипськ, Перешпа, Красний Бір [38, 197].

Новозбудована церква знаходиться за 100 м на захід від попередньої, але вже за межами кладовища. За розповідями старожилів, на схід від старої церкви на кладовищі стояв мурований стовп-каплиця, збереглася лише його нижня частина. Поблизу місця, де знаходилась стара церква, збереглося кілька римо-католицьких надгробків [38, 197]. На одному з них нам вдалося розпізнати складно читабельний напис:

S + P
Konstanty Wyrzykowski
zmarł d. 22.X(?XI).1878
żył l. 78

Звідси довідуємося, що 22 жовтня */або листопада/* 1878 р. помер власник села Константи Вижиковскі, який прожив 78 років.

Постановою ВР України від 03.02.1993 № 2981-XII «Про утворення Шацького району Волинської області» утворено Шацький район з центром у смт Шацьк у складі Шацької селищної ради, Грабівської, Піщанської, Прип'ятської, Пулемецької, Пульмівської, Ростанської, Самійличівської, Світязької сільрад Любомльського району [16]. Таким чином, з 1993 р. і по наш час Ростань – адміністративний центр Ростанської сільської ради Шацького району Волинської області, до складу якої, окрім Ростані, входять села Хрипськ, Перешпа і Красний Бір.

	Рік	**1796**	**1854 ***	**Кін. XIX ст.**	**1885**	**1900**	**1906 ****	**1911**	**30.09. 1921 *****	**1935******	**1937**	**1970**	**2001**
	Дворів/будинків	31	46	52	52	96	301	112	94	150	114		
	Мешканців	196	355	337	386	690	701	851	396	913		912	410
	Чоловіків								196				
	Жінок								200				
+	Православні										918		
^	Русинська */українська/*								352				
+	Римо-католики												
^	Польська								31				
+	Іудеї												
^	Єврейська								13				
	Джерело	25	30	53	19	58	49	50	10	2	31	28	57

Примітки:

+ релігійна приналежність

^ національність

* На 1854 р. власником частини села був поміщик Вержиковський, у якого на 26 дворах проживало 203 жителі; крім того, тоді було 20 дворів державних селян, де проживало 152 жителі [30].

** 301 - це, очевидно, опечатка; можливо, дворів було 101.

*** «93 житлові будинки (з них 15 - нежилі) та 1 інший населений будинок».

**** Кількість господарств становила 150, їхня площа – 1200 га [2].

1. Archiwum Państwowe w Lublinie. Chełmski Konsystorz Greckokatolicki. Cnp. 135.

2. Domański Bogdan. Powiat Lubomelski. – Luboml, 1936. – 147 s.

3. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego woewódstwa Ruskiego. – T.22. – Kraków, 2014.

4. Maciej Dogiel. Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae: ex originalibus et exemplis authenticis descripti et in lucem editi. – 1758.

5. Opis i inwentarz kościoła parafialnego w Opalinie oraz kaplic w obrębie parafii z r. 1820, РАОЖ. ДАЖО, ф. 90, оп.1, спр. 457, с.1-6, 13-14.

6. Ortsindex zu 1.199 Güterinhabern in Wolhynien im Jahre 1929 – alphabetisch Buchstabe «W». – [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: http://de.szlachta.wikia.com/wiki/Ortsindex-Wolhynien-1929_W

7. OSADNICY WOJSKOWI (LISTA KOMPLETNA). Materiały dostarczył: Ryszard Sys. Edycja dla Biblioteki Kresowej: Waldemar Stankiewicz. 02 grudnia 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kresy.genealodzy.pl/zbior/pdf/osadnicy_wojskowi.pdf

8. Podział gmin wiejskich województwa wołyńskiego na gromady. // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – Nr. 1 z dnia 4 stycznia 1936 roku.

9. Popek L. Osadnictwo wojskowe na Wołyniu. – Lublin,1998.

10. Skorowidz miejscowsci Rzeczypospolitej Polskie, torn IX, województwo Wołyńskie. - Warszawa, 1923. – 50 str.

11. WYKAZ z nazwami majatkow oraz z imionami i nazwiskami ich wlascicieli z wojewodztw: Nowogrodzkiego, Bialostockiego, Poleskiego, Wilenskiego, Wolinskiego ktore odnalezli pracownicy biura odzyskiwania mienia p. Jaroslawa Rokickiego w archiwach Polski, Bialorusi, Litwy i Ukrainy. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kresy.genealodzy.pl/programy/wykaz_z_kresow2.pdf

12. Артюх В. Ще раз про палеоліт Шацького району / В. Артюх // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині: матеріали XXXX Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., смт Стара Вижівка / упоряд. А. Силюк, В. Недзельський. – Луцьк: Волиньполіграф, 2011. – Вип. 40. – 384 с. – с. 302-305.

13. Ахлестышев Д. П. Двенадцатай год. Исторические документа собственной канцелярии главнокомандующего 3-ю Западной армией ген. от кавалерии А. П. Тормасова / Д. П. Ахлестшев. – СПб.: Тип. М. М Стасюлевича, 1912. – 722 с.

14. Беларусы: У 8 т. Т.2. Дойлідства / А. І. Лакотка; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Рэдкал.: В. К. Бандарчык, М. Ф. Піліпенка, А. І. Лакотка. – Мн.: Тэхналогія, 1997. – 391 с. – ISBN 985-6234-28-X.

15. Бобрик В. Стан церков у забужанській частині Холмського унійного деканату у світлі візитації 1793 року // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 2007. – с. 124-126.

16. Відомості Верховної Ради України. – 13.04.1993. – № 15, стаття 137.

17. Волынские епархиальные ведомости. – 1897.

18. Волынские епархиальные ведомости. – №1-2. – ч. о. – 1891.

19. Волости и важнейшие селения Европейской России: По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел: Вып. 1-8. - СПб.: Центр. статист. комитет, 1880-1886. – 8 т. – Вып. 3: Губернии Малороссийские и юго-западные: [Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская]. – 1885. – [8], 333 с.

20. Всероссийская перепись населения 2010 года. Численность населения городских округов, муниципальных районов, городских и сельских поселений, городских и сельских населённых пунктов Воронежской области. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://voronezhstat.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/voronezhstat/resources/942f10804e588b82b076b1ed5c35388a/01-10-%D0%A0_%D0%A2%D0%B5%D1%80%D1%80%3D20000000.xlsx

21. Гулько Г. До питання історії православної церкви на Волині. Шацький р-н (1945-1990 р.) / Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 2011. – 234 с.

22. З розповідей уродженця та жителя села Ростань Лончука Прокопія Степановича, 1943 р.н., та уродженця села Лончука Віктора Прокоповича, 1970 р.н. Записано 24.09.2017 р.

23. ДАВО. Р-66, оп. 4, спр.14, арк. 224.

24. ДАВО. Ф. 35, оп. 5, сп. 88, арк. 949-956.

25. ДАВО. Ф. 35, оп. 5, спр. 1, арк. 72.

26. ДАВО. Ф. 393, оп. 4. сп.5, ст. 6-7.

27. ДАВО. Ф. 454, оп. 2, сп. 387.

28. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 745 с.

29. Католицька енциклопедія. – Москва, 2007. – Т 3.

30. Клірова відомість Св. Михайлівської церкви с. Пулемець за 1854 р.

31. Клірова відомість Св. Михайлівської церкви с. Пулемець за 1937 р. ЛКМ. КДФ-3867.

32. Кучинко М.М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.

33. Лазарук В. А. Світязь: Роман-есе у 2-х т. – Т. 1. – Луцьк, 2002. – 420 с. – ISBN 966-600-074-1.

34. Літопис УПА. Нова серія. Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Видавництво «Літопис УПА» та ін. – Київ-Торонто, 2007. – 849 с.

35. Метричні книги парафії костелу містечка Опалин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wolyn-metryki.pl/Wolyn/index.php?imie_szuk=&nazw_szuk=&miej_szuk=W%F3lka+Chrypska

36. Ольховський І. А. Кривава Волинь. Кн. 1: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939-1945 роках. – К.: Гарт, 2008. – 248 с. – ISBN 978-966-2964-00-4.

37. Остапюк О. Д. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині: Історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк, 2012. – 196 с. – ISBN 978-966-2750-25-1.

38. Остапюк О. З історії церкви с. Ростань Шацького району // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Матеріали XXII Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 2015. – 226 с. – с. 193-197.

39. Остапюк О. З історії церкви св. Архістратига Михайла с. Пулемець Шацького району // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 2011. – С. 156-162.

40. Остапюк О. Це було на Волині. Про події Вітчизняної війни 1812 року // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. – Матеріали 41 Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції. – Луцьк. – С. 178-181.

41. Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. – Житомир, 1914 г.

42. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Тома I-III. – М .: Директ-Медиа, 2014. – 2453 с. – ISBN 978-5-4475-3488-2.

43. Пущук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони. / І. А. Пущук. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. – 320 с.

44. Слабада (паселішча) // Вікіпедыя - свабодная энцыклапедыя. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://be.wikipedia.org/wiki/Слабада_(паселішча)

45. Словник української мови: в 11 томах / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Том 7, 1976.

46. Словник української мови: в 11 томах / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Том 8, 1977.

47. Словник української мови: в 11 томах / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Том 4, 1973.

48. Словник української мови: в 11 томах / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Том 2, 1971.

49. Список населенных мест Волынской губернии / Волынский губ. стат. комитет. – Житомир: Волынская губ. тип.: 1906. – 219 с. – Изд. неофиц.

50. Список населённых мест. Консультация поверенных. Волынская губерния. – 1911 г.; ДАВО. Ф.35, оп.5, сп. 88, арк. 949-956.

51. Списокъ евреевъ проживающихъ въ селахъ и деревняхъ Пульменской Волости Владимірь Волынскаго уъзда. – [1913 г.]. // ДАВО. Ф-416, Пульмівське волосне правління, 1902-1915, оп. 1, спр. 80, с. 39 і 39зв.

52. Географічна енциклопедія України: у 3 т./редколегія: О. М. Маринич (відпов. ред.) та ін. Том 1. – К., 1989. – 416 с.

53. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року в 2-х томах. – Т. 1.: Вінніпег, 1984. – 600 с.

54. Черныш А.П., Богуцкий А.Б., Артюх В.С. Следы пребывания раннепалеолитического человека на северо-западе Украинской ССР. Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. – М.: Наука, 1987. – № 56. – с. 103-108.

55. Численность населения в разрезе сельских населенных пунктов по Ефимовскому городскому поселения Бокситогорского муниципального района Ленинградской области на 1 января 2017 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://efimadmin.ru/images/docs/poselenie/2016/stat_2016.doc]

56. 900-летие Православия на Волыни . – Ч. 2. – Житомир, 1892.

57. Всеукраїнський перепис населення 2001 р.

58. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 15, cz. 1, 1900. – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914. – s. 329.

Дмитро ЛОШИК ***(Луцьк)***

КЛАСИФІКАЦІЇ УКРІПЛЕНЬ П.О. РАППОПОРТА, А.В. КУЗИ, М.П. КУЧЕРИ ТА ЇХ ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

На сучасному етапі розвитку історичної науки є чимало проблем, які потребують подальшого опрацювання та вирішення. Однією з таких є проблема вивчення давньоруських городищ. Чимала кількість класифікацій городищ давньоруського часу, які не є досконалими та достатньо систематизованими, створює значні проблеми при дослідженні та опрацюванні археологічних об’єктів.

Інтерес до вивчення, дослідження та всебічного обстеження городищ проявився вже на початку XIX ст., що згодом породило необхідність систематизації, аналізу та класифікацій цих специфічних археологічних об’єктів.

Дана робота побудована на основі порівняння класифікацій Павла Олександровича Раппопорта, Андрія Васильовича Кузи та Михайла Петровича Кучери – основних дослідників та класифікаторів городищ давньоруського часу. П. Раппопорт зосередився на городищах давньоруського часу (X – XIII

ст.), проте до його систематизації включено частину городищ VII – VIII ст. (наприклад городища в с. Хотомель, Толкач та с. Горові) та XIV ст. (напр. городища в смт. Ратно, с. Ветли). М.П. Кучера при розробці власної класифікації охопив у своєму дослідженні епоху ранніх слов'ян та давньоруський період (VIII – XIII ст.).

Серед науковців проблемою класифікацій П.О. Раппопорта, А.В. Кузи та М.П. Кучери майже не займалися, і, наскільки відомо автору, тільки Бондарець О.В. під час вивчення джерельної бази та історії досліджень давньоруських городищ, частково розкрила структуру, з'ясувала основні ознаки, принципи та чинники, простежила розробку, виявила переваги та недоліки систематизацій основних класифікаторів XX ст. [1, 79-80].

Насамперед варто відмітити напрацювання П.О. Раппопорта по історії давньоруської військової архітектури, які викладено у трьох томах, два з яких стосуються сучасної території України [7; 8; 9]. Автор розглянув особливості оборонних укріплень городищ X-XIV ст., частину з яких, обстежив та датував. У кожній із цих праць є розділи, присвячені плануванню оборонних споруд городищ, в яких автор характеризує пам'ятки за окремими типами відповідно до їх топографічного місцеположення та планувальної структури укріплень.

Проблемою вивчення та типологій городищ давньоруського часу займався А.В. Куза. У колективній монографії «Древняя Русь. Город, замок, село» [2], перу Андрія Васильовича належать розділи, які безпосередньо стосуються обраної автором теми: роз. I: Археологічне вивчення Давньої Русі. С. 7-29; роз. II: Археологічні джерела та методика дослідження (спільно з Б.А. Колчиним) С. 29-38; роз. III: Укріплені поселення. С. 39-50; Неукріплені поселення. С. 96-104; Висновок. Таблиці. С. 104-135; роз. IV: Фортифікація. С. 167-170; роз. V: Список давньоруських укріплених поселень. С. 412-416.

Надзвичайно трудомісткою працею А.В. Кузи є «Свод древнерусских городищ» [3], ядром якої стала монографія «Малые города Древней Руси» [4]. Автор виходив з ретельної оцінки якісного стану джерельної бази – зведення основних археологічних джерел комплексного дослідження міст Русі (городищ), систематизації і класифікації пам'яток.

Необхідним джерелом при написанні даної роботи стала монографія М.П. Кучери – «Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем» [6], яка є першою спробою узагальнити відомості про слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. на всій території України та сусідніх територій Молдови та Польщі. В роботі подається загальна кількість (670) городищ та їх характеристика: топографічне місцеположення, планування оборонних споруд, а також визначаються локальні та хронологічні особливості цих пам'яток.

Вищенаведені класифікатори XX ст. обстежили, картографували, датували та схематизували близько 1500 укріплених поселень. На основі зібраних матеріалів, за спільними ознаками (топографічним місцеположенням та плануванням оборонних споруд) були розроблені власні типології.

В свій час М.П. Кучера писав, що класифікація городищ справа досить важлива, її завдання полягає в тому, щоб систематизувати городища за найбільш суттєвими, формальними ознаками: за умовами топографічного положення, за ступенем залежності планування від природних умов місцевості, за особливостями планування та структурою оборонних споруд, за формою тощо [6, 11].

Лише з XIX ст. розпочалося систематичне дослідження городищ давньоруського часу, адже обстеження поселень вважалося дуже трудомістким та малоефективним. Увага приділялася розкопкам могильників та курганів. Масові археологічні обстеження та розкопки укріплених поселень давньоруського часу були розпочаті із XX ст. З другої пол. XIX ст. порушується питання щодо класифікацій як типологічного, так і соціально-економічного характеру городищ давньоруського часу.

Наприкінці 40-х років XX ст., П.О. Раппопорт узагальнив типології городищ за зовнішніми ознаками І.І. Срезневського, В.Б. Антоновича, В.Г. Ляскоронського, вперше обстежив, продатував та уточнив час спорудження десятків городищ з точки зору їх загальних особливостей, а також, як пам'ятки фортифікаційного будівництва та військово-інженерного мистецтва, розробив сотні схем, розрізів та реконструкцій.

В історіографії прийнято вважати, що найбільш повно вирішити основні питання щодо типологічної класифікації давньоруських городищ (за особливостями їх місця розташування та планування оборонних укріплень) вдалося П.О. Раппопорту. Він розглянув питання в історичному аспекті з точки зору закономірностей змін у побудові оборони поселень у зв'язку із змінами в тактиці ведення захисту та облоги.

У трьох монографіях Павла Олександровича є розділи присвячені плануванню оборонних споруд [7, 11–113; 8, 9–98; 9, 20–65;] в яких автор описує городища за наступними типами: острівні, мисові,

округлі, напівкруглі, складно-мисові, складні, «волинського типу». Як окрему групу городищ давньоруського часу, автор розглядає городища Болохівської землі.

Найбільш повно класифікація П.О. Раппопорта представлена праці «Военное зодчество западнорусских земель X – XIV»: 1. *Група* городищ, які повністю підпорядковані природним захисним умовам місцевості (рельєфу), поділяється на типи: *мисові* (укріплені валом лише з напільного боку; укріплені валом по периметру поселення; укріплені валом із будь-якої бічної сторони; укріплені валом з напільного боку не одним, а кількома валами; укріплення на горі; укріплення на плоскій низинній місцевості; укріплення на пагорбі; укріплення на скелястому відрозі; укріплення на гряді; укріплення у перешийку річкової петлі; городища-сховища); *острівні* (укріплення на острівці із захисними властивостями болота; укріплення на острівці із захисними властивостями річки; укріплення на пагорбах; укріплення на природній пагорбкуватості; укріплення на окремих високих горах; укріплення на гряді). 2. *Група* городищ, які не залежать від рельєфу місцевості та мають штучно надану їм округлу форму, поділяється на типи: *округлі* (укріплення, які мають правильну округлу форму, розташовані серед болота та оточені невисоким валом, а іноді зовсім позбавлені вала; укріплення, які мають напівкруглу форму (одна зі сторін має не правильно округлу, а більш-менш прямолінійну форму, тому, що майданчик городища примикає до природного оборонного рубежу – річки або обриву); укріплення, оточені кількома концентричними лініями валів та ровів; великі городища з потужним валом); 3. *Група* городищ *«волинського типу»* (городища, форма яких проміжна між колом та квадратом, в деякій мірі пов'язана з природними захисними властивостями місцевості, надана штучно). 4. *Група* городищ складного плану, поділяється на типи: *складно-мисові* (укріплення, які складаються із двох майданчиків) та *складні* (укріплення, які складаються із дитинця та окольного міста). 5. *Група* городищ Болохівської землі, поділяється на тип: *мисові* (укріплення, обведені потрійною, а іноді четверною лініями валів та ровів) [7, 11-113].

При розробці власної класифікації П.О. Раппопорт не врахував кілька важливих обставин: городища, форма яких залежить від рельєфу місцевості, мають у класифікації топографічне визначення (мисові, острівні), для городищ, планування яких не залежить від природних умов місцевості, найхарактернішою ознакою в типологічній класифікації є форма (округлі, напівкруглі). З вищенаведеного зрозуміло, що Павло Олександрович одночасно розглядає городища давньоруського часу за формою та залежністю від рельєфу місцевості.

До переліку городищ давньоруського часу (за якими відбувалася розробка систематизації), внесена частину городищ VII – VIII ст. (Хотомель, Толкач, Горів), проте не достатнє дослідження слов'яно-руського періоду не дозволяє розглядати окремі типи.

При розробці власної класифікації А.В. Куза, використав напрацювання П.О. Раппопорта та додав відомі йому поселення із залишками штучних оборонних споруд: вали, рови, ескарпи, стіни та частоколи; поставив за мету: не деталізувати типи та підтипи, а узагальнити та модернізувати типологію Павла Олександровича. Врахувавши інформацію по близько 1300 городищах, А.В. Куза розділив їх на шість категорій за топографічним місцем розташування: 1) на мисах; 2) на пагорбах та останцях; 3) на острівцях (серед болот, рік, озер); 4) на рівній низовині (заплава, луки, поле); 5) на високому плато корінного берега або його схилі; 6) невизначені (дані по топографії відсутні) [3, 19].

Варто провести деякі паралелі щодо основних принципів, за якими П.О. Раппопорт та А.В. Куза розробили власні систематизації:

1. Залежність форми городищ від природних умов місцевості: Павло Олександрович виділяє – повністю підпорядковані природним умовам місцевості; не залежать від рельєфу місцевості та мають штучно надану їм округлу форму. Андрій Васильович виділяє городища – підкорені рельєфу місцевості; частково підкорені захисним формам рельєфу місцевості; правильної геометричної форми, які не підкорені захисним формам рельєфу місцевості.

2. Ступінь ускладненості плану городищ, зумовлений структурою укріплень: П. Раппопорт виділяє складно-мисові (два майданчики) та складні (дитинець та окольне місто) укріплені поселення. Андрій Васильович виділяє городища зі складним планом (кілька укріплених майданчиків).

При розробці власної систематизації на відміну від П.О. Раппопорта, А.В. Куза не розглядає городища ранньослов'янського часу (VIII – X ст.). Адже даній проблемі чимало публікацій присвятили І.І. Ляпушкін та І.П. Русанова [3, 16].

А.В. Куза при дослідженні класифікації П.О. Раппопорта, виділив кілька недоліків щодо особливостей планування укріплень: 1. Існують поселення, захищені валами та ровами з двох протилежних сторін, або лише із двох примикаючих сторін (із 4-х). У других по схилах проведені допоміжні рови. Прослідковується також вал із двох – трьох сторін та декілька з четвертої (та навпаки); 2. Без археологічних досліджень

не завжди вдається встановити чи оточував вал поселення по периметру, чи був насипаний з напільного боку [3, 28–29].

Ще однією відмінністю у класифікаціях – є розподіл городищ давньоруського часу за різними територіальними ознаками, зокрема, басейнами рік та озер (А.В. Куза) та «західноруськими землями» (П.О. Раппопорт): Чудське та Псковське оз., Фінський зал., Ільменське оз., Ладозьке оз., З. Двіна, Неман, Дніпро, Волга, Сухона, Ока, Дон і С. Донець, З. Буг, Сан, Вепш, Тиса, Прут, Дністер, П. Буг; «західноруські землі» – князівства, які примикали до західного кордону Руської землі: Галицьке, Волинське (північна околиця Волині — так звана Чорна Русь) та Полоцьке, князівство Смоленське і Турово-Пінська землі.

Основним недоліком систематизації А.В. Кузи є те, що значна кількість відомих на той час укріплених поселень, не була ним використана при проведенні класифікації.

М.П. Кучера розробив власну типологію городищ слов'яно-руського часу (VIII-XIII), де виділяє дві групи укріплень VIII–XIIIст.: прості (за топографічним місцеположенням) та складні (за плануванням оборонних споруд). При систематизації городищ М.П. Кучера ставив за завдання наступне: при розгляді топографії та планування городищ розширити топографічну номенклатуру. Вона повинна конкретизувати місцеположення городищ і разом з тим відповідати найбільш суттєвим моментам у взаємозв'язку між особливостями рельєфу місцевості та плануванням оборонних споруд [6, 13].

М.П. Кучера зазначив, що у класифікації П.О. Раппопорта топографія городищ не знайшла належного відображення. У ній виділено лише два типи з топографічною номенклатурою – острівні та мисові городища, форма яких зумовлена конфігурацією природних перешкод [6, 13].

На основі вищенаведеної думки, варто подискутувати із М.П. Кучерою. Адже П.О. Раппопорт приділив чимало уваги проблемі місця розташування укріплень. Саме ним вперше було виділено такі укріплення, як: на горі; на плоскій низинній місцевості; на пагорбі; на скелястому відрозі; на гряді; укріплення у перешийку річкової петлі; городища-сховища; на гряді; на окремих високих горах; на природній пагорбкуватості. М.П. Кучера ж, у свою чергу, за топографічним місцеположенням укріплення розділяє на такі типи: розташовані на останці; мисові; розташовані на краю природної перешкоди; на гряді; на підвищені; на рівній місцевості [6, 13].

Отож, можна із впевненістю говорити про те, що класифікація П.О. Раппопорта слугувала основою, як для систематизації А.В. Кузи, так і для типології М.П. Кучери. Попри те, що Павло Олександрович ставив за мету дослідити саме планування оборонних споруд, йому вдалося широко розкрити топографічну номенклатуру.

На відміну від класифікацій П.О. Раппопорта та А.В. Кузи, М.П. Кучера за плануванням оборонних споруд, виділяє лише одну групу – складних укріплень. За найбільш характерною особливістю, яка визначає схему поєднання укріплених частин, складні городища поділяються на два типи: з суміжним розташуванням укріплених частин та з суміщеним розташуванням укріплених частин. За такою ознакою, як просторове розташування багаторядних оборонних ліній, визначаються окремі різновиди в межах певного типу (наприклад, складні городища з суміжним плануванням і двома розчленованими лініями; складні укріплення з суміщеним плануванням і суцільною трьох рядною оборонною лінією). Городища в плані яких поєднуються елементи двох протилежних варіантів – суміжного та суміщеного, відносяться до окремого типу – складних городищ зі змішаним просторовим розташуванням укріплених частин [6, 24].

М.П. Кучера у рельєфі місцевості відрізняв природні перешкоди, які не лише визначали форму городищ, але й використовувалися для захисту. Меншу роль у плануванні укріплень відігравали незначні морфологічні контури на місцевості, які не становили природних перешкод, проте полегшували спорудження штучних укріплень (валів та ровів) і тим самим визначали їх місцеположення. П.О. Раппопорт при розробці власної типології також враховував серед особливостей рельєфу наявність природних перешкод [6, 13]. На відміну від П.О. Раппопорта, М.П. Кучера топографічні типи городищ виділяє не як умовні поняття для позначення типу планування, а по можливості за їх фактичним природно-географічним місцеположенням [6, 18].

На думку П.О. Раппопорта округлі укріплення набули поширення на Русі в другій половині XI-XII ст., у зв'язку із запровадженням нової тактики захисту – кругової фронтальної стрільби з фортечних стін [7, 157–159; 8, 162–163, 176–177; 9, 40, 62–63, 147]. М.П. Кучера вважає, що тактичні принципи захисту вплинули на форму укріплень лише з появою вогнепальної зброї, а округлі укріплення на рівній місцевості існували не лише в Київській Русі, а й у ранньозалізному віці. Перевага округлих укріплень полягала у порівняні з іншими формами, вони мали при однаковій площі найменшу протяжність оборонних стін. Округлі фортеці набули поширення на Русі у зв'язку з тим, що потреби захисту та господарських пунктів

і в місцевостях з рівнинним ландшафтом [5, 26–28].

Михайло Петрович помітив, що класифікація Павла Олександровича не повністю конкретизує планувальні особливості городищ, охоплюючи серед них лише найбільш поширені. Він зазначив, що термін складно-мисові городища штучно обмежує коло пам'яток з аналогічним плануванням. Даний термін придатний для позначення городищ, розташованих лише на мису. Між тим відомі городища з аналогічно планувальною структурою (кількома укріпленими частинами відносно різних розмірів), які знаходяться не на мису. Складні городища також зустрічаються на мису [6, 12].

Зазначив М.П. Кучера на окремих прикладах і те, що П.О. Раппопорт не дотримується єдиного принципу у визначені складномисових городищ [6, 12], відносячи їх то до типу складних городищ [7, 24–25], то зараховує до типу складномисових складні острівні городища з різновеликими частинами [7, 64].

М.П. Кучера також відзначив, що плутанину і непослідовність у визначенні складно-мисових та складних городищ вносить принцип класифікації городищ на планувальні типи за їх соціальним змістом. Відомо, що в укріпленнях складно-мисових городищ розташовувалося місто, проте за П.О. Раппопортом дане городище вже перетворюється у складне. [6, 12] Таким чином, Павло Олександрович дотримувався соціального принципу щодо класифікації городищ.

Не зовсім виправданим на думку Михайла Петровича є виокремлення складних округлих городищ, які П.О. Раппопорт відносить то до окремого типу [7, 198], то до варіанту округлих [7, 48]. Округлі городища (є серед них і не округлі) відрізняються від інших не формою, а просторовим співвідношенням укріплених частин [6, 12].

Серед складних городищ П.О. Раппопорт виділяє окремо городища з двома округлими в плані укріпленими частинами, які розташовуються не в ряд, а навколо одна одної [7, 48, 11–112, 198–199]. М.П. Кучера відзначив, що відмінною рисою складних городищ є також просторове співвідношення їх укріплених частин, а саме укріплені частини розташовуються не вряд, а навколо одна одної [6, 11].

За характером планування оборонних споруд, Павло Олександрович та Михайло Петрович у власних класифікаціях виділяють наступні локальні групи: перший, як підтип округлих городищ виділяє укріплення, оточені кількома концентричними лініями валів та ровів та групу городищ Болохівської землі; другий виділяє групу городищ з багаторядними оборонними лініями; південнобузьку групу городищ та групу за особливостями городищ роменської культури.

П.О. Раппопорт при розробці класифікації, розділив городища на групи та типи за найбільш суттєвою ознакою – особливостями в розташуванні на місцевості військово-інженерних засобів захисту. А.В. Куза та М.П. Кучера систематизували укріплені поселення за соціально-економічною ознакою.

М.П. Кучера відзначив, що П.О. Раппопорт паралельно дотримується соціального принципу. Якщо складно-мисове городище належить до залишків міського поселення, то таке городище відноситься вже до складного типу [6, 11].

Основним недоліком типології слов'яно-руського часу М.П. Кучери є недостатнє вивчення проблеми щодо використання слов'янами городищ раніших часів, в першу чергу великих з ускладненим плануванням, що призводить до помилок у висвітленні історії оборонного будівництва.

Отже, після опрацювання класифікацій П.О. Раппопорта, А.В. Кузи, М.П. Кучери можна зробити такі висновки.

Обстеживши та уточнивши час спорудження сотень городищ давньоруського часу (частину укріплених поселень VII – VIII ст.), з точки зору їх загальних особливостей, а також як пам'ятки фортифікаційного будівництва та військово-інженерного мистецтва П.О. Раппопорт дослідив, продатував, зафіксував сотні схем, розрізів та реконструкцій їх укріплень. На основі зібраного археологічного матеріалу дослідник систематизував городища X–XIV ст.

За плануванням оборонних споруд Павло Олександрович поділяв городища на такі типи: мисові, острівні, округлі, напівкруглі, складно-мисові, складні, «волинського типу». За своєрідними особливостями виділено групу Болохівських городищ та як підтип округлих городищ – укріплення, оточені кількома концентричними лініями валів та ровів. Як бачимо, дослідник ставив за мету дослідити саме планування оборонних споруд (що призвело до ряду недоліків даної класифікації), проте, незважаючи на це, йому вдалося докладно описати топографічну номенклатуру.

А.В. Куза обстежив, картографував, продатував більше однієї тисячі городищ, на основі зібраного матеріалу розробив власну систематизацію укріплень X–XIII ст. У її основу було покладено соціально-економічну інтерпретацію городищ давньоруського часу. За топографічним місцем розташування Андрій Васильович поділяв городища на такі категорії: на мисах; на пагорбах та останцях; на острівцях (серед болота, рік, озер); на рівній низовині (заплава, луки, поле); на високому плато корінного берега або його

схилі; невизначені (дані по топографії відсутні).

У другій половині XX ст. вивченням та обстеженням значної частини укріплених «градів» східнослов'янських племен та Русі займався М.П. Кучера. На основі зібраних матеріалів він систематизував городища слов'яно-руського часу. Особливістю даної класифікації є те, що Михайло Петрович на відміну від своїх попередників, значно розширив хронологічні рамки типології та виділив лише дві групи укріплень VIII–XIIIст.: прості та складні. За ознакою топографічного розташування укріплень Михайло Петрович поділяв городища VIII–XIII ст. на такі типи: розташовані на останці; мисові; розташовані на краю природної перешкоди; на гряді; на підвищені; на рівній місцевості.

За своєрідними особливостями у плануванні оборонних споруд М.П. Кучера виділяв ряд локальних груп: група укріплених поселень з багаторядними оборонними лініями; південнобузька групу городищ та група за особливостями городищ роменської культури.

Основною проблемо при розробці класифікацій постала недостатня вивченість та обстеження залишків укріплених пунктів, які з різних причин були знищені та випали з поля зору класифікаторів, що в кінцевому результаті не дозволяло отримати повну картину розвитку планових прийомів будівництва укріплень.

Із впевненістю можна стверджувати, що класифікація П.О. Раппопорта послугувала основою як для систематизації А.В. Кузи, так і для типології М.П. Кучери.

У зв'язку із накопиченням на початку XXI ст. нового археологічного матеріалу, обстеженнями та відкриттями нових городищ, в наш час назріла необхідність у розробці нової систематизації городищ, яка би включала в себе переваги та усувала основні недоліки класифікацій XX ст.

Отож, дана робота є спробою узагальнити, виділити основні переваги та недоліки у класифікаціях XX ст. з метою подальшого створення нової класифікації.

1. Бондарець, О. В. Специфіка вивчення давньоруських городищ [Текст] / О. В. Бондарець // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". Теорія та історія культури. – 2006. – Т. 49. – С. 76 - 86.

2. Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич [и др.]; Отв. ред. Б.А. Колчин; Редкол: Б.А. Рыбаков (гл. ред.) [и др.]. – М.: Наука, 1985. – 431 с.

3. Куза А. В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников / А. В. Куза. – Москва: Христианское издательство, 1996. – 254 с.

4. Куза А.В. Малые города Древней Руси / А.В. Куза. – М.: Наука, 1989. – 168 с.

5. Кучера М.П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини / М.П. Кучера // Археологія. – 1978. – Вип. 25. – С. 21-31.

6. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К.: ЙБ НАН України, 1999. – 252 с.

7. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. / П.А. Раппопорт // МИА. – 1967. – №140. – 241 с.

8. Раппопорт П.А. Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо- Западной Руси X – XV вв. / П.А. Раппопорт // М. – Л.: Наука, 1961. – 247 с.

9. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. / П.А. Раппопорт // МИА. – 1956. – № 52. – 183

Мілада МАРТИНЮК ***(Бердичів)***

125 РОКІВ НАЗАД БЕРДИЧІВСЬКИМИ ВУЛИЦЯМИ ХОДИЛА КОНКА

У XVIII столітті населення міста Бердичева стрімко зростало і за період з 1800 до 1850 років кількість жителів збільшилося удесятеро, складаючи 41000 осіб, тоді як в той же час у Києві проживало 50000 мешканців. У 1845 році указом російського царя Бердичів отримав статус міста і на той момент став п'ятим по кількості населення після Києва, Харкова, Миколаєва та Одеси. Цього ж року у Бердичеві створюється міська дума і починає працювати кінна пошта.

Наприкінці XIX століття у губернському місті Бердичеві основним видом транспорту стала конка. Конка – це вид громадського транспорту, яке широко використовувався до переводу залізничної дороги та парову, теплову, електричну або канатну тягу. Найбільш поширенішою областю використання конки був міський транспорт. Конка була попередником електричного трамваю, тому у місті її називали

«бердичівським трамваєм». Бердичівський трамвай – це система трамвая на кінній тязі[3].На жаль, від розвинутої системи сьогодні залишилися лише одні спогади та кілька світлин.

У 1879 році «С одобрения Бердичевской Дворянской опеки между владельцами города и предпринимателями - купцом Павлом Сучковым и Инженерами Александром Гилевичем и Фаддеем Селицким заключен договор»[8].Згідно цього договору підприємцям було дозволено будувати кінно-залізничні дороги для пасажирського та товарного руху строком експлуатації на 48 років та безкоштовно користуватися піском й землею з угідь власників Бердичева, яким вони мали платити по 500 рублів у перші п'ять років, по 750 рублів – у наступні п'ять років та по 1000 рублів – до закінчення строку [там само]. Цим договором було встановлено і плату за проїзд на конці – не більше 10 копійок для вагонів 1-го класу, по 5 копійок за 2-й клас, а за провіз вантажу - від 1 до S копійки за один пуд.

21 грудня 1890 року до Петербургу було надіслано прохання щодо будівництва кінно-залізничної дороги у Бердичеві, проте статс-секретар, дійсний таємний радник та сенатор В.К. Плеве відмовив. Він вказував про недолугість представлених планів, недостачі у сметі, відсутність помічених зупинок та місць, де екіпажі мали розминатися. 19 червня 1891 року план було удосконалено і міністр внутрішніх справ П.М. Дурново затвердив план будівництва бердичівської кінно-залізничної дороги. Навесні цього ж року розпочалися будівельні роботи. Рейки для дороги мали закуплятися в Одесі, проте через те, що перші партії рейок прийшли бракованими, будівництво на деякий час затягнулося.Проте вже 5 серпня 1892 року рух по кінно-залізничній дорозі у Бердичеві було урочисто відкрито.

Взагалі перші міські кінно-залізничні дороги з'явилися в США - у Нью-Йорку (на острові Манхетені у 1852 й в Брукліні у 1853 роках) та Новому Орлеані (1835). В Європі вони були збудовані у Парижі (1854), Лондоні (1861), Женеві (1862), Копенгагені (1863), в Берліні та Відні (1865), Брюсселі, Брні та Ліверпулі (1869). В Африці – в Олександрії (1860), Кейптауні (1863), в Азії – Джакарті та Стамбулі (1869), Латинській Америці – у Мехіко (1857). В Канаді перша кінно-залізна дорога була збудована в Торонто (1861), в Австралії – уСіднеї (1861), в Новій Зеландії – у Нельсоні (1862)[10].

У нижчезазначеній таблиці зазначено роки виникнення конок та їх термін дії у містах колишньої Російської імперії (територія України)[1]:

Дата створення конки	Міста Російської імперії (територія України)	Термін дії конки	Дата закриття конки
1880	Одеса	27	1907
1880	Львів	?	?
1882	Харків	24	1906
1884?	Коломия	60	1944
1891	Київ	4	1895
1892	Бердичів	29	1921
1897	Кіровоград	44	1941
1897	Миколаїв	?	?
1887	Дніпро	?	?
1897?	Чернівці	69	1967
1899	Кременчук	22	1921
1899	Житомир	?	?
1913	Вінниця	?	?
1915	Ніжин	?	?

Як бачимо, серед великих міст України Бердичів посідав шосте місце по часу введення в експлуатацію міської конки та приблизно четверте – по термінам дії (29 років).

На перших порах нові конки викликали захоплення у містян. Тогочасні газети писали: «Гарно, чисто, швидко – любо глянути!». Перші конки в Бердичеві, хоча і були повільними, проте краще захищеними від погодних капризів на відміну від так званих «скелетних» московських, бакинських та харківських конок, у яких взимку було дуже холодно [2].

Єдина лінія (один маршрут) пролягала від залізничного вокзалу вулицями Білопільською (колишня вул. К. Лібкнехта)до монастиря Босих кармелітів і закінчувалася біля мосту через річку Гнилоп'ять. Ширина колії складала 1000 м [8]. Дорога була збудована на рівнинній місцевості, оскільки будь-які підйоми потребували будівництва більшої кількості плавних кривих та впрягання додаткових коней, що потребувало

зайвих великих затрат. На лінії з роз'їздами протяжністю 4 км працювали шість однокінних вагонів на 16 місць, ходили вони з інтервалом у 7-8 хвилин [9].

Конки експлуатувалися як з літніми відкритими, так і закритими вагонами. Останні мали два вида. Для поліпшення стану рухомого складу потягу у вагонах салони були поділені на 1-й та 2-й класи. Різниці, крім вартості (8 копійок за 1-й клас та 5 копійок за 2-й клас), обмежувалися лише наявністю шкіряної оббивки сидінь на лавках у вагонах 1-го класу. Решту грошей, які спочатку були заплановані на поліпшення стану вагонів, власники конки згодом стали забирати собі [7]. Це все призвело до того, що у 1901 році кінно-залізна дорога була визнана, як писала газета «Киевлянин», «печальным наследием прошлого». Газета критикувала власницьку економію у місті, що ігнорувала інтереси населення. Дісталось у статті і адміністрації конки, яка брала плату у деякі місця міста вищу за встановлену [8]. У ній писалося: «Чтобы придать при этом законный вид и толк, средние две скамьи в каждом вагоне были оббиты красной клеенкой и названы 1-классом с платой по 8 копеек, в отличие от двух крайних скамеек с платой по 5 копеек»[там само].

Крім того, періодично виникав спір з правлінням Південно-Західної залізниці: вони то дозволяли, аби конка підходила до двох бердичівських вокзалів – Південно-Західних залізничних доріг та Житомирських під'їзних шляхів – то суворо забороняли, що вносило безлад у роботі конок.

До 1898 кроку бердичівська конка належала купцю з Києва Моісею Івановичу Зайцеву. Того ж року міську транспортну систему придбало акціонерне товариство «Бердичівські трамваї» («Tramwaysde Berditcheff, societeanonyme a Bruxelles»), що належало Гергердту и Лаурелю[7]. Проте вже у 1905 році вони продали систему бельгійському банкіру Ампену (Емпену), який керував конкою до самого її закриття у 1921 році[8, с. 19].

4 травня 1905 року під впливом соціал-демократичної організації у Бердичеві почалися масові страйки працівників типографій, майстерень, цирульнь та декількох міських магазинів [12]. 17 травня їх підтримали биндюжники та робітники міської конки, які вимагали зменшення тривалості робочого дня та підвищення заробітної платні. Згідно рапорту київського губернатора київському генерал-губернатору Клейгельсу, який управляв Київською, Волинською та Подольською губерніями, вже 23 травня, після досягнення домовленостей між адміністрацією та робітниками, конка відновила роботу.

Пізніше, 1913 року, планувалося розпочати електрифікацію лінії, однак цим планам завадила Перша світова війна[3]. Тому лінію електрифіковано так і не було.

Де ж знаходився трамвайний парк бердичівських конок? Відомий у місті краєзнавець А. Горобчук стверджує, що серце бердичівської конки – її трамвайний парк знаходився на місці, де нині стоїть будівля НВК №10 [11]. Саме на місці нинішньої школи у 80-х роках XIX століття на початку вулиці Семенівської власник заводу «Прогрес» Леопольд Плахецький збудував одноповерховий будинок, в якому розмістилась контора, а з південного боку від неї влаштували трамвайний парк. Далі він наводить цікавий факт, що коли у 1971 році розпочали будівництво нового корпусу середньої школи №10, то з котловану дістали рейки - ті самі, з яких колись складалося велике кільце трамвайного парку[там само].

Власники бердичівської конки змінювалися майже щороку, що відображалося на незадовільному стані рельсового шляху та вагонів. Тому вона проіснувала лише до 1921 року. Згодом частина рейок була розібрана, а частина вкрилася товстим шаром сірого асфальту, який назавжди висунув на задворки історії таке явище як «бердичівський трамвай».

---

1. Транспорт в России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://forum.tr.ru/read.php?1,95992,page=all.

2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://feldgrau.info/component/content/article?id=15341:relsovye-omnibusy.

3. Електротранспорт України: Енциклопедичний путівник / С. Тархов, К. Козлов, А. Оландер. - Київ: Сидоренко В. Б., 2010. - 912 с.

4. Транспорт-конки-трамваи-экипажи-поезда-метро[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://waronline.org/fora/index.php?threads/Транспорт-конки-трамваи-экипажи-поезда-метро.5174/.

5. Двинут вагон электрическою силою...[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading.club/chapter.php/15138/3/Godes_-_Etot_novyii_staryii_tramvaii.html..

6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shiva16.livejournal.com/18333.html.

7. Шпаков І. Конка Бердичева[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading.club/chapter.php/15138/3/Godes_-_Etot_novyii_staryii_tramvaii.html.

8. Пассюк С. Конка в Бердичеві//Филокартия, 2011. - №5 (25). – С. 19.

9. Киевский трамвайный форум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: forums.mashke.org/cgi-

bin\forum.cgi? n=1&a=1m&t=2017.

10. Конно-железная дорога [Електронна ресурс]. – Режим доступу: http://knowledge.su/k/konno-zheleznaya-doroga.

11. Чи знали ви, що…[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://berdychiv.in.ua/чи-знали-ви-що/.

12. Бердичевская окружнаякомиссия по проведению 20-летнего юбилея 1905 года (заметки и воспоминания), - 1927. – С. 17.

Віктор МЕЛЬНИК ***(Вінниця)***

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО ТА СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ПРОСТІР

Волинь, як етнографічна та історико-географічна область, відіграла надзвичайно важливу роль в українській історії. Протягом тривалого часу Волинь була частиною стратегічного шляху між Сходом і Заходом, який використовувався для торгівельної, культурної, політичної комунікації. Велике політичне значення в українській історії має факт об'єднання Галицької і Волинської земель (1199 рік). Історія даного утворення висвітлюється у великій кількості наукових праць, значення яких важко переоцінити. Однак, осмислення досвіду державотворення Галицько-Волинського князівства буде неповноцінним, якщо ми не спробуємо надати йому оцінку з історико-правових позицій. Цьому питанню присвячена наша стаття.

Видатний український історик, професор Олександр Оглоблин (1899-1992) писав: «Як історик документальної школи, я стою на грунті джерельних фактів і там шукаю історичної істини. Дослід для мене *все*, але лише той дослід, де наслідки аналізи освітлені світлом синтези. Факти без синтези так само недостатні і непереконливі для мене, як і синтеза без фактів. Я абсолютно відкидаю *будь-яку* підпорядкованість історії, як науки, *будь-яким* стороннім цілям та завданням, інтересам та бажанням, навіть найкращим і найшляхетнішим. Я – противник нагинання історичних фактів чи концепцій до якихось політичних, а навіть патріотичних інтересів. І я згоден з тим, хто сказав, що патріотизм – це чеснота, а не наукова метода» [13, с. 33].

Слова О. П. Оглоблина, на наш погляд, можуть послугувати чудовим епіграфом для будь-якої програмної праці вченого-історика. Вони змушують замислитись над перевагами історії *істинної* у порівнянні з історією *бажаною*. Не важко помітити, що тенденція розвитку східноєвропейської історіографії протягом останніх років частіше внутрішньо орієнтована. Позитивний вимір цього явища очевидний тоді, коли мова йде про краєзнавство, історичну географію, етнологію. Не може бути нічого важливішого з позицій суспільної користі, ніж масове вивчення і популяризація минулого рідного краю (країни, регіону, району, населеного пункту). Однак, це не означає, що локалізація дослідницького інтересу вченого (не тільки історика, але і ширше – гуманітарія) мусить призвести до локалізації його наукових висновків.

Намагаючись обґрунтувати засади політичної окремішності своїх націй, більшість східноєвропейських істориків, політологів і правників витрачають талант і можливості на «приземлення» соціально-історичних процесів, подій, явищ економічного життя. Вони орієнтують наукові пошуки на виконання політичних завдань. Дуже добре, коли ці завдання відповідають світогляду чи ідеологічній спрямованості науковця як особистості. Однак, східноєвропейська історіографія знає багатьох авторів, що готові змінювати світогляд на догоду кожній новій правлячій «еліті». Невже ми не маємо прикладу українських істориків, що після здобуття Україною незалежності в 1991 році, негайно перефарбувались із ідейних комуністів у національно свідомих вчених? Чи може в таких умовах вітчизняна історична наука, що керується переважно вихідцями із цього «покоління» науковців, претендувати на істинне висвітлення історії української державності, української нації, української культури?

Тим не менше, вже сформовані постсоціалістичні традиції університетського викладання (з нашого досвіду, ми можемо говорити про українські та польські вищі навчальні заклади) базуються на догматизації та «аксіоматизації» наспіх розроблених тез і висновків, що більше нагадують ярлики [про це див. також у Я. Дашкевича: 4, с. 405]. Все менше уваги приділяється вихованню історико-критичного мислення – як на рівні університетів, так і у масовому інформаційному просторі.

Як відомо, некритичне ставлення дослідника-гуманітарія до минулого своєї Батьківщини, не лише призводить до надмірного перебільшення успіхів і перемог, але і заважає тверезо оцінити історичний процес задля уникнення його помилок (хоча б найбільш грубих та систематичних) у майбутньому.

Зрозуміло, що історія перемог та успіхів повинна існувати як популярна історія масового вжитку, як засіб мобілізації широких верств населення у вирішальну хвилину. Однак, популярний виклад історичних подій із безапеляційним визначенням «чорного» та «білого», «правих» і «винних», «переможців» і «переможених» не може підміняти знання та усвідомлення істин минулого серед науковців та управлінців. Ми пропонуємо взяти на методологічне озброєння тезу сучасного російського автора Сергія Нечаєва: «Істинна історія (якщо така взагалі існує) сувора і абсолютно не проста. З усієї сукупності суб'єктивних оцінок так звана громадська думка («легковірна та забобонна традиція») має схильність обирати щось одне, і це «щось» швидко перетворюється в ярлик, який спочатку приклеюється до людини (або суспільства – В. М.), а потім так сильно приростає до неї, що починає закривати справжнє обличчя» [12, с. 7].

Перед історією права сьогодні стоїть дуже важливе завдання – встановлювати юридичну істину в історичному процесі. Оскільки юриспруденція є точною наукою, то історія права також мусить оперувати точними фактами і визначеннями. Це, між іншим, слугує межею між історією юридичною та історією політичною. Якщо для останньої зміст дослідження складає легітимність подій, явищ і конкретних дій, то історія права зобов'язана оперувати виключно легальністю.

Французький юрист Рудольф Дарест (1824-1911) ще в 1889 році писав: «З правом нині відбувається те, що, на початку нашого століття, сталося з наукою про мову. Коли стала відомою мова санскрит і коли були відкриті закони перетворення мови в залежності від часу та місця, то виявилось, що для прогресу науки недостатньо чистого мислення і що вивчати одну якусь мову, хоча б це була грецька або латина, означає дарма витрачати час. Те ж саме стосується і правової науки. Вона збивається з істинного шляху, коли віддає себе одному абстрактному мисленню; вона тільки бачить, але не розуміє, якщо обмежується вивченням одного якого-небудь законодавства, будуть це Дигести чи Code civil. Повне розуміння стане для неї доступним лише тоді, коли вона познайомиться з кожним законодавчим пам'ятником, коли вона порівняє їх між собою та узагальнить у всій їхній сукупності. Тільки за допомогою цього методу, вона буде в стані відрізнити в кожній установі елемент безумовний, що походить від самої природи людини, її розуму, від елементу відносного, що безкінечно змінюється під впливом зовнішніх обставин. Саме ця зміна, ця еволюція, як тепер кажуть, здійснюється повсюди за відомими законами, котрі виокремлюються і стають очевидними завдяки взаємному порівнянню. Ось чому право складає науку, а не збірник рішень і текстів, не просте емпіричне знання» [3, с. 7].

Внутрішня закритість історії права, її розробка у руслі «масової інформаційної культури» перетворюють цілу наукову галузь в суху теоретико-методологічну платформу для національно-орієнтованих студій. Історія права в багатьох країнах «обслуговує» інтереси національно-історичних шкіл. Вона політизується, що розмиває у науковому середовищі сприйняття її культурної сутності. Учені поступово підпорядковують «істинну» легальність «необхідній» легітимності. Таким чином, історія перетворюється з науки в цікавий, але безвихідний жанр белетристики.

Отже, теоретико-методологічна основа сучасного історико-юридичного аналізу має враховувати наступні реалії. Східноєвропейська історіографія загалом і поодинці внутрішньо орієнтована. Вона повністю зосереджена на обстоюванні «національного «Я» та політичної свідомості націй. Ті наукові школи, яких ми називаємо «національно-історичними», спроможні задля виконання політичних завдань на спрощення та навіть перекручування фактів. Претендуючи на певне «геополітичне значення», висновки більшості представників цих шкіл нехтують глобалістикою, глобальним підходом до історичного процесу. Підтвердженням для наших слів (в українському контексті) може стати будь-який вітчизняний університетський підручник з історії України або історії української державності та права.

Ще Василь Осипович Ключевський (1841-1911) писав: «Змістом історії як окремої науки, спеціальної галузі наукового знання слугує *історичний процес*, тобто хід, умови та успіхи людського співжиття або життя людства в його розвитку і результатах. Людське співжиття – такий самий факт світового буття, як і життя природи, що оточує нас. Наукове пізнання цього факту – така ж невгамовна потреба людського розуму, як і вивчення життя цієї природи. Людське співжиття виражене у різноманітних людських союзах, що можуть бути названі історичними тілами і, які виникають, ростуть, розмножуються, переходять один в одного і, нарешті, знищуються, – словом, народжуються, живуть та помирають неначе органічні тіла природи. Виникнення, ріст і зміна цих союзів з усіма умовами та наслідками їх життя є тим, що ми називаємо *історичним процесом*» [6, с. 34].

Хіба не правий видатний російський історик та історіограф? Хіба не базується життя людини на соціальних зв'язках, союзах, на тому, що він називає «історичними тілами»? Основою кожного суспільства є родина. Фундаментом стабільної соціальної організації була, є і буде міцна родина зі своїми родинними інтересами. Родина продукує подальший розвиток соціальних зв'язків. Ось чому родинний інтерес в

історичному процесі слід визначити первинним соціальним інтересом. Національний інтерес – наслідок. Причина та основа світогляду, соціалізації, всього життя людини – у сім'ї, в родині.

Виникнення всіх без виключення соціальних структур («людських союзів» за Василем Ключевським) стало можливим завдяки родинній організації. І сьогодні, будь-яка нова соціальна структура, що розвивається або може розвинутись, є продуктом родинного виховання індивідів, що її утворюють. Цю тезу ми пропонуємо визначити як *перше правило юридичної історії*.

Соціальна еволюція, врешті-решт, приводить нас від родини до держави. Це твердження не етатистське, адже ми в основу соціально-правового поступу поставили родину. «Громадянське суспільство» виступає яскравим, але не настільки важливим для юридичної історії «людським союзом», як держава чи родина. Держава, як і родина, виникає на управлінських засадах. «Громадянське суспільство», у свою чергу, є витвором позадержавним (часто – антидержавним) і «неродинним». (На наш погляд, воно має реакційне щодо родинно-державної еволюційної системи походження).

Д. Є. Погорілий наводить визначення «держави», яке сьогодні використовується як політологами, так і соціологами: «Держава – це універсальна, суверенна політична форма організації суспільства, центральний інститут політичної системи, створюваний для організації та управління життям населення на певній території за допомогою публічної влади, що має обов'язковий характер» [15, с. 74]. Підкреслимо, що для держави (як *факту державності*), поза «територією», «населенням», «фактом громадянства», «системою публічного управління», «державними символами», найголовнішим атрибутом є *«суверенність»* як «верховенство, повнота й незалежність політичної влади» [15, с. 73]. Цей аспект розмежовує політологічний і юридичний наукові дискурси. Політична історія припускає наявність державних організмів, що не володіють абсолютною незалежністю політичної влади. Вони, принаймні, визнаються суб'єктами «політичного процесу». Історія права не може собі дозволити визнати державою утворення, в незалежності політичної влади якого існують сумніви.

Наприклад, історія ранньосередньовічної державності Європи після падіння Західної Римської імперії. Смерть останнього західного імператора Юліана Непота (476-480) надала східному імператору Зенону (476-491) право володарювати над двома імперіями. Де-юре, ця ситуація зберігалась аж до 812 року, коли візантійський (східноримський) імператор Михайло I (811-813) визнав Західну імперію Карла Великого рівним за значенням політико-правовим утворенням. Це означає, що протягом 480-812 років усі держави Європейського континенту (ширше – *абсолютно всі християнські держави світу*) юридично входили до складу Римської імперії, репрезентованої Східною Римською імперією (Візантією). Однак, це було не так політично. Італія, що де-юре була провінцією Візантії, знаходилась під політичним контролем остготів (493-536), а з 568 року була завойована лангобардами. Існували самостійні королівства вандалів, вестготів, франків, бургундів, які де-юре виступали римськими провінціями, а де-факто – окремими державами.

Юрій Терещенко у статті «Монархічно-династичний принцип в українській державній традиції» зазначає: «Офіційна політична доктрина Візантії базувалась на концепції трансформації Римської імперії в нову світову християнську державу, яка мала об'єднати всю ойкумену під егідою нового Риму – Константинополя. Відповідно головою християнського світу вважався василевс, який іменував себе «непорушним стовпом усіх хрещених, захисником догматів Христа» [16, с. 67].

Коронація Карла Великого у 800 році стала переломним моментом, що політично оформив наявність двох світових (християнських) імперій (в політичному розумінні – наддержав) – Західної та Візантійської. Однак, ні імператриця Ірина (795-802), ні імператор Никифор I (802-811), незважаючи на тривалі дипломатичні переговори, так і не визнали правосуб'єктності Західної імперії. Цей історичний крок здійснив василевс Михайло I (811-813). Надалі офіційний Константинополь визнавав імператорський титул Каролінгів та їхнє право на управління «варварськими королівствами».

Верденський акт 843 року є першим джерелом, який свідчить про *юридичну появу на світ* нових держав у Європі (окрім Візантійської та Західної імперій). Він закінчив нетривале правове існування Західної імперії Каролінгів (812-843), але став початком самостійного юридичного розвитку Франції, Німеччини, Лотарингії.

Так чи інакше, але поява нових державних утворень на мапі Європи не означала їхньої повної суверенізації. Важливо усвідомити, що король християнської країни не був найвищим сувереном на своїй землі. Де-юре, він був намісником тієї особи (*особи-інституту*), що надала йому дозвіл і коронувала його. У відповідності до цієї тези, у середньовічній Європі було три найголовніших юридичних особи – Папа Римський, візантійський василевс та імператор Заходу (з 962 року – Священної Римської імперії). Про це у згадуваній статті пише і професор Ю. Терещенко: «у середньовічній Європі право надавати тим чи іншим монархам королівську гідність мали три особи – візантійський та германський імператори і

римський папа» [16, с. 68].

Вище ми писали про родинний характер соціальної та юридичної генези держави. Розглянуті приклади правового характеру середньовічної державності у Європі дозволяють говорити про *родинну концепцію в історії права*. Сутність її полягає не лише у визначенні сімейності як соціального підґрунтя державного утворення в цілому, але і в органічній близькості життя державного до життя сімейного. Середньовічна Європа була влаштована таким чином: 480-812 рр. – одна світова християнська держава (Східна Римська імперія), що мала територіальне ядро (Візантія), поліетнічне населення, законні права на всі християнські землі (останні дві характеристики вказують на *родинний тип візантійського устрою*); 812-1054 рр. – дві світові християнські держави (Східна Римська імперія та Захід) і три світові володарі (Папа Римський і два імператори), що знаходились в межах одного культурно-релігійного простору, базувались на традиціях римського співжиття (*родинність*); 1054-1453 – дві світові держави (Східна Римська імперія та Священна Римська імперія), які репрезентували дві культурні течії одного релігійного простору та інкорпорували до свого складу різноетнічні державні утворення (королівства) на засадах конфедеративних або федеративних (*родинність*). Мусимо підкреслити, що «родинність» у даному випадку не має позитивного чи негативного забарвлення. Йдеться про тип взаємних відносин, про міждержавні стосунки, про поняття *Європейського середньовічного юридичного простору*. У рамках цього *єдиного родинного простору політичних організмів та організацій* виникла система договірних юридичних норм, що регулювали міждержавні стосунки – міжнародне право. Еволюція системи міжнародного права відбувалась у контексті становлення теорії та практики міжнародної правосуб'єктності [11].

Міжнародна правосуб'єктність державних утворень, на наш погляд, повинна складати головний зміст історії міжнародного права, оскільки «міжнародне право визначає реальний механізм взаємодії й діяльності суб'єктів міжнародних відносин» [15, с. 205]. Через призму міжнародної правосуб'єктності потрібно починати вивчення юридичної історії Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Перед нами знаходиться яскравий епізод української історії – Галицько-Волинське князівство, що протягом останнього століття повністю перебував під «історіографічним контролем» національно-історичної школи. Відповідно, сучасна література з історії Галицько-Волинського князівства наповнена ідеологічними нашаруваннями та політизованими підходами, очищення від яких – актуальне завдання історії права. Задля його виконання ми мусимо звернутись до першопочатків вітчизняної національної історіографії.

Уперше виключне значення Галицько-Волинської «державності» в загальному контексті українського історичного процесу підкреслив М. С. Грушевський (1866-1934). Концентрація його уваги навколо даної проблеми поглибилась після публікації програмної статті «Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці» (була надрукована в 1892 році у першому томі «Записок НТШ» під творчим псевдонімом «Михайло Сергієнко»). Найсвіжіший аналіз праці міститься у монографії Р. Я. Пирога та В. В. Тельвака, де зазначається: «ця стаття стала своєрідним лакмусовим папірцем, що визначив розклад сил не лише в українській науці, а й у вітчизняному інтелектуальному середовищі того часу загалом» [14, с. 83].

Михайло Грушевський зосередив свою увагу на «татарських болохівських громадах», що відмовлялись підкорятися владі Данила Галицького. Цю відмову Грушевський тлумачить з позицій загального розладу системи державного управління на теренах колишньої Київської Русі. Він констатує: «Ми ж, не збавляючи ціни державі, яко культурній і поступовій формі, одначе тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає запомогу духово-моральному, економічному й політичному розвитку громади. Скільки ми розуміємо державний устрій тогочасної України-Руси, не можна сказати, що б він задовольняв такі бажання» [2, с. 27]. Вже у статті «Звичайна схема «руської» історії та справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства» (1904) М. С. Грушевський створює теоретичний фундамент української *національно-орієнтованої історії* (незалежно від приналежності кожного її представника до певного історіографічного, методологічного напрямку, ми пропонуємо розглядати всю сукупність національно-орієнтованих істориків як *національно-історичну школу*). Р. Я. Пиріг та В. В. Тельвак вказують: «М. Грушевський вважав спадкоємницею Київської Русі не Володимиро-Суздальську землю, а Галицько-Волинське князівство» [14, с. 159]. У 5-му томі Історії України-Руси Грушевський писав, що Галицько-Волинська держава «протянула іще ціле століте по упадку Києва в повній силі традиції великодержавної політики, й життя, князівсько-дружинного режиму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київською державою» [14, с. 159].

У будь-якому разі, «схема» історії Галицько-Волинської держави, що сьогодні представлена в українській історіографії, була створена Михайлом Грушевським. Він запропонував основу для концепції «українського П'ємонту», за якою, у часи падіння державотворчих сил на Наддніпрянській («Великій») Україні, їхні паростки проростали в Галичині. Її спільну з Волинським князівством «державу» Грушевський

називає істинним та єдиним спадкоємцем Київської Русі, що стало першим каменем зіткнення між російською і українською історіографіями. Грушевський поділяє «історію Галицько-Волинської Русі» на два періоди: перший – правління князів Романа Мстиславича (1199-1205) та Данила Романовича (1205-1264); другий – занепад Галицько-Волинської державності у 1264-1340 роках [14, с. 159].

Український історик права Ростислав Митрофанович Лащенко (1878-1929) став одним із тих, хто переніс «схему» Михайла Грушевського на історико-юридичну науку [17, с. 3]. У національно-орієнтованих «Лекціях по історії українського права» (читались протягом 1923-1924 рр. в Українському університеті Праги) Р. Лащенко пише: «Сумніву не може бути в тому, що залежність розвитку життя національно-культурного від життя державного надзвичайна. Лише при свобідному виявленні всіх своїх творчих сил народ може високо піднести і своє культурне життя; а свобідне виявлення всіх творчих сил народу нашого може забезпечити лише така форма державного ладу, яка відповідає правним думкам, правним традиціям і взагалі правним ідеалам українського народу» [10, с. 167-168]. Ми могли б цілком погодитись із цією тезою за умови, якби запропонована Ростиславом Лащенком ідеальна форма державного ладу також відповідала міжнародній ситуації та міжнародним правовим традиціям, нехтування якими якраз і перетворює національно-історичну школу в закритий клуб самообмежених вчених.

У праці Лащенка нас цікавить факт розвитку автором концепції Грушевського про «татарські болохівські громади», що, на його думку, були протестом народних мас проти боярського свавілля, визначеного Лащенком у якості головної ознаки галицько-волинської державності [10, с. 150-155]. Ось на чому він акцентує: «чогось бракувало для дальшого розвитку галицької державності. Ми вже вище зазначили тенденцію і змагання галицького боярства щодо зосередження у своїх руках впливів на політичне життя. Ці тенденції, зокрема під впливами аристократичної Польщі, визначилися також і на Волині, серед її місцевого боярства. Сумніву не може бути в тому, що ці аристократичні тенденції галицького боярства, боротьба бояр за владу, їх інтриги, сперечання, нехтування громадськими інтересами, тенденції до використання своїх впливів у особистих інтересах і спричинилися, головним чином, до занепаду в середині XIV в. Галицько-Володимирської держави. Утворення на Волині, очевидно й далі на схід в суміжних з татарами територіях, автономних громад «людей татарських», що, можливо, цілком свідомо потяглися до татар, аби не зазнавати панування боярства, безумовно треба вважати реакцією народних мас проти поширення боярської гегемонії та особистих прав бояр за рахунок прав народу» [10, с. 153-154].

Галицько-Волинський державний організм оформився як боярська олігархія. У контексті феодалізації Київської Русі, боярська олігархія галичан і волинян лише відображала загальну тенденцію до зменшення князівської влади. Враховуючи фактор боярсько-олігархічного устрою Галицько-Волинського князівства, децентралізаційні тенденції, що панували в ньому (згадаймо про болохівців і «татарських людей»), ми пропонуємо концептуальне бачення («схему» за М. С. Грушевським та В. О. Ключевським) правової історії даного утворення в контексті еволюції середньовічного юридичного простору Європи.

1. Великокнязівська влада в Києві розвинулась як реакція норманських вождів на великий зовнішньо-торгівельний потенціал дніпровського річкового шляху [6]. Існуючі до IX століття автохтонні протодержавні форми політико-правового устрою не змогли розвинутись самостійно, без германської творчої допомоги («варягів»). При цьому, фактор автохтонної політичної еволюції не можна повністю відкидати. Він став фоном, використаним норманами у процесі об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва.

Київська Русь, де-юре, була залежна від Візантійської імперії. Цей факт базується на міжнародно-правовому значенні Східної Римської імперії (світової християнської держави), на підлеглому статусі київських великих князів щодо візантійських василевсів, на здійсненні Константинополем церковної юрисдикції в межах Русі. З точки зору міжнародного права, Київська Русь не володіла міжнародною правосуб'єктністю, була підлеглою владі василевса. Політично ця норма переважно не дотримувалась. Вона була чистою формальністю (за винятком релігійно-політичної сфери).

2. Київська Русь була влаштована за принципами генеалогічної федерації племінних (згодом обласних) об'єднань. В. О. Ключевський писав, що Київська Русь «представляла собою не союз князів чи областей, а союз областей через князів» [6, с. 210]. Для розуміння політичної формації під назвою «Київська Русь» варто погодитися зі словами дослідника творчості Ключевського В. А. Александрова: «єдність базувалась не на «державній» основі, а на «земській, народній», що відображалося, зокрема, в існуванні у містах народних зібрань (віче) та у договорах (ряди), що укладались між містами і князями. Саме земська основа обумовлювала зв'язки племінні, економічні, соціальні та церковно-моральні, що поєднували всі області у єдине ціле» [1, с. 374]. Відповідно, що у процесі феодального розпаду Київської Русі, активізувалось протистояння між земською і князівсько-державною основою. Боярська олігархізація Галицько-Волинської землі – яскрава сторінка цього протистояння [7; 9]. Устрій правонаступниці Київської

Русі не міг далеко піти від генеалогічної федерації. Створення Галицько-Волинського князівства у 1199 році шляхом об'єднання Галицької та Волинської землі князем Романом Мстиславичем (1199-1205) є свідченням правильності цієї тези.

3. Роман Мстиславович отримав пропозицію від Папи Інокентія III про коронацію (1204). Цю пропозицію було відхилено. Водночас, Роман Мстиславович (1199-1205), вперше після Ізяслава Ярославовича, іменувався Romanus rex Ruthenorum у європейських джерелах [16, с. 75]. Це означає, що Роман Мстиславович: а) або мав уже підтвердження цього титулу від однієї з трьох осіб, що мали право коронувати правителів (Папа Римський, візантійський і германський імператори); б) або отримав його на підставі володіння київським столом (з 1202 року). Оскільки візантійські джерела називають Романа «царем в усій Руській землі» [16, с. 75], то ми маємо серйозну підставу припускати, що його титул базувався на візантійській юридичній традиції. У такому випадку, Роман Мстиславович, як і великі князі київські, де-юре, перебував у статусі васала візантійських імператорів.

4. Роман Мстиславович загинув у 1205 році під час походу вглиб польської території. Як відомо, попередній 1204 рік був трагічною датою в історії Візантійської імперії. 13 квітня 1204 року хрестоносці захопили Константинополь і спробували розділити Східну Римську імперію. Естафета східноримської державності до відновлення контролю над Константинополем (25 липня 1261 року) перебувала в руках Нікейської імперії. Але, враховуючи хиткі позиції Нікейської імперії, а також проголошення хрестоносцями Латинської імперії із центром у Константинополі (в 1204 році «латинським імператором» Константинополя коронували Балдуїна I, ми можемо припустити, що подальше політичне зближення галицько-волинських правителів із Папським Римом носило кон'юнктурний характер. Воно було продиктовано встановленням контролю з боку Риму (в 1204-1261 рр.) над традиційним сюзереном русичів – Візантією.

Така зміна політичної кон'юнктури могла стати однією з причин поглиблення союзницьких контактів між Романом Мстиславовичем і претендентом на титул імператора Священної Римської імперії – німецьким королем Філіпом Швабським (1198-1208). Юрій Терещенко допускає можливість очікування Романом коронації з боку Філіпа Швабського [16, с. 75]. Однак, така коронація автоматично означала б перехід Галицько-Волинського князівства до складу Священної Римської імперії, хоч і в новому статусі «королівства».

5. Повстання бояр проти малолітніх дітей Романа (Данила і Василька Романовичів) призвело до тривалої «смути», що тривала від смерті Романа (1205 рік) до перемоги військ Данила Романовича Галицького (1205-1264) над польсько-угорсько-боярським союзом у Ярославській битві (1245). Під час цієї смути, що супроводжувалась систематичними іноземними інтервенціями (зокрема, мадярськими та польськими), угорський король Андрій II (1205-1235) використовував титул «король Галичини і Володимирщини», а в 1214-1215 рр. вів переговори із Римським Престолом про «коронацію» свого сина князя Коломана (1214-1215) «відповідно королівській гідності, щоб тішився одержанням корони від Вашої щедроти, подібно як королівським помазанням від Апостольського Престолу» [16, с. 76]. Цікаво, що ще за часів правління Гейзи I (1074-1077), мадярські королі визнавали себе васалами Візантійської імперії.

Зміна васальної приналежності в країнах Центральної Європи з часом набула статусу «політичної традиції». Часта зміна політичної орієнтації з Риму на Константинополь і навпаки мала місце в Хорватському королівстві (існувало протягом 925-1102), а також в Угорщині та Болгарії. Отримання правителем певної країни корони з рук імператорів автоматично інкорпорувало їхню країну (де-юре) в склад східної або західної імперії. Коронація Папою Римським створювала для такої країни малодосліджений історико-правовою наукою прецедент Апостольської юрисдикції.

6. Перехід Галицько-Волинського князівства під Апостольську юрисдикцію відбувся після коронації Данила Романовича з боку Папи Інокентія IV в 1253 році. Ця коронація не нівелювала юридичний зв'язок між Галицько-Волинською Руссю та Візантією. Вона, значною мірою, стала лише підтвердженням з боку Риму візантійського ставлення до цієї території. Королівський титул у подальшому використовували нащадки Данила Галицького (1205-1264) – Юрій I Львович (1301-1308), Лев II Юрійович (1308-1323). У 1325-1340 роках «руським королем» іменувався галицький і волинський князь Юрій II Болеслав, за походженням поляк.

1340 рік став початком кінця Галицько-Волинського князівства. Титул «короля Галичини і Володимирії» у подальшому використовувався неодноразово [5, с. 30-31]. Хоча литовський володар Любарт Гедимінович продовжував іменувати себе «руським королем» (1340-1349), польський військово-політичний вплив ставав усе більш відчутним. Врешті-решт, Волинь стала частиною Великого князівства Литовського, а Галичина в 1387 році юридично увійшла до складу Польського королівства.

Запропонований нами дискурс базується на родинній концепції історії права. Він розглядає

середньовічну Європу як єдиний юридичний простір (релігійно-політичний і васально-сюзеренних зв'язків). Галицько-Волинська Русь була складовою частиною цього простору. Будучи одним із правонаступників Київської Русі, Галицько-Волинське князівство було васалом Візантійської імперії. Разом із тим, після падіння Константинополя в 1204 році, стають більш тіснішими та помітнішими для очей історика його намагання підтримувати теплі стосунки з Папством. Однак, про повний відхід Галицько-Волинського князівства від формального візантійського сюзеренітету можна говорити лише розглядаючи інкорпорацію його територій Польським королівством.

1.Александров В. А. Послесловие. / В. А. Александров. // Ключевский В. О. Сочинения: в 9-ти томах. Том 1. Курс русской истории. Ч. 1. / Под ред. В. Л. Янина. – М.: Мысль, 1987. – с. 367-388.

2. Грушевський М. С. (Сергієнко М.) Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці. / М. Сергієнко. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1892. – Т. 1. – с. 1-28.

3. Дарест Р. Исследования по истории права. / Рудольф Дарест. – М.: Книжный дом «Либроком», 2016. – 392 с.

4. Дашкевич Я. Р. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. / Я. Р. Дашкевич. – 3-тє вид., доп. – Л.: Літературна агенція «Піраміда», 2016. – 924 с.

5. Ісаєвич Я. Д. Галицьке королівство. / Я. Д. Ісаєвич. // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2003. – с. 30-31.

6. Ключевский В. О. Сочинения: в 9-ти томах. Том 1. Курс русской истории. Ч. 1. / Под ред. В. Л. Янина. – М.: Мысль, 1987. – 430 с.

7. Котляр М. Ф. Галицько-Волинське князівство. / М. Ф. Котляр. // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2003. – с. 34-36.

8. Котляр М. Ф. Данило Галицький. / М. Ф. Котляр. // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2003. – с. 288-289.

9. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. / І. П. Крип'якевич. – К.: Наукова думка, 1984. – 174 с.

10. Лащенко Р. М. Лекції по історії українського права. / Ростислав Лащенко. – К.: «Україна», 1998. – 254 с.

11. Мельник В. М. Еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану: історія, сьогодення, українські акценти. / В. М. Мельник. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 192 с.

12. Нечаев С. Ю. Талейран. / Сергей Нечаев. – М.: Молодая гвардия, 2013. – 388 с.

13. Оглоблин О. П. Мій творчий шлях українського історика. / О. П. Оглоблин. // Оглоблин Олександер. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. / Редактор Любомир Винар. – Нью-Йорк-Київ-Торонто: Українське історичне товариство, Українська вільна академія наук у США: Історична секція, 1995. – с. 3-39.

14. Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський: біографічний нарис. / Р. Я. Пиріг, В. В. Тельвак. – К.: Либідь, 2017. – 576 с.

15. Погорілий Д. Є. Політологія: 100 питань – 100 відповідей. / Д. Є. Погорілий. – К.: Фірма «Інкос», 2011. – 232 с.

16. Терещенко Ю. Скарби історичних традицій. / Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2011. – 560 с.

17. Усенко І. Передмова. / І. Усенко, В. Чехович. // Р. Лащенко. Лекції по історії українського права. – К.: «Україна», 1998. – с. 3-5.

18. Чекалова А. А. Культура Византии IV-XII вв.: Быт и нравы. Прикладное искусство. / А. А. Чекалова, В. П. Даркевич. – М.: Книжный дом «Либроком», 2012. – 128 с.

Катерина ОНІЩУК ***(с. Штунь)***

З ІСТОРІЇ СЕЛА ШТУНЬ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО РАЙОНУ
(з нагоди 575 річниці першої писемної згадки та 240 річниці від побудови храму Івана Богослова)

На південний захід від стародавнього містечка Любомль, на відстані 8 км розташовується село Штунь. Найдавніші сліди перебування людини у цій місцевості губляться у глибині віків. Їх німими свідками є кам'яні знаряддя праці первісних людей IV-III тис. до н. е., що знаходяться в обласному і районному краєзнавчих музеях, шкільній кімнаті-музеї села Штунь, приватних колекціях.

Дивну для українського вуха назву села пояснює цікава легенда. Біля мальовничої, покрученої, ніби голуба змійка, річки Неретва, серед непрохідних боліт і драговини, на родючому клаптику землі, було колись старе село, яке дійшло нам під назвою Старовина – тепер урочище Старовина. До середини 20 століття там зберігалось сім печиськ – глиняних залишок від хат. Дерев'яні сохи не могли їх розорати, лише, коли на полях з'явилися трактори з плугами, останніх свідків історії старовини було знищено. Ще зараз на місці хатиськ можна знайти безліч глиняних черепків. Знаходили там і глиняні люльки, кружки.

Експерти стверджують, що більшість черепків датуються 14 століттям н.е. Переказують, що на Старовині була церква, яка провалилась під землю. Те місце називають Клин.

Десь в середині 14 століття на старе село напали монголо-татари. Більшість мешканців мабуть попало в полон, а решта втекла в ліс. Місця ці були непрохідні, болотисті. Лише знайомі з місцевістю люди могли легко пройти і сховатись в хащах. На ворога тут на кожному кроці чекала смерть – монголо-татар, з їх малорослими конями засмоктувала страшна драговина. Вони кричали: "Штун, штун, штун…" по татарські – провалля, непрохідність, драговина. Так село, що пізніше утворилось між цими болотами в урочищі Дубина отримало назву Штунь. В «Історія міст і сіл УРСР. Волинська область.» наводиться подібна легенда, але «Штун» перекладається як «укріплення, фортеця». [9, 745] Є припущення, що назва села походить від прізвища Штунь, але про таких людей не пам'ятають в селі. Перша писемна згадка про село як дідичину Петра Волчка Рокутовича, датується 1442 роком. У 1534 році в документах можна знайти нове поселення Воля Штунська, але в подальшому про нього згадок немає.

У поборових реєстрах „Ziemi Chełmskiej" ця місцевість згадується від XVI ст. Свідчення про наявність церкви простежуються від 1540 р., а в наступних податкових звітах — через ціле століття [21, 162, 235]. Власники села займалися в основному продажем лісових багатств. Прикладом цьому може служити факт, що у 15 – 16 ст. щовесни, як тільки танув сніг і скресав Західний Буг, із Штуня до Устилуга тягнувся повід, навантажений клепкою і попелом. Там його купували євреї. Ліс танув, як свічка. Княжі судебники – Павел і Трошка Штунські і Прокіп Кохановський до Устилуга готували повіз за повозом. Ліс плотами справляли по Бузі (запис дав письменник Віктор Лазарук). Для цього були найняті плотарі - сплавники із гірської Моравії, які добре знали це ремесло. Так залишилось у Штуні прізвище Муравець. Є перекази, що Муравці були закуплені панами із Білої Церкви, що під Києвом.

Село Штунь було селом приватним. Спочатку власниками села були Данилевичі. [12, 24] З візитації (надання землі для пароха)1721 [4, 75, 76] року відомо, що село належало Стоїцьким. Це може бути хтось із синів Францишка і Софії з Самборецьких (з-поміж семи наприклад, згадані у той час Антоній і Яцко) або синів Яцка Домініка і Францишка (померлих замолоду), або, врешті, синів Францишка і Ельжбети Лісновольської Павла і Ремігіяна. [4, 5] Відомо, що в цей час в селі була дерев'яна церква, що потребувала ремонту.

Візитація від 1760[4,107-146] року стверджує, що село Штунь належало тоді до Ігнація Садовського - слонімського судового старости. Не відомо, у якому році село Штунь стало власністю „starosty Słonimskiego". Відомо, що 28 лютого 1742 р. він видав у селі „Kredens Kołący jny Wielebnemu Xidex Parochowi Piotrowi Wołoszyńskiemu", якому підтвердив раніше надання та додав парафії нові ґрунти. [4, 5] І. Садовський також фундував у Штуні, можливо у 1759 р., церкву, яка в час візитації у лютому 1760 р. була названа як „nowo wybudowana", з розміщеною над бабинцем дзвіницею. Парохом був згаданий священик Петро Волошинський, якому наказано прибути на восьмиденні „medytacje" до Холма. Кількість парафіян становила близько 300 осіб. [4,142-143]

До осені 1773 р. та церква, напевне, згоріла. Ті немає серед церков, візитованих у вересні того ж року. І. Садовський уже на той час не жив, оскільки коляторкою „nowo wybudowanej cerkwi" в Перевалах згадана „Pani Sadowska Starościna Słonimska". З інших джерел відомо, що йдеться про Марціанну (Маріанну) Садовську. Власницею села тоді було розпочате будівництво в селі Штунь палацу і церкви. Будовою керували багаті євреї. За палац поміщиця їм заплатила, а за церкву не вистачило коштів. Довго селяни складались і самі викупляли церкву. Була навіть складена пісня: "Їде , їде пан Гельман, їде, їде його брат, церкву відкривати, церкву посвящати" (із спогадів сім'ї Полезнюків).

У каталозі пам'яток архітектури України збережена до сьогодні церква згадується як збудована в 1777 р. [13, 97-98] Це датування почерпнуте із Клірових відомостей Володимирського повіту за 1868 і 1911 роки []. У черговій візитації Любомльського деканату у вересні 1779 р. [1] священик Фаустин Каубе, ректор „Seminarium Dyecezyi" в Холмі, занотував: „Cerkiew Sztuńska kosztem ó Staraniem JW. Jmc Pani [Маріанни Садовської] Kolatorki z gruntu krzyżowo sztuko wymurowana, na której krzyżów żelaznych pięć, dachuwko cała pokryta". Біля церкви „na Cmentarzu", „oparkanienie" якого вимагало „w niektórych mieyscach reparacyi", стояла дерев'яна „porządna" дзвініця з п'ятьма дзвонами. Докладнішу дату побудови нової мурованої церкви подано у документі про наділення Марціанною Садовською, „Starościnę Słonimską", землею дяка, виданий нею у Штуні „28 Februarii R. P. 1776[2]. Там є згадана „nowo wymurowana Cerkiew w Sztuniu". Оскільки запис походить з початку 1776 р., можна припустити, що церква була зведена у 1774—1775 рр. У 1773 р. немає жодної візитаційної згадки про церкву чи радше її там на той час не було. Важко натомість припускати, щоб нова будова мурованої церкви тривала лише рік (хоч, очевидно, при якійсь великій концентрації засобів і пов'язаного з ними виконавства це можливо). Тому зазначене

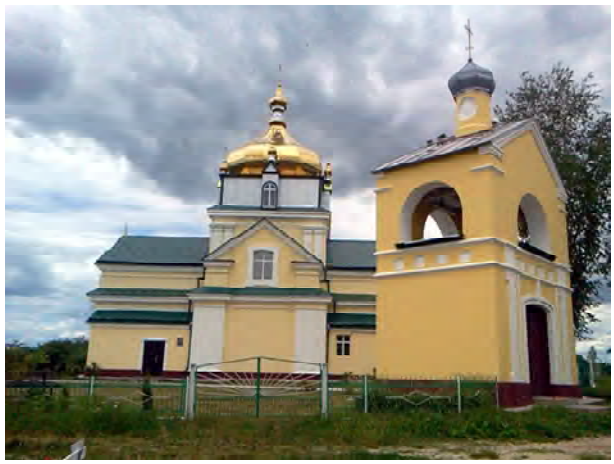
Герб села Штунь.

Палац Садовської.

Адмінбудинок у селі Штунь.

Храм Івана Богослова у селі Штунь.

датування будови 1774—1775 рр. видається на цьому етапі досліджень обґрунтованим.

Священиком став сорокарічний Григорій Волошинський, а „ludzi sposobnych do spowiedzi" було у цілій парафії близько 400.

В селі з покоління в покоління передається легенда, що пані церкву хотіла будувати недалеко палацу, але комусь явився чи приснився образ янгола на високому пагорбі на краю великого болота в центрі тогочасного села, тоді як палац знаходився один кілометр далі на схід від села в гарній місцині. Поміщиця повірила в «знак Божий» і побудувала церкву на пагорбі. Коли розпочали будівництво і дійшли до цоколя, храм сильно осів в землю. В наш час коли заходиш в церкву, то підлога нижче рівня землі на 30-40 сантиметрів.

Цей храм є унікальним пам'ятником волинської архітектурної школи і займає важливе місце серед культових споруд Правобережної України 18 століття. Цегляна споруда по своїй архітектурі може слугувати зразком ар'янської культури, має своєрідний план і досить цікаву композицію фасадів, а внутрішня і зовнішня виразність пам'ятника являється цінною в українській архітектурі. Церква у Штуні — надзвичайно цікавий зразок тридільної барокової церкви — з прямокутним планом (вівтарна частина, нава і бабинець однакової ширини) і центричною, хрестовою, конструктивно складною брилою. Ефект мальовничості цілісного об'єму підсилює цибуляста восьмибічна баня, яка переходить через заломлення у чотиригранник подбанника, оздобленого на осях декоративними віконцями, численні ламані дашки та карнизи і пілястри, що охоплюють назовні і від середини стіни святині. План, брила і деталі засвідчують, що проектантом повинен бути висококласний архітектор. Й об'ємно - просторова структура значно відрізняється від основних типів культових споруд України. [13, 97; 24, 165] Можливо, йому належав проект також збереженої до сьогодні і дещо зближеної за планом брили та деталі церкви у Киселині, на території давньої Володимирської дієцезії. [7,120-121] Киселин розміщувався близько 60 кілометрів на південний схід від Штуня, й тамтешня церква також датується 1777 р. З'ясування питання, хто був тим архітектором, потребує подальших архівних досліджень.

Будувалась церква за уніатським зразком, який мав стилістичні риси пізнього бароко, які проявились в протиставлені горизонтальних і вертикальних поділів. Церква була гостро купольна і покрита дерев'яними ґонтами. Про належність до унії Богословської церкви села Штунь свідчать темперні розписи в медальйонах кінця 18 століття "Святого Миколая Чудотворця" і "Розп'яття Ісуса на Голгофі" (розмір 2 х 1,2 метра), які і сьогодні зберігається в церкві. У храмі зберігались тривалий час дерев'яні статуетки святих, які у кінці 60-х років XX ст. були забрані в Луцький музей атеїзму.

У часі візитації 1787 р. [5] подано, що власниками села були сини Ігнація і Маріанни — невідомі на імена „Starościowe Słonimscy". Через кільканадцять років після зведення святині була вона вже „w Dachach do wielkiey rainy skłaniająca cię". Парохові присвячений особливий акапіт, з якого довідуємося, що священик Григорій Волошинський народився 1739 р., у 1766 р. був „wyświęcony dź kapłany" та „instytuowany" за часів єпископа М. Рилла, а також що він був „w szkołach Łacińskich" і є „w obyczaju przykładny". У його бібліотеці були „Rotaryusz", „Katechizm" авторства холмського унійного єпископа Порфирія Скарбка-Важинського, „Kazusy Poczajowskie", „kazania różnych autorów" і „Śpiewnik drukowany w Berdyczowie". Про дяка занотовано, між іншим, що „czytać i pisać po Rusku i po Polsku [...] umie". Візитатор зауважує, що в parapgni немає „Szpitala" (притулку) і школи. Так, як і перед тим, у всій парафії (Штунь, Замлиння, Чмикос) було 430 осіб, „sposobnych do spowiedzi" і 180 „nie sposobnych", які мешкали у 98 „Osiadłościach". Це, власне, вся інформація, віднайдена у Люблінському державному архіві. У 1793 році священиком став Варфоломей Назаревич.

Власником села став Томаш Виджґу герба Яструбець, „Podkomorzego Halickiego Kawalera Orderu S-go Stanisława". Виджґи збудували у селі палац (в урочищі Біля Сержантової сажовки). Цей палац простояв недовго, був спалений підчас повстання під проводом Костюшки. Сьогодні на місці палацу знаходять чимало цікавих знахідок – монет, люльок, дорогоцінних прикрас.

Коли і за яких обставин штунська церква Івана Богослова перейшла на православ'я встановити по доступнім нам документам на не вдалося. Після захоплення у 1795 р. цих теренів росіянами брилу церкви та її інтер'єр поступово змінено в дусі московського православ'я, особливо після ліквідації унії в 1839 р. (ліквідація унійного характеру обладнання: вівтарів, лав, дзвоників, монстранцій; спорудження нового престолу на середині вівтарної частини та іконостаса тощо)

Відомо в даний період володіли селом Прушинські, котрі продали його Браницьким з Любомля. У 1850 році маєток, як і всі решта володінь Браницьких, конфіскувала, а згодом поділила царська влада. [12]

Пани жорстоко поводились з своїми кріпаками. Штунські пани за дві мисливські собаки купили в панів села Мельники (тепер Шацький район) три сім'ї: Полезнюки, Шамуки, Ковалі. Вони вміли вичиняти

шкіри – гарбарити, ковалювати, займалися гончарством. Самі пани рідко навідувались у село, де вони залишили своїх орендарів. Після приєднання Волині до Російської імперії економічне становище і юридичне положення селян нашого краю суттєво не змінилось. Тільки у 1849 році землі староства були конфісковані російською владою за участь сенатора графа Владислава Браницького в Польському повстанні 1830-31 рр. Переважна більшість селян стала державними, тому земельна реформа 1861 року мало вплинула на село. У1861 році в селі налічувалось 56 господарств селян. Але вони, як і раніше, страждали від злиднів і безземелля. Кращі землі залишилися в руках панів.

На жаль, скупа документальна база не дає нам змоги детально прослідкувати перебіг подій першої половини 19 століття. Переважно вони стосуються штрафів за розкрадання лісу. Про історію Штуня в середині 19 ст. можна почерпнути із Клірових відомостей. Тоді у церкві правили одне за одним батько і син – Михайло і Петро Кршечковські, які чимало зробили для зміцнення віри і церкви та розбудови села. Стараннями отця Михайла на кладовищі в селі Штунь був побудований храм Петра і Павла. [1] Ця дерев'яна споруда, збудована у стилі раннього класицизму простояла до другої світової війни, коли у 1943 році згоріла від попадання снаряду

Після смерті отця Михайла парафія відійшла його синові Петру, який закінчив Волинську духовну семінарію. При ньому в 1867 році був здійснений ремонт храму із перебудовою в одно купольний (за православним стилем) із «уніатського зразка», за рахунок коштів Міністерства Державного майна. [2] Тоді була побудована дзвіниця. У другій половині 19 ст. був зроблений 4-х ярусний іконостас який зберігся до сьогодні з реставрацією у 1986 та у 2003 роках.

У 1850 році в селі Штунь при церкві Івана Богослова стараннями священика Михайла Кршечковського була збудована і відкрита однокласна церковнопарафіяльна школа. Слід відмітити, що існування і діяльність у селі цього навчального закладу є унікальним явищем, оскільки кількість шкіл на території Любомльської землі в даний період була незначною щодо кількості населення. На початку 20 століття на даній території можна нарахувати заледве 10 шкіл. [14, 3] Тоді як штунська церковно парафіяльна школа мала власний будинок і на її утримання Святий Синод виділяв близько 110 рублів щорічно, із суспільних грошей вчителю встановлювалась платня 40 рублів, на сторожа і шкільне приладдя виділялось 10 рублів. Відвідування школи було різне в конкретні роки, але відомо що у ній в 1911 році навчалось 40 хлопчиків і 1 дівчинка.

Парафія церкви Івана Богослова охоплювала в середині 19 ст. п'ять сіл: Штунь, Замлиння, Чмикос, Висоцьк, Биндюгу, які налічували 200 дворів і 782 чоловіки і 843 жінки прихожан. [2] У 80-х рр. 19 століття у селі Висоцьк на місці старої церкви Святої Трійці збудованої у 1835 році будується новий храм і Висоцьк утворює власну парафію. І вже у 1892 році до церкви Івана Богослова були приписані села Штунь, Вижгов і Биндюга. Кількість прихожан становила 976 чоловіків і 1013 жінок. Зростає економічна могутність церкви, збільшується кількість землі до 80 десятин 668 квадратних сажнів [8, 118].

У 90-х роках 19 століття у Богословській церкві правив отець Карпо, про якого збереглась погана пам'ять. Це був дуже жорсткий, злопам'ятний і прагнучий лише збагатитися чоловік. Щоб зрозуміти, якою він був людиною, наведемо дві події із його життя. Коли в сім'ї Якова Полезнюка народився син і занесли його хрестити, то отець Карпо не хотів давати йому гарного імені і сказав, що охрестить його Лупійом. Причиною цьому було те, що проїжджаючи повз попівський двір, Яків не помітив священика і не зупинився, не зняв шапку, не поклонився. Хресним довелось довго просити на колінах і заплатити, щоб хлопчика назвали по іншому. Після довгих вмовлянь його охрестили Сидором (із спогадів родини Полезнюків). Але останнього випадку селяни не витерпіли. Коли у дуже бідної, багатодітної жінки помер чоловік, отець Карпо відмовився його поховати, оскільки в жінки не було чим оплатити похорони. Тоді вдова змушена була віддати останню гуску священикові. Парафіяни пожалілися Святому Синодові і отця Карпа перевели у іншу парафію (згадував Легеза Калістрат). У 1902 році в Штуні нараховувалось 166 будинки та 1072 мешканці, діяла школа і церква. [26, 646]

У 1903 році настоятелем храму Івана Богослова став отець Порфірій Матусевич. На його долю випала перебудова і ремонт церкви після пожару 1906 року, підчас якого згорів і весь його двір. Але доходи церкви і священика були досить високі. Через невеликий проміжок часу храм був відремонтований і перебудований в 5-ти купольний та перекритий бляхою. На місці спаленого чотирьохкімнатного будинку був побудований новий з усіма господарськими спорудами він обійшовся священику в суму – 350 рублів. [3] На той час це була значна сума. Оскільки річна платня священика складала 300 рублів. Тоді як псалмник одержував 50 рублів, а проскорій 16 рублів. Та й середній річний дохід церкви складав 300 рублів. Церква володіла землею в кількості 80 десятин і 586 квадратних сажнів. Із них церква займала з парафіяльною школою і будинком священика 4 десятини 2144 квадратних сажні. Орної землі було 40 десяти і 788 квадратних сажні, сінокосу 32 десятини і 2086 квадратні сажні. Парафія тоді обіймала села

Штунь, Замлиння, Чмикос, Вижгов, Раківці; в складі яких було 294 двори із населенням 1177 чоловіків і 1227 жінок станом на 1911 рік . На території парафії тоді проживало 50 сімей католиків і сім сімей євреїв.

Перша світова війна завдала значних втрат селянам. Більшість з них змушені були залишити село і протягом 1915-1921 років перебувати в важких умовах біженців. Наші односельчани включились у вир революцій 1917-1921 років. Галазюк Семен, Дмитрук Остап Маркіянович, Легеза Калістрат брали участь в Громадянській війні, воювали в кінній армії Ворошилова. Міщук Арсентій був писарем у Нестора Махна.

У 1921 році Волинь увійшла у склад Польщі. Відразу на території села виникло кілька польських колоній осадників: Королівська колонія (тридцяти семи польських хат і п'яти українських), Військова штунська колонія (7 господарств поляків), чимало поляків поселилось і по штунських хуторах. [25, 489-492, 499-500] Поляки і українці до війни жили дружно, ходили одне до одного в гості, усіляко одне одному допомагали .

Влітку 1920 року в село Штунь прибув новий священик, колишній петлюрівський полковник, отець Микола Покровський. Він прибув з молодою дружиною Марією, з якою одружився в місті Рівне. Вони мали четверо дітей – 3 дочки і сина Івана. Мав українські націоналістичні погляди. Самого початку він проводив службу українською мовою. Навчав дітей і дорослих арифметиці, читання та писання українською мовою. Вчив співати українські патріотичні пісні. Сьогодні більшість старших людей, які пам'ятають Покровського досконало знають слова гімну «Ще не вмерла Україна» (Ляшук Галина, Корнелюк Ганна, Полезнюка Ганна та інші). Найкращою помічницею отця Миколи стала його дочка Наташа, яка була доброю ораторкою і ярою патріоткою України. Серед молоді за її ініціативою була організована невелика група, яка ставила українські вистави, читала українську поезію, особливо «Кобзаря» Тараса Шевченка (із спогадів Корнелюк Ганни). [16, 176-178]

В 1920-ті роки із приходом польської влади на місці церковно парафіяльної школи була відкрита чотирьохкласна Штунська загальнонародна школа. В школі було 2 учителів: один вчив 1, 2 класи, а інший 3 і 4. Перед навчанням учні говорили молитву польською мовою. Вчили польську і російську мови, рахувати і каліграфічно писати. Українську мову заборонялось вчити. В школі була жорстка дисципліна, сиділи прямо заклавши руки в зад, за не послух і розмови на уроках били лінійкою. У середині 30-х років 20 століття стали переводити школу на семикласну. Учителями у різні часи були: Вижгувна, Чобиціївна, Домінчук, Клімувна Ольга. Керівником школи у 30-тих роках був Ян Пасік. У 1938-1939 рр. в вчителювали дружини лісника Радомського, осадника Дзензелевського, а також одинока квартирантка Кішкувна.

У вересні 1939 р. в село прийшла радянська влада. Були створено колгосп і сільська рада, приїхали нові учителі. Серед них Леся Погуляй, Катерина Григорівна Треба. У цей час до Штуня приїхала вчити Леоніда Павлівна Говорська, яку в селі дуже любили і поважали. Перед Другою світовою війною в селі, окрім українців та кількох єврейських родин, проживали поляки: осадники Шибірські (не менше 4 осіб), Матушинські (не менше 4 осіб), Дзензелевські (троє осіб), Стахові (3 особи), Франьові (5 осіб), Юзикові, Цибульські, лісник Радомський з дружиною, Антики (3 особи), Улевичі (4 особи), Блажії (5 осіб), Міхалінка з дочкою, а також змішані сім'ї Романюка Максима (4 особи), Венжиків (Длутів) (5 осіб).

З приходом радянської влади у 1939 році з села виїхала вчителька Кішкувна. Родини осадників Стахів, Цибульських, Дзензелевських, Юзикових, Матушинських, Шибірських вивезено на Сибір у 1940 році (всього 24 людини). Разом з ними депортували і українську родину Корнелюка Давида Климовича (6 осіб), одна дитина, якого по дорозі вмерла.

1943 року під час українсько-польського конфлікту було вбито поляків: Міхалінку з дочкою, Франя та сина Венжиків-Длутів. Родини двох останніх, а також сім'ї Улевичів, Антиків, Блажив, Романюка Максима з дочками Басею і Марусею втекли за Буг.

У статті про село Штунь Семашки пишуть: серпня 1943 р. православний український священик Покровський здійснив у місцевій церкві освячення ножів, кіс, серпів та сокир і роздав те знаряддя «вірним синам православним» для вимордування ними «Lachow co do lapy». Того самого дня знаряддя злочину були застосовані в колонії Чмикос, а днем пізніше в Островках, Волі Островецькій та інших селах». Проте жоден із десятків опитаних мешканців села Штуня не підтвердив подібної інформації. Ба більше, усі заперечували її.

Нас зацікавило, на які джерела спираються польські дослідники, пишучи про «освячення ножів» священиком Покровським як про доконаний факт. Семашки посилаються на книгу інших польських дослідників Попека Леона, Трусюка Тимоша, Віру Павла, Віру Зенона «Волинський тестамент», видану у Любліні 1997 року, у якій на сторінках 116-117 є лише один невеличкий спогад колишньої жительки села Штуня Яніни Пилипчук з дому Улевичів 1932 року народження, яка нині проживає у Холмі. Ось що вона пише: «Вранці 29 серпня 1943 року я пішла до своїх подружок-українок, що жили поблизу православної

церкви. Там я бачила українців, які йшли святити сокири, коси і вила. Повернувшись додому, я розповіла про це батькам. Пізніше виявилось, що це знаряддя використали українці для мордування поляків, які проживали у селі Чмикос». [15, 209]

Цю єдину розповідь і підняли на щит Семашки, прикрасивши її висловами: «Український православний священик Покровський роздав те знаряддя «вірними синами православними», «для вимордування «ляхів до ноги»». Навіть недосвідчений читач може зауважити, що свідчення Яніни Пилипчук будується на припущенні «я бачила українців, які йшли святити сокири, коси, вила». Тобто самого обряду вона не бачила, а висновок зробила такий, який треба було польським дослідникам для показу української «традиції», що нібито бере початок від «Коліївщини», коли в Холодному Яру святили ножі «на ляхів і жидів». Цілком можливо, що штунські чоловіки, яких скликали «розбирати колію» проходили гуртами понад церквою із лопатами та сокирами. Але чомусь нікому з українських людей не прийшла в голову думка, що це вони ходили святити інструменти до церкви. До речі, жителі Штуня і навколишніх сіл взагалі не пам'ятають традиції освячення сільськогосподарського знаряддя.

У Штуні в 1943 році була організована невелика варта. Керував нею Зінчук Григорій, (за іншими даними - Ярмолюк Гриць). 30 листопада 1943 року польські партизани із загону поручника Казиміра І Філіповича «Корда» спробували напасти на село. Але місцева варта відкрила по них вогонь, і ті змушені були відступити. Однак без охорони залишалися штунські хутори, особливо за рікою Неретвою. їхні жителі першими постраждали від поляків. 22 грудня 1943 року польські партизани із загонів Казиміра Філіповича «Корда» з Римачів та Станіслава Вітамборського «Малого» з Дубенки вчинили підступний напад на село Вижгів, під час якого закатували священика зі Штуня Миколу Покровського, вбили його дочку Наталію, а також мешканців села Штуня Мішука Івана та Ярмолюка Антона, спалили на хуторі Заріка хати Муравців Дмитра, Яська, Никанора та Олександра, вбили стару Муравець Теклю.

25 лютого 1944 року під вечір поляки в одежі червоних партизанів вчинили ще один кривавий напад на хутір Заріку. На садибі Бакирея Оксента вони прикладами вбили самого господаря, тринадцятирічну Муравець Таїсію, розстріляли Муравця Дмитра, втікачку з німецьких робіт Оксеню зі східної України, які тут переховувалися. Також у власній хаті поляки вбили і спалили Ющука Ульяна, його дружину Марію, дочку Єву, внука-сироту Анатолія (10-11 років), якого дід із бабою забрали до себе із села Полум'яного Володимир-Волинського району, де його маму Марію та батька Власа зарубав зять-поляк. В хаті Ющука Ульяна також постраждала родина Муравця Яська, що тут переховувалась. Загинули Муравець Ганна (свекруха), Муравець Анна (невістка) та її діти Оля (10 років), Марія (3 роки), Валентин (півтора року). Поранили поляки Гриця Ющука, який утікав у Вижгів, та Муравець Марію в хаті Бакирея Оксента. Нападники також спалили хати Бакиреїв Панаса, Гриця і Гелька. [15, 210]

Наприкінці лютого 1944 року до Штуня прийшло троє озброєних поляків і запросили місцевих боївкарів на переговори до Замлиння, де розміщувалась їхня оперативна частина. Зголосилися їхати на перемовини Козлюк Василь, Зінчук Андрій та Хмілярук Леонід із Вишнева. Поляки їх по-звірячому закатували.

6 березня 1944 року загони 27-ої Волинської дивізії піхоти Армії Крайової оточили Штунь. Почали ловити і зганяти в приміщення школи чоловіків. Близько 20 чоловік відібрали і погнали в центр села розгрібати руками насип, на якому стояв хрест. Після того їх назад пригнали до школи, куди продовжували приводити усіх впійманих чоловіків. У школі їх били, катували, що аж стіни були в крові. Після обіду чоловіків поділили на три групи. У першій та другій були молодші, а в третій – старшого віку. В перших двох заставили спустити штани нижче колін і ніби спутаних їх зв'язали. Руки також були зв'язані колючим дротом. Третю групу не в'язали ніяк. Їх під конвоєм погнали під село Замлиння, де була ліснічувка. По дорозі одного слабшого вбили. Порадившись, поляки старих відпустили. А молодих погнали в урочище Берестина. Деякі батьки прийшли до знайомих поляків і трьох хлопців відпустили (Малиновського М., Ярмолюка М. Скипальського Т.). Решту молодих людей заставили копати яму. Потім положили на краю і пустили коні, але вони не пішли на людей. Тоді зав'язали коням очі та почали водити по лежачим. Хто вижив, того добивали із рушниць, лопатами, сокирами і скидали в яму. Дехто був ще живий, але всіх закопали. Жертвами поляків стали і деякі жінки, які прийшли рятували своїх близьких. Закатованих дозволили пере хоронити на кладовище лише через деякий час. [17, 3] Пошуковій групі Штунського історичного музею вдалося встановити прізвища 52 невинно вбитих.

Село Штунь було визволене 19 липня 1944 року силами з'єднання 69 армії 1083 стрілкового батальйону. Понад 37 військовослужбовців було вбито у ході визволення села, вони поховані у братській могилі. У визвольних боях за Штунь німці збили 3 літаки. Що до жертв у роки Великої Вітчизняної війни знаходимо у різних джерелах супротивні дані. Згідно зведеного акту від 15.12.1944 року про нанесення збитків мешканцям с. Штунь було спалено 104 житлові будинки та 208 надвірних споруд. В списку сіл,

які частково були спалені в роки Великої Вітчизняної війни по Любомльському районі за 1976 рік значиться село Штунь в якому із 320 дворів спалено 290, із 1650 жителів вбито чи спалено 92. В книзі «Історія мст і сіл УРСР. Волинська область» вказано, що в селі Штунь в роки війни гітлерівці вбили близько 200 жителів села, 58 юнаків і дівчат вивезли до Німеччини, спалили 305 дворів. Чимало мешканців Штуня були мобілізовані в радянську армію. Близько 65 жителів Штуня загинули на фронтах Другої світової війни. Більше 70 ветеранів повернулись додому. [10, 500-507]

Війна майже повністю зруйнувала села, були спалені майже усі хати. Люди спочатку селились у землянках, клунях, невеличких хатках, аби тільки мати дах над головою. Радянська влада вирішила ліквідувати хутори і зігнати людей у села, щоб краще їх контролювати. Коли до війни у Штуні була лише одна вулиця, то добавилося три посьолки і село значно розширилось, так само як Замлиння, де була побудована комендатура, яка потім після її ліквідації стала тубсанаторієм. Поступово добробут селян збільшувався і почалось будівництво нових добротних будинків. Майстрами-умільцями були Подложнюк Михайло, Кухарук Демид, Урбан Олександр, Калужний Арефа та інші. У 1948 р. в с. Штунь було 271 дворів і 1124 жителя[19, 3]. В селі з'явились радіо, електрика, телевізори, автомобілі...

Школу спалили восени 1943 року німці. Як село звільнили від фашистів, то навчались в сільських хатах. У 1944-45 роках почали будівництво нового приміщення, навчання розпочали осінню 1945 року. Школа спочатку була семирічною, згодом стала восьмирічною. У цій невеликій будівлі навчались у дві зміни до 1971 року, коли на кошти колгоспу ім. Леніна була збудована нова школа на 360 місць. У цьому приміщені проводиться навчання і сьогодні.

Хоча ще гриміли бої по лісах лунали перестрілки банд, але люди народжувались і помирали. Потрібен був священик. Тоді на Службу Божу став Ананій Герасимчук. Він був родом з села Овлочин (тепер Турійського районі) був одружений із уродженкою Штуня. Він про правив лише до 1948 року. Він був гордий не любив комусь підкорятись, принижуватись, щось просити чи вимагати. Це багато кому не подобалось, тому отець Ананій був змушений виїхати із села. Його двоє синів продовжили справу батька і стали священиками. Після Ананія Герасимчука настоятелем храму став отець Іларіон Петровський. Він був вдівцем і сам виховував сина і доньку. Під час війни він втратив одне око і його прозвали «Сліпий». Чоловік він був скромний, не вимагав від парафіян чогось великого, що дадуть тим і був радий. Радянська влада намагалась закрити церкву в селі Штунь. Її врятувало заступництво тодішнього голови колгоспу «ім. Леніна» Івана Калениковича Оліщука, який був активним противником закриття церкви. Ця шанована в районі і в компартії людина при черговому намаганні закрити церкву завжди виступала в райкомі проти цього, приказуючи «Хай служиться, а де ж тоді люди старі подіються - не до клубу ж підуть, палкою підпершись…»

Але радянський тоталітарний режим сильно вплинув на погляди селян. Життя священика стало нестерпним. Над отцем Іларіоном – постійно глузували, знущались, робили дрібні пакості. Він не витерпів і попросив, щоб його перевели в іншу парафію. У 1960 році священиком Богословської церкви став отець Федір Мельник. Він закінчив Ленінградську духовну академію, був ввічливою, скромною і дуже розумною людиною, яка вела тихе життя. Він не цурався сільської роботи, якщо треба було щось допомогти в колгоспі, то брав сокиру в руки і городив літній табір для худоби нарівні з рядовими колгоспниками. Отець Федір організував дуже гарний церковний хор. Солістками – соловейками були Середа Мотрона з дочкою Колядою Марією, Вільчинська Марія, Корнелюк Оксеня та інші. Отця Федора в селі шанували, кількість прихожан церкви зростала. Це не сподобалось ярим атеїстам та їх підлабузникам, які прагнули дискримінувати і спаплюжити священика. Його об'явили злодієм почалася акція цькування отця Федора в пресі, він змушений був виїхати у м. Корець Рівненської області, де став настоятелем жіночого монастиря і правив Службу Божу до своєї смерті у 2001 році. У березні 1971 року прибув у село Штунь новий священик - колишній диякон із села Осниця Маневицького району - отець Тимофій Усік, який був настоятелем храму до листопада 2009 року.

У 1945 р. розпочалось створення в селі Штунь колгоспу ім. М. Хрущова, у 1948 році перейменованого в колгосп ім. Леніна. Його головою було обрано Корнелюка Пилина Семеновича. В селі Замлиння була створена артіль «Новий шлях», яку очолив Костюк Іван Романович. У 1950 році вони були об'єднані і головою новоствореного колгоспу ім. Леніна став Оліщук Іван Каленикович. А у 1958 році до нього був приєднаний колгосп ім. Дзержинського (села Висоцьк, Терехи, Прирічччя). 1977 році головою колгоспу ім. Леніна став Оніщук Петро Олександрович. Спочатку ці колгоспи були бідні – не було ні техніки, ні худоби, ні приміщень, навіть орної землі було 761 га. Перші трактори з'явилися лише на початку 50-х років. Лише у 1958 році два колгоспи спільно купили першого комбайна. З року в рік господарство росло і міцніло. В 60-х на початку 70-х років XX ст. були побудовані корівники, свиноферма, птахоферма, вівцеферма,

зерносклад, гараж, майстерня. За кошти колгоспу були побудовані дві восьмирічні школи у Висоцьку і Штуні та одна початкова школа у Замлинні, 4 клуби, 2 бібліотеки, 4 медичні пункти. За 1973-1976 роках було побудовано корівник, комора, зерноочисний комплекс КЗС-10, хімсклад, свинарський відгодівельний пункт. У 80-х роках було збудовано 3 корівники, 6 телятників, сіносушілка, ворохосушілка льону, комплексно зернова сушілка, дві тракторні майстерні, по посьолках села Штунь – Карному і Клопонівському були прокладені дороги з твердим покриттям, дорога до села Висоцьк, адмінбудинок в селі Штунь, баня, 14 житлових будинків у селах колгоспу.

У 1995 році колгосп ім. Леніна був реорганізований КСП «Колос», а 1999 році в СГВК «Колос». У 2001 році керівником господарства став Юрчук Олександр Дмитрович. У 2008 році СГВК «Колос» викупили інвестори - Федонюк Борис Леонідович, Лугвіщук Володимир Анатолійович і Сухецька Тетяна Василівна. Проте у 2010 році підприємство збанкрутувало. У 2009 році було утворене фермерське господарство «Юлка» під керівництвом Олександра Олександровича Ляшука. У листопаді 2008 року прибув молодий священик родом із села Олеськ Петро Васильович Рудь, який у листопаді 2010 став настоятелем храму Івана Богослова. У храмі проводяться ремонтні роботи.

У 2007 році було затверджено символіку села Штунь – герб і прапор. У листопаді 2001 року до 30-ої річниці будівництва школи був відкритий Історичний музей Штунської ЗОШ І-ІІІ ст. В основу лягли матеріали по історії сіл Штунь і Замлиння – архівні дані з Державного архіву Волинської області, Любомльського краєзнавчого музею, спогади старожилів. В грудні 2004 р. обласним відділом освіти було присвоєно статус історичного музею. У березні 2011 року музей отримав звання зразкового.

На початок лютого 2017 року в селі Штунь нараховується 205 господарських номерів та 63 хат-пусток. В селі проживає 623 чоловік. В селі діє загальноосвітня школа І-ІІІ ступеня, дитячий садок, медпункт, будинок культури, бібліотека, відділення зв'язку, 5 магазини.

Отже, село Штунь має цікаву історію, яка достеменно не вивчена, проте має чималий туристичний потенціал.

---

1. Клеровые ведомости церквей Владимерского уєзда за 1867 год //Державний архів Волинської області .Ф.35. - Оп.5. - Спр.47.- Арк.403-406 .

2. Клеровыє ведомости церквей Владимерского уєзда за 1911 год //Державний архів Волинської області Ф. 35.- Оп.-5.-Спр.88.-Арк. 1226-1229.

3. Історико-архітектурна довідка церкви Івана Богослова в селі Штуні, Любомльського району Волинської області

4. Archiwum Państwowe w Lublinie (далі — APL), Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (далі — CHKGK), N 101 (dawna 780) (Protokoły wizytacyjne i wizytacja generalna cerkwi w diecezji chełmskiej, bełskiej i brzeskiej), 1720—1721, 1725—1727, k. 75 v.—76.

5. APL, CHKGK, N 110, k. 107—143; N 114 (d. 775), k. 133—134 v.; N 126, к. 27 v.; N 126 (d. 802), к. 26 v.—27 v.; N 136, к. 123.; N 511, к. 5.- k. 6.

6. Батюшков П. Волынь : Историческиє судьбы Юго-Западного края.- Спб.: Типография Товарищества «Общественная польза»,1888.- 288с. 128с. примеч.

7. Годованюк О. Монастирі і храми Волинського краю. К.: Техніка, 2004. - с.

8. Девятисотлетие православія на Волині (992-1892). - часть 1 , - Житомир: Типо-Литография Є .П. Льва , 1892 , - 593 с.

9. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. К.: УРЕ, 1970.- 745

10. Книга Пам'яті України: Волинська область. У 3 т.- Львів: Каменяр, 1995.567с.

11. Кучерепа М.М. Дмитрук В.Г. Прокопчук В.І. Волинь у міжвоєнний період (1921-1939 рр.) . - Луцьк : редакційне видавнича група «Реабілітовані історією», 1994.- 60с.

12. Магдиш Ірина Шляхами Волині//Незалежний культурологічний часопис «Ї», №49, 2007

13. Пам'ятники градостроительства й архитектуры Украинськой ССР (ил.справ.-каталог) в 4 -х т. / Редкол. Н.Л. Жариков (гл. ред .) й др. - К.: Будівельник, 1985 . - т. 2. – 337 с.

14. Дзей М. Освіта колись і тепер // Наше життя - 1999 р. - 11 лютого.

15. Ольховський І. Кривава Волинь. К.: Гарт. - 248 с.

16. Оніщук К. Сім'я патріотів// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Наук.зб.: Випуск 25: Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції. м.Любомль, 25 жовтня 2007 р.—Луцьк, 2007.-с. 176-178

17. Оніщук К. Трагедія в урочищі Берестина//Наше життя. - №31-32 від 25 квітня 2003 р.

18. Оніщук К. «Наш земляк – Микола Черенюк» // Наше життя, №7-8 від 3-5лютого 2011 р.

19. Ющук В. Любомльщина в перші повоєнні роки// Наше життя, №57 від 22 липня 2004 р.

20. Синоговський П. Про мурована церкву святого Івана Євангеліста в селі Штунь давнього Любомльського

деканату колишньої Холмської унійної єпархії (на підставі державного архіву в Любліні)

21. Gil A. Prawosiawna eparchia cheimska do 1596 roku.— Cheim, 1999.— S, 162, 235.

22. Niesiecki K. Herbarz polski— Lipsk, 1841.— T. 8.— S. 521—522.

23. Betlej A. Uwagi na temat dziaialnoњci budowlanej jezuityw oraz Pawia Giїyckiego SJ na poiudniowo-wschodnim pograniczu Rzeczypospolitej // Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowoїytnym od XVI do XVIII wieku / Red. A. J. Baranowski.— Warszawa, 1998.— 165 s.

24. Krasny P. Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596—1914.— Krakyw, 2003.— S. 165, 169.

25. Siemaszko W. i E. Ludobyjstwo dokonane przez nacionalistow ukrainskih na hidnosti polskiej Woiynia 1939-1945. Warszawa, 200П. s. 489-492, 499-500.

26. Siownik geograficzny Krylestwa Polskiego i innych krajyw siowiacskich, Tom XV cz.2 (Januszpol — Wola Justowska) з 1902 року (пол.).- с. 646

27. Наталія Малімон. Реставрація «по-народному» // «День» (Украина), 10.06.10.

Олександр ОСТАПЮК ***(Любомль)***

З ІСТОРІЇ ЗАЛІЗНИЧНОЇ ГІЛКИ ХОЛМ-КОВЕЛЬ ПРИВІСЛЯНСЬКОЇ ЗАЛІЗНОЇ ДОРОГИ

Залізничний транспорт почав свій розвиток з початку XIX ст. Спочатку були кінні залізні дороги. Так, в 1806-1809 рр. на території Російської імперії вони використовувались на копальнях в Алтаї. З 1836 року почала діяти кінна залізна дорога Петербург-Павловськ, яка з 1837 року почала використовувати парові локомотиви. З того часу протягом всього XIX ст. почав розвиватись залізничний транспорт, як в Росії, так і в Королівстві Польському, яке знаходилось в складі імперії.

Розвиток цього виду транспорту мав переваги над гужовим і відігравав стратегічну роль. Крім того, швидкими темпами почала розвиватись економіка і переваги залізниці оцінили військові, адже швидко можна було перекидати війська на великі відстані.

Рішення про будівництво дороги було прийняте в Петербурзі в лютому 1873 року у Міністерстві комунікацій. Розпочате будівництво в кінці 1874 року. Фінансували будівництво приватні підприємці. Нова залізниця отримала назву Привіслянська (в Королівстві Польському вживалась назва Надвіслянська - авт). Вона брала свій початок від м. Ковель і проходила через м. Люблін, Варшаву, Дзялдово.

Дорога була широколінійна, російського стандарту – 1524 мм. Залізниця була побудована за рекордний трьохрічний час та урочиста відкрита 24 липня 1877 року.[1].

ЇЇ довжина становила 475 кілометрів. На цілій ділянці було споруджено 289 мостів і переїздів. По всій довжині на станціях побудовано вокзали з обов'язковим встановленням телеграфів. Враховуючи те, що всі локомотиви були парові, поруч з вокзалами також будували муровані водонапірні башти для заправки паровозів водою.

Під час будівництва дороги російська влада викуплювала у власників землю для залізничних колій. На будівництві використовувались велика кількість інженерно-технічних працівників, а також місцеве населення. Були подолані всі труднощі, адже дорога проходила через багна, низовини, підвищення, річки, що потребувало великої кількості землі. Найдовший міст через р. Зх.Буг мав 230 метрів.

На 1887 рік протяжність Привіслянської залізної дороги становила 522 км і на ній працювало 2364 працівників. Багато людей отримало високооплачувану роботу і певні пільги на проїзд залізницями[2].

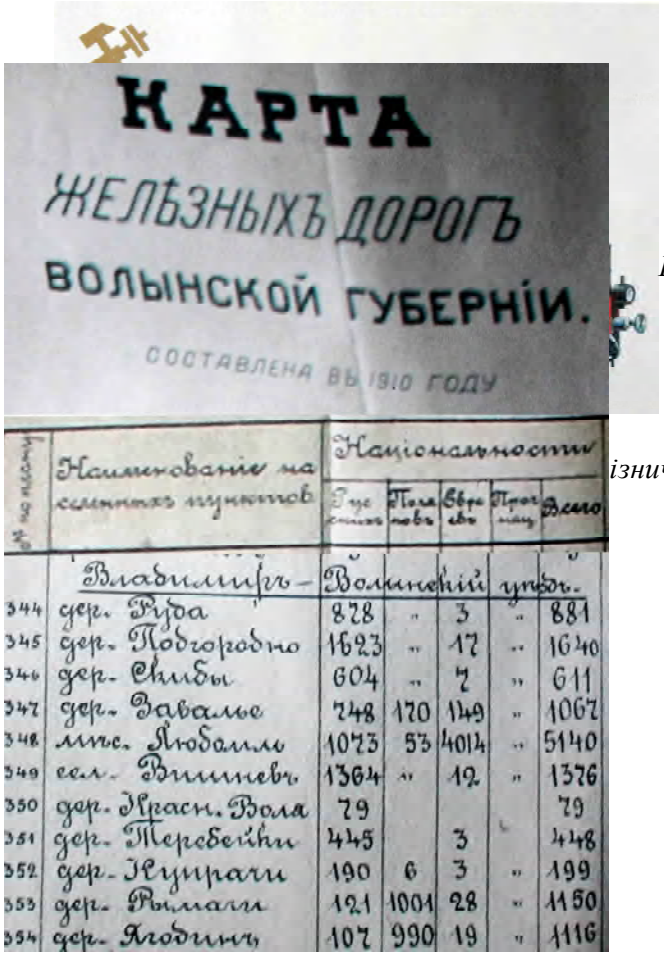
У м. Люблін для здобуття залізничних спеціальностей була відкрита Технічна залізнична школа, яку пізніше перевели в м. Холм. По лінії дороги в прилеглих населених пунктах почало значно збільшуватись населення. У 1898 році Привіслянська залізниця була націоналізована. На 1905 рік вона складалась з трьох головних ліній: Млава-Варшава-Ковель, Варшава-Брест, Івангород-Домброво і 11 гілок: Брест-Холм, Луков-Івангород, Луков-Люблін, Малкін-Седлець та ін.). У 1905 році залізницею було перевезено 4243000 чол., вантажів 326 млн. пудів, загальний прибуток склав 19739000 рублів[3].

Всі службовці залізниці мали посвідчення особистості з завіреним фото і вказаною посадою, а також службову уніформу.

Про великий об'єм перевезень по ст.Любомль свідчать чисельні товарні пломби.

Маючи стратегічне значення на залізницях російський уряд заборонив страйки, але революційні події 1905 року призвели до їх організацій. Так, повітовий справник повідомляв начальника Волинського губернського залізничного управління, про страйк на станції Ковель: «14 жовтня 1905 року службовці ст.

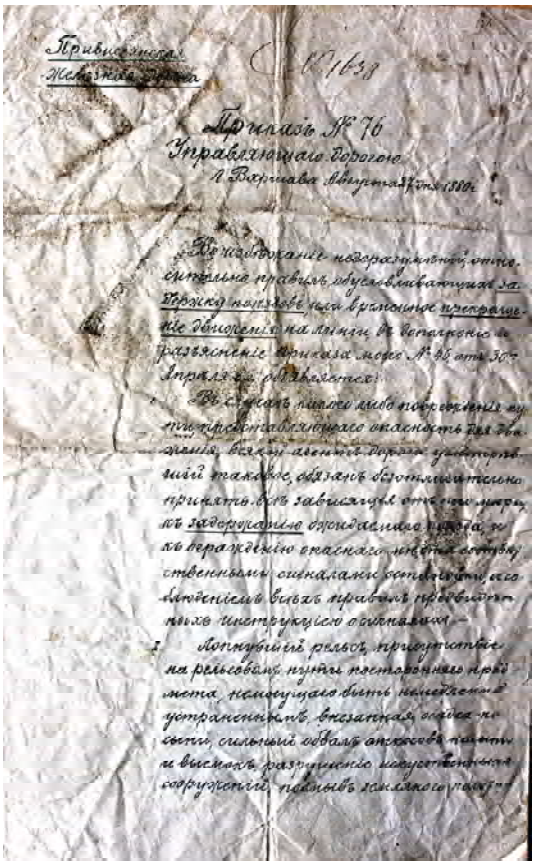

КАРТА
ЖЕЛѢЗНЫХЪ ДОРОГЪ
ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНІИ.
СОСТАВЛЕНА ВЪ 1910 ГОДУ

№ по порядку	Наименованіе населенныхъ пунктовъ	Національности				
		Рус.	Поляковъ	Евреевъ	Прочихъ	Всего
	Владиміръ-Волынскій уѣздъ.					
344	дер. Руда	878	"	3	"	881
345	дер. Подгородно	1623	"	17	"	1640
346	дер. Снибы	604	"	7	"	611
347	дер. Завалье	748	170	149	"	1067
348	мѣс. Любомль	1073	53	4014	"	5140
349	сел. Вишневъ	1364	"	12	"	1376
350	дер. Красн. Вола	79				79
351	дер. Теребейки	445		3		448
352	дер. Жупраны	190	6	3	"	199
353	дер. Рымачи	121	1001	28	"	1150
354	дер. Ягодинъ	107	990	19	"	1116

Список населених пунктів, кількості жителів,їх національностей, поблизу залізничної дороги Ковель-Ягодин на території сучасного Любомльського р-ну. 1910 р.

ПОСТРОЙКА
ХОЛМСКОЙ ЖЕЛ. ДОР.
Начальникъ 1-го уч.
УДОСТОВѢРЕНІЕ.
Іюня 1 дня 1915 г
№ 94
гор. Холмъ.
Предъявитель сего крестьянинъ Волынской губерніи, Владиміръ-Волынскаго уѣзда, Любомльской волости, мѣстечка Любомль, Георгій Яковлевъ У ж в е й приглашенъ на работы постройки Холмской желѣзной дороги, что подписью и приложеніемъ казенной печати удостовѣряю.
Настоящее удостовѣреніе дѣйствительно по 1 іюля 1916 года.
Начальникъ участка
Инженеръ
Счетоводъ

Посвідчення жителя м. Любомль Ужвія Г.Я. - працівника на будівництві Холмської залізної дороги. 1915 р.

Привислянская
Железныя Дороги

№ 1639

Приказъ № 76
Управляющаго дорогою
г. Варшава Августа 30 дня 1880 г.

По наблюденію неограниченнаго отступленія правилъ, обусловливающихъ безопасную поѣздку, на время производства работъ прекращеніе движенія на линіи, въ виду полученія разъясненіе Департамента Желѣзныхъ Дорогъ Министерства Путей Сообщенія.

Во всякомъ случаѣ, когда либо повреждении пути, представляющемъ опасность для движенія, всякій служащій дороги, усмотрѣвшій таковое, обязанъ безотлагательно принять всѣ зависящія отъ него мѣры къ задержанію ожидаемаго поѣзда, и къ ограждению опасности мѣста ближайшимъ сигналами, соблюдая при этомъ правила предписанныя инструкціею о сигналахъ.

Лопнувшій рельсъ, приподнятые на рельсовомъ пути постановленнаго пріемщика, немедленно долженъ быть замѣненъ устраненіемъ вполнѣ исправнаго, если-же по какой либо причинѣ сильный обвалъ откосовъ полотна и выемокъ, разрушеніе искусственныхъ сооруженій, полный заплывъ полотна

всѣхъ родовъ или подводныхъ водами и вообще повреждения пути, до устраненія котораго опасность слѣдованія поѣздовъ полнымъ исполненіемъ подвижнаго состава будетъ признана необходимою остановку всѣхъ поѣздовъ и отправленіе ихъ съ ближайшихъ пунктовъ съ обѣихъ сторонъ остановки.

Въ случаѣ задержки хотя одного изъ поѣздовъ на линіи, по какой бы причинѣ это ни было, независимой дѣйствительно добросовѣстныхъ работъ тщательнаго, внимательнаго наблюденія со стороны всѣхъ служащихъ, имѣющихъ отношеніе къ движенію поѣздовъ и установленныхъ на Привислянской Желѣзной Дорогѣ правилъ.

При производствѣ всѣхъ обыкновенныхъ ремонтныхъ работъ, какъ то: обновленіе или усиленіе перемѣны рельсовъ, шпалъ, наплавокъ, замѣны частей стрѣлокъ, подсыпки, подбивки, переправки пути и прочее необходимо всегда работы эти дѣлать рассѣянно, врозь, чтобы никогда не происходило на малѣйшемъ разстояніи задержанія въ правильномъ движеніи назначенныхъ поѣздовъ.

До приступа къ работамъ и во время оныхъ всѣ только поѣзда желательно производить по данному указанію

съ полною безопасностью, опасный путь долженъ быть безусловно огражденъ соотвѣтственными сигналами днемъ и ночью или удвоенною дозою съ непремѣннымъ соблюденіемъ всѣхъ правилъ предписанныхъ инструкціею о сигналахъ, независимо отъ того предвидится-ли или непредвидится прибытіе какого нибудь поѣзда.

Во всѣхъ такихъ случаяхъ ещё при производствѣ работъ непредвидимыхъ неизбѣжно прекращеніе правильнаго движенія, а только исключительно тщательно слѣдить и внимательная задержка поѣзда, работы должны производиться на отвѣтственность большаго начальства дабы оставалось на то моего разрѣшенія.

Если же на какомъ либо участкѣ дороги на главной линіи предполагаемыя работы требующія болѣе или менѣе продолжительнаго прекращенія движенія поѣздовъ и полагающія быть исполненными въ промежуткахъ между прибытіемъ, дворѣ назначенными поѣздами и если таковыя работы по своей натурѣ не требуютъ постоянства

ихъ исполненія, то на таковыя (работы) дозволяется приступить лишь съ моего разрѣшенія и послѣ убѣжденія подлежащихъ служебъ о прекращеніи движенія на данномъ участкѣ дороги съ обозначеніемъ времени на которое предвидится прекращеніе движенія.

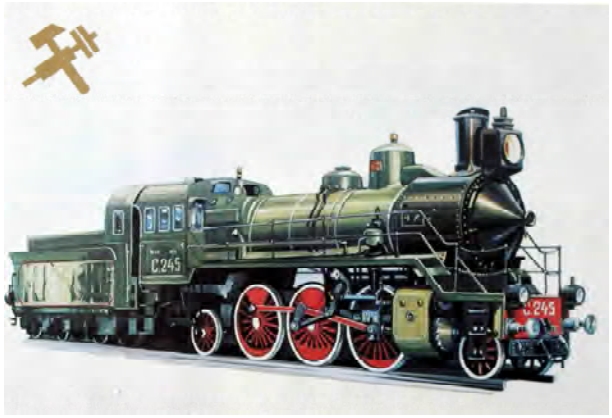
Точное исполненіе настоящаго приказа дорожнымъ служебнымъ и мастеровымъ Начальникамъ лежитъ на отвѣтственности Начальника Дистанціи и Начальника службы Ремонта.

Настоящій приказъ разъясняющій и дополняющій приказъ мой № 46 отъ 30 Апрѣля с.г. выдается для свѣдѣнія и точнаго исполненія всѣми служащими вѣреннаго мнѣ Управленія.

Управляющій Дорогою
Инженеръ Гинтовтъ

Начальникъ Ремонта
Инженеръ Рагозинскій

Наказ по Привіслянській залізничній дорозі по техніці безпеки. м. Варшава. 1880 р.

4. Паровоз С-245 російського виробництва. 1913 р.

5. Посвідчення працівника залізниці.

5а.Службове посвідчення стрілочника залізниці Михальчука Луки, жителя с. Застав'я. Поч.ХХ ст.

6.Залізничний майстер на станції Любомль Пікульський Д.І. Поч.ХХ ст.

7. Начальник станції Любомль Яровицький З. 1905 р.

8. Уродженець м. Любомль І.Посельський, працівник залізниці. 1915 рік.

9. Пряжка службовця залізниці Привіслянської залізної дороги. Поч.ХХ ст.

10. Залізничний ліхтар. Поч.ХХ ст.

Товарні пломби залізничних станцій Привіслянської залізної дороги

Станція «Холм» 22.09.1895 р.

Станція «Дорогуськ». Кін.XIX-поч.XX ст.

Станція «Дорогуськ». Поч.XX ст.

Станція «Дорогуськ». 1898 р.

Станція «Любомль». 25.07.1888 р.

Станція «Любомль». 07.10.1891 р.

Станція «Любомль». 1898 р.

Станція «Любомль». 05.08.1899 р.

Станція «Любомль». Кін. XIX ст.

Станція «Завалля». Поч.XX ст.

Станція «Мацеїв». 1913 р.

Станція «Мацеїв». Кін.XIX-поч.XX ст.

Станція «Мацеїв».04.09.1913 р.

Станція «Мацеїв». 1891 р.

Станція «Ковель». Кін.XIX-поч.XX ст.

Товарні пломби станції «Ковель» Південно-Західної залізниці

23.10.1884 р.

17.12.1910 р.

«Любомль». 20.09.1938 р.

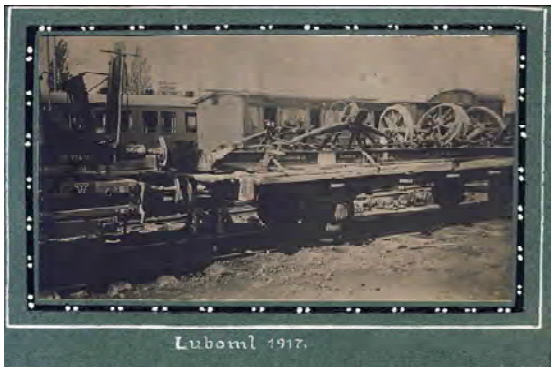
Станція «Ягодин» Ковельської залізниці. 1958 р.

Ковельська залізниця. Сер. XX ст.

Станція «Ковель» Львівської залізниці. Остання чверть XX ст.

Залізничні платформи на станції м. Любомль. 1917 рік.

Аварія потягів на станції Любомль. 1916 рік.

Австро-угорські солдати на станції м. Любомль. 1917 р.

Будівництво залізничного моста через р. Зх.Буг між селами Дорогуськ та Вовчий Перевіз. Період І Світової війни.

Станція Мацеїв.1914 рік.

Залізничний вокзал м. Любомль з південного боку. 1930-ті рр.

м.Любомль. Святкове зібрання залізничників з нагоди Свята Моря.
В центрі- начальник станції Ленц, зліва заступник начальника - Власлав Штилько.
1932-1933 рр.

Любомль. 1928 р. Відїзд любомльського старости Ю.Сіттауера з м.Любомль до м. Луцьк.

Зістріч волинського воєводи на залізничному вокзалі в м. Любомль. 1938 р.

Працівники залізничної станції в м. Любомль. 1930-ті рр.

Залізничний вокзал м. Любомль. 1930-ті рр.

Зустріч волинського воєводи на залізничному вокзалі м. Любомль. 1938 р.

Залізничний вокзал м. Любомль.
На фото в центрі - інспектор шкільництва Любомльського повіту Здіборський.
1930-ті рр.

Станція с. Ягодин. 1920-ті рр.

Станція Ягодин. В центрі - залізничник Штиньо з дружиною. 1924 р.

Сучасний вигляд станції м. Любомль.

Зал очікування станції Любомль. 2013 р.

Станція Мацеїв. 2013 р.

Станція Ягодин. 2010 р.

Ковель повністю зупинили роботу і оголосили страйк. Рух поїздів призупинено, залізничні лінії охороняються військовими, а в попередження безпорядків в місті посилюються піші військові патрулі та кінні роз'їзди від 19 драгунського Кінбургського полку. Мітингарі поки ведуть себе мирно»[4].

Слід відмітити, що будівництво Привіслянської залізниці зумовило розміщення м. Ковель, до якого залізнична дорога з м. Київ була прокладена значно раніше і станція відносилась до Південно-Західної залізної дороги. Станція Ковель була на межі двох залізниць. На відрізку від Ковеля до кордону з Королівством Польським по річці Зх.Буг було три станції – у м. Мацеїв (нині смт. Луків), м. Любомль та с. Ягодин. Станції в Мацеєві та Любомлі були дерев'яні, двоповерхові. У с. Ягодин у 1907 році була побудована мурована одноповерхова станція.

На початку XX ст. ст.Любомль перейменована на станцію Завалля. Свою назву вона отримала від села Завалля, яке на той час було окраїною Любомля, а в 1934 році увійшло в його склад.

Місцеві жителі розповідають, що деякі пасажири часто плутали міста Любомль і Люблін, сходивши в Любомлі, тому вирішено було дати нову назву станції .

Поява залізничної гілки Холм-Ковель для сільських, сусідніх з дорогою жителів, коли люди вперше вночі побачили паровоза з якого летіли іскри, а увагонах було освітлення, то люди цей потяг називали «вогняним змієм», а деякі жінки навіть вишивали паровози на рушниках.

Із спогадів сестри Лесі Українки Ольги Косач-Кривенюк, цією дорогою їхали по Любомльщині родина Косачів і Леся Українка в липні 1892 року із Ковеля до Ягодина [5].

Активно станція Любомль використовувалась в роки Першої світової війни. Збереглись фото із аваріями потягів на станції в 1916 році.

На кінцевій станції в м.Ковель Привіслянської залізниці знаходилось потужне ДЕПО по ремонту локомотивів і вагонів, яке було записане до Південно-Західної залізниці.

В період серпня-вересня 1920 року у цьому ДЕПО базувались і проходили ремонт бронепоїзди №20 «Цетробронь», №39 «Суботник», №51 «Грозный мститель»,№ 56 «Коммунар», №82 «Смерть Директории», №60 «Карл Либкнехт», №72 «Николай Руднев» та «Красноармеец», які були в складі 12 Армії Західного фронту (командувач армії – М.Тухачевський), що йшла на Варшаву. Ці бронепоїзди під час відступу обороняли м. Ковель від наступу польських військ [6].

В період польської окупації з 1919 до 1939 рр. від ст. Дорогуськ до ст.Ковель прокладена друга вузька колія європейського стандарту. Враховуючи, що залізниця мала стратегічне значення службовцями на ній були тільки поляки.

З приходом радянської влади у 1939 році відрізок залізниці від кордону по р. Буг був відрізаний від Привіслянської залізниці і приєднаний до Південно-Західної залізниці.

Готуючись до війни від ст. Любомль в 1940 році по західній околиці міста була прокладена вузькоколійка, яка протягувалась поза селами Запілля, Головно до Старовижівського р-ну для вивозу лісу. Але ці роботи до початку війни не були закінчені і після війни не відновлювались.

Напад нацистських військ на територію району 22 червня 1941 року розпочався на основному об'єкті – залізничному мосту на річці Буг, який охороняла прикордонна застава №8 під командуванням П.К.Старовойтова. Протягом трьохденних боїв на відрізку Ковель-Ягодин велику підтримку бійцям надали бронепоїзди1-го окремого Червонопрапорного дивізіону бронепоїздів під командуванням майора Г.А.Макаєва. В перші дні війни з-під Києва був направлений в 5-ту армію генерал-майора Г.Потапова

бронепоїзд №15,(командир - ст. лейтенант Т.В. Синберг), який прийняв бойове хрещення 25 червня обороняючи м. Любомль, що дало можливість вийтиз оточення артилеристам 45-ї стрілецької дивізії [7].

Ділянка залізниці Ковель-Ягодин в період німецької окупації активно використовувалась ворогом. Партизанами, які проводили рейди на залізницю, підірвано військовий ешелон з нацистами біля с. Підгородно.

Перед наступом Червоної армії в 1944 році на ст. Любомль була розвантажена з платформ німецька дивізія «Вікінг», яка нанесла відчутних втрат Червоній Армії, особливо біля с. Торговище Турійського р-ну.

Під час визволення району в 1944 році радянська авіація знищуючи скупчення німецьких військ на ст. Любомль повністю розбомбила приміщення станції і водонапірну башту. Після війни побудоване нове, муроване, одноповерхове приміщення станції, але менших розмірів[8].

Після визволення Любомльського району від німецьких окупантів на р. Буг в районі Ягодина був побудований новий металевий залізничний міст, який був демонтований у Німеччині і перевезений в СРСР, розділений пізніше на два мости.

До кінця 1950-х рр. залізнична гілка з Любомля була для жителів району основним сполученням з м. Ковель, Луцьк. Станція Любомль мала зупинки пасажирських поїздів, як їхали за кордон. Значно збільшились об'єми перевезення різних вантажів та товарів. Привозилось вугілля, будівельні матеріали, вивозили - ліс, продукцію, яка виготовлялась в районі. В 1960-х рр. залізнична гілка в м. Любомль була побудована до місцевої військової частини.

З розпадом СРСР значно скоротились обсяги перевезення товарної продукції. У зв'язкуіз зменшенням пасажирів, які надали перевагу автомобільному транспорту, зупинки міжнародних пасажирських поїздів на ст. Любомль відмінено. Разом з тим почав ходити дизель Ягодин-Ковель, який має в межах Любомльського р-ну зупинки – Ягодин, Любомль,Скиби, Підгородно, Руда.

У 2005 році планувалось провести електрифікацію ділянки Ковель-Ягодин та ремонт ст. Любомль, однак чергові перевибори та зміна керівництва Міністерства транспорту завадили цьому.

У 2007 році почав курсувати на відрізку Ковель-Ягодин дизель європейського зразка, але через короткий період його перевели на схід України.

За післявоєнний період ділянка залізниці Ковель-Ягодин змінювала свою назву, і нині відноситься до Рівненської дирекції залізничних перевезень Львівської залізниці.

На сьогодні в м. Любомль знаходиться вантажно-пасажирська залізнична станція. Розташована між станціями Мацеїв ((смт. Луків)(23 км)) та Ягодин (10 км.) На станції зупиняються лише приміські поїзди.

Станція Ягодин вантажно-пасажирська прикордонна залізнична станція. Розташована в с. Римачі, між ст. Любомль (10 км) та ст. Дорогузьк ((Польща) (9 км.)). У 1995 році на станції споруджено пункт перестановки колісних пар.

З Ковеля в бік Польщі через станцію йде колія шириною 1435 мм, на станції одна з колій 4-ниточна, ще три – шириною 1435 мм, дві інші – шириною 1524 мм. У західній частині станції знаходиться пункт, де пасажирським вагонам замінюють колісні пари з 1524 на 1435 мм і навпаки.

На сьогодні через станцію проходить лише одна пара міжнародних поїздів Київ-Варшава, Варшава-Київ. Митний та прикордонний контроль та заміна колісних пар триває 2 голини в кожен бік. На станції знаходиться управління Ягодинської митниці. Для приміських поїздів, що курсують з Ковеля станція є кінцевою[9].

12 червня 2017 року із ст. Ковель до ст. Холм відправився перший новий рейковий автобус Pesa. Міжнародний маршрут Ковель-Холм обслуговує двовагонний потяг розрахований на 192 місця. Поїзд не робить зупинок на інших залізничних станціях. Митний і прикордонний контроль здійснюється після посадки на шляху прямування поїзда. Є плани продовжити рейс поїзда за напрямом Холм–Здолбунів [10].

1. Historia kolejw Rosij: [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : http://wikipedia.org/wiki/ HistoriakolejwRosij.

2. Kolej Nadwislańska: [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : http://wikipedia.org/wiki/KolejNadwislacska.

3. Брокгауз-Ефрон. Малый энциклопедический словарь- Т.2. – Санкт-Петербург,1909. –с. 1077.

4. Житомирськийдержархів. Ф.317.,спр.956, арк.424.

5. Ошуркевич О. Найріднішийрідний край. – Львів,1991.

6. Зарубін І. Командарм Потапов// Радянська Волинь -№ 19 – листопад,1978 р. – с. 3

7. Никитченко В. Загадка таинственного бронепоизда// Рабочая газета - №106 – 09.05.1986.- с. 4

8. Остапюк О. В боях за Любомль// Наше життя - № 57. – 20.06.1994 р.- с.1-2.

9. Ягодин (станція). [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : http:// wikipedia.org/wiki/ Ягодин (станція).

10. З Ковеля відправили перший рейковий автобус до Холма. [Електронний ресурс] //Волинські новини – Режим доступу: https://www.volynnews.com/news/society/z-kovelia-vidpravyly-pershyy-reykovyy-avtobus-do-kholma/

Григорій ОХРІМЕНКО, Володимир СВЕНЦИЦЬКИЙ,
Наталія СКЛЯРЕНКО, Світлана ЛОКАЙЧУК ***(Луцьк)***

КЕЛЬТСЬКІ МОНЕТИ НА ВОЛИНІ ТА ПОДІЛЛІ

На території Волині, особливо в басейні Західного Бугу та «Римського шляху», що пролягав поблизу Торчина, Садова, відомі знахідки монет Олександра Македонського та Філіпа Македонського. Ці знахідки пов'язані з кельтами, які, ймовірно, мали відношення до постачання поліського бурштину на південь.

Тема стосунків Волині, Поділля зі світом кельтів маловивчена, але перспективна. Ще в 1950-х роках канадський автор (псевдонім – Ю. П.) писав про ймовірність впливів кельтів на жителів Прип'ятського Полісся – носіїв милоградської культури (VII–I ст. до н. е.) [3, с. 8–9]. Адже наявність у той час у верхів'ях Погориння, на Житомирському Поліссі укріплених городищ, розвинутого залізоробного ремесла треба було б пояснити впливами високо розвинутої культури, можливо, кельтської.

Краєзнавцям Хмельницької, Тернопільської областей відомо, що на цих землях трапляються знахідки кельтських срібних та бронзових монет (IV–I ст. до н. е.); і не лише окремих, а й у скарбах. Так, порівняно недавно випадково знайдено депозит з 50 монет. Не виключено, що і кельтський посуд знаходять на Поділлі, але його потрібно вміти розпізнати.

Впливи кельтського світу на територію Західної України могли надходити: 1) з Малопольщі, де були поселення та міста-oppidumu (великі укріплені міста) кельтів; 2) із Закарпаття, де в той час перебувало кельтське населення, про що свідчать значні укріплення біля сучасного Мукачева, відомі тепер під назвою Галіш–Ловачка. Однією з причин проникнення монет на Хмельниччину та Поділля міг бути обмін бурштином.

У II половині I тисячоліття до н. е. важливу роль в історії Європи відігравали кельти. Цей народ відзначався схильністю до завоювань та становив значну загрозу для навколишніх. У той же час кельтське населення мало різноманітні стосунки із середземноморськими цивілізаціями греків, етрусків, а пізніше римлян, в результаті чого витворили власну модель культури, багато в чому перейнявши античні взірці. Впливи кельтської культури сягали далеко поза кордонами їхньої території [5, s. 189]. Римляни називали кельтів галами, а греки – інколи галатами. Згідно з мовознавчими дослідженнями, кельти належали до групи, що була споріднена з італійськими та венедськими племенами, а отже, до людності західноіндоєвропейської. У писемних джерелах згадки про них з'явилися з VI ст. до Р. Х. Теренами, охопленими кельтами, були землі північно-західної Італії, південної Франції, над верхнім Дунаєм, Іспанії, Англії, Закарпаття. На Балканах вони межували з фракійським, дакійським населенням [5, s. 190–191].

З середини IV ст. до н. е. кельти опанували землі Чехії, частини Угорщини, Австрії, Моравії, потім Семиграддя. У III ст. до н. е. вони продовжили експансію на Балкани – аж до Греції. У середині IV ст. до н. е. кельти мали контакти з Македонією, захопили частину Фракії, де утворили державу зі столицею Тиліс; частина їх переправилась до Анатолії (Туреччина) [5, s. 192].

З II половини II ст. до н. е. в кельтів з'являються оппідуми – великі оборонні поселення, які були осередками ремесел, торгівлі, центрами політичного життя, культури. Проте окремі оппідуми виникли ще на початку II ст. до н. е., зокрема згадане Галіш-Ловачка біля Мукачева на Закарпатті. Усього таких кельтських центрів було більше 200. Окремі з них займали площу близько 1400 га, а в окрузі – близько 30 км. Менші мали площу до 25 га [5, s. 201].

Кельтські міста з'являються в період пізнього латену (II – I ст. до Р. Х.) і це була найвиразніша ознака того часу [6, s. 292-293]. Безперечно, на них покладалися не лише ремісничі, торгово-обмінні, але й політичні, військові завдання. Тут концентрувалося духовне життя – культовими практиками керували привілейовані верстви друїдів [6, s. 298; 7, s. 470-472].

За повідомленням істориків Гекатея (бл. 500 рр. до н. е.) Геродота (450 рр. до н. е.) та ін., гали були високі, русяві, неврівноважені, схильні до показного в одязі, вчинках, при цьому жорстокі воїни. На

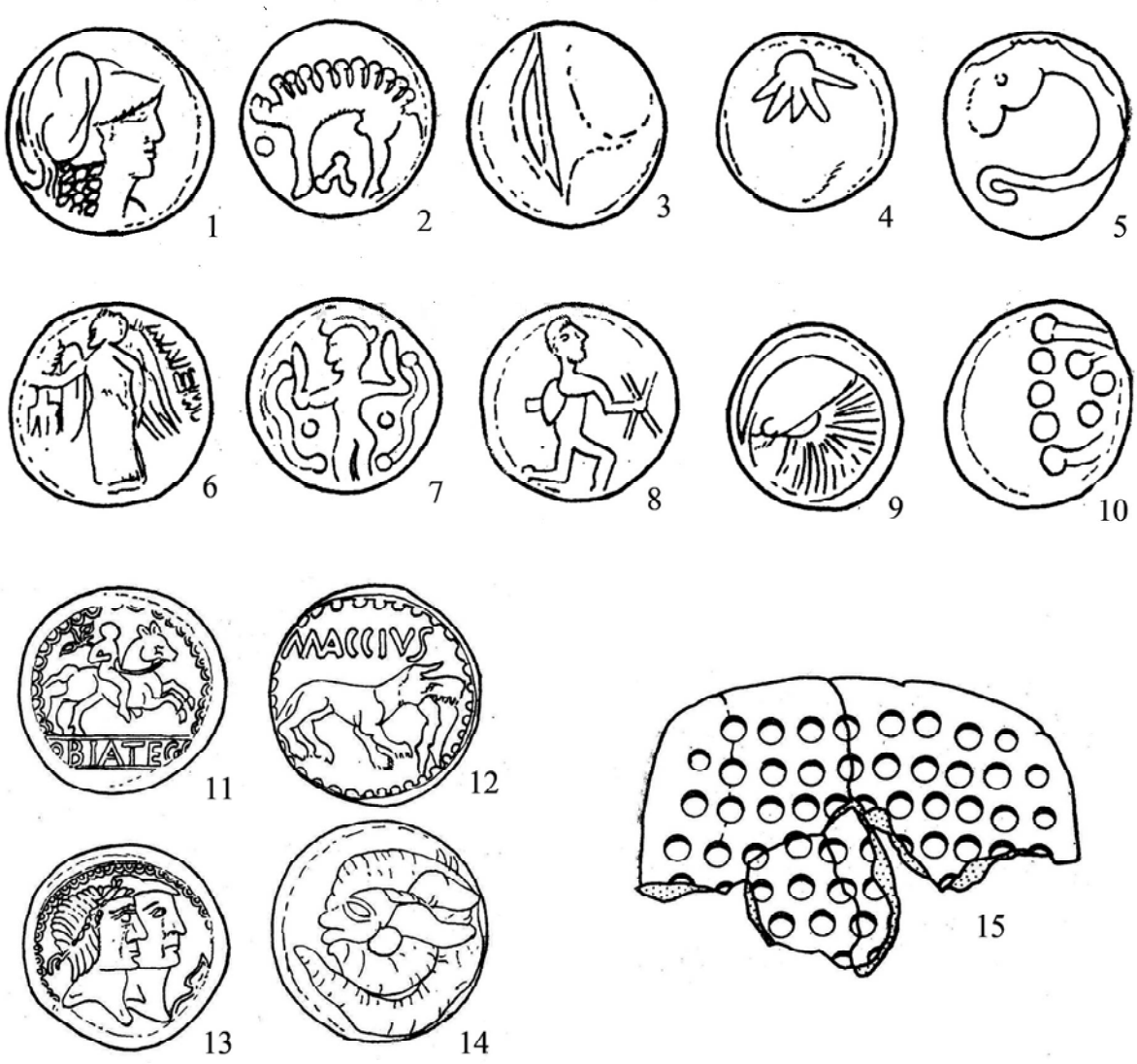

Рис. 1. Зразки кельтських монет (1-14), глиняна формочка для виливання монет (15)

зображеннях бачимо їх із хвилястим волоссям, великими вусами, шийними гривнами. Кельтів відносять до гілки індоєвропейської мовної сім'ї [2, с. 107].

Показником рівня розвитку господарчих відносин кельтських племен було монетарство. У середині III ст. до н. е. кельти почали карбувати власні монети. Спочатку брали за взірець або користувалися македонськими тетрадрахмами (срібними) Філіпа II, золотими статерами Олександра Великого. Срібні монети поширювалися здебільшого в східній частині ойкумени кельтів, золоті – західному світі. З початку II ст. до н. е. починається справжній розвиток власного монетарства. Оригінальними були мисочкоподібні, так звані статери, схожі на мушлі. Для карбування використовували штампи з елементами, притаманними їх мистецтву, але при цьому різноманітними були номінали монет, у тім числі дрібних, що вказує на розвиток торгівлі та обміну. За зразок бралися також римські монети, від яких, зокрема, переймали написи латинськими буквами. У Галії виготовляли монети з іменем Wercyngetoryks, у Середньому Подунавї часто трапляються монети з написом Biatec, Nonnos [5, s. 203] (Рис. 1; Рис. 2; Рис. 3).

Крім монетарства, кельти досягли успіхів у виробництві посуду. Це були тонкі, виготовлені на гончарному крузі вироби, до того ж пофарбовані в білий та червоний кольори. Особливе значення мало виготовлення залізних виробів, у тому числі з високопроцентних руд. Значні центри залізоробного ремесла були в басейні Рейну та центральній Франції. У ковальстві застосовувалася техніка зєднання твердого та м'якого заліза – при виготовленні мечів. Робили багато землеробських знарядь, навіть двоколісні жниварки. Значні успіхи були також у виготовленні бронзових та скляних прикрас (браслети, намисто), а також емалей. Відомі були ротаційні жорна.

Рис. 2. Зразки кельтських монет.

Рис. 3. Зразки кельтських монет.

Торгівля велася на значні відстані, зокрема бурштином. Біля Вроцлава–Партиніци знайдено було 1500 кг бурштину! Інший склад сонячного каменю зберігався в Старим Градіску (Моравія). Помічено функціонування в той час бурштинового шляху з північної Адріатики до Куяв. В районі Куяв знайдено кельтські монети та посуд [5, s. 211–212]. Вищі верстви населення – друїди – знали писемність, зокрема грецьку. Про це писав Юлій Цезар. Вони користувалися кістяними стилосами та навощеними табличками [5, s. 204]. Друїди проходили багаторічне навчання переважно в Англії. Їх влада була надплемінна.

У східній частині кельтського світу виготовляли багато монет. Лише на території Чехії, Словаччини їх відомо більше 700. Частину з них знайдено в скарбах. Так, 1771 р. біля малого села Подмокел після зливи селянин помітив бронзове відро повне златих «мінців» – золотих монет – всього шість тисяч блискучих кружечків вагою до 40 кг. Написів на них не було. Довго гадали, хто їх виготовляв, аж поки археолог Ян Воцел не вніс ясність. На згаданих землях вони вироблялись переважно в І столітті до н. е. [6, s. 309–313].

Втрата кельтами попередніх позицій настала після захоплення Юлієм Цезарем Галії, а з ІІ ст. до н. е. до Підкарпаття починають проникати римляни [4, s. 58]; крім того посилювався тиск германців. Важливою також була війна між даками та кельтським племенем – боями (60–44 рр. до н. е.) на півдні Словаччини. Переможцем виявився вождь даків Буребіста (Daicoviciu, 1960, s. 286) [8, s. 218; 4, s. 242]. Значення цих подій видно по тому, що «бойські» монети перестали ходити в цьому регіоні [8, s. 218]. Як пише В. Генсель, після цього зникають кельтські поселення і на землях Польщі. В кінцевій фазі кельтської історії можна говорити про присутність цього населення на землях сучасної Польщі окремими острівками (Hensel, 1969, s. 162).

На землях, зайнятих кельтами, існували культові центри, зокрема на території Чехії, Польщі. Вони були оточені ровами та валами чотирикутної форми. Довжина сторін була близько 80 метрів. Тут приносилися жертви (людські, військові трофеї). У межах святилищ знаходять кам'яні статуї.

Відомі назви окремих кельтських племен: у Центральній Європі одним з основних було плем'я боїв; тауриски жили у Верхньому Подунав'ї, котини – у гірській частині Чехії. Більш розвинуті племена стояли на порозі утворень держав [5, s. 205].

На території Польщі кельтські поселення зявилися в IV ст. до Р. Х. – в Сілезії (на берегах Одри) та в Малопольщі. Памятки кельтів на згаданій території у значній мірі складалися з групових поховань. У чоловічих похованнях знаходять зброю: наконечники списів, мечі, щити тощо. У жіночих – прикраси: браслети, фібули, намисто наголінники, гривні [5, s. 206]. Інколи на одному цвинтарі знаходять поховання носіїв двох культур – лужицької та кельтів [5, s. 208].

Отже, перші кельтські поселення з'являються на Закарпатті в середині ІІІ ст. до Р. Х. У середині ІІ ст. до Р. Х. їх кількість зростає. Великими виробничим центрами були Галіш-Ловачка та Ново-Клинове, які існували до 60 рр. до н. е. Вважають, що етнічний склад населення тоді в Закарпатті включав кельтів та фракійців. Цікаво, що в ІІІ ст. до н. е. «галати» (кельти) здійснили похід у Північне Причорномор'я. Пропускають їх імовірне проникнення аж до Дніпра?

Важливо згадати, що такі волинські культури, як пшеворська, зарубинецька, належали до «латинізованих», тобто формувалися під певним впливом кельтів. Значна частина кельтських монет Закарпаття та Поділля (виявлено багато сотень) надходила з інших кінців Європи, де служили кельтські воїни [1, с. 348].

1. Археологія України : курс лекцій / Л. Залізняк та ін. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.

2. Брэй У., Трамп Д. Археологический словарь : пер. с англ. / У. Брэй, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990. –368 с.

3. Ю. П. Найстаріші згадки про Волинь / Ю. П. // Літопис Волині. – 1956. – Т. 3; ч. 3. – С. 4–14.

4. Filip J. Keltové ve středni Evropé / J. Filip. – Praha, 1956.

5. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) / J. K. Kozłowski, P. Kaczanowski. – Kraków : Fogra, 1998. – T. 1. – 382 s.

6. Sklenář K. Od Pěstního klínu k Přemyslově radlici / Karel Sklenář. – Praha : Albatros, 1982. – 483 s.

7. Wielka Historia świata / đod. red. A. Krawczuka. – Warszawa : Fogra- Świat Książki, 2005. – T. 3: Świat okresu cuwilizacji klasycznych. – 784 s.

8. Woźniak Z. Monety celtyckie z ziem polskich / Z. Woźniak // Wiadomości Numizmatyczne. – 1967. – T. XI; z. 4/ – S. 201–231.

Григорій ОХРІМЕНКО,
Світлана ЛОКАЙЧУК,
Наталія СКЛЯРЕНКО ***(Луцьк)***

ЛУК ТА СТРІЛИ – ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ ДОБИ БРОНЗИ

Землі навколо сіл Гораймівка, Майдан-Липно, Матійки, Ничогівка в 1970-80-х рр. обстежувалися археологічними розвідками не лише місцевих краєзнавців, а й експедиціями зі Львова, Києва. Тут були такі відомі дослідники як професори Д. Телегін, С. Березанська, Л. Залізняк, а також такі відомі археологи як В. Конопля, В. Петегирич, Р. Грибович, працівники ДП «Волинські старожитності» О. Златогорський, М. Вашета. І не випадково! Землі навколо с. Великий Мідськ (від слова «мідь») виявилися справжнім клондайком старожитностей. Крім виходів на поверхню базальтів, а в них – самородної міді, тут добувався високоякісний кремінь, придатний для виготовлення сокир, серпів, наконечників списів та інших знарядь. Крім того, тут були всі умови для життя і господарювання: ліси із звіриною, водойми з рибою, пасовища, грибні та ягідні місця. Тому поселень, точніше їх скупчень, належних до бронзового віку, було багато. В місцевому шкільному музеї с. Майдан-Липно зберігається кілька великих ящиків із фрагментами кераміки, крем'яних знарядь. Одних лише наконечників стріл зібрано було кілька десятків – унікальна колекція. Їх було передано Софії Станіславівні Березанській до Києва. Цим рідкісним знахідкам присвячена наша стаття (рис. 1; рис. 2; рис. 3).

С. Н. Братченко зазначає, що до появи вогнепальної зброї (а подекуди і поряд з нею) лук був одним із найважливіших засобів озброєння майже у всіх народів світу.

Згадки про луки доби міді – бронзи в степах Євразії взагалі відсутні в працях, присвячених лукам. Можливо, вони залишалися невідомими авторам внаслідок малодоступності матеріалів. Останні нечисленні і репрезентовані кількома рештками луків із поховань, а також їх зображеннями на стелах. Рідкісність знахідок луків у похованнях не можна пояснити поганою збереженістю дерева, – речі з цього матеріалу трапляються досить часто. Привертає увагу той факт, що за наявності серед поховального інвентаря вістрів до стріл і цілих їх сагайдачних наборів, луки відсутні. Подібна ситуація властива і для скіфських та сарматських поховань воїнів зі стрілами, що дало підстави Є. В. Черненку зробити припущення про можливість передачі скіфами лука у спадщину [Черненко, 1981, с. 8, 9].

Можна вважати, що лук надто цінувався, щоб його класти до могили, як, до речі, і стріли, хоч останні трапляються дещо частіше. Так, на 784 катакомбних поховань Донеччини припадає лише 15 (1,9%) з наборами стріл. В жодному з майже 200 ямних поховань Донеччини не виявлено наборів цих знарядь (поодинокі знахідки їх не враховуються, бо належать не до поховального інвентаря, а до предметів, якими небіжчики були травмовані або забиті). Особливістю катакомбних наборів вістрів до стріл є те, що вони здебільшого входять до виробничих комплексів (з інструментами та сировиною для виготовлення вістрів). Наявність серед поховального інвентаря таких неординарних предметів, як бронзові ножі, однозубі гаки-виделки, кам'яні булави та сокири-молотки свідчать про високий соціальний статус похованих. Отже, виходячи з контексту поховань і зображень на енеолітичних та ранньобронзових стелах і домовинах, лук і стріли можна розглядати, як знаки особливого соціального рангу.

Серед численних поховань доби міді–бронзи (кількість лише ямних, катакомбних і полтавкинських могил, за даними Л. С. Клейна, на 1976 р. становила близько 8700 [Klein, 1978, с. 230]), проте можна назвати понад 10, в яких знайдено більш чи менш ймовірні рештки луків. Це переважно катакомбні поховання. Крім простих, круглих у перетині луків, зафіксовано 7 екземплярів з пласкою прямою центральною частиною дуги у вигляді рейки завширшки 2,5–6,0 см, завтовшки 1 см з дещо зігнутими плічками [Братченко, 1989, с. 72].

Цінним джерелом для вивчення зброї є нечисленні іконографічні матеріали, рідкість яких, можливо, зумовлена існуванням табу на зображення реальних предметів та істот. Винятком є лише пам'ятки монументального мистецтва III тис. до н. е. України, Молдови, Криму – нечисленні антропоморфні стели із сюжетними зображеннями. Вони істотно розширюють відомості про зброю доби міді – ранньої бронзи, а разом з тим вносять певні корективи в розуміння контексту поховань. Поруч із зображеннями сегментоподібних, певно, простих луків на стелах Керносового, Сватового, Верхоріччя, на стелі з Наталівки (Дніпровське Надпоріжжя) біля булави і сокири відтворено типовий складний лук, який поки що не привертав уваги дослідників з питань зброї. Це невеликий лук на півзросту людини із загостреним на вершині руків'ям, прямими плічками і ввігнутими кінцями. Двічі ввігнутою формою він скидається на лук, зображений на переможній стелі царя Нарам-Сіна (Суена) з Шумера. З іншого боку, зображення на стелі з Наталіївки

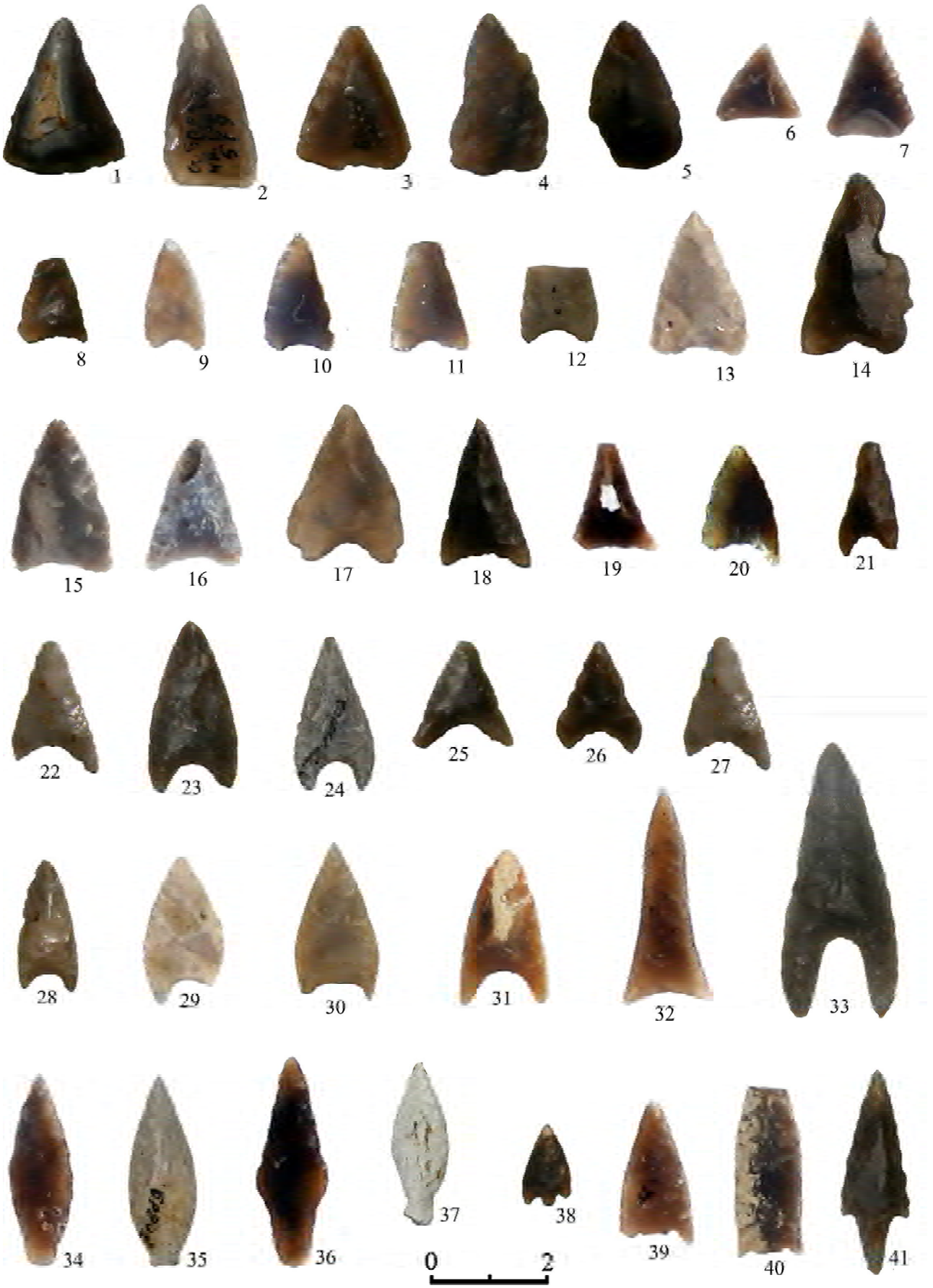

Рис. 1. Крем'яні наконечники стріл доби енеоліту та бронзи. Фото Г. Охріменка.

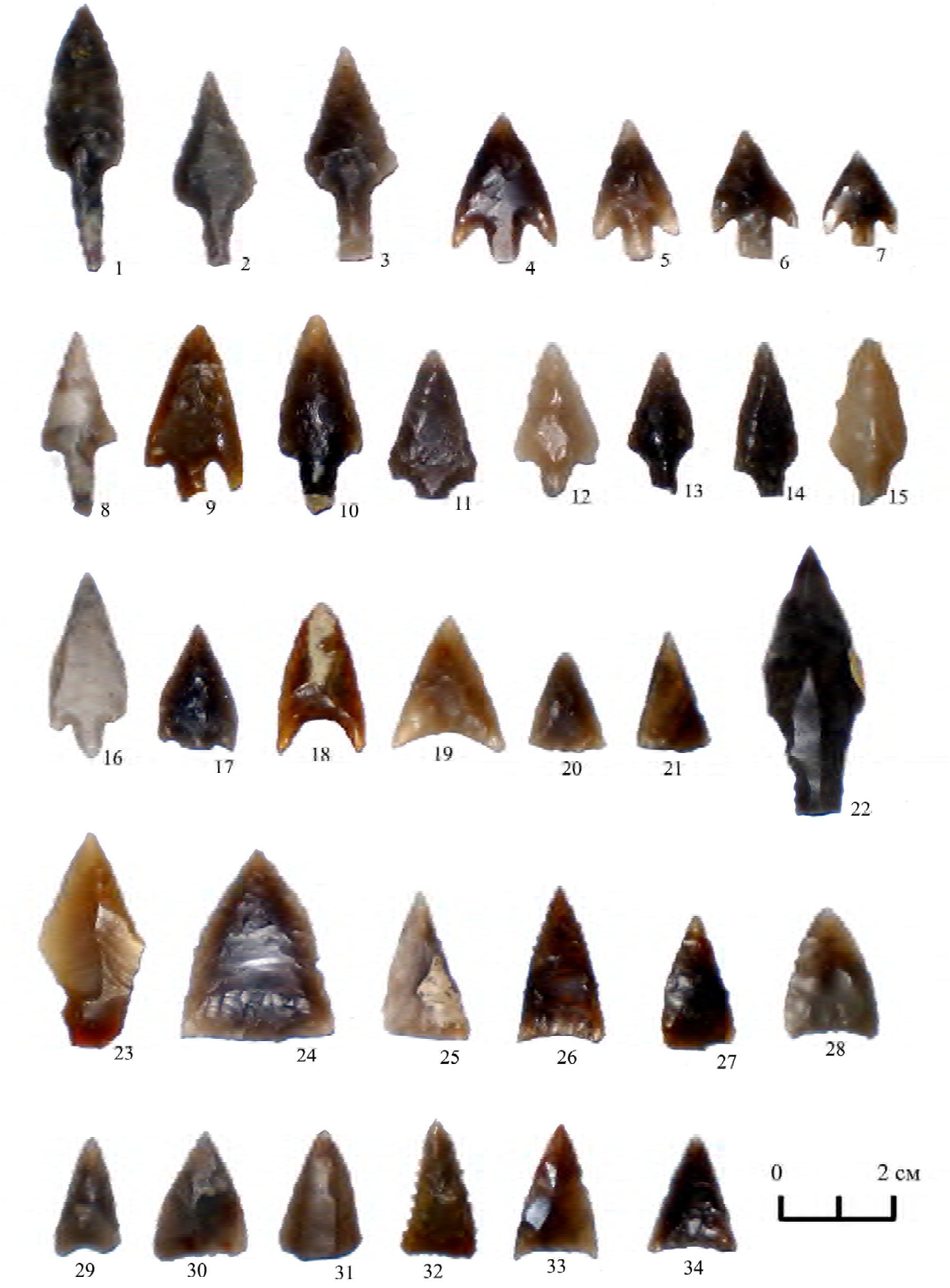

Рис. 2. Наконечники стріл доби бронзи з околиць с. Рудня Дубровицького р-ну Рівненької обл. Фото І. Котяя.

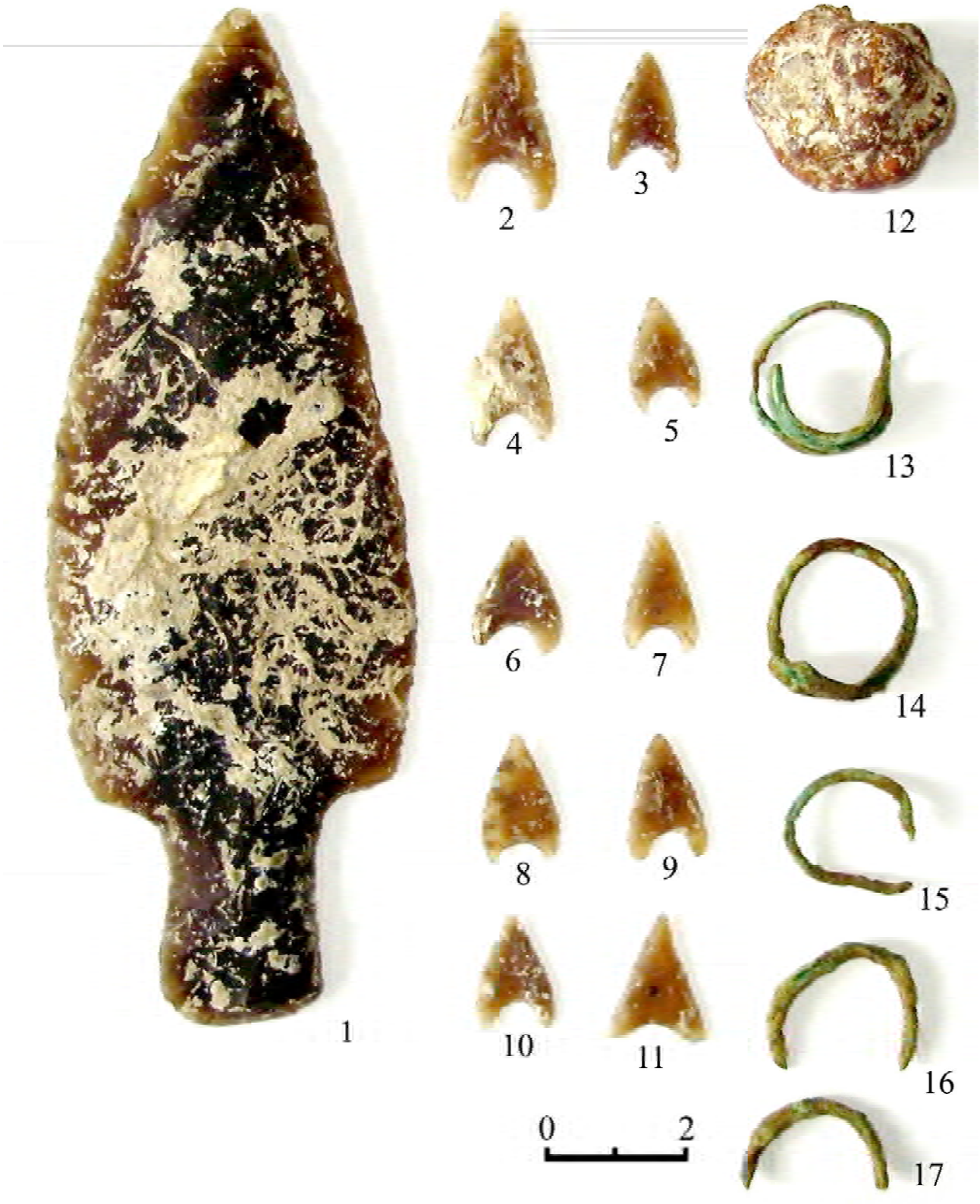

Рис. 3. Інвентар з поховання 2 біля с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. Розкопки під керівництвом Д. Козака. Фото В. Ткача.

подібне до лука, представленого на кам'яній домовині культури шнурової кераміки з Гьоліч (Німеччина), який є надійним свідченням побутування складних луків поряд з простими на території Європи від неоліту до доби бронзи [Братченко, 1989, с. 70–71].

Отже, зображення на стелі з Наталівки – пряме свідчення досить раннього для України віку (ймовірно, перша половина III тис. до н. е.) складного рефлексуючого лука, відомого в цей час у Шумері та в Центральній Європі.

Певні уявлення про характер луків кінця середньої – початку пізньої бронзи дають вістря до стріл. Вістря до стріл доби міді, бронзи в Східній Європі виготовлялися переважно з кременю, рідше з інших порід каменю чи обсидіану. Лише на початку доби пізньої бронзи з'являються бронзові та кістяні наконечники, але переважають крем'яні. У таких культурах, як пізньозрубна та сабатинівська, домінували кістяні і, певно, бронзові вістря. На Закавказзі вони зберігають своє значення і на початку залізного віку, а персидські воїни ще й у V ст. до н. е. були озброєні стрілами з обсидіановими вістрями. Така живучість традиції (навіть у культурах з розвинутою бронзовою індустрією) пояснюється не лише доступністю сировини й економією металу, але, передусім, тим, що крем'яні вістря більш відповідали потребам тактики ведення війни та способам полювання. За бойовими якостями вони не тільки не поступалися бронзовим, але навіть перевершували їх (як, приміром, і крем'яні зубчасті серпи – краї та жало у них значно гостріші). Крім того, крем'яні вістря при зіткненні з твердим предметом, зокрема кісткою, нерідко розколювалися, а витягнути осколки їх було складніше, ніж стрілу з цілим вістрям. Такі розколоті вістря або осколки від них трапляються заглибленими в кістку в похованнях доби бронзи. Певно, виготовлення тонких невеликих вістрів з глибокими виїмками і вузькими крихкими жальцями і було розраховане саме на ефект нанесення ран скалками.

Сагайдаки та налуччя для зберігання стріл і лука в похованнях трапляються надто рідко. Ймовірно, їх рештки при дослідженнях важко відокремити від тліну поховального ложа, одягу, ковдри. З іншого боку, в більшості катакомбних поховань вістря до стріл здебільшого входять до складу виробничих стрілочних комплексів (часто як напівфабрикати). У кількох випадках простежено рештки дерев'яних футлярів, в яких були вміщені такі комплекси. Вони мали видовжену форму довжиною 40 і 75 см при ширині 8–12 см [Братченко, 1989, с. 79]. У випадках, коли рештки футлярів не збереглися, зосередження речей, що входили до виробничих комплексів, мали ту саму форму і розміри (довжина 40–60 см, ширина 10–15 см).

Найдавніший відомий в літературі сагайдак із стрілами походить з ранньозрубного поховання Скатівка 11/1 в Нижньому Поволжі, що дало підставу А. Ф. Медведєву відносити появу сагайдака до II тис. до н. е. [Медведев, 1966, с. 19]. Рештки його виявили за прямокутною чорною плямою тліну шкіри розмірами приблизно 50х18 см, на якій містилося 13 крем'яних вістрів. Поруч з ними були залишки тліну від лука. Другий такий сагайдак трапився в похованні Князеве 1/5 на Харківщині. За залишками тліну та довжиною древка стріли, його розміри становили близько 60х28 см (за площею древок, можливо, вужче – 20 см).

Свідченням існування в катакомбних племен сагайдака може бути знахідка двох кістяних застібок з перехватом посередині у похованні Миколаївка II 7/8 на Сіверському Дінці. Вони містилися перед грудьми небіжчика поруч з 18 виїмчастими вістрями до стріл, що належали до сагайдачного набору.

Більш надійне і конкретне уявлення про форму сагайдака дають стели з Верхоріччя і Сватова, на яких, крім луків, зображені довгі прямокутні торби чи футляри з поворозками [Братченко, 1989, с. 80]. На одній з них показані три вістря до стріл, що і визначає їх призначення. Характерно, що сагайдак на стелі із Верхоріччя зображений за спиною. Таке носіння сагайдаків, звичайне для стрільців-лучників Передньої Азії і Єгипту, певно, було властиве і для племен від енеоліту до доби бронзи Східної Європи.

Привертає увагу зображення луків на стелах окремо від сагайдаків. Ця обставина, разом з вузькою формою футляра, що унеможливлювала вміщення в нього лука, дозволяє припускати їх призначення тільки для носіння стріл.

На підставі побічних даних можна припускати наявність складного лука наприкінці середньої – на початку пізнього періоду доби бронзи. У цей час відомі й запобіжні пристрої з кістки для захисту руки при стрільбі з лука. Відсутність останніх у більш ранній період вказує на наявність напалечників чи рукавичок. Вістря до стріл виготовлялися переважно з кременю та інших порід каменю. Лише в добу пізньої бронзи поширюються кістяні та бронзові вістря. Наприкінці середньої – на початку пізньої доби бронзи традиційні виїмчасті легкі вістря замінюються черенковими важкими, товстими в перетині, що свідчить про вдосконалення лука і захисного обладунку. Встановлено форму сагайдака: видовжений вузький футляр, який носився за спиною. Враховуючи поховальний інвентар, до складу якого нерідко

входила парадна зброя й інші престижні предмети, а також зображення на стелах, гробницях, лук і стріли в похованнях можна вважати знаками особливого високого соціального рангу похованих.

1. Козак Д. Н. Рятівні дослідження поселення Хрінники-8 у 2008 р. / Д. Н. Козак, В. В. Ткач // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К. : ІА НАНУ, 2009. – Вип. 10. – С. 133–135.

2. Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту–бронзи півдня Східної Європи / С. Н. Братченко // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 70–82.

3. Даниленко В. М. До кіммерійської проблеми (у зв'язку з опублікуванням стели з с. Наталівки) / В. М. Даниленко // Археологія. – 1951. – Т. V. – С. 218–225.

4. Маркус І., Охріменко Г. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. : навч. посібник / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.

5. Медведев А. Л. Ручное метательное оружие / А. Л. Медведев // САИ. – 1966. – Вып. Е 1-36. – С. 19–52.

6. Черненко Е. В. Скифские лучники / Е. В. Черненко. – К. : Наук. думка, 1981. – 168 с.

7. Klein L. Zur historische Auswertung der Ockergraber / L. Klein // EAZ. – 1978. – № 19. – С. 230.

Сергій ПАНИШКО ***(Луцьк)*****,**
Анатолій ШВЕД ***(Нововолинськ)***

ВКЛЮЧЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ ДО СКЛАДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Про включення Волині до складу Київської держави літописи містять досить скупу інформацію. Недатована частина «Повісті временних літ» говорить, що поляни «*владеюще каждо родом своим*»[8,12]. Це повідомлення по-різному трактується дослідниками. Більшість із них (П.М.Третяков, П.П.Толочко, М.Ю.Брайчевський) поняття "рід" розуміють як князівську династію племені. М.Ю.Брайчевський вважає, що поляни домінували над багатьма племенами (союзами племен), в тому числі і волинянами [1,102], проте це твердження практично нічим довести. Не виключено, що не менш могутнім було об'єднання волинян.

Значні розходження існують також в інтерпретації літописного повідомлення про участь дулібів у поході Олега на Візантію 907 р.[8,24]. Багато дослідників XIX ст. сприймали цю згадку як достатню основу для висновку, що на момент походу волинський регіон вже входив до складу Київської держави (напр., М.М.Карамзін вважав, що вперше цей регіон був приєднаний Олегом). Проти такого трактування виступив І.П.Крип'якевич, який думав, що Олег не міг підкорити волинян, бо між волинянами і полянами жили незалежні древляни. Остання точка зору видається більш слушною. Підкорення волинян Києвом на початку X ст. було справді мало можливим. Про це свідчить як відсутність прямих вказівок у джерелах, так і високий ступінь розвитку волинян. Вирішальним аргументом у даній дискусії є такий: в ряду інших дуліби названі «*толковинами*», тобто союзниками.

Територіальна основа Русі склалась напевно вже в третій чверті I тис. Після цього розпочалось поширення влади київських князів на сусідні регіони. Між Волинню і Києвом знаходились древляни, яких княгиня Ольга підкорила у 946 р. Очевидно тоді під київський вплив підпали і землі в середній течії Горині, пізніше відомі як Погорина. Першим безсумнівним свідченням включення волинського регіону до складу Київської Русі є повідомлення про похід Володимира Святославича на захід [8,58]. Під 981 р. літописець записав: «*Иде Володимир к Ляхом і зая грады их Перемышль, Червен и ины грады иже и до сего дне под Русью*». Таким чином, волинський регіон, що був заселений східнослов'янським населенням, увійшов до складу Київської держави.

Історики по-різному трактують зміст літописної статті 981 р. І.П.Крип'якевич вважав, що князь Володимир відвоював Червенські міста у поляків, а М.Ф.Котляр, Я.Д.Ісаєвич, О.Б.Головко думають, що у чехів. [5,226;3,107-124;2,10-13]. Наведений фрагмент літопису прямо вказує на залежність приєднаних міст від Польщі. Однак, інші джерела, насамперед «Чеська хроніка» під 1086 р. при описі кордонів Празького єпископства згадує річки Буг і Стир [4,151].

На можливість короткочасного поширення впливу давньочеської держави на волинські землі вказує присутність моравських елементів на ряді археологічних пам'яток. Найбільш яскравим прикладом є три багаті дружинні поховання з Підгірцівського могильника з «оболом мертвих» в роті небіжчиків [7,91]. Якщо врахувати, що за часів Святослава Ігоревича Пліснеськ належав до складу Давньоруської держави, про що мова піде нижче, то можна висловити здогад, що чеський вплив поширювався на це місто до його правління або після його смерті.

Як доказ початку окняжіння Волині з Києва може розглядатись масив так званих «зрубних гробниць» - підкурганних поховань за обрядом інгумації, де стінки могильних ям були обкладені деревом.

О.П.Моця говорить, що у міжріччі Стиру і Горині, девідомо 10 таких поховань ці пам'ятки з'явились вже у X ст.[7,58-60], тобто, з великою вірогідністю можна припустити, що у зрубних гробницях Погоринння першими були поховані дружинники київського князя, які прийшли сюди після підкорення древлян Ольгою. Показово, що у басейні Західного Бугу (Червенські гради) у X ст. цей тип поховань невідомий. У X ст. влада київських князів туди іще не сягла.

На думку О.П.Моці, у 60-х роках X ст. крайнім західним пунктом, що знаходився під контролем київських князів, був Пліснеськ. В районі цього міста сходились володіння давньоруської, давньопольської та давньочеської держав. На належність Пліснеська Святославу Ігоревичу вказує знахідка гончарного горщика з клеймом на денці у вигляді двозуба - геральдичного знака Святослава [7,67].

На Волині в момент її входження до складу Київської держави вже існувала місцева раньофеодальна знать. Цим пояснюється як поява нового принципу організації території (Червенські гради), так і перенесення центру з родоплемінного Волиня до ранньофеодального Червена. Швидке, у порівнянні з іншими центрами Волині, зростання Червена протягом X ст. ілюструє процес місцевої (волинської) феодалізації. Напевне, чеський вплив на цей процес був мінімальним. Ранньофеодальна знать Червенських градів, треба думати, також без особливого ентузіазму сприйняла своє підкорення Києву. Саме цим може бути пояснений наступний акт перенесення політико-адміністративного центру землі - з Червена, твердині місцевих феодалів, до Володимира, який за свідченням В.М.Татіщева, був побудований київським князем Володимиром Святославичем [9,64]. Перехід ролі центру від Волиня до Володимира відбувався в межах общинно-феодального шляху становлення давньоруських міст розглянутого П.П.Толочком [11,64,66].Включення Червена в цю схему, як проміжної ланки, на нашу думку, цілком виправдане.

Володимир Святославич, проводячи адміністративну реформу, садить своїх синів, як представників великокнязівської влади по містах. У Володимирі спершу був посаджений Борис, потім - Всеволод. На думку деяких істориків, у цей час в Луцьку був посаджений Позвізд [10,315]. Так представник київського великокнязівського роду очолив місцеву феодальну адміністрацію, що здійснювала управління підвладною територією.

На рубежі X-XI ст. ситуація на західних кордонах Русі була складною. Періоди мирних відносин з Польщею змінювались спалахами напруження. Володимиру Святославичу вдалось утримати західні землі за Руссю, однак, міжусобиця, що розпочалась після його смерті, тяжко позначилась на історичній долі Волині. Болеслав, що допомогав Святополку Окаянному в боротьбі з Ярославом Володимировичем за київський стіл, повертаючись у Польщу, захопив Червенські міста, як плату за військову допомогу. Ярослав переміг Святополка, однак, відвоювати західні землі зміг значно пізніше. У 1030 р. він «Белзы взя», а в 1031 р. повернув «грады Червенски»[8,101]. Таким чином на кінець першої третини XI ст. західноволинський регіон остаточно закріпився за Київською державою.

У першій половині XI ст. Володимир був адміністративно-політичним центром не лише Волині, а й усіх західноруських земель. До другої половини XI ст., окрім Володимира, тут не згадується жодного князівського центру. За заповітом Ярослава Мудрого, ці землі успадкував його молодший син Ігор, і володів ними протягом трьох років до 1057 р. Однак, невдовзі, у 80-х роках XI ст. уділ Ігоря Ярославича розділяється на дві частини: у Галичині утверджуються Ростиславичі, а у Володимирі на Волині великий київський князь Всеволод садить Ярополка. Після смерті останнього у 1087 р. Всеволод Ярославич переводить із Дрогобужа у Володимир Давида Ігоревича.

---

1. Брайчевский М.Ю. Восточнославянские союзы племён в эпоху формирования Древнерусского государства // Древнерусское государство и славяне (материалы симпозиума, посвящённого 1500-летию Киева). - Минск, 1993.-С.100-103.

2. Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X - первой трети XIII вв. -К.: Наук. думка, 1988. - 134 с.

3. Исаевич Я.Д. "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX - начало XII вв.).// Исследования по истории славянских и балканских народов эпохи средневековья. -М.,1972. -С.107-124.

4. Козьма Пражский. Чешская хроника. -М.: Изд-во АН СССР,1962. -296 с.

5. Котляр Н.Ф. Город и земля (из истории формирования государственной территории Киевской Руси). // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. -К.,1988. -Т.2. -С.265-270.

6. Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIVст.: археологія та історія. – Луцьк: Вежа, 2002. – 304с.

7. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). -К.: Наук.думка,1993. -159 с.

8. Повесть временних лет (ПВЛ). -М.- Л.: Изд-во АН СССР,1950. -Ч.1, -406 с.

9. Татищев В.Н. История российская. -М.-Л.: Изд-во АН СССР,1963. -Т.2. -352 с.

10. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. -Изд. 2-е. -М.: Госполитиздат,1956. -477 с.

11. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. -К.: Наук. думка,1989. -256 с.

Юрій ПРИХОДЬКО *(Київ)*

ПЕРШЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ФОНЕТИЧНОГО ПИСЬМА ГЕТЬМАНОМ ІВАНОМ ВИГОВСЬКИМ ПРИ СКЛАДАННІ «РЕЄСТРУ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО 1649 РОКУ»

Тільки вузьке коло дослідників гортало сторінки неоціненного історичного джерела – «Реєстру всього війська Запорозького» (*ЦГАДА Ф.196 оп. 1. № 1691*), цієї живої криниці нашої національної культури і духовності. На його 808-ми пожовклих сторінках світлорудий атрамент закарбував надзвичайно широку і розмаїту, чисто ніде не задокументовану інформацію про духовний і матеріальний спосіб життя українців ще дохристиянської доби. Це стосується мови, діалектології, етнографії й фольклору, власне історії та літератури, переселень наших далеких предків і їхніх взаємин з сусідніми племенами й народами, флори та фауни краю. [3, 1]

Міжнародний документ «Реєстр всього Війська Запорозького» створено козацьким урядом восени 1649 року за сприятливих умов у перші місяці існування Української Козацької держави, коли не було вже залежності та ідейно-політичного тиску з боку сусідньої Речі Посполитої та Росії, а, головне, — українська мова стала державною. На останній сторінці «Реєстру» стоять власноручні підписи видатних державних діячів України — гетьмана Богдана Хмельницького та генерального писаря Івана Виговського, останнього ще й польською мовою.

Як пише дослідник цього документу Ярослав Дзира, *«перепис козаків здійснено сотенними і полковими писарями на місцях. Польський уряд збільшив козацький реєстр із 6-8 тисяч (20-30-ті роки XVII ст.) до 40 тисяч. Тим переписом було охоплено великі землі Наддніпрянської України, і на цьому терені виникла суверенна Українська Козацька держава, що мала тоді в своєму складі 16 полків. Козацькі писарі безпосередньо на місцях з народних уст занотовували безліч сіл, містечок, міст, та сорок тисяч чоловічих національних імен та майже стільки ж прізвищ, прізвиськ, своєрідних, барвистих, дотепних, що віками, відстоявшись в часі, жили ще юридично не затверджені в океані рідної мови і передавалися згідно з нормами українського звичаєвого права з покоління в покоління. Історія мовби подарувала нам зі своїх першопочатків пракоріння нації, статистичне джерело етнічного складу населення Української Козацької держави середини XVII століття, а точніше національний паспорт 40 тисяч голів родин, тобто майже півмільйонного населення, якщо рахувати нашу родину п'ятидітною. 60% козацьких прізвищ реєстру закінчується найхарактернішим і найпродуктивнішим суфіксом -енко, що й досі є візитною карткою українця. Четверта частина національних імен також закінчується суфіксом –ко. Реєстр написано типовим українським скорописом середини XVII ст. Письмо чітке, літери загалом розбірливі, одначе зберігають характерні особливості староукраїнської графіки.»* [1, 1]

Далі Ярослав Іванович робить висновок, що *«літерами української абетки позначені всі живі звуки національної мови. Отже, за 200 років до запровадження Пантелеймоном Кулішем нашого фонетичного письма воно було введене в середині XVII ст. Іваном Виговським, який зробив спробу відтворити й узаконити національну абетку. Адже до цього його зобов'язувала й посада генерального писаря уряду Богдана Хмельницького. Іван Виговський виявився блискучим майстром українського ранньомодерного письма — пишного, мальовничого, орнаментального, пов'язаного з народним мистецтвом, яке є ключем для розуміння і пояснення важливих законів книжної української мови стосовно правильного вичитування голосних літер, окремих приголосних. В українській мові букви загалом відповідають звукам, хоча ці графічні знаки не завжди точно передають вимову, про що яскраво свідчить реєстр. Таким чином маємо ранньомодерний стиль не тільки в літературі, музиці, архітектурі, мистецтві, а й національне ранньомодерне письмо*

як мистецький витвір кожного писаря. Свою абетку Виговський та писарі творили на основі церковнослов'янського, грецького, латинського зображення літер, одначе багато з них є витвором власної уяви і мистецького таланту писарів, зокрема Виговського. У такий спосіб він майстерно малював національний орнамент /рослинний і геометричний/ імен і прізвищ свого народу, його неповторність, що нагадує декоративне мистецтво, навіть прикмети візерунку східного письма.

Щодо історії виникнення та поширення південно-східної говірки в Середній Наддніпрянщині вчені висувають різні думки, існують неоднозначні погляди, оскільки його діалек-тні риси в давніх пам'ятках виявляються скупо. Яскравіше вони простежуються в дрібних документах переважно з початку XVII ст. Тим часом козацький реєстр щедро виявляє майже всі говіркові риси цього діалекту, поряд із діалектними особливостями південно-західної та північної говірок. У середньовіччі землі середньонаддніпрянських говірок у діалектному відношенні були більш строкатими. Це пояснюється дозаселенням Середньої Наддніпрянщини, значним припливом у ці краї населення з південно-західних і північних етнічних територій. Про це яскраво і переконливо свідчать імена та прізвища козацьких полків. Отже, маємо документальні аргументи і всі підстави характеризувати повнокровне життя південно-східного наріччя в давні часи.» [1, 1]

Властиві українцям прізвища та імена з козацького реєстру 1649 року, мізерна кількість іншомовних імен (національне походження козака слід визначати не за прізвищем, а за хрещеним ім'ям), наявність на всій території держави суфікса -енко, який є візитною карточкою українця і сьогодні. І складав він тоді 60% від загального числа козацьких прізвищ, назви сіл, містечок, міст, річок, та рівномірне вживання повсюдно справді притаманних українцям імен та прізвищ, все це переконливо і незаперечно засвідчує етнічну однорідність і давнє закорінення українців у Наддніпров'ї та інших наших етнічних землях, що сягає далеко поза історичну добу Київської Русі. Хоча «Реєстр» складали на землях Наддніпрянської України, він зберіг дуже багато імен та прізвищ, які і досі живуть у найвіддаленіших західноукраїнських селах і містах. І після втрати княжої держави український народ відчував свою політичну єдність, однорідність. Його єднала історія і культура Київської держави і пізніших часів, православна віра, мова, психологія, звичаї, пісня, чесна хліборобська праця, яку він захищав віками від нашестя своїх сусідів. Він віками був господарем на своїй землі і мріяв про відродження своєї суверенної держави. [2, 1]

Отож, пише Я. Дзира *«маємо надто важливий доказ — національний паспорт, щоб заперечити великодержавні шовіністичні російські та польські «теорії», починаючи від Михайла Погодіна, Олексія Соболевського, Францішка Равіти-Гавронського та Людвіга Кубалі й їхніх учнів, включаючи наших сьогоднішніх доморощених, хто пише про начебто запустіння наддніпрянських просторів після татаро-монгольської навали 1240 року аж до XIV-XV століть і прихід сюди українців з-під Карпат, які начебто дали нашій державі тільки своє ім'я. Деякі з них намагаються «доводити», що внаслідок Переяславської Ради 1654 року росіяни вернулися на свої прадідівські землі. В українській історіографії проти цих псевдонаучних висновків рішуче виступив автор «Історії русів» Григорій Политка, Михайло Максимович і Тарас Шевченко.*

Вісімдесят тисяч національних імен та прізвищ (а насправді майже півмільйонного населення), які вимовляються щохвилини впродовж багатьох століть — це основна частина словникового багатства національної мови.» [1, 1]

Турецький мандрівник Елія Челебі, який в той час подорожував по Україні, писав: *«Українці - стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші».* [1, 1]

Козацький реєстр 1649 року спростовує голослівні вигадки про те, що українська мова виникла у XIV-XVI ст., зокрема, її лексичний склад. На цю добу начебто припадає й становлення української народності. Такі довільні «теорії» російської та совєтської мовознавчої та історичної науки навмисне заплутували і спростили саму проблему утворення українського етносу та його мови, зв'язавши їх чомусь з добою зміцнення Московської централізованої держави і утворення російської народності. У цей час існують інші народи — польський, чеський, болгарський — наші сусіди, а українці і білоруси тримаються начебто на рівні населення.

Цей загальнонаціональний диктант, який складався з імен, прізвищ, місць народження, можна вказати й десятиріч-кінця XVI — перших двох XVII ст. — зрідка інших родових понять, український народ виконав на «відмінно», не пропустивши жодної літери, жодного складу, розкривши всі звукові й словотворчі закони рідної мови в цілому від Дністра до Дінця і значно далі (Русин, Волинець, Поліщук, Подолян, Покутняк, Полянин, Забузький, Галицький, Дінець). Тому цей документ — виняткове і єдине в своєму роді джерело, яке відобразило в один час мову української нації на великих просторах Української козацької

держави.

Вплив фонетичного козацького барокового письма на утвердження фонетичного правопису української мови мав свої плідні наслідки в наступні два сторіччя. З українським фонетичним письмом жорстоку боротьбу вів російський царат, видаючи проти нього свої таємні і відкриті укази і циркуляри. Іван Франко наголошував, що фонетичне письмо є однією з найхарактерніших ознак національної літератури, його органічного зв'язку з живою мовою народу, тоді як історично-етимологічний правопис втілює в собі схоластичність книжності письменників і вчених, що цуралися мови рідного народу. І в наші дні в Україні й поза її межами є спроби «москвофілів», агентів Росії відродити історико-етимологічний правопис в його російському варіанті, щоб завадити культурному будівництву. Й наші доморощені академіки голослівно заявляють, що начебто в часи Хмельницького не було української мови, що реєстр складено чужою мовою і його треба перекладати українською. Як же тоді перекласти українською мовою імена та прізвища козаків: Тараса Шевченка, Василя Симоненка, Івана Світличного, Левка Лук'яненка, Довженка, Квітки, Куліша...

Козацький «Реєстр» 1649 року чи не перша серйозна пам'ятка живої національної мови, в якій за півтора сторіччя до Івана Котляревського зафіксовано понад п'ять тисяч добірних, вишуканих слів рідної мови, її історичний дух. Він засвідчив багатовікове існування неповторної національної звукової системи, відображеної в сотнях дохристиянських імен.

Козацький «Реєстр» 1649 року чи не перша серйозна лексикографічна пам'ятка живої національної мови, в якій за півтора сторіччя до Івана Котляревського зафіксовано понад п'ять тисяч добірних, вишуканих слів рідної мови її історичний дух. Він засвідчив багатовікове існування неповторної національної звукової системи, відображеної в сотнях дохристиянських імен. [3, 1]

1. Дзира Я. Палеографія реєстру всього Війська Запорізького 1649 р. видатної пам'ятки живої української мови середини XVII століття. / Ярослав Дзира. – Режим доступу : http://slovoidilo.com/114-mova-i-natsiia/18265-paleohrafiia-reyestru-vsoho-viyska-zaporizkoho-1649-roku-vydatnoi-pam-iatky-zhyvoi-ukrainskoi-movy-seredyny-xvii-stolittia.html

2. Дзира Я. Автопортрет нації. / Ярослав Дзира. – Режим доступу : http://history.org.ua/LiberUA/DziraAvtoportretNatsii_1997/DziraAvtoportretNatsii_1997.pdf

3. Гринчишин С. Іван Виговський як реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології. / Степан Гринчишин. – Режим доступу : http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/operacia-visla/ivanvigovskijakreformatoravtordziraaroslav

Ян РОМАНІШИН *(Познань)*,
Григорій ОХРІМЕНКО, Юрій ГУБАРИК, Наталія СКЛЯРЕНКО *(Луцьк)*

КУРГАНИ ТШИНЕЦЬКО-КОМАРІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Поблизу с. Будники Любомльського р-ну в лісі виявлено чотири кургани, ймовірно, тшинецької культури. Судячи з матеріалів одного з них, дуже пошкодженого «скарбошукачами», це були поховання не зовсім рядових общинників – на це вказують розміри насипів діаметром до 20 м.

В групі з чотирьох курганів пошкоджено три: у двох посередині викопані ями, в ще одному траншеї. Фрагмент з ручкою був знайдений на відстані 4-5 км від курганів, що все-таки є значною відстанню. Серед речей, виявлених у курганах: кам'яна сокирка з отвором, ретушована пластина, фрагмент світильника, фрагменти як мінімум ще дві посудин. Одна посудина на реставрації в Олексія Войтюка. Також виявлені фрагменти людських кісток. Розміри деяких речей:

1. Кам'яна сокира з отвором: довжина – 15,5 см, ширина – 51,5 см, товщина – 27,6 мм, діаметр отвору – 23 мм.

2. Ретушована пластина: довжина –5,5 см, ширина – 2,5 см, товщина – 0,5см.

Інформаційна важливість їх може бути незвичайна, оскільки поряд, над р. Західний Буг, проходив шлях торгово-обмінних зв'язків з Подністровя до Балтії. І не лише за доби бронзи (III–II тис. до н. е.). Еквівалентами обміну міг бути бурштин, мідні, бронзові, золоті вироби та ін.

На теренах Північно-Західної України окремі кургани (рис. 1) та курганні могильники тшинецької і комарівської культур досліджувалися в різні роки і дали значний матеріал для узагальнень та висновків. Цю тему вивчали Т. Сулімірський, С. Гамченко, М. Островський, Г. Оссовський, Я. Фітцке, І. Свєшніков,

С. Березанська, В. Самолюк та ін., котрі розкопували кургани біля сіл Войцехівка, Івання, Дитиничі, Черськ, Шепель, Нетішин, Майдан-Липно. Курганні насипи зводилися на вододілах річок, на високих берегових ділянках. Зазвичай вони невеликі за розмірами (діаметр 12–15 м, висота – 1 м), хоча відомі й більші, зокрема діаметром до 25 м та висотою до 2 м. Поховання здійснювалися на рівні давнього горизонту або в неглибоких ямах. Серед них зафіксовані одиничні (Черськ), колективні (Великий Боратин), сімейні (Івання). Кістяки скорчені, покладені переважно на боці, орієнтація східна або західна. Поховання супроводжувалися тризною, сліди якої простежуються за рештками вогнищ, попелом, побитими черепками, кістками тварин. Поховальні дарунки складаються з однієї або кількох посудин, крем'яних, кам'яних та палеометалевих виробів (у чоловічих – зброя, сокири, ножі, наконечники списів, дротиків, стріли; у жіночих – інколи бронзові та мідні прикраси). Чітко простежуються бідні та багаті поховання [Лагодовська, 1948; Лагодовська, Захарук, 1956; Березанская, 1982; Свешников, 1990; Березанська, Охріменко, Пясецький, 1987; Berezanska, Samoljuk, Taras, 2001, s. 184–214]. Відомо також багато ґрунтових (безкурганних) поховань, виявлених на надзаплавних терасах, піщаних дюнах. Вони супроводжувалися спаленням біля могили з наступним зсипанням попелу в посудину. Зокрема, поблизу с. Мала Осниця Маневицького р-ну Волинської обл. над старим руслом Стиру під час розкопок неолітичного поселення в уроч. Мазурка знайдено разом дві посудини – горщик та орнаментований черпак з ручкою, а також велику бурштинову намистину вишневого кольору.

Носіїв тшинецько-комарівської культури вважають найдавнішими предками слов'ян, зона проживання яких охоплювала землі між Одером та Дніпром у II тис. до н. е. Далі подаємо короткий опис окремих поховальних пам'яток:

1. с. Будники Любомльського р-ну Волинської обл. У лісі поблизу села розташована курганна група з чотирьох насипів, виявлена Ю. Фініковським. Ще один (більший) копець розташований на незначній відстані від групи. Два кургани з чотирьох пошкоджені «чорними археологами» – в одному по центру викопана яма, другий розкопувався траншеями навхрест. Діаметри курганів – близько 20 м, висота – до 2 м. В одному з пошкоджених курганів були черепки від трьох (?) посудин, кам'яна ромбічна сокирка(одна посудина реставрується). Неподалік від цього місця знайдено великий фрагмент комарівського горщика з ручкою.

2. с. Хобултова Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. В уроч. Бегета, в лісі, досліджувався курганний могильник. Знайдено предмети ранньої лужицької (?) культури: кельти, спіральні нараменники [Cynkałîwski, 1961; Sulimirski, 1968].

3. с. Дитиничі Дубенського р-ну Рівненської обл. П'ять курганів розкопано М. І. Островським (всього було 9 насипів). Частина поховань кремаційні, частина тілопокладні. Знайдено посуд, бронзові прикраси. Де зберігаються матеріали – невідомо [Cynkałwski, 1961; Sulimirski, 1968; Ostrowski, 1940].

За іншою інформацією,М. І. Островський дослідив два кургани:

Курган № 1 висотою близько 0,8 м, діаметром 5–6 м. Поховання виявлено в материку – в ямі глибиною 1 м. Скорчений кістяк орієнтований головою на північний захід. З правого боку від нього стояв маленький горщик з вушком чорного кольору. На поясі була двоспіральна фібула з цвяхоподібною шпилькою в петлі. Фібула виготовлена з круглого дроту, шпилька – з чотиригранного. Біля черепа знайдено скроневу верболисту підвіску [Березанская, 1982, с. 58–59].Не виключено, що поховання належало до культури комарівської або Ноуа.

Курган № 2 мав висоту близько 1 м, діаметр 7–8 м. Покійник покладений в материковій ямі скорчено, на лівому боці. Біля правої руки лежала довга бронзова шпилька зі спіральною голівкою. Поблизу голови знайдено посудину з ручкою та фрагмент діадеми. Речі замальовані, проте майже всі втрачені [Березанская, 1982, с. 59].

4. с. Коритне Радивилівського р-ну Рівненської обл. Розкопки курганного могильника проводилися в 1849 та 1878 роках. Досліджувалися кургани культури шнурової кераміки (?), комарівської. В кургані № 2 виявлено скорчений скелет. Там же была двовуха ваза, характерна для культури Ноуа [Sulimirski, 1968].

5. с. Понебель Рівненського р-ну Рівненської обл. У 1926 р. розкопано курган з комарівською керамікою та людськими кістками [Sawicka, 1926].

6. с. Сокиринці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.Дослідження проведено в 1841–1850 р. Спочатку розкопано кілька курганів, потім ще чотири. Опубліковано Л. Козловським. Миска зберігається в музеї Кракова (?)[Koziowski, 1928; Sulimirski, 1968].

7. с. Сивки Білогірського р-ну Хмельницької обл. Чотири кургани досліджені в 1876–1878 рр. (Z. Głoger, Z. Radzimiński, B. Rupnłewski – матеріал зберігається в Кракові (№ 3558)), один –іншої культури, два

культури кулястих амфор, три порожні (кенотафи–?), чотири, можливо, комарівської культури. Два скелети лежали в неанатомічному положенні. Поряд з кістяками знайдено миску та фрагменти кераміки, відщепи кременю [Kozłowski, 1928; Sulimirski, 1968].

8. с. Черськ Маневицького р-ну Волинської обл. Я. Фітцке дослідив курган тшинецької культури. Знайдено тюльпаноподібний горщик та уламки бронзового браслета зі спіральними кінцями [Березанская, 1972, с. 200].

9. с. Чаруків Луцького р-ну Волинської обл. Поблизу села Я. Фітцке дослідив курган комарівської культури. Виявлено тюльпаноподібну посудину, вазу, бронзовий браслет[Березанская, 1972, с. 200]. З Чарукова походить також шпилька з посохоподібною голівкою.

10. с. Шепель Луцького р-ну Волинської обл. Яном Фітцке розкопано курган, в якому було два поховання з тілопокладанням. Біля скелетів знайдено бронзові прикраси[Березанская, 1972, с. 200].Не виключено, що поховання належить до елітних.

11. м. Дубно Рівненської обл. У передмісті Сурмичі 1895 р. співробітники музею виявили поховання з тілопокладанням. Біля кістяка знайдено вазу та тюльпаноподібну посудину [Przybysławski, 1906; Березанская, 1972, с. 199].

12. с. Войцехівка (нині с. Колосіївка Полонського р-ну Хмельницької обл.). За 2 км від р. Случ (на її лівому березі) навпроти села 1924 року С. Гамченко проводив розкопки могильника.Археологічні роботи продовжили Е. Лагодовська та Ю. Захарук у 1948 р. Могильник складався з кількох курганних груп – по 3, 4, 7 насипів, розташованих на відстані близько 0,5 м один від одного. Діаметр курганів – від 20 до 50 м. Загалом досліджено 13 курганів, у яких виявлено 28 поховань, здійснених на рівні материка або в неглибоких ямах. З 28 поховань 8 складалося з трьох скелетів, чотири – з двох. Усі покійники були покладені в скорченому положенні, переважно на лівому боці. Орієнтація східна або західна. У парних похованнях кістяки лежали «валетом». Сліди тризни простежуються за залишками вогнищ, біля яких розкидані кістки тварин та битий посуд. Інвентар чоловічих та жіночих поховань різний. У чоловічих були крем'яні ножі, наконечники стріл,дротиків,у жіночих – прикраси: браслети, кільця, шпильки. Майже в усіх похованнях виявлено кераміку[Березанская, 1982, с. 56–57; Лагодовська, 1948, с. 62–77; Лагодовська, Захарук, 1956, с. 69–74].

13. с. Кустовці Полонського р-ну Хмельницької обл. На лівобережжі р. Случ у 1852 р. було відкрито курган. Біля похованого знайдено дві посудини, два браслети зі спіральними кінцями, один багатоспіральний браслет, шийна гривна,двощитковафібула [Kostrzewski, 1926, s. 113–115]. Імовірно, поховання належить до комарівської культури.

14. с. Троянів поблизу Житомира (Житомирського р-ну). В селі 1896 року було розкопано курган. Біля кістяків знайдено пару бронзових браслетів зі спіральними щитками на кінцях [Антонович, 1901, с. 95].

15. с. Івання Дубенського р-ну Рівненської обл. Усього біля села в уроч. Могилки було щонайменше 4 кургани. 1938 року під час будівництва дороги біля кладовища знайдено інгумаційне поховання. На лівому боці грудей похованого знайдено шпильку довжиною 47 см. Верхня її частина розклепана в трикутну пластину. З іншого поховання, виявленого в довоєнні роки, походить втрачений бронзовий браслет з кінцями, закрученими в спіральні щитки. 1964 року під час риття силосних ям пошкоджено поховання з бронзовими речами. Збереглася лише бронзова сокира. Приблизно в тому районі краєзнавцями знайдено бронзовий кинджал (нібито переданий до Львова). 1965 року тут працювала археологічна експедиція під керівництвом І. Свєшнікова, яка досліджувала курган діаметром 45–50 м, висотою 1,5 м [Свешников, 1968, с. 159]. Інший курган (четвертий) діаметром 25 м, висотою 1,6 м розташований за 100 м від попереднього (досліджувався 1966 року). У південно-західному секторі кургану на глибині 1,75 м від верху насипу знайдено місце кремації. Виявлено рештки дубових стовпів від зрубу площею 4,4х6,2 м. Там було три поховання. У похованні № 1 лежав скелет жінки зі спіральними браслетами на руках та наголінником із закрученими кінцями вище від коліна. На правій нозі (вище стопи) було 2 наголінники,на грудях – довга шпилька. Біля ніг стояла велика ваза. У прямокутній ямі 2,2х3–3,2 м було поховання чоловіка, де знайдено наконечник стріли, бронзову шпильку, кинджал, золоту сережку, керамічний кубок. У жіночому похованні (№ 5) знайдено 2 спіральні браслети, на нозі один наголінник зі скрученими щитками та дві посудини [Свешников, 1968, с. 160–166]. Основним похованням було чоловіче, інші, ймовірно, жіночі його супроводжували. Автор розкопок пише, що воно належало представникам родової знаті [Свешников, 1968, с. 167]. На думку проф.Пшемислава Макаровіча, два підкурганні комплекси з Івання можна зарахувати до «класичної» фази розвитку комарівської культури з помітними рисами культур Ноуа та Сабатинівка, пов'язаними з металургійними центрами, що підтримували стосунки з Семиграддям

(Румунія) та опосередковано з пізньоелладською Егеєю. Описані поховання є виразним свідченням прогресуючого процесу збагачення комарівських еліт [Makarowicz, 2008, s. 346–348].

16. м. Нетішин Хмельницької обл. На території міста біля кар'єру В. Самолюком розкопано курган № 8, у якому було 2 парні поховання, покладені головами в протилежні боки у скорченому положенні. Виявлено багатий інвентар: бронзові шпильку, наконечник списа, два браслети, фрагменти діадеми, підвіски, намистини, прясло, наконечники стріл[Березанська, 2002, с. 180, рис. 2].

17. с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. У 1975–1977 рр. археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР проводилися розкопки курганного могильника в уроч. Кургани. Під час досліджень виявлено чотири насипи східнотшинецької культури. Діаметр першого приблизно 20 м. З'ясувалося, що на площі близько 6 м було проведено кремацію. Знайдено фрагменти 10–12 посудин. Курган № 2 (d– 10 м, h – 1 м). Від кремації залишилося скупчення попелу в плямі близько 2 м та фрагмент однієї посудини. Кургани № 3 та № 4 були менших розмірів: діаметром, відповідно, 8 м та 7–7,5 м, висотою 0,4 м та 0,5 м. Поховальний обряд аналогічний до попередніх[Березанська, Охріменко, Пясецький, 1986, с. 53–56].

18. с. Боратин Луцького р-ну Волинської обл. У 1937 р. Ян Фітцке в уроч. Гребельки розкопав курган і відніс його до стжижовської культури. Кераміки в ньому не виявлено. Два кістяки були покладені «валетом». М. Бандрівський висловив думку про належність подібних поховань до тшинецько-комарівської культури[Бандрівський, 2006, с. 83]. При похованих знайдено фрагменти діадеми, інші металеві прикраси, що не збереглися. Це дає підстави віднести його до поховань знаті.

19. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл. На цвинтарі СТК відкрито кільканадцять скелетів, окремі в позі «валетом» [Cynkałowski, 1961; Sulimirski, 1968] (дані Я. Романішина).

20. с. Скірче Горохівського р-ну Волинської обл. У розкопаному 1892 р. кургані біля скелета знайдено 2 крем'яних наконечники стріл та бронзові прикраси. Матеріали зберігаються в Познанському університеті [Cynkałowski, 1961, s. 89; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 78].

21. с. Кургани Острозького р-ну Рівненської обл. Курганний могильник був розташований в уроч. Кінські Могилки на правому березі р. Горинь. У 1972–1973 рр. І. Свєшніковим та Ю. Нікольченком розкопано 2 кургани (решта знівельовані). У першому відкрито залишки вогнища та сліди 2 ям. Над могильною ямою та у насипі знайдено посуд, зернотерку, крем'яні серпи, відщепи. У другому теж виявлено 2 ями, цілу та фрагментовану посудину, крем'яні знаряддя та відщепи. Матеріал зберігається в Рівненському краєзнавчому музеї [Никольченко, 1974, с. 321; Археологічні пам'ятки…, 1982, с. 83].

22. Смордва Млинівського р-ну Рівненської обл. 1972 року на території шкільної ділянки виявлено грунтове поховання (інгумаційне). Біля кістяка знайдено 2 браслети, 2 шпильки. Матеріал зберігається в Рівненському краєзнавчому музеї [Никольченко, 1975, с. 332].

23. с. Устенське Здолбунівського р-ну Рівненської обл. На території колишньої ферми (колгоспної) виявлено могильник, який розкопував Ю. Нікольченко. Біля кістяків були бронзові браслети, шпильки, посуд. Матеріал та документація зберігається в Рівненському краєзнавчому музеї [Никольченко, 1975, с. 322].

24. с. Забороль Рівненського р-ну Рівненської обл. В уроч. Вільшанка, Глибока, Ісидірівка досліджено 17 курганів, в т. ч. 7 комарівських. Насипи розорані. Сліди кремаційних поховань відкриті, а кістяки не збереглися. Інвентар складався з посуду, крем'яних виробів, кісток тварин. Розкопки Г. Лесіга, М. Барановського, Ю. Гоффмана, Р. Якимовича у 30-х рр.., Т. Сулімірського у 1938 р. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї Варшави та в Археологічному музеї Кракова [Sulimirski, 1961, p. 165–167; Kostrzewski, 1939–1948, s. 213; Cynkałowski, 1961, s. 92; Gardawski, 1959, s. 45; Nosek, 1948, s. 197; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 87].

25. с. Карпилівка Рівненського р-ну Рівненської обл. На лівому березі р. Устя в 1887–1896 рр. Ф. Штейнгель, М. Біляшівський розкопали курган. На дні могильної ями лежав скорчений кістяк. За головою знайдено посудину [Штейнгель, 1905, с. 37–38]

Отже, могильників та окремих поховань тшинецької та комарівської культур на Волині та сусідніх територіях відомо небагато, проте їх наукова цінність незаперечна, тим більше, що досліджених поселень цих культур мало.

Особливе значення для вивчення розвитку суспільних відносин мають багаті поховання [Охріменко, Маркус, Березко, 2009, с. 37–47]. До них відносили зазвичай описані І. Свєшніковим два кургани поблизу с. Івання на Ікві[Свешников, 1968, с. 114–120; Свешников, 1990, с. 82–84] (1), с. Нетішин на р. Горинь [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 111–125; Berezanska, Samoljuk, Taras, 2001, s. 184–214] (2) та деякі інші, менш відомі. Проте їх значно більше: курганний могильник поблизу с. Кордишів на Тернопільщині

Рис. 1. Кургани доби бронзи

[Ільчишин, 2016, с. 259–272], Войцехівка на р. Случ [Лагодовська, Захарук, 1956, с. 69–74; Березанская, 1982], с. Комарів Івано-Франкіської обл. у Подністровї [Sulimirski, 1968; Swiesznikow, 1967, s. 39–107; Свешников, 1990, с. 78–88], Гордіївський могильник на Вінничині [Berezanskaja, Kločko, 1998] та ін.

На особливу увагу заслуговують вищезгадані пам'ятки (Івання, Войцехівка, Кордишів, Гордіївка, Нетішин, Комарів), оскільки всі вони мають відношення як до комарівської культури, так і Ноуа – своєрідний етнічний симбіоз. Як відомо, носії культури Ноуа походять з території сучасної Румунії. За даними польських археологів, на їх землях також виявлені цвинтарі комарівської культури. Тобто, там міг відбуватися тривалий процес співпраці та співжиття населення двох культур (подібне спостерігалося у стосунках культури Ноуа з багатоваликовою, зрубною, Кослоджень, і як наслідок поява сабатинівських пам'яток). Тобто можемо констатувати, що з появою в Подністровї носіїв культури Ноуа не лише з'являється більше металевих виробів, а й майстерень з їх виготовлення; прискорюються протодержавні еволюційні зрушення. Про сформованість значних верств правлячої верхівки і свідчать згадані елітні могили. Третім моментом є виділення шляхів зв'язку, обміну між регіональними центрами влади, де і розташовані згадані поховання. Подальше аналітичне опрацювання цієї теми дасть можливість глибше вникнути в контакти людності Балкан, Подунавя, Подністровя з північними регіонами, а саме Поділлям та Волинню.

Вивчення обряду поховань, як рідкісних повноціннихзакритих комплексів, дає важливу інформацію не лише про духовну, а й про матеріальну культуру, господарство, соціальну структуру населення.

Таким чином: I. Межу між тшинецькою та комарівською культурами можна проводити по північних кордонах волинської височини, але більш імовірно, по лінії Остріг–Дубно і далі на захід.

II. Приблизно до цих меж сягали проникнення найбільш північних «ноїчних» старожитностей.

III. До них можна віднести: 1) зольники (попелища) поблизу Нетішина; 2) поховання поблизу с. Дитиничі; 3) Коритниця (курган 2); 4) ґрунтові поховання неподалік Львова; 5) Івання; 6) Дорогоща (кургани з матеріалами різних культур); 7) Колосівка (кол. Войцехівка).

IV. Проникнення окремих артефактівкомарівської та культури Ноуа відомі ще північніше: 1) Будники Любомльського р-ну (частина посудини); 2) Лище (поблизу Луцька – бронзова шпилька); 3) смт Гоща (шпилька); 4) ОсоваКостопільского р-ну (дворучна ваза, попелище, що має вигляд кургану) Рівненщини; 5) Мала ОсницяМаневицького р-ну Волинської обл. (комарівський кубок з поховання).

V. До багатих (елітних) поховань комарівської та Ноуа культур Західної Волині відносимо: 1) Івання (чотири кургани –?); 2) ДитиничіДубенського р-ну Рівненщина; 3) Нетішин (кург. № 8); 4) Дорогоща (Хмельниччина); 5) Колосівка; 6) Кустовці (Житомирщина); 7) СкірчеГорохівського р-ну Волинської обл.; 8) Кордишів Тернопільської обл.; 9) Гордіївка Вінницької обл.; 10) Комарів (кург. 8, 6, 28) Івано-Франківської обл. та ін.

VI. Кількість курганів елітних поховань свідчить про зростаючий прошарок родової знаті в період пізньої доби бронзи під впливом Балканських, Наддунайських цивілізаційних центрів.

VII. Неординарні поховання знаті могли вирізнятися розмірами курганів: максимальний діаметр 40–60 м, обрядом кремації, парними похованнями «валетом», наявністю зруба, дорогими офірами з кольорових металів, прикрасами з бурштину, пасти та ін.

_____

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынскойгубернии / В. Б. Антонович. – М. : Типогр. Г. Лисснера, А. Гешеля, 1900. – 135 с.

2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / Л. І. Крушельницька, Л. Г. Мацкевой, І. К. Свєшніков та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – 194 с.

3. Бандрівський М. С. Проблема етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи / М. С. Бандрівський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 72–91.

4. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1982. – 212 с.

5. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1972. – 268 с.

6. Березанська С. С. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Т. Ю. Гошко, В. О. Самолюк // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 111–125.

7. Березанська С. С. Нові пам'ятки східнотшинецької культури на Волині / С. С. Березанська, Г. В. Охріменко, В. К. Пясецький // Археологія. – 1987. – № 60. – С. 50–57.

8. Ільчишин В. Комарівський горизонт багатошарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині / В. Ільчишин // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2016. – Вип. 20. – с. 259–272.

9. Лагодовська О. Ф. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині / / О. Ф. Лагодовська // Археологія. – К., 1948. – Вип. 2. – С. 62–77.

10. Лагодовська О. Ф., Захарук Ю. М. Нові дослідження Войцехівського могильника / О. Ф. Лагодовська, Ю. М. Захарук // Археологічні пам'ятки Української РСР. – К., 1956. – Т. 6. – С. 69–74.

11. Лисенко С. Д. Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна / С. Д. Лисенко, Є. І. Шкляревський, С. М. Разумов, П. К. Макарович // Археологія. – 2015. – № 3. – С. 58–77.

12. Лысенко С. Д., Лысенко С. С. Сухопутные коммуникации восточного ареала тшинецкого культурного круга / С. Д. Лысенко, С. С. Лысенко // Mikdzy Baitykiema Morzem Czarnym. Szlaki mikdzymorza: IV–I tys. przed. Chr. – Archeologia Bimaris. – Poznac, 2011. – Т. 4. – S. 311–364.

13. Лысенко С. Д.Реконструкция погребального обряда восточного ареала тшинецкого культурного круга (по материалам исследований последних лет) / С. Д. Лысенко // Археологія і давня історія України.– К., 2011. – Вип. 5. – С. 66–71.

14. Никольченко Ю. М. Работы Ровенского краеведческого музея / Ю. М. Никольченко//Археологические открытия 1974 года. – М., 1975. – С. 322.

15. Охріменко Г. Вивчення пам'яток тшинецько-комарівської культури на Волині та Волинському Поліссі / Г. Охріменко, І. Маркус, О. Березко // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – № 13. – С. 37–47.

16. Свешников И. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенскойобласти / И. Свешников // СА. – 1968. – № 2. – С. 159–168.

17. Свешников И. Проблема происхождения комаровской культуры / И. Свешников // Энеолит и бронзовыйвекУкраины. – К., 1976. – С. 96–118.

18. Свешников И. К. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тшинецко-комаровская культура / И. К. Свешников // АрхеологияПрикарпатья, Волыни и Закарпатья :Энеолит, бронза и раннеежелезо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 78–88.

19. Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг. / Ф. Р. Штейнгель. – К., 1905. – 47 с.

20. Berezanska S. Cmentarzysko kurganowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszynana Wołyniu /S. Berezanska, W. Samoljuk, G. Taras // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin, 2001. – T. VI. – S. 184–214.

21. Berezanskaja S. S., Kločko V. I.Das Gräberfeld von Hordeevka. – Randen / Westf / S. S. Berezanskaja, V. I. Kločko // Archäologie in Eurasien. – Leidorf, 1998. – Band 5.

22. Bryk J. Tymczasowe sprawozdanie z badań archeologiczny ch w Bukownie, pow. Tłumacki / J. Brik // SprawozdaniaPAU.– 1932. – T. 37. – № 5. – S. 21–22.

23. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski. – Warszawa : Polskie Towarzystwo Archeologichne, 1961. – 265 s.

24. Gardawski A. Plemiona kultury trzcinieckiej / A. Gardawski // Materiały Starożytne. –Warszawa, 1959. – T. V. –S. 7–189.

25. Kostrzewski J. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów / J. Kostrzewski // Encyklopedia Polska. – Kraków, 1939–1948. – T. IV. – S. 213.

26. Kostrzewski J. Przyczynki do epoki brązowej na Wołyniu / J. Kostrzewski // Przegląd archeologiczny. – Poznań, 1962. – T. 3. – Z. 2. – S. 113–115.

27. Kozłowski L.Wczesna, starszai środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie Polski / LeonKozłowski. –Lwów, 1928.

28. Kuśnierz J Sprawo z daniezbadańna cmentarzysku kurhanowym kultury trzcinieckiej w Tyszowcach, stanowisko 25A, woj Zamość / Jerzy Kuśnierz // Sprawozdania Archeologiczne. – 1988.– T. XL. – S. 217–230

29. Makarowicz P. Elitarne pochówki z kurganu komarowskiego w Ivanjuna Wołyniu – zarys możliwości interpreyacyjnych / Przemysław Makarowicz // Na pograniczu światów :Studia z pradziejów między morza bałtycko-pontyjskiego.– Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2008. – S. 346–352.

30. Makarowicz P. Trzciniecki krągu kulturowy – wspólnotapogranicza Wschodui Zachodu Europy/ P. Makarowicz – Poznań :Wydawnictwo Poznańskie, 2010.

31. Nosek S. Zagadnienie Prasłowiańszczyzny w świetle prehistorii/S. Nosek // Światowit – Warszawa, 1948. – T. XIX. – S. 1–177+44 tabl.

32. Przybysławski W.Repertorium zabytków przedhistorycznych Galicji wschodniej / W. Przybysławski. – Lwów, 1906.

33. Siwkówna I. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukownie, pow. Tłumacki / I. Siwkówna//Zo tchłani wieków.– 1937. – T. 13. – S. 67–70.

34. Sulimirski T. Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska / T. Sulimirski // SprawozdaniaPAU. – 1936. – T. 41. – № 9. – S. 273–277.

35. Sulimirski T.Corded Wareand Globular Amphorae North-eastofthe Carpathians / T. Sulimirski. – Hardcover–March :AthlonePress, 1968. – 250 p.

36. Swiesznikow I. Kultura komarowska / I. Swiesznikow // Archeologia Polski. – 1967. – T. XII. – № 1. – S. 39–107.

37. Wróbel G. Kurhany ze stanowiska 1 wTyszowcach, gm. Loko, na tle osadnictwa kultury trzcinieckiej w okolicach Tyszowiec /Galina Wróbel // Sprawozdania Archeologiczne. – 1988.– T. XL.– S. 197–214.

Ганна РУДНИЦЬКА ***(смт. Луків)***

ВИТОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ЖИТЕЛІВ МІСТЕЧКА МАЦЕЇВ (ТЕПЕР ЛУКІВ ТУРІЙСЬКОГО РАЙОНУ)

В Преамбулі до Конституції України записано «виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення...» Верховна Рада України приймає Основний Закон [1; 5].

Досліджуючи історію свого селища, переконуєшся, що це велика Правда. Українська Держава не могла постати штучно в кінці XX століття. Це справді результат багатовікової боротьби українства за своє утвердження. Впевнена, що основними носіями українства були мешканці сіл і містечок, подібних до нашого.

Недарма Волинський воєвода, характеризуючи український політичний рух, писав: «Неослабне зацікавлення в українській спільноті надалі пробуджує справу Закарпатської Русі та пов'язану з нею надію на воскресіння Великої України. Новини з Закарпатської України, які передаються на територію Волині охоплюють щораз ширші кола, пробуджуючи ностальгію за незалежністю. Тому відчуття «особливості» українського народу та надії і плани щодо незалежності України, які з нього випливають, а також бажання співпраці щоразу зростають» [6; 49].

Витоки небайдужості до справ громади наших пращурів беруть початки в далекі роки, коли власник села Лукове (перша історична згадка про яке датується 1510 р. і згадується в реєстрах податкових місцевої церкви) [4; 83]. Станіслав Мацієвський одержав від короля Сигізмунда Августа дозвіл на магдебурзьке право в селі Луків з перейменуванням його на містечко Маційовці з правом щотижневого торгу і трьох ярмарків [2; 321]. Магдебурзьке право забезпечувало містечку певну систему самоуправління і власний суд, що створювало реальне підгрунтя для вільного розвитку. З тих часів корінні жителі селища називають центр Лукова містом. Міщани – це родини Красновольських, Рудницьких, Полухтовичів, Радивоніків, Сачинських, Сідорських, Піонтковських, Нишпоруків, Дзьобанів, Деркачів, Глущуків, Мірчуків, Лящуків, Маткобожиків та інші [26; 23]. Луків давнє ремісниче містечко. З середньовіччя тут існували цехи ковалів, шевців, столярів, мулярів, слюсарів… З покоління в покоління передавали майстри тонкощі і секрети своєї справи дітям і внукам. В кінці 19 століття в містечку жили пекарі, булочники, м'ясники, гарбарі, ткачі, бондарі, пічники, штукатури, каменярі, склярі, ковалі, покрівельники, трубочисти, перукарі [14; 44].

Теренами нашого селища пройшли козацькі повстанські загони під проводом Северина Наливайка. За розповідями краєзнавця із села Відють Миколи Місюка, повстанці на конях під'їжджали до міської брами, долали рів біля замку, а розлючені селяни вбили пана. У Лукові збереглася до наших днів частина дороги, яку, за переказами, викладали полонені козаками татари і турки.

Пожвавлення активності міщан спостерігається на початку XX століття, коли у 1911 р. царський уряд поширив на Волинську губернію чинну тоді систему земського самоврядування. Зміни стосувалися розширення виборчих прав місцевого селянства, було зменшено майновий ценз, відновлено виборчі права православного духовенства. Новонароджені земства виявляли опозиційну налаштованість до самодержавного режиму. Окремі земства поділяли українофільські настрої і стали осередками українського руху в регіоні. За переписом 1911 року в Мацеєві діяла земська поштова станція, земський насінневий пункт, земська лічниця [20; 79]. В земській лікарні трудився лікар Емілій Йосипович Околов. З 1882 в містечку розпочало роботу сільське училище, яке з 1 вересня 1904 року перетворене в двокласне. Училище утримувалось і коштом громади. Щорічно казна виділяла 1690 рублів, а громада – 954 рублі 38 копійок. З 1904 року по 1914 рік завідував цією школою Дометій Митрофанович Магдич [16; 167-168].

Наш земляк, відомий науковець, перекладач, Сидір Сакидон щодня долав по 12 км, аби навчатись у цій школі. Хлопець був дуже здібним, ще у Мацеєві оволодів російською, німецькою, польською мовами.

Племінник Сидора Сакидона, композитор Олександр Каліщук, розповів, що в них вдома на горищі було дуже багато книжок та енциклопедій французькою, німецькою, англійською мовами, а Біблія та «Кобзар» стали його друзями ще в дошкільному віці. Звичайно, Пилип і Текля Каліщуки цих книжок не читали, вони всі належали дядькові Сидору Сакидону [17; 10].

В роки Другої Речі Посполитої міщанська управа опікувалася уже не тільки господарськими справами, а й національно-культурними. Зокрема, в ухваленому бюджеті на 1936/37 рік Гмінна Рада виділила 100 злотих для Волинського Українського Театру і 200 злотих для «Просвітянської хати» у Матієві (так тоді називали Луків) [20; 79].

Неоціненну роль у формуванні національної свідомості жителів містечка відіграли представники галицької інтелігенції в роки Першої світової війни. В 1915 році Мацеїв зайняли австро-угорські війська. Окупована територія управлялася австрійською адміністрацією, одночасно на цих землях велась боротьба проукраїнських та пропольських сил, які змагалися щодо впливу як на окупаційну адміністрацію, так і на місцеве населення.

Рушійною ланкою проукраїнської сторони був вербунковий комісаріат Українського легіону січових стрільців, сформованого у складі австро-угорської армії на початку Першої світової війни [10; 367].

Вже після окупації австро-угорськими військами Холмщини і Західної Волині тут офіційно були визнані публічні права української мови і наданий дозвіл відкривати українські школи. Хоча, на перших порах, місцева окупаційна адміністрація й чинила перепони. Тим не менше вона мала враховувати і думки більшої частини населення, чому в значній мірі сприяла діяльність на теренах Західної Волині представників легіону Українських Січових Стрільців.

Внаслідок заходів Загальної Української ради, легіонові УСС були дозволені набір добровольців із Волині та здійснення культурно-просвітницької роботи та організація українських шкіл.

Для вербунку новобранців на окупованій австро-угорськими військами території Волині були організовано три комісаріати. Перший, на чолі з Дмитром Вітовським, у Ковелі, другий, з Миколою Саєвичем – у Володимирі – Волинському і третій, з Михайлом Гаврилком – у Луцьку (існував до взяття міста російськими військами).

І хоча основним завданням комісаріатів було вербування місцевих жителів до легіону і австрійського війська, кращі представники галицької інтелігенції зосередили свої зусилля на організації і розвитку просвітництва й українського шкільництва на території сучасних Володимир-Волинського, Турійського, Ковельського та Любомльського районів Волині.

Більше того, з часом, коли місцеве населення завдяки саме просвітницькій і освітній роботі стало прислухатися і охоче виконувати різні розпорядження січових стрільців, австрійська окупаційна влада сама долучилася до процесу відкриття українських шкіл у цьому регіоні. Стараннями представників УСС, які виконували військово-адміністративні функції в населених пунктах наводився порядок у всіх сферах життя громад.

Просвітницька діяльність Українських січових стрільців дала свої плоди – національне пробудження торкнулося і жителів містечка Мацеїв.

В перших днях лютого 1916 року Дмитро Вітовський приїхав на Ковельщину. За кілька перших днів свого перебування в Ковелі Вітовський з'ясував, що тут відсутній бодай один свідомий українець.

В листі від 1 квітня 1916 року Вітовський писав: «товчусь по селах, як Марко по пеклі, їду в село по два і три рази… тут треба робити, робити, робити…». За винятком кількох сіл, зайнятих виселеними польськими родинами, Вітовський об'їхав і обійшов увесь свій округ. Він знав його краще, як всі управлінці

військової влади разом взяті. Справа організації школи виявилась дуже важкою, бо не було жодної української книжки, жодного підручника, не було і вчителів. На запитання, якої ви національності, маційвці, як і всі поліцуки відповідали: рус, православний, тутешній [11; с.42-45].

З початком червня 1916 року, коли було проведено всю підготовчу працю, Вітовський відкриває 11 українських народних шкіл. В Мацеєві стараннями Д.Вітовського українська народна школа була відкрита у жовтні 1916 року [13]. На відкритті школи був і Микола Угрин-Безгрішний – галицький письменник, журналіст, педагог, підхорунжий та співпрацівник органів пресової квартири УСС, який і сфотографував свято відкриття української школи. Першою вчителькою була Ангеліна Гайдучок, переведена з м. Володимир-Волинського. Місцеві краєзнавці стверджують, що поряд зі школами Ковеля, Володимира-Волинського та Устилуга, Мацеївська вважалася найкращою на той час. Вона містилася у двох просторих одноповерхових приміщеннях, мала назву «Українська міська школа в Мацієві».

Саме в цей час були закладені підвалини для росту національної самосвідомості, згуртування нашого міщанства навколо ідеї української державності.

Поразка українських визвольних змагань тільки розбурхала національні амбіції волинських українців. Головними рушіями пожвавлення суспільного, культурного, релігійного життя краю виявились не стільки українські політичні партії, частина з яких (легальні) опинилися на угодовських щодо польської влади позиціях, інша частина (нелегальні) були відірвані від ширших мас, скільки національно-культурницькі товариства «Просвіта», «Рідна хата», «Просвітянська хата», «Союз Українок» тощо.

У Державному архіві Волинської області у фондах Луцького, Ковельського, Горохівського, Володимирського повітових товариств «Просвіта» зберігається 937 справ про організаційну, культурно-освітню, фінансову діяльність цієї масової організації на Волині. У справах цих фондів міститься ряд документів, що стосуються нашого містечка.

У 1916–1918 рр. «Просвіти» виникли в багатьох містах Волині, зокрема в Рівному, Луцьку, Здолбунові, Дубно, Острозі і проводили досить активну роботу.

У 1918 році на Волині при осередках «Просвіти» створювалися бібліотеки, книгарні й читальні. Активну участь у цьому процесі брав Юрій Косач, племінник Лесі Українки, який був організатором і координатором читальні в селі Колодяжне (Ковельський р-н), а також постачальником творів поетеси та інших українських письменників. Микола Косач, брат Лесі Українки, в нашому містечку Мацеєві створив бібліотеку, поповнивши її книжками із власних зібрань, у тому числі оригінальними виданнями творів сестри. Крім того, «Просвіта» передплачувала для бібліотеки 23 періодичні видання. Це дало можливість урізноманітнити заходи з пропаганди книги, зокрема, проводити літературні вечірки з читанням творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного та інших письменників. Як відзначав з цього приводу тижневик «Народний вісник»: «... ці гарні почини повинні служити приміром іншим «Просвітам» на Волині» [5; 8-12].

Просвітянами була розроблена цілісна комплексна програма культурно-освітнього характеру для простого народу в містах і селах – це сприяло поширенню національної ідеї, українства.

Польський дослідник-українієт М. Іваницький дійшов таких важливих висновків, що «Просвіта» централізувала все українське культурно-освітнє життя, великою мірою сприяла зростанню національної свідомості, утруднювала роботу польського «Товариства народної школи» і була, без сумніву, найбільш заслуженою українською культурно-освітньою організацією [3; 64-65].

Серед основних чинників впливу на населення краю було друковане українське слово, українська книга, найперше – творчість великого Кобзаря. Книжковий репертуар просвітянських бібліотек включав, насамперед, твори українських письменників, історичну, суспільно-політичну, релігійну, сільськогосподарську літературу, шкільні посібники, літературу для дітей. Окреме місце у книгозбірнях хат-читалень займали твори Тараса Шевченка («Кобзар» та добірки вибраних поезій), а також окреме місце у національному календарі волинян посіло відзначення Шевченківських днів.

За часів Польщі Шевченків «Кобзар» став дуже вагомим активізуючим фактором для свідомості українського населення Волині. Польські урядові чиновники проводили більш гнучку, замасковану політику в українському питанні. Офіційно були дозволені українські громадські та культурні об'єднання, як от «Просвіта», «Рідна хата», «Просвітянська хата».

Постійно відбувалися «академії» і літературні вечори на честь видатних національних діячів за участю української інтелігенції. Проведення Шевченківських свят стало доброю традицією, яка жила у кожному селі та місті. Шевченківська академія діяла і у нашому містечку. Стараннями членів «Просвіти» та «Союзу Українок» у Мацеєві щорічно в проводився Шевченківський тиждень. Обов'язково аматорський театр ставив «Назара Стодолю». Зі слів місцевої жительки М.А.Рудницької, кращої

виконавиці ролі Галі, як Волошина Ганна, у Мацеєві не було [29]. Вона у 1936-37 роках була уже заміжньою і старшою жінкою, а її все ще запрошували грати. Збереглися численні фото просвітянських свят і Шевченківських академій.

Заслуговує на увагу допис нашого земляка (на жаль, прізвище не вказане) до проурядової газети «Українська нива»(1934р.): «11 березня цього року в місті Матіїв Ковельського повіту урочисто обходили свято 120 літ уродин і 73 літ смерти дорогого нам Тараса Шевченка. Зранку в церкві пан-отець Володимир Соколовський з дияконом Гороховським при співах хору Івана Садошука відправив в українській мові Службу Божу та панахиду. Присутніх у церкві було більше, як на Великдень. Потім увечері в громадському будинку відбулася Академія, на якій Б.Трусевич говорив про життя поета Т.Шевченка і Віра Савчукова про те, що зробив Т.Шевченко для свого народу. По рефераті співали та деклямували. Хор І.Садошука відспівав «Умер батько наш», «На смерть Т.Шевченка», «Сонце заходить», «Побратався сокіл», «На городі, коло броду», «Ой зійду я на могилу», «Чого мені тяжко», «Гаю мій гаю», «Б'ють пороги», «Туман хвилями лягає» і Гімн «Ще не вмерла». Деклямували: «Як я багато знаю» двохлітня дівчинка Марія Сохацька; «Кавказ» - Лесь Гринюк; «До живих і мертвих» - Галина Ваврищуківна; «До Основ'яненка. Б'ють пороги» - Філарет Нішпорук; «Марина» - Гриць Ваврищук; «Тарасова ніч» - Степан Вальчук; «На смерть Шевченка» - Павло Виноградський; «Якби ви знали паничі» - Гриць Ваврищук; «Чого ти ходиш на могилу» - Зіна Пацовська; «Ще не вмерла, а може вмерти» - Ніна Ярмошівна; «Гайдамаки» - Іван Садошук і «Суботів» - Лесь Гринюк. Саля була переповнена [19].

У замітці «Здвиг у Матієві на день свята Шевченка» читаємо, що міщани пройшли з гарно удекорованим портретом Шевченка, при нахиленому прапорі з жалібною стрічкою й при грі духового оркестру під проводом Олександра Радивоніка вулицями містечка до Просвітянської Хати, де була організована академія [19].

В 20-х - 30-х роках ХХ століття в нашому містечку крім «Просвіти» діяли й інші культурно-просвітницькі організації, зокрема, кооперативні. В період між двома світовими війнами найбільших успіхів досягла в Західній Україні молочарська кооперація.

При районних молочарнях створювався Фонд ветеринарної опіки за здоров'ям корів, пункти контролю молочності корів та інші, які сприяли розвитку тваринництва. Відомо, що в нашому Мацеєві функціонувала філія «Молочарського союзу» [23; 6].

Усвідомлюючи свій обов'язок, населення все глибше стало займатися проблемами господарського відродження Волині. Бібліотеки громадських установ поповнювалися книжками про кооперацію та сільське господарство, передплачувалися «Сільський господар», «Господарсько-кооперативний часопис» та інші. «Наша українська безробітна інтелігенція береться за розум, – писали газети» [7; 367]. У сімейних архівах міщан збереглися фото кооперативних свят.

Напевне, однією з причин створення у нашому містечку 15 вересня 1921 року мобільного підрозділу поліції був проукраїнський настрій наших міщан. Підрозділ налічував 18 осіб і опікувався територіями Ковельського, Любомльського та Володимирського повітів [21; 213].

На початок 20-х років близько 80 відсотків українського населення у нас було неписьменним. Тому з перших днів свого існування громадські організації просвітницького спрямування і, в першу чергу, «Просвіта» розгорнули активну діяльність у цій царині. Так, завдяки старанням «Просвіти» діяли курси для неписьменних, які проводили вчителі, агрономи, службовці, священнослужителі, – всі, хто мав будь-які навички освітянської роботи і розумів справжню вагу цієї надзвичайно важливої для самозбереження нації справи. З іншого боку, селянство розуміло значення курсів для неписьменних і чим могло підтримувало такий загальнонаціональний почин громадських товариств.

Через бібліотечну справу, постановку п'єс, організацію свят пропагували наші активісти-патріоти українську національну ідею не тільки в нашому містечку, а й в навколишніх селах. У селі Окунин стараннями Феодосії Солодухи і інших членкинь «Союзу Українок» була організована школа Союзу Українок [24; 62].

В 1928 році був особливо великий тиск на українські культурно-просвітницькі організації зі сторони польської влади (було ліквідовано 318 осередків товариства «Просвіта».) В цьому ж році «Просвіти» змушені були припинити своє існування у Рівненському, Ковельському і Дубнівському повітах [25; 29].

Ініціаторами національного спротиву стали члени Організації Українських Націоналістів, які активно діяли у Мацеєві та наближених селах (Торговище, Окунин, Волянщина). Окрім того, Мацеїв був одним із небагатьох містечок Волинського воєводства, де існувала філія Союзу Українок. Заснована Мацеївська філія була 12 січня 1931 року, нараховувала 49 членів, мала щорічні доходи в 200 злотих і проіснувала до 1938р [24; 62]. У таємному звіті-монографії Волинського воєводського управління про діяльність ОУН на

Волині № BNO-402 зазначено: «На території Маціїва у належності до ОУН підозрюються Олексій Гриня, Теодозія Солодуха – керівник місцевої філії «Союзу Українок». Членами управи в різні роки були Людмила Галащук, Ганна Патій, Юстина Крисюк, Зінаїда Леонович, Ліза Ярмач, Февронія Радивонік. [24; с.27, 62]. Головою «Союзу Українок» певний час була Людмила Галащук. Доповідаючи в лютому 1938р. воєводському управлінню про діяльність «Союзу Українок», Ковельський повітовий староста наголошує, що найбільш активною у його повіті є філія у Мацеєві, яка має вплив серед населення містечка і околиць [24; 87]. Подібні звіти ковельський староста робив щомісячно, а це свідчення того, що національна робота велась активно і безперервно. Влада, боячись зростання національної активності і радикальних дій, провела 25 травня 1938р. люстрацію філії «Союзу Українок» у Мацеєві, про що Ковельський староста Кубіцький уже 27 травня доповів Волинському воєводі [24; 94].

Особливо цікава постать Феодосії Йосипівни Солодухи, яка народилася у 1905 році у заможній сім'ї Йосипа Солодухи. Дося (так її всі називали) та її троє сестер – Ірина, Степанида, Текля – виховувалися в українському дусі. Всі дівчата мали добру освіту і були активними учасниками культурно-просвітницьких організацій. Характеризуючи членкинь «Союзу Українок», ковельський староста називає Феодосію Солодуху національним духовним організатором, а у графі «Характеристика діяльності» зазначає: якнайвища; «Ступінь популярності» – дуже велика; «Партійна приналежність» – націоналістка, симпатизує УНДО [24; 27]. Саме Теодозія Йосипівна Солодуха готувала в підпіллі національно свідому молодь. З наймолодшими дітьми розучувала українські пісні і вірші, вчила їх володіти рідною українською мовою, проводила екскурсії тощо. Організовуючи кооперативний рух, Дося сама ставала за прилавок і пропагувала товари українського виробництва. Після війни Феодосія Солодуха була засуджена радянською владою на 10 років ув'язнення у таборах Воркути [21; 37-38].

Великий вплив на життя, зміст і характер діяльності світських культурно- освітніх громадських організацій українців, а також ідейно-тематичну спрямованість репертуару мистецьких осередків тощо відігравала Православна церква. Адже церква протягом багатьох століть була основною скарбницею національної культури, чи не найголовнішою фортецею у боротьбі з чужими асиміляторськими впливами. В міжвоєнний період в Лукові (Мацеєві) функціонували синагога, костел Святої Анни (з 1875 по 1921 рік функціонував як Успенська церква, перероблена коштом міщан із скасованого римсько-католицького костелу) і церква Святої Параскеви, зведена ще в 1723 році коштом тодішнього власника Мацеївського замку Петра Міхала Мйончинського, пізніше воєводи чернігівського, який саме в ті часи перебудовував і модернізував замок [2, 323; 4, 81-84]. З давніх часів, з 16 століття, при Івано-Хрестительській церкві, яка була на Волянщині, існувало братство, що опікувалось своєю церквою. Братчики справляли спільні культові відправи, подавали матеріальну допомогу своїм членам, брали участь у похоронах, утримували шпиталі, організовували свята, вирішували всі суперечки і непорозуміння серед ремісничо-торгового населення. У 1886 році при братстві засноване опікунство [8].

В 20х-40-х роках XX століття після закінчення Волинської семінарії у Парасківській церкві трудився священником о. Володимир Соколовський. Завдяки його старанням, як стверджували міщани Валентина Рудницька, Тамара Пацовська, Галина Матвіюк (Сачинська), у Мацеєві був кращий на всю Волинь церковний хор. Постійно змінювався репертуар, тому що хор їздив на виступи аж до Варшави. Диригентом хору був Феофан Сахарський, дивним баритоном володів Афанасій Сідорський (співав аж церква дрижала), гарні голоси мали Ніла Патій, Петро Мірчук, Ніканор Вальчук. Керував церковним хором Сергій Садошук [30].

Вплив православ'я на жителів містечка був дуже сильним ще й тому, що в Маціїві діяло з 1894 по 1919 рік [27; 30]. Милецьке духовне училище, яке вписало яскраві сторінки в історію православної духовної освіти на Волині. Воно функціонувало і за часів національно-визвольних змагань, про що свідчать документи із печаткою УНР.

Милецька Духовна школа давала високі початкові знання своїм учням, підготувала сотні вступників до Волинської Духовної семінарії, виховала багато високоморальних дітей, які, опріч Богословських знань, незважаючи на тотальну русифікацію навчального і виховного процесу, зуміли набути велику любов до Бога і України, свого уярмленого Москвою народу, його церкви. Її випускники були першими серед тих, хто в майбутніх двох відродженнях УАПЦ стояли в перших рядах серед її будівничих (з Милецької Духовної школи вийшли такі відомі волиняни, як митрополит Никанор (Абрамович) з с. Мизів, о. Ананій Теодорович, син дяка з с. Вербка, пізніше адміністратор УАПЦ в Австралії і Новій Зеландії, відомий пастор Євген Селецький, син священика з с. Кашівка того ж Ковельського повіту, пастирі В'ячеслав Радгальський, Борис Абрамович. Випускник школи Григорій Шиприкевич 1942 року був висвячений на єпископа Січеславського УАПЦ [15; 119].

Серед списків учнів Милецької Духовної школи знаходимо прізвища наших міщан, хто вчився в 1914-1915 навчальному році: Нишпорук Андрій, Нишпорук Іван (сини міщанина м. Мацієва Антона Нишпорука), Садошук Іван (син дяка-псаломщика м. Мацеїв), Радивонік Василь (син померлого міщанина Костянтина Радивоніка), Стельник Андрій(син училищного фельдшера), Любохинець Олексій(син міщанина Домініка Терещука), Сахарський Феофан (син міщанина Григорія Сахарського), інші [28; 2].

На сторінках «Української ниви» наш земляк за підписом Б.Т., згадуючи приїзд у Мацеїв архімандрита Почаївської лаври Віталія, дивується, чому священники і ченці «всім чіпляли російські значки та несли кількадесят російських національних прапорів і тут, на нашій волинській землі кричали «Русь ідьот». Мало того, продовжує дописувач, «під час тієї політичної демонстрації архімандрит Почаївської Лаври та ріжні його «маладци» підбурювали нас – молодь кричати: «Бєй жидов, спасай Россію» [18]. Можна з впевненістю стверджувати про сильні націоналістичні настрої жителів нашого містечка, якщо подібні думки висловлювалися в проурядовій газеті.

Громадська та культурно-просвітницька діяльність міщан Мацеєва стала міцною платформою для наступних поколінь у справі боротьби за українську національну ідею. Жителі містечка і навколишніх сіл ставали активними учасниками визвольних змагань за Українську Державу. Вони були в рядах ОУН, УПА.

Селище Луків Турійського району завжди славилось активністю та ініціативою громади, небайдужістю жителів до її проблем. У вирішальні моменти історії наші земляки не раз доводили, що волелюбний дух нашої нації є непереможним. В післявоєнні роки в містечку діяла Молодіжна організація націоналістів (керівник Віталій Мелещук) [9; 7]. В час, коли Україна потребує захисту від посягань чужинців, важливо пам'ятати про подвиги і відновити історичну справедливість задля збереження державної незалежності і утвердження національної ідеї. Україна пройшла довгий шлях у пошуках і поразках, у творчому дерзанні і праведних муках, у безправній неволі, у безкомпромісній революційній боротьбі. І цей шлях привів наш народ до проголошення незалежності у 1991 році як результат збірних зусиль усіх попередніх поколінь патріотів і борців за соборність і суверенність рідної України.

Переконана, що нація житиме вічно, якщо з її лона з'являються герої-борці, готові задля державності, розбудови і процвітання своєї країни не шкодувати життя, пам'ятаючи рядки із Декалогу: «Здобудеш Українську державу, або загинеш у боротьбі за неї».

1. Конституція України / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – Київ: Парлам. вид-во, 2012. – С.5 (Бібліотека офіційних видань);

2. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej. / Roman Aftanazy. – Wydawnictwo Ossolineum, 1991–1997. – T.6. – c.321;

3. Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. / Mieczysław Iwanicki. – Siedlce: Wydawnictwo uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. – c.64-65;

4. Sygowski Đ. Maciejów – miasteczko ziemi chełmskiej i jego cerkiew w XVIII wieku / Pawel Sygowski. – Chełm: Rocznik Chełmski (red. E. Horoch), 2012. – T.16. – s. 83;

5. Андреєва Т. З історії Волинського краєзнавчого музею (1960-1985 рр.) // Волинський музей: історія і сучасність: матеріали ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 75-річчю Волин. краєзн. музею та 55-річчю Колодяжнен. літ.-мемор. музею Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – С. 8-12.

6. Вавринюк А. Суспільно-політичне становище українців на Волині у Другій Речі Посполитій / Андрій Вавринюк // Український науковий журнал «Освіта району». – 2013. - №4. – С.49;

7. Вісина В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX століття / Злупко С.М. Економічна історія України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 367 с.;

8. 900-річчя православ'я на Волині. – Житомир, 1892. – Ч.1, 2;

9. «Досвітня зоря». – 2004. – №3. – С. 7;

10. Заброварний Б., Бернадський Б.. Роль Українських Січових Стрільців у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині: Олександр Злупко С.М. Економічна історія України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 367 с.;

11. Заклинський М. Дмитро Вітовський: громадський діяч, стрілецький ідеолог, вождь листопадового зриву, секретар військових справ ЗОНУР / М. Заклинський. – Нью-Йорк: Видавництво «Червона Калина», 1967. – С..42-45;

12. Каліщук О.М. Представники галицької інтелігенції на Волині в роки Першої світової війни / О.М. Каліщук // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2000. – №3. – Серія: Історичні науки. – С. 74-79;

13. «Літопис Червоної Калини». – 1932. – №2;

14. Памятная книжка Волынской губернии на 1916 г. // Волынский Губернский Статистический комитет. Е.Д.Гринёв, 1916. – Отд.3. – С.44;

15. Рожко. В.Є. Духовні православні заклади на Волині в X-XX ст. / В.Є.Рожко. – Луцьк: Медіа, 2002. – с.101-124;

16. Список учебных заведений Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир: Волынская губернская типография. – 1906. – с.167-168)

17. Суха Надія. Українська перекладацька школа: Відкриваємо забуті імена. Сидір Сакидон: наук. роб. на обл. конк.-захист наук.-досідн. роб. / Надія Суха. – Луцьк, 2012. – С. 10;

18. «Українська нива». – 1933. – №11;

19. «Українська нива». – 1934. – №6;

20. «Українська нива». – 1936. – №5;

21. Цинкаловський і край: Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої конференції, 20 – 23 січня 1998р. – Луцьк, 1998. – С. 212-213;

22. Шевчук З. Луківська школа: минуле і сучасне.Луцьк / З. Шевчук. – Луцьк: «Надстир'я»2013. – С.37-38;

23. Ярмолюк З.П. Від витоків річки Неретва до озера Сомино. Історико-краєзнавчі нариси / З. Ярмолюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2002. – 136 с.;

24. Архівні матеріали, Державний архів Волинської області. – Ф.46, оп. 3, спр. 236. – С.6;

25. Архівні матеріали, Державний архів Волинської області. – Ф.46, оп.9, спр.146. – С.62;

26. Архівні матеріали, Державний архів Волинської області. – Ф.46, оп. 9а, спр. 1076 – Арк. 29;

27. Архівні матеріали, Державний архів Волинської області – Ф.382, оп.3, спр.19. – С.23;

28. Архівні матеріали, Державний архів Волинської області. – Ф. 517, оп.1, спр.15. – С.30;

29. Архівні матеріали, Державний архів Волинської області. – Ф. 517, оп.1, спр.14. – С.2;

30. Інтерв'ю з Рудницькою Марією Антонівною (1940 р.н.) про проведення Шевченківського тижня у Мацеєві на початку XX століття.

31. Зі спогадів Пацовської Тамари (1928 р.н.) про церковний хор у Мацеєві у20х-40-х роках XX століття.

32. Юрій Сорока. Просвітянські осередки Волині [Електронний ресурс]. 6 Електрон. дані. 6 [К.], 2014. - Режим доступу: http://slovoprosvity.org/2014/02/10/16945/. – Назва з титул. екрана

Paweł SYGOWSKI *(Lublin)*

CERKIEW P.W. NARODZENIA NAJŚWIĘTSZEJ MARII PANNY W NOWOSIÓŁKACH (НОВОСІЛКАХ) KOŁO MIASTECZKA MACIEJÓW (OBECNIE ЛУКІВ) – PRZYCZYNEK DO ROZWAŻAŃ NAD DATOWANIEM CZASU POWSTAWANIA CERKWI NA WOŁYNIU

W dotychczasowych opracowaniach stojąca do dziś drewniana cerkiew w Nowosiółkach określana jest jako wybudowana w 1676 r. i remontowana w 1886 r. – wówczas dostawiono do niej dzwonnicę[1]. Takie datowanie czasu powstania tej świątyni budzi zastrzeżenia, gdyż jej bryła i detal architektoniczny są ewidentnie charakterystyczne dla rosyjskiej architektury prawosławnej końca XIX i początku XX w. Prowadzone w ostatnich kilkunastu latach badania architektury cerkiewnej na Wołyniu, oparte na kwerendach archiwalnych, wskazały, że dotychczasowe ustalenia czasu powstania niektórych cerkwi na ternie Wołynia są nieprawidłowe (zob. niżej). Jak zatem wygląda sprawa wspomnianego datowania cerkwi w Nowosiółkach w świetle materiałów archiwalnych z XVIII w., z Archiwum Państwowego w Lublinie . Na początku tych rozważań trzeba zwrócić uwagę, że wsi o takiej nazwie, w których znajdowały się cerkwie, jest stosunkowo wiele, tak na terenie Ukrainy, jak i Polski[2]. Nowosiółki będące tematem poniższych rozważań, są położone koło dawnego miasteczka Maciejów (obecnie Ëóęłâ) i za czasów Rzeczypospolitej znajdowały się na terenie ziemi chełmskiej, a tutejsza cerkiew w XVII-XVIII w. była w dekanacie lubomelskim unickiej diecezji chełmskiej[3]. Wieś, od końca XVII w. wchodziła w skład dóbr należących do Miączyńskich, z centrum w Maciejowie, zwanych „Maciejowszczyzną". Na terenie tych dóbr, oprócz Nowosiółek, znalazło się kilka parafii należących do dekanatu lubomelskiego – to parafie w Maciejowie, Halinowoli, Horodnie, Okuninie, Podhorodnie i Zaczerneczu[4]. Większość z tych parafii jest odnotowana, jeszcze jako prawosławne, w wykazach podatkowych z 1510 r. (Horodno, Maciejów, Nowosiółki, Podhorodno) i 1533 r. (Okunin)[5]. Parafie w Halinowoli i Zaczerneczu zostały złożone jako unickie – pierwsza przed 1749 r.[6], a druga w 1756 r.[7] W wyniku III rozbioru Polski w 1795 r. Wołyń został zajęty przez Rosjan i włączony w skład Rosyjskiego Imperium. Nowe władze zaborcze od razu rozpoczęły działania represyjne w stosunku do wyznania unickiego – wprowadziły nowy podział administracyjny, w którym wołyńskie dekanaty unickiej diecezji chełmskiej – lubomelski i ratneński – znalazły się w dużych powiatach (ujezdach) włodzimierskim i kowelskim. Na terenie powiatu włodzimierskiego (tu włączono większą część terenu dekanatu lubomelskiego) od razu zlikwidowano

cerkiew unicką, wprowadzając na jej miejsce rosyjskie prawosławie[8]. W ten sposób odgrodzono cerkwie unickie dekanatu ratneńskiego dawnej diecezji chełmskiej (także innych dekanatów przedrozbiorowych diecezji włodzimierskie i łuckiej) leżących na terenie powiatu kowelskiego, od dawnej stolicy diecezji Chełma. Z należących uprzednio do dekanatu lubomelskiego cerkwi, leżących na terenie dóbr Miączyńskich, do powiatu włodzimierskiego weszły cerkwie w Horodnie, Podhorodnie, Nowosiółkach i zapewne w Halinowoli (te przekształcono na prawosławne), a do powiatu kowelskiego cerkwie w Maciejowie, Okuninie, Zaczerneczu[9] (te zostały unickimi aż do czasu likwidacji unii na terenie Cesarstwa Rosyjskiego w 1839 r.). Powstała dosyć ciekawa sytuacja, gdyż miasteczko Maciejów, oraz wsie Nowosiółki i Okunin położone są dosyć blisko siebie, można więc podejrzewać, że wierni z Nowosiółek mogli być niechętni nowemu obrządkowi i początkowo uczęszczali do którejś z tych dwóch istniejących jeszcze wówczas parafii unickich – w Maciejowie i Okuninie. Zapewne to spowodowało reakcję cerkiewnej administracji rosyjskiej, która założyła na tym terenie nową, kolejną parafię prawosławną – w położonej obok Nowosiółek wsi Somin, oddzielając nią wiernych z parafii w Nowosiółkach od parafii unickich w Maciejowie i Okuninie. Cerkiew w Nowosiółkach stała się cerkwią filialną parafii w Sominie[10]. Współcześnie cerkiew w Nowosiółkach należy do Ukraińskiej Prawosławnej Cerkwi Kijowskiego Patriarchatu.

Co wiadomo o parafii i cerkwi w p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Nowosiółkach na podstawie materiałów z Archiwum Państwowego w Lublinie i dotychczasowych opracowań. Jak wspomniane było wyżej, cerkiew istniała tu już w 1510 r. (jako prawosławna), i wymieniana jest w rejestrach poborowych przez cały XVI w.[11] W 1620 r. odnotowany jest jej proboszcz Ioan – parafii w składzie już unickiej w protopopii lubomelskiej[12], a w wykazie z 1696 r. parafia w Nowosiółkach wymieniona jest w unickiej protoprezbiterii lubomelskiej[13].

Jeśli chodzi o samą cerkiew, jej wezwanie, kolatorów, jej stan, jej wyposażenie, uwagi o pracy jej proboszcza i o obowiązkach parafian – odnotowywane było to w dokumentach, Chełmskiego Konsystorza Unickiego, głównie w wizytacjach, których zachowało się w Archiwum Państwowym w Lublinie kilka[14]. Kolatorami cerkwi w Nowosiółkach byli wyłącznie rzymscy katolicy. Taka sytuacja kolatorska (opieki rzymskich katolików – właścicieli wsi i miast – nad cerkwiami) była w Rzeczypospolitej czymś oczywistym – kolatorzy, rzymscy katolicy, stanowili zdecydowaną większość wśród opiekunów parafii Kościoła wschodniego w tym państwie[15]. Opieka kolatorska polegała na zabezpieczeniu podstaw materialnych egzystowania parafii – nadanie dla parocha (proboszcza) gruntów uprawnych, łąk, przywilejów na korzystanie z lasów, młyna, połowu ryb, produkcji piwa i gorzałki na swoją potrzebę, określenia pobieranych danin od parafian, oraz zwolnień od niektórych podatków. Kolator także nadawał grunt pod budowę cerkwi, mógł tę budowę wspomóc materiałami budowlanymi i jakimiś darami do jej wyposażenia. To kolator akceptował kandydatów na parochów i wystawiał im dokument polecający do biskupa.

Z lustracji z lat 1564-1565 wiadomo, że wieś była wówczas własnością królewską, w dzierżawie nowosielskiej (razem z wsią Komorów), trzymanej przez Jana Falczewskiego, po Janie Święcickim[16]. To jak wyglądało kolatorstwo w XVI w. w dobrach królewskich jest warte odrębnych ustaleń. Na obecnym etapie badań nie wiadomo w jakich okolicznościach Nowosiółki stały się wsią prywatną. Wiadomo tylko, że w 1721 r. kolatorem cerkwi w Nowosiółkach był Stanisław Cielecki – podczaszy chełmiński[17], w 1732 r. Karol Tarło, a w latach 1741-1744 Chociszewscy[18]. Później wieś została włączona do dóbr zwanych „Maciejowszczyzna" (miasteczko Maciejów i okolice), których właścicielami (od 2 ćwierci XVII w.) przez wiele lat byli Miączyńscy[19], ale dokładnie nie wiadomo kiedy Nowosiółki w tych dobrach się znalazły. Właścicielem „Maciejowszczyzny" był od 1723 r. Piotr Michał Miączyński – kasztelan chełmski, wojewoda czernichowski, założyciel wołyńskiej linii tego rodu. Nowosiółki zostały włączone do dóbr właśnie dzięki jego staraniom. Piotr zmarł w 1776 r. i dobra podzielono pomiędzy jego synów: Adama – starostę krzepickiego (miasteczko Maciejów, Okunin, Zaczernecze) i Józefa – starostę śmidyńskiego (Halinowola, Horodno, Podhorodno i Nowosiółki)[20]. Wiadomo, że w 1787 r. do Józefa należało już tylko Podhorodno, a właścicielami Halinowoli, Horodna, Podhorodna i Nowosiółek byli jego synowie – „starościcowie śmidyńscy" (Jan, Michał, Ignacy), z których, jako ostatni kolator cerkwi za czasów Rzeczypospolitej, wymieniony jest w 1793 r. już tylko Michał Miączyński – starosta śmidyński i kamionopolski (Halinowola, Horodno i Podhorodno należały wówczas do wdowy po Józefie – Katarzyny z Potockich)[21].

Opisy wizytacyjne cerkwi są niezwykle skromne – nie ma w nich informacji o planie i bryle – można się tego jedynie domyślać z innych informacji, a wiadomości o niektórych detalach pojawiają się dopiero w późniejszych wizytacjach. W 1721 r. biskup Lewicki zanotował, ze cerkiew potrzebowała „w ścianach i dachach … reparacyi". Takie sformułowanie użyte tu przez wizytatora było często powtarzane przez niego w innych wizytacjach i sugerowało raczej ogólnie potrzebę dbałości o budynek świątyni. Może to jednak oznaczać także faktyczną potrzebę prac remontowych, co mogło wiązać się albo z odległą już datą powstania danej cerkwi, albo odległym czasem jej ostatniego remontu – około 30-40 lat. Kolejna zachowana wizytacja (biskupa Maksymiliana Ryłły) pochodzi z 1759 r. (brak jest informacji o świątyni przez prawie 40 lat) – wizytator wówczas odnotował dobry stan cerkwi. Oznaczać to może że albo była ona niedawno remontowana, albo że została wzniesiona tu dosyć

1) Nowosiółki – cerkiew p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny z 1886 r., fot. P. Sygowski 2007

2) Nowosiółki – ikona Matki Boskiej Dzieciątkiem z 2 poł. XVII w., fot. P. Sygowski 2007

3) Nowosiółki – krzyż „naprestolny" z 1 poł. XIX w. (?), fot. P. Sygowski 2007

4) Luboml – cerkiew p.w. św. Jerzego z ok. 1779 r., fot. P. Sygowski 2007

niedawno nowa cerkiew. Za remontem przemawiają informacje z dwóch następnych wizytacji, odbytej 14 lat później (w listopadzie 1773 r. – ks. Faustyn Kaube) i 20 lat później (we wrześniu 1779 r. – ks. Sebastiana Zołotko). Pierwsza z nich informuje o „starych ścianach" i potrzebie remontu dachów, druga o tym, że cała cerkiew jest już „stara". Gdyby była to nowa świątynia to, po 20-30 latach od czasu jej wybudowania, nie mogła mieć raczej „starych ścian" i być ogólnie „stara", natomiast mogło tak być z cerkwią remontowaną 20-30 lat temu. W 1773 r. wizytator kazał na wiosnę dachy „poreperować" i obić ściany tarcicami, zaś w 1779 r. nakazał albo budowę zupełnie nowej cerkwi, albo starą „należycie wyreperować", grożąc „Interdyktem" (zamknięciem świątyni) i zasugerował zwrócenie się parafii o pomoc do kolatora. Prace remontowe rozpoczęto zapewne dopiero w 1786 r., tak, że w czasie kolejnej wizytacji, w lutym 1787 r. (wizytator ks. Julian Szporyng) wydane zostało rozporządzenie, aby „zaczętą reperację cerkwi tey wiosny kończyć" – szczególnie w pokryciu dachu i w prezbiterium, a gdyby to nie nastąpiło świątynia zostanie „zapieczętowana". Jakieś prace nastąpiły, gdyż w ostatniej wizytacji – w lutym 1793 r. – (wizytator ks. Bartłomiej Nazarewicz, proboszcz Sosnowicy) cerkiew była już w ścianach „dobra", choć nadal odnotowano problemy z pokryciem dachowym, które wymagało poprawienia. Pokrycie gontowe, nawet nowe, ułożone niezbyt starannie, szybko przeciekało, co odnotowywane jest wielokrotnie w wizytacjach z różnego czasu. Wspomniany dobry stan ścian mógł być może wynikać z ich oszalowania. Z informacji powyższych może wynikać, że opisywana od 1759 do 1793 r. cerkiew to cały czas ta sama budowla, a może nawet także to ta świątynia, która była określona w 1721 r. jako wymagająca remontu. Przemawiają za tym także inne informacje. Biskup Lewicki odnotował w 1721 r. tylko obecność dzwonnicy z trzema dzwonami, bez podania jej usytuowania, ale w kolejnej wizytacji, w 1759 r., biskup Ryłło wspomniał, że dzwonnica z trzema dzwonami usytuowana jest nad babińcem, i tak też usytuowana dzwonnica, z trzema dzwonami, wymieniana jest w kolejnych wizytacjach. Z wizytacji tych wiadomo też, że do wnętrza prowadziło dwoje drzwi (do babińca, i z babińca do nawy), a w oknach były kraty żelazne. I to tyle informacji w wizytacjach jeśli chodzi o wygląd cerkwi. Można się jedynie domyślać, że była w planie trójdzielna (prezbiterium, nawa, babiniec), ale trudno domniemywać cokolwiek na temat kształtu bryły i ciągle wymagających remontu, dachów.

Teren cmentarza, ogrodzony parkanem, w 1759 r. wymagał „wielkiey reparacji", nic dziwnego gdyż jak dowiadujemy się z informacji z 1773 r., ogrodzenie to wykonane było z „chrustu" – jako jedyne takie w całym dekanacie – jedynie w Wiszniowie część ogrodzenia była wykonana z chrustu, resztę stanowił parkan. Stan ogrodzenia cerkwi w Nowosiółkach nie był zadawalający jeszcze w 1793 r. – nadal potrzebował „opatrzenia znacznego i prędkiego".

Również informacje o wyposażeniu cerkwi, niezwykle skąpe, wskazują, że w ciągu XVIII w. nie wiele się ono zmieniło. Biskup Lewicki zapisał w 1721 r. że cerkiew „w ołtarzach i obrazach" jest porządna. Określenie „w ołtarzach" wskazuje, że oprócz ołtarza wielkiego w prezbiterium były też ołtarze boczne. W tym czasie mogły to być raczej ołtarze utworzone przez dostawienie mens do ikon namiestnych w ikonostasie – ołtarze te określane są czasem jako „ołtarze namiestne"[22]. Warto jednak wspomnieć, że już w tym czasie pojawiły się w cerkwiach samodzielnie stojące ołtarze boczne[23]. Na ołtarze te jako „namiestne" może wskazywać informacja biskupa Ryłły (1759 r.) o tym że w cerkwi było „pobocznych ołtarzow cztery", co sugeruje, że mensy mogły być dostawione do każdej z czterech ikon namiestnych. Nie wiele wnosi uwaga ks. Faustyna Kaube z 1773 r., żeby parafianie „Ołtarzyki przystojne poboczne sporządzili" z proporcjonalnymi mensami i „u Wielkiego Ołtarza mensę szerszą y dłuższą zrobili" – nie wiadomo czy chodzi o nowe mensy przy ołtarzach „namiestnych", czy o sporządzenie oddzielnych ołtarzy bocznych. W 1779 r. przy jednym ołtarzu, zapewne głównym, było antepedium „półpartyrowe w kwiaty". W kolejnych wizytacjach nie ma już o ołtarzach mowy.

W omawianych wizytacjach na ogół nie wspomina się o obecności ikonostasu i ikon. W 1721 r. jako jedyny obraz wymieniona jest ikona Matki Boskiej z Dzieciątkiem, ciesząca się lokalnym kultem. Świadczyły o tym zdobiące ją dwie srebrne „pozłociste" korony „z Kamieniami Czeskimi" i przykrywająca ją „Sukienka biała w kwiaty" oraz srebrne serduszko (wotum?), a ponadto (w 1773 r.) siedem „Stążek jedwabnych", 3 sznurki koralików i „Misiurek rzędów 8". W następnych latach kolejne cztery ikony także zostały ozdobione srebrnymi koronami. Obraz Matki Boskiej (a właściwie zdobiące go 2 ozdobne korony) wymieniany jest także w kolejnych wizytacjach, co może wskazywać, że jest to cały czas ten sam obraz, a cerkiew opisywana w latach 1721-1793 to ciągle ta sama świątynia. Z innych obrazów wizytatorzy odnotowywali (od 1773 r.) obecność w cerkwi dwóch chorągwi z obrazami malowanymi na płótnie.

Jeśli chodzi o inne wyposażenie to warto odnotować, że naczynia liturgiczne wymienione już w pierwszej wizytacji były srebrne, w czasie, kiedy w innych cerkwiach dominowały jeszcze naczynia cynowe, a nawet drewniane[24]. W 1779 r. pojawiła się informacja, że nad wymienianą już wcześniej srebrną „Puszką p[ro] Venerabili" była „mąstrancyka niewielka srebrna", co w 1787 r. określono jako „Wierzch srebrny pozłacany permodum monstrancyi". To ta nowość w wyposażeniu unickich cerkwi, która zaczęła wówczas znacząco wpływać na

5) Zhorany – cerkiew p.w. św. Dymitra z lat 1792-1794, fot. P. Sygowski 2007

6) Sztuń – cerkiew p.w. św. Jana Ewangelisty z lat 1774-1775 r., fot. P. Sygowski 2007

7) Karasin – cerkiew p.w. św. Michała Archanioła z 1759 r., fot. za: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, t. 2, Киев 1985, c. 98

8) Trojanówka – cerkiew p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny z lat 1772-1774, fot. za: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, t. 2, Киев 1985, c. 99

organizację przestrzeni wnętrza tych świątyń[25]. Inną unicką nowinką były dzwonki ołtarzowe, których liczba w Nowosiółkach wzrosła od dwóch w 1721 r., do pięciu w 1773 r.[26] Z ksiąg liturgicznych warto wspomnieć, że w 1721 r. jeden Służebnik (Mszał) był jeszcze prawosławny (lwowski), ale był tu już także Służebnik unicki (wileński). W 1721 r. był „Trebnik Wielki", na pewno jeszcze prawosławny, gdyż w 1759 r. biskup Ryłło nakazał nowy Trebnik „iako nayprędzey kupić", co zapewne wkrótce nastąpiło, gdyż w kolejnych wizytacjach nie ma na temat już żadnych uwag. Nowy Trebnik (unicki), jako druku poczajowskiego, odnotowany jest w 1793 r. Ewangelię (drukowaną) wyróżniała ozdobna oprawa w „Manszestr zielony i Srebro". Pisane były tylko oba Triodiony.

Za stan cerkwi i jej wyposażenie odpowiadał „paroch" (proboszcz) i parafianie. Wizytacja z 1721 r. nie podaje kto był wówczas proboszczem. W 1732 r. prezentę na parocha Karol tarło wydał księdzu Grzegorzowi Warenickiemu, w latach 1741 i 1744 probosz Nowosiółek – ksiądz Maliszewski – toczył spory z Długołęckimi „starostami Chociszewskimi"[27]. W 1750 r. prezentę na proboszcza otrzymał, (od Piotra Miączyńskiego) Stefan Jasiewicz, który dopiero rok później został wyświęcony na księdza (w wieku 21 lat) i wówczas dopiero „Instytuowany" i „wprowadzony do Possessyi" na probostwo nowosielskie przez księdza Teodora Markiewicza – ówczesnego dziekana lubomelskiego. Ksiądz Jasiewicz był długoletnim proboszczem – odnotowanym jako

pełniący tę funkcję jeszcze w 1793 r. Ówczesny wizytator napisał o nim, że „w Szkołach Łacińskich niebył" i „pisać tylko po rusku umie". Natomiast młodszy syn potrafił czytać „po Rusku i po Polsku", a starszy syn był właśnie w „Szkołach Włodzimierskich". Wizytator odnotował także brak w parafii diaka, potrzebnego do sprawowania liturgii – z powodu braku na jego utrzymanie zapisu funduszowego[28].

Biskup Ryłło w 1759 r. zanotował, że parafię tworzy tylko ta jedna wieś, w której jest około 208 osób „do spowiedzi Wielkanocney sposobnych", w 1773 i 1779 r. liczbę takich osób określono na 240, ale w 1787 r. już tylko na 150, a w 1793 r. na 200 „sposobnych" i 50 „niesposobnych", zamieszkałych w 50 domach.

Jednym z najbardziej istotnych problemów w badaniach nad architekturą cerkiewną Wołynia, to pytanie o to, jak w kolejnych etapach dziejów tego terenu kształtowała się bryła cerkiewna i czy odróżniała się od cerkwi na terenie sąsiednich regionów historycznych na tyle, że można mówić o „typie wołyńskim" cerkwi. Badania nad architekturą cerkiewną na terenie Wołynia sięgają początków XX w., były kontynuowane w okresie międzywojennym, ale głównie ruszyły szerzej dopiero po uzyskaniu niezależności przez Ukrainę. Szereg opracowań poświęconym różnym regionom Wołynia opublikował w ostatnich latach badacz z Kijowa – Wiktor Zawada[29]. Obiektami zainteresowania tego autora są cerkwie z XVI i XVII w., na podstawie analizy których autor próbuje ustalić jak wyglądała ówczesna cerkiew „wołyńskiego typu". Datowania cerkwi na XVI i XVII w. pochodzą głównie z wcześniejszych opracowań rosyjskich i ukraińskich. Jednak szereg przyjętych przez autora datowań cerkwi, nie potwierdziły badania prowadzone w ostatnich latach. Dotyczy to głównie cerkwi z terenu północno-zachodniego terenu Wołynia, czyli z terenu dawnych dekanatów lubomelskiego i ratneńskiego oraz dekanatu kaszogrodzkiego unickiej diecezji chełmskiej. Jest tak zapewne dlatego, że materiały archiwalne dotyczące tej diecezji znajdują się w Archiwum Państwowym w Lublinie i nie są być może autorowi szerzej znane. Inna sprawa, że szereg artykułów dotyczących cerkwi wołyńskich, w tym z nowymi ustaleniami dotyczącymi czasów ich powstania niektórych z nich, ukazało się w ostatnich latach także w wydawnictwach wychodzących na terenie Ukrainy – w Łucku i w Równem[30].

Żeby stwierdzić jak faktycznie wyglądały w poprzednich stuleciach cerkwie na terytorium Wołynia trzeba prowadzić badania o szerszym kontekście. Przede wszystkim niezbędne dla takich ustaleń jest opracowanie szeregu monografii poszczególnych cerkwi (szczególnie tych datowanych na XVI i XVII w.), potwierdzając lub weryfikujące ich dotychczasowe datowanie. W tego typu pracach monograficznych istotne jest badanie samej świątyni jak i kwerenda archiwalna. Takie rozpoznania powinny przybliżyć ustalenie czasu powstania cerkwi i jej późniejsze przebudowy. Dopiero na podstawie szeregu takich prac można pokusić się na syntetyczne opracowanie tematu zagadnienia form w architekturze cerkiewnej Wołynia w XVI i XVII w. Trzeba zaznaczyć, że analiza architektury poszczególnych cerkwi na terenie Wołynia jest niezwykle trudna. Wiąże się to z polityką wyznaniową Rosjan po zajęciu Wołynia. Ogromna większość cerkwie, które były na tym terenie przed III rozbiorem Rzeczypospolitej, to cerkwie unickie, tak o formach tradycyjnych, jak i o formach nowszych, zlatynizowanych. Polityka rosyjskiego zaborcy polegała na przebudowie historycznie ukształtowanego krajobrazu kulturowego Wołynia w duchu rosyjskim, co im się w dużym stopniu udało, tak, że jest to wyraźnie czytelne do dziś. Jak wspomniane było wyżej Rosjanie zaraz po zajęciu Wołynia w 1795 r., zlikwidowali unię w nowo utworzonym, przygranicznym powiecie (ujezdie) wołyńskim, wprowadzając na to miejsce rosyjskie prawosławie, w 1801 roku zabronione zostało na terenach zajętych przez Rosjan budowanie cerkwi tradycyjnych dla danego regionu, a w 1839 r. unia została zniesiona na terytorium całego Cesarstwa Rosyjskiego, w tym także na Wołyniu. W 2 połowie XIX w. i na początku XX w. architekturę cerkiewną na terenie całego Imperium (od Władywostoku po Królestwo Polskie) zdominowały całkowicie cerkwie w rosyjskim stylu narodowym. W tym stylu budowano nowe i przebudowywano stare pounickie cerkwie, nie zwracając uwagi na lokalną tradycje.

W tym też czasie ukazało się szereg rosyjskich opracowań o charakterze naukowym dotyczące historii Wołynia i jego tradycji cerkiewnej, niestety nie wolne od błędów i elementów propagandowych. Autorzy tych opracowań, w sprawach datowania cerkwi, bazowali głównie na informacjach z „Klirovych Viedomosti" – opracowanych co roku w oparciu o informacje od prawosławnych proboszczów poszczególnych parafii na tym terenie. Proboszczowie w zdecydowanej większości nie byli historykami, dla tego też informacje od nich są nie rzadko nieprawdziwe[31]. Świadomość tego jest istotna, gdyż opracowania te są nadal podstawą do datowań świątyń, we współczesnych opracowaniach – dotyczących tak zachowanych jak i już nie zachowanych cerkwi. Nie można jednak datowań tych bagatelizować, gdyż Rosjanie mieli dostęp do świątyń i szeregu źródeł dziś już nie istniejących. Trzeba te informacje uwzględniać, ale należy podchodzić do nich z dużą ostrożnością i raczej krytycznie.

Cerkwie prawosławne często były budowane od podstaw na miejscu cerkwi unickich – dla zastąpienia dotychczasowych form architektury formami rosyjskimi, jednak ze względów pragmatycznych i ekonomicznych często budowano cerkwie z wykorzystaniem części poprzednich świątyń, bądź z wykorzystaniem jakichś ich

elementów konstrukcyjnych. Cerkwie w lepszym stanie przebudowywano, najczęściej poprzez dobudowanie wysokiej dzwonnicy przed babińcem, zwieńczenie kopuły czy barokowej wieżyczki na sygnaturkę kokosznikową kopułką i oszalowanie poziome ścian, często jednak przebudowa bardziej ingerowała w bryłę świątyni. W takiej sytuacji przy próbie datowania niezwykle istotna jest znajomość ogólnych zjawisk zachodzących w architekturze cerkiewnej danego terenu – rosyjskiego lewobrzeża czy leżącego w obrębie Rzeczypospolitej prawobrzeża, a następnie w okresie zależności Wołynia do Rosji. Pozwoli to być może już przy rozpoznawaniu obiektu w terenie – jego planu i bryły – już wstępnie wskazać czas powstania świątyni. Tego typu wstępna ocena jest także dosyć trudna, ze względu na to, że w wielu cerkwiach poszczególne jej części mogły być wymieniane w rożnym czasie – np. cerkiew p.w. św. Mikołaja w Hrebennem (dawny dekanat potylicki unickiej diecezji chełmskiej) składa się z: babińca i prezbiterium z 1797 roku, nawy z 1882 roku i zakrystii z 1905 roku[32].

W ostatnich latach do ustalenia wieku drewna z którego wzniesiona jest cerkiew, stosuje się badania dendrochronologiczne. Pozwoliło to np. zweryfikować czas powstania cerkwi monasterskiej w Uluczu (dawny dekanat birczański, unickiej diecezji przemyskiej), która w powojennych opracowaniach datowana była na lata 1510-1517, lub ogólnie na przełom XVI i XVII w.[33] Badania dendrochronologiczne wykazały, że drewno użyte do jej budowy pochodzi z 1658 r.[34] Podobne badania drewna cerkwi Św. Ducha w Rohatynie, datowanej na 1598 r.[35] pozwoliło przesunąć datowanie tej świątyni na 4 ćwierć XV w.[36]

Drugi, niezbędny element badań konkretnej cerkwi to kwerenda archiwalna. Nie jest to też proste, gdyż materiałów archiwalnych zachowało się po obu wojnach nie aż tak dużo, a na dodatek są one rozproszone po różnych archiwach Ukrainy, Polski, Litwy, Rosji i być może jeszcze innych krajów. Ponadto w danym archiwum materiały istotne do dziejów cerkwi mogą znajdować się w różnych zespołach, z których tytułów to nie wynika, stąd szereg odkryć materiałów wizytacyjnych, które miały miejsce w ostatnich latach. Kwerenda nie musi dać bezpośrednio odpowiedzi na pytanie o czas powstania analizowanej cerkwi, ale bywa też i tak, choć bardzo rzadko, że badania archiwalne podają konkretny czas budowy danej świątyni, choć częściej go tylko ogólnie przybliżają. Tak też jest w przypadku kilku cerkwi na terenie Wołynia. Wykazały to prowadzone przeze mnie badania w Archiwum Państwowym Lublinie. Jak było już wspomniane na teren Wołynia sięgała prawosławna, a następnie unicka diecezja chełmska – dekanaty lubomelski, ratneński i kaszogrodzki. Większość materiałów archiwalnych dotyczących tej diecezji znajduje się właśnie w archiwum lubelskim, w tym XVIII-wieczne wizytacje cerkwi wspomnianych dekanatów. To właśnie informacje w tych wizytacjach, ale nie tylko tam, pozwoliły weryfikować szereg przyjętych w dotychczasowych opracowaniach dat powstania cerkwi na terenie Wołynia.

Murowana cerkiew św. Jerzego w Lubomla, datowana na XVI w., a dzwonnica na XVIII w.[37], okazała się być cała wybudowaną „z gruntu" około roku 1779. Wówczas rozebrano starą cerkiew, do poziomu fundamentów, i wzniesiono nową, barokową cerkiew, razem z wieżą, być może z użyciem materiału rozbiórkowego. Fundatorem świątyni był ówczesny właściciel dóbr lubomelskich – Franciszek Xawery Branicki herbu Korczak, Hetman Wielki Litewski, a następnie Hetman Wielki Koronny[38].

Drewniana cerkiew w Zhoranach (dawny dekanat lubomelski) była dotychczas datowana na 1674 r.[39] Dokument „funduszowy" dla nowo powstałej cerkwi (a także nowo utworzonej parafii unickiej) wystawił 2 marca 1674 roku książe Dymitr Jerzy Korybut Wiśniowiecki – starosta lubomelski, który ofiarował do ufundowanej przez siebie cerkwi Ewangelię oprawioną w czerwony aksamit i „srebro złociste" oraz srebrny kielich i łyżeczkę. Wiadomo, że w1773 r. cerkiew ta, z dzwonnicą nad babińcem, była już „zbyt stara" i wymagała „wielkiej reparacji". Jej „reperacja" polegał na tym, że w latach 1792-1794 świątynia ta została gruntownie przebudowana. W wyniku tej przebudowy świątynia otrzymała zupełnie nową, bardziej unicką bryłę. Osiągnięto to poprzez rozebranie babińca ze stojącą nad nim dzwonnicą i wybudowanie nowej dzwonnicy stojącej obok cerkwi. Na miejscu babińca wzniesiono nowy przedsionek i być może przebudowano nawę i prezbiterium z użyciem belek ze starej cerkwi, lub zostawiono częściowo ściany nawy i prezbiterium, do których remontu użyto nowych belek. Następnie zmieniono dachy na całej cerkwi na dachy dwuspadowe nad każdą z jej trzech części, bliższe tradycji unickiej 2 połowy XVIII w., dodano także zakrystię, a nad nawą wzniesiono charakterystyczną dla cerkwi unickich wieżyczkę na sygnaturkę, wykonano też nowe, większe okna w nawie[40]. W takiej formie cerkiew zachowała się do dziś.

Cerkiew w Sztuniu datowana na 1777 r.[41] otrzymała w lutym 1776 r., już jako „nowo wymurowana", dokument „funduszowy" od fundatorki – Marcjanny Sadowskiej – starościny słonimskiej[42], czyli powstała raczej w latach 1774-1775.

Drewniana cerkiew w Karasinie (dawny dekanat kaszogrodzki) niedaleko Maniewicz, datowana na 1691 r.[43], była w styczniu 1760 r., w czasie wizytacji biskupiej określona jako zupełnie „nowo wybudowana" i jeszcze nie konsekrowana, czyli wzniesiona w 1759 r. Cerkiew drewniana w niedalekiej Trojanówce (także dekanat kszogrodzki) datowana na 1772 r. była w styczniu 1774 r. określona także jako „nowo wybudowana nie ze wszystkim dokończona", czyli można przyjąć czas jej powstania na lata 1772-1774 (cerkiew spłonęła w 1988 r.).

Obie te świątynie znajdowały się wówczas pod opieką kolatorską Radziwiłłów[44].

Cerkiew „Preczystska" w Ratnie, datowana jest przez Wiktora Zawadę, za ustaleniami rosyjskiego badacza Teodorowicza[45], na 1614 r.[46] Z wizytacji tej cerkwi wiadomo, że w styczniu 1793 r. była ona dopiero w trakcie budowy, wznoszono ją obok miejsca gdzie stała stara cerkiew „rozrzucona", czyli całkowicie rozebrana. Nowa świątynia miała już ściany i była w trakcie stawiania krokwi, czyli jej czas powstania można określić na lata 1792-1793. Świątynia otrzymała wówczas, charakterystyczną dla szeregu unickich cerkwi 2 połowy XVIII i 1 połowy XIX w., bryłę o formach zachodnich. To sprowokowało Rosjan do późniejszej zmiany tej bryły, poprzez zmianę formy dachów.

Podobna sytuacja była także w Zdomyślu, gdzie przyjmuje się, że cerkiew została wzniesiona w 1784 r.[47], a ze wspomnianej wyżej wizytacji z 1793 r. wiadomo, że obok starej cerkwi „ze wszystkim prawie upadającej" budowano już nową cerkiew, którą właśnie przykrywano dachem – także i tę nową świątynię powinno się datować na lata 1792-1793. Natomiast wizytacje cerkwi w Wielimczu, datowanej na lata 1661-1810[48], zdają się potwierdzać, że jej zasadnicza części – raczej nawa, a może i prezbiterium, pochodzą ze starszej cerkwi. W 1789 r. wizytator opisał stojącą tu cerkiew jako w „ścianach dobrą", z dzwonnicą nad babińcem i trzema kopułami, a w 1793 r. wizytator określił, że świątynia jest „stara ale dobra"[49].

Z przedstawionych wyżej tych kilku ustaleń można przypuszczać że prowadzone w przyszłości bardziej szczegółowe badania poszczególnych cerkwi– tak archiwalne, jak i samych obiektów – mogą doprowadzić do zmiany ustaleń na temat czasu powstania jeszcze innych cerkwi na terenie Wołynia. Dla szerszych rozważań na temat architektury cerkiewnej na Wołyniu jest to niezbędne.

Jak zatem datować cerkiew w Nowosiółkach ? Jak było wspomniane wyżej świątynia ta ma wygląd rosyjskiej prawosławnej cerkwi z końca XIX i początku XX wieku – ma charakterystyczną bryłę – z dostawioną z przodu wieżą z wysokim ostrosłupowym dachem, z stosunkowo niskimi dachami, z niezbyt dużą kopułą nad nawą, z kilkoma dużymi oknami, ze ścianami zewnętrznymi oszalowanymi poziomo deskami. Taki kształt i wygląd cerkiew ta otrzymała zapewne w czasie prac prowadzonych w 1886 roku. To co być może zachowane jest z poprzedniej świątyni to jej plan w części nawowej i prezbiterium, choć trudno przypuszczać żeby przy starym materiale budowlanym, przy tak wyglądającej dziś bryle, z tak dużymi, stosunkowo nisko umieszczonymi oknami, miało to by jakiś sens. Określenie z 1793 r., że cerkiew jest „w ścianach dobra" wskazuje tylko na jej stan po rozpoczętym w 1787 r. remoncie. Czy po tym remoncie świątynia była w stanie przetrwać przez następne sto lat ? Wydaje się to mało prawdopodobne. Prawdopodobny jest kolejny remont (remonty) cerkwi w 1 połowie XIX w., a nawet wzniesienie zupełnie nowej cerkwi. Dla ustalenia tego co działo się ze świątynią w XIX w. trzeba by powyższe badania uzupełnić o kwerendę dokumentów w archiwach Ukrainy i Rosji. Na obecnym etapie badań wspomniany wygląd cerkwi sugeruje, że cała świątynia powstała w 1886 r., a nie w 1676 r., choć być może do jej wnoszenia zostały użyte jakieś materiały ze starej cerkwi.

---

1. Девятисотълете православія на Волыни 992-1892 г., ч. 2, Статическія сведенія о приходахъ Волынской епархіи, Житомір 1892, с. 108-109; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, t. 2, Киев 1985, с. 111; В. Слободян, Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель [в:] Вісник, ч. 4, Львів 1996, с. 83.

2. W. Kołbuk, Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku, Struktury administracyjne, Lublin 1998, s. 427.

3. Tamżĺ, s. 302.

4. P. Sygowski, Miasteczko Maciejów (obecnie Ëóęłâ) na Wołyniu i jego cerkiew w XVIII wieku [w:] Архітектурна спадщина Волині, Збірник наукових праць, Випуск 4, Рівне 2014, с. 92-100.

5. A. Gil, Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku, Lublin-Chełm 1999, s. 225-238.

6. П. Сиговський, Церква св. євангелиста Луки в с. Городне біля Любомля у XVIII ст. та Любомльський деканат унійної Холмської єпархії – в світлі матеріалів Державного архіву в Любліні [w:] Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Випуск 18, Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27-28 жовтня 2011 року, Луцьк 2011, s. 163-170.

7. P. Sygowski, Miasteczko Maciejów, op. cit., c. 97.

8. Державний архів Волинської області (Луцьк) [ДАВО], Ф.35, Оп. 5, Сп. 1, Клірова відомість за 1796 р.

9. Н. И. Теодоровичъ, Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи, т. 5, Ковельскій уездъ, Почаевъ 1903, с. 73, 80, 82.

10. Zob. m.in.: Девятисотълете православія, op. cit., c. 108-109.

11. A. Gil, Prawosławna eparchia, op. cit., s. 231.

12. I. Skoczylas, Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej, Lublin 2008, s. 132. Cerkiew była wówczas nowa, jeszcze nie poświęcona, natomiast był w niej tylko antymins dany na jeden rok.

13. A. Gil, Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku [w:] Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, t. 5, Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym, Przemyśl 2000, s. 48.

14. Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej: ChKGK), sygn. 101 (1721 r.), k. 81-81v; sygn. 110 (1759 r.), s. 116-117; sygn. 118 (1773 r.), k. 32v-33v; sygn. 126 (1779 r.), k. 20-23v; sygn. 114 (1787 r.), k. 131-131v; sygn. 134 (krótka wizytacja zapisana po łacinie, bez daty, z ok. 1787 r.), k. 23 v; sygn. 136 (1793 r.), s. 105-109. Dla przejrzystości tekstu poszczególne odwołania do danego zapisu wizytacyjnego nie będą opatrywane przypisami, tylko w tekście będzie podany rok wizytacji.

15. O kolatorstwie zob.: P. Krasny, Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596-1914, Kraków 2003, s. 48-61, 114-135.

16. Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565, cz. 1, oprac. K. Chłapowski i H. Żytkowicz, Warszawa – Łódź 1992, s. 59.

17. APL, CHKGK, sygn. 101, k. 81-81v; A. Boniecki, Herbarz polski, t. 3, Warszawa 1900, s. 173-180.

18. APL, CHKGK, sygn. 84, k. 4v.

19. T. Żychliński, Złota księga szlachty polskiej, t. 1, Poznań 1879, s. 181-191; S. Uruski, Rodzina. Herbarz szlachty polskiej, t. 10, Warszawa 1913, s. 346-349.

20. P. Sygowski, Miasteczko Maciejów, op. cit., c. 92.

21. T. Żychliński, op. cit., s. 190-191; S. Uruski, op. cit., s. 349.

22. Na ten temat m. in.: P. Sygowski, Stara i nowa cerkiew w Gierszonowicach (Gierszonach) koło Brześcia w świetle wizytacji z 1726 roku [w:] „Białostocczyzna", nr 1 (57), R. 2000, s. 99; P. Sygowski, Hrubieszowskie ikony Matki Boskiej „Świętokrzyskiej" i św. Mikołaja na tle dziejów malarstwa ikonowego diecezji chełmskich Kościoła wschodniego [w:] Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenach dawnych diecezji chełmskich kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i greckokatolickiego, t. 1, Referaty, Chełm 2003, s. 308; P. Sygowski, Parę uwag o cerkwi p. w. Przemienienia Pańskiego w Terebuniu koło Brześcia nad Bugiem, na Białorusi (w świetle wizytacji z lat 1725 i 1757) [w:] Annales Universitas Mariae Curie-Skłodowska, Sectio L Artes, v. 2 (red. M. Przychodzińska), Lublin 2004, s. 101.

23. P. Sygowski, Wyposażenie unickiej cerkwi pw. św. Jana Ewangelisty w Rzeczycy k. Kamieńca Litewskiego (na podstawie opisu wizytacyjnego z roku 1725) [w:] Cerkiew – wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku, ze zbiorów polskich. Katalog wystawy zorganizowanej przez Muzeum Zamek Górków w Szamotułach i Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, kwiecień - sierpień 2001 (oprac. W. Górny, t. Janiak), Gniezno 2001, s. 75-76.

24. P. Sygowski, Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759-1762 [w:] Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, t. 5, Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele Powszechnym, Przemyśl 2000, s. 267-268.

25. P. Sygowski, Trochę informacji o unickich ołtarzach, monstrancjach i innym wyposażeniu oraz o cerkwi p.w. św. Nikity w Połapach koło Lubomla w XVIII w. [w:] Rocznik Chełmski (red. E. Horoch), t. 16, Chełm 2012, s. 312.

26. P. Sygowski, Unickiego biskupa Józefa Lewickiego „Rewizya Cerkwiey Znaiduiących się w Dyecezyach Naszych Chełmskiey y Bełzkiey" – rozpoczęta 29 grudnia 1720 r. (V. S.) [w:] Studia Archiwalne, t. 2, Lublin 2006, s. 220-221.

27. APL, CHKGK, sygn. 84, k. 4v.

28. APL, CHKGK, sygn. 136, s. 106.

29. В. А. Завада, До історії формування поліських дерев'яних храмів волинського типу [в:] Архітектурна Спадщина Волині. Збірник наукових праць, Рівне 2008, с. 44-56; В. А. Завада, З історії традиційного сакрального будівництва східної Волині [в:] Архітектурна Спадщина Волині. Збірник наукових праць, т. 2, Рівне 2010, с. 107-118; В. А. Завада, До проблеми історико-типологічної атрибуції волинських дерев'яних храмів XVI-XVII століть [в:] Архітектурна Спадщина Волині. Збірник наукових праць, т. 4, Рівне 2014, с. 12-21. Tu w przypisach wcześniejsza rosyjska i radziecka literatura. Warto przy okazji zwrócić uwagę, że w opracowaniu Mychajło Drahana „Українські деревляні церкви. Генеза ірозвій форм" (Львів 1937), wśród 269 ilustracji (fotografie i rysunki) znalazła się tylko 1 fotografia cerkwi z Wołynia – cerkiew z Suchodołów koło Włodzimierza Wołyńskiego (il. 160).

30. Artykuły o cerkwiach publikowane były m.in. w wydawanych w Łucku materiałach z konferencji „Волинська ікона", organizowanych przez Музей Волинської Ікони oraz Волинський Краєзнавчий Музей. Ich autorami są: Ołeksander Ostapiuk – głównie o cerkwiach w XIX i XX wieku (Luboml, Maszów, Wiszniów, Zhorany, Olesk, Podhorodno, Szack, Hołowno, Huszcza, Zaczernecze, Zapole, Chworostów, Pulemiec, Połapy, Równe, Ostrowie, Nudźże, Rostań), Andrzej Gil (Nudyże, Jarewiszcze, Poddubce), Witold Bobryk (Mierzwa, Pułhany, Rzyszczów, Maciejów, cerkwie zabużańskie dek. chełmskiego, Przewały, Szack, Switaź). Są tam również moje artykuły o cerkwiach Wołynia – głównie w XVIII wieku (Puhynki, Luboml, Uhły, Zhorany, Korytnica, Stężarzyce, Ostrowie, Horodno, Połapy, Michale, Huszcza i Opalin, Wiszniów, Równe i Wołczkowy Przewóz). Ponadto w roczniku „Архітектурна Спадщина Волині" opublikowałem artykuły o cerkwiach w Karasinie, Trojanówce, Maciejowie i Wielkiej Hłuszy, a o cerkwi w Sztuniu w 249 tomie pisma naukowego „Записки Наукового Товариства імені Шевченка".

31. Można przypuszczać, że w instrukcji do opracowania tekstu „Klirowych Viedomosti" prawosławni proboszczowie mieli nakazane podkreślanie w nim, istotnej przy powstawaniu cerkwi, dawnej ruskiej tradycji jako tradycji rosyjskiej, co legitymizowało działania Rosjan na tym terenie, jako obrońców tej tradycji przed „polskimi

panami" i księżmi. Tego typu informacje można spotkać w wielu tekstach „Klirowych Viedomosti" pisanych przez prawosławnych proboszczów, po likwidacji unii, na terenie Królestwa Polskiego.

32. P. Sygowski, Zagadki cerkwi w Hrebennem – uwagi do problematyki badawczej kultury religijnej kręgu Kościoła Wschodniego diecezji chełmskiej [w:] Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku. Zbiór studiów (red. A. Gil) (w serii:) Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 3 (red. J. Kłoczowski, A. Gil), Lublin 2005, s. 205–223.

33. Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 13 – województwo rzeszowskie (red. E. Śnieżyńska-Stolot, F. Stolot), z. 2 – powiat brzozowski (oprac. M. Kornecki, J. Samek), Warszawa 1974, s. 97.

34. R. K. Jara, Cerkiew p.w. Wniebowstąpienia Pańskiego w Uluczu. Nowe datowanie w świetle badań dendrochronologicznych [w:] Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25-26 marca 1995 roku (red. J. Giemza, A. Stepan), Łańcut 1999, s. 362.

35. Памятники градостроительства и архитектуры, t. 2, op. cit., c. 246.

36. Informacja od Wasyla Słobodiana.

37. Памятники градостроительства и архитектуры, t. 2, op. cit., c. 94.

38. P. Sygowski, Unickie cerkwie Lubomla w XVIII-wiecznych opisach wizytacyjnych w Archiwum Państwowym w Lublinie [w:] Пам'ятки сакрального мистецтва волині. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції. м. Луцьк, 13-14 грудня 2001 року, Луцьк 2001, с. 122.

39. Памятники градостроительства и архитектуры, t. 2, op. cit., c. 96.

40. P. Sygowski, Cerkiew św. Dymitra Męczennika w Zhoranach, w XVIII wieku. [w:] Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Випуск 14, Матеріали XIV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 року, Луцьк 2007, с. 119.

41. Памятники градостроительства и архитектуры, t. 2, op. cit., c. 97-98.

42. П. Сиговський, Про муровану церкву Святого Івана Евангеліста в селі Штунь давного Любомльского деканату колишньої Холмської унійної епархії (на підставі актів Державного архіву в Любліні) [w:] Записки Наукового Товариства імені Шевченка, t. 249 (Праці Комісії архітектури та містобудування), Львів 2005, s. 485–490.

43. Памятники градостроительства и архитектуры, t. 2, op. cit., c. 98.

44. P. Sygowski, Kiedy faktycznie wybudowano unickie cerkwie we wsi Karasin [Карасин] i Trojanówka [Троянівка] na Wołyniu ? [w:] Архітектурна Спадщина Волині. Збірник наукових праць, Випуск 2, Рівне 2010, с. 128.

45. Н. И. Теодоровичъ, op. cit., c. 356.

46. В. А. Завада, До проблеми, op. cit., c. 14, 15.

47. Н. И. Теодоровичъ, op. cit., c. 335.

48. В. А. Завада, До проблеми, op. cit., c. 17.

49. APL, CHKGK, sygn. 133 (1789 r.); sygn. 129 (1793 r.).

Дмитро ХОМІЧ ***(Луцьк)***

ЗАБУТИМИ СТОРІНКАМИ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ ВОЛИНІ: БОЇ ПІД МІСТЕЧКОМ ЛЮБОМЛЬ У ВІЙНІ 1812 РОКУ

Волинь була єдиною українською територією, в межах якої велися активні військові дії періоду франко-російської війни 1812 року, тому хоча б часткова історична реконструкція подій того часу особливо актуальна для волинського краю, що став ареною запеклих бойових сутичок. Спроба комплексного огляду одних із найбільш значимих збройних зіткнень на території Волинської губернії під час Російського кампанії Наполеона – серії боїв під містечком Любомль – є визначальним фактором створення самої статті та специфіки аналізу і викладу поданої інформації.

Десятого (двадцять другого) серпня, для проведення розвідки ворожих позицій в районі містечок Турійськ та Любомль, генерал Тормасов відправив до с. Олеськ мобільний загін під командуванням К. Й. Ламберта (Олександрійський гусарський, Татарський уланський, козачий Власова, Євпаторійський татарський, 2-й Башкирський, 1-й та 2-й Калмицькі полки і 10-й єгерський полк [1, 173]). Ввечері того ж таки 10 (20) серпня генерал Ламберт прибув до Турійська, де отримав донесення від майора Розена (що знаходився у Любомлі із двома запасними ескадронами гусар Олександрійського полку) про те, що з огляду на критичну близькість значних сил супротивника (основні сили саксонського корпусу генерала Реньє на той момент вже перебували у м. Шацьку) російські війська покинули Любомль і відступили до с. Олеськ, де з'єдналися з двома ескадронами Житомирського драгунського полку. Одинадцятого (двадцять третього) серпня в розпорядження К. Й. Ламберта прибув Ряжський піхотний полк, а до російського табору в Олеську підійшов Стародубський драгунський полк, що створювало сприятливі передумови для російського наступу на цій ділянці бойових дій.

Дванадцятого (двадцять четвертого) серпня граф Ламберт виступив із Турійська для розвідки позицій супротивника в околицях Любомля. З огляду на терміновість здійснення даного маневру та особистий наказ генерала Тормасова "с неприятелем не вступать в дело", 10-й єгерський полк і вся піша артилерія були залишені в районі с. Новосілки (нині населений пункт Турійського району), тобто подальший рух у напрямку на Любомль продовжили лише кавалерійські частини. Вже "на марші" до загону Ламберта були приєднані Стародубський драгунський полк і два ескадрони олександрійських гусар, в той час як в с. Олеськ було зосереджено два ескадрони Житомирського драгунського полку. Об'їзною дорогою із м. Мацiйов до м. Любомль було направлено Донський козачий полковника Дячкіна полк (трохи згодом цим же шляхом вирушили кілька козачих сотень і чотири ескадрони Татарського уланського полку, котрі у випадку несподіваного удару супротивника мали виконувати роль своєрідного захисного заслону основних російських військ). По обіді 12 (24) серпня поблизу урочища "Кам'яна корчма", що знаходиться неподалік від Любомля, передові козачі роз'їзди атакували австрійський розвідувальний пікет – почалася рушнична перестрілка, головною метою якої була спроба росіян "привести в действие" два ворожі ескадрони і "подвести их под засаду, за лесом находящуюся" [2, 399]. Враховуючи той факт, що австрійські "оные эскадроны с места не трогались" [2, 400] та розуміючи усю безперспективність подальших оманливих маневрів з боку власних підрозділів, генерал Ламберт направив у фланг ворожих військ Донський козачий полк і 75 охотників Татарського уланського полку, у той час як основні сили російського загону завдали потужного фронтального удару по австрійських позиціях. Результатом таких дій росіян було повне розбиття ворожих ескадронів і захоплення в полон значної кількості австрійських солдат, про що Ламберт і доповідав О. П. Тормасову: "Как скоро мы приступили ближе к неприятелю, то начал он отступать. Охотники уланского Татарского полка, с частию казачьяго Власова 2-го, ударили на их арриегард, при котором случае взято в плен до 50-ти человек" [3, 151].

Не встигли росіяни відсвяткувати свою маленьку вікторію, як із Любомля до "Кам'яної корчми" прибули 4 австрійські ескадрони, підсилені 4 гарматами, котрі з ходу атакували правий фланг загону генерала Ламберта і "немедленно открыли по нем огонь и начали было уже теснить" [2, 398]. Загрозливу для росіян ситуацію врятував полковник Єшин, який "которую дорогу, однако же, весьма хорошо удерживал с двумя эскадронами улан и с одним баталионом гусар" [3, 233] та рішучість солдат кінної роти № 12, що "отьехав полверсты вперед, обнаружили австрийскую пехоту, залегшую в кустах" [2, 399], оточили ворожих вояків і знешкодили їх. Завдяки вдалому маневруванню і кращій орієнтації на місцевості росіяни змогли вийти з-під нищівного удару австрійців, в той час як лівий фланг загону Ламберта на чолі із самим генералом "все наступал к местечку и дошел под оное на малый пушечный выстрел, что было ввечеру, часу в осьмом" [3, 214]. Із Любомля назустріч росіянам вийшли основні австро-саксонські війська (якими, за свідченнями полонених, керував сам генерал Реньє) у кількості 2 піхотних батальйонів, 8 ескадронів саксонських гусар, 4 ескадронів австрійського легко-кінного полку Гессен-Гомбурга і восьмигарматної батареї [3, 215], які під прикриттям артилерійського вогню на перших порах навіть розсіяли ламбертівську кавалерію. Розгорілася нова сутичка, результат якої міг бути цілком сприятливим для росіян, якби не той факт, що підвечір 12 (24) серпня "неприятель получил подкрепление пехоты и артиллерии, с тысячу человек" [1, 125], що змусило Ламберта остаточно відступити до вже згадуваного урочища "Кам'яна корчма". Не форсуючи подій, впродовж цілого дня 13 (25) серпня і росіяни, і австро-саксонці перебували у повній бездіяльності, що переконливо свідчило про невпевненість супротивників у своїх силах і відкрите небажання розпочинати нові бойові дії. Першими "здали нерви" у росіян – уникаючи загрози оточення переважаючими силами супротивника, граф Ламберт вранці 14 (26) серпня спочатку відійшов до с. Туропин, а потім – і до Турійська.

Із прибуттям в перших числах вересня 1812 р. на Волинь Дунайської армії адмірала П. В. Чичагова стратегічна ситуація в межах так званого "південно-західного театру бойових дій" кардинально змінилася – отримавши серйозне чисельне поповнення, російські війська розпочали повномасштабні контрнаступальні дії проти об'єднаних австро-польсько-саксонських сил. Підрозділи наполеонівських союзників, уникаючи значних боїв, швидкими темпами відступали із волинських земель у напрямку на Варшавське герцогство, в той час як росіяни буквально "йшли по п'ятах" свого супротивника.

Розвиваючи стратегічну ініціативу, російські авангардні частини генерала Ламберта 15 (27) вересня відновили міст через р. Турію в районі містечка Турійська і до кінця наступного дня вийшли до сіл Новосілки і Хворостів, що змусило основні сили австрійського корпусу Карла Шварценберга 16 (28) вересня відійти до містечка Любомля. Того ж дня Турію форсували також основні сили Дунайської армії: корпус генерал-лейтенанта Ессена – в районі с. Туричани; корпуси Воїнова, Ланжерона і резервні з'єднання – в районі с. Ягідне. Загін графа Орурка під вечір вийшов до с. Цмиків, а основні сили армії з'єднались з

корпусом генерала Булатова в районі с. Олеськ (нині село Любомльського району) [6, 154]. Концентрація значних російських сил поблизу Олеська була не випадковою – напередодні (маршем із с. Дольськ) у цей населений пункт прибув VII саксонський корпус генерала Реньє, щоправда, вже без свого артилерійського парку і обозу, що були відправлені до невеликого містечка Опалин (яке знаходилось на березі р. Західний Буг, тобто на відстані одного переходу від Варшавського герцогства). Скористатись своєю чисельною перевагою у повній мірі росіянам все ж не вдалося – неорганізованість командування Дунайської армії призвела до того, що саксонці безперешкодно (за винятком невеликого ар'єргардного бою біля містечка Овлочина із передовими загонами майора Булатова, що наступали із с. Коритниці [1, 317]) відійшли до Любомля, де об'єдналися із вже прибувшими сюди напередодні австрійцями.

Позиція, яку зайняли наполеонівські союзники під Любомлем, була дуже зручною для оборони. Від російських військ її захищав широкий (до 5 метрів) і глибокий меліоративний канал, береги якого були дуже болотисті, дно покривав густий мул, а усі мости через нього було зруйновано. Виходи з двох гребель, які простягались через канал, займали сторожові австрійські пікети, в той час як саксонці контролювали територію між селами Римачі і Теребейка. Основою оборони Любомля були дві артилерійські батареї, які прикривали вогнем греблю, що з'єднувала грунтову дорогу з міста до лівого берега р. Бугу (захист цього тракту був посилений ще й вогнем кількох гармат, виставлених навпроти с. Вишнів). Корпус саксонців, що утворював праве крило союзницьких позицій, займав пологі пагорби поблизу с. Коцюри вздовж дороги на с. Бережці. Розташування австрійських військ мало наступний вигляд: дивізія Б'янкі розташувалася за Любомлем; дивізія Траутенберга – безпосередньо перед містом; полк Ештергазі був відправлений на оборону с. Городно, де також було встановлено невелику артилерійську батарею з 2 гармат; дивізія Фрімонта розмістилась ще далі за Любомлем біля с. Куснище; генерал Фрейліх і полковник Шайтер висунули свої форпости до сіл Новосілки і Радехів [5, 74].

Власне, саме біля цього останнього населеного пункту вранці 17 (29) вересня на австрійські пікети наштовхнулися передові підрозділи Дунайської армії (Білоруський гусарський, Дерптський драгунський, донські козачі Кирєєва, Грекова і Пантелеєва полки та дві гармати 15-ї кінно-артилерійської роти під загальним командуванням генерал-майора Йосипа Карловича Орурка – загалом 6 піхотних батальйонів, 16 ескадронів регулярної кавалерії та 3 козацькі полки [1, 201]). Користуючись передвранішніми сутінками, російські кіннотники знешкодили сторожові роз'їзди супротивника, що охороняли греблю через місцеве болото, і на хвилях стрімкої атаки увірвались до Радехова та "несмотря на сильный неприятельский Венгерских гусар огонь, овладели оной деревней" [1, 202]. Несподіваний удар частково деморалізував австрійських солдат ("неприятель сконфуженный внезапным и быстрым нападением" [1, 203]), на нічліг розквартированих у селі – втративши 20 солдат вбитими і 65 вояків – полоненими, останні поспіхом відступили до околишнього лісу.

Припинивши переслідування дезорганізованого супротивника генерал Орурк припустився серйозного тактичного прорахунку, оскільки вже близько десятої години ранку на російського командира поблизу Радехова, вишикувані у бойовому порядку, чекали значні сили австрійських військ (16 ескадронів із гусарських полків Кайзера та Блянкенштайна і полк драгунів Ріша під загальним командуванням Франца Фрейліха і Генріха Шайтера [5, 74]). Невдовзі розгорівся запеклий кавалерійський бій, у якому австрійська кіннота показала себе з якнайкращого боку. Перед очима солдат основних сил корпусу Шварценберга, розташованих поблизу Любомля (як пізніше згадував австрійський історик фон Геблер, що був очевидцем тогочасних подій, "це було видатне видовище – спостерігати за цими кіннотними масами, як вони у блиску вранішнього сонця під звук труб і козацькі крики «Ура!» змагалися за пальму першості" [5, 74]), австрійські гусари і драгуни відбивали одну атаку росіян за іншою ("відбиті російські драгуни відступали назад, як зграї вовків і розсипалися з жахливим криком у різні боки, щоби знову зібратися в атаку" [5, 74]). Сутичка протривала до третьої години дня, після чого Фрейліх і Шайтер отримали наказ відступити за Любомль. Втрати австрійців становили 2 офіцерів і 52 вояків вбитими, ще 3 солдат отримали тяжкі поранення.

Того ж таки 17 (29) вересня, під шквалом загороджуючого артилерійського вогню 15-ї кінно-артилерійської роти та рушничної стрільби єгерів 8-го полку, російські інженерні роти Гебенера та Канатчикова на фронтальному напрямі почали наводити понтонні мости через місцевий канал, проте зустрічна прицільна стрільба австрійців завадили цьому наміру – піхотні підрозділи, які намагались перейти через греблю, із великими втратами змушені були відступити. Обопільна перестрілка тривала досить довго, проте до відкритого бою справа так і не дійшла.

Повна безпорадність росіян у спробах прорвати оборону центральних австро-саксонських позицій біля Любомля змусила адмірала Чичагова завдати потужного удару по лівому фланзі своїх опонентів (у

напрямі на с. Городно), ввівши у бій чисельні піхотні підрозділи. Розгорівся новий бій, що з плином часу лише посилювався, і на четверту годину дня в сутичці вже брали участь дві ворогуючі піхотні дивізії. Близько шостої години вечора перед Любомлем з'явилися передові колони 3-ї Обсерваційної армії, авангардні підрозділи якої під командуванням генерала Ламберта на той час вже були в с. Скиби, просуваючись проти лівого флангу австрійської дивізії Б'янкі. Намагаючись оточити війська супротивника, росіяни зайняли місцевий ліс, що простягався між селами Бірки і Городно. У самих Бірках на той момент перебував австрійський генерал Зуден із кількома легкими військовими підрозділами, одним батальйоном полку Гіллєра і чотирма гарматами [5, 75]. Розуміючи усю потенційну небезпеку ворожих маневрів (Ламберт міг вийти у тили основних сил австро-саксонських військ і відрізати їм шляхи до відступу), назустріч російським військам Зуден відправив дві з половиною роти полку Гіллєра і одну роту полку Ештергазі під командуванням капітана Алемана [5, 75], які стрімкою атакою змусили своїх опонентів припинити подальший рух і зайняти оборонні позиції.

Парадоксально, але російські війська, володіючи величезною перевагою у силах, спромоглися за 17 (29) вересня лише на ще одну атаку, що провадилась у напрямку на с. Городно і лише з настанням темряви, коли авангардні підрозділи Обсерваційної армії під командуванням К. Й. Ламберта нанесли серйозний удар по полку Ештергазі. У ході довготривалої і дуже запеклої сутички Городно було зайняте Якутським піхотним полком, в результаті чого "неприятельский арьергард, сим движенем совершенно взят во фланг, поспешно отступил" [1, 320]. Сьогодні можна лише здогадуватись, чим могла скінчитись ця ретирада для опонентів росіян, якби не вчасні і вдалі дії полковника Шайтера, який своїм полком драгунів прикрив відступ солдат Ештергазі до селища Головно… Точна кількість втрат австрійців також невідома – за свідченнями фон Геблера, вона становила 120 чоловік вбитими, пораненими і полоненими [5, 75], в той час як російські джерела говорять про 280 солдат полонених "а в Городно неприятель потерял много убитими" [1, 233].

Тим часом до штабу адмірала Чичагова надійшла інформацію про облаштування ворожої переправи через р. Буг в районі с. Бережці. Задля унеможливлення відступу супротивника до місця потенційної переправи було направлено корпус генерал-лейтенанта Ессена. Під час руху російського загону в с. Теребейка було виявлено сильний австрійський гарнізон, для спостереження за яким в районі с. Римачі було залишено один кавалерійський ескадрон [6, 154]. У самих же Бережцях підрозділи корпусу Ессена виявили лише обладнану переправу і жодного ворожого солдата. Із розповідей місцевих жителів російський командир дізнався, що на територію Варшавського герцогства ще два дні тому переправились польські підрозділи Амількара Косинського (остерігаючись прямого нападу росіян на Варшавське герцогство, так звана Надбужанська дивізія відійшла до м. Замосця), про що було відразу відрапортовано адміралу Чичагову.

Отримавши донесення Ессена головнокомандувач Дунайської армії (і вже на той момент – фактичний керівник усіх російських військ на території Волинської губернії) адмірал Чичагов вирішив черговою фронтальною атакою, що була запланована на 18 (30) вересня (тобто на наступний день), остаточно покінчити із австро-саксонським військами. Згідно плану наступу, корпуси Ессена і Ланжерона мали зайняти с. Теребейка і нанести удар по правому флангу супротивника. Корпус генерала Булатова, після переправи через канал навпроти Любомля, повинен був атакувати противника з фронту. Корпус генерала Воїнова разом із підрозділами генерала Орурка, після переправи через канал в районі с. Коцюри, мав атакувати позиції саксонців, в той час як ліве крило супротивника передбачалось розгромити силами підрозділів 3-ї Обсерваційної армії.

Без сумніву, Карл Шварценберг розумів усю складність свого становища, що загрожувала його військам оточенням і цілком реальним знищенням від дій значно переважаючого у силах суперника, тому досвідчений полководець активно розробляв план своєї ретиради (тим більше, за свідченням фон Геблера австрійський фельдмаршал від самого початку "зовсім не мав наміру давати бій, а лише прагнув пересвідчитися, що об'єднана армія Чичагова і Тормасова йде за ним услід" [5, 75]). Наказ про відступ австро-саксонських військ у напрямку на містечко Шацьк Карл Шварценберг озвучив в ніч із 18 (30) на 19 вересня (1 жовтня) і згідно його директив саксонський корпус мав відходити вздовж Бугу до с. Грабове і там зайняти правофлангову позицію від розташування австрійських військ. Під покровом ночі 18 (30) вересня австрійці і саксонці залишили свої позиції під Любомлем і через населені пункти Рівне й Опалин вийшли до Бугу навпроти Влодави, рухаючись у напрямку на містечко Шацьк. Цілком можливо, що у цьому населеному пункті головнокомандувач військ наполеонівських союзників на Волині мав намір затриматись на певний час, щоб дочекатися на прихід з-під Любомля великої колони свого обозу (основна частина якого переправилася на польську територію ще о четвертій годині ранку [5, 76]), однак настирливі

звістки Реньє про неможливість утримання позицій біля Грабового в результаті призвели до негайної переправи основних австро-саксонських сил на територію Варшавського герцогства в районі м. Влодава. В обідню пору дивізії Б'янкі і Траутенберга перейшли складне дефіле біля с. Залісся (нині Шацького району), в той час як бригада Гессен-Гомбурга і дивізія Фрімонта, що утворювали ар'єргард австрійських військ, форсували р. Буг ближче до вечора 19 вересня (1 жовтня) [5, 76].

Настільки масштабний і вкрай зухвалий маневр австро-саксонських військ (з-під самого носа об'єднаних Дунайської і 3-ї Обсерваційної армій в одночассі попросту зникло близько 30 тисяч ворожих вояків!) був серйозним тактичним прорахунком російського командування, в першу чергу – особисто Павла Васильовича Чичагова. Адмірал (який від сучасників отримав характеристику людини, що "принадлежит к скорбному списку русских людей, совершивших для отечества несравненно менее того, на что они были способны и к чему были призваны" [4, 101]), отримавши у своє розпорядження функції фактичного керівника усіх російських військ на Волині, у вирішальний момент, за перших труднощів і спроб опору з боку супротивника банально розгубився і не зумів скористатись ані стратегічною ініціативою, що була повністю у руках росіян, ані величезною чисельною перевагою власних військ. Навіть у пізніших спогадах австрійців-учасників тих подій збереглись свідчення, що "перед Любомлем постійно виднілися колони ворога, які тягнулися то вправо, то вліво, що свідчило про невпевненість супротивника" [5, 75]. Головні причини російських невдач під Любомлем дуже змістовно охарактеризував і вже згадуваний фон Геблер: "Росіяни, обачні й зневажливі до смерті в атаці, надзвичайно стійкі і витривалі в обороні, були позбавлені рухливості і швидкості французів. Чичагов і Тормасов – обидва чудові та добре навчені полководці, однак без тієї запальної іскри, яка надихала воєначальників Наполеона" [5, 75]. У певній мірі, саме повільність і нерішучість адмірала Чичагова невдовзі дозволить решткам "Великої армії" Наполеона уникнути оточення і повного знищення на р. Березині, а честолюбного російського імператора Олександра І позбавить можливості захоплення в полон самого "геніального і непереможного" Бонапарта…

Як би там не було, на світанку 18 (30) вересня, не маючи жодної інформації про дії своїх опонентів, П. В. Чичагов віддав наказ про наступ на Любомль, що вже був залишений австро-саксонськими військами. Зрозумівши свою помилку, головнокомандувач Дунайської армії залишив в районі Любомля загони Ланжерона, Воїнова та Булатова, а корпусу генерала Орурка було віддано наказ негайно розпочати переслідування супротивника. Того ж дня загін генерала Ламберта вийшов до с. Переспа, князь Жевахов зайняв містечко Головно, а основні сили 3-ї Обсерваційної армії зосередились в околицях с. Куснище [1, 279].

Історичним пам'ятником про навкололюбомльські бої під час франко-російської війни 1812 року є монумент під назвою "Слуп", що стоїть на східній окраїні с. Городне Любомльського району і являє собою дев'ятиметрову триступінчату колону, вимуровану цеглою і зверху забетонованою. У зовнішніх нішах другого та третього ярусів на всіх чотирьох гранях пам'ятника розміщені іконки християнських святих, увінчана пам'ятка гранітним хрестом. З розповідей місцевих жителів, цю споруду було побудовано приблизно у 1818 р. в честь перемоги над Наполеоном на кошти місцевого дворянина Станіслава-Франца Ручинського, що був колишнім камергером польського короля Станіслава-Августа і одним із небагатьох родовитих польських шляхтичів, які в епоху "грозы двенадцатого года" зберегли вірність російському самодержавству.

Особливу увагу любителів різних історичних цікавинок має привернути той факт, що згідно переказів, коли будували "Слуп" і висота його сягала грудей людини, Станіслав Ручинський разом з управителем маєтку відпустили робітників у село на обід і самостійно замурували перекриття двох нижніх ярусів споруди. Коли ж мулярі повернулися, то шляхтич залишався на місці будівництва до завершення третього ярусу пам'ятника та встановлення на його верхівці хреста. Як вважають місцеві жителі, таким чином поміщик міг заховати у монументі якісь документи або ж цінності – власне, саме цей напівміфічний "скарб" пізніше став причиною масових пошуків "чорних археологів", що в результаті лише призвело до численних пошкоджень споруди, на якій в сьогодні збереглися численні сліди від свердління (в радянські часи споруду навіть підкопували бульдозерами). Окрім того, збереглися перекази, що буцімто ще за часів "буржуазної Польщі" у 20-ті рр. XX ст., у Городне приїжджала експедиція, члени якої хотіли знайти втрачені дорогоцінності відступаючої наполеонівської армії, однак пошуки поляків лишились безуспішними. Окрім того, у с. Ростань Любомльського району ще у 60-х рр. минулого століття стояв великий кам'яний хрест, побудову якого місцеві жителі також пов'язували із подіями франко-російського протистояння 1812 року.

Бої поблизу містечка Любомль були одними із найбільш масштабних і запеклих сутичок на території Волині під час франко-російського протистояння 1812 року, де і наполеонівські союзники, і їх опоненти

росіяни неодноразово демонстрували непересічний військовий талант і просту солдатську хоробрість. Інша справа, що ця (і багато подібних до неї) сторінок військової історії волинського краю тривали час були несправедливо обділені увагою дослідників і як результат – незаслужено забуті сучасниками.

1. Ахлестышев Д. П. Двенадцатый год. Исторические документы собственной канцелярии главнокомандующего 3-ю Западной армией ген. от кавалерии А. П. Тормасова / Д. П. Ахлестышев. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1912. – 722 с.

2. Богданович М. И. История Отечественной войны 1812 года. / М. И. Богданович. – СПб. : Тип. Торгового дома С. Струговщика, Г. Похитонова, Н. Водова и Ко, 1859. – Т. II. – 669 с.

3. Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны 1812 года: В 4 ч. / А. И. Михайловский-Данилевский. — СПб. : Тип. Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1843. – Ч. 3. – 405 с.

4. Отечественная война 1812 года. Отдел I. Переписка русских правительственных лиц и учреждений. Боевые действия в 1812 году. (Журналы военных действий и переписки – июнь-декабрь). – СПб. : Тип. "Бережливость", 1911. – Том XVII. – 380 с.

5. Цитаделя: Львівський мілітарний альманах / Під ред. О. Фешовця, О. Дєдика та ін. – Львів: Астролябія, 2012. – Ч. 1 (7). – 124 с.

6. Яровенко С. П. Сім боїв війни 1812 року на Волині / С. П. Яровенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11-12 травня 2012 р. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – Вип. 41. – С. 151-155.

Іван ЧОРНИЙ ***(Луцьк)***

ХІМІЧНІ ВИРОБНИЦТВА НА ВОЛИНІ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

В питанні соціально-економічного розвитку Волинської землі важливе місце посідає проблема виробництва – процесу виготовлення певних матеріальних благ (продуктів праці) з за допомогою технологій виробництва. Ці блага згодом застосовуються та споживаються у різних сферах життєдіяльності людини. Одним із напрямків виробництва є хімічні виробництва – господарсько-промислова діяльність, основою якої є хімічні перетворення сировини.

У даній роботі проведено спробу прослідкувати окремі елементи становлення, розвиток, сировинну базу та особливості давньоруського хімічного виробництва на Волині. Актуальність проблеми зумовлена недостатньою кількістю досліджень даної проблематики, а також важливістю комплексного дослідження соціально-економічної складової історії Волині.

Робота має на меті дослідити процеси та особливості розвитку хімічних виробництв на території Волині в давньоруський період, а саме: визначити географічний та історичний характер розміщення сировинних баз ремісничого виробництва Волині в епоху середньовіччя; охарактеризувати основні галузі хімічних виробництв на території Волині, зокрема за археологічними джерелами; проаналізувати роль хімічних технологій у процесі виробництва взагалі і в економічному житті населення середньовічної Волині зокрема. Тому із поданих завдань роботи природньо випливає предмет її дослідження – характеристика сировинної бази, технологій та ролі хімічних виробництв в контексті розвитку волинського ремесла.

Основними типами джерел, з яких можна отримати важливу інформацію, є археологічні та писемні джерела. Археологічні джерела представлені численними знахідками, віднайденими в ході археологічних експедицій М.М. Кучинком [11; 12; 13; 14; 15], С.В. Терським [18], В.Б. Антоновичем [1] та ін. Під час проведених розкопок було знайдено багато матеріальних пам'яток, які дають змогу сформувати уявлення про розвиток давньоруського ремесла на Волині.

Писемні джерела представлені наративними, зокрема літописними пам'ятками давньоруського часу [3]. Згадок про волинське ремесло у літописах та літописних зводах надзвичайно мало. Непрямі згадки про ремесло на Волині подані у Літописі Руському. В наративних джерелах наявні опосередковані відомості про різноманітні види ремесел, зокрема про металургію, подані у «Слові про Даниїла Заточника» та «Слові о полку Ігоревім» – знамениті «мечі харалужні», що виготовлялися у металургійному центрі Харалуг на Волині [8].

Перші систематичні дослідження давньоруського ремесла розпочалися у XIX ст. Першим вченим, який досліджував проблеми розвитку ремесла (в тому числі і на Волині) в давньоруський період, був

М.Я. Аристов [2]. Ним було проаналізовано письмові джерела переважно X–XV ст., у яких були присутні дані про господарство Київської Русі; іншим дослідником давньоруського ремесла став чеський славіст Любор Нідерле, який в одному з томів своєї багатотомної праці висвітлив історію розвитку давньоруського ремесла домонгольського періоду [19]. Його робота базувалася на комплексному вивченні цілого ряду письмових та археологічних джерел. Важливу роботу з дослідження речових джерел на території Волині провів В.Б. Антонович, який наприкінці XIX ст. керував розкопками на території Волинської губернії [1]. Ним було досліджено багато археологічних знахідок Волинської губернії, подано їх докладний опис та проведено картографування, що дозволило використовувати їх у подальших дослідженнях.

У радянський період над темою дослідження давньоруського ремесла працювали Б. Рибаков, Б. Колчин, А. Куза, А. Медведєв та ін[4]. Зокрема, робота Б. Рибакова «Ремесло Древней Руси» [16] є досить значною працею з вивчення давньоруського ремесла; Б. Рибаков дослідив ремесла з точки зору їх становлення та ролі в розвитку давньоруського міста та села.

У роботі Б.О. Колчина «Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси в домонгольский период» [10] детально розкрито особливості становлення, розвитку та функціонування давньоруської чорної металургії – одного з найважливіших видів ремісничого виробництва в Київській Русі. Автор проводить детальні дослідження кожного із компонентів металургійного процесу, спираючись на археологічні та письмові джерела, а також на оригінальні лабораторні дослідження із застосуванням фізичних та хімічних методів.

У сучасній українській історіографії дослідженням питання давньоруського ремесла у Волинській землі з точки зору археології займався М.М. Кучинко [11; 12; 13; 14; 15]. У цілому історіографія даної проблеми є незначною, оскільки вітчизняні спеціалізовані дослідження волинського ремесла узагалі та волинських хімічних виробництв зокрема відсутні.

В 981 р. Волинь увійшла до складу Давньоруської держави. Упродовж X–XIII ст. відбувався бурхливий розвиток ремесла, яке складало невід'ємну частину господарства краю. Ремісниче виробництво було широко спеціалізованим і поділялося на багато галузей, які розвивалися переважно в містах, меншою мірою в селах [5, 130]. Хімічні виробництва об'єднували різні галузі ремесла, в яких застосовувалися хімічні перетворення – як добувні, так і обробні.

До хімічних виробництв належали такі види ремесла, як чорна та кольорова металургія, ювелірна справа, добування піску, скла, поташу, шиферне виробництво, солеваріння, чинбарство, добування дьогтю та ін. До особливого виду ремесла можна віднести харчове виробництво (приготування їжі), сировиною для якого були продукти сільського господарства, тваринництва та зрідка збиральництва і полювання.

Сировинна база для ремесла була вичерпною. Значним осередком залягання мінеральних ресурсів для ремісничого виробництва було Волинське Полісся. На території, суцільно вкритій лісовою рослинністю та болотами, знаходилися родовища таких корисних копалин, як залізо, торф, пісок та ін.

Основою чорної металургії була особлива сировина – болотна руда, що зберігала промислове значення аж до XVIII ст. [16, 123]. Її добували із боліт та неглибоких болотистих озер, іноді викопували безпосередньо із землі [16, 126]. Вона являє собою бурий залізняк органічного походження (залізисті відклади на кореневищах болотних рослин), що містить від 18 до 40% заліза. За своїми технологічними та екологічними якостями ця руда була найбільш підходящою сировиною для металургійного ремісничого виробництва, оскільки була досить поширеною – родовища болотних руд розташовувалися головним чином в лісовій зоні, оскільки за своїми природними властивостями вона є природним супутником низинних лісових боліт та заболочених озер. Південною межею ареалу поширення болотних руд є південна окраїна лісостепу, де ще зрідка трапляється болотиста місцевість [16, 124]. Тому на території Волині болотна руда концентрувалася саме у Волинському Поліссі.

Родовищ кольорових металів на території Волині практично не знайдено. Мідь була в дуже невеликих кількостях, виходи мідної породи на землю розташовувалися на межі лісостепу та степу. Золота і срібла не було взагалі, і тому давньоруські ремісники змушені були імпортувати ці метали [16, 143].

Із неорганічної сировини використовувався попіл, який отримували унаслідок спалювання деревини та деревне вугілля, яке добували шляхом часткового згоряння (піролізу) деревини без доступу кисню [6]. Широке застосування мав також торф, родовища якого знаходяться переважно в низинних та верхових болотах Полісся, а також у заплавах річок та на побережжі невеликих озер.

Про значне поширення металургійного виробництва на Волині свідчать також топонімічні джерела. Зокрема, варто відзначити село Харалуг Корецького району, де за часів Київської Русі був значний металургійний центр [8].

Нижче охарактеризовано такі галузі хімічного виробництва, як ювелірна справа, виробництво емалі,

склоробне виробництво та металургія.

Ювелірна справа. Розвиток ювелірної справи на Волині був досить значним, свідченням чого служить значна кількість археологічних знахідок. В X – сер. XIV ст. на Волині найважливішими ювелірними центрами були такі міста, як Володимир, Луцьк, Дорогобуж, Пересопниця, Холм та Городище поблизу Шепетівки [11, 86]. На прикладі виробів з міді, бронзи та срібла можна прослідкувати розвиток ювелірної справи на різних її етапах.

Більшість технічних прийомів давньоруських майстрів ювелірної справи було відомо задовго до виникнення Київської Русі – ще на початку нашої ери. Тому в багатьох випадках форми виробів давньоруського часу нагадували аналогічні вироби антів, склавинів та ін. Основним матеріалом для виготовлення прикрас слугували мідь, срібло та різноманітні сплави, найпоширенішим із яких була бронза [16, 142].

У зв'язку з відсутністю місцевої сировини руські ювеліри використовували привізну сировину. Серед первинних джерел кольорових металів (родовищ) найбільш відомими на Русі були Бахмутське, Повенецьке та родовища Волзької Булгарії – територія між Середньою Волгою і Камою [16, 143]. Серед джерел дорогоцінних металів вторинного характеру (монети) варто виділити чеське срібло та арабські монети, що в надлишку надходили із міст Середньої Азії [16, 143].

Основною технікою, яка застосовувалася у процесі ювелірного виробництва, було лиття – відливання металевих виробів, що полягало у залитті спеціальних ливарних форм розплавленим металом і отримання відливка – металевого виробу, одержаного таким способом [16, 118]. На Волині найбільш широко застосовувалося відлиття виробів у кам'яних формах, які могли використовуватися багаторазово (матриці) [16, 86].

Металеві вироби прикрашалися різноманітними способами. Найбільш популярними та поширеними із них були філігрань, або скань (накладання на поверхню металу золотих чи срібних візерунків із тонкого дроту), зернь (накладання на металеву поверхню дрібних металевих кульок – зерен) та емаль [16, 161].

Продукція ювелірного ремесла та кольорової металургії (яка в давньоруську епоху була нерозривно пов'язана із першою) представлена численними виробами з міді, бронзи та срібла і ювелірними майстернями та інструментами. Зокрема, під час розкопок було відкрито Луцьку майстерню X ст., яка мала квадратну форму, була розміром 2,5х2,9 м і завглибшки 0,5 м. В її північно-західному куті розташовувалася піч, вирізана в ґрунті, стіни та черінь якої були обкладені дрібним камінням, скріпленим глиняним розчином. В ній знайдено бронзоливарні шлаки, фрагмент кам'яної форми для відливання прикрас, керамічний тигель для виплавки металу та горщики кінця X ст. [11, 84].

Серед найпоширеніших прийомів у ювелірній справі на Волині була відливка ювелірних виробів у кам'яних формах-матрицях. Такі матриці було виявлено у Володимирі, Данилові та Перемилі. Тиглі для плавки металу заввишки 4–5 см та діаметром 2,5–5 см було знайдено в Городищі-2 Луцького району, Городищі біля Шепетівки, Дорогобужі та Кам'янці Надбужній. У Городищі біля Шепетівки та Холмі було знайдено бронзові матриці для тиснення колтів [11, 87].

Серед інших ювелірних виробів трапляються сережки так званого волинського типу, знайдені в Листвині, срібні намистини з Луцька і Листвина, шийні гривни із с. Жорнів, Козлин, Торговиця на Рівненщині [11, 87]. Також трапляються знахідки браслетів із кольорових металів, знайдені в Городищі-2 [15, 144–146] та Городищі біля Шепетівки; срібних перснів в Грубешові, Пересопниці та Городищі-2 [12, 147]. Срібні колти знайдено в Бересті, Городищі біля Шепетівки та Дорогобужі [11, 92]. Цікавими також є литі бронзові ґудзики діаметром 0,5–1 см, з видовженою основою, знайдені у Володимирі, Городищі біля Луцька [11, 148], Луцьку та ін.

Виробництво емалі. Процес емалевого виробництва являє собою окрему галузь ювелірного виробництва. Він був досить складним і технологічно пов'язаним із виробництвом скла та його похідної – смальти, а також із виробництвом полив'яного посуду. Тому в містах, як правило, майстерні ювелірів-емальєрів (спеціалістів з емалі) та майстерні з виготовлення кераміки та мозаїчної смальти розташовувалися поруч [16, 377].

В часи Київської Русі існувало безліч різноманітних рецептів виготовлення емалевих мас. Основною складовою кожного із них були варіанти свинцево-калієвих стекол з тими чи іншими добавками. Свинець додавався для більшої легкоплавкості маси [16, 376]. На Волині найбільш поширеним типом емалей були компактні та перегородчасті з листовими перегородками.

Продукція емалевого виробництва користувалося значним попитом як на Русі, так і за кордоном, тому даний вид ремесла був одним з найважливіших та найприбутковіших.

Виробів з емалі на Волині знайдено надзвичайно мало. Це може бути пов'язане із незадовільним станом археологічних досліджень цієї проблеми. Найвідомішим виробом із емалі є хрести-енколпіони із Володимира-Волинського (Успенський собор) [16, 387].

Скляне виробництво. Іншою важливою галуззю ремісничого виробництва, яке було безпосередньо пов'язане із ювелірною та зокрема емалевою справою, було склоробне виробництво. Його розвиток та становлення також пов'язують переважно із ювелірною справою, оскільки продукти скляного виробництва були представлені насамперед прикрасами. Склоробні майстерні розташовувалися переважно на Поліссі, де були сконцентровані значні запаси необхідних для даного ремесла реагентів.

Найпоширенішим продуктом виробництва були скляні буси та браслети, які були в ужитку переважно в нижчих верств суспільства переважно через свою дешевизну. Про це свідчать численні знахідки таких бус, що трапляються ледь чи не на кожному поселенні. Іншим широко розповсюдженим скляним виробом на Русі, відомим у X–XI ст., був скляний посуд. Відомі також такі види скляного посуду, як кружки, чашки та особливі чаші, що в археологічній літературі часто називаються «слізницями» [7, 31].

Металургія – складний ремісничо-виробничий комплекс, основою якого є добування та обробка металів. За основним видом сировини металургія поділяється на чорну та кольорову. Найвідомішими кольоровими металами за часів Київської Русі були мідь та її сплав з оловом – бронза, олово, золото, срібло, свинець та ін.

Металургійний процес був досить складним і багатоетапним; його характеристика охоплює усі операції, пов'язані із металами – від добування руди до випуску готової продукції. Тому металургійний процес справедливо поділяється на дві основні частини – добування руди та видобуток металу із неї і виготовлення готового виробу, призначеного для споживання (кінцевого продукту).

Виплавка заліза здійснювалася за допомогою так званого сиродутного процесу. Його суть полягала в тому, що в сиродутну піч (горно) завантажувалася подрібнена залізна руда (Fe_2O_3) в суміші з деревним вугіллям. В результаті горіння вугілля утворювався чадний газ (CO), який, нагріваючись до високої температури, піднімався вгору і нагрівав суміш руди та вугілля, що знаходилася зверху, вступаючи з нею в окисно-відновні реакції [10, 23]:

$$Fe_2O_3 + 3CO \xrightarrow{t^\circ} 2Fe + 3CO_2!.$$

В процесі реакції оксид заліза, віддаючи атоми кисню, відновлювався до звичайного атомарного заліза (Fe), і новоутворена суцільна маса розплавленого металу стікала в нижню частину печі. Основним недоліком цього способу був низький відсоток виходу власне залізного продукту [16, 127].

Під час археологічних розкопок було виявлено достатньо велику кількість сиродутних горен [10, 42]. Відновлені із руди тверді частини заліза по мірі вигорання вугілля опускаються на дно печі, частково зварюються між собою і утворюють крицю – рихлу губчасту масу із певною масовою часткою відновленого заліза. Вийняту із печі крицю, просочену розплавленим шлаком, обтискали, звільняли від шлаку і остаточно формували монолітний шмат заліза [10, 42]. Обтискання криці проводилося одразу ж, до застигання металу. Завдяки високому рівню майстерності майстрів давньоруське кричне залізо було особливо міцним.

Поряд із залізом в Київській Русі виробляли також і сталь. Її отримували безпосередньо в сиродутних печах, іноді в ковальському горні. Сталь поєднувалася із залізом шляхом цементації.

Цементація – процес наварювання сталевих частин на залізний предмет. За допомогою цементації створювалися найбільш якісні зразки металевих виробів. Наварювання сталі відбувалося для того, щоб ріжучі частини лез служили довше і не зношувалися.

Металургійний процес досить добре представлений різноманітними археологічними знахідками. Сиродутні горна відкриті в Дорогичині, Кам'янці Надбужній, Перемилі, Пересопниці тощо [7, 80]. Відомою знахідкою є чотири керамічні сопла довжиною від 20 до 25 см з Жидичина [9, 75]. Було також знайдено керамічні сопла 8–12 см у довжину та 2–3 см в діаметрі, через які до горна нагніталося повітря [14, 143]. Пересопницьке горно мало куполоподібну форму, а його розмір був 2х2,5 м. В ньому виявили понад 50 кг залізного шлаку, що залишився після відходів виробництва. Подібною до цієї майстерні була майстерня в с. Городище-2, в якій було знайдено поруйноване горно і і 20 кг залізного шлаку [12, 80]. Особливу конструкцію має прямокутна землянка в Муравиці, в якій розміщалися три горна, що мали циліндричну флому, діаметр 0,26 м та були заввишки 0,65 м від рівня дна [11, 80]. Цементація криці в муфелях відома з розкопок в в с. Городище-2, де було виявлено один муфельний горщик з розплавленим металом на дні [12, 186-187].

Процес проковки заліза відомий нам зі знахідок кузень, залишки яких були відкриті в Городищі-2 та Кам'янці Надбужній. В одній із кузень площею 4,25х5 м знаходились залишки ковальського горна, який був вимощений каменями [11, 80]. Також були знайдені зубило і пробійник у Володимирі-Волинському та Данилові і пробійник у Луцьку [15, 137].

З ковальських інструментів на Волині відомі знахідки молотків, зубил, пробійників та терпуг; для

рубання дроту та виготовлення цвяхів застосовувалися зубила двох типів, знайдені в Городищі поблизу Шепетівки. Близькими за конструкцією є пробійники завдовжки 11–14 см для пробивання дірок у нагрітому металі, знайдені у Володимирі, Городищі біля Луцька та Городищі біля Шепетівки. Терпуги, за допомогою яких заточувалися ножі, списи, вістря стріл та гачки, знайдено у Городищі біля Шепетівки та Листвині [11, 81].

Про розвиток ковальського ремесла також свідчать знахідки ножів, відомі в Городищі біля Шепетівки та Дорогобужі [14, 81]. Шарнірні ножиці знайдені в Перемилі, Дорогобужі та Брикові біля Шумська. Вони мали в довжину 14–16 см та ширину леза 1 см [11, 82]. Ці предмети застосовувалися переважно для побутових потреб, а також для кравецького ремесла (рис. 3.1).

Серед побутового інвентарю особливо варто відмітити висячі замки та ключі, кресала, дужки та ін. Зокрема, висячі замки виявлено в Бересті, Городищі поблизу Шепетівки та Листвині [11, 82]. Серед знахідок також відомі ковані цвяхи 6–10 см у довжину з круглою або квадратною голівкою. Таких цвяхів було знайдено у Дорогобужі понад 700 [11, 83].

Ковальські вироби представлені шпильками, фібулами, пряжками та ін. Для запинання верхнього одягу призначалися шпильки з Листвина та Дорогобужа [11, 83]. Поясні пряжки діаметром 2,5–3 см з язичком знайдені в Городищі біля Луцька [12, 140]; пряжки з перемичкою для насаджування язика виявлені в Городищі біля Луцька і Дорогичині [12, 140].

Продукція різних видів хімічних виробництв користувалася широким попитом на всій території Волині. При цьому значна частина залізних і сталевих, а також ювелірних виробів ішла на продаж поза межі Волині. Зокрема, сталь високої якості, відома як «харалуг» зі «Слова о полку Ігоревім», експортувалася із Харалугу до найбільших економічних та політичних центрів Русі: Київ, Новгород, Чернігів, Рязань та ін. Зі «Слова о полку Ігоревім» бачимо, що «мечі та списи харалужні» були чи не найбільш поширеними серед дружинників та самого князя, оскільки у творі слово «харалужний» уживається як епітет.

Наведені вище результати дозволяють зробити ряд висновків.

Дана тема є досить актуальною при вивченні середньовічної історії Волині, оскільки у зв'язку з накопиченням достатнього археологічного матеріалу виникла необхідність не просто охарактеризувати отримані знахідки, а й реконструювати та проаналізувати технологічні процеси, що лежали в основі ремісничого виробництва. Зокрема, хімічні явища як особливий вид технологічних процесів лежали в основі багатьох давньоруських ремесел.

Основною особливістю розміщення сировинних баз в географічному аспекті було тяжіння до лісової місцевості. Найбільша кількість родовищ металевих та неметалевих корисних копалин концентрувалася саме на Волинському Поліссі. Основними видами корисних копалин, які розроблялися та використовувалися в промислових масштабах, були болотна залізна руда, торф, пісок, поташ, вапняк тощо; інші ремесла, такі, як кольорова металургія та емалеве виробництво, працювали на привізній сировині.

Волинське ремесло в епоху Київської Русі було досить широко спеціалізованим і поділялося на багато галузей; хімічні виробництва об'єднували ті з них, в яких застосовувалися хімічні перетворення – як добувні, так і обробні.

Особливим видом давньоруського хімічного виробництва є чорна металургія. Її продукти (залізо і сталь) відігравали надзвичайно важливу роль в життєдіяльності середньовічної людини – в сільському господарстві, ремісничому виробництві, у добувній, обробній галузі, будівництві та архітектурі.

Основними особливостями металургійного процесу у давньоруській чорній металургії на Волині були використання місцевої сировини, застосування сиродутного процесу, в основі якого лежали окисно-відновні реакції для одержання кінцевого продукту, висока якість одержуваних виробів та майже абсолютний попит на продукцію металургійного виробництва.

В процесі розвитку хімічних технологій відбувалося ускладнення виробничого процесу, що призводило до збільшення обсягів виробництва не лише у сільському господарстві, а й у ремісничому виробництві та промислах. Ускладнення виробництва фактично стало поштовхом до спеціалізації та поділу ремесла на галузі, при чому визначальним чинником такого поділу став тип сировини, який застосовувався в тій чи іншій галузі. Така ситуація сприяла економічному розвитку населення Волині.

Саме тому хімічні виробництва відігравали важливу роль у процесі розвитку волинського суспільства в давньоруські часи.

---

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович. – М. : типогр. Г. Лисснера, А. Гешеля, 1900. – 135 с.

2. Аристов Н. Я. Промышленность Древней Руси / Н. Я. Аристов. – СПб, 1866. – 325 с.

3. Археологія України: Курс лекцій: навч. посібник / [Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.

4. Археология СССР. Т. 15. Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич [и др.]; Отв. ред. Б.А. Колчин; Редкол.: Б.А. Рыбаков (гл. ред.) [и др.]. – М.: Наука, 1985. – 431 с.; ил.

5. Давня історія України у 2-х кн.: Кн. 2./ Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д., Моця О.П. та ін. – К.: "Либідь", 1995. – 224 с., іл.

6. Древесный уголь. – Лесная промышленность. – М., 1979.

7. Древняя Русь. Быт и культура / Под ред. Б.Колчина. – М.: Наука, 1997. – 368 с.

8. Жураковський Б., Сауш О. Харалуг : природничо-іст. нарис / Б. Жураковський, О. Сауш. – Рівне, 2007. – 36 с.

9. Златогорський О., Панишко С. Сопла з Жидичина // Археологія. - 2010. - №2. - С. 74-86.

10. Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период) // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. № 32. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – 259 с.

11. Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. Навч. посібн. / М.М. Кучинко. – Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 314 с.

12. Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї / М.М. Кучинко. – Луцьк: Вежа, 1996. – 208 с.

13. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. / М.М. Кучінко, Г.В. Охріменко. – Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1995. – 167 с.

14. Кучінко М.М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV ст. / М.М. Кучінко. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – 159 с.

15. Кучінко М.М. Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / М.М. Кучінко. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.

16. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Издательство АН СССР, 1948. – 802 с.

17. Смирнов В.О., Білецький В.С. Фізичні та хімічні основи виробництва. Навчальний посібник / В.О. Смирнов, В.С. Білецький. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. – 148 с.

18. Терський С.В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. / С.В. Терський. – К.: «Стародавній світ», 2014. – 164 с.

19. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti. Život slovanů, m. III, вып. I, Oddil "Zaměstnâni řemčslná" (ремесленные занятия). Praha, 1921, стр. 204–342.

Тетяна ЮЩУК ***(Острог)***

ВОЛИНСЬКА ТРИВОГА 1789 РОКУ

В кінці XVIII ст. влада в Речі Посполитій була зосереджена в руках шляхти, проте це не зупинило кризу, яка почалася ще в XVII ст. Думки про необхідність реформ швидко розповсюджувались між шляхтою і привезли до скликання сейму (1788 – 1792рр.), який мав переглянути та змінити основні закони держави. Найважливішим питанням буловідносини з Російською імперією. Із початком обговорення цього питання сейм розділився на дві частини. Одна з них – «королівська», яка складалася із більш розвинених представників, пропонувала зберегти добрі відносини з сусідньою імперією і закінчити під дружнім протекторатом цієї держави заплановані реформи. Інша партія «прусська» чи «патріотична» – піддавшись дуже спокусливим обіцянкам прусського посланця Люкесини, вимагала негайного розриву зРосійською імперією і заключення міцної дружби з Пруссією. Король був прибічником проросійської партії [5;30].

6 листопада 1788 р. на засіданні сейму король Станіслав – Август Понятовський стверджував, що потрібно укласти з Росією угоду, тому що в подальшому вона може нести небезпеку для Речі Посполитої. Невдовзі після цього виступу серед сеймових депутатів та варшавського суспільства з'являлись думки, ніби російська влада приймала заходи для того, щоб підняти селянські повстання в руських воєводствах Речі Посполитої. І ніби король про це знає, та маніпулює цим для того, щоб отримати щонайбільше своїх прибічників серед представників сейму. На другий день після промови короля представники «патріотичної» партії відправили до нього депутатів, які мали вимагати, щоб були відправленні польські війська для придушення бунтів на руських воєвдствах, про які говорив король. Через декілька днів з Варшави були розіслані тривожні листи на всі землі, які були під владою Польщі. Деякі воєводства дали відповідь, проте ніяких уточненьу них про бунти не було[7;178].

Під впливом опозиції військова комісія, в якій представником був Браницький, намагалася усунути

Потоцького. Вона відправила генералам: Любовидському, Ерличу і Дзержку, повідомлення з наказами, що вони повинні централізувати свої війська в тих місцях, де можливі повстання, притягти до відповідальності всіх винних та залучати собі в допомогу єврейське населення. Розуміючи, що його хочуть усунути, Потоцький пише листа королю, в якому вказує на неправильність дій військової комісії, на те, що комісія, переступивши через нього, надає накази його генералам та на те, що непотрібно залучати до цього євреїв, тому що вони швидко знайдуть з цього вигоду [4;426].

Опозиція знову ж таки тиснула на сейм інформацією про те, що нібито готуються повстання н атериторії руських воєводств і на засіданні 19 лютого було зачитано лист, отриманий з Чуднова, де повідомлялося, що на кордони Речі Посполитої вступили обозні війська, навантажені великою кількістю зброї та іншими бойовими припасами і це все зупинилось у володіннях князя Потьомкіна, м. Сміла [3;245]. Через цей лист свідчення Потоцького не бралися до уваги і більшість депутатів на чолі з Браницьким закликала до озброєння шляхти, проте дана пропозиція була надто легковажна. Для заспокоєння населення сейм мав прийняти якісь міри. Спочатку хотіли назначити для стеження та утихомирення селян одну із інституцій, проте в Речі Посполитій на той час навіть не було як такої міліції, не говорячи про інші подібні інстанції.

Сейм в постанові від 23 лютого 1789 р. створив порядкові комісії і надав їм повноваження для того, щоб вони могли передбачити та запобігти селянським повстанням. До постанови сейму комісіям додавалась інструкція, яка складалася з 6 пунктів:

– Комісії повинні були розробити заходи для збору точних свідчень про можливий бунт і коли буде реальна загроза, то прийняти міри для запобігання цього.

– Всі шляхтичі зобов'язані звітувати найближчій комісії чи військовій команді про помічені ними ознаки організації бунту, надавати комісії допомогу.

– Комісія повинна перевіряти зібрані нею свідчення і повідомляти результати своїх досліджень сеймовим маршалам.

– Комісії не повинні виходити за межі вказаних їм функцій.

– Зброя може бути доставлена з – за кордону лише за дозволом порядкових комісій [2;20].

Разом з цим сейм видав універсал із забороною ввезення з – за кордону зброї і розпорядився відправити на територію воєводства декілька загонів війська. Перерахованих заходів виявились цілком достатньо для заспокоєння піднятої тривоги, протягом півтора місяця в сейм перестають надходити листи з тривожними вістями. Можливо тим і закінчились всі інциденти, як би не один випадок.

У селі Невірків шляхтич Ігнатій Вележинський, ротмістр народної кінноти, йому належало сім ближніх сіл. Вележинський утримував дім у розкоші і мав багато прислуги. Зазвичай, він набирав з своїх сіл хлопчиків, давав їм виховання в містах і згодом переводив їх в своє село. Серед вихованих таким чином хлопчиків знаходились Самуїл Ракович і Семен Римарчук. Перший з них читав і писав по – польськи та по – німецьки, вмів гарно малювати і грати на скрипці. Другий був також грамотний і вивчив чудово своє ремесло. За свідченнями судового слідства Вележинський відносився до них добре і платив: першому 60 злотих (9 рублів) в рік, другому 85 злотих (близько 13 рублів) [1;15].

Напевно, що не все було так добре, як здавалося і в ніч з 30 на 31 березня ввірвавшись у спальню Вележинських, хлопці зарубали сокирами шляхтича та його дружину і для приховання злочину вбили п'ять осіб жіночої прислуги. На другий ранок їх заарештували, криваві плями на їхній одежі викрили їх. Суддя провів детальне слідство, констатував деталі злочину і приговорив злочинців до страти. Упокарання їм облили руки смолою і підпалили, після того зняли зі спини декілька шарів шкіри, переламали ноги, а потім відрубали голови і четвертували. Частини їхніх тіл були розвішані на шибеницях в населених пунктах Волині [2;20].

Суддя після ретельного дослідження злочину свідчив, що вбивці не мали спільників, а декілька чоловік прислуги приговорили до фізичного покарання і довічної служби в солдатах, лише за те, що вони під час злочину не прийшли на допомогу поміщику. У перші дні після Невірківського вбивства, чутка про нього розійшлась дуже швидко. Більш близькі сусіди їздили чи посилали в Невірків, щоб дізнатись про події і негайно розсилали листи по всіх сторонах. Констатуючи факти вбивства і не очікуючи результатів судового слідства, вони за власними здогадками називали винуватців злочину [3; 24].

Панічний страх охопив значну частину шляхти, особливо на Волині. Багато хто шукав прихистку в укріплених замках, перевозячи до них свої сім'ї та цінні надбання. Інші тікали в Річ Посполиту чи за австрійський кордон, розповсюджуючи по дорозі тривожні чутки. Під впливом паніки склалася ціла легенда про бунти. Стверджували, що останнім часом кордон перетнули більше 2 000 возів, які нібито були завантажені зброєю: рушницями, кулями, порохом і ножами, що маркетани передають гроші і зброю

священикам, в яких зупиняються, а ті налаштовують селян на бунти проти шляхти та євреїв на Волині. Пізніше поширюють повстання на інші руські воєводства. Наче загальне постання має відбутися в ніч перед Пасхою і, що смерть Вележинських була лише початковим експериментом, і вони чекають поки ліс вкриється листям, щоб там можна було організувати великі загони повстанців.

16 квітня на першому засіданні були прочитані листи і повідомлення, які стосувалися селянських бунтів, проте виявилося, що в них не було ніяких точних фактичних даних. У представлених документах були лише догадки і припущення зроблені на основі підслуханих селянських погроз. Після того сейм надав право місцевими комісіями викликати у випадку потреби воєнні команди, рекомендував їм по мірі можливості короткострокові заходи для заспокоєння селян і поклав на них обов'язок піклуватися про забезпечення арештованих. Разом з цим від імені сейму видати універсал до всіх мешканців краю. Він мав закликати кожного, хто дізнається що – небудь про змову, зразу ж повідомити про це шляхтичу, обіцяючи таким учасникам змови помилування та нагороди, у випадку, коли вони донесуть раніше ніж будуть арештовані[2;20].

До складу Волинської порядкової комісії входило 25 чоловік під керівництвом Франциска Пражмовського, цілком вірила у правдивість цих чуток. З одного боку нею були прийняті міри для самозахисту, з іншого - було розпочате слідство для знаходження винних у змові. Уже на наступний тиждень після затвердження сеймом порядкової комісії в Луцьку зібралась Волинська комісія, яка в один день постановила і прийняла багато рішень. Перше з них відносилось до організації місцевої міліції. Зразу ж після того був повішений дяк зі села Жукова Симеон Яроцький за те, що в п'яному вигляді говорив погрози проти поляків і жидів, хоча й стверджував, що жартував і справді нічого не знав про змову. Також відомо, що частина комісії лишилася в Луцьку, а інша частина переїхала в Дубно для пришвидшення розгляду справ.

Між цими подіями до комісії надійшла заява Григорія Малецького, управляючого власністю князя Яблоновського, про те, що мешканці села Карабієвки замовляли ковалю великі ножі, збираючись группами голосили погрози і мали відносини з маркетанами і жебракуючими монахами. Комісія відправила це обвинувачення разом із присягою Малецького в Кременецький міський суд, який наказав стратити Панаса Балду, Трохима Іщука, поміченого раніше в крадіжці, до повішення, двох інших, за непокору до Малецького, приговорив до тілесних покарань. Згодом у Кременці був повішений Петро Гуменюк за приготування до бунту, проте свідок по справі не з'явився і ніяких деталей процесу справи не відомо.

Далі розглядалася справа трьох селян із Чорторийська. Один з яких признався, що в його домі ночував маркетан, з яким він спілкувався про сучасні військові події. Двоє ж інших у п'яному стані лякали шинкаря сином Гонти. Суд виніс вирок: першому 100 ударів, а двом іншим по 50 ударів різками[4;420].

У будь – якому випадку слідство проведене над селянами та міщанами і їхні допити, не дивлячись на жорстокі покарання багатьох підсудних не дали комісії матеріалу для встановлення тієї змови, яку вона шукала. Погрози сказані на підпитку, періодичні факти сперечань чи непокора економічній владі, свідчили лише про те, що суспільство взагалі відносилось не дружелюбно до дворян та євреїв, але ніяк не вказували на існування організованої змови. Доказів такого існування комісія вирішила добитися від духовенства. Десятки уніатських священиків були арештовані внаслідок вістів, інколи просто через каприз будь– якого шляхтича. Полонених розмістили по тюрмах в Луцьку, Кременці, Дубно та Володимирі, а комісія взялася дуже детально вивчати їхню поведінку.

Проте не очікувано трапився епізод, який знову на деякий час підбурив думки, що змова існує. З самого початку діяльності порядкової комісії вона прийняла екстрені заходи: обеззброєння селян, роз'їзди військових команд, масові арешти і допити. Зчинивши цим масовий жах серед селян і розповсюджували чутки, догадки і навіть фантастичні повісті. Серед загальної тривоги одні заради власного спасіння, другі просто в стані афекту стали видумувати небилиці, наговорюючи на себе та на інших.

За рішенням кременецького суду, серед усіх процесів 12 людей було приговорено до смертної кари, 43 – до арештантських робіт в Кам'янецькому укріпленні періодом від 1 до 6 років і 21 – до тілесного покарання. З них тільки два священики: Маєвицький і Волшинський врятувалися від смертної кари, завдяки заступництву єпископа, який опротестовував вироки і переніс справи до Люблінського трибуналу. Трибунал, розглянувши справу скасував вирок кременецького суду, об'явив священиків невинними і наказав повернути їм свободу. Над всіма іншими вирок суду був виконаний [6;152].

У боротьбі брала участь міська біднота. Населення Житомира направило у Варшаву свого посла, щоб він домігся там збереження місту прав і привілеїв. Восени 1789 р. у Луцьку відбувалися збори міщан, на яких обирались депутати на загально польську нараду, яка мала виробити вимоги громадян

(«третього стану») і пред'явити їх сейму. Це дало привід польським органам влади звинуватити населення Луцька в організації повстання. Польська адміністрація, можливо, від страху перебільшувала події, але факт активізації міського населення безумовний.

Для того, щоб налаштувати шляхту проти Російської імперії було використано чутки про те, що ніби антифеодальні рухи на землях руських воєводству 1789 р. були спровоковані сусідньою імперією. Шляхетські реформатори, які керували діяльністю сейму, поспішили обрушити на українське селянство жорсткі репресії. На територію Волинського воєводства були відправленні додаткові військові загони.

Волинська тривога 1789 р. є наслідком неправомірних дій шляхти відносно волинського селянства та священиків. Вона використовувала некомпетентність, не контрольованість та не упорядкованість дій порядкової комісії, щоб налаштувати більшість представників Сейму проти Російської імперії. Безпідставні арешти, які підтверджувались свідченням та присягою однієї людини доходили до абсурду та були незаконними, тому що комісія не мала судових повноважень. Волинську трагедію 1789 р. можна трактувати як умисне винищення волинського селянства, адже велику кількість осіб було арештовано, багато з них страчено, частина померли в тюрмах, лише невелику кількість підсудних звільнили від покарання.

1. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе Ч. 3 : Т. 5 : Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-западном крае в 1789 году. - Киев : Акц. Об. печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1902. - 99, 828, XLVI с.

2. Антонович В.Б. О мнимом крестьянском волнении в юго-западном крае в 1789 г. – ЧИОНЛ, 1895 г., т. 9, отд. 1, с. 20

3. Бродович Ф. Исторические записки […] о событиях на Волыни и Подолии в 1789г.– Льв. : 1861 г., т. 1 . 126 с.; 1862 г., т. 2. 246 с.

4. Кивлицкий Е. Мнимый бунт на Волыни в 1789 г. – КС, 1902 г., № 11, с. 283 – 300; № 12, с. 420 – 434.

5. Козловский К. События на Волыни в 1789 г. – К.: 1871 г. – 46 с.

6. Щебальский П.К. Народные движения в Подолии и на Волыни в 1768 и 1789 гг. – Русский вестник, 1863 г., т. 45

7. Deruga A. Kościoł prawosławny a sprawa «buntu» w 1789 roku we wschodnich województwach Rzeczypospolitej. – AW, 1938, t. 13, № 2, s. 175 – 269.

Оксана ЯКИМЧУК ***(Острог)***

СЕРВІТУТНІ ПРАВА СЕЛЯН ШПАНІВСЬКОГО МАЄТКУ КНЯЗІВ РАДЗИВІЛЛІВ У 60-Х РОКАХ XIX ст. (Рівненський повіт Волинської губернії)

Сервітут, як право користування особою чужим майном, відомий ще з часів римського права і зазнав значного поширення. У Російській імперії його було застосовано під час правового врегулювання відносин поміщиків та селян. Власниками земельних ділянок залишалися поміщики, вони і надалі володіли правами володіння, користування та розпорядження землями та природними ресурсами, які на них розташовувалися. Натомість селянам на певних умовах (платно чи безоплатно, з визначенням розмірів чи без обмежень) надавалися права щодо прогону худоби певними територіями, водопою у ставках і ріках, збирання ягід та грибів у лісах, заготівлі хмизу і дров, пасовища на приватновласницьких землях.

Зазвичай соціальне становище селян у середині та другій половині XIX ст. вивчалося під кутом висвітлення протистояння між ними та землевласниками (поміщиками). Акцент на класовий антагонізм був притаманний радянській історіографії. Серед сучасної зарубіжної історичної науки проблемі висвітлення соціальної історії присвятив свої монографії Д. Бовуа. Його праці «Битва за землю. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах» (Київ, 1998), «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863)» (Київ, 1996) висвітлюють становище селянства у контексті протистояння російського самодержавства та польського шляхетства.

Оскільки досі відсутні спеціальні дослідження сервітутних прав селян Правобережної України (у тому числі і в Рівненському повіті Волинської губернії) в до- та після- реформений період у Російській імперії, є актуальним проведення дослідження з даної тематики та введення до наукового обігу уставних грамот та актів про їх затвердження, які і відображають права та обов'язки селян тих чи інших маєтків.

У XIX ст. селяни були засобом посилення наступу на шляхетське землеволодіння для уряду. І все ж головною проблемою залишалася доля поміщицьких селян. Було вирішено створити Комісію інспектування та інвентаризації приватних маєтків. 26 травня 1847 р. імператор підписав наказ про початок інвентаризації на Україні [8, 104].

Головна ідея документу полягала в визначенні «взірцевої панщини», в тому, щоб назавжди встановити стосунки між кріпаками і панами. Кріпацтво визначалось як звичайний контракт: селянин мусив безкоштовно виконувати певний обсяг робіт для пана за надану в користування землю. За згодою громади землевласник міг змінити розміри селянського наділу. Кріпаки поділялися на 4 категорії: тяглий – власник возу, напівтяглий – власник піввозу, городний і бобиль – поденні робітники [8, 105].

Наприклад, у с. Підлужному Рівненського повіту Волинської губернії, власності Радзивіллів, згідно інвентарної реформи селяни повинні були працювати на панщині 3-4 дні на тиждень з пішого наділу, який становив 4,5 десятини. Князі застосовували урочну систему праці. Кожному кріпакові на день давалося завдання, яке можна було виконати лише за 2-3 дні, наприклад, виорати сохою S десятини чорноземного грунту, плугом у 6 волів – 1 десятину або заборонувати десятину глинястої землі. Невиконання норми вело до щоденної панщини. Крім цього, селяни повинні були відробити додатково 12 «літніх» і 12 «зимових» днів [9, 379].

У жовтні 1857 р. частина шляхти звернулася до імператора про потребу відміни кріпацтва. 9 березня 1858 р. імператор закликав всі дворянські зібрання створити комітети «Про влаштування і поліпшення побуту поміщицьких селян» (офіційна назва) або Селянські комітети. Було розроблено комплексну систему, яка передбачала незалежно від якості орної землі переведення селян на оброк, або надання їм більших земельних ділянок.

19 лютого 1861 р. було видано царський маніфест про відміну кріпацтва.

Одними з найбільших землевласників в Рівненському повіті Волинської губернії були князі Радзивілли. Їхні володіння зосереджувалися в Шпанівському маєтку, до якого належали містечко Шпанів, поселення Великий Олексин, Понебель, Ставок, Рогачів, Коптевичі, Козлин, Житин, Городище, Бабин, Корнин, села Малий Олексин, Зозів, Карпилівка, Студянка, Решуцьк, Виляшськ, Хотенки, Владиславівка, Антопіль, Квасилів, частина с. Яполоть [7, 2].

Безпосередньо у містечку Шпанові (власник Карл Радзивілл) проживало 197 селян чоловічої статі (з них дворових (не мали права на польовий наділ) – 15), нараховувалося 58 селянських дворів (з яких городників, які не отримували орного наділу, – 20, тяглих – 38, піших – 0) [7, 1].

У поселенні Козлин Олександрійської волості (власності князів Карла і Сигізмунда Радзивіллів) проживало 186 дворових селян чоловічої статі у 58 дворах, у т. ч. тяглих 53 і городників 5, піші відсутні (відповідно до даних 10-ї ревізії) [4, 1].

У поселенні Понебель Понебельської волості (власник Карл Радзивілл) проживало 42 селян чоловічої статі, ніхто з них до дворових чи фабричних людей не належав [5, 1-1 зв.]. У селищі існувало 10 селянських дворів, серед яких 2 городників (не отримували наділи орної землі) і 8 тяглих. Піші двори відсутні [5, 2].

У поселенні Великий Олексин Рівненської волості (власник Карл Радзивілл) проживало 82 селян чоловічої статі, при цьому до дворових чи фабричних жоден не належав [2, 1-1 зв.]. Тут були розташовані 23 двори, серед яких 2 городників (не отримували наділи орної землі) і 21 тяглий. Піших дворів не було [2, 2].

У селі Малий Олексин Рівненської волості (власник Карл Радзивілл) проживало 63 селян, при цьому дворових чи фабричних людей серед них не було [3, 1-1 зв.]. У селі нараховувалося 17 дворів, серед яких 4 городників (не отримували наділи орної землі) і 13 тяглих. Піші двори відсутні [3, 2].

У селі Студенки Понебельської волості (нині Студянка (примітка автора)) (власник Карл Радзивілл) проживало 15 селян, при цьому дворових чи фабричних людей не було [6, 1-1 зв.]. У селі нараховувалося 3 селянських двори, всі тяглі. Піших і городників не було [6, 2].

Сервітутні права селян населених пунктів, що належали до маєтку, визначалися в уставних грамотах, які мали визначену типову форму та структуру. Зокрема, параграф 8 відображав кількість і якісний склад земель, які перебували у спільному користуванні поміщика та селян; параграф 22 регламентував права селян на водопій; параграф 34 був присвячений порядку лісокористування на території маєтку (ця частина уставних грамот всіх населених пунктів, які належали до Шпанівського маєтку майже ідентична щодо прав і обмежень селян).

Зокрема, у спільному користуванні поміщика і селян (відповідно до § 8 уставних грамот) перебували:

- у м. Шпанів 1) у межах містечка: під випуском 2 дес. 188 саж., під пустками 1 д. 1375 саж., під вулицями 5 дес. 104 саж.; 2) поза межами містечка: під дорогами і прогонами 12 дес. [7, 3];
- у пос. Козлин у спільному користуванні перебував вигін розміром 10 дес. 651 с. [4, 1];

· у пос. Понебель 1) у межах поселення: під вулицями і проміжками 2 дес. 1780 саж., 2) у межах поселення: під дорогами, прогонами близько 5 дес. [5, 2 зв.-3];

· у пос. Великий Олексин 1) у межах поселення: під випуском 2 дес. 850 саж., під вулицями 2 дес. 1397 саж., 2) у межах поселення: під дорогами, прогонами близько 7 дес. 1200 саж. [2, 2 зв.-3];

· у с. Малий Олексин 1) у межах села: під випусками 1 дес. 886 саж., під вулицями 1392 саж., 2) у межах: під дорогами, прогонами близько 5 дес. [3, 2 зв.-3];

· у с. Студенки 1) у межах села: під вулицями 392 саж., 2) поза межами: під дорогами, прогонами близько 2 дес. [6, 2 зв.-3].

При цьому, відповідно до досліджених уставних грамот, селянам заборонено: 1) переміщати, знищувати чи забудовувати дороги в межах населених пунктів або влаштовувати нові без відома поміщика, 2) користуватись проїздом і прогоном худоби дорогами, які прокладені через панські угіддя та влаштовані лише для сполучення економії, оскільки селяни володіють окремими проїздами і проходами на свої поля. У примітці до § 8 уставних грамот зазначено, що в пос. Понебель та с**.** Студенки немає вигону і випуску, а в пос. Великий Олексин і с. Малий Олексин відсутній лише вигон.

Спільною рисою всіх уставних грамот є надання селянам права на водопій, що відображено у § 22 кожного локального документу.

Наприклад, відповідно до уставної грамоти Шпанова передбачено спільний водопій, який розташовувався у межах містечка, на території ставків і озера, що по обидві сторони греблі, та в озері, яке знаходилося навпроти конюшні поміщика [7, 7 зв.].

Ті ж права регламентовані у пос. Понебель, у якому (крім колодязів, що розташовані в межах поселення) селянам надавався попередньо спільний з поміщиком водопій і в ставку (який існував у межах населеного пункту на території городу економії) біля обох берегів [5, 6].

Аналогічні права передбачені в пос. Великий Олексин, в якому, крім колодязів, селянам надавався попередньо спільний з поміщиком водопій в річці (протікала у межах поселення) у місці, де і донині він був влаштований [2, 7 зв.].

Сервітутні права селян с. Малий Олексин на водопій були подібними щодо цих же прав у пос. Великий Олексин, з різницею виду наявної водойми: не річка (протікала в пос. Великий Олексин), а ставок. [3, 7].

У с. Студенки, крім права користування колодязями (що розташовані в межах села), селянам надавався спільний з поміщиком водопій в струмку (у тому ж місці, що і раніше був влаштований) [6, 5 зв.].

Право водопою в існуючих місцях надане селянам с. Козлин [4, 1 зв.]

Проте, крім прав щодо водопою, селяни були наділені і зобов'язаннями. Зокрема, на них покладався обов'язок безоплатно утримувати в належному стані греблю (у зв'язку з її пошкодженням через прогін худоби). Це зобов'язання селян існувало в тих населених пунктах, в яких на водних об'єктах була влаштована гребля (на озері в м. Шпанів [7, 7 зв.], на ставку в пос. Понебель [5, 6 зв.] та в с. Малий Олексин [3, 7].

У§ 23 уставної грамоти пос. Великий Олексин обумовлено, що

1) забороняється будь-кому без особливого дозволу поміщиків на всій території маєтку, без виключення землі, яка перебуває у користуванні селян, навіть у разі викупу своїх садиб і польових угідь, відчужувати їх особам іншого стану; виготовляти будь-які алкогольні напої, їх продавати та привозити;

2) відповідно до норм ст. 81 Положення було передбачено і можливе надання прав пасовища в панських лісах, на фільваркових угіддях і сінокосах після збору зернових та сіна і на полях, збирання різних їстівних овочів, риболовлі в ставках, ріках і озерах Шпанівського маєтку, мисливства в межах всього маєтку. Проте вапнякові гори, руди, порцелянові та інші глини, пісок і подібні ресурси перебувають в виключному та повному праві власності і користування поміщика.

При цьому з метою уникнення взаємних потрав полів і лук, а також збитку в лісних дачах та інших статтях:

а) обов'язком поміщика і селянського товариства (в розмірах, що пропорційні просторам угідь поміщика і селян цього маєтку) є копання канав і іншого роду горож, що відокремлюють панські від селянських поземельних угідь, а також влаштування прогонів для худоби, їх утримання у належному стані;

б) на сільське товариство покладається обов'язок догляду за сільськими стадами і гуртами, утримання пастухів;

в) на поміщиків і селян накладається штраф за випасання худоби на своїх полях без догляду чи за випас худоби на вулицях населеного пункту;

г) селянам заборонено напувати худобу в канавах, які використовуються для осушування угідь фільварку, з метою уникнення засипання цих канав і підтоплення угідь; їх відновлення покладено на осіб, винних у пошкодженнях;

д) селянам заборонено мочити в ставках коноплі (у іншому випадку вони несуть відповідальність, передбачену за отруєння риби і забруднення ставка), а також збирати очерет [7 зв.-8 зв].

Норми § 23 уставних грамот пос. Понебель [5, 6 зв.- 7], с. Студенки [6, 5 зв.- 6 зв.] аналогічні нормам документу пос. Великий Олексин, різниця лише в останньому пункті, у якому відсутня заборона збору очерету.

Крім того (відповідно до ч. 3 § 10 уставних грамот пос. Великий Олексин [2, 3 зв.-4], пос. Понебель [5, 4], с. Малий Олексин [3, 4], с. Студенки [6, 3 зв.]), на селян покладався обов'язок утримувати канаву (що складає межу населеного пункту) чи огорожу біля їх городів і випуску з метою уникнення потрав в полях і сінокосах.

Право лісокористування на території Шпанівського маєтку відображене в § 34 уставних грамот.

В уставній грамоті м. Шпанів передбачено, що ліс є власністю поміщика. Проте до закінчення 9-річного терміну з дня оголошення Положення поміщик пропонує селянам відпускати на паливо з Волошківської лісової дачі в урочищі Червоний Хрест для кожного двору щорічно по 2 сажні чи по 20 звичайних господарських паракінних або параволових возів дров з вітролома (валежника) чи бурелома, за що поміщик вимагає по 2 руб. срб. щорічно з кожного двору. Плата здійснюється з врахуванням кількості возів дров відповідно до асигнування поміщика чи економії і під наглядом лісової охорони. Якщо селяни відмовляються від цього палива, вони можуть його отримувати на власний розсуд з інших місць.

При цьому селяни не мали права:

а) продавати паливо, яке їм відпускається, особам, які не належать до сільської громади;

б) рубати молоді дерева і знімати кору;

в) розводити багаття в лісі з будь-якої причини з метою уникнення пожеж і знищення панського лісу, кущів;

г) самовільно, без відома власника чи економії і лісової охорони, в'їжджати в ліси у ті дні, які не є відведеними для відпуску палива, під приводом випасу худоби, збирання грибів, ягід і інших лісових надр, з метою мисливства і риболовлі, оскільки селянам це не належить;

д) загалом ухилятися від порядку і правил, встановлених для приватних лісів, у інших випадках особа притягається до відповідальності, передбаченої щодо державних лісів [7, 11-11 зв.]. Ці ж права декларовані щодо селян пос. Понебель [5, 9-9 зв.], пос. Великий Олексин [2, 11-11 зв.], с. Малий Олексин [3, арк. 11-11 зв], с. Студзенки [6, 9-9 зв.].

Селяни Карла Радзивілла част. с. Яполоть (Стидинська волость) (70 селян, 25 дворів) [1, 81-81 зв., 84] та с. Зозів (Рівненська волость) (41 чол., 13 дворів) [1, 97-97 зв., 102] мали право користування вигоном, що перебував у спільному користуванні селян і власників всіх частин с. Яполоть.

Подібними сервітутними правами Карлом і Сигізмундом Радзивіллами були наділені селяни с. Квасилів (Арестівська волость) (113 чол., 32 дворів) [1, 127-127 зв., 130] та с. Корнин (Арестівська волость) (127 чол., 40 дворів) [131-131 зв., 134]: спільного з поміщиком користування водопоєм в ставу, але селяни не мали права ловити рибу в ставу, який був влаштований і утримувався за кошти власників; селяни і власники користувалися пасовищем на полях спільної сівозміни; в спільному користуванні поміщиків і селян цього маєтку і сусіднього Корнин (Квасилів у другому випадку) перебував вигін у розмірі 8 д. 370 с.

Правами спільної толоки до розверстання угідь та водопою володіли селяни князів Карла і Сигізмунда Радзивіллів у с. Владиславівка (Рівненська волость) (48 чол., 12 дворів) [1, 244-244 зв., 247], с. Городище (Рівненська волость) (157 чол., 53 дворів) [1, 256-256 зв., 259] та князя Карла Радзивілла у с. Рогачів (Понебильська волость) (63 чол., 19 дворів) [1, 304-304 зв., 307], с. Ставок (Понебильська волость) (116 чол., 40 дворів) [424-424 зв., 427], с. Карпилівка (Понебильська волость) (65 чол., 25 дворів) [1]. Крім зазначених прав, поміщики (понад наділи, які викуповувалися) безкоштовно надали селянам 4 д. 2280 с. польової землі в с. Великий Житин (Рівненська волость) (164 чол., 55 дворів) [308-308 зв., 311].

Уставні грамоти м. Шпанів і с. Малий Олексин були складені 22.11.1862 р. представником К. Радзивілла графом Мечиславом Єзерським [3, 17].

Проте відповідно до акту про перевірку, затвердження і введення в дію уставних грамот містечка Шпанів і с. Малий Олексин, які належать князю Карлу, сину Михайла, Радзивіллу (складеному виконуючим обов'язки мирового посередника 1 ділянки Рівненського повіту відставним Штаб ротмістром Фомою Єловицьким у грудні 1862 р. під час зборів селян і представника власника у Шпанівській парафіяльній

церкві) з'ясовано, що селяни відмовилися від додаткових угідь (на користь власника) та палива (у уставних грамотах передбачалось 20 возів дров і визначена плата за них). Селяни погодилися, що перехід на оброк і визначений (в уставних грамотах) строк сплати оброку (до 1 квітня та 1 жовтня щороку) вводиться з 19.02.1863 р., а до початку цього строку вони зобов'язані відбувати повинності згідно Інвентарного уложення.

Акт підписали виконуючий обов'язки мирового посередника 1 ділянки Рівненського повіту відставний Штаб ротмістр Фома Єловицький; уповноважений власника маєтку поміщик граф Мечислав Єзерський; уповноважені селян с. М. Олексин Іван Павлович (прізвище прочитати неможливо, примітка автора) і Аврам Тимофійович Огородник, а за них неписьменних розписався благочинний села Шпанова, парафіяльний священик Садовський; начальник Рівненської повітової поліції підполковник Гощь, свідки села Кустина Павло Михайлович Сервюк, с. Золотієва Кіндрат Климович Басюк, с. Двор Іван Семенович Пухайко [3, 17-20].

Тобто, найбільш поширеними сервітутними правами, якими були наділені селяни населених пунктів, що належали князям Радзивіллам в Рівненському повіті, були права водопою у місцевих водоймах (ставках, струмках, озерах, річках) та спільної з поміщиком толоки до розверстання угідь. Селянам заборонялося збирання ягід, випасання худоби у лісах поміщиків, риболовлі у водоймах, прогону худоби прогонами, які використовувалися і були влаштовані виключно для цілей економій Радзивіллів. Відповідно до актів про затвердження уставних грамот і введення їх в дію, селяни добровільно відмовилися від заготівлі дров у визначеному розмірі за окрему плату у князівських лісах (як відмовились і від додаткових наділів, передбачених уставними грамотами, складеними представником князів за їх відсутності).

1. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 384. Рівненський повітовий суд (далі – РПС). – Оп. 5. – Спр. 65. Дело о выкупе крестьянами земли у помещиков Ровенского уезда (выкупные акты, доклады главного выкупного учреждения) (4.12.1868-3.01.1872 гг.). – 899 арк.

2. ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 7. – Спр. 3. Уставная грамота селения Большой Олексин Ровенского уезда (27.12.1862 г.). – 18 арк.

3. ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 7. – Спр. 4. Уставная грамота села Малый Олексин Ровенского уезда (декабрь1862 г.). – 20 арк.

4. ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 7. – Спр. 7. Уставная грамота селения Козлин Ровенского уезда Александрийской волости (1863 г.). – 13 арк.

5. ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 7. – Спр. 10. Уставная грамота селения Понебель Ровенского уезда (29.12.1862 г.). – 18 арк.

6. ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 7. – Спр. 12. Уставная грамота деревни Студенки (29.12.1862 г., 25.08.1864 г.). – 18 арк.

7. ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 7. – Спр. 13. Уставная грамота села Шпанова (25.08.1864 г.). – 18 арк.

8. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Даніель Бовуа. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.

9. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – К. : УРЕ, 1973. – 654 с.

Вера ГУРУЛЕВА, Александр МУСИН *(Санкт-Петербург)*,
Александр ОСТАПЮК *(Любомль)*

НАХОДКИ ЛАТИНСКИХ И «БОЛГАРСКИХ» ИМИТАЦИЙ ВИЗАНТИЙСКИХ МОНЕТ НА ВОЛЫНИ И ПРОБЛЕМЫ ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ XIII – НАЧАЛА XIV вв. В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Современные представления о денежном обращении в Восточной Европе XII–первой половины XIV вв. определяются двумя главными историографическими факторами. Прежде всего, это убежденность исследователей в повсеместном распространении «безмонетного периода» восточноевропейской экономики, основывающаяся на фактах прекращения поступления в регион арабского и европейского монетного серебра с конца XI – начала XII вв. – денариев и дирхамов, появления серебряных платежных слитков киевской и новгородской традиций и возникновения новых счетных денежных единиц, связанных своим происхождением с «меховыми деньгами» [1; 2; 3; 4]. Помимо этого, существенное влияние на построения исследователей оказывает хронология обращения византийских монет, предложенная Т. Нунаном, который, основываясь на капитальной сводке В. В. Кропоткина [5; 6], обращаясь преимущественно к милиарисиям и считая влияние золотых и медных монет на экономику

Восточной Европы несущественным, выделил три периода циркуляции византийского чекана: 1) 800 – 950 гг. – малочисленность монет, периодически участвовавших в денежном обращении; 2) 975 – 1050 гг. – наибольшее число находок, их регулярное участие в денежном обращении; 3) 1060 – 1130 гг. – постепенный упадок и полное прекращение поступления монет [7, p. 154].

Если споры о содержании «безмонетного периода» продолжаются преимущественно между сторонниками существования «меховых денег» («меховистами») и их эквивалентом в виде слитков серебра – гривен («металлистами») [8; 9; 10], то представления о поступлении византийских монет в Восточную Европу, прежде всего – на земли современной Украины, существенно уточнились уже во второй половине 1980–2010-х гг.

В исследованиях уже отмечались региональные различия в денежном обращении Восточной Европы, незамеченные Т. Нуненом, прежде всего – в северо-западном Причерноморье [11], однако эти особенности могли быть связаны преимущественно с жизнью кочевнических обществ и, в силу этого, не в полной мере отражать ситуацию в других частях Восточной Европы. Более существенно уточнение наших знаний о появлении византийских монет после 1130 г. на основных территориях, политически связанных с Киевской Русью. Так, в свое время В. Н. Зоценко проследил бытование византийских монет в Киеве и в Среднем Поднепровье в широком временном диапазоне с VI по XIII в., выделив три периода их появления и использования [12, с. 57–79]. Последний период бытования, обозначенный исследователем как время самостоятельного обращения византийских монет после прекращения поступления в Поднепровье арабских дирхамов, датируется им 70-ми гг. X в. – началом XIII в. По его подсчетам, из 75 монет этого времени 44 экземпляра – медные номиналы, 28 – золотые и 1 – серебряная монета. Из них к XII–XIII вв. относится 16 экземпляров, где преобладают монеты, найденные в составе кладовых комплексов. Новым, по сравнению с данными, приведенными у В. В. Кропоткина, является только один клад, найденный в Киеве в 1986 г. и поступивший в частную коллекцию. Он содержал выпукло-вогнутые биллоновые трахеи императоров из династии Комнинов-Ангелов, среди которых упомянуты две монеты Мануила I (1043–1080), две – Андроника I (1183–1195), пять – Исаака II Ангела (1185–1195) и одна - Алексея III Ангела (1195–1203), к сожалению, без точных ссылок на варианты типов монет. Поскольку биллоновые монеты всех перечисленных византийских правителей служили прототипами для имитаций конца XII – первой половины XIII в., то нельзя исключить, что клад содержал не византийские, а имитационные выпуски.

Стоит добавить, что еще в 1909–1910 гг. во время раскопок Д. В. Милеева на усадьбе митрополичьего дома Киево-Софийского собора была найдена золотая подвеска-иперпер императора Иоанна II Комнина (1118–1143) или древнерусское подражание ей. Монета имеет выпукло-выгнутую форму с изображением на выпуклой стороне Христа на троне, на вогнутой – Богоматери, благословляющей императора. Впрочем, такого же типа монеты чеканил и император Иоанн III Ватац (1222–1254). Монета имеет ушко для подвешивания из трехчастной рифленой полосы и два сквозных отверстия по краям. Предположительно, она изначально использовалась как нашивное или набивное украшение, возможно, для богослужебных книг. Позже она была превращена в подвеску, где главным почитаемым изображением, судя по расположению петли, был тронный образ Спасителя [13, с. 202, ил. 9: 1, с. XIII цветной вклейки].

Благодаря устному сообщению известно, что в начале 2010-х гг. в районе Киева была найдена биллоновая трахея императора Алексея III (1195–1203). В 1990 г. в Чернигове вместе с фрагментами византийских стеклянных сосудов обнаружена стертая медная византийская монета (вес 2, 31 г), которую Г. А. Козубовский отнес ко времени правления того же Алексея III [14, рис. 10: 7/23]. Однако такая атрибуция небезусловна. На лицевой стороне монеты изображен св. Димитрий (справа видна четко буква Т и ниже - менее отчетливо - Р I). Можно предположить, что это ½ тетартерона императора Иоанна II (1118–1143), выпущенного в Фессалониках. Там же, в Чернигове, в урочище Веригино, был зафиксирован иперпер никейского императора Иоанна III Ватаца (1222-1254), место хранения которого в настоящее время неизвестно [15, с. 136–137, рис. 1-2][1]. В Черниговском областном историческом музее им. В. В. Тарновского хранится византийская монета, найденная на Княжей Горе (с. Пекари, Каневский район, Черкаская область), которая поступила еще в частную коллекцию В. В. Тарновского (№ А 5 - 828/5), описана Н. Ф. Беляшевским и может быть идентифицирована как биллоновая трахея Мануила I Комнина (1143–1180). Недавние находки биллоновой трахеи того же императора в с. Голая Пристань (Херсонская область) и серебряной монеты XIV в. эпохи династии Палеологов с надписью «политикон» на лицевой стороне и с изображением трех ключей на оборотной стороне в г. Николаеве, вероятнее всего, связаны с контактами Византии и кочевников Северного Причерноморья [16]. Также

известна находка медного тетертерона Мануила I Комнина (1143–1180) на территории Латвии, использовавшаяся как подвеска [17, с. 43]. Вероятно, византийские монеты поступали сюда по днепровско-двинскому пути [18, Lp. 60].

Очевидное сегодня поступление в Восточную Европу византийских монет после первой трети XII в., традиционно рассматриваемой как финал византийского монетного обращения в Киевской Руси, заставляет иначе взглянуть на клад из Вилкува (повят Келецкий, воеводство Севнтокшыжское, Польша) [19, s. 154–155, no 105], открытый в начале XX в. Он состоял приблизительно из 20 византийских золотых монет, найденных в керамическом сосуде, происхождение, хронология, достоверная атрибуция и нахождение которых на сегодняшний день неизвестны. В последнем издании средневековых монет на территории Польши клад отнесен ко второй половине XI в. Напомним, что в краткой заметке об обнаружении клада монеты были охарактеризованы как чашевидные («miseczkowate złote monety bizantyńskie») [20, s. 31]. В аналитических статьях этот комплекс преимущественно относится к XII в., хотя не исключается и более широкая хронология XI - первой половины XIV вв. [21, s. 477–478]. В этой связи представляется, что традиционное именование монет этого клада солидами может быть уточнено. Если клад относился к XI в., то он состоял из монет, получивших в это время наименование номисма стамена, если к XII столетию, то в него входили иперперы – номинал, появившийся в результате реформы 1091/92 г.

В истории распространения византийских монет в Восточной Европе Волынская земля до сих пор занимала особенное положение. До недавнего времени их количество на запад от Киевской Руси было незначительно. Об этом свидетельствовал как каталог В. В. Кропоткина, так и недавно увидевший свет свод раннесредневековых монет, происходящих из восточной Польши, часть которой некогда входила в политическую и экономическую орбиту древнекиевского государства [19; 22; 23]. Основываясь на изданном каталоге, можно заключить, что в Малопольше вообще меньше арабских дирхамов, чем, например, на Шленске, хотя ранневизантийский чекан зафиксирован только в этой части Польши. Это может отражать включенность данных регионов раннепольского государства в две различные культурные зоны, связанные преемством с римской и ромейской цивилизациями. Определенные закономерности прослеживаются и в поступлении в этот регион византийских монет. Несмотря на то, что в целом на востоке Польши византийских монет больше, чем на Шленске (40: 7), состав шленских кладов ближе к тому, что известен в Древней Руси и в Балтийском регионе. Известно, что на территории Великопольши некоторое время назад было зарегистрировано 24 клада с византийскими монетами схожего состава, сокрытых до 1010 г. [24]. Здесь, как и на Шленске, присутствуют практически неизвестные на востоке польских земель милиарисии, которые, очевидно, вместе с арабским монетным серебром поступали сюда из Поморья.

Отсутствие милиарисиев на западных окраинах Киевской Руси, весьма вероятно, отражает историческую реальность, в которой обращение византийского монетного серебра X–XI в. в этом регионе было сведено к минимуму, что дополнительно подтверждают немногочисленные белорусские находки. В настоящее время на территории Беларуси известно 15 номисм, 1 иперпер, 7 милиарисиев и 6 фоллисов [25, с. 105-123, 380-384]. Отметим, что именно в конце X – начале XI вв. эти земли, особенного территория «градов Червенских», были предметом спора между Пястами и Рюриковичами и зоной военной активности. Вместе с тем такая ситуация может отчасти отражать и «состояние источника», поскольку случайные находки последних лет, появляющиеся в результате интенсификации строительных работ и непрофессиональной археологической деятельности, не всегда попадают в поле зрения нумизматов.

В сложившейся ситуации появившаяся возможность ввести в научный оборот новые находки византийских монет с территории Западной Волыни, в том числе и ранее неизвестных здесь типов, представляется весьма значимой. Эти монеты были зафиксированы коллективом Любомльского краеведческого музея (г. Любомль, Волынская область, Украина) и поступили либо в его собрание, либо в частные коллекции. Все находки можно условно разбить на раннюю, среднюю и позднюю серии.

К ранней серии относятся три зафиксированные серебряные монеты, которые поступили в частные коллекции – две гексаграммы императора Константа II (641-668) (их диаметр – 22 мм, вес – 6,1 г) и одна – Константина IV (668-685) (размер – 25 мм, вес – 6, 9 г), найденные возле с. Оленив Рожыщанского района Волынской области в 2017 г. вместе с другими не попавшими в поле зрения исследователей монетами. В музей поступил также медный фоллис, чеканенный, предположительно, в эпоху правления Константа II (641–668), происходящий из Луцкого района (рис. 1). К средней серии X–XI вв. относятся фоллис императора Романа I (920–944) (рис. 2: 4), анонимный фоллис X в. (класса «А»?) с отверстием

для подвешивания (рис. 2: 3) и анонимные фоллисы классов «B» (1030/35–1042) (рис. 2: 2), «C» (1042–1050) (рис. 2: 5) с отверстием и проволочным кольцом для подвешивания и «G» (1065–1070) (рис. 2: 1), которые найдены в Луцком, Любомльском и Шацком районах.

Однако совершенно уникальной является более поздняя серия, представленная восьмью медными монетами, найденными в окрестностях с. Холопычи Локачинского района Волынской области (рис. 3). По имеющейся информации, они были лишь частью нумизматического комплекса (клада ?), состоявшего более чем из 50 монет, основная часть которого поступила в частные коллекции. Эти монеты имеют выпукло-вогнутую форму, в силу чего к этому типу иногда применяют широко используемый, но признанный некорректным еще в 1971 г. термин «сцефатные» / «скифатные» [26, p. 253–260]. Из них две представлены так называемым болгарскими имитациями типа «C» (1202–1215) (рис. 3: 6, 7), а остальные – имитациями византийских монет, чеканенными в Константинополе в эпоху Латинской империи (1204-1261). Две латинские монеты относятся к типу «P» (рис. 3: 5), две представлены маломодульными экземплярами типа «A» (рис. 3, 2, 8), одна монета относится к типу «H» (рис. 3: 3) и еще одна, предположительно, к типу «D» (рис. 3: 4) [по поводу классификации см.: 27].

«Болгарские», а также латинские имитации византийских монет XIII в., чеканившиеся в Константинополе в 1204–1261 гг. и в Фессалониках в 1204–1224 гг., использовались в денежном обращении в Болгарии до начала чеканки собственных регулярных выпусков в 1256 г. Впервые подобные монеты выделил и отнес к болгарской и латинской имитационным чеканкам М. Хенди [28, p. 191–222], что было принято, хотя и с оговорками, большинством исследователей. Впрочем, Д. М. Меткалф полагал, что болгарские имитации чеканились на Балканах византийскими правителями [29, p. 418–421; 30, p. 114–117]. Однако эта точка зрения опровергается отсутствием кладов с имитациями монет императоров Мануила I и Исаака II, тезаврация которых произошла ранее 1195 г. Причины имитационной чеканки до сих пор окончательно не выявлены. Много вопросов вызывает тот факт, что несколько десятилетий во Втором Болгарском царстве не было собственных монет. Недавно было высказано предположение, что болгарские имитационные монеты, получившие после этого наименование «так называемые» болгарские подражания, выпускались по инициативе Венеции. Правительство этой итальянской республики стремилось сохранить и расширить свое экономическое влияние на Балканах, продолжая снабжать рынки этого региона привычной для них монетой византийского типа и весового стандарта. Посредниками в этом деле венецианцы использовали купцов из Дубровника, издавна имевших привилегии в торговле на Балканах. Предположительно, наряду с товарами – такими, как оружие, шелковые и хлопковые одежды, пряности, медикаменты и парфюмерия, в Болгарию через Дубровник поступали большие суммы – десятки миллионов экземпляров – биллоновых (а после 1222 г. – и золотых) имитационных монет для насыщения местных рынков [31, с. 19–20, 22–64; дискуссию см. в: 32]. За последние годы было найдено несколько новых типов имитаций и разновидностей ранее известных, позволивших, например, расширить хронологические рамки выпуска «болгарских» подражаний типа «C», а также предположить существование альтернативных Константинополю и Фессалоникам центров чеканки «латинских» подражаний. Однако и поныне вопрос о причинах и эмитентах чеканки имитационных монет на Балканах остается открытым [см.: 27].

В связи с этой коллекцией, найденной на Волыни и частично поступившей в Любомльский музей, которую следует признать значительной, необходимо вспомнить и о других «пост-византийских» монетах XIII в. на территории Восточной Европы, как хорошо известных, так и лишь еще вводимых в научный оборот. Еще в 1957 г. во время раскопок городища у с. Городище Шепетовского района Хмельницкой области Украины, которое автор раскопок М. К. Каргер отождествлял с древнерусским Изяславлем [дискуссию см. в: 33; 34], была найдена монета плохой сохранности, пробитая в центре в двух местах и чеканенная, предположительно, фессалоникийским правителем Феодором Комниным-Дукой (1223–1230). Определение находки принадлежит И. В. Соколовой [5, № 272].

Согласно полевой описи, монета была найдена в южной части детинца в кв. М-28, на глубине 0,5 м. В этом же и в соседних квадратах на глубине 0,4 - 0,6 м было зафиксировано значительное количество керамики, в том числе – один целый горшок и развал, представленный половиной горшка, а также фрагменты стеклянных браслетов, бронзовое изделие, гвоздь, путы, стержень с кольцом, ключи, серп, точило и железный кружок неизвестного назначения. В описи около квадратов МН-27-28 стоит пометка – «жилище», правда, не во всех случаях. На плане находок монета не нанесена, зато присутствует развал печи и человеческий костяк. Версию о связи монеты с жилищем, по-видимому, можно принять как вполне достоверную [35, с. 14][2].

Еще одна византийская монета XIII в. была найдена на Збруче. Центральным поселением Медобор

в этот период выступает Крутиловское городище или гора Звенигород. Монета имеет два отверстия и чеканена, по предположению А. В. Фомина, в 1224–1230 гг. в Фессалониках. На основе датировки, указанной в публикации, возможно заключить, что исследователь определил ее как монету императора Феодора Комнина-Дуки, правителя Фессалоникийской империи. Это предположение подтверждается и знакомством с более качественным изображением монеты, нежели то, что было приведено в публикациях. Археологический контекст находки характеризуется большим количеством предметов христианского культа, что, по мнению некоторых коллег, говорит о статусе града как местного княжеского административного центра во второй половине XII – первой половине XIII в., где располагался воинский гарнизон [36, с. 41, 57, рис.47: 4; 37, с. 81, 110, рис. 47: 4; 38, с. 173].

Выпукло-вогнутая медная монета с изображением фигуры императора с лабарумом и сферой была найдена на Черновском городище древнерусского времени под Черновцами (Черновицкая область, Украина), культура которого весьма близка к культуре уже упоминавшегося городища Звенигород. Монета сохранила следы отверстия. Руководитель раскопок С. Пивоваров склоняется к мнению, что это «латинская имитация», чеканенная в 1204–1224 гг. в Фессалониках (диаметр 25 мм, вес – 1, 55 г) [39, с. 156, 157, рис. 1]. Непосредственное знакомство с изображением монеты подтверждает это заключение. Отметим, что на том же городище в 2006 и 2014 гг. экспедициями Черновицкого национального университета им. Ю. Федьковича под руководством С. Пивоварова и Н. Илькыва были найдены две имитационные, латинские или «болгарские», монеты: одна – с пробитым отверстием, другая, обрезанная по краям – со следами несохранившегося отверстия[3]. Их типы нуждаются в уточнении. В целом же среди немногочисленных находок монет этого региона преобладает более поздний невизантийский чекан XIV в., византийские монеты и монеты имитационных чеканов, несмотря на выгодное географическое положение этой земли, здесь крайне редки.

Наконец в районе Каменца-Подольского в 2011 г. был обнаружен клад, который еще только вводится в научный оборот и подлежит тщательному осмыслению. Предварительное сообщение о нем было сделано одним из авторов этой статьи на 23-м Международном конгрессе византийских исследователей в г. Белград, Сербия, в 2016 г., а также на XIX-й Всероссийской нумизматической конференции в апреле 2017 г. в Великом Новгороде, Россия [40]. Клад состоял из 297 мелких фрагментов биллоновых монет XIII в. различных форм (квадратной, прямоугольной, треугольной, трапециевидной, сегментарной), получившихся в результате разрубания монет на 6–9 частей. Общий вес комплекса – 95,17 г, вес отдельных фрагментов колеблется от 0,06 г до 0,78 г, но две трети их общего количества составляют компактную группу в весовом диапазоне от 0,21 г до 0,40 г. Это соответствует нормальному распределению, где среднее арифметическое значение составляет 0,32 г, что почти идентично медиане, равной 0,31 г. Это указывает на счет *al marco*: одна тысяча весит между 310–320 г – значение, близкое весу фунта золота в XIII в. Ремедиум составляет около 65 %. Таким образом, клад, по-видимому, является депозитом мелких денежных и счетных единиц, непосредственно участвовавших в денежном обращении.

К настоящему времени удалось идентифицировать 59 фрагментов с конкретным типом монет, тогда как еще 122 фрагмента, очевидно, идентификации не поддаются вообще. Так, в составе клада определяются фрагменты четырех биллоновых трахей разных типов правителей Фессалоник Феодора Комнина Дуки (1224–1230) и Мануила Комнина Дуки (1230–1237), а также монеты имитационной чеканки на Балканах XII–XIII вв. К последним относится один фрагмент «болгарской» имитации типа «C» (1195–1230 гг., более узкую дату установить невозможно) и фрагменты монет Латинской империи в Константинополе (1204-1261) типа «A», «F», «H», «N», «S», «T» и «U»; Фессалониках (1204-1222) типа «C», а также выпуск неизвестного монетного двора на Балканах после 1235 г. [27, p. 366–367]. На сегодняшний день самыми поздними в кладе монетами (и самыми многочисленными: 28 и 18 монет соответственно) являются «латинские» имитации типа «T» и «U», которые датируются 1230–1240 гг. [27, p. 328–332]. По своей композиции клад характерен для ряда комплексов балканского региона, таких как находки из Дорково, Три Водице, Могилицы и др. [28, p. 336–338, 391–393, 366–367].

Отметим, что четыре из известных нам монет XIII в., найденных на Волыни (рис. 3: 1, 3, 5) и в Поднестровье, обрезаны по краям, что, на наш взгляд подтверждает непосредственную связь между «каменецким» кладом и общим потоком монет этого времени с Балкан в Восточную Европу. Ранее были известны единичные находки фрагментированных монет только в Крыму [41]. Так, разрубленные на четыре части монеты «латинской» имитационной чеканки в Константинополе после 1230 г. [27, p. 353] были обнаружены на Мангупе и в Юго-западной части полуострова. Автор публикации этих фрагментов, реконструировав из них монету, предположил, что это имитация местного производства

трахеи Андроника I Комнина (1183–1185) не существовавшего в Византии типа [41]. Ошибочность этого вывода объясняется тем, что в 1990-х гг. подобные типы «латинских» имитаций еще не были известны.

Представляется, что находки имитационных монет в окрестностях Каменца-Подольского, Поднестровье и в Крыму весьма важны для определения путей и обстоятельств проникновения византийских монет XIII в. на Волынские земли в эту эпоху. Именно с Каменцом связаны имеющиеся в письменных источниках упоминания проходивших здесь торговых путей, которые продолжали функционировать и в XIV–XV вв. [42, с. 435; 43 , с. 39–40].

Неожиданно значительным оказались находки имитационных монет XIII в. в северной части Восточной Европы. Прежде всего, следует упомянуть уже опубликованный и изученный «шелонский клад» из 221 монеты конца XII–начала XIII вв., хранимый сегодня в Новгородском музее-заповеднике [32; 44]. В состав клада входят четырнадцать византийских монет, более двухсот так называемых болгарских и латинских имитаций конца XII – начала XIII в., подражающих византийским монетам императоров из династии Комнинов-Ангелов XII в. В новгородском кладе представлены все три типа монет «болгарской» имитационной чеканки: 1) подражания типа «А» 1195–1205 гг. – биллоновым трахеям Мануила I – 38 экземпляров; 2) подражания типа «В» после 1195 г., – биллоновым трахеям императора Исаака II Ангела – 18 экземпляров; 3) подражания типа «С» 1195–1230 гг. – биллоновым трахеям Алексея III Ангела – 157 экземпляров, возможно к ним же относятся 6 экземпляров стертых монет. Кроме того, в кладе имеются две монеты, относящиеся к имитационной чеканке императоров Латинской империи (1204–1261): Константинополь, тип «W» (1235–1240) и маломодульные, тип «А» (1215–1240 г.).

В 2005 г. две болгарские имитационные монеты типа «С», по-видимому, 1200–1210 гг. чеканки, были найдены во время археологических исследований боярских усадеб на Троицком раскопе в Людином конце Новгорода, Россия. Они происходят из отвала и первоначально были отнесены к 10 пласту Троицкого XIII-XIV раскопа, который содержал культурные напластования середины XII столетия, что и позволило авторам раскопок описать их как «бронзовые византийские монеты XII в.» [45, с.10]. Однако это утверждение находится в противоречии с датой чеканки монет. Очевидно, монеты происходят из более поздних напластований, затронутых в том полевом сезоне, вероятно, при удалении осыпей или зачистке стенок раскопа. Стоит отметить, что обитатели усадьбы в это время были связаны с церковной администрацией. Наиболее вероятным путем поступления в Новгородскую землю комплекса «болгарских» имитаций является западный, тем более, что река Шелонь, неподалеку от которой был сокрыт клад, являлась частью так называемого Лужского пути на Балтику. Возможно, его функционирование было связано непосредственно с активным обменом вдоль днепро-двинского пути.

Недавно удалось уточнить определение медной монеты, найденной в 1929 г. на городище в Старой Рязани, которую приписывали императору Алексею III [5, с. 28, № 92б]. В действительности это болгарская имитация типа «А», подражавшая трахеям последней группы выпусков Мануила I Комнина. Точно так же знакомство с вновь выявленными в коллекции Рязанского музея монетами из раскопок А. В. Селиванова в Старой Рязани в 1888 г. [46, с. 163; 47, с. 161; 48, с. 33] позволило одному из авторов этой статьи определить их не как чекан династии Комнинов, как предполагалось раньше [5, № 92], а как «болгарские» и латинские имитации, в том числе пять экземпляров типа «U» с изображением св. Иоанна Предтечи. А. А. Гомзин полагает, что эти монеты не были связаны со строительством Спасского собора во второй трети XIII в., что, наиболее вероятно, указывает на 1240–1250-е гг. как время их появления в регионе [49]. Впрочем, исследователи отмечали, что византийские вещи и монеты попадали в Рязанскую землю преимущественно из других княжеств, пройдя несколько этапов транзитной торговли [50, с. 317]. Новые интерпретации находок из Старой Рязани представляется весьма важными для определения хронологии поступления и обращения этих типов монет в Восточной Европе, поскольку дата гибели города во время нашествия 1237 г. может дать нам *terminus ante quem* для начала поступления этих монет на Русь.

Стоит отметить и определенную связь монет с «церковным» контекстом, как в Рязани, так и в Новгороде. Сегодня, в свете новых атрибуций необходимо уточнить все известия о находках монет Комнинов-Ангелов для выявления среди них болгарских или латинских имитаций. Возможно, что среди монет этой династии, которые встречаются в Северо-западном Причерноморье, присутствуют и имитационные выпуски, но по опубликованным прорисовкам [11] трудно сделать определенное заключение.

Наконец, в целях изучения обращения византийских монет и интерпретации волынских находок необходимо привлечь хорошо известные «отрывки Бенешевича», касающиеся истории восточно-европейской митрополии *Росия* в эпоху митрополита Феогноста (1328–1353), в казне которого оказалось

Рис. 1. Фоллис, предположительно чеканенный при императоре Константе II (641–668). Медь, Византия. Размер 25,3 × 23 мм, вес – 5,73 г. с. Воютин, Луцкий район, Волынская область, 2015 г. ЛКМ, временное хранение.

Рис. 2. Византийские фоллисы X–XI вв., найденные на территории Волынской области Украины и зафиксированные Любомльским краеведческим музеем, лицевая и оборотная сторона: 1 — анонимный фоллис, класс «G» (1065–1070), медь. Византийская империя. Константинополь. Диам. — 28,4–25,8 мм, вес — 5 г. Волынь, ЛКМ, временное хранение; 2 — анонимный фоллис, класс «B» (1030/35–1042), медь. Византийская империя. Константинополь. Диам. — 28,4–25,2 мм, вес — 8,32 г. Волынь, 2000 г., ЛКМ, временное хранение; 3 — анонимный фоллис с отверстием для подвешивания, класс «A» (?), X в., медь. Византийская империя. Константинополь. Диам. — 25,2 мм, вес — 5,98 г. с. Крупа, Луцкий район, Волынская область. ЛКМ Н–4698; 4 — фоллис императора Романа I (920–944), медь. Византийская империя. Константинополь. Диам. — 27,2 мм, вес — 5,48 г. Городище в урочище «Колесо», пгт. Головно, Любомльский район, Волынская область, 2014 г. ЛКМ КВ–15254; 5 — анонимный фоллис с отверстием и ушком для подвешивания, класс «C» (1042–1050), медь. Византийская империя. Диам. — 29,6 мм, вес с ушком — 9,04 г, без ушка — 8,83 г. Урочище Сад, пгт. Шацк, Шацкий район, Волынская область, конец 2000-х гг., частная коллекция.

28 золотых и 6 серебряных «кавкиев» - вогнутых монет, обозначаемых греческим термином «kaukion». Среди даров, поступивших митрополиту от представителей литовской династии Гедиминовичей и других восточно-европейских князей также значатся серебряные «кавкии» [1, с. 243–244; 51; 52].

Вряд ли в интересующем нас документе речь идет о серебряных монетах XIV в., поскольку употребляемый термин предполагает именно вогнутые монеты. Известно, что в Византии вогнутое серебро чеканилось, начиная с середины XI в. Это были милиарисии Константина IX Мономаха и более поздние выпуски, а также электровые трахеи XII в., ставшие в Никейской и Фессалоникской империях XIII в. серебряными вплоть до времени правления императора Михаила VIII Палеолога. Император Андроник II ввел уже плоские серебряные басиликоны, которые предпочтительно именовать дукатами, как аргументировано показал А. Л. Пономарев [53, с. 471–477]. Вогнутый золотой чекан, появившись в середине XI в., последний раз представлен иперперами в 1328–1341 гг. или же - по другой версии - в 1341–1347 гг. с изображениями правителей Андроника III, Анны Савойской и Иоанна V. Логично предположить, что в монетном обращении Восточной Европы и в распоряжении князей продолжали находится золотые и серебряные вогнутые монеты, выпущенные в конце XIII – начале XIV в.

Остается понять пути, причины и контекст поступления византийских и имитационных монет XIII в. в Восточную Европу, а также постараться установить предположительных инициаторов и участников этого монетного обращения. Недавно было высказано любопытное предположение, что восточноевропейские клады и находки имитационного чекана должны быть признаны памятниками монетного обращения еврейской диаспоры в Европе, имевшей тесные связи с еврейской общиной Фессалоник, поскольку композиция кладов якобы отражает «экономический диалог германского и славянского еврейства» и географию его расселения, так как монетные клады и находки могут быть привязаны к «известным и/или реконструируемым по письменным источникам и косвенным данным местам расселения еврейских общин в городах домонгольской Руси (Галицко-Волынская земля, Киев и Киевское княжество, Чернигов, Рязань, Новгород)» [54]. К памятникам этого обращения был отнесен и Хотинский клад, сокрытый до 1250-го г., в состав которого входили многочисленные брактеаты из Германии, а также денарии Каринтии, Венгрии и Чехии [55; 56; 57]. Основанием для такого предположения явилась атипичность нумизматических находок для монетного обращения в данном регионе в изучаемую эпоху.

Гипотеза может оказаться небезинтересной. О важности изучения иноэтничных и иноконфессиональных общин в истории Украины неоднократно писал Я. Дашкевич, который много сделал для исследования этого вопроса, затрагивая, в том числе, и различные аспекты деятельности еврейских и караимских общин, начиная с XIII в. [58–63; см. также 64]. Однако в данном случае возникает проблема методологического характера. «Нетипичность» интересующих нас монетных находок растворяется в ситуации, когда монетное обращение в Восточной Европе вообще оказывается «нетипичным». Дополнительно стоит отметить, что находки, которым предстоит стать предметом интерпретации, сами оказываются основным интерпретационным инструментом иного исторического феномена этнокультурного характера. Представляется, что пути обоснования предложенной гипотезы лежат в области независимого от нумизматического материала и источниковедчески надежной, а не просто «реконструируемой» «по косвенным данным» идентификации «точек и зон» расселения еврейских общин в древней Руси,

Появление византийских и имитационных монет XIII в. приходятся на драматическую эпоху, начавшуюся с событий IV Крестового похода 1204 г. и характеризующуюся политическими пертурбациями, приведшими к образованию Латинской империи (1204–1261), королевства Фессалоник (1204–1224) и Ахейского княжества (1204–1432), Никейской (1204–1261), Фессалоникийской (1222-1244) и Трапезундской (1204–1461) империй, Эпирского деспотата (1204–1461). Эти события сопровождались оттоком греческого и славянского населения Византии, в том числе духовенства и мастеров, обслуживавших церковную жизнь и личное благочестие эпохи. Подобная миграция надежно зафиксирована как данными письменных источников, так и археологическими находками, свидетельствующими о появлении в Восточной Европе новой стилистики и иконографии произведений мелкой пластики [65–69]. Возможно, что именно эти социальные группы и могли явиться носителями новой для региона монетной практики.

В заключении отметим, что новые находки византийских и имитационных монет XIII в. позволяют хронологически удлинить процесс обращения византийского чекана в Восточной Европе и выделить здесь, по крайней мере, два дополнительных этапа, один из которых охватывает начало XIII – начало XIV в. Предшествующий этап середины – конца XII в. характеризуется продолжением ограниченного

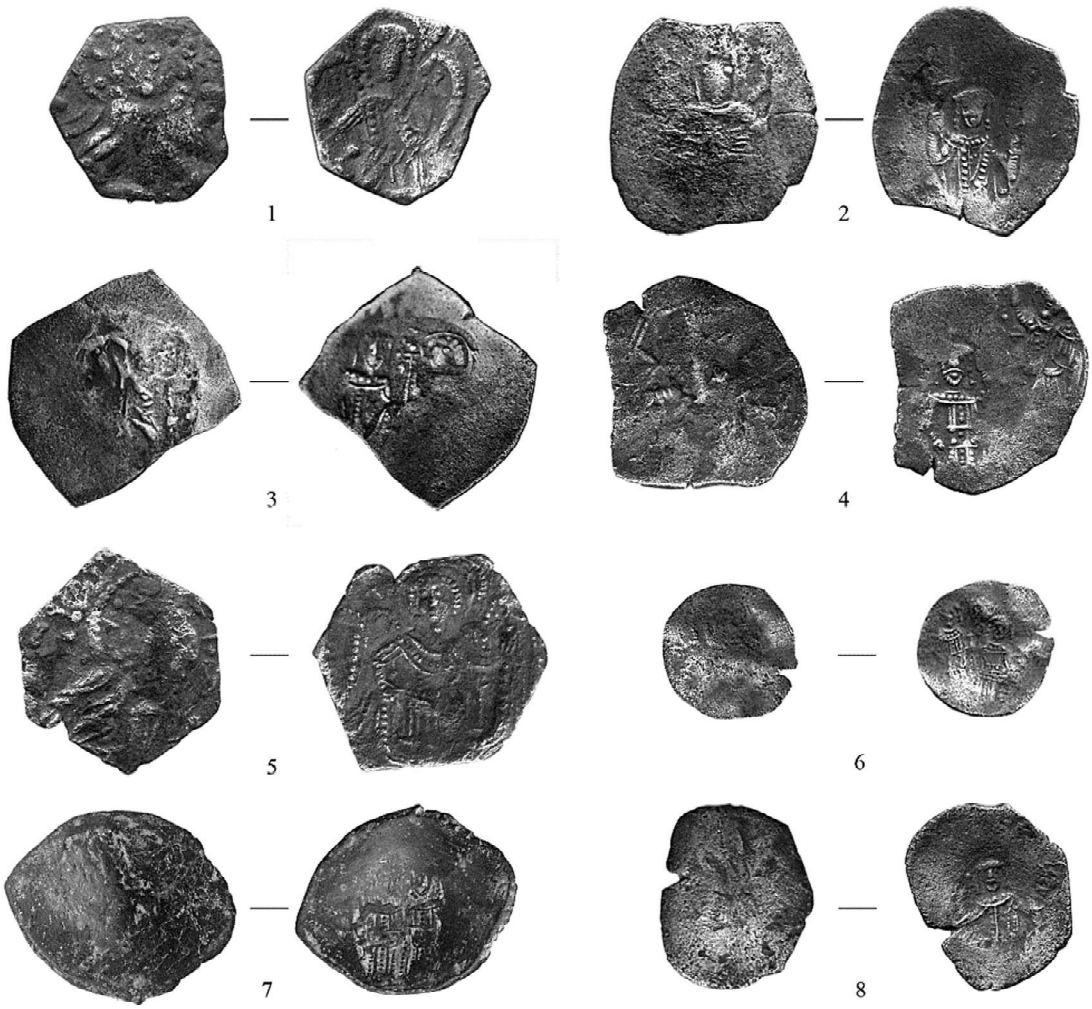

Рис. 3. «Болгарские» и латинские имитации византийских монет, лицевая и оборотная сторона, окрестности с. Холопычи, Локачинский район, Волынская область, Любомльский краеведческий музей: 1 — Латинская империя (1204–1261), тип «P», медь. Константинополь. Диам. — 15,3–14,9 мм, вес — 0,65 г; 2 — Латинская империя (1204–1261), маломодульная монета, тип «A», медь. Константинополь. Диам. — 20,5–18,2 мм, вес — 1,45 г; 3 — Латинская империя (1204–1261), тип «H», медь. Константинополь. Диам. – 21,9–16,3 мм, вес – 1,71 г; 4 — Латинская империя (1204–1261), тип «D» (?) Константинополь. Диам. — 23–19,4 мм, вес — 1,90 г; 5 — Латинская империя (1204–1261), тип «P», медь. Константинополь. Диам. — 20,2–17,1 мм, вес — 0,92 г; 6 — болгарская имитация, тип «C» (1202–1215), медь. Диам. — 21,9 мм, вес — 1,28 г; 7 — болгарская имитация, тип «C» (1202–1215), медь. Диам. — 27–22,2 мм, вес — 3,87 г; 8 — Латинская империя (1204–1261), маломодульная монета, тип «A», медь. Константинополь. Диам. — 19,2–15,4 мм, вес — 1,39 г.

обращения немногочисленных византийских монет эпохи Комнинов преимущественно на юге региона, то с начала XIII в. проникновение имитационного чекана как в южные, так и в северные земли становится более активным. Эта активность позволяет скорректировать наши представления о безусловном господстве «безмонетной» экономики в Восточной Европе вплоть до второй половины XIV в. В отношении территории современной Украины можно предположить, что обращение в ряде ее регионов имитационного и византийского чекана XIII в. уже в первой половине-середине XIV в. плавно сменяется появлением в экономике пражских грошей [70; 71], которые доминировали здесь вплоть до позднего средневековья.

---

[1] Авторы благодарят коллегу Е. М. Веремейчик за консультацию и предоставленную информацию.

[2] Авторы благодарят за уточняющую информацию коллегу А. А. Пескову.

[3] Благодарим коллег Ю. В. Мисько за информацию об этих находках и С. В. Пивоварова за возможность ознакомиться с их изображениями.

***

1. Бауер Н. П. История древнерусских денежных систем IX в. – 1535 г. П. Г. Гайдукова (изд.). Москва, 2014.

2. Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. Москва, 1956.

3. Янин В. Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. Москва, 2009.

4. Спасский И. Г. Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк. Ленинград, 1970.

5. Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. Свод археологических источников. Вып. Е4-4. Москва, 1962.

6. Кропоткин В. В. Новые находки византийских монет на территории СССР // Византийский временник. Т. 26. Москва, 1965. С. 166–189.

7. Noonan T. S. The Circulation of Byzantine Coins in Kievan Rus // Byzantine Studies - Études byzantines. Vol. 7: 2. Pittsburgh, 1980. P. 143–181.

8. Кистерев С. Н. Русское денежное обращение в трудах В. Л. Янина. Москва, 2004.

9. Стефанович П. С. Гривна как денежная единица: к спору «меховистов» и «металлистов» // Российский рубль: 700 лет истории. Материалы Международной научной конференции 25–27 апреля 2016 г. П. Г. Гайдуков (ред.). Великий Новгород, 2017. С. 19–24.

10. Кулешов Вяч. С. К проблемам реконструкции древнерусских денежных систем и денежного счета (критические замечания к статье П. С. Стефановича) // История: электронный научно-образовательный журнал. Вып. 8 (57) : Лаборатория историка: источник и метод. Москва, 2017; https://history.jes.su/s207987840001803-2-1 (консультация 1 октября 2017 г.).

11. Столярик Е. С. Очерки монетного обращения Северо-западного Причерноморья в позднеримское и византийское время (конец III – начало XIII в.). Киев, 1992.

12. Зоценко В. Н. Византийская монета в Среднем Поднепровье // Южная Русь и Византия: Сб. научных трудов (к XVIII Конгрессу византинистов). П. П. Толочко (отв. ред.). Киев, 1991. С. 57–79.

13. Пескова А. А. Малоизвестная коллекция находок из раскопок Д. В. Милеева в Киеве в 1908-1912 гг. (ОАВЕиС ГЭ, коллекция № 637) // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 65. Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 г. Д. Д. Ёлшин (ред.). Санкт-Петербург, 2012. С. 185–210.

14. Веремейчик Е. М. Отчет об охранных археологических раскопках 1990 г. на Черниговском посаде по ул. Коцюбинского, 52. // Научный архив Института Археологии Национальной Академии Наук Украины. Киев. Д. № 1990/150.

15. Коваленко Ю. А. Древнерусский Глухов (по материалам археологических разведок) // Деснинские древности. Вып. 5. Материалы межгосударственной научной конференции «История и археология Подесенья», посвященной памяти Ф. М. Заверняева. Е. И. Прокофьев (ред.). Брянск, 2008. С. 131–149.

16. http://theatron.byzantion.ru/topic.php?forum=14&topic=40&start=1 (консультация: 1 октября 2017 г.)

17. Берга Т. М. Монеты в археологических памятниках Латвии IX – XII вв. Рига, 1988.

18. Berga T. Bizantijas monētas Latvijā // Latvijas vēstures institūta žurnāls. No 2. Riga, 2011. Lp. 58–64.

19. Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T. Widawski M., Woęniak M. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Kleinpolen; Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Nakielski W. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Schlesien. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar. Bd. 4. Warszawa, 2013.

20. [Gumowski M.]. Kronika (Zielona, Wilków) // Wiadomoúci Numizmatyczno-Archeologiczne. T. 2. Kraków,

1910. S. 23, 31.

21. Wołoszyn M. Byzantinische Münzen aus dem 6.–7. Jh. in Polen // Byzantine coins in Central Europe between the 5th and 10th century. M. Wołoszyn (ed.). Moravia Magna: Seria Polona. Vol. 3. Kraków, 2009. S. 473–529.

22. Guruleva V., Musin A. Review on: Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T. Widawski M., Woęniak M. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Kleinpolen; Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Nakielski W. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Schlesien. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar. Bd. 4. Warszawa, 2013 // Notae Numiticae. Vol. 5. Kraków, 2015. P. 195–205.

23. Гурулева В. В., Мусин А. Е. Серебро Польской земли: новейший каталог средневековых монет на территории современной Польши (Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T. Widawski M., Woęniak M. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Kleinpolen; Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Nakielski W. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Schlesien. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar. Bd. 4. Warszawa, 2013) // Российский археологический ежегодник. № 5-6. Санкт-Петербург, 2015-2016. С. 266–274.

24. Gliksman A. Obieg monet bizantyjskich na terenie Wielkopolski w X-XI wieku // Slavia Antiqua. Vol. 44. Poznań, 2003. S. 97–119.

25. Бектинеев Ш. И. Денежное обращение на территории Беларуси в IX–XVI в.: нумизматические исследования. Минск, 2014.

26. Grierson Ph. Nummi Scyphati. The Story of a Misunderstanding // Numismatic Chronicle. Vol. 11. London, 1971. P. 253–260.

27. Marchev V., Wachter R. Catalogue of the Late Byzantine Coins. 1081–1453. Vol. 1: 1081–1261. Veliko Tarnovo, 2011.

28. Hendy M. Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261). Washington, D.C., 1969.

29. Metcalf D. M. Byzantinobulgarica: The Second Bulgarian Empire and the Problem of «Bulgarian Imitative» Trachea Before and After 1204 // The Numismatic Circular. Vol LXXXI. № 11. London, 1973. P. 418-421.

30. Metcalf D. M. Coinage in South-Eastern Europe. 820–1396. London, 1979.

31. Дочев К. Каталог на българските средновековни монети XIII-XIV век. Типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009.

32. Гурулева В. В., Федорова Т. Н. Шелонский клад первой половины XIII в.: византийские монеты и болгарские и латинские имитации // Эпиграфика и нумизматика. Вып. 19. Москва, 2015. С. 63–99.

33. Белецкий С. В., Пескова А. А. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии: Памяти Василия Дмитриевича Белецкого, 1919–1997. Сборник научных статей. С. В. Белецкий (ред.-сост.), А. Н. Кирпичников (отв. ред.). Т. 2. Санкт-Петербург; Псков, 1997. С. 129–138.

34. Демидко С. Ю. Микрорегионы «Изяславля» – Изяслава и «Изяславля» – городища: попытка сравнения // В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой. А. Е. Мусин (отв.-ред.), О. А. Щеглова (ред.-сост.). Труды ИИМК РАН. Т. XLVIII. Санкт-Петербург, 2017. С. 141–150.

35. Каргер М. К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957 г. Ленинград, 1976 // Рукописный отдел Научного архива Института истории материальной культуры РАН, Санкт-Петербург, Россия.

36. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. Москва, 1993.

37. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. 2-е изд. Москва, 2007.

38. Комар А. В., Хомайко Н. В. Збручский идол: памятник эпохи романтизма? // Ruthenica. Т. 10. Київ, 2011. С. 166–217.

39. Пивоваров С. Візантійска монета с Чернівського городища // Питания стародавньоп та середньовічноп історіп, археологіп та этнологіп: Зб. наукових статей. О. М. Масан, О. І. Сич (ред.). Т. 3. Чернівці, 1999. С. 154–159.

40. Гурулева В. В. Клад фрагментов византийских и имитационных монет XIII в. с территории Юго-Западной Руси // Девятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород, 18–22 апреля 2017 г. Тезисы докладов и сообщений. П. Г. Гайдуков и др. (ред. кол.). Москва, 2017. С. 39–41.

41. Коршенко А. Н. Находки скифатных монет на Мангупе // Шестая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, 20–25 апреля 1998 г. Тезисы докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 1998. С. 48–49.

42. Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гилльбера де Ланнуа // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 3. Одесса, 1853. С. 433–465.

43. Мусін А., Миронюк І. Торгові пломби Турне з Галича та надходження західноєвропейських тканин до Східної Європи в XIV–XV ст. // Галич. Збірник наукових праць. Вип. 2. Івано-Франківськ, 2017. С. 16–50.

44. Guruleva V. A Hoard of Bulgarian Imitative Coins of XII-XIII century from the Novgorod Region // Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Sofia, 22-27 August 2011. Vol. 2: Abstracts of Round Table Communications. Sofia, 2011. P. 97–98.

45. Янин В. Л., Хорошев А. С., Рыбина Е. А., Сорокин А. Н., Степанов А. М., Покровская Л. В. Работы в Людином конце Великого Новгорода (Троицкие XIII и XIV раскопы) // Новгород и Новгородская земля: история и

археология. Вып. 20. Великий Новгород, 2006. С. 5–16.

46. Селиванов А. В. Дневник раскопок в Старой Рязани // Труды Рязанской ученой архивной комиссии за 1888 г. Т. III. № 8. Рязань, 1889. С. 162–164.

47. Селиванов А. В. Отчет о раскопках в Старой Рязани // Труды Рязанской ученой архивной комиссии за 1888 г. Т. III. № 8. Рязань, 1889. С. 159–162.

48. Селиванов А. В. О раскопках в Старой Рязани и в древнем городке, известном в летописи под именем «Новый городок Ольгов» // Труды Рязанской ученой архивной комиссии за 1890 г. Т. V. № 3. Рязань, 1891. С. 31–36.

49. Гомзин А. А. Монеты из раскопок А. В. Селиванова 1888 г. на городище Старой Рязани // Краткие сообщения Института археологии РАН. Вып. 245: 2. Москва, 2016. С. 44–56.

50. Монгайт А. Л. Рязанская земля. Москва, 1961.

51. Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Отрывки В. Н. Бенешевича по истории Русской Церкви XIV в. // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. Т. 21. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1916. С. 48–70.

52. Русина О. Київська виправа Ґедиміна: текстологічний аспект проблеми // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. Т. 231. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. Львів, 1996. С. 147–157.

53. Пономарев А. Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII-XV вв. Москва, 2011.

54. Кулешов Вяч. С. Средиземноморье, Балканы и Восточная Европа: памятники монетного обращения еврейских общин (VIII–XIII века) // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 80: Белградский сборник: К XXIII Международному конгрессу византинистов (Белград, Сербия, 22–27 августа 2016 года). Санкт-Петербург, 2016 . С. 85–104.

55. Потин В. М. Клад брактеатов из Поднестровья // Нумизматика и сфрагистика. Т. 1. Киев, 1963. С. 109–127.

56. Чернышов К. М. Геральдическая составляющая изображений на брактеатах Хотинского клада (конец XII — начало XIII века) // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 80: Белградский сборник: К XXIII Международному конгрессу византинистов (Белград, Сербия, 22–27 августа 2016 года). Санкт-Петербург, 2016 . С. 219–232.

57. Potin V. M. (†),Tschernyschow K. M. Der Münzfund von Chotin. Bestandskatalog der Exemplare im Münzkabinett der Staatlichen Ermitage St.Petersburg. Hamburg, 2018 (в печати).

58. Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков: (Историографический очерк). Ереван, 1962.

59. Stepaniv J. [Dashkevych Y]. L'époque de Danylo Romanovic (milieu du XIIIe siĕcle) d'après une source karaite // Harvard Ukrainian Studies. Vol. 2, No 3. 1978. P. 334–373.

60. Дашкевич Я. Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIVст.) // Караїми Галича: історія та культура. Матеріали міжнародної конференції (Галич, 6–9 вересня 2002 р.). Додаток. Львів; Галич, 2002. С. 164–192.

61. Дашкевич Я. Р. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали. Львів, 2005. С. 74–91.

62. Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 10. 2006. С. 112–121.

63. Дашкевич Я. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2007. С. 35–61.

64. Кочубей Ю. М. Ярослав Дашкевич і питання національних меншин в Україні // Східний світ. № 14. Львів, 2016. С. 18–22.

65. Пуцко В. Г. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII–XIII вв. // Byzantinoslavica. Vol. 57. Prague, 1996. С. 376–390.

66. Пуцко В. Г. Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров // Byzantinoslavica. Vol. 59. Prague, 1998. С. 317–319.

67. Пуцко В. Г. Бронзовый киотный крест из из Херсонеса (византийско-киевская металлопластика начала XIII в.) // Византийский Временник. Т. 58 (83). Москва, 1999. С. 165–171.

68. Ивакин Г. Ю., Пуцко В. Г. Киевский каменный рельеф с изображением Евстафия Плакиды // Российская археология. № 4. Москва, 2000. С. 160–168.

69. Пуцко В. Г. Северо-Восточная Русь и Никея (исторический фон Георгиевского собора в Юрьеве-Польском) // Рождественский сборник. Вып. 15. Ковров, 2008. С. 36–42.

70. Хромова І. Європейські монети в українському грошовому обігу XIV – поч. XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Вип. 16. Київ, 2009. С. 180–189.

71. Козубовський Г. А. Про деякі економічні наслідки походів Гедиміна 20-х рр. XIV ст. // Археологія. № 3. Київ, 2015. С. 33–43.

Ірина ЛУЦИК ***(Львів)***

ЧЕРЕПИ, ПРОБИТІ ЦВЯХАМИ З ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

Знахідки черепів, що пробиті цвяхами, попри те, що загалом є нетиповими, назвати малочисельними складно. На території княжого Володимира-Волинського більшість із них було знайдено неподалік міського валу, як у межах, так і за межами укріпленого міста, на місці при церковних кладовищах, у сакральних спорудах (рис. 1). Натомість, на околицях їх відкрито в Зимному, Устилузі, Дубниках, Микуличах, Вуйковичах (Залужне), Біличах та Житані (рис. 2; табл. 1) [35;36;37; 1. С. 1008–1010; 6. С. 46;]. Інформація про них практично відсутня та, в основному, базується на свідченнях місцевих жителів, а отже, є малодостовірним джерелом. Трохи більше відомо про знахідки таких черепів у м. Любомлі. В 1928 р. на місці колишньої пожежної частини (зараз вул. Української Армії) у викопаній під фундамент траншеї виявили череп, пробитий кованим цвяхом (рис. 20). Там же виявили людський скелет довжиною понад 2 м. А в 1990-х тут знайшли енколпіон XII ст. За свідченням місцевого старожила колись на цьому місці було кладовище при церкві Різдва Пресвятої Богородиці.

Такі ж черепи викопали в 60-х роках XX ст. при будівництві двоповерхових будинків № 2 і № 4, на вул. Тильній (тепер вул. Н. Ужвій). Виявив їх краєзнавець, вчитель історії СШ №1 – Остапюк Дмитро Олександрович. Як відомо, на місці знахідок до кінця 18 ст. було кладовище Свято Михайлівської церкви [52][1]. Це поки найвіддаленіша від Володимира-Волинського місцевість, де виявили аналогічні артефакти.

Археологічні джерела

Найінформативнішими ж матеріалами до питання локалізації розглянутих черепів є публікації, присвячені дослідженням А. Прахова 1886–1887 рр. Так, під час розкопок в с. Федорівка, на правому високому березі р. Луги, в ур. Стара Катедра, в нартексі шестистовпового, триапсидного храму XII ст. (рис. 3) дослідник виявив, що «Все подполье бабинца занято склепами, судя по кирпичу, сь котораго они сложены, более поздняго происхожденія. Склеповь на небольшом пространствс бабинца 7, ширина ихь оть 14 вер. до 3 $^{1}/_{2}$ арш., длина же и глубина вссхь склепов одинакова: 3 $^{1}/_{2}$ арш. и 1 арш.»[2]. У них, вперемішзі сміттям, знаходилися людські кістки. В крайній могилі під північною стіною нартексу не в анатомічному порядку лежав кістяк людини, череп якої пробито на тім'ї великим чотирьохгранним цвяхом з масивною широкою голівкою. Покійний був у старшому віці, на що вказували вже зрослі кістки черепа. Як зазначив сам автор досліджень, гробівці були пізнішого часу [6. С. 46; 1. С. 1008]. В ході подальших археологічних розкопок, які проведено в 1975 р., встановлено точну хронологію вищезгаданих усипальниць, котрих на момент досліджень збереглося лише п'ять. Як зазначив керівник розкопок П. Раппопорт, тотожна техніка кладки, будівельний розчин та стратиграфія гробниць дозволяє віднести їх до часу побудови храму – другої половини XII ст. Усі виявлені там поховання були жіночими [30. С. 261–262].

Пошуки Михайлівської церкви, яка згідно літопису, стала місцем останнього спочинку князя Войшелка (*?–† 1268) [29. Стлб. 863–880], стали причиною того, що А. Прахов розпланував розкоп поблизу кам'яної плити та дерев'яного хреста (рис. 4), на верхівці пагорба в ур. Михайлівщина, за місцевими переказами саме там і був похований князь. На глибині близько 1,5 м натрапили на підземне склепіння, що складалось із грубої та тонкої цегли перекладеної вапняним розчином рожевого кольору. В усипальниці лежали розкидані кістки, а череп покійного був пробитий на тім'ї грубим цвяхом, який знаходився поруч. Слідів домовини не виявлено [1. С. 1009–1010]. Проведені в 1955 р. дослідження під керівництвом М. Каргера, підтвердили існування на цьому місці невеликої, погано збереженої споруди, ймовірно саме усипальниці (рис. 5), що була складовою Михайлівського храму чи розташовувалась поруч [17. С. 22][3]

В 30-х роках XX ст. черепи, пробиті цвяхами, знаходили як разом із кістяками, так і розрізнено, де вони лежали порозкидані, зі слідами порубань, в шарі вугілля й попелу; поруч із ними знаходили енколпіони й образки, наконечники стріл, списів та биту кераміку («Луцький тракт»). Разом із поржавілою зброєю такі черепи знайдено і в с. Дубники[4] [37. С. 204, 223]. Фрагментарні відомості стосовно їхньої стратиграфії дозволяють віднести знахідки попередньо і загалом до культурного шару XIII–XIV ст., але не до якогось конкретного об'єкту. Про можливий зв'язок останків, наприклад, із побоїщем, свідчить і місцевий топонім Гвалтовщина, в с. Микуличі, де знайшли череп пробитий цвяхом [36. С. 87; 37. С. 190]. А знахідка аналогічного черепа в літописних Житанях[5] [29. Стлб. 840–863] додала дослідникам впевненості в тому, що поява пробитих цвяхом черепів є наслідком нападів татар на Волинські землі в XIII ст. [6. С. 46;

36. С. 87; 35. С. 34–35]. На цих засадах сформувалась перша, так би мовити, експансійна теорія походження подібних артефактів. Згодом поділили цю думку О. Ратич, В. Каргалов, Д. Хрустальов та М. Кучінко [31. С. 8; 15. С. 127; 34. С. 189; 16. с. 405].

№ п/п	Локація		К-сть черепів, примітки	Джерело
	Стара назва	Сучасна назва		
м. Володимир-Волинський				
1.	вул. Сокальська, садиба пана Зубовича	вул. Сокальська	2, виразний довгоголовець	Цинкаловський, 1935, с. 88–87; 1937, с. 206–207; МІТШ. Інвентар VII, 1935; Дверницький, 1887, с. 46; Археологическія разысканія, 1886, с. 1008–1010; Ковальский, 1959
2.	вул. Водопійна, цвинтар Спаського монастиря	вул. Князя Романа	1 череп, виразний короткоголовець	
3	вул. Водопійна	вул. Князя Романа	1 череп пробитий цвяхом у тім'я, знайдений разом з череп'ям XIII ст.	
4.	вул. Криволуцька, садиба пана Квєцінського	-	кілька черепів	
5.	вул. Криволуцька, садиба пана Мауса	-	-	
6.	ур. Шкартані та «Шкартанський шлях»	р-н вул. О. Пчілки та Візенської; на перетині вул. Т. Шевченка та М. Грушевського	кілька черепів	
7.	вул. Островецька, садиба пана Цинкаловського	вул. 20-го Липня, 7	1 череп	
8.	вул. Островецька, садиба Чарановських	вул. 20-го Липня	кілька черепів	
9.	Горбок біля млина Паєвського	перетин вул. 20-го Липня та Привокзальної	1 череп, довгоголовець	
10.	Городи біля залізничної рампи	вул. Привокзальна	кілька черепів	
11.	вул. Малоостровецька, садиба пана Шільмана	вул. Карбишева	кілька черепів	
12.	ур. Михайловець біля дерев'яного хреста	вул. Київська біля хреста	кілька черепів; 1 череп під склепінням якоїсь споруди	
13.	ур. Лозівщина	Біля церкви Юрія на Валах	-	
14.	Біля залізничного водотягу	-	кілька черепів	
15.	ур. Провалля	лівий берег р. Рилавиці до вул. Луцької	-	
16.	ур. Апостольщина	між вул. Гайдамацькою та 20-го Липня	-	
17.	Луцький тракт	-	кілька черепів; серед румовища та зброї	
18.	**с. Федеровівка** ур. Стара Катедра	-	кілька черепів; 1 череп в храмі	
19.	**с. Зимне** за стіною замку, на місці місцевого притулку	-	7 черепів пробитих в тім'я і скроню	Цинкаловський, 1937, с. 228
20.	**м. Устилуг** недалеко замкових воріт	-	-	Цинкаловський, 1935, с. 88

21.	**с. Дубники** ур. Закривець (Закривань, Закривень)	-	кілька черепів; із залізними цвяхами до 25 см; поржавілі мечі і шаблі, наконечник спису	Цинкаловський, 1937, с. 190, 223; 1984, с. 368
22.	**с. Микуличі** ур. Гвалтовщина	-	1 череп; кілька черепів	Цинкаловський, 1937, с. 190; 1935, с. 88; 1986, с. 91;
23.	**с. Вуйковичі**	-	кілька черепів	Терський, 2010, с. 199
24.	**с. Біличі** ур. Залонщина, на валі	-	1 черен пробитий в тім'я	Цинкаловський, 1937, с. 216; 1984, с. 97
25.	**с. Житані**	-	-	Цинкаловський, 1935, с. 88; Дверницький, 1887, с. 46
26	**м. Любомль**	Вул. Н. Ужвій та Української Армії	3 черепи пробиті цвяхами	Остапюк О., 2003

В 1935 р. Музей Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові купив два черепи з Володимира-Волинського, що були пробиті цвяхами (інв. № 25137–38) на тім'ї і скроні, з вул. Водопійної та Островецької відповідно (рис. 6; 7) [13; 26. С. 262]. «Один із них, круглий майже, як куля, має вбитий у тім'я довгий цвях ковальської роботи з невеликою головкою, – він виліз на кілька центиметрів аж через піднебіння. Другий мав первісно коротший цвях у виску, але в цьому місці він був зломаний, певно, коли його вбивали, так, що зробилася більша діра, і цвях не держиться в ній тісно. Обидва цвяхи мають на собі сліди дерева» [26. С. 264]. В 1940 р. їх передали в фонди Львівського історичного музею де вони і зберігаються дотепер під інвентарним номером – ЛІМ КР 23497[7].

Після поверхневого огляду черепів, нами встановлено, що в обох них відсутні як нижні щелепи, так і згадані цвяхи. На черепі з вул. Островецької по всьому периметру правої скроні, де власне й знаходиться наскрізний отвір, чітко виражена пляма, утворена, найімовірніше, в результаті водної ерозії. Як наслідок відбулося потоншення скроневої кістки, що призвело до появи там діри (рис. 8). Жодних слідів колючої травми на черепі не виявлено, а отже, розглядати його як один із таких, що був пробий цвяхом не можна. Натомість, із піднебіння черепа з вул. Водопійної все ще стриміла частина цвяха, котра міцно зафіксувалася в моноліті землі, що заповнила черепну коробку внаслідок пошкодження лобної та тім'яної кістки. В цьому ж моноліті чітко простежувався вертикальний отвір, що залишився від зображеного на фото цвяха.

Для того, щоб встановити головні антропологічні особливості даного черепа, слід було здійснити фаховий антропологічний аналіз, в результаті якого ми намагалися отримати відповіді на низку питань: у який спосіб було завдано травму і чи її було завдано взагалі; якою була травма – прижиттєвою чи посмертною.

Антропологічний аналіз

Зверху на мозковій коробці черепа з вул. Водопійної (рис. 9) розташований отвір підтрикутної форми (85Ч85Ч97 мм), що охоплює задню частину лобної та медіальні поверхні обох тім'яних кісток. Від його краю на лобній кістці латерально ліворуч відходить тріщина (5,7 см довжиною). Дорсальна частина черепа деформована внаслідок тріщини, що проходить від середини заднього краю вказаного дефекту на лівій тім'яній кістці вздовж сагітального шва до лівого лямбдоподібного шва. Краї даного дефекту затерті, очевидно, посмертно. Ще два поверхневі пошкодження меншого розміру розміщуються ліворуч на коронарному та лямбдоподібному швах, також посмертні.

За морфологічними особливостями будови черепа вдалося встановити, що він належав чоловіку у віці 30–40 років. Череп брахікранний, черепна коробка сфеноїдної форми, орбіти низькі. За носовим індексом для чоловіка характерна лепроринія (вузьконосість), за верхньо-лицевим – мезогнатність (профілювання обличчя помірне). Потиличний горб – 2 б., соскоподібні виростки великі. Через помірну посмертну деформацію черепа вдалося виконати лише частину краніологічних вимірів (табл. 2). Носова перегородка частково зруйнована посмертно та викривлена праворуч, по краю грушовидного отвору спостерігається

невелике заглиблення.

Череп характеризується вираженою помірною батрокефалією. Посилення судинного візерунку на внутрішній поверхні черепа, та розростання в правій менінгіальній судині, що спричинило її розширення могли виникнути внаслідок підвищення внутрішньочерепного тиску (інтерцеребральної гіпертензії) чи при формуванні аневризми. За життя покійний страждав на анемію, відчував наслідки холодового чи паразитарного стресу, хворів на риніт, гайморит, стоматит, пульпіт, пародонтоз, карієс. На поверхні черепа фіксуються деякі зміни, які частково можна розглядати як наслідок побутового чи міжособистісного травматизму від ударів в потилицю та обличчя, також помітна травма в результаті різкого повертання голови [Детальніше див. 23].

Всередині черепної коробки в моноліті ґрунту виявлено чотиригранний цвях довжиною 10, 5 см (рис. 10), який проходив наскрізь від правого горба лобної кістки крізь градчастку кістку до внутрішнього заднього краю піднебіння (рис. 11). В ході антропологічної експертизи було видалено ґрунт із черепної коробки, в результаті чого встановлено, що цвях не дотикався до поверхні кісток черепа. На краях та внутрішній поверхні поруйнованих кісток основи черепа відсутні патологічні перімортальні зміни, які могли б свідчити про завдавання травми даним предметом живій людині. Саме ж розташування цвяха було зміщене латерально під вагою грунту. Очевидно, цвях потрапив у пошкоджену черепну коробку випадково під час руйнування поховання чи його перевідкладення. Наявність дрібних фрагментів деревини на поверхні цвяха дозволяють припустити, що ним могли збивати труну. Що ж стосується отвору (близько 1,2 см діаметром – (рис.12)), який розміщувався майже перпендикулярно всередині моноліту ґрунту, то його край зверху має легкі сліди іржі, а виник він вже після вилучення черепа з поховального середовища; його згладжені краї, ймовірно, рукотворного походження. Таким чином, немає жодних підстав припускати ритуальне походження даної знахідки, а розташування цвяха є результатом постмортального антропогенного втручання [23. С. 1–3]. В заповненні черепної коробки також виявили невеличкий фрагмент кераміки XII–XIII ст., шматки заліза від цвяха та вугілля.

Таблиця 2. Краніометричні дані

Краніометрія

1.Поздовжній діам.	173
1в. П.д. від офріона	172
8. Поперечний діам.	165
5.Довж.осн.черепу	96
9.Наймен.шир. чола	97
10.Найб. шир.чола	149
11.Шир.осн.черепу	88
12.Шир.потилиці	117
31. Потилична хорда	102
7.Довжина потиличного отвору	37
16. Ширина потиличного отвору	33
Вигин потилиці	18
45. Виличний діаметр	141
40. Довжина основи обличчя	88
48. Верхня висота обличчя	73
43. Верхня ширина обличчя	111
46. Середня ширина обличчя	101
61. Ширина альвеолярної дуги	63
62. Довжина піднебіння	36
63. Ширина піднебіння	35
55. Висота носа	55
54. Ширина носа	23
51.Ширина орбіти	44
52.Висота орбіти	31
Бімалярна ширина fmo-fmo	107
Вис.назіона над fmo	15
zm* хорда	98
Вис.sosp над zm*	25
SC.Симотична ширина	9
SS. Симотична висота	5
MC.Максило- фронтальн.ширина	21
MS. Максило-фронтальн.висота	11
Г.либина іклової ямки	3
Вис.вигину виличн. кістки	9
Ширина виличної кістки	47
32.< профілю чола від n - < від g	93 83
73.<середньої частини обличчя	75
74.<альвеолярн. частини обличя	84
75(1).<виступання носа	62
Надпереніссся (за Мартіном 1-6)	3
Надбрівні дуги (1-3)	2
Зовнішньо-потиличний горб(за Брока 0-5)	3-4
Сосководібний відросток (1-3)	2,5
Передньо-носова ость (за Брока 1-5)	1,5
Індекси	
8:1	95,4
9:8	58,8
10:8	90,3
9:10	65,1
52:51	70,5
54:55	41,8
9:45	68,8
45:8	85,4
48:45	51,8
63:62	97,2
40:5	91,7
MS:MC	52,4
SS:SC	55,6

Рис. 1. Топографія черепів, пробитих цвяхами, в Володимирі-Волинському.

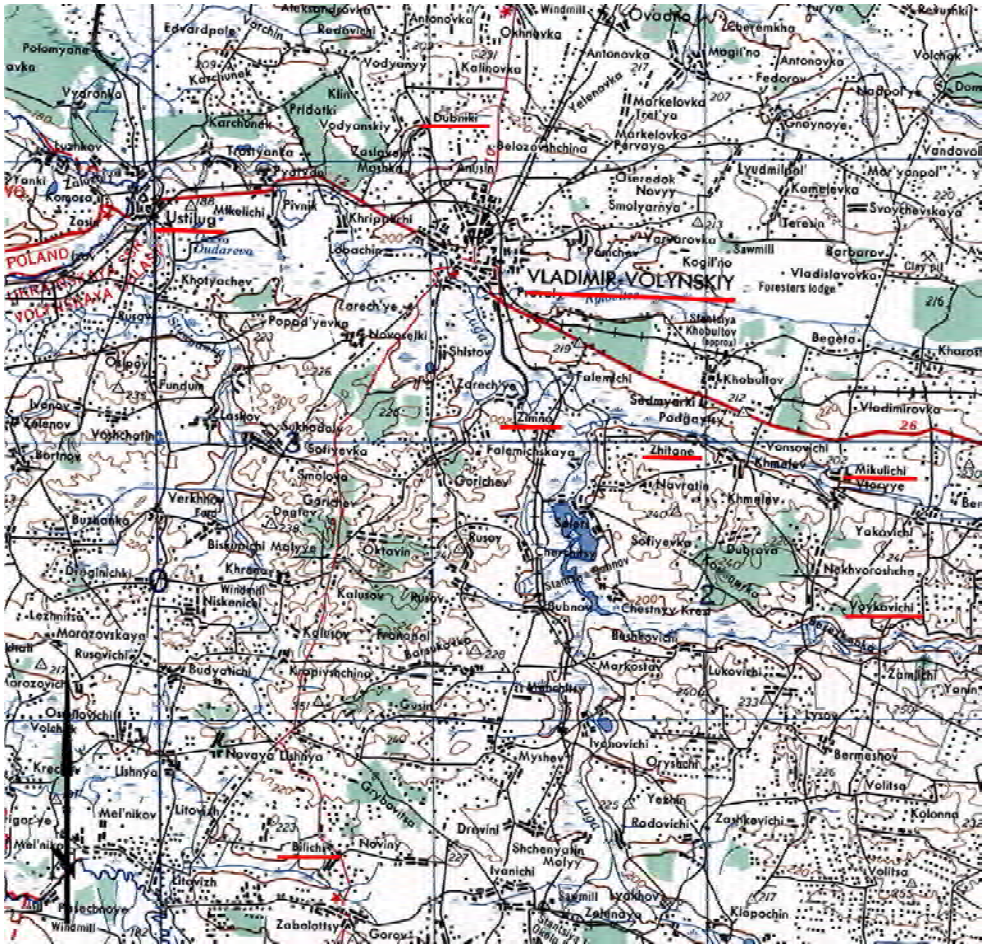
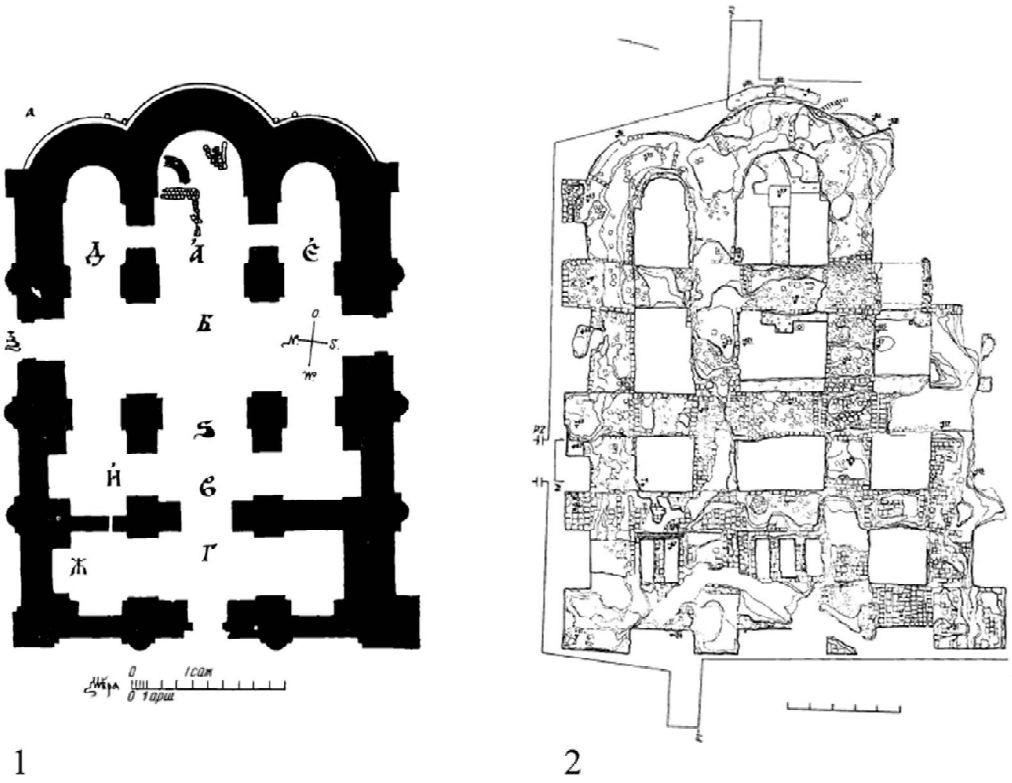

Рис. 2. Знахідки черепів, пробитих цвяхами, на околицях Володимира-Волинського.

1 2

Рис. 3. План храму «Стара Катедра» за розкопками: 1 – А. Прахова в 1886 р.; 2 – П. Раппопорта в 1975 р. За П. Раппопортом [30. С. 255; 257].

Рис. 4. Хрест на пагорбі в ур. Михайлівщана.

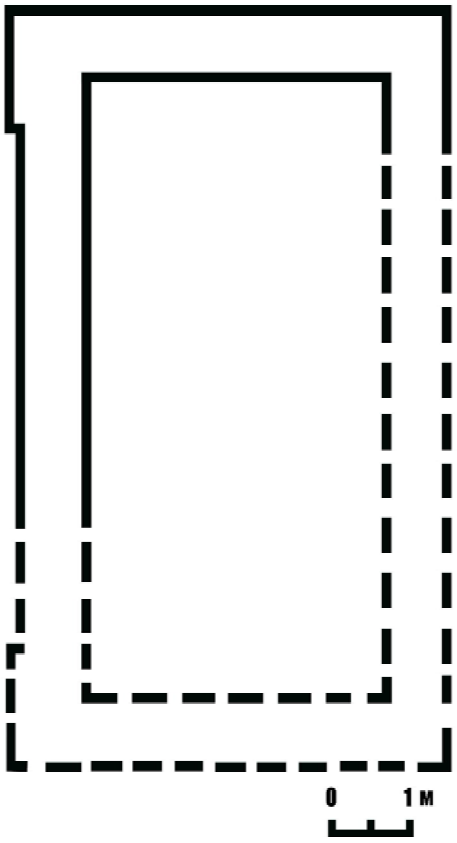

Рис. 5. План споруди, ймовірно усипальниці в ур. Михайлівщина. За С. Терським [32. С. 37].

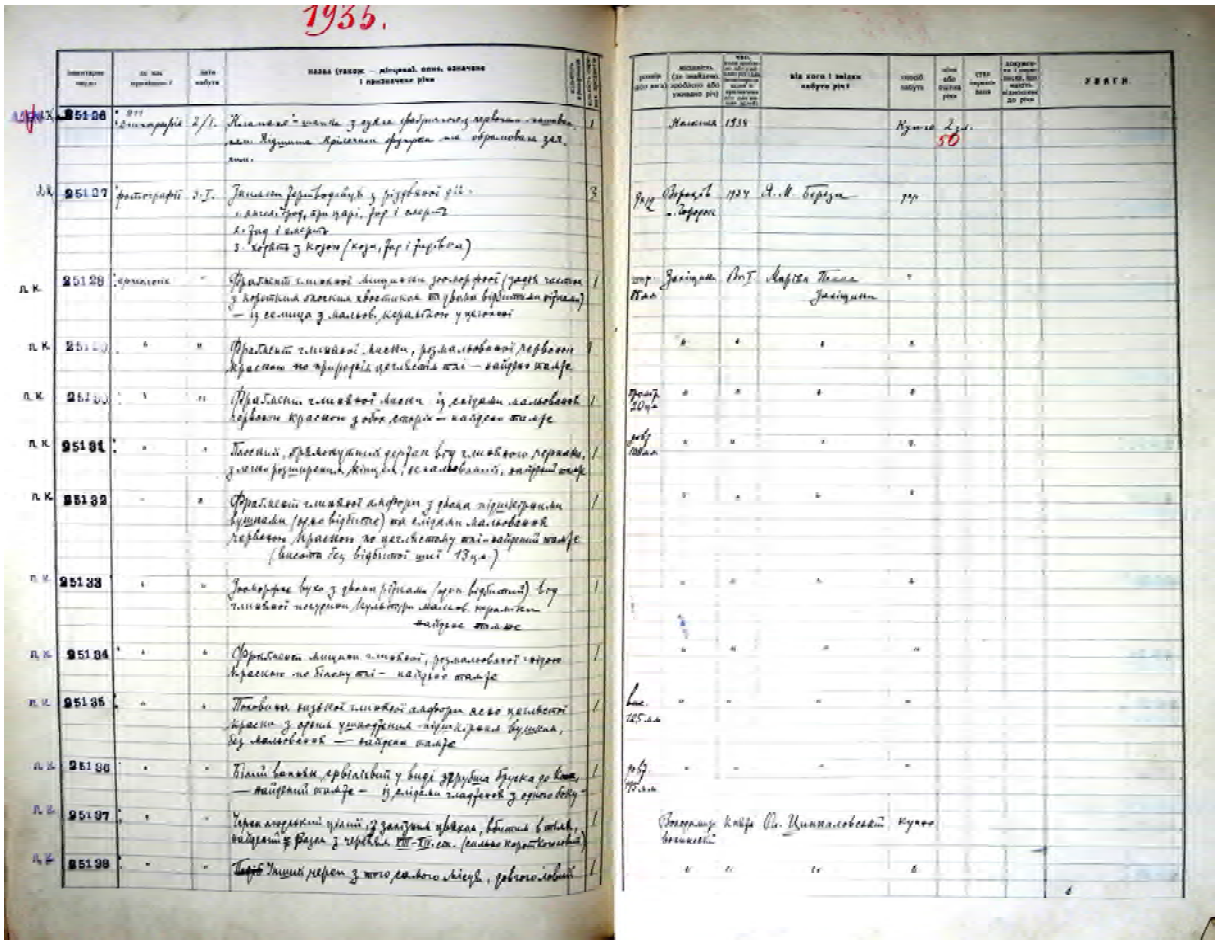

Рис. 6. Запис в інвентарній книзі про надходження черепів, що пробиті цвяхами, в фонди Музею Наукового Товариства у Львові. [13].

Рис. 7. Черепи пробиті цвяхами з Володимира-Волинського: ліворуч з вул. Водопійної, праворуч з вул. Островецької. Фото зберігається у Львівському історичному музеї.

Рис. 8. Череп з вул. Островецької. Зберігається у фондах Львівського історичного музею. Інвентарний номер МНТШ–25138.

Рис. 9. Череп з вул. Водопійної. Фонди ЛІМ КР–23497.

Рис. 10. Кований цвях з заповнення черепа з вул. Водопійної.

Рис. 11. Розташування цвяха всередині черепа.

Рис. 12. Розташування цвяха в порожнині черепа відносно отвору в моноліті грунту.

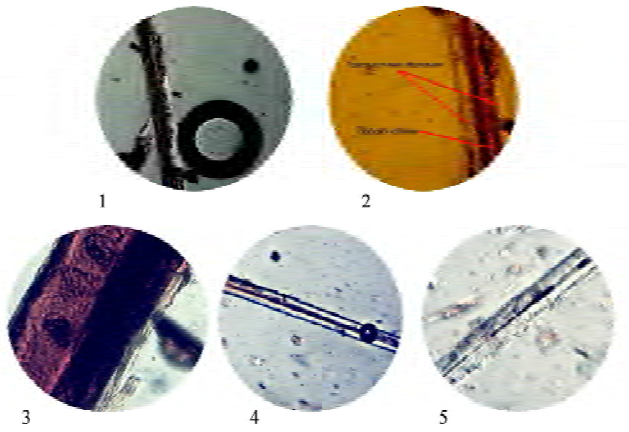

Рис. 13. Клітини провідної тканини (флоеми) під мікроскопами 1,2,3,4,5.

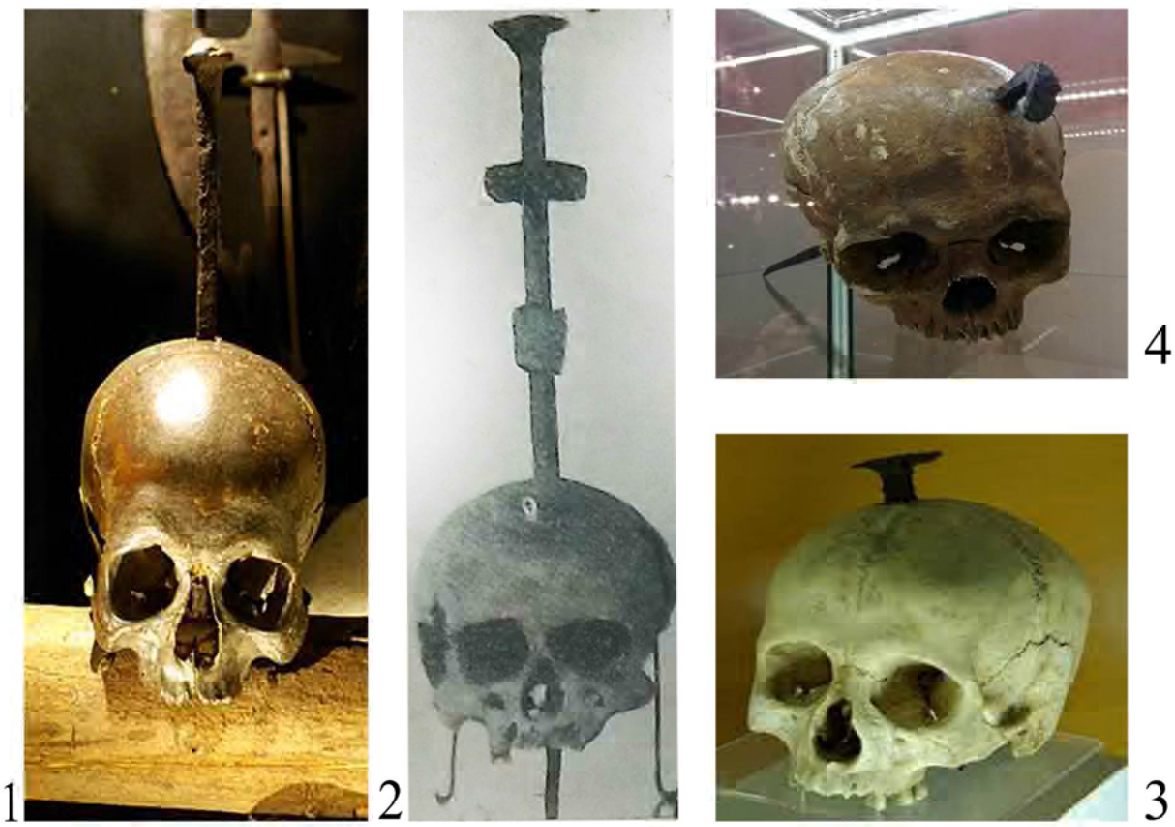

Рис. 14.Черепи, пробиті цвяхами, з території Західної Європи: 1 – Грасброку (Гамбург); 2 – Дігернфурту; 3 – Пуіг Кастельяр; 4 – Пйоткова Трибунальського.

Рис. 15. Першомученик Юліан (Іуліан). [Manuscript. Vat. Gr. 1613. Fol. 374.]

Рис. 16. Першомученица Енграція. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vidas-santas.blogspot.com/2013/04/santa-engracia-virgen-y-martir.html

Рис. 17. Мініатюра Яіла та Сисара. [Jael ofreciendo leche a Snsara; Jael matando a Snsara, Salterio de la Reina Marna Tudor, c. 1310–1320, Londres o Westminster, Inglaterra. Londres, The British Library, Ms. Royal 2B VII, fol. 33]. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.ucm.es/bdiconografiamedieval/jael-y-sisara

Рис. 18. Мініатюра Яіла та Сисара. [Illustration eines unbekannten Autor des Buches «Heilsspiegel» Jael tцtet Sisera. Westfalen, 1360 г. Die Staatsbibliothek, Darmstadt]. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.ucm.es/bdiconografiamedieval/jael-y-sisara

Рис. 19. Мініатюра Яіла та Сисара. [Jael ofreciendo leche a Sнsara; Jael con estaca y mazo mata a Sнsara; Jael con el mazo muestra a Barac el cuerpo de Sнsara. Biblia Morgan, c. 1244–1254, Parнs, Francia. Nueva York, The Pierpont Morgan Library, Ms. 638, fol. 12v]. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.ucm.es/bdiconografiamedieval/jael-y-sisara

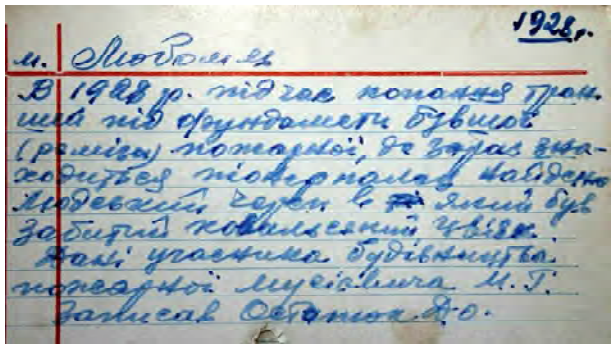

Рис. 20. Запис Д. О. Остапюка про знахідку черепа, пробитого цвяхом, у м. Любомлі. З особистого архіву О. Остапюка.

Дендрологічний аналіз

Як уже згадувалося, 10, 5 см кований цвях по всій поверхні вкритий фрагментами деревини. Декілька із них вилучили для проведення дендрологічного аналізу. Шматок мацерованого дерева розчепили на окремі клітини – довгі і вузькі трубки, себто провідні клітини. На це вказують помітні при збільшенні мікроскопа товсті клітинні оболонки та досить широкий просвіт клітини. У клітин ксилеми (деревини) ці оболонки повинні зафарбовуватися реактивом флороглюцином у малиновий колір через обов'язкову наявність в них лігніну – речовини, яка надає твердості деревині. Але в даному зразку такого зафарбування не відбулося. Помітні складні ситовидні поля на торцевих стінках сусідніх клітин можуть бути тільки в провідних клітин флоеми (лубу) (рис. 13). Отже, взятий на експертизу, фрагмент деревини найімовірніше не є ксилемою (деревною тканиною), натомість є флоемою (провідною тканиною, клітини якої не дерев'яніють). Найшвидше це був луб таких порід дерева як: дуб, верба чи осика (тополя). Більш точно визначити породу дерева, з огляду на вище зазначене, не можливо, водночас можемо стверджувати, що зразки не належать до хвойних порід дерев [14].

Виходячи із вище зазначеного, важко сказати щось про походження розглядуваного цвяха, проте наважимося лише обережно припустити, що він міг скріплювати саван із кори дерева, котра, швидше за все, зі стовбура дерева відділялась разом із лубом. Практика поховання в савані і з кори зустрічалася на території Південної Русі, що відзначав О. Моця [24. С. 37].

Зважаючи на ту обставину, що обидва опрацьовані черепи з Володимира-Волинського не підлягають під категорію таких, що були пробиті цвяхами, то й розглядати їх в контексті даного питання не варто. Проте, це не означає, що подібна практика на території Волині не була поширеною, тим паче, що її топографія за О. Цинкаловським була настільки поширеною. Подібні пам'ятки відомі й на теренах Західної Європи.

Власне говорячи про аналогії, варто зауважити, що хронологія та географія поширення таких знахідок за межами Волинського князівства є доволі строкатою. Черепи, пробиті цвяхами, віднайшли також в Іспанії, Франції, Німеччині та Польщі (рис. 14). Найраніше датованими – кінець III – початок II ст. до н. е. є знахідки з Пуіг де Сант Андреу (Улястрет) та з Пуіг Кастельяр, що в північній Іспанії. Завдані у насильницький спосіб травми, топографія артефактів вказали на те, що вони відігравали роль вигранних у бою трофеїв, що притаманне для кельтських чи галльських племен того часу [42; 45. S. 267–276]. Хоча деякий час їх інтерпретували як результат повторного вбивства [21].

Середньовічний християнський некрополь розкопали у 1935 р. в іспанському Агвілярі. Кінцівки деяких небіжчиків були прибиті кількадцятьма довгими цвяхами до домовини; найдовші цвяхи забито у голови.

Схожі поховання виявили неподалік, на єврейському кладовищі у Сігуенса [26. С. 263; 40. S. 11–12]. Поховання з головами, пробитими цвяхами, відкопали також в Ель-Педрегаль, та Кармона. У Франції їх знайшли в Фос-сюр-Мер та Пенелле; тут їх інтерпретують, як боротьбу із вампіризмом [40. S. 16]. Прийнято вважати, що в такий спосіб стратили пірата у Грасброку (Гамбург) в XIV ст., котрий увійшов в історіографію під прізвищем – Клаус Штертебекер [48]. Декілька схожих черепів знайшли на території Польщі в Івно, Кракові, Пйотркові Трибунальському та Дігернфурті. [46. С. 98; 41. S. 169; 49. S. 149–150; 26. С. 264]. На цвяху останнього, як і на Володимиро-Волинських збереглись залишки дерева [26. С. 264].

Хронологія та походження цих видів пам'яток є доволі не однозначною, навіть дискусійною. Звикло ж їх розглядають через призму трьох основних концепцій: боротьбу з непроханими гостями із потойбіччя, страту ворогів або злочинців. Не виключено, що кожна із вище окреслених обставин могла мати місце в тій чи іншій мірі, особливо, якщо врахувати локальні особливості вищезгаданих регіонів. Але якщо в Польщі знахідки черепів із цвяхами є розрізнені та поодинокі, то на Волині вони вирізняються доволі щільним скупченням, а їхня присутність в храмових спорудах наразі виступає регіональною особливістю.

Я. Пастернак висловив [26. С. 262–264], а згодом С. Терський, О. Мазур, Т. Подоляка підтримали його думку, що виявлені у Володимирі-Волинському та на його околицях черепи із цвяхами є результатом боротьби місцевих жителів з упирями [22. С. 302–317]. Архаїчний образ упиря (або ж опиря, вупиря, лупиря, відьмака, знахара, покійника, який приходить) був наділений багатьма магічними властивостями та не меншою кількістю способів, у який від нього можна було спекатися. Отже, щоб позбутися упиря необхідно: забити йому осиковий кілок у серце, груди, карк, потилицю, голову, значно рідше цвях (один із перелічених варіантів); повернути тіло покійного долілиць, прибити до труни; відтяти голову та поставити її поміж ніг; зв'язати кінцівки покійного терновим чи глодовим гіллям, застелити тіло будяками; притиснути його важким камінням; підтяти жили на ногах; четвертувати; вставити в щелепу камінь, цеглу або ж монету; провести обряд екзорцизму; розсипати мак чи голки в труні; поховати разом з півнем; якщо вище згадане не допомагає, то спалити, тощо [3. С. 159–174; 4. С. 64–84; 17. С. 118–121; 10. С. 498–504; 33. С. 512–526; 2. С. 250–267; 46; 50. S. 43–66; 49. S. 143–156].

Доволі неоднозначними є відомості про те, чи ховали упирів на прицерковних кладовищах і чи брали священнослужителі участь в обрядах їхнього знешкодження. В етнографічних джерелах XIX та XX ст. зустрічаємо як підтвердження цьому [3. С. 162–164] так і заперечення [3. С. 164–165, 167–168; 41. S. 168;]. Ймовірно, що в такому випадку велику роль відіграє різниця між живими упирями та упирями покійниками. Оскільки, останніх визначали за упирів після похорону, що здійснювався за всіма християнськими канонами, то й місце його спочинку після усіх запобіжних заходів, як помітно з вищезазначених етнографічних матеріалів, швидше всього залишалося незмінним. Хоча зустрічаємо й відомості про те, що не завжди ці заходи допомагали, тому траплялися випадки коли тіло ймовірного упиря, викопували та переносили «за границу» [4. С. 69]. Відлучених від церкви (самогубці, єретики та прокляті, які, також, відносяться до категорії упирів) [22. С. 314] традиційно ховали за межами кладовища. До категорії «нечистих небіжчиків» зараховували й не хрещених, бо «Коли хтось не вродиться з Води й Духа, не спроможний увійти в царство Боже» [11. 3:1-15]. Через заборону ховати останніх на прицерковних кладовищах, виникла практика таємного захоронення передчасно народжених (мертвих), а отже нехрещених дітей, поблизу сакральних місць (церков, кладовищ), так би мовити «ближче до Бога» [51. S. 365–370][8]. З іншого боку знаходимо, що єпископ Серапіон в XIII ст. дорікав своїм сучасникам, що ті не хотіли ховати повісельників та потопельників, більше того, викопували їх із могил [19. С. 112]. Останнє свідчить на користь того, що топографія поховання таки змінювалася. Отже, якщо «нечистих» покійників ховали переважно за межами церковних кладовищ, то очевидно, що мови не могло й бути про те, аби ховати когось із них в храмових спорудах. В Пущикові (Польща) в 1936 р. згадували, що в підземеллях монастиря в Марковіцах лежало тіло монаха, котрий згодом виявився упирем. Коли ж відкрили його гріб, побачили, що тіло монаха залишилось неушкодженим, а щоки рум'яні як у живого. Натомість руки були обгризені. Після цього тіло з монастиря винесли та поховали на кладовищі, перед цим поклали на шию гострий серп, а поміж зубів вклали монету [46. S. 84]. То чи можна вважати відкриті в храмах Володимира-Волинського черепи, пробиті цвяхами, результатом боротьби із упирями? Очевидно, що ні. Виглядає на те, що вже в 1961 р. Я. Пастернак й сам засумнівався у висловленому раніше припущені, відтак лише делікатно зауважив, що «значення цього жорстокого звичаю невідоме, і тільки є здогад, що так забезпечували себе живі люди проти небіжчиків-упирів» [25. С. 629].

Писемні джерела

Про випадки пробивання черепів цвяхами зустрічаємо у візантійській хроніці Продовжувача Феофана, де автор описує похід князя Ігоря на Константинополь в 941 р.: *«Багато злодіянь наробили роси... а з*

полонених одних розпинали на хресті, інших заривали в землю, третіх ставили мішенями й розстрілювали з луків. ***Полоненим же зі стану священників вони зв'язували за спиною руки й вганяли їм у голову залізні цвяхи.*** *Не мало вони спалили і святих храмів»* [27. С. 176–177]. Цією ж цитатою послуговується і літописець, щоправда тези про розп'яття на хресті чи закопування в землю з тексту опускає. [29. Стлб. 33]. Ще раз, у більш спрощеному варіанті, вона з'являється в описі нападу монголо-татар на Рязань в 1237 р.: *«Схоплених ж одних розсікали, інших стрілами розстрілювали, а іншим назад руки пов'язували. Багато ж святих церков вогню піддали, монастирів і сіл спалили....»* [28. С. 196][9].

Практика переписування текстів та використання окремих їх частин для описів якихось інших подій в той час не була рідкістю. А сама думка, що руси проводили усі вище згадані злодіяння, які, очевидно, потребують для реалізації їх усіх додаткового часу та сил, видається сильно перебільшеною, особливо якщо згадати, що сам похід завершився невдало. Власне, усе це підштовхує до думки, що візантійський хроніст, описуючи напад на Константинополь 941 року, використав давніші джерела, в яких відчувається очевидне протиставлення християнства та язичництва.

Підтвердження цьому знаходимо на сторінках агіографічної літератури [12] та «Менологій Василія II» – давньому візантійському ілюстрованому манускрипті X–XI ст. Книга містить короткі житія святих та повідомлення про пам'ятні події церковної історії, що супроводжуються 430 мініатюрами. Останні якнайкраще ілюструють період переслідування (гоніння) християн та способи тортур, завданих першомученикам [43]. Найімовірніше, декілька із тих історій, Продовжувач Феофана і запозичив для своєї хроніки, описуючи похід язичників-русів на християн-візантійців, і які вже згодом втілено на сторінках вище згадуваного манускрипту. Ключовими серед них є тези про:

· Розп'яття на хресті – загальновідомий вид тортур та страти в Римській імперії[10];

· Закопування в землю – в агіографічній літературі та «Менології Василія II» зустрічаємо, щонайменше три випадки таких тортур, жертвами яких стали святі першомученики, Архип[11], Феон та Васс [12] [43. Fol. 200, 295, 336].

· **Пробивання черепа цвяхом** – було присуджене святим мученикам Филумену за царювання царя Авреліана (270–275) в Лікаонії [12. житие 1058], Юліану (Іуліану) (рис. 15), в часі правління імператора Нумеріана (283–284) [Manuscript, Fol. 374; 12. житие 131], рідним братам Мануїлу, Савелу та Ісмаїлу, за наказом імператора Юліана Відступника (361–363) [12. житие 519]. В такий же спосіб стратили святих Вікторіка, Фусціана і Гентіана (287–303), єпископа Барселони Севера (304), святу Енграцію (303) (рис. 16) [40. S. 26] та мученицю дівицю – Фавсту (305–311), котрі постраждали під час гоніння на християн імператорів Максиміліана та Діоклетіана [12. житие 129].

Отже, висловлена вище цитата хроніста є радше ідейно-емоційним художнім вимислом та базується на агіографічній літературі й мала за мету зобразити, насамперед, контрасти між християнським та не християнськими світами. Керуючись цим, а також тим, що на території Володимира-Волинського такі черепи були знайдені безпосередньо в спорудах XII–XIII ст. чи поруч артефактів того часу [6. С. 46; 1. С. 1008–1010; 36; 37], теза про каральні місії дружини Святослава на духовенство у Володимирі-Волинському [7. С. 52–56] є малоймовірною. Існуючий ж дотепер топонім Білі Береги, не є результатом присутності у місті розквартированого гарнізону Святослава, що повернувся з Білобережжя після Балканського походу 971 р., як стверджує Ю. Диба [7. С. . 55], а натомість підтверджується геоморфологічним походженням. Урочище знаходиться на захід від міста на березі річки Луги, яка у цій місцевості різко звужується і прориває через крейдяну височину, що простягається там з півдня на північ [37. С. 185]. Хоча сама теорія релігійної нетерпимості цілком ймовірна, проте виникає запитання хто і коли були її учасниками? До слова, збереглись відомості про те, що гусити в XV ст. забивали цвяхи в голови католицьким священикам [26. С. 263].

Про спосіб умертвіння шляхом вбивання цвяха в голову зустрічаємо і на сторінках Старого Завіту, в четвертій книзі Суддів. Провівши невдалий похід на ізраїльтян, ханаанський воєначальник Сисара вдається навтіки та зустрічає Яілу[13]. Прихистивши в своєму наметі та напоївши молоком Яіла дочекалась поки Сисара засне, а опісля *«вхопила наметового кілка, взяла у руки молот, підступила стиха до нього та й загнала кілка[14] йому в скроню так, що кілок пройшов у землю»* [18. 4:21–22]. В середньовіччі цю притчу трактували таким чином, що Сисара – це кожна людина, яка, втікаючи від гріхів, входить в дім жінки, тобто у дім безтурботності, але приходить плотська чи диявольська спокуса і заганяє в голову кілок, тобто смертний гріх, і людина вмирає душею[15] [9. С. 325]. Екзегети в середніх віках визначили історію Яіли та Сисари в християнській типологічній системі, як прообраз Діви Марії – переможниці над дияволом, або ж боротьби язичництва з християнством, символом перемоги жінки над

чоловіком. Ця тема набула поширення і в іконографії, на сторінках середньовічних рукописів та Біблії, що яскраво ілюструє велику цікавість тогочасного суспільства до цієї теми (рис. 17; 18; 19) [44]. А відтак, могла мати місце у різних сферах людського життя та навіть стати елементом каральних заходів тогочасної судової системи. В XVII–XVIII ст. в українських воєводствах Речі Посполитої періодично відбувалися суди в справах чарівництва, і, що найцікавіше, найбільша їх кількість відбувалася саме на території Волинського воєводства. Всього було розглянуто 86 справ, в Луцьку та Володимирі їх кількість була найменшою [8. С. 61].

Розглядаючи проблему інтерпретації черепів, що пробиті цвяхами, з Володимира-Волинського, встановлено, що відповідної травми відомим черепам завдано не було. Цвяхи ж потрапили в черепну коробку або в наслідок намивання туди ґрунту, або в результаті помилкової інтерпретації даних, відповідно до співставлення пошкоджень на черепі та знайдених в культурному шарі цвяхів. Що ж стосується виявлення аналогічних пам'яток в сакральних спорудах міста, то інформації про них не достатньо аби робити якісь певні висновки стосовно їхнього походження. Але можна стверджувати, що дані поховання не мають відношення до практики боротьби з упирями, оскільки останні відносяться до категорії «нечистих небіжчиків», яких було заборонено ховати не лише в храмі, але й на території при церковних кладовищ – сакральних місцях. Отримати цю травму могли швидше за все в результаті каральних акцій. За браком даних, можна лише попередньо, на основі знахідок із культурного шару, встановити їхню хронологію та віднести до XIII–XIV ст.

---

[1] Щиру подяку за надану інформацію про черепи, що пробиті цвяхами, котрі були виявлені у м. Любомлі висловлюю директору Любомильського краєзнавчого музею пану О. Остапюку.

[2] Одиниці виміру: 1 вершок = 4,4 см; 1 аршин = 71, 12 см. Таким чином, ширина гробівців коливалась в межах 61 – 248 см, довжина становила 248 см, а глибина залягання 71 см.

[3] На схід від згадуваного пагорба ця ж експедиція відкрила споруду-ротонду діаметром 20 м з трьома апсидами-нішами у східній стіні, котра датується другою пол. XIII ст. [17. С. 23–28]

[4] Зараз селища не існує, колись воно розташовувалось між Володимиром-Волинським та с. Білин, що на півночі від міста.

[5] Літописний табір татар на підступах до Володимира в 1259: «и тако поиде Боурандаи. ко Володимерю. а Василко кнгзь с ними. и не дошедшоу емоу города. и ста на Житани на ночь . Боурандаи же нача молвити про Володимерь . Василко розмечи городъ» [29, Стлб. 840–863

[6] Ковальський В. План города Владимир-Волынска. Составлено в 1959 году / Зберігається в Володимир-Волинському історичному музеї.

[7] Після передачі черепів в 1940 р. у фонди ЛІМу їх зписали під одним інвентарним номером, в результаті чого череп з вул. Островецької донедавна вважався втраченим. Висловлюю щиру вдячність старшому науковому співробітнику відділу археології Львівського історичного музею О. Куценяк за сприяння в опрацюванні згаданих артефактів, в тому числі виявленні «втраченого» черепа.

[8] На Русі було прийнято на восьмий день після народження давати дитині ім'я, а на сороковий день її хрестити. Цікаво, що було встановлено трирічну покуту для батьків, через недбальство яких дитина помирала без хрещення. Саме ж хрещення відбувалось тільки кілька разів на рік, з нагоди великих свят. «Устав» митрополита Георгія приписує: «Під час посту не бувають хрещення ані дорослих, ані дітей, ані у Страсні Тижні, але в Квітну Неділю, в Лазареву й Великодню Суботу, однак в недузі можна коли-небудь хрестити» [20. С. 332–333].

[9] Під час археологічних досліджень А. Селіванова в Рязанському Спаському соборі були виявлені скупчення з 27 і 70 черепів, деякі зі слідами ударів гострою зброєю, але жодним чином не йшла мова про використання там цвяхів [5. С. 246]

[10] Загалом у Римській імперії були поширені: Crux Simplex – простий вертикальний стовп; Crux Commissa – хрест у формі «Т»; Crux Immissa – два перехрещених перпендикулярно бруси; Crux Decussata – хрест в формі «Х».

[11] В I ст., за правління імператора Нерона (54–68) кинутий в рів та до половини закопаний у землю, його тіло прокололи ножами та закидали камінням.

[12] Обоє були страчені в за правління імператорів Діоклетіана та Максиміліана (284–305). Першого поховали живцем другого ж до половини закопали в землю, а тіло порубали. Св. Васс якийсь час входив до складу сенату, але навернувся у християнство коли побачив страждання священномучеників Феопемпта та Феона, доля останнього його і спіткала.

[13] жінку з кенітського племені, яке було дружнім з ізраїльтянами

[14] в деяких варіантах цвяха

[15] в Мідраші (розділ усної Тори) йдеться про те, що Яіла та Сисара, щонайменше декілька разів займались сексом, після чого втомлений воїн ліг спати, з чого й скористалась жінка [47]. Чи не це й малося на увазі під «плотською»у та «диявольською» спокусами?

***

1. Археологическія разысканія проф. Прахова во Владимірс-Волынскомь и его окресностахь // Волынские епархиальные ведомости. – Житомир, 1886. – Ч.31(неоф.). – С. 1006–1012.

2. Галайчук В. Українська міфологія. – Харків, 2016. – 288 с.

3. Гнатюк В. Опирі // Знадоби до Галицько-Руської демонології Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1904. – Т. XV. – С. 159–174.

4. Гнатюк В. Опирі // Знадоби до Галицько-Руської демонології. Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1912. – Т. XXXIV. – С. 64–84.

5. Даркевич В В. Путешествие в Древнейшую Рязань: Записки археолога. – Рязань, 1993. – 255 с.

6. Дверницкий Е. Н. Археологические исследования в г. Владимире-Волынском и его окрестностях // Киевская старина. – 1887. – № 1– С. 36–50.

7. Диба Ю. Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославовича: локалізація Будятиного села // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 37–70.

8. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі посполитої XVII–XVIII століть. – Київ, 2008. – 302 с.

9. Діяння Римські. Християнські притчі Середньовіччя / Перкл. з латини Р. Паранько. – Львів, 2014. – 448 с.

10. Ефименко П. С. Упыри /из истории народных верований/ // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – Київ, 1991. – С. 498–504.

11. Євангелія від Йоана.

12. Жития святых / Святитель Дмитрий Ростовский / [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://azbuka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/

13. Інвентарна книга Музею НТШ у Львові. Інвентар VII, 1935.

14. Калінович Н. Звіт про результати дендрологічного аналізу поверхні цвяха з фондів Львівського історичного музею. – Львів, 2017. – 4 с.

15. Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. – М., 1967. – 265 с.

16. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях. – Луцьк, 2009. – 528 с.

17. Каргер М. К. Вновь открытые памятники Волынского зодчества XII–XIII вв. // Ученые записки ЛГУ. – Л., 1958. – Вып. 252. – С. 3–33.

18. Кн. Сд. 4:21–22

19. Кузеля З. Причинки до народніх вірувань з початком XIX ст. Упирі і розношенє зарази // ЗНТШ. – Т. LXXX. – С. 109–124.

20. Катрій Юліян Я. (отець), ЧСВВ. Наша християнська традиція . – Л., 1999. – 394 с.

21. Липс Ю. Происхождение вещей. – Москва, 1954. – 490 с. / [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000146/st016.shtml

22. Мазур О., Терський С., Подоляка Т. Археологічні, краніологічні та етнографічні відомості про боротьбу з упирями за княжої доби // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. –Вип. 3. – С. 302–317.

23. Мінейко О. Звіт про антропологічні дослідження черепа з цвяхом із музейних фондів Львівського історичного музею. – Львів, 2017. – 18 с.

24. Моця О. Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). – Київ, 1993. – 160 с.

25. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – 783 с.

26. Пастернак Я. Опирові цвях у голову // Життя і знання. – 1935. – Ч. 9. – С. 262–264.

27. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / Подг. Изд. Я. Н. Любарский. – СПб, 1992. – 354 с.

28. ПСРЛ. – Т. 1. I. II. – СПб, 1846. – 267 с.

29. ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб, 1908.

30. Раппопорт П. А. Старая кафедра в окрестностях Владимира-Волынского //Советская археология, 1977. – № 4. – С. 253–266.

31. Ратич О. О. Древнеруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – 95 с.

32. Терський С. Княже місто Володимир: Монографія. " Львів, 2010. – 320 с.

33. Франко И. Я. Сожение упырей в с. Нагуевичах в 1837 г. // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – Київ, 1991. – С. 512–526.

34. Хрусталев Д. Г. Русь: от нашествия до «ига» (30-40-е гг. XIII в.). – СПб., 2008. – 384 с.

35. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. – Львів, 1935а. – 112 с.

36. Цинкаловський О. Людські черепи попробивані цвяхами з Володимира й його околиць // Життя і знання, 1935б. – Ч. 3. – С. 87–88.

37. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // ЗНТШ. – 1937. – T.CLIV. – С. 183–242.

38. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). – Вінніпег, 1984. – Т. 1. – 600 с.

39. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). – Вінніпег, 1986. – Т. 2. – 574 с.

40. Bueno Delgado Juan Antonio. Prácticas funerarias, tormento y penenalidad romana // Anuario de la Facultad de Derecho de la Universidad de Alcalá de Henares. – 2004. – S. 6–29.

41. Gierlach B. Sanktuaria słowiańskie. – Warszawa, 1980. –234 s.

42. Las cabezas cortadas de Ullastret / [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.despertaferro-ediciones.com/2015/06/10/cabezas-cortadas-ullastret/

43. Manuscript – Vat.gr.1613 / [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613/

44. Mónica Ann Walker Vadillo. Jael y Sísara / [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.ucm.es/bdiconografiamedieval/jael-y-sisara

45. Pujol Puigvehí A. Los cráneos de Ullastret y su posible significado // Pyrenae: revista de prehistŕria i antiguitat de la Mediterrŕnia Occidental. – 1979–1980. – Nş. 15–16. – S. 267–276.

46. Stanaszek L.M. Wampiry w średniowiecznej Polsce. – Warszawa, 2016. – P. 134

47. Tamar Kadari. Jael Wife of Heber The Kenite: Midrash and Aggadah / [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://jwa.org/encyclopedia/article/jael-wife-of-heber-kenite-midrash-and-aggadah

48. Wiechmann, R.., Bräuer, G., Püschel, K. (2003). Klaus Störtebeker? Ein Mythos wird entschlüsselt. – München, 2003. – P. 248.

49. Wrzesiński, J. (2008). Czarownice – próba podsumowania warsztatów // Czarownice. Funeralia lednickie. Poznań, 2008. – Spotkanie 2. – S. 143–156.

50. Wyrwa A. M. Zabobony, „wampiry" i remedia antywampiryczne. Przyczynek do poznania zachowań funeralnych // Czarownice. Funeralia lednickie. – Poznań, 2008. – Spotkanie 2. – S. 43–66.

51. Zawadzka-Antosik B. Pochówki dzieci w naczyniach glinianych // WA. – Warszawa, 1973. – T. XXXVIII. 2. – S. 365–371.

52. Остапюк О. З історії Михайлівської церкви м. Любомль» // Волинська ікона: дослідження і реставрація. Матеріали X Міжнародної наукової конференції. – Луцьк. – 17-19 вересня 2003 р. – С.160–162.

Dorota MALARCZYK *(Krakow)*,
Oleksandr OSTAPIUK *(Luboml)*

WCZESNOŚREDNIOWIECZNY SKARB SREBRNY Z OKOLIC LUBOMLA (WOŁYŃ, ZACH. UKRAINA) – SKŁAD I CHRONOLOGIA ROZPOZNANEJ CZĘŚCI DEPOZYTU

W 2009 roku w okolicach Lubomla (Wołyń, zachodnia Ukraina) został odkryty wczesnośredniowieczny skarb srebrny,który zawierał prawdopodobnie 1420 dirhamów o łącznej wadze 4280 gramów [11, 29]. Monetom, które miały znajdować się w glinianym naczyniu towarzyszyły srebrne ozdoby: kolczyki,paciory i branzolety. Niestety, brak jest dokładnej lokalizacji znalezienia skarbu, nie znamy również jego znalazcy, a cały depozyt bardzo szybko uległ rozproszeniu. 39 dirhamów Luboml'skiy krayeznavchiy muzey odkupił od jednego z monastyrów do swoich zbiorów, 14 sztuk pozostaje w dwóch prywatnych kolekcjach. Zachowała się również dokumentacja fotograficzna 324 monet(około ¼ całości skarbu). Analizie poddano monety z kolekcji muzealnej (39 sztuk), z 2 kolekcji prywatnych oraz dirhamy dostępne jedynie na zdjęciach, co stanowi łączną liczbę 377 sztuk. Wśród opracowanych egzemplarzy wydzielono emisje trzech bliskowschodnich dynastii:ʿAbbāsydów, Ṣaffārydów i Sāmānidów. Nieliczną grupę stanowią naśladownictwa dirhamów (8 egzemplarzy). W skarbie reprezentowanych jest 11 mennic, z czego największa liczba monet została wybita w mennicach Transoksanii: aš-Šāš i Samarqand, po kilka lub pojedyncze egzemplarze pochodzą z mennic Iraku (Madīnat as-Salām, al-Baṣra), Iranu (al-Muḥammadiyya), Ḫurāsānu (Marw, Nīsābūr), Toḫaristānu (Andarāba), Fārsu (Šīrāz, Ǧannābā) i Arminiji (Armīniyya).

Dynastia ʿAbbāsydów reprezentowana jest przez 15 monet należących do pięciu kalifów. Najstarszym egzemplarzem jest dirham Hārūna ar-Rašīdaz AH 183 (AD 799/800) z mennicy al-Muḥammadiyya, 1 moneta pochodzi z emisji kalifa al-Mutawakkila ʿalā llāh i została wybita w al-Baṣra w AH 235 (AD 249/50), 2 dirhamy z AH 252 (AD 866/7) z mennic al-Baṣra i Armīniyya przynależą do panowania kalifa al-Muʿtazza billāh. Pozostałe monety ʿAbbāsydów to emisje dwóch władców: al-Muʿtamida ʿalā llāh (7 egz.) oraz al-Muʿtaḍida billāh (4 egz.). Spośród dirhamów al-Muʿtamida ʿalā llāh (256–279 = 870–892) aż 4 egzemplarze pochodzą z mennicy w Armīniyya i zostały wybite w AH 258 (AD 871/2), AH 276 (AD 889/90) oraz AH 277 (AD 890/91)

1. ʿAbbāsydzi, al-Muʿtaḍid billāh (279–289 = 892–902), aš-Šāš, AH 280 (AD 893/4); Ø – 27,3 mm, waga – 2,98 g. Nr inw. KH-12022.

2. Sāmānidzi, Ismāʿīl ibn Aḥmad (279–295 = 892–907), aš-Šāš, AH 282 (AD 895/6); Ø – 28,5 mm, waga – 2,94 g. Nr inw. KH-12435

3. Sāmānidzi, Ismāʿīl ibn Aḥmad (279–295 = 892– 907), aš-Šāš, AH 286 (AD 899/900); Ø – 27,5 mm, waga – 2,88 g. Nr inw. KH-12121

4. Sāmānidzi, Ismāʿīl ibn Aḥmad (279–295 = 892– 907), aš-Šāš, AH 294 (AD 906/7); Ø – 29,1 mm, waga – 2,68 g. Nr inw. KH-12419

5. Sāmānidzi, Ismāʿīl ibn Aḥmad (279–295 = 892–907), Andarāba, AH 293 (AD 905/6); Ø – 28,3 mm, waga – 2,79 g. Nr inw. H-4725

– 2 egz. Do monet kalifa al-Muʿtaḍidabillāh (279–289 = 892–902) przypisano dwa dirhamyz emisjiw aš-Šāš w AH 280–281 (AD 893/4–894/5), chociaż są to lata, kiedy nowy sāmānidzki emir zaczyna produkcję dirhamóww swoim imieniu. Najmłodszą monetą al-Muʿtaḍida billāh jest dirham wybity w Armīniyya w AH 287 (AD 900).

Do interesujących monet dynastii ʿAbbāsydów należy dirham kalifa al-Muʿtamida ʿalā llāh wybity w Madīnat as-Salām w AH 257 (AD 870/1) z imieniem Ǧaʿfar pod legendą 1 awersu [10, nr 929–931]. Ǧaʿfar był synem kalifa al-Muʿtamida ʿalā llāh, którego ten wyznaczył w AH 261 (AD 874/5) na swojego następcę, nadając mu tytuł al-Mufawwa ilā llāh. Ostatecznie następnym kalifem w AH 279 (AD 892) został bratanek al-Muʿtaḍida ʾalā llāh – al-Muʿtaḍida billāh [15, 458, 477].

Chronologiczna zbieżność omawianego depozytu widoczna jest również na dirhamach dynastii Ṣaffārydów, reprezentowanej przez emisje ʿAmrū ibn al-Layṯa (265–287 = 878–900) pochodzące z mennic w Šīrāz(AH 272/AD 885/6) i ęannābā (AH 284/897/8).

Dominującą grupę w skarbie stanowią egzemplarze wybite przez trzech sāmānidzkich emirów: Ismāʿīla ibn Aḥmada (279–295 = 892–907), Aḥmada ibn Ismāʿīla (295–301 = 907–914) oraz Naṣr ibn Aḥmada (301–331 = 914–942/3), z czego najliczniejsze są dirhamy pierwszego z nich – Ismāʿīla ibn Aḥmada.

Dirhamy Ismāʿīla ibn Aḥmada reprezentowane są przez emisje z mennic w Samarqand, aš-Šāš, Andarāba i Nīsābūr wybijane w AH 282–294 (AD 896/7–906/7).Inskrypcje na monetach wybijanych w Samarqand i aš-Šāš nie różnią się od monet z innych skarbów, a typ awersu i rewersu jest zunifikowany z wyjątkiem emisji z AH 282–283 (AD 895/6–896/7).Na monetach z aš-Šāšz AH 282 (AD 895/6) i 283 (AD 896/7) pod legendą 1 awersu występuje dodatkowy napis: Binkaṯ [3, 87–90, 105–109], oznaczający główne miasto prowincji aš-Šāš, natomiast na rewersie monet zarówno z Samarqand, jak i aš-Šāšpod imieniem kalifa al-Muʿtaiḍa billāh możemy wyróżnić trzy warianty zapisu imienia emira: Ismāʾīl, Ismāʾīlā ibn Aḥmad oraz Ismāʿīl ibn Aḥmad [3, 84–126]. Od AH 284 (AD 897/8) na monetach jest w użyciu tylko jedna forma: Ismāʿīl ibn Aḥmad. Dirham z AH 291 z mennicy w aš-Šāš charakteryzuje się dodatkowym napisem pod legendą 1 awersu: Abū al-ḤusaynWalī ad-dawla / al-Wazīr. Abū al-Ḥusayn – właściwe imię: Al-Qāsim ibn ʿUbayd Allāh, pochodził z rodu Wahbitów. Jego ojciec – ʿUbayd Allāh ibn Sulaymān, początkowo osobisty sekretarz Mūsy ibn Buġa, w latach 279–288 H. (AD 891–901) był wezyrem kalifa al-Muʿtaḍida bi-llāh [4, 212].Al-Qasim, po śmierci ojca w AH 288 (AD 901) mianowany przez kalifa al-Muʿtaḍida wezyrem z tytułem Walī ad-dawla sprawował ten urząd również za panowania następnego kalifa al-Muktafī’egobillāh, aż do swojej śmierci w AH 291 (AD 904/5) [2,182–183, 190; 13, 234–235]. Tytuł Abū al-Ḥusayna: Walī ad-dawla pojawia się w formie skróconej również na monecie wybitej w Andarāba w AH 291 (AD 903/4) [12, 104–105].

Emisje Aḥmada ibn Ismāʾīla (295–301 = 907–914) w skarbie z okolic Lubomla pochodzą z mennic w Samarqand, aš-Šāš i Andarāba. Dirhamy z AH 295 (AD 907/8) wybijane są jeszcze za panowania kalifa al-Muktafī’ego billāh, od AH 296 (AD 908) na monetach pojawia się imię nowego kalifa – al-Muqtadirabillāh. Do ciekawszych monet Aḥmada ibn Ismāʾīla należy dirham wybity w Andarāba w AH 301 (AD 913/4) z imieniem kalifa al-Muqtadira billāh i literą ‘ḥ’ (ح) pod legendą 1 awersu, którego typ zarejestrowano w skarbie Väänikvere z terytorium Estonii [8,21, 240:1410]. Cechami charakterystycznymi niektórych monet emira Aḥmada ibn Ismāʾīla z mennicy w aš-Šāš są różne typy ornamentów występujące nad legendą 1 awersu oraz ozdobne pismo – litery zakończone ornamentem roślinnym, czy też imię emira wykonane w stylu nasḫī (czyli arabską kursywą) na dirhamach z Samarqand.

Monety emira Nacr ibn Aḥmada występujące w dostępnej nam części skarbu zostały wybite w mennicach w Samarqand, aš-Šāš i Marw. Osiem spośród dziewięciu egzemplarzy pochodzi z AH 302–303 (AD 914/5–915/6), natomiast jeden z dirhamów to produkcja z AH 314 (AD 926/7). Niestety, ze względu na brak dostępu do pozostałej części depozytu nie możemy stwierdzić, czy znajdowały się w niej emisje dirhamów Naṣr ibn Aḥmada z AH 304–313 (AD 916/7–925/6) lub młodsze, wybite po AH 314 (AD 926/7).

Skarb z okolic Lubomla zawiera również 8 egzemplarzy naśladownictw dirhamów, których analogie możemy znaleźć miedzy innymi w skarbie z Klukowicz. Dwa egzemplarze reprezentują typ XIV z depozytu z Klukowicz [3, 338–339, nr 893–895], pozostałe to naśladownictwa dla których prototypem były monety ʿabbāsydzkie (tu egzemplarz z odwróconymi napisami, dwa stemple rewersu) i sāmanidzkie (Ismāʾīla ibn Aḥmada – 2 egzemplarze), oraz nieokreślone – imitujące napisy kufickie.

Znana część depozytu z okolic Lubomla (377 sztuk) zawiera wyłącznie monety całe, w bardzo dobrym lub dobrym stanie zachowania, co pozwoliło na dokładneich określenie. Na kilku legendy na awersie i rewersie są

6. Sāmānidzi, Aḥmad ibn Ismā'īl (295–301 = 907–914), Samarqand, AH 297 (AD 909/10); Ø – 28,5 mm, waga – 2,83 g. Nr inw. KH-12118

7. Sāmānidzi, Aḥmad ibn Ismā'īl (295–301 = 907–914), aš-Šāš, AH 295 (AD 907/8); Ø – 26,3 mm, waga – 2,56 g. Nr inw. H–4758

8. Sāmānidzi, Aḥmad ibn Ismā'īl (295–301 = 907–914), aš-Šāљ, AH 298 (AD 910/1); Ø – 28 mm, waga – 2,60 g; Nr inw. KH-12119

9. Sāmānidzi, Aḥmad ibn Ismā'īl (295–301 = 907–914), aš-Šāš, AH 300 (AD 912/3); Ø – 29 mm, waga – 2,77 g. Nr inw. KH-12439

10. Sāmānidzi, Nacr ibn Aḥmad (301–331 = 914–942/3), aš-Šāš, AH 302 (AD 914/5); Ø – 28,4 mm, waga – 2,73 g. Nr inw. KH- 12438

częściowo zatarte: nazwa mennicy na dwóch dirhamach okazała się nieczytelna, sześć egzemplarzy zostało datowanych według lat panowania kalifa lub emira. Pięć egzemplarzy jest częściowo uszkodzonych, nadłamanych, niektóre noszą ślady obcięcia wokół brzegu.Wśród dirhamów Sāmānidów wchodzących w skład zbioru muzeum w Lubomlu wystąpiły 10 monet z jednym lub dwoma otworami. Dwa egzemplarze posiadają po jednym otworze, osiem pozostałych po dwa. Badanie połączeń stempli wykazało, że w czterech przypadkach monety zostały wybite tą samą parą stempli.

Waga dostępnych nam monet ze zbiorów muzeum w Lubomlu mieści się w przedziałach (g):

3,19 — 3,1	3
3,09 – 3	4
2,99 – 2,9	4
2,89 – 2,8	5
2,79 – 2,7	8
2,69 – 2,6	7
2,59 – 2,5	6
2,49 – 2,4	1,

z czego wynika, że zdecydowana liczba tych dirhamów ma wagę niższą od przyjętego standardu: 2,97 g.

Jak wspomniano powyżej najliczniej w skarbie reprezentowane są monety Ismā'īla ibn Aḥmada, których odnotowano 228 egzemplarzy, co stanowi 60,47% całości. Analiza rocznych emisji wykazała, że najwięcej monet zostało wybitych pomiędzy AH 286–289 (AD 899/900–901/2). Najstarszą monetą w badanej części skarbu jest dirham Hārūna ar-Rašīda z AH 183 (AD 799/800), najmłodszą dirham Sāmānidy Naṣr ibn Aḥmada z AH 314 (AD 926/7).Rozpiętość czasowa omawianego zespołu pomiędzy najstarszą i najmłodszą datowaną monetą wynosi 127 lat, ale największa koncentracja dirhamów przypada na lata panowania trzech sāmānidzkich emirów (282–302 = 895/6–915/6) i wynosi 20 lat.

Napływ dirhamów na terytorium Ukrainy, według Kotlara [5, 21–23] rozpoczął się już w drugiej połowie VIII w., czego dowodem mają być znaleziska monet z tego okresu. Jeśli chodzi o skarb z okolic Lubomla to należy przypisać go do znalezisk z pierwszej połowy X w., czyli III fali napływu srebra arabskiego na ziemie Europy wschodniej i środkowej [14, 82–84]. Okres ten (lata 900–940) miał obejmować 17 znalezisk, w tym 8 skarbów, z okolic Kijowa i Czernichowa [5, 27]. Wśród depozytów zaliczanych do III fali srebrana leży wymienić następujące zespoły: Huszt (Maramoros) – skarb znaleziony na początku XX w., liczący ponad 400 monet[6, 89:133; 1, 298:26; 9, 391:36],Kryłos (Halich) – odkryty w 1947 r. zawierający ponad 1000 dirhamów [6, 89:135; 1, 298:20; 9, 391:31], czydepozyt z miasta Nizhnev (Ivano-Frankovsk) z 1967 r., z którego, już po rozproszeniu, udałosię zebrać ponad 36 monet [6, 89:138; 1, 298:17]. Do tej grupy skarbów możemy zaliczyć również dwa skarby z Kijowa odkryte w 1706 i 1863 r., dla których *terminus post quem* wyznaczają dirhamy Naṣr ibn Aḥmada (Kijów, 1706: AH 319 (AD 931/2); Kijów 1863: AH 324 (AD 935/6) [7, 166–169, 172–174; 9, 391:27, 28].

---

1. Adamczyk, D., Silber und Macht. Fernhandel, Tribute und die piastische Herrschaftsbildung in nordosteuropòischer Perspektive (800–1100), Wiesbaden 2014.

2. al-Aṯīr, 'Alī ibn, Al-Kāmilfī at-Ta'rīḫ, T. VII, Bulaq 1290 (1873/1874).

3. Czapkiewicz, M., Gupieniec, A., Kmietowicz, A., Kubiak, W., Skarb monet arabskich z Klukowicz powiat Siemiatycze, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

4. Hauziński, J., Burzliwe dzieje kalifatu bagdadzkiego, Wydawnictwo PWN, Warszawa – Kraków 1993.

5. Kotlar, N. F., "Obrót arabskich dirhemów na terytorium Ukrainy", Wiadomości Numizmatyczne 14 (1970), s. 19–30.

6. Kropotkin, V. V., Novyye nakhodki sasanidskikh i kuficheskikh monet v Vostochnoy Evrope, Numizmatika i Epigrafika 9 (1971): 76–97.

7. Kuleshov, V. S., "Kiyevskiye klady pervoy poloviny X v. i numizmatiches kayakhronologiya mogilnika na Starokiyevskoy Gore", [w:] D. D. Yëlshin (red.), Pervyye kamennyye khramy Drevney Rusi, Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha 65, Materialy arkhitekturno-arkheologicheskogo seminara 22–24 noyabrya 2010 goda, Sankt-Peterburg 2012, s. 162–184.

8. Leimus, I., Sylloge of Islamic Coins. Estonian Public Collection, Tallinn 2007

9. Leont'ev, A. E., Nosov, E. N., "Vostochnoevropeyskiye puti soobshcheniya i torgovyye svyazi v kontse VIII – X v." [w:] N. A. Makarov (red.),Rus' v IX – X vekakh. Arkheologicheskaya panorama, Moskva – Vologda 2012, s. 383–401.

10. Nicol, N. D., Sylloge of Islamic Coins in the Ashmolean, Vol. 4. Later 'Abbasid Precious Metal Coinage (from 219 AH), Oxford 2012.

Tab. 1. Wykaz monet ze skarbu w zbiorach Muzeum krajoznawczego w Lubomlu

Lp.	Dynastia	Władca	Mennica	Data AH (AD)	Nr inw.
1	ʿAbbāsydzi	al-Muʿtaḍidbillāh (279–289 = 892–902)	aš-Šāš	280 (893/4)	KH 12022
2	Sāmānidzi	Ismāʿīl ibn Aḥmad (279–295 = 892– 907)	Andarāba	293 (905/6)	H–4725
3			aš-Šāš	281 (894/5)	KH 12436
4				282 (895/6)	KH 12435
5				282 (895/6)	KH 12131
6				282 (895/6)	H–4735
7				285 (898/9)	KH 12133
8				286 (899/900)	KH 12121
9				286 (899/900)	KH 12196
10				287 (900)	KH 12120
11				287 (900)	H–4726
12				288 (900/1)	KH 12422
13				288 (900/1)	KH 12423
14				288 (900/1)	KH 12195
15				288 (900/1)	H–4724
16				294 (906/7)	KH 12419
17				294 (906/7)	KH 12142
18				294 (906/7)	H–4733
19		Aḥmad ibn Ismāʿīl (295–301 = 907–914)	Samarqand	297 (909/10)	KH 12118
20				299 (911/2)	KH 12432
21				29[5-9]	KH 12434
22				300 (912/3)	KH 12046
23			aš-Šāš	295 (907/8)	KH 12141; kalif al-Muktafi
24				295 (907/8)	H–4758; kalif al-Muktafi
25				295 (907/8)	H–4737; kalif al-Muktafi
26				295 (907/8)	H–4736; kalif al-Muktafi
27				297 (909/10)	KH 12047
28				297 (909/10)	KH 12132
29				297 (909/10)	KH 12143
30				298 (910/1)	KH 12421
31				298 (910/1)	KH 12140
32				298 (910/1)	KH 12428
33				298 (910/1)	KH 12433
34				298 (910/1)	KH 12119
35				300 (912/3)	KH 12439
36				300 (912/3)	H–4732
37				301 (913/4)	KH 12420
38		Naṣr ibn Aḥmad (301–331 = 914–942/3)	aš-Šāš	302 (914/5)	KH 12438
39				314 (926/7)	KH 12437

Сережки із скарбу арабських монет.

11. Pasyuk, I., Torgovo-groshovyy obig na Volyni (XI-XIX st.), Luck 2016.

12. Tiezengauzen, V. V., O samanidskikh monetakh. Zapiski Imperatorskago Arkheologicheskago Obshchestva, t. VI, Sankt Peterburg 1853.

13. Tiezengauzen, V. V., Monety vostochnogo khalifata, Sankt Peterburg 1873.

14. Yanin, V. L., Denezhno-vesovyye sistemy russkogo srednevekovya, Moskva 1956.

15. Weil, G., Geschichte der Chalifen, 2. Bd, Mannheim 1848.

Олександр ОСТАПЮК *(Любомль)*

ПРО ЗНАХІДКУ СКАРБУ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МОНЕТ НА ТЕРИТОРІЇ МІСТА ЛЮБОМЛЬ В 1959 РОЦІ

На північній околиці м. Любомль на високій місцевості, під час зняття бульдозером весною 1959 року верхнього шару ґрунту, на території цегельного заводу було виявлено посудину зі срібними середньовічними монетами. Невідомо на якій глибині, в якій посудині знаходився скарб, та яка кількість монет була в ньому. На цій території до XVI ст. знаходився Свято-Іллінський монастир.

Цікава сама історія скарбу. Частину монет тоді взяли робітники заводу, основну ж частину забрав додому бульдозерист, який виявив знахідку. Пройшов деякий час і в будинку бульдозериста відбулася пожежа. Коли сусіди почали виносити все з хати, хтось виніс каструлю повну монет. Монети всі були срібними, не окислені, великих і малих розмірів. Тоді молодь перестала тушити пожежу і накинулась напихати монети в кишені. Частину скарбу господар забрав, а інша частина розійшлась серед присутніх. Протягом півроку значна частина учнів носила в кишенях десятки монет.

Автору на той час було 11 років і він вже цікавився нумізматикою. Різними шляхами вдалось придбати більше сотні монет. У нас тоді в школі був гурт колекціонерів і ми між собою називали ці монети «з пожежі». На сьогодні майже всі вони збережені і передані на тимчасове зберігання в Любомльський краєзнавчий музей. Загальна кількість монет – 98 штук.

В скарбі були монети Австрії, Нідерландів під владою Іспанії, Голландської республіки, Речі Посполитої, німецьких земель та ін. Серед монет – талери, півталери, чвертьталери, тимфи, орти, шестигрошовики, трьохгрошовики, крейцери. Найстаріша виявлена автором монета – талер архієпископства м. Зальцбург 1559 року. Наймолодшою монетою є 3 крейцери 1711 року. Можна припустити, що скарб був закопаний в 20-ті рр. XVIII ст., адже початок цього століття був дуже неспокійний і через цю території проходили війська різних країн.

Скарб цікавий тим, що між однотипними монетами, були монети різних монетних дворів і медальєрів. Серед них є монети Львівського монетного двору. Частина монет виготовлена із низькопробного срібла. А на польському тимфові (злотувці) був напис латинською мовою: «Вартість цій монеті надає спасіння держави, що дорожче ніж вартість металу». Реальна вартість цієї монети на той час була всього 12-15 грошів.

Сам скарб середньовічних європейських монет у м. Любомль є цінною знахідкою для вивчення грошового обігу на території району.

Нижче подано зображення і опис монет, які збереглись зі скарбу.

1. Зварич В. Шуст Р. Нумізматичний довідник.- Тернопіль, 1998 р.- с.362.

2. Шапошніков В. Чотири етапи діяльності монетного двору у Львові (1656-1663) // Львівські нумізматичні записки. – Львів,2004. - №1 – с. 18-31.

3. Рябцевич В. Нумизматика Беларуси. – Минск, 1995.

4. Спасский И. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. – Ленинград, 1960.

5. Parchimowicz J. Monety polskieod Wšadyslawa IV (1633) do 1916. – Szczecin, 2008.

6. Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIIIст. – Київ,1981 .

7. Какареко В. Шталенков И. Монеты Великого княжества Литовского (1492-1707) – Минск, 2005.

Табл.1.

Священна Римська імперія

1. Флорин (гульден) часів Фердинанда III (1637-1657). Емдем – вільне імперське місто. Без датування. Вага – 19,39 г. Ø – 41,4 мм.

2. Флорин (гульден) часів Фердинанда III (1637-1657). Емдем – вільне імперське місто. Без датування. Вага – 19,45 г. Ø – 41 мм.

3. 3 крейцери. Фердинанд II (1617-1619). Король Чехії. **HR.** 1617 р.Вага- 1,70 г. Ø – 20,8 мм.

4. 3 крейцери. Фердинанд II (1619-1637). 1628 р.Вага- 1,70 г. Ø – 20,8 мм.

5. 3 крейцери. Фердинанд II (1619-1637). 1630 р.Вага - 1,41 г. Ø – 20 мм.

6. 3 крейцери. Фердинанд III (1637-1657). 1638 р.Вага - 1,77 г. Ø – 22 мм.

Табл.2.

Нідерланди під владою Іспанії:

1. Патагон (альбертусталер). Альберт і Ізабелла (1599-1621). Провінція Брабант. Без датування. Вага -27,6 г. Ø – 42 мм.

2. Патагон. Філіп IV (1621-1665). Провінція Брабант. 1622 р. Вага -27,62 г. Ø – 43,5 мм.

3. Патагон. Філіп IV (1621-1665). Провінція Брабант. 1638 р. Вага -27,17 г. Ø – 42,7 мм.

4. Патагон. Філіп IV (1621-1665). Провінція Фландрія. 1660 р. Вага -26,50 г. Ø – 43 мм.

5. Напівпатагон (1/2 талера). Альберт і Ізабелла (1599-1621). Провінція Брабант. Без датування. Вага –13,59 г.; Ø – 37 мм.

6. Напівпатагон (1/2 талера). Філіп IV (1621-1665). Провінція Брабант. 1633 р. Вага -14,17 г. ; Ø – 36 мм.

7. Напівпатагон (1/2 талера). Філіп IV (1621-1665). Провінція Брабант. 1634 р. Вага -13,85 г. ; Ø – 35,3 мм.

8. Напівпатагон (1/2 талера). Філіп IV (1621-1665). м.Турне. 1653 р. Вага -13,62 г. ; Ø – 35,5 мм.

9. Чвертьпатагон (1/4 талера).). Альберт і Ізабелла (1599-1621). Провінція Брабант. Без датування. Вага -6,24 г. ; Ø – 29,8 мм.

10. Чвертьпатагон (1/4 талера).). Альберт і Ізабелла (1599-1621). Провінція Фландрія. Без датування. Вага -6,66 г. ; Ø – 30,7 мм.

Табл.3.

Австрія

1. Талер. м. Зальцбург(архієпископство). Михаїл фон Кенбург (1554-1560). 1559 р. Вага -27,83 г. Ø – 40 мм.

2. 15 крейцерів. Леопольд I (1657-1705). Монетний двір м. Відень. Монетний майстер – АндреаЦетто. 1663 р. Вага – 6,31 г. Ø –29,8 мм.

3. 15 крейцерів. Леопольд I (1657-1705). Монетний двір м. Кремніца (Угорщина). 1680 р. Вага – 6,37 г. Ø –31,2 мм.

4. 3 крейцери. Фердінанд Карл (1647-1662). 1655 р. Вага – 1,44 г. Ø –20,6 мм.

5. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Сілезія. Монетний двір – Вратіслав (Вроцлав). S.H.S. (Соломон Хаммершмідт). 1666 р. Вага – 1,59 г. Ø –20,8 мм.

6. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Монетний двір – Галл. 1668 р. Вага – 1,39 г. Ø –20,6 мм.

7. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Монетний двір м. Відень. Монетний майстер – ФранцФабер. 1672 р. Вага – 1,47 г. Ø –21,6 мм.

8. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Монетний двір – Галл. 1689 р. Вага – 1,28 г. Ø –20 мм.

9. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). M.M.W. (Медальєр Мартін Максиміліан Вацкерл). 1693 р. Вага – 1,47 г. Ø –21,6 мм.

10. 3 крейцери. Карл II фон Ліхтенштейн (1664-1695). АрхієпископствоОломоуц. S.A.S. 1695 р. Вага-1,77 г. Ø –21,г мм.

11. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Сілезія. Монетний двір – Вратіслав (Вроцлав). M.M.W. (Медальєр Мартін Максиміліан Вацкерл). 1695 р. Вага – 1,85 г. Ø –22 мм.

12. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Сілезія. Монетний двір – м. Брег. C.B. (Христофор Бретшнайдер). 1696 р. Вага – 1,52г. Ø –21,8 мм.

13. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Сілезія. Монетний двір – м. Брег. C.B. (Христофор Бретшнайдер). 1696 р. Вага – 1,29г. Ø –20,8 мм.

14. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Сілезія. Монетний двір – м. Брег. C.B. (Христофор Бретшнайдер). 1696 р. Вага – 1,59г. Ø –22 мм.

15. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Сілезія. Монетний двір – Вратіслав (Вроцлав). M.M.W. (Медальєр Мартін Максиміліан Вацкерл). 1697 р. Вага – 1,61 г. Ø –22 мм.

16. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Монетний двір – м. Прага (Чехія). G.E. (Георг Егерер). 1697 р. Вага – 1,66 г. Ø –21 мм.

17. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Монетний двір м. Кремніца (Угорщина). 1697 р. Вага – 1,47 г. Ø –22 мм.

18. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Монетний двір – м. Прага (Чехія). G.E.(Георг Егерер). 1698 р. Вага – 1,64 г. Ø –21 мм.

19. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Монетний двір – м. Ополє. Сілезія. F.H. (Франц Новак).

1699 р. Вага – 1,63 г. Ø –22 мм.

20. 3 крейцери. Леопольд I (1657-1705). Монетний двір – м. Прага (Чехія). G.E.(Георг Егерер). 1704 р. Вага – 1,59 г. Ø –21,5 мм.

21. 3 крейцери. Йосиф I (1705-1711). Монетний двір м. Кутна Гора (Чехія). G.E.(Георг Егерер). 1706 р. Вага – 1,76 г. Ø –21,4 мм.

22. 3 крейцери. Йосиф I (1705-1711). F.H. 1710 р. Вага – 1,62 г. Ø –21,7 мм.

23. 3 крейцери. Йосиф I (1705-1711). F.H. 1711 р. Вага – 1,58 г. Ø –21,6 мм.

Табл.4.
Прусія (герцогство)

1. Орт. Фрідріх Вільгельм I (1657-1688). H.S. 1684 р. Вага – 6, 47 г. Ø-29 мм.
2. Орт. Фрідріх Вільгельм I (1657-1688). H.S. 1686 р. Вага – 6,00 г. Ø-29,3 мм.
3. Орт. Фрідріх III (1688-1701). S.D. 1699 р. Вага – 6, 53 г. Ø-29,7 мм.
4. VI грошів. Фрідріх Вільгельм I (1657-1688). H.S. 1682 р. Вага – 3,43 г. Ø-24,5 мм.
5. VI грошів. Фрідріх Вільгельм I (1657-1688). H.S. 1682 р. Вага – 3,37 г. Ø-24,2 мм.
6. VI грошів. Фрідріх Вільгельм I (1657-1688). H.S. 1682 р. Вага – 3,28 г. Ø-24,4 мм.
7. VI грошів. Фрідріх Вільгельм I (1657-1688). H.S. 1683 р. Вага – 3,48 г. Ø-24,3 мм.
8. VI грошів. Фрідріх Вільгельм I (1657-1688). 1683 р. Вага – 3,29 г. Ø-24 мм.
9. VI грошів. Фрідріх Вільгельм I (1657-1688). B.A. 1685 р. Вага – 3,30 г. Ø-25,2 мм.
10. VI грошів. Фрідріх Вільгельм I (1657-1688). 1686 р. Вага – 3,03 г. Ø-25,5 мм.
11. VI грошів. Фрідріх Вільгельм I (1657-1688). H.S. 1687 р. Вага – 3,06 г. Ø-26,8 мм.
12. VI грошів. Фрідріх III (1688-1701). S.D. 1698 р. Вага – 3,32 г. Ø-25 мм.
13. III гроші. Фрідріх III (1688-1701). S.D. 1696 р. Вага – 1,80 г. Ø-21,4 мм.
14. III гроші. Фрідріх III (1688-1701). S.D. 1699 р. Вага – 1,39 г. Ø-21,4 мм.

Табл.5.
Бранденбург (герцогство)

1. 1/6 талера. Іоганн Фрідріх (1667-1686). 1677 р. Вага – 6,28 г. Ø – 30,5х28,7 мм.
2. 1/6 талера. Іоганн Фрідріх (1667-1686). 1678 р. Вага – 5,92 г. Ø – 31,7х30 мм.
3. 1/6 талера. Іоганн Фрідріх (1667-1686). 1678 р. Вага – 5,52 г. Ø – 30х27,2 мм.

Табл.6.
Саксонія

1. 1/12 талера. Іоганн Георг (1691-1694). 1693 р. Вага- 2,89 г. Ø-27х25,3 мм.

Табл.7.
Сілезія

1. Орт. Георг Рудольф (1602-1653). Легніцьке князівство. M.T. 1621 р. Вага – 6,80 г. Ø-30 мм.
2. VI крейцерів. Сільвіус Фрідріх (1668-1697). 1674 р. Вага – 2,57 г. Ø-26,6 мм.

Табл.8.
Голландська республіка

1. Ріксдаальдер. Провінція Гельдерн. 1660 р. Вага – 27,92 г. Ø-42,5 мм.

Табл.9.
Річ Посполита

1. Тимф (30 грошів=1 злотий). Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м.Бидгощ.A.T. (Андрій Тимф) 1663 р. Вага -6,43 г. Ø – 31 мм.

2. Тимф (30 грошів). Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Бидгощ. A.T. (Андрій Тимф) 1664 р. Вага -6,33 г. Ø – 30,6 мм.

3. Тимф (30 грошів). Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Краків. A.T.(Андрій Тимф) 1664 р. Вага -6,73 г. Ø – 31,7 мм.

4. Тимф (30 грошів). Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Краків. A.T.(Андрій Тимф) 1665 р. Вага -5,84 г. Ø – 32,2 мм.

5. Орт (1/4 талера=18 грошів). Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Уяздов. 1651 р. Вага –

5,11 г. Ø– 27,4 мм.

6. Орт (1/4 талера=18 грошів). Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Познань. 1658 р. Вага – 5,86 г. Ø – 30,6 мм.

7. Орт (1/4 талера=18 грошів). Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Краків. 1668 р. Вага – 5,32 г. Ø – 29,8 мм.

8. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Краків. I.T. (Ян Тамм). 1656 р. Вага – 3,31 г. Ø – 25,7 мм.

9. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Краків. T.L.B. (Тіт Лівій Боратіні). 1659 р. Вага – 3,13 г. Ø – 25 мм.

10. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Бидгощ. T.T. (Томас Тимф). 1660 р. Вага – 3,12 г. Ø – 26,5 мм.

11. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Львів. G.B.A. (Джованні Батиста Аморетті). 1661 р. Вага – 2,95 г. Ø – 24,8 мм.

12. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Бидгощ. T.T. (Томас Тимф). 1662 р. Вага – 2,96 г. Ø – 25,8 мм.

13. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Бидгощ. T.T. (Томас Тимф). 1662 р. Вага – 3,50 г. Ø – 25,6 мм.

14. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Познань. N.G. (НіколаГілле). 1662р. Вага – 2,55 г. Ø – 24,2 мм.

15. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Львів. A.T. (Андрій Тимф). 1662 р. Вага – 3,59 г. Ø – 25 мм.

16. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Львів. G.B.A. (Джованні Батиста Аморетті). 1662 р. Вага – 2,62 г. Ø – 25,4 мм

17. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Львів. A.T. (Андрій Тимф) 1662 р. Вага – 3,22 г. Ø – 25,6 мм.

18. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Краків. A.T. (Андрій Тимф). 1662 р. Вага – 3,18 г. Ø – 24,3 мм

19. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Краків. A.T. (Андрій Тимф). 1663 р. Вага – 2,92 г. Ø – 25 мм

20. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Бидгощ. AT. (Андрій Тимф). 1664 р. Вага – 3,04 г. Ø – 25,3 мм

21. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Бидгощ. .AT. (Андрій Тимф). 1665 р. Вага – 3,49 г. Ø – 25,6 мм

22. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Бидгощ. A.T. (Андрій Тимф). 1666 р. Вага – 3,15 г. Ø – 25,8 мм

23. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Бидгощ. .AT. (Андрій Тимф). 1666 р. Вага – 3,56 г. Ø – 25,3 мм.

24. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Краків. A.T. (Андрій Тимф). 1667 р. Вага – 2,67 г. Ш – 25,2 мм

25. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Бидгощ. TL.B. (Тіт Лівій Боратіні). 1667 р. Вага – 3,17 г. Ø – 25,4 мм.

26. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Монетний двір – м. Бидгощ. .TL.B. (Тіт Лівій Боратіні). 1667 р. Вага – 2,84 г. Ø – 25,2 мм.

27. VI грошів. Ян Казимір (1648-1668). Велике князівство Литовське. Монетний двір – м. Вільно. .T.L.B.(Тіт Лівій Боратіні). 1665 р. Вага – 3,32 г. Ø – 25,7 мм.

28. Орт (1/4 талера=18 грошів). Ян III Собеський (1674-1696). Монетний двір – м. Бидгощ. 1678 р. Вага – 6,40 г. Ø – 28,9 мм.

29. VI грошів. Ян III Собеський (1674-1696). Монетний двір – м. Бидгощ. 1679 р. Вага – 3,20 г. Ø – 25 мм.

30. VI грошів. Ян III Собеський (1674-1696). Монетний двір – м. Краків. T.L.B .(Тіт Лівій Боратіні). 1681 р. Вага – 3,24 г. Ø – 24,3 мм.

31. VI грошів. Ян III Собеський (1674-1696). Монетний двір – м. Бидгощ. T.L.B. (Тіт Лівій Боратіні). 1681 р. Вага – 2,97 г. Ø – 25 мм.

32. VI грошів. Ян III Собеський (1674-1696). Монетний двір – м. Бидгощ. TL.B.(Тіт Лівій Боратіні). 1682 р. Вага – 3,36 г. Ø – 24,6 мм.

33. VI грошів. Ян III Собеський (1674-1696). Монетний двір – м. Бидгощ. T.L.B.(Тіт Лівій Боратіні). 1683 р. Вага – 3,27 г. Ø – 24,7 мм.

34. VI грошів. Ян III Собеський (1674-1696). Монетний двір – м. Бидгощ. TL.B. (Тіт Лівій Боратіні). 1683р. Вага – 2,76 г. Ø – 24,5 мм.

35. VI грошів. Ян III Собеський (1674-1696). Монетний двір – м. Бидгощ. T.L.B. (Тіт Лівій Боратіні). 1684р. Вага – 3,10 г. Ø – 24,5 мм.

36. VI грошів. Ян III Собеський (1674-1696). Монетний двір – м. Краків. 1682 р. Вага – 3,24 г. Ø – 24,2 мм.

37. VI грошів. Ян III Собеський (1674-1696). Монетний двір – м. Краків. 1682 р. Вага – 3,84 г. Ø – 24,6 мм.

38. VI грошів. Ян III Собеський (1674-1696). Монетний двір – м. Краків. 1683 р. Вага – 3,50 г. Ø – 24 мм.

Табл. 1.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

Табл. 2.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

Табл. 3.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

Табл. 4.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

Табл. 5.

1.

2.

3.

Табл. 6.

1.

Табл. 7.

1.

2.

Табл. 8.

1.

Табл. 9.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

24.

25.

26.

27.

28.

29.

30.

31.

32.

33.

34.

35.

36.

37.

38.

Олег ПЕТРАУСКАС, Олександр КОВАЛЬ ***(Київ)***

СЛОВ'ЯНСЬКІ ГЛИНОБИТНІ ПЕЧІ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ І тис. ПОСЕЛЕННЯ ОБУХІВ 2 (техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації)

І ходить піч за людством слідом
І переходить з роду в рід
Олександр Білаш

Піч, як один з головних і невід'ємних елементів стародавнього житла, неодноразово ставала предметом докладних досліджень. Етнографи постійно звертали увагу на ту важливу роль, яку відігравала піч у побуті та віруваннях слов'янських народів. Крім прямого призначення приготування їжі та обігріву оселі, піч «брала участь» в таких важливих для родини подіях як народження дітей, сватання, похорони, лікування хворих та ін. Також піч розглядалась як місце життя духа-охоронця житла — домовика та слугувала своєрідним засобом спілкування з потойбічним життям і душами померлих (Сілецький 2008).

Слов'янські житла та печі досить детально вивчені і за археологічними матеріалами (Ляпушкин 1968; Раппопорт 1975, Русанова 1976, с. 47) та ін. Зокрема, за даними розкопок поселення Обухів 2 таке дослідження провели Н.М. Кравченко та М.Л. Струнка (Кравченко, Струнка 1984).

У сучасній літературі виділяється кілька актуальних тем, пов'язаних із дослідженням опалювальних пристроїв у житлі. Серед них — місце печі в інтер'єрі житла, її форма та конструкція. В археологічних студіях ранньослов'янських старожитностей останньої чверті I тис. активно розроблювався напрямок саме типологізації опалювальних споруд (Смиленко 1989; Петрашенко 1982; 2005, с. 29—40; Юренко 1984 та ін.). Окремий напрямок в дослідженні печей спрямований на виділення особливих типів, які притаманні тим чи іншим культурно-хронологічним етапам розвитку, зокрема і за матеріалами Подніпров'я (Кравченко, 1979; Григорьев 2000, с. 166 и далее). Чи не єдину спробу співвіднести параметри печі з її функціональним навантаженням за археологічними матеріалами здійснив М.А. Філіпчук (Філіпчук 1995).

Стосовно печей ранньослов'янських жител останньої чверті I тис. для Східної Європи найбільш вживаною є типологія запропонована А.Т. Сміленко. Дослідниця запропонувала виділяти сім типів печей: печі-кам'янки; глиняно-кам'яні; печі вирізані в материкових останцях; печі-підбої; глиняні; глиняні на дерев'яному каркасі; глиняні на кам'яному фундаменті. Для полян, мешканців Середнього Дніпра, дослідниця вважала характерними печі-кам'янки, глиняно-кам'яні та глиняні печі різних модифікацій (Смиленко 1989, с. 106, 112).

Загалом із запропонованою типологією можна погодитися і в подальшому застосувати її до нових матеріалів. Проте, зауважимо, що дослідники мало звертали увагу на внутрішню конструкцію печей, процес їх спорудження та функціонування, тобто ті ознаки, які свідчили б про пряме функціональне навантаження цього археологічного об'єкту. Як нам здається, розкопки, які провела Середньодніпровська археологічна експедиція, дозволила деталізувати деякі із цих аспектів. Результатам цих досліджень і присвячена ця стаття.

У 2007—2009 рр. спільна експедиція ІА НАН України та НПУ ім. М.П. Драгоманова продовжила дослідження поселення ранніх слов'ян Обухів 2, яке активно досліджувалося у 1970—80-х рр. Н.М. Кравченко. Пам'ятка розташована на північно-східній околиці м. Обухів, за 40 км на південь від м. Київ. Культурний шар площею близько 100 га зафіксований уздовж схилів витоків зволожених ярів, які виходять у заплаву р. Кобріни, яка вливається в Стугни за 7,0 км до її впадіння у Дніпро. Територія поселення умовно розділена на три ділянки — північну, центральну та західну (Кравченко 1979; 1988), пізніше була виділена і південна ділянка (Петраускас, Шишкин, Абашина 2011).

Загалом за майже 30 років досліджено близько 100 об'єктів ранньослов'янського періоду (Абашина 2004). Під час останніх трирічних розкопок на західній та південній ділянках досліджено ще 14 жител VII—IX ст., які надали нові матеріали щодо конструкцій опалювальних споруд. Ретельні польові дослідження залишків будівель і печей, а також деякі експериментальні роботи з відновлення глинобитної печі за археологічними зразками дозволяють деталізувати функціональні особливості цих споруд останньої чверті I тис. [1]

Всі житла відносяться до напівземлянок і заглиблені від сучасної денної поверхні від 0,6 до 2,0 м. Печі зроблені з глини без застосування каміння і розміщенні всередині житла. Єдина споруда з трьома печами-камінами мала господарське призначення (рис. 2, *1*). Всі 14 жител датуються відносно коротким хронологічним періодом (VII—IX ст.) і співвідносяться переважно з 4—6 археологічними комплексами розвитку Обухівського поселення, виділених Н.М. Кравченко. Зауважимо, що культурна ситуація у Київському Подніпров'ї цього періоду характеризується значною культурною строкатістю. За визначеннями О.М. Приходнюка, В.О. Петрашенко, Н.С. Абашиної та ін. тут представлені різні культурні компоненти — сахнівський, волинцевський, райковецький, роменський і салтівський. Ми дотримуємося схеми, запропонованою Н.М. Кравченко — першою дослідницею пам'ятки, яка виділила шість культурно-хронологічних комплексів розвитку Обухів 2 (Кравченко 1979; Петраускас, Шишкин, Абашина 2011).

Як було зазначено, згідно типології А.Т. Сміленко, на Обухівському поселенні виявлено три типи печей: вирізані в материковому останці; печі-підбої (або печі-каміни) та печі зроблені з глини. Із врахуванням досліджень А.Т. Сміленко ми пропонуємо наступну схему характеристики печей для останньої чверті I тис. Середнього Подніпров'я (рис. 1).

Розміщення печей в інтер'єрі житла (рис. 1, *I*). Можливо розрізняти три різновиди: печі зроблені в стінці котловану житла (західна ділянка — господарська споруда / об'єкт 15); печі всередині житла вирізані з материкового останця (південна ділянка — житло / об'єкт 2а); печі споруджені з глини в житлі (13 напівземлянок). Таким чином, на Обухівському поселенні всі печі розміщені всередині жител. У 12 житлах вони розташовані в одному з північних кутків. Одна піч розташована в південно-східному

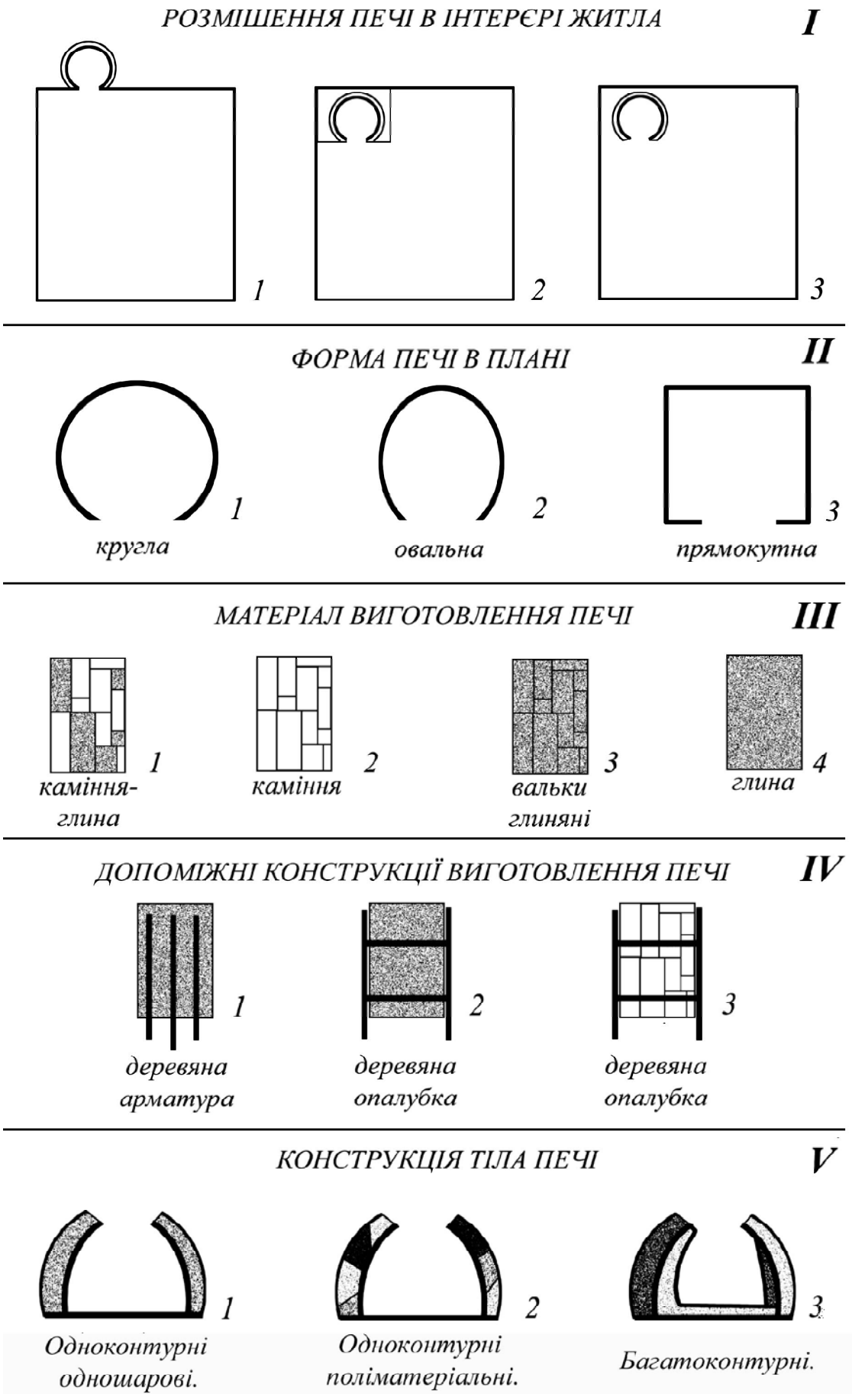

Рис. 1. *Схема опису печі:* I — *розміщення печі в інтер'єрі житла;* II — *форма печі в плані;* III — *матеріал;* IV — *допоміжні конструкції;* V — *конструкція тіла печі.*

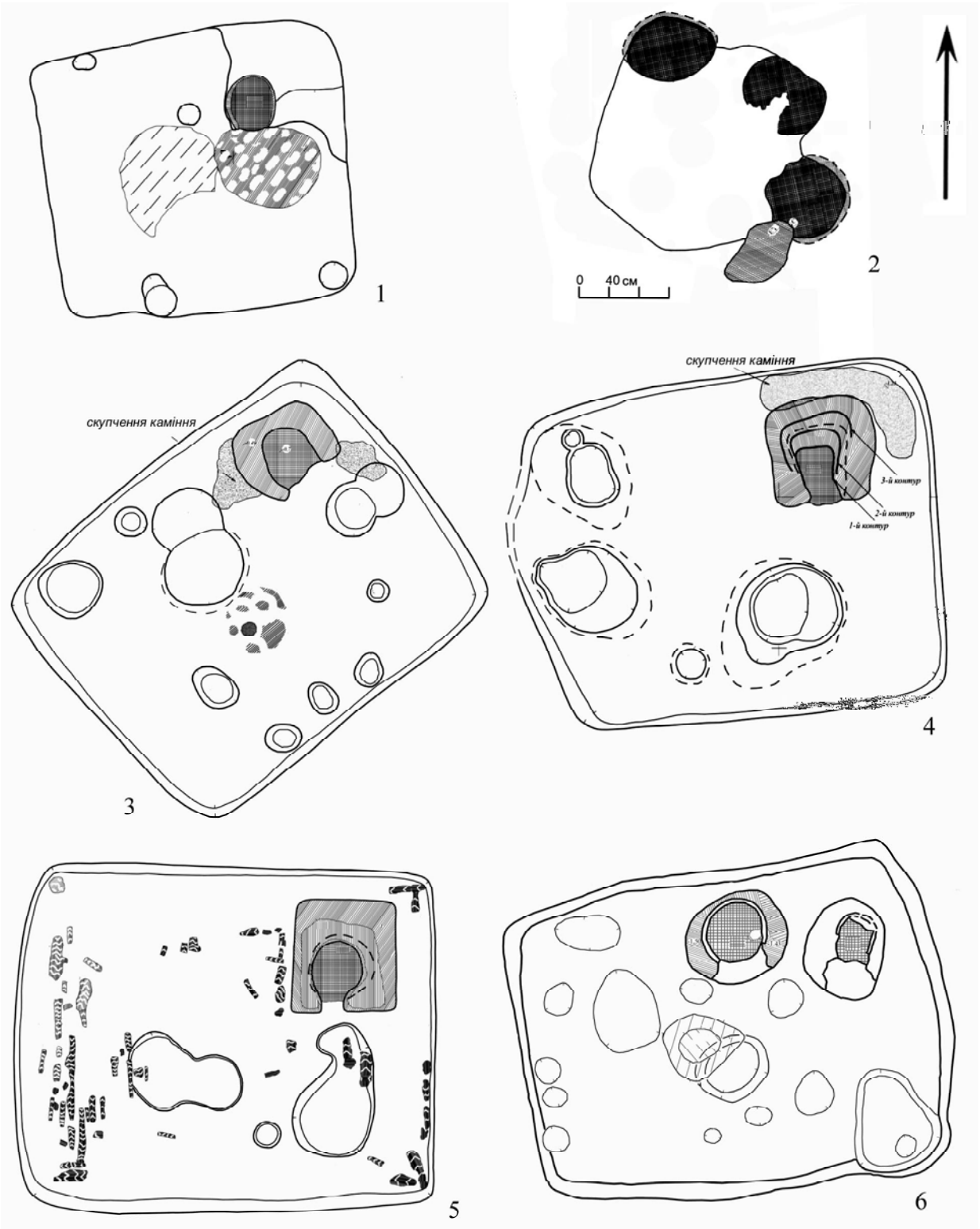

Рис. 2. *Обухів 2. Плани об'єктів. Західна ділянка: об'єкт 15 (2), об'єкт 26 (3). Південна ділянка: об'єкт 1 (5), об'єкт 2а (1), об'єкт 2 (4), об'єкт 11 (6).*

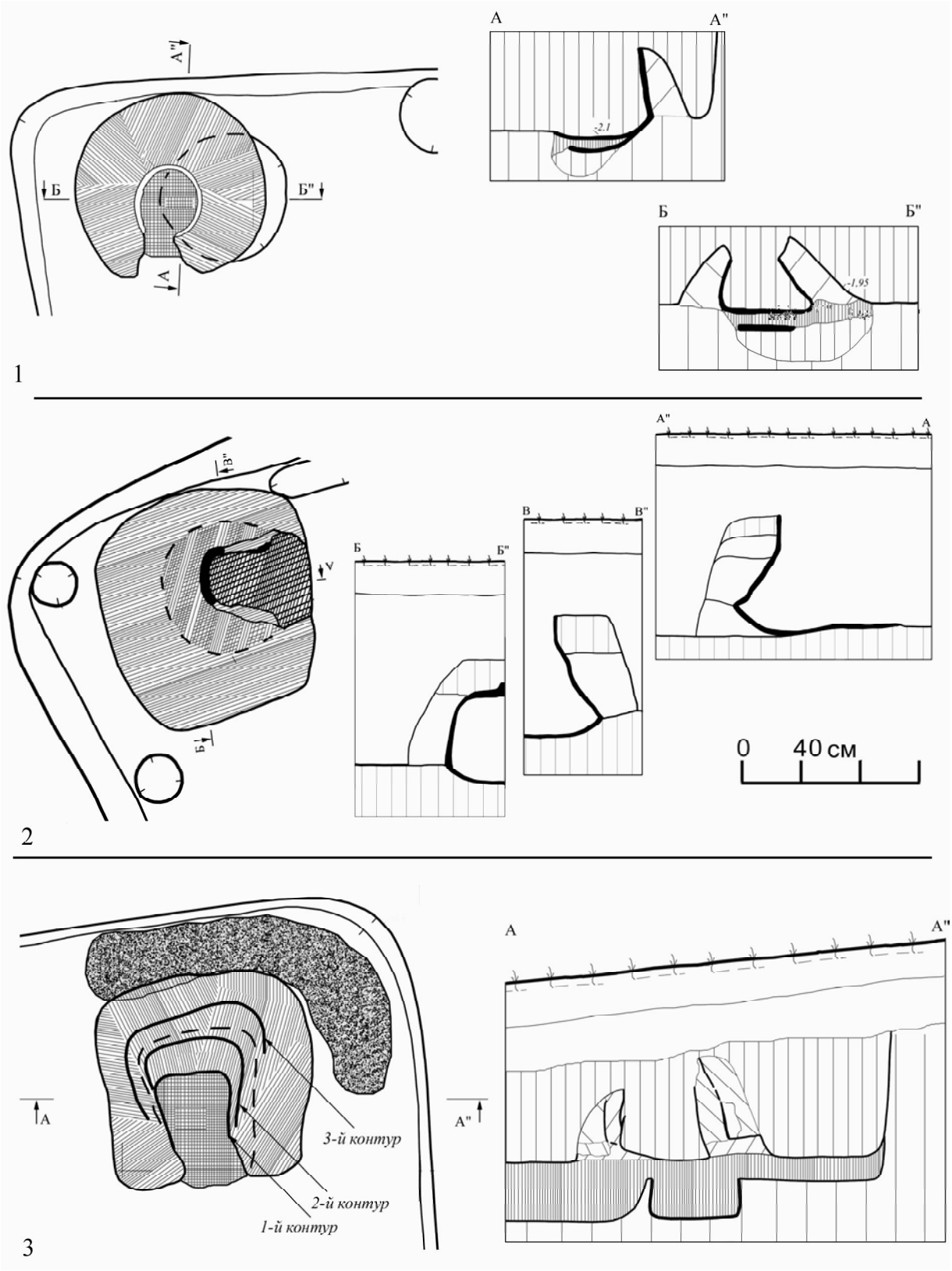

Рис. 3. *Обухів 2. Плани та розрізи печей:* 1 — *об'єкт 8 (південна ділянка);* 2 — *об'єкт 13 (західна ділянка);* 3 — *об'єкти 2 та 2а (південна ділянка).*

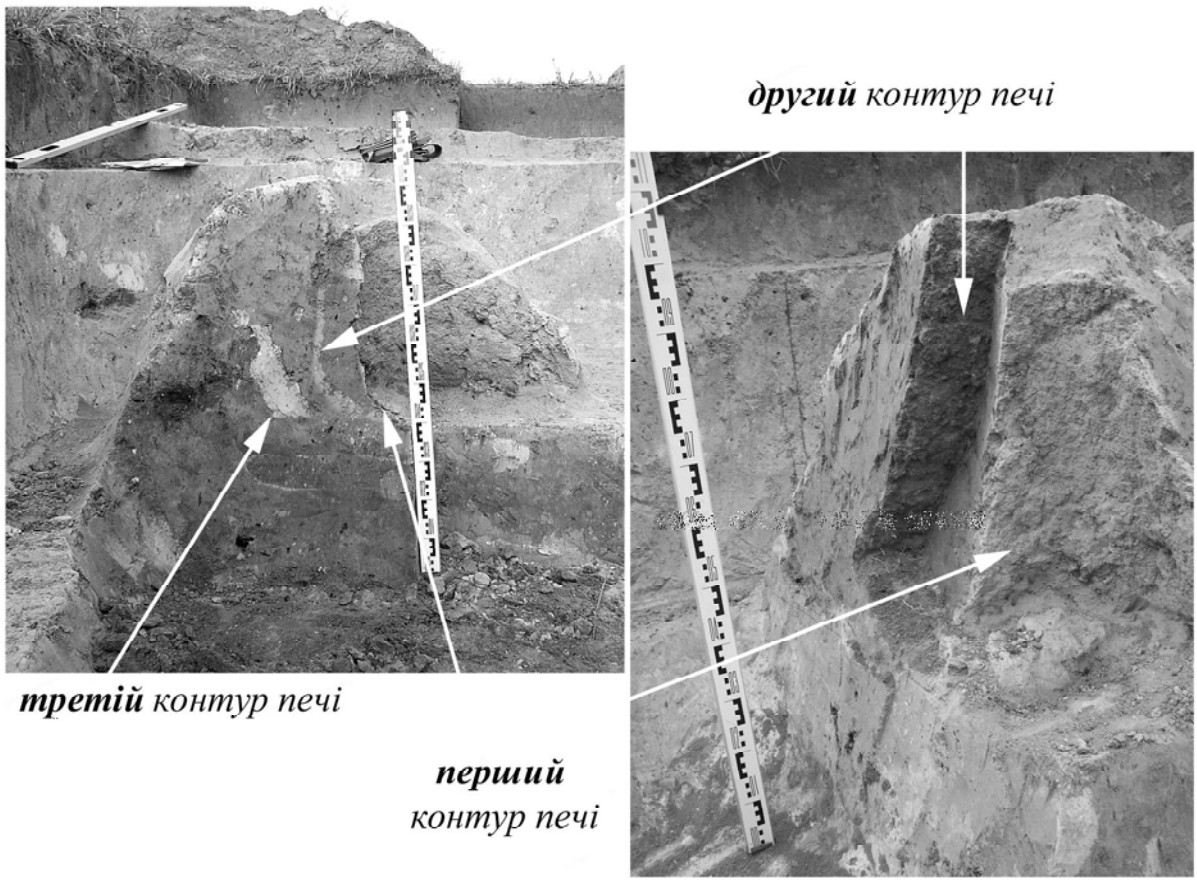

Рис. 4. *Обухів 2. Південна ділянка, об'єкт 2. Перетин багатоконтурної печі:* 1—3 — *послідовні нашарування.*

Рис. 5. *Обухів 2. Південна ділянка, об'єкт 1:* 1 — *напівземлянка з глинобитною піччю зробленою в дерев'яному коробі;* 2 — *східна стінка глинобитної печі із відбитками дерев'яних плах від короба.*

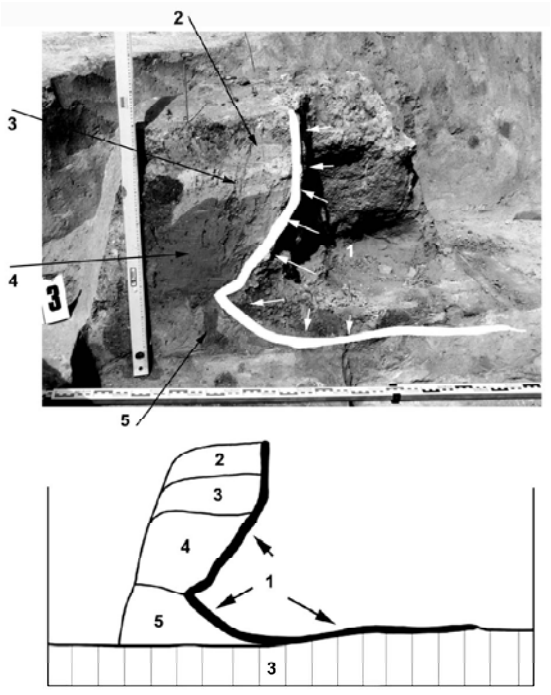

Рис. 6. *Обухів 2. Західна ділянка, об'єкт 13. Розріз одноконтурної печі зробленої з різних ґрунтів:* 1 — *пропалені стінки печі;* 2 — *слабогумусований суглинок;* 3 — *лес;* 4 — *сильногумусований суглинок;* 5 — *суглинок.*

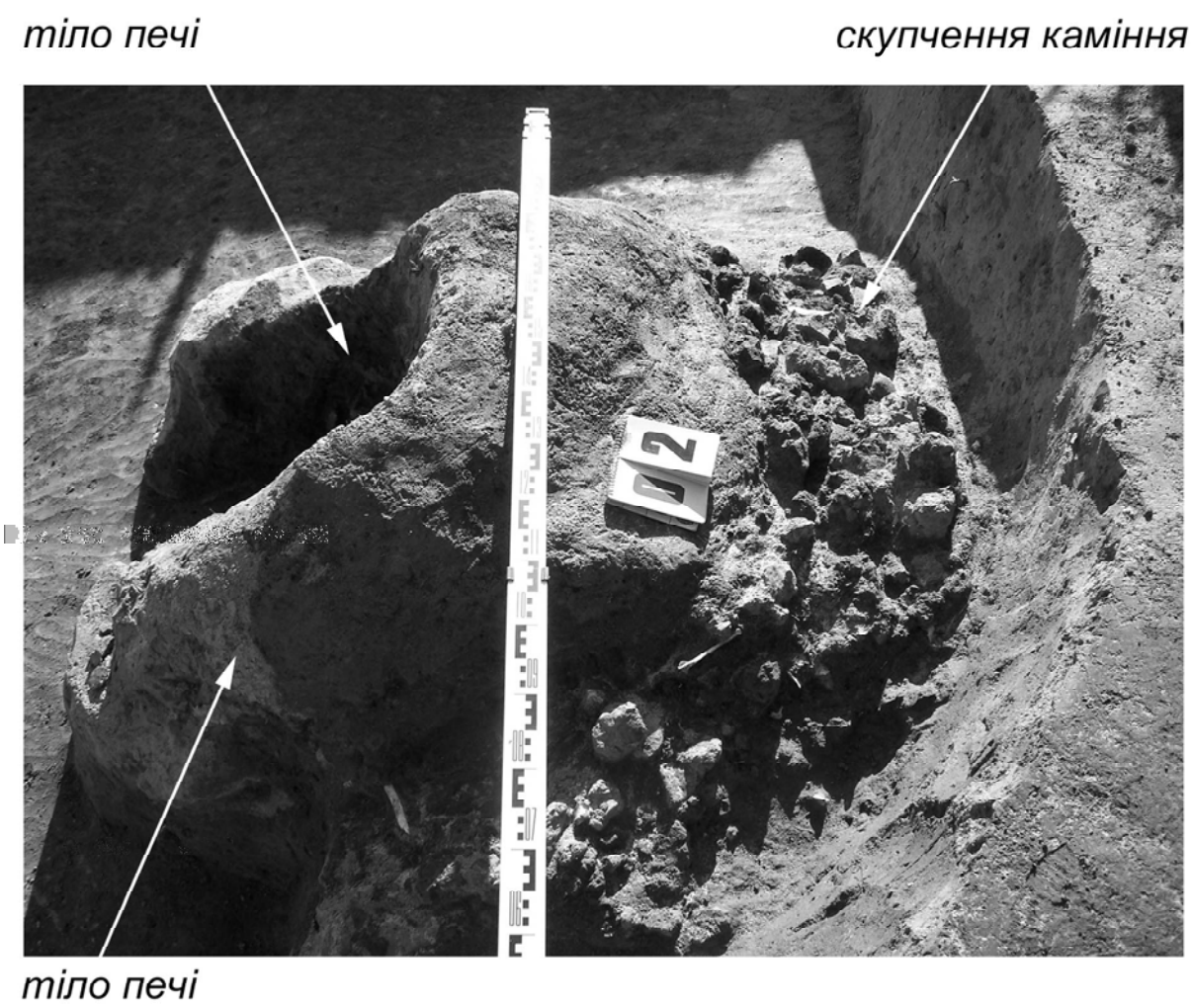
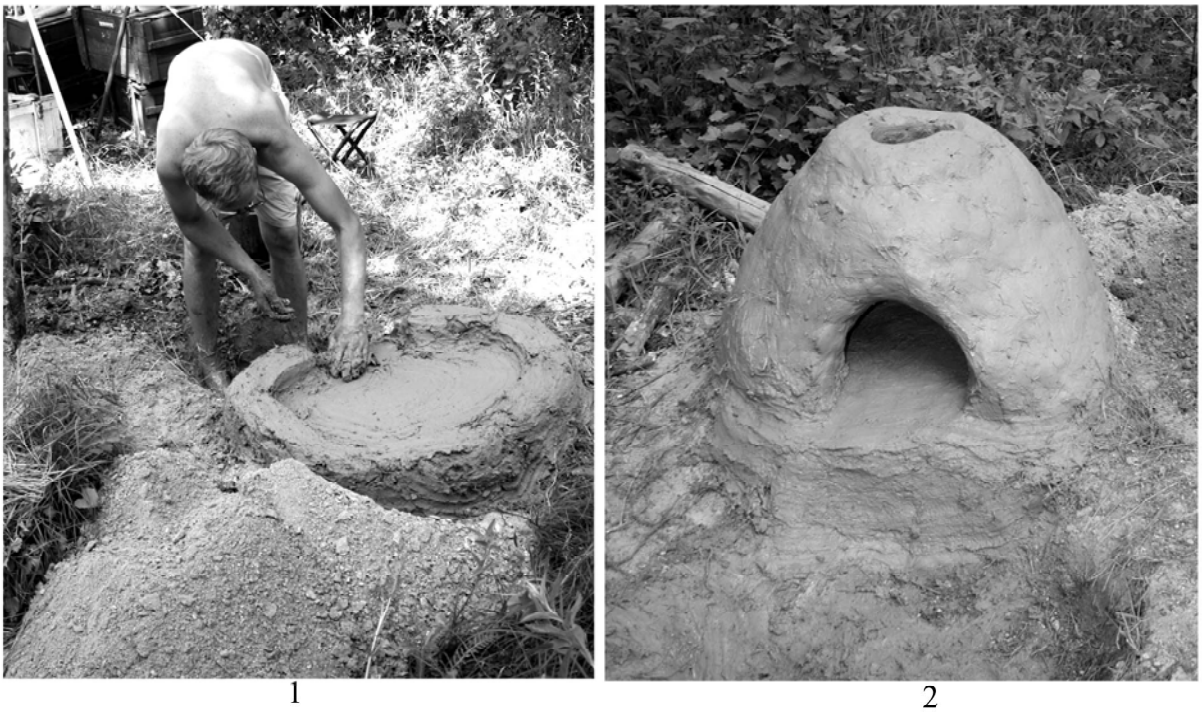
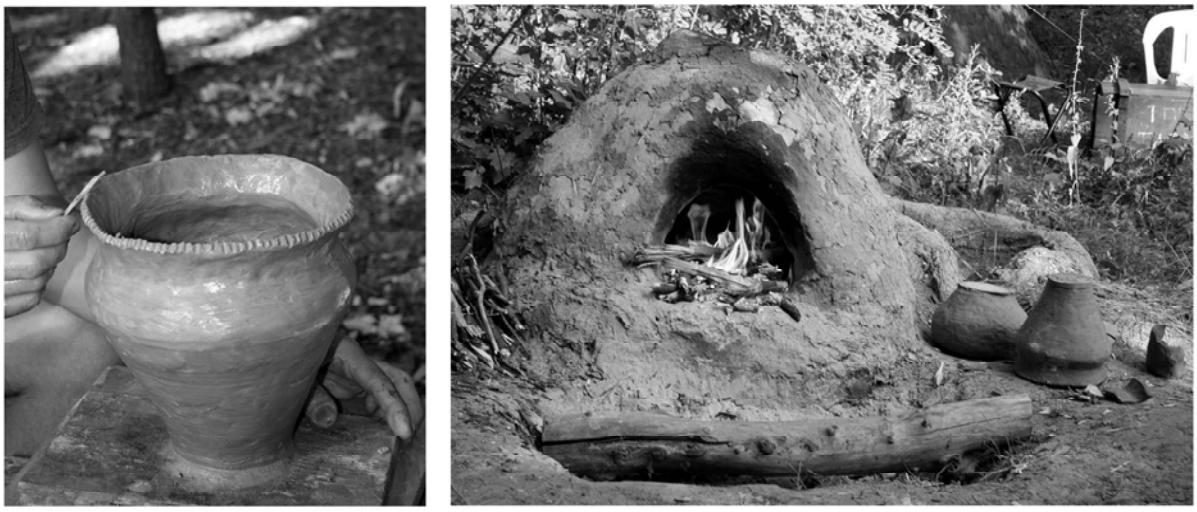

Рис. 7. *Обухів 2. Південна Ділянка, об'єкт 2: глинобитна піч зі скупченням каміння за її межами.*

1 2

Рис. 8. *Експеримент із побудови глинобитної печі:*
1 — *черінь і нижня частина купола;* 2 — *піч у завершеному вигляді до початку використання.*

1 2

Рис. 9. *Експеримент із виготовлення ліпних посудин ранньослов'янського типу (1) та спроба їх випалу у глинобитній печі (2).*

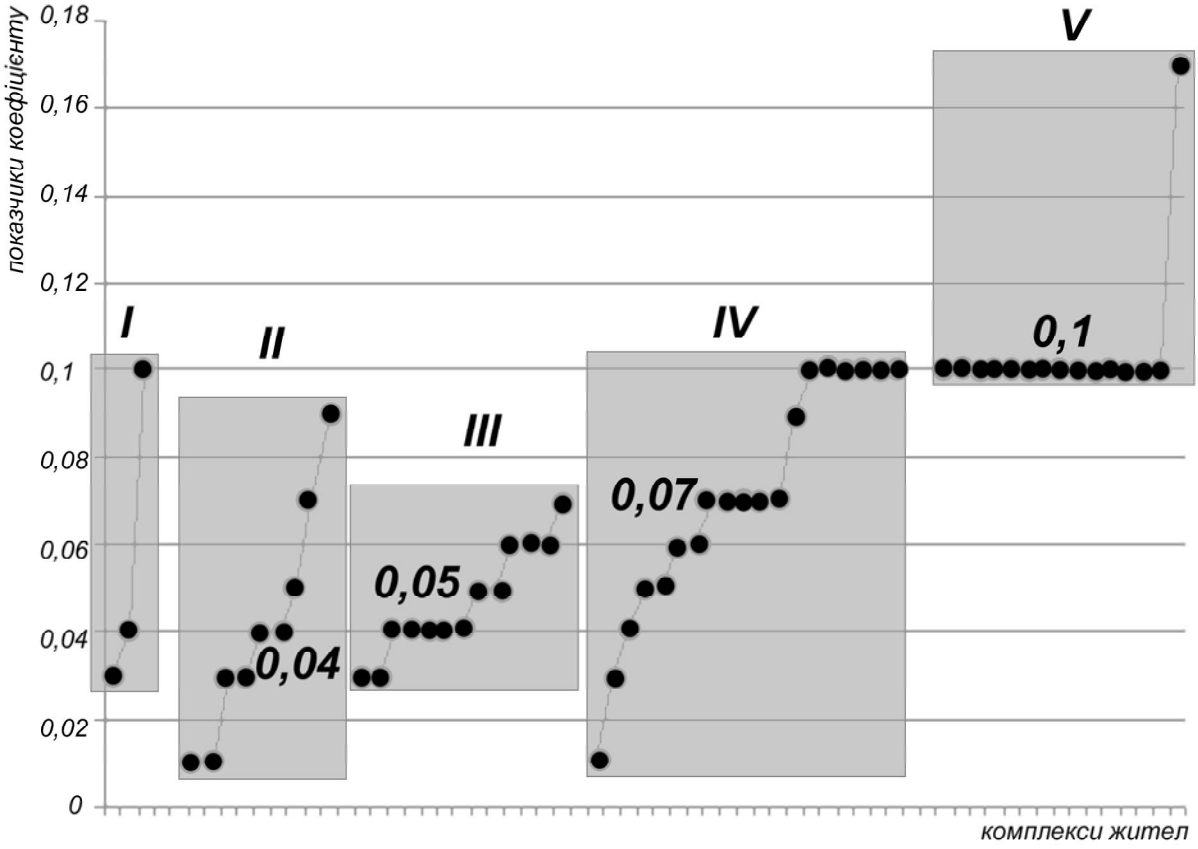

Рис. 10. *Графік розподілу значень умовного коефіцієнта «теплового оптимуму» за даними пам'яток Середнього Подніпров'я:* 1 — *пам'ятки IV ст.;* 2 — *пам'ятки V—VII ст.;* 3 — *пам'ятки VIII ст.;* 4 — *пам'ятки VIII—IX ст.;* 5 — *пам'ятки X—XIII ст.*

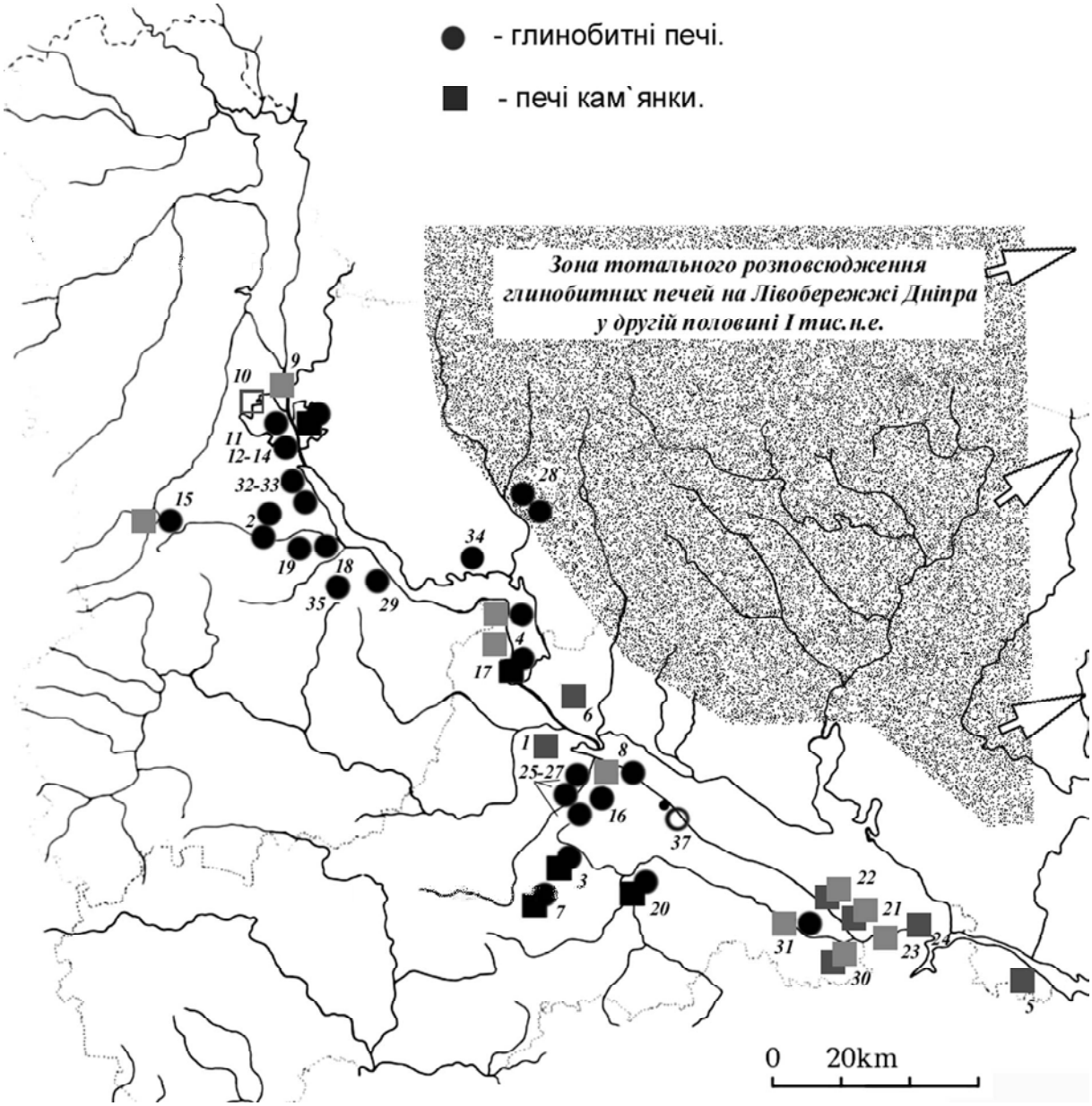

Рис. 11. *Карта пам'яток V—IX ст. с глинобитними та кам'яними печами на території Середнього Подніпров'я:* 1 — *Будище;* 2 — *Велика Бугаївка;* 3 — *Вільховчик;* 4 — *Григорівка;* 5 — *Деріївка;* 6 — *Домантове;* 7 — *Журавка-Вільшанська;* 8 — *Канів-заповідник;* 9 — *Київ, Оболонь-Луг 4;* 10 — *Київ-Дитинка;* 11– *Київ-Киселівка;* 12—14 — *Київ-Старокиївська;* 1 5 — *Мала Снітинка;* 16 — *Михайлівка-Садкове;* 17 — *Монастирок;* 18 — *Обухів 2;* 19 — *Обухів 7;* 20 — *Пастирське;* 21 — *Пеньківка-Луг 1;* 22 — *Пеньківка-Луг 2;* 23 — *Пеньківка-Луг 3;* 24 — *Пеньківка-Молочарня;* 25 — *Сахнівка-Базар;* 26 — *Сахнівка-Гончариха;* 27 — *Сахнівка-Дівиця_Дегтярня;* 28 — *Соснова;* 29 — *Стайки;* 30 — *Стеціівка;* 31 — *Суботів;* 32 — *Ходосівка- Заплава;* 33 — *Ходосівка-Козаків Яр;* 34 — *Стовпяги;* 35 — *Жуківці.*

кутку (західна ділянка — житло / об'єкт 17) та одна піч розташована в центрі житла (Західна Ділянка — житло / об'єкт 19, досліджено частково). В більшості випадків стінки печей паралельні стінам житла.

Форма печі в плані (рис. 1, *II*). Виділяється дві чіткі форми: кругла (шість випадків: рис. 2, *1*) та прямокутна (три випадки: рис. 2, *4, 5*). Третя форма — проміжна — має вигляд прямокутника із заокругленими кутами, через що наближається до овалу (рис. 2, *3, 6*). Зауважимо, що можливі певні корективи щодо визначення форми печі в плані, оскільки це залежить від ступеню її збереженості та кваліфікації досліджень.

Матеріал виготовлення печі (рис. 1, *III*). Всі печі зроблені з місцевого суглинку та лесу (рис. 5). Звернемо увагу, що в попередніх дослідженнях ранньослов'янських печей Середнього Подніпров'я згадуються випадки використання каміння в конструкції глинобитних печей. У трьох об'єктах, досліджених нами в Обухові 2 (західна ділянка — об'єкти 26 і 33; південна ділянка — об'єкт 2) впритул із зовнішньої сторони печі або в її топці зафіксовано скупчення перепаленого пісковику характерного сіро-червоного кольору діаметром в середньому до 10,0 см. У плані подібні компактні скупчення із зовнішньої сторони утворювали щось на зразок «комірців» для печі (рис. 2, *3, 4*; 7). Пошарове дослідження таких скупчень засвідчило, що практично в жодному випадку вони не входили до тіла печі і залягали у просторі між нею та стіною котловану житла. Вважаємо, що це каміння використовувалося для нагрівання води і для зручності складувалося за піччю. Враховуючи це, на наш погляд, слід більш критично ставитися до повідомлень про змішану «глиняно-кам'яну» техніку зведення печей у Подніпров'ї [2].

Допоміжні конструкції виготовлення тіла печі (рис. 1, *IV*). Більшість глинобитних печей не мало чітких слідів використання допоміжних конструкцій. Виняток становлять печі чіткої прямокутної форми (таких три). Їх зводили всередині дерев'яного короба (рис. 5). Залишки такого коробу зафіксовано у житлі на південній ділянці (об'єкт 1). Відбитки мінімум двох колотих плах чітко фіксувалися на східній стінці печі. Вони були вкладені вертикально долівці і мали приблизно однакову ширину — 0,25 м (рис. 5, *2*). Рештки дерев'яного короба (своєрідної опалубки) дозволяють не тільки відновити особливості побудови печі, в й досить впевнено говорити про її розміри —1,6 Ч 1,2 м. Якщо врахувати, що зруб цього житла за чіткими залишками обвуглених кутів мав розміри 4,8 Ч 4,0 м, можна стверджувати, що при будівництві печі та житла застосована міра, кратна 0,4 м, що відповідає давньоруському ліктю (Рыбаков 1949).

Конструкція тіла печі (рис. 1, *V*). Цей елемент становить особливий інтерес, оскільки дослідники мало звертали на нього увагу. Тут можна розрізняти типи печей за конструкцією (одно- та багатоконтурні), їхні види за складом будівельної суміші (однорідні та різнорідні) та різновиди за використанням будівельного матеріалу (материковий останець та окремо виготовлена суміш).

Тип 1 (одноконтурні), вид 1 (однорідні, зроблені з одного ґрунту).

Різновид 1. Будівництво печі велося в материковому останці (рис. 2, *1*). Під час будівництва котловану в одному з кутів залишали останець, в якому вирізалася округла в плані яма з розривом (топка) з боку середини житла.

Різновид 2. Тіло печі зводилося з однорідного ґрунту на підготовленому майданчику всередині житла.

Тип 1 (одноконтурні), вид 2 (різнорідні, зроблені з різного ґрунту).

Різновид 1. Тіло печі зводилося з різнохарактерних ґрунтів (чистий або гумусований суглинок, лес) без подальшого нарощування товщини стін (західна ділянка, житло / об'єкт 13) (рис. 3, *2*) Такі печі, як правило, мають кубічну форму. Для печі з об'єкту 13, на наш погляд, це диктувалося особливостями конструкції печі, яка мала складну форму — топку та «комин». Для зведення складнішого за формою комину використали пластичний і міцний лес (рис. 6).

Тип 2 (багатоконтурні), вид 1 (однорідні, зроблені з одного ґрунту).

Різновид 1. Печі багатоконтурної конструкції утворювалися за рахунок прошарків ґрунту, якими нарощували товщину стін та череню. Такі печі, як правило, в плані округлої або округло-прямокутної форми (рис. 3, *1, 3*).

Найвиразніше така структура представлена в житлах VIII ст. — об'єкт 2 на західній ділянці та об'єкт 2 на південній. Піч з останнього об'єкту мала відмінну збереженість, що дозволило детальніше вивчити її конструкцію (рис. 4). У плані піч мала підпрямокутну форму, челюстями звернута всередину житла (на південь). Її розміри на рівні череня 1,0 × 0,95 м, висота вцілілих стінок купола 0,7 м. В розрізі тіла печі простежено три прошарки обпаленого ґрунту, які свідчать про три етапи зведення печі. На першому етапі тіло печі було сформовано з суглинку темно-сірого кольору. У подальшому піч двічі реконструювали за допомогою лесу жовтого кольору. Первинний колір суглинку та лесу зберігся на зовнішніх боках куполів та черенів.

Відтак, спочатку тіло печі сформовано з суглинку сірого кольору і внутрішній діаметр череня становив

близько 1,0 м, висота стін, що збереглися, сягала 0,45 м. Встановити товщину стінок не вдалося, оскільки колір зовнішнього боку печі збігається з кольором заповнення котловану будівлі.

Через якийсь час користування піччю, про що свідчить пропечений черінь і стіни, зсередини її обмазали товстим шаром лесу жовтого кольору завтовшки 7,0—12,0 см. Таким чином внутрішній діаметр череня зменшився до 0,7 Ч 0,6 м. Після чого піч знову функціонувала певний час, про що свідчать виразні сліди пропеченості на новому шарі глини. На третьому етапі черінь печі був обмазаний шаром лесу жовтого кольору 5,0—10,0 см і вона знову почала діяти. Таким чином, і на цьому етапі реконструкції було зменшено об'єм топкової камери печі (рис. 4).

Зафіксовані сліди, як мінімум, двох етапів реконструкції печі не свідчать про те, що цими заходами її ремонтували. У жодному з контурів не зафіксовано виразних слідів руйнацій купола або череня. Тож ми схильні розглядати ці «будівельні етапи» як прагнення поліпшити технологічні якості опалювальної споруди. Нарощування товщини стін та череня зсередини печі вело до зменшення внутрішнього об'єму топкової камери та збільшення товщини її кожуха. На наш погляд, це дозволяло зменшити витрати палива для розігріву печі та збільшити її теплоємкість.

Слід зазначити, що розміри прошарків нарощування стін різні та нерегулярні, в деяких місцях під час реконструкції могли зрізатися частини попередньої конструкції. Маса, з якої робилося тіло печі, дуже неоднорідна. Як свідчить досвід дослідження печей на Обухівському поселенні, головним чином, вона складалася з лесу, стерильного або гумусованого суглинку. В останньому випадку, йдеться про використання культурного шару, який накопичувався всередині житла або за його межами. Не зафіксовано також, щоб до цих сумішей (як то буває в глині жаровень, кераміки тощо) додавали якісь домішки рослинного (трава, солома, гілки) або іншого походження (камінь, бита кераміка, кістки тварин). Додамо, що не простежено виразних випадків змішування лесу та суглинку. В перетинах печі межа між цими різновидами ґрунту досить чітка. Складається враження, що ґрунт використовували по мірі його видобування з ями-глинища.

Крім того, в долівці вказаного житла виявлено чотири ями (рис. 2, *4*). Одна з них стовпова, три інших, на наш погляд, пов'язані з будівництвом та етапами реконструкції печі. Можливо, що призначення цих ям — вибирання чистого лесу для будівництва кожухів печі. По завершенні вибирання ґрунту її заповнили будівельним та побутовим сміттям від попереднього контуру печі. Це підтверджує і заповнення ям, яке складалося з уламків жаровень, обпаленої глини, фрагментів кераміки, кісток тварин і вуглинок.

Подібну багатоконтурну конструкцію печей на Обухівському поселенні зафіксовано ще у восьми житлах. У зв'язку з реконструкцією глинобитних печей, звернемо увагу і на той факт, що на поселенні поза межами будівель зафіксовано кілька т. зв. скупчень печини. Такі скупчення площею до 2,0 м^2 зафіксовані на рівні давньої поверхні або дещо глибше. В плані вони не мають чіткої форми, складаються зі шматків обпаленої глини (частково із слідами формовки), вугликів, окремих уламків кераміки, кісток тварин і каміння. Не виключено, що це залишки будівельного сміття від реконструкції печей або їх повної заміни на нову.

Ще один аспект, пов'язаний з відновленням процесу будівництва та функціонування ранньослов'янських печей останньої чверті I тис., може бути частково висвітлений через проведення експерименту з їх будівництва та експлуатації. Таку спробу здійснено у липні—серпні 2009 р. на базі нашої експедиції. Прототипом для реконструкції обрані залишки печей, досліджених на поселенні Обухів 2 у 2007—2008 рр. Це були печі круглої або овальної форми, зведені на материковій долівці напівземлянки з однорідного жовтого лесу або сірого суглинку.

Для реконструкції були обраховані середні розміри стін та черенів прототипів. Зважаючи на те, що в археологічних зразках майже не збереглося склепіння печі, його можна доволі точно окреслити, враховуючи кут нахилу стін. Зазначимо, що в моделюванні глинобитної печі був використаний досвід експериментів з реконструкції археологічних теплотехнічних споруд побутового та ремісничого призначення — піч-кам'янка, гончарний та металургійний горни, смолокурня. Такі моделювання робилися за участю авторів на базі Північної експедиції в с. Ходосівка та Житомирської експедиції у м. Коростень (Готун, Петраускас, Петраускас 2005; 2005б; Готун та ін. 2007, с. 203—227; 2011).

Для моделювання печі була обрана рівна площадка на відкритій місцевості. Попередньо майданчик був очищений від рослинності та дернового шару. Матеріалом для реконструкції обрано однорідний лес жовтого кольору, з якого й були споруджені аналоги виявлених на поселенні печей. Для того лес змішувався з водою, сухою травою і дрібними гілками для покращення зв'язуючих властивостей лесу та міцності споруди. Спочатку був викладений черінь, а потім поступово виведені стіни та купол печі (рис. 7). Для виготовлення репліки знадобилося 12 десятилітрових відер лесу. Однак, частина матеріалу була

вибракувана під час підготовка будівельної суміші. Зважаючи на це, на спорудження печі пішло близько 8—10 відер лесу. Її зводили дві особи – одна змішувала будівельну масу, інша — зводила піч. Загальний час затрачений на будівництво склав чотири години.

Готова піч висихала протягом доби. Після цього в топці було розведено багаття з дрібного хмизу і продовжено висушування печі за допомогою вогню ще одну добу. Надалі піч протоплювалася дровами до повного її висушування та випалу череня та внутрішніх стін до червоного кольору. По завершенню просушки зовнішня поверхня печі вкрилася дрібними тріщинами, які, однак, не були наскрізними і з'явилися внаслідок форсованого обпалу печі.

Протягом археологічного сезону (півтора місяці) в змодельованій печі випікали хліб та готували їжу. Було також здійснено спробу випалу кераміки (рис. 8). Експерименти завершилися успішно. Із практичних спостережень зазначимо, що закип'ятити чайник на «слов'янській» печі можна швидше і з меншими витратам дров аніж у сучасній металевій печі зі сталі або чавуну.

Після завершення археологічного сезону піч залишено без накриття для спостереження за процесом руйнації. Через рік встановлено, що хоча вона й зазнала руйнації через природні чинники, однак її реконструкція для подальшого використання вимагала мінімальних затрат.

У зв'язку з двома основними функціями побутової печі – приготування їжі та опалення приміщення – хочемо звернути увагу на деякі аспекти останньої функції. Створення температурного оптимуму в помешканні, безумовно, залежало від співвідношення між розмірами опалювальної споруди та самого приміщення. Щоб підтримувати в оселі необхідний температурний оптимум, об'єми печі та житла мали бути скорельовані. Простим відображенням цього може стати співвідношення об'єму печі та житла. Спробу простежити таку залежність запропонував М.А. Філіпчук, який на підставі трьох жител унікальної збереженості з Прикарпаття розрахував залежність між «обігріваною площею» печей-кам'янок і об'ємом житла (Філіпчук 1995, с. 219—232). За його розрахунками автора, що 1,0 м^2 площі печі нагрівав від 6,0 до 8,0 м^3 домівки [3]. Як відомо, об'єм обчислюється за трьома показниками — довжина, ширина та висота. На жаль, археологічні рештки жител і печей в переважній більшості мають тільки два параметри, які дозволяють вираховувати площу. Думаємо, що третій показник (висота) знаходилась в певній залежності від двох перших, на що певним чином вказують і зроблені нами розрахунки.

Отже, спробуємо вирахувати умовний коефіцієнт «теплового оптимуму» для певних культурно-хронологічних типів жител через співвідношення площі печі та житла. Для розрахунків нами залучені житла з печами з території Середнього Подніпров'я другої половини IV—IX ст. та давньоруського часу X — початку XIII ст. Всього залучено близько 80 жител: Обухів 2 (Абашина 2004; Петраускас, Шишкин, Абашина 2011), Обухів 7 (Абашина 1986), Ходосівка-Козаків Яр (Орлов 1972; Сухобоков 1977), Ходосівка-Заплава (Петраускас 2007), Журівка Ольшанська (Обломский 2010), Велика Бугаївка (Петраускас, Шишкин 2009), Соснова (Сикорский, Махно, Бузян 1980; Махно, Сикорский, Бузян 1983), Суботів (Куштан 2010), Вільховчик (Приходнюк 1980, с. 129), Стайки (Петраускас, Готун, Квітницький 2007), Мала Снітинка (Ольговський та ін. 1994), Монастирок (Максимов, Петрашенко 1988), Кощіївка (Лысенко и др., в печати).

Розрахунки показали, що такий коефіцієнт для Середнього Подніпров'я у різні періоди має свої середньостатистичні показники. Для черняхівських пам'яток вибірка мала і складається з трьох жител, два з яких дали показники в 0,03 та 0,04. Одне житло з Великої Бугаївки мало коефіцієнт – 0,1, що можливо пояснити тим, що піч була зруйнована і обміри вказані за її розвалом. Для жител V—VII ст. коефіцієнт «теплового оптимуму» становить 0,04 (коливання від 0,01 до 0,07). Для періоду останньої чверті можливо розрізняти житла VIII ст., для яких коефіцієнт наближається до 0,05 (0,03—0,07) та комплекси VIII—IX ст. для яких коефіцієнт дорівнює 0,07 (0,03—0,1). Житла давньоруського часу X — початку XIII ст. засвідчують дуже стійкий показник — 0,1 — із дуже незначними коливаннями (рис. 10).

Аналіз цих даних дозволяє зробити деякі спостереження. Цілком очевидне зростання умовного коефіцієнта «температурного оптимуму» від початку будівництва глинобитних печей до давньоруського часу. На початкових етапах (друга — третя чверті I тис.), ймовірно, йшов пошуку оптимального співвідношення об'єму печі та житла, на що, можливо, вказують значні коливання показника. Застосування оптимального співвідношення, яке дорівнює відношенню площі печі до площі житла як 1 : 10, припадає у Середньому Подніпров'ї на VIII—IX ст. Про те, що таке співвідношення влаштовувало мешканців жител може свідчити стабільний показник у 0,1 для переважної частини давньоруських жител X — початку XIII ст.

У підсумку зазначимо, що Київське Подніпров'я становило зону стійкого традиційного застосування глинобитних печей, починаючи від пізньоримського часу. Їхні перші зразки з'являються на черняхівських пам'ятках — Соснова, Велика Бугаївка, можливо Обухів 1, Журівка Ольшанська (печі-каміни). Датування

жител з Бугаївки та Соснови свідчить, що глинобитні печі на Середньому Подніпров'ї з'являються на черняхівських пам'ятках у другій половині IV ст. (Петраускас, Шишкин 2009). У подальшому, в третій чверті I тис., вони добре відомі на празьких і пеньківських пам'ятках регіону — Київ (Старкиївська Гора), Обухів 2, Велика Бугаївка та ін. Печі цього часу вирізаються в материковому останці або являють собою просту одноконтурну глинобитну піч зведену на долівці житла.

В третій чверті I тис. у північній (Київ-Оболонь) та південній (Пеньківка-Молочарня) частинах Подніпров'я паралельно з глинобитними печами з'являються й кам'яні печі (Смиленко 1989). Застосування двох технологій у виготовленні печей зберігається до давньоруського часу. Від XI ст. наступає повне домінування глинобитних печей (Древняя Русь.., 1985, с. 138—139). Картографування глинобитних печей на території Середнього Дніпра у проміжок від IV по IX ст. вказує (рис. 11), що вони домінують у його північній частині (трикутник Дніпро — Ірпінь — Стугна), в той час, як печі-кам'янки концентруються у південних областях (відтинок Канів-Чигирин). Територію між Обуховом і Каневом можливо розглядати, як контактну зону, де наявні обидві технології як в чистому вигляді застосування (глина або камінь), так і в змішаному варіанті. Можливо слід додати, що в південній частині Подніпров'я, на території масового поширення печей-кам'янок, існують своєрідні «островки» пам'яток, де відомі тільки глинобитні печі (напр.: Сахнівка — на трьох пам'ятках 13 таких печей).

У Подніпров'ї фіксується найбільший типологічний спектр глинобитних печей. Тут представлені майже всі відомі типи і різновиди цих опалювальних споруд: за формою в плані (круглі, підпрямокутні, прямокутні); за конструкцією (одноконтурні побудовані з одно- та різнорідного матеріалу, в материковому останці або в стінці котловану та зведені на долівці житла; багатоконтурні побудовані з однорідного матеріалу); за застосуванням допоміжних конструкцій (на дерев'яному каркасі та дерев'яній опалубці). Найбільш складні за конструкцією та різноманітні за типами глинобитні печі в цьому регіоні відомі у VIII—IX ст. В попередні часи (IV—VII ст.) та наступні (X—XIII ст.) печі більш однотипні, можна сказати більш простіші.

Ще раз звернемо увагу, що сліди реконструкцій глинобитних печей, принаймні, певної їх частини (багатоконтурні), на наш погляд, слід розглядати як етапи вдосконалення теплотехнічного пристрою, а не його ремонту. Подібна конструкція тіла печей у Подніпров'ї відомі ще на низці пам'яток — Ходосівка-Козаків Яр, житло 2 (Сухобоков 1977, с. 57), житло 6 (Орлов 1972, с. 98), Суботів, житло 2 (Куштан 2010, с. 147) та ін. Крім того, печі зі слідами нарощування тіла зафіксовані і в інших регіонах ранньослов'янського світу: Ріпнів 2, житла 5, 6 і 9 (Баран 1963, с. 355 і далі), Ріпнів 1, житло 7 (Аулих 1963, с. 367) та ін. Зауважимо, що така технологія підвищення тепловіддачі печі застосовувалась і в давньоруський час, наприклад у Вишгороді (Готун та ін. 2011).

Житлам кожного культурно-хронологічного етапу притаманний певний «тепловий оптимум». Його певний зразок — «константа» зі значенням близько 0,1 (тобто піч мала займати 1/10 площі житла) виробляється у VIII — на початку IX ст. і залишається практично без змін до середини XIII ст.

Досвід експериментального зведення опалювальної споруди за зразком печей VII—IX ст. засвідчив їхню практичність. Це обумовлено рядом чинників — простота побудови (1—2 доби до повного навантаження), доступність матеріалу та значна ефективність таких пристроїв.

---

[1] Повна інформація про дослідження пам'ятки наведена у щорічних звітах за 2007—2009 рр. Матеріали розкопок 2007 р. надруковані в окремій статті: Петраускас, Шишкин, Абашина 2011.

[2] На наш погляд, окремі випадки, де від печей лишився глиняний черінь, завали обпаленої глини та каміння можливо розглядати як залишки глинобитних печей: Журавка Ольшанська, землянки 10, 12, 24 (Обломский 2010, с. 149, 152), Стайки (Петраускас, Готун, Квітницький 2007) та ін. Описана в згаданих та інших роботах ситуація в головних рисах співпадає із зафіксованою в Обухові 2, де глинобитне тіло печі так само вкривало скупчення каміння пісковику, яке не мало відношення до конструкції печі. Проте, є і дійсно добре досліджені пристрої, зведені в комбінованій техніці — глиняна топкова камера (іноді вирізана в останці) зсередини обкладена камінням (Пастирське: Приходнюк 2005, с. 15 і далі) або склепіння зведене з уламків жорен (Суботів: Куштан 2010, с. 147).

[3] На жаль, з тексту статті не зрозуміло з чого складається об'єм житла — тільки з об'єму кімнати чи її та горища. Якщо стеля житла, за визначенням етнографів, була «горбатою» (див.: Сілецький 2008, с. 148), то, відповідно, об'єм даху повинен враховуватися до загального об'єму житла. Ми спробували за даними, наведеними М.А. Філіпчук для жител зі Стілецького (житло 1, садиба 2), Гологірок та Солонського (житло 1), вирахувати коефіцієнт співвідношення площі печі та житла за нашою формулою. Для цих трьох жител він становить 0,1, тобто відповідає стандартам жител з глинобитними печами IX—X ст. у Подніпров'ї попри те, що у Прикарпатті печі зроблені з каменю.

***

1. Абашина Н.С. Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стугні // Археологія. – 1986.- №53.- С. 72-84.

2. Абашина Н.С. Ранньослов'янські житла поселення Обухів-2 // Археологія давніх слов'ян. - К.- 2004.- С. 277-300.

3. Аулих В.В. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев 1) Львовской области // МИА.- 1963.- №108.- С. 366-381.

4. Баран В.Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнив // МИА.- 1963.- №108.- С. 351-365.

5. Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження у галузі гончарства //Археологія. – 2005. - №2. – с.70-79.

6. Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Моделювання чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами Північної експедиції //Археологія. – 2005. - №3. – с.52-65.

7. Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Казимір О.М., Лисенко С.Д., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження. Випуск І. Поселення між Ходосівкою та Лісниками. Дослідження 2003 р. – К.,2007.

8. Готун І.А., Казимір О.М., Коваль О.А., ПетраускасА.В., Петраускене А.О. Музеї під відкритим небом та експозиційні можливості експедиційних баз експериментальної археології Стародавній Іскоростень // Стародавній Іскоростень. Експериментальна археологія: завдання методи моделювання. – К., 2011. – с.29-92.

9. Готун І.А., Коваль О.А., Орлов Р.С., Петраускас А.В. Звіт про археологічні дослідження на посаді давньоруського Вишгорода в 2008 році. – К.,2011.

10. Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным. - Тула.- 2000.

11. Древняя Русь. Город, замок, село. – М.,1985.

12. Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. - Киев. - 1979.- С. 74 – 111.

13. Кравченко Н.М. К изучению восточнославянской общины (по материалам археологических исследований в Среднем Поднепровье) // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов.- Т.4.- К.- 1988.- С.126-134.

14. Кравченко Н.М., Струнка М.Л. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII-IX ст. // Археологія. - 1984. - №54.- С. 84-95.

15. Куштан Д. Нові матеріали райковецької культури з багатошарового поселення-замчиша у Суботові // Археологічні студії. - 2010.- вип.4.- С. 143-156.

16. Лысенко С.Д., Шкляревский Е.И., Квитницкий М.В., Чорновол Д.К. Многослойное поселение Кощеевка-8. Здано до друку.

17. Ляпушкин И. И. Славяне Юго-Восточной Европы накануне образования древнерусского государства // МИА.- 1968. -№152.

18. Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. - К.- 1988.

19. Махно Е.В., Сикорский М.И., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции 1983 г. // НА ИА НАНУ.- №1983/157

20. Обломский А.М. Материалы поселения Журавка Ольшанская // РСМ. –2010.- №13.- С. 144-260

21. Ольговський С.Я., Філюк О.В., Дубицький О.С., Лисенко С.Д. Звіт про охоронно-рятувальні дослідження біля села Мала Снітинка Фастівського району Київської області – К.,1995 //№1994/102

22. Орлов Р.С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва // Археологія. - 1972.- № 5.- С. 96-105.

23. Петраускас О.В. Матеріали І тис. за результатами розкопок 2003 р. поблизу Ходосівки // Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. Випуск І: Поселення між Ходосівкою та Лісниками. Дослідження 2003р. –Київ. - 2007.- С. 175-198.

24. Петраускас А. В., Готун І.А., Квітницький М.В. Охоронні дослідження біля с. Стайки // АДУ 2005-2007 рр. - Київ-Запоріжжя. - 2007.- С. 303-306.

25. Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка-1 // Vita Antiqua.- №7-8.- К.- 2009.- С. 201-226.

26. Петраускас О. В., Шишкин Р. Г., Абашина Н. С. Новые исследования раннеславянского поселения Обухов-2 в 2007 г. // Stratum plus. - №5.- Санкт-Петербург\Кишинев\Одесса\Бухарест.- 2011.- С. 61-88.

27. Петрашенко В. О. Житла VIII – X ст. на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. - 1982.-№ 37.- С. 48-59.

28. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI – IX ст. н. е. - К. - 1980.

29. Приходнюк О. М. Пастирське городище. Київ-Чернівці.- 2005.

30. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // Древнее жилище народов Восточной Европы.- М. – 1975.- С. 104-155.

31. Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины XI-XV веков // Советская этнография. – Москва-Ленинград. – 1949. - № 1. – С. 67-91.

32. Русанова И.П. Славянские древности VI-VII вв. – М.- 1976.

33. Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции 1980 г. // НА ИА НАНУ.- №1980/189 (№9769).

34. Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти) // Вісник львівського ун-ту. (Сер. істор.) . – 2008. – Вип. 43.- С. 134-183.

35. Смиленко А.Т. К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII-IX

вв. // Древние славяне и Киевская Русь.- К. – 1989.- С. 105-114.

36. Сухобоков О.В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія. – 1977.- №21.- С. 50-66.

37. Юренко С.П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII-X ст. // Археологія.- 1984. -№45. – С. 35-46.

38. Філіпчук М.А. Східнослов'янське житлоХ- початку XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ .- 1995. – вип. 6. – С. 219-232.

Володимир ПЕРЕРВА ***(Біла Церква)***

АДМІНІСТРАЦІЯ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ XIX - поч. XX ст. У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ В М. САНКТ-ПЕТЕРБУРЗІ

Всебічна підготовка майбутніх педагогів передбачає вивчення історії розвитку освіти, передусім шкільної. Остання ж в Україні має рельєфно виражений регіональний характер - зокрема, на Волині (як і на Правобережжі в цілому) у вищеозначений період помітно переважали церковнопарафіяльні школи, котрі становили абсолютну більшість. Але в монографічних виданнях - як дореволюційних, так і в сучасних, парафіяльному шкільництву зазвичай приділяється мінімум уваги. Історики часів Російської імперії мало враховують регіональну специфіку української освітньої історії, котра далеко не завжди вписується у загальноросійську парадигму [1, с. 3-18; 2, с. 512-522]. У радянський час про парафіяльні школи історики освіти якщо й згадували, то виключно у негативному ключі. [5, с. 69-70]. Сучасні дослідники освітньої діяльності духовенства зазвичай спираються на опубліковані джерела і мало використовують свіжу документальну інформацію, якою так багаті вітчизняні архівні поклади. [53, с. 2-6].

Церковна ієрархія в усі століття свого існування передбачала суворий централізм. Тому вагомі питання життєдіяльності церковнопарафіяльних шкіл правобережних губерній найчастіше вирішували у Санкт-Петербурзі. Відповідно, особливого значення набуває залучення до досліджень історії освіти обширних джерельних матеріалів з архівосховищ Росії. Ці історичні документи нерідко доносять до нас унікальну інформацію, яку неможливо розшукати у фондах українських архівосховищ. Певна частина з них позначена грифом "Цілком таємно", що теж подекуди зумовлює їхню присутність виключно у архівах колишньої імперської столиці.

Абсолютна більшість цих надзвичайно цінних документів з об'єктивних причин є недоступними або ж малодоступними для більшості українських дослідників. "Стратегічний" характер петербурзького джерельного масиву зумовлює ту обставину, що чималий обшир церковних фондів присвячено саме проблемам керівних органів церковного життя - в тому числі і тих, котрі визначали засади життєдіяльності церковнопарафіяльних шкіл. Тому метою нашого дослідження є часткове залучення до наукового обігу тих документів РДІА СПб., котрі висвітлюють склад, функції, повноваження управлінської вертикалі, що скеровувала розвиток церковнопарафіяльних шкіл Волинської єпархії.

Джерела з історії парафіяльної освіти Волині у санкт-петербурзькому архіві розпорошено по кількох фондах. Найбільш щільні їх масиви спостерігаються у фонді Святійшого Синоду Руської Православної Церкви (№796) та Училищної Ради при вищеназваному Синоді (№803). У першому з них пошук джерел з даної теми може розтягнутися не на один рік, а от у фонді Училищної Ради вони розташовані більш концентровано і "українська" частка тут є вельми помітною та рельєфно виділяється серед загальноімперських матеріалів. Пошук необхідних документів полегшується чіткою структурою фонду Училищної Ради. Він містить 21982 діючі одиниці зберігання, що датовані періодом 1871-1918 рр. і об'єднуються у 17 описів, один з яких є недіючим.

Документальний масив розподілений по описах вельми нерівномірно. Так, в останньому 17-му описі міститься лише 140 одиниць зберігання, а в 2-му - 2505 справ. Кількісна різноманітність доповнюється якісною нерівномірністю. Більшість справ даного фонду є порівняно невеликими за обсягом (3-10 аркушів), проте зустрічаються і об'ємні статистичні звіти, що налічують сотні аркушів.

Крім того, простежується чітка систематизація справ за описами та за хронологією. Приміром, 16-й опис містить в собі виключно статистичні звіти окремих єпархій Руської Православної Церкви, що розташовані у хронологічному порядку; 13-й є збіркою справ канцелярії ревізора церковнопарафіяльних шкіл тощо.

Фонд синодальної Училищної Ради ілюструє діяльність всіх посадових осіб та органів влади, котрі

мали хоча б мінімальну причетність до керівництва шкільним життям Волині. До таких передусім відносяться російський монарх, підлеглий йому Святійший Синод на чолі з обер-прокурором та синодальна Училищна Рада. Нижче за ієрархічною підлеглістю були розташовані Волинська єпархіальна училищна рада та єпархіальний ревізор церковнопарафіяльних шкіл, повітові відділення єпархіальної ради, повітові й окружні ревізори, завідувачі церковнопарафіяльних шкіл - вони ж настоятелі відповідних парафій.

Волинська єпархія у пореформену епоху стабільно значилася в числі лідерів за кількістю церковнопарафіяльних шкіл. У 1900 р. на Волині налічувалося 1452 такі школи [50, арк. 1], а в 1913 р. - на одну більше. [51, арк. 2-3] При цьому Правобережжя України значно виділялося загальною кількістю навчальних закладів, підпорядкованих церковній ієрархії. Це особливо було помітно у роки "шкільної революції" 60-х років XIX ст., коли три правобережні губернії були взірцем розвитку даної галузі. "Вслед за Киевской и ***Волынской*** епархиями к концу (1860) года подсчитали число школ и другие епархии. Расцвет начался на Юго-Западе, во внутренней же России дело шло туго. В 1860 году ***Волынская*** епархия считала 1055 школ, Подольская - 1263 … — в тоже время Костромская - 12, Саратовская - 3, Тульская - 1" - зазначалося в одному з офіційних дореволюційних видань. [3, с. 648]

Значна кількість навчальних закладів та її інтенсивне зростання спонукали державну владу пильно стежити за розвитком подій у даній галузі. Тому не дивно, що на парафіяльне шкільництво регіону звертали увагу навіть самі імператори. Так, в перше десятиліття "шкільної революції" монарху з подачі київського генерал-губернатора О. Безака довелося розглядати проект виселення православного духовенства трьох правобережних єпархій та заміни його священиками з великоросійських губерній. [7, арк. 30-54] Зусиллями прогресивних ієрархів цей проект Алєксандром II було відхилено й волинські церковнопарафіяльні школи залишилися при своїх наставниках. [4, арк. 22-23] У подальшому особиста причетність монархів до шкільного життя Волині була епізодичною й менш "гостросюжетною". Так, російські правителі регулярно видавали розпорядження про асигнування бюджетних коштів на утримання парафіяльних шкіл Правобережжя [22, арк. 1-3] або ж щодо безкоштовного виділення казенних земель чи лісів для цих же закладів. [27, арк. 12-15; 9, арк. 1-4] Один з імператорських указів, надісланих у кожну школу Волині, регламентував порядок отримання дозволу на присвоєння школі імені імператора чи членів його родини. [38, арк. 1]

Деколи монарші розпорядження регламентували й життя окремих навчальних закладів Волині. Приміром, у 1890 р. імператор Александр III видав указ про усунення незручностей, котрі були наслідком розташування зразкової церковнопарафіяльної школи м. Житомира у споруді Волинського жіночого училища. [16, арк. 1-4] У 1894 р. розпорядженням того ж монарха у с. Пальче Дубенського повіту споруда "бывшего этапа" була передана місцевій парафії для розташування там церковноприходської школи. [23, арк. 1-3]

Наступного 1895 р. російський імператор поцікавився в обер-прокурора Святійшого Синоду РПЦ, чому в губерніях Правобережжя відбувається процес зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл на тлі скорочення числа державних навчальних закладів, що суперечило загальнодержавній тенденції. У одному зі звітів зазначалося, що "такое уменьшение народных училищ Министерства народного просвещения крайне нежелательно, так как Юго-Западный край, благодаря разнородному населению, находится в исключительном положении: здесь легко распространяется с одной стороны латинско-польская пропаганда, а с другой еврейская и немецкая обособленность, бороться с которыми путем церковноприходских школ затруднительно и даже невозможно". [25, арк. 2]

Обер-прокурор, зібравши місцеву статистичну інформацію, доповів монарху, що ситуація далека від критичної і церковнопарафіяльні школи Волині успішно справляються з поставленими завданнями "продвижение русского дела в Юго-Западном крае". Більше того, синодальний адміністратор був переконаний, що церковні школи куди більше сприяють боротьбі з полонізацією краю, ніж міністерські. Про це свідчив той факт, що в 1895 р. у православних церковнопарафіяльних школах Волині та Поділля дітей-католиків навчалося не менше, а то й більше, ніж у державних. [25, арк. 4] Це мало активно сприяти асиміляції католицької меншини, адже саме в приходських школах був помітним місіонерський ухил освіти.

Святійший Синод РПЦ вельми рідко брався розглядати церковно-шкільні справи, адже для цього існувала синодальна Училищна рада. Втім, суто синодальні справи також зрідка стосувалися Волині. Зазвичай це одиниці зберігання, присвячені нагородженню духовенства Синодом за успіхи в розвитку церковної освіти. [8, арк. 1-22]

Значно більше "волинських" справ залишила після себе діяльність синодальної Училищної Ради при Святійшому Синоді РПЦ. Вона володіла вельми різноманітними повноваженнями, а тому спектр

заголовків вищеназваних справ є також дуже широким. Серед документів даного різновиду значну групу становлять дозволи на асигнування коштів для тієї чи іншої потреби шкільного життя Волині. Синодальна Училищна рада організовувала особливі комісії, що займалися пошуком джерел фінансування парафіяльної освіти [12, арк. 1-5]; здійснювала контроль за розподілом Волинською єпархіальною училищною радою бюджетних коштів [14, арк. 1-7] та дозволяла залучати їй кошти з бюджетів інших відомств [17, арк. 1-6]; надавала додаткові кошти для заохочення волинських педагогів [52, арк. 1-67]; вирішувала питання про фінансування будівництва окремих шкіл тощо. До останньої групи належать десятки справ училищного фонду. Це, наприклад, справи про асигнування 7200 крб. на спорудження школи у Овручі [48, арк. 1-6]; фінансову допомогу для возведення у Ковелі школи з приміщенням повітового відділення Волинської училищної ради [47, арк. 1-7] і т. п.

Поряд зі справами матеріально-фінансового характеру в училищному фонді РДІА СПб. зберігається значна кількість організаційних справ, котрі характеризують даний аспект діяльності шкільної адміністрації. Приміром, у 1888 р. столична Училищна рада вирішувала питання про відкриття зразкової церковнопарафіяльної школи та вчительських курсів при Волинському училищі духовного відомства [11, арк. 1-18]; розглядала можливість безкоштовного забезпечення підручниками чеських шкіл Волині [10, арк. 1-3] і санкціонувала ретельне вивчення матеріальних потреб цих шкіл [15, арк. 1-2; 28, арк. 1-5]. У 1893 р. нею ж вживалися організаційні заходи щодо заснування у для вчителів Волині сільськогосподарських курсів при двокласній церковнопарафіяльній школі у Житомирі [18, арк. 1], а наступного року рада приймала організаційну участь у скликанні в Києві педагогічного з'їзду. [21, арк. 1-7].

В окрему групу можна виділити так звані "дозвільні" справи, присвячені санкціонуванню тих чи інших заходів у волинських школах. Серед них найбільше справ присвячено видачі дозволів на про ведення народних читань у школах чи хатах-читальнях. Втім, певна кількість таких документальних збірок не має формалізованого характеру та відображає певні новаторства навчально-виховного процесу парафіяльних шкіл. Так, у 1898 р. синодальна рада на прохання волинських колег прийняла рішення про надання можливості викладання у приходських навчальних закладах таких не зовсім церковних предметів, як малювання, креслення, географії тощо. [31, арк. 1-8]

Документи училищного фонду досить широко ілюструють освітньо-організаторську діяльність волинських архієреїв, які були ключовими фігурами місцевої ієрархії. Освітянські заходи волинських владик простежуються від часів "шкільної революції" у 60-х роках XIX ст. до останніх років існування Російської імперії. Найбільш "гостросюжетні" справи стосуються ролі волинських архієреїв у конфлікті церковного та міністерського (державного) шкільних відомств, під час якого світські інспектори шкіл намагалися силоміць відбирати школи у Церкви та перетворювати їх на державні. [4, с. 21-26]

Зокрема, в 1866 р. міністр народної освіти Росії граф Д. А. Толстой надіслав правобережним архієреям проект литовського митрополита, котрий передбачав об'єднання шкіл двох відомств під егідою міністерства. Але всі три архієреї Південно-Західного краю категорично виступили проти таких інтеграційних заходів. Київський митрополит Арсеній (Москвін) вирушив до Санкт-Петербурга і став використовувати всі свої вагомі зв'язки при імператорському дворі з метою не допущення відібрання шкіл у Церкви. В цьому київський архієрей користувався підтримкою волинського владики. "О мнении митрополита литовского относительно слияния церковноприходских и народных школ министр народного просвещения сообщал и архиепископу Волынскому. Последний также отклонил слитие от Волынской епархии, выставив на вид, что церковноприходские школы при всех своих недостатках, происходящих от скудости материальных средств, удовлетворяют потребностям народа и что они дают народному образованию направление религиозно-нравственное и русско-патриотическое, а это в настоящее время должно составлять главное достоинство народных школ" - сповіщалося в одному із синодальних документів. [7, арк. 87]

Втім, у подальшому позиція волинських архієреїв стала більш компромісною. Коли міністерство народної освіти у 1870 р. стало наполегливо вимагати у ієрархів санкціонування інспекторського контролю над церковними навчальними закладами, київський та подільський архієреї рішуче відкинули домагання світських чиновників. Волинський архієпископ Агафангел не погоджувався з такою позицією сусідніх владик. Він написав до Санкт-Петербурга досить характерного листа, який наводимо нижче:

"Об отношениях инспекторов народных училищ к церковноприходским школам по Волынской губернии имею честь уведомить Вас, Милостивый Государь, что так как по силе Высочайшего повеления, последовавшего в в 18-й день января 1862 года учрежденные ныне и впредь учреждаемые духовенством училища должны оставаться в заведовании духовенства с тем, чтобы министерство народного просвещения оказывало содействие в преуспеянии оных по мере возможности, то я полагал бы: **не**

подчиняя церковноприходские школы надзору инспекторов народных училищ с влиянием их на распоряжения духовенства подобным тому, какое они имеют на народные училища, допустить участие сих инспекторов в деле церковноприходских школ в качестве споспешников народного образования, имеющих право вникать в нужды церковноприходских школ, поверять успехи учеников, давать советы наставникам и ходатайствовать пред кем следует о доставлении церковноприходским школам более удобств в отношении как материальном, так и нравственном, но с тем, чтобы инспекторы посещали церковноприходские школы только в учебное время, и не иначе, как с местными благочинными и о последствиях своих посещений заключали акты, подписанные ими и благочинными". [6, арк. 5]

Поміркованість позиції волинського архієрея спричинила ще більшу активність державного освітянського відомства. Це змусило владику забрати свої слова назад і світські чиновники так і не дістали можливості здійснювати контроль над церковнопарафіяльними школами Волині.

Втім, волинські архієреї здійснювали адміністрування церковноприходських шкіл і тоді, коли не було особливих міжвідомчих конфліктів. При цьому вони протягом десятиліть виступали сполучною ланкою між Житомиром та Санкт-Петербургом, виносячи на обговорення вищого органу різноманітні волинські справи. Одна з останніх таких справ виникла у 1913 р. внаслідок клопотання волинського владики щодо "принятии отчужденного Кременецкою городскою думою участка земли для постройки здания Туникской школы". [40, арк. 1-3]

Вагомий пласт документального матеріалу залишили після себе Волинська єпархіальна училищна рада та єпархіальний ревізор церковнопарафіяльних шкіл, котрі були адміністративними органами губернського рівня. Волинська училищна рада досить часто порушувала перед колегами із Санкт-Петербурга ті питання, котрі їй було непросто вирішити без втручання вищих органів влади різних відомств. Тому справи цього єпархіального органу мають таку ж широку тематику, як і синодальної Училищної ради.

Зокрема, Волинська єпархіальна училищна рада турбувала аналогічний столичний орган з приводу присвоєння імен приватних осіб різним школам [26, 2-5]; клопотала про використання на потреби церковних шкіл коштів, пожертвуваних місцевими меценатами на школи інших відомств. Так, у 1899 р. таємний радник А. Ф. Вороніхін заповів 1000 крб. для державної школи у с. Лішні Кременецького повіту, але такої школи там довго не відкривали і рада визнала за можливе порушити питання про використання цих коштів на потреби місцевої церковної школи. [32, арк. 1-3] Наступного року на прохання волинського адміністративного органу в синодальній раді розглядали справу про землю, подаровану княгинею Гагаріною одній з волинських державних шкіл. На ній було заплановано відкриття не міністерського, а церковного навчального закладу. [36, арк. 1-3] Такі міжвідомчі метаморфози не могли здійснюватися без санкції із Санкт-Петербурга.

Помітну групу становлять справи, у яких Волинська єпархіальна училищна рада виступає ініціатором відкриття вищого типу церковнопарафіяльних шкіл - двокласних. [42, арк. 1-3; 43, арк. 1-9] Деколи до таких кроків волинських шкільних адміністраторів активно спонукали місцеві землевласники, котрі ставили відповідні питання перед синодальним органом. Так, наприклад, вчинила власниця м. Дружнополя Володимир-Волинського повіту В. Массалітілова [33, арк. 1-3] та статський радник із Сарн Дерюгинін [46, арк. 1-3]. Поряд із такими типовими справами неординарним явищем виглядають порушені волинською радою справи щодо відкриття у 1905 р. місіонерської школи у с. Янушівці Новоград-Волинського повіту [45, арк. 1-3]; боротьби з революційною пропагандою у Житомирській церковно-учительській школі [52, арк. 1-17]; влаштування народних читань у окремих парафіяльних школах [29, арк. 1-2]; відкриття при школах Новоград-Волинського повіту бібліотек з присвоєнням їм імені Ф. Павленка [39, арк. 1-2] тощо. Разом з тим, Волинська єпархіальні училищна рада часом виступає і об'єктом нарікань волинських діячів освіти, котрі подавали на неї скарги до петербурзької ради. Так, у 1900 р. дії волинської училищної ради оскаржував у столиці завідувач парафіяльної школи с. Помарок Луцького повіту Федір Кушевич. [34, арк. 1-2].

Ілюструють петербурзькі документи і діяльність єпархіальних та повітових ревізорів церковнопарафіяльних шкіл. У 1893 р. в синодальній Училищній раді розглядали питання про заснування вищеназваних посад у тих губерніях, в яких не існувало земських органів - у тому числі й Волинської. [19, арк. 1-28] І з тих пір столичне шкільне керівництво регулярно мало справи з ревізорами - зокрема, щороку приймало від них досить обширні звіти про стан шкільної справи у ввірених їм губерніях. У 1896 р. з ініціативи столичної ради у Волинській губернії було засновано посаду помічника єпархіального ревізора - його існування було необхідним з огляду на значний обшир єпархії та непрості рельєфи. [24, арк. 1-12]

Останні дошкуляли й повітовим ревізорам, котрим нерідко доводилося вести напівкочовий спосіб життя, оглядаючи школи повіту. Шкільні керівники повітів Волині часом скаржилися на свої проблеми до синодальної училищної ради, обходячи київське начальство. "По причине обширности и разбросанности уезда, отсутствия во многих местах более или менее удобных дорог и путей сообщения все школы при всем желании и старании посетить не смог" - писав ревізор з Новограда-Волинського. [50, арк. 7]

Якщо ж врахувати, що в окремих повітах Волині налічувалося по півтори сотні шкіл, то за рік навіть при наявності якісних доріг всі навчальні заклади повіту було оглянути непросто. Оглядати ж доводилося в будь-яку пору року, що ще більше додавало проблем та скарг. "Погода во все время, когда необходимо было посещать школы, обыкновенно такая, что 2-3 дня после дождя и непролазной грязи сменяются 2-3 днями мороза и если в дождливые дни лошади тонули, то в дни мороза не могли сделать нескольких верст, ломая ноги на промерзшей грязи" - писав до столиці заславський повітовий "наблюдатель" шкіл. [50, арк. 9 зв.]

В училищному фонді зберігається чимало документів, присвячених матеріальному забезпеченню повітових ревізорів. Приміром, у 1900 р. синодальна рада розглядала питання щодо забезпечення єпархіальних та повітових ревізорів безкоштовним житлом. [35, арк. 1-10] А в 1904 р. було прийнято рішення про надання ревізорові Острозького повіту о. Михаїлу Тучемському одноразову матеріальну допомогу в розмірі 200 крб. [44, арк. 1-7]

Значною різноманітністю характеризуються прохання окремих завідувачів церковнопарафіяльних шкіл, котрі "шукали правди" у столичних органах влади. Це клопотання про видачу вчительських свідоцтв вчителям-іновірцям [20, арк. 1-5], скарги на самоуправство світських органів влади відносно церковнопарафіяльних шкіл [30, арк. 1-2], рапорти про застосування тілесних покарань у церковних навчальних закладах [37, арк. 1-3], доноси "по поводу установившихся будто бы близких отношениях" між вчителями та вчительками [41, арк. 1-2] чи "о неблаговидных поступках и развратном влиянии" окремих світських вчителів у церковнопарафіяльних школах [13, арк. 1-2] тощо.

Загалом тематична різноманітність документальних покладів церковних фондів Російського державного історичного архіву доповнюється їх високою евристичною цінністю. Значна частина документів існує в єдиному екземплярі на планеті. Поряд із сухими статистичними звітами в столичних справах можна розшукати велику кількість на рідкість відвертих історичних свідчень, що зайвий раз підкреслює необхідність їх опрацювання для написання повнокровної історії освіти України.

---

1. Бунге И. К вопросу о народном образовании в России. - К., 1901. - 49 с.

2. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы. - М., 1900. - 624 с.

3. История Православной Церкви в XIX веке // Под ред. Н. Рункевича. - М, 1901. -Т. 2. Славянские Церкви - 758 с.

4. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX - початку XX ст. - Біла Церква, 2008 - 672 с.

5. Поліщук М. С. Стан початкової народної освіти на Правобережній Україні в 60-90-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. - 1971. - №3. - С. 69-75.

6. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. (Далі - РДІА СПб.), ф. 733, оп. 170, спр. 476, арк. 2-35.

7. РДІА СПб., ф. 796, оп. 205, спр. 349. арк. 2-87.

8. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 181, арк. 1-23.

9. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 200, арк. 1-47.

10. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 281, арк. 1-4.

11. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 347, арк. 1-47.

12. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 352, арк. 1-6.

13. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 430, арк. 1-2.

14. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 444, арк. 1-9.

15. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 489, арк. 1-14.

16. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 506, арк. 1-18.

17. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 805, арк. 1-8.

18. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 850, арк. 1.

19. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 857, арк. 1-285.

20. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 918, арк. 1-38.

21. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 966, арк. 1-53.

22. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 1043, арк. 1-10.

23. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 1066, арк. 1-4.

24. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 1707, арк. 1-16.

25. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 1316, арк. 1-73.
26. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 2279, арк. 2-16.
27. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 2323, арк. 1-126.
28. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 33, арк. 1-5.
29. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 51, арк. 1-3.
30. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 214, арк. 1-4.
31. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 272, арк. 1-9.
32. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 536, арк. 1-5.
33. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 615, арк. 1-17.
34. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 770, арк. 1-4.
35. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 773, арк. 1-12.
36. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 799, арк. 1-5.
37. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 946, арк. 1-4.
38. Там само, ф. 803, оп. 3, спр. 84, арк. 1.
39. Там само, ф. 803, оп. 3, спр. 103, арк. 1-6.
40. Там само, ф. 803, оп. 4, спр. 223, арк. 1-4.
41. Там само, ф. 803, оп. 4, спр. 430, арк. 1-9.
42. Там само, ф. 803, оп. 5, спр. 326, арк. 1-8.
43. Там само, ф. 803, оп. 5, спр. 396, арк. 1-34.
44. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 214, арк. 1-8.
45. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 368, арк. 1-6.
46. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 417, арк. 1-7.
47. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 560, арк. 1-7.
48. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 1202, арк. 1-65.
49. Там само, ф. 803, оп. 10, спр. 188, арк. 14-398.
50. Там само, ф. 803, оп. 10, спр. 198, арк. 1-52.
51. Там само, ф. 803, оп. 10, спр. 207, арк. 2-67.
52. Там само, ф. 803, оп. 12, спр. 37, арк. 1-190.
53. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні. - К., 2002. - 23 с.

Розділ ІІІ. Любомльщина і Волинь в новітній історії України (XX – XXI ст.)

Вітольд БОБРИК ***(Сєдльце, Польща)***

КОНФЕСІЙНА СТРУКТУРА ЛЮБОМЛЬСЬКОГО ПОВІТУ ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ 1921 І 1931 РОКІВ

Любомльський повіт був утворений 6 листопада 1920 р. в результаті виокремлення його території з Володимирського повіту. До складу нової адміністративно-територіальної одиниці, центром якої стало місто Любомль, було включено сім ґмін: Бережці, Головно, Гуща, Любомль, Пульмо, Шацьк та Згорани. Розпорядження в цій справі видав Владислав Рачкевич, керівник Управління прифронтових та етапних територій [11], а після Другої світової війни – президент Польщі у вигнанні [14, с. 610-613]. Рішення набуло чинності 12 грудня, через п'ять тижнів після його ухвалення [11]. Управління прифронтових та етапованих районів було тимчасовою цивільною адміністрацією на східних землях Польської держави, які раніше входили до складу Російської імперії. Воно було утворене на основі розпорядження Юзефа Пілсудського, верховного головнокомандувача збройних сил Польщі, від 9 вересня 1920 р. [7]. Ця тимчасова адміністративна структура функціонувала лише сто днів. 27 листопада 1920 р. уряд Вінцентія Вітоса ухвалив постанову про його ліквідацію. Вона вступила в силу 20 грудня цього ж року. Це рішення було пов'язане з нормалізацією політико-правового статусу східних земель, зайнятих в результаті війни з Радянською Росією [10]. Ці терени, згідно з Законом від 4 лютого 1921 р., який вступив в силу через п'ятнадцять днів, були поділені на три воєводства: Новогрудське, Поліське та Волинське. До складу останньої адміністративно-територіальної одиниці увійшло дев'ять повітів: Володимирський, Дубенський, Горохівський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Острозький та Рівненський [17; 5, с. 45].

У 1921 р. площа Любомльського повіту становила 2399,5 км^2 [6, с. 3], а в 1931 р. – 2054,4 км^2 [2, с. 2]. У першому випадку він охоплював 7,92% території Волинського воєводства, а в другому – 5,75%. Цей відсоток зменшився головним чином через збільшення площі воєводства за рахунок прилучення Сарненського повіту, який раніше був частиною Поліського воєводства [8; 3, с. 49]. Любомльський повіт був розташований у північно-західній частині Волинського воєводства. На заході і на півночі межа повіту одночасно була кордоном цього воєводства з Люблінськими та Поліськими воєводствами. На заході Любомльський повіт межував з Холмським і Влодавським повітами, на півночі – із Брестським, на сході – з Ковельським, а на півдні – з Володимирським. Повіт нараховував сім сільських та одну міську ґміну [6, с. 3; 2, с. 2].

У міжвоєнний період у Польській державі було проведено два переписи населення. Перший відбувся 30 вересня 1921 р., а другий – 9 грудня 1931 р. Їх правовою основою став Закон від 21 жовтня 1919 р. про організацію адміністративної статистики, за яким було створено Центральне статистичне управління. Хоча було вирішено, що перший перепис має відбутися упродовж 1920 р., а наступний – 31 грудня 1930 р. [16], втім через нестабільну ситуацію в державі неможливо було здійснити перший з них в первісний термін. З огляду на це, нова дата була встановлена на 30 вересня 1921 р. [15]. Через те, що було прийнято рішення проводити переписи що десять років, наступний термін був встановлений на 9 грудня 1931 р. [9].

Під час першого перепису населення на території Любомльського повіту було зафіксовано 56264 людини. За кількістю населення він займав останнє місце у воєводстві. Населення повіту становило 3,91% від загальної чисельності населення Волинського воєводства. На квадратний кілометр припадало 23,4 особи – отож, у Любомльському повіті також була найменша щільність населення серед повітів Волинського воєводства [6, с. 3]. Найбільшу кількість населення було зафіксовано в межах ґміни Любомль, а найменшу – ґміни Пульмо. У першому випадку це 9662 особи, а в другому – 4766. Місто Любомль, яке в межах повіту становило єдину міську ґміну, налічувало 3228 жителів [12, с. 32].

У 1921 р. на території Любомльського повіту зафіксовано 42589 православних, 7299 римо-католиків, 765 протестантів, 5604 юдеїв, 4 баптистів, 3 греко-католики. Православні становили 75,70% жителів повіту [12, с. 32-35]. Цей відсоток був дещо вищим, ніж в середньому по воєводстві, де він становив 74,19%. Найбільший відсоток православного населення на теренах воєводства було зафіксовано в Кременецькому повіті, а найменший – в Луцькому. У першому випадку він становив 84,00%, а в другому

– 65,03%. Православне населення, яке проживало в Любомльському повіті, складало 3,99% від всіх віруючих у воєводстві. Відсоток римо-католиків серед жителів повіту становив 12,97% і був також вищий, ніж середній показник цієї конфесії у воєводстві, який складав 11,58%. Римо-католики, що проживали в межах повіту, становили 4,38% цієї конфесійної спільноти у масштабі воєводства. Серед жителів повіту відсоток протестантів становив 1,36%. В опублікованих результатах перепису не виокремлено окремих протестантських деномінацій, подаючи сумарні результати для трьох конфесійних спільнот: аугсбурзької (лютеранської), реформованої (кальвіністської) та унійної [12, с. 1-67.]. У Волинському воєводстві на загальну кількість 36665 протестантів було 35565 лютеран, 233 кальвіністів, а 837 не вказали своєї конфесійної приналежності [6, с. VI]. В межах Любомльського повіту, якщо врахуємо результати другого перепису, проживали головним чином лютерани [2, с. 26]. Відсоток осіб юдейського віровизнання на теренах повіту становив 9,96% і був на 1,50% меншим, ніж у воєводстві. В масштабах цієї адміністративно-територіальної одиниці, юдеї, що проживали на теренах Любомльського повіту, становили 3,41% [12, с. 1-67].

На території Любомльського повіту православне населення переважало на теренах шести ґмін. Найбільший їх відсоток зафіксований у ґміні Згорани, де вони становили 96,94% населення. Римо-католики становили більшість лише на території ґміни Бережці, розташованої у південно-західній частині повіту, біля кордону з Люблінським воєводством. Юдеї переважали у повітовому місті, в якому вони становили 94,38% мешканців. Тоді Любомль був типовим єврейським штетлом. Протестанти творили громади на терені ґміни Гуща. У поселеннях Свєженські Голендри, Забужанські Голендри та Замостичі вони становили більшість мешканців. У цих трьох селах проживало 618 протестантів. З семи людей, які вказали іншу конфесію, ніж згадані раніше, чотири були баптистами, а три – греко-католиками. Останніх зафіксовано в селі Кам'янка, що входила до складу ґміни Пульмо [12, с. 32-35].

Таблиця

Конфесійна структура населення Любомльського повіту за даними перепису населення 1921 року

Ґміна	Загальна кількість	Конфесія									
		православна		римо-католицька		протестантська		юдаїзм		інші	
		вірні	%	вірні	%	вірні	%	вірні	%	вірні	%
Місто Любомль	3328	129	3,88	58	1,74	-	-	3141	94,38	-	-
Бережці	7777	2949	37,92	4549	58,49	4	0,05	275	3,54	-	-
Головно	8207	7945	96,89	72	0,88	1	0,01	181	2,21	1	0,01
Гуща	8907	5701	64,01	1736	19,49	757	8,50	713	8,00	-	-
Любомль	9622	8314	86,41	682	7,09	1	0,01	625	6,49	-	-
Пульмо	4766	4475	93,89	110	2,31	-	-	178	3,74	3	0,06
Шацьк	6532	6162	94,34	47	0,72	2	0,03	320	4,90	1	0,01
Згорани	7125	6907	96,94	45	0,64	-	-	171	2,40	2	0,02
Разом	56264	42589	75,70	7299	12,97	765	1,36	5604	9,96	7	0,01

Джерело: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. – Ň. 9. Województwo wołyńskie. – Warszawa, 1923. – C. 32-35.

Під час другого перепису населення на території Любомльського повіту зафіксовано 85507 мешканців [2, с. 2]. За останні десять років їх чисельність збільшилася на 29243 особи, тобто на 51,97%. Це було обумовлено природним зростанням, поверненням біженців та польським осадництвом [4, с. 66-67, 73]. Населення повіту становило 4,10% від загальної кількості мешканців воєводства. На квадратний кілометр припадало 41,62 особи. Меншу щільність населення мав лише Сарненський повіт. Між першим і другим переписом населення Любомля зросло на 841 особу і становило 4169 осіб. Отож населення цього міського

осередку збільшилося на 25,27% [2, с. 2].

У 1931 р. на теренах Любомльського повіту зафіксовано 65578 православних, 10998 римо-католиків, 930 протестантів, 6861 юдеїв, 107 греко-католиків. 1033 осіб не вказали своєї конфесійної приналежності. Православні становили 76,69% населення повіту [2, с. 26]. Цей показник був вищий, ніж в середньому по воєводству, який становив 69,80%. Найвищий відсоток православного населення на теренах воєводства був зареєстрований у Кременецькому повіті, а найменший – у Володимирському. У першому випадку він склав 87,17%, а в другому – 58,52% [2, с. 26-27]. За кількістю православного населення Любомльський повіт займав друге місце у воєводстві. Православні, що жили в межах цього повіту, становили 4,50% всіх віруючих у воєводстві. Відсоток римо-католиків серед жителів повіту дорівнював 12,86% і був нижчим, ніж середній показник цієї конфесії у воєводстві, який становив 15,72%. Римо-католики становили 3,35% віруючих в масштабі воєводства. Серед мешканців повіту відсоток протестантів становив 1,08%, переважна більшість яких були лютерани, яких зафіксовано аж 860. На відміну лютеран, кальвіністів нараховувалося 18, а протестантів-уніатів – 5. Під час цього перепису аж 47 протестантів докладно не окреслили своєї приналежності [2, с. 26-27.]. В масштабі воєводства таких випадків зафіксовано 7837 [2, с. 25], тому складно окреслити який відсоток на теренах цієї адміністративної одиниці склали лютерани, що проживали в межах Любомльського повіту. Відсоток юдеїв на території повіту становив 8,02% і був на 1,94% нижчим, ніж в межах воєводства. В масштабах цієї адміністративно-територіальної одиниці, віруючі, які проживали в Любомльському повіті, представлені 3,30% послідовників. Чисельність греко-католиків подавалася разом з вірними східного обряду Католицької Церкви [2, с. 25], що називався ще східно-слов'янським або візантійсько-слов'янським [1, с. 187]. Відсоток католиків східних церковних обрядів на теренах повіту становив лише 0,13%. Стосовно 1,21% населення не маємо докладнішої інформації про їхню конфесійну приналежність [2, с. 26-27].

На відміну від першого перепису, не було опубліковано детальних даних про окремі поселення, тому важко окреслити зміни, що відбулися в окремих гмінах. Причиною цього було знищення аркушів перепису через те, що державна адміністрація допустилася численних фальшувань з питань національності [13]. У збірних матеріалах внесено дані лише про Любомль. На території міста зафіксовано 3807 послідовників юдаїзму, 191 православних, 164 римо-католиків, 5 греко-католиків та 1 лютеранин. В одному випадку не було надано інформації про визнання респондента [2, с. 27]. Відсоток юдеїв складав 91,32%, православних – 4,58%, католиків східного обряду – 3,93%, а інших – 0,17%.

Між першим і другим переписами населення на території Любомльського повіту збільшився відсоток православного населення, хоча у значній частині Волинського воєводства спостерігається протилежна тенденція. На це вплинула політика Польської держави, яка вважала релігійні справи частиною національної політики. Незважаючи на те, що кількість римо-католиків в повіті зросла, цей процес був повільнішим, ніж у всьому воєводстві, а відсоток вірних на теренах повіту знизився. Аналогічним чином, у випадку з юдаїзмом кількість вірних збільшилася, але відсоток знизився. У цьому випадку, однак, це була тенденція, що виступала в масштабах воєводства.

---

1. Бобрик В., Матеріали до історії парафій візантійсько-слов'янського обряду в Луцькій дієцезії на сторінках часопису «Друг» // Волинская ікона: дослідження та рєставрація / ред. А. Силюк, Є. Ковальчук, Т. Єлісєєва, М. Мігас. – Т. 18. – Луцьк, 2011.

2. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo wołyńskie. – Warszawa, 1938.

3. Hryciuk G., Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948. – Toruń, 2005.

4. Mędrzecki W., Województwo wołyńskie 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988.

5. Mielcarek A. J., Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej w zakresie administracji zespołowej. – Warszawa, 2008.

6. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo wołyńskie. – Warszawa, 1926.

7. Rozkaz Naczelnego wodza W. P. o utworzeniu Tymczasowego Zarządu na Terenach przyfrontowych i etapowych // Dziennik Urzędowy Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych. – 1920. – № 1. – Pozycja 2.

8. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. o zmianie granic województw poleskiego i wołyńskiego // Dziennik Ustaw. – 1930. – № 82. Pozycja 649.

9. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 września 1931 r. w sprawie przeprowadzenia drugiego powszechnego spisu ludności // Dziennik Ustaw. – 1931. – № 80. Pozycja 629.

10. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 listopada 1920 r. w przedmiocie zniesienia i likwidacji Tymczasowego Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych // Dziennik Ustaw. – 1920. – № 115. – Pozycja 762.

11. Rozporządzenie Szefa Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych w przedmiocie utworzenia powiatu lubomelskiego i wydzielenia gmin z powiatu włodzimierskiego // Dziennik Urzędowy Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych. – 1920. – № 5. – Pozycja 46.

12. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. – T. 9. Województwo wołyńskie. – Warszawa, 1923.

13. Szturm de Sztrem E., Prawdziwa statystyka // Kwartalnik Historyczny – T. 80. – 1970.

14. Szyszkowski W., Raczkiewicz Władysław // Polski Słownik Biograficzny / red. E. Rostworowski. – T. 29. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1986.

15. Ustawa z dnia 13 maja 1921 r. w przedmiocie zmiany niektórych postanowień ustawy z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej // Dziennik Ustaw. – 1921. – № 43. – Pozycja 262.

16. Ustawa z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej // Dziennik Ustaw. – 1919. – № 85. – Pozycja 464.

17. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. // Dziennik Ustaw. – 1921. – № 16. – Pozycja 93.

Йосип ВАЩУК ***(Луцьк)***

БУДІВНИЦТВО ДАЧІ В УРОЧИЩІ «ГРАБОВЕЦЬ» БІЛЯ С. ГОРОДНО ЛЮБОМЛЬСЬКОГО РАЙОНУ. ТРАГЕДІЯ ЇЇ БУДІВЕЛЬНИКІВ

На окраїні урочища Грабовець коло с. Городно Любомльського району під час Великої Вітчизняної війни для відпочинку німців, які перебували в м. Любомль, з наказу гебітскомісара Угде було побудовано прекрасний дерев'яний будинок, який місцеві жителі називали «Дача».

Вже починали копати картоплю на високих місцях. Осінь була суха, сонце передчасно повипалювало картопляне бадилля. Чекати, що картопля підросте, марно. Староста с. Городно Роман Лукашук одержав наказ з Любомля: «Назавтра на 10-ту ранку забезпечити 5 чоловік із лопатами, зібратись у фільварку, тобто у «дворі». Роман довів наказ до десятників: «По одному чоловіку з лопатами із кожного кутка». На другий день, вранці, рівно о 10 годині староста пояснив: «Будете копати яму розміром як селянська хата, метрів зо 200 від могилок, на пагорбі неподалік від Гусинихи». Прийшло нас 5 чоловік, - згадує Миколай Сичуковий, - на місце. Відміряли п'ять черенків лопатою в довжину і три лопати в ширину і почали копати. Докопались до білої глини і покинули, лопатою нічого не вдовбаєш. Сільський староста наказав: «Не розходитись, бути в зборі і чекати його розпоряджень». Гебітскомісар Угде приїхав у село в обідню пору. Першу зупинку зробив у фільварку, або, як говорили в селі, у дворі. Приїжджав, як завжди у фаетоні, четверо або пара коней, запряжені у бричку, два охоронці-вершники на конях із сідлами, автоматами. Але на цей раз з ним приїхало дві машини з гестапівцями і шуцманами.

Начальник робочого відділу Любомльського гебітскомісаріату Кремпель наказав зібрати /ф/ хорналів, які не були в полі і всіх працівників фільварку на розмову. Буде виступати комісар – сказала старості села перекладачка Топка. Двір в селі Городно, колишній маєток царського генерала Сухомлінова, а з 1922 року з приходом Польщі дістався польському осаднику полковнику Ружицькому – 7 га саду, двоповерховий кам'яний будинок, інші будівлі, підземні склади, гаражі, майстерні. /До війни 1941 року тут була організована МТС колишнього Головнянського району, а після війни переведена до Згоран, але назву ще деякий час зберігала «Городнянська МТС».

В роки німецької окупації Любомльський гебітскомісаріат організував в с. Городно фільварок , назначив керуючого з Любомля пана Кнапінського, який постійно жив у дворі і керував цим господарством. Було 850 га землі, спеціалізувались на землеробстві і тваринництві: племінні корови, зібрані звідусіль – чорно-рябої і червоної масті, зернове господарство, картопля. Селянам, яких приймали на постійну роботу у фільварок, видавали «аусвайс» /посвідчення/, яке гарантувало, що на роботи до Німеччини їх не відправлять. Слухати промову гебітскомісара зганяли людей з усього двору поліцаї. Всі каральні акції проводились у дворі прилюдно. Так було 1 травня 1942 року, коли розстрілювали велику родину Юхима Подолянця – 4 синів і 2 дочки, батька і матір /одному найменшому Трохиму вдалося по дорозі з хутора

Чеполоси втекли і лишитись живим, отримав лише поранення в плече/. Жахались присутні, коли серед білого дня ні за що, ні про що розстріляли цілу родину. Промова Кремпеля була короткою. Майже в кінці виступу, про щось запитав староста, як в ту ж мить дуло свого пістолета Кремпель спрямував у сторону Романа. /Перекладачка пояснила: «Коли пан комісар говорить, то щоб ніхто не смів перебивати. Запитання до пана комісара в кінці розмови. Говорив комісар про дисципліну у фільварку і про виконання розпоряджень гебітскомісаріату, старост і десятників /на кожній вулиці села, крім старости, були ще десятники/. На 10 хат назначався старший.

Пригадують селяни: «Замовили селян з плугами на осінню оранку на 9 год. ранку. Хто приїхав пізніше на 10-15 хвилин одержував три гарапи по спині і відправляв додому. А на оранці заміряв глибину борозни, якщо перевищувала 18 см – ті ж самі гарапи ходили по спинах, а шуцмани допомагали гестапівцям зганяти людей на роботу. Самі ж цілодобово чергували коло скирт, на токах при обмолоті зерна, і всюди, де було зерно, картопля, молоко, всевидяче око гестапівця і шуцмана пильно слідкувало за всім, що торкалось продуктів харчування, фуражу. Працювали всюди жінки і підлітки, чоловіків посадили за колючий дріт. Красні казарми під Вишневом служили за тимчасовий концтабір для військовополонених червоноармійців та селян з навколишніх сіл, яких використовували на лісоповалі та вантажних роботах на ст. Любомль. З-за колючого дроту селян машинами возили на Степаницю, де росли віковічні дуби та сосни, різати ліс та вантажити на ст. Любомль. Заготовка лісоматеріалу – це стратегічне завдання Любомльського гебітскомісаріату.

Прокладалась дерев'яна дорога Ягодин – Ковель. Ґрунтова дорога, яка йшла паралельно з залізницею, встелювалась шпалами і по шпалах накладались бруси. Три бруси під обидва колеса вантажної машини, клали вздовж дороги на шпали – середина і краї ґрунтової дороги були «пустими». Бруси кріпились до шпал скобами, подібно до залізничного полотна. Залізниця не встигала возити снаряди на фронт, особливо в серпні 1943 року.

День і ніч смертоносні вантажі йшли на Курську Дугу по дерев'яній дорозі Ягодин – Ковель. В серпні 1942 року на перегоні Підгородно прогриміли перші вибухи на колії, охорона залізниці посилилась. На двісті метрів від залізничного полотна викорчували всі чагарники, не лишили травинки, все викосили, щоб до залізниці ніхто не міг підступитись ні в день, ні в ночі. За перший вибух на колії залізнична охорона спалила повністю села: Боремщину, Вільку Підгороднянську, Застав'є, Скиби. О третій годині ранку серпневого погожого дня у кожну хату з броньовика, який поставили на колії ст. Підгородно, посилали фашисти розривний снаряд від якого горіла будівля майже вся зразу. Цілились в солом'яні хати. Селяни просипались від палаючих хат, вибігали з осель, випускали худобу з хлівів і тікали до лісу, рятуючи дітей і пожитки, які можна було винести з палаючої хати. Це була помста окупаційної влади за все, що порушувало «орднунг» /порядок/. Не обминула розплата і майстрів будівельників, які зводили дачу у сосновому лісі в селі Городно, що звалася Грабовцем.

30 майстрів-євреїв з Любомля протягом трьох літніх місяців в мальовничому куточку лісу зводили одноповерховий дачний будинок за проектом гебітскомісаріату. Очевидно присланий з самого Фатерлянду. Навкруги дачного будинку була постелена підлога по землі, по 2 метри від фундаменту. Молоді сосни, посаджені років 10-15 тому в ряд, як свічки, виструнчились перед вікнами дачі. Росли сосни, як у казці, на підлозі, а корінням входили в землю, створювали живий сосновий ліс навкруги стін і веранди, робили затінок вікнам, жива природа була наближена фантазією проектантів і будівельників до житла.

Приймати роботу від майстрів, які мали золоті руки, приїхав власною персоною гебітскомісар Угде. Дачний будинок був зроблений відмінно. Зауважень не було. Бездоганна робота, завезені меблі, вже вписувались в інтер'єр кімнат, пофарбованих в 2 кольори. Грубки облицьовані білими кахлями, височенна піч на кухні дивувала селян, які заходили в середину на поріг, своєю незвичністю і витонченістю різних прикрас: металеві дверцята, мідні ажурні ручки біля плити, духовки – все це під своєрідним абажуром. Одним словом, як у казці, виросла дача серед соснового лісу - одна однісінька будівля на весь Грабовець. Селяни будувались лише біля лісу, в самому лісі ніхто не жив. Навіть лісник не мав і піднавісу на випадок негоди.

В першу чергу гебітскомісар призначив сторожа. Ним став Джерш, який до цього охороняв лише склад із лісом, тепер було наказано як самого себе стерегти дачу головного комісара з Любомля. Бригаді майстрів-євреїв гебітскомісар наказав взяти інструменти і йти в напрямку Панського озера, де будуть будувати «новий об'єкт». Потрібно поспішати, час дорогий, а роботи багато. Бригадир все зрозумів, що сказав гебітскомісар без перекладачки. Зібрали столярні інструменти, всі свої пожитки, які мали, гуртом 28 чоловік попрямували лісом, вийшли на дорогу, яка вела до сільського кладовища, що на краю лісу і пішли в напрямку Панського озера, через пагорб, що недалеко від дороги, по якій проводжають в останню

дорогу покійників з села на могилки. Люди йшли мовчки, кожний думав про своє. Бригадир замислився, а що ж це за «новий об'єкт» задумав пан комісар. Раптом тишу порушили автоматні і кулеметні черги від рівчака, що прокопаний від сажалки, що в дворі, яка неподалік від фільварку.

Показалась свіжа земля, до ями не дійшли пару метрів. Почали падати один біля одного. Цілились гестапівці і шуцмани в голову розривними кулями. Троє сміливців втекли до лісу. Добігли до крайніх берізок, один вбіг в березину. Це відомі селянам мулярі, що зводили школу в Городно у 1933 році і магазин в селі, вірніше Крульову хату, половина якої служила за магазин в центрі села. Але втікачі порятунку в березині не знайшли. Гебітскомісар Угде особисто виїхав туди на фаетоні з охороною і там їх затримали. Пригнали до ями, гебітскомісар наказав зносити побитих, роздягати і вкидати в яму. Інструменти скласти окремо, одяг з побитих – окремо.

Гестапівці і шуцмани прийшли з засади і допомагали стежити за всім, що робилось навкруги. Дорогі речі /золоті годинники, ланцюги, персні вилучали з одягу побитих окремо/. Копачів ями, гебітскомісар попередив, як хто візьме інструмент чи щось з особистих речей євреїв, розстріл на місці.

Згадує Миколай Сичуковий, що коли вантажили одяг євреїв на машину, то помітив в кишені піджака золотий годинник із ланцюжком, прикріплений до кишені, але застереження гебітскомісара утримало від спокуси взяти собі на пам'ять про те, як копав яму.

Довго не милувався комісар Угде своєю дачею після такої кривавої розплати з її будівничими. Лісова красуня швидко стала пусткою. Вояки УПА з урочища Єрихи сторожа повісили на сосні, щоб не заважав і не перечив. Вже ранньою весною не стало гардин, постелі в спальні, посуду на кухні, доріжок, зникли картини зі стін. Пошуки за наказом гебітскомісара в найближчому хуторі, де жили три родини – Максими, Герасими і Гавриси Шалапута – не увінчались успіхом. Не допомогли залякування, навіть цілі родини до стінки ставили – всіх, хто був у хаті – жінок, дітей. Пропало все, як у воду кануло і по цей день ніхто не знає. Влаштовували облави, але безуспішно. Перестав приїжджати на відпочинок на свою дачу гебітскомісар Угде. Сторожа більше не ставив. Зробив інакше, щоб провчити навмисників, всюди понакладав мін, різних підривних пристроїв, а під диван поклав величезний снаряд. Досить було доторкнутись до дверної ручки вхідних дверей, як весь дачний будинок і ті, хто був поруч нього злетіли б в повітря вище лісу. Але хлопці з Єрихи, де був головний схрон боївки з двома ходами в підземеллі, розгадали задумку гестапівців. За дверну ручку ніхто не брався, а влізли через вікна, роз'єднали проводи, позабирали всі міни, гранати, лишили під диваном величезного снаряда, решту все повиносили і завезли до схрону. Снаряда підірвали, а дачу спалили.

Запам'ятали приїзд гебітскомісара в село і підлітки, які гнали корів після обіду на пашу. В'їжджав у село о 4 годині; якраз в ту пору виганяли корів на пашу, йшли всією дорогою. Гебітскомісар своїм фаетоном врізався в стадо і реготав, якщо корова ставала поперек і перегороджувала йому дорогу! Дишлом вперщись в боки корови, їздовий ще дужче гнав коней, щоб здолати перешкоду, а худоба попадалась вперта, трималась до повороту на нову дорогу. Окружний комісар Угде вважав, що це його перемога на шляху до свого маленького раю, який чекав на нього в сосновому лісі. Він сидів непорушно у фаетоні, наче єгипетський сфінкс. Видно було його у погожий день, - офіцерський картуз, увігнутий по середині, завершував його кремезну, більше 2-х метрів статуру, а поруч нього сиділа маленька перекладачка Топка. Охорона їхала верхи на конях, знімала пилюку з ґрунтової дороги, демонструючи свою відданість великому комісару, великої Германії, в невеличкому мальовничому селі, що на Волині. Дорога з Любомля вела через ліс у село Борки, перед мостом в село дорожній напис «Городно» на українській і німецькій мовах, наче частинка Німеччини, втішала нового господаря на волинській землі, але недовго. Не допомогла ні охорона, ні бундючна впевненість у правоту фюрера, який мріяв володіти всім білим світом.

В'їжджав гебітскомісар в село кутком Заступ'є. Перед Кучаковою хатою встановили шлагбаум, поставивши ноги циркулем перед шлагбаумом стояли два вартових – служба СД – польова жандармерія, яка контролювала в'їзд у село. На грудях вартових – бляхи. Вони висіли на ланцюжках через комір френча, навіть коміри френчів були коричневого кольору. На бляхах зображено людський череп і дві кістки, як перехрестя, «смерть». Перед великим комісаром відкривали заздалегідь шлагбаум і займали позицію «струнко». Каски на головах вартових здригались, коли стукали підбори кованих чобіт перед військовим чиновником. Почали привозити в село німецьких солдатів із фронту, що саме тримали оборону Ковеля. Заповнили школу, будинки селян як в центрі села, так і по околицях, солдатів розмістили навіть на хуторах. Селянам дозволяли заходити у свої домівки лише на кухню. Одна жінка принесла з своєї кухні німецькі газети, які знайшла під плитою і принесла на хутір, де жили рядові німецькі солдати. Коли побачили ці газети квартиранти, стали їх перечитувати і дуже засумували після того, що довідалися з газет. А тут і команда не забарилась збиратися до походу на Ковель, який задихався в облозі. Привозили

в село все нових і нових солдатів на відпочинок, під вечір німецькі солдати збирались на молитву, обід готували самі солдати, дуже полюбляли зелену кропиву, навіть мухомори збирали в пролісках.

Кремпель у село Городно з Любомля уже не виїжджав, а присилав наглядачів і шуцманів керувати фільварком, силою зганяли жінок і підлітків на обмолот зерна, на копання картоплі. У червні 1943 р. в урочищі Льгунь німецькі солдати кіньми /парою/ оборювали молоду картоплю, а наш кукурузник з повітря строчив із кулемета, що коні на диби ставали. Люди залишали село, виїжджали в урочище Липина, в урочище Косовці, на Калиновку, під Степаницю. В селі ніхто не залишався, приходили до своїх домівок лише вночі, а іноді і серед білого дня, щоб взяти щось із харчів та одягу, чи інших пожитків, які були необхідні на новому поселенні. Будували землянки, тимчасове житло. Навіть віконні рами із школи познімали і вивезли в урочище Липина і закопали в ями, щоб школа не стала пристанищем німецьким солдатам у селі.

За наказом любомльського окружного комісара Угде впродовж жовтня 1942 року було знищено все єврейське населення в Любомлі і по довколишніх селах. Залишив гебітскомісар Угде зубних лікарів, майстрів-будівельників і кравця, який шив військову форму для комісара. Мірку кравцю з себе знімати не дозволяв, а давав стару військову форму і щоб по ній досвідчений кравець-єврей пошив нову. Що він зробив із ними, коли залишав Любомль, я не знаю. Можливо, вчинив так, як і з будівельниками дачі в селі Городно та в селі Висоцьк /дача Угде – землею відав Угде/.

На пагорбі, неподалік могилок у с. Городно, який щорічно орють молоді трактористи, і не здогадуються, що біла глина – це велика могила, в якій спочиває 28 майстрів-будівельників із Любомля, які споруджували гебісові дачу на Грабовці. Так називається молодий сосновий ліс в селі Городно – Грабовець. Тих троє втікачів-будівельників, які вирішили втекти в березину, розстріляв сам гебіс зі свого пістолета. Це була остаточна плата за роботу з цегли на його дачі. За зразково обладнану кухню по 9 грамів свинцю отримали такі розумні голови. Інструменти вивезли на машинах в Любомль, на яких приїхали гестапівці та шуцмани. Одяг і їх пожитки спалили на місці. Каральна акція, на думку комісара, пройшла успішно.

Настала пора поставити на цьому місці пам'ятний знак. У с. Городно прийшов лист з Америки, писав син бригадира майстрів, яка будувала дачу гебісу. Син запитував голову сільської ради, - де похоронений мій батько? Він був бригадиром групи майстрів, в якій було 30 чоловіків-євреїв з м. Любомль - . Ті, хто копав яму, живуть у селі, можуть показати місце, де захоронені 28 євреїв з Любомля.

Залишив гебіскомісар Угде лікарів-дантистів, бо мав гнилі зуби, потрібно було їх лікувати. За свідченнями жителів м. Любомль вони були розстріляні в 1943 році.

Гебітскомісаріат у Любомлі розміщувався в будинку, де зараз лікарня. Там і гестапо займало декілька кімнат. Любомльський гебітскомісар Угде і Кремпель, який відав земельними ресурсами, ростом були більше 2 метрів. Коли Кремпель заходив у село Городно, де жили теслярі, то згинався в дугу, - пригадує Кратюк Олександр, якому зараз 83 роки /на 2004 рік – Й. В./, коли відкривав двері в хату, то сам заховався за дверима, а дружина відповіла, що господар «пішов», а насправді він стояв за дверима в хаті, бо кожного дня «махати» сокирою – тесати шпали для дороги, було не під силу. Харчувалися влітку лише олією і картоплею, бо сала не було, хіба що молоко. В цей день пекла хліб, бо скінчився, - сім'я велика. З шпалами для дороги було сутужно, борківський ліс різали підряд на шпали і кріплення та різні дерев'яні заготовки.

Свідчення:

Кратюк Григорій, 1926 р. н., с. Городно запам'ятав слова гебітскомісара перед початком будівництва дачі. Він застерігав місцеве населення: «Якщо на моїй дачі пропаде защіпка, Городно спалю дотла».

Тарасюк Семен, 1926 р. н., житель с. Городно, один день працював на будівництві дачі в сосновому лісі з підводою. Возив пісок і червону глину з Мокрого Бору для розчину, на якому клали піч і грубки. Керували будівництвом німці з гестапо, допомагали шуцмани. Майстри з Любомля жили в шалаші біля дачі, там і харчувались. Будівельні матеріали привозили з Любомля машинами. Дошки, рейки, столярку, вікна, двері, цеглу, кахлі, оцинковане залізо і різні оздоблення.

Ващук Єрмолай, 1929 р. н., житель с. Городно, ходив по зеленицi на Грабовець восени і бачив дачу, яка була збудована майстрами з Любомля. Дача була покрита цинковим залізом, дах мав вигляд шатра. Навкруги дачі підлога до 2 м. по землі, живі сосни росли на підлозі.

Хмелюк Палажка, 1926 р. н. Бачила дачу зблизька, були відкриті двері, вікна. Сосни росли в чотирьох кутках – великі живі соснові дерева.

Ващук Єрмолай, 1929 р. н., житель с. Городно доповнює: «Кремпель був злий на Романа Лукашука

за те, що його старостою села обрали на сході селяни, де він заявив: «Я погоджусь стати старостою при умові, коли прийдуть Совєти, то щоб ви громадою підтвердили, що мене старостою села призначив не гебіс, а ви мене вибрали на своєму сході. Громада запевнила Романа, що підтвердять, за що Роман Лукашук попав у список СБ, що знаходилася у Єрисі /це схрон хутора Кіззє, що підпорядковувався Киселю із Забороля. Він давав накази по всій окрузі: - хто йде на розстріл, тому 25 шомполів по голому тілі, хто йде на шибеницю, бо жде приходу совєтів, а вільної України не чекає/...

Вирок виконати за першим разом не вдалось, бо сусід, з яким були майже поруч межі на хуторі, відмовився вбити сусіда і пістолет з набоями для Романа в руки не взяв. Так Роман лишився живим, помер своєю смертю. Селяни теж слова дотримались. Вірою і правдою служив Роман громаді села, зла нікому не зробив. Навпаки, доведений план районною управою зібрати 269 кожухів для німецької армії, яка замерзала під Сталінградом, не виконав, а ті 9 кожухів, які добровільно здали до староства села Городно, вирішили з секретарем староства Миколою Кратюком /Миколайчиком Силківським/ повернути селянам, які носили їх в зимову пору до самої старості.

Микола Кратюк, 1904 р. н., теж попав в немилість гебіса і зазнав лиха. «Причина» - не привітався з гебісом, який зайшов у староство /інвалід дитинства І групи, одна нога була коротша на 15 см. від другої, зрослі пальці обох рук, писав лівою рукою/. При появі окружного комісара в канцелярії староства не встав і не викинув руку вперед, не проголосив «Хай Гітлер», за що гебіс оголосив Миколі Кратюку 3 місяці штрафного концтабору в м. Любомль під пильним оком гестапо.

Соловко Пелагея, 1923 р. н., с. Городно. В роки окупації жила з родиною в урочищі Чиполоси, біля початкової школи, яку спалили хлопці зі служби безпеки зі схрону Єриха, щоб не була осередком для окупаційної влади. В підвалі школи переховувались юнаки, які навчались в Любомльській гімназії і відмовились співробітничати з окупаційною владою. Це брати Іван і Василь Юхимуки, Олександр Хмелюк та інші. За охайність і вроду дівчину Палажку Соловко взяли куховаркою у маєток-фільварок Рудольфа Кнапінського. Кампіоні /любомльський землевласник, його сестра Топка була перекладачкою у гебітскомісара/ згодом рекомендував Палажку Соловко куховаркою на дачу гебіса. Вона свідчить: «На дачі було 5 кімнат, готували обід і вечерю щодня. Куховарок було троє: Соловко Пелагея, Борщ Зося / полячка, дочка осадника офіцера-легіонера, поручика Борща, який одружився на українці в с. Городно/, Валентина Кратюк, уродженка с. Городно. Продуктами забезпечував Кампіоні і керуючий маєтком Кнапінський. Гулянки на дачі тривали щоденно. Після обіду о 16. 00 приїжджав гебіс з компанією. В гулянках гебіса були тільки німці і жінки з Любомля, яких привозили німці. Кампіоні, це брат перекладачки гебіса, Топки Кампіоні, років 26-27 від роду. Потім розходились по кімнатах на «відпочинок», а нас троє прибирали, мили посуд, готували вечерю...

Продуктів і випивки було вдосталь... В кімнатах була чистота. Після від'їзду прибирали в кімнатах...

Чемко Василь Якимович, 1923 р. н., працював у фільварку косарем, різноробочим по заготівлі кормів: «В цей день /день розстрілу євреїв, які будували дачу гебісу/ керуючий послав мене до старости села замовити копачів 5 чоловік з лопатами, копати яму біля могилок на пагорбі. Керуючий маєтком Кнапінський одержав наказ з Любомля від начальника виробничого відділу гебітскомісаріату Кремпеля. Після цього я з «товаришами пішов на Панське озеро. Ми бачили як ішли євреї з лісу і на окраїні їх розстріляли з засади в корчах, а потім підводою звозили в яму. Тих троє, що тікали до лісу, у березину, пригнав гебіс і заставив їх роздягати побитих, одежу спалити на місці, а їх розстріляли останніми, голими перед ямою. Інструменти повантажили на машину і відвезли в Любомль. У мене виникла думка, що будуть вбивати людей з Городно, подумав, що і до нас, тобто до працівників фільварку дійде черга, тому ми покинули роботи і заховались за озером і спостерігали, що діялось на Грабовці, куди поїхав гебіс, есесівці і шуцмани, які залягли в корчах недалеко від рівчака, що був прокопаний від малгожоновської сажалки.

---

1. Архієпископ Варфоломій. Село Городно. Історико-краєзнавчий нарис. – Рівне, 2007. – 444 с.

2. Ващук Й. Будівництво дачі в урочищі «Грабовець» біля с. Городне.//Наше життя. – 26.07.2012 р. – с.3.

3. Городнє (Любомльський район) [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Городнє_(Любомльський_район)

Альона ГАРБАРУК *(Луцьк)*

ТОВАРИСТВО ПОЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ІМЕНІ МІХАЛА ОГІНСЬКОГО В м. ЛЮБОМЛЬ (2009–2016 рр.)

12 лютого 2009 р. офіційно зареєстровано появу Товариства польської культури імені Міхала Огінського в м. Любомль (далі – Товариства) й Молодіжного товариства польської культури імені Міхала Огінського при районній гімназії імені Наталії Ужвій [3]. Тенденція до заснування національних об'єднань польської громади в Україні мала зачин на початку 1990-х рр., коли населення теренів було охоплене відродженням українськості. На тлі свободотворчих віянь представники національних меншин теж взялися за ренесанс власних етнічних середовищ.

Впродовж 1990-х – початку 2000-х рр. у Волинській області засновано: Товариство польської культури імені Єви Фелінської (обласного значення) із осередками в Любешові, Маневичах, Берестечку, Горохові, Рожищі, Ківерцях; Товариство польської культури імені Тадеуша Костюшка в м. Луцьк; Товариство польської культури в м. Ковель; Товариство польської культури імені Міхала Огінського в м. Нововолинськ; Волинське товариство лікарів польського походження; Волинське товариство польського мистецтва «Барви рубежів» [2]. Першочергова мета гуртування осіб із польським корінням – збереження мови, культури, історичної пам'яті, зв'язку з етнічною батьківщиною.

На Любомльщині важливу роль в ініціативі заснування полонійного об'єднання відіграла близькість території до українсько-польського кордону, а також той факт, що контакти між спільнотами по обидві сторони Бугу вже мали досвід на рівні навчальних закладів. Ідея вабила ще й можливістю інтенсифікації набутих зв'язків, їх спрощення за посередництвом певної організації.

Завдяки Товариству у навчальному закладі було започатковано викладання польської мови з 5 класу. За сприяння Генерального консульства Республіки Польща в Луцьку в гімназії було виділено окремий кабінет для вивчення польської мови. Поряд із тим, заснована недільна школа у кількості 8-12 дорослих осіб для оволодіння базовими знаннями. З певних причин, насамперед браку фінансування, заняття було призупинено. Однак восени 2016 р. у Любомльській районній гімназії імені Наталії Ужвій відбулося урочисте поновлення роботи польської школи. Працюють молодша, середня та старша групи. Для осіб із польським корінням навчання безкоштовне, для інших – символічна плата [15].

Станом на 2012 р. кількість членів Товариства склала 121 особу [12]. 2016 р. в організації нараховується 160 небайдужих до польської культури людей-активістів, багато з них отримали карту поляка [14].

Голова Товариства від моменту заснування – Володимир Педич, бабуся котрого – полька. Він переймається питанням неперервності контактів місцевої спільноти з польським корінням із її історичною батьківщиною. З цією метою систематичного характеру набули поїздки до Республіки Польща задля підтримання зв'язків із тамтешніми друзями-партнерами [3].

Ядро полонійного осередку – Молодіжне товариство у складі 60 осіб. Члени об'єднання посилено вивчають польську мову. Завдяки цьому перед школярами відкриваються нові можливості. По-перше, вони гідно представляють свою спільноту на різних конкурсах у Польщі, а також тих, що організовуються Генеральним консульством Республіки Польща у Луцьку [22]. По-друге, на основі співпраці гімназії ім. Наталії Ужвій із гімназією м. Парчева (Польща) влітку відбувається обмін дітьми для відпочинку на о. Світязь й відповідно на о. Бявка, що біля Любліна. Аналогічною є співпраця любомльської гімназії із ліцеїстами із Влодави, в результаті якої українські діти здійснюють літні поїздки на Балтику, до Кракова та Любліна.

Особливою популярністю славиться фестиваль колядок і щедрівок у Влодаві, який проводиться щорічно в січні за участю гуртів із Польщі, Білорусі та України. Так, у 2010 р. Товариство представляли народний ансамбль «Молодички» (смт Шацьк) та гурт учнів районної гімназії у складі Лілії Дуць, Наталії Денисюк, Ольги Верещук, Аліни Сень та Анастасії Альохіної під керівництвом вчителя польської мови Ірини Цапук. Згідно з умовами конкурсу, учасники виконують по два твори – польською та українською або білоруською мовами [8].

Членами Молодіжного товариства є частина дітей із танцювального колективу «Едельвейс». Під керівництвом Галини Бородчук вони вивчають класичні й латиноамериканські бальні танці, відвідують конкурси в Польщі, зокрема у Влодаві [4]. Маючи налагоджені стосунки із польськими ровесниками, українські діти отримують запрошення на відпочинок у таборі при гімназії с. Воля Угрузька (Польща) [7].

Художня самодіяльність при Товаристві представлена також творчістю вокальної групи «Співаночки», сформованої із учнів гімназії. Очолюваний музичними керівниками Миколою та Вітою Газюками, колектив – призер та лауреат музичних та декламаторських конкурсів, організовуваних як українською, так і польською стороною.

19 вересня 2011 р. між Миколою Газюком як вчителем музики від української сторони, та Мирославом Конечним як представником колективу школи у Волі Угрузькій (Польща), було підписано угоду про волонтерську працю [21]. Йдеться про те, що група вчителів та учнів із гімназії в обумовлений час їздить до Волі Угрузької, щоб навчити тамтешніх дітей української мови, а разом із тим – традицій і звичаїв. Результат систематичних зустрічей – спільне виконання українських фольклорних пісень за участю вокальної групи української і польської гімназії [6; 9]. Цією двосторонньою ініціативою спільноти ствердно заявили про взаємну повагу до культури сусідньої держави та намір поступово переймати кращі здобутки духовної спадщини у тісній співпраці.

Мистецький продукт власного виробництва у Товаристві – це Фестиваль польської пісні, який з 2009 р. проводиться з нагоди відзначення річниці від дня народження композитора Міхала Огінського, ім'я котрого носить організація [6]. Із дійства вузького кола за роки існування захід перетворився у свято для всіх мешканців м. Любомль, яке розташоване неподалік українсько-польського кордону. Незмінні гості – представники Генерального консульства Республіки Польща у Луцьку, котрі відзначають важливість подібних імпрез для зближення сусідніх народів [5]. Учасники фестивалю – таланти-школярі з м. Любомль, учні польської гімназії з гміни Воля Угрузька. Овеціями аудиторія вітає композиції «Мала баба кугута», «Глибока студзєнка», «Єстем собє любомльчанка», апофеоз свята – танець «Полонез» під музику Міхала Огінського у виконанні колективу «Едельвейс» із районної гімназії [16]. За словами голови Товариства, організація фестивалю – потрібна справа з огляду на те, що ми повинні знати і цінувати мову, історію, культуру, звичаї і традиції польського народу, адже належимо до слов'янської єдності [11].

Як і в інших куточках Волині, одним із об'єднавчих факторів для спільноти із польським корінням на Любомльщині лишається тутешній римо-католицький костел Святої Трійці. 3 квітня 1992 р. він офіційно повернений вірянам, а 14 червня освячений ксьондзом Людвіком Камілевським. 27 серпня 1996 р. відбулось урочисте прийняття храмом копії ікони Божої Матері Любомльської, оригінал якої знаходиться у Польщі. Тоді ж очільником парафії став о. Полікарп Стрілковський [19, 5].

Поряд із пошануванням місцевої римо-католицької святині, на належному рівні знаходиться опіка над польським кладовищем у Любомлі, що займає площу між вулицями Завальською та Хелмською. Цвинтар був закладений наприкінці XVIII ст., один із найстаріших на Волині. Ймовірно, у XIX ст. тут була похована бабуся видатного польського письменника Болеслава Пруса, яка до самої смерті мешкала у родинному маєтку в Машеві (село біля Любомля).

На основі проведених фахівцями досліджень визначено, що розміри кладовища становлять 72 на 155 метрів, а у 20-х рр. XX ст. територію розширили ще на 40 метрів. Виявлено близько 120 надгробків та їхніх фрагментів, із яких на створений план нанесено 100. Встановлено 107 прізвищ похованих осіб. Найраніше поховання датується 1865 р., найпізніше – 1954 р. [19, 6].

Від імені членів Товариства у 2010 р. Володимир Педич подав клопотання до Любомльської міської ради про надання дозволу на розробку проекту розподілу території земельної ділянки під польським кладовищем. Питання було вирішено позитивно із виданням відповідного дозволу [10]. Після офіційного погодження з владою Товариство інтенсивно зайнялося впорядкуванням сакрального місця.

Варто додати, що певні спроби в «окультуренні» цвинтаря здійснювалися й попередньо. Зокрема, 2009 р. з метою долучення до охорони польських кладовищ до Любомля завітала ініціативна група з Польщі у складі студентів, викладачів, медійників, небайдужих до історії людей із Любліна. Очолили делегацію працівник люблінського відділу Інстутуту пам'яті народової, доктор Леон Попек та дослідник польської пам'яті з Ковеля Анатолій Сулік. Відрадно, що польським активістам допомагала місцева молодь, члени Товариства.

Проведення робіт уможливилося завдяки фінансовій підтримці Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва, яка вкотре підтвердила цим шанобливе ставлення Республіки Польща до пам'яті про полеглих співвітчизників [19, 14-15].

Товариство польської культури стає ініціатором та організатором упорядкування колишнього католицького кладовища у Любомлі. Особливо масштабним було облаштування території навесні 2012 р., коли до цієї акції долучилася група польських громадян із міст Хелм, Воля Угрузька та Влодава [18]. Серед більш, ніж півсотні чоловік, були пожежники, прикордонники, вчителі, комунальні працівники тощо. Колективно було обговорено важливість обнесення цвинтаря загорожею [1].

У багатьох із присутніх, як наприклад, кореспондента Хелмської газети «Новий тиждень» Катажини Квач, пращури були родом із України. Тож, прибираючи любомльське кладовище, вона таким чином вшанувала пам'ять своїх предків. Члени Товариства – Віта й Микола Газюки – долучилися до акції з тієї позиції, що на цвинтарі поховані поляки, котрі колись народилися в Любомлі, жили, працювали, а це все частина спільної історії. Діди-прадіди любомльчанки Тамари Гурецької поховані у Рівненській області, а прабабуся була полькою. Їхати на Рівненщину нема можливості, тож упорядковує місцеві польські поховання з надією, що хтось учинить так само в сусідній області [1].

Проблема впорядкування колишнього католицького кладовища, піднята Товариством, виявилася близькою не лише для локальної польської громади, а й для нинішніх жителів Польщі і, що важливо, для пересічних любомльчан. Це свідчить про щонайменше приязнь місцевого населення до осіб польського походження, які бережуть пам'ять про померлих родичів шляхом дбайливого ставлення до сакрального місця.

Товариство польської культури ім. Міхала Огінського у Любомлі має вирізняльну характеристику з-поміж багатьох осередків, яка полягає в увазі до публічності власного функціонування. З метою донесення до широкого загалу основних результатів діяльності, Товариством створено сайт, де можна почерпнути базову інформацію про засадничі напрями роботи громадської організації, її партнерів, про деякі моменти з питань отримання Карти Поляка, візову підтримку. Існує також зворотній зв'язок, завдяки якому кожен має змогу надіслати конкретне запитання з приводу побутування польської громади Любомльщини [13]. У справі розроблення власного інтернет-порталу важливий досвід був отриманий Володимиром Педичем завдяки участі у тренінгу для лідерів польських організацій у Луцькому консульському окрузі 2012 р. [17].

Функціонування Товариства не обмежується лише масштабними проектами типу організації культурних імпрез, підписання угод про співпрацю із польськими партнерами або ж упорядкування кладовища. Будні польської громади Любомльщини також насичені заходами, пов'язаними із національними та релігійними традиціями, державними святами, місцевими звичаями, підтримання яких є обов'язковим елементом етнічної самобутності.

Так, упродовж першого року діяльності, 2009-го, у Товаристві було проведено: тематичний вечір «Історія та значення католицьких свят» серед членів організації, діток м. Любомль та за участю місцевого ксьондза; урочистості до Великодня та Дня Конституції Республіки Польща 3 травня; участь у концерті та спортивних заходах з нагоди Дня м. Любомль; організація поїздок для дітей-членів Товариства до Республіки Польща із відвіданням музеїв та історичних пам'яток; долучення до урочистостей у День Знань; музичний вечір з нагоди 244-ї річниці від дня народження Міхала Клеофаса Огінського; святкування Різдва Христового у колі польської спільноти. У 2010 р. члени організації взяли участь у конкурсі патріотичних пісень у День Конституції Республіки Польща; організували впорядкування костелу Св. Трійці в Любомлі; заявили про себе на X Воєводському огляді колективів у народних танцях у Влодаві, під час міського фестивалю у Влодаві «Дні Влодави», у розважальному заході «Дні крокодила» в Окунінці над озером Білим (Республіка Польща); займалися підготовкою II фестивалю польської пісні у Любомлі; упорядковували місцевий військово-цивільний цвинтар; організовували урочистості з нагоди Дня Незалежності Республіки Польща [20].

У 2011 р. до попереднього переліку здобутків об'єднання додалися: участь у фестивалі «Колядки і щедрівки» у Влодаві, в урочистостях з нагоди 3-ї річниці утворення колективу пісні і танцю «Кресов'як» у Волі Угрузькій, у Фестивалі польської культури в Луцьку, у польсько-українському симпозіумі на тему «Волинь – Полісся: релігія, культура, історія, мова», у святкуванні Дня Незалежності та Різдва Христового у Волі Угрузькій. У 2012 р. товариство отримало запрошення на конференцію до Інституту філології в Університеті ім. Марії Кюрі-Склодовської у Любліні, брало участь у повітовому конкурсі російської та української поезії у Волі Угрузькій, в польсько-українському велосипедному заїзді, мало літній відпочинок у Республіці Польща дітей із польських родин за сприяння фундації «Спільнота Польська», активно розробляло власний інтернет-портал [20].

У 2013–2016 рр. Товариство продовжувало справу кристалізації польськості на теренах, де та має глибоке коріння. На це спрямовані перелічені вище проекти та заходи польської громади, які набули статусу традиційних.

Таким чином, Товариство польської культури імені Міхала Огінського в Любомлі – це повноцінне полонійне об'єднання, яке можна розглядати у кількох варіаціях:

– як місток, що допомагає наблизити Польщу українцям, а Україну полякам;

– як осередок, в якому культивується ідея польського національного відродження поряд із

шанобливим ставленням до української культурної спадщини;

– як каталізатор, що посідає чільне місце у справі інтенсифікації партнерських відносин України та Республіки Польща, особливо на прикордонній території;

– як інструмент подолання стереотипів минувшини й кристалізації нових площин спілкування пересічного поляка й українця.

_____

1. Впорядкували цвинтар // Наше життя. – 2012. – 26 квітня. – С. 2.

2. Гарбарук А. С. Заснування культурних товариств як спосіб національного самовираження спільноти із польським корінням на Волині / А. С. Гарбарук // Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2013. – Вип. 9–10. – С. 137–142.

3. Інтерв'ю з В. С. Педичем – головою Товариства польської культури імені Міхала Огінського в м. Любомль. Травень 2013 р. // Особистий архів авторки.

4. Карась А. Наколядували тисячу злотих / А. Карась // Monitor Wolynski. – 2016. – 11 лют. – С. 6.

5. Линули польські пісні // Наше життя. – 2010. – 10 червня. – С. 4.

6. Малімон Н. У Любомлі На Волині відбувся фестиваль польської культури / Н. Малімон // Інтернет-версія газети «День». – 2016. – 31 жовт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/news/311016-u-lyubomli-na-volyni-vidbuvsya-festyval-polskoyi-kultury

7. Мимоволі сягаєм зірок // Наша лінія. – 2010. – Лютий. – С. 2.

8. Педич В. Фестиваль колядок і щедрівок «Влодава - 2010» / В. Педич // Наше життя. – 2010. – 6 лют. – С. 2.

9. Польські друзі заспівають українською // Наша лінія. – 2012. – Лютий. – С. 2.

10. Рішення Любомльської міської ради про надання дозволу на розробку проекту розподілу території земельної ділянки під польським кладовищем. Любомль, 27.08.2010 / Міський голова А. П. Гірикович // Поточний архів Товариства польської культури імені Міхала Огінського в м. Любомль.

11. Салуха В. Фестиваль польської пісні / В. Салуха // Monitor Wolynski. – 2010. – 11 листоп. – С. 11.

12. Список членів Товариства польської культури імені Міхала Огінського в м. Любомль, 2012 р. // Поточний архів Товариства польської культури імені Міхала Огінського в м. Любомль.

13. Товариство польської культури ім. Міхала Огінського у Любомлі: веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polonialuboml.ucoz.org/index/0-3

14. У Любомлі відбувся 8-й фестиваль польської культури // Район. Любомль: інтернет-видання. – 2016. – 21 жовт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http:///lyuboml.rayon.in.ua/news/14925-u-liubomli-vidbuvsia-8-i-festival-polskoyi-kulturi

15. У Любомлі знову почала діяти польська школа, але поки що без підручників // Район. Любомль: інтернет-видання. – 2016. – 14 верес. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:///lyuboml.rayon.in.ua/news/13207-u-liubomli-znovu-pochala-diiati-polska-shkola-ale-poki-shcho-bez-pidruchnikiv

16. Фестиваль польської культури // Наше життя. – 2010. – 7 жовтня. – С. 2.

17. Certyfikat Panu Włodzimierzu Pedyczu ktürzy uczestniczył wszkoleniu dla liderüw organizacji polonijnych Luckiego okręgu konsularnego na temat «Portal internetowy – wizytüwka organizacji polskiej». Luck, 28-29 maja 2012 // Поточний архів Товариства польської культури імені Міхала Огінського в м. Любомль.

18. Lista osüb wyjeżdzajacych do Lubomla w dniu 21 kwietnia 2012 r. / Żespül Szküł w Woli Uhruskiej // Поточний архів Товариства польської культури імені Міхала Огінського в м. Любомль.

19. Popek L. Cmentarz rzymskokatolicki w Lubomlu. 600-lecie Parafii w Lubomlu / L. Popek, A. Sulik, J. Bury. – Lublin :Wydawnictwo Polihymnia, 2010. – 30 s.

20. Sprawozdanie z dzialności Stowarzyszenia kultury Polskiej im. Michała Ogińskiego w Lubomlu // Поточний архів Товариства польської культури імені Міхала Огінського в м. Любомль.

21. Umowa zlecenia pracy wolontarystycji. Wola Uhruska, 01.09.2012 r. / Dyrector Żespolu Szküł – mgr Miroslaw Konieczny // Поточний архів Товариства польської культури імені Міхала Огінського в м. Любомль.

22. Zaproszenie dla członküw Stowarzyszenia Kultury Pollskiej im. M. K. Ogińskiego na Wołyniu oraz członküw Młodzieżowego Stowarzyszenia Kultury Pollskiej im. M. K. Ogińskiego na Wołyniu do udziału w imprezach kulturalnych odbywających na terenie Gminy Sawin. 2012 r. / Dyrektor Gminnego Ośrodka Kultury w Sawinie – mgr Dariusz Uhrus; Zaproszenie dla delegaciji Stowarzyszenia Kultury Pollskiej im. M. K. Ogińskiego na Wołyniu do udziału w festiwalu «Kolędy i szczodrywki nad Bugiem. Włodawa 2013». 15. 01. 2013 / Starostwopowiatowe we Włodawie; Zaproszenie dla członküw Stowarzyszenia Kultury Pollskiej im. M. K. Ogińskiego na Wołyniu do udziału w imprezach, organizowanych przez Oddział Rejonowego Polskiego Związku Emerytüw i Rencistüw. Dorohusk, 22/11/2012 r. / Przewodnicząca zarządu ORPZER w Dorohusku – mgr Barbara Dumin; Zaproszenie dla członküw Stowarzyszenia Kultury Pollskiej im. M. K. Ogińskiego na Wołyniu do udziału w obchodach Weekend z Krokodylem w Okunince nad jeziorem Białym. Włodawa, 06.07.2012 r. / Zup. Wüjt a sekretarz Gminy – Andrzej Kratiuk // Поточний архів Товариства польської культури імені Міхала Огінського в м. Любомль.

Сергій ГЛАДИШУК ***(Ковель)***

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ У ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЕРЕНЦІЯХ 1920 р.

Впродовж 1918–1919 рр. тривала польсько-українська війна внаслідок якої західні повіти колишньої Волинської губернії Російської імперії були зайняті підрозділами Війська Польського. Весною 1919 р. на означених теренах розпочалося формування польської цивільної адміністрації у вигляді Управління повітів Волині, а згодом Волинського округу, які були підзвітні спочатку Цивільному управлінню східних земель, а згодом із початку 1920 р. – Цивільному управлінню земель Волині і Подільського фронту.

Першочергово, впродовж 1919 р., незважаючи на зайняття Західної Волині Військом Польським, державна приналежність регіону залишалася невизначеною. Начальник держави Ю. Пілсудський, якому була підзвітна адміністрація на теренах так званих «східних кресів» планував приєднати означені території шляхом плебісциту, як акт добровільного волевиявлення місцевого населення. На означені цілі надавалися значні фінансові ресурси та була спрямована діяльність польських громадських організацій, які діяли на східному порубіжжі Другої Речі Посполитої. Найдієвішою із них було товариство «Кресова сторожа», що розпочало свою діяльність в регіоні на початку 1919 р. Його завдання полягало у формуванні позитивного образу Польщі серед населення Західної Волині та спробі налагодити співпрацю із представниками інших національностей, в першу чергу, із українцями.

Діяльність «Кресової сторожі» гальмувала місцева локальна адміністрація Західної Волині, яка складалася в переважній основі із польських землевласників. Останні намагалися зберегти своє панівне становище в регіоні та протидіяли будь-яким поступкам ініційованим «Кресовою сторожою».

Проти проведення плебісциту на порубіжних теренах Другої Речі Посполитої виступали країни Антанти. На підтвердження варто навести спогади Ю. Пілсудського про розмову із італійським послом, що відбулася наприкінці 1919 р.: «У розмові зі мною італійський посол радив не проводити плебісциту без попереднього узгодження із Антантою. В противному випадку він передбачав загострення відносин із країнами Заходу. Видається, що посол висловлював не думку Італії, а напевно, був підісланий представниками Англії, котрі не хотіли відверто висловлювати свою позицію» [1, k. 54]. Варто відзначити, що в листопаді 1919 р. Начальник держави зустрівся із представниками Сейму Другої Речі Посполитої та висловив намір провести плебісцит на територіях Цивільного управління східних земель. Країни Заходу виступали проти подібних дій, зважаючи на постанови Версальського трактату, який наголошував, що «жоден плебісцит не може бути проведений під час військової окупації зацікавленою стороною» [1, k. 55]. Зважаючи на подібну позицію країн Антанти та внутрішньої опозиції в Польщі, питання плебісциту відкладалося на невизначений термін, а згодом і зникло із порядку денного, після початку польсько-українських переговорів, що завершилися підписанням договору весною 1920 р., згідно якого територія Західної Волині визнавалася частиною Польщі.

Після визнання українською стороною прав Польщі на територію Західної Волині розпочинаються польсько-українські конференції стосовно подальшого співжиття у складі Другої Речі Посполитої. Активну участь в подібних зустрічах та з'їздах взяли громадські діячі Західної Волині. Найпоказовішими були польсько-українська конференція у Варшаві, що відбулася у червні 1920 р. та з'їзд громадських діячів Волині усіх національностей, що відбувся наприкінці 1920 р. у Луцьку. Варто розглянути їх детальніше.

Польсько-українська конференція відбулася 9 червня 1920 р. у Варшаві. Від української сторони прибуло 16 делегатів із Холмщини, Підляшшя, Західного Полісся та Західної Волині. Остання була представлена Ковельським, Луцьким та Володимирським повітами на чолі із М. Луцкевичем, який разом із громадським діячем Холмщини А. Васиньчуком, очолювали українську делегацію. Із польської сторони участь в зустрічі взяли представники 5 політичних клубів у складі 185 послів. Усім учасникам конференції було роздано двомовний текст меморіалу, що повинен був стати підставою до дискусії. На думку польського дослідника М. Шуміла саме А. Васиньчук був основним автором тексту, що розглядав питання національно-територіальної автономії для земель із переважаючою часткою українського населення [2, s. 107]. Однак, не варто недооцінювати впливу, на формування постулатів меморіалу, українських діячів Західної Волині і, в першу чергу, кооператора та громадського діяча М. Луцкевича. Документ не містив положень про Східну Галичину, оскільки її правовий статус ще не був юридично врегульований.

У вступі до меморіалу зазначалося, що «внаслідок політичних обставин частина українського населення опинилася в кордонах Польщі і за подібного розвитку подій вважає за доцільне лояльно співрацювати над створенням належного громадського життя в кордонах Речі Посполитої» [3,s. 129].

Після цього перераховувалися загальні умови польсько-української співпраці на засадах рівноправ'я та взаємоповаги: «Українське населення на рівні із польським повинне користуватися усіма громадянськими правами, як то свобода слова, друку, зібрань, тощо. Попередні заходи місцевої влади, спрямовані на гальмування українського руху і підтримку москвофільських тенденцій, мають бути негайно зупинені. Уряд повинен амністувати осіб, котрі брали участь в польсько-українській війні. Необхідно скасувати військово-окупаційні органи влади на територіях із українським населенням. Варто врегулювати справу вільного вибору державної приналежності» [4,s.5]. Зважаючи на означену позицію представників українського руху можна стверджувати, що адміністрація Другої Речі Посполитої на теренах Західної Волині розглядалася, як примусово встановлена і неефективна. Волинський округ Цивільного управління земель Волині і Подільського фронту необхідно було ліквідувати, а нову адміністративну одиницю урівняти в правах із центральними та західними воєводствами держави.

Стосовно адміністративної політики планувалося: «Усі території із переважаючою більшістю українського населення об'єднати в одну адміністративну одиницю, а саме: Волинський округ – в кордонах визначених польсько-українським договором від квітня 1920 р.; Холмський округ – Грубешівський, Томашівський, Холмський та Замойський повіти, що наразі входять до складу Люблінського воєводства; Південне Полісся – Більський, Влодавський і Константинівський повіти Люблінського воєводства; Північне Полісся – Брестський, Кобринський та Пружанський повіти Цивільного управління східних земель та Більський повіт Білостоцького округу; Західне Полісся – Пінський повіт колишньої Мінської губернії. Необхідно остаточно ліквідувати існуючі кордони між українськими землями та іншими територіями Речі Посполитої. [...] Варто організувати самоуправління на загальнодержавних засадах. Українська мова в управлінському апараті, судівництві та самоврядуванні визнається за регіональну і, стосовно до центральної влади, за рівноправну із польською. Державні посади повинні бути доступні для усього населення, незалежно від національності та віровизнання. [...] Для забезпечення інтересів українського соціуму до міністерства внутрішніх справ, міністерства визнань, освіти та публічних робіт будуть залучені радники української національності» [3, s. 130]. Фактично, згідно положень документу, території із переважною більшістю українського населення повинні були отримати автономний статус у складі Другої Речі Посполитої. Передбачалося рівноправ'я українців та поляків у системі управлінського апарату та створення окремої української адміністративної одиниці.

Значна увага в меморіалі приділялася шкільництву. Передбачалося впровадження обов'язкового шкільного примусу, що було дуже важливим для українського населення Західної Волині, значна частина якого продовжувала залишатися неписемною. Освітні потреби українців планувалося реалізовувати у школах різних типів із усіма правами, що були передбачені для польських державних шкіл. Мовою викладання повинна була стати українська проте польська мала б статус обов'язкового предмета. Автори документу наполягали на відкритті осінню 1920 р., на державні кошти, мережі українських національних шкіл, гімназій та вчительських семінарів у Володимирі, Ковелі, Луцьку, Бресті та Холмі. Задля подолання москвофільських впливів російські школи необхідно було переформатувати на українські. Розглядалося питання про організацію, найближчим часом, курсів польської мови для українських вчителів та створення окремої української шкільної адміністрації [4, s. 5].

Означену польсько-українську конференцію розпочав керівник політичного клубу селянської партії ПСЛ «Визволенє» Б. Столярський. Він наголосив на важливості цієї зустрічі та висловив своє задоволення стосовно першочергової спроби налагодження міжнаціонального діалогу. Під час дискусії над текстом меморіалу посол І. Дашинський погодився із запропонованими українцями постулатами та запевнив, що польські соціалісти будуть всіляко підтримувати реалізацію запропонованого документу. Лише посол Я. Домбський із ПСЛ «Пяст» мав певні зауваження до територіального окреслення майбутньої автономної адміністративної одиниці. Учасники конференції погодилися із тим, що українське питання варто поставити на порядок денний засідання Сейму. Українці, натомість, засвідчили, що «навмисне заклали у текст меморіалу помірковані сподівання, обмежуючи їх лише найважливішими національними потребами» [4, s. 4].

Польсько-українська зустріч була перервана із приводу політичної кризи у Другій Речі Посполитій, спричиненої відставкою уряду Л. Скульського. Делегати прийняли рішення скликати найближчим часом чергову конференцію, а також створити спеціальну парламентську комісію в польсько-українських справах у складі: Я. Домбського, З. Дрешера та І. Космовської. Означені діячі польського політикуму забов'язувалися підтримувати контакти із українськими громадськими діячами та вносити клопотання про розгляд положень меморіалу у Сеймі. Після конференції відбувся бенкет, на якому свої промови виголосили Т. Голувко, І. Космовська та М. Луцкевич [5,k. 132]. Урядова криза, що тривала понад 2

тижні, а також невдалий хід військової кампанії негативно позначилися на результатах означеної зустрічі. Український меморіал не дістав належного обговорення та підтримки серед політичних кіл Другої Речі Посполитої.

Загалом, меморіал передбачав національно-територіальну автономію для українського населення із власною адміністративною одиницею. На частково відокремленому регіоні планувалося запровадити двомовне управління та автономне українське шкільництво. Натомість, документ не передбачав власного крайового парламенту та законодавства, обмежуючись лише радниками при окремих міністерствах. Означені постулати задовольняли культурно-освітні потреби населення, а також легітимізовували українців у якості повноправних громадян Польської держави. Зважаючи на це, можна стверджувати, що за успішного розвитку військової кампанії літа 1920 р. меморіал був би підтриманий центром і лівицею польського політикуму на чолі із польськими соціалістами. Проблемою, однак, могло стати територіальне окреслення кордону для автономної адміністративної одиниці, що включало б Холмщину та Підляшшя із навколишніми землями. Польська сторона, в особі посла Я. Домбського, ще на початку конференції критично висловилася із цього приводу.

За посередництва української інтелігенції Західної Волині 12 і 13 грудня 1920 р. у Луцьку було організовано з'їзд громадських діячів усіх національностей регіону. Метою зустрічі була спроба започаткувати співпрацю між населенням і польською адміністрацією. В з'їзді взяли участь представники усіх політичних чинників регіону, котрі висловилися за польсько-українське порозуміння. Після спільної дискусії були ухвалені політичні, економічні та освітні внески, що виголосили В. Хоінський, М. Косач та М. Луцкевич із Ковельського повіту, С. Капусцінський та А. Залевський із Луцького [6, k. 9].

Зважаючи на російську загрозу громадські діячі Західної Волині погоджувалися на тісну співпрацю під гаслом «вільни з вільними, рівні з рівними» задля національного, економічного та культурного розвитку усього населення регіону. З'їзд звернувся до польського та українського урядів із проханням й надалі підтримувати між собою мирні відносини, незважаючи на складні політичні проблеми. Українські представники домагалися права на вільне використання української мови в адміністрації, самоврядуванні, судівництві, шкільництві та прирівнянні її до польської. Окрім цього, планувалося скасувати кордон між Західною Волинню та теренами Другої Речі Посполитої. Управлінський апарат регіону планувалося замінити на адміністративну систему, що вже функціонувала в інших воєводствах держави. Актуальним залишалося питання щодо запровадження самоврядування на теренах регіону. Державні посади мали бути доступні для усього населення Західної Волині, без огляду на національність та віросповідання. При визначенні кандидатів для адміністративної праці необхідно було враховувати думку, перш за все, українського соціуму, як найчисельнішого [7, с. 2].

У справах церкви українські громадські діячі домагалися цілковитого звільнення з-під російського впливу і заснування, натомість, православної митрополії у Польщі, що була б незалежною від Москви. Окрім цього, делегати вимагали від Уряду Другої Речі Посполитої видання розпорядження про заборону волинському православному духовенству проводити русифікаційну діяльність, як через школу, так і через церкву. Викладання релігії у школах, проповіді у церквах, ведення церковно-урядових книг не повинні були провадитися на російській мові, як на не місцевій. Розглядалися питання про майбутню діяльність церковних братств, що повинні були функціонувати на тих самих засадах, що і товариства та громадські організації [348, k. 11].

В культурно-освітній сфері декларувалася тісна співпраця у справі «знищення до щенту на Волині всіх наслідків російської культури і державності» [7, с. 3]. Планувалося запровадити обов'язкове державне шкільництво для усього місцевого населення. Мова навчання у початкових школах повинна була залежати від національного складу учнів певної місцевості. У школах із українською мовою навчання, польська мала б статут обов'язкового предмету. В інших початкових навчальних закладах необхідно було б вивчати українську. З'їзд стояв на позиції створення спільної шкільної адміністрації, що складалася б із двох референтів -– одного поляка для польських шкіл і одного українця для шкіл українських. Разом з тим, стимулювалася організація позашкільної освіти шляхом заснування молодіжних гуртків [5, k. 12].

Економічні внески закликали населення Західної Волині, незважаючи на конфесійну приналежність та національність, засновувати спільні господарчі спілки, кооперативи, а також відновлювати діяльність попередніх об'єднань. Заохочувалася підготовка відповідних кадрів через організацію фахових шкіл та курсів. Після цього були ухвалені додаткові зауваги до центральної адміністрації стосовно проблеми відбудови регіону, легалізації кооперативів та інших українських громадських організацій, розвиток яких гальмувався попередніми розпорядженнями Генерального комісара східних земель і Головного комісара земель Волині та Подільського фронту.

Наприкінці своєї роботи з'їзд одноголосно схвалив текст телеграм до Начальника держави, керівника Уряду та міністра освіти. Окрім цього, було створено Виконавчий комітет, який перебирав на себе забов'язання втілювати у життя ухвали зустрічі. До новоствореного органу увійшло 7 членів: 3 українці, 2 поляки, 1 чех та 1 німець. На цьому з'їзд було завершено, а делегати «удалися до своїх місцевостей, куди вони, разом з собою, повезли нові надії і нові переконання […] щодо широкого поля праці на ймення світлої будучини» [7, с. 4].

По завершенні з'їзду була сформована комісія, що згодом прибула до Варшави, де представила перед урядом і Сеймом, результати домовленостей[5,k.13]. До комісії увійшли: І. Власовський – представник від українців, Ю. Вельк – представник від чехів та С. Капусцінський – від поляків. У столиці Польщі, за відсутності прем'єр-міністра В. Вітоса, делегація була прийнята міністром внутрішніх справ Л. Скульським та міністром освіти М. Ратаєм. Окрім цього були проведені переговори із представниками Сейму та окремими варшавськими часописами.

Міністр внутрішніх справ позитивно оцінив ухвали з'їзду громадських діячів Волині усіх національностей, відзначивши, що вони сприяють польсько-українській співпраці. Окрім цього, урядовця цікавило відношення волинських діячів до українського руху в Східній Галичині. Відповідь на поставлене питання озвучив І. Власовський, котрий відзначив, що «український рух на Волині розвивається цілковито самостійно і зовсім не підлягає впливу зі Східної Галичини. Це пояснюється різницею тих обставин, в яких знаходиться Волинь і Східна Галичина» [8,с. 4]. Разом із тим, І. Власовський сподівався, що польсько-українські відносини на теренах Західної Волині матимуть кращі перспективи ніж у сусідньому регіоні. Статус Східної Галичини потребував юридичного оформлення та визнання. Західна Волинь, згідно домовленостей між Українською Народною Республікою та Другою Річчю Посполитою із середени 1920 р. підпорядковувалася центральному уряду. За таких умов домовлятися громадським діячам регіону доводилося лише про статус земель у складі Польщі, а не юридичну державну приналежність, що вже була визначеною без їх участі.

Усі внески «волинської делегації» міністр внутрішніх справ визнав цілком задовільними і такими, що відповідають інтересам держави. Дискусія розгорнулася стосовно призначення двох референтів до справ шкільництва, однак і тут було відзначено можливість, за необхідності, призначення українського представника. Насамкінець Л. Скульський запевнив делегацію, що «український народ вскорі буде мати свій український університет, який відкриє польська держава» [8, с. 5].

У середовищі Сеймових представників делегація віднайшла часткове порозуміння і отримала запевнення, що окремі представники польського політикуму будуть підтримувати ухвали з'їзду та всіляко сприяти польсько-українському порозумінню. На завершення громадські діячі Західної Волині відвідали редакції столичних видань, де пояснили причину свого візиту до Варшави. Після цього, делегати повернулися на терени Західної Волині будучи впевненими, що «польський уряд не буде ставити ніякої перешкоди праці в тим напрямку, а навпаки, піде на зустріч спільним висилкам волинського громадянства й уділить своєї допомоги та підтримання» [8, с. 5].

Загалом, польські громадські діячі підтвердили право українського населення домагатися вільного національного і культурного розвитку в Другій Речі Посполитій. Натомість українці відзначили свою лояльність Польській державі, визнали себе за її громадян і забов'язалися співпрацювати із польським населеням [5, k. 13].

Отож, означені конференції могли стати вагомим кроком у справі налагодження мирного діалогу між українським та польським населенням на теренах Західної Волині. Українці сподівалися на зміну постави адміністративного апарату стосовно українського руху, національного шкільництва, української інтелігенції та місцевого самоврядування. Проте, ситуація в польсько-українських стосунках, в силу різних обставин, докорінним чином не змінилася, хоча момент для цього був досить вдалий.

1. Instytut Jyzefa Piisudskiego w Jondynie.Zesp. 709/1 (JyzefPiisudski), sygn. 3 (KorespondencjaMarszaika), 108 k. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pilsudski.org.uk/archiwa/teczka.php?nonav=0&nrar=709&n.

2. Szumiio M. Ukraicskie koncepcje autonomii terytorialnej w ramach Drugiej Rzeczypospolitej / Mirosiaw Szumiio / / Rocznik Lubelski. – Lublin: Polskie Towarzystwo Historyczne Oddziai w Lublinie, 2011. – S. 106–121.

3. Szumiio M. Antoni Wasycczuk 1883–1935. Ukraicski dziaiacz narodowy i polityk / Mirosiaw Szumiio. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skiodowskiej, 2006. – 147 s.

4. Przymierze. –№ 13. – 7 listopada 1920 r.– S. 4–7.

5. Centralne Archiwum Wojskowe. Zespyi I.301.8. Oddziai II Naczelnego Dowydztwa Wojska Polskiego. Sygn. I.301.8.307. Raporty Straïy Kresowej z powiatyw : kowelskiego, iuckiego, oszmiacskiego, rywiecskiego i nowogrodzkiego.

11. 12. 1919 – 01. 04. 1920 rr., 309 k.

6. Archiwum Akt Nowych. Towarzystwo Straży Kresowej.Sygn. 251. Wydział organizacyjny. Naczelna Rada Ludowa Ziemi Wołyńskiej, 1919–1921., 72 k.

7. Наш голос. – 1920 р. – Ч. 12. – 19 грудня. – С. 2.

8. Наш голос. – 1921 р. – Ч. 18. – 27 лютого. – С. 4.

Вікторія ДАШКО ***(Сарни)***

АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НА ВОЛИНІ (СІЧЕНЬ-ЛИПЕНЬ 1944 р.)

Становлення польського підпілля на Волині слід віднести ще до початку Другої світової війни, коли у відповідь на захоплення Червоною Армією Східних Кресів, поляки стихійно почали організовувати перші військові організації, що мали на меті боротьбу з радянською окупацією, на належних польській державі землях колишнього Волинського воєводства. Польське підпілля пройшло кілька етапів свого розвитку в роки Другої світової війни, в результаті чого мала місце суттєва трансформація мілітарної ідеології, що єднала великі маси озброєних людей, керованих польським еміграційним урядом з Великобританії. На різних етапах Другої світової війни польський еміграційний уряд змінював свої завдання стосовно діяльності польського підпілля з огляду на зміну окупанта.

Від боротьби з радянською окупацією, у зв'язку з програною німецько-польською війною, польське підпілля перейшло до організації спротиву нацистським окупантам. Впродовж радянсько-німецької війни на західноукраїнських землях завдання керованого еміграційним урядом з Великобританії польського підпілля кілька разів змінювалися в залежності від ходу війни. Коли остаточно стало зрозуміло, що звільнення польських земель буде відбуватися зі сходу силами Червоної Армії, Головна Комендатура Армії Крайової *(далі - АК*) 20 листопада 1943 р. затвердила план «Буря» (*пол. «Burza»)* [3], суть якого полягала у демонстрації самостійної військової потуги післявоєнної польської держави.

Як відомо, наприкінці 1943 р. Волинський Округ АК мав добре організовану і справну конспіративну мережу [9, 11]. Було створено штаб у Ковелі, комендантом назначено Казімєжа Бомбінського (*пс. «Любонь»*), начальником штабу став А. Жоховський (пс. «Толь») [7]. Організаційно-територіальна структура була поділена на районні інспекторати АК (Ковельський, Луцький, Рівненський, Дубенський, Сарненський), що охоплювали 12 районів Волині. Зокрема, Ковельський районний інспекторат АК (*криптоніми «Кузня», «Громада»*) включав Ковельський і Любомльський райони; керівник - майор Я. Шаговський (*пс. «Коваль», «Загоньчик»),* та Луцький районний інспекторат АК (*криптоніми «Луна», «Основа»)* охоплював Луцький, Володимирський, Ківерцівський і Горохівський райони на чолі з районним інспектором капітаном Л. Швікла (*пс. «Адам»)* [2, 146].

Згідно наказу Головного Коменданта АК щодо створення Волинської самооборони, на Волині від половини 1943 р. діяли польські бази самооборони, котрі співпрацювали з «АКівськими» партизанськими загонами, зокрема, такими як **«Яструб»** (*пол. «Jastrząb»),* керівник пор. В. Черміньський *пс. «Яструб»* (*пол. por. Władysław Czerminski, ps. «Jastrząb»*), особовий склад – 150 осіб, діяв в районі бази самооборони Засмики - Купічов, Ковельський повіт [9, 23]); **«Сокіл»** (*пол. «Sokół»),* керівник – пор. М. Фіялка *пс. «Сокіл»* *(пол. por. Michał Fijałka, ps. «Sokół»)*, особовий склад – 120 осіб, діяв в районі баз самооборони Засмики-Купічов, Ковельський повіт [9, 23]; **«Пйотрусь»** *(пол. «Piotruś»)*, керівник – ппор. В. Цєсьліньський *пс. «Пйотрусь»* (*пол. ppor. WładysławCieśliński, ps. «Piotruś»),* особовий склад – 80 осіб, діяв в районі Спащизна-Бєлінь [9, 24];***«Корд»****(пол. «Kord»)*, керівник – пор. К. Філіповіч*пс. «Корд»* (*пол. por. Kazimierz Filipowicz, ps. «Kord»*), особовий склад – 80 осіб, діяв в районі бази самооборони Римачі-Ягодин, Любомльський повіт [9, 24]);***«Заграва»*** (*пол. «Łuna»*), керівник – пор. Я. Реруткo*пс. «Тріска»* (*пол. ppor. Jan Rerutko, ps. «Drzazga»*), після його смерті 10.11.43 р.– пор. З. Кульчицький *пс. «Ольгерд»* (*пол. por. Zygmunt Kulczycki, ps. «Olgierd»*), особовий склад - 107 осіб, співпрацював з базою самооборони в Пшебражі, Луцький повіт [9, 23].

15 січня 1944 р. Командувач Волинської Округи АК «Волинь» полковник К. Бомбіньський наказав розпочати план «Буря» [6, 119]. Гітлерівська Німеччина й більшовицька Росія сприймалися польським урядом як непримиренні вороги Польщі. Але задля перемоги погляди поляків дедалі частіше зверталися на схід [8, 288]. В початкових планах операція «Буря» передбачала антинімецьке всенародне повстання лише на польських етнічних територіях, але згодом плани були дещо змінені. Ці зміни вимагали участі

Армії Крайової у спільних з радянськими військами бойових діях по визволенню усіх довоєнних польських територій (у т.ч. західноукраїнських) [3]. За умови реалізації плану «Буря», при відступі німецьких військ та з наближенням фронту, волинські загони АК повинні були взаємодіяти з Червоною Армією у боротьбі проти відступаючих підрозділів Вермахту [2, 148].

Загони АК Ковельського інспекторату утворили два укріплення - в районі землицьких і смолярських лісів, та в разі відступу конспіративних сил зі східних повітів Волині на захід Ковельський інспекторат мав бути підготовлений до проведення саботажно-диверсійної боротьби. Загони Луцького інспекторату АК утримували укріплення в районі Устилуга, а також забезпечували з півдня прикриття бойових дій збройних формувань Ковельського інспекторату. Ще одним із завдань районних інспекторатів було якнайдовше утриматись на цих теренах та захищати польське місцеве населення від дій відступаючих нацистів. В разі невдачі АКівці повинні були передислокуватись у західну частину Волинського Округу [2, 147-148].

Згідно з наказом про мобілізацію, всі вояки АК зосередились в районі між Ковелем і Володимиром-Волинським. Місцями збору підрозділів було визначено бази самооборони в Засмиках (на південь від Ковеля) та Білині (на північ від Володимира-Волинського). У цих околицях групувалися, прибуваючи з усієї Волині, партизанські загони, численні групи підпільників із міст [6, 119].

Передислоковуючись до місця збору, мобілізовані відділи підпільників вступали в бій не тільки з німецькими військами, що тимчасово розташовувались в Ковелі, Володимирі-Волинському, Любомлі та Устилузі, але також із загонами Української Повстанської Амії (*далі - УПА*), великі формування якої знаходилися у свинаринських та мосурських лісах, а також лісах, розташованих на лівому березі р. Стохід Чимало боїв із українськими збройними формуваннями провели загін пор. З. Кульчицького (*пс. «Ольгерд»)* і загін пор. Ф. Пукацького (*пс.«Гримз»)* [9, 51-53]. Вояків загону «Гримза» УПА оточила 11 січня 1944 р. в Малих Садах, але вночі вони вдало вирвалися із оточення. До місця призначення дісталися лише частина підрозділу В. Коханського *(пс. «Бомба»),* інших роззброїли радянські спецслужби. Мобілізацію додатково ускладнював той факт, що рішення про делегування частини сил для проведення операції «Буря» в низах сприймали неохоче, адже найважливішим завданням польських партизанів тут вважали захист польського населення [6, 119].

Незважаючи на всі труднощі, було створено два сильні з'єднання – «Громада», що дислокувалося на південь від Ковеля під керівництвом майора Шатовського та розташоване північніше з'єднання «Основа», яке очолив капітан Казимир Жаняк *(псевдо «Ґарди»)* [4, 3], на базі яких в лютому 1944 р. почала формуватися 27-ма Волинська піхотна дивізія Армії Крайової (*далі - 27 ВДП АК*) [6, 120]. Її створення було викликане прагненням постати в ході здійснення поляками плану «Буря» перед радянським командуванням у «всеозброєнні» [5, 40]. Як вважає польський історик М. Клімецький, основною метою формування 27 ВДП АК стала охорона відбудови структур державної польської адміністрації в умовах розпаду німецьких окупаційних установ та вступу радянських військ на територію східних воєводств та означало зміну пріоритетів польської збройної активності [4, 1].

Командувачем 27 ВДП АК став полковник К. Бомбінський [4, 3], але вже 10 лютого 1944 р. обов'язки коменданта Волинського Округу АК і водночас Командувача 27 ВДП, що формувалась, обійняв м-р Ян Войцех Ківерський (*пс. «Олива»*), (*пол. mjrdypl. Jan Kiwerski, ps. «Oliwa»*), шефом штабу дивізії став кап. Т. Штумберк-Рихтер (*пс. «Жегота»)*, *(пол. kpt. Tadeusz Sztumberk-Rychter, ps. «Żegota»)* [6, 120].

Як вже зазначалось, в районі на південь від Ковеля було утворено полк «Громада», до складу якого увійшли наступні батальйони: I/50 пп «Сокіл», II/50 пп «Яструб», III/50 пп «Тріска», I/43 пп «Корд», II/43 пп «Сивий», і I ескадрон 21 полку уланів. Всього згрупування «Громада» налічувало 3074 вояків. Крім лінійних батальйонів в районі згрупування організовано відділи захисту цивільного населення і охорони господарського тилу, що нараховував близько 320 осіб [9, 39-40].

У районі на північ від Володимира-Волинського було сформовано полк «Основа», до складу якого увійшли батальйони: I/43 пп «Богорія» (від 8.04.44 р. – «Заєць»), II/23 пп «Лєх», I/24 пп «Заграва», самостійна одиниця «Сокіл II» і I ескадрон 19 полку уланів. Полк «Основа» налічував 1946 вояків. У районі згрупування полку «Основа» тимчасово розташовувалися також відділи захисту цивільного населення і охорони господарського тилу, що нараховував близько 250 осіб [9,140-141]. Стрижнем особового складу полку «Громада» та «Основа» стали вояки мобілізованих «АКівських» партизанських загонів «Яструб», «Сокіл», «Пйотрусь», «Заграва» і «Корд»[4, 3].

Упродовж кількох тижнів була створена регулярна військова частина з функціонуючим штабом, поділена на полки й батальйони, з підрозділами зв'язку, саперів, постачання й санітарним. Планувалося, що в рамках проведення операції «Буря» вона чинитиме антинімецькі диверсії на комунікаційних шляхах,

була також думка, щоб оволодіти Ковелем і Володимиром-Волинським [6, 120].

У районі формування 27 ВДП АК постала своєрідна республіка, зона, вільна від присутності ворога, де про безпеку польського цивільного населення дбали вояки АК. Опанований поляками терен – територія розміром 40 на 80 км – включав декілька десятків великих і малих сіл. Вперше від початку війни там висіли польські національні прапори, судочинство відбувалося за польським законодавством, влаштовували польські військові паради та богослужіння. В Засмиках, які називали Засмицькою Річчю Посполитою, постало інтендантське запілля 27-ї ВПД АК: млини, бойні, майстерні, склади [6, 121].

Крім командування і штабу утворено також дивізійні служби зв'язку, саперів, розвідувальні підрозділи, також служба здоров'я (з двома шпиталями), господарчі служби, капеланство, жандармерію та ін. Загалом дивізія налічувала 5988 осіб, в тому числі 118 офіцерів, 654 унтер-офіцерів і 5216 рядових, а включно з відділами захисту цивільного населення і охорони господарського тилу налічувалось 6558 осіб [9, 41].

Ведена від середини січня 1944 р. боротьба 27 ВДП АК мала на меті реалізувати завдання плану «Буря», а це означало усунення з цих теренів відділів УПА, охорона транспортних шляхів та утримання контактів з радянськими партизанами і, звичайно, захист польського населення від можливих нападів УПА [4, 4]

Тому, в рамках цієї операції було встановлено контроль за свинаринськими лісами і прилеглими до них селами, це – Охнівка, Ворчин, Пузов, Стенжаричі, Перикірка, Коритниця. Упродовж двох місяців від 11 січня до 18 березня 1944 р. вояки 27 ВДП АК провели 16 великих боїв із українськими партизанами. Операції проти УПА були визнані успішними. Завдяки їм було розширено оперативний простір дивізії, забезпечено польські сили від раптового нападу українців [6, 122]. Завдяки діям по розширенню операційної бази в районі сіл Гнійне, Будище, Свинаринська «Січ», Осьмиговичі, Озютичі, Гайки, Запілля вдалося значно відсунути загрозу польському населенню в західній частині Волині, а також забезпечити умови до формування збройних відділів і розвитку їх в новій організаційній структурі [9,65].

За період січень-березень 1944 р. польські партизанські загони провели багато боїв і збройних сутичок з підрозділами УПА. Частина з них була невдалою для польської сторони (як, наприклад, біля с. Гнійне і с. Озютичі), але внаслідок більшості переможних боїв були знищені бази УПА в селах Щурин, Свинарин, Верів, Ворчин, Пузів, Стенжаричі, Пшекурка, Коритниця та деяких інших [2, 239]. Як бачимо, польські військові формування зосередили свою боротьбу і на польсько-українському фронті.

27 ВПД АК провела також низку боїв із німцями. Німці, занепокоєні оголошеною мобілізацією і розвитком ситуації, підняли збройні акції проти польських партизанських загонів. У періоді від січня до березня 1944 р. дійшло до численних сутичок з відділами Вермахту. Але всі спроби протидії мобілізації і концентрації відділів АК були відбиті, а райони, визначені на концентрацію, - утримані [9, 49-50]. Однак у перші тижні існування в боях проти німців дивізія обмежувалась операціями прикриття та розвідкою, щоб не поставити під загрозу безпеку цивільного населення [6, 121].

У квітні розпочалася боротьба з регулярними німецькими одиницями фронтового характеру. Після 2 тижнів боїв з численнішим і сильнішим супротивником, не дочекавшись підтримки від радянських відділів, АКівці вимушені були вести оборонні бої в мосурських, землицьких і стенжарицьких лісах та пробиватися північніше Любомля до шацьких лісів [4, 6-7].

Згодом дивізія розпочала тактичну взаємодію з частинами Червоної Армії *(далі – ЧА)* без попередніх політичних домовленостей між польським і радянським урядами. У період квітня 1944 р. дивізія брала участь у Ковельській операції, сковуючи значні німецькі сили. В результаті цих дій було заблоковано м. Ковель – важливий комунікаційний вузол. Відділи 27 ВДП АК опинилися у безпосередній прифронтовій зоні. На зустрічі Командування дивізії з командуванням ЧА було прийнято рішення, що 27 ВДП АК підпорядковуватиметься, з тактичної точки зору, радянському командуванню і візьме участь у Ковельській операції, зберігаючи однак свою підлеглість польській владі у Варшаві і Лондоні [10, 5].

Перший бій, проведений разом з частинами ЧА, був в напрямку на Турійськ і Туропин (20-24.03.1944 р.). Здобуття цих міст переривало залізничне сполучення між Ковелем і Володимиром-Волинським. Завдання 27 ВДП АК полягало в блокуванні німецьких сил на південному заході від Ковеля в районі Турійськ, Любомль, Олеськ, Замлиння, Устилуг, Володимир-Волинський; утримання зв'язку і переправа через р. Буг; спостереження за рухом німецьких військ в напрямі на Дорохуцьк, Любомль, Ковель. Передбачено також зухвалі дії, що полягали у виконанні ударів на комунікаційну лінію Любомль-Ковель, а в сприяючих умовах також на південному напрямі з метою блокування шосе Володимир-Волинський – Устилуг. Діяльність дивізії в Ковельській операції мала характер фронтових дій, хоча дивізія і не була тактичною частиною регулярної армії [10, 6].

Бої 27 ВДП АК, що супроводжувались у рамках Ковельської операції, без перерви тривали протягом

трьох тижнів, і належать до найважчих боїв дивізії. Полягло під час боїв, а також під час виходу з оточення близько 350 вояків, 160 - було поранено, 170 - попали в полон, а близько 1600 пропали без вісти. Після виходу з оточення і передислокації до шацьких лісів дивізія надалі знаходилася в зоні Ковельської операції, між першою і другою лініями німецької оборони [10, 56].

В цілому, 27 ВДП АК подолала 600 км, та провела 60 боїв [4, 8], котрі тривали більше 5-ти місяців, 27 ВДП АК завершила свою бойову діяльність на Волині і перейшла на Люблінщину, зазнавши значних втрат: 615 - убитих, 364 - поранених, 195 - взято в полон, а 1820 – пропали без вісти [10, 58].

У другій декаді липня 1944 р. загони дивізії вдруге взяли участь в операції «Буря», цього разу на Люблінщині, захопивши кілька містечок, де після обтяжливих боїв із регулярними німецькими частинами дивізія була оточена в шацьких лісах [5, 41]. Основні сили дивізії (Ковельське угрупування «Громада») з боями перейшли на західний берег Бугу. Загони Володимир-Волинського угрупування «Основа», форсувавши Прип'ять, перейшли лінію німецько-радянського фронту і там були приєднані до складу Армії генерала Берлінга [3].

Незважаючи на певні заслуги Армії Крайової у спільній боротьбі з німцями, радянське командування зажадало розформування АКівських загонів, що й було зроблено [3]. Співпраця на рівних умовах між АК та ЧА була неможливою, адже совєти відмовлялися визнавати існування польських військових частин, контрольованих польським урядом. Більше того, з повномасштабним наступом Червоної Армії, становище польських вояків погіршувалося та їхня виплекана надія щодо здійснення плану операції «Буря» виявилися катастрофічною [1,799].

25 липня 1944 р. відбулася зустріч офіцерів дивізії з керівництвом Червоної Армії. Здивованим полякам запропонували скласти зброю. Тим часом дивізія була оточена червоноармійцями. Розформування дивізії відбулося 26 липня 1944 р. Багато бійців дивізії було розстріляно НКВС в спеціальному фільтраційному таборі в Скробові в листопаді 1944 р. Ті, що залишилися живі були незабаром вивезені до таборів [10, 132-133].

Як бачимо, не зважаючи на досить важкі умови боротьби впродовж Другої світової війни, польський еміграційний уряд намагався скоординувати польське підпілля для подальшої боротьби за довоєнні польські території, затвердивши і розпочавши операцію «Буря». Після вступу на терени Червоної Армії, погляд польського керівництва відразу повернувся в сторону Радянського Союзу, внаслідок чого 27 Волинська піхотна дивізія почала взаємодіяти з Червоною Армією у боротьбі з відступаючими підрозділами Вермахту та проти українських повстанців.

Крім того, у 1944 р. для СРСР питання належності майбутньої польської держави до так званого соціалістичного табору вже було цілком з'ясоване. Відтак, радянське керівництво не бачило Армію Крайову в якості свого майбутнього союзника. З огляду на це радянська влада, після визволення західноукраїнських земель, не збиралась залишати будь-який, неконтрольований ними, рух польських підпільних бойових одиниць, та мала на меті знищити польське підпілля, внаслідок чого 27 ВДП АК була розформована. Арешти офіцерів та вояків дивізії перекреслили сподівання поляків на успіх у боротьбі за західноукраїнські землі. Трансформація польських збройних формувань на Волині призвела до унеможливлення повноправного представництва ними Польської держави та закономірно наблизила крах цих, організованих польським урядом в еміграції, збройних сил.

1. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі [Текст] / Н. Дейвіс. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1098 с.

2. Ільюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. [Текст] / І. Ільюшин // відп. редактор С. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України; Київський славістичний університет. – К.: «Інститут історії НАН України», 2003. – 313 с.

3. Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни [Електронний ресурс]/І. Ільюшин // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918 - 1947 роках». Варшава, 1997 р. Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n28texts/ilushyn.htm/ - Назва з екрану.

4. Клімецький М. Боротьба 27Волинської дивізії піхоти АК з УПА на фоні всього бойового шляху дивізії [Електронний ресурс]/М. Клімецький. Режим доступу: http://www.wolynskyjzloczyn.eu/__data/assets/pdf_file/0007/5200/UKR_KLIMECKI.pdf – Назва з екрану.

5. Кондратюк К. Польське національне підпілля і збройні формування на Волині (1943–1944 рр.). Волинська трагедія: через історію до порозуміння [Електронний ресурс] / К. Кондратюк// Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Луцьк, 2013. Джерело доступу: http://esnuir.eenu.edu.ua/handle/123456789/1485 - Назва з екрану.

6. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла», польсько-український конфлікт 1943-1947 рр., авторизований пер. з пол. А. Павлишина, післямова д.і.н. І. Ільюшина [Текст] / Г. Мотика – К.: Дух і Літера, 2013,- 360 с.

7. Савчин О. «Золотий вересень» і кривава різанина [Електронний ресурс] / О. Савчин //Accent, 2011. Режим доступу: http://hronosua.blogspot.com/2014/09/blog-post_20.html- Назва з екрану.

8. Шваб Л. Структуризація й діяльність польського підпілля наприкінці Другої світової війни /Л. Шваб // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2013. – Вип. 20. – С. 227–233.

9. Filar W. Działania 27 Wołyńskiej Dywiyji piechoty Armii Krajowej. Część 1. [Wersja elektroniczna] / W. Filar// Warszawa, kwiecień 2011 r. Джерело доступу: http://www.nawolyniu.pl/ksiazki/pliki/27dyw1.pdf- Назва з екрану.

10. Filar W. Działania 27 Wołyńskiej Dywiyji piechoty Armii Krajowej. Część 2 [Wersja elektroniczna] / W. Filar// Warszawa, kwiecień 2011 r. Джерело доступу: http://armiakrajowa.home.pl/pdf/27wdpak_cz2.pdf- Назва з екрану.

Володимир ДУТКО ***(Любомль)***

ЛЮБОМЛЬСЬКИЙ ПРОФЕСІЙНИЙ ЛІЦЕЙ. ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ

В одному з найчарівніших куточків Волині знаходиться древнє місто Любомль, яке бере свою історію ще з часів князів Київської Русі.

У 60-х роках минулого століття в СРСР, у тому числі й на Волині, інтенсивно розвивалося сільськогосподарське виробництво, а тому виникла потреба в будівництві сільськогосподарських споруд та об'єктів соціально-побутового призначення на селі. Любомльський район мав значний трудовий потенціал, тому партійними та радянськими органами було прийнято рішення про створення в Любомлі професійно-технічного училища для підготовки робітників будівельного профілю.

4 листопада 1967 року наказом начальника Львівського міжобласного управління профтехосвіти в м.Любомль Волинської області на базі середньої школи №2 було відкрито ПТУ №63. Директором ПТУ призначено колишнього фронтовика, людину з великим життєвим досвідом Дусика Івана Єфремовича.

Перший адміністративний корпус знаходився в пересувному будівельному вагончику, а навчальний корпус розміщувався в одноповерховому дерев'яному приміщенні, яке було побудоване в 1945 році під конюшню прикордонного загону. Гуртожиток, спортзал та їдальня училища знаходилися в двоповерховому приміщенні, збудованому на початку XVIII ст. графом Браницьким (пам'ятка архітектури).

На той час в училищі було здійснено набір за професією муляр - терміном начання 1 рік (всього 62 учні). Вже в першому кварталі 1968 року прийняли на навчання 3 групи малярів- штукатурів. Згодом училище почало набирати учнів за такими спеціальностями:

фрезерувальник, електрогазозварювальник, маляр-штукатур, столяр.

У січні 1970 року в зв'язку з створенням Волинського обласного управління профтехосвіти Любомльське училище отримало порядковий номер 8, а в кінці червня 1970 року ПТУ №8 очолив новий директор Глущук Василь Андрійович, який займав цю посаду 15 років.

У 1975 році училище було нагороджене перехідним Червоним Прапором.

Напередодні Олімпійських ігор 1980р. учні працювали на будівельних майданчиках у Москві.

У 1983р. по вулиці 1 Травня було відкрито корпус нового гуртожитку ПТУ№8, який розрахований на 360 місць.

З 1985 по 1991 роки директором училища була Лазарук Валентина Самуїлівна. Завдяки її старанню і наполегливості було розпочато побудову нового навчального комплексу .

У 80-х роках в училищі почалася підготовка спеціалістів за новими професіями: швея- мотористка, монтажник радіоапаратури, майстер сільського будівництва, слюсар-сантехнік. Учні проходили виробничу практику на будівельних підприємствах м.Дніпропетровська, Одеси, Шацького промкомбінату, Володимир - Волинської , Брестської швейних фабрик.

З 1987 року випускники училища починають здобувати повну середню освіту.

Випускники училища виконували свій інтернаціональний обов'язок у республіці Афганістан. Є серед них і ті, хто удостоєний урядових нагород. Це Соловко Микола (посмертно), Носуліч Володимир, Віннічук Анатолій.

З 1991 по2003 рік директором училища був Ткачук Богдан Анатолійович.

Починаючи з 1991 року, училище почало здійснювати набір учнів за професіями кухар, різьбяр по

Сучасний вигляд навчального корпусу Любомльського професійного ліцею.

Навчальний корпус 1970-1980 роки.

Учнівський гуртожиток.

Колектив ліцею 1 вересня 2017р.

Фото 2016р.
Польська делегація в гостях у ліцеї.

дереву, кравець.

Новий 1992-1993 н.р. розпочався для викладачів і учнів з новосілля і переходу в новозбудоване приміщення (сучасний корпус)

З 1999 року училище почало здійснювати набір за новою професією "офіціант, бармен, буфетник".

У 90-ті роки переобладнано майстерні мулярів, маляpів,електрогазозварників,різьби по дереву, кравців, лабораторію кухарів,побудовано складські приміщення,гаражі,конюшню. Створено кабінети кулінарії, етнографії, економіки.

Незважаючи на складне економічне становище 90-х, училищу вдалося зберегти контингент учнів, ввести та освоїти нові професії.

З 2001 року училище почало здійснювати курсову підготовку з професії «оператор комп'ютерного набору».

У 2003 р. директором училища призначений Дутко Володимир Миколайович, який очолює навчальний заклад і на сьогоднішній день.

У цьому ж році з'явилися нові професії: «продавець продовольчих і непродовольчих товарів», «столяр будівельний», «виробник художніх виробів з дерева».

Згідно наказу управління освіти і науки Волинської облдержадміністрації № 706 від 26.12.2003 р. професійно-технічне училище №8 м. Любомля реорганізоване з 02.01.2004р. у Любомльський професійний ліцей.

У 2006 р. було побудоване приміщення котельні гуртожитку, що по вулиці 1 Травня.

Ліцей тісно співпрацює з Центром зайнятості: здійснюється підготовка і перепідготовка незайнятого населення за професіями «підприємець-початківець», «маляр-штукатур», «кухар», «офіціант, бармен», тощо.

З 2007 року навчальний заклад розпочав набір учнів за професією «кухар, адміністратор, покоївка».

Ліцей - активний учасник міських та обласних заходів, які проводять міська влада, управління освіти.

Ліцей неодноразово нагороджувався грамотами за зайняті призові місця в обласних виставках – ярмарках виробів, виготовлених у навчально-виробничих майстернях учнями професійно-технічного навчального закладу.

Сьогодні в ліцеї навчається понад 300 учнів, колектив працівників складає близько 90 осіб. Обладнано 20 кабінетів, 10 майстерень, 2 лабораторії.

В 2017 році ліцей відзначає 50 років з часу заснування.

На сьогодні в ліцеї є ряд здобутків та досягнень. З 2008 року почав проводитися набір учнів за професією штукатур, лицювальник - плиточник (у червні 2009 року здійснено перший випуск).

Обладнано лабораторію кухарів, дегустаційний зал. Оформлено згідно сучасних вимог кабінет технології приготування їжі.

В столярних майстернях ліцею здійснюється випуск готової продукції для навчальних закладів міста та району, приймаються персональні замовлення від населення.

Групи будівельників проводять ремонтні та опоряджувальні роботи в корпусі ліцею, гуртожитку, в установах міста.

Матеріально-технічна база (етапи розбудови і зміцнення)

Училище було організоване на базі колишніх приміщень загальноосвітньої середньої школи №2.

Під навчальний корпус було відведено одноповерхове приміщення колишнього навчального корпусу школи. (Будувалося під конюшню прикордонного загону в 1945 році).

Гуртожиток розміщався у двоповерховому приміщенні колишнього навчального корпусу школи (палац графа Браницького, пам'ятка архітектури XVIII ст..). у тому ж приміщенні на І поверсі розміщувалась їдальня і спортзал.

У 1972 році на території училища побудовано одноповерхове приміщення учнівського гуртожитку на 60 місць. У звільнених приміщеннях попереднього гуртожитку розмістилися навчальні класи.

Нове типове 5-ти поверхове приміщення учнівського гуртожитку, на 360 місць побудоване в 1983 році.

У 1991 році в центрі міста побудовано за типовим проектом, новий навчальний корпус, до складу якого ввійшли: трьохповерхове приміщення навчально-адміністративного корпусу на 720 учнів, приміщення навчально-виробничих майстерень; потужна котельня; спортивна площадка.

У 2006 році побудовано власну котельню для опалення учнівського гуртожитку.

На сьогодні для забезпечення навчально-виховного процесу створено 20 кабінетів, 10 майстерень, 2 лабораторії, спортивна зала, спортивна площадка, тренажерна зала, їдальня, актова зала, бібліотека.

Всі бажаючі учні забезпечуються місцями в гуртожитку.

Фінансово-господарська діяльність

Фінансування професійно-технічної підготовки робітників, соціальний захист учнів та педагогічних працівників у ліцеї, в межах обсягів регіонального замовлення, здійснюється на нормативній основі за рахунок обласного бюджету. Ліцей є неприбутковою організацією.

Кошторис видатків ліцею має дві складові частини:

- загальний фонд, який містить обсяг надходжень із загального фонду бюджету;
- спеціальний фонд, який містить обсяг надходжень із спеціального фонду бюджету.

Додатковими джерелами фінансування ліцею є:

- плата за проживання в гуртожитку сторонніх осіб;
- перепідготовка незайнятого населення;
- надходження від господарської та виробничої діяльності, практики учнів;
- благодійні внески.

Посильну фінансову допомогу надають міська та районна ради.

Для забезпечення якості професійної освіти в ліцеї відбувається впровадження інформаційно - комунікаційних технологій в навчально-виховний процес. Щорічно навчально-матеріальна база поповнюється комп'ютерною технікою. Поновлюється забезпечення навчально-виробничих майстерень інструментами та обладнанням. У літній період власними силами проводяться планові ремонтні роботи в гуртожитку, майстернях і учбовому корпусі. За позабюджетні кошти проведено реконструкцію тепломережі ліцею, заміну приладів опалення, влаштовано нову підлогу у коридорах І та ІІ поверхів учбового корпусу їдальні.

Педпрацівники ліцею

Педагогічний колектив ліцею налічує 37 працівників.

Серед них 7 викладачів та 13 майстрів виробничого навчання.

Викладацькою роботою займаються 5 педагогічних працівників вищої категорії, серед яких п'ятеро удостоєні педагогічного звання «старший викладач».

Серед майстрів виробничого навчання - сім майстрів в/н ІІ категорії та один майстер в/н І категорії. Четверо майстрів в/н – випускники нашого навчального закладу.

Знаком «Відмінник народної освіти» нагороджені Романюк М.І., Хмелюк Н.В.

Хмелюк Н.В., Мохнюк О.П.. Литвинюк Т.Я., Романюк Н.І. нагороджені Почесною грамотою Міністерства освіти і науки.

Переможцями та призерами обласного конкурсу «Викладач року» ставали Мохнюк О.П., Хмелюк Н.В., Хропот Г.С., Головенець Г.П.

Призерами обласного конкурсу професійної майстерності серед майстрів в/н були Гарах П.П., Ткачук С.А.

Призерами обласного конкурсу навчальних проектів за програмою Інтел були Романюк Н.І., Головенець Г.П.

Рекомендований для вивчення і впровадження педагогічними колективами ПТНЗ усіх форм власності та підпорядкування перспективний педагогічний досвід Кратюк Т.В., Мохнюк О.П., Хмелюк Н.В.

Контингент

(професії, здобутки учнів та випускників)

На даний час контингент учнів становить більше 300 осіб.

Ліцеєм здійснюється підготовка кваліфікованих робітників за професіями:

- маляр, штукатур;
- штукатур, лицювальник-плиточник;
- столяр будівельний, верстатник деревообробних верстатів;
- кухар;
- офіціант, бармен;
- кравець;
- машиніст (кочегар) котельні.

За час існування закладом випущено понад 9 тис. кваліфікованих робітників за державним замовленням та понад 1,6 тис. – за договорами з центрами зайнятості та фізичними особами.

Навчальний заклад гордиться своїми випускниками. Так у 2002 році Пилипчук Сергій Вікторович представляв профтехосвіту Волинської області на Всеукраїнському конкурсі фахової майстерності серед учнів ПТНЗ з професії електрогазозварник і посів 6 місце, нагороджений цінним призом.

Мохнюк Микола Миколайович у 2004 році посів ІІІ місце на Всеукраїнському конкурсі фахової

майстерності серед учнів ПТНЗ з професії штукатур і на підставі наказу міністра освіти скористався пільговим правом при вступі на будівельний факультет Луцького ДТУ.

У 2009 році Ципяшук Оксана Василівна зайняла ІІ місце у ІV етапі ІХ Міжнародного конкурсу з української мови ім.. Петра Яцика.

Хаїнський Вадим Вікторович двічі брав участь у Всеукраїнському фестивалі-конкурсі «Тарасовими шляхами». У 2010 р. був нагороджений дипломом за розкриття теми, а у 2011 зайняв ІІІ місце.

Гордістю ліцею є учні, які своїми талантами, знаннями і вміннями піднімають авторитет не тільки нашого навчального закладу, але й профтехосвіти Волині у різного роду конкурсах.

Вчимося професії

Основне завдання професійно-технічного навчального закладу – підготовка робітничих кадрів для потреб народного господарства. Процес здобуття професії розділений на кілька етапів: виробниче навчання в майстернях, виробниче навчання на підприємстві, виробнича практика на підприємстві. Навчання учнів професії здійснюють 13 майстрів виробничого навчання, серед яких шестеро – це випускники нашого ліцею.

Навчання професії в ліцеї здійснюється в майстернях:

- трьох майстернях кравців;
- майстерні механічної обробки деревини;
- двох майстернях ручної обробки деревини;
- майстерні малярів; штукатурів;
- слюсарній майстерні;
- майстерні лицювальників-плиточників;
- лабораторії кухарів;
- кабінеті організації обслуговування населення;
- навчальному барі.

Для здобуття професійних навичок і вмінь навчання проводиться на випуску корисної продукції. Учні з перших днів навчаються раціонально використовувати сировину і матеріали, їхні вироби мають практичне застосування.

Кравці шиють постільну білизну для садочків, спецодяг, сценічні костюми, одяг на замовлення, готові вироби демонструють на виставках.

Столяри виготовляють меблі, столярні вироби на замовлення населення та навчальних закладів району й області. Нові меблі для гуртожитку, бібліотеки ліцею виготовлені руками наших учнів. Облицювання стін деревом у навчальному корпусі – це також їхня робота. Дипломні роботи учнів – випускників дозволили здійснити заміну дверних блоків у приміщеннях І та ІІ поверху учбового корпусу.

Маляри, штукатури, плиточники проводять ремонтні роботи в навчальному корпусі, в майстернях, в гуртожитку – готують приміщення до нового навчального року. При виконанні робіт учні використовують сучасні технології і сучасні будівельні матеріали. Крім ремонтних робіт у ліцеї, учні проводять будівельні роботи і в установах та навчальних закладах регіону.

Кухарі, офіціанти-бармени забезпечують виробами потреби учнів і працівників, займаються обслуговуванням різних заходів, беруть активну участь у виставках товарів і виробів, виготовлених у майстернях. У планах на майбутнє – випуск і реалізація випічки. Для організації прийомів облаштований дегустаційний зал, придбано сучасний посуд і прибори.

Продукція, вироби, які виготовляються в майстернях ліцею, регулярно демонструється на різних виставках і користується у відвідувачів попитом.

Виховна робота

Виховна робота в ліцеї здійснюється за напрямками: громадянське, художньо-естетичне, родинно - сімейне, трудове, моральне, екологічне, превентивне виховання тощо.

Для їх реалізації в ліцеї функціонують гуртки художньої самодіяльності: художнього слова, вокальні групи, духовий оркестр, естрадного співу, фольклорний; працюють спортивні секції: ЗФП (загальної фізичної підготовки), волейболу, футболу.

Пізнавально-літературні заходи, вікторини, засідання «літературного кафе» проводяться в бібліотеці ліцею. Тут проведено ремонт, встановлено нові меблі, виготовлені учнями ліцею. Придбане і комп'ютерне обладнання для бібліотеки, проведено підключення до мережі «Інтернет».

Більше 100 учнів щороку проживають у гуртожитку ліцею. До послуг учнів обладнано читальний зал, кімната відпочинку, кімната самопідготовки,танцювальний зал, клас духового оркестру, спортивна кімната. Є тут і душові кімнати, кімнати гігієни жінки тощо. В організації позаурочної роботи вихователі

Лазарук Валентина Самійлівна

Богачевський А. М.

використовують різноманітні форми : зустрічі з цікавими людьми, конкурси, тематичні заходи, бесіди, розважальні ігри.

З метою організації учнівського самоврядування всіх учнів ліцею об'єднано в учнівську республіку та обрано орган учнівського самоврядування - Раду міністрів. Щороку проводиться учнівська конференція, де учні обирають свого лідера - Президента учнівської республіки. З ініціативи Ради міністрів проводяться в ліцеї різноманітні заходи: розважально-вокальні конкурси «Зірка+Зірка», «Веселі старти» (між викладачами, майстрами виробничого навчання та учнями), проводяться акції «Обміняй цигарку на цукерку», волонтерська робота, дискотеки, конкурси.

До послуг учнів у ліцеї функціонує їдальня, навчальний бар.

З метою оздоровлення та патріотичного, морального виховання учнів у ліцеї організовуються туристичні екскурсії по визначних місцях країни. Так, протягом останніх років учні побували в Закарпатській області, Зимненському Святогірському монастирі, музеї-садибі Лесі Українки с.Колодяжне, відзначили 20-у річницю з Дня проголошення незалежності України,15-у річницю з Дня прийняття Конституції України сходженням на найвищу вершину українських Карпат – г. Говерлу.

Міжнародна співпраця.

Географічне положення та курс України на Євроінтерацію спонукав колектив ліцею до міжнародної співпраці.

У 2012 році між Любомльським професійним ліцеєм тв. Спілкою шкіл заводових №1 ім.2 Варшавської бригади саперів і II ліцей загальноосвітніх м. Влодави республіки Польщі підписано договір про співпрацю. Мета співпраці:

- молодіжний обмін в галузі освіти;
- обмін досвідом роботи в області навчання і виховання;
- організація спортивних змагань між учнями навчальних закладів;
- розвиток добросусідських відносин.

За час нашої співпраці були проведені спортивні змагання, конкурси професійної майстерності серед кухарів та плиточників. Делегації з обох сторін мали можливість ознайомитись з історією міст Любомля та Влодави.

Навчальний заклад постійно розвивається. За 50-річну історію колектив ліцею переселився з пристосованих приміщень у типовий навчальний комплекс. Оформлення приміщень, кабінетів, майстерень

здійснюється руками працівників та учнів. Навчання професій відбувається на випуску корисної продукції. Досвід спілкування з колегами із інших держав дозволяє по іншому здійснювати підхід до навчально-виховного процесу. Ми готуємо молоду робітничу зміну, будівничих нашої держави і від того, якими вони стануть, залежить наше майбутнє.

Спогади
колишнього заст.директора з НВЧ Богачевського А. М. про історію заснування, розбудови, реорганізацію Любомльського професійно-технічного училища №8 (нині професійний ліцей)

На початку 60-х років минулого століття інтенсивного розвитку набуло сільськогосподарське виробництво в державі в цілому й на Волині в тому числі.

Тому виникла гостра потреба в будівництві на селі об'єктів сільськогосподарського призначення, соціально-побутових споруд: житла, шкіл, дитячих садків, фельдшерсько-акушерських пунктів, клубів тощо.

З цією метою в області (в м. Луцьку) був створений будівельно-монтажний трест «Волинь сільбуд» Міністерства сільського будівництва, який і займався, в переважній більшості, будівництвом на селі.

В жовтні 1967р. (наказ № 321\115 від 18.10.1967р.) Державним Комітетом професійно-технічної освіти України було доручено Львівському міжобласному управлінню профтехосвіти, яке обслуговувало і Волинську область, відкрити професійно-технічне училище будівельного профілю, яке б забезпечувало трест «Волиньсільбуд» кваліфікованими робітничими кадрами будівельників.

Тож наказом Львівського міжобласного управління профтехосвіти №370 від 4.11.1967р. «Про відкриття в м. Любомлі Волинської області міського професійно-технічного училища» за погодженням з обласними і районними (Любомльського району) партійними і радянськими органами влади, враховуючи значний резерв трудових ресурсів у районі, таке училище було відкрите в м. Любомль.

Цим же наказом за поданням Любомльського райкому компартії, першим директором училища було призначено ветерана війни і партизанського руху на Волині та в Білорусії (нині покійний) Дусика Івана Єфремовича, який до цього працював директором Любомльської вечірньої школи, а ще раніше – в радянських і партійних органах району.

Наказом №408 від 14.12.1967р. Львівського міжобласного управління ПТО училищу був доведений план набору учнів на IVкв. в кількості 150 чол. – 60 мулярів та 90 малярів-штукатурів і поставлено завдання розпочати навчання не пізніше 25 грудня 1967р.

Зразу ж після призначення директор розпочав комплектувати училище кадрами.

Одночасно з комплектуванням училища кадрами, комплектували і навчальні групи учнів та готували приміщення під гуртожиток і навчальні кабінети. За короткий час було сформовано 5 навчальних груп.

Під гуртожиток обладнали двоповерховий будинок XVIII ст.., колишній палац графа Браницького, в якому до цього розміщалася середня школа №2.

На першому поверсі обладнали умивальники, невеликий спортзал, зал їдальні, кухню, складські приміщення. На другому поверсі розмістилися спальні кімнати хлопців і дівчат, кабінети директора, його заступників, ст.майстра, бухгалтерія і бібліотека.

Опалення було пічне, забезпечення водою здійснювалося, на перших порах, з шахтного колодязя, а згодом пробурили свердловину.

Для проведення теоретичного навчання дообладнали навчальний одноповерховий корпус тієї ж школи №2 і вечірньої школи (колишня дерев'яна конюшня прикордонників). Опалення, як і в гуртожитку, було пічне, що завдавало значних труднощів в забезпеченні теплового режиму, встановленого санітарно-гігієнічними нормами. Навчання проводили в дві зміни.

25 грудня 1967р. о 10 год. ранку на майданчику перед гуртожитком вишикувалося 5 груп учнів разом з майстрами, викладачами й іншими працівниками на урочисту лінійку, на якій була присутня секретар райкому партії Гонтаренко Меланія Карпівна.

Директор училища оголосив наказ Львівського міжобласного управління профтехосвіти про заснування в м.Любомль професійно-технічного училища будівельного профілю, якому присвоюється №63 та поздоровив усіх учнів і працівників з відкриттям в м.Любомлі навчального закладу, з початком навчального року, побажав всім учням успіхів у навчанні, а педагогічним працівникам - творчої наснаги.

З такими ж побажаннями звернулася до колективу училища і Гонтаренко М.К.

З цього дня почалася щоденна наполеглива робота невеликого, на той час, колективу училища над забезпеченням навчального процесу необхідними матеріалами, інструментами, обладнанням, навчальними планами і програмами. Головним питанням було – де проводити виробниче навчання.

Якщо питання теоретичного навчання більш-менш було вирішено, то з проведенням виробничого навчання виникли значні труднощі. Практично, як такої, майстерні не було, будівельних матеріалів також. Тому найперше під майстерні обладнали приміщення господарського будинку біля вищезгаданого гуртожитку: в одній його половині обладнали робочі місця для мулярів і малярів-штукатурів, в другій - для столярів-теслярів.

Трест «Волиньсільбуд» виділив невелику кількість будівельних матеріалів і робочого інструменту.

Зимою виробниче навчання (перші навички) проводили в цих пристосованих майстернях, а починаючи з весни і до випуску – на будівництві об'єктів, які зводилися на підприємствах і організаціях господарським і підрядним способами, в районі і за його межами.

У 1968 році відбувся перший випуск 2-х груп мулярів, які в повному складі були направлені тресту «Волиньсільбуд». У цьому ж році в училище було вже прийнято 240 учнів: 90 малярів-штукатурів, 90 столярів - теслярів і 60 мулярів, а в 1969 році ще 150 учнів (мулярів, малярів-штукатурів, столярів-теслярів). У1968 році, на прохання училища, базове підприємство передало училищу стругальні і круглопильні верстати, розчино – і бетонозмішувачі, пересувний вагончик, в який були перенесені з гуртожитку кабінети директора, його заступників і старшого майстра.

Правда, вже в середині 1969 року місцева влада передала училищу під службові кабінети двоповерховий будинок з мансардою, який знаходився на території училища. Тому гуртожиток повністю звільнили від службових кабінетів.

У січні 1970 року було створено Волинське обласне управління профтехосввіти, яке своїм наказом №61 від 03.01.1970р. перейменувало Любомльське ПТУ - №63 в Любомльське міське професійно-технічне училище №8 (МПТУ-8).

У січні цього ж року управління профтехосвіти перевело заступника директора по НВР Глущука В.А. на посаду директора, а на його місце заступником з НВР був призначений Люлько Володимир Павлович.

Відсутність майстерень, які б хоч більш-менш відповідали вимогам, що до них ставляться, в значній мірі впливала на якість підготовки кваліфікованих робітників. Тому, знаючи, що обіцяного базовим підприємством будівництва типового училища доведеться чекати не один рік, а, можливо, і десятиліття, керівництво навчального закладу вирішило продовжити будівництво майстерень господарським способом, власними силами.

Тож у 1970 році було закінчено будівництво власними силами майстерні мулярів, в якій проводили навчання і маляри - штукатури. В цьому ж році розпочали і в 1972 році закінчили добудову столярної майстерні ручної обробки деревини, в якій вже обладнали 15 робочих місць з набором повного комплекту інструментів та обладнання, а в попередній майстерні обладнали робочі місця для механізованої обробки деревини.

У 1974 році розпочали будівництво господарським способом окремої майстерні для малярів-штукатурів на два відділення: для ручного виконання штукатурних і малярних робіт та для механізованого приготування штукатурних і малярних розчинів, тим більше, що на той час базове підприємство передало училищу пересувну малярну станцію, фарботерки, розчино і бетонозмішувачі, розчинонасос. За свої кошти училище придбало фарбопульт.

У цьому ж році трест «Волиньсільбуд» передав училищу щитовий будинок на 50 місць, який змонтувала і в 1972 році ввела в експлуатацію Володимир-Волинська ПМК-173 разом з нашими майстрами і учнями. Це дало можливість переселити дівчат з двоповерхового гуртожитку в новозбудований, а там, у вільних кімнатах, обладнати дві майстерні для нововведених професій – швачок-мотористок. Впродовж 1975-1977 років господарським способом збудували і ввели в експлуатацію майстерню для підготовки електрогазозварювальників. І в цьому ж році розпочали підготовку кваліфікованих робітників цієї ж спеціальності. Одночасно з роботою над покращенням умов для проведення виробничого навчання, підвищенням його якості, колектив училища домігся і значного поліпшення теоретичної підготовки майбутніх кваліфікованих робітників.

Поліпшився якісний склад викладачів (в розумінні освітнього рівня), накопичився власний педагогічний досвід, навчальні кабінети оснастили відповідними наочними посібниками, плакатами, технічними засобами навчання (кінофільми, діафільми), власними методичними розробками, макетами. Бібліотека

поповнилася підручниками, довідковими посібниками, тощо.

Вся описана мною вище робота над створенням відповідних умов для надання нашим вихованцям належної теоретичної і практичної підготовки стала можливою завдяки принциповій вимогливості й цілеспрямованості, в першу чергу, директора училища, його заступників і наполегливої праці всього колективу училища.

Чимало із працівників, що працювали від дня заснування училища до 80-х років, відійшли вже у вічність. Тож хай їм буде царство небесне і вічна пам'ять.

Хочеться окремо сказати і про виробничу практику учнів. Відомо, що в навчальних кабінетах і майстернях майбутній кваліфікований робітник будь-якої професії набуває тільки перших необхідних знань і професійних навичок, але він не бачить кінцевого результату своєї праці. А от коли на виробничій практиці, скажімо, майбутній будівельник, попрацює на спорудженні житлового будинку, школи, чи дитячого садочка і побачить його в завершеному вигляді, то звичайно ж у нього підсвідомо пробуджується гордість, що і його частка праці є в цій споруді. І так у кожній професії.

Треба сказати, що в ті роки (70-80-ті) інтенсивно велося будівництво, як у державі в цілому, так і в області зокрема. Тож наших учнів брали на практику на оплачувані робочі місця, як кажуть, на-розхват.

Зокрема, в області в різні роки наші вихованці працювали на будівництві середніх шкіл в селах Лище Луцького, Перевали Гурійського, Пульмо на той час Любомльського районів, професійно-технічних училищ в смт. Любешів і Стара Вижва, будинку райкому партії в Любомлі, лікарень в смт.Берестечко та Локачі, сільськогосподарської дослідної станції в селищі Рокині, торгових центрів у м.Любомлі і смт.Головно, гуртожитку Володимир-Волинського технікуму механізації с\г, льонопереробного заводу в с.Мокре Старовіживського р-ну, лікарні для номенклатури в Луцьку, лікарні і ПТУ в Маневичах, технікуму лісового господарства в Шацьку, школи на 1124уч. у Ківерцях, корівника в с.Баковці Луцького району, багатоквартирного житлового будинку в Нововолинську і багато інших об'єктів по всій області.

Починаючи з 1971р., географія проходження виробничої практики і направлення на роботу випускників значно розширилася. Наші вихованці вдосконалювали свою професійну майстерність на Дніпропетровському машинобудівному заводі в Дніпропетровську – фрезерувальники, будівельники – на об'єктах «Укрзахідгазбуду» та «Укрелеватормінбуд» м.Львова, «Броварисільбуд» Київської області, «Сумисільбуд», «Дніпросільбуд», «Донецьксільбуд», «Каховськасільбуд», республіканського виробничого об'єднання "Укрсільіндустрія», «Київсільбуд – 3», «Київсільбуд – 4», «Київсільбуд – 5», «Київоздоббуд», «Сумипромбуд», на будівництві Шосткінського комбінату кіно, фотоплівки.

Найкращу практику електрогазозварники проходили на Херсонському суднобудівному заводі, Одеському заводі «50-річчя Жовтневої революції», на заводі «Криворіжсталь», Каховському і Тернопільському заводах залізобетонних виробів і інших.

У 1983р. в училищі почали готувати швей-мотористок, яких і на практику, і на роботу направляли, в основному, на Володимир-Волинську і Брестську швейні фабрики аж до розпаду СРСР.

У 1979р. наші маляри, штукатури і столяри, теслярі працювали в Москві в тресті «Мосоздоббуд» на будівництві олімпійських об'єктів, де більшість з них залишилися на постійну роботу після закінчення навчання. І взагалі, більшість випускників направляли на постійну роботу в ті організації, де вони проходили виробничу практику. Але основною проблемою для училища залишалася навчально-матеріальна база і житлово-побутові умови учнів.

План набору учнів збільшився, для поселення і навчання приміщень не вистачало.

Неодноразові звернення дирекції училища безпосередньо до базового підприємства тресту «Волиньсільбуд» про будівництво комплексу результатів не давали.

Після особистих візитів дирекції училища в Державний комітет профтехосвіти, Держплан УРСР, Мінсільбуд першочергове питання-питання будівництва гуртожитка було вирішено: в 1981 р. трест «Волиньсільбуд» розпочав будівництво і в 1983 здав в експлуатацію 5-ти поверховий гуртожиток на 360 учнівських місць.

Це значно покращило житлово-побутові умови учнів.

У 1985р. директором училища була призначена Лазарук В.С.- молода, енергійна, наполеглива жінка, яка до цього працювала в апараті райвиконкому. Своїми стараннями, наполегливістю, принциповістю вона домоглася вирішення питання будівництва навчального комплексу – учбового корпусу, майстерень, котельні –, які були введені в експлуатацію в 1992р. Але, на жаль, їй не довелося попрацювати в новому комплексі, вона перейшла на іншу роботу в Луцький район.

1992/1993 навчальний рік училище розпочало вже у новому навчальному комплексі, хоч над усуненням деяких недоліків, які виявила приймальна комісія, будівельники ще деякий час працювали

разом з училищем.

Не можу не згадати добрим словом тодішнього старшого майстра Дутка В.М., будівельника з вищою освітою, який прийшов в училище в 1986р. і багато зробив разом з майстрами у створенні належних умов для проведення виробничого навчання, особливо в новому навчальному комплексі, і який за 17 років виріс до директора.

Але, починаючи з 90-х років, будівельна галузь у державі почала поступово занепадати, потреба в робітниках-будівельниках різко зменшилася, тому в училищі розпочали підготовку кадрів для сфери обслуговування населення: кухарів; офіціантів, барменів, продавців, кравців і ін. З 2004р. СПТУ-8 було реорганізоване в Любомльський професійний ліцей.

Неможливо порівняти умови навчання перших учнів МПТУ №63 і теперішніх ліцеїстів. Не йдуть у порівняння умови праці педагогів. Вірю, що не даремні були наші муки, наші старання. Сподіваюся, що теперішнє і майбутнє покоління учнів і працівників ліцею не забудуть історії рідного навчального закладу, не забудуть тих, хто писав перші сторінки цієї історії.

Лазарук Валентина Самійлівна
директор
Любомльського СПТУ – 8
(жовтень 1985 р – серпень 1991 р.)

Коли виникла потреба призначити директора училища, Любомльський райком партії в вересні 1985 року переглядав кандидатури з працівників училища за останні 5 років. У 1981 році я працювала два місяці викладачем спецтехнології та електротехніки даного училища, а згодом відповідальним секретарем комісії у справах неповнолітніх Любомльського райвиконкому.

На співбесіді в райкомі партії мені була запропонована посада директора училища. Перша зустріч з начальником управління профтехосвіти області Грицюком В.М. пройшла в кабінеті 3-го секретаря райкому партії Гонтаренко М.К., де Володимир Миколайович зробив висновок: «Вона зможе працювати». В той час мені було 30 років.

Призначення відбулося по ланцюжку:

- рекомендація райкому партії;
- клопотання обкому партії;
- співбесіда два дні в Міністерстві профтехосвіти;
- заключне слово Міністра Кадацького Є.М. з попередженням про велику відповідальність та складність у роботі будівельного училища та поставленого завдання будівництва нового комплексу.

04.10.1985 року я приступила до виконання обов'язків директора Любомльського СПТУ – 8.

Основним завданням Міністерства профтехосвіти та керівництва області й району був набір та створення належної матеріально-технічної бази, будівництво нового сучасного комплексу. Старе приміщення – це пам'ятник архітектури XVIII століття з метровими стінами, переобладнана конюшня та інші пристосовані приміщення, 46 грубок пічного опалення. Правда, гуртожиток був новий, та нова котельня, яка працювала на твердому паливі, і, крім гуртожитку, опалювала дитячий садок, готель, міліцію, пенсійний фонд та житлові будинки. Дуже складно було зимою, коли в гуртожитку температура повітря доходила до двох градусів морозу через незадовільну роботу котельні.

У той час училище мало базовика «Укрсільбуд» , в області – «Волиньсільбуд» (керівник Галапчук М.Д.).

У всіх моїх починаннях підтримували всі. Двічі побувала разом з заступником голови райвиконкому Гіриковичем А.П. та міським головою Мохнюком П.І. в Києві в міністра «Укрсільбуду» Черепа В.І., де вдалося переконливо довести в необхідності будівництва нового комплексу в м. Любомль, на що згодом було виділено близько 250 тис. крб..

У 1989 році під керівництвом Любомльського агробуду (нач. Гурко В.Г.) було розпочато будівництво училища за проектом інституту Волиньагропроект по вул. Брестській, 11.

Довго вибиралося місце під забудову. Для комплектації новобудови неодноразово приходилось їздити в Київ та Москву.

Дуже запам'яталися слова нині покійного міністра профтехосвіти Кадацького Є.М. (тоді він був депутатом Верховної Ради) під час візиту в його кабінеті: «І ти жива, в тебе все вийшло. Я дуже радий, що не помилився». Він мав на увазі нашу розмову при моєму призначенні на посаду.

Нове приміщення училища здано в експлуатацію в 1992 році, але вже без моєї участі.

У 1991 році за сімейними обставинами я змушена була звільнитися з посади директора і виїхати з Любомля. Але й до сьогоднішнього дня підтримую дружні стосунки з працівниками училища, а нині – ліцею.

_____

1. Любомльський професійний ліцей. [Електронний ресурс] // Сайт Любомльського професійного ліцею. – Режим доступу: http://luboml-litsey.volyn.ua

2. Любомльський професійний ліцей [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Любомльський_професійний_ліцей

3. Архів Любомльського професійного ліцею. Спогади Богачевського А.М.

4. Архів Любомльського професійного ліцею. Спогади Лазарук В.С.

5. Любомльщина:історична, туристична, інвестиційно-привабливa. Довідник-путівник. – Луцьк, 2011. - 256 с.

Василь ЗАГУРА ***(с. Куснище)***

ВІЙСЬКОВЕ ОСАДНИЦТВО НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ

У 30-х роках ХХ століття в соціально- економічному житті Волині відбулись події, про які в польській тогочасній пресі наголошувалось, що вони становлять надзвичайно важливий чинник не лише для Волині, а й для Польщі в цілому. Про що, власне, мова. Про військове осадництво. Яким воно було, яку роль відіграло в історії Волині і Любомльщини зокрема?

З початку 20 – х років на сході Речі Посполитої було створено військову колонізацію. Осадники, за визначенням одного зних, - хоробрі вояки, але задаваки, схильні до пиятики і неробства, аніж до тяжкої селянської праці, кохані вояки на фронті, але менш бажані в мирному житті, коли меч потрібно перекувати на леміш, а уланський герць змінити на повільну оранку землі годувальниці. Тому були сумніви і в суспільстві, пресі, парламенті чи й справді з цього щось та вийде. Але війна скінчилась і потрібно було налагоджувати мирне життя, а східні землі лежали облогами. Велика, потужна Росія вміла грабувати і нищити, але нічого на цих землях не створила і не побудувала. За словами Ю.Пілсудського « Відроджена Польща відродить і відбудує ці землі завдяки духу тих людей, які відвоювали кордони польської держави на сході і їх утримали.» (1) І урядове рішення було прийнято.

17 грудня 1920 року, ще до закінчення війни, бо Волинь вимагала величезних зусиль для свого відродження. Так у січні 1921 року створено 4 воєводські делегатури до складу яких увійшли 300 керівників військових колоній.

Ким же були поселенці колоній? Територіально більшість з них походили з центральних воєводств Польщі (41%), з південних (24%) і східних (20%).а решта – із західних . Характерним було те, що це були переважно молоді люди в віці 30 – 40 років, серед яких жонатих було заледве 21%. І, хоча в докір ставилось невміння господарювати, виявилось, що за соціальним станом більшість - 70% - це селяни, 7% - ремісники, 5% - військові, 12% - інтелігенція. Якраз останні були найбільш бажані на східних землях, для їх якнайбільшої полонізації. Колоністи були досить освіченою групою польського суспільства - 6,5 % мали вищу освіту, а 45% - загальну середню. Військове осадництво, як передбачалось постановою сейму, мало розцінюватись як нагорода для військових.

Із самого початку кількість осадників на Волині становило найзначнішу групу - більше 3 тисяч осіб на майже 60 тисяч гектарів вільних земель, в тому числі на Любомльщині - 106 домогосподарств на 2685 гектарів. (2). Це дані на 1931 рік. Після десятиліття початку акції осадництва, якщо відкинути 15 – 20 % слабих господарств, невдалих з різних причин, то залишені інші господарства становили настількиважливий доробок, що про осадництво, як підкреслювалось в пресі, можна говорити , як про надзвичайно вдалу акцію. Звісно, з погляду Польщі.

На Волині ж саме осадництво особливих симпатій від українців не викликало з багатьох причин. Не могли бути товаришами ті, хто забирав у селян частину їхньої землі, які самі були не проти її одержати. По друге, сильною на той час була комуністична агітація і гасло усуспільнення земель. Підбурювалось і місцеве православне населення з погляду насильного навернення до католицької віри. Ці настрої змінювались з часом, коли волиняни переконались у невідворотності змін у польській державі, а самі осадники , в більшості випадків , прижились на виділених землях.

Таблиця 1.

Powiat Lubomelski.

Nazwa majątku	Ogólny obszar w ha	na osad. wojsk.	osad	b. własność	Uwagi
Horodno	3810.3114	796.2328	35	b. Bank Włośc.	ros.
Maszów I i II . .	225.7284	222.4284	8	Pietropawłowskich	„
Maszów III . .	275.5819	272.5819	9	Kunachowicz Wł.	„
Sztuń	292.5453	244.4180	7	Rudniewa i 2 in.	„
Zapole	352.2156	305.8981	11	A. Prosołowicz	„
Perespa	197.1061	152.4836	6	Reszetniew Jan	„
Wólka-Chrypska .	339.6707	231.3707	11	Słastownikowa Kat.	„
Antonin-Klizmowski	315.5154	206.9154	9	Broel-Platter Witold	pol.
Wysock I	384.7087	45 ha	1	Naświetow	ros.
Wysock II	179.2839	28 ha	1	I. i A. Bałaszowy	„
Piotrówka	80.6106	73.3969	3	Lapidemski Sewer.	pol.
Równo	98 4578	ok. 60	3	Malawczyk Bazyli	osadnicy osadzeni grupowo, obszary więc są prowizoryczne. Ścisłe określenie obszarów nastąpi po dokonaniu pomiarów, ros.
Wola Ostrowiecka	277. ha	ok. 48	2	„	
	6828.7358	2687.1258	106		

1033 рік. Осадники з села Городно.

1933 рік. Урочисте відкриття новозбудованої школи у селі Городно.

«Помимо вказаних труднощів, осадники здобули для себе в житті на Волині надзвичайно поважне суспільне становище». (3). Стали прикладом вмілого господарювання для місцевих селян, які продовжували убого жити і убого господарювати. Але гарні господарства – це, перш за все, державна допомога осадникам. Так, пільгові кредити на одне господарство становили 4400 злотих, а більше половини осадників взяли ще й довготермінові пільгові кредити, то загалом ця сума зростала до 8500 злотих. Ця сума розраховувалась на ділянки в 45 гектарів, але в повному обсязі виділялась і на менші ділянки. Так, на Любомльщині, в селі Городно, розмір господарств осадників становив від 15 до 20 гектарів.

Всього у Волинському воєводстві осадникам було виділено 46 тисяч гектарів земель на 3278 господарств, з них у Любомльському повіті 2687 гектарів на 106 господарств .(4) – дані по повіту в таблиці 1.

Згідно з умовою уряду, осадники на цих землях повинні були господарювати особисто або ж з родиною. Дозвіл на господарювання іншим особам був рідкістю, а за визнанням самих урядовців допомога від держави була недостатньою. Умови окремих господарств відрізнялися якістю поліських земель, їх віддаленістю від міст (В Любомльському повіті середня віддаленість від Любомля становила 26 км., від пошти – 7 км. від парафії 18 км, від школи – 4 км.), поганими дорогами. Ці цифри підкреслюють ті непрості умови колоністів, в яких вони починали господарство. На Любомльщині господарства осадників мали у користуванні 64% орних земель, 18 % становили луки, 5% - пасовища

І хоча, як підкреслювала у звіті колонізаційна комісія , що осадників кинули у глибоку воду з надією, що більшість випливе, так і сталось. За перше десятиліття у Волинському воєводстві було побудовано 4747 жилих будинків, 2656 будинків господарчих, .4600 стаєнь, 5365 стодол. Вартість майна осадників на Волині становила 87 мільйонів злотих , з яких вартість будинків становила 37 мільйонів злотих, 20 мільйонів посіви, решта – реманент. На одного осадника середня вартість господарства становила 11 тисяч злотих.

Іншим доказом тяжкої праці осадників стало копання криниць, які в ті часи коштували досить дорого. Їх на Волині було викопано 5453 середньою глибиною 25 метрів. До десятка таких криниць служить у селі Городнл ще й зараз. На оцінку господарств осадників мав великий вплив живий і мертвий інвентар. На Волині загальні цифри були такими: коні – 15 тис. голів; рогатої худоби – 28 тис. голів; свиней -24 тис. голів; курей -125 тис. штук. При цьому на одного коня припадало 6 га орної землі.

На відміну від господарств поліщуків осадницькі господарства були добре забезпечені реманентом і технікою. Так на 100 осадницьких господарств припадало 132 плуги, 214 борін, 565 культиваторів. Порівняно невеликою була кількість сівалок (417 шт. на всю Волинь). Крім цих основних засобів землеробства, осадники придбали копачки до картоплі (102 шт.); молотарки до обмолоту збіжжя, 1745 кіратів, 45 паливних двигунів, 2194 молочарні, 1524 млини, 45 трієрів. Це не повний перелік техніки, яку в той час наші поліські селяни побачили вперше в житті. Навіть у самій Польщі не було настільки добре забезпечене в машини сільське господарство.

Іншим прикладом інтенсифікації осадницьких господарств стало використання ними великої кількості мінеральних добрив, які були новиною в рільництві того часу. У 1928 році було використано 51% фосфорних добрив, 26% азотних і 19% калійних від усієї кількості виготовлених добрив у державі. В осадницьких господарствах рівень культури господарювання підкреслювало також поширення садівництва на Поліссі. 70% господарств мали плодові сади, в яких було до півмільйона яблунь. Поряд з садами було закладено 1800 пасік на Волині і 525 пасік на Поліссі.

У рільництві найбільші площі, особливо у нас, на Поліссі,займало вирощування жита, (31%); вівса (15%) і картоплі (10%). Поряд із цими традиційними культурами в нашому краї поляки почали на великих площах сіяти люпин, (8%); конюшину (4%); На бідних грунтах сіяти люпин почали і українці, адже після цієї культури збільшувались врожаї жита.

Польська держава сприяла військовим поселенцям не тільки кредитуванням, але й іншими чинниками. Було створено Центральний союз військових осадників, налагоджено випуск друкованих видань: газети «Осадник», ілюстрований «Місячник осадника» та «Рольник».

На Любомльщині колонія осадників була найчисельнішою у селі Городно. Це пояснюється тим, що власниця села, поміщиця Зінаїда Сухомлінова (дружини брата російського військового міністра) у 1913 році заклала село, як власність, у Земельний банк. Ну, а далі – Перша світова війна, більшовицький переворот і відродження Польщі. Тому землі банку і були забрані урядом для потреб колонізації. Спочатку військове поселення називалось Чиполоси, але при парцеляції земель назву змінили на Городно. Опис господарств городненських осадників на 1936 рік був таким:

1. Бартчак Ян 1896 – син Блажея,плютоновий,дружина Катерина – синова Олександра, діти: Євгенія

Господарство осадника Казиміра Стельмаха у Городні.

На господарчому дворі осадника Стельмаха.

Господарство городненських колоністів.

1923, Юрій 1926, Яніна 1928, Тадеуш 1930 Всіх вивезено Сибіру.

2. Бажицький Станіслав, шереговий. Проживав в урочищі «Дубина».

3. Беднарж Владислав старший шереговий.

4. Бєль Стефан 1898 – син Йозефа, капрал, дружина Марія 1889 – синова Яна, діти: Францішек 1922, Йозеф 1924, Катерина 1926, Станіслав 1927, Броніслава 1929 Вивезені до Сибіру, по війні проживали в Суботці біля Вроцлава.

5. Бочковський Владислав 1902 – син Людвіка і Анни, Дружина Стефанія 1902 з дому Галевич, діти: Йозеф 1927, Марія, Ірена. По війні – в Гдині.

6. Чахис Станіслав, старший шереговий, По війні в Єдліцах біля Кросна.

7. Хохол Міхал в 1940 році розстріляний в Креставіцах біля Кракова., капрал, дружина Марія, діти: Ядвіга, Зигмунт (від 1939 року проживали в Кракові).

8. Цісєльський Станіслав, капрал.

9. Цюпця Шимон, шереговий, вивезений до Сибіру.

10. Ерендт Едвард 1901 – син Антона і Магдалини, сержант, дружина Маріанна 1893- синова Євдокима, діти Пелагія 1922, Марян 1924, Станіслав 1927, Владислав 1929,Йозеф 1930, Антон 1932, вивезені до Сибіру, ЕрендтАнтон 1870 – син Станіслава, дружина Магдалина, 1863 - синова Антонєго.

11. ГураМатеуш 1895 – син Томаша, плютоновий, дружина Єва 1899 – синова Владислава, діти: Казімєж, Ричард 1924, Хелена 1927 Леон 1931 У Городно був фельдшером. Вивезені до Сибіру, по війні проживали в Лондоні.

12. Греля Антон 1897 – син Войцеха, сержант, дружина Йозефа 1900, - синова Франціска і Анни, діти Владислав 1925, Софія 1927, Яніна 1929, Марян 1931, Ядвіга 1932. В вересні 1939 виїхали до Кракова. Греля Войцєх 1863 – батько Антона, доля спільна – виїхали до Кракова.

13. Єзерський Рорман, сержант.

14. Юнка Йозеф, капрал.

15. Клос Блажей, плютоновий.

16. Ковальчик Болеслав, капрал, проживав в урочищі «Слуп», син Влодек.

17. Кибашевський Антон 1899 – син Павла, плютоновий, дружина Ядвіга 1900, - синова Казиміра, мали семеро дітей, в тому числі: Вацлава 1934, Казимір 1927, Йозефа 1929,Яцек 1932 – 1940. Вивезені до Сибіру звідки повернувся лише Антон з двома дочками Проживав на Помор'ї.

18. Лікус Ян, капрал, проживав в урочищі «Дубина».

19. Ліпськ Станіслав, підхорунжий, син Зигмунт, вивезені до Сибіру.

20. Ліпські Йозеф, плютоновий.

21. Ліпські Пьотр, плютоновий, був у Городно головою пожежної команди.

22. Лукашевський Стефан 1899 – син Владислава і Соломії , шереговий, дружина Софія 1901. Діти: Мечислав 1924, Любомир 1927, Едвард 1028 Вивезені до Сибіру.

23. Манєвський Станіслав, поручик, проживав в урочищі «Бережниця».

24. Новаковський Зигмунт, підпоручик.

25. Новодворський Броніслав, підпоручик, керівник школи в Городні, загинув у вересні 1939 року на Волині.

26. Олейнік Фелікс, плютоновий.

27. Орешек Анджей, 1894, шереговий, вивезений до Сибіру.

28. Петрицький Генрик, сержант.

29. Пудек Роман 1884 – син Яна, сержант, дружина 1886. Вивезені до Сибіру.

30. Ружицький Марян, бомбовєц.

31. Стадніцкі Станіслав, сержант, проживав в урочищі «Старий двір».

32. Стельмах Казимір, підхорунжий, дружина Емілія 1903, діти; син Антон, Хелена 1928. Вивезені до Сибіру, по війні у Лондоні, Хелена – в Ірані.

33. Страдала. Юліан, сержант.

34. Галаска Марія, 1875, вдова по Валентину. Діти: Ян, Софія 1907, Йозеф 1910, вивезені до Сибіру.

35. Кордзік Євгеніуш Клеменс, полковник, під кінець 30-х років керівник цитаделі Модлін.

Городненські селяни, за спогадами старожилів, жили мирно, без конфліктів, наймались до них на роботу і взагалі жили дружньо. Раз у місяць до села приїздив з Любомля ксьондз, який звершував месу у місцевій каплиці. Але в звичайні недільні дні багато осадників приходили до сільської церкви і були присутні на православних богослужіннях. Тому не було конфліктів і на релігійному грунті. Особливо швидко здружувались між собою діти осадників і сільські діти, які разом навчались в одній школі. Дружила між собою і молодь, яка збиралась разом на музики в сільську ремізу.(7).

Участь осадників у культурно – освітньому житті краю характеризують такі цифри: громадських будівель побудовано 68, бібліотек – 356, шкіл – 140, створено 362 пожежні команди. Це дані за Волинь, але в самому Городно теж створили з числа осадників пожежну команду, збудували нове приміщення школи, поліційний постерунок.

Із плином часу поволі зростав авторитет осадників у нашому краї. Праця, зовнішня дисципліна, а не перевага фізична, створили атмосферу співжиття поляків, українців і євреїв на короткий передвоєнний час. Адже історія польського осадництва на Волині обмежена двома датами – 17 грудня 1920 року і 10 лютого 1040 року – трагічним днем вивезення колоністів і їх родин радянськими окупантами в глиб Росії на далекий Сибір. То була більшовицька відповідь на програну війну з Польщею у 1920 році.

Долі вивезених осадників склалися по різному. Тисячі членів родин загинули через голод і хвороби, частина потрапила в 1942 році до створюваної армії Сандерса, а пізніше - частина до армії Берлінга. Вцілілі осадники і їх діти розпорошились по світу, а до Польщі повернулось зовсім небагато. (8)

Як кожне суспільне явище, польська колонізація в нашому краї мала як позитивні, так і негативні сторони, але в цілому це був процес позитивний, який впливав на життя поліських сіл ще довгі післявоєнні десятиліття.

1. ROCZNIK WOLYNSKI Rowne 1934 Jerzy Bonkowicz Osadnictwo wojskowe.

2. Stronyo Wolyniu Horodno gromada/

3. Baza Miejscowosci Kresowych

4. Wołyń wczoraj i dziś - http://www.wolyn.btx.pl/

5. Biblioteka kresowa PTG - http://kresy.genealodzy.pl/.

6. "Ziemia Wołyńska" http://lodomeria.weebly.com/periodyka.html

7. Архієпископ Варфоломій Село Городно Рівне.– 2007.

8. Osadnictwo wojskowe na Wolyniu.– Lublin 1998.

Богдан ЗЕК *(Луцьк)*

ЛЮБОМЛЬСЬКИЙ ГЕБІТСКОМІСАРІАТ У 1941–1943 рр.: АДМІНІСТРАТИВНИЙ АСПЕКТ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Органи влади періоду нацистської окупації на території України вже вивчалися, як вітчизняними, так і зарубіжними істориками. Однак, у переважній більшості, географічні межі цих досліджень стосувались значних адміністративних утворень, зокрема райхскомісаріату «Україна» або ж округу «Волинь–Поділля», куди власне й входив Любомльський гебітскомісріат. Відтак, регіональний аспект функціонування органів німецької влади вивчений ще не достатньо. Доцільно висвітлити розподіл повноважень між суто німецькими органами влади й місцевою українською допоміжною адміністрацією. Якщо говорити про Любомльський гебітскомісаріат, передусім він привертає увагу прикордонним розташуванням, адже у 1941 р. ця територія однією з перших була окупована військами вермахту. У цьому відношенні важливо проаналізувати механізм роботи військових комендатур до приходу німецької цивільної влади. Потребує висвітлення національний і соціальний склад службовців української допоміжної адміністрації, щоб у перспективі з'ясувати причини вступу на службу, мотивацію під час прийняття рішень, світогляд і тому подібне. Виконання поставлених завдань сприятиме підготовці узагальнюючих досліджень, сприятиме використанню порівняльного методу, а також допоможе з'ясувати регіональні особливості функціонування органів німецької влади і української допоміжної адміністрації.

Після окупації Волинської області вся повнота влади опинилась у руках військових комендантів, при цьому зберігався довоєнний адміністративний поділ на райони. Проте у центрах колишніх повітів були створені спеціальні управління – експозитури, які здійснювали контроль за районами, які перебували у цих межах. Такі міста, як Луцьк, Володимир, Ковель не підлягали районним управам, а переходили у підпорядкування обласній управі через відповідні експозитури. Невеликі містечка – Рожище, Торчин, Горохів, Любомль підпорядковувались районним управам.

Голови районних управ зобов'язувались надсилати кожної суботи начальнику експозитури інформацію про стан в районі у двох примірниках. У свою чергу начальники експозитур кожного понеділка надсилали один примірник із своїми зауваженнями і додатками начальнику адміністративного відділу обласної управи. У звіті необхідно було охарактеризувати політичний і господарський стан, культурно-освітню сферу [6, арк. 3–3 зв.].

Поряд із просуванням військ вермахту територією України, на схід також рухались похідні групи ОУН з метою створення органів влади. Одночасно активізовувалось місцеве підпілля. На жаль, про перші початки формування окупаційної влади на Любомльщині відомо поки що небагато. Проте можна припустити, що у цьому процесі брали участь представники ОУН. Так, згідно з донесенням Поліції безпеки і СД від 28 серпня 1941 р., у Любомлі, під час публічного зібрання, було заплановано зачитати текст проголошення Української Держави [12, с. 526].

17 липня 1941 р. з'явився наказ Адольфа Гітлера про запровадження цивільного управління окупованими територіями Радянського Союзу, нової системи адміністративного поділу та органів державної влади [4, с. 325]. Дещо пізніше, 20 серпня, було утворено райхскомісаріат «Україна» [13, с. 165]. Згідно з новим адміністративним поділом, Волинська область входила до округу «Волинь–Поділля», який також охоплював територію Ровенської, Кам'янець-Подільської областей УРСР та південну частину Брестської і Пінської областей БРСР. У свою чергу, він поділявся на 24 округи – гебітскомісаріати, його площа становила 80 508 км^2, кількість мешканців сягала 4 млн. 212 тис. осіб. Очолив генеральний округ «Волинь–Поділля» обергрупенфюрер СА Шене [4, с. 336].

На території Волинської області було утворено 6 гебітскомісаріатів із центрами у Луцьку, Ковелі, Горохові, Камінь-Каширську, Любомлі і Володимир-Волинському. До складу Любомльського гебітскомісаріату, який очолив Бернхард Угде увійшли Любомльський, Головнянський і Шацький райони [20, арк. 11–13]. Станом на 1 січня 1943 р. площа Любомльського гебіту становила 1856 км^2, населення 82 742 особи. З них у Головнянському районі – 32 549 жителів, Любомльському – 29 890 і Шацькому – 20 303 жителі [7, арк. 12 зв.].

Вся повнота влади перебувала у руках гебітскомісара. Він здійснював прийом громадян щовівторка й суботи з 9 до 12 год. Управління гебітскомісаріату мало також свої відділення [15, с. 2]. Українська допоміжна адміністрація була представлена трьома згаданими районними управами, які координували роботу громадських – сільських управ. Джерела дозволять охарактеризувати їхню структуру та особовий склад.

Для прикладу, у штаті Любомльської районної управи працювало 16 осіб. Серед них: голова – Яків Клекоцюк 1900 р. н., за фахом адміністратор-економіст із середньою освітою, його заступник Анатолій Булавка 1913 р. н. – освіта вища, правник, посаду секретаря обіймав Онуфрій Трофимович 1902 р. н. – канцелярист, освіта середня. Управа складалася із наступних відділів: адміністративного, торгівлі і промисловості, охорони здоров'я, дорожнього будівництва, міського господарства і підвідділу суспільної опіки. Окрім того, були ще повітова каса, податковий інспектор, інженер, шкільний інспектор, директор гімназії, керівники пошти і повітової кооперації. Працівники управи у переважній більшості були українцями, окрім інженера і керівника відділу охорони здоров'я, які значаться поляками.

Любомльський район об'єднував 20 сільських управ, які очолювали чоловіки 1888–1922 р. н. Фактично усі голови і секретарі управи за національною і релігійною приналежністю були православними українцями. Виняток склали голови громадських управ у с. Янківці, Старий Ягодин і Римачі. Їх очолювали римо-католики поляки [8, арк. 8–9].

У штаті Головнянської районної управи станом на 1 жовтня 1941 р. працювало 26 осіб, включно із технічним персоналом. Головою значився Іван Захаров 1895 р. н., який закінчив 5 класів школи. До свого призначення працював чиновником. Його заступник Герасим Денисюк 1897 р. н. із освітою 7 класів школи, за попереднім фахом був рільником. Секретар Головнянської районної управи – Тимофій Камінський 1913 р. н. закінчив 7 класів школи та мав досвід роботи у канцелярії. За своїм національним складом в управі працювали виключно українці. Винятком лише були поляки Петро Палівода – завідувач господарським відділом, лікар Йосип Бровінський і тлумач (ймовірно перекладач із німецької) Гершко Шуманський за національністю єврей.

До складу Головнянського району входило 37 сільських громад. Їх очолювали українці, усі без виключення рільники, більшість мала освіту 3 класи початкової школи. Серед голів громадських управ лише Павло Беднаж 1910 р. н. із освітою 5 класів був поляком [10, арк. 1–2 зв.].

Посаду голови Шацької районної управи обіймав Олексій Абрамович [1, с. 4]. Вона об'єднувала 23 сільські управи, які очолювали голови і їх заступники. Це були чоловіки 1884–1911 р. н. За національною і релігійною приналежністю – православні українці. Вони обирались на посади у тих селах, де й народились. Освіта старост і їх заступників – складалась переважно із 3–4 класів польської школи. За своїм попереднім фахом, у переважній більшості, вони були рільниками, хоча дехто з них працював солтисом, заступником солтиса, чи був ґмінним радним до приходу радянської влади у 1939 р. [9, арк. 1–2].

Характеризуючи українську допоміжну адміністрацію гебітскомісаріату варто звернути увагу і на місцеві суди. Відомо, що 26 червня 1942 р. гебітскомісар призначив мировими суддями у Любомлі – Григорія Олішкевича, у Головні – О. Бондаренка, у Шацьку – П. Марчука. Більше відомо про Григорія Олішкевича. До свого призначення він працював редактором-видавцем у любомльській газеті «Наші вісті». Її головним редактором був Анатолій Булавка [19, с. 4]. У номері газети за 5 липня Григорій Олішкевич навіть висловив подяку колективу редакції за роботу у зв'язку із своїм переходом на посаду судді [18, с. 4].

Українська допоміжна адміністрація стикалася із спектром проблем. Зокрема, складнощі в координації роботи громадських управ постали восени 1941 р., коли влада почала переходити від німецьких військових комендатур до цивільних чиновників. Доказом цього є звернення голови Любомльської районної управи Якова Клекоцюка до голів громадських управ. Окрім пояснень обов'язків, він звертав увагу на те, що селянам не роз'яснили наказ про заборону продажу м'яса. Як наслідок всі почали нелегально колоти свиней і солонина була конфіскована владою [11, с. 3].

Про специфіку роботи голів районних управ можна почерпнути відомості зі спогадів Михайла Лебідя. У роки окупації він очолював Маціївську районну управу. Використання цього джерела доречне й тим, що згаданий район був сусіднім Любомльському гебітскомісаріату. Зокрема, у спогадах Михайла Лебідя йде мова про його обмежені повноваження, ситуації при яких доводилось рятувати місцеве населення від вивезення в Німеччину або ж звільняти арештованих. Окрім того, варто було виконувати німецькі накази, але так, щоб вони наносили мінімальну шкоду громаді, при цьому районна управа мала застерегти своїх працівників від репресій. Щоб зрозуміти місце службовців української допоміжної адміністрації у вертикалі окупаційної влади варто навести фрагменти спогадів Михайла Лебідя. Прибуття у район німецького керівника господарства – ляндвірта, він описує наступним чином: «Відтак він оглянув кабінет, який ми для нього призначили й заявив, що це для нього не відповідає й що він хоче зайняти мій кабінет. Я перенісся і йому віддав свій кабінет. Полагодивши справу з мешканцями та бюром, зараз по обіді Маккентум почав урядувати. Він відразу заявив, що вся влада в районі скупчується в його руках. Без його згоди не можна видавати жодних розпоряджень чи дозволів [14, с. 204].

1. Гебітскомісар Бернхард Угде, фото 1950 р.
(взято із сайту: http://www.yadvashem.org/)

Проблеми із управлінням були не лише в української адміністрації, але й в гебітскомісаріаті. Особливо гостро вони проявились вочевидь навесні 1943 р. Фактично у той самий час передчасно померли керівники двох районів: 12 квітня 1943 р. – Яків Клекоцюк на 43 році життя та 22 квітня – Олексій Абрамович на 27 році життя. У зв'язку з цим гебітскомісар Угде висловив свої співчуття у газеті «Наші вісті». Про голову Любомльської районної управи Якова Клекоцюка він сказав наступне: «Я трачу в нім доброго і достовірного районового шефа, який під час своєї майже двохлітньої діяльности цілу свою силу присвятив відбудовчій праці». У зв'язку із смертю голови Головнянського району Олексія Абрамовича Угде висловився так: «Я трачу в нім особу, яка цілу свою силу присвятила праці над відбудовою краю» [16, с. 4; 21, с. 4]. На разі тяжко сказати, чи були ці раптові смерті збігом обставин, або ж стали наслідком професійної діяльності голів районних управ.

Значною перешкодою на шляху реалізації стратегій III Райху став український визвольний рух. Так, у звіті генерального комісара округу «Волинь–Поділля» від 30 квітня 1943 р. йшла мова про те, що захід і південь Волині були опановані «українськими національними бандами», а в районах Горохова, Любомля, Дубна, Кремјянця і частково Луцька треба вже говорити про повстання [12, с. 327]. У Любомльському гебітскомісаріаті ОУН фактично контролювала місцеву адміністрацію Головнянського району. Доказом цього є звіт політичної референтури надрайону «Кодак» (північна частина Волинської обл.) за 15 жовтня 1943 р., де зазначено, що в Головнянському районі підпілля контролює 80 % адміністрації, Любомлському і Шацькому значне менше – 20 % [17, с. 263].

Відомо, що із українським підпіллям співпрацював голова Любомльської районної управи Яків Клекоцюк. Він проводив агітацію щодо вступу в ОУН нових членів [3, арк. 42]. У липні 1941 р. на посаду завідувача млина Клекоцюк призначив вихідця з Любомля Сметюха (Семеновича) Радіона Степановича («Скалений») 1906 р. н., який одночасно був членом місцевої «Просвіти». Семетюх здобув авторитет перед владою, тому у липні 1943 р. гебітскомісар Угде призначає його директором відділу млинів у всій окрузі. За пропозицією господарського референта Головнянського районного проводу ОУН Івана Реванюка («Гордого») з жовтня 1943 р. працював окружним директором млинів УПА. На весні 1944 р. Радіон Сметюх отримав наказ перейти в підпілля, однак його не виконав. Арештований НКВС 1 вересня 1944 р. [2, с. 617].

Були членами ОУН або ж співпрацювали з нею також інші службовці української допоміжної адміністрації. Зокрема, житель Любомля Веніамін Вишневський, який з серпня 1941 р. працював завідувачем кооперації на території Любомльського, Головнянського і Шацького районів [3, арк. 18]. За свідченнями очевидців, на роботу в «Союз кооператив» він також приймав членів ОУН, які виконували поставлені завдання. Так, управляючий районної контори «Закупу і збуту» в Шацьку Артем Максимчук із жовтня 1941 р. по серпень 1943 р. поширив близько 100 портретів Петлюри, Коновальця, Шевченка і

Франка, а також до 200 брошур ОУН і невелику кількість літератури на суму 8 тис. руб. [3, арк. 46–48]. Після арешту радянською владою у січні 1945 р. Веніамін Вишневський звинувачувався у тому, що був керівником оунівського підпілля на території Любомльського, Головнянського і Маціївського районів [3, арк. 2].

З метою ліквідації українського визвольного руху у липні – серпні 1943 р. на території Волині і Полісся обергрупенфюрер Е. фон дем Бах-Залевський провів широкомасштабну антиповстанську операцію. Для її координації додатково діяли оперативні бази, одна з них розташовувалась в Любомлі [2, с. 56], що також може опосередковано свідчити про зосередження загонів УПА на цій території. На скільки активно залучалися до спецоперації представники місцевої поліції сказати тяжко, але закономірним у цьому відношенні постає факт нагородження шуцманів Любомльського гебітскомісаріату. Так, на початку липня 1943 р. до містечка прибув капітан жандармерії з Бреста, який нагородив 5 шуцманів відзнаками – медаллю з мечами другого класу. Присутній на урочистостях гебітскомісар заявив, що у поліції має бути три першочергові завдання: забезпечення спокійної праці на теренах, чесне виконання обов'язку поставок і активне, свідоме ставлення до обов'язку виїзду на роботу в Німеччину [5, с. 4]. На цьому прикладі ми бачимо, що представники допоміжної поліції, службовці адміністрації отримували заохочення з боку окупаційної влади.

На жаль, обмежена джерельна база на разі не дозволяє детальніше проаналізувати адміністративну структуру Любомльського гебітскомісаріату. Подані вище матеріали свідчать про випадки неузгоджених дій представників німецької влади та української допоміжної адміністрації. З огляду та те, що виникали нові управлінські органи і їх повноваження були ще не до кінця узгоджені, особливо на початку окупації, згадана ситуація не викликає подиву. Окрім того, між німецькими службовцями гебітскомісаріату і представниками української допоміжної адміністрації могли виникати конфлікти у зв'язку із причетністю останніх до ОУН. Старостами громадських управ і працівниками районних рад фактично були лише чоловіки українці, середнього віку, які користувались авторитетом перед місцевою громадою. У допоміжній адміністрації працювали також поляки, але це був швидше виняток, аніж закономірність. Робота у німецьких владних структурах залежала від особистого ставлення до так званого «нового порядку», а тому могла загрожувати, як репресіями так і передбачала різні заохочення. Адміністративний аспект функціонування Любомльського гебітскомісаріату потребує подальшого вивчення поряд із регіональним дослідженням нацистського окупаційного режиму на території України, Волині зокрема.

---

1. Абрамович О. Оголошення / О. Абрамович // Наші вісті. – 1942. – 18 січня. – С. 4.

2. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Серія «Літопис УПА» Бібліотека – Т. 13 / Я. Антонюк. – Торонто – Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2014. – 1072 с.

3. Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області, ф. Припинених архівно-кримінальних справ, спр. 7921. Вишневський В. В. Почато: 6 березня 1945 р. Закінчено: 5 серпня 1994 р., 123 арк.

4. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 321–367.

5. Відзначення за геройство і заслугу кращих шуцманів Любомльської округи // Наші вісті. – 1943. – 4 липня. – С. 4.

6. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.), ф. р–1. Луцька міська управа, оп. 2, спр. 2. Розпорядження окружного комісаріату і міської управи. Переписка з окружним комісаріатом про податки, забезпечення паливом і інші документи. Почато: 18 липня 1941 р. Закінчено: 29 грудня 1941 р., 88 арк.

7. Держархів Волинської обл., ф. р–2. Луцький окружний комісаріат, оп. 1, спр. 756. Огляд адміністративного поділу рейхскомісаріату «Україна» станом на 1 січня 1943 р., 13 арк.

8. Держархів Волинської обл., ф. р–148. Любомльська районна управа, оп. 1, спр. 1. Загальний відділ. Списки співробітників райуправи і старост сільських управ, 9 арк.

9. Держархів Волинської обл., ф. р–150. Шацька районна управа, оп. 1, спр. 1. Список старост по сільським управам. Почато: 12 серпня 1941 р. Закінчено: 12 серпня 1941 р., 2 арк.

10. Держархів Волинської обл., ф. р–154. Головнянська районна управа, оп. 1, спр. 1. Список співробітників райуправи та інших сільських управ. Почато: 1 жовтня 1941 р. Закінчено: 1 жовтня 1941 р., 2 арк.

11. Клекоцюк Я. Головам громадських управ під розвагу / Яків Клекоцюк // Наші вісті. – 1941. – 12 жовтня. – С. 3.

12. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / [пер. із фран. Р. Осадчука] / В. Косик. – Париж –

Нью-Йорк – Львів: «Атлас», 1993. – 660 с.

13. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія / О. Ю. Ленартович. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 412 с.

14. Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників з англійським резюме. – Торонто: Літопис УПА, 1984. – 310 с.

15. Оголошення // Наші вісті. – 1942. – 19 квітня. – С. 2.

16. [Олексій Абрамович] // Наші вісті. – 1943. – 2 травня. – С. 4.

17. Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. / І. К. Патриляк / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с.

18. [Подяка Григорія Олішкевича] // Наші вісті. – 1942. – 5 липня. – С. 4.

19. Хроніка // Наші вісті. – 1942. – 28 червня. – С. 4.

20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3206. Рейхскомісаріат Україна, оп. 2, спр. 232. Адміністративний поділ генеральних округів рейхскомісаріату «Україна» за 1941–1942 рр. Почато: вересень 1941 р. Закінчено: березень 1942 р., 21 арк.

21. [Яків Клекоцюк] // Наші вісті. – 1943. – 18 квітня. – С. 4.

Євген КАЛЮХ ***(Луцьк)***

МЕДИЧНА СЛУЖБА В ЗАГОНАХ УПА

Український національний-визвольний рух під час Другої Світової війни є унікальним явищем, оскільки повстанці досить тривалий час вели боротьбу без суттєвої допомоги з-за кордону. Якщо амуніцію, зброю, набої можна було дістати у боях, викрасти, то з медичною справою все набагато важче, адже кваліфікованих лікарів була недостатня кількість, а різні медичні ліки, інструменти та інше обладнання – з цим було більше проблем.

Актуальність медичної проблеми УПА, насамперед, полягає у тому, що велика кількість лікарів та медперсоналу залишаються у тіні звичайних бійців, але вони також піддавали себе ризику, інколи ще більшому, ніж воїни і багато хто з них заплатив своїм здоров'ям і навіть життям.

Медично-санітарна служба відіграє важливу роль у кожній армії. Добре організована санітарна служба важлива не тільки тим, що несе медичну допомогу пораненим та хворим і дбає про загальний стан здоров'я бійців, але й також має нагляд над харчуванням, старається запобігати хворобам, передусім інфекційним. Справна діяльність медичної справи впливає у великій мірі й на моральний стан армії, адже боєць, який має почуття індивідуальної безпеки, більш боєздатний. Таке почуття може надати те, що на випадок поранення чи захворювання вояку надійде належна медична допомога, як на полі бою, так і в підпіллі.

Керівники Української Повстанської армії намагалися використати досвід Першої Світової війни й створити медичну службу на подобі армії УНР. Але характер боротьби УПА, не дозволяв побудувати організаційну структуру за точною схемою регулярних армій.

Референтура Санітарної служби УПА, як її ще називали Служба здоров'я, поділялася на такі відділи: 1) військово-санітарна частина, що діяла в бойових частинах УПА; 2) санітарна служба запілля, яка підлягає провідним тереновим осередкам. Працювали у трьох напрямках:

1) організація санітарних пунктів, що приймають і піклуються хворими та пораненими;

2) заготівля і ведення санітарних, медичних та фармацевтичних медикаментів;

3) влаштування санітарних чоловічо-жіночих курсів санітарів та медсестер.

Також, з початком війни відновлює свою діяльність і Український Червоний Хрест, який починає активно співпрацювати з санітарною службою УПА. Чіткої різниці між цими структурами не було, окрім того, що санітари УЧХ не були військово-підпорядковані командирам відділів УПА.

Однією з найважливіших проблем Служби здоров'я УПА був медичний персонал. Кадрове питання вирішували різними шляхами: це були члени ОУН, медики підпільного УЧХ, студенти медичних навчальних закладів, приватні лікарі, що співпрацювали з підпіллям. Досить великою була кількість лікарів-євреїв, яких викрадали і вивозили з гетт повстанці. Для підготовки працівників санітарних служб проводився вишкіл. Умовами для зарахування на курси були відповідний рівень освіти (6 класів початкової школи) і відданість справі. Основи санітарної служби поруч з іншими предметами викладали у старшинських школах, де працювали висококваліфіковані лікарі.

Медикаменти намагалися дістати всіма можливими легальними і нелегальними способами.

Проводились рейди на військові аптеки німців і склади. Не рідко медикаменти та медичні інструменти для шпиталів діставали через «чорні» ринки в містах чи через приватних лікарів, що працювали на німців. Окремо треба відзначити численні пожертви легально працюючих лікарів і аптекарів, які добровільно віддавали ліки та перев'язочний матеріал «на фонд УЧХ – УПА». Траплялось, що за харчові продукти можна було дещо виміняти навіть у німців. Також поповнювали запаси підпільних аптек лікарські рослини, зібрані шкільною молоддю на заклик підпілля і УЧХ.

Безпосередня опіка й допомога пораненим та хворим належали до обов'язків лікарів і санітарів, які були при куренях, сотнях або чотах. До сотень, які проявляли більшу активність і боєздатність, призначався краще кваліфікований медичний персонал. Але сотні не перебували в одному місці, а були в постійному русі. Зазвичай сотні були прикріплені до якогось терену, на якому вони мали свої схрони боєприпасів, харчів і медичні пункти. Проте дуже часто відділам УПА доводилося діяти в не своєму теремі, або перебувати в рейдах без доступу до потрібного постачання. Тому на початку 1943 року зорганізовано на Волині підпільні шпиталі УПА на зразок польових шпиталів регулярної армії. Їх влаштовувано у селах, здалека від німецьких гарнізонів, а подекуди й у містечках, а якщо було можливо, будували невеликі шпиталі в лісах. Така шпитальна система давала можливість лікарям і медичному персоналові піклуватися більшою кількістю хворих в одному місці й не витрачати часу на роз'їзди.

Головний шпиталь ВО «Турів» спочатку знаходився у м. Колки, але німці систематично проводили розвідку з повітря і обстрілювали з літака кожний підозрілий рух. При такому стані не було доцільним залишати шпиталь у місті. Тому у другій половині 1943 р. було прийняте рішення перенести шпиталь у Скулинські ліси. Один з будівельників, Віктор Новак у своїх спогадах дає нам більш точне місце розташування шпиталю: на північ від міста Камінь-Каширський, на лівому березі р. Стохід, за 15-20 кілометрів від залізничної станції Поворськ. За евакуацію шпиталя і його облаштування на новому місці мав відповідати "Бідненький" - господарчий ВО "Турів".

Шпиталь почав будувався під осінь 1943. Його місце трималося у великій секретності. Відповідальним за будівництво було призначено Віктора Новака (псевдо «Крилатий»). В будові шпитальних приміщень взяла теж участь саперна чота з Володимирщини, яка в більшості складалася з білорусів, колишніх вояків Червоної армії, на чолі з чотовим «Зубенком», також білорусом. Наприкінці осені на інспекцію до табору прибув командир Стельмащук Юрій («Рудий»)(рис.1), його заступник Шум Олекса («Вовчак»)(рис.2) і члени штабу Дмитро Клячківський («Клим Савур», «Клим»,)(рис.3) «Яворенко», «Чутка» та інші. З ними були також представники штабу УПА-Північ - господарчий Роман Петренко («Омелько»), Михайло Медвідь («Карпович»), також «Кременецький», що згодом був шефом штабу УПА-Північ (загинув 8 червня 1945р.).

Командир «Омелько» перевіз сюди з Колківського району одного з найкращих в окрузі лікаря-єврея «Білого» з його дружиною. Більшість всього, що «Білий» - це Білобрам Мойсей (інше псевдо «Гнат»). Він є уродженцем Луцька, лікар за професією. У 1942 таємно вивезений СБ ОУН з єврейського гетто Луцька в смт. Колки Маневицького р-ну. І саме з Колок «Омелько» вивіз «Білого» у шпиталь в Скулинські ліси. У 1946 році «Білий» та «Омелько» випадково зустрілися у м. Інгольштадті**,** Німеччина, де лікар розповів про свої наміри переїзду до Ізраїлю. Подальша його доля невідома.

Побудований у лісному безлюдді, це був дійсно взірцевий шпиталь на 30 ліжок, з малою операційною залою. Кругом були господарчі схрони, житлові бараки під посиленою охороною. Головний доїзд до нього охороняла стійка, а інші дороги були замінновані. Комендантом шпиталю був призначений сотник "Ващенко", вже літній чоловік, колишній старшина Армії УНР.

Також на Камінь-Каширщині діяв ще один відомий лікар - Євген Каранович («Караван») (рис.4). Народився він у 1901 році на Забужжі, в передмісті Сокаля (Львівська область), у міщанській родині Пантелеймона Каравана та Марії Іванець. Середню освіту отримав у гімназії м.Сокаль. Медичне навчання розпочав в Українському Таємному Університеті у Львові, а завершив їх у Ягайлонському Університеті в Кракові. По закінченні навчання працював в Українській Народній Лічниці у Львіві. Від 1930 року був членом Українського Лікарського Товариства.

Приватну лікарську практику Є. Каранович розпочав у 1931 році в Камінь-Каширському. За німецької окупації був головним обласним лікарем. Від серпня 1942 року мав зв'язки з українським підпіллям. Коли почали діяти відділи Української Повстанської Армії, лікував хворих та поранених вояків УПА у районі с. Хотешів і одночасно продовжував надавати медичну опіку місцевому населенню.

У 1943-ому поблизу села Хотешів (в районі села Мельники-Річицькі Ратнівського району) Каранович разом із медсестрою Марією та невідомими чотирма їхніми охоронцями потрапили у засідку, яку влаштували радянські партизани загону Федорова. Зав'язався бій, в якому був убитий провідник групи

Рис. 1
Стельмащук Юрій

Рис. 2
Шум Олекса

Рис. 3
Дмитро Клячківський

Рис. 4
Євген Каранович

«Північ» Сушко. Загинув і лікар Євген Каранович, медсестра Марія та інші повстанці. Похоронили їх урочисто на цвинтарі біля Хотешівської церкви у спільній могилі полеглих вояків УПА. На ній встановлено меморіальну дошку. Лікар був одружений на Наталії Книш і залишив дві дочки – Богданну та Радославу.

Діяльність медико-санітарної служби Української повстанської армії, особливо на Волині, дуже обширна тема. Багато талановитих лікарів, відважних жінок-медсестер залишаються нам невідомі. Потрібно завжди пам'ятати у яких тяжких умовах проходилось їм рятувати поранених бійців Єдиною нагородою для медиків була подяка від врятованих та почуття виконаного професійного обов'язку.

---

1. Новак В. ДЕЩО ПРО МЕДИЧНУ СЛУЖБУ В ВО УПА "ТУРІВ" / Віктор Новак // Літопис УПА т. 23 / Віктор Новак. – Торонто - Львів: "Літопис УПА", 1995. – (Медична опіка в УПА). – С. 81–82.

2. Новак В. МОЇ СПЕЦІАЛЬНІ ЗАВДАННЯ / Віктор Новак // Літопис УПА т. 23 / Віктор Новак. – Торонто - Львів: "Літопис УПА", 1995. – (Медична опіка в УПА). – С. 83.

3. Петренко Р. За Україну, за її волю (спогади) / Роман Петренко // Літопис УПА т. 27 / Роман Петренко. –

Торонто - Львів: "Літопис УПА", 1997. – С. 173, 189.

4. Ріпецький М. Медична опіка в УПА // Літопис УПА т.23 – Торонто - Львів: "Літопис УПА", 2001. – 414 с.

5. Володимир К. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941 – 1944 рр.) / Ковальчук Володимир. – Торонто - Львів: "Літопис УПА", 2006. – 230 с.

6. Коваль Л. В. МЕДИЧНА СЛУЖБА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ / Коваль Л. В. – Львів, 2006.

7. Скорупський М. А. Туди, де бій за волю / Максим Антонович Скорупський. – Київ: Видавництво ім. О.Теліги, 1992. – 351 с.

8. Вовк О. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944-1946 // Літопис УПА т. 27 / О. Вовк, С. Конін. – Київ - Торонто: "Літопис УПА", 2006. – 1445 с.

9. Гордієнко М. З волинських і поліських рейдів УПА. — Торонто, 1959, с. 54.

Володимир МАРЧУК ***(Острог)***

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО ПОВІТУ ЗГІДНО ПЕРЕПИСУ 1921 р.

Вивчення етнічного складу населення на місцевому рівні є важливим чинником у розумінні політичних, соціально-економічних, культурних процесів сучасного суспільства. На етнічну структуру та розміщення населення повітів Волинського воєводства впливали загальнодержавні процеси тодішньої Речі Посполитої, а також локальні особливості регіону.

Українські та польські науковці, характеризуючи історичні події міжвоєнного періоду в Західній Україні, подають аналіз окремих етнічних груп населення. Проте вони не приділяли належної уваги проблемам етнічного складу населення на місцевому рівні загалом та у Любомльському повіті упродовж 1920-х рр. зокрема.

З метою ідентифікації населення Любомльського повіту використовувався поширений в історіографії мовний критерій. Такий підхід ґрунтується на традиційному для жителів цього регіону зв'язку національної ідентичності з мовною приналежністю.

Помітний внесок у вивчення етнічної та територіальної структури населення Західної Волині в міжвоєнний період здійснили В. Бардась [1], С. Кічий [2], В. Колесник [3], В. Кубійович [4], М. Кучерепа [5], В.Литвинюк [6], С. Макарчук [7], А. Свинчук [8], С. Шульга [9] та інші автори.

Метою даної статті є аналіз чисельності та розселення етнічних груп населення (українців, поляків, євреїв, німців та інших) в адміністративно-територіальних межах Любомльського повіту на 1921 р.

У період існування Другої Речі Посполитої було проведено два переписи населення – в 1921 та 1931 роках. Час проведення першого перепису був не надто зручним, оскільки кордони держави ще не були до кінця визначені, при цьому саме в цей період відбувалися масові повоєнні міграції населення головним чином з території Росії. На вибір часу проведення перепису вплинули, перш за все, потреби новоствореної держави. Крім того, постанова Сейму від 13 травня 1921 р. також визначала термін проведення наступного перепису, який мав відбутися 30 грудня 1930 р., а далі кожних 10 років. При прийнятті даного рішення було враховано побажання Міжнародного Статистичного конгресу, що відбувся у Брюсселі в 1853 р., який рекомендував проводити переписи з інтервалом в 10 років.

Тематично питання анкети перепису були доволі широкими і відображали демографічну специфіку держави, яка приступила до інтеграції суспільства в державу без даних про населення і його специфіку. Питання анкети, окрім обов'язкових демографічних (стать, дата народження, цивільний стан), містила також пункти про місце народження, етнічні риси (віровизнання, громадянство, рідна мова, національність), вміння читати і рівень освіти, сирітство дітей до 16 років та фізичні вади (глухота, німота, сліпота, брак кінцівок). Частина питань стосувалась засобів існування та матеріальному стану опитуваних (наявність в господарстві худоби, площа господарства і структура землекористування). Окремий формуляр анкети був присвячений житловим приміщенням.

Результати перепису були опубліковані в серії Статистика Польщі в 29 томах, з яких останній том побачив світ у 1932 р. крім того результати цього перепису лягли в основу іншого видання «Покажчика місцевостей Речі Посполитої» («Skorowidza miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej») в 15 томах, які побачили світ в період з 1923 по 1926 рр. Покажчик включає інформацію про усі без винятку населені пункти та їх характер, кількість житлових і нежитлових приміщень поселення, кількість жителів відповідно до статі, віровизнання і національності.

Любомльський повіт – адміністративно-територіальна одиниця, утворена розпорядженням уряду

прифронтових та етапових територій 12 грудня 1920 р. з частини Володимирського повіту Волинської губернії (гміни Бережці, Головне, Гуща, Любомль, Пульмо, Шацьк та Згорани) [11]. 19 лютого 1921 р. Любомльський повіт увійшов до складу новоствореного Волинського воєводства Другої Речі Посполитої [12, 216-217]. Центром повіту було м. Любомль.

Любомльський повіт розташовувався в північно-західній частині Волинського воєводства і межував на заході вздовж річки Західний Буг з Люблінським воєводством (Влодавський і Хелмський повіти), на півночі з Брестським повітом Поліського воєводства, на сході з Ковельським та на півдні з Володимирським повітами. Площа Любомльського повіту становила 2 399,5 км^2.

Станом на вересень 1921 р. на території Любомльського повіту розташовувалося 170 населених пунктів, в тому числі: 1 місто (Любомль); 1 містечко (Опалин); 83 села; 19 колоній; 32 хутори; 3 хутори при селах; 4 осади (з них 1 млинарська, 1 лісова); 1 залізнична станція; 2 залізничні зупинки при селах; 16 фільварків; 8 фільварків при селах. В яких мешкало 56 264 особи, в тому числі 27 704 чоловіків та 28 560 жінок [13, VIII].

Чисельність населення окремих етнічних груп у Любомльському повіті простежимо за допомогою таблиці 1.

Таблиця 1.

Етнічний та релігійний склад населення Любомльського повіту згідно з даними перепису населення 1921 р.

Все населення к-ть. / %	Етнічні групи					
	Українці / православні / греко-кат. к-ть. / %	Поляки / римо-католики к-ть. / %	Євреї / Іудеї к-ть. / %	Німці / протестанти к-ть. / %	Росіяни к-ть. / %	Інші к-ть. / %
56 264 / **100%**	35 825 **(63,689 %)** / 42 589 **(75,694%)** / 3 **(0,0053%)**	15 515 **(27,575%)** / 7 299 **(12,972%)**	4 844 **(8,609%)** / 5 604 **(9,96%)**	31 **(0,055%)**/ 769 **(1,366%)**	36 **(0,063%)**	13 (9 білорусів, 1 угорець, 1 чех, 1 циган, 1 латиш) **(0,023%)**

Джерело Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1923. – T. IX. – S. VIII.

Згідно з даних таблиці 1, чисельність представників українського та польського етносів, при врахуванні різних критеріїв суттєво відрізняється. Якщо за основу обрахунків взяти критерій рідної мови, частка українців становила 63,689%, а частка осіб, які назвали рідну мову польською – 27,575%. Застосування ж, додаткового критерію – віросповідання, зменшила частку польськомовного населення до 12,972 та збільшила частку українців до 75,69% та євреїв з 8,609% до 9,96%.

У складі повіту нараховувалося 1 місто – Любомль в якому проживало 3 328 осіб, в тому числі 1 565 чоловіків, 1 763 жінки та 1 містечко – Опалин, в якому проживало 1 226 осіб, в тому числі 603 чоловіка та 623 жінки [13, 33].

Етнічний склад міського населення відображають дані таблиці 2. Особливістю міста була його етнічна однорідність. Зокрема, більше 99% населення міста становили представники трьох основних народностей, які населяли Волинське воєводство – українці 110 осіб (3,575%), поляки –58 (1,742%) та євреї – 3 141 (94,381%). Також, перепис 1921 р. зафіксував на території м. Любомль, росіян – 10 осіб (0,3%). При вирахуванні чисельності враховувався як критерій рідної мови, так і критерій віросповідання. Що в свою чергу дало можливість більш точно охарактеризувати етнічний склад містечка (див. Табл. 2).

Таблиця 2.

Етнічний склад міського населення Любомльського повіту за переписом 1921 р.

Міста	Загальна кількість мешканців / %	Етнічні групи / віросповідання			
		Українці/ православні (%)	Поляки/ римо-католики (%)	Євреї/ Іудеї (%)	інші / %
Любомль	**3 328** / 100 %	**110** (3,305%) / **129** (3,876%)	**307** (9,224%) / **58** (1,742%)	**2 901** (87,169 %)/ **3 141** (94,381%)	Росіяни **10** / 0,3%

Джерело Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej... S. 32.

Етнічну структуру сільського населення Любомльського повіту відображає таблиця 3.

Таблиця 3.

Етнічна та релігійна структура сільського населення Любомльського повіту за переписом 1921 р.

Сільські гміни	Загальна кількість мешканців / %	Етнічні групи / віросповідання				
		Українці / православні к-ть. / %	Поляки / римо-католики к-ть. / %	Євреї / Іудеї к-ть. / %	Протестанти / інші віросповідання к-ть / %	Інші к-ть. / %
Бережці	**7 777** / 100 %	1 904 **(24,48%)** / 2 949 **(37,91%)**	5 716 **(73,49%)** / 4 549 **(58,49%)**	151 **(1,94%)** / 275 **(3,53%)**	4 євангелісти **(0,05%)**	6 (5 білорусів, 1 цигани) / **(0,07 %)**
Головне	8 207 / 100 %	7 480 **(91,14%)** / 7 952 **(96,89 %)**	651 **(7,93%)** / 72 **(0,87%)**	72 (**0,87%**) / 181 **(2,2%)**	2 (1 євангеліст, 1 баптист) / **(0,02%)**	4 (4 росіян) / **(0,04%)**
Гуща	8 907 / 100 %	4 920 **(55,23%)** / 5 701 **(64%)**	3 416 **(38,35%)** / 1 736 **(19,49 %)**	536 **(6,01%)** / 713 **(8%)**	757 **(8,49%)** євангелістів	35 (31 німці, 1 чех, 1 росіян, 1 білорус, 1 латиш) **(0,39%)**
Згорани	7 125 / 100 %	5 384 **(75,56%)** / 6 907 **(96,94%)**	1 588 **(22,28%)** / 45 **(0,63%)**	152 **(2,13%)** / 171 **(2,4%)**	2 баптисти **(0,02%)**	1 (1 росіян) / **(0,014%)**
Любомль	9 622 / 100 %	7 350 **(76,38%)** / 8 314 **(86,4%)**	1 697 **(17,63%)** / 682 **(7,08%)**	560 **(5,81%)** / 625 **(6,49%)**	1 євангеліст **(0,01%)**	15 (11 росіян, 3 білоруси, 1 угорець) / **(0,15%)**
Пульмо	4 766 / 100 %	4 066 **(85,31%)** / 4 475 **(93,89%)**	525 **(11,01%)** / 110 **(2,3%)**	175 **(3,67%)** / 178 **(3,73%)**	3 греко-католики **(0,06%)**	-
Шацьк	6 532 / 100 %	4 611 **(70,59%)** / 6 162 **(94,33%)**	1 615 **(24,72%)** / 47 **(0,71%)**	297 **(4,54%)** / 320 **(4,89%)**	3 (2 євангелісти, 1 баптист) / **(0,045%)**	9 росіян / **(0,13%)**
Всього	**52 936** / **100 %**	**35 715 (67,46%) / 42 460 (80,21%)**	**15 208 (28,72%) / 7 241 (13,67%)**	**1 943 (3,67%) / 2 463 (4,65%)**	**769 протестантів (765 євангелістів, 4 баптисти) (1,45%) / 3 греко-католики (0,005%)**	**70 (31 німець, 26 росіян, 9 білорусів, 1 угорець, 1 чех, 1 циган, 1 латиш)/ (0,132%)**

Джерело Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej...S. 32 – 35.

Етнічна структура сільського населення Любомльського повіту не відрізнялася від аналогічної в межах Волинського воєводства. У 6 сільських гмінах українці – корінні жителі регіону – домінували над іншими етнічними групами. Лише в прикордонній гміні Бережці, чисельно переважали поляки. Загальна чисельність українців у Любомльському повіті становила 42 589 осіб (75,6 %). Найбільша частка українців була зафіксована у Згоранській (96,9%), Головненській (96,8%), Шацькій (94,4%) та Пульменській (93,8%) гмінах. Найнижча чисельність українців була зафіксована у Бережецькій гміні (37,9%) та Гущанській (64%) гмінах [13, s.32-34].

Поляки перебували на другому місці в етнічній структурі Любомльського повіту, загальна їх кількість становила 7 299 (12,9%) осіб. Найбільша кількість поляків проживала у Бережецькій гміні – 4 549 осіб (58,4%) та Гущанській 1 736 осіб (19,4%) гмінах. Найменше поляків проживало в Згоранській – 45 осіб (0,63%), Шацькій – 47 осіб (0,71%) та Головненській – 72 особи (0,87%) гмінах [13, s. 32-35]. Найбільшими польськими поселеннями в повіті були Ягодин, Янківці, Кути, Римачі, Купрачі, Теребейки, Островецька Воля.

Третє місце в етнічній структурі сільського населення Любомльського повіту займали євреї. На території сільських гмін повіту проживало 2 463 особи (4,65%). Більша їх частина 1 658 осіб (67%) з них проживала у трьох гмінах – Гущанській, Любомльській та Шацькій гміні, з них 516 осіб мешкали в містечку Опалин [13, s. 33].

Отже, упродовж 1920-х рр. населення Любомльського повіту було етнічно (національно) строкатим. Питома вага етнічного складу населення різнилася у містах та селах. У єдиному місті повіту переважала єврейська етнічна група (94,38 %).

У сільській місцевості повіту більшість складали українці (75,69 %). Польська етнічна група (12,97 %) чисельно поступалася українцям. Перепис 1921 р. зафіксував на теренах повіту і представників інших національностей – чехів, росіян, німців та ін.

1. Бардась В. Німецькі колоністи на Волині у міжвоєнний період : (1921–1939 рр.) / В. Бардась, О. Карліна // Матеріали XLI наук. конф. проф.-викл. складу і студ. / ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1995. – Ч. 2. – С. 55.

2. Кічий С. І. Національний склад населення Західної України на початку 1930-х років / С. І. Кічий // Матеріали XL наук. конф. проф.-викл. складу і студ. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1994. – Ч. 2. – С. 78–80.

3. Колесник В. Народонаселення Волинського воєводства: (1921–1939 рр.) : за матеріалами переписів в сучасних українських і польських дослідженнях / В. Колесник, А. Супрунюк // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи : тези доп. і повідомл. II регіон. і VI обл. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1992. – С. 119–120.

4. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939 / В. Кубійович // Наукові праці. – Париж; Львів: Фенікс, 1996. – С. 246–265; Його ж. *Етнічні меншини в Україні // Там само. – С. 374–397.*

5. Кучерепа М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. / М. Кучерепа // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939) : матеріали міжнар. наук. конф. – Дрогобич, 2005. – С. 19–33.

6. Литвинюк В. Зміни в соціальній і національній структурі населення Волинського воєводства у міжвоєнний період : (1921–1939 рр.) / В. Литвинюк // Наук. вісн. / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1997. – № 2 : Історія. – С. 42–44.

7. Макарчук С . Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. / С. Макарчук/. – Львов: Выща школа, 1983. – 255 с.

8. Свинчук А. Національні меншини Волинського воєводства в період 1921–1939 рр. / А. Свинчук // Наук. вісн. / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – № 1 : Іст. науки. – С. 63–67.

9. Шульга С. Чеська община Волині в національній політиці польських урядів 1920–1930-х років / С. Шульга // Друга світова війна і доля народів України : матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф. – К., 2007. – С. 358–368.

10. Dziennik Urzędowy Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. – Warszawa, 1919. – № 17. – poz. 153

11. Dziennik Urzędowy Zarząd Terenów Przyfrontowych i Etapowych. – Warszawa, 1920. – № 5. – poz. 46.

12. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1921. - № 16. – poz. 93. – S. 216-217

13. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1923. – T. IX. – 84 s.

Леонід МАРЧУК *(с. Бірки)*

БІРКІВСЬКА ШКОЛА. ІСТОРИКО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ НАРИС

Згідно свідчень старожилів сільська школа вперше була відкрита в 1902 році. То був добротний дерев'яний будинок з двома класними кімнатами і квартирами для вчителів, зведений на громадській землі якраз посередині обох сіл Бірки і Ліщинець. Крите ґонтою приміщення було побудоване на кошти місцевих парафіян повітової Різдво-Пречистинської церкви. Жодних підсобних споруд або городу поблизу не було.

Школа була церковно-парафіяльною і входила в підпорядкування Святійшого Синоду. Навчання велося російською мовою і спрямовувалося в дусі відданості царю і Отечеству. Головну увагу приділяли церковному читанню та письму, вивченню напам'ять молитви Господньої, символу віри і десяти заповідей Божих. Кожен навчальний день супроводжувався співом офіційного гімну «Боже, царя храни». Здібних учнів залучали до церковного співу. Підручниками служили богослужебні книги, що були тільки у наставників. Обов'язки вчителя виконували грамотні односельчани (певний час ним був Марчук Антон Л.) та приїжджий священик. Місцевий учитель, випускник Холмської чоловічої гімназії 1911 року Марчук Василь М. дістав призначення у Биківське і Галиновільське народні училища.

Навчання розпочиналося після закінчення осінніх польових робіт і було пов'язане з церковним календарем. 14 грудня православна церква відзначала свято пророка Наума , про якого казали: «Прийшов Наум - пора братися за ум». Закінчували всю науку до початку весняної сівби. Вчитися приходили тільки бажаючі. Немало селян віддавали перевагу трудовому навчанню своїх дітей в колі сім'ї, а для дівчат будь-яка освіта вважалася зайвою. Школа була однокласною, але сам процес навчання розтягувався на 3-4 роки. Обдаровані учні продовжували своє навчання у Любомльському двокласному народному училищі.

В роки Першої світової війни більшість жителів сіл опинилися в біженцях, і школа не працювала. Українські січові стрільці, що прибули на Волинь у складі австрійської окупаційної армії, сприяли пробудженню національної самосвідомості. У Любомлі та навколишніх селах діяли школи з викладанням рідною мовою, де працювали вчителі - галичани. У кінці 1918 року разом з військом вони повернулися на батьківщину.

Наша місцевість перейшла під владу сусідньої Польщі. Спершу було не до навчання. Всі спішили подолати розруху. В голодні 1920-1921 роки в пустуючому приміщенні школи розміщувалася кухня, у якій розподілялася американська гуманітарна допомога серед нужденних. Про шкільне навчання згадали тільки після повернення додому і облаштування біженців.

Восени 1921 року школа відкрила свої двері для учнів. Але все викладання відбувалося по-польськи. Українську мову вивчали як окремий предмет (]§гукШБкі). Вчителя математики Марчука В.М. позбавили права викладати у школі і він був змушений перейти на роботу в меліорацію. Учнів навчали вчителі-поляки. Православний священик і католицький ксьондз були учителями закону Божого. Відвідування уроків, як і раніше, було справою добровільною.

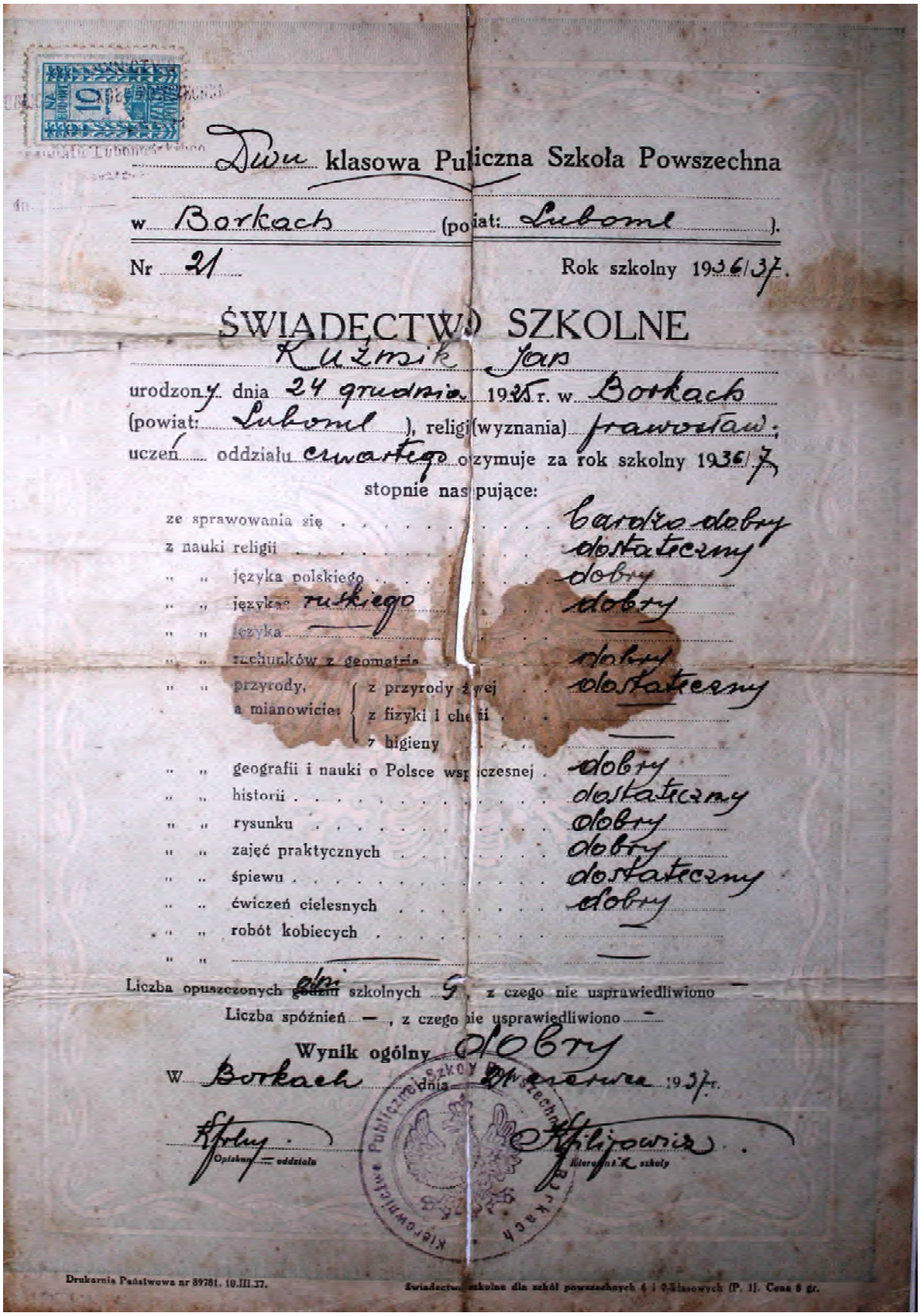
1929 року любомльські будівельники, якими керував майстер Михайло Адамович Шнур, при сприянні посла повітового сеймику Янюка Федора С. у центрі об'єднаного села Бірки спорудили нову цегляну школу. Місцева загальна (риЬІісгпаролузгесіїпа) школа була переведена в нове приміщення, а старе передали під житло польському осаднику Хмеляку (пізніше воно згоріло під час воєнних дій).

Навчання у школі стало обов'язковим. Учні мусили пройти перші чотири класи і далі відвідувати уроки аж до досягнення 14 річного віку. За ухилення від занять сплачували штраф, проте невстигаючих учнів зі школи виключали. До Бірківської школи ходили не тільки місцеві хлопці і дівчата, але й учні кусниського хутора Кобилля (Склянчук Іван П.).

Крім мов у школі вчили лічбу і геометрію, природу, географію, історію, малювання, співи і фізичні вправи. Поблизу оброблялася навчальна земельна ділянка. При школі була бібліотека, працювали гуртки. Підручники, зошити і навчальні приладдя учням купували батьки у склепах. Діти відзначали релігійні свята, ставили концерти до днів державних свят, проводили вечори і екскурсії (wycieczki). У школі проводилися сходи селян.

Учням прищеплювали повагу до нової Ойчизни: - Kto ty jestes? — Polak brawy. - Jaki znak twôj ? - Orzeî biafy.

Їх змушували виконувати державний гімн «Jeszcze Polska nie zginiela». Скрізь панував зразковий

Dwu klasowa Publiczna Szkoła Powszechna

w Borkach (powiat: Luboml).

Nr 21 Rok szkolny 1936/37.

ŚWIADECTWO SZKOLNE

Kuźmik Jan

urodzony dnia 24 grudnia 1925 r. w Borkach

(powiat: Luboml), religi(wyznania) prawosław;

uczeń oddziału czwartego otrzymuje za rok szkolny 1936/37

stopnie następujące:

ze sprawowania się		bardzo dobry
z nauki religii		dostateczny
„ „ języka polskiego		dobry
„ „ języka ruskiego		dobry
„ „ języka		—
„ „ rachunków z geometrią		dobry
„ „ przyrody, a mianowicie:	z przyrody żywej	dostateczny
	z fizyki i chemii	—
	z higieny	—
„ „ geografii i nauki o Polsce współczesnej		dobry
„ „ historii		dostateczny
„ „ rysunku		dobry
„ „ zajęć praktycznych		dobry
„ „ śpiewu		dostateczny
„ „ ćwiczeń cielesnych		dobry
„ „ robót kobiecych		—
„ „ —		—

Liczba opuszczonych godzin szkolnych 5, z czego nie usprawiedliwiono —

Liczba spóźnień —, z czego nie usprawiedliwiono —

Wynik ogólny dobry

W Borkach dnia 31 sierpnia 1937 r.

Kfoly
Opiekun oddziału

Kierownik szkoły

Drukarnia Państwowa nr 89781. 10.III.37. Świadectwo szkolne dla szkół powszechnych 6 i 8-klasowych (P. 1). Cena 6 gr.

Шкільне свідоцтво учня школи с. Бірки. Польща. 1937 р.

Школа в с. Бірки. Сучасний вигляд.

порядок і сувора дисципліна. На перерву виганяли з класу, а на дверях вартував черговий учень. Першим у клас заходив учитель. За провини чи по доносу чергової учениці винних ставили у куток на коліна, їх били лінійкою по руці («Daway lewu lapç!»), іноді ставлячи її на ребро. Ледачих учнів сажали на ослячі лави. Оцінку за поведінку виставляли у свідоцтво (sprawowanie).

Тривалий час вчителями працювали Кішкувна Ольга (вона ж Кішка) і Каліщакова Ядвіга (Каліщак). Проживали вони у школі на другому поверсі. Служанкою біля них і техпрацівницею була Склянчук Хотина П. із Кусниш. За них сільська молодь добилася відкриття вечірньої школи з викладанням рідною мовою і влаштовувала вистави.

В 1937 році Ольгу Кішкувну перевели на роботу в Стару Гуту. Останні при Польщі два роки у Біркахвчителькувало подружжя Анастасії і Казимира Філіповичів. Вчитель як офіцер запасу (porucznik) організував у школі навчання допризивної молоді - хлопців і дівчат для служби жовнірами і медсестрами у війську. Ставлення їх до учнів було вкрай деспотичним. Навчання української мови практично припинилося й ці уроки відверто замінювали іншими.

У вересні 1939 року Німеччина розв'язала війну проти Польщі й захопила її. В свою чергу на землі Західної України прийшла Червона Армія.

Була встановлена радянська влада. Наш край в складі України увійшов до СРСР. Відбувалися докорінні революційні зміни , що торкнулись і освіти.

Шкільний навчальний рік 1939 року почався із запізненням (у жовтні).Стався перехід на українську мову навчання, гаряче сприйнятий батьками й учнями. Як наслідок відвідування учнями школи досягло 90%, а успішність - 85%. Відмінниками навчання стали учні III Куць Євдокія П., Марчук Надія А., Волощук Надія Л., а в IV класі - Черпак Микола П.. Бірківська початкова школа уклала договір про соціалістичне змагання із Запільською. В Радянському Союзі ще в 1934 році була запроваджена загальна початкова, а в 1937 році - семирічна освіта. За парти сіли учнівська молодь та їхні батьки. Розгорталася кампанія по ліквідації неписьменності (лікнеп). Уроки закону Божого були заборонені, проводилася масова атеїстична пропаганда («Без попа і бога нам вірна дорога»). Будь-які заходи супроводжувалися співом «Інтернаціоналу».

У школі продовжували працювати попередні вчителі польських часів О.Кішка, Я.Каліщак, В.Костецька, а завідувачем був Г.З.Адамський. Одночасно на спецкурсах з числа обдарованої молоді готувалися місцеві педагогічні кадри (Марчук Ілля М., Янюк Ольга П., Янюк Євдокія Т., Ярощук Микола І.). З односельчан до викладання в школі були залучені Марчук Степан О. і Корінчук Клим Т. Діяли драматичний, фізкультурний гуртки ітп.

У Бірках зразу були відсутні культосвітні заклади, тож вибори, сходи селян та інші заходи проводилися у приміщенні школи. Тут працювала і сільська хата-читальня. Радянська влада була короткочасною і протрималася неповних два роки.

Внаслідок віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз село на довгі три роки попало під чергову іноземну окупацію. Спочатку завойовники з тактичних міркувань загравали з національно свідомими колами. Вони дозволили відкрити у селі українську школу і проводити у селі патріотичні заходи. Панувало загальне піднесення.

Пам'ятною для всіх була осінь 1941 року. В центрі села відбувалося відкриття кургану імені Є.Коновальця. В урочистостях взяли участь і школярі разом з учителькою Ольгою Петрівною Янюк. За участю ведучої учениці IV класу Лонюк Євгенії О. і читців Лонюка Олександра М. та Веремчук Катерини А. була озвучена сценка такого змісту:

- Хто ти, хлопчику малий?
- Українець молодий,
Український я юнак,
Тризуб це святий мій знак.
Я є сокіл бистрозор,
Жовто-синій в нас прапор.
Нам поможе серед бур
Господь Бог і лицар Юрій.
- Хто ти, дівчинко маленька?
- Українка молоденька!
- А який твій знак рідний?
- Славний тризуб золотий,
Жовті ниви, сині гори,
Жовто-сині в нас прапори.
Вже нам будуть помагати
Господь Бог і Божа Мати.

Для тих часів було характерне добре відвідування школи і старанне навчання учнів. Все це відбувалося в умовах користування застарілим обладнанням і катастрофічного браку підручників, у зв'язку з чим довелося використовувати довоєнні радянські видання. В роки окупації вчителями працювали ветерани-педагоги Кал ішак Я., Філіпович А. та молоді односельчанки Янюк О.П. і Янюк Є.Т. У селі діяв філіал «Просвіти», керований Марчуком І.А.

З наближенням фронту в 1943 році школа була закрита, а учні розпущені по домівках. У селі розмістили німецькі військові підкріплення. Солдатів оселили по сільських хатах, а сам комендант гарнізону вибрав для себе другий поверх сільської школи. Місцеві жителі поневірялися в навколишніх селах. Про навчання учнів на деякий час довелося забути.

20 липня 1944 року село було звільнене радянськими військами, а лінія фронту перемістилася на Захід. Війна продовжувалася до травня 1945 року. Населення жило за законами воєнного часу («Все для фронту, все для перемоги!») і про власний добробут не думало.

1 вересня 1944 року традиційно розпочався новий навчальний рік. За парти сіли не тільки діти шкільного віку, але й переростки. Класи були переповнені. До 1948 року Бірківську початкову школу відвідували учні- хуторяни із Кусниц. То були Камінчук Олександр, Сулік Олексій, Костюк Ольга, Сацюк Василина, Ющук Ніна, Склянчук Надія та інші.

Педагогічний колектив був сформований із вчителів зі Східної України, молодих дівчат, які за скороченою програмою здобули освіту і прибули до села. Започаткували оранку педагогічної ниви на селі виходці з далекої Харківщини Дятлова Дарія Олексіївна і Барсукова Євдокія Матвіївна. Процес навчання поєднувався із суспільно-корисною роботою, молоді комсомолки були активістками всіх культурних начинань. Протягом 1946-1950 рр. у школі працювало подружжя Фесенків - Анатолія Гавриловича і Варвари Дмитрівни, а після них із Скиб перебралася Сачук Марія Іванівна. Це дозволило перейти на однокомплектний спосіб навчання.

Умови навчання були вкрай несприятливими. В школі не було ніякої наочності. Діти не мали підручників, зошитів. Писали на папері з-під паперових мішків. У першому класі на 31 учня припадало по одному букварю на парту. Тільки в 1948 році була заведена книга обліку учнів і почали видавати друковані табелі успішності. Випускники школи здавали усний екзамен з російської мови, українську мову письмово й усно та арифметику. За браком приміщення сільська бібліотека спершу працювала при школі (Ярощук Ганна І.).

Тяжкий післявоєнний час поступово відходив. Налагоджувалося і шкільне життя. Навчання поєднувалося з працею. Учні обробляли пришкільну ділянку, подавали посильну допомогу місцевому колгоспу, збирали макулатуру і попіл (тут найбільше відзначилися Кузьмик Федір А. і Марчук Леонід С.).

Школа приділяла значну увагу комуністичному вихованню («Партія - розум, честь і совість нашої епохи»). Була налагоджена робота жовтенятських зірочок. З відкриттям у 1948 році сільського клубу і бібліотеки відзначення урочистих подій було перенесене туди. Жоден концерт у сільському клубі не відбувався без участі школярів. Кращих учнів нагороджували похвальними грамотами і цінними подарунками. Школа клопоталася про матеріальну допомогу дітям-сиротам та вихідцям з бідних сімей.

Протягом 1961-1976 років у школі працював досвідчений педагог Сущик Лук'ян С. Справжніми

подвижниками на педагогічній ниві села виявилися її ветерани: Салуха Є.М., що пропрацювала на одному місці 32 роки, і Сачук М.І. - 26 років. Для кращої підготовки учнями домашніх завдань в : 1965 році при школі була відкрита група продовженого дня (Власюк Анастасія І.)

У застійні часи, як і раніше панівною залишалася комуністична ідеологія. Доктрина пролетарського інтернаціоналізму вимагала орієнтуватися на кубинців, в'єтнамців, негрів і насамперед - на росіян.

Широка страна моя родная,
Много в ней лесов, полей и рек.
Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек.

Національна самосвідомість принижувалася, а сфера використання української мови невпинно звужувалася. Місцева освіта ставала обтяжливою і зайвою.

1976 року старанням тодішнього секретаря парторганізації радгоспу «Любомльський» Куця Д.С. школа втретє - на цей раз у мирний час – була закрита. Символічно, що це сталося в рік запровадження загальної середньої освіти.

Приміщення школи передали під квартири працівникам освіти Лойку І.М., Гуліді Н.С. і робітнику радгоспу Ющуку С.С. Булу ліквідована і сільська Рада. На цілих одинадцять років стало не чути шкільного дзвоника, і замовкли дитячі голоси в центрі села. Дітей, починаючи з 7 річного віку, на навчання стали довозити в школи районного центру, де для сільських дітей участь у гуртковій роботі та позакласних заходах ставали проблематичними. Замість турботи про майбутнє села місцевий радгосп підключився до будівництва типової 3-ої школи міста Любомль. Для проведення масових заходів партійна організація і місцеві культпрацівники мусили залучати піонерів і школярів сусідньої Скибської восьмирічної школи. До них же дирекція радгоспу зверталася за допомогою у проведенні термінових сільськогосподарських робіт.

Горбачовська перебудова і відновлення незалежної Української держави дозволили повернутися обличчям до шкільних справ на селі. Зважаючи на звернення батьків керівництво Любомльського району 1987 року відновило роботу Бірківської початкової школи у складі трьох класів. Її директором призначили Кухтей Анастасію Х., а вчителями - Ющук Галину В. і Чемко Тетяну В. Було налагоджено харчування учнів у шкільній їдальні. Місцева будівельна бригада (виконроб Влащук М.І. і бригадир Хмелюк В.І.) розгорнула добудову застарілого приміщення школи згідно сучасних вимог.

Розширення корисної площі, поповнення навчально-виробничої бази школи дозволило в 1992 році реорганізувати її у дев'ятирічну. Число вчителів досягло 11 осіб, учнівський контингент зріс до 124. Директорм новоствореної неповносередньої школи став Дзенік Іван Ф. Від 2001 року школу стали відвідувати учні-шестилітки. Дивною своєрідністю навчального процесу в Україні була тривала відсутність IV класу. Третьокласники автоматично переходили у V клас. Ця обставина вносила певну дисгармонію в справу освіти.

Від 2005 року школу очолює Заяць Валентина В. Колектив освітян складається з 12 вчителів, а кількість учнів скоротилася до 65. Наповнюваність класів мінімальна, III клас відсутній. Нині школа розв'язує завдання оптимізації навчально-виховного процесу в умовах реформи освіти. Відбувається перехід на 12 річну освіту, існування IV класу узаконене.

Існування українських інститутів державної влади дозволило по-новому підійти до виховного процесу. Пріоритетними стали справжні національні цінності. Школа розробила продуману систему заходів для виховання підростаючого покоління в дусі національного патріотизму. Працює дитяча організація «Юність» під девізом «Вперед завжди! Назад - ніколи». Нам долать нові вершини, Ми - майбутнє України. Треба добре нам навчатись. Тож чому не порадіти? Ми ростем неначе квіти. В колі, в дружній цій родині Ми - майбутнє України.

У школі вшановують захисників Вітчизни, випускників школи різних поколінь, любовно плекають «промінчиків надії» та кращих спортсменів. Приміщення потопає у квітах, обладнується етнографічний куточок, учні доглядають за акваріумом.

В умовах незадовільного державного фінансування школа зуміла побудувати нову котельню, обладнати спортивний майданчик. На черзі стоїть спорудження географічного майданчика. Наполегливо поповнюється навчально-виробнича база. Фонд шкільної бібліотеки зріс з 542 у 1994 до 2149 примірників у 2009 році, учні мають пільги на безплатне користування підручниками і навчальним приладдям. Значна увага приділяється запровадженню інформаційної технології. Зокрема, восьмикласники під керівництвом вчителя фізики Марганця Володимира І. факультативно освоюють комп'ютерну азбуку.

Сьогодні директором школи є Голуб Ольга Андріївна – мудрий керівник, педагог, високопрофесійний

організатор навчального процесу.

Школа зуміла залучити батьків до поточного ремонту приміщення, естетичного оформлення класів та учнівських куточків. Незважаючи на кризові явища в Україні, завдяки тісним зв'язкам з учнівським колективом і батьківським активом, освітяни впевнено дивляться у своє майбутнє.

Микола МИХАЛЕВИЧ ***(с. Кортеліси)***

ПОЧАТОК ПАРТИЗАНСЬКОЇ ВІЙНИ НА РАТНІВЩИНІ

28 червня 1941 року містечко Ратне, а також більшість інших населених пунктів району, зокрема, Видраниця, Гірники,Кортеліси, Самари були зайняті німецькими військами. Великих боїв у нашій місцевості не було, тому що обидві сторони вважали територію Полісся несприятливою для ведення бойових дій. Але трохи пізніше саме поліський край перетворюється на один з головних районів партизанської боротьби. Нині виповнюється 75 років від початку тих героїчних і водночас трагічних подій.

Окупаційний режим

Відразу ж після захоплення району німці почали встановлювати свою владу. По селах було обрано або призначено старост, які разом із поліцейськими повинні були забезпечувати виконання розпоряджень окупаційної влади та поставки продуктів для німецької армії. Багато цікавих фактів про діяльність окупаційних органів влади розповів під час допитів слідчими КДБ у 1958-1959рр. колишній поліцейський із села Річиця Кошелюк Андрій Якович.За його свідченням зразу після окупації Ратнівського району вчитель із села Якушів Данилевич і колишній житель цього ж села Феодосій Миронюк поїхали в м. Ковель до німецької окупаційної влади і приїхали звідти з призначеннями: Данилевич на посаді коменданта районної поліції, а Миронюк на посаді голови районної управи. [1;Т.1; с.86] За іншими свідченнями Данилевич перед війною працював на посаді директора середньої школи в Ратне. Данилевич і Миронюк вже в липні 1941р. створили районну поліцію і районну управу. Адміністративні межі Ратнівського району в той час значно відрізнялися від теперішніх.Був ще Заболотівський район, а Замшани і, ймовірно,Велимче з прилеглими селами входили до складу Седлищанського району. Водночас такі села Камінь-Каширщини, як Видричі, Бузаки, Черче, Хотешово були в складі Ратнівського району. Ратнівський район підпорядковувався Ковельському гебітскомісаріату.

В архівно-слідчій справі Миронюка Феодосія Гнатовича – 1891р.н., уродженця і жителя села Якушів Ратнівського району, українця, куркуля, одруженого, засудженого по статті 54-1а і54-11 Кримінального кодексу УРСР записано, що він був заарештований 2 червня 1944р. і вже 11червня цього року засуджений Військовим трибуналом 70-ї армії до 10 років виправно-трудових робіт за те, що з серпня 1941р. до жовтня 1942р. служив головою рай управи Ратнівського району. «Знаходячись на службі в німців укомплектував штат райуправи, через сільських старост здійснював повний облік сільського господарства і населення в районі, проводив наради старост, по його вказівці було здано селянами для німців 60 тисяч пудів зерна, 200 голів великої рогатої худоби, до 3500 овець, до 1000 свиней, більше 200 коней, а також багато інших сільськогосподарських продуктів. По його вказівці було відправлено до 1000 чоловік на каторжні роботи в Німеччину». [1;Т.2; с.133-134]

В історичній літературі є дані про те, що окупанти примушували селян здавати по 90 кг зерна з гектара орної землі, по 100 яєць і чотири кілограми курячого м'яса з двору. Якщо якась сім'я не виконувала поставок продуктів, то могли забрати корову. Під час слідства Миронюк визнав себе винним і на допиті 17 червня розповів, що за завданням гебітскомісара наприкінці 1941року райуправа провела облік населення із зазначенням національності і партійності. За проведеним обліком євреїв у містечку Ратне налічувалося 2200 чоловік і майже всі вони були розстріляні німцями та поліцією біля села Прохід. Головне завдання окупаційної влади полягало у виконанні поставок продуктів, вивезенні лісу на залізничні станції, а, починаючи із літа 1942 року, додалась відправка молоді на роботу в Німеччину та винищення євреїв.

Створення допоміжної поліції

Важливу роль у зміцненні окупаційної влади відігравали підрозділи допоміжної поліції. В літературі її часто називають українською допоміжною поліцією, але насправді її формували не за національним принципом. В поліцію вступали переважно люди, які були незадоволені радянською владою або просто шукали матеріальну вигоду. Ось як про свою службу в допоміжній поліції розповідав Кошелюк А.Я.: «В березні 1942 року на пропозицію коменданта сільської поліції Кобця Івана Карповича і старости сіль

управи Самарчука Никифора Івановича я поступив на службу в сільську поліцію села Річиця, в якій служив кілька місяців, приблизно до середини літа 1942 року, рядовим поліцейським. Я мав на озброєнні російську десятизарядну гвинтівку СВТ, на околишку фуражки носив жовту стрічку, одягнутий був у своє цивільне обмундирування. За вказаний період моєї служби в поліції я разом з іншими поліцейськими ніс патрульну службу по селу, стояв на посту біля приміщення поліції, а також надавав допомогу місцевим німецьким властям у відправці радянських громадян на каторжні роботи в Німеччину… Щомісячно отримував 900 крб., які випускалися німецькими окупаційними властями на окупованій території України…

Влітку 1942 року в с. Кортеліси радянські партизани напали на сільську поліцію, розгромили приміщення поліції і захопили зброю. Через деякий час в містечку Ратне партизани вбили двох німців і розгромили приміщення поліції, а також деякі німецькі установи. У зв'язку з цими обставинами німецька влада ліквідувала дільничі сільські поліції і організувала одну районну поліцію в містечку Ратне. Залишено було на деякий час одну тільки дільничну сільську поліцію в селі Хотешово, однак, і остання, у зв'язку з нападом на неї партизанів, також була переведена в районну поліцію. Коли сільська поліція с. Річиці була повністю влита влітку 1942 року в районну поліцію, я став служити рядовим поліцейським ратнівської поліції». [1;Т.1; с.17-24]

Житель Кортеліс, Корнелюк Яким Харитонович, який вступив у поліцію восени 1942 року, вже після знищення села, розповів, що він « отримував на посаді рядового поліцейського щомісячно 200-250 карбованців. Обмундирування я в той час ніякого не отримував, а ходив у своєму цивільному одязі і носив нарукавну жовту або білу пов'язку…Як німецький поліцай був озброєний гвинтівкою».[1;Т.5; с.61]Одруженим поліцейським зарплату платили значно вищу, ніж холостякам, а їхні сім'ї були звільнені від податків. А взагалі, як бачимо, німецька влада витрачала на поліцейських мінімальні кошти, оскільки одяг у них був власний, а зброя - трофейна радянська. Якась серйозна спеціальна підготовка з ними також не проводилася.

Кортеліси на початку німецької окупації

Кортеліська сільська рада і парафія перед війною налічували близько шести тисяч жителів, які проживали переважно на хуторах. У ті часи до Кортеліс належала територія нинішніх Млинівської та Височненської сільських рад. Через свою віддаленість від міст та доброту місцевих жителів село стає прихистком для бійців і командирів Червоної армії. Це були переважно захисники Брестської фортеці та втікачі з таборів для військовополонених. Ще однією особливістю Кортеліс було те, що тут владу фактично зберегли у своїх руках місцеві комуністи. Старостою люди вибрали Андріяна Поліводу, який займав цю посаду ще при Польщі. Він дружив з комуністами та всіляко їм допомагав. Як згадував Андрій Миронович Ліхван, секретар комсомольської організації с. Кортеліси та один із керівників підпільної організації, а після визволення - командир винищувальної групи та голова Кортеліської сільської ради: «Староста Андріян Полівода був нашою людиною. Він завжди нас своєчасно попереджував про облави. А коли почалася партизанська боротьба, то всім партизанам було суворо наказано, щоб старосту не чіпали. Він безперешкодно їздив по хуторах, збирав продукти для німців і звозив їх в Ратне, заодно виконуючи наші доручення. Його обози з продовольством ніколи не чіпали. Андріян Полівода допомагав нам до приходу наших військ, але потім злякався, що його будуть переслідувати за співпрацю з німцями і втік в Америку. А йому з Києва прийшла «Медаль партизана». Староста також видавав довідки військовополоненим втікачам, що вони зайняті якоюсь роботою в селі. З цими довідками вони реєструвалися в Ратне на біржі праці і в поліцейській дільниці. Таким чином вони могли проживати в селі цілком легально».[3]

Комендантом кортеліської поліції німці призначили сина дяка Миколу Зенюка, який до війни працював вчителем та був секретарем комсомольської організації в Сільцях Кортеліських. Зенюк боявся місцевих комуністів, а з Яковом Карпуком, який був одним із керівників підпільної організації, були щирими друзями. Як згадує житель КортелісЯкушик Петро Трохимович Зенюк навіть врятував від розстрілу батьків Карпука вже після початку партизанської боротьби. В поліцейській дільниці служило 12 поліцейських, п'ять місцевих і сім чужих.

Створення комуністичного підпілля

Кортеліські комуністи і комсомольці, які мали досвід підпільної діяльності ще при Польщі, горіли бажанням розпочати боротьбу проти німецьких окупантів. Самі ж окупанти їм у цьому допомогли. До війни головою сільпо в Кортелісах був старий комуніст Артем Прокопчук. При німцях його хотіли відновити на цій посаді, але він відмовився. Після цього, у вересні 1941 року, Андріян Полівода став умовляти іншого активіста, Андрія Ліхвана, зайняти цю посаду. Той погодився. Як згадував Андрій Миронович: «Товариші схвалили моє рішення. Став їздити на станцію Заболоття за сіллю, солі там було багато тон. Ми їздили по селах, заготовляли продукти, обмінювали сіль на кури та яйця. При таких поїздках було

просто тримати зв'язок з потрібними людьми». Зв'язки з підпільниками в інших населених пунктах налагоджував також ще один комуніст – Яків Сидорук, який займався «спекуляцією». Він отримував від Ліхвана німецькі товари та тютюн, сигарети і сірники, які залишились ще від радянського магазина. «У Сидорука був дозвіл на торгівлю від старости Андріяна Поліводи. Крім того Андріян влаштував йому документи від районного бургомістра. Сидорук майже весь час був у роз'їздах. Він був членом партії, гострим на язик, хорошим дипломатом». [3]

Борис Михайловський

Підпільна робота в Кортелісах значно активізувалася після прибуття в село військового інженера, захисника Брестської фортеці Бориса Миколайовича Михайловського. За свідченням Юхимки Дем'янюк він спочатку жив у самотньої жінки Хомік Параски. Але, щоб не було пліток, він незабаром перейшов жити до Дем'янюка Григорія. Як згадує А. М. Ліхван, Михайловький розповідав, що перед війною служив у Бресті, любив ходити в театри, кіно, а щоб на гулянки – ні. Під час боїв за Брестську фортецю потрапив у полон і був відправлений в концтабір біля польського міста Бяла Подляска. Звідти він втік з великою групою військовополонених завдяки допомозі польських підпільників. Говорив, що він родом з Кавказу, у нього є дружина і двоє дітей. Він гарно виступав: спокійно, не кваплячись. Добре говорив на українській. Випити він був не дуже. Вип'є дві рюмки і крапка. На вік йому було років тридцять – тридцять два. Для сторонніх осіб Михайловський нічим не відрізнявся від інших військовополонених. Як і всі інші військовополонені він був зареєстрований в Ратне на біржі праці і в поліцейській дільниці. Для реєстрації потрібна була довідка з місця проживання і про те, що людина зайнята якоюсь роботою. На одній стороні довідки було написано на німецькій, а на іншій на українській… Борис Миколайович працював столяром, робив віконні коробки, рами. Один час виконував столярні роботи і в поліцейському гарнізоні. Всі поліцаї його добре знали. Під час перебування Михайловського в Кортелісах ми старались не піддавати його зайвому ризику і нічим не виявляти його зв'язків з нами: комуністами і комсомольцями. Зв'язок з ним підтримувався через підлітків, які передавали йому наші записки.[3]

Було вирішено, що для правильної організації підпільної роботи, потрібно знати становище на фронтах. Підпільники дізнались, що радіоприймач є у колишнього директора кортеліської школи – поляка Моліка. Увечері до нього прийшов Яків Сидорук і попросив радіоприймач. Молік сказав, що він йому всеодно не потрібний і віддав Сидоруку і приймач і батарейки до нього. Сидорук переніс приймач у хлів Якова Карпука, Михайловський налаштував його і так кортеліські підпільники стали слухати Москву. Тепер вони знали і про становище на фронтах, і про виступи Сталіна та Молотова.

Згуртування військовополонених

Восени 1941 року в Кортелісах і навколишніх хуторах, за свідченням місцевих жителів, проживало приблизно 150 – 170 військовополонених. Андрій Ліхван у своїх спогадах називає цифру 75 чоловік. Він також згадує, що підпільники вирішили з'ясувати які в них інтереси, хто чим живе і познайомити їх між собою, щоб у майбутньому приєднати до збройної боротьби. Так було виявлено групу офіцерів Червоної армії, яка пізніше стала керівним ядром партизанського загону. Це були лейтенанти: Ванька-свердловський, пізніше командир роти, Яшка-білорус теж командир роти, Мішка-узбек, в загоні він був ординарцем Михайловського, та інші. Військовополонені жили не тільки в Кортелісах, а й в сусідніх селах. В Борисовці, наприклад, проживало близько 20-ти чоловік. Ними керував лейтенант Васька-казах. Ще в грудні 1941 року на зборах у хаті Якова Карпука було вирішено обрати командиром підпільної групи Бориса Михайловського. Розпочинати активні бойові дії планували весною, коли настане тепло. Для цього на місцях боїв шукали і ховали зброю.

Сутичка з поліцаями

В грудні 1941 року, в розпал холодів, четверо підпільників – Михайловський, Карпук, Ванька-свердловський і Ліхван поїхали на зв'язок в село Луково, за Мокранами, до Дмитра на кличку «Сопатюк». Це був підпільник, який працював за завданням організації в поліції. Він з товаришами організував групу,чисельністю близько 20-ти чоловік та роздобув велику кількість зброї. Згадує Андрій Ліхван: «В цей час поліцаї шукали по селах самогон. Ми їхали в сторону Мокран, а поліцаї нам на зустріч. Їх було шестеро, вони були всі п'яні. Зупинили нас: «Ваші документи! Повертайте назад!» До села було далеко і кругом був ліс. У Карпука був наган, у інших пістолети. Ванька, Михайловський і я полізли в кишеню нібито за документами. Карпук так і залишився сидіти на возу. Ми вихопили пістолети і вбили по два поліцаї. Забрали їх зброю і патрони й поїхали далі. Об'їхали Мокрани – там стояв гарнізон, і до Дмитра. Розказали, що вбили поліцаїв. З тих пір до Дмитра став їздити тільки один Сидорук – у нього одного були документи з дозволом на «спекуляцію» в інших селах. Вирішили з тих пір не збиратися в кучу, щоб не було ніяких підозр. А коли треба було поговорити то ходили на вечорниці… Збирались також в церкві, під

час богослужіння. Тим більше, що військовополонені повинні були, в наказному порядку, ходити до церкви».[3]

Диверсія на складі в Заболотті

В цей же час зв'язкові з села Тур розвідали, що на станції Заболоття є великий німецький склад в якому зберігається трофейне озброєння, в тому числі снаряди. На цей же склад звозились також і продукти із навколишніх районів для відправки їх по залізній дорозі на фронт і в Німеччину. Було вирішено цей склад підірвати. На станцію Заболоття поїхали двома підводами 8 чоловік. Із місцевих були Карпук, Сидорук і Ліхван. У підпільників були великі протитанкові гранати і пляшки з горючою сумішшю. До складу під'їхали вночі. Вартові спали в караульному приміщенні. Небезпеки ніхто не очікував, тому що до цього ніяких диверсій у цій місцевості не було. Підпільники відірвали дошки в загорожі, заклали вибуховий заряд, підпалили детонуючий шнур, сіли в сани і поїхали назад. Коли вже проїхали близько кілометра, почули вибух і побачили пожежу, яка розгорялася. Потім на станції Заболоття німці арештували багато невинних людей і майже всіх розстріляли. Одних євреїв вони вбили біля 100 чоловік. Тому було вирішено ніяких диверсій більше не проводити до переходу партизанського загону в ліс.

Хома Коновальчук

В січні 1942 року кортеліські підпільна організація поповнилася ще одним цінним членом. Це був Хома Коновальчук, комсомолець із Кобринського району, який жив у Самарах під виглядом військовополоненого. Комендант кортеліської поліції Зенюк забрав його до себе, щоб він допомагав по господарству. Хома Арсентійович писав у своїх спогадах: «Коли приїхали в Кортеліси, комендант представив мене своїм батькам і дружині: «Ось привіз вам помічника».Господарі були дуже добродушні, називали мене синком і запросили вечеряти. Сів я за стіл, давно я не їв таких продуктів, а сам думаю – почекайте чорти я вам напрацюю. Тільки я дуже жалів, що не зміг забрати свій пістолет».[4] Незабаром із Хомою зв'язалися кортеліські підпільники і Михайловський доручив йому увійти в довіру до коменданта та його сестри Євгенії, яка працювала в ратнівському гестапо перекладачем. Зв'язок із підпільниками Коновальчук підтримував через братів Прокопчуків, які були сусідами коменданта. Він дізнавався хто приїде з району, або кого німці збираються арештувати.

Із сестрою коменданта познайомились, коли в нього були хрестини. Він розповів Жені, що Коновальчук військовополонений і є його робітником. Але сестрі хлопець одразу сподобався і вона сказала брату: «Дурний ти, нікому не кажи, що він військовополонений, а представляй, як двоюрідного брата». Згадує Хома Коновальчук: «Закінчивши обряд хрестин, піп дозволив гостям сісти за стіл. Я, було, взявся подавати на стіл їжу, але Женя підійшла до мене і сказала, щоб я сів за стіл. Вона посадила мене біля себе. По праву руку від мене сиділи гестапівці. Я був у дуже складному становищі, сидіти серед ворогів, катів, зрадників і посміхатися, це було для мене жорстоким катуванням… Женя приділяла мені велику увагу, вона не дивилася навіть на гестапівців. Як я потім зрозумів, Женя закохалась в мене, і ця любов зіграла велику роль у порятунку людей від відправки в Німеччину».[4] Хрестини закінчились, всі пороз'їжджалися по домах. Від'їзджаючи, Женя пообіцяла мені відвідувати Кортеліси, як буде вільний час. Зайшовши до сусідів за тютюном я розказав Прокопчуку Артему, як все було. Він дуже зрадів і сказав: «Молодець Хомка, тепер пташка у наших руках. Тепер через неї ми зможемо багато дізнатись про гестапо». Так завдяки цій влюбчивій дівчині кортеліські підпільники стали отримувати таємну інформацію з району. Вона сама кілька разів телефонувала Хомі, щоб попередити про облави, які німці влаштовували в Кортелісах.

На початку березня, комендант Зенюк зі своїми підлеглими від'їжджав в Ратне на навчання. Він покликав Коновальчука і повідомив: «Ось що, Хомка, поставлю я тобі таке завдання: залишаю на тебе гарнізон, боєприпаси і зброю. Дивись, щоб все було в порядку». Коновальчук негайно зустрівся з Михайловським і став переконувати його забрати всю зброю, боєприпаси, медикаменти і йти в ліс. У відповідь Михайловський сказав: «Те, що там знаходиться нікуди від нас не дінеться, все це буде нашим, а втрачати таке місце, що ми завжди знаємо, що хоче робити комендант, не можна».Пізніше в партизанському загоні Коновальчук був призначений командиром розвідки.

Микола Воронович

На початку березня 1942 року в Кортелісах з'явився Микола Воронович, підполковник медичної служби, на початку війни командир медсанбату 22-ї танкової дивізії, яка була розташована в Бресті. Вже в перший день війни він потрапив у полон разом з важкопораненими, які знаходились у медсанбаті. У таборі для військовополонених в Бєла-Подляска німці призначили його відповідальним за медичну допомогу. Але потім, за підготовку втечі, жорстоко побили і позбавили можливості надавати допомогу пораненим. В лютому 1942 року йому вдалося втекти з полону з великою групою військових. Так він

опинився на хуторі Хомут у Якова Карпука, де жив нелегально в хліві, тобто в поліції він не реєструвався. Воронович дуже активно включився в роботу по створенню партизанського загону. Пізніше він був обраний заступником Михайловського, а фактично, ще й виконував обов'язки начальника штабу.

Перша спроба арешту

Хоча підпільники діяли дуже обережно і про основні справи групи знало лише керівне ядро, у квітні 1942 року поліцейські дізналися про існування організації. Зрадником виявився Михайло Дем'янюк на прізвисько «Кухтин», член комсомолу ще з 1937 року. Спочатку поліцаї заарештували КарпукаЯкова, знайшли в нього наган, а його самого забрали в постерунок. Потім вони несподівано напали на Ліхвана Андрія, зв'язали йому руки, обшукали, але зброї не знайшли. Як згадує Ліхван, в поліцейській дільниці їх хотіли побити, але комендант Микола Зенюк наказав не чіпати і наручники не надягати. Комендант хотів, щоб Ліхван віддав йому бінокль, подарований одним офіцером, але той відмовлявся. Поліцаї зателефонували в район Данилевичу і хотіли Ліхвана з Карпуком відвезти в Ратне. Але Михайловський і Воронович вже розробили план, як зробити, щоб їх соратників відпустили. Вони роздали кілька обрізів і автоматів, які можна було засунути під верхній одяг.

У неділю вранці під виглядом, що йдуть в церкву, група озброєних людей зібралась біля постерунку і вимагала відпустити заарештованих. З місцевих там був лише Ксенофонт Гасюк, решта були військовополонені. Побачивши, що співвідношення сил не на його користь, комендант поліції відпустив затриманих, віддав Карпуку наган і ще приніс два літри самогону. Після цього підпільники відсвяткували звільнення своїх товаришів.

Створення партизанського загону

Як згадував у своїх спогадах Микола Воронович, до кінця квітня 1942 року підготовчу роботу по організації партизанського загону було завершено. Пізнього вечора більшість членів організації зібралися на кладовищі села Кортеліси (десь біля 50-ти чоловік). Було вирішено створити партизанський загін імені Ворошилова. Командиром обрали Бориса Михайловського, який був старший за віком і мав більший досвід військової служби. Воронович погодився виконувати обов'язки начальника штабу, а комісаром став комсомолець Андрій Ліхван. Прийняли рішення негайно напасти на кортеліську поліцейську дільницю. Це вдалося зробити без жодного пострілу. В поліцейській дільниці забрали всі продукти, зброю, боєприпаси, медикаменти і пішли в Борисовський ліс. Самих поліцейських не чіпали. Вони, навіть, не стали жалітися на партизанів в районну поліцію, бо знали , що їм буде ще гірше. У них була запасна зброя, тому в райцентрі навіть не знали, що їх роззброїли. Зброю їм дав староста Андріян Полівода. Ось як про ці події описував Андрій Ліхван: «Вони страшно боялися нашого повторного нападу і вирішили з нами домовитися, щоб ми не чіпали їх, а вони нас. Вони запросили командування загону на переговори. Переговори відбулись у будинку Дем'янюків, моєї тітки і Павла, батька Михайла «Кухтина». З нашого боку в переговорах брали участь Михайловський, Воронович і Карпук, а з їхнього – Зенюк і Горнік. Домовились, що ми їх не чіпаємо, якщо вони не будуть чинити нам ніякої шкоди. Так воно деякий час і було. Я їздив по селу з пістолетом, гранатами, а мене ніхто не чіпав. Заїжджав до Мішки Горніка (поліцая), до коменданта, в постерунок і т.д.»[3]

Вася-казах

В Борисівському лісі до загону приєдналася велика група місцевих партизанів, які були добре озброєні. Командував ними офіцер – Вася-казах, якого призначили командиром роти загону. Вася відзначався винятковою сміливістю.

Одного разу він беззбройний зустрів на дорозі п'ятьох озброєних поліцаїв, крикнув їм: «Стійте!», відібрав у них гвинтівки, вийняв із гвинтівок затвори і всіх п'ятьох привів у загін. Михайловський посварив їх за те, що вони стали поліцаями і запропонував вступити у загін. Четверо молодших погодилися стати партизанами, а п'ятий старший за віком відмовився, але пообіцяв, що в поліцію більше не піде. Один із затриманих, Іван Кушкевич, був махиною ростом - біля двох метрів, а Вася-казах - маленький на зріст. Іван потім говорив Васі: «Невже ти думаєш, що ти би взяв мене в полон, якби я сам цього не захотів».

Не всі оточенці стали партизанами

Як згадував Андрій Ліхван: «Не всі військовополонені стали партизанами. Деякі зв'язались з хуторами, з бабами. Ми їх спочатку не чіпали. Потім почали забирати в загін, але вони не хотіли до нас йти. А ще пізніше їх стали виловлювати поліцаї і тоді вони стали шукати дорогу в загін. Пам'ятаю на хуторі Ситяному у однієї бабки (років 40) жив військовополонений Іван (років 20 – 21). Коли ми вже стали партизанити, я йому якось сказав: «Скільки ти тут вже будеш сидіти? Тебе ж уб'ють». Він одразу ж почав плакати. Тоді я йому заявив: «Я таких, як ти не люблю, ти нам не потрібний. Сиди зі своєю бабкою».[3] Потім його забрали поліцаї і відправили десь у табір.

Партизанські операції

Загін ім. Ворошилова діяв дуже активно. Він двічі нападав на поліцейську дільницю в Чернянах, після чого вона припинила своє існування. Але місцевого коменданта Маслюка, який особисто розстрілював людей, спіймати не вдалося. Також двічі нападали на районний центр Дивин, нині селище Кобринського району, де вдалося розгромити поліцейський гарнізон та гестапо. Було, також, захоплено велику кількість зброї та продовольства. За свідченням Андрія Ліхвана, партизани після повернення в кортеліський ліс дізналися, що місцева поліція стала порушувати угоду, яка була укладена під час переговорів у Павла Дем'янюка. Поки загін був у білоруських лісах поліцаї забули, що є радянська влада. Стали забирати молодь у Німеччину, переслідувати тих, хто їм здавався підозрілим. Тоді Михайловський не витримав і сказав: «Будемо перебиратися в Борисівські ліси і заодно захопимо поліцейську дільницю». В Кортеліси прийшли всім загоном серед ясного дня. Поліцаїв роззброїли, роздягнули догола і попередили. Після цього вони перебралися в районний центр Ратне.

Одного разу партизани отримали повідомлення, що в Самарах поліцейські зібрали велику кількість молоді для відправки в Німеччину. Через кілька годин вже були в Самарах. Ось, як ці події описує Хома Коновальчук: «Молодь зігнали біля поліцейської дільниці. Вогонь відкривати не можна було. Михайловський наказав підкрастися городами і кинути у вікно гарнізону гранату, поліцейські почнуть розбігатися, а ми їх будемо виловлювати». Але Хома помилково кинув гранату у сусідній будинок. На щастя там нікого не було. Поліцейські разом з молоддю почали розбігатися. Захопили в полон лише трьох поліцейських, яких відпустили і попередили, щоб більше не попадалися. За свідченням Вороновича, партизани, знищили багато автомашин на дорозі Брест – Ковель. Знищували також лінії зв'язку, зривали мобілізацію коней для відправки на фронт, захоплювали продовольство, яке збирали для німців та проводили агітаційно-політичну роботу серед населення.

Напад на Ратне

Після другої Дивинської операції підпільники з Ратне повідомили, що там відбулися арешти і просили звільнити затриманих. Михайловський прийняв рішення атакувати Ратне в 24:00, щоб до ранку операцію закінчити. Вийшли з Кортеліського лісу в похід після обіду, але шлях по болотах і лісах забрав більше часу, ніж планували. Тому до Ратне підійшли вже на світанку 15 червня 1942 року Воронович з двома групами зробив засідки на дорозі. Михайловський і Вася-казах мали атакувати гестапо, а Коновальчук зі своєю групою – поліцейський гарнізон. Поліцейські розбіглися без опору і в'язнів із камер було звільнено. Але гестапівці вчинили запеклий опір. Під час перестрілки був важко поранений в ногу Вася-казах. В Ратне було розгромлено райуправу, комендатуру, маслозавод та банк, вбито двох німецьких офіцерів. Але пізніше партизани прозвітувалися, що вбили 20 німців. За свідченням А.Я.Кошелюка після нападу партизанів на Ратне німці і поліція оточили містечко та зробили велику облаву. В ході облави було затримано понад сто людей, переважно чоловіків, і розстріляно недалеко від Ратне. Серед розстріляних були і радянські активісти. (т.1, с.89) Трагічно також склалася доля пораненого лейтенанта Васі-казаха. Він лікувався в Борисівці, але був виданий зрадником. Коли німці його оточили, він застрілився. Його мертве тіло німці для залякування повісили в Кобрині. Лікар Іван, який був з Василем, потрапив до рук гітлерівців живим і був страчений у Дивині.

1. Архів УСБУ у Волинскій області, справа №6357.

2. Денисюк В.Т. Ратнівська земля: історико краєзнавчий нарис/ В.Т.Денисюк, І.О. Денисюк.- Луцьк: Надстир'я, 2003, - 452с.

3. Спогади А.М.Ліхвана.

4. Спогади Х.А. Коновальчука.

5. Спогади А.Я. Кошелюка.

Іван ОЛЬХОВСЬКИЙ ***(Київ)***

ХТО РОЗГРОМИВ ЗАГІН УПА ІМЕНІ БОГУНА («СІЧ»)?

Здавалося б, понад два з половиною десятиліття незалежної Української держави могли би позитивно вплинути на наших істориків, пошуковців,щоб вони вирвалася з тенет совєтських традицій, згідно з якими, гіперболізувалися заслуги одного, скажімо, колективу, військового підрозділу, партіїі зводилися нанівець

Фото: Порфир Антонюк під час служби у польському війську, де здобув чин капрала. 1931 рік.

заслуги іншого (суперника, опонента), а в разі виявлення провалів у облюбованого предмета дослідження, до яких тільки способів не вдавалися, аби їх виправдати, а то й перекласти на інших. Але, як свідчать факти, цей гандж, на превеликий жаль, живе донині. Навіть у національно-патріотичному середовищі можна зустріти дослідників, виступи яких не позбавлені цього негативу. Такою, на мою думку, є доповідь «Розгром повстанської республіки «Січ» радянським Сумським партизанським з'єднанням у січні 1944 р.» (інтернетівський варіант: «Розгром загону УПА ім. Богуна («Січ») Сумським партизанським з'єднанням у січні 1944 року»)[1], яку виголосив науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху Ігор Бігун на Міжнародній науковій конференції «Український визвольний рух 1920-1950-х років: ідея державності та її реалізація», присвяченій 75-річчю Акту відновлення української державності та 25-річчю Незалежності України, яка відбулась 29-30 червня 2016 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка під егідоюУкраїнського інституту національної пам'яті, Науково-дослідного інституту українознавства, Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Центру досліджень визвольного руху та МБУ «Центр національного відродження».

Покоління українців 1960-х -1980-х років добре пам'ятає книги спогадів червоного партизанського командира Петра Вершигори, в тому числі й «Рейд на Сян і Віслу», в яких він вихваляє комуністів і комсомольцівсвого з'єднання, зокрема, й за «розгром відбірних військ Бандери» наприкінці січня 1944 року у свинаринських лісах Турійського району Волинської області, де розміщувався курінь УПА Порфира Антонюка («Сосенка»). [2]Слід сказати, що умене ще в совєтські часи закрадалася недовіра до мемуарів цього вірного ленінця, розписаних у яскравихбарвах. А коли на початку 1990-х років до України стала надходити література з діаспори, в тому числі й п'ятий том «Літопису УПА» зі спогадами волиняка, зброяра загону УПА імені Богуна С.Новицького, який брав участь у бою з червоними партизанами Сумського з'єднання, то ця недовіра до писань П.Вершигорине тільки зросла, але й перетворилася на переконання, що вони - фальш. Ось, зокрема, оцінка українським повстанцем бою, у якому нібиточервоні «розгромили загін УПА імені Богуна («Січ»)»: «В поодиноких сутичках деякі наші відділи були в критичній ситуації і мали вбитихі ранених. Проте більшовикам не вдалося розбити жодного(!!!) нашого відділу, хоч мали кількакратну перевагу й добрий план операції». [3;187]

Мені невідомо, яку мету ставив Ігор Бігун під час проведення свого дослідження, але явно не встановлення істини: що ж відбулося у повстанській республіці «Січ» наприкінці 1943-го - початку 1944-го років.

На початку своєї розвідки науковий працівник ЦДВР, як і годиться, подає розкладку протиборчих сил перед бойовими зіткнення: кількість вояків Сумського партизанського з'єднання 1311 осіб, персональний склад «загону УПА імені Богуна»400-600 стрільців (чотири бойові сотні, національний відділ вірменів (35 осіб) та узбеків (40 осіб).[1]І вже з цього моменту у нього закладаються підвалини для спотворення подій.

Ігор Бігун, зокрема,чомусь не уточнює, що подає склад партизанського з'єднання станом на 5 січня 1944 року, тобто на початок рейду, а не на час боїв з повстанцями 20-31 січня цього ж року. Як свідчить радіограма Вершигори до начальника Українського штабу партизанського руху Строкача від 3.02.1944р.: «За цей час (з 5 по 31 січня,- І.О.) загін зріс на 236 осіб, в основному за рахунок колишніх військовополонених».[4;139] Згідно з його ж звітом, складеним після завершення рейду, з'єднанняналічувало 1529 осіб.[5;269] Навіть якщо врахувати, що остання цифра включає 35 вірменів, які зрадили повстанціву Владинополі (нині Ладинь Любомльського району) 21 січня 1944 року,усіх 40 узбеків, якіпісля боїв у свинаринських лісах перейшли до червоних,лейтенантів ЧА Миколу Семенюка(«Орла»), Андрія Пілішенка («Бортенка») та деяких інших повстанців [1](згідно з інформацією листівки червоних партизанів, таких було нібито 96 осіб)[6;25], то й у такому випадку виходить, що на початок зіткнення із «загоном УПА імені Богуна» сили партизанів Вершигори рівнялася 1433-1451 багнетам, тобто були на 122-140 осіб більшими, ніж подає Ігор Бігун.

Водночас вважаю, що критики заслуговує похибка 200 стрільців, яку дозволяє собі нібито ретельний дослідник при підрахунку сил УПА, що рівняється неповному додатковому куреню. Хоча на підставі опрацьованих ним документів можна було встановити точнішу цифру. Наприклад, науковий працівник ЦДВР зазначає, що 25 січня (насправді – 20 січня,- І.О.) 1944 року під час входу у село Владинопіль другому і третьому батальйонам Вершигори чинила опір сотня УПА 60 бійців, але, втративши 5 загиблими, 10 пораненими й одного полоненним, змушена була відступити. [1]. Як зізнавався на допиті Олекса Брись, тут були козаки його сотні, командування якою на час відпустки він передав своєму першому заступникові «Бортенку» (Андрію Пілішенку), [7;11,67]якому наказом №19 від 23 січня 1944 року передано відділи «Вишні» та «Залізняка», [8;158а] а наступного дня зобов'язано зайняти оборону в селі Оса Турійського району. [8;156] Тут 27 січня сотня у складі (зауважте!) 110 стрільців вступила у бій із другим стрілецьким батальйоном Сумського партизанського з'єднання. Втративши, за даними більшовиків, нібито 10 повстанців убитими, двох полоненими та трьох пораненими, сотня змушена була залишити оборонні позиції. [1].

Вважаю, близькими до істини є цитовані Ігорем Бігуном відомості Вершигори про те, що із «Сосенком» залишилося біля 50 кінних повстанців. [1]. На мій погляд, ця сотня під командою колишнього командира Червоної Армії, що серед повстанців користувався псевдонімом «Гонта»,найменше від інших постраждала, а то й зовсім, адже у звітах партизанів не вказано жодного вбитого кавалериста на маршруті її відступу від села Ревушки Турійського району, де виявлено початкове її місце розташування, [5;45] до району містечка Лобачівки на Горохівщині - місця зупинки переслідуваних червоними партизанами упівців.[1]

На жаль, не вдалося знайти жодного документа про кількісний склад сотень «Чуба» (певне, її виявили більшовики у Ревушках) [5;45] та «Рубаша», яка діяла вздовж залізниці Володимир-Волинський – Ковель,[8;164] і яку нібито розігнали біля села Бобли шість(!!!) червоних партизанів, убивши 8 повстанців, 5 поранивши і одного взявши у полон без власних втрат. [1] Однак і ці дані дають підстави говорити, швидше, про 460 стрільців куреня «Сосенка» (3 сотні піхоти приблизно по 110 вояків, кавалерійська - 50-55, чота вірмен - 35осіб, чота узбеків – 40), ніж про 600.

Отже виходить, що п'яти батальйонам Сумського з'єднання (1433-1451 осіб) фактично протистояв хоч і зміцнений, але один курінь (батальйон) УПА Порфира Антонюка («Сосенка») до 460 осіб, але аж ніяк не загін (полк), як постійно наголошує автор розвідки.

Далі Ігор Бігун нібито скрупульозно по днях і годинах розписує дії рот і батальйонів Сумського партизанського з'єднання по «розгрому загону УПА імені Богуна» за їхніми звітами, перераховує здобуті ними трофеї і нібитоведе облік втрат з обох сторін. Але під час підбиття підсумків ураз забуває про власні підрахунки, а цитує, як істину в останній інстанції, радіограму Вершигори до Строкача від 3.02.1944 року: «Під час бою із загоном імені Богуна знищено 180(!!!) солдатів й офіцерів, взято у полон 150(!!!) чоловік, знищено 12 складів з продовольством і обмундируванням, табір і гарматну майстерню…»[1]. Очевидно, науковий працівник ЦДВР, захоплений такими переможними реляціями, не зауважує, що це дані не лише про «бій із загоном імені Богуна», а про усі бої Сумського з'єднання під час рейду(510 кілометрів) Рівненською та Волинською областями із 5 по 31 січня 1944 року.[5;64-65] Сюди зараховано 5убитих та один полонений під час нападу у першій декаді січня 1944 року на гарнізон противника у білоруському місті Столин,[9;1] 10 знешкоджених «бульбівців» біля села Яйно Камінь-Каширського району,[5;15] 30-35 (за даними радіограми Вершигори від 22.01.1994р. Строкачу, - 42[4;133]) вбитих націоналістівта 20 узятих у полон у селах Синово та Кукуріки Старовижівського району, [5;18-19]до 15 знищених упівців біля села Руда Любомльського району [9;4зв](за іншим звітом, - 3 вбито, 7 поранено,

одного взято у полон). Словом, до втрат куреня Порфира Антонюка приписано щонайменше 70 убитих і 22 полонених упівців. Проте й дані про 110 знищених та 128 полонених повстанців не відповідають дійсності. Вище вже йшла мова про правдоподібну кількість - 96 бранців з куреня «Сосенка», переважно червоноармійців, які нібито підписали агітлистівку Сумського з'єднання.

Щодо знищених повстанців, то, згідно з батальйонними звітами червоних партизанів, у Владинополі їх нібито вбито 5,в Осі – 10, Боблах - 8, Мочулках -7, [10;7] біля села Верхнів - 25,[9;10]у Турії – кілька,[5;45] у Ревушках -3, у Домінополі -4, у невстановленому місці -9.[1].

Але серед тих близько 75 жертв - не всі повстанці. Наприклад, у селі Ладинь старожили стверджують, що червоні партизани до повстанців зарахували беззбройного жителя Власюка Василя і розстріляли. [11;84] Очевидці подій із села Оси також вважають, що до упівських жертв більшовикиприписали і мирних жителів, які впали від куль, тікаючи за повстанцями у бік свинаринського лісу.[12;63]

З підрахунків випливає, що курінь УПА під командою Порфира Антонюка втратив до 160 стрільців (до 96 полоненими, до 60-70 убитими), тобто всього десь до третини куреня. Залишилося у строю – близько 300 козаків. Цю цифру, на мій погляд, підтверджують свідчення, дані на допиті Олексою Брисем. Зокрема, він зазначає, що під час відступу курінь було поділено на дві частини. Одну частину 250 осіб (дві нестройові сотні, три госпіталі та обоз) виводив він, а іншу Порфир Антонюк. [7;11] Про 300-350 осіб, які залишилися у «Сосенка», зазначає узвіті командир другого стрілецького батальйону Сумського з'єднання майор Кульбака. Однак ці дані намагаться заперечити Ігор Бігун, подаючи як альтернативузвіт Вершигори, де мова йде лише про 120 упівців, які лишилися із Порфиром Антонюком, та свідченняна допиті заступника командира Групи УПА «Турів» Миколи Павловича («Яворенка»)про вцілілу сотню «Сосенка». [1] На мій погляд, більшої довіри заслуговуютьсвідченнябезпосередніх учасників подій, а не скориговані під потрібну цифру дані керівника партизанського з'єднання та вищестоящого упівського начальника.

Вважаю, що інформацію про три сотні, які лишилися в П.Антонюка після боїв із червоними партизанами, підтверджують нотатки Головного командира УПА про зміни у підрозділах УПА-Північ, де вказано, що до переходу фронту (січень-лютий 1944 року) відділ «Сосенка» налічував 5 сотень (600 осіб). [13;71] Як відомо, згідно з наказом №10 по Групі «Турів» від 15 січня 1944 року, сотню «Нерозлучного» з відділу «Сосенка» передано відділу «Лисого» (Івана Климчака). [14;31]Після боїв із червоними партизанами Порфир Антонюк передав свої три сотні стрільців, госпіталі та обоз новому командувачу куреня Олексію Громадюку («Голубенку»-«Остріжському»), відділ якого у квітні 1944 року, очевидно, після зміцнення нараховував шість сотень (720 осіб). [13;72] То про який «розгром» куреня «Сосенка» можна вести мову?!

Але загін УПА імені Богуна, яким командував Порфир Антонюк, справді, було розгромлено тільки не Сумським партизанським з'єднанням, а, на мою думку, самим керівництвом УПА-Північ.На це натякає Ігор Бігун в епілозі своєї розвідки, але не розкриває теми до кінця. Зокрема, він посилається нанаказ №58 від 27 грудня 1943 року про направлення 25 осіб у старшинську школу (це перед приходом на Волинь совєтсько-німецького фронту, коли, скажімо, відома школа «Дружинники» на Рівненщині завершувала роботу і готувалася до перебазування у Карпати!). Але дослідник обминає деталі, які свідчать про справжній грабіж не тільки кадрів, але і зброї. Так, в наказі про умови прийому до школи сказано: «Люди повинні мати середню освіту або підстаршинську школу УПА... На 25 чоловік 3 легкі кулемети»(!!!) [15;535] Згідно з наказом №4 по Групі УПА «Турів» від 3.01.1944 року у «Сосенка» відібрано ще 90 вояків. [15;540] І буквально перед навалою червоних партизанівВершигори, вважаю, у нього злочинно відібрано, як вище зазначено, сотню Микитюка Павла(«Нерозлучного»), волиняка, який добре знав місцевість та людей.

Але й це ще не все. Як відомо, у загоні УПА імені Богуна діяв Азіатський (Інтернаціональний) легіон, долю якого замовчує науковий працівник ЦДВР. Цей підрозділ складався, за даними історика Ярослава Антонюка,із солдатів та офіцерів Червоної Армії (5 чот-взводів), був добре підготовленим і ефективним військовим відділом. Командував ним майор ЧА Соловйов («Солом'яний). Заступником у нього був ще один червоноармієць капітан Краснов («Чубатий»). [16;828] Але під час так званих чисток, які проводили відділ служби безпеки та військово-польова жандармерія, вони обоє були розстріляні за підозрою нібито у співпраці із червоними партизанами. [17;81,83] Наприкінці 1943 року, тобто перед боями з червоними партизанами, СБ стратила одного з кращих чотових, який відзначився у боях з гітлерівцями, Василя Приступу («Степового»)за передану своєму другові-мельниківцю записку з розповідю про справи на «Січі»,[17;80] колишнього мельниківця, заступника командира дев'ятої сотні Івана Мудренця («Чумака»), якому пригадали службу у німецькій поліції та використання службового становища у

міжпартійній боротьбі, [18;12,23] а також пропагандистів Володимир-Волинського військового району УПА братів Голодів («Білого» та «Ярмака»), які виступили проти злочинних репресій серед повстанців.[17; 94,115] Після цього командир Азіатського легіону «Адам», який обійняв посаду страченого майора Соловйова («Солом'яного»), та його заступник Микола Голод («Слюсар») на знак протесту проти розправ з повстанцями з боку СБ та ВПЖ вийшли з підпорядкування УПА разом з підлеглими їм козаками. [17; 116] Від Легіону на «Січі» лишилися тільки дві згадувані вище чоти вірменів та узбеків.

Самому Порфирові Антонюку вище керівництво також не давало спокою. У загоні постійно проводилися інспекції, [19;165,205] а служба безпеки влаштовувала командирові допити, вимагала пояснень дій його підлеглих. Нарешті його лише з одним куренем-батальйоном залишили наодинці проти п'яти батальйонів червоних партизанів. А після того, як він врятував переважну більшість особового складу, поранених побратимів з госпіталями, його, вважаю, підло звільнили з посади і влаштували ганебне судилище. За даними інтенданта УПА-Північ Романа Петренка, «Сосенкові» військово-польовий суд висунув звинувачення у«зруйнуванніісторичної пам'ятки – монастиря в Загорові»(!?), де, як відомо, 9-12 вересня 1943 року героїчно оборонялася від гітлерівцівчотаАндрія Марцинюка («Березі»), «недбальство в справі безпеки відділів, що спричинило людські і господарчі втрати, зокрема зброї, в останніх боях з комуністичною партизанкою загону Вершигори», «ведення переговорів з ворогом –штабом 16-ї німецької танкової дивізії», [19; 206] під час яких він намагався визволити з полону курінного політреферента Андрійчука («Андрія») та подругу («Оксану»). [7; 50зв.]

Порфир Антонюк спростував свою причетність до здачі «Січі» червоним партизанам демонстрацією наказу командира Групи УПА «Турів», який зобов'язував його пропустити Сумське з'єднання. [19; 35] Очевидно, на суді була доведена абсурдність звинувачення у причетності його до знищення Загорівського монастиря, оскільки у присуді про це немає жодного слова. [19; 73] А от щодо переговорів з німцями, то своєї участі він спростувати не зміг, хоча був лише на перших двох зустрічах разом із сотниками «Ігорем», «Гонтою», «Орестом» (Брисем Олексієм) як перекладачем, політреферентом загону «Бровою» (Шибистою Віктором), на яких кожна зі сторін лише виставляла свої умови. А після зауваження представника служби безпеки більше на зустріч до німців не їздив і дав вказівку своїм підлеглим ні в які переговори з окупантами не вступати. [7; 51-52зв.]

Сьомого березня 1944 року Порфира Антонюка стратили. На цьому закінчилось не лише його власне життя, але й життя виплеканого ним одного з кращих загонів УПА на Волині – імені Богуна.

На жаль, Ігореві Бігуну, розкрити справжні причини краху загону не вдалося. Відтак його розвідка не дозволяє зробити правильні історичні висновки та винести потрібний урок з цієї трагедії.

---

1. Бігун І. Розгром загону УПА ім. Богуна («Січ») Сумським партизанським з'єднанням у січні 1944 року.-[Електронний ресурс].-Режим доступу:http://www.academia.edu/30774557

2. Вершигора П. Рейд на Сан и Вислу.- Москва.-1960.- [Електронний ресурс].-Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/vershigora_pp2/05.html

3. Новицький С. У змаганнях за волю волинської землі//Літопис УПА.-Т.5.- Торонто.-1984.-С.163-196с.

4. Літопис УПА. Нова серія. Т.4.- Київ-Торонто.-2002.- 598с.

5. ЦДАГОУ.-Ф.63.-Оп.1.-Спр.5.-431арк.

6. ЦДАГОУ.-Ф.63.-Оп.1.-Спр.153.-83арк.

7. ГДА СБУ (Луцьк).-Спр.8054-ФП (Брися Олексія Семеновича).-149арк.

8. ЦДАВОВУ.-Ф.3838.-Оп.1.-Спр.6.-170арк.

9. ЦДАГОУ.-Ф.63.-Оп.1.-Спр.78.-168арк.

10. ЦДАГОУ.-Ф.63.-Оп.1.-Спр.198.-58арк.

11. Ольховський І. Кривава Волинь. Книга перша.-Київ.-2008.-248с.

12. Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга.-Київ.-2011.-344с.

13. Літопис УПА. Нова серія. Т.14.- Київ-Торонто.-2010.- 640с.

14. ЦДАВОВУ.-Ф.3838.-Оп.1.-Спр.1.-33арк.

15. Літопис УПА. Нова серія. Т.2.-Київ-Торонто.-1999.-798с.

16. Антонюк Я. Український визвольний рух в постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930-1955). Літопис УПА. Бібліотека. Том.13.-Торонто-Львів.-2014.-1072с.

17. Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник.-Вінніпег.-1988.-156с.

18. Горун В. Сосенко. Командир Січі УПА на Володимирщині – Волинь. -Б. м.-1995.- 36с.

19. Літопис УПА.Т.27.-Торонто-Львів.-1997.-280с.

20. Микола Лебедь.УПА.Українська повстанська армія.-1946.-Видання Пресового бюра УГВР.-130с.

Олександр ОСТАПЮК *(Любомль)*

ЗМІНИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПОДІЛУ ЛЮБОМЛЬЩИНИ

Першу писемну згадку про м. Любомль маємо за 1287 рік в Галицько-Волинському літописі[1]. Однак саме поселення виникло значно раніше, про що свідчать археологічні знахідки на городищі в ур. «Шопи», яке проіснувало до кінця XI ст., знаходячись на пограниччі Київської Русі. Через Любомльщину проходив т.зв. «Бузький шлях», що з'єднував українські землі з Балтикою.

Можемо твердити, що м. Любомль в останній чверті XIII ст. вже було адміністративним центром Волинсько-Галицької держави, адже в місті проживав протопоп і в 1280-х рр. волинським князем Володимиром Васильковичем була побудована церква Св. Георгія [2].

Занепад Волинсько-Галицької держави після смерті Болеслава Юрія II Тройденовича в 1340 році в столиці м. Володимирі привів до загострення боротьби Польщі, Литви і Угорщини за її території.

У 1366 році польський король Казимір III завоював всю Холмсько-Белзьку землю, м. Володимир та округи: Городельський, Любомльський, Турійський, Ратенський, Коширський, і Влучимський, а також міста Крем'янець, Перемишль, Олесько[3].

Любомль і Ветли були віддані князю Федору Ольгердовичу[4], а пізніше дістається союзнику короля Белзькому князю Юрію Наримунтовичу. Після смерті короля Казиміра III князеві Юрію Наримунтовичу вдалося визволити край з-під впливу Польщі. Холм знову став столицею князівства.

Однак, у 1377 році Холмщина була завойована польським королем Людовиком Угорським, а через десять років князя Юрія Наримунтовича позбавили Холмсько-Белзької землі, яка була прилучена до Польщі[5].

Постійно ведучи боротьбу з Литвою за українські землі і для того щоб влада Литви не поширювалась на південь в 1430 році до Холмщини було остаточно приєднано Любомльське і Ратенське староства. Цей відрізок території в історії увійшов як «Ратенський клин».

Фундаментальною одиницею територіальних поділів, що склалася в післяруські часи була волость-гродовий округ, який підлягав владі центрального осередку, що складав господарську цілісність, де почали керувати старости і каштеляни, компетенції яких дещо відрізнялись від тих, що мали урядники на решті земель Польщі. З цією метою протягом XV століття ці округи називались також повітами. Фактором, що прискорив зближення функціонування тих округів до схожих з ними на інших просторах Польщі, було надання Червоній Русі польського земського права, що настало зокрема в Холмській землі біля 1425 року. Було запроваджено земську адміністрацію. У Холмській землі в XV ст. відмічено існування Холмського, Красноставського, Щебрешинського, Грубешівського, Любомльського і Ратенського повітів. У 60-ті рр.XVст. розпочався тривалий процес ліквідації менших одиниць. Він тривав майже все наступне століття, бо наштовхнувся на опір місцевої шляхти. У результаті в Холмській землі до складу Холмського повіту ввійшли Грубешівський, Любомльський і Ратенський повіти, які почали називатись староствами[6].

Із Холмщини, Львівщини, Перемишльщини, Галичини, Надсяння було утворене Руське воєводство. Холмщина одержала статус землі, яка ділилась на повіти і староства. Такий адміністративний поділ був до III поділу Польщі в 1795 році.

Любомльське староство вважалось одним із найбільш привабливих у Польщі, багате лісами та озерами. Любомльське староство відносилось до королівщини. З кінця XVI ст. м. Любомль було посагом доньки польського короля Сигізмунда III. Протягом XVI – XVII ст. староство пожиттжво надавалось різним власникам.

Згідно люстрації Любомльського староства за 1564 рік воно налічувало 17 населених пунктів, а саме: м. Любомль, села Скиби, Завалля, Ягодин, Райовище, Любохини, Нудиже, Запілля, Куснище, Головно, Римачі, Шацьк, Кримно, Полапи, Світязь, Вишнів, Бережці. Тоді ж відійшли від Любомльського староства населені пункти Мацеїв, Почапи, Руда Кошарська, Стакор, Висоцьк, Комарів, Новосілки, Олеськ, Мосир[7], з яких останні сім були повернуті в Любомльське староство згідно люстрації 1570 року[8].

Слід відмітити, що частина нинішніх Любомльського і Шацького районів, по правому березі р. Західний Буг тоді відносились до Грубешівського та Холмського староства.

У 1659 році Любомльське староство передане королем у вічне володіння колишньому запорізькому гетьману Івану Виговському. Після його страти у 1664 році деякий час адміністратором староства був Павло Тетеря. З 1670-х років за кривди, нанесені козаками, староство передане коронному гетьману Польщі Дмитру Корибуту Вишневецькому.

У 1768 році власником староства став гетьман, граф Францішек Ксаверій Браницький. У 1770-х

роках він уже почав записувати староство графством[9].За участь у повстанні 1830 року в Браницьких у 1849 році любомльські маєтності були конфісковані російським урядом.

Після ІІІ поділу Польщі землі любомльського староства стали частиною Володимирського повіту Волинської губернії, у складі якого перебували до 1915 року.

Територія колишнього Любомльського староства у Володимир-Волинському повіті на 1885 рік була поділена на вісім волостей: Любомльську, Бережецьку, Головнянську, Городненську, Пульмівську, Шацьку, Згоранську, Гущанську. Інші населені пункти сучасного району відійшли до складу Маціївської, Олеської, Коритницькоїволостей. Села Руда і Хворостів були приписані до Перевельської волості, а с. Зачернеччя - до Маціївської[10].

Любомльська волость.

1. м. Любомль.
2. ур. Бабчин
3. с. Борки
4. ур. Вили
5. с. Вишнів
6. с. Завалля
7. с. Запілля
8. с. Ліщинець
9. с.Лісняки
10. с. Машів
11. х. Пендзюхи
12. с. Підгородно
13. с. Почапи
14. с. Радехів
15. с. Руда
16. с. Скиби
17. х. Седлище

Бережецька волость

1. с. Бережці
2. с. Біндюга
3. с. Бовтуни
4. с. Виджгів
5. с. Висоцьк
6. ур. Гремянка
7. ур. Заберезина
8. с. Замлиння
9. с. Коцури
10. с. Красноволя
11. с.Купрачі
12. с. Кути
13. х. Підставя
14. х. Мурава
15. с. Раковець
16. с. Римачі
17. с. Савоші
18. с. Терехи
19. с. Теребейки
20. с. Чмикос
21.с.Штунь
22. с. Ягодин
23.с. Янківці

Головнянська волость

1. с. Головно
2. с. Бик
3. х. Бєлєво
4. х. Вязовиця
5. с. Галиноволя
6. с. Городно
7. с. Гута
8. с. Кіззя
9. с. Кукуріки
10.х.Заступє
11. с. Мшанець
12. с. Новосілки
13. х. Паськи
14. х. Поторочча
15.с. Скрипиця
16. х. Стеблій
17. с. Сукачі
18.х.Цегельня
19. с. Черемошно
20.с. Яворник
21 х. Ясинок

Гущанська волость

1. с.Гуща
2. г.двір Борова
3. с. Воля Островецька
4. с. Вовчий Перевіз
5. с. ВулькаУгрузька
6. к. Голендри Забузькі
7. к. ГолендриСвержовські
8. с. Гороховище
9. с. Забужжя
10. к. Замостече
11. д. двір Королево
12. с. Локутки
13. с. Мельники
14. к.Новини
15. м. Опалин
16. с. Островки
17. с. Перекурка
18.х. Піскарово
19. с. Ровно
20. д. двір Синє

Пульмівська волость
1. с. Пульмо
2. с. Адамчуки
3.с. ВулькаХрипська
4. с. Грабово
5. ф. Грабово
6. с. Залісся
7. с. Затишшя
8. с. Камянка
9. ф. Климоськ
10. с. Кошари
11. х.КраснийБір
12. ф. Ліски
13. прис. Мельники
14. с. Вільшанка
15. с. Перешпа
16. с. Піща
17. х. Підгур'я
18. с. Пулемець
19. ф. Ростань
20. х. Ритець
21. ф. Точильне
22. с. Хрипськ

Згоранська волость
1. с. Згорани
2. с. Гуменець
3. с. Гупали
4. с. Крушинець
5. с. Куснище
6. с. Нудиже
7. с. Перешпа
8. с. Полапи
9. с. Сильно
10. с. Сокіл.
11. с. Уласюки

Олеська волость
1. с. Олеськ
2. с. Владинопіль
3. с. Заглинки
4. с. Ставочки
5. с. Хворостів.
21.с.СмоляриСтолинські
22. с. СмоляриРогові
23. д.двір. Смолярськ
24. х. Язвини

Шацька волость
1. с. Шацьк
2. х. Броди
3. с. Бутмер
4. с. Вілиця
5. с.Голядин
6. х. Козятник
7. х.Копистъ
8. с. Кропивники
9. с. Мельники
10.х.Осимче
11. с.Пехи
12. с. Плоске
13. х. Подобранка
14. с. Положево
15. с. Самійличі
16. с.Світязь
17. с. Смоляри
18. х. Скляна Гута
19. с. Хомичі
20. с. Омеляне.

Маціївська волость
1. с. Біличі
2. с. ВулькаПідгородненська
3. с. Вигнанка
4. с. Зачернеччя
5. с. Рудня
6. с. Чорноплеси

Коритницька волость
1. с. Мосир

У 1897 році був проведений Всеросійський перепис населення.

На 1906 рік ця територія становила більше 1/3 Володимир-Волинського повіту і мала в своєму складі 2 міста (Любомль і Опалин), 112 сіл, 32 хутори та колонії. Місто Любомль мало тоді 4989 жителів разом і с. Завалля.

Станом на 1911 рік в семи волостях Любомльщини (Городненська волость була ліквідована – *авт*.) знаходилось 2 міста, 96 сіл та 49 хуторів і колоній. Якщо враховувати єврейське населення на цій території, то загальна кількість населення складала понад 75 тис. чоловік. Як бачимо після Столипінської реформи кількість малих сіл зменшилась, а хуторів збільшилось[11].

Місто Любомль на 1914 рік нараховувало 7 тис. населення, основну масу яких складало єврейське населення[12].

У період Першої світової війни з літа 1915 року територіюЛюбомльщини окупували австро-угорські та німецькі війська. В період окупації, яка тривала до листопада 1918 року, територією управляла Етапна повітова команда. Значна частина православного населення була евакуйована на східні території Росії.

Тоді в Любомлі залишилось в основному єврейське населення.

Після революції у Німеччині, в листопаді 1918 року, австрійські війська змушені були залишити Волинь. Розпочались бої за територію між українським військом і польськими легіонерами. Польські війська на початку 1919 році захопили всю Любомльщину. Згідно з Ризьким договором у 1921 році Волинь міжнародним правом була закріплена за Польщею.

З березня 1919 року Волинь частково підпала під владу Цивільного управління східних земель, а в лютому 1920 року створили самостійний комісаріат земель Волині і Подільського фронту. Любомльщина ввійшла до складу Володимирського повіту, який від червня 1920 року підпорядковувався урядові Речі Посполитої і вищевказаному комісаріату.

На початок серпня 1920 року частини 25-ї Чапаївської стрілецької дивізії ввійшли в Любомль. На короткий період була встановлена радянська влада і створений революційний комітет (ревком),який поширив свою владу на 4 волості.

У середині вересня 1920 року місто і весь район знову окупували польські війська.

Згідно з новим адміністративним поділом Володимирський повіт 4 грудня 1920 року був поділений на три: Горохівський, Любомльський, Володимирський. Любомльський повіт був найменшим на території Волинського воєводства. Його географічна площа складала 208.558,69 га, адміністративна (без доріг – *авт*.) – 189.244,69 га.

З півночі повіт межував з Поліським воєводством, з заходу по р. Зх.Буг з Люблінським воєводством, з півдня з Володимирським повітом, зі сходу – з Ковельським повітом[13].

Повіт ділився на 8 гмін: міську в м. Любомль, Бережецьку, Головнянську, Гущанську, Любомльську, Пулемецьку, Згоранську, Шацьку. Повіт мав два міста – Любомль і Опалин та 101 село. До міської гміни було включено с. Завалля, яке приєднане до міста в 1934 році.

Згідно першого перепису населення 30 вересня 1921 року на території повіту проживало 56.264 жителів. Наступний перепис проходив у 1926 році та зафіксував 73.411 жителів, а перепис 9 грудня 1931 року – 86.164 жителів.

Станом на 1 грудня 1935 року в повіті проживало 90.204 жителів, серед яких: поляків-12314 (14%), українців- 70759, євреїв 6.971, росіян – 160. Сільське населення згідно перепису 1931 року складало 91,5%, міське 8,5 %. Єврейське населення (біля 8%), за винятком розкиданих родин в окремих селах, створювало три основних групи: в м. Любомль, м. Опалин та с. Шацьк. Росіяни на теренах повіту складали незначну частину, складались з кількох дворянських родин і незначних російських емігрантів.

Православне населення становило 78,8%, католицьке - 12,5%, єврейське - 7,7%, євангелістсько-аусбургське – 1 % (вихідці з Голандії, місцева назва «Олендри» - авт.).

Повітова влада розміщувалась в м. Любомль[14].

Любомльський повіт

Любомльська гміна
- м. Любомль

Бережецька гміна
- с. Бережці
- с. Біндюга
- с. Бовтуни
- с. Вижгів
- с. Висоцьк
- с. Замлиння
- с. Купрачі
- с. Кути
- с. Раковці
- с. Римачі
- с. Савоші
- с. Теребейки
- с. Терехи
- с. Чмикос
- с. Штунь
- с. Янковці
- с. Ягодин
- с. Красноволя.

2. Головнянська гміна
- с. Головно
- с. Бик
- с. Галино-Воля
- с. Городно
- с. Кіззя
- с. Кукуріки
- с. Кучани
- с.Масловець
- с. Мшанець
- с. Новосілки
- с. Скрипиця.
- с. Смоляри Старогутівські.
- с. Стара Гута
- с. Сукачі
- с. Черемошна Воля
- с. Яворник

Гущанська гміна
- с. Гуща

- с. Будники
- с. Вовчий Перевіз
- с. Воля Угрузька
- с. Гороховище
- с. Забужжя
- с. Мельники
- с. Опалин
- с. Острівки
- с. Перекірка
- с. Петрівка
- с. Рівне
- с. Смоляри Рогові
- с. СмоляриСвітязькі

Любомльська гміна

- с. Бірки
- с. Боремщина
- с. Вишнів
- с. Завалля
- с. Запілля
- с. Застав'я
- с. Коцурі
- с. Лісняки
- с. Машів
- с. Підгородно
- с. Почапи
- с. Радехів
- с. Руда
- с. Скиби

Пулемецька гміна

- с. Пулемець
- с. Адамчуки
- с. Вільшанка
- с. ВулькаХрипська
- с. Грабово
- с. Запілля
- с. Затишшя
- с. Кам'янка
- с. Кошари
- с. Красний Бір
- с. Острів'я
- с. Перешпа
- с. Піща
- с. Пульмо
- с. Хрипськ

Шацька гміна

- с. Шацьк
- с. Бутмер
- с. Вілиця
- с. Голядин
- с. Кропивники
- с. Мельники
- с. Пехи
- с. Плоске
- с. Положево
- с. Самійличі
- с. Світязь
- с. СмоляриСвітязькі
- с. Хомичі.

Згоранська гміна

- с. Згорани
- с. Власюки
- с. Гуменці
- с. Гупали
- с. Крушинець
- с. Куснище
- с. Нудиже
- с. Перешпа
- с. Полапи
- с. Сильне
- с. Сокіл

1 вересня 1939 року розпочалась Друга світова війна нападом Німеччини на Польщу. Польща перестала існувати як держава. Згідно пакту Рібентропа-Молотова Червона Армія зайняла Волинь. У Любомльському повіті була встановлена радянська влада. Після зайняття території вся повнота влади перейшла до тимчасового управління.

З встановленням радянської влади в 1939 році Любомльщина входила по адміністративно-територіальному поділу до Луцької області, яка указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 року перейменована у Волинську. До складу області входили повіти: Володимир-Волинський, Горохівський, Камінь-Каширський, Ковельський, Луцький, Любомльський з колишнього Волинського та Поліського воєводств.

Деякий час адміністративний поділ залишався повітовим, а колишні гміни називались волостями. 17 січня 1940 року Президія Верховної ради СРСР прийняла Указ про ліквідацію старого адміністративного поділу і утворення нових територіальних одиниць – районів[15]. Того ж дня Президія Верховної Ради УРСР прийняла рішення про ліквідацію повітів і утворення із шести повітів Волинської області 30 районів. Зауважимо, що з початку планувалось утворити 31 район – до переліку мав увійти Згоранський район, але його не затвердили.

З Любомльського повіту було створено три райони: Любомльський з центром в м. Любомль,

Головнянський, центр – с. Головно, і Шацький, центр – с. Шацьк.

До початку нападу Німеччини на СРСР на території Любомлського, Головнянського та Шацького районів проживало 100 тис.населення. Окрім звичайного приросту населення територія була значно заповнена військовими і біженцями з Польщі. Місто Любомль з військовими нараховувало до 12 тис.жителів.

22 червня 1941 року розпочалась окупація Волині нацистською Німеччиною. Окупантами був встановлений новий адміністративно-територіальний поділ. Волинську область вони включили до генерального округу Волинь - Поділля з генерал-комісаріатом у Луцьку. На території області створили шість округів на чолі з гебітскомісаріатами, один із них знаходився у Любомлі. Територія району була поділена на три районові управи – Любомльську, Головнянську, Шацьку[16].

Територія Любомльщини, як територія діяльності УПА, входила у групу Північний Захід і знаходилась у військовій окрузі УПА «Турів».

Під час військової операції Червоної Армії, 19 липня 1944 року було зайнято м. Любомль, а 25 липня весь район очищено від нацистів. Знову відновили свою діяльність Любомльський, Головнянський і Шацький райони.

На 1 вересня 1946 року Любомльський район мав площу 0,5 тис. км^2, нараховував 1 місто, 17 сільських рад, 19 сіл і 44 хутори. Головнянський район мав площу – 0,6 тис.км^2, 28 сільських рад, 31 село та 15 великих хуторів. Шацький район мав площу 0,7 тис км^2 , 19 сільрад, 20 сіл і 105 хуторів.

В післявоєнний період багато сільрад було об'єднано. Ряд населених пунктів виключено із облікових даних у зв'язку з переселенням жителів, а деякі населені пункти, що фактично злились з сусідніми селами, об'єднані і для них відповідними рішеннями облвиконкому, присвоєна одна, найбільш сприятлива назва.

На 1січня 1957 року Любомльський район мав 18,7 тис. населення, м. Любомль – 5,6 тис., територія 0,4 тис. км^2, 10 сільських рад. Головнянський район мав 29,6 тис. населення, територія – 0,8 тис км^2, 19 сільських рад.

Шацький район мав 19,8 тис. населення, територія – 0,7 тис.км^2, 15 сільських ради[17].

Окрім того частина населених пунктів колишнього Любомльського повіту відійшла до Маціївського, Оваднівського та Устилузького районів. Так, с. Олеськ в 1945 році відносилось до Вербського району, пізніше до Оваднівського., а в 1957 році перейшло до Любомльського району.

До Маціївського району відносились села Біличі, Високе, Вигнанка, Чорноплеси, Зачерневчя, Підгородно, Почапи, Руда, Хворостів.

До Оваднівського району належали села Вижгів, Глинянка, Ладинь, Петрівка, Олеськ.

До Устилузького району належали села Мосир та Мосирська Гряда[18].

У 1957 році районні центри – с. Головно та Шацьк віднесені до селищ міського типу[19].

До селища Головно в 1960-х рр. приєднане с. Кучани.

У 1957 році частина Устилузького району відійшла до Любомльського району.

Згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 січня 1959 року був ліквідований Головнянський район, населені пункти якого частково приєднано до Любомльського, Шацького та Старовижівського районів.

На 1 січня 1960 року в Любомльський район входило м. Любомль, 2 селища (Головно та Луків) і 61 село, 16 сільських рад, площа - 1,3 тис км^2. Хутори в адміністративних звітах не значаться. На той час Шацький район мав 48 населених пунктів, 10 сільрад, площа – 1 тис. км^2.

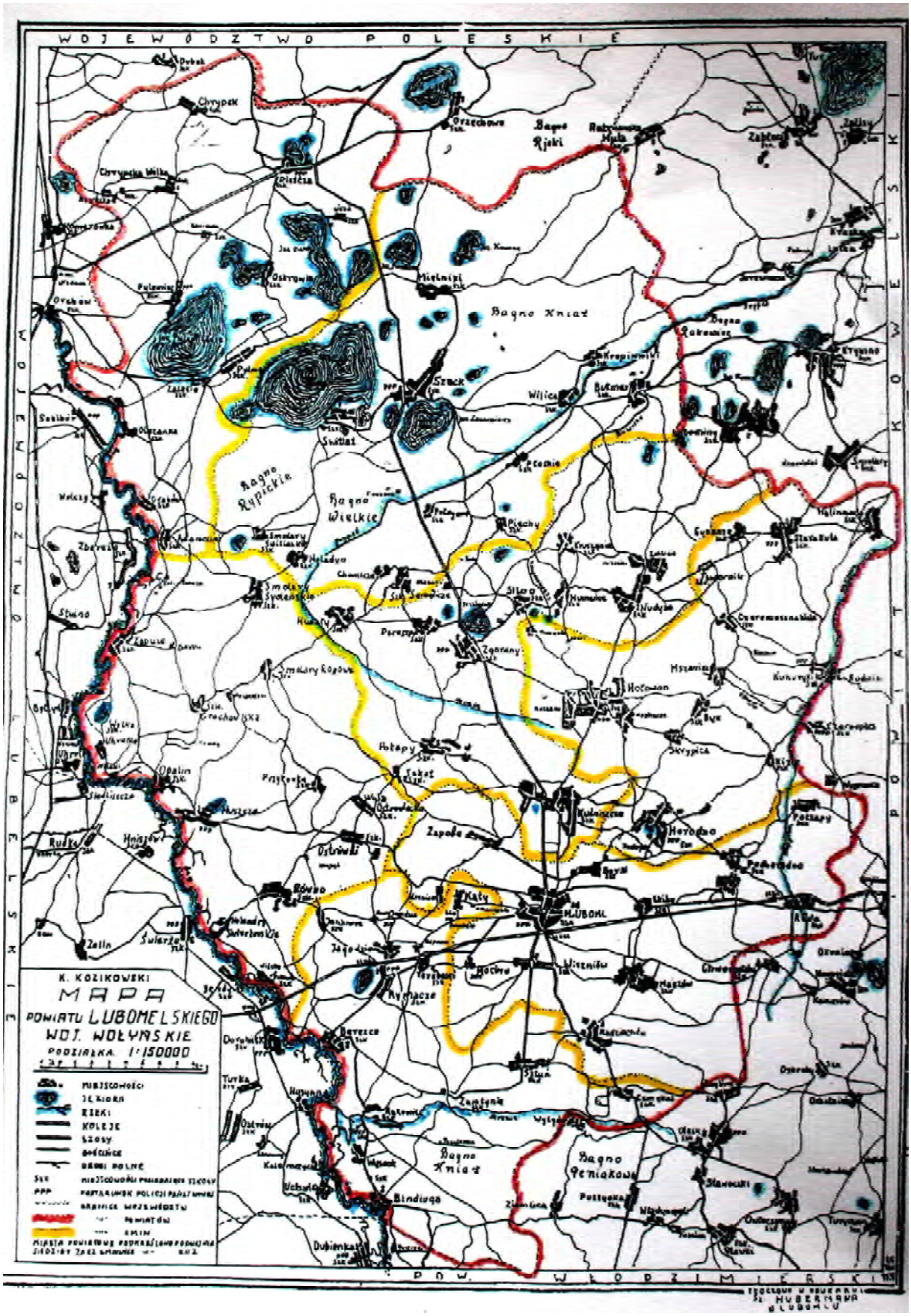
Зміни в адміністративному плані проходили доволі часто. Згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 грудня 1962 року у Волинській області ліквідовано 12 районів і створено 7. Шацький район було приєднано до Любомльського[20].

В період хрущовських реформ постановою Пленуму ЦК КПРС 1962 року створювалась нова система управління сільським господарством. До Любомльського району увійшли від ліквідованого Старовижівського району – Старовижівська селищна, Буцинська, Дубеченська, Кримненська, Пісочненська, Нововижівська, Седлищанська, Руднянська і Старогутівська сільські ради. Від Турійського району відійшла до Любомльського Перевалівська сільська рада[21].

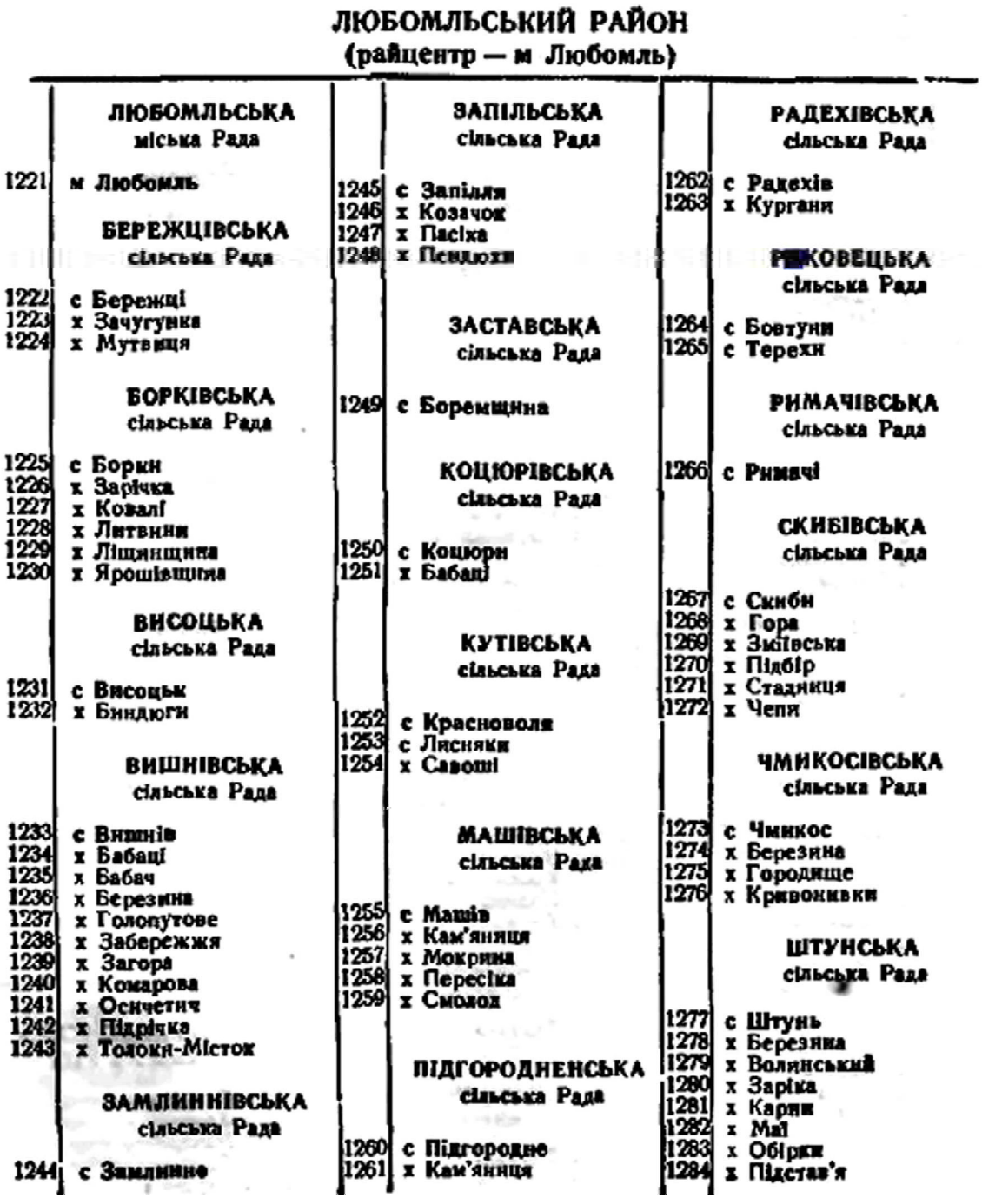
Рішенням облвиконкому№9 від 8 січня 1963 року Старовижівська селищна, Буцинська, Пісочненська, Нововижівська, Седлищанська, сільські ради передані до Ковельського району[22].

На 1 січня 1963 року в складі Любомльського району було 1 місто, 3 селища, 132 села та 96,661 тис. населення.

Згодом надмірне укрупнення районів було визнане недоцільним і Президія Верховної Ради УРСР Указом від 4 січня 1965 року утворила ще 5 районів (Локачинський, Любешівський, Маневицький,

Карта Любомльського повіту. 1935 рік.

ЛЮБОМЛЬСЬКИЙ РАЙОН
(райцентр — м Любомль)

ЛЮБОМЛЬСЬКА
міська Рада

1221 м Любомль

БЕРЕЖЦІВСЬКА
сільська Рада

1222 с Бережці
1223 х Зачугунка
1224 х Мутвиця

БОРКІВСЬКА
сільська Рада

1225 с Борки
1226 х Зарічка
1227 х Ковалі
1228 х Литвини
1229 х Ліщинщина
1230 х Ярошівщина

ВИСОЦЬКА
сільська Рада

1231 с Висоцьк
1232 х Биндюги

ВИШНІВСЬКА
сільська Рада

1233 с Вишнів
1234 х Бабаці
1235 х Бабач
1236 х Березина
1237 х Голопутове
1238 х Забережжя
1239 х Загора
1240 х Комарова
1241 х Осичетич
1242 х Підрічка
1243 х Толоки-Місток

ЗАМЛИННІВСЬКА
сільська Рада

1244 с Замлинне

ЗАПІЛЬСЬКА
сільська Рада

1245 с Запілля
1246 х Козачок
1247 х Пасіка
1248 х Пеньохи

ЗАСТАВСЬКА
сільська Рада

1249 с Боремщина

КОЦЮРІВСЬКА
сільська Рада

1250 с Коцюри
1251 х Бабаці

КУТІВСЬКА
сільська Рада

1252 с Красноволя
1253 с Лисняки
1254 х Савоші

МАШІВСЬКА
сільська Рада

1255 с Машів
1256 х Кам'яниця
1257 х Мокрина
1258 х Пересіка
1259 х Смолод

ПІДГОРОДНЕНСЬКА
сільська Рада

1260 с Підгородне
1261 х Кам'яниця

РАДЕХІВСЬКА
сільська Рада

1262 с Радехів
1263 х Кургани

РИКОВЕЦЬКА
сільська Рада

1264 с Бовтуни
1265 с Терехи

РИМАЧІВСЬКА
сільська Рада

1266 с Римачі

СКИБІВСЬКА
сільська Рада

1267 с Скибн
1268 х Гора
1269 х Зміївська
1270 х Підбір
1271 х Стадниця
1272 х Чепи

ЧМИКОСІВСЬКА
сільська Рада

1273 с Чмикос
1274 х Березина
1275 х Городище
1276 х Кривокивки

ШТУНСЬКА
сільська Рада

1277 с Штунь
1278 х Березина
1279 х Волинський
1280 х Зарічка
1281 х Карни
1282 х Малі
1283 х Обірки
1284 х Підстав'я

Любомльський район (Станом на 1 вересня 1946 рік).

ШАЦЬКИЙ РАЙОН
(райцентр — с Шацьк)

ВІЛИЦЬКА сільська Рада

2238 с Вілиця
2239 х Зарості
2240 х Між
2241 х Підгрядне
2242 х Порубка

ГОЛЯДИНСЬКА сільська Рада

2243 с Голядин
2244 х Підграбівське
2245 х Підшпичне

МЕЛЬНИКІВСЬКА сільська Рада

2261 с Виси
2262 с Мельники
2263 х Замошення
2264 х Кримне
2265 х Пісоцький Ліс
2266 х Пісочний
2267 х Травний
2268 х Хороми

ОСТРІВ'ЯНСЬКА сільська Рада

2269 с Острів'я
2270 х Городище
2271 х Груд
2272 х Селище
2273 х Систка
2274 х Остники
2275 х Хишівськ

ПЕРЕШПІВСЬКА сільська Рада

2276 с Перешпа
2277 х Красний Бір

ПІЩАНСЬКА сільська Рада

2278 с Піща
2279 х Веретенця
2280 х Деревицько
2281 х Замалля
2282 х Затишшя
2283 х Камінь
2284 х Копаївка
2285 х Маковища
2286 х Меньники
2287 х Оробини

ПОЛОЖІВСЬКА сільська Рада

2288 с Положеве
2289 х Пехи
2290 х Плоске

ГРАБІВСЬКА сільська Рада

2246 с Грабове
2247 х Адамчуки
2248 х Бірки
2249 х Високий Груд
2250 х Городи
2251 х Кошари
2252 х Ольшанка
2253 х Підгір'я

ПРИП'ЯТСЬКА сільська Рада

2291 с Прип'ять
2292 х Березівське
2293 х Забрід
2294 х Залавники
2295 х Залипове
2296 х Ліс
2297 х Новина
2298 х Підтинянний
2299 х Салигів

ПУЛЕМЕЦЬКА сільська Рада

2300 с Пулемець
2301 х Городське
2302 х Зикове
2303 х Кам'янка
2304 х Межовий
2305 х Подульниця
2306 х Попова Хвойна
2307 х Ріка
2308 х Яворське-Страхове

ПУЛЬМІВСЬКА сільська Рада

2309 с Пульмо
2310 х Бір
2311 х Вербачин
2312 х Колеса
2313 х Колодязьке
2314 х Липа
2315 х Мокошин
2316 х Мокрий Бір
2317 х Оконниця
2318 х Рибинське
2319 х Середнє
2320 х Стругове

РОСТАНСЬКА сільська Рада

2321 с Ростань
2322 х Будища
2323 х Великий Ліс
2324 х Жихове
2325 х Казан
2326 х Мокрий Ліс
2327 х Ченеве

ЗАЛІСЬКА сільська Рада

2254 с Залісся
2255 х Бусельниця
2256 х Лодигинець
2257 х Новини
2258 х Підкрук

КРОПИВНИКІВСЬКА сільська Рада

2259 с Кропивники
2260 х Довголіс

САЛІЙЛИЧІВСЬКА сільська Рада

2328 с Салійличі
2329 х Дібровка
2330 х Довге
2331 х Загора
2332 х Мурав'е
2333 х Підширокe
2334 х Хомичі

СВІТЯЗЬКА сільська Рада

2335 с Світязь
2336 х Верхи
2337 х Висока
2338 х Грабове
2339 х Гушів
2340 х Завис
2341 х Залука
2342 х Низ
2343 х Омеляне
2344 х Підвергать
2345 х Підманове
2346 х Пройла

СМОЛЯРСЬКО-СВІТЯЗЬКА сільська Рада

2347 с Смоляри-Світязькі
2348 х Бортнове
2349 х Забортнове
2350 х Муравина
2351 х Підграбівське
2352 х Ружниця
2353 х Становище

ХРИПСЬКА сільська Рада

2354 с Хрипськ

ШАЦЬКА сільська Рада

2355 с Шацьк
2356 х Ворочків
2357 х Городище
2358 х Дубиччя
2359 х Кописть
2360 х Підвибрід
2361 х Підсоменець
2362 х Посич

Шацький район (станом на 1 вересня 1946 року).

ГОЛОВНЯНСЬКИЙ РАЙОН
(райцентр—с Головно)

БИКІВСЬКА сільська Рада

174 с Бик
175 с Мшанець
176 с Скрипиця

ГАЛИНО-ВОЛЬСЬКА сільська Рада

177 с Галина Воля

ГОЛОВНЯНСЬКА сільська Рада

178 с Головно

ГОРОДНЯНСЬКА сільська Рада

179 с Городно
180 х. Кіззя

ГОРОХОВИЩЕНСЬКА сільська Рада

181 с Гороховище
182 х Будники

ГУПАЛІВСЬКА сільська Рада

183 с Гупали

ГУЩАНСЬКА сільська Рада

184 с Гуща

ЗАБОЛОТТІВСЬКА сільська Рада

185 с Заболоття

ЗАБУЗЬКА сільська Рада

186 с Забужжя
187 х Локутки

ЗГОРАНСЬКА сільська Рада

188 с Згорани

КРУШИНЕЦЬКА сільська Рада

189 с Крушинець
190 х Гуменці

КУКУРИКІВСЬКА сільська Рада

191 с Кукурики

КУСНИЩАНСЬКА ПЕРША сільська Рада

192 с Куснища Перші

КУСНИЩАНСЬКА ДРУГА сільська Рада

193 с Куснища Другі

КУЧАНСЬКА сільська Рада

194 с Кучани

МАСЛОВЕЦЬКА сільська Рада

195 с Масловець

НУДИЖЕНСЬКА сільська Рада

196 с Нудиже

ОПАЛИНСЬКА сільська Рада

197 с Опалин
198 х Мельники
199 х Новий Опалин
200 х Ново-Угрузький
201 х Старо-Угрузький

ПЕРЕШПЕНСЬКА сільська Рада

202 с Перешпа
203 х Власюки

ПЕРЕКІРСЬКА сільська Рада

204 с Перекірка
205 х Борове

ПОЛАПІВСЬКА сільська Рада

206 с Полапи
207 х Сокіл

РОВЕНСЬКА сільська Рада

208 с Рівне
209 х Вовчий Перевіз

РОГОВО-СМОЛЯРІВСЬКА сільська Рада

210 с Рогові Смоляри

СИЛЬНЕНСЬКА сільська Рада

211 с Сильне
212 х Новосілки

СТАРОГУТІВСЬКА сільська Рада

213 с Стара Гута

СТОЛИНСЬКО-СМОЛЯРІВСЬКА сільська Рада

214 с Столинські Смоляри

СУКАЧІВСЬКА сільська Рада

215 с Сукачі
216 х Явірник

ЧЕРЕМОШНО-ВОЛЯНСЬКА сільська Рада

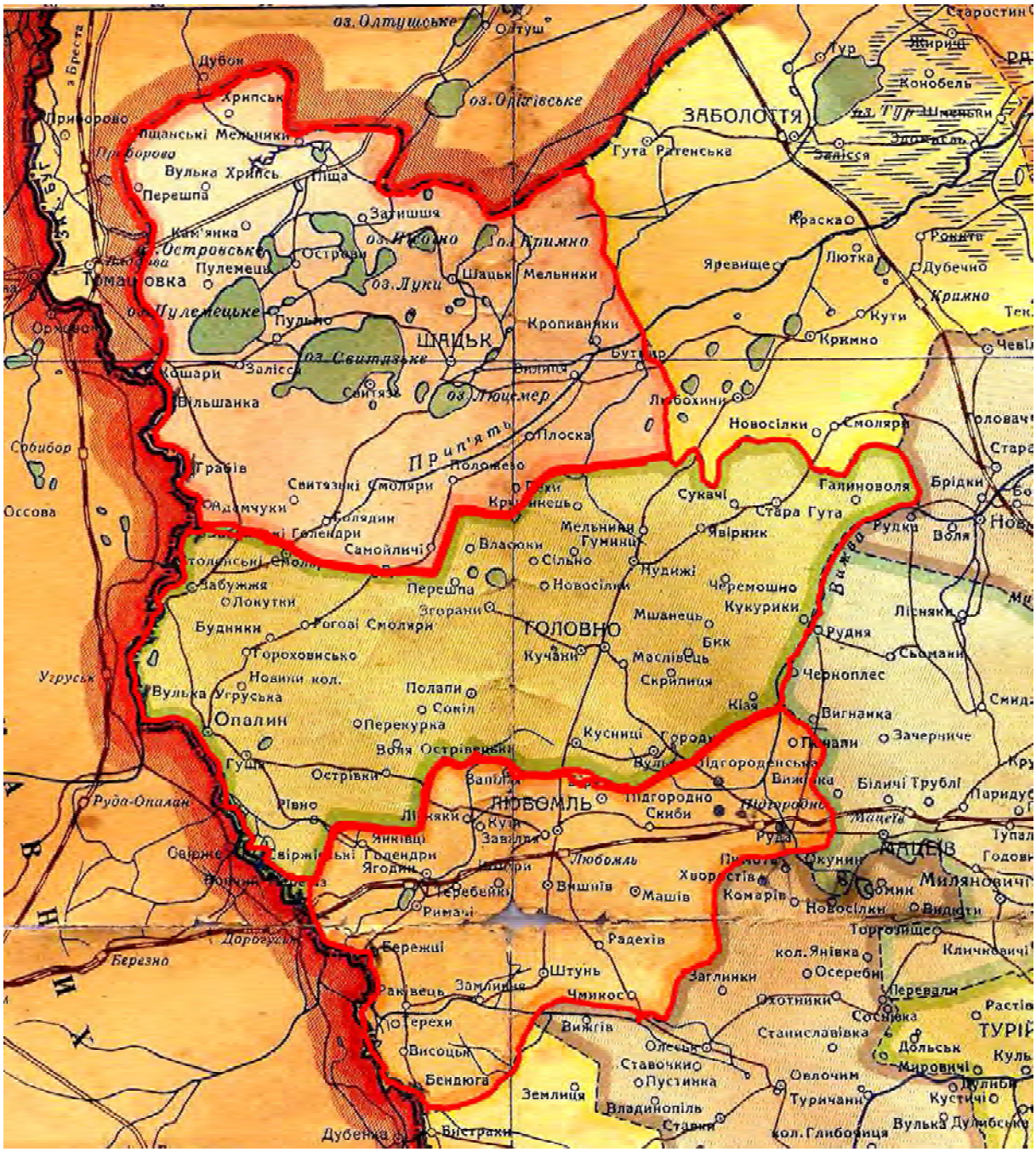
217 с Черемошна Воля
218 х Язовиця

Головнянський район (станом на 1 вересня 1946 р.).

Карта Любомльського і Шацького районів. 2011 р.

Фізична карта Любомльського району Волинської області
м: 1: 200.000.
Шацький район.
Рівне
Любомль
Ківерці
Ківерці
Ківерці

ЗАБОЛОТТЯ
ШАЦЬК
ГОЛОВНО
ЛЮБОМЛЬ
Опалин
Томашівка
Руда-Опалин
Березно
Угруськ
Оссова
Сербибор
Дубечне
Кримно
Любохини
Новосілки
Смоляри
Галиноволя
Брідки
Рудка
Воля
Сукачі
Стара Гута
Явірки
Мельники
Гумниці
Власюки
Сільно
Нудижі
Черемошно
Кукурики
Мшанець
Бкк
Маслівець
Скрипиця
Рудня
Черноплес
Вигнанка
Зачерниче
Підгородно
Скиби
Руда
Біличі Трубні
Паридуб
Любомль
Вишнів
Машів
Комарів
Новосілки
Радехів
Штунь
Чмикос
Вижгів
Заглинки
Осередки
Перевали
Охотники
Сосновка
Станіславівка
Дольськ
Мировичі
Овлочим
Туричани
Кустичі
Вулька Дулібська
Владинопіль
Ставки
кол. Глибочиця
кол. Янівка
Торговище
Кличковичі
Милянович
Вишгів
Ставочки
Пустинка
Землиця
Бендюга
Висоцьк
Терехи
Раківець
Замлиння
Березці
Дорожжя
Римачі
Перебійки
Ягодин
Янківці
Куна
Завілля
Рівно
Підгородненське
Острівки
Гуща
Перекурка
Сокіл
Полапи
Новики кол.
Вулька Угруська
Будники
Гороховисько
Рогозі Смоляри
Забужжя
Локутки
Згорани
Перешпа
Самойличі
Голендри
Свитязькі Смоляри
Грабів
Вільшанка
Кошари
Пулемець
Пульно
Шацьк Мельники
Кропивники
Буцимир
Свитязь
Залісся
Ольшина
Плоска
Положево
Крупинець
Гаї
Ялиці
Ялинки
Ялинки
Ялинки

Ратнівський та Турійський.), після чого Дубеченська, Кримненська, Любохинівська і Старогутівська сільські ради переведені в Ратнівський район, а Руденська сільська рада повернута в Любомльський район.

4 травня 1965 року рішенням облвиконкому№271 Старогутівська сільська рада повернута до Любомльського району, а с. Смоляри Старогутівської сільради Любомльського району передано в підпорядкування Кримненської сільради Ратнівського району[23].

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 8 грудня 1966 року було створено ще3 райони – Іваничівський, Луцький та Старовижівський.

Станом на 1 січня 1966 року села Любомльського району – Рудня, Кукуріки, Сьомаки, Стара Гута, Сукачі в кінці 1966 року повернуті до Старовижівського району[24].

На 1 січня 1967 року Любомльський район мав найбільшу площу у Волинській області – 2,3 тис км^2, 106 населених пунктів і 25 сільських рад[25].

Чергові зміни в адміністративному плані довели кількість населених пунктів в районі до 100, сільських рад – 24, згідно даних в 1981 році. У 1989 році у Любомльському районі проживало 63 695 жителів.

Після проголошення Незалежності України зміни в поділі району продовжились. 3 лютого1993 року був утворений Шацький район в складі Шацької селищної, Грабівської, Піщанської, Прип'ятської, Пульмівської, Ростанської, ПулемецькоїСамійличівської та Світязької сільських рад.Площа Шацького району складала 759 км^2, а кількість населення становила 17 тис. осіб.

Любомльський район сьогодні має площу1,485 тис.км^2. Населення на 2001 рік знадно Всеукраїнського перепису становило 43 263 жителів, в м. Любомль -10 124 осіб, в смт. Головно – 3212 осіб. В районі налічується 1 міська, селищна і 22 сільські ради, які об'єднують 70 населених пунктів[26].

На початку травня 2009 року в районі проживало 40,2 тис. осіб[27], а на 1 січня 2014 року – 39 648 осіб, з них в м. Любомль – 10274[28].

Станом на 2017 р. наявного населення в районі 39 316 осіб, в м. Любомль – 10 362. Як бачимо кількість населення історичної Любомльщини в порівнянні з 1941 роком зменшилась майже вдвічі.

Територія нинішнього Шацького району складає 759 км^2, населення – 16 962 особи.

Нині нові реформатори знову укрупнюють райони і замість міських та сільських рад утворюють громади. Чи буде це жителям на користь покаже час. В області планується залишити тільки 4-5 районів. Любомльський район планують ліквідувати. Найкращий варіант який влаштував всіх жителів було повернення до реформи 1963 року.

Додаток1.

Населені пункти Любомльщини, які змінили назву.

1. с. Бик – перейменоване в с. Ясне у 1963 році.
2. с. Бовтуни – перейменоване в с. Привіччя у 1963 році.
3. с. Бутмер – перейменоване в с. Прип'ять
4. с. Вовчий Перевіз – перейменоване в с. Старовойтове, в честь командира 8-ї прикордонної застави.
5. с. Владинопіль – перейменоване в с. Ладинь у 1941 році.
6. с. Вулька Хрипська – перейменоване в с. Ростань у 1940-ві рр.
7. с. Вулька Угрузька – перейменоване в с. Новоугрузьке у 1940-их рр.
8. с. Куснище II – приєднане до с. Куснище в 1963 році.
9. с. Новий Опалин – перейменоване в с. Підлісся у 1963 році.
10. с. Старий Опалин – перейменоване в с. Вишнівка у 1963 році
11. с. Перешпа – перейменоване в с. Заозерне у 1963 році
12. с. Язвини - перейменоване в с. Вербівка у 1963 році.

---

1. Літопис Руський. /Упоряд. Л. Махновець. – Київ, 1982 р. – с. 437

2. Там само. – с. 447.

3. Остапюк О. До питання про надання Магдебурзького права м. Любомль// Любомль в істоії України та Волині. Матеріали науково-практичної конференції до 460-річчя надання Любомлю магдебурзького права і 10-річчя незалежності України. –Луцьк,2003. – с.55.

4. Любачевський М. Род Гедеміна. Областное деление и местное управление литовко-русского государства во время издания Первого Литовского Статута. – Москва, 1892 г. – с.116-118.

5. Domański Bogdan. Powiat Lubomelski. – Luboml,1936. – S.15.

6. Щигель Ришард. Від волості до повіту. Зміни в територіальному поділі Червоної Русі в XIV-XVI ст.//

Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна конференція. – Львів,1993. – с.9-11. Перекл.з польської.

7. Архивь Юго-Западной России, издаваемый коммиссиею для разбора древнихь актов. – Ч.VII. – т.II.- Акты и заселенію юго-западной Россіи. – Кіевь,1890. – с. 321-363.

8. Жерела до історії України-Руси. – Львів,1903. - Т VII. – с.29-42. Люстрація королівщин в Руських землях Корони з року 1570.

9. APL, ChKGK, sygn.126,k.11-11v.

10. Волости и важнейшие селения европейской Россіи. Издание Центрального статистическогокомитета. – Выпуск III. – Санкт-Петербург,1885. – с. 192-218.

11. Список населенных мест Волынской губернии. Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир,1906. – с. 192-218.

12. Oriowicz M. Ilustrowany przewodnik po Woiyniu.- Juck,1929- s.168.

13. Domacski Bogdan. Powiat Lubomelski. – Luboml,1936. – S.1.

14. Domacski Bogdan. Powiat Lubomelski. – Luboml,1936. – S.24-28

15. Волинь - №138 від 04.12.1999 р. – с.1.

16. Наші вісті - №17 від 21.12.1941 р.; Волинь-№101 від 07.09.1999 р. – с.3.

17. Народне господарство Волинської області. Статистичний збірник. – Львів,1958.

18. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – Київ,1947.

19. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – Київ,1969

20. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – Львів,1981.

21. Волинь- №129 від 7 листопада 2000 р. – с.3.

22. Держархів Волинської обл. Р.6., оп.16.

23. Держархів Волинської обл. Р.6., оп.16.

24. Карпук С. Історія Старовижівського району// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині. Вип.40 – Луцьк,2011. – с.19-28.

25. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – Київ,1972.

26. Населення Любомльського району. Результати Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Частина 1. – Луцьк,2003. – с.5.

27. Наше життя - №50 від 25 червня 2009 року.

28. Інформація районного відділу статистики від 20.02.2014 р.

Олександр ОСТАПЮК ***(Любомль)***

З ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ

Першу писемну згадку про м. Любомль маємо за 1287 рік. У Галицько-Волинському літописі описуються події на Волині протягом XIII ст. Частина цього літопису у 1280-х рр. писалась у м. Любомль. Літописець описуючи життя волинського князя Володимира Васильковича, племінника Данила Галицького, інформує, що князь мав одну зі своїх резиденцій в Любомлі, часто його відвідував, тут помер у 1288 році[2].

У 1280-х рр. цей князь побудував у Любомлі кам'яну церкву Св. Георгія Побідоносця, обдаруавши її окованими іконами, службовим начинням, книгами, частину з яких переписав сам. Із тексту літопису відомо: Євангеліє він списав апракос, окував все його золотом, і камінням дорогим із жемчугом (оздобив), і Деісуса на ньому викувано із золота, образки великі з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканим едвабом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому – два святі мученики Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог списав він (на) дванадцять місяців, (де) викладено житія святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою, (пролиту) за Христа, і Мінеї (на) дванадцять (місяців) списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолой; списав він також і Служебник (церкві) святого Георгія, і молитви вечірні і заутрені списав, окрім Молитовника; Молитовника ж він купив у жони протопопа, і дав за нього вісім гривень кун, і оддав святому Георгію; кадильниці дві – одну срібну, а другу мідяну, і хрест воздвижальний він дав святому Георгію; ікону також він написав на золоті, намісну святого Георгія, і гривну золоту возложив на неї, з жемчугом, і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і возложивна неї намисто золоте з камінням дорогим; і двері вилив мідяні»[1].

У літописі згадується 23 книги, але їх було значно більше, оскільки згадуються ще переписані ним молитви вечірні і вранішні. Всі ці книги були рукописними і писались на пергаменті. Згідно Галицько-Волинського літопису в Любомлі на той час була найбільша бібліотека у князівстві Володимира

Васильковича. Літописець також відмічає, що князь «говорив ясно (словами) зі святих книг, тому що був філософ великий»[3].

Подальша доля бібліотеки при церкві Св. Георгія невідома. Холмський уніатський єпископ Яків Суша у 1650-х рр. повідомляє, що при церкві ще були старовинні пергаменти того періоду[4].

У Галицько-Волинському літописі з 1205 по 1268 рр. згадується також місто Угровськ (Угровеськ), яке в 1220-1230-х рр. було столицею князя Д.Галицького. В Угровську був чоловічий монастир Симеона Даниїла Стовпника і єпископська кафедра. Можемо твердити, що там також мала б бути і князівська, і церковна бібліотеки[6].

Місто Угровськ в кінці XIII ст. було знищене і більше не згадувалось, хоча в Холмі єпископська кафедра ще довгий час називалась Угровецькою. Довгий час науковці вважали, що літописне місто розміщувалось на правому березі р. Зх.Буг, але археологічні розкопки Любомльського краєзнавчого музею злокалізували його поблизу сучасного с. Новоугрузьке Любомльського р-ну[6].

Протягом століть на території Любомльщини було побудовано багато православних храмів, католицьких костелів, єврейських синагог, при яких розміщувались бібліотеки.

У кін. XVIIст. в с. Радехів був побудований римо-католицький костел, який на початку XVIII ст. став монастирем Ордену Августинів. Візитації Св. Михайлівського монастиря вказують, що при ньому була початкова школа та бібліотека. В школі вивчали богослов'я, морально-філософські науки, математику, природничі науки, іноземні мови і співи. Бібліотека мала літературу усіх напрямків і славилась на всю округу. Частина книг із проповідями, викладеними українською мовою, але надрукованими німецько-польським шрифтом. У візитації 1818 року відмічено, що радехівська бібліотека нараховувала книг – на латині – 130, польською мовою – 70, та ін. Всього – 245 книг, з історії, богослов'я, права, філософії, книги-проповіді тощо. Бібліотека на той час знаходилась у монастирському корпусі на другому поверсі в одній із келій[7].

У 1830-х рр. монастир був закритий російською владою, а костел став православним храмом. Більша частина бібліотеки, хоч і частково, зберігалась до 1874 року.

Бібліотека існувала також і при костелі Св. Трійці в м. Любомль, побудованому в 1412 році. Практично всі книги і документи були знищені козаками в 1648 році. У 1818 році при костелі було 35 книг і десятки метричних книг та візитацій[9].

У кін. 1770-х рр. власник Любомльського староства граф Ф.К. Браницький побудував у м. Любомль великий палац, в якому зберігав колекції фарфору, зброї, стародруків. Деякі із книг бібліотеки Браницького згадуються у польських довідниках. До моменту конфіскації у нащадків Браницького Любомльського маєтку в 1849 році, тут, деякий час жив онук графа – Костянтин Браницький, відомий орнітолог, мандрівник, який мав в палаці велику бібліотеку[7].

Містечко Любомль, що протягом століть складалось в основному з єврейського населення, мало унікальну мурована синагогу, збудовану у 1510 році. Тут також знаходились великі архів та бібліотека. Із Любомльської єврейської общини походили відомі науковці: Северин Любомльчик – теолог та агіограф, пізніше домініканин. Авраам Полак – вчитель і автор багатьох книг, Мокше Мес -автор релігійних книг, що друкувались в Європі з XVI ст. і до сьогодні.

Доля єврейської бібліотеки також трагічна. У перші місяці окупації німецька влада заставила євреїв винести із синагоги всі старовинні пергаменти та книги і спалила їх у дворі цієї культової споруди. В 1930-ті рр. єврейська община м. Любомль також мала власну бібліотеку[9].

В другій половині XIX ст. бібліотеки активно створювались при православних церквах. З 1867 року більшість храмів виписували церковну періодику - «Волинські Єпархіальні відомості» та «Церковные ведомости», різні книги і журнали. Найбільші бібліотеки були при церквах в с. Олеськ, Хворостів, Нудиже, Вишнів тощо[9].

У період 1919-1939 рр., коли територія Любомльщини була окупована Польщею, тут почали створюватись бібліотеки при різних товариствах та школах.

В Любомлі діяли бібліотеки:

1. Бібліотека повітової поліції. Заснована в 1922 році. На 1929 р. в бібліотеці налічувалось 599 примірників книг.
2. Окружна бібліотека Товариства організацій і гуртків рільничих. На 1938 рік в книгозбірні налічувалось 150 примірників.
3. Бібліотека « Polska Macierz Szkolna». Заснована 1921 року. На 1929 р. налічувала 2521 книг.
4. Бібліотека Товариства фінансових службовців РП. На 1933 р. налічувала 500 книг.
5. Приватна домашня книгозбірня інженера Бориса Василевського. В 1939 р. мала 100 примірників

1.

2.

3.

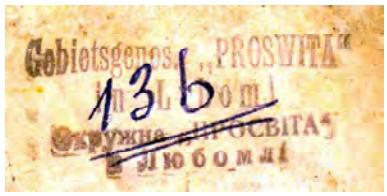
4.

5.

6.

Штамп бібліотеки Просвіти в м. Любомль. 1941-1942 рр.

Працівники бібліотек Любомльського району. 2017 р.

Працівники Любомльської районної бібліотеки. 2016 р.

книг. Втрачена в 1943р.

Окрім того діяли :

- Бібліотека Товариства Розвитку Східних Земель. На 1936 р. в книгозбірні налічувалось 500 примірників.
- Центральна Повітова бібліотека. Заснована в 1936 році. На 1939 р. мала 4056 книг. Обслуговувала гміни, школи,організації і товариства повіту.
- Бібліотека театральна, що на 1939 р. мала 455 книг.

Також діяли бібліотеки по селах повіту:

- В с. Біндюга діяла Бібліотека Товариства польської молоді, заснована в 1926 році. На 1929 рік мала 309 примірників.
- В с. Вільшанка діяла приватна книгозбірня вчителя Кароля Ярскі. Станом на 1939 рік налічувала 130 примірників.
- У с. Піща діяла Бібліотека « Polska Macierz Szkolna», заснована в 1928 році. На 1929 рік тут було 785 книг.
- У с. Римачі теж діяла Бібліотека «Polska Macierz Szkolna». На 1929 рік тут було 60 книг.
- У с. Шацьк діяла Бібліотека « Polska Macierz Szkolna», заснована в 1926 році. На 1929 рік тут було 302 книг.
- В с. Землиця діяла Бібліотека Товариства польської молоді, заснована в 1927 році. На 1929 рік тут було 64 книги.

У 1935 році 8 рухомих бібліотек Центральної бібліотеки обслуговували 10 населених пунктів повіту. Загальна кількість виданих книжок складала 1897 екземплярів. Шкільний інспекторат організовував бібліотечні комплекси по 10-15 книг з рільництва і виховання[5].

Домашні бібліотеки в 1930-х рр. українське населення поповнювало з книжкової крамниці «Наша культура» в м. Любомль, якою завідував посол Сейму Василь Мохнюк. В основному українські книги він виписував зі Львова. У 1936 році бібліотеки поповнила книга місцевої друкарні «Любомльський повіт» під редакцією Б.Доманського[8].

У другій половині 1930-х рр. по вул. Словацького був побудований новий двоповерховий Будинок Спілок, де розміщувалась центральна бібліотека.

З приходом радянської влади у 1939 році, з бібліотек цензура вилучила більшість книжок. Почали створювати хати-читальні по селах.

Згідно з постановою №42 Волинського облвиконкому від 10 червня 1940 р. розпочалась організація музеїв і бібліотек в області. Цим же документом було засновано обласну бібліотеку для дітей, міські бібліотеки з відділами дитячої літератури у містах Володимирі-Волинському, Горохові, Ковелі, Любомлі. Фонд нововідкритої бібліотеки в м. Любомль нараховував 950 книг. В першу чергу бібліотеки поповнювались агітаційною літературою про переваги соціалістичного ладу, творами К.Маркса, В.Леніна, Й. Сталіна[9].

В період німецької окупації 1941-1944 рр. в Любомлі активно почала працювати «Просвіта». В своєму приміщенні по вул. Колійовій, активістами товариства була відкрита бібліотека. Сюди вони приносили книги з історії України, української літератури тощо.

Після відновлення радянської влади районна бібліотека для дорослих розміщувалась по вул. Леніна на другому поверсі тодішнього будинку районної ради (приміщення колишнього медучилища-авт.). Дитяча бібліотека знаходилась в центрі міста, у будинку з колонами, навпроти музичної школи (нині магазин – «Шанс») по вул. Чапаєва. Станом на другу половину 1945 року в бібліотеках міста нараховувалось 800 книг.

Згідно наказу районного культурно-просвітнього відділу робочий день в бібліотеках району розпочинався з 12.00 до 21.00., а з 1948 року – з 13.00 до 22.00 год[9].

В бібліотеки неодноразово приходили циркуляри про зняття з обліку і знищення ворожої ідеологічної літератури, тобто праці політичних діячів і письменників, які попали в опалу. При виявленні невиконання цих наказів бібліотекарів знімали з роботи.

Любомльську районну бібліотеку для дорослих очолювали: з 1946 року Романюк Катерина, Міщерякова Марія, Бісюк Марія, Пусь Євдокія, Андрієнко Галина, з 1947 по 1948 рік – Динько (Ремез) Тетяна, з 1952 року –Тепікіна Марія, З 1984 рокуі до сьогодні Централізовану систему публічно - шкільних бібліотек очолює - Овдієвич Світлана Антонівна[9].

В 1960-х рр. бібліотеки було перенесено в новозбудоване приміщення по вул. Червоної Армії, 2.

Окрім того з 1960-х рр. були створені бібліотеки при підприємствах і навчальних закладах міста і

Працівники Любомльської районної бібліотеки. 2017 р.

Приміщення Любомльської районної бібліотеки. 2-й поверх.

району: в РО «Сільгосптехніка», на заводі «Світязь», при Любомльському медучилищі, профтехучилищі, районній лікарні, військовій частині, Головненській школі-інтернаті та ін.

На сьогодні районна бібліотека для дорослих в м. Любомль має фонд у 27987 екземплярів книг., дитяча – 17900 книг.

Станом на 12.01.2015 року на території району працювало 32 бібліотеки: Центральна районна бібліотека, районна дитяча бібліотека, Головненська селищна бібліотека для дорослих, Головненська селищна для дітей та 28 сільських бібліотек – філій в т.ч. 5 публічно-шкільних бібліотек, так як у 2012 році рішенням сесії районної ради було проведено об'єднання 5-ти сільських бібліотек із шкільними в селах Черемошна Воля, Городно, Скиби, Підгородно і Висоцьк[10].

Майже 20 тисяч жителів району щороку є активними користувачами бібліотек, третина з них – сільські жителі, а кожний четвертий читач – дитина. Сукупна кількість фондів публічних бібліотек району становить близько 322 тис. документів на різних носіях інформації, безперечним лідером серед яких залишається книга[10].

ЦСПШБ в рамках програми «Бібліоміст» отримала 15 комп'ютерів, які підключені до мережі Інтернет, 4 багатофункціональні пристрої для друку, 15 веб-камер, 15 навушників. В тому числі Центральна районна бібліотека для дорослих отримала 4 комп'ютери, Головенська дитяча бібліотека - три комп'ютери, Зачернецька, Нудижська, Гущанська, Бережанська - по два комп'ютери, а також вихід до світової мережі Інтернет. А у 2015 році завдяки меценатам вдалося комп'ютеризувати Любомльську районну бібліотеку для дітей з можливістю виходу до світової павутини.

Протягом 2015 року на комплектування бібліотек з різних джерел фінансування було використано майже 83 тис. грн., за які придбано 1047 екземплярів книг. В тому числі ЦРБ 461 примірники, РДБ – 214 примірник, сільські бібліотеки отримали в середньому по 12 примірники[10].

Любомльська центральна районна бібліотека за більш, ніж сім десятиліть діяльності, нагромадила багатий досвід надання методичної і практичної допомоги бібліотекам району. На її базі проходять стажування та практичне навчання різні категорії сільських бібліотечних працівників, районний семінар «Інноваційна діяльність бібліотек та шляхи підвищення їх ролі у суспільстві», проведено навчання бібліотекарів публічно-шкільних бібліотек «Організація роботи публічно-шкільних бібліотек на допомогу навчальному процесу», діє школа професійної майстерності з питань інформаційного та довідково-бібліографічного обслуговування користувачів на базі бібліотеки-філії для дорослих смт.Головно[10]

В 1998 році при центральній районній бібліотеці для дорослих було створено літературно-мистецький клуб творчої інтелігенції міста « Хвилі Світязя».Девіз клубу - «З криниці пам'яті черпаємо любов до краю рідного,до маминої пісні». Літературно –мистецький клуб «Хвилі Світязя» очолює директор ЦБС Овдієвич Світлана Антонівна. До роботи клубу залучається краєзнавчий музей, школи міста, будинок школяра, редакція газети « Наше життя», представники райдержадміністрації. Основними формами роботи клубу є вечори – зустрічі, презентації збірок поезій місцевих поетів, диспути, літературно-музичні вечори,які

покликані задовольняти інтерес літературної спадщини свого народу. У книгозбірні постійно організовуються різноманітні книжкові виставки, полички, перегляди літератури, презентації книг.

Бібліотека постійно бере участь у різних конкурсах та грантових програмах, можна згадати про перемогу у конкурсі «Все про Європу: читай, слухай, дізнавайся в пунктах європейської інформації в бібліотеках» за підтримки Європейського Союзу (програма «Еразмус +») та Української бібліотечної асоціації (УБА). Проект передбачає активну роботу бібліотек з популяризації знань про ЄС та європейський вибір України шляхом створення Пунктів європейської інформації для надання інформаційно-просвітницьких послуг мешканцям місцевих громад[10].

1. Літопис Руський. /Упоряд. Л. Махновець. – Київ, 1982 р. – с.437-448.

2. Остапюк О. «З історії Георгіївської церкви м. Любомля».// Пам'ятники сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Матеріали VII міжнародної наукової конференції Волинського іконопису. Луцьк, 2000. - с.60-74.

3. Остапюк О. І прославився він за добро і справедливість. Із життя князя Володимира Васильовича і розбудови м. Любомля. //Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. – Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 16-ій річниці Незалежності України, 720-ій річниці першої писемної згадки м. Любомля і 800-ій річниці першої писемної згадки Угровська. – м. Любомль, 25 жовтня 2007 р.- Луцьк, 2007. – С. 31-37.

4. Древня святиня Волинської землі. Церква святого Георгія у Любомлі./Текст О. Остапюка.-Нововолинськ: Мінотавр, 2007.-24 с.+іл.

5. Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej : informator. - Poznań, 1998. – 800 s.

6. Мазурик Ю. Остапюк О. До питання перебування книгозбірні в літописному Угровську.// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Бібліотеки – осередки культури, освіти, науки: шлях довжиною у 75 років. Вип. 54 : матеріали LIV Волин. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 75-річчю Волин. держ. обл. універс. б-ки ім. Олени Пчілки : наук. зб. – Луцьк, 2015. –с.17-21.

7. Остапюк О. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині. Історико-краєзнавчі нариси / О. Остапюк. – Луцьк, 2012. – 196 с.

8. Domański Bogdan. Powiat Lubomelski -Luboml, 1936. - 147 s.

9. Остапюк О. З історії бібліотечної справи на Любомльщині// Газета «Наше життя» № 74 від 24 вересня 2015 року. – С.3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» №24).

10. Сайт Любомльської районної бібліотеки [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lubomllb.at.ua.

Олександр ОСТАПЮК ***(Любомль)***

ПРО НЕВІДОМІ ЖЕТОННІ ГРОШОВІ ЗНАКИ З с. ОСТРІВКИ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

До 1943 року на території Любомльського району існувало с. Острівки (Ostrówki). Населений пункт пізніше був спалений в період польсько-українського конфлікту у Другій світовій війні і більше не відновлювався.

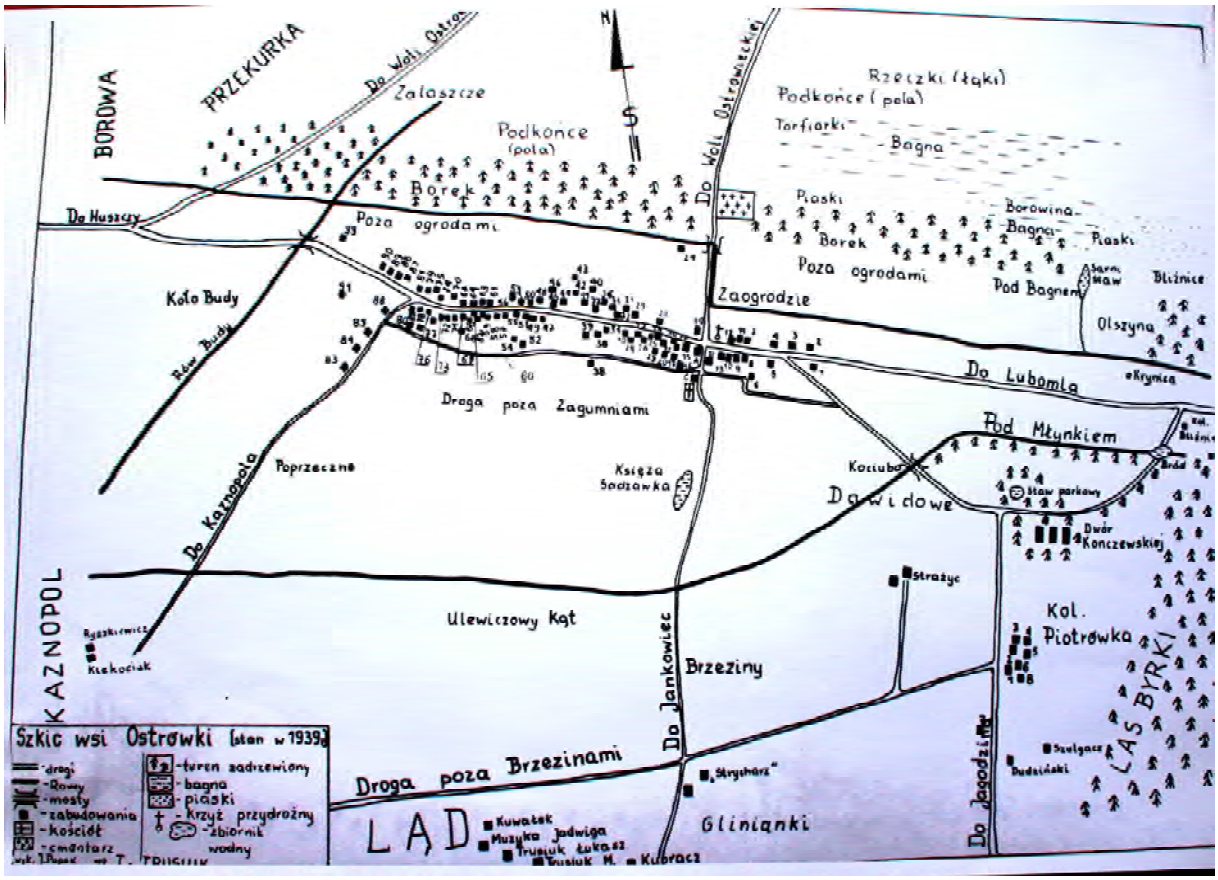
В радянський період ці землі розорювалися під колгоспні поля і там декілька разів були викопані монетні скарби, адже село відоме ще з XVII ст., і в ньому проживало заможне населення.

В сучасний період, з появою потужних металодетекторів ця земля не оброблялась і маса людей з усієї області почала обстежувати цю місцевість. За останні роки на східній околиці села в одному місці пошуковці почали виявляти бронзові монетоподібні жетони номіналів: 5, 15 і 50 грошів.

Вони були виготовлені на тонкій блясі і мали круглу, прямокутну та квадратну форми. Деякі круглі зразки були виготовлені з товщого металу.

На всіх жетонах були тиснені написи польською мовою і було багато різновидностей. На більшості стояв номінал, назва села, № жетона, рік випуску, прізвище та ініціали власника цих приватних платіжних засобів.

На більшості жетонів стоїть прізвище Кончевський /KONCZEWSKI/ та ініціали «АК», «JK». Досліджуючи цю тему автор виявив, де була садиба місцевих землевласників Кончевських. На монетних знаках стоять тільки дві дати: «1865», «1871» рік. Поки що не вдалося в архівних документах виявити, що в той час вони проживали в с. Острівки. Але на знаках стоїть назва іншого населеного пункту с. Бжезно (Brzezno), яке знаходиться за річкою Зх.Буг на території Польщі і відноситься до гміни Дорогуськ

Карта-схема с. Острівки (станом на 1939 р.)
З книги Popek L. Ostrówki. Wołynskie Ludobojstwo. - Warczawa,2011.

Холмського повіту Люблінського воєводства на схід від м. Холм, зліва від міжнародної траси Варшав-Київ.

Згідно архівних даних, родина Кончевських, як власників частини с. Бжезно, вперше згадується після 1743 року і проживала там до кінця XIX століття. У 1894 році Юзеф Грегорович відкупив у Кончевських фільварок у цьому селі [1].

У 1808 році Кончевські у списку землевласників с. Острівки не згадуються.

Вже на початку XX ст. у сповідальній відомості костелу с. Острівки за 1907 рік знаходимо прізвище Юзефа Кончевського, якому на той час було 57 років. Він був заможним землевласником в цьому селі і на католицькому кладовищі ще збереглись руїни каплиці-склепу Богатків-Кончевських.

Марія Кончевська до 1936 року мала приватного лісу 60,89 га в с. Острівки гміни Гуща[2].

Остання згадка про Кончевських в с. Острівки на початку II Світової війни. Після наступу Червоної Армії 17 вересня 1939 року з с. Острівки втекли в Польщу ксьондз Т.Перегуда і місцева землевласниця Марія Кончевська разом з родиною[3].

Із тих матеріалів, що ми маємо, можемо припустити, що ці приватні грошові знаки випускались родиною Кончевських як платіжний засіб тільки на території родини Кончевських у с. Бжезно (Польща).

Можливо після переїзду в с. Острівки Кончевські забрали з собою штампи, залишки цих знаків і метал, з якого вони виготовлялися, адже на цьому місці виявлено і залишки бронзових листів, з яких вирубувались заготовки.

Можемо припустити, що таких жетонів було до ~3 тис. штук. На деяких відомих нам жетонах стоять номера, так на прямокутному жетоні за 1865 рік стоїть номер №764, на 50-грошовому жетоні за 1871 році - № 285. Номера на знаках вибивалися вже після штамповки. На сьогодні нам відомо три різновиди 5 грошових знаків, 1 різновид XV грошів і 3 різновиди 50 грошів.

Крім ініціалів «АК» (А.Кончевський) на жетонах 5 і XV грошів 1871 року стоїть ініціал «JK» (Й. Кончевський).

Нам не відомі всі номінали, розповідають, що були 10 і 20 грошів і багато різновидностей.

Маєток Кончевських в с. Острівки. (30-ті рр. XX ст.)
З книги Popek L. Ostrówki. Wołynskie Ludobojstwo. - Warczawa,2011.

Ми публікуємо ті знаки, які є в колекції Любомльського краєзнавчого музею і надані для публікації приватними колекціонерами. Більше 70 штук жетонів попало в одну колекцію за межами Волині, частина придбана польськими колекціонерами.

Думаю, що співпраця з польськими нумізматами нам допоможе детальніше вивчити справжнє призначення них знаків.

1. Жетон круглої форми. Номінал 5. Російська імперія. 1871 рік.
   Av.: напис в три рядки: «5/1871/ АК JK».
   Rv.: орнаментований тиснутою дрібною сіткою.
   Ø – 16,8 мм. Товщина – 1,3 мм. Вага – 2,24 г. ПК.

2. Жетон круглої форми. Номінал 5 грошів. Російська імперія. 1865 рік.
   Av.: напис в два рядки: «5/GROSZY».
   Rv.: напис в два рядки: «BRZEZNO /1865».
   Ø -17,8 мм. Товщина -0,3 мм. Вага – 0,86 г. ЛКМ. Тимчасове зберігання.

3. Жетон круглої форми. Номінал 5. Російська імперія. 18… рік.
   Av.: напис в три рядки: «5/18…/АК JK».
   Rv.: орнаментований тиснутою дрібною сіткою.
   Ø -16,8 мм. Товщина -1 мм. Вага – 2 г. ЛКМ. Тимчасове зберігання.

4. Жетон круглої форми. Номінал 5. Російська імперія. 1865 рік.
   Av.: напис в два рядки: «АК / 5». Зверху, зміщений вліво напис: «АК JK», справа – вертикальний напис «1865». Нижня частина поля має горизонтальну широку сітчасту смужку, на якій зліва – тиснутий трикутник. По краю – обрамлення з тиснутих трикутників.
   Rv.: орнаментований тиснутою дрібною сіткою.
   Ø -19,5 мм. Товщина -0,4 мм. Вага – 0,9 г. ЛКМ. Тимчасове зберігання.

5. Жетон круглої форми. Номінал 5. Російська імперія. 1865 рік.
   Далі – опис як в №4.
   Ø -21 мм. Товщина – 0,6 мм. Вага –1,26 г. ПК.

6. Жетон круглої форми. Номінал 5. Російська імперія. 1865 рік.
   Далі – опис як в №4.
   Ø – 21,4 мм. Товщина – 0,4 мм. Вага – 1 г. ЛКМ. НДФ-3161.

7. Жетон круглої форми. Номінал 5. Російська імперія.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

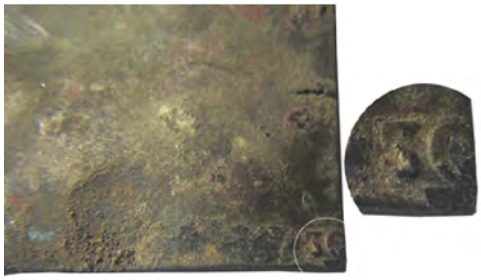

15.

Без фото

16.

17.

18.

Av.: напис в два рядки: «АК / 5». По краю – обрамлення з тиснутих трикутників.
Rv.: без написів і зображень.
Ø -20 мм. Товщина – 0,5мм. Вага –0,62 г. ПК.

8. Жетон прямокутної форми. Російська імперія. 1865 рік.
Av.: в центрі в овальному колі з тризубців тиснутий напис в два рядки: «АК / 764». Зліва вертикальний напис зверху вниз «BRZEZNO», справа – вертикальний напис «1865».
Rv.: зліва і справа – широкі сітчасті смужки.
14х21 мм. Товщина -0,5 мм. Вага – 0,9 г. ЛКМ. Тимчасове зберігання.

9. Жетон прямокутної форми. Російська імперія. 1865 рік.
Av.: напис в два рядки: «АК / 208». Зліва вертикальний напис зверху вниз: «BRZEZNO», справа – вертикальний напис «1865».
Rv.: зліва і справа – широкі вертикальні сітчасті смужки.
12,5х20,8мм. Товщина -0,4мм. Вага – 0,61 г. ПК.

10. Жетон квадратної форми. XV грошів. Російська імперія. 1871 рік.
Av.: напис в чотири рядки: «XV / GROSZY/1871/ KONCZEWSKI».
Зліва вертикальний напис знизу вверх: «BRZEZNO», справа – напис знизу вверх «АК JK».
Rv.: орнаментований тиснутою дрібною сіткою.
16,7х18 мм. Товщина -0,5 мм. Вага – 1,21 г. ЛКМ. Тимчасове зберігання.

11. Жетон квадратної форми. XV грошів. Російська імперія. 1871 рік.
Av.: напис в чотири рядки: «XV / GROSZY/1871/ KONCZEWSKI».
Зліва вертикальний напис знизу вверх: «BRZEZNO», справа – напис знизу вверх «АК JK».
Rv.: орнаментований тиснутою дрібною сіткою.
18х18мм. Товщина -0,5 мм. Вага – 1,37 г. ПК.

12. Половина жетону квадратної форми. XV грошів. Російська імперія. 1871 рік.
Далі – опис як в №10.
17,2х15 мм. Товщина -0,5 мм. Вага – 0,9 г. ЛКМ. НДФ-3160.

13. Жетон квадратної форми. 50 грошів. Російська імперія. 1871 рік.
Av.: напис в три рядки: «АК / 216/ KONCZEWSKI».
Зліва вертикальний напис знизу вверх: «BRZEZNO», справа – вертикальний напис - «1871».
Rv.: зверху вниз більший і менший два написи «50», «50», по боках і внизу – широкі сітчасті смужки.
19,3х19,6 мм. Товщина -0,3 мм. Вага – 1,42 г. ЛКМ. Тимчасове зберігання.

14. Жетон квадратної форми.50 грошів. Російська імперія. 1871 рік.
Av.: напис в три рядки: «АК / 154 / KONCZEWSKI».
Зліва вертикальний напис знизу вверх: «BRZEZNO», справа – вертикальний напис - «1871».
Rv.: зверху вниз більший і менший два написи - «50», «50», по боках і внизу – широкі сітчасті смужки.
19х19 мм. Вага – 2,26 г.

15. Жетон квадратної форми. 50 грошів. Російська імперія. 1871 рік.

Бронзова печатка, знайдена у фільварку Кончевських в с. Острівки Любомльського району у 2015 році. h~ 33 мм. Ш ~22 мм

Av.: напис в три рядки: «АК / 155 / KONCZEWSKI».
Зліва вертикальний напис знизу вверх: «BRZEZNO», справа – вертикальний напис - «1871».
Rv.: зверху вниз більший і менший два написи - «50», «50», по боках і внизу – широкі сітчасті смужки.
19х19 мм. Вага – 2,15 г.

16. Жетон квадратної форми. 50 грошів. Російська імперія. 1871 рік.
Av.: напис в чотири рядки: «1871/АК / 285 / KONCZEWSKI».
Зліва вертикальний напис знизу вверх: «BRZEZNO», справа – вертикальний напис знизу вверх : «BRZEZNO».
Rv.: напис в три рядки: «50/GROCZY/50». Внизу горизонтальна сітчаста смужка.
19,4х19,6 см. Товщина – 0,5 мм. Вага – 1,28 г. ПК.

17. Жетон квадратної форми. 50 грошів. Російська імперія. 1871 рік.
Av.: напис в три рядки: «АК / 155 / KONCZEWSKI».
Зліва вертикальний напис знизу вверх: «BRZEZNO», справа – вертикальний напис - «1871».
Rv.: зверху напис - «50», по боках і внизу – сітчасті смужки.
Вага – 1,95 г.

18. Заготовки

Примітка: ЛКМ – Любомльський краєзнавчий музей.
ПК – приватна колекція.

---

1. Wawryniuk A. Leksykon miejscowosci powiatu Chełmskiego. - Chełm,2002.- S. 156.
2. Domanski B. Powiat Lubomelski. – Luboml,1936. – S.10.
3. PopekL. Cmentarz parafialny w Ostrówkach na Wołyniu. - Lublin,2005,- S.26.; Popek L. Ostrówki. Wołynskie Ludobojstwo. - Warczawa,2011. - S. 18.

Ігор ПАСЮК *(Луцьк)*

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНІ У 1920 РОЦІ

Успішні дії польських, українських і білоруських з'єднань на Хелмському, Грубешівському, Львівському і Люблінському напрямках в серпні 1920 року, як відомо, дозволили польському командуванню провести перегрупування своїх сил і нанести вирішальний удар по військам більшовицького Західного фронту, що призвело до його розшматування, а згодом і стрімкого відступу на схід.

На початку вересня з'єднання радянських 4-ї та 12-ї армій під натиском військ 3-ї польської армії генерала Владислава Сікорського (Wiadysiaw Sikorski) та 4-ї польської армії генерал-поручника Леонарда Скерського (Leonard Wilhelm Skierski) поволі стали відступати за лінію Західного Бугу. 3-тя дивізія піхоти легіонів генерал-підпоручника Леона Бербецького (Leon Berbecki) змусила противника ще 18 серпня залишити Брест-Литовський. Лівофлангові частини радянської 4-ї армії вели оборонні бої вздовж залізниці Брест-Кобрин.

Правофлангова 58-ма стрілецька дивізія 12-ї армії після малоефективних боїв на західному березі Бугу знову повернулась на східний і займала позиції від Мокран до Кримно (фронт протяжністю до 50 км). На цій ділянці фронту з польської сторони діяли частини 11-ї дивізії піхоти і Партизанської білоруської дивізії генерал-майора Станіслава Булак-Булаховича. Остання налічувала чотири піхотні (1-й Партизанський, 2-й Псковський, 3-й Островський і 4-й Вознесенський) полки в 1600 багнетів при 16 кулеметах і Партизанський кавалерійський полк в 400 шабель. [1]

Командуванням 12-ї армії планувалось нанести удар силами двох бригад 58-ї сд в північно-західному напрямку, що б дало змогу відновити зв'язок з 4-ю армією. З цією метою з армійського резерву планувалось ввести в бій 7-му стрілецьку дивізію під командуванням Олександра Григоровича Голікова, яка 5 вересня була виведена в армійський резерв і по-бригадно знаходилась в районах: 19-та бригада Трубникова в районі Буцин, Седлище, Вижва; 20-та Приходька – Шайно (нині с.Журавлине Старовижівського району), Краснодуб'я; 21-ша Маслова – Задиби, Ружин, Растів. Штаб дивізії і дивізійна школа, як і відповідні органи 25-ї сд знаходились в м.Ковель. Тут же знаходилась значна частина матеріальної бази 12-ї армії та її тилові установи.

Вздовж Західного Бугу від Малорити до Кусниц оборонялись частини 58-ї стрілецької дивізії. Від Кусниц до Коритниці на фронті протяжністю до 40 км знаходились бригади і полки 25-ї стрілецької дивізії під командуванням Олександра Миколайовича Бахтіна, яким протистояли польські частини 7-ї та 18-ї дивізій піхоти.

3 вересня польські підрозділи атакували позиції 219-го Домашківського полку 25-ї сд. Хоча атака і була відбита, проте важкою ціною – був вбитий ветеран дивізії командир полку Федір Антонов.

Лівий фланг від Володимира до Сокаля прикривали частини 44-ї стрілецької дивізії Івана Наумовича Дубового. Це з'єднання після боїв в напрямку на Лашнів (Таращанська бригада і кавалеріський полк) та Грубешів (Богунська і Пластунська бригади) також були відкинуті польськими військами на рубіж Західного Бугу.

Після прориву з оточення за району Замостя – Комарів до Грубешова вийшли добряче пошарпані з'єднання 1-ї Кінної армії. 1 вересня 4-та кавдивізія переправилась через р.Гучва і атакою з ходу розгромили польські частини, які прямували на допомогу грубешівському гарнізону. При цьому були знищені до 300, полонені до 1000 польських вояків, а також заоплені 3 важкі гармати. До кінця дня частини армії були зосереджені в районі Грубешів, Гвоздів, Вербковиця Малиця, Сагринь.

3 вересня частини 10-ї дивізії піхоти відкинули 131-шу Таращанську бригаду 44-ї сд у район Порицька. Частини 18-ї дивізії піхоти генерала Францішека Крайовського з району Грубешова продовжували натиск на частини 132-ї Пластунської і 130-ї Богунської бригад 44-ї стрілецької дивізії.

Відповідно до наказу по армії від 05.08.1920 №0112/оп кавдивізії Будьонного з метою уникнення флангових ударів противника 6 вересня частини 1-ї Кінної армії почали відхід в напрямку Бугу. Для прикриття переправ від Устилуга до Литовежа були залишені заслони, головні сили армії зосередились в районі Володимира.

Внаслідок відходу Кінармії в центрі бойових порядків 44-ї стрілецької виявилась діра. Командування дивізії орієнтувалось на вимоги директиви Комзапфронту за номером 10908/оп, яка вказувала на зосередження частин Кінної в районі Грубешів, Крилів, але як видно надійшла із запізненням.

Тим не менше 44-та сд продовжувала битись на рубежі Коритниця – Городло, Стрижів, Космів, Тихобуж, Шиховиці, Малків, Воля Потуржинська (нині с.Поториця Сокальського району Львівської обл.).

[2]

При цьому 130-та Богунська бригада зайняла район Устилуга. 132-га Пластунська - район Ізова, 131-ша Таращанська – Порицька.

Внаслідок потужного удару противника по правому флангу 24-ї сд частини останньої також подалися назад.

5 вересня після сильного артилерійського обстрілу польські підрозділи атакували позиції 217-го Пугачовського полку (комполку Петров, комісар Нікітін) 25-ї сд на рубежі Коритниця – Матче. Запеклі бої на цій ділянці тривали 5 діб. [3]

7 вересня потужний удар польського угрупування, яке мало намір «добити» 1-шу Кінну армію обрушився на частини 44-ї сд. Під натиском противника дивізія відійшла за Буг.

Сама ж 1-ша Кінна армія С.М.Будьонного після невдалих боїв під Замостям (Комаровом) і Грубешовом на той час вже вийшла в район Володимира-Волинського, де зайняла оборону по східному берегу Буга від Коритниці до Крилова. Штаб армії розташувався в древньому княжому місті. Дивізії армії були обезкровлені. Станом на 1 вересня 1-ша Кінна армія (4-та, 6-та, 11-та, 14-та кав дивізії окрема кінна бригада, 1-ша автозентітна баталея, бронепоїзди №№ 33, 72, 82, 9-й, 21-й, 32-й, 52-й автоброне загони) мала в своєму складі 11597 шабель, 1418 багнетів, 387 кулеметів, 72 гармати. [4]

Стан армії Будьонного у той час влучно охарактеризував Олександр Удовиченко: « *...вона вже втратила свою роль молота, що увесь час пробивав фронт Польської Армії. Відсіч, яку зустрів Будьонний під Замостям, остаточно розбила широко побудовані стратегічні плани Червоної Армії, а саме: кінними арміями з півночі і з півдня оточити Польську Армію...*» [5] Подальші події на Волині підтвердили слушність висновку українського воєначальника – 1-ша Кінна армія вже не могла не те що наступати, вона заледве встигала вивертатись від ударів польських військ.

На той час у Володимирі-Волинському вже розташовувалась Школа червоних командирів ім. М.Щорса 44-ї сд. під командуванням Л.Ф.Керцеллі, яка прибула сюди 12 серпня з Бердичева. Наприкінці серпня 41 випускник школи прийняв під командування підрозділи в 44-й сд. [6]

Підступи до південних кордонів Волині від Сокаля до Стоянова прикривали частини 24-ї Симбірської стрілецької дивізії, посиленої полками Башкирської кавбригади під командуванням О.В.Горбатова.

12-та армія в прикордонних боях серпня 1920 року значно поріділа. За даними М.Є.Какуріна станом на 1 вересня її з'єднання (7-ма 24-та, 25-та, 44-та, 58-ма сд, Башкавбригада) налічувала загалом всього 9097 багнетів, 1094 шабель, 387 кулеметів, 73 гармати. [7]

Михайло Тухачевський виношував наміри відкинути поляків за Сан, для чого вдарити Кінною армією в напрямку на Рава-Руську, лівим флангом 12-ї армії на Жовкву – Яворів, а 14-ю армією на Львів-Самбір. [8]

Однак, цим планам збутись не прийшлось – молодий командувач фронтом явно недооцінював сили противника і його наступальну здатність, за що невдовзі й поплатився, але про це нижче.

Після нетривалої перерви в боях початку вересня бої розгорнулись з новою силою

Безпосередньо напередодні вирішальних битв, 9 вересня 1920 року, 25-та стрілецька дивізія лишилась однієї бойової частини - 1-й Уральський кавалерійський полк під командуванням нещодавно призначеного комполку Павла Олексійовича Сидоровніна, який був сформований на Уралі з колишніх солдат армії Колчака у повному складі (до 700 шабель) перейшов на строну противника. Спроба 74-го артдивізіону під командуванням майбутнього генерал-полковника артилерії і Героя Радянського Союзу Миколи Михайловича Хлєбнікова знищити перекинчиків артилерійським вогнем була марною. [9]

До речі, це був далеко не перший і не останній випадок переходу на сторону противника цілої частини Червоної Армії. Широкому загалу відомий випадок переходу до противника галицьких з'єднань у квітні 1920 року. Ще на початку бойових дій Кінної армії С.М.Будьонного на польському фронті 31 травня в районі Білої Церкви на сторону поляків перейшла 3-тя донська бригада 14-ї кавалерійської дивізії, яка нараховувала 800 чоловік і 700 коней (у серпні 1920 року ця бригада під командуванням осавула Олександра Сальникова приймала участь в оборонних боях в районі Грубещова, а у вересні наступала спільно з частинами 18-ї дивізії піхоти в напрямку на Володимир, тобто діяла проти своїх колишніх «бойових товаришів» із 1-ї Кінної армії). 20 червня над Березиною на польський бік перейшов 59-й оренбурзький полк під командуванням Бек Мемдзієва-Кристова з 10-ї кав дивізії чисельністю 430 козаків (пізніше був направлений до групи генерала С.Н.Булак-Балаховича), 20 липня – 1-й кубанський полк під командуванням Лаштабега із 9-ї кавалерійської дивізії, 18 серпня вже вище згаданий 8-й кав полк ім.Троцького та інші. [10]

Напевно, отримана від перебіжчиків інформація, дозволила 7-й дивізії піхоти генерала Шуберта

успішно відбити спробу форсування Західного Бугу частинами 25-ї сд і перейти в наступ 10 вересня на фронті Гусинне – Уханька – Сверже – Висоцьк – Вовчий Перевіз. Під прикриттям артилерійського вогню польські підрозділи переправились на східний берег Бугу і потіснили чапаєвців.

11 вересня за наказом начдива Бахтіна 74-та бригада Олексія Карповича Рязанцева і 225-й Балаковський полк із 75-ї бригади під прикриттям вогнів двох бронепоїздів повели наступ в напрямку на Острівки – Янівку. Однак всі атаки поляками були відбиті, більше того – польські підрозділи відтіснили ці частини на рубіж Підгородня – Городно.

Наступ 58-ї сд в напрямку на Бутмер також не вдався, більше того на вечір 11 вересня 173-тя бригада під ударами кавалерії групи С.Булак-Балаховича відступила на рубіж Кримне – Самійличі.

Того ж дня у наступ пішли і поляки. Частина сил польської 7-ї дивізії піхоти переправились через Буг в районі с.Раковець і атакувала 223-й і 224-й полки 75-ї бригади під командуванням Лайоша Габро (напередодні прийняв командування від Єфрема Ілліча Аксьонова, який вибув до штабу армії). Обдва полки під натиском противника відійшли на схід в напрямку на Любомль.

Скориставшись успіхами свого лівого крила, поляки нанесли удар по правому флангу 219-го Домашкінського полку 25-ї сд внаслідок якого червоноармійці під командуванням Прокопія Шкуровського відступили в район с.Мосир. [11]

На 12 вересня 58-ма і 25-та стрілецькі дивізії отримали наказ штабарма прийняти всіх можливих заходів для припинення відходу і наведення порядку в підпорядкованих частинах. Також начдиви отримали повідомлення про зосередження в їхніх тилах 7-ї стрілецької дивізії, яка готувалась до наступу в західному і північно-західному напрямках.

Начальник 7-ї сд О.Г.Голіков отримав завданя однією бригадою (19-ю) наступати з району Ратне - Заболоття на Брест-Литовський з найближчим завданням зайняти перехрестя шосе в районі Малорити. Дві інші бригади (20-та, 21-ша) розгорнути на фронті Вижва - Підгородне, звідки наступати через фронт 58 дивізії в загальному напрямку, на Влодаву. Загальна довжина фронту наступу була до 60 км. [12] При цьому 21-ша бригада на той час ще на закінчила переформування і як бойова одиниця нічого варта не була.

Свої плани на 12 вересня будувало і польське командування.

11-та дивізія піхоти полковника Болеслава Язвінського (Bolesław Jaźwiński) зі складу 4-ї польської армії мала завданням наступати наширокому фронті з району Бреста вздовж шоссе Брест – Ковель і в напрямку на Кобрин.

Кінна група Станіслава Никодимовича Булак-Балаховича мала діяти проти правого флангу 58-ї стрілецької дивізії також в напрямку на Ковель і Камінь - Каширський.

7-ма дивізія піхоти генерал-підпоручника Кароля Шуберта (Karol Stanisław Schubert), що наступала на фронті від р.Влодава до залізниці Хелм – Ковель діяла проти лівого флангу 58-ї сд і правого флангу 25-ї сд і мала вийти до Ковеля з північного заходу.

18-та дивізія піхоти генерала Францішека Крайовського отримала завдання вести наступ в районі південніше залізниці Хелм – Ковель і вийти до міста з південної сторони.

Загальною метою наступу польського угрупування проти правого крила 12-ї армії були розгром цього радянського об'єднання, оволодіння Ковелем і подальший наступ в напрямку на Рожище – Луцьк.

Удар на правому фланзі угрупування 12-ї армії і по 1-й Кінній армії планувався двома дивізіями новоствореного кінного корпусу під командуванням полковника Юліуша Руммеля (утворений у складі 3-ї польської армії 11 вересня в складі 1-ї та 2-ї кінних дивізій).

На світанку 12 вересня польські війська перейшли в наступ. Основний удар прийшовся по лівому флангу 58-ї стрілецької і правому 25-ї стрілецької дивізій. Партизанська білоруська дивізія С.Н.Булак-Балаховича за підтримки польської піхоти зуміла оточити частини 173 бригади 58-ї сд в районі с.Кримне. Бригада з боєм стала відходити в напрямку на Сераховичі. Бійці 19-ї бригади 7-ї сд, яка знаходилась в районі Буценя, спостерігали за відходом окремих груп бійців 173-ї бригади в напрямку до Ковеля. Для протидії ворожій кавалерії був висланий і 7-й кавалерійський полк під командуванням Веденяпіна.

Основні сили 7-ї дивізії піхоти за підтрики загонів Булак-Булаховича, діючи з району Шацька, зуміли оточити 516-й стрілецький полк 172-ї бригади 58-ї сд у районі села Згорани. Два інші полки цієї бригади (514-й і 516-й) були відтиснуті на південь і відійшли до Любомля, де знаходились правофлангові підрозділи 25-ї сд. Правий фланг 25-ї сд (73-тя бригада) під натиском противника за умов загрози обходу з півночі був відведений на схід в район Мацеїва (нині смт Луків Турійського району). На 14:00 частини 25-ї стрілецької дивізії вели оборонні бої на рубежі Мацеїв – Комарів – Мосир. Шлях польській піхоті на Ковель був відкритий. Ця загроза могла бути ліквідована шляхом перекидання бригад 7-ї стрілецької

дивізії на захід від Ковеля, однак вмілий обхідний маневр мотобронегрупи противника вирішив справу…

Оскільки цей маневр по-суті є першим у військовій історії прикладом глибокого рейду механізованих (мотоброньових) підрозділів, дозволимо собі зупинитись на ньому детальніше.

9 - 10 вересня 1920 року за наказом командувача військами 3-ї армії Владислава Сікорського у Влодаві була створена моторизована група до складу якої увійшли 2-й та 3-й батальйони 26-го полку піхоти під командуванням майора Ричарда Ванішка (Ryszard Waniczk), 2-га (por. Władysław Łoś) та 3-тя батарея (por. Stanisław Łepkowski) 7-го полку легкої артилерії під командуванням командира 1-го дивізіону майора Болеслава Пілеського (Bolesław Pileski), 1-ша колона легких панцерників (1 Kolumna Lekkich Samochodów Pancernych) під командуванням підпоручника Е.Дзенцілевського (E. Dzięcielewski), 17, 28, 21, 81, 200 і 300 колони вантажних автівок (Kolumna Samochodów Ciężarowych). Загальна чисельність групи склала близько 1000 вояків. На озброєнні вище зазначених автобронепідрозділів знаходились 7 панцерників Форд FT-B/TF-c, дві напівброньовані машини White, 45 (за іншими даними 54) вантажівок марок Packard, Berliet і Fiat, 8 75мм гармат. Командування групою було доручене молодому, але доволі досвідченому офіцеру 2-го відділу штабу 3-ї армії – майору Володимиру Бохенеку (Włodzimierz Bochenek). За плечима майора були чотири роки війни у складі 1-го полку піхоти легіонів польських під час 1-ї світової війни, організаційна робота в Польській військовій організації під керівництвом Ридз-Смігли, командування 2-м батальйоном 6-го полку піхоти легіонів в ході походу на Вільно навчання в академії генерального штабу, бої з більшовиками у складі 1-ї дивізії піхоти легіонів. Саме майор Володимир Бохенек змусив вирушити на фронт в район Тишович підрозділи козачої бригади осавула Вадима Яковлєва, що всіляко уникили бою з більшовиками під приводом нестачі боєприпасів. [13]

Група майора Бохенека отримала завдання з району Влодави, через Малориту, Мокрани, Ратне вийти тилами 12-ї радянської армії до Ковеля і захопити цей важливий залізничний вузол і тим самим перерізати комунікації «червоних» на Західній Волині та не дати противнику здійснити евакуацію матеріальних запасів, що знаходились у місті. Також група мала завданням по ходу руху знищувати мости, лінії зв’язку, тилові підрозділи 58-ї стрілецької дивізії, які б зустріла на своєму шляху. [14]

У ніч з 10 на 11 вересня група по понтонному мосту переправилась через Західний Буг і вирушила в 160-ти кілометровий похід по тилам 12-ї армії. На 10:00 11 вересня колони групи вишикувались вздовж шосе в напрямку на Малориту. Майор Бохенек вміло розподілив сили групи: в авангарді, як розвідувальний дозор рухались 3 Форди, один «Уайт», півбатальйона піхоти і півбатареї 75мм гармат. Між дозором і головними силами (на відстані в обидві сторони до 2 км) для підстраховки рухались 2 Форди. В ар’єргарді йшли 2 Форди і «Уайт».

Надвечір група вийшла до перехрестя доріг Влодава-Кобрин, Брест-Ковель, відбите у «червоних» підрозділами 11-ї пд кілька годин тому.

Біля півночі 11 вересня колона, яка рухалась із середньою швидкістю 12 км/год., досягла Мокран. Таким чином в перший день маршу було пройдено біля 60 кілометрів. Після дозаправки пальним група продовжила рух на Ковель.

Біля 2-ї години ночі 12 вересня авангард групи в Гірниках застав зненацька підрозділ 1-го експедиційного загону, бійці якого відпочивали по селянським хатам, захопив 2 гармати і полонених.

На ранок 12 вересня основні сили групи пройшли ще 25 км і вже були в Ратному, де в ході короткотривалого бою розігнали тамтешній гарнізон. Спроба червоноармійців зупинити рух мотоколони (був підпалений міст) успіхом не увінчалась – панцерники і вантажівки проскочили через палаючий міст і попрямували на південь. Розгром червоноармійського гарнізону в Ратному незабаром довершила кіннота Балаховича.

У районі Буценя (нині Старовижівський район) колона наздогнала два розрахунки з артдивізіону 19-ї бригади 7-ї сд. Червоні артилеристи опізнали машини противника на відстані до 400 метрів і встигли розгорнутись до бою. Радянські артилеристи під кулеметним вогнем польських панцерників зі складу авангарду встигли зробити три постріли, а згодом відірватись від поляків. Через декілька кілометрів в районі села Мислина (нині Ковельський район) авангард групи Бохенека знову «наткнувся» на артвзвод (2 гармати) 19-ї бригади. Внаслідок короткотривалого бою розрахунки гармат були знищені кулеметним вогнем. За боєм своїх артилеристів з району с.Седлище спостерігав командир 19-ї бригади Трубников, однак із-за відсутності артилерії нічого полякам протиставити не міг.

Про пересування колони противника «чисельністю до полку» в напрямку Ковеля комбриг-19 К.П.Трубников доповів начдиву-7. Одночасно він запитав чи не слід припинити рух бригади в напрямку Бреста, на що О.Г.Голіков відповів, що колону зустрінуть бійці дивізійної школи, а 19-та має зруйнувати мости в тилу колони. [15] Начдив Голіков не зумів правильно оцінити небезпеку по простій причині – він

навіть не міг уявити, що можливе транспортування автомобілями цілого полку з артилерією. Не вірно він оцінив і сили дивізійної школи, в якій напередодні пройшов випуск, бійці роз'їхались по полкам, а чисельність постійного складу заледве доходила до чисельності стрілецького взводу.

Більше того, вільний особовий склад 7-ї і 25-ї дивізій, який знаходився в місті цього дня, за спогадами колишнього бійця, цього дня був виведений на «воскрєснік» в район залізничної станції, де без зброї потрапив під удар польських підрозділів. [16]

Біля 14:00 польські панцерники досягли північної і північно-східної околиць Ковеля і розпочали бій за місто. Проти мотозагону були вислані кадр дивізійної школи 7-ї сд і два бронепоїзди: БЕПО № 72 «им.Николая Руднева» і № 82 «Смерть Директории».

Однак, незабаром майор Пілеський вміло розташував гармати батарей, які вогнем пошкодили один з бронепоїздів і змусили противника відійти. Поки йшла артилерійська дуель, панцерники і спішена піхота повели наступ по вулицям Ковеля в напрямку до залізничного вокзалу. Вже біля 16:00 польські панцерники обстріляли будівлі, де знаходились штаби 7-ї і 25-ї сд.

Допомогу польським підрозділам у ході бою на вулицях міста надавало наелення, яке вели вогонь по червоноармійцям як із бойової, так і з мисливської зброї.

Проте були й ті, хто продовжував битись з ворогом. Оборону в районі розташування штабів з2 єднань організував начальник штабу 7-ї сд Петро Яковлєв, в розпорядженні якого були комендантська команда і 4 гармати батареї Осипова з 21-ї бригади, які саме прийшли у Ковель. Влучнем вогнем артилеристи цієї батареї підбили 3 ворожі панцерники. Однак роздрібнені, мало чисельні загони натиску поляків стримати не могли. Група Бохенека за лічені години опанувала лінією залізниці і зайняла ключові об'єкти в самому місті.

Внаслідок боїв у Ковелі польським мотобронезагоном були захоплені 2 бронепоїзди (№ 13 «Червоний кавалерист» і № 39 «Суботник»), 3 літаки, 12 автомобілів, 36 гармат, значну кількість залізничних вагонів з майном, архівні документи штабів 7-ї і 25-ї сд. [17]

Розсіяні вогнем панцерників штабні команди були зібрані О.Г.Голіковим на східній околиці Ковеля і незабаром під його особистим командуванням перейшли в контратаку, яка була відбита вогнем панцерників і польської артилерії.

Штаби дивізій були відведені на схід: 25-ї сд – в Голоби, 7-ї сд - до Рожища і втратили зв'язок з підпорядкованими частинами.

Біля 21:00 начдив 7-ї сд Голиков в районі Голоб сформував зведений загін із бійців 7-ї та 58-ї дивізій загальною чисельністю до 130 чоловік. На 05:00 загін досяг Ковеля і після короткого перепочинку пішов в атаку. Червоноармійці з боєм змогли досягти району залізничного вокзалу і зайняти його, але згодом знову були відкинуті на східну околицю міста звідки відійшли в напрямку на Рожище.

Безладом в оперативному тилу червоних скористався командир 7-ї дивізії піхоти і просунув свій авангард на відстань до 10 км від Ковеля.

Група майора В.Бохенека утримувала свої позиції в місті до 10:00 13 вересня 1920 року), аж доки в місто увійшли 105-й та 168-й полки піхоти 7-ї пд. Втрати групи майора Бохенека в ході кидку на Ковель були незначні: були пошкоджені 3 бронеавтомобілі Форд, декілька солдат були вбиті і отримали поранення.

Дії мотогрупи поляків також забезпечили просування польських підрозділів на схід і південний схід від шоссе Ковель – Луцьк в той час, як бригади 7-ї і 25-ї сд залишились без управління і «блукали» на північ і захід від Ковеля.

Цю ситуацію ще на початку місяця спрогнозував досвідчений військовий – начальник штабу 25-ї стрілецької дивізії Григорій Іванович Савін, котрий декілька разів пропонував начальнику штабу 12-ї армії В.К.Сєдачову посилити охорону підступів до Ковеля, проте кожного разу отримував відмову, а наостанок біля 10 вересня – загрозу віддати під трибунал за панікерство. [18]

Скориставшись безладом на правому фланзі 12-ї армії на світанку 12 вересня польські підрозділи 18-ї дивізії піхоти на північний захід від Володимира-Волинського, а кінний корпус полковника Юліуша Руммеля із заходу і півдня атакували частини 44-ї сд і 1-ї Кінармії.

Польська піхота за підтримки артилерії переправилась через Буг в районі Вигоданки і стала вести наступ в напрямку на Лудин, де знаходились частини 4-ї кавдивізії С.К.Тимошенка. У районі с.Млинів, де оборону тримали частини 6-ї кавдивізії Опанасенка, через Буг переправилась польська кавалерія з групи Станіслава Галлера, яка форсованим маршем попрямувала на Поромів.

Спроби начдивів 4-ї і 6-ї кав дивізій організувати контратаки успіху не мали. Польська артилерія вміло ставила загороджувальний вогонь.

Бійці 390-го Богунського полку 44-ї сд ще встигли підпалити мости через Буг в районі Устилуга,

проте марно – поляки на кількох ділянках форсували річку і стали стрімко просуватись вперед.

За деякий час поляки атакували також позиції 11-ї Ф.М.Морозова та 14-ї О.Я.Пархоменка кавдивізій. У зв'язку із загрозою втрати Ковеля С.М.Будьонний наказав прикрити північно-західний напрямок Особливою кавбригадою під командуванням Костянтина Івановича Степного-Спіжарного. За проханням командувача 12-ю армією до Ковеля були вислані 2 бронепоїзди (в т.ч. «Смерть Директории»). [19]

Під натиском підроздів 10-ї дивізії піхоти і козаків бригади В.С.Яковлєва частини 24-ї сд і Башкавбригади залишили м.Сокаль і стали відступати в напрямку на Берестечко.

По обіді комбриг Особливої К.І.Степний-Спіжарний доповів до польового штабу 1-ї Кінної про те, що стрілецькі частини 44-ї сд почали відхід. Створилась безпосередня загроза Володимиру, в якому знаходились запаси обмундирування 12-ї армії. Обозами і під охороною підрозділів від Особливої кавбригади, 11-ї та 14-ї кавдивізій майно своєчасно було вивезене з Володимира до Луцька.

Вранці 13 вересня 14-та кав дивізія залишила Володимир-Волинський, який негайно зайняли підрозділи 18-ї дивізії піхоти генерала Ф.Крайовського.

Своєю директивою від 13.09.1920 №01117/оп Михайло Тухачевський став вимагати від командування і РВР 12-ї армії негайно відбити в поляків Ковель та замінити на півдні Волині стрілецькими дивізіями частини Кінармії, які повинні були бути виведені в район Переспа-Рожище для підготовки контрудару в північно-західному напрямку. Однак ні те ні інше завдання виконане не було. Деморалізовані частини правого флангу 12-ї армії відходили до Стоходу, а від противника зуміли відірватись лише 4-та і 14-та кавдивізії. 6-та і 11-та кавалерійські дивізії разом з 44-ю сд стримували удари противника на південь від Торчина. [20]

Тим часом на крайньому правому фланзі 12-ї армії 13 вересня Партизанська дивізія Булак-Балаховича раптовим ударом оточила і захопила Камінь-Каширський, де в полон потрапили до 1000 біців 58-ї сд. Трофеями білоруських партизанів також стали значні запаси військового майна і продовольства, які знаходились в місті. В подальшому Партизанський кавалерійський полк під командуванням підполковника Дарського, фосованим маршем став рухатись до р. Стир, щоб не дати відступаючим частинам 58-ї сд закріпитись на його рубежі. [21] У складі цього групування діяв український кінний полк під командуванням капітана Гуйковського. Полк організаційно входив до Селянської бригади отамана Іскри і налічував у вересні 1920 року 20 старшин 212 козаків, 4 кулемети, 212 гвинтівок французького зразку.

«Балаховці» жорстоко відомстили єврейській громаді Каменя-Каширського, за те що її молоді представники в серпні 1920 підтримали більшовиків і вчиняли наскоки на загони дивізії. Підпоручник Станіслав Блонський вказував в своєму рапорті на ім'я шефа II віддлу 3-ї польської армії: « *...Камінь Каширський представляє собою картину страждань. Усі будинки дощенту зруйновані. Євреї вирізані. Поголовно. 13 вересня 1920 р. марширувала Група під командуванням підполковника Дарського. Зайняла місто, вирізала або розстріляла до 40 осіб, наклала контрибуцію 75 тисяч марок, взяла її, пограбувала що було найкраще, спалила кілька будинків й пішла в напрямку Стоходу. Назавтра прибула так звана бригада піхоти під командуванням підполк. Афанасьєва, яка кільканадцятьох зарізала, ще трохи пограбувала, забрала гроші, пішла далі в напрямку Стоходу, потім остання група під командуванням полковника Павловського, відомого російського бандита, брат якого присилав звіт до II-го Відділу, при реквізиції худоби цей останній «полковник» бив євреїв і грабував на всі боки. 15 вересня він, тобто його Загін близько 400 осіб, різав, бив і стріляв старих євреїв, старих єврейок, малих дітей, офіцери й солдати хапали 10-літніх дівчат, схопивши душили й кидали у воду. Вбито жінок у поважному стані. На тих, хто утік із міста, козаки розпочали полювання в лісах та околицях і там убивали. Загалом замордовано близько 600 осіб, точніше не можна порахувати через велику кількість утоплених і незнайдених у болотах і лісах. Був убитий посол, а також кандидат на посла до сейму Шайброт Леон, який не зміг виїхати при вторгненні більшовиків. Противник більшовиків, який був переслідуваний через них. Частково убивства відбувалося наступним чином - «давай гроші», якщо гроші отримував, стріляв і вбивав на місці. Убито на вулиці. 75-літню стару вбито на вулиці, підперто палицею для ходьби. Іншу молоду єврейську артистку запитали, чи є гроші, коли відповіла, що не має, вистрелили й вбили, потім перевірили. ...Страх запанував у цілій окрузі й немає людини, яка б не була пригнічена після щоденних випадків убивств «лицарями», солдатів Групи ген. Балаховича. Місцевий піп на коліна падав перед солдатами, просячи дарувати життя декотрим, і тих, кого залишили, відводив де решти врятованих. При відході бригади підполк. Афанасьєва втрутився полковник Павловський, отож перший, як тактовний командир, швидше відійшов, бо між загонами доходило до боїв*

один із одним, кожен із них шукав оптичні лінзи. Загальні збитки до 48 мільйонів [пол.м.]. З усіх навколишніх сіл збігалися селяни й грабували разом із солдатами. Зазвичай у полках відбуваються справжні ярмарки: продаж білизни, пальт, килимів, подушок і тп. на кожному кроці. Офіцери отримували по півмільйона рублів або марок, солдати стільки ж. Від самої Володави до Стоходу забрана вся худоба до 1500 голів, вози й коні. Частина худоби різалася або продавалася, частину Генерал і командири окремих загонів жертвували утікачам із Росії.» [22]

13 вересня до штабу Кінармії надійшла звістка про залишення Ковеля, а отже загрозу виходу противника в тили армії на правому фланзі. Після доповіді до штабу Західного фронту армія Будьонного отримала наказ відійти на Стир, а звідти в район Рівного.

На вечір 13 вересня із ар'єргардними боями частини 44-ї сд вийшли на рубіж Війниця (Богунська бригада) – Локачі (Пластунська бригада)– Конюхи (Таращанська бригада), а на 15 вересня – Озютичі – Торчин – Садів. На цей час командування і штаб дивізії втратили зв'язок з кодуванням 12-ї армії і сусідами.

На цьому рубежі 44-та сд вступила в оборонні бої з насідаючими поляками. Особливо запеклі бої відбувались в районі Торчина. Малочисельні полки 44-ї (150- багнетів на полк) заледве стримували ворога, який намагався роз'єднати і оточити дивізії 12-ї армії.

Про захоплення поляками Ковеля в ніч з 14 на 15 вересня взнав і командарм -12 М.М.Кузьмін. Війська правого флангу армії отримали наказ про відхід на лінію річки Стохід до 16 вересня 1920 року, утримуючись від боїв з противником.

Однак поляки знову випередили командування 12-ї армії. Кавкорпус Руммеля і 18-та дп генерала Крайовського нанесли сильний удар в стик 44-ї і 7-ї стрілецьких дивізій у напрямку на Рожище – Луцьк.

Біля 01:00 15 вересня до штабу Кінармії надійшла директива РВР Західного фронту №0043/оп про відведення 4-ї та 14-ї кав дивізій в район Рівного та заміну 6-ї і 11-ї кд частинами 44-ї та 24-ї сд. Обдиві кавдивізії також повинні були бути відведені до Рівного. 12-та армія також отримала наказ утримати рубіж по р. Стир від Любешова до Сокола і далі на Яновичі (шосе Млинів – Рівне).

Для прикриття мостів в район Рожище був виділений 388-й Богунський полк. На кінець дня 44-та сд подалась дещо правіше і займала рубіж Сокіл – Рожище з завданням стримати противника на рубежі р. Стир. [23]

Тим часом на лівому фланзі армії, тільки більшовицька кіннота стала відходити на схід, як слідом за нею позиції покинули і стрілецькі підрозділи 44-ї сд – їх бійці прийняли відвід кавалерії за відступ. У зв'язку з цим 6-й і 11-й кд 1-ї Кінної в ході маршу до Стирю продовжували вести ар'єргардні бої з передовими загонами противника.

Надвечір 15 вересня 11-та кд Ф.М.Морозова вийшли до переправ через Стир в районі Луцька, 6-та кд Й.Р.Опанасенка осідлала шоссе Млинів – Рівне, 4-та С.К.Тимошенка і 14-та О.Я.Пархоменка кавдивізії розташувались в районі Олики.

Проте польські війська намагались до кінця виконати завдання із розгрому правого крила 12-ї армії. 15 вересня два польські бронепоїзди і піхота прорвались до станцію Голоби, де саме йшла евакуація тилових підрозділів 25-ї і 7-ї стрілецьких дивізій. Однак напад не вдався. Саме в цей момент до Голоб підійшов 220-й Івано-Вознесенський полк. Атаку на польську піхоту очолив комісар полку Гнат Іванович Карпезо (в червні 1941 року генерал-майор т/в, командир 15-го мехкорпусу 6-ї армії, який воював в трикутнику Луцьк-Броди-Дубно). Івановознесенці відкинули поляків від містечка і станції, а полкові артилеристи підбили один і змусили відійти на Ковель бронепоїзди. Полк ктримував Голоби, аж доки частини 25-ї сд не пройшли містечко. [24]

Надвечір 15 вересня обдиві кавдивізії польського какорпусу полковника Руммеля вийшли до Стирю і об'єднались в районі с.Лаврів (нині Луцький район). Звідси 1-ша дивізія кінноти повела наступ в напрямку на Олику, а 2-га була відправлена в напрямку на Клевань із завданням перерізати частинам 1-ї Кінармії шляхи до переправ на р.Стубла.

Командування Західного фронту на нашу думку на кінець дня 15 вересня до кінця не володіло ситуацією, про що можуть свідчити директиви, які направлялись у війська вночі з 15 на 16 вересня.

О 23.50 15 вересня командуванню 1-ї Кінної та 12-ї армії була направлена директива за № 01160/оп/сек. про підготовку до активних дій: « *... Ко времени нанесения решительного удара зарвавшемуся противнику 1 Конармия и 12 армия должны привести себя в полный порядок. Для этого:*

1. Командарму Буденному обратить все внимание на устройство и укомплектование Конармии, причем до окончания укомплектования (на что дается 10-дневный срок) Конармия ни при каких обстоятельствах введена в бой не будет.

2. Командарму 12 начать немедленную подготовку пополнений по 4 тысячи на дивизию, что также надлежит закончить в 10-дневный срок. Недостающее в армейском упраформе будет дослано из Запасной армии фронта. В настоящее время высылку пополнений в части прекратите, а также прекратите формирование отрядов…»

А вже о 03:00 16 вересня до штабу 12-ї армії була відправлена директива про підготовку контрудару і забезпеченню майже деморалізованими військами армії Сарненського і Рівненського напрямків: «*Отводя дивизии вашей армии за р. Стоход и р. Стырь, имейте в виду:1. Главком поставил задачу 14 армии сохранить за собой ныне занимаемый ею район*. Поэтому 24 дивизия должна прочно спаять ваш левый фланг с правым флангом 14 армии. Вместе с 24 дивизией передайте в 14 армию и 70 бригаду.2. Главком указывает, что состояние польских войск до сих пор еще не блестяще после ранее нанесенных им поражений. Поэтому быстро устроившись за р. Стоход и р. Стырь, надо будет перейти и к контрударам.3. Необходимо прочно занять не только сарненское, но обеспечить и ровненское направление*.» [25]

16 вересня для оборони Луцька були відправлені 391-й і 392-й Таращанські полки. 393-й Таращанський полк, як вже повідомлялось вище, зайняв оборону по східному берегу р.Стир на підступах до Луцька.

395-й Пластунський полк отримав завдання змінити богунців в районі Рожища, однак при підході на рубіж Дубище – Вовнянка був зустрінутий сильним вогнем противника, який встиг захопити мости і переправи. Декілька разів села переходили із рук в руки, але в кінці кінців залишись за поляками. Відхід пластунів відкрив фланг Богунської бригади, що дозволило противнику почати обхідний маневр. Богунська і Таращанська бригади протягом дня намагались обороняти Луцьк, одак із-за загрози оточення противником почали відсуп у північно-східному напрямку. Безпосередньо в місті вели бої 391-й (комполку Дотоль), 392-й (комполку - Прокопчук) і 393-й (комполку – Дерекрю) Таращанські полки. Під прикриттям потужного артилерійського вогню польським підрозділам з ходу вдалось оволодіти половиною Луцька. Таращанці декілька разів контратакували але марно. Врешті-решт ввечері 16 вересня полки Таращанської бригади відійшли на північний схід від міста, де ще протягом 5 годин стримували натиск противника. В боях в Луцьку 392-й полк поніс значні втрати. Серед вбитих був командир 3-го батальйону Гиль, а поранених – командир 1-го батальйону Яковенко. [26]

На вечір 16 вересня частини 44-ї сд закріпились на рубежі Чолниця – Сокиричі – Звірів.

При відступі з району Рожища Пластунська бригада в районі с.Бодячів потрапила в оточення і лише завдяки мужності бійців вирвалась з лещат противника. Бригада з боями відійшла на рубіж Тучин – Речиця.

Богунська бригада на вечір 16 вересня через Жидачин відійшла на станцію Ківерці, а звідти на Софіївку – Тучин. [27] В ночі розвідники Таращанської бригади доставили командуванню відомості про обхідний маневр противника. Начдив Дубовий віддав наказ про негайний відхід.

Таким чином до кінця дня 16 вересня польська кіннота і панцерники кавкорпусу Руммеля увійшли до Луцька, залишеного Червоною Армією, а частини 7-ї пд без бою оволоділи Рожищем і повели наступ в напрямку на Ківерці.

На півдні Волині, щоб зупинити переслідуючого противника, Будьонний вимушений був віддати наказ про зайняття оборони 14-ю і 11-ю кавдивізіями на рубежі р.Стубла. 4-та і 6-та кав дивізії прикривали фланги армії. Перша – на шоссе Луцьк – Рівне, друга – Млинів – Рівне.

Одночасно на півночі Волині кінна група Станіслава Булак-Балаховича переслідувала відступаючі на схід частини 58-ї стрілецької дивізії і 1-го експедиційного загону.

Стрімкий наступ поляків, тепер вже не тільки на території Білорусі, але й Західної Волині неабияк стурбував і радянське політичне керівництво. В.І.Ульянов (Ленін), котрий всього місяць назад твердив про повну перемогу над Польщею 16 вересня телеграфував голові радянської дипломатичної місії Адольфу Абрамовичу Іоффе: «*Пленум ЦеКа 20-го. Пришлите 19 ночью Ваше заключение о настроениях поляков, возможен ли мир, скоро ли и на каких условиях, в частности, как стоят вопросы о Литве, Белоруссии, Восточной Галиции*.» [28]

17 вересня дивізії правого крила 12-ї армії (58-ма, 25-та, 7-ма стрілецькі) залишили лінію Стоходу і стали відступати до Стирю. Оскільки боєприпаси майже закінчились від насідаючи поляків полки відбивались багнетними контратаками і зуміли відірватись від противника.

Для нівелювання зусиль польських військ, що наступали на півночі Рівненщини, 73-тя бригада 25-ї сд отримала завдання контратакувати противника в районі Рокитне, Піскове, Верхня Любаша, а в подальшому на Костопіль. Перші три населені пункти з боєм були взяті при підтримці частин 7-ї стрілецької

дивізії, а от наступ на Костопіль прийшлось припинити в зв'язку з відсутністю боєприпасів і продовольства. Дивізії продовжили відступ на рубіж р.Случ. [29]

О 14:00 17 вересня 4-та, 6-та і 11-та кавалерійські дивізії отримали наказ РВР 1-ї Кінної армії відійти на рубіж Олександрія - Рівне – Здолбунів – Мізоч, 14-та кд разом з польовим штабом армії і обозами – в район Корця, Особлива кавбригада – в 10 км на захід від Рівного в готовності до контрудару на любій ділянці фронту. Бронепоїзди прикривали відхід частин на рубежі р.Устя, а потім мали через Здолбунів відійти до Шепетівки. Бронезагони Кінармії виводились в район Клевані і мали за завдання прикривати вогнем відхід армії. Спланований відхід в зв'язку з тим, що на станціях Рівне і Здолюунів не були відправлені на схід всі ешелони прийшлось відкласти і вести оборонні бої на рубежі р.Стубла до ранку 18 вересня.

Однак 11-та і 14-та кд наказ про затримку відходу не отримали і в ніч на 18 вересня вдійшли до р.Устя. Поляки скористались цією ситуацією і кинулись навздогін. Біля 3 години ночі 8-й полк уланів під командуванням ротмістра Корнеля Кжешуновича (Kornel Krzeczunowicz) вийшов до Рівного, де знаходилась 2-го бригада І.В.Тюлєнєва з 4-ї кавдивізії. Протягом кількох годин вуличних боїв бригада Тюлєнєва відійшла на рубіж Шпанів – Бармаки. Поляки повністю опанували Рівним. Інші бригади 4-ї кавдивізії С.Тимошенка для прикриття відходу отримали завдання стримувати противника заслонами, а до кінця дня відійти на Горинь, зруйнувати за собою переправи і закріпитись на рубежі Олександрія – Тучин. 11-та кав дивізія Ф.М.Морозова тим часом під приттям панцерників відходила на рубіж Гоща – Завозів, 6-та кд Опанасенка мала зайняти східний берег Горинь в районі Острога. Особлива бригада висувалась в район м.Корець, 14-та кд – на Рогачов.

За станом на 18 вересня 58-ма сд відійшла на лінію р.Стир від Річиці до Сопачова, 21-ша бригада закріпилась на рубежі Сопачів – Чорторийськ, 25-та сд – Чорторийськ – Дережня. В напрямку на Дражню продовжували відступ частини 44-ї сд.

Оскільки загони генерала Балаховича стали загрожувати переправам через Прип'ять командування 4-ї армії 19 вересня отримало завдання від Тухачевського розгромити ці загони в районі Шлапан - Любязь і забезпечити лівий стик між своєю і 12-ю армією по лінії Прип'яті на рубежі Горавиця – Невір - Невель. Виконання цього завдання покладалось на 30-ту стрілецьку бригаду. Одночасно інші бригади 10-ї стрілецької дивізії (включена до складц 4-ї армії 14 вересня 1920 р.) під командуванням Юхима Олександровича Дрейцера повинні були зайняти район Тирбовичі – Столін і забезпечити Лунінецький напрямок. [30]

Однак частини 10-ї сд своєчасно виконати поставлене завдання не змогли. Наслідок не забарився - партизани Балаховича завдали болючого удару по 58-й сд завдали, які в районі Любешова і Нобеля 21 вересня оточили, а потім повністю знищили 88-й стрілецький полк. З Любешова група С.Н.Булак-Балаховича повела наступ в напрямку на Пінськ, яким оволоділа вже 26 вересня. В Пінську з'єднання, яке з 28 вересня відповідно до наказу польського військового міністерства стало йменуватись в польських документах як Окрема союзницька армія захопило тільки полоненими понад 400 більшовицьких командирів і 2000 червоноармійців.

Протягом 22-23 вересня дві бригади 44-ї сд зайняли оборону на вказаному рубежі, 131-ша Таращанські бригада зайняла позиції 11-ї кд (на шляху Рівне – Новоград-Волинський була залишена одна кавбригада з 11-ї кд і автобронезагони), 24-та сд зайняла оборону в районі Острога. По зайнятті оборони, 44-та і 24-та сд 26 вересня знову перейшли в розпорядження командувача військами 12-ї армії, а 1-ша Кінна армія отримала наказ про передислокацію на Південний фронт, війська якого готувались до боїв з армією барона Врангеля.

23 вересня Ленін знову надіслав телеграму А.А.Іофее щодо заключення перемир'я з Польщею. Однак вказівки щодо лінії кордону (канал Огінського – Ясельда – Стир – лінія колишнього Російсько – Австрійського кордону) явно були для польської сторони не вигідними, адже їх війська в Україні вже наближались до річки Случ, а війська, які протистояли полякам в Західній Україні були малобоєздатними. [31]

Так, за телеграмою командарма-12 № 03284 на ім'я командувача Західним фронтом Тухачевського: « *...58-я стр. дивизия имеет 1000 штыков, 7-я стр. дивизия до 2300 штыков и 25-я стр. дивизия свыше [567] 1000 штыков, в общем до 5000 штыков. Материальные потери большие. 25-я стр. дивизия мало надежна и отведена в резерв...*». [32] Не кращий був стан і в 44-й та 24-й стрілецьких дивізіях, які налічували заледве 1000 – 1500 бійців. Такий плачевний стан війська зумовив подальний відхід частин армії на схід, не дочікуюсь навіть розпоряджень вищого командування…

Станом на 26 вересня активні бойові дії на території Західної Волині закінчились.

Цього ж дня відповідно до директиви Главкома від 24 вересня 1920 року № 5564/оп 1257/ш 12 –та армія, 24-та та 44-та стрілецькі дивізії перейшли в підпорядкування Південно-Західного фронту, а дві останні дивізії – в підпорядкування 12-ї армії, якій ставилось завдання двома дивізіями прикривати Сарненський, а трьома – Житомирський і Бердичівський напрямки. [33]

26-30 вересня 12-та армія відходила, ведучи незначні ар'єргардні бої на рубіж річок Уборть, Случ; 14-та армія під тиском поляків і частин армії УНР – Юзевіопіль, Летчів, Деражня, Зінбківці, р.Калюс.

Звісно, подих війни відчувався на території Західної Волині аж до підписання Ризького мирного договору.

Протягом вересня – жовтня в Ковельському і Володимирському повітах активно йшло вербування до бригади генерала Іскри, яка підпорядковувалась «армії» С.Н.Булак-Балаховича (з 28 вересня мала офіційну назву Окрема союзна армія). На 8 жовтня в районах Ковеля і Володимира-Волинського було зосереджено 1708 добровольців, у т.ч.68 старшин.

Чимало волинян польської національності пішли служити і до польсько-української Добровольчої групи (два батальйони піхоти, два кавалерійські ескадрони, кінна батарея, штабний відділ), яка з кінця вересня 1920 року формувалась під керівництвом підполковника Валерія Славека. За пропозицією Симона Петлюри планувалось включення цього підрозділу до дивізій Удовиченка чи Безручка. Ю.Пілсудський і начальник польського генштабу генерал Т.Розвадовський хоча офіційно і не підтримали даний проект, однак V відділ ВКВП (військове командування Війська Польського) дав згоду на відрядження офіцерів – добровольців до Групи. Добровольча група В.Славека брала участь в листопадовому рейді українського війська.

Після 10 жовтня в районі Рівне-Шепетівка дислокувались частини з так званої 3-ї армії Півдня Росії під командуванням генерала Перемикіна (дивізії генералів Бобошка, Трусова і Палена).

12 жовтня 1920 року в Ризі російською і польською сторонами було підписане перемир'я, згідно з яким радянська й польська сторони зобов'язалися не підтримувати чужих військових дій, направлених проти іншої сторони. Під тиском сейму військова влада наказала всім непольським формуванням до 2 листопада 1920 року залишити територію Польщі та оголосила, що в разі повернення зі зброєю в руках, вони будуть інтерновані й поміщені в табори. Тому в кінці жовтня 1920 року всі українські війська залишили територію, признану за Польщею згідно умов перемир'я. Колишнім союзникам, що відходили з Польщі, Начальний Вождь Маршал Ю.Пілсудський направив прощального листа, а командування польської 6-ї армії вислало до Головного Командування українського війська делегацію, яка висловила подяку за спільну боротьбу.

З підписанням Ризького мирного договору (18 березня 1921 року) польсько-радянська війна закінчилась. Польська і російська сторони залишились «при своїх інтересах», втративши при цьому десятки тисяч життів і зазнавши мільйонних збитків, а Українська Народна Республіка остаточно втратила свою державність.

Звісно, маршал Пілсудський відразу ж забув про свої слова щодо підтримки української державності – на Західній Волині швидко стала утверджуватись польська адміністрація, яка владарювала тут аж до вересня 1939 року.

Ми живемо в іншій країні, але про історію слід пам'ятати. Адже хто знає, як кільце її пружини розпрямиться наступного разу.

---

1. Грыцкевіч Анатоль. Станіслаў Булак-Балаховіч //Старонкі нашай мінуўшчыны.. Мінск: Кнігазбор, 2009; Машко В.В. Булак-Балахович Станислав Никодимович. // «Новый исторический вестник» №2 (7), 2000 г.

2. 44-я Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг. Издание Киевского губисполкома, Киев,1923. – 177 с., с. 15.

3. Хлебников Н.М., Евлампиев П.С., Володихин Я.А. Легендарная чапаевская. Москва.: Знание, 1968. – 291 с., с. 218-219.

4. Какурин Н.Е., Меликов В.А. Гражданская война в России: Война с белополяками. — Москва: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 730 с., с. 508

5. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Київ: Україна, 1995. – 206 с., с. 127.

6. 44-я Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг. Издание Киевского губисполкома, Киев,1923. – 177 с., с. 73.

7. Какурин Н.Е., Меликов В.А. Гражданская война в России: Война с белополяками. — Москва: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 730 с., с. 508.

8. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 г.). Сборник документов в 4-х томах. Том III. апрель 1920 г. — 1922 г. Военное издательство Министерства обороны СССР. Москва. 1974. – 766 с., с. 98.

9. Хлебников Н.М. Под грохот сотен батарей. — Москва: Воениздат, 1974. — 376 с. ; Хлебников Н.М., Евлампиев П.С., Володихин Я.А. Легендарная чапаевская. Москва: Знание, 1968. — 291 с., с. 220.

10. Карпус Збігнев. Східні союзники Польщі у війні 1920 року. Українські, російські, козацькі й білоруські військові відділи в Польщі в 1919-1920 рр. Видавництво Університету Миколи Коперніка. Торунь 1999. – 246 с., с. 136-137.

11. Хлебников Н.М., Евлампиев П.С., Володихин Я.А. Легендарная чапаевская. Москва.: Знание, 1968. — 291 с., с. 221.

12. Келлерман. Ковельская операция и действия мотоотряда польской армии. Журнал «Механизация и Моторизация Армии», №1, 1931. – с.30

13. Карпус Збігнев. Східні союзники Польщі у війні 1920 року. Українські, російські, козацькі й білоруські військові відділи в Польщі в 1919-1920 рр. Видавництво Університету Миколи Коперніка. Торунь 1999. – 246 с., с. 150.

14. Przybylski A. Wojna Polska 1918–1921, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa, 1930, s. 209.

15. Келлерман. Ковельская операция и действия мотоотряда польской армии. Журнал "Механизация и Моторизация Армии", №1, 1931 – с. 35.

16. 7-ая Черниговская (Владимирская) имени Юго-Сталь стрелковая Краснознаменная дивизия. Чернигов: Издание Политотдела, 1928. — 162 с., с. 83-84.

17. Capt. E. Hinterhoff . Polish Army's raid on Kovel, 12 September 1920. "The Royal Tank Corps Journal" (nr. 82, April 1932); Norbert Bączyk, Niezwykły rajd na Kowel, Polska Zbrojna z 15.10.2006.

18. Хлебников Н.М., Евлампиев П.С., Володихин Я.А. Легендарная чапаевская. Москва.: Знание, 1968. — 291 с., с. 221.

19. Будённый С.М. Пройдённый путь. Книга вторая: М.: Воениздат, 1965. — 392 стр., с. 380.

20. Клюев Л. Первая Конная армия на Польском фронте в 1920 году. Государственное военно Издательство, Москва, 1932. – 143 с., с. 132.

21. Булак-Балахович С.Н. Генерал Булак-Балахович о своем деле: как было на самом деле?//Архив гражданской войны. Вып.1. Берлин, 1923.

22. Карпус Збігнев. Східні союзники Польщі у війні 1920 року. Українські, російські, козацькі й білоруські військові відділи в Польщі в 1919-1920 рр. Видавництво Університету Миколи Коперніка. Торунь, 1999. – 246 с., с. 88-90.

23. 44-я Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг. Издание Киевского губисполкома, Киев,1923. – 177 с., с. 16.

24. Хлебников Н. М. Под грохот сотен батарей. — Москва: Воениздат, 1974. — 376 с., с. 61.

25. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 г.). Сборник документов в 4-х томах. Том III. апрель 1920 г. — 1922 г. Военное издательство Министерства обороны СССР. Москва. 1974. – 766 с., с. 104,105.

26. 44-я Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг. Издание Киевского губисполкома, Киев,1923. – 177 с., с. 54, 57.

27. История 130-го стрелкового Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. Издание Политического Отдела 44-й Киевской стрелковой дивизии. Житомир, 1928. – 64с., с. 40.

28. В. И. Ленин. Полн. собр. соч. т. 51, с. 282 — 283.

29. Хлебников Н.М., Евлампиев П.С., Володихин Я.А. Легендарная чапаевская. Москва: Знание, 1968. — 291 с., с. 221.

30. Приказание Запфронта командованию 4-й армии от 19.09.1920 № 01268/оп/сек. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 г.). Сборник документов в 4-х томах. Том III. апрель 1920 г. — 1922 г. Военное издательство Министерства обороны СССР. Москва. 1974. – 766 с., с. 109.

31. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 51, с. 286.

32. Какурин Н.Е., Меликов В.А. Гражданская война в России: Война с белополяками. — Москва: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 730 с., с. 566-567.

33. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 г.). Сборник документов в 4-х томах. Том III. апрель 1920 г. — 1922 г. Военное издательство Министерства обороны СССР. Москва. 1974. – 766 с., с. 282, 283.

Василь ПАХОЛОК, Ольга ПАХОЛОК *(Луцьк)*

ПАРТІЙНА СТРУКТУРИЗАЦІЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПРИКЛАДІ ЛЮБОМЛЬСЬКОЇ РАЙОННОЇ РАДИ 1990–2015 рр.

Роль політичних партій у функціонуванні вітчизняної політичної системи має чітку тенденцію до зростання і є об'єктом значного наукового інтересу. На сучасному етапі політичні партії є активними практично на усіх рівнях, від загальнонаціонального до місцевого та локального. Особливістю місцевого рівня є безпосередня близькість, у період виборчої кампанії, виборця та кандидата, а відповідно ідеологічні симпатії першого корелюються із баченням спроможності їх реалізувати певним претендентом. Більшість політологічних досліджень у зазначеній площині зосереджуються на загальнодержавному або макрорегіональному рівні при чому місцевий (районний) рівень залишається базовим у функціонуванні політичних партій і водночас практично не дослідженими.

Мета і завдання нашого дослідження полягають у висвітленні динаміки включення політичних партій, у формування органів місцевого самоврядування районного рівня на прикладі Любомльської районної ради Волинської області.

Перші демократичні партії в Україні почали реєструватись з осені 1990 року, відповідно, не могли брати участь у виборах до рад 21 скликання (пізніше в законодавчому порядку було визначено вважати зазначене скликання органів місцевого самоврядування першим [3]), що проходили у березні того ж року.

Оскільки КПРС не було жодної альтернативи – висновки про ідеологічний плюралізм в депутатському корпусі місцевих рад можуть мати лише опосередкований характер. Зокрема було виявлено, що в депутатському корпусі районних рад Волинської області помітною була частка позапартійних котрі, водночас, не були кандидатами в члени КПРС, або членами ВЛКСМ. Відповідно, представники даної категорії не поділяли комуністичної ідеології. Звичайно, що чисельність ідеологічно відсторонених від комунізму не обмежувалась позапартійними, оскільки більшість депутатів місцевих рад перебували у КПРС заради професійного зростання, або збереження займаних посад.

В середньому частка позапартійних у районних радах області першого скликання становила 14, 75 %. Найвищою вона була у Рожищенському районі 22 %, Любомльському 20 %, Старовижівському 20 %, Маневицькому 10 %, Луцькому 10 %, а найнижчою у Любешівському – всього 8 %.

Відсутність значної ідеологічної боротьби спричинила і недостатню структурованість електорату, в наслідок чого більшість районних рад не були обрані у повному складі, а відповідно призначалися повторні голосування та повторні вибори. Зокрема обрання повного складу Любомльської районної ради потребувало ще двох повторних голосувань, та одних повторних виборів [5].

Районні організації політичних партій у Волинській області починають реєструватись з 1993 р., а тому отримали можливість брати участь у виборах до місцевих рад другого скликання, котрі відбулися 26 червня 1994 року. Чисельність рад зменшилась практично у двічі, однак це не спровокувало посилення боротьби за депутатські місця. В більшості округів вибори відбувались як і у попередній кампанії на безальтернативній основі. Так, кандидатами до Шацької районної ради, територія якої на момент попередніх виборів входила до складу Любомльського району, було зареєстровано 26 кандидатів [6], котрі претендували на 20 депутатських місць.

Склад обраних районних рад був найменш партизованим з усіх попередніх та наступних скликань. До районних рад області своїх членів провело чотири політичні сили: КПУ, НРУ, СелПУ, КУН. В середньому частка членів політичних партій в депутатському корпусі районних рад області становила 12, 4 %. При чому п'ять із шістнадцяти районних рад, у тому числі й Любомльська, повністю складались із позапартійних депутатів. Однією із причин низького представництва політичних сил у радах була недовіра на місцях до політичних партій як таких, що зумовилося крахом КПРС. Водночас, істотна зміна партійної структури районних рад не спричинила суттєвих змін їхнього персонального складу.

Виборча кампанія 1998 року проходила за новим Законом України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». Даний закон передбачав обрання рад, за мажоритарною системою відносної більшості по багатомандатних виборчих округах, однакової кількості депутатів від кожної територіальної громади, не залежно від чисельності її населення [2]. В наслідок такого нововведення чисельність Любомльської районної ради зросла до 72-ох депутатів, проти 20-ти у попередньому складі. Партійні квитки мали двадцять два депутати (30,5%) із них 21 – представники АПУ, один – НДП. Загалом в області до районних рад своїх представників провели 13 партій, серед яких впевнено лідирувала

АПУ – 64 % від загальної чисельності партійних депутатів [10].

Аналіз персонального складу районних рад дає можливість припускати, що належність депутатів до певних політичних партій зумовлена, швидше, не їхніми ідеологічними поглядами, а певною політичною коньюнктурою. Серед депутатів, членів АПУ в Любомльському районі, досить багато було посадовців, зокрема: працівники органів державної влади – 4, керівники колективних сільськогосподарських підприємств – 12.

Місцеві вибори 2002 р. вперше відбулися за вже апробованим законом. За результатами виборчої кампанії районні ради Волинської області на 43 % складались із партійних депутатів. Своїх представників у радах мали 24 політичні сили, в порівнянні з попередніми виборами даний показник зріс у 1,8 рази. Зросла представленість політичних партій і у Любомльській районній раді, тепер тут були представники восьми політичних сил: АПУ – 16, ВПО «Жінки за майбутнє» – 8, СДПУ(о) – 6, НДП – 3, НРУ – 2, ППППУ – 2, Батьківщина – 1, «Справедливість» – 1. Сумарно вони становили 54 % складу ради. Виявилося, що успіх партії залежав не лише від розгалуженості мережі первинних партійних утворень, а й ряду інших факторів: наявність адміністративного ресурсу, популярність партійного бренду, кадровий потенціал та обрана соціальна база. Наприклад, ВПО «Жінки за майбутнє» в Любомльській районній раді була представлена вісьмома депутатами, п'ять із них працювали в системі освіти у тому числі заступник начальника відділу освіти райдержадміністрації. Провладні АПУ, НДП, ППППУ, «Трудова Україна» – підтримувались керівниками ОДА [4, с. 159].

Суттєве посилення ролі політичних партій у формуванні місцевих рад значною мірою було зумовлено прийняттям нового Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [1], котрий запроваджував пропорційну виборчу систему до обласних, районних та міських рад. Однак, навіть запровадження пропорційної системи не спричинило повної партизації органів місцевого самоврядування.

Любомльська районна рада, п'ятого скликання, на 89 % складалася із партійних депутатів. Інші, навіть ідучи за списками партій, залишалися позапартійними. Своїх представників мали 10 політичних сил. Найбільше місць отримала «Батьківщина» – 29, НСНУ – 12, УНП – 7, НП – 5, УСДП – 4, СПУ – 4, ППППУ – 2, ПРП –2, «Пора!» –2, НР – 1. [7]. Запровадження пропорційної виборчої системи відобразилося не лише на партійній структурі районної ради, а й на зниженні якості представництва територіальних громад району, із сімдесяти двох депутатів ради сорок один (57 %) проживав у райцентрі.

Районні осередки політичних партій не змогли наростити власного кадрового потенціалу і до виборів 2010-го року і знову були змушені залучати до списків позапартійних кандидатів. Із 17 представників Партії регіонів у Любомльській районній раді 11 не були її членами, а із десяти депутатів від Народної партії позапартійними залишалися вісім. Загалом, у раді були представники одинадцяти політичних партій найбільше представників мали уже зазначені Партія регіонів та Народна партія. «Батьківщина» мала 7 представників, ЄЦ – 4, «Свобода» – 3, Фронт змін – 2, УНП – 1, Сильна Україна – 1, НРУ – 1, НУ – 1, «Відродження» – 1 [8]. Дещо покращилося представництво територіальних громад, тепер 50 % депутатських мандатів належали жителям районного центру.

Партійна структуризація районної ради значно погіршилася за результатами місцевих виборів 2015 р.. Виборче законодавство унеможливило самовисування кандидатів, однак за результатами виборів частка позапартійних у раді становила 59 %, що за даним критерієм наближало її до ради 1998-го року скликання. До районної ради пройшли представники семи політичних партій: БПП «Солідарність» – 7 осіб, ВО «Батьківщина» – 5, ВО «Свобода» – 5, «Українське об'єднання патріотів – УКРОП» – 5, Радикальна партія Ляшка – 5, «Наш Край» – 4, АПУ – 3 [9]. Партія «Наш Край» залишилася єдиною, що не залучала позапартійних кандидатів, інші не змогли обійтися власними партійними кадрами. У списках БПП «Солідарність» та АПУ не було жодного члена даних політичних сил, «Українське об'єднання патріотів – УКРОП» та Радикальна партія Ляшка мали лише по одному члену партії у списку обраних. По одному позапартійному було обрано і від ВО «Батьківщина» і ВО «Свобода».

Таблиця 1.

Чисельність політичних партій та частка позапартійних депутатів у Любомльській районній раді I– VII скликань

скликання	I	II	III	IV	V	VI	VII
партії	1	0	2	8	10	11	7
позапартійні	15 %	100 %	70 %	57 %	11 %	40 %	59 %

Джерело: *складено автором за матеріалами офіційнох повідомлень про результати виборів.*

Отже, на основі аналізу результатів виборів до Любомльської районної ради I–VII скликань чітко відстежується тенденція до безпосередньої зумовленості темпів партійної структуризації на регіональному рівні із аналогічними процесами загальнодержавного масштабу, а також типом виборчої системи до органів місцевого самоврядування. Абсолютно позапартійним склад Любомльської районної ради був лише у II скликанні, що пояснюється глибокою недовірою до політичних партій на регіональному рівні та незначною ротацією персонального складу ради, в попередньому скликанні якої 85 % обранців були членами КПРС. Із 2002 р. спостерігається чітко виражена тенденція до розбудови партійних структур на районному рівні, а відповідно розширення партійного спектру у районній раді. За результатами виборів 2010 р. прослідковується певна нестача кадрів у регіональних партійних утвореннях, у наслідок чого партії активно залучають позапартійних кандидатів. Це, певною мірою, виявляє неорганічність вибору жителів району – найбільше позапартійних депутатів було обрано від владної Партії Регіонів. Така ж тенденція відстежується у результатах виборів 2015-го р., тут частка позапартійних зросла до 59 %. А окремі політичні сили провели до районної ради виключно позапартійних депутатів.

1. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» // Урядовий кур'єр. – 2004. – 10 квіт. – С. 7–22.

2. Закон України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 3–4.

3. Закон України Про порядок обчислення скликань представницьких органів місцевого самоврядування (рад) http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1866-15

4. Малиновський В. Я. Становлення і розвиток місцевого самоврядування у Волинській області (1990–2010 рр.) : монографія / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ініціал, 2013. – 352 с.

5. Повідомлення // Радянське життя. – 1990. – 4 квіт.

6. Повідомлення // Шацький край. – 1994.– 4 червн.

7. Про підсумки голосування по виборах депутатів Любомльської районної ради // Наше життя. – 2006. – 8 квіт.

8. Результат виборів депутатів рад [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001

9. Результати виборів депутатів рад [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/wm001

10. Що показали вибори // Наше життя. – 1998. – 4 квіт.

Олег РАЗИГРАЄВ ***(Луцьк)***

ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВНА ПОЛІЦІЯ НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ МІЖ ДВОМА СВІТОВМИ ВІЙНАМИ: ОРГАНІЗАЦІЯ, ОСОБОВИЙ СКЛАД, ПРОТИДІЯ КРИМІНАЛЬНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Упродовж 1919–1939 рр. Любомльщина перебувала у складі нововідродженої Польської держави. Любомльський повіт Волинського воєводства, який станом на 1921 р. охоплював площу 2,4 тис. кв. км, населяло близько 56,2 тис. осіб. В адміністративному плані повіт складався з 1 міста та 7 сільських гмін.[1]Маловідомим аспектом минувшини регіону є діяльність тут поліцейських структур як складової органів польської влади між двома світовими війнами. Відтак, мета зазначеної розвідки полягає у

висвітленні окремих аспектів організації поліції, її кадрового забезпечення та протидії кримінальній злочинності.

Однією з перших польських поліцейських формацій, яка поширила діяльність на терени Любомльщини, була міліція, створена наприкінці 1918 р. силами польського Громадянського комітету у Володимирі, що його очолював Тадеуш Кшижановський.[2]До березня 1919 р. Любомльські органи правопорядку підпорядковувалися міліцейським структурам Володимира. Наприкінці березня того ж року розпочалося формування комунальної поліції в Любомлі. Так, 27 березня в Любомлі постала «районна комунальна військова міліція». Загальне керівництво правоохоронним корпусом здійснював В. Мацієвський. Однак вже 1 травня, у зв'язку з переходом правоохоронних функцій до компетенції військової жандармерії,«районна комунальна військова міліція» була ліквідована. Військова жандармерія лише наприкінці 1919 року передала правоохоронні обов'язки підрозділам комунальної поліції. Комендантом поліцейської дільниці Любомля та Любомльського округу був призначений Ян Єнджейчак.[3]

З 1 лютого 1921 р. польські органи внутрішніх справ Любомльщини у статусі повітового управління (команди) офіційно увійшли до новоствореного Волинського воєводського управління державної поліції, яке початково об'єднувало 9 повітів.[4] Саме ж Любомльське повітове управління було утворене в січні того ж року одночасно із створенням однойменної адміністративної одиниці. Упродовж міжвоєнного періоду Любомльське повітове управління державної поліції розташовувалося на вулиці Машівській, 2. Його почергово очолювали комісар Казімєж Івановський (грудень 1920 – грудень 1921 рр.), підкомісар Юзеф Нолзхаузен (грудень 1921 – ? рр.),[5] аспірант Людвік Юзефович (1933 – 14 березня 1935 рр.) та підкомісар Пйотр Черни (14 березня 1935 – 1939 рр.).[6]

Налагоджувати діяльність польської поліції на Любомльщині було довірено вищезгадуваному комісару Казімєжу Івановському, який упродовж 1909–1917 рр. служив в російській армії, а у березні 1920 р. вступив у ряди поліції.[7]Окрім того, в цей час до адміністрації поліції увійшов виконуючий обов'язки секретаря Адам Ліпський та господарський референт Хадріан Фарцожинський.[8] 14 січня 1921 р., відповідно до рекомендації Головного управління державної поліції у Варшаві та наказу № 3 Коменданта II округу поліції інспектора Жигмунта Врублевського, з метою укомплектування особового складу Любомльського повітового управління державної поліції, в регіон, на чолі зі старшим пшодовником С. Міцкевичем, було скеровано 56 рядових службовців з Лодзького воєводства. Зокрема пшодовники – Ю. Синицький, А. Зволінський, А. Качмарський, Ю. Дронжек, С. Прох; постерункові – Ж. Собєрайський, Ф. Гарендаж, М. Левандовський, Я. Лавнічак, С. Цабала, І. Васіяк, В. Ясинський,Ю. Стенпінський, Т. Вікторовський, Ю. Рихель, К. Авгусиняк, В. Пацаловський та ін.[9]

До 1 вересня 1921 р. в Любомлі функціонувала експозитура (представництво) слідчого відділу, обов'язки якої перейшли до однойменної структури в Ковелі.[10] З кінця 1922 р. Ковельський слідчий відділ координував слідчу роботу на теренах усього Любомльського повіту.[11] В цьому ж році дві особи з Любомльського повітового управління державної поліції перебували в штаті слідчої служби.[12]Згідно проекту реорганізації слідчої служби на Волині, що був затверджений волинським воєводою Владиславом Мехом та окружним комендантом поліції інспектором Чеславом Грабовським від 1927 р., в Любомльському повіті планувалося створити 4 штатні одиниці. Двоє поліцейських мали займатися розслідуванням кримінальних справ, стільки ж планувалося залучити до слідства у політичних справах.[13]Разом з тим, окремі службовці місцевої поліції виконували функції цивільних спеціальних служб –політичної поліції ще з першої половини 1920-х рр.[14] Так, наприклад, станом на липень 1923 р. в Любомлі такою роботою відав розвідник Вітольд Лазовий, а в 1924 р. – пшодовник М. Ванатович. [15] Під час діяльності у сфері захисту державної безпеки поліцейські користувалися послугами таємних агентів конфідентів та інформаторів. Зокрема, в жовтні 1929 р. начальник воєводського Слідчого управління Юліуш Нєдзялковський затвердив виплату 175 злотих конфіденту «Іванову», який працював на Любомльщині.[16]

Наприкінці 1930 р. в слідчій службі Любомльщини працювало троє поліцейських – пшодовники Антоні Тарнас та Вільгельм Вайшвілі, а також старший постерунковий Юліан Ангєльський.[17] На початку 1932 р. останній обіймав посаду керівника «слідчого реферату» Любомльського повіту.[18]Станом на 31 січня 1933 р. штат слідчої служби теж налічував трьох поліцейських, а саме Яна Пабіяна, Пйотра Молуся та вищезгадуваного Юліана Ангєльського.[19] Щоправда наприкінці жовтня того ж року в штаті знову перебувало тільки два поліцейські.[20]

В січні 1921 року на теренах Любомльського повіту розпочали діяльність 8 дільниць державної поліції.[21]Станом на 1922–1926 рр. тут нараховувалося вже 10 поліцейських постів. У першій половині 1930-х рр. вже було зафіксовано 12 постерунків. В 1937 р. джерела повідомляють про діяльність 10 поліцейських постів.[22] Напередодні Другої світової війни Любомльському повітовому управлінню

Таб.1.

Особовий склад підрозділів польської державної поліції Любомльського повіту станом на грудень 1930 р.

Підрозділ	Офіцери	Рядові Старший пшодовник / Пшодовник / Старший постерунковий / Постерунковий	Загальна кількість
Повітове управління поліції в Любомлі	1	2/-/1/1	5
Постерунок поліції в Любомлі		1/1/4/10	16
Постерунок поліції в Машові		-/1/1/2	4
Постерунок поліції в Бережцях		1/1/-/4	6
Постерунок поліції в Гущі		-/1/1/3	5
Постерунок поліції в Городньому		-/1/1/3	5
Постерунок поліції в Головні		1/-/-/3	4
Постерунок поліції в Згоранах		1/-/1/4	6
Постерунок поліції в Шацьку		-/1/1/4	6
Постерунок поліції в Пульмі		-/-/1/3	4
Постерунок поліції в Піщі		-/1/1/2	4
Постерунок поліції в Старій Гуті		-/-/1/2	3
Постерунок поліції в Кукуриках		-/-/-/3	3
Разом	1	6/7/13/44	71

Джерело: ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 1273. – Арк. 22

державної поліції підпорядковувалися наступні постерунки: Головно, Гуща, Кукурики, Любомль (вул. Пілсудського, 7), Машів, Піща, Пулемець, Римачі, Шацьк, Згорани.[23]

Зпоміж головних проблем функціонування місцевої поліції на початку 1920-х рр. варто відмітити нестачу належно підготовлених кадрів, адже значна частина персоналу Любомльської поліції була звільнена як з дисциплінарних причини, так і за власним бажанням. На початку 1922 р. поліцейський корпус налічував 43 службовці, що було не достатньо для підтримання правопорядку. 24 квітня того ж року керівник Любомльської поліції скерував до воєводського коменданта поліції лист з проханням збільшення особового складу. Він зазначав, що немає заступника, відтак змушений виконувати канцелярську роботу. Окрім того, повітовий комендант вважав необхідним підвищити кількість службовців на постерунках, що було пов'язано із значною площею службового терену та лісистістю регіону, яка сприяла переховуванню злочинців. «Поліцейські працюють від 70 до 80 годин щотижня, відтак не мають часу на підвищення кваліфікації відповідно до службових інструкцій. Комендант постерунку має багато канцелярської роботи й відповідно не може належно контролювати своїх підлеглих… Населення цього повіту є схильне до злочинності та лише часта поява поліції може їх стримати. Збільшення штату поліції пропонує як Повітова команда, так і староста», – було записано у відповідному поданні керівництву воєводської поліції.[24] Очевидно прохання Любомльського повітового керівництва поліції були почуті, адже уже в листопаді 1926 р. в регіоні служило близько 70-и поліцейських.[25]

Серед проявів культурно-освітнього життя корпусу поліції Любомльського повіту можна відмітити діяльність службової бібліотеки, яка станом на жовтень 1927 р. нараховувала 70 читачів та 500 книг.[26]

Виконання поліцейськими професійних обов'язків було пов'язано із ризиком втрати здоров'я або навіть життя. Так, упродовж 1921–1926 поранення отримали троє правоохоронців з Любомльського повітового управління поліції, а саме: постерункові Антоні Масяж, Маріан Нахтман (20 липня 1924 р.) та Віктор Богуш (1 серпня 1925 р.). Стільки ж правоохоронців загинуло у 1921–1939 рр.: постернукові Владислав Бєганський (26 червня 1924 р.) та Юзеф Сноховський (10 лютого 1926 р.), а також старший постерунковий Ян Мастелерчук (30 липня 1935 р.).[27]

Щодо матеріального забезпечення поліції Любомльського повіту, то станом на червень 1934 р. джерела фіксують наявність 75 карабінів та скільки ж багнетів, 1 автомат та 33 пістолети та револьвери.[28] В цьому ж році поліцейські мали у розпорядженні лише 1 мотоцикл, відтак основним видом транспорту залишався велосипед.[29] Правоохоронці в щоденній роботі послуговувалися й кіньми. Однак, станом на квітень 1922 р. Любомльска поліція володіла лише одним конем ! [30] У 1927 р. їх кількість зросла до 8.[31]

Важливим аспектом діяльності Любомльської полції була протидія кримінальній злочинності. Так, згідно інформації Головного управління державної поліції у Варшаві в останньому кварталі 1921 р. Любомльський повіт належав до «найбільш небезпечних» щодо рівня злочинності. Тут навіть були зафіксовані напади на поліцейські пости. На думку центрального поліцейського керівництва, причини зростання злочинності були пов'язані не лише із загальним нехтуванням правовими нормами зі сторони суспільства та незадовільною економічною ситуацією, але й зі слабкою фаховою підготовкою поліції та її малою чисельністю на противагу значній кількості учасників бандитських груп.[32]

З метою нейтралізації розбійних нападів у регіоні на терени Любомльського повіту поширив діяльність спеціальний мобільний підрозділ поліції для боротьби з бандитизмом, який було утворено 15 вересня 1921 р. в с. Мацеїв Ковельського повіту. Однак, в 1922 р. поліція знову фіксувала активізацію діяльності злочинних елементів. На думку керівництва Любомльського повітового управління державної поліції, головна проблема у боротьбі зі злочинністю полягала у невеликій чисельності правоохоронців. У цей час найбільшою жорстокістю славилася злочинна група Стефана Козіка, яка 8 березня 1922 р. здійснила розбій в гміні Згорани, спалила 2 господарства та 22 одиниці худоби. Справа набула такого розголосу, що Волинське воєводське управління оголосило фінансову винагороду в розмірі 200 тис. польських марок за затримання або фізичну ліквідацію вищезгадуваного Козіка, а також по 100 тис. польських марок за кожного члена його угрупування. 31 березня було вбито Максима Діхтярука, який належав до загону Козіка. Окрім того, поліція заарештувала ще трьох членів цієї банди, які були розстріляні відповідно до рішення військово-польового суду. Сам же Стефан Козік та його колега Стефан Оніщук були застрелені на терені гміни Головно 25 листопада того ж року. Упродовж 1923 р. в Любомльському повіті мали місце масові арешти злочинців, які позитивно позначилися на стані безпеки в регіоні.[33]

В першій половині 1920-х рр. на теренах Любомльського та Ковельського повітів діяла також злочинна група, якою керували Дем'ян (Демко) Бобік та Юрій (Юрко) Мазурок. Цей загін складався з 10–12 осіб та мав значну підтримку в регіоні. «Цікавим є той факт, що попри знешкодження та ліквідацію цілого ряду злочинців, банда знаходила собі нових активних прихильників, які походили з місцевого селянства.

Страшний вид покарання – смертна кара не справляла на них впливу – банда… існувала в 1920 р., існує і досі» – зазначалося в одному зі звітівслідчої служби за 1923 р.[34]Внаслідок успішних оперативних заходів у листопаді 1923 р. на території Ковельського повіту поліція заарештувала Д. Бобіка.[35] Зазначене угруповання остаточно було ліквідоване наприкінці червня 1925 р. Однак в червні 1924 р. під час перестрілки з її членами загинув вищезгадуваний постерунковий В. Бєганський.[36]

У четвертому кварталі 1929 р. 56 % усіх бандитських нападів здійснених на теренах Волинського воєводства припадали на Любомльський та Ковельський повіти.[37]Згідно оцінки керівника воєводської слідчої служби Корнеліуша Дістерхофа, Любомльський повіт станом на жовтень 1932 р. залишався тереном активного розвитку бандитизму, якому сприяла близькість кордону з Люблінським та Поліським воєводствами.[38]

Отже, польська державна поліція на Любомльщині в міжвоєнний період була представлена повітовим управлінням (командою), а також постами (постерунками), яких налічувалося близько 10–12. Окрім того, окремі службовці залучалися до виконання функцій в межах слідчої служби та політичної поліції. Кадрове забезпечення, як у кількісному, так і у якісному вимірі становило одну з найбільших та найважливіших проблем у діяльності Любомльської поліції. Упродовж усієї міжвоєнної доби повіт характеризувався високим рівнем злочинності, особливо невтішними показниками вирізнявся такий вид протиправної діяльності, як «бандитизм».

---

1. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1923. – Warszawa, 1924. – S. 9

2. „Przegląd Wołyński". – 1929.– № 25.– 16 VI.– S. 6.

3. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 1. – Оп. 4а. – Спр. 47. – Арк. 17.

4. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 86. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 77.

5. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 4а. – Спр. 47. – Арк. 17.

6. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2328. – Арк. 27; Спр. 2609. – Арк. 11–16; Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 660. – Оп. 1. – Спр. 1 – Арк. 44.

7. ДАВО. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–2.

8. ДАВО. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

9. Archiwum Państwowe w Łodzi. – Zesp. 183. – Sygn. 9. – S. 8.

10. ДАРО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 35.

11. Archiwum Akt Nowych (dalej – AAN). – Zesp. 349. – Sygn. 84. – S. 648; „Gazeta Administracji i Policji Państwowej". – 1923. – № 5. –22 I. –S. 10.

12. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 45–46.

13. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 1652. – Арк. 1–2.

14. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 68.

15. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 628. – Арк. 7; Спр. 626. – Арк. 5.

16. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2406. – Арк. 2.

17. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1273. – Арк. 8 зв.

18. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 1086. – Арк. 2.

19. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2299. – Арк. 10, 14.

20. Там само. – Арк. 27 зв.

21. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 4а. – Спр. 47. – Арк. 17.

22. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 935. – Арк. 6; Спр. 1745. – Арк. 22; Спр.2609. – Арк. 14.

23. AAN. – Zesp. 349. – Sygn. 41. – S. 279–293.

24. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 44.

25. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 935. – Арк. 100.

26. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 620. – Арк. 5.

27. ДАРО. – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 6.

28. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2434. – Арк. 16–17.

29. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2860. – Арк. 34.

30. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 43.

31. ДАРО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 498.

32. ДАРО. – Ф. 110. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 61.

33. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 4а. – Спр. 47. – Арк. 18.

34. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 194. – Арк. 50.

35. Dziennik Wołyński (Łuck). – 1923. – № 52. – S. 3.

36. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 4а. – Спр. 47. – Арк. 20.

37. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 194. – Арк. 24.

38. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2299. – Арк. 8–9.

Ірінія САВЧУК ***(с. Рівне)***

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА АДАПТАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕНИХ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ У ЛЮБОМЛЬСЬКИЙ РАЙОН ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР 1944-1946 рр.

Міждержавне переміщення українців і поляків прикордоння започаткувала угода «Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території України», укладена між УРСР і ПКНВ 9 вересня 1944р. у місті Любліні.

Масові перевезення населення в обох напрямках розпочалися ще в умовах війни з Німеччиною, коли можливості використання транспортних засобів у цивільних цілях були обмеженими.

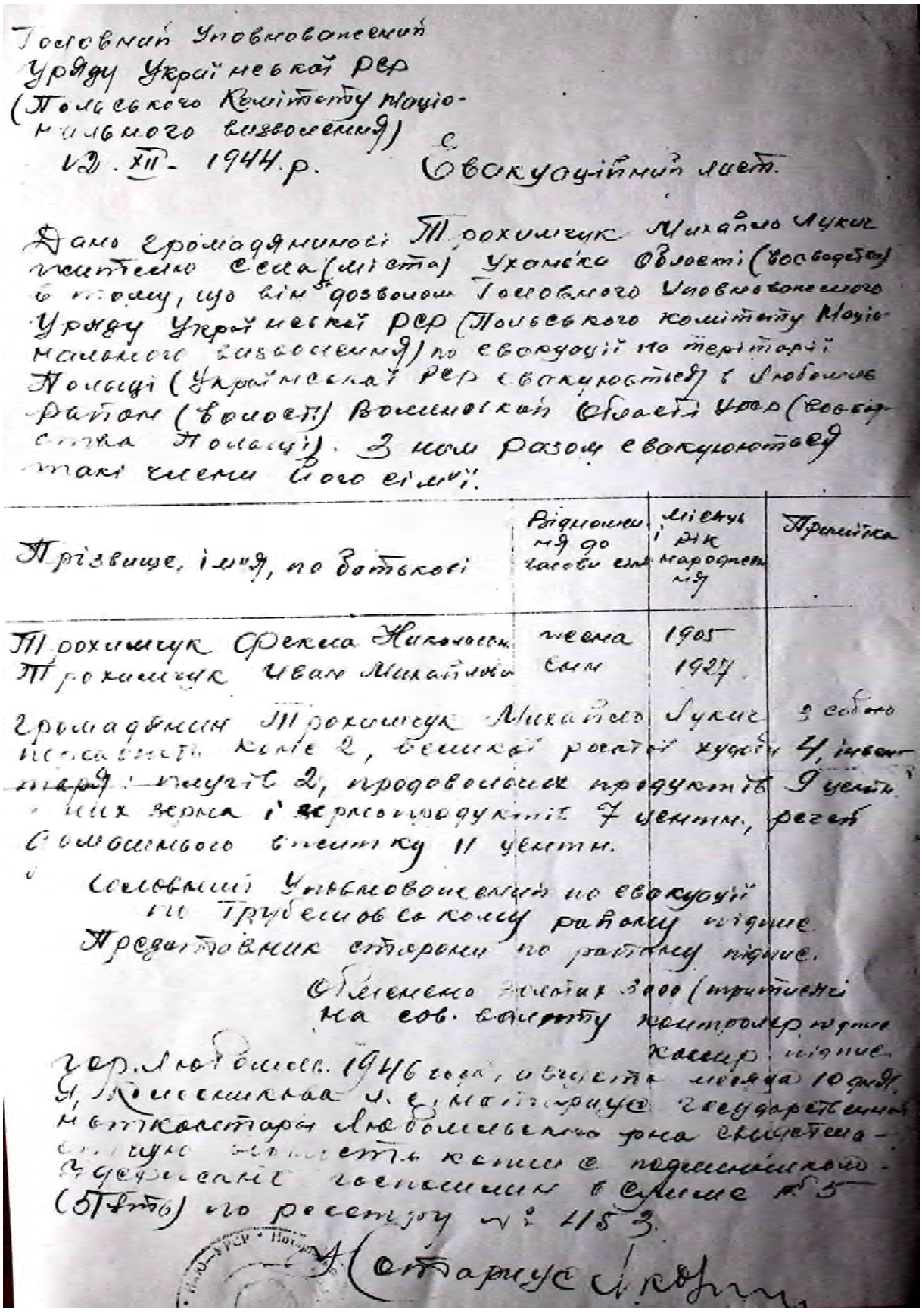
Ця переселенська політика була покликана для розв'язання питання про врегулювання кордонів між СРСР і Польщею. У партійних звітах у той час писалось, угода виявилась чудовим вирішенням питання про національну меншину в Польщі і булла продиктована дружнім відношенням між двома слов'янськими народами.

Ще 13 жовтня 1944р. було організовано Відділ розселення українського населення із 6 людей у Волинській області, а 20 лютого 1945р. із 3 людей [2, арк.10]. Його очолив Володимир Маєвський. Українці, які прибули із-за Бугу, на основі евакуаційних листів отримали направлення до населеного пункту. Районам було надано відповідні вказівки про підготовку і розміщення прибулих із Польщі українських людей. Голова Любомльської райради депутатів трудящих Акімов, відповідно до постанови №293 виконавчого комітету Волинської області ради депутатів трудящих, на засіданні виконкому мав обговорити про стан підготовки розміщення переселенців; розробити план переїзду, виділити необхідну кількість возів, також мав передбачити забезпечення паливом і кормами для тваринництва з розрахунку дві голови на один двір, оскільки більшість населення мало переїжджати зимою. Для усунення можливості випадків захворювання сипним тифом, виконком райради депутатів трудящих мав розробити план проведення профілактичних захворювань, особливо у тих населених пунктах, де будуть розселені переселенці, відбудувати лазні та примітивні дезкамери [1,арк.10]. По Любомльському районі це завдання взяв на себе голова райради Акімов[1,арк.4]. Всі приміщення, інвентар, реманент, а також посіви озимини, які звільнялися польським населенням, взяли на точний облік, організували його охорону і роздавали в першу чергу переселенцям, які прибули з Польщі.

Є. Місило у передмові до першого тому праці виділив чотири етапи переселення . У перший період переселення було видано рішення, за яким заборонялося заселяти 50 км прикордонну зону, а тому в Любомльський район прибувати не можна було[1,арк.4]. Але були винятки, коли влада сама направляла для розселення у прикордонні території. Так виконавчий комітет УРСР Волинської обласної ради депутатів трудящих 29 жовтня 1944р. направив голові виконкому Любомльської райради депутатів трудящих Акімову документ у якому зазначив, що у м. Любомль направляється для розселення і наділення землею сім'ю українського громадянина, що прибула з-за Бугу, а саме Крищука Володимира Андрійовича (сім'я із 4 осіб)[1,арк.10].Також від 12.12.1944р. дозволом головного уповноваженого уряду УРСР (Польського комітету національного визволення) по евакуації на території Польщі були евакуйовані в м. Любомль Волинської області УРСР жителі с. Уханська - Трохимчук Михайло Лукич, Трохимчук Фекла Миколаївна (дружина), Трохимчук Іван Михайлович (син). Вони із собою перевозили інвентар: 2 – плуги тапродовольчі продукти [5]. Їхній внук Микола Трохимчук був відомим фотохудожником 1990-х роках у м. Києві.Відома певна інформація про уродженця м. Любомля відомого художника і педагога – Букатевича Миколу Петровича, якого було із Грубешівського району евакуйованого в Одесу[5],звідти він втікаючи назад на батьківщину зупинився у Володимир-Волинському, де і помер. Він вже не повернувся туди, де народився і виріс.

На 15 жовтня 1944р. на території Любомльського району по одноосібному селянському господарстві було 2188 га загальної площі землі, в тому числі 1550 га орної землі, 39 га городу, 1га саду та 558 га сінокосу[1, арк.3]. У першому періоду переселення українцям, які прибули з-за Бугу було надано 600 га орної землі та 210 га сінокосів[2, арк.6].

У переважній більшості переселенці, що оселялися у західних областях УРСР спочатку були переселені на схід чи південь, а вже у результаті внутрішньої міграції і бажанням повернутися назад на батьківщину, переселенці мігрували ближче до кордону і опинялися у прикордонних територіях, де влаштовували своє життя. Так, відповідно евакуаційного листа громадянина Буковяка Степана Павловича, жителя с. Дорогуськ було переселено у Херсонську область із наступними членами сім'ї – Буковяк Єва

Головний Уповноважений
Уряду Української РСР
(Томського Комітету Евакуації)
12. XII - 1944 р.

Евакуаційний лист.

Дано громадянинові Прохимчук Михайлу Луки
тимчасово сесія (місто) Ухтинської області (республіки)
в тому, що він дозволом Головного Уповноваженого
Уряду Української РСР (Томського комітету Евакуації
населення) по евакуації по території
Помощі (Української РСР евакуюється в Любомльський
район (область) Волинської області УРСР (Совєтська
сторона Помощі). З ним разом евакуюється
така кількість його сім'ї:

Прізвище, ім'я, по батькові	Відношення до власника	Місяць і рік народження	Примітка
Прохимчук Фекла Миколаївна	жінка	1905	
Прохимчук Іван Михайлович	син	1924	

Громадянин Прохимчук Михайло Луки[ч] має з собою
постільних речей 2, бельової речі худої 4, інвентарю
домашнього 2, продовольчих продуктів 9 центнерів
з них зерна і зернопродуктів 7 центнерів, речей
з домашнього вжитку 11 центнерів.

Головний Уповноважений по евакуації
(підпис) Трубецькова

Представник сторони по районному підпису.

Збережено грошових знаків 3900 (три тисячі
на сов. конверту контролер підпис
касир підпис.

Гор. Любомль. 1946 року, місяця лютого 10 дня.
Я, Комісіонер Ухтинської міської ради депутатів трудящих
м. Ухта Республіки Комі Любомльського району свідоцтво
видане Ухтинською міською радою депутатів трудящих
(область) по реєстру № 115 3.

(підпис)

Константинівна (дружина), Буковяк Павло Степанович (син), Буковяк Сергій Степанович (син), Буковяк Валентина Степанівна (дочка), Буковяк Марія Степанівна (дочка). Із собою вони перевозили коней – 1, великої рогатої худоби – 1, інвентаря: плугів – 4, продовольчих продуктів – 10 ц., з них зерна і зерно продуктів – 2 ц., речей домашнього вжитку – 2 ц.[4]

На 1 липня 1945р. переселенцям у Любомлі надано землю було по всьому районі, так, для 24 родин було видано 207 га землі в тому числі 48 га озимого посіву. Всіх прибулих із Польщі було розселено у так званих брусових будинках, така ситуація була на 10 липня того року[2, арк.33].

На кінець липня 1945р. у Любомль прибуло 73 особи, з Холмського та Грубешівського району, які залишили у Польщі 153,89 га, у тому числі 45,15 га озимого посіву, та 95 побудов[2, арк.72]. 1 серпня того ж року також прибуло 30 родин, яких було розселено в брусових будинках та польських будинках, 9 та 21 родину відповідно, але землею було наділено лише 14 родин, а озимого посіву отримало 29 родин[2, арк.75].

На 1 жовтня 1945р. прибуло знов 30 родин. Всі були розміщенні в брусових будинках у польських жодної родини. Землею наділено лише 24 родини[2, арк.86].

На 12 листопада 1945р. прибуло 109 осіб українського населення, з них 29 отримали присадибні ділянки і 29 отримали присадибні будинки і землю, а 1 квартиру[2, арк.102].

На час офіційного закінчення переселення у липні 1946р. ще прибуло 30 родин[3, арк.13].

Звичайно трансфер населенням і далі тривав, не зважаючи на офіційне завершення, так 15 серпня 1946р. із Польщі було переселено ще 51 родина у кількості 168 осіб, яких було розселено, як в районному центрі, так і у селах. Але лише 32 родини отримали землю площею 61 га. Середньою нормою на господарство орних земель становило 2,5 га[3, арк.36]. А 15 вересня 1946 р. прибуло ще 30 родин на Любомльщину, із них 16 – зі Східних областей УРСР, у кількості 180 осіб. Отримали окремі будинки 11 родин, 15 живуть у місцевого населення. Землю одержали 23 родини у кількості 33,69 га, у тому числі присадибної землі 6,93 га[3, арк.53]

Від 25 грудня 1944р.постановою №386 «про затвердження на 1945р. плану кредитування сільського господарства» голова виконкому районної ради депутатів трудящих мав забезпечити своєчасне оформлення кредитів селянськими господарствами та прослідкувати за їх виконанням та прямим призначенням[1,арк.12], але коштів у м. Любомль не було видано. На перший квартал 1945 р. видано кредит в сумі 100 тис. крб., на одне господарство не більше 5 тис. крб. на 5 років, з нарахуванням 3% річних[2,арк.13]. Кредит видавався за списками, у яких мало бути зазначено прізвище ім'я, по-батькові – голови господарства, адреса проживання, також на що береться кредит. Переважно його видавали на будування, ремонт житлових будинків та покупки тварин[2,арк.13].

У цей період кожен переселенець отримав від 5 тис. крб. до 7 тис. крб. Ці громадяни зверталися до райвиконкому з проханням одержання кредиту, і тому райвиконком звернувся до облвиконкому для цієї мети надати кредит в кількості 140-150 тис. крб., через Любомльську філію держбанку[2,арк.14]. На 20 квітня 1945р. відбулося затвердження плану кредитування українського населення в сумі 4000 тис. крб. У плані на Любомльський район було затверджено 200 тис. крб., не більше 5 тис. крб. на господарство[2,арк.18].

З 1 липня 1945р. українцям з-за Бугу в Любомлі видано 70 тис. крб. із 120 тис. крб. запланованого. На нові місця життя вони привезли живий інвентар: коней – 30, корів – 32, свиней – 9, овець – 3, птиці – 35; та сільськогосподарський інвентар: плуги, сіялки, віялки, борони. Також видано було сіно, солому, зернові, картоплю, а овочі та м'ясо були заплановані для видачі, але так і не видано. Дітей шкільного віку не прибуло. Лісоматеріалу не потребували[2,арк.33].

На 1 жовтня 1945р. було видано 70 грошових допомог у сумі 61 тис. крб. для 30 родин[2,арк.86].

1 листопада того року стільки ж прибуло, як 1 жовтня, але тут було наявність дітей шкільного віку, в кількості 15 осіб, де всі ходили до школи. Для них було заплановано видати 40 кредитів, а реалізували 69[2, арк.91]. Видно, що було зроблено більше, ніж заплановано. Для українців із-за Бугу видавали мило, сірники, сіль, картоплю. Звичайно, люди мали десь працювати, щоб у подальшому утримувати свою сім'ю. Більшість отримували роботу по найму в сільському господарстві. Але ті, хто хворів, або були не годні по роках роботу не отримували.

Українці, що прибули 12 листопада привезли з собою живий інвентар, як корови – 32, коні –30,вівці – 3, свині – 9. А вже 15 листопада для них було видано кредит у сумі 69 тис. руб[2,арк.102].

15 вересня 1946р. із прибулих 48 родин, 36 родин отримали розрахунок за сільське господарство продуктами[3,арк.53].

У грудні 1946р. провели розподілення промтоварів першої необхідності, де на м. Любомль і весь

СПИСОК – SPIS

евакуйованих сімей (господарств) Любомльського району
ewakuowanych rodzin (gospodarstw) rejonu
Волинської області (воєводства)
obwodu (województwa)

№№ п. п. L. p.	№ посвідчення, виданого райвиконкомом Упоряднення	Прізвище, ім'я та по батькові Nazwisko, imię i imię ojca	Рік народження Rok urodzenia	Національність Narodowość	Куди евакуюється Dokąd ewakuuje się
356		Букалевич Теодор	1902	Укр	м. Одеса
357		Ясенецька Теклія Мих.	1921	п	п.

Районний Уповноважений по евакуації

Отже, найгострішою і найскладнішою проблемою побутового облаштування евакуйованих з Польщі українців було забезпечення їх житлом. Вона вирішувалася кількома шляхами: підселенням значної частини родин переселенців до місцевого населення; заохочення індивідуального житлового будівництва засобами кредитування, відпуску будівельних матеріалів за пільговими цінами; поселення значної частини у будівлі, які потребували значного ремонту; передавали переселенцям у користування з наступним оформленням прав власності житлових будинків, які вивільняли польські родини евакуйовуючись до Польщі.

Також важливу роль відіграло надання переселенцям землю, у тому числі орної та присадибної. Для українців з-за Бугу значною підтримкою було надання живого та сільськогосподарського інвентарю, швейних та трикотажних виробів, предмети побуту.

Соціальна адаптація була важливим етапом у житті переселених українців із-за Бугу на територію УРСР. ЇЇ умови були зазначені у третьому пункті вище згаданої Угоди, що започаткувала трансфер населення: надання грошових позик « на одне господарське влаштування та інші потреби в розмірі 5 000 крб. на одне господарство з поверненням протягом 5 років»; звільнення на два роки від усіх державних сільськогосподарських поставок, грошових податків та грошових платежів; виплати пенсій для людей відповідної вікової категорії, що повинна була нараховуватися, залежно від середньої заробітної плати; з метою бажаної адаптації українців із-за Бугу до радянського способу життя з ними повинна була проводитися цілеспрямована агітаційно-масова робота у формі бесід, лекцій, доповідей, кіно.

Взаємна евакуація поляків і українців у 1944-1946-х рр. залишилася глибокою психологічною травмою в національній свідомості обох народів; разом із тим вона збагатила історичний досвід наших народів, який кличе до порозуміння між ними, до розвитку співробітництва і дружніх відносин між Україною та Польщею.

---

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО) , Ф. Р-919. (Управління праці зайнятості населення Волинської області державної адміністрації) оп.1(Відомості про наявність земельних фондів житла для переселенців із Польщі 1944р.), спр. 1: Сведения о земельных фондах и наличие жилищных площадей для переселенцев из Польши (15.10.44-25.12.44), 12 арк.

2. ДАВО, Ф. Р-919. оп.1, спр. 2: Переписка с райисполкомами о приеме, жилищном и трудовом устройстве переселенцев из Польши (1.1.45-5.12.45), 211 арк.

3. ДАВО, Ф. Р-919. оп.1 спр. 3: Финансирование и материальное обеспечение переселенцев из Польши (3.1.46р.-30.12.46), 88 арк.

4. Любомльський краєзнавчий музей (далі - ЛКМ) НДФ – 3550.

5. ЛКМ НДФ – 3551.

Степан СИНЯК ***(Рівне)***

ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ ОСАДНИКІВ У ЛЮБОМЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ 1921-1939 рр.

У різних країнах світу, особливо країнах Європи, влада у 20-30-ті рр. ХХ ст. вдавалася до створення парамілітарних напіввійськових, напівспортивних організацій, які виховували молодь в націоналістичному дусі. Парамілітарна (напіввійськова) організація – утворення, що має військовий характер або наближений до нього, але при цьому формально не входить до складу збройних сил. Організована група цивільних осіб, у військовій формі або в цивільному одязі, яку використовують для надання допомоги регулярному війську, або навпаки – для боротьби проти чинної влади (наприклад – партизани).У міжвоєнний період в Європі парамілітарні організації існували, як в демократичних державах (в Англії і Франції – скаутський рух), так і в тоталітарних (в Німеччині – «Гітлерюгенд»; в Італії – «Балліла», «Авангард»; в Іспанії – «Молодь народної дії»).

Характер польсько-українських стосунків у 20-30-х рр. ХХ ст., спричинений жорстокими катаклізмами Першої світової війни, мілітарними традиціями мислення урядових кіл Європи, перманентними претензіями на перегляд кордонів наслідками українсько-польської (1918-1919 рр.) і польсько-радянської (1920 р.) воєн, політичним безправ'ям Західної України.

Уряд Другої Речі Посполитої щодо Західної України проводив політику беззастережної полонізації, яка в історичній перспективі мала метою її національну інкорпорацію в Польщу. Активний вплив на зміну етнодемографічної ситуації здійснювався державним апаратом управління шляхом полонізації міських і сільських самоуправних структур, освіти, судочинства тощо. У цьому питанні особлива роль відводилася польським парамілітарним організаціям та союзам.

Однією з найбільших та найвпливовіших польських парамілітарних організацій на Волині був Союз осадників (СО). У 1922 р. був утворений Центральний Військовий Союз осадників (ЦВСО), що ухвалив власний статут, який був затверджений Міністерством внутрішніх справ 12 серпня 1922 р. [1, 17]. В цьому ж році перші відділи ЦВСО були утворені на Волині (Дубно, Ковель). Згідно з рішенням IV з'їзду (31 травня – 3 червня 1925 р.) Союзу осадників, який попередньо об'єднував тільки військових осадників, поширював членство і на цивільних осадників. На цьому ж з'їзді була змінена назва організації на Центральний союз осадників (ЦСО), а також запроваджено зміни до статуту [2, 9]. У 1929 р. ЦВСО зазнав реорганізації, і на його місці був утворений Союз осадників. Союз осадників нараховував близько 16 тис. членів по всій Польщі. На території Волині СО налічував 4143 члена.

Станом на 1930 р. Союз осадників у Любомлі налічував вісім відділів із загальною кількістю – 141 члена, 106 із яких – це були військові осадники та 35 – цивільних.

Кількість відділів була наступною:

№	Центр відділу	Керівник	Кількість членів
1	Машів	Валентин Вілк	17
2	Штунь	Станіслав Фабіанський	7
3	Чмикос	Вінцент Оберда	35
4	Запілля	Станіслав Лячецький	11
5	Вілька Чипська	Валеріан Кіянка	17
6	Антолін Климовський	Міхал Тулея	11
7	Рівне - Висоцьк	Казимир Колек	8
8	Городне	Антоній Грела	35

До керівного складу Союзу осадників у Любомлі входили: керівник – Міхал Чучхуль, секретар – Станіслав Стадницький та бухгалтер – Станіслав Лачецький. Також до управління Союзом були включені: Валентин Вілк, Павло Чиж, Едвард Ерендт, Францішек Сочха, Вінцент Оберда та Міхал Тулейа [3, арк. 40 зв.].

Відповідно до статуту основними цілями ЦВСО були: співпраця з місцевими органами влади під час проведення осадницької акції; вирішення справ, пов'язаних з ім'ям осадників чи організацій;

репрезентація, оборона інтересів та прав об'єднань, а також розбудова та підтримка прав та обов'язків поляків; готовність стати до зброї для оборони кордонів Речі Посполитої.

Задля досягнень цієї мети ЦВСО ставив наступні завдання: утворення відділів з числа місцевих осадників; підтримка зв'язку між всіма відділами задля цілісності Союзу, будь-яких інших представництв союзників, постійного контакту за допомогою військових органів, спеціальних циркулярів; надання допомоги безпосередньо чи за посередництвом спеціальних організацій та консультацій своїм членам; утримання свого періодичного органу; утворення секцій, через які здійснювався інтенсивний розвиток своїх членів; культурно-освітній розвиток [4, 3].

Союз осадників у Любомльському повіті не мав свого власного майна. Фінансування діяльності Союзу відбувалось тільки із членських внесків. Бюджет станом на 1930 – 1931 рр. складав заледве 950 злотих. Варто також відзначити, що ні у суспільній чи культурній роботі Союз осадників у Любомльському повіті не займався [5, арк. 49]. Така ситуація зберігалася і в наступні роки. Так, повітовий староста Любомля відмічав: «що осадники в повіті ділились на дві групи, ті які активно співпрацюють з місцевою владою та ті, які її саботують» [6, арк. 55].

1. Ogłoszenie o zarejestrowanych stowarzyszeniach i związkach // Dziennik Wojewódzki Wołyński. – 1931. – № 2. – Poz. 15. – S. 18.

2. Ogłoszenie o zarejestrowanych stowarzyszeniach i związkach // Dziennik Wojewódzki Wołyński. – 1930. – № 2. – Poz. 16. – S. 13.

3. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО) – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 46. – Арк. 40 зв.

4. Statut Centralnego Związku Osadnikow. – Warszawa, 1923 – 10 s.

5. ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 46. – Арк.49 зв.

6. ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 78. – Арк.55.

Андрій СУХИХ ***(Острог)***

ВИЯВЛЕННЯ ТА РЕКВІЗИЦІЇ РАДЯНСЬКИМИ ПАРТИЗАНАМИ УПІВСЬКИХ ПРОДОВОЛЬЧИХ СКЛАДІВ НА ВОЛИНІ (січень – березень 1944 р.)

Протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом – складний чинник суспільно-політичного життя Волині у роки німецької окупації. Зіткнення між червоними партизанами й упівцями переважно відбувалося у військовій сфері, проте не меншого значення для обох «лісових армій» відігравала боротьба за продовольство. Попри те, що на радянські партизанські з'єднання покладалося непросте завдання дезорганізації тилу німецьких окупантів, вони не отримували необхідної продовольчої підтримки з Великої землі. Останні повинні були забезпечити себе харчами та фуражем самостійно, що в основному відбувалося за рахунок ворога та місцевого населення. Варто відзначити, що інтенсивність реквізицій продуктів харчування у сільського населення пропорційно залежала від інтенсивності проведення бойових операцій проти німецьких окупантів, адже завдяки останнім партизани могли отримати як трофеї, так і харчі[3, с. 62].

Зважаючи на те, що військово-політичні цілі українських повстанців кардинально відрізнялися від цілей радянських партизанів, вони не змогли домовитися про спільні дії чи нейтралітет, віддаючи перевагу обопільній збройній боротьбі. Варто відзначити, що червоні партизани у відношенні до українських націоналістів, як і німецьких окупантів, застосовували своєрідні економічні репресії чи економічний терор. Це зазвичай відбувалося, коли радянські партизани проводили операції, спрямовані на те, щоб позбавити ворога продовольства, а при можливості,технічних і військових засобів. Здобуті у такому випадку майно та харчі, використовувалися не в особистих цілях, а для ведення війни.Тому такі дії варто відрізняти від мародерства, результатом якого було викрадення власності місцевого населення, що могло супроводжуватися насильством, попринаявність чи відсутність лояльності до червоних партизанів.

Під час боротьби за продовольство з упівцями радянські партизани час від часу проводили спеціальні військово-заготівельні реквізиції у селах, населенняякого співчувало націоналістам. Разом з тим, чимало військових операцій і боїв між радянськими партизанськими загонами та повстанськими відділами, боївками, завершувалися привласненням комуністичними партизанами продовольства упівців і, проживаючого неподалік місцевого населення, яке ідентифікувалося таким, що належить до націоналістів,

а їхні господарства – «націоналістичними».

Досі невивченим аспектом протистояння між червоними партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині є питання виявлення та реквізиції «народними месниками» повстанських продовольчих складів. Один з перших таких випадків, про який відомо з документів, відбувсяу першій половині січня 1944 р., количотири з'єднання – Ровенське* партизанське з'єднання № 1 (далі – РПЗ № 1), Ровенське партизанське з'єднання № 2, Ровенське партизанське з'єднання ім. Щорса (далі – РПЗ ім. Щорса) та Волинське партизанське з'єднання ім. Леніна здійснили велику протиповстанську операцію у районі с. Кідри [4, с. 146 – 147], що на Володимиреччині, де перебував штаб упівського відділу «Кори» та повстанський шпиталь. Спершу 6 січня загін ім. Хрущова із РПЗ ім. Щорса у с. Нівецьк спалив хлібопекарню, шкіряний завод із закладеною шкірою (60 бочок), і великий склад сировини (більше 300 бочок), які входили у систему забезпечення місцевих повстанських відділів [12, арк. 37 ; 13, арк. 7 зв.].Під час операції червоні партизанитакож виявиливеликі підземні склади у районі с. Кідри.

Учасник тих подій, командир РПЗ ім. Щорса М. Таратута, був вражений розмірами, виявлених трьох повстанських бункерів, кожен з яких міг вмістити по 150 осіб. Бункери були обладнані підземними ходами таким чином, що утворювали трьохповерхову підземну будівлю. У ній був колодязь, вбиральня, каналізація та двигун внутрішнього згорання з установленими станками [7, арк. 4. ; 15, арк. 23 – 25. ; 11, арк. 30]. Через велику кількість вибухових речовин, партизани зробили висновок «про підготовку підземної будівлі для вироблення боєприпасів і озброєння» [11, арк. 30].Вони також знайшли у бункерах 6 тон (27 бочок) законсервованого та закопченого м'яса, 8 тон збіжжя, велику кількість мішків з цукром, білизну, взуття та майстерню з виробництва консервів. За усним наказом командира РПЗ № 1 і одночасно начальника Ровенського обласного штабу партизанського руху В. Бегми, склади були зруйновані, а все наявне у них майно та продовольство реквізовано [16, s. 124 – 125].Цікаво, що М. Таратута, оцінюючи рівень організації упівцями продовольчих баз, відзначив : «У них ця справа організована по-справжньому» [15, арк. 24].

Виявлення повстанських продовольчих бункерів відбувалося не лише під час протиповстанських операцій, але й у результаті слідчих дій. Зокрема, таким шляхом у другій половині січня 1944 р. оперативною групою НКДБ УРСР «Унітарці», яка діяла в Тернопільському партизанському з'єднанні,було розкрито націоналістичне підпілля в с. Моквин Березненського району. У ході допиту, затриманий референт пропаганди району «Беріг» М.Радиван («Гарник»), розповів про місця перебування продовольчих бункерів уМоквині та Березне [1, арк. 102].

Значна концентрація радянських партизанських з'єднань у Волинськійі Рівненській областях у першій половині 1944 р., що відбувалося у зв'язку з передислокацією останніх у зафронтові терени, а також зміна суспільно-політичної ситуаціїдозволила їм виявити багато повстанських продовольчих схронів. Зокрема, за січень 1944 р. з'єднання ім. Берії під командуванням А. Грабчака, рейдуючи Рівненщиною, виявило більше 10 упівських підземних складів. Захоплене ж майно було передане Червоній армії та комісару Степанського райвіськкомату. Наприклад, в одному зі схронів, за оцінками партизанів, зберігалося до кілька десятків тон муки та пшениці, до 5 тон сухарів, близько 1 тони сала та вершкового масла [14, арк. 296].

Інше партизанське з'єднання, яким командував І. Аратюхова, на початку 1944 р. у сс.. Кримне, Смоляри, Мирославка, Твердині Волинської області знайшло 12 продовольчо-речових складів, а у с. Новий ЗагурівЛокачинського району розвідувальною групою загону ім. Ворошилова було виявлено склад зі зброєю[6, арк. 2 зв. – 3 зв.]. У той же період з'єднання ім. Михайлова у східних районах Рівненської та Тернопільської областей викрило велику кількість підземних схронів із продовольством, а також бункерів, призначених для тривалого переховування підпільників, разом з особами які там перебували[6, арк. 130].

Зі звіту про бойову та партійно-політичну діяльність Житомирського партизанського з'єднання випливає, що воно за січень – лютий 1944 р. досягловагомих результатів у виявленні та реквізиції повстанських продовольчих складів на Волині,оскільки викрило 17 схронів українських націоналістів, з яких було захоплено 6700 пудів зерна [8, арк. 214]. На противагу цьому, з інших документів випливає, що партизани О. Сабурова у повстанських бункерах здобували не лише збіжжя. Зокрема, на початку лютого 1944 р. бійці загону ім. Ворошилова захопили в полон станичного с. ЗагорівкаМаневицького району, за допомогою свідчень якого, виявили кілька бункерів, де зберігалося 40 тон хлібу, бочка сала, 13 гвинтівок, міномет, 25 мін 82 мм, 7 маскувальних халатів, 20 пар білизни, 30 м сукна, а також документи упівців[9, арк. 143; 10, арк. 123]. У середині того ж місяця партизанський загін ім. Котовського у с. Борова Колківського району виявив великий продовольчий бункер, що зберігав близько 8 тон продуктів. Тут партизани також знайшли схрон, облаштований під технічну базу, де перебувало три справних і три

несправних мотоцикли, одна розібрана вантажівка, а в прилеглому хуторі майстерню для виробництва шкіри [10, арк. 121].

Відомо, що загін ім. Жукова 21 лютого у районі с. Загорівка та с. Довжиця Маневицького району виявив 3 бункери, де переховувалися два повстанці, знаходилося зерно, а також зброя й патрони. Через три дні, цей же загін у с. Омельяне Ківерецького району знайшов 7 повстанських баз із зерном до 3 тис. пудів [9, арк. 142 зв. ; 10, арк. 125 зв.].Цього ж місяця Сарненський партизанський загін викрив 4 продовольчі схрони упівців, з яких було реквізовано 500 пудів жита, 150 пудів вівса, 100 пудів муки, 100 штук необробленої шкіри, радіоприймач, 7 гвинтівок, пістолет та автомат [9, арк. 143 зв.]. У березні 1944 р. згаданий вище партизанський загін ім. Ворошилова, у сс. Стара Гута, Мирославка та Новий Загорів розграбував три продовольчі бази повстанців [10, арк. 133 та зв.].

Таким чином, виявлення та реквізиція повстанських продовольчих складів радянськими партизанами в основному припала наперші місяці 1944 р. В умовах наближення та переходу фронту українське націоналістичне підпілля зменшувало свою активність, а повстанські відділи, аби уникнути втрат, розбивалися на менші групи та боївки. Зокрема, щоб вберегти повстанський рух від великих втрат у цей період, 24 грудня 1943 р. Головна команда та Головний військовий штаб УПА затвердили «Тактичну інструкцію» та поширили «Інструктивну директиву ОУН» (прийнята 8 березня 1944 р.). Відповідно до цих документів, бойові дії повстанських підрозділів у фронтовий період (час від моменту евакуації німецької адміністрації і до встановлення радянської влади) повинні були мати лише характер самооборони[2, с. 91].

Разом з тим, радянські партизани дізналися про зміну в тактиці УПА. Зокрема, командир з'єднання партизанських загонів ім. Боженко М. Рудич повідомляв про це Український штаб партизанського руху. Він наголошував, що «націоналісти в своїх інструкціях ставлять завдання відкритих боїв із більшовиками не вести, піти в глибоке підпілля, готувати бази озброєння, продовольства, медикаментів, перед деякими націоналістичними групами поставлене завдання вбивати радянський партійний актив, працівників НКВС і командний склад Червоної армії»[5, арк. 64].

Зокрема, завдяки тому, що повстанські відділи на час переходу фронту розосереджувалися, вони не могли при потребі захисти попередньо закладені продовольчі склади. Радянських партизанів, у свою чергу, на початку 1944 р., у зв'язку з передислокацією багатьох з'єднань, була велика концентрація на Волині. Упівці у той час чинили супротив лише партизанським розвідувально-диверсійним групам, а у сутички з загонами не вступали, оскільки ті переважали як чисельно, так і за якістю зброї. Тому червоним партизанам не склало проблем заволодіти багатьма повстанським бункерами. Варто зазначити, що реквізиція упівських продовольчих баз радянськими партизанами не варто вважати неконтрольованим кримінальним розбоєм, оскільки здійснення таких контрповстанських економічних заходів відповідають організаційним цілям боротьби останніх з ворогом. Крім того, такі дії несли певний відтінок законності, оскільки червоні партизани представляли у тилу СРСР, на окупованій території якої діяло УПА.

** За радянської влади (1939 – 1991 рр.) м. Рівне називалося Ровно, а область – Ровенською, тому у статті використовується найменування тих часів.*

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 60. Спр. 28443. Т. 20. 213арк.

2. Ленартович О. Збройна боротьба УПА-Північ у період переходу німецько-радянського фронту (січень – жовтень 1944 р.).Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2010. Вип. 4. С. 89 – 98.

3. Сухих А. Боротьба за продовольство як форма протистоянняміжукраїнськимиповстанцями та радянськими партизанами у 1943 – напочатку 1944 рр. (на прикладівійськової округи УПА «Заграва»).Військово-науковийвісникНаціональноїакадеміїсухопутнихвійськіменігетьмана Петра Сагайдачного. Львів, 2015. Вип. 24. С. 60 – 73.

4. Трофимович В., Сухих А. Боротьба за терени впливу між рівненськими радянським партизанськими з'єднаннями й УПА (1943 – 1944 рр.). Військово-науковий вісник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.Львів, 2017. Вип. 27. С. 135 – 150.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 62. Оп. 1. Спр. 252. 233 арк.

6. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 291. 170 арк.

7. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1546. 257 арк.

8. ЦДАГО України. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 1. 300 арк.

9. ЦДАГО України. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 17.149 арк.

10. ЦДАГО України. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 23. 137 арк.

11. ЦДАГО України. Ф. 85. Оп. 1. Спр. 3. 66 арк.
12. ЦДАГО України. Ф. 85. Оп. 1. Спр. 6. 70 арк.
13. ЦДАГО України. Ф. 85. Оп. 1. Спр. 18. 133 арк.
14. ЦДАГО України. Ф. 88. Оп. 1. Спр. 1. 385 арк.
15. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 91. 27 арк.
16. KunicklM. Pamiętnik «Muchy». Warszawa, 1959. 438 s.

Володимир ТРОФИМОВИЧ *(Острог)*

«ВІЙНА ПІСЛЯ ВІЙНИ» НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ. 1944-1952 рр.

Після вигнання з України німецьких окупантів на її західних теренах спалахнуло запекле протиборство повстансько-підпільного руху та радянської влади, що супроводжувалось обопільним насильством, кривавими ексцесами, численними жертвами і стражданнями, основною причиною яких була репресивна політика сталінського режиму.

Особливе місце у цьому протистоянні, а також у розвитку українського національно-визвольного руху на Волині займала Любомльщина. На цій прикордонній території, за відсутності великих міст, знаходилися значні лісові масиви, що сприяло активній діяльності повстанських загонів. Вона була однією з останніх на Волині визволена від німецької окупації. Зокрема, 19 липня 1944 р. було звільнено м. Любомль, а через три дні – смт. Головно [11, с.26]. Після цього тут розпочалося відновлення та утвердження радянської влади. Супроводжувалося воно запеклою і кровопролитною боротьбою з підпіллям ОУН і УПА. Для його ліквідації створювалися райвідділи НКДБ і НКВС, які в той час носили яскраво виражений характер карального органу радянської влади. Зокрема, станом на 10 жовтня 1944 р. в Любомльському РВ НКДБ працювало 9 співробітників, а в РВ НКВС – 50. З них лише один був місцевим [12, арк. 45]. Крім направлених зі східних регіонів військовиків, держчиновників і спеціалістів, опорою більшовицького режиму стало місцеве комуністичне підпілля, що пережило німецьку окупацію, а також те, яке поверталося з евакуації на рідні землі.

Для залякування підпільників і членів їх сімей радянська влада неодноразово влаштовувала на площах великих сіл та райцентру показові страти захоплених повстанців. Зокрема, у лютому 1945 р. на центральному майдані Головна було повішено жителя с. Кучани, ке-рівника Служби безпеки (СБ) куреня «Лисого» – Володимира Головачука («Шковороду») [13]. У квітні на центральній площі Любомля подібним способом позбавили життя арештованого істрибками оунівця Максима Козачука з с.Машів [14].

З іншого боку, не менш ефективним заходом дезорганізації підпілля виявилися заклики до виходу з повинною. Наприклад, капітан Червоної армії, житель Любомля, повернувшись з війни, загітував свого брата Олександра Сацюка, який перебував в УПА, здатися органам НКВС і долучитися до антиповстанської боротьби [24]. Здавалися навіть керівні кадри підпілля. Так, 18 липня 1945 р. вийшов з повинною Любомльський надрайонний провідник ОУН Іван Реванюк («Гордий», «Вірний»), який згодом активно виступав на мітингах з осудом її дій і закликав вчорашніх побратимів вийти з повинною [10, арк. 223; 25].

Протягом 1944-1945 рр. на території Любомльщини ще продовжували функціонувати великі відділи УПА. Головними з них були сотні «Дорошенка» і «Чумака», які входили до складу куреня «Лисого» (він же «Крук», «Степан Павлюк») – Івана Климчака, який загинув 23 серпня 1944 р. в урочищі «Олочно» поблизу с.Плоске Шацького р-ну [16, с.127]. Під псевдом «Дорошенко» діяв сотенний Микола Григорович Бохін, який з 1944 р. очолив районну боївку ОУН [22]. Головною базою стало його рідне село Машів Любомльського р-ну. Учасниками боївки були його брат Петро, а також односельчани Олексій Базилевський, Петро Хоменчук, Лукаш і Марія Узіюки [7, арк. 49]. Під псев-дом «Чумак» з жовтня 1943 р. до своєї загибелі у 1945 р. на території Шацького, Любомльського і Головнянського р-нів діяв Микола Данилович Яценюк, уродженець с.Запілля Любомльського р-ну [12, арк. 52]. Чотовим у сотні «Чумака», а згодом Головнянським районним провідником ОУН був «Гарбузенко» – Склянчук Василь Петрович, уродженець с.Полапи Любомльського р-ну [1, арк. 31].

Поповнення підпілля відбувалося переважно за рахунок добровольців. Хоча інколи мобілізація проходила під певним тиском, а то і з допомогою відвертих погроз. Уродженець с.Гупали Любомльського р-ну Дмитро Цип'ящук («Зелений») на допиті в Головнянському РВ НКВС свідчив, що в червні 1944 р. С.Богдан («Биков») разом з іншими бойовиками прийшов до його будинку і побив за те, що він погодився

провести лісом радянських прикордонників, а після того, погрожуючи, забрав до себе в боївку [4, арк. 61]. В іншому випадку підпільник Василь Глущук зізнався: «Про банду Солов'я я в органи радянської влади не заявляв, тому що бандити ОУН ще перед приходом радянських військ у 1944 р. по-звірськи вбили мого батька Глущука Харитона Івановича. Такою ж розправою вони погрожували мені, якщо я заявлю в органи» [8, арк. 41].

У перші післявоєнні роки діяльність ОУН і УПА спрямовувалася на протидію утвердженню більшовицького режиму. Наприклад, наприкінці 1944 р. боївка СБ С.Богдана («Бикова») вбила голову сільради с.Куснище-1 Степана Васцова, а саму сільраду спалила [1, арк. 33]. Прихильників відновленої влади серед місцевого населення підпілля намагалося залякати. 16 вересня 1944 р. п'ять озброєних автоматами бойовиків на чолі з Максимом Козачуком зайшли до будинку радянської активістки Тетяни Кравчук у с.Машів. Забравши продукти, одяг і взуття, наказали передати голові сільради записку, щоб той негайно повернув сім'ю Козачука із заслання [12, арк. 52].

Нерідко відбувалися показово жорстокі страти із залишенням записок на тілах убитих, спотворенням трупів, спаленнями будинків. Так, у ніч на 13 вересня 1944 р. в с.Лисняках Любомльського р-ну бойовик Григорій Красовський убив члена групи охорони громадського порядку Михайла Шимчука та важко поранив його дружину Ганну, яка на другий день померла в райлікарні. Біля вбитого істрибка лежала записка: «Так буде всім вислужникам НКВД» [12, арк. 51-52]. Радикальними діями підпілля ОУН УПА намагалося помститися за не менш жорстоку репресивно-каральну діяльність радянської влади. Трагізм полягав у тому, що місцеве населення, залякане обома протиборчими сторонами, опинилося заручником ситуації і нерідко ставало «розмінною монетою» у їх нещадній боротьбі. Тому в його середовищі спостерігалося насторожене, обережне ставлення до обох сторін протистояння. В повідомлен-ні Любомльського райвідділу НКДБ за 10 жовтня 1944 р. на адресу обласного керівництва зазначалося: «Селяни відкрито не виступають проти бандерівців, не дивлячись на те, що серед населення проведена велика роз'яснювальна робота» [12, арк. 51].

Унаслідок значних втрат та зміни тактики підпілля великі відділи УПА на Любомльщині, починаючи з кінця 1945 р., зникають, поступаючись нелегальній оунівській мережі.

За територіальним поділом ОУН її Любомльський, Головнянський, Заболоттівський і Шацький районні проводи входили до складу окремого Любомльського надрайону. Протягом червня-серпня 1946 р. його очолював Іван Дмитрович Кисіль («Ігор», «Орест») [16, с. 589]. З 1948 р. по жовтень 1950 р. – Сергій Кіндратович Богдан («Бик», «Биков», «Чорний», «Євген»), уродженець с.Куснище-1 Любомльського р-ну [5, арк. 123-129].

Із 1944 по 1948 рр. Любомльський райпровід ОУН очолював Микола Лукашович Полезнюк («Панок», «Гриць»), уродженець с.Штунь, а після нього до 1951 р. – Іван Тимофійович Васейко («Хижак»), жи-тель с.Підгородне [26]. Референтом юнацтва був Петро Петрович Сацюк («Петренко»), 1924 року народження, житель Любомля [20, с.235]. В 1946-1948 рр. боївкою райпроводу керував Іван Сергійович Собуцький («Субота»), мешканець с.Запілля [26].

Починаючи з 1945 р., головна увага підпілля, особливо боївок СБ, зосередилася на боротьбі з таємними співробітниками НКВС – сексотами. Згідно «Звіту роботи СБ на території ГО «Москва» за період

1-го січня по 1 жовтня 1945 р.», на території Любомльського надрайону було ліквідовано 49 радянських агентів (37 зовнішніх та 12 внутрішніх) [16, с. 305]. Інколи їх страчували цілими сім'ями. Зокрема, 10 вересня 1946 р. в с.Куснище боївкою СБ С.Богдана («Бикова») було вбито таємного співробітника Голобського РВ МДБ Ф.Г. Костюка і його дружину [27, арк. 65].

Протягом 1946 р. радянські силові органи намагалися заблокувати діяльність боївок ОУН і УПА на Любомльщині. Зокрема, восени для їх ліквідації за нею було закріплено 90-й прикордонний загін НКВС [28, арк. 66].

Незважаючи на усі заходи підпілля, радянська влада тут утверджувалася. Починаючи з 1947 р., вона розпочала так звану «суцільну колективізацію», що супроводжувалася шаленим тиском на населення, залякуванням, репресіями, депортаціями. Наприклад, 11 липня того ж року сільрада с.Бірки в присутності секретаря райкому КП(б) Є.В.Молочаєвої склала списки «куркульських господарств», за які проголосували 26 місцевих активістів. Наступного дня аналогічні списки на 104 особи за підписом голови райвиконкому М.І. Фоміна та секретаря райкому В.П. Запорожченка були затверджені в районному масштабі. Після цього усіх вказаних «куркулів» депортували до Сибіру, а їхнє майно перейшло щойно утвореним колгоспам [17].

Щоб остаточно ліквідувати матеріальну базу підпілля, через кілька років вже існуючі колгоспи

надавали активну допомогу в переселенні хуторян в села [23]. Виселялися навіть окремі села. Зокрема, в Херсонську обл. було відправлено 300 мешканців с.Яворник Любомльського р-ну за те, що вони активно підтримували оунівців [19]. Для боротьби з підпіллям радянські спецслужби активно використовували агентурну мережу. Яскравим прикладом цього є історія Матвія Денисовича Веремчука, уродженця с.Куснище-1. У 1944р. він був мобілізований у Червону армію. Прибувши у відпуску, дезертирував і певний час переховувався вдома, звідки його забрали до боївки «Бикова». Тоді органи НКВС заарештували його дружину і агентурним шляхом передали записку з пропозицією вийти з повинною. 29 липня 1947 р. Веремчук під надуманим приводом полікуватися вдома зустрівся з оперпрацівником і після дачі відвертих свідчень був завербований в якості агента (агентурне псевдо «Корнійчук»). Перед ним було поставлено завдання ліквідувати «Бикова» та інших «бандитів», за виконання якого органи безпеки обіцяли звільнити з-під варти дружину і не притягати його самого до кримінальної відповідальності. [10, арк. 95; 28, арк. 27]. Повернувшись у підпілля на початку 1948 р.і скориставшись слушною нагодою, він зарубав сокирою в лісі коменданта СБ Івана Собуцького («Суботу») і розстріляв з автомата чотового Петра Лукашука. Видав також близько 30-ти підпільників. Після цього, згідно домовленості, разом з дружиною та сином виїхав в смт. Октябрське Миколаївської обл. [3, арк. 34; 10, арк. 96].

У виснажливій боротьбі з органами держбезпеки підпілля ОУН на Любомльщині втрачало свої позиції. 29 жовтня 1950 р. на хуторі Туркова Гутської сільради в будинку Лукерії Головей в результаті бойового зіткнення з військовою групою Заболоттівського РВ МДБ був убитий Любомльський надрайонний провідник ОУН С.Богдан («Биков») і важко поранена зв'язкова Євгенія Головей, яка згодом від ран померла. В ході операції загинув старший сержант Алєксєєв і одержали поранення два солдати [5, арк. 117].

30 листопада 1950 р. органи держбезпеки ліквідували Шацький райпровід ОУН на чолі з І.Гладуном [2, арк. 276]. Проте, навесні 1951 р. Волинський обком КП(б)У констатував, що все ще продовжували діяти керівні ланки ОУН у Головнянському і Любомльському районах [9, с. 45]. Для розроблення і ліквідації Любомльського райпроводу ОУН був використаний завербований у серпні 1951 р. агент «Петренко», який попав до рук органів НКДБ за контакти з підпіллям. На допиті арештований дав розгорнуті свідчення про свій зв'язок з повстанцями, назвав місце їх дислокації, а також імена активних діячів і зв'язкових. З'ясувалося, що він користувався великою довірою у райпровідника «Хижака», зокрема отримав від нього і зберігав у себе вдома автомат, у його будинку неодноразово переховувалися оунівці. [10, арк. 97].

Увечері 24 листопада «Петренко» разом з «Хижаком» пішли на зустріч з учасниками «легальної мережі ОУН». Під час проходження лісу агент застрілив районного провідника, а потім зв'язався в Головно з оперпрацівником, якому повідомив про зустріч. Завдяки його інформації, в лісі, поблизу криївки, був убитий заступник Любомльського надрайонного провідника «Юрко» і захоплений бойовик «Попович», які йшли на зустріч з «Хижаком». Внаслідок проведених тоді оперативних заходів було ліквідовано трьох членів Головнянського райпроводу ОУН, у тому числі його керівника «Андрія» [10, арк. 98].

Залишки Любомльського райпроводу ОУН 23 грудня були оточені опергрупою в урочищі «Ріг» поблизу с.Рогові Смоляри. Загинули, підірвавши себе гранатою, Василь Лукашович Маляс та Лукаш Де-мидович Синчук, обидва з с.Полапи [20, с. 238]. Останнім 29 червня 1952 р. був ліквідований Заболоттівський райпровід ОУН [15, с. 73-74]. Хоча й існують непідтверджені документально свідчення про збройні сутички з підпіллям у пізніші роки. Зокрема, згідно спогадів очевидців, останній на Любомльщині бій бойовиків ОУН з органами КДБ зафіксований взимку 1958 р. у лісі, поблизу райцентру Головно. Частина з них загинула, а інші потрапили в полон [18].

Таким чином, Любомльщина відіграла важливу роль в антирадянській боротьбі повстанського підпілля. З її території націоналістичний рух поширювався на сусідню Білорусію, підтримувався зв'язок із структурами ОУН і УПА на Холмщині. Незважаючи на сконцентрованість тут значних радянських військових сил, пов'язану з прикордонним розташуванням регіону, збройний опір більшовизму на Любомльщині продовжувався до початку 1950-х років.

Вищезазначене протистояння, «війну після війни», слід оцінювати як трагедію для українського народу, коли сталінський режим й антирадянський рух опору широко вдавалися до методів, не сумісних з нормами законності та людяності, до злочинів стосовно цивільного населення, які не підлягають виправданню.

---

1. Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській обл. Облікова справа на сім'ю Богдана Кіндрата Хомовича, спр. 2316, 78 арк.

2. АУСБУ у Волинській обл., спр. 4598. Терети Івана Карповича та ін.-669 арк.

3. АУСБУ у Волинській обл., спр. 5236. Веремчука Івана Денисовича. – 211 арк.

4. АУСБУ у Волинській обл., спр. 6957. Цип'ящука Дмитра Васильовича. – 79 арк.

5. АУСБУ у Волинській обл., спр. 6960. Головей Лукерії Северинівни. – 168 арк.

6. АУСБУ у Волинській обл., спр. 7420. Кулюка Володимира Антоновича. – 72 арк.

7. АУСБУ у Волинській обл., спр. 8058. Узіюк Марії Іванівни. – 57 арк.

8. АУСБУ у Волинській обл., спр. 8613. Глущука Василя Харитоновича. – 126 арк.

9. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / Баран В. – Львів : Ін-т українозн. ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.

10. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13. Колекція друкованих видань КДБ, спр. 372, т. 57 – Збірник документів про характер антирадянської діяльності ОУН і УПА; про методи агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки України по ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд на території республіки в період 1943-1954 рр. в 98 т. – 286 арк.

11. Денисюк В. Визволення Волині від фашистських окупантів / В. Денисюк. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2004. – 34 с.

12. Державний архів Волинської області, ф.1, оп.2, спр.14. Звіти районів Волинської обл. станом на 10.10.1944 р. – 234 арк.

13. Дімаров А. Вовкулаки / А.Дімаров // Радянська Волинь (Луцьк). – 1945. – 13 лютого.

14. Дімаров А. Кров на стінах/ А. Дімаров // Радянська Волинь (Луцьк). – 1945. – 29 квітня.

15. Засєкін В., Коц М. Схрони (бункери) Волині / Володимир Засєкін, Микола Коц. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 84 с.

16. Літопис УПА. Нова серія. / ред. рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.] – Київ; Торонто, 2006. – Т.8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944-1946. Документи і матеріали. – 1448 с.

17. Марчук Л. Призабутий ювілей / Леонід Марчук // Наше життя (Любомль). – 2008. – 5 липня.

18. Оліщук Л. Спогади про Велику Вітчизняну війну / Л.Оліщук // Справедливість. – 2005. – 19 травня.

19. Остап'юк О. Вони боролись за незалежність / Олександр Остап'юк // Наше життя (Любомль). – 2002. – 19 жовтня.

20. Остап'юк О. Вони боролися за незалежність (Про діяльність ОУН-УПА на території Любомльського району) / Олександр Остап'юк // Минуле і сучасне Волині та Полісся : Луцька міська громада : історія, традиції, люди. Матеріали XXVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 9-10 листопада 2007. – Луцьк, 2007. - С. 235-243.

21. Остап'юк О. Любомль в історії України і Волині: матеріали науково-практичної конференції / Олександр Остап'юк. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 112 с.

22. Плотніков Є. Душогуб /Є.Плотніков // Радянська Волинь (Луцьк). – 1964. – 25 листопада.

23. Сущик М. З хуторів – в село / М.Сущик // Новий шлях (Любомль). – 1951. – 29 березня.

24. Фетісова Я. Брати / Я. Фетісова // Радянська Волинь (Луцьк). – 1945. – 9 січня.

25. Хвас В. Як виникли і діяли осередки ОУН –УПА в нашому краї / Валентина Хвас //Наше життя (Любомль). – 1998. – 30 квітня.

26. Хоменчук О. Сіячі смерті / О.Хоменчук // Радянське життя (Любомль). – 1985. – 20 серпня.

27. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф.1, оп.23, спр.2957. Щоденні звіти про хід боротьби з бандитизмом в районах Волинської обл. - 102 арк.

28. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.4967. Звіти секретаря обкому КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У про боротьбу з залишками банд українсько-німецьких націоналістів в Волинській обл. - 53 арк.

Лілія ТРОФИМОВИЧ ***(Львів)***

ВОЛИНЬ – ОБ'ЄКТ АГРЕСІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ВОСЕНИ 1939 РОКУ

Підготовку до вторгнення в Польщу військово-політичне керівництво СРСР розпочало, маскуючись, зараз же після укладення радянсько-німецького пакту. Уже 30 серпня в «Правде» повідомлялося: з огляду на загострення становища у східних районах Європи і можливості усіляких несподіванок радянське командування вирішило посилити чисельний склад гарнізонів західних кордонів СРСР. 1 вересня Верховна Рада СРСР прийняла Закон про всезагальну військову повинність, а політбюро ЦК ВКП(б) схвалило рішення про збільшення кількості стрілецьких дивізій з 51 до 173. Ці та інші численні факти свідчать про те, що був розроблений детальний план військових дій проти сусідньої держави, з якою Радянський Союз мав договір про ненапад [13, 203–376].

На радянсько-польському кордоні було зосереджено близько мільйона військовиків, відбірні танкові частини, авіація. Це неспростовно доводило, що підготовлений наступ Червоної армії мав на меті не «забезпечити безпеку і захист братерського українського й білоруського народів», а військові дії,

розраховані на знищення Війська Польського і прикордонних сил. «Негайно закрити держкордон на вказаній ділянці (гирла р. Збруч і на захід від неї – Л.Т.). Не допустити у жодному випадку відходу польських солдатів і офіцерів із Польщі в Румунію...» [7, 12, 77]. Таке розпорядження С. Тимошенко віддав командувачу прикордонними військами КОВО В. Осокіну. Подібні накази надходили від К. Ворошилова та інших керівників Червоної армії.

17 вересня о п'ятій годині ранку два великі угруповання радянських військ без оголошення війни перетнули польський кордон, одержавши завдання «блискавичним ударом розгромити ... війська противника» [7, 61] і вийти на лінію розмежування з гітлерівськими військами – лінію річок Пісси, Нарви, Вісли і Сяну. Причому Й. Сталін не повністю скористався існуючою, згідно таємного протоколу від 23 серпня, можливістю просування до р. Вісли, що було вже неможливе з огляду на швидкість руху німецької армії.

Військовим з'єднанням були накреслені найближчі завдання: Шепетівській (Північній) групі наступати в напрямку Рівне–Луцьк, оволодівши останнім на кінець другого дня, а далі просуватись до Володимира-Волинського; Волочиська (Східна) одержала курс на Тернопіль – Львів і на кінець 18 вересня зайняти Буськ, Перемишляни, Бібрку з подальшим завданням оволодіти столицею Галичини; Кам'янець-Подільська (Південна) група на другий день переходу кордону повинна була захопити Галич, Станіславів, наступати на Стрий і Дрогобич та перекрити шляхи відступу польським військам до Румунії й Угорщини [29, 6; 7, 61–62].

Неочікуваний для польської сторони напад, потужні військові сили, величезна кількість техніки, обсяги військової мобілізації, значна площа театру воєнних дій (майже 200 тис. кв. км), тісна взаємодія з'єднань Червоної армії з Вермахтом відіграли ключову роль у деморалізації та остаточному розгромі польських збройних сил і падінні їхньої держави [3, 466–474; 24, 670]. Німецько-польська і радянсько-польська війни стали складовими єдиного процесу «четвертого поділу Польщі та початку Другої світової війни» [36; 12; 31].

У відозві командувача Українським фронтом С. Тимошенка «До робітників і селян Західної України», яку радянські літаки розкидали над територією Західної України у перший день переходу кордону Червоною армією, звучав відвертий заклик до винищувальної громадянської війни, розпалювання класової та національної ворожнечі, кривавого зведення рахунків. «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий одвічних ворогів твоїх – польських панів, які перетворили твою країну в безправну колонію, які **тебе** ополячували, в болото запихали твою культуру і перетворили тебе і дітей твоїх в бидло, в рабів... Не повинно бути місця на землі Західної України панам і підпанкам, поміщикам і капіталістам. Забирайте в свої руки панську землю, луки і вигони. Скидайте **владу** поміщиків, беріть владу в свої руки... До зброї, наші брати, ми з вами» [34, 202].

На думку М. Прокопа, це був відвертий заклик до нищення польської меншини. Адже йшлося не лише про польських поміщиків, оскільки гніт, що відчували українці, був не тільки соціальним, але, передусім, національним. Якщо врахувати, що відозва з'явилася тоді, коли Польща вже майже впала, а Західну Україну займали більшовики, то стане зрозумілим: будь-який виступ українців не був в їхньому інтересі, а ще більше загострив би взаємини з поляками – і то якраз тоді, коли обидва народи потрапляли під ярмо спільного ворога [18, 96]. З іншого боку, в Кремлі усвідомлювали: міжнаціональний конфлікт полегшить політику радянізації на західноукраїнських землях. І дійсно, як зауважив американський науковець Я. Гросс, «заклики відплатити за кривди потрапляли у сприятливий грунт» [32, 37].

Виступаючи по радіо 17 вересня 1939 р., В. Молотов заявив, що Друга Річ Посполита збанкрутувала і фактично перестала існувати, а тому від радянського уряду не можна вимагати байдужого ставлення до долі єдинокровних українців і білорусів, які раніше перебували на становищі безправних націй, а тепер і взагалі покинутих напризволяще. Виходячи з цього, СРСР вважає своїм священним обов'язком подати руку допомоги своїм братам – українцям і білорусам, які населяють Польщу» [2, 448].

Під таким кутом зору, як вірно зауважив С. Кульчицький, «визвольний похід» Червоної армії був безсумнівним актом агресії. «Однак переважна більшість українців і білорусів, на землю яких прийшла війна, вітала червоноармійців, покликаних захистити їхнє життя та майно, – зазначив він. – Ця цілком природна реакція населення служила моральним виправданням діям сталінського уряду. Приєднання до Радянського Союзу території, на якій українці і білоруси становили більшість населення, створювало можливість оголосити возз'єднанням братніх народів» [11, 124].

Цікаво, що паралельно зі вступом радянських частин на територію сусідньої країни їхнє командування організовувало потужну дезінформацію щодо польських оборонців. Свідомо насаджувалась брехня, що Червона армія прийшла допомогти їм у війні з німцями. Це підтверджують численні факти. Як випливало

зі свідчень залізничника зі Здолбунова, 17 вересня надійшло розпорядження з міністерства зв'язку, яке тоді перебувало в Рівному, щоб усі вони залишалися на місцях і виконували накази радянських представників. «Ніхто з урядових властей, як і військових, не орієнтувався, в якому статусі Ради перейшли наш кордон» [27, 72–73]. Згідно свідчень Я. Ж. з Острога, «наша влада не чинила опору, оскільки напередодні прийшла телеграма, що більшовики йдуть нам на допомогу» [27, 73]. З розповіді польського військовополоненого стало відомо, що, перебуваючи в Рівному, солдати були дезорієнтовані, оскільки не знали, в якому статусі вступають червоноармійці. Він зазначив, що останні першими салютували польським солдатам, а на радянських танках майоріли біло-червоні прапори [26, 5].

На зустрічах з населенням командири Червоної армії запевняли, що прийшли допомогти полякам у їхньому двобої з «тевтонцями», що для них війна вже закінчилась. Тому деякі воєводи і старости вітали прибульців. У Рівному і Збаражі 17 вересня повітові префекти особисто виїжджали на зустріч радянських військ і дякували їм за вчасну допомогу. Так само вчинив волинський воєвода Ганке-Новак вранці наступного дня [8, 36; 35, 121].

Як уже зазначалося, підготовка і входження радянських частин на територію сусідньої держави супроводжувалося розпалюванням антипольських настроїв серед особового складу, підбурюванням населення Західної України до зведення рахунків за минуле, до знищення «експлуататорів», пограбування їхнього майна, а також до боротьби з українським національним рухом. Так, у директиві наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії про завдання оперативних груп НКВС від 15 вересня наказувалося: «З метою попередження змовницької зрадницької роботи – арештуйте і оголосіть заручниками великих представників із поміщиків, князів, дворян і капіталістів... Заарештуйте найбільш реакційних представників урядових адміністрацій (керівників місцевих поліцій, жандармерії, прикордонної охорони і філіалів 2 відділу (Генштабу), воєвод і їх найближчих помічників, керівників к/р партій – ППС... УНДО... ОУН... УСРП... ФНЄ...» [19, 47].

Командири, комісари, червоноармійці почали перебирати на себе роль «месників за народні страждання» та «карального меча правосуддя». Цілковита безкарність у розпорядженні «людським матеріалом», освячена ідеологією боротьби з «класовими ворогами» і «білополяками», вилилась у незаконні розстріли, масові вбивства військовополонених і цивільних осіб. Поширювалися чутки про те, що оскільки Польська держава перестала існувати, це нібито припинило стосовно її громадян дію міжнародного права: полонених і заарештованих можна просто знищувати. Нерідко на це націлювали партійні органи [4; 21, 637; 23, 103–109; 25, 74–77; 35, 140–142].

За підрахунками В. Гриневича, з числа 3,5 тис. польських військових втрат цього періоду не менше 15% становили жертви розстрілів без слідства і суду полонених [4]. Відомо, що 3 жовтня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про порядок затвердження вироків військових трибуналів у Західній Україні і Західній Білорусії», яке стосувалося особового складу польських збройних сил, а також інших осіб, заарештованих на вказаних теренах. З нього випливало, що військові ради даних фронтів одержали право затверджувати вироки трибуналів до вищої міри покарання за «контрреволюційні злочини цивільних осіб Західної України і Західної Білорусії та військовослужбовців колишньої Польської армії» [7, 129]. Крім цього, аналогічні вироки даним категоріям виносив і Верховний суд СРСР. 17 жовтня голова його військової колегії В. Ульріх розіслав військовим трибуналам Українського і Білоруського фронтів директиву наступного змісту: «Смертні вироки місцевому населенню та колишнім військовослужбовцям польської армії, затверджені Військовою Радою фронту, виконувати негайно без санкції Москви. Звітів про них не надсилати» [12, 62–63].

Варто зазначити, що міжвоєнна політика урядів Другої Речі Посполитої щодо української меншини, згадувана вже антипольська пропаганда наступаючої Червоної армії сприяли спалаху національної ворожнечі між українцями та поляками. Так, 21 вересня заступник наркома оборони СРСР Г. Кулик доповідав у Москву: «У зв'язку з великим національним гнобленням поляками українців в останніх чаша терпіння переповнена і, в окремих випадках, має місце бійка між українцями і поляками, аж до погрози вирізати поляків. Необхідне термінове звернення уряду до населення, оскільки це може перетворитись у значний політичний фактор» [7, 85]. Днем раніше Л. Мехліс у своєму донесенні на ім'я Й. Сталіна повідомляв: «Польські офіцери, окрім окремих груп, втративши армію та перспективу втекти в Румунію, намагаються здатися нам з двох мотивів: 1) вони бояться потрапити в полон до німців; 2) як вогню бояться українських селян і населення, які активізувалися з приходом Червоної армії і розправляються з польськими офіцерами. [13, 316–317].

На спалах українсько-польської ворожнечі вказував і видатний англійський історик А. Буллок. «Українці і білоруси, – писав він, – тут же відгукнулися, стали створювати групи, які вбивали польських

поміщиків і селян – нерідко після тортур – і визнавалися росіянами як місцева міліція. Інші стали влаштовувати єврейські погроми. Червона армія не звертала уваги або не реагувала на благання покласти край цим ексцесам, вважаючи їх неминучим продуктом «революції», котру вона прийшла підтримати» [1, 282].

Певним підтвердженням вищенаведеного є фрагмент спогадів польського майора А. Журовського, який брав участь в оборонних боях з Червоною армією. Так, в одному з сіл поблизу м. Ковеля був поранений підхорунжий, то його українці нібито «роздягнули, вирізали паси з тіла, зі шкіри і, врешті-решт, закололи його ножами». У відповідь польські вояки, які зайшли в село, «забили кількох українців, а решту загнали в якусь хату і підпалили» [36, 22, 55–56].

Відомо, що після 17 вересня 1939 р., під час перехідного періоду, у багатьох населених пунктах Західної України владу в свої руки брали самостворені «революційні комітети», у складі яких переважали прихильники комуністичної ідеології. Вони ж організували загони, які роззброювали невеликі групи польських солдатів, подекуди вступали у відкриті бої проти регулярних частин Війська Польського і поліції. Такі збройні зіткнення відбулися, принаймні, у 49-ти населених пунктах Волині та Полісся [20, 138]. Як зауважив сучасний дослідник А. Руккас, військові сутички українських повстанців з регулярними частинами польської армії не приносили першим жодної користі, завдаючи непоправної шкоди, насамперед, місцевому цивільному населенню. Внаслідок каральних акцій поляків були піддані вогню, принаймні, два волинських села, ще декілька населених пунктів спалено частково [20, 138]. Зі спогадів колишнього старшини УНР, контрактового офіцера Війська Польського В. Татарського, який 25 вересня разом з військами групи «Полісся» увійшов до містечка Шацьк Любомльського повіту, дізнаємося наступне: «Перед одним домом лежав забитий партизан і тримав у руках якийсь папір. Я взяв той папір і прочитав, як пригадую, приблизно таке: «Українці! Поляки тікають і до нас іде побідоносна червона армія. Треба їй допомогти знищити останні польські частини, які, правдоподібно, посуваються в напрямку нашого міста. Тому всі, хто може носити зброю, мають з'явитися до Шацька тоді й тоді – для отримання зброї». Пізніше польські кіннотники оповідали мені, що вони не вспіли віддати ані одного вистрілу... Але мало того, – додавали кіннотники, – ми навіть позістрілювали з дерев їхніх вартівників, які не встигли злізти» [22, 82–83].

У місцевостях, де існувала потужна мережа ОУН, створювалися численні партизанські загони, які нападали на військові частини, поліцейські дільниці тощо. І хоча націоналістам не вдалося встановити українську владу на західноукраїнських землях (через вторгнення Червоної армії), вони виразно продемонстрували прагнення українців до власного державного життя і ненависть до ворожої їм Польщі [15, 39–44].

На початку німецько-польської війни було розголошено про існування урядових планів, розроблених у 1938–1939 рр. головнокомандувачем Війська Польського маршалом Е. Ридз-Смігли і міністром військових справ генералом Т. Каспшицьким, у яких йшлося про звільнення «південно-східних кресів» від української присутності. З'явилась інформація також про розроблену «народовцями», зокрема М. Янушайтісом, акцію з виселення, а можливо, навіть часткового фізичного знищення українців на західноукраїнських землях. Намічені заходи мали привести до остаточного злиття останніх з корінними польськими територіями [5, 90; 30, 238].

Вказані плани і дії поляків лише посилювали напруженість у двосторонніх взаєминах і, зрозуміло, більшість українців не бажали захищати державу, яка вела антиукраїнську політику. Так, у доповідній записці заступника наркома внутрішніх справ СРСР І. Масльоннікова на ім'я Й. Сталіна, В. Молотова і К. Ворошилова від 3 вересня 1939 р. про мобілізацію і настрої у східних воєводствах Польщі, зокрема, зазначалось: «На території Волинського воєводства мають місце акти, коли частина мобілізованого українського населення відмовляється йти в армію... » [17, 138].

Оцінюючи вересневі настрої західних українців, колишній волинський воєвода Г. Юзевський зауважив: одна справа – закликати волинських селян до боротьби з гітлерівцями і зовсім інша – озброїти їх напередодні приходу Червоної армії. «Усе закінчено, – визнавав він. – Не могло бути мови про партизанку» [33, 228].

Входження радянських військ на польську територію неоднозначно сприймалося місцевим населенням, хоча більшовицька преса наввипередки повідомляла про його величезний ентузіазм. «Із захопленням і радістю зустрічають наші брати західні українці... славну Червону армію... – писала «Правда». – Зі сльозами радості кидаються трудящі Західної України... в обійми до командирів і червоноармійців, проявляють зворушливу турботу про Червону армію. Жителі виходять назустріч, святково одягнені, приносять квіти, пригощають бійців яблуками, молоком» [6]. «Куди б не ступали

доблесні червоні воїни, – вторила їй «Красная звезда», – всюди народ зустрічав їх, як близьких, рідних людей, як безкорисних благородних визволителів» [9].

Різноманітні джерела свідчать: переважна маса українців і євреїв, на відміну від поляків, вітала прихід Червоної армії, споруджувала тріумфальні арки із квітів, прикрашені червоними і блакитно-жовтими прапорами. Вражаючий вплив на західних українців справляли радянські частини та з'єднання, які складалися з мобілізованих «братів із-за Збруча». Навіть прізвище командира Українського фронту Семена Тимошенка мало значний пропагандистський ефект, «українізуючи» Червону армію в очах західного населення [16, 53]. Як випливало з оперативного зведення Управління Прикордонних військ НКВС Київського округу, про перехід кордону Червоною армією від 17 вересня 1939 р., «населення польських сіл повсюдно вітає наші частини, надаючи сприяння в переправі через річки, просуванні обозу, аж до зруйнування укріплень поляків. Зареєстровані спроби групового переходу на нашу сторону з метою побачення з родичами...» [14, 86].

Разом з тим, було би серйозною помилкою однобічно трактувати тодішню ситуацію, спрощувати її. Зрозуміло, що вкрай негативно зустріли вступ Червоної армії на західноукраїнські землі члени ОУН та інших національних організацій, українська політична еліта в цілому. Насторожено і з острахом до цього поставилась і частина українського населення. У цьому зв'язку поет Р. Купчинський згадував: «Тяжкі хвилини переживав кожний українець у Галичині чи Волині, коли дізнався, що більшовики займають край по Сян і Буг... Зараз першого дня утікло багато українців на захід... Лишилися такі, що не хотіли тікати, що не спішилися з утечею, і такі, що не могли тікати. Всіх їх серед нещастя потішала думка: прийдуть українці зі Східної України, усе ж таки свої люди. Живуть якось, то й нам прийдеться жити. Будемо разом, а це вже велика річ!» [10, 126].

Вищенаведений матеріал свідчить про агресивний характер зовнішньої політики СРСР, який, вступивши в змову з нацистською Німеччиною, був зацікавлений у розгромі збройних сил Другої Речі Посполитої, ліквідації її державності, захопленні і приєднанні обумовлених таємним протоколом територій. З цією метою була проведена ґрунтовна військово-політична підготовка «визвольного походу» Червоної армії та масштабна пропагандистська кампанія по його обґрунтуванню.

Використавши вікові прагнення українського народу до соборності, СРСР здійснював приєднання західноукраїнських земель силовими методами, всупереч міжнародному праву.

Вторгнення Червоної армії супроводжувалося злочинами проти польських військовополонених і цивільних осіб, розпалюванням національної ворожнечі між українцями і поляками, наслідком чого були збройне протистояння і жертви з обох сторін.

1. Буллок А. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть: сравнительное жизнеописание: в 2 т. / А. Буллок; пер. с англ. Н. Пальцева и др. – Смоленск: Русич, 1994. – Т. 2. – 672 с.

2. Внешняя политика СССР: сб. документов для служебного пользования: в 5 т. Т. 4. 1935 – июль 1941 гг. / отв. ред. С. А. Лозовский. – М.: Высш. парт, школа при ЦК ВКП (б), 1946. – 647 с.

3. Войтковяк Я. Советско-польский вооруженный конфликт в сентябре 1939 года / Я. Войтковяк // Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 446–478.

4. Гриневич В. Катинський розстріл та його передвістя: чи вже настав час «переглянути» ці сторінки історії? / В. Гриневич // Дзеркало тижня. – 2010. – 17 квітня. – № 15.

5. Ільюшин І. Волинська трагедія. 1943–1944 рр. / І. Ільюшин. – К.: Інститут історії України НАН України, Київський славістичний університет, 2003. – 312 с.

6. Исторические решения // Правда. – 1939. – 19 сентября.

7. Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / под ред. Р.Г. Пихои, А. Гейштора. – М.: Международный фонд «Демократия», 1999. – 608 с.

8. Ковалюк В. Західна Україна на початку Другої світової війни / В. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1991. – №9. – С. 30–41.

9. Красная звезда (Газета Украинского военного округа). – 1939. – 20 сентября.

10. Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953 / упоряд. Т. Галайчак та ін. – К: Наукова думка, 1995. – 749 с.

11. Кульчицький С. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР / С. Кульчицький // УІЖ. – 2009. – № 5. – С. 121–139.

12. Литвин М. Сталін і Західна Україна. 1939–1941 рр. / М. Литвин, К. Науменко – К.: ПП Наталя Брехуненко, 2010. – 80 с.

13. Мельтюхов М. Советско-польская война / М. Мельтюхов // Блицкриг в Европе. 1939–1941: Польша. – М.:

ООО «Издательство АСТ»; С.-Петербург: Terra Fantastica, 2004. – С. 207–378.

14. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. документов. Т. 1. Накануне. Кн. 1. (ноябрь 1938 – декабрь 1940) / сост. В. П. Ямпольский и др. – М.: АО «Книга и бизнес», 1995. – 451с.

15. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...» українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.

16. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М., 2010. – 590 с.

17. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939 – 1941 гг. – Варшава; М.,2001. – Т. 1. – 724 с.

18. Прокоп М. Україна і українська політика Москви / М. Прокоп – 3-є вид. – (Б.м.): Сучасність, 1981. – Ч.1. – 176 с.

19. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБУ України / упоряд.: В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. – 1311 с.

20. Руккас А. Антипольські збройні виступи на Волині (вересень 1939р.) / А. Руккас // Волинь і Холмщина. 1938–1947: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2003. – Вип. 10. – С. 119–138.

21. Тарас А. Анатомия ненависти. Русско-польские конфликты в XVIII–XX вв. / А. Тарас. – Минск: Харвест, 2008. – 832 с.

22. Татарський В. Під чужими прапорами / В. Татарський. – Мюнхен, 1959. – 143 с.

23. Тимченко А. Ставлення радянської влади до українського і польського населення в Західній Україні (1939–1941) / А. Тимченко // Київська старовина. 2011. – № 1. – С. 103–109.

24. Україна: політична історія XX – початок XXI ст. / ред. Смолій В. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.

25. Яжборовская И. Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях / И. Яжборовская, А. Яблоков, В. Парсаданова. – 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2009. – 519 с.

26. Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, Archiwum profesora St. Kota, zespół. Polacy w ZSRR. 1939–1945, sygnatura akt 89 – Relacja jeńca Nr 4331.l.PMS.KOL 12/5, 15 k.

27. Biała Księga. Fakty ł dokumenty z okresu dwóch wojen światowych / zebrał, częściowo przełożył i w przypisy zaopatrzył Wiktor Sukiennicki. – Kraków: NSZW «Jagiellonia», 1981. – 174 s.

28. Bocheński A. Między Niemcami a Rosją / Adolf Bocheński. – wyd. 2. – Kraków; Warszawa: Ośrodek myśli politycznej, 2009. – 288 s.

29. Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie, zespół VIII.800.7. Sztab Frontu Ukraińskiego. 1939, sygnatura akt t.19. – Sprawozdanie sztabu 5 armii z przeprowadzonej operacji wyzwolenia Ukrainy Zachodniej. 17–30.09.1939 r., 104 k.

30. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / Andrzej Chojnowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 262 s.

31. Cygan W. K. Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939 / Wiktor Krzysztof Cygan – Warszawa: WOW Instytut literacki, 1990. – 178 s.

32. Gross J. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Byelorussia / Jan Gross. – Princeton, New-Jersey: Princeton University Press, 1988. – 462 p.

33. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewskii polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę / Timothy Snyder; Przełożył Bartłomiej Pietrzyk. – Kraków: Wyd-wo Znak, 2008. – 340 s.

34. Szawłowski R. (Liszewski K.) Wojna polsko-sowiecka 1939. Tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne. Agresja sowiecka i polska obrona: sowieckie zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości oraz zbrodnie ukraińskie. T. 2. Dokumenty / Ryszard Szawłowski. – Warszawa: Neriton, 1995. – 353 s.

35. Żaroń P. Agresja Związku Radzieckiego na Polskę 17 września 1939 r. Los jeńców polskich / Piotr Żaroń. – Toruń: Adam Marszałek, 1998. – 486 s.

36. Żurowski A. W walce z dwoma wrogami / Antoni Żurowski. – Warszawa: Oficyna wydawnicza, 1999. – 247 s.

Юрій ФІНІКОВСЬКИЙ, Лариса СОЛОМ'ЯНЮК ***(Любомль)***

РІЧКА ПРИП'ЯТЬ: ГЕОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Річка Прип'ять сьогодні бере свій початок між селами Рогові Смоляри і Будники Любомльського району Волинської області. Тече переважно Поліською низовиною на схід, у пониззі- на південний схід. Довжина річки складає 775 км. (на території України — 261 км), а площа басейну - 121000 км². Долина

Прип'яті у верхів'ї виражена слабо, у пониззі - чіткіша.

Заплава розвинута на всьому протязі, виділяють дві надзаплавні тераси. Ширина заплави у верхній течії 2-4 км і більше; в окремі роки затоплюється на кілька місяців. У пониззі ширина заплави сягає 10-15 км. Річище у верхів'ї річки каналізоване; нижче - звивисте, утворює меандри, стариці, багато проток (однією з них сполучена з оз. Нобель); є піщані острови. Ширина річки у верхній течії до 40 м, у середній – 50-70 м, у пониззі 100- 250 м, при впадінні у Київське водосховище - 4-5 км.

Дно піщане та піщано-мулисте. Похил річки 0,08 м/км. Живлення мішане, у весняний період основним джерелом є талі снігові води, в літньо-осінній - дощі,в зимовий – підземні води.

Значна кількість опадів в басейні викликає високий стік. Середньорічний модуль стоку Прип'яті в межах Волинської області становить 3,14 л/сек·км2. Найбільші витрати води пов'язані з весняним сніготаненням та інтенсивними літньо-осінніми дощами.

Для водного режиму характерна тривала весняна повінь, короткочасна літня межень, що порушується дощовими паводками та майже щорічними осінніми підняттями рівня води. На весну припадає 60-65% річного стоку, вода підіймається на 1-4 м, на ділянках із звуженою заплавою - на 7 м. Пересічна витрата води в гирлу 450 мі/с. Замерзає на початку грудня, скресає наприкінці березня.

Колір води визначається переважанням у басейні річки торфово-болотних ґрунтів. Судноплавна на 577 км, Дніпровсько-Бузьким каналом сполучена з р. Мухавцем (бас. Західного Бугу).

Сточище Прип'яті має добре розвинуту гідрографічну сітку (10,5 тис. річок та струмків). Більшість приток повністю або частково каналізовано.Серед приток річки виділяють наступні: Тенетиска, Вижівка, Турія, Стохід, Стир, Горинь, Уборть, Ствига, Жолонь, Піна, Ясельда, Бобрик Перший, Лань, Случ, Бобрик Другий, Птич, Тремля, Іпа, Віть, Брагінка та інші.

На Прип'яті побудовані міста Пінськ, Мозир (Білорусь), Прип'ять, Чорнобиль (Україна).

В 1986 у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС річка та її сточище зазнали радіактивного забруднення; уздовж берегів Прип'яті споруджено десятки кілометрів дамб для захисту річки від радіоактивних речовин.

Рибне населення річки представлене 34 видами риб із 9 родин. Чисельними є популяції щуки, плітки, карася, ляща, в'юна, окуня тощо.

Відомості про Прип'ять та її притоки знаходимо вперше ще у давньогрецьких та давньоримських географів і істориків Птолемея та Плінія. Багато інформації також знаходимо в давньоруських літописах, де мова йде про відомий шлях «із варяг у греки» через «Припеть». Проте спеціальних досліджень по річці на той час не проводилось . На давніх картах вказано лиш основні контури річок[16].

Одним із перших про витоки річки Припять писав польський хроніст XV ст. Ян Длугош. За його свідченням: «Припять, исток которой – неподалёку от замка Любомль, в деревне Головно»[6].

Перші історико-географічні дослідження присвячені вивченню річки Прип'ять,з'являються уже в першій половині XIX ст. Одним із перших звернув увагу на праву притоку Дніпра - польський вчений географ, етнограф Казіміж Контрим (робота «Екскурсія», 1829 р.). Згодом відомості про річку фіксуються у російського дослідника географа Івана Штукенберга (робота «Гидрография России»). Порушували питання про р. Прип'ять у своїх роботах вчені Російської імперії Зеленський (робота «Описи Минской губернии») та Станіслав Ревінський (праця «Енциклопедия рільництва»)[14].

В другій половині XIX ст. більш детальний опис характеристик річки знаходимо у відомого польського етнографа Александра Єльського. Його стаття «Prypec» була вміщена в 15-томне енциклопедичне видання «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich». В своїй розвідці вчений торкається проблем витоку річки Прип'ять, де говорить про 15 джерел-витоків, її положення,характеристики, шляхи протікання тощо. По суті дана робота була першою професійною розвідкою в плані детального вивчення річки Припять[19].

Поряд із цією роботою виходить і ряд інших напрацювання, власне, що торкались характеристик р. Прип'ять та її витоків. Це стаття П. Семенова Тян-Шанского в «Географическо-статистическом словаре Российской Империи» (т. IV, 215—216; 1860-1870 гг.), «Отчет комиссии по исследованию западной группы искусств. водных систем» (1893 г)[14].

Згадки про р. Прип'ять знаходимо і в роботах дослідників-географів Моссаковського («р. Днепр» (1884 г.)); О.Тілло («Свод нивелировок рек Европейской России», «Карта длины и падения рек Европейской России» (1886 г.);А. Гедройца, («Материали для геологи России» (1895, т. XVII).) та ін.[7].

Хронологічно наступною була стаття відомого дослідника, геолога, географа, українського академіка Павла Тутковського під назвою «Припять» опублікована в енциклопедичному виданні «Энциклопедический словар Брокгауза и Ефрона». Тут автор теж торкається проблем витоку р. Припять і пише, що «…верхів'я

Припяти находятся с северо-западной части Владимир-Волынского уезда Волынской губернии, в местности, весьма богатой озерами и болотами, на абсолютной всоте около 72 саженей (по новой гипсометр. карте А. Тилло), близ села Гуполы, к югу от местечка Шацка». В статті дані і інші характеристики р. Прип'ять[14].

В кінці XIX - на поч. XX ст. дослідженням р. Прип'ять займаються вчені географи і геодезисти Воєйков О. (робота « Климат Полесья»), Й.Жилинський (праця «Очерки работ западной експедиции по осушению болот 1873-1898 гг.») тощо[4].

Багато інформації про р. Прип'ять та її витоки можна також знайти і у великому дослідженні 1911 року «Труды Общества исследователей Волыни»[14].

Як бачимо в даний період означеній проблемі було присвячено цілий ряд досліджень. Більшість із них дають невелику інформацію по р. Прип'ять, однак тут вперше зустрічаємо інформацію про її витоки - с. Гупали, Головно тощо.

Крім того всі ці праці ставали можливими через те, що в той час на Поліссі активно розпочався процес меліорації та осушення боліт – як одних із джерел витоків річки.

В міжвоєнний період увага до вивчення річки Прип'ять не спадає. Виходять нові роботи, з'являються публікації як у радянських вчених, так і польських (з 1919 року частина Зх. України, в тому числі і Волинь, перебували у складі Польщі - авт). Серед радянських досліджень можна виділити роботи – Бондарчука В.Г («До питання про четвертинні відклади низу р. Прип'ять»,1936 р.),Зерова Д.К. («Болота УРСР, рослинність і стратиграфія»,1938 р.)[8], Личкова Б.Л., Молявко Г.І[9] та ін.

В середовищі польських вчених-географів в цей час теж є деякі роботи присвячені р. Прип'ять. Річ в тому, що у 1930-х рр. польська влада активно проводила на Волині меліоративні роботи: осушувались великі площі боліт, прокопувались канали. Перед цим проводились відповідні дослідження. Так, дані про р. Прип'ять можемо знайти в роботі Б.Домансього («Повіт Любомельський»,1936 р.)[17], в географічно-туристичному виданні «Путівник по Волині» Мечислава Орловича 1929 р [18]. та ін. довідкових і енциклопедичних виданнях[5].

В радянський період кількість публікацій з природніх характеристик р. Прип'ять порівняно збільшується. Це дослідження Богомолова Г.В (стосуються проблем осушення Полісся - авт.), Варави К.М («Підземні води Полісся», 1959 р.)[3], Коржуєва С.С. («Рельєф Припятського Полесья»,1960 г.) Ревери О.З, та багато інших.

Крім того виходять колективні збірники («Западное Полесье», Нариси про природу та і с/г Українського Полісся), енциклопедичні географічні та історичні видання[5;12;13]. Серед відомих «прип'ятезнавців» є і наші волиняни – історик Іван Кичій, письменник В. Лазарук.

Окремо в українській діаспорі теж з'являлись роботи пов'язані з р. Прип'ять. В першу чергу мова тут іде про роботу «Річка Прип'ять та її допливи» А. Бужанського (псевдонім волинського археолога, історика О.Цинкаловського) в 1966 році в м. Вінніпег, Канада. Праця стосується географії річки,її витоків, історії давнього населення на її побережжі. Практично, на сьогодні це єдина професійна публікація в своєму роді[1].

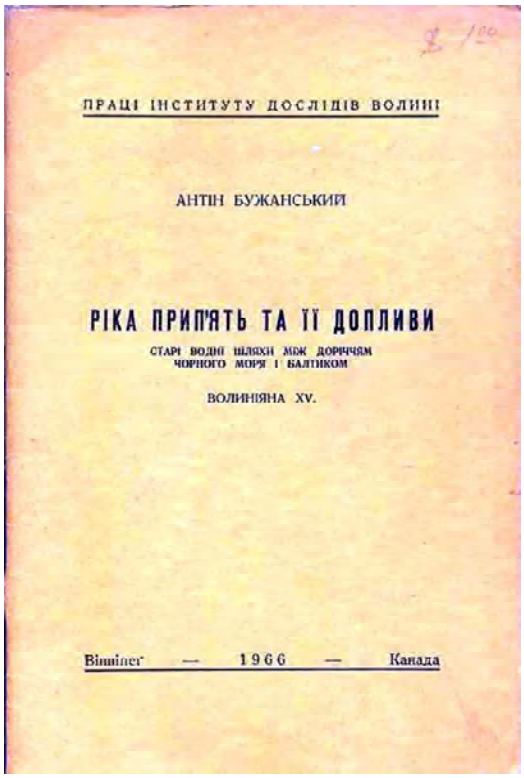
В часи незалежності України увага р. Прип'ять та її витокам надається в основному лише на сторінках довідкових географічних видань. Окремо зауважимо, що на сьогодні практично єдиним дослідженням з цієї теми публікація 2014 року (в газеті «Голос України», а згодом і на конференції в смт. Торчин Луцького району) журналіста і краєзнавця Миколи Якименка «Там, де народжується Прип'ять». Автором було досліджено природу витоків р. Прип'ять,їх кількість, характеристики, їх історичне минуле тощо[16].

У 2015 році на базі Гороховищанської ЗОШ І-ІІ ст. була проведена учнівсько-педагогічна географічна конференція «До проблем витоків р. Прип'ять». В ході заходу були здійснені виступи учасників, записані спогади старожилів краю, здійснено експедиції до можливих витоків р. Прип'ять

Таким чином, можемо говорити, що інтерес до вивчення характеристик р. Прип'ять у наукових колах триває давно. Однак, на сьогодні ще досить мало є спеціальних робіт присвячених її витокам на Західному Поліссі, їх історичній зміні тощо.

Зауважимо, що проблема витоків річки Прип'ять на сьогодні є досить актуальною. Про це, в першу чергу може свідчити той факт, що на сьогодні практично існує ряд версій і думок про її першопочаток. Щоб вирішити ці питання варто залучати картографічний матеріал (карти XVII-XIX ст., ще до перших меліоративних робіт на Волині), топонімічні матеріали, історичні дослідження XIX-XX ст., сучасні науково-дослідні висновки відомчих структур тощо[12].

Так, уже на картах XVII ст. видно що Прип'ять бере початок біля м. Любомль, або ж південніше від нього. Для прикладу: на карті 1570 р «Польща описана в її кордонах і місцевостях В.Гродецьким»

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ

АНТІН БУЖАНСЬКИЙ

РІКА ПРИП'ЯТЬ ТА ЇЇ ДОПЛИВИ

СТАРІ ВОДНІ ШЛЯХИ МІЖ ДОРІЧЧЯМ ЧОРНОГО МОРЯ І БАЛТИКОМ

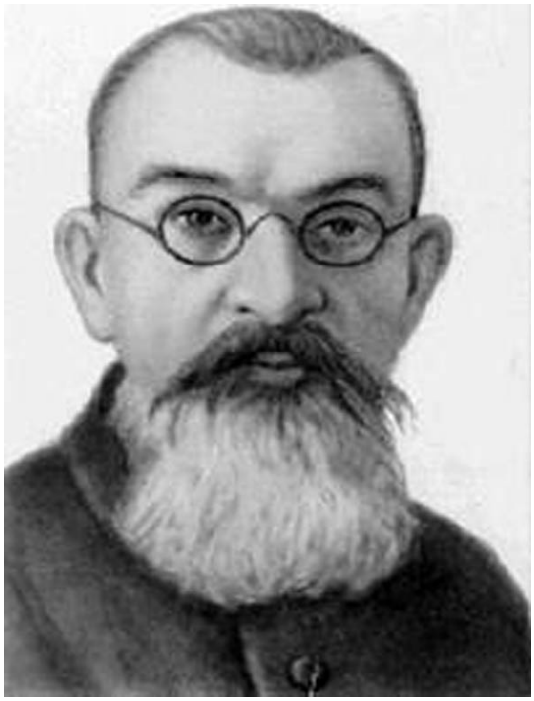
ВОЛИНІЯНА XV.

Winnipeg — 1966 — Канада

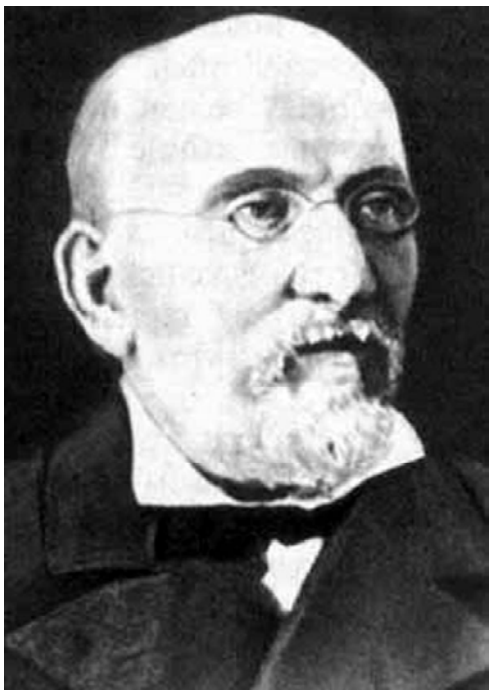
Дослідження О.Цинкаловського про р. Прип'ять.

Дослідник історії Волинського Полісся, автор праці "Річка Прип'ять та її допливи" О. Цинкаловський.

Дослідник р. Прип'ять, український географ, академік П.Тутковський (1858-1930-ті рр).

Польський історик та географ, дослідник р. Прип'ять А. Ельський (1834-1916).

витік річки йде поблизу м. Любомль. На карті 1578 року «Карта Угорщини, Польщі, Литви, Русі, Волощини та Болгарії» виток річки позначений південніше м. Любомль, в межах сучасного смт. Головно. На карті «Королівство Польщі» 1592 року – виток аналогічний-район сучасного Головно. На карті «Опис Польщі та Литви….» 1602 р. – виток поблизу м. Любомль. На карті 1643 року «Велике Князівство Литовське з багатьма краями,що до нього належить» головний витік річки Прип'ять знаходиться теж в Головно. Аналогічні результати і на пізніших картах XVIII-початку XIX ст., оскільки вони часто робились на основі старих[2].

На картах середини XIX ст. результати ті ж самі – головний витік біля смт. Головно (власне звідси і назва населеного пункту – авт.). На топографічних картах виготовлених в Росії на основі топографічних зйомок 1867,1873,1877 рр.,картах початку XX ст., витоки річки Прип'ять позначено в селища Головне. Тепер цей витік називають «Нережею». Місцеві люди згадували, що в кінці XIX ст. в Головно на місці ур. «Попова криниця» почали сильно бити джерела. Люди загачували ці джерела мішками з вовною, валунами. Також на окраїні смт. Головно є урочище «Прип'ять»[16].

Однак, деякі із карт не позначають головного витоку, а виводять Прип'ять із району боліт району сучасних с. Гупали-Голядин-Світязькі Смоляри. Уже в останній третині XIX ст., у зв'язку із першими меліоративними роботами, прокопуванням каналів, річка свій витік, згідно із картами, бере біля с. Гупали[1].

В кінці XIX ст., на карті 1896 року зазначений першопочаток ще далі на захід – між сучасними с. Гороховище та Вишнівка (Опалин). Ймовірно, що саме зовнішні втручання і змінили «адресу» витоку. На пізніших картах, уже після проведення меліоративних ровів у 1910-х рр., 1920-30-х рр. більшість польських, німецьких та російських карт виводять Прип'ять із каналу в між сучасними с. Голядин та с. Столинські Смоляри. Хоча на них уже добре видно рельєф, і можна побачити що канал живиться болотами між сучасними с. Будники та с. Гороховище. За спогадами місцевих старожилів саме так із боліт «тут витікали потічки, які тягнулись уже до самої річки і там впадали в неї». В Гороховищі витоки починалася з невеличкого болота «Водопій», в центрі села. Цікаво, що сільська вулиця Гороховищ прокладена саме по великому європейському вододілу. Вода з одного її боку стікає в Західний Буг, а з другого в Прип'ять[16].

Уже пізніше в 60-70-х рр. XX ст. меліоративні роботи були продовжені, і витік змістився ще південніше. Сьогодні він знаходиться між с. Будники та Рогові Смоляри, що власне і підтверджують працівники інституту «Волиньводпроект»[11].

Деякі відомості про річку Прип'ять можемо взяти із топонімічних даних. Саме походження назви «Прип'ять» має декілька версій. В давньоруських літописах воно писалось як «Припеть» - і означало «река-путь» - річка-шлях. Ще одна версія твердить , що можливо назва походить від слова «припадь», що у білорусів означає – «трясовина,перепадисте місце». Деякі вчені пишуть, що раніше річка носила назву «Трип'ять», тобто – три по п'ять витоків. Ймовірно, що остання версія є досить правдоподібною[16].

В історико-географічних дослідженнях XIX ст. знаходимо різні розміщення витоку р. Прип'ять. Деякі вчені пишуть про Головно (А.Єльські, К.Контрим), інші вважають - місцевість поблизу с. Гупали (П.Тутковський,О.Тілло). Відомий дослідник О.Цинкаловський також пише, що Прип'ять бере початок в с. Головно біля великого болота т.зв. «Тенетисько». На його думку саме «там починає формуватися річка Прип'ять, засилювана численними невеликими струмками, які спливають з південної волинської височини». Однак більшість вчених сходиться на думці, що головний виток річки безперечно доповнювали й інші, менші, котрі брали початки із місцевих боліт.

Сучасні дослідники подають теж кілька версій – профільні інституції на основі меліоративних проектів виводять початок між с. Рогові Смоляри та с. Будники. В довідкових виданнях пишуть про початок річки біля с. Голядин Шацького району, в урочищі «Дубовець». Однак, більшість зупиняється на думці, що витік в с. Головно біля т.зв. «Попової криниці».

При цьому ще на початку XXI ст. в населених пунктах с. Гороховище, смт. Головно, між с. Голядин та с. Омеляне були встановлені спеціальні таблички-знаки з інформацією про витік річки в тій чи іншій місцевості.

Зовсім нещодавно в Києві зголосились спорудити над місцем витоку Прип'яті в смт. Головно стрімку 5-купольну каплицю, із підніжжя якого витікатиме струмінь води. Розробити проект витоку Прип'яті взявся заслужений архітектор України, автор багатьох монументальних споруд на території області Андрош Бідзіля.

Сьогодні теж активно обговорюється тема відновлення водного шляху під назвою Є-40 Дніпро-Прип'ять-Західний Буг-Вісла-Балтійське море.

Таким чином можемо зробити висновок, що головний (старий) витік р. Прип'ять знаходився в с. Головно. При цьому були й інші витоки, менші, що брали початок із лісових боліт (в тому числі і з ур.

Проект каплиці на місці витоку р. Прип'ять в смт. Головно.

Російський картограф та геодезист А.Тілло (1839-1911).

Річка Прип'ять на Волинському Поліссі. Сучасне фото.

Річка Прип'ять поблизу смт Шацьк. Сучасне фото.

Водопій в с. Гороховище). Звідси і одна із колишніх самоназв – Трип'ять. Уже в кінці XIX ст. на території розпочались меліоративні роботи, що дещо змінили структуру р. Прип'ять, і її першопочаток. Осушувальні роботи на протязі XX ст. на території Волині теж дещо змінили географію річки, і вона змістилась на південний захід нашого регіону, в район с. Гупали, а потім с. Будники і Рогові Смоляри.

Таким чином, дослідження географічних характеристик та історичних витоків річки Прип'ять розпочалось ще на початку XIX ст. Тон задавали в основному російські та польські вчені, що проводили на території Волині свої геодезичні, гідрологічні, етнографічні роботи. В основному увага приділялась лиш поверхневому вивченню. Однак згодом, уже з другої половини XIX ст., у зв'язку із проведенням на Поліссі перших осушувальних робіт, починає відлік більш детальне вивчення природи Прип'яті.

Однією із головних проблем, пов'язаних із р. Прип'ять є питання її витоків. Практично на сьогодні, ще немає усталеної думки про першопочаток річки. Більшість з професійних дослідників вважають цим місцем джерела в смт. Головно Любомльського району. Сьогодні, в зв'язку із проведеними меліоративними роботами у XX ст., витік Прип'яті розпочинається між с. Рогові Смоляри та Будники Любомльського району.

Не варто також відкидати версії про другорядні витоки річки, що брали початок серед боліт нашого краю. Безперечно, що один із таких витоків в урочищі «Водопій» у центрі с. Гороховище. При цьому такий же витік - біля с. Голядин.

1. Бужанський А. Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком. (Географічно-археологічна студія). Волиніана XV. -Вінніпег-Канада-1966. -40 с.

2. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV перша половина XVII ст. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 207 с., 83 репрод. карт. – Серія «Пам'ятки картографії України»

3. Варава К. Підземні води українського Полісся.-Київ:АН УРСР, 1959. - 127 с.

4. Воейков А. Климат Полесья. – СПб.,1899 г.

5. Географическая энциклопедия Украины: в 3-х томах / О. М. Маринич (отв. ред.).-Киев,1989.

6. Длугош Я. Анналы или Хроники славного королевства Польши.[Електронний ресурс] -Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Dlugos_3/frametext1.htm

7. Западное Полесье УССР. – Киев,1956 г.

8. Зєров Д. Болота УРСР, рослинність і стратиграфія. - Київ, 1938.

9. Личкова Е.До питання про утворення Поліських боліт. – 1931 р.

10. Любомльщина історична, туристична, інвестиційно-привабліва: Довідник-путівник.—Луцьк: Надстир'я, 2011.—256 с.

11. Мольчак Я., Р. Мігас. Річки Волині – Луцьк: Надстир'я», 1999- 174 с.

12. Управление трансграничным басейном Днепра: суббасейн реки Припяти. - Киев,2012.

13. Мовчан В. Водойми Полісся Української РСР. – К., 1954 р.

14. Тутковский П. Припять // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.).- СПб., 1890-1907 – с.240-242.

15. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року). — Вінніпег, 1984-1986 рр.

16. Якименко М. Там, де народжується Прип'ять. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині. Науковий збірник. Випуск 52. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції,присвяченої 25-річчю з часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, 20 листопада 2014 року, м. Луцьк. Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк. – Луцьк, 2014. – с. 391-398,іл.

17. Domański Bogdan. Powiat Lubomelski -Luboml, 1936. - 147 s.

18. Mieczysław Orłowicz. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. - Łuck,1929.

19. Prypeć // Географический словарь Царства Польского и других стран славянских.- Т. IX.-1888 г.- с.115-118.

Юрій ФІНІКОВСЬКИЙ *(Любомль)*

ІСТОРІЯ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ЛЮБОМЛЬЩИНИ

Важливим історичним джерелом, яке дозволяє простежити події суспільно-політичного, соціально-економічного і культурно-освітнього життя є періодичні видання. Дуже часто вони містять в собі різну за своїм характером інформацію, що в результаті робить їх комплексним додатком. Особливо цінними вони постають при вивченні регіональної історії.

Історія видавництва періодики на теренах Любомльщини частково порушувалась в наукових публікаціях І.Павлюка[5;6], К. Курилишина[2], О. Остапюка[4] та ін. В свою чергу, виявлення нових періодичних видань, які друкувались на теренах краю, а також наявність великої кількості оригіналів та фотокопій місцевих газет у фондах Любомльського краєзнавчого музею[1], дозволяють суттєво доповнити історіографічні доробки вказаних дослідників.

Першим зафіксованим виданням, яке друкувалось в м. Любомль до грудня 1935 року був «**Бюлетень Любомльського регіону**» («**Biuletyn Regionu Lubomelskiego**»). Відомо, що в ньому висвітлювались новини суспільного та господарського життя Любомльського повіту. Зауважимо, що на сьогодні дане видання ще не введене в науковий обіг, а тому її більш детальні характеристики (вихід, тираж, ціна, тематика, редакційний колектив) залишаються невідомими[7].

Натомість, більше інформації маємо про суспільно-господарський часопис «**Земля Любомльська**» («**Ziema Lubomelska**»), перший номер якого побачив світ 15 листопада 1936 року в м. Любомль[9; с.1].

Передбачалось, що газета виходитиме один раз натиждень. У вступному слові, колектив редакції запевняв читача, що в газеті друкуватимуться статті про суспільне, культурне і господарське життя повіту. Натомість, наголошувалось, що видання є «…незалежним, і не являється органом ніякої партії, організації чи угрупування….» (переклад з польськ. – авт.)[9; с.2].

Загалом, часопис виходив на 10 сторінках, польською мовою. Цікаво, що інформація подавалася за схемою – новини держави, воєводства, і лиш тоді, повіту[9].

Редакція знаходилася в приміщенні повітового староства у м. Любомль (колишнє приміщення медучилища, нині по вул.Незалежності -*авт*.). За подання інформації відповідальність несли видавець з редакційного комітету та відповідальний редактор. В першому номері видання ними відповідно були П. Тишлукевич та Е. Розк. При цьому невідомими залишаються імена журналістів видання. Всі статті підписані скороченнями - «K.R», «T.P», «F.O», або ж псевдонімами «Eroz», «Prawnik»[7].

Газета друкувалась в місцевій друкарні Губермана. Тираж видання не зазначений.

Цікавою видається також і передплатна ціна часопису. Так, перший номер газети коштував 20 грошів, місячний – 40 грошів, квартальний – 1 злотий, піврічний – 2 злотих, річний – 4 злотих. В газеті дозволялось подавати оголошення, кожне слово якого коштувало 5 грошів[9;с.1].

В першому номері видання були подані новини про зміни в політичному керівництві II Речі Посполитої. Значну увагу в ньому також присвячено питанню допомоги безробітним, що проживали на території повіту. Зазначалось, що кожен із жителів краю може долучитись до цієї акції грішми, одягом, продуктами харчування[7].

Великі статті у газеті присвячені бібліотечній справі в повіті, а також святковим урочистостям з нагоди 11 листопада (День Незалежності Польщі – *авт*.) в м. Любомль.

Окремо подана рубрика «Відомості з краю та зі світу», де коротко викладено основні події життя держави та окремих воєводств.

Найбільш цікавою для нас є остання рубрика – «Хроніка», в якій стисло висвітлено основні події повіту. Так, в новинах повіту зазначалось про зміну на посаді інструктора місцевого шкільного округу П.Бєнека, заснування Товариства будівництва середньої школи в м. Любомль, пожежу в колонії Піскарьово (біля с. Гуща), допомогу місцевих жителів безробітним людям повіту, анонси фільми в кінотеатрі «Радіо», та ін.[9,с.10].

Загалом, газета «Земля Любомльська» являється цінним джерелом до вивчення минулого Любомльщини. Щоправда, на сьогодні відомий лише один номер цього видання. Достеменно невідомо, чи газета виходила далі. Якщо і так, то наступні номери слід шукати в архівах України та Польщі.

Після встановлення радянської влади на теренах Любомльщиниу вересні 1939 року питання видавництва періодики як ідеологічного інструменту порушувалось неодноразово. Уже 22 жовтня 1939 року вийшов перший номер газети «**Новый путь**», яка вважалась органом Любомльської тимчасової управи[4].

До 1 січня 1940 року всього було випущено десять номерів газети. Газета друкувалась на двох сторінках у Любомльській друкарні Губермана.

Зі створенням Любомльського району в січня 1940 року газета отримала назву «**Новий шлях**», і була органом Любомльського районного комітету КПбУ та райвиконкому. Друкувалась на українській мові на двох сторінках в попередній друкарні по вул. Ринок,10. Ціна номера складала 5 копійок[5,с.61].

Постійних днів випуску не було, друкувалась номери навіть у неділю. Тираж також був непостійний. Зокрема в липні 1940 року він становив 1 тис. примірників, в жовтні – 2 тис., в листопаді – 1,7 тис, у січні - червні 1941 року – 1,9-2 тис. примірників.З вересня 1940 року газета розпочала виходити на чотирьох сторінках[5,с.438].

З січня 1940 до червня 1941 року редактором газети був П. Павленко.

В тогочасних газетних публікаціях прославлявся радянський спосіб життя, друкувались новини СРСР, міжнароднаінформація, відомості по району, агітаційні виборчі матеріали. Також подано інформацію про партійних та громадських керівників, депутатів всіх рівнів, перейменування вулиць міста, утворення колгоспів, освіту, сільське господарство, культуру, торгівлю, спорт.

Останній передвоєнний номер газети датується 19 червням 1941 року[1].

Після встановлення в м. Любомль німецької влади, створення управлінських структур та, власне, оформлення на теренах краю нової територіально-адміністративної одиниці – Любомльського гебіту, постає питання про видавництво періодичного органу. Так, уже з 1 вересня 1941 року в місті розпочинає виходити тижневик «**Наші вісті**» («**Unsere Nachrichten**»). На сьогодні в наукових бібліотеках м. Київ та м. Львів зосереджено 87 номерів видання[8].

Відомо, що редакція газети знаходилась за адресою: площа Ринок, 10. Друкарня знаходилась в теперішньому приміщенні РАЦСу, на першому поверсі. Головним редактором був Анатолій Булавка, а редактором-видавцем — Григорій Олішкевич. Загалом, газета виходила один раз в тиждень. Обсяг – 4 сторінки, розміром 42х30 см. Зауважимо, що газета друкувалась переважно українською мовою. Виняток становлять лиш матеріали інформаційного характеру — розпорядження влади,оголошення, які паралельно виходили німецькою мовою. Ціна одного номера становила 1 карбованець, місячна передплата — 4 карбованці. Тираж газети в перші місяці становив 2 тис. примірників, а в подальшому не вказувався[2,с.25-28].

Значну частину газетних публікацій становила рубрика «З фронту», де друкувались повідомлення Верховного командування німецьких збройних сил. Міжнародний блок подій доповнювали рубрики «Огляд воєнних і політичних подій», «З преси», «Вісті зі світу», «Короткі вісті». Велику увагу приділено також статтям-лекціям з вивчення німецької мови, публікаці-ям церковної, господарської, історичної, міжнародно-політичної тематики[3].

Окрім цього, в газеті дуже часто друкуються розпорядження та повідомлення Любомльського гебітскомісара Б. Угде. В основному вони стосувались цінової політики в окрузі, податків, виробництва, примусового працевлаштування тощо[6,с.216-219].

Цікавою в інформаційному плані є рубрика «Хроніка», в якій подавалась інформація про діяльність «Просвіти» на теренах Любомльщини, освітню галузь, події з церковного життя, спортивні заходи, діяльність українського театру в місті, святкування урочистих подій тощо. Поруч з цим в газеті часто друкуються літературні твори - оповідання, вірші, новели. Традиційними є вітання адміністрації районів, редакції з нагоди свят[2,с.27-28].

Серед авторів видання часто зустрічаються — Григорій Олішкевич, Яків Клекоцюк, Ніна Калюжна, Неофіт Кибалюк, Федір Гайденко, Богдан Рідний, Улас Самчук, Охрім Галка, Федір Дудко, Р. Бжеський, М. Охримович, Б. Грибінський та ін.[8].

Останній з відомих номерів газети побачив світ 7 серпня 1943 року. Чи виходила газета далі - невідомо. Загалом, газета «Наші вісті» — є цінним джерелом для вивчення історичного минулого нашого краю, зокрема, його перебуванням під нацистською окупацією[3].

Після зайняття радянськими військами Любомльщини в липні 1944 року розпочалось становлення нових органів влади. Відновивши свою діяльність Любомльський районний комітет КП(б)У та районна рада депутатів трудящих взялися за справу відновлення видавництва періодики в районі. 15 жовтня 1944 року вийшов перший номер газети «**Новий шлях**». Газета виходила на двох сторінках, два рази на тиждень. Тираж газети становив 1500 примірників.Редакція і друкарня видання знаходились за адресою: вулиця Чапаєва,10[4].

Редактором газети до 1950 року був І. Величко, у 1950-1951 - В.Кушин, з січня 1952- до серпня 1952 – А.Фесенко, з 05 жовтня 1952 до 08 жовтня 1953 – Ф. Важничий, з 07 лютого1954 до 18 листопада1959

Rok I. LUBOML — 15 LISTOPADA 1936 r. Nr. 1.

ADRES REDAKCJI I ADMINISTRACJI LUBOML WYDZIAŁ POWIATOWY TELEFON Nr. 12

ZIEMIA LUBOMELSKA

DWUTYGODNIK SPOŁECZNO-GOSPODARCZY

WARUNKI PRENUMERATY

„W czasach odwiecznych zwycięstw w zdobywaniu niepodległości i wielkich zasług, jakie dla narodu i Państwa położył Generalny Inspektor Sił Zbrojnych, następca Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, jako też dając wyraz powszechnym pragnieniom narodu i wojska, Pan Prezydent mianował Generała broni Edwarda Śmigłego-Rydza Marszałkiem Polski".

Газета "Ziema Lubomelska". Любомль,1936 рік.

Рік II. ч. 9. Неділя, 1 березня 1942. Ціна 1 карбованець.

НАШІ ВІСТІ

РЕДАКЦІЯ І АДМІНІСТРАЦІЯ: „UNSERE NACHRICHTEN" — Wochenzeitung. Schriftleitung und Verwaltung: Luboml, Rynok 10.

ПЕРЕДПЛАТА:

ANORDNUNG.

UHDE
Gebietskommissar

Розпорядження

УГДЕ
Окружний Комісар

ANORDNUNG
über die Registrierung aller Arbeitskräfte.

УКРАЇНЦІ! Хто нас визволив від большевизму?—Німецька Збройна Сила!

Газета "Наші Вісті". Любомль, 1березня 1942 рік.

Субота, 29 грудня 2012 року

ЦІНА ДОГОВІРНА

Любомльська громадсько-політична газета Наше життя

З Новим 2013 роком!

ШАНОВНІ ЖИТЕЛІ ТА ГОСТІ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЮ!

РІК 2013-й: ЩО МАЄМО, З ТИМ ЗУСТРІЧАЄМО

ЕКОНОМІКА: «Ворота у Європу» стали ширшими

СВЯТКУВАННЯ: Любомлю – 725!

БЮДЖЕТ ПІД ЯЛИНКУ

Газета "Наше життя". м. Любомль, 2012 р.

Пролетарії всіх країн, єднайтеся!

Новий шлях

Орган Любомльського районного комітету КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Волинської області.

Ціна 10 коп.

ВЕЛИКИЙ ПРОЛЕТАРСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК

О. М. Горький

Повідомлення Наркомфіну Союзу РСР

Створимо міцну кормову базу

Перевиконуть денну норму виробітку

Косимо траву

Вчасно підготуємось до збиральної кампанії

Боремось з бур'янами

Газета "Новий шлях". Любомль, 1941 р.

НОВИЙ ШЛЯХ

З новим роком, товариші! З новими перемогами в боротьбі за здійснення історичних рішень партії і уряду!

РІК 1954-й

1954

НОВОРІЧНІ ПОДАРУНКИ БАТЬКІВЩИНІ

Рік великих перемог

Натхнення праці механізаторів

Перевиконали виробничі завдання

Передовики змагання

У дні зимових канікул

Мій вклад у виконання рішень партії і уряду

Газета "Новий шлях". м. Любомль. 1954 р.

З Новим роком, друзі!

О друже наш, шістдесят сьомий!

РАДЯНСЬКЕ ЖИТТЯ

ДО НОВИХ ВИСОТ!

ДАРУНКИ СВЯТУ

60 ТОНН ЯЛОВИЧИНИ

ДО СТОЛУ ТРУДЯЩИХ

ЗДРАСТУЙ, 1967-ий!

З Новим щастям!

Газета "Радянське життя". 1967 р.

Працівники друкарні в м. Любомль. 1942-1943 рр.

Працівники редакції та друкарні Любомльської районної газети. Середина 1940-х рр. 1 ряд стоїть 3 зліва редактор Величко І.М.

Святкування 50-річчя газети. Працівники редакції, друкарні, дописувачі. 1989 рік.

року – А. Зінченко, з 20 листопада 1959 до 1962 року – І. Дусик[5,с.438].

В кінці 1950-х рр. тираж видання становив 2,5 тис. примірників. В той час редакція та друкарня видавництва уже знаходилась за новою адресою по вулиці Леніна 37. Газета виходила двічі на тиждень.

Видання періодики було налагоджено також і в сусідніх районах – Шацькому та Головнянському, що в ході адміністративних реформ пізніше були приєднані до Любомльського району[4].

Так, 31 березня 1945 року вийшов друком перший номер газети «**Нове життя**». Газета була органом Головнянського районного комітету КП(б)У та районної ради депутатів трудящих.Виходила двічі на тиждень. Тираж видання в різні роки становив 1800-2500 примірників, ціна газети становила 10-15 коп.

Редакція газети знаходилась за адресою: с. Головно, вул.17 Вересня. В різні роки на посаді редактора газети працювали Й. Поросюк (1945), в. о. ред. Н. Тараєва (1947), П.Бут (1947), В. Рогутько (1953), в. о. ред. Т. Ільчук (1953), С. Яворський (1956-1958), т. в. о. ред. О. Карловський (1958)[5,с.436-437].

13 квітня 1945 року вийшов перший номер газети «**Жовтнева перемога**» Шацького районного комітету КП(б)У та райради депутатів трудящих. Газета в цей час виходила два рази в тиждень, на двох сторінках, згодом на чотирьох. Тираж становив 2,5-1,5тис. примірників.Ціна одного номера становила - 10-15 копійок. Редакція видання в різний час знаходилась на вул. Леніна,14,18.,вул.. Радянської Армії,15 та вул. Шевченка,8.

В зв'язку з адміністративно-територіальними змінами (ліквідацією Шацького району- авт.) газета припинила свій вихід у 1962 році. Протягом часу свого існування редакторами видання були П. Мельниченко (1945-1946), Д.Даценко (1946), Г. Швайко (1951), Г.Кійло (1954), П.Скулінець (заст. ред. 1960), В. Зигар (1960-1962)[5,с.406].

У 1962 році газета «**Новий шлях**» була перейменована в «**Радянське життя**». Дане видання стало центральним на теренах Любомльського району. На той час її тираж становив уже 9000 примірників. Ціна одного примірника становила 2 копійки. Видавалась газета тричі на тиждень. В 1962-1986 рр. редактором газети був Я.Василенко, у 1986-1993 рр. – В.Міневич[4].

В радянський період своєї діяльності активними дописувачами газети, окрім штатних працівників, виступають сільські кореспонденти. На цей час серед авторів газети знаходимо М. Тарасова, О. Грінчака, С. Антоненка, Д.Ковальчука, А. Поліщука, А. Зінченка, В. Трофимука, О. Хоменчука, В. Горнича, Я. Василенка, І. Максимука, М. Радчука, П. Бурдила, В. Гея, В.Лиса, В. Міневича, Г. Супрунюка, В. Хомицького, П. Шестелюк, І.Кондрацький, Н. Боярчук, М. Склянчука, В. Хвас та багатьох інших[4].

Більшість публікацій районних видань продовжують прославляти тогочасний суспільно-політичний устрій, соціально-економічний розвиток, культурні здобутки держави та регіонів.

Постійно друкувались новини СРСР,УРСР, подавався міжнародний блок подій.Традиційними стали огляди господарської діяльності колгоспів району, інформація про діяльність місцевих органів влади в районі, розвиток освіти, сільського господарства, промисловості, медицини, культури, спорту. Багато матеріалів друкувалось стосовно проведення державних та місцевих виборів[1].

Окремо подавались літературні сторінки, історико-краєзнавчі нариси. Так, у 1967 році при редакції газети була утворена літературна студія «Хвилі Світязя», що відшукувала талановиту літературну молодь,

публікувала кращі роботи юних поетів та письменників. А у другій половині 70-х рр. XX ст. газета заснувала премію імені Власа Мизинця – нагороду за кращі матеріали подані дописувачами видання[4].

Матеріали в більшості випадків супроводжувались фотоілюстраціями.

У 1980-х рр. газета виходила тричі на тиждень, а її тираж становив більше 12 тисяч примірників.

Цікавим явищем в історії преси на Любомльщині є видавництво колгоспних та МТС-івських газет. Так, в радянський період на теренах краю серед них відомими є: «**За більшовицький колгосп**» (с. Головно, 1950-1953 рр., ред. - С. Яворський, тираж-800 прим., МТС),[5,с. 406] «**Зоря комунізму**» (с. Куснище, 1957-1961 рр., ред. І. Максимук(1957-1960), І. Габрилевич (1961), тираж -500 прим.)[5,с.412], «**Колгоспна правда**» (с. Світязь, 1957-1961 рр., ред. Н.Суховій, тираж – 700 прим.), «**Колгоспне життя**» (с. Радехів, 1957-1961рр., ред. В. Бородчук (1957-1958), С.Хосвіщ (1959), І. Гнатюк (1960), тираж-500 прим.), «**Колгоспне життя**» (с. Шацьк, 1956-1959 рр.,ред. - Г.Крат, тираж – 1000 прим.), «**Колгоспне слово**» (с. Шацьк, 1950-1953 рр., ред.- Я. Терещук (1950-1951), М. Демиденко (1952), тираж-1000 прим. МТС), «**Колгоспні вісті**» (с. Пульмо,1957-1959 рр., ред. – Р.Степаненко (1957), І. Дрозд (1957-1959), тираж –1000 прим.)[5,с.413-416], «**Ленінець**» (с. Штунь, 1957-1968 рр., ред. - З. Сухецька (1957-1968), О. Дмитрук (1958), Є.Жешко (1959), Н.Заворотинська (1968), тираж -1000 прим.)[5,с.420], «**Соціалістичні плани**»(м. Любомль, 1950-1953 рр. ред.- Л.Жмак (1950-1951), О. Полянська (1951-1953), О.Куксіна (1953),тираж -1000 прим., МТС) [5,с.458].

Після проголошення Незалежності Україні газета продовжує виходити на теренах району. У 1991 році побудовано нове приміщення редакції та друкарні на вулиці 1 Травня,18[4].

1 січня 1992 року вона була перейменована і отримала назву «**Наше життя**». На той час тираж газети становив більше 10 тис. примірників. Виходило видання двічі на тиждень.

Серед авторів публікацій знаходимо В.Мариньоху, О.Хоменчука, Н.Боярчук, В.Хвас, В.Горнича, П.Шесталюка, В.Хомицького, А. Поліщука, М. Склянчука, В.Цвида, О.Остапюка, В.Трофимук, та ін.[4].

З 1993 року до 2006 року редактором газети був В.Мариньоха, у 2006-2011 рр. - О.Хоменчук, а з березня 2011 року і по даний час - С. Боярчук.

Сьогодні громадсько-політичнагазета «Наше життя» виходить двічі на тиждень, її тираж становить 4 тис. примірників. Видання має свою інтернет- сторінкуза адресою: http://www.ourlife.org.ua.

Публікації в основному присвячені діяльності органів місцевої влади, розвитку економіки, медицини, освіти, культури, міжнародному співробітництву, спорту, духовності краю. Цікавими рубриками газети є «Актуально», «Влада-громада», «Із сесійної зали», «Твої люди Любомльщино», «На часі», «Наші інтерв'ю», «Гаряча тема», «Рідний край», «Будьмо здорові», «Юридичні акценти»,«Хвилі Світязя» «На жало поліського шершня», «Краєзнавчий вісник» тощо[4].

Серед авторів газети сьогодні бачимо С. Боярчука, С. Мариньоху, О.Хоміча, А. Мосієвич, В. Філіпчука, В. Хвас, М. Дзея, О.Остапюка, О.Хоменчука, П.Шесталюка та ін.[1].

Газета сьогодні є активним учасником суспільно-політичного життя краю. Вона виступає організатором прес-клубів та дискусійних майданчиків, спортивних турнірів та змагань. Цікавим є проект «Людина року Любомльщини», де визначають кращих в номінації «Громадсько-політичний діяч», «Спортсмен», «Творча особистість». Тривалий час редакція газети проводить акцію «Будьмо разом» - розіграш призів для читачів видання, що відбувається двічі на рік[1].

З 27 серпня 2015 року на теренах Любомльського району розпочала вихід газета «**Новий погляд+**», засновником якої є ТОВ «Пролонгація». Газета виходить один раз в тиждень, обсяг – два друкованих аркуші, тираж – невідомий. Перша та остання сторінки газети друкуються в кольорі[1].

Редактором видання є А. Карась. Редакція знаходиться за адресою: м. Любомль, вулиця Поштова,4.

Газета публікує матеріали про суспільно-політичне, економічне, культурно-освітнє життя Любомльського та Шацького районів. Серед її авторів знаходимо А. Карась, О. Хоменчука, І. Маїло, Г.Ващук[1].

Таким чином, видавництво періодичних видань на Любомльщині бере свій відлік з 30-х рр. XX ст. Зі зміною політичних адміністрацій та влади газети часто змінювали свої назви і публікаційний зміст. Загалом, періодика Любомльщини різного періоду є цінним історичним джерелом, яке може слугувати для дослідження історії краю, Волині та України.

---

1. Фонди Любомльського краєзнавчого музею. Річні підшивки газет «Новий шлях»(1940-1941, 1950-1962), «Радянське життя» (1962-1991), «Наше життя»(1992-2016), «Новий погляд+» (2015-2016 рр.).

2. Курилишин К. Украпнська легальна преса періоду німецькоп окупаціп (1939-1944 рр.): історико-бібліографічне дослідження. Н-Я. - Том 2. – Львів,2007 – 589 с.

3. Наші вісті.[Електронний ресурс] // Libraria. Архів української періодики онлайн. - Режим доступу: http://libraria.ua/issues_group.php/group-291/Наші-вісті.

4. Остапюк О. До 75 річчя випуску першого номера районної газети // Наше життя - № 89 від 30 жовтня 2014 р. – С. 3. (Випуск «Краєзнавчого вісника» № 18).

5. Павлюк І. Українська преса Волинської області. 1939-1941,1944-2000 рр. – Луцьк,2004. – с. 506 с.

6. Павлюк І. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя. 1917-1939, 1941-1944 рр. – Львів,2001 – 286 с.

7. Фініковський Ю. Періодика м. Любомль в міжвоєнний період.//Наше життя - №17 від 3 березня 2016 р. – с.3.

8. Фініковський Ю. Тижневик «Наші вісті»- інформаційне видання краю в період німецької окупації.// Наше життя - №88 від 10 листопада 2016 р. –с. 3.

9. Ziema Lubomelska - №1.- 15 listopada 1936 r. -Luboml,1936r. – 10 s.

Валентина ХВАС ***(Любомль)***

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ У 2014-2016-х рр.

З перших чисел серпня 2014-го року в центрі міста Любомля з'явився перший намет для збору допомоги фронту, який уже розгорявся на Сході у Донецькій і Луганській областях, і який наші державні мужі назвали антитерористичною операцією. З метою бути учасниками неспокійних і загрозливих для буття держави Україна, її свободи і незалежності, бути на вістрі часу 42-річний активіст-майданівець Андрій Дем'янчук і організував спочатку родичів і друзів, потім усіх, хто небайдуже серце в грудях має, у громадську організацію «Християн волонтерів». З тих пір вона стала центром волонтерської діяльності у районі, в якій акумулювалися всі милосердні дії і події, і про яку, без перебільшення, можна сказати: серця віддають для перемоги. Щоденно протягом кількох місяців «працював» на центральному майдані райцентру волонтерський намет, часто проводились благодійні ярмарки, які, за прикладом любомльчан, ширились у школах, ліцеях, районах області. І тому у 2015-му році любомльські волонтери провели обласний збір волонтерів з метою обміну досвідом роботи. Принцип роботи організації не мав тоді аналогів, мабуть, в Україні, бо був надиктований найвищими почуттями християнської моралі: 15 дівчат-волонтерок взяли під опіку кожного із 165 бійців, котрі в той час уже були мобілізовані на Схід, щоденно телефонували, дізнаючись про потреби у військових польових умовах, а, особливо, про настрої, відвідували родини бійців, допомагали пораненим у госпіталях, розраджували тих, хто повертався у відпустки, словом, турбувалися, як про «рідних братів», як казали волонтерки. Власне, ця особливо гаряча робота тривала понад два роки, і набула трохи інших форм, коли на службу пішли досвідчені контрактники, і рідше, як на початку так званого АТО, майже юні добровольці та призовники.

ПЛЕЧЕ ДО ПЛЕЧА

Коли у ранкових новинах чуєш про десятки обстрілів на Сході позицій українських військових, про поранених і бодай одного полеглого (але чийогось сина чи батька), день починається сумно, і це безпорадне почуття довго гнітить. А коли сонечко йде на спочинок, десь в кутику душі знову і знову подає голос надія: дасть Бог завтра буде краще. Чомусь здається, що довгожданий Мир настане обов'язково зі світанком, з народженням нового Дня. Але на жаль, для нас, особливо для наших воїнів на Сході війна щодня і щогодини. Ми тут, як схочемо – можемо не слухати про неї, вимкнувши радіо чи телевізор, схочемо їсти – їмо, коли нам холодно – обігріємось, спекотно – знаходимо затінок. А наші захисники-патріоти не мають таких умов, у них несподіваний порядок денний може настати раптово і «гради» посиплятся, і кулі засвистять, а ще вони часто чекають продуктів, необхідної амуніції та одягу, чекають слова підтримки і любові, чекають вістки з рідного краю, з якими часто прибувають волонтери: «Волонтери працюють для того, щоб хлопцям на передовій було легше... – сказав один з них, але за цими словами самовіддана до виснажливості праця, неспокій і постійний ризик. Подумав хвильку і додав: «Те, що роблять наші хлопці на передовій, а волонтери в тилу – безцінне». Це слова привітно-оптимістичного волонтера-земляка **Олександра Положевця**, який уже безліч десятків разів (каже, не рахував) їздить своїм «бусом» у зону АТО.

Його перша дорога на Схід була глибокою осінню 2014-го. І це було Дебальцево: «Страшно було спочатку. Адже там тоді громили, обстрілювали. АндрійДем'янчук тоді мені ще гроші дав. І ми мали з

волонтеркою Вікою Лізаровою завезти продукти до відомого тепер волонтера Валерія Курстака у Володимир-Волинський. А він нам сказав, що не візьме, бо в нього повний бус. І тоді я запропонував, якщо все це потрібно, тоді я поїду за вами «хвостиком». Домовились, я знайшов солярку. Прийшов ввечері додому, кажу дружині, що їду в Дебальцево, а вона знала, що там робиться, бо тоді звідти швагро прийшов у відпустку. Але через певний момент сказала: хто, якщо не ми – і пішла смажити котлети на дорогу. Напарником зі мною був солдатик з Луцька, їхали з Харкова далі за Слов'янськ, за Артемівськ, там горловина. Розвантажуємось, пару раз гепнуло, страшнувато. А далі заїхали до полтавських, а там ще вирви димлять, кажуть: нас трохи «покромсали». І радять, скоріше тікайте, бо нас обстрілюють, були пригоди... А 1 грудня 2014 року довелось вперше двох «200» везти в Житомир і Тернопіль. Нам подзвонили, попросили забрати. Пам'ятаю, тоді аеропорт громили, все небо світилося, вікна дрижали. Ми тоді заблудились трохи, з «Карпатською Січчю» познайомились, в них переночували, остатки продуктів віддали – це Опитне було...» – згадує Олександр Положевець.

Зворушують і такі його слова: «Щоразу, повертаючись, відчуваєш, що через два тижні поїдеш знову, адже це дуже потрібно, там чекають, радіють, пригощають найсмачнішим (сміється), зустрічають як рідних. Змушують не покидати розпочату справу, щоб наближати кінець війни, і такі факти: їхали на Світлодарськ, а по дорозі машина підбита догоряє, зона неконтрольована, обстрілюється, тоді на цій дорозі «швидку» з 14 пораненими розстріляли. Або, як під'їхали до останнього блок-поста, а нам кажуть, скоріше звідси, я почув у рацію «Саня, повний газ» і зрозумів, що то не жарти. Питаю потім колегу: які думки були, каже, ніяких. А я три рази «Отче наш» читав. Світлодарськ бомбили, лікарня без вікон, гори скла і залпи «града» – страшно. А шляхів стільки, що заблудитись можна. Кружляємо, буває. Маршрут загалом знаємо: наша ТРО, Артемівськ, Слов'янськ, Краматорськ, до прикордонників, Красноармійськ, Новоградівка, Маріуполь. В Авдіївку їхали, то хлопці назустріч виїжджали, останнього разу були в 1,2,3 ротах тербату, де замкомроти наш Сашка Лисенко, недалеко Андрій Півнюк, але він тоді був на виїзді. Доводилось і переселенців перевозити з Артемівська». [29; 1].

Під час зимового засідання президії громадської ради при голові облдержадміністрації у 2016 р. було вручено медалі «За гідність і патріотизм» від імені командування військової частини (окремий батальйон морської піхоти) та Всеукраїнського об'єднання «Країна» трьом волинським волонтерам, а серед них Олександру Положевцю, 33-річному жителю села Вишнів. Медаль – недержавна загальноукраїнська відзнака з особливим статусом, започаткована з метою сприяння розвитку у громадян свідомості і плекання патріотизму. Нарівні з бійцями АТО ці медалі заслужено отримують і віддані справі боротьби за незалежність і цілісність України.

Олександр Положевець, тримаючи в руках цю незвичайну нагороду, що означає насамперед визнання безкорисної справи, яку він і його колеги добровільно взяли на свої плечі, як завжди скромно, сказав: «Ця нагорода не тільки моя особиста – дуже багато людей долучається до благодійної справи – допомогти бійцям в зоні АТО. У нас в районі активно працює громадська організація «Християн-волонтерів», ми разом збираємо необхідні речі, провізію для волинських бійців, але, коли приїжджаємо в АТО, то допомагаємо усім, хто того потребує. Адже волинської картоплі вистачить усім, – жартує Олександр. – Ми їздимо на Схід практично через кожні два тижні і перші поїздки були для мене дуже емоційні, а зараз це уже як робота. За два роки волонтерства навіть мій бус не витримав – на полях Дебальцево зламався. Ми тісно співпрацюємо з активними волонтерами Дніпропетровська, долучаються підприємці, фермери, прості люди. Нині вже держава більше піклується про військових, то земляків більше цікавить, що там вдома. Переповідаю їм і про те, що діється у Широкино, Волновасі, Мар'їнці. Я таке собі польове радіо для бійців».[10; 2] .

У 2014 році в районі була зареєстрована громадська організація «Християн волонтерів», діяльність якої розпочиналась із благодійної палатки, ярмарків, перших пожертв... Долучалось чимало активних громадян, шкіл, організацій, підприємств, бізнесменів, усіх, хто розумів користь великої народної Толоки. А керівником цього добродійного осередку у районі став уродженець Любомля, батько 5-ти дітей, щирий майданівець 2004 і 2014 років **Андрій Дем'янчук**. Над будинком, де мешкає сім'яАндрія Мирославовича, гордо майорить синьо-жовте знамено — символ правди, віри і свободи.

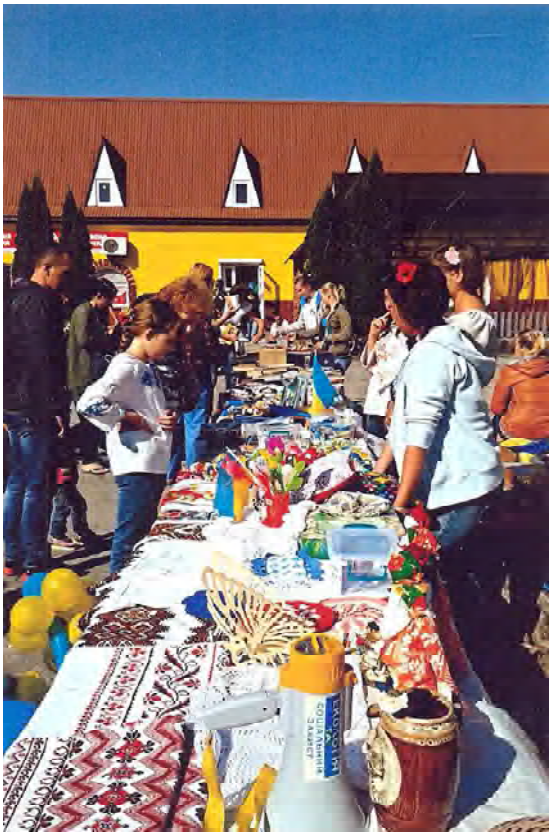
Ось роздуми Андрія про нелегку ситуацію цих років у державі: «Так склалось, що в нас стало два паралельні світи, але вони мають перетинатися, і, виявляється, – це не так просто. Я їздив в останню поїздку до бійців на передову,але те, що побачив, і чув з розповідей – то зовсім різне. Повсякдення наших бійців і облаштування позицій не легке – це розуміти має кожен житель нашої країни. Ми просто зобов'язані нашим захисникам допомагати, щоб вони відчували, що про них думають щохвилини. Наша машина під'їжджає, з усіх палаток хлопці сходяться, все, що привезли ділять, дякують за хліб, за воду. Особливий

Олександр Положевець, волонтер Любомльщини.

Андрій Дем'янчук, керівник волонтерського руху на Любомльщині.

Благодійний ярмарок у Любомлі, організований волонтерами, на підтримку воїнів АТО. 2014 р.

Андрій Дем'янчук разом із учасниками АТО Олександром Лисенком та Юрієм Корольчуком готують тісто для вареників воїнам. 2016 р.

Фото з акції «Зігрій солдата»,
організованої волонтером Андрієм Дем'янчуком у центрі Любомля. Зима. 2015 р.

Один із наймолодших учасників акції «Зігрій солдата». 2015 р.

Ініціатор та організатор акції «Зігрій солдата» Андрій Дем'янчук звітує перед громадою про придбані речі для воїнів АТО за кошти, зібрані під час обливання. 2015 р.

момент, коли вручаємо дитячі листи і малюнки, як вони весело їх розглядають, як коментують, то наче подих дому, рідної сторони, сльози навертаються, коли спостерігаєш. Як кажуть, все для фронту, все для перемоги. Але волонтери нині займаються й іншим: турбуються про сім'ї загиблих, про поранених, не байдужі до різних громадських проблем. Словом, ми самі маємо робити наше життя людяним, виривати той бур'ян, який засмічує його, дбати один про одного, допомагати немічним...» [29; 2].

«З річного досвіду зрозумів,– зізнається Андрій Дем'янчук, – що найактивнішими волонтерами можуть бути діти, якщо у сім'ях, учителі у школах їх до цього заохочують. І хіба придумаєш результативніший урок для патріотичного виховання? Наприклад, запросили мене якось у професійний ліцей, поспілкувались з учнями. Я запропонував їм допомогти вдові Галині Федчишиній, яка проводить ремонт у квартирі. І діти прийшли. Коли треба, завжди звертаюсь в цей заклад і директор Володимир Дутко, і вчителі радо йдуть назустріч. У листопаді 2015 року із учасником Майдану і АТО Сергієм Мокренком зустрічались з учнями 11 класу Олеської школи, вони проводили з класним керівником Годину Добра. Мене вразило до глибини душі, що день у цій школі починається завжди з виконання разом— і учнями, і вчителями Гімну України та підняття Прапора. Ця школа постійно уже понад рік проводить заходи з метою збору благодійних коштів для допомоги сім'ям і воїнам АТО. Для цього вчителі і діти колядують, влітку збирають ягоди, проводять ярмарки. Або недавно підійшла до мене дев'ятикласниця Таня з районної гімназії, з проханням розповісти про волонтерів, бо їй треба написати дослідження про цей рух у районі. Коли спитав, хто їй дав таке завдання, відповіла, що класний керівник Вікторія Патієвич. А інші учні цього класу писатимуть про АТО, про біженців, про Майдан, словом, діти під керівництвом вчительки пишуть історію сучасності».[22; 3].

АКЦІЯ «ЗІГРІЙ СОЛДАТА»

Добрі вчинки творять і гуртують громадянське суспільство, а отже прискорюють мирний день. Бо, як афористично сказав Іван Франко – «громада – великий чоловік». А отже і велике діло може творити. А наймасовіший з добродійних об'єднуючих заходів акція «Зігрій солдата»-1 у Любомлі: Велике обливання, яке розпочалося на центральному майдані Любомля від 9 січня 2015 року і тривало близько місяця. У ньому взяло участь понад тисяча любомльчан і жителів сіл району. Ця добродійна ініціатива невгамовного головного волонтера району Андрія Дем'янчука стала чи не найрезонанснішою з усіх і доволі швидко поширилась не тільки в Любомлі і його околицях – в Гущі, Згоранах, Світязі, Шацьку, а й в області, зокрема, в Луцьку, Ковелі, і в Україні – у містах Дніпропетровськ, Львів, Київ, Харків, а навіть в далекому зарубіжжі – Польща, Італія, Іспанія, Канада, Америка...

Першими на Любомльському майдані облилися відром студеної води сам Андрій, молоді учасники АТО 21-річний Сергій Мокренко і 23-річний Володимир Федчишин, свободівець Богдан Зосимчук, волонтер Ярослав Савосюк. При цьому кожен учасник передавав естафету двом наступним, і клали до спеціальної скриньки 100 гривень, а то й більше. Таким чином, акція «великого обливання» набирала водообертів і вже на п'ятий день учасниками стали 40 чоловік. Неймовірний сплеск патріотизму, який досягнув вершини на Водохреще – 11 день початку акції, учасниками стали понад півтори сотні чоловіків, жінок і дітей, було використано понад 2 тонни води і зібрано водночас 18 223 гривні. Кожен учасник отримував логотипи «Я підтримую українську армію». Ця нечувана активність розчулювала до сліз усіх і учасників, і глядачів, а питання «чи ти обливався?» означало «чи ти патріот». Найповажнішого віку учасницею стала 86-річна Ірина Леонтіївна Гребнєва, а наймолодшому було 6 років. А всього за 22 дні «обливання» долучилися понад тисячу чоловік.[8; 3].

Акція не була радісною чи святковою. Вона відбувалась як виконання громадянського обов'язку, бо якщо хтось з якихось причин і не міг прийняти холодну купіль, але 100 гривень жертвував. А також перетворювалась у віче: тут звучали тривожні повідомлення з фронту, звідси зі сльозами проводжали хлопців на війну, тут дізнавались і страшні вістки: про полеглого 15 січня воїна МиколуШтанського і переймалися долею Олександра Грошева, який захищав аеропорт і 19 січня зв'язок з ним обірвався... тепер уже знаємо, що назавжди. Акція «Зігрій солдата» ставала частиною життя небайдужих громадян, чимдалі вона засвідчувала про нашу єдність, патріотичний порив стати плечем до плеча, триматися воєдино, підносити силу духу.

За кошти зібрані під час акції «Зігрій солдата» у січні 2015 року, яка тривала 23 дні, волонтери купили:

Бронежилет – 5 х 2100 = 10500 грн.; каска – 2 х 2800 = 5600 грн.; форма – 74 х 450 = 33300 грн.; берці – 47 х 550 = 25850 грн., 110 х 15 = 1650 грн., 30 х 115 = 3450 грн. – разом – 30950 грн.; розгрузка – 6 х 300 = 1800 грн., 3 х 700 = 2100 грн., 3 х 550 = 1650 грн. – разом – 5550 грн.; термобілизна – 61 х 120 = 7320 грн.; спальники – 32 х 610 = 19520 грн.; наколінники – 40 х 400 і один за 500 грн. – разом – 16500 грн.;

рюкзаки – 15 х 400 = 6000 і один за 750 грн. – разом 6750 грн.; каремати – 29 х 180 = 5220 грн.; рація – 1420 грн.; баули – 10 х 700 = 7000 грн.; кікімора – дві за 1000 і 1200 = 2200 грн.; рукавиці тактичні – 49 х 90 = 4410 грн.; окуляри тактичні – 63 х 110 = 6930 грн.; костюми розвідника – 2 х 800 = 1600 грн.; тактичні фляги – 2 х 300 = 600 грн.; сітка – 1600 грн.[23; 2].

У 2016-му також було знову започатковано акцію «Зігрій солдата»-2, яка продовжувалася 11 днів також до Водохреща, і не була такою людною, як перша. Керівник волонтерської організації Андрій Дем'янчук повідомив, що загалом під час обливання було зібрано 23000 гривень: з них 2300 вирішено передати на будівництво храму архистратига Михаїла. Також на суму 2400 гривень закуплено і відправлено на фронт іменні посилки нашим бійцям-землякам, в них, зокрема, 2 бушлати, 2 комплекти форми, «розгрузочний» жилет.

На запрошення волонтерів у Фейсбуку на початку 2016-го року, долучитися до спільного готування вареників для наших воїнів на Сході, відгукнулися і молоді, і старші господині Любомльщини. А простору кухню місцевого професійного ліцею для цієї натхненної справи безвідмовно надав його директор Володимир Дутко, підтримуючи таким чином не перший раз благородну справу допомоги східному фронту України.

Але, щоб наповнити бус продуктами, особливо смаколиками домашнього приготування, які бійцям нагадують рідну хату і мамині руки, волонтери, а найчастіше своїм бусом активний і відповідальний Ярослав Савосюк, їздили знову до щедрих душею селян. На цей раз у села Біличі і Зачернеччя, які зібрали продуктової провізії стільки, що за один раз і забрати не вдалося. Частину з цього і використали для приготування по 3 відерця голубців і картопляників, 30 кілограмів вареників. І на це потрібно було: 2 мішечки картоплі, 4 кг цибулі, 6 літрів тушонки, 4 кг сала, 7 банок паштету, 3 літри олії, майонез, яйця, сметана, томат. А керували цією роботою вправні руки терплячої і добродушної кухарки ліцею, за що їй також велике спасибі. А паралельно в той вечір 26 лютого в хаті Галини Федчишиної інші господині випікали солодкі пироги, пампухи, кренделики та всяку смакоту!

Ще серед вантажу, який відправився на Схід 27 лютого, були «валентинки» від дітей Рівненської школи, цукерки від 11-класників Олеської школи, яких Андрій Дем'янчук захоплено називає «найпатріотичнішим класом, повноцінними волонтерами, щедрими, добрими, щирими, креативними». Від Василя Абрамчука з села Куснище на Схід «поїхав» генератор, незамінна річ у польових умовах життя, а в таких нині більшість наших бійців. В Курахове для бійця з району відправили прилад нічного бачення (монокуляр), придбаний за кошти, зібрані небайдужими школярами, вчителями та батьками з села Рівне – вони проводили різні заходи, конкурси і назбирали 8150 гривень.[5; 2].

Слово волонтер, якого ще півроку тому не було у мовному вжитку українців, у 2014-му стало не тільки популярним, а й у великій мірі рятівним, своєрідною зв'язкою між тилом і місцями бойових дій, між миром і війною, а головне, між самими бійцями і тими, хто повсякчас піклується про них. Власне, цих добродійників і назвали волонтерами.

Зародження волонтерського руху у нашому районі стало не тільки подією доброчесності, а й мужнім поступом – «Хто ж, якщо не ми?» Він бере початок від часу першої мобілізації у березні-квітні, коли стало зрозуміло, що хлопці йдуть на війну, яку не прирівняти до другої світової, що нині надсучасна зброя є настільки нищівною, що не вдається й розумом осягнути. То ж, коли отримував повістку чи записувався добровольцем односельчанин, на бронежилет і каску збирали кошти усім селом. Перші внески робили і колективи організацій, установ, дуже активно долучалися діти. Наприклад, вразило оголошення дванадцятирічної дівчинки: «Мию вікна, 10 гривень за одне, гроші віддам на армію». У другій половині червня на народному віче найповажнішого віку депутат районної ради Захар Сокольвяк виступив з ініціативою, «відкласти всі роботи, а кошти спрямувати на підтримку української армії». Тоді ж голова райради Микола Сушик доповів, що уже зібрано близько 200 тисяч гривень. Всередині липня у районі відбулися збори громадських активістів, голів місцевих рад, підприємців та керівників організацій з єдиним питанням порядку денного: створення громадського координаційного центру для збору коштів на АТО. У перші дні було зібрано понад 50 тисяч гривень. Волонтером ставав кожен, хто допомагав чим міг: коштами, речами, продуктами, молитвою.[28; 2].

Якось, розмірковуючи про волонтерів, волонтерський рух, який в Україні зродила ця жахлива, несподівана і жорстока війна, Андрій Дем'янчук сказав: «Ми зустріли серед земляків неоціненну суму щедрості і щирості, помножені на взаємовиручку і співчуття, небайдужість і людяність, підтверджені надією і впевненістю, опорою і повагою. Волонтери навчилися і дещо несподіваних речей: хоронити, співчувати, не боятися «пробивати» стіни нерозуміння...»

5 грудня 2016 року у Міжнародний день волонтера подяками від районної влади були нагороджені волонтери Марія Мед, Ольга Савош, Катерина Мокренко. А двома нагородами — медаллю «За гідність

та патріотизм» і Знак народної пошани «За благодійність» за поданням Міжнародного благодійного фонду «Легіон» відзначено самовідданість волонтерській справі Олександра Положевця.

1. Лютик В. «Благодійний ярмарок у «Лісовій пісні» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 25 вересня. - № 75. – С. 1.

2. Мариньоха С. «Ми є народ» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 22 лютого. – № 14. – С. 1-2.

3. Пилипенко В. «Щоб не падав бойовий дух» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 7 серпня. –№ 61. – С. 1.

4. Свінцицька Г. «Юні волонтери» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 3 грудня. – № 94. – С. 3.

5. Хвас В. «…А варениками вже бійці смакують!» //Любомльська райгазета «Наше життя». – 2016. – 3 березня. - № 17. – С. 2.

6. Хвас В. «…А гімназисти створили тюльпанове сонце» //Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 19 вересня. – № 73. – С. 1.

7. Хвас В. «Батьківщина у нас, українці, одна» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2017. – 4 лютого. – № 9. – С. 2.

8. Хвас В. «Акція «Зігрій солдата» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 17 січня. –№ 3-4. – С. 1, 3.

9. Хвас В. «Акція «Зігрій солдата-2» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2016. – 14 січня. – № 3. – С. 1, 3.

10. Хвас В. «Волонтера нагородили медаллю «За гідність і патріотизм» // // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2016. – 4 лютого. – № 9. – С. 2.

11. Хвас В. «Волонтери навчилися і дещо несподіваних речей» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 31жовтня. – № 85. – С. 3.

12. Хвас В. «Волонтери уклінно дякують за милосердя» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 16 жовтня. - № 82-83. – С. 5.

13. Хвас В. «Для рідних воїнів народний ярмарок» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 4 жовтня. – № 78. – С. 1.

14. Хвас В. «Живіть гідно. Цим ви нам віддячите» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 3грудня. – № 94. – С. 2.

15. Хвас В. «Задумуюсь над благородністю наших людей…» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 23 травня. - № 39. – С. 2.

16. Хвас В. «Кожна поїздка на схід, то окрема історія» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2016. – 3 грудня. –№ 95. – С. 3.

17. Хвас В. «Кому не байдуже життя кожного бійця. Кожного!» //Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 27 листопада. - № 97. – С. 1.

18. Хвас В. «Купи прапор – допоможи армії» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 11 вересня. – № 71. – С. 1.

19. Хвас В. «Ліпили вареники з любов'ю» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2016. – 19 листопада. –№ 91. – С. 5.

20. Хвас В. «Люди не завжди вірять, їх потрібно переконувати» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 29 листопада. – № 98. – С. 1.

21. Хвас В. «Люди вірили, що Майдан – сила і віддавали для нього останнє» //Любомльська райгазета «Наше життя». – 2016. – 20 лютого. - № 14. – С. 1, 2.

22. Хвас В. «Ми добровільно взяли цю ношу – співпереживати і допомагати» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 3грудня. – № 94. – С. 3.

23. Хвас В. «Мусимо бути в АТО своїми справами» //Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 27 серпня. – № 66. – С. 2.

24. Хвас В. «На заклик «Зігрій солдата» відгукуються гарячі серця» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 24 січня. – № 6. – С. 1, 2.

25. Хвас В. «Наш земляк був учасником військового маршу Незалежності» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 24 вересня. – № 74. – С. 1.

26. Хвас В. «Одинадцятий день акції «Зігрій солдата-2» //Любомльська райгазета «Наше життя». – 2016. – 23 січня. – № 6. – С.1, 2.

27. Хвас В. «Патріотизм наш такий високий» //Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 30 серпня. – № 68. – С. 1.

28. Хвас В. «Плече до плеча, серце до серця»// Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 30 грудня. – № 106. – С. 2.

29. Хвас В. «Те, що роблять наші хлопці на передовій, а волонтери в тилу – безцінне…» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 15 серпня. – № 63. – С. 1, 2.

30. Хвас В. «Україна починається з тебе» //Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 1 березня. - № 16. – С. 2.

31. Хвас В. «Урок мужності» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 20 вересня. – № 74. – С. 1.

32. Хвас В. «Учасники «АТО» об'єдналась в організацію «Миротворець» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 17 вересня. – № 72. – С. 2.

33. Хвас В. «Якщо любиш, то усім серцем» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 7березня. – № 18. – С. 1.

34. Хвас Ю. «Спільна молитва з краплями любові» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2016. – 27 жовтня. -№ 84. – С. 1.

35. Хоміч О. «Революція Гідності: рік потому» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 27 листопада. – № 97. – С. 1-2.

Юлія ХВАС ***(Любомль)***

ПІВСОТЛІТНІЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ ЛЮБОМЛЬСЬКОЇ РАЙОННОЇ ГІМНАЗІЇ імені НАТАЛІЇ УЖВІЙ (До 50-ї річниці із часу відкриття приміщення школи)

Про витоки місцевого освітнього процесу, які полягали у створенні шкіл у місті Любомль, відомо небагато. Перша гімназія імені Юліуша Словацького була відкрита у Любомлі в 1938 році, і навчання у ній було платним. Безкоштовно могли навчатись лише відмінники початкової школи, а за особливі успіхи любомльський магістрат навіть виплачував стипендію. [10; 3].

Матеріали пам'ятної книги дирекції народних училищ Волинської губернії інформують, що у 1852 р. у місті діяло училище. У 1902 р. воно було реорганізоване у двокласне сільське училище, навчання в якому тривало п'ять років. Дітей на навчання приймали з дев'яти років.

У 1916-1917 навчальних роках у Любомлі працювала організована комісаріатом Українських Січових Стрільців, які воювали в складі Австро-Угорської Армії, українська народна школа на чолі з молодою вчителькою-ентузіасткою, яка прибула з Галичини, Ганною Бігунівною. Школа знаходилась у приміщенні сільського двокласного училища.

У період тимчасової польської окупації нашого краю (з 1921 по 1939 р.) в Любомлі було три семикласні школи і одна приватна гімназія. Та викладання проводилось виняткова польською мовою.

«Історія Любомльської школи №1 розпочалася в далекому 1938 році. Тоді на кошти магістрату була збудована нова мурована двоповерхова школа. Зараз у цьому приміщенні знаходиться ЗОШ І-ІІІ ст. № 2. У 1938-39 рр. тут навчались польські діти, а також – українські, прізвище яких закінчувалось на «ий». [1; 2].

За сприяння місцевих організацій ОУН і «Просвіти» після німецької окупації розпочалося навчання у школі, яке тривало 1 рік. А протягом 1942 року в Любомлі були організовані курси вчителів.

«Після визволення Любомля від німецько-фашистських загарбників відновилось шкільне навчання. Школа № 1 відкрилась у приміщенні, збудованому в 1938 році. Станом на 1 жовтня 1944-го тут навчалось 146 учнів, в тому числі у 8 класі – шість учнів, а 9-10 класів не було. Не вистачало кваліфікованих учителів. Більшість із них були направлені зі східних областей України. В 1946-1947 навчальних роках десятий клас закінчило вісім випускників. Це був перший випуск середньої школи, очолював педколектив Д.І. Червінський. Серед її випускників: Іван Трохимчук, Ірина Морачевич, Надія Демянюк, Олександра Вавриш». [1; 2].

За часів радянського союзупри школах організовувались так звані виробничі бригади. «Згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 11 жовтня 1947 р. школі була виділена земельна ділянка, на якій проводились навчально-дослідницькі роботи. При ній була організована виробнича бригада, до якої входили старшокласники». [1; 2]. Вони займались вирощуванням цукрових буряків, кукурудзи, картоплі, різних сортів. Урожай був найкращим у районі. Відомі окремі імена тих, чиї успіхи були значимими для тодішнього часу: «Бригадирами виробничої бригади були учні В. Февральова, Володимир Левус, кращими ланковими – Галина Камінська, Анастасія Романюк, а серед кращих членів бригади – Н. Пасенко, В. Білецький, Н. Міщук, Н. Сукнило, М. Кутасюк, Л. Валюх, В. Шидловська, Є. Кутасюк, Г. Шнур, В. Фесенко, Володимир Соложук, Сергій Романюк. Працювали також бригади по виробництву цегли та будівельна, кращими робітниками яких були Павло Нечитайленко, Петро Патієвич, Микола Бондар». [1; 2].

Цікавий той факт, що при школі «була і кролеферма, завідував якою учень 9-А класу Войцеховський, а також – теплиця, збудована учнями. Крім звичайних предметів, на уроках вивчали ще й товарну справу і опановували професію тракториста».[1; 2]. Відомо також, що у 1950-х роках учень школи Петро Патієвич за активну діяльність на шкільній кролефермі був нагороджений медаллю ВДНГ (Виставки досягнень

народного господарства).

«За період з 1946 р. по 1965 р. Любомльську СШ № 1 закінчили 935 учнів, з них із золотою медаллю – 8, срібною – 29. З 1961 р. до 1993 р. незмінним директором школи був Остап Петрович Олексюк.

Листопад 1967 року… Саме тоді до 50-ї річниці Жовтневої революції в Любомлі відбулось урочисте відкриття нового приміщення середньої школи № 1 на 960 місць, якій 28 серпня 1986 р. постановою Ради Міністрів УРСР було присвоєно ім'я народної артистки СРСР Наталії Михайлівни Ужвій».[3; 164].

«У нову школу перейшли на початку другої чверті спершу старші класи,а потім і молодші. Всі з нетерпінням чекали цього, бо в старій було тісно,класні приміщення розміщувались і в палаці Браницьких, і в навколишніх будівлях». [1; 2].

«Школа стала найбільшою в районі і однією з кращих. У ній працювали найкращі вчителі, серед них – А.С. Токарська, М.Н. Піменова, О.К. Левонюк, Л.Г. Кривоножко, Г.С. Войтенко». [2; 2].

Про перший дзвінок у 1972 році зафіксована інформація у райгазеті: «Ранок. З усіх кінців міста до середньої школи № 1 поспішають святково зодягнені татки і мами,ведучи з собою першокласників. Старшокласники йдуть поважно… Як тільки стрілка годинника повернула на дев'яту, всі учні вишикувались на площі перед школою. Посередині – першокласники… Директор школи О.П. Олексюк вітає учнів і вчителів із початком навчального року… Десятикласники приколюють емблеми і вручають символічні ключі до знань наймолодшим…» [9; 2].

Із 1970-х років у школі почав діяти клуб інтернаціональної дружби імені Юліуса Фучіка, керівниками якого були вчителі іноземної мови М.В. Крамар, Г.О. Скрипіцька, В.Ф. Будняк. При клубі працювали ряд секцій, зокрема секція філателістів, яку у 1972 р. очолював учень 8-А класу Микола Хабовець. Окрім цього, учні брали активну участь у різних спортивних змаганнях і туристичних походах. У 1076 році у змаганні учнівських санпостів перехідний кубок райкому Товариства Червоного Хреста виборов санпост Любомльської СШ № 1.Одночасно зі змаганнями проходив конкурс стінних газет, які випускалися санпостами. Відзначалося гарне оформлення, змістовність стіннівок «Здоров'я» «За здоров'я», санітарних бюлетнів шкіл. Редколегія стінної газети Любомльської СШ № 1 була нагороджена цінними подарунками – шахами, фотоапаратами. «У листопаді 1967 р. відкрився музей бойової слави, матеріали до якого зібрали учні 9-А класу під керівництвом Любові Федорівни Іщенко. Традиційно проводились свята «Останнього дзвоника», «Прощання з Букварем», «Нумо дівчата» та «Нумо хлопці», урочистий прийом учнів в жовтенята, піонери та комсомол, вручення паспортів, українські вечорниці, зустрічі з випускниками». [2; 2].В одному з номерів райгазети «Радянське життя» за 1976 рік виявляємо замітку В. Василенка «Змагаються дівчата», де розповідається, що учасницям необхідно було показати свою вміння в кулінарії, в кравецькій справі, якнайшвидше, з якнайменшими затратами часу, а саме: швидко приготувати вареники, пошити спідничку. Аналогічна замітка у «Радянському житті» за 1976 р. із назвою «Конкурс «Нумо хлопці», автор якої К. Пусь, староста 10-А класу, інформує про визначення найспритнішої і найкмітливішої команди хлопців, капітану якої вручили грамоту «і головний приз змагань – великий святковий смачний торт».

У шкільних архівних матеріалах зберігається цікава інформація про дозвілля школярів. Шкільні канікули проходили організовано, повчально, змістовно. Зауважено, що на зимових канікулах 1976 року відбувся збір піонерського загону 6-А класу, який був присвячений значенню книги у житті дітей. Для учнів 1-4 класів засновано свято ігор та іграшок, для учнів 7-х класів – клуб веселих та кмітливих, для старших класів – читацька конференція за творами Аркадія Гайдара, активно відбувались екскурсії на підприємства міста, були започатковані спортивні змагання, серед тематичних заходів зафіксовано проведений вечір під назвою «Музика у твоєму житті».

Зауважимо, що в опрацьованих публікаціях йдеться про життя школи у різні періоди. «На початку 1970-х років важливе значення в підвищенні знань учнів відводилось використанню кабінетів, музейних кімнат і технічних засобів навчання». [2; 2]. Дізнаємося також, що вчителі проводили пізнавальні уроки, використовуючи кінофільми та діафільми.

Першу атестацію у 1976 році проходило 12 кращих наставників. Серед них були відзначені вчителі англійської мови: М.Л. Машковська, В.Ф. Будняк, яким було присвоєно звання «Старший вчитель», Н.К. Войтенко, вчителька біології В.С. Домаль, російської мови Г.С. Глинянчук, української мови і літератури В.І. Куць, початкових класів Н.Г. Сидько, математики М.О. Хоменчук, вчителі фізичної культури В.І. Корнелюк, Є.П. Матейчук, С.Х. Приступа.

«28 серпня 1986 року постановою Ради Міністрів УРСР Любомльській середній школі № 1 було присвоєно ім'я народної артистки Наталії Михайлівни Ужвій». [2; 2].

«19 вересня 1998 р. до 100-річчя від дня народження Н.М. Ужвій на школі встановили меморіальну

дошку з барельєфом актриси. На святкування ювілею з Києва завітали племінниця нашої славетної землячки Галина Скопіченко та Народний артист України Святослав Пікульський.

Впродовж 1993-2003 років школу очолював Олексій Вікторович Лук'янчук.

За тридцять років (з 1967 р. по 1997 р.) випускниками школи стали 2 496 учнів».[3; 164].

У березні 1997 року в районному Будинку культури відбулась презентація переможців районного конкурсу «Вчитель року». Серед золотих призерів – біолог Віра Семенівна Домаль зі стажем роботи 35 років та вчитель фізкультури Олексій Михайлович Гарбар. Вони стали лауреатами і обласного конкурсу.

У цьому ж році відзначали 50-річчя першого випуску школи. На свято прийшли випускники різних років. Найбажанішими і найшанованішими були випускники 2-го і 3-го випусків – Ніна Костянтинівна Сацюк (Войтенко), Надія Оксентіївна Чунь (Шабатура) та Іван Пархомович Максимук. Серед гостей були і ті, хто обрав професію педагога і прийшов працювати у рідну школу. Це – К.Ф. Станіславчук, М.М. Булавка, С.Х. Приступа, В.Ф. Будняк, Г.О. Скрипіцька та інші.

У 2000-му році учні школи вперше взяли участь в І районному етапі Міжнародного дитячого конкурсу знавців української мови імені Петра Яцика. Серед тих, хто набрав найбільшу кількість балів, були учениці 11 класу Юлія Хвас та учениця 9 класу Оксана Сухецька. Цього ж року, 19 березня, в місті вперше відбулась і Міжнародна математична гра-конкурс «Кенгуру», координатором якої в районі стала вчитель-методист школи М.О. Хоменчук. У конкурсі змагався 21 учасник, 7 із яких – учні Марії Олександрівни. Нині «Кенгуру» – один із найулюбленіших у школярів.

У 2003 р. на базі школи було створено навчально-вихідний комплекс «ЗОШ І-ІІІ ст. – районна гімназія» ім. Н. Ужвій. Урочисте відкриття відбулося 1 вересня. Директором гімназії призначили Олену Костянтинівну Тишик». [3;164].Ця подія гідно висвітлена у місцевій пресі: «1 вересня 2003 року в день Знань і напередодні 105-річчя від дня народження народної артистки СРСР Наталії Ужвій, ім'я якої за наступництвом носитиме навчальний заклад.

363 гімназисти, одягнуті у форменний одяг, святкові, з цікавинками в очах вишикувалися на подвір'ї. ведучі запросили 30 першокласників, яких веселою, барвистою від квітів колоною вела перша вчителька Ніна Сушик.

Урочисте дійство розпочалося підняттям прапора України, привітанням директора гімназії Олени Тишик. Вона щиро подякувала батькам, учителям, дітям, благодійникам за працю, завдяки якій школа перетворилася на гімназію. Серед них – райдержадміністрація, відділ освіти, Володимир Гурко (підприємство «Будівельник»), Юрій Фролов (директор держлісгоспу), Микола Повшук (міжгосподарський лісгосп), підприємці Сергій Губаль, Петро Сулік». [19; 3].

Із нагоди 40-річного ювілею у 2007 роціЛюбомльської школи-гімназії збиралися вчителі, які працювали у школі 30-40 років тому. «Із щемом у серці переступають поріг рідної школи ветерани Є.П. Хабовець, К.Ф. Станіславчук, І.Л. Мельникович, Н.О. Шабатура, Г.С. Абрамович, Л.У. Кравець, О.М. Гарбар, Є.Й. Черкас, П.С. Салуха, В.С. Гурманчук, М.С. Крисюк, Л.Г. Габрилевич та інші… І почалися спогади – про відкриття школи № 1 у 1967-му, вчительські будні і свята, про учнів… Першій надали слово Л.У. Кравець, котра 40 років тому прийшла сюди старшою піонервожатою, а потім була вчителем української мови і літератури: «Я пам'ятаю той день, коли урочисто відкривали приміщення новозбудованої школи, – згадує Лариса Устимівна. – Як зараз бачу: перерізують стрічку представники влади Кривоножко і Пом'яновський, пам'ятаю отой величезний символічний ключ, який подарували школі. Для мене це трепетні і хвилюючі спомини…» [12; 2].

У 2012 році в актовій залі гімназії відбулося нагородження талановитих, розумних і творчих учнів, які стали переможцями та призерами олімпіад, конкурсів, турнірів. Таким чином, 44 школярі отримали від дирекції гімназії грамоти та грошові премії. «21 учень посів І місце в районному етапі олімпіад та взяв участь в обласному. В області здобули перемогу учениці 10 класу Анастасія Альохіна та Лілія Верещук. ІІІ місця мають: Роман Шишка (9 кл.), Олександр Демчук (8 кл.), Ольга Король (9 кл.), Іван Сущик (8 кл.), Анастасія Альохіна (10 кл.), Кирило Альохін (8 кл.) Юні науковці, учасники Малої академії наук теж успішно захистилися в Луцьку. Так, Марія Дрозд зі світової літератури зайняла І місце, Оксана Гучок – із математики – ІІ. Були відзначені активні вихованці художньо-естетичних, декоративно-вжиткових, технічних, спортивних, туристичних гуртків. А юні баскетболісти гімназії, група дівчат і хлопців, яких тренує Валентина Волох, показали спортивну постановку на сцені та продемонстрували свою чудову фізкультурну підготовку.

Яскраві дзвінкоголосі восьмикласниці Ангеліна Федончук та Божена Ягодинець представили свій співочий дует. Дарували пісні талановиті вокалісти – Дарина Білуха, Іванна Галайда, Дарина Галайда, Ірина Остапчук, Ірина Грищук. Уривок зі спогаду Лесі Українки «Весняні співи» прочитав Владислав

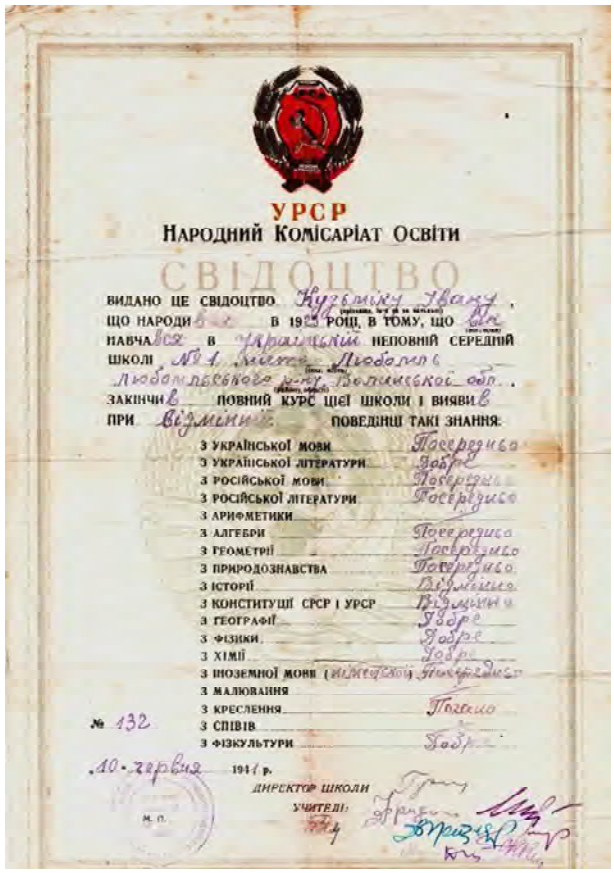
Освячення фундаменту початкової школи. 1937 р.

Відкриття нового приміщення середньої школи № 1. 1967 р.

Урочиста лінійка з нагоди останнього дзвінка. 1979 р.

УРСР
НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ОСВІТИ

СВІДОЦТВО

ВИДАНО ЦЕ СВІДОЦТВО Кузьміку Івану,
ЩО НАРОДИВСЯ в 1923 РОЦІ, В ТОМУ, ЩО ВІН
НАВЧАВСЯ в Українській НЕПОВНІЙ СЕРЕДНІЙ
ШКОЛІ № 1 міста Любомля
Любомльського р-ну, Волинської обл.,
ЗАКІНЧИВ ПОВНИЙ КУРС ЦІЄЇ ШКОЛИ І ВИЯВИВ
ПРИ ВІДМІННІЙ ПОВЕДІНЦІ ТАКІ ЗНАННЯ:

З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	Посередньо
З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	Добре
З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ	Посередньо
З РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	Посередньо
З АРИФМЕТИКИ	
З АЛГЕБРИ	Посередньо
З ГЕОМЕТРІЇ	Посередньо
З ПРИРОДОЗНАВСТВА	Посередньо
З ІСТОРІЇ	Відмінно
З КОНСТИТУЦІЇ СРСР І УРСР	Відмінно
З ГЕОГРАФІЇ	Добре
З ФІЗИКИ	Добре
З ХІМІЇ	Добре
З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ (німецької)	Посередньо
З МАЛЮВАННЯ	
З КРЕСЛЕННЯ	Погано
З СПІВІВ	
З ФІЗКУЛЬТУРИ	Добре

№ 132
10 червня 1941 р.
ДИРЕКТОР ШКОЛИ
УЧИТЕЛІ:
М. П.

Свідоцтво Івана Кузьміна про закінчення СШ № 1 у м. Любомль. 1941 р.

Свято останнього дзвінка. Директор О. П. Олексюк. Поч. 1980-х рр.

Вчителька біології В.С. Домальіз учнями в шкільній теплиці. 1970-ті рр.

Учні 9-х класів СШ №1 на туристичних змаганнях у с. Згорани. 1982 р.

Вчителі середньої школи № 1. м. Любомль. 1983 р.

Свято «Прощання з Букваріком» в Любомльській СШ № 1. 1 клас. 1991 р.

Перший дзвінок. 3 клас Любомльської СШ № 1. 1993 р.

Свято останнього дзвінка. Виступає вчителька О.С. Дячук. Поруч директор О.В. Лук'янчук. 1995 р.

Перед урочистим відкриттям меморіальної дошки Наталії Ужвій на стіні школи. У першому ряду зліва направо – племінниця Н. Ужвій Галина Скопіченко, Народний артист України Святослав Пікульський. Власний вірш, присвячений Н. Ужвій, читає учениця 8 класу СШ № 1 Юлія Хвас. 1998 р.

Перший дзвінок. Першокласники з батьками і першою вчителькою Г.К. Остапчук. 1999 р.

Урочиста лінійка. Відкриття гімназії. Першокласники із вчителькою молодших класів Н.С.Сушик. 1 вересня 2003 р.

Директор гімназії з 2003 р. і донині Олена Тишик.

Заступник директора гімназії з навчально-методичної роботи Оксана Романюк. 2016 р.

Педагогічний колектив гімназії. 2000-ні рр.

01-06

Затверджено
Рішенням сесії
Любомльської районної
ради
№ 29/12 від 26.02.2010

Узгоджено
Начальник
відділу освіти
Любомльської райдержадміністрації
Наказ № 78 від 01.03.2010

СТАТУТ

Любомльського навчально-виховного комплексу
«Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів - районна гімназія»
імені Наталії Ужвій

ЛЮБОМЛЬСЬКОЇ РАЙОННОЇ РАДИ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(В НОВІЙ РЕДАКЦІЇ)

УКРАЇНА
Волинська область
Любомльський район
Любомль

2010

Титульна сторінка Статуту Любомльського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів - районна гімназія» імені Наталії Ужвій. 2010 р.

Приміщення районної гімназії ім. Н. Ужвій. 2013 р.

Учні 1 класу районної гімназії з патріотичними малюнками. 2014 р.

Учні 1 класу районної гімназії під час уроку. 2014 р.

Конкурс на кращу вишиванку серед учнів на подвір'ї гімназії. 2016 р.

Перший дзвінок у районній гімназії. Виступає начальник райвідділу освіти Надія Савош. 2017 р.

Ваколюк, переплітаючи розповідь зі співом українських пісень під власний акомпанемент на бандурі. Виступив і танцювальний клуб «Едельвейс», (діє при гімназії, кер. Галина Бородчук). У 2012 році «Едельвейс» відзначив 10-річчя. За період його існування є чимало досягнень, творчих надбань».[20; 2].

А 2013 року відбулося святкування 10-річчя створення закладу нового типу – районної гімназії ім. Наталії Ужвій. Зі спільної публікації Оксани Романюк, заступника директора з навчально-методичної роботи та журналістки Валентини Хвас – «Гімназії успішні кроки», дізнаємося: «Десять років невтомного пошуку, педагогічного та учнівського, бачаться як десять кроків поступу до впевненого становлення школи нового типу – елітної школи, в якій зазвичай і рівень вищий, і розвиток особистості має всебічне спрямування. Про успішність цих кроків свідчить і те, що усі роки районна гімназія утримує першість у рейтингу шкіл району… В інтерв'ю директор Олена Тишик з оптимізмом розповідає про організаційні процеси, про прагнення «створити гімназію близьку до класичної, де б панувала атмосфера творчості, щоб дитині було цікаво». А заступник директора по навчально-виховній роботі Василь Степанюк стверджує,

що школа № 1 мала «високий фаховий рівень педагогів, найкраще географічне розміщення, освітній рівень та рівень фізичної підготовки учнів, адже завжди було найбільше переможців районних олімпіад та спортивно-масових змагань». Він назвав створення гімназії «модною необхідністю, бо знання були і будуть модними. Адже людина з високим рівнем освіти – золотий фонд держави».[10; 3]. Учні гімназії активно беруть участь та перемагають на обласних олімпіадах з іноземних мов, додаючи відповідного іміджу закладу. У минулому серед переможців – Юлія Шидловська, Лілія Дець, Анастасія Альохіна, Лілія Верещук. Юні математики – брати Андрій та Іван Сущики, Руслан Сушик – теж мали певні здобутки. Одним із кращих в області серед знавців інформатики два роки підряд був Кирило Альохін. Гордість гімназії – випускниця 2013 року, всесторонньо обдарована Анастасія Альохіна, яка єдина у районі протягом року мала Президентську стипендію, а за результатами ЗНО з української мови отримала максимальну кількість балів – 200.

У 2014-2015 роках учні гімназії мали особливо багато перемог на олімпіадах і конкурсах обласного і Всеукраїнського рівнів. На олімпіадах з інформатики, англійської мови, української мови, історії України, астрономії, математики, мовно-літературного конкурсу імені Тараса Шевченка відповідно займали призові місця в обласному центрі старшокласники Кирило Альохін, Юлія Корнелюк, Наталія Патієвич, Вікторія Вигнанчук, Руслан Сушик, Іван Сущик, Іванна Патієвич, а також були і є перемоги учнів – учасників Малої академії наук у конкурсі-захисті наукових робіт. А в конкурсі «Об'єднаймося, брати мої» треті місця в обласному етапі посіли в номінаціях «Література» та «Історія» відповідно Вікторія Вигнанчук та Максим Ющук. У 2016 р. команда школярівЛюбомльського району, у складі якої був учень 11 класу гімназії Вадим Галазюк, зайняла ІІІ місце у ХІІ обласному турнірі юних економістів.

Серед традиційних масових заходів – зустрічі з письменниками Волині. Так, у 2014 р. гімназію відвідали тодішній голова Волинської організації Спілки письменників Олег Потурай, поет Василь Гей (нині, на жаль, покійні), прозаїк Юрко Вовк. Вони читали свої твори, розповідали про власний творчий процес та відповідали на запитання учнів. А в 2016 р. у гості до учнів районної гімназії ім. Наталії Ужвій завітало подружжя відомих письменників: Володимир Лис та Надія Гуменюк. Зустріч відбулася у формі діалогу. На початку 2017 р. у приміщенні навчального закладу відбулася презентація першого випуску літературно-мистецького альманаху «Променади Любомля», за упорядкуванням випускниці гімназії 2001 року, члена НСПУ Юлії Хвас.У колективному збірнику опубліковані й вірші члена НСПУ Івана Котовича, наукового співробітника одного зі столичних музеїв Ілони Жовтої (Ковтач) та проза вчительки Ольги Сінькової (Кравчук), які також у різні роки навчались у школі-гімназії. Творчість юних представляє обдарована одинадцятикласниця, нині студентка Вікторія Вигнанчук, а проілюструвала видання вчитель образотворчого мистецтва гімназії, художниця Оксана Богута.У 2017 р. талановиті учениці Любомльської гімназії Валерія Яворська та Валентина Денисюк відвідали заняття в Літній школі журналістики для юних волинян, що діє набазі Східноєвропейського університету.

Зазначимо, що на сьогоднішній час, за 14 років існування саме гімназії її закінчили 588 випускників, із них 87 – із золотими та срібними медалями. Нині ж, у 2017 році, гімназія має 488 учнів, яких навчають 48 педагогів. При гімназії діє художня студія, духовий оркестр, який захистив звання «Зразковий», видається гімназійна газета «Наша лінія», розвиваються дружні зв'язки із польськими сусідами. Особливістю закладу є два музеї – освіти району та народної артистки СРСР Наталії Ужвій, керівником яких є вчитель Наталія Дзей. Вона також є керівником факультативу «Юні музеєзнавці», котрий займається музейною роботою при школі. Ще у 2003 році була створена науково-методична рада гімназії, яка сприяє вдосконаленню освіти, відповідає за навчально-методичне забезпечення відповідно до Концепції гімназії. А також організоване Наукове товариство учнів для юних дослідників і пошуковців.

Сьогодні вчителями гімназії працюють її перші випускники Олександр Салуха та Лариса Микитюк. Із приємністю і гордістю працівники школи згадують вчорашніх відмінників і нинішніх вже випускників вищих навчальних закладів та успішних спеціалістів своєї справи – Павла Тєніна, Юрія Ліщука, братів Ігоря та Віктора Євтушуків, Оксану Саць, Інну Костюк, Анну Карась, Наталію Белінську, Юрія Лисого, Михайла Станіславчука, Валентина Веремчука, Марію Дрозд, Ірину Романську та багатьох інших.І нинішні і колишні гімназисти також гордяться тим, що їхньою рідною альма-матер є Любомльська гімназія.

Випускники школи працюють урізних галузях людської діяльності України, Росії, Білорусі, Польщі, Німеччини, Англії. Серед випускників, відомих всеукраїнському та світовому загалу – соліст Київського театру опери Святослав Пікульський, заступник начальника підрозділу «Альфа» Віктор Паращук, командир корабля Василь Бурудковський, авіаконструктор Григорій Лойко, артист лялькового театру Петро Савош, професор хімії Володимир Булавка, мовознавець Назарій Букатевич, кандидат біологічних наук Ярослав Степанюк, кандидат технічних наук Сергій Оксіюк. І найвищою оцінкою закладу є безумовна

впевненість її учнів у тому, «що лиш знання є кроком до зірок», як справедливо і величаво звучить у просвітленому гімні Любомльської районної гімназії.

1. *Бабенко Л. «Дзвоник кличе» // Районна газета «Радянське життя». – 28 травня 1966 р. – С. 2.*
2. *Боярчук Н. «Дзвінок дитинства, юності пора…(Репортаж з останнього дзвінка в Любомльській СШ № 1)» // Районна газета «Наше життя». – 28 травня 1997 р. – С.3.*
3. *Боярчук Н. «Стежками юності шкільної» // Районна газета «Наше життя». – 9 липня 1997 р. – С. 2.*
4. *Головенець Н. «Ювілей вчительки» Районна газета «Радянське життя». – 3 грудня 1988 р. – С. 1.*
5. *Дзей Н. «За роком рік життя невпинно лине» // Районна газета «Наше життя». – 20 жовтня 2007 р. - № 88. – С. – 2.*
6. *Дзей Н. «За роком рік життя невпинно лине (Закінчення)» // Районна газета «Наше життя». – 25 жовтня 2007 р. - № 89. – С. 2.*
7. *Любомльщина історична, туристична, інвестиційно привабливa: Довідник-путівник / Упор. Склянчук М. Ю. – Луцьк: Надстир'я, 2011. – С. 164.*
8. *Олексюк Л. «Вчительський талант». // Районна газета «Радянське життя». – 7 вересня 1974 р. – С. 2.*
9. *Петрук Н. «Любомль» // Районна газета «Радянське життя». – 2 вересня 1972 р. – С. 2. (Замітка про свято першого дзвоника у СШ № 1).*
10. *Романюк О.,Хвас В. «Гімназії успішні кроки» // Районна газета «Наше життя». – 5 жовтня 2013 р. – С. 3.*
11. *Степанюк В. «Гімназія – мода чи необхідність?» // Районна газета «Наше життя». – серпень 2003 р.– № 62. – С. 2.*
12. *«Сьогодні я повернулась у молодість…» (Наш кор.) // Районна газета «Наше життя». – 1 листопада 2007 р. - № 91. – С. 2. (Про 40-річний ювілей гімназії).*
13. *Трофимук Н. «Дзвоник в дорогу зове» // Районна газета «Радянське життя. – 26 травня 1973 р. – С. 3.*
14. *Трофимук Н. «Перед першим уроком» // Районна газета «Радянське життя». – 31 серпня 1971 р. – С. 2.*
15. *Хвас В. «Вчитель року – 97. (Репортаж із презентації переможців районного конкурсу)». – Районна газета «Наше життя». – 29 березня 1997 р. – С. 3.*
16. *Хвас В. «До людей з добром іти вчать у школі» // Районна газета «Наше життя». – 29 травня 1999 р. – С. 2.*
17. *Хвас В. «Місія учителя – творити особистість» // Районна газета «Наше життя». – 31 серпня 2013 р. - № 68. – С. 1,2.*
18. *Хвас В. «Сторіччя Наталії Ужвій» // Районна газета «Наше життя». – 19 вересня 1998 р. – С. 2.*
19. *Хвас В. «У Любомлі є гімназія. Репортаж із відкриття районної гімназії імені Наталії Ужвій» // Районна газета «Наше життя». – 6 вересня 2003 р. . – С. 3,4.*
20. *Хвас Л. «На святі талантів у гімназії» // Районна газета «Наше життя». – 5 квітня 2012 р. - № 28. – С. 2.*
21. *Хоменчук О. «Йти в ногу з життям» // Районна газета «Радянське життя». – 9 січня 1971 р. – С. 3.*

Олександр ХОМЕНЧУК ***(Любомль)***

УКРАЇНЦІ ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ: ГІРКА ДОЛЯ ДЕПОРТОВАНИХ

Комуністична влада, яка протягом тривалого періоду панувала в СРСР і країнах Європи, лишила непростий спадок. Історики, дослідники ще довго будуть вивчати, аналізувати комуністичну спадщину, жахаючись вибудуваною нею системою знищення людськості. Безвідмовною роботою репресивно-каральної машини. Французький письменник Андре Жид, який у 30-ті роки минулого століття відвідав СРСР писав: «Я не маю сумніву щоб на світі існувала інша країна, в якій були б так уярмлені дух і характер людини, як це відбувається в Радянському Союзі …»

Насильницькі міграції, депортації народів за національною ознакою стали однією із особливих форм політичних репресій, задіяних тодішнім антинародним режимом. Водночас цей засіб використовувався як спосіб «виховання» і знищення індивідуума, а то й групи людей не лояльних до діючої системи.

Як зазначає у цьому зв'язку польський дослідник проблеми примусових міграцій у Центральній Європі Д. Столя, «жертви були позбавлені всього, в чому людина знаходить опору: родинних і сусідських зв'язків, соціального становища, домівки, різного майна. Вагон (залізничний – авт.) теж бував знаряддям геноциду»[9]. Депортованих позбавляли їхніх «малих» батьківщин, безжально руйнували створене ними середовище, їхню субкультуру. За ними назавжди закріплювався стереотип підозрілої, небезпечної, ненадійної, ворожої особистості. Так легше владі було утримувати народи, окремі групи населення в покорі, гальмувати національно-культурний розвиток. Атмосфера страху, невпевненості ставала звичною практикою в умовах масових виселень невинних людей у різні куточки неосяжної совєцької імперії.

Гірку чашу переселенців довелося до дна випити й етнічним українцям із Холмщини і Підляшшя. Процес переселення українців з Польщі до України був складним та неоднозначним. Упродовж майже двох років цієї масової операції так і не вдалося комуністичним режимам двох країн виселити всіх українців з території Польщі. Однак ліквідацію української меншини на теренах сусідньої держави потрібно було завершити за будь-якої погоди. Це і зробила сумнозвісна акція «Вісла».

9 вересня 1944 року між Польським комітетом національного визволення, який уособлював тодішню владу Польщі, і Урядом УРСР було підписано Угоду про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території України. Ще гриміли запеклі бої на підступах до Берліна, а комуністична влада вже починала здійснювати масштабні заходи по переселенню величезної кількості люду по обидва боки державного кордону. І хоч в Угоді зазначався добровільний характер переселення, насправді з перших днів влада застосувала насильницькі методи, грубо порушувалися елементарні права людей, топталася їхня гідність. Як зазначає український дослідник цієї проблеми, який потрапив у число депортованих з Холмщини Микола Онуфрійчук, він особисто опитав у 8-ми районах Волині 300 респондентів, виселених у ті роки з Польщі. Вони заявили, що переселення їхніх родин було примусовим. «Ми не переселенці, - казали вони, - ми вигнанці.»

Отже, це була не евакуація, а депортація з усіма наслідками. Про це свідчать документи, факти. У Люблині на нараді, скликаній з цього приводу 23-24 жовтня 1944 року секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Коротченко, заявив: «Не треба тут бути страшно обережним, увага, звичайно потрібна, але все-таки на відправлення натискуйте … треба так поставити справу – забирайся і виїжджай!».

Уповноважені громад Грубешівського і Томашівського повітів у листі до Й.Сталіна 2 серпня 1944 року скаржилися , що польські банди оточували українські села , палили їх, знищували всіх підряд … Всього на той час ними було спалено близько 150 українських сіл та знищено близько 15 тисяч українців. Подібні факти мали місце й в інших повітах Холмщини та Підляшшя [7].

Усе це робилося, щоб прискорити виселення українців, чимскоріше зачистити від них терени Польщі. «Прискорювачами» акції були силові структури сусідньої країни – дивізії Війська Польського, загони народної міліції, управління безпеки, прикордонники. А там не забарилася Угода між урядами, яка мала затушувати насильницькі методи, грубу силу, й продемонструвати всьому світові, що цей процес має законний характер, і все відбувається за бажанням людей. Звичайний комуністичний прийомчик: на чорне кажи біле.

Оформлення документів на компенсацію за втрату нерухомого майна проводилося без врахування його реальної вартості. Та й вартість значно занижували, а той не фіксували навмисно. Люди змушені були лишати своє майно, прихопивши з собою необхідніше. Залишене добро привласнювали різні польські структури.

За неповними даними, українці залишили в Польщі 461317 га власної землі та посівів на суму понад 17 млн. злотих, у т.ч. споруд вартістю на 732 млн крб.

До речі, питання кордонів між Польщею і Україною по лінії Керзона, себто включення Холмщини, Підляшшя та інших українських етнічних земель до складу Польщі, вирішувалося Й.Сталіним, Ф.Рузвельтом і У.Черчиллем на Потсдамській конференції (липень-серпень 1945). Тоді «батько всіх народів» Сталін заявив: «Польща стане державою без національних меншин». Це свідчить про те, що він схвально ставився до етнічної чистки від якої найбільше постраждали українці.

Питання переселення (депортації) вперше порушувалось на Тегеранській конференції (28листопада – 1 грудня 1943), коли там зайшла мова про кордони післявоєнної Польщі. Дослідник Михайло Горний у зв'язку з цим робить висновок: «Питання переселення українського населення до УРСР у 1944 -1946 роках … було заздалегідь вирішене в Москві й узгоджене з країнами антигітлерівської коаліції. Про це свідчить дата виступу з цього питання в парламенті англійського прем'єра Черчілля (22 лютого 1944) і дата підписання угоди про переселення»[1].

Варто зазначити , на Холмщині, Підляшші, Надсянні ситуація вже в 1941 році була надзвичайно складною. Польські боївки почали системно тероризувати українське населення. З цього часу тут починається планове винищення українців. Перший етап цієї акції (1942-1943) передбачав знищення їхніх провідників: активістів, помітних осіб; другий (1943-1944) – планове знищення цілих українських сіл і вирізування всього населення – від малого до старого [6].

Такий факт. Лише за два дні 13-14 березня 1944 року організовані банди антиукраїнського походження розстріляли або замордували близько 1500 жінок, дітей, стариків з числа українців, спалили 14 українських сіл. Німецькі окупанти були осторонь безчинств польських шовіністів.

За таких умов 9 вересня 1944 року в Люблині Голова Раднаркому України Микита Хрущов і керівник

Польського комітету національного визволення Едвард Осубка-Моравський підписали Угоди про так звану евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з України.

Для організації депортації з боку обох держав було організовано численні робочі апарати. Від України відповідав Головний уповноважений Микола Підгорний із своїм апаратом у кількості 48 осіб. Перебував він у Люблині. А ще були штати 11-ти районних уповноважених України в кількості 23 чоловіки по кожному району з постійним місцем перебування на польській стороні у містах Влодава, Холм, Грубешув, Томашув, Любачів, Ярослав, Перемишль, Ліско, Замость, Красностав і Білгорай. Представники евакуаційних комісій організовували збори людей, проводили індивідуальні бесіди з українцями, обіцяючи рай в УРСР.

Мовляв, там вас чекають добротні хати, квартири, наділи землі (обіцяли до 15 га землі на родину), робота та дворічні пільги. Для дітей - безкоштовне навчання рідною мовою у школах, всім безплатна медична поміч. Та все акцентували увагу на нових місцях поселень – південних областях України: Миколаївська, Одеська, Херсонська там інших. Таким чином влада прагнула вирішити й економічне питання: згадані області завжди були малолюдними, тут бракувало робочих рук в містах і на селі, де облогували великі площі чорноземів. Дехто, звісно ж, повірив красномовним агітаторам. Та й не всі розуміли мовлене російською мовою, якої польські українці не знали.

Ще до завершення Другої світової війни в 1944-му році значна частина предковічних українських земель опинилась в межах нової Польщі. А на них близько 700 тисяч етнічних українців – у 16 прикордонних повітах. Ось чому польська влада й активно почала розв'язувати конфлікти з допомогою ліквідації української меншини, яка компактно проживала на прикордонних територіях.

На другому етапі (з липня 1945) для прискорення переселення об'єднали дві репресивні машини – радянську й польську. З березня 1945 по 19 липня 1946-го року з Польщі до Радянської України було депортовано 122662 родини (482880 осіб). Для переселенців з Польщі не було створено необхідних умов. Тому –то доходило до скандалів серед верхівки, яка взялася за виконання Угоди. Уповноважений з переселення Грубешівського району К.Сирош 18 січня 1945 року надіслав секретареві Волинського обкому КП(б)У І.Профатилову телеграму з повідомленням: «На станції Володимир-Волинський перебувають 330 переселенців з Польщі! Вони направляються в Одеську область. З 10 січня люди перебували під відкритим небом, тому що вагони для завантаження не виділили …» Один з вимушених переселенців Михайло Зломан у листі до родичів писав, що їх вивантажили на станції Роздольна Одеської області, де вони чотири доби взимку чекали на транспорт до хутора Покровський Кіровської сільради. На хуторі їм виділили хату без вікон і дверей, а голова сільради відмовилась допомагати лісоматеріалами для ремонту житла [7].

Згідно із архівними даними, на Дніпропетровщині з 5485 сімей переселенців лише 782 сім'ї було влаштовано в окремі будинки, а решту підселено до місцевих родин колгоспників. У П'ятихатському районі лише 50 сімей прибулих із 510 проживали в окремих будинках. Понад 2000 господарствам, які переселялися, місцеві керівники відмовилися виділити постійні присадибні ділянки. Переселенців і тут, на споконвічно українських землях, принижували, безпідставно ображали словами «Понаєхалі всякіє…» Схожа картина була й в інших південних областях України, куди ешелонами привезли депортованих українців.

Переконавшись на місцях, що їх ошукують, переселенці починають масово повертатися в прикордонні райони Волині. Більшість переїхала в Україну не з порожніми руками. За даними Миколи Онуфрійчука, теж депортованого з родиною з Холмщини, «ми привезли понад 55 тисяч коней, 113 600 голів великої рогатої худоби, 46500 овець та кіз, 24500 свиней, 66500 одиниць ґрунтообробної техніки, 1013 сівалок, 1653 зернозбиральних машин і механізмів, 2024 молотарок, 24069 возів. Адже нам обіцяли в Україні землю та можливість займатися своїм господарством». Та все це нажите й привезене добро опинилося в колгоспах. Правдами й неправдами, залишаючи майже все своє, люди самостійно перебиралися на західноукраїнські землі, ближче до отчого дому, що лишився за прикордонною рікою Західний Буг. У багатьох жевріла надія , що вдасться повернутися назад, туди, де жили, де лишилися могили дідів – батьків, їхні церкви, нехай і зруйновані, їхні сади, що так гарно квітували на весні. Та влада переслідувала непокірних, заарештовувала їх, репресувала за «не розуміння політики партії і уряду», повертали назад гнути спину в новостворені колгоспи. За важку працю в колгоспах майже нічого не платили, або давали на зароблені трудодні таку мізерію зерна, що плакати хотілося. Людям, які звикли господарювати самостійно важко було звикати до примусової праці в колгоспах, де всі роботи на полі, фермах виконувалися за рознарядкою, з примусу. Ініціатива не заохочувалася, а каралася як вільнодумство, що підриває основи держави СРСР.

Із 193 тисяч холмщан та підляшан близько 150 тисяч (75%) було виселено в південні та східні

області України. Лише 30 відсотків з них отримали сяке-таке житло.

У планах розселення евакуйованого українського населення з Польщі на 1 листопада 1944 року в східні області мало бути переселено 66552 господарства (сімей), а у західні – 9554 господарства, зокрема, в Рівненську область – 1623, а у Запорізьку – 8283 [2]. За словами дослідниці цієї теми Руслани Давидюк, на початку переселення частина закерзонців виявила бажання поселитися в Східній Україні, намагаючись таким чином якнайдалі втекти від польських репресій. «Переселятися в прикордонні райони – все одно, що перейти з хати в сіни», - говорили селяни [7].

Багатьох спонукала до негайного переїзду в Україну терористична діяльність польських структур стосовно українського населення. Такий приклад. Жителі села Ласків Грубешівського повіту Люблинського воєводства у проханні переселитися в Україну писали: «В нашому селі Ласкавому з числа 444 душ, убито 209 чоловік, спалено 102 хати з усіма присадибними будівлями». У селі Новосілки Грубешівського повіту цього ж воєводства було спалено 226 будинків, убито 108 осіб. Усього в Грубешівському та Томашівському повітах Холмщини, за даними української громади, спалено понад 150 сіл, убито понад 15000 українців. За період 1944-1947 років силами лише Армії Крайової вчинено напади на 180 українських сіл, убито 4670 українців, пограбовано 2266 родин, спалено 304 села. Отже, шляхом залякування і терору, який наростав, до серпня 1945 року з-за «лінії Керзона» виселено 220 тисяч українців [1,8].

До речі, поселення у східних та центральних областях України рекомендувалося Інструкцією командування УПА повстанцям і підпіллю ОУН в Закерзонні. До кожної великої групи переселенців планувалося призначити досвідчених членів ОУН. Вони мали опікуватися людьми не лише в дорозі, а й у місцях поселення, вивчати місцевості, де поселили привезених, «вростати» у цю територію, стати своїми, перебувати там до свого часу, допоки не зміняться обставини. ОУН все ще плекала надію на зміну геополітичної ситуації, що дозволило б їй реалізувати свої завдання. Всього від початку акції до СРСР переселено 482661 особу [5].

Окрім голодного життя, на переселених чекали й важкі кліматичні умови. Акліматизація відбувалась надзвичайно важко, багато померло, не витримавши суворих погодних умов. «Стан здоров'я більшості людей погіршувався. Старші люди чогось хворіли, мій менший брат Степан помер. Малі діти не витримували того клімату. Зима там майже без снігу, а мороз був такий, що земля тріскала. А літо знову сухе: так пригріває сонце, що земля аж тріскає. І люди помалу почали перебиратися на територію Західної України, адже клімат тут такий, як на території Польщі. І наша сім'я також перебралася на захід до родичів у село Люцинів Рівненської області Тучинського району (тепер це Гощанський район, - авт.). Але із собою взяли лише дещо в мішках (тобто кожний щось в мішку)», - згадував евакуйований з родиною із Влодавського повіту Люблинського воєводства у Миколаївську область України Павло Дмитрович Остапю'к.

Для переселенців постала й проблема мови. Адже офіційна влада здебільшого була російськомовною, а діалект місцевого населення суттєво відрізнявся від мови приїжджих. Окрім того, переселенців часто називали поляками, не визнаючи їх за українців. Певне ж, це було образливо для людей, які роками терпіли приниження від поляків. А в 1946 році до всіх негараздів долучився й голод. Рятуючись від лиха, обмінюючи останні пожитки на кусень хліба, зекерзонці почали виїжджати у західні області. Та і тут не чекав їх спокій й сите життя. Постали проблеми працевлаштування, прописки, житла. Оскільки втеча набрала масового характеру, то центральна влада теж почала вживати заходи. Рада народних комісарів УРСР 1 вересня 1945 року прийняла постанову, якою забороняла місцевим органам прописувати переселенців у західних областях й зобов'язувала місцеву владу повернути їх назад у східні області. Нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясний у свою чергу 3 жовтня 1945 року видав наказ № 00172 «Про запобігання самовільним переїздам господарств, евакуйованого з Польщі українського населення».

Та потік переселенців зі сходу на захід не припинили й ці грізні документи. Тому –то 23 березня 1946 року Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У приймають спільну постанову, згідно з якою заборонялася видача будь-яких документів переселенцям, що прибули зі східних областей в західні[4].

«Мій дідусь з сім'єю був переселений з Холмського повіту аж в Крим. На місці колишнього мешкання залишив хату, господарські будівлі, майно, а ще 25 гектарів власного лісу. Та недовго жив на кримських землях. Перебрався звідти до кордону, де нині міжнародний автомобільний перехід Ягодин. Все життя писав прошення дозволити повернутися додому, за Буг. Отримував навіть відповіді від польських установ, різних органів влади. Вів листування з Києвом. Та все марно. Тут, на волинській землі, й похоронили діда з бабусею», - згадує 31 річний мешканець м. Любомль Волинської області Олександр Іванищук.

«10 березня 1944 року на наше село Ласків Грубешівського повіту на Холмщині напала польська лоївка. Хати запалали вогнем, загинуло того дня 266 односельчани. Ми втратили свого батька Миколу

Михайловича. Мамі Оксані Миколаївні дивом вдалося врятуватися з дітьми. Нас було депортовано в Херсонську область України (село Основа, радгосп «Перемога наймитів»)», - згадував Анатолій Борис, який згодом з родиною доживав віку на Волині біля м. Нововолинська.

- «Наша родина мешкала в селі Шиховичі Грубешівського повіту на Холмщині. У ніч з 9 на 10 березня 1944 року польські бойовики село спалили, вбили та закатували 198 мирних жителів, переважно жінок, дітей та людей старшого віку. Рятуючись від смерті, вцілілі люди в квітні 1945 року погодилися на переселення в Україну. На щастя, нам вдалося зупинитися в селі Дмитрівці Рожищенського району Волинської області», - це із спомину Ніни Семенгівни Подолян.

Іван Дмитрович Олексюк – знана постать на Волині. Колишній ректор Волинського держуніверситету, науковець. А родом він з села Верховина Красноставського повіту на Холмщині. Разом з батьками пережив трагічний день для села – 6 червня 1945 року, коли поляками було вбито й закатовано майже 200 мирних жителів української національності! Того ж року родину Олексюків депортували в Херсон. Та звідти сім‘я незабаром втекла на Волинь.

- «Я народився 9 жовтня 1936 року в селі Людвинові Холмського повіту, - якось згадував лучанин Віктор Олександрович Філіпчук. Польські бандити змусили його родину в лютому 1945 року протягом 24 годин покинути своє село, нажите тяжкою працею майно, й вибратися подалі з Польщі !. Його дитяча пам’ять назавжди вкарбувала ті тривожні дні поневірянь під відкритим небом у Холмі, переїзд товарним потягом разом з худобою через Буг, вагони, сповнені плачем та голосінням людей, які назавжди прощалися з домівками, рідним краєм, землею –годувальницею, могилами близьких і далеких предків. Філіпчуки опинилися в колишньому німецькому поселенні на Миколаївщині. Батько працював помічником тракториста в колгоспі й протягом літа заробив аж 30 кілограмів ячменю й відро винограду … Потім родина перебралася на Волинь.

Сумом оповитий спогад Марії Степанівни Юхимчук, педагога з Луцька. Вона народилася в селі Копилові Грубешівського повіту на Холмщині!. Сім’ю депортували в травні 1945 року. Опинилися на Волині. Саме тієї весняної пори, коли все живе прокидається й тягнеться до життя. Поляки закатували її дідуся Йосипа та бабусю Ганну Косаківських за те, що вони відмовилися покидати рідну землю, на якій народилися й зросли. Тоді ж нелюди вбили ще кількох українців поважного віку.

- У 53-річному віці я вперше відвідала могилу моїх дідусів у селах Модрині і Сагрині а потім бабусі – в Ласкові, що на Холмщині. Тепер уже їжджу до них щорічно зі своїми дітьми, - розповідала лучанка Ніна Іванівна Бачинська. Вона пам’ятає про наші українські села Сиховичі, Турковичі, Модринь, Сагринь та інші, спалені в березні 1944 року відділами Армії крайової та батальйонами хлопськими …

Є про що згадати відомим майстрам пера, письменникам України Йосипу Струцюку та Івановві Чернецькому. Перший народився в селі Стрільці на Холмщині, а другий з в селі Злоєць Замосцького повіту на Холмщині!. З сім’ями були депортовані вглиб України. Нині мешкають в Луцьку.

Йосип Струцюк в 2007 році видав повість – дилогію «Од Гучви до Стоходу», присвячену найзахіднішим кресам української землі – Холмщині і Волині. Письменник у книзі правдивим художнім словом відтворює людські драми, котрі, здається, не вмістилися б в десяти наймасштабніших прозових полотнах.

На 12 липня 1946 року з усіх етнічних українських земель, які понад 500 років перебували під владою Польщі, до УРСР було переселено 122622 українських сімей, у яких виховувалося 482880 осіб української національності. З Холмщини та Підляшшя протягом 1944 – 1946 рр. було переселено 193420 осіб, 24,8% яких становили діти віком до 13 років.

Із загального числа переселенців у західних областях опинилося 78998сімей (322959 осіб), у східних - 39726 сімей (149659 осіб).

Вихідці з холмсько-підляських земель виявили здібності в науці, освіті, образотворчому мистецтві, фізичній культурі й спорті, у господарській сфері, в управлінні, культурі,медицині. Є серед них люди з науковими званнями, державними нагородами.

Та подумки депортовані часто повертаються до рідного краю, де народилися,зросли й топтали зелен-ряст, пізнали смак водиці з батькової криниці. Пам’ять повертає до тих тривожних й незабутніх років. Переселенці так і не отримали ні від польської, ні від української влади визнання їх гіркої долі, навіть простих вибачень. Досі не визначено їхнього статусу, не дано правової, політичної оцінки скоєному. Вони все ще сподіваються нак відшкодування моральних та матеріальних втрат.

«Українське мирне населення пережило криваву трагедію на Закерзонні. Польські боївки на Холмщині та Підляшші в 1941-1943 роках убили й закатували майже 500 представників української інтелігенції, священнослужителів, членів їх сімей, кооператорів, громадських активістів. Упродовж 1942 і першої

половини 1943 року, тобто до волинських «липневих подій» 1943-го, загони польського збройного підпілля вчинили жорстокі антиукраїнські акції в таких селах Холмщини: Майдан Сопітський, Жуличі, Паска, Павловичі, Каніволя, Дрищів, Казимирівка, Розтока, Стужниця, Обша, Пахолі, Забужжя, Гдешин, М'ягке, Моложів, Стрільці, Переспа, Тугані, Ухані, Набріж, Телятин та інших … Проте не варто забувати свого трагічного минулого, людських жертв, моральних і матеріальних втрат трагічного минулого, людських жертв, моральних і матеріальних витрат під час війни, депортації антиукраїнського терору і політичних репресій, - мовиться у заяві ради Волинського обласного ветеранського громадсько-культурного Товариства «Холмщина» щодо 70-річчя відзначення «Волинської трагедії». Заяву прийнято в Луцьку 22 травня 2013 року.

1. *Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. Видатні особи XX століття. – Львів. 1997. – 663 с.*
2. *Державний архів Волинської обл. Ф.Р -1.Оп. 1. Спр. 21).*
3. *Державний архів Рівненської області. Ф.Р.-654. Оп. І. Спр. І.*
4. *Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР (1944-1947: Переселення їх із південних та східних областей в Західну Україну// Молода нація: Альманах. Випуск 1. - Київ., 2000*
5. *Місило Є. Українці у Польщі(1944-1947 рр.).- Львів., 1991.*
6. *Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. — Тернопіль, 1997. — 440с.*
7. *Українці Холмщини та Підляшшя. історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків. / Збірник наукових праць. - Луцьк, 2008. – 568 с.*
8. *Щерба Г. До подій на Лемківщині в 40-х роках XX ст.//Визвольний шлях. – 1993 - Кн. 7. — с. 859—867.*
9. *Stola D. Miegracja przymusowe w historii Europy Srodkonei. Zbior studio - Warszawa, 1995.*

Зоя ШЕВЧУК ***(смт. Луків)***

СТОРІЧЧЯ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ШКІЛ НА ВОЛИНІ

У 1914 році в Європі вибухнула війна, яка отримала назву Перша світова або Велика війна. Хвиля воєнних дій докотилася і до нашої Волині. У зв'язку з цим багато її мешканців, в тому числі і дітей, насильно евакуювали вглиб Російської імперії. Залишилися здебільшого поляки та євреї і незначна кількість українців, багато чоловіків воювало на фронті. Починаючи з 1915 року Волинь окуповують австро-угорські війська. До складу цих військ входили і Українські Січові стрільці, представники яких за завданням українських політиків зайнялися налагодженням контактів з місцевим населенням, освітньою справою та організацією українського шкільництва. Долучилося до цієї благородної справи Бюро культурної допомоги населенню окупованих земель, яке фінансувало оплату праці цивільним учителям, постачало у школи підручники, олівці, зошити, книжки, чорнило, крейду, географічні карти, канцелярські прилади, портрети українських письменників та австрійського цісаря. Надходження коштів до Бюро було за рахунок пожертвувань, а за видатки складалися звіти[2,арк.2]. Очолював Бюро Іван Крип'якевич. 1 жовтня 1917 року у село Новосілки Володимир-Волинського повіту (тепер Турійського району) для просвітницької діяльності та навчання дітей прибув хорунжий австро-угорської армії Микола Томашек, уродженець села Волча Дольна Старосамбірського повіту. Томашек закінчив учительську семінарію у Самборі, працював управителем, вчителем двокласних шкіл у с. Козьова та Підгородці Сколівського повіту. В Підгородцях своїм коштом придбав книги для бібліотеки при читальні, був керівником сільського хору "Кобзар".

Від 6 листопада 1916 року галичанка Ангеліна Гайдучок приступила до роботи у містечку Мацеїв Ковельського повіту, де вперше за всю історію відкрилась Українська народна школа з викладанням рідною мовою. Поряд із школами Ковеля, Володимира-Волинського та Устилуга Мацеївська школа вважалася найкращою на той час. Вона розміщувалась у двох одноповерхових просторих приміщеннях (тепер вул. Незалежності, територія колишнього військового містечка). У 1917 році тут навчалось 127 учнів[3, арк.122]. Військовий священик Володимир Тимінський викладав у школі релігію. Українська окружна шкільна рада часто обговорювала роботу Мацеївської школи. Так, вже на другому засіданні 14 грудня 1916 року її керівництво прийняло рішення якнайшвидше опублікувати «опис створення школи в Матієві». На засіданнях члени Ради неодноразово відзначали взірцеву організацію навчального процесу та виховної роботи у Народній міській школі в Матієві. Полковник Урбанський, що перевіряв роботу

Учениця Української школи в Новосілках Настя Кухарук.

Зліва направо: Гандзя Бортнічук із братом біля школи с. Новосілки.

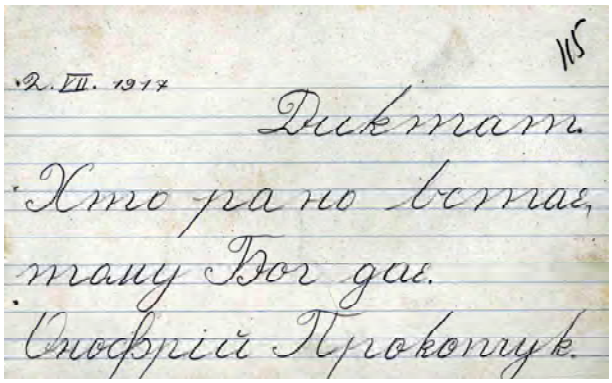
1917-1918 роки. Школа с. Новосілки. Написна вивіска німецькою «Ukrainishe Schule»

На фото Миколи Угрин-Безгрішного: свято відкриття Української школи в Матієві.1916р.
Учителька Ангеліна Гайдучок.

Мацеїв, 1916 рік, під Австрією. Маковей, письменник, викладач школи. Військовий священик, румун, викладав у школі.
(так підписано на звороті).

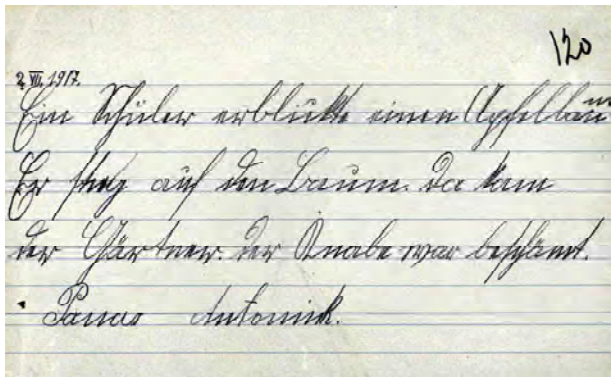

2. VII. 1917 115

Диктант.

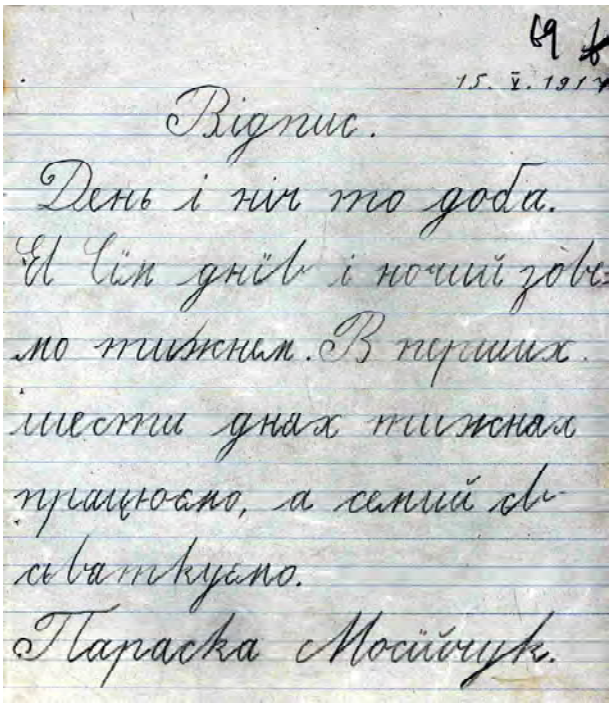
Хто рано встає,
тому Бог дає.

Стофрій Пріокопчук.

2 VII 1916. 120

Сім хрінів на вівтарі стоїть Христовий
Ех ну ай ну ай ну Гайт. Да кли
ни Христос. ни Отава трах бурмит.
Рано антонік.

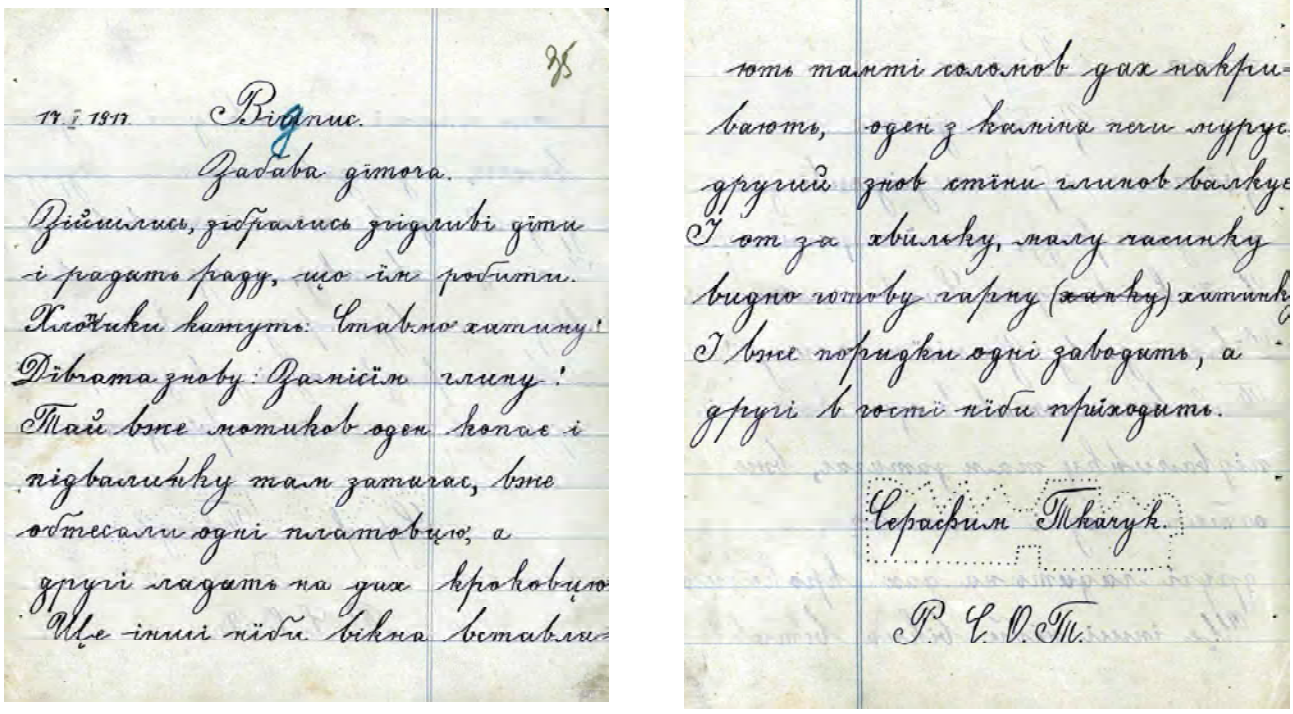

15. V. 1917 49

Відпис.

День і ніч то доба.
В цім днів і ночий зов
мо тижнем. В перших
шести днях тижнем
працюємо, а семий ві
дпочиваємо.

Параска Мосійчук.

17. І 1917 Відпис.

Забава дітока.

Зібрались, зібрались дядливі діти
і радять раду, що їм робити.
Хлопчики кажуть: Ставмо хатину!
Дівчата знову: Дайсім глину!
Тай вже мотиков один копає і
підвалинку там затягає, вже
обтесали одні платовцю, а
другі кладуть на дах кроковцю
Ще інші їдуть вікна вставлять

...ють тамті коломов дах покри-
вають, один з комінка печи мурує
другий знов стіни гликов вальку
І от за хвильку, малу часинку
видно готову гарну (хатку) хатинку
І вже порядки одні заводить, а
другі в гості їдуть приїжджать.

Серафим Тваґук.

Р. Ч. О. Т.

Зразки письмових робіт учнів школи с. Нуйно.

Губернія: Волинська
Край: Ровенщина.
Округ шкільний: Ковель

Народна школа одно класова мішана українська в Матієві
Класа перша Степень перший Рік науки перший Ч. класового катал. 8

Повідомленє шкільне.

Петро Вавринчук уроджений дня 8 лют. в 1917 р.
по Волині в Матієві релігії православної обряду
грецького, починив шкільну науку в тис. році 1916, учащав до
тутешної школи від 0. падолиста

Рік шкільний 19 16/17	I. півріч:	II. півріч:
Поведенє:	Поведальне	Поведальне
Пільність:	Прилежна	Прилежна
Успіхи в науці релігії:	Дуже добрий	Дуже добрий
Успіхи в читанню:	Дуже добрий	Дуже добрий
Успіхи в письмі:	Дуже добрий	Дуже добрий
Успіхи в науці руської мови:	Дуже добрий	Дуже добрий
Успіхи в науці польської мови:		
Успіхи в науці німецької мови:	—	—
Успіхи в рахунках і науці про числа дробові:	Дуже добрий	Дуже добрий
Успіхи в природописі і природі:		
Успіхи в співах:	—	—
Успіхи в письмі:	Дуже добрий	Дуже добрий
Успіхи в ручних роботах:		
Успіхи в гімнастиці:	Дуже добрий	Дуже добрий
Загальний поряд письменних праць:	Дуже старанний	Дуже старанний
Число опущених днів шкільних: опущ. / неопущ.	36 / 86	10 / 10
Підпис отця, матери або опікуна:	Ілія і Марія Вавринчук	

В Матієві дня 17. марта 1917

Учитель релігії: Емілиян Гайдучок
Головний учитель: Емілиян Гайдучок

Шкільне свідоцтво Петра Вавринчука з Мацеєва

школи, зазначив, що «русини добре організували школу». У зв'язку з таким схвальним відгуком керівник Української окружної шкільної ради Гнат Мартинець висловив «свою радість із-за того, що поляк так гарно виразився про школу» і Рада ухвалила рішення надіслати лист з «подякою і признанням» для вчительки у Мацеєві. А коли школу відвідав видатний український партійний і політичний діяч Олександр Скоропис-Йолтуховський, то заявив, що «школа є взірцева і що до неї пришле польських учительок на науку»[1]. У 1916 році, восени, в Мацеєві перебував Микола Угрин-Безгрішний – січовий стрілець, журналіст, педагог, який зробив чимало фотографій наших містечок і сіл, а також шкільного життя на Волині.

У грудні 1916 року на Волинь з Галичини прибуло ще 16 учителів, серед яких були Січові стрільці та цивільні особи. Так, стрілець Іван Сембай, вчитель школи с. Нудиже, після двох місяців праці був визнаний придатним до військової служби, а натомість прислали стрільця Василя Лучинського[4,арк.2]. Школа місяць була без вчителя. Середня зарплатня учителів становила 100-150 корон [5, арк.3]. Школи в Ковелі, Мацеєві та Любомлі утримували місцеві «правительственні комісари», решту – Бюро культурної допомоги населенню окупованих земель. Промовистим є лист Василя Лучинського до «високоповажного пана» з Бюро з приводу того, що вчителькам з Любомля часто затримують «пенсію», бувало, що і до п'ятнадцяти днів. Зарплатнею відав Іван Козбур з Мацеєва. Вчительки були змушені харчуватися у військовій їдальні в борг і червоніти, перепрошуючи, що їм затримують зарплатню. Щоденний харч коштував 4,8 корон, а за місяць – 144 корони. Вчительці залишалося лише 6 корон, за які можна було купити хіба що «запалки» на місяць. Якщо справи і надалі так просувалися б,то вони погрожували на Різдво поїхати додому і більше не повернутися. «Правительственний комісар» Іван Козбур з Мацеєва отримав лист з Бюро із вказівкою вирішити питання, підняте В. Лучинським, і повідомив у відповідь, що «всі вчительки вже заплачені і за червень»[6, арк.6]. Вчитель із села ОблапиОнофрійДацик у листі до згаданого Бюро 10 жовтня 1917 року надіслав прохання збільшити йому платню на 100 корон щомісяця [7,арк.122].

У червні 1916 року згідно наказу IV Армії на Волинь прибув військовий Павло Коненко, який зупинився в Гуті Камінській, що поблизу Каменя-Каширського. Відразу почав навчати донечку хазяїв. Вечорами прибігав сусідський хлопець, що уже знав азбуку російську, та ще одна дівчинка, яка привела згодом свою товаришку. З Ковеля разом із поштою у село привезли кілька букварів, що роздобули в комісаріаті УСС. «Того краму мали тоді дуже багато та «розпихали», де лише могли, незважаючи, чи принесе це успіх», зазначав Павло Коненко. За два місяці хлопчик навчився «плинно» читати, а дівчатка – трохи читати і писати букви.[9, арк.18]

У вересні 1917 року Коненко перемістився до села Нуйно і відразу розпочав набір дітей до школи. До навчання зголосилося лише четверо охочих,а матері говорили, що «наука хліба не дасть». У селі було приміщення колишньої церковно-парафіяльної школи, але його зайняли військові. Комендант видав наказ про вишукування іншого приміщення, а через день ще один наказ про створення української школи. 10 жовтня 1917 року науку у школі села Нуйно було розпочато у колишньому єврейському магазині. Поліцейські записали на навчання 56 «добровольців». У розпорядженні вчителя була біла глина, що принесли діти, 15 букварів, дві таблиці, виготовлені військовими, що стояли у селі. Зошитів не прислали, але на щастя один з товаришів прислав їх аж 50, а також кільканадцять олівців і зошитів для малювання, які він дістав у книгарні безкоштовно. Решту приладдя вчитель купив у місцевих євреїв. Звертався за допомогою до товариства «Щадниця», що у Перемишлі, товариства «Дністер», наукового товариства ім. Шевченка у Львові. В результаті«Дністер» та «Щадниця» прислали зошити, крейду та олівці. Кілька хлопців стали просити Павла Коненка, щоб їм «показувати по-германськи». Довелося віднайти час увечері, дістати підручники німецької мови Солтиса і провадити навчання[10, арк.19]. Змінилося ставлення місцевого населення як до науки, так і до учителя: «родичі не боронять марнувати час на науку, противно, дуже раді, та коли прийдеться з'явитися в котрім кутку села, як з-під землі окружать школярі та кожний молить, щоб загостити до хати. Коли час позволяє, треба заглянути, особливо там, де по поведеню ученика « непевні» обставини. Тоді радість велика, а при відході і гостинця дає мати, дякує і благословить.»[11, арк.20].

Незважаючи на важкі умови праці, вчителі проводили ще й курс для неписьменних, курс німецької мови, українську бібліотеку для дорослих. У Мацеїві було заплановано організувати шестимісячне навчання для учителів та кандидатів на вчителів. У школі села Поромів було організовано курс робіт по дереву, а у школі с. Нуйно планувалося навчання щепленню дерев. Вчитель Павло Коненко зробив детальний опис села Нуйно, зокрема звичаї, обряди та традиції, побут, вірування поліщуків, природні умови. Школи Любомля та Володимира-Волинського мали ще й чайну для дітей.

Учителі після закінчення навчального року складали шкільні звіти, що включали у себе облік відвідування, облік проведених уроків із записом змісту вивченого і завдань додому, а також списки учнів, де зазначалася адреса, віросповідання, імена батьків, вік дітей та рівень знань. У графі «Увага» зазначалося: назва книги, якою був нагороджений учень, «сирота, перестав ходити до школи», «духовно слабо розвинутий, по чорній віспі», «лінивий, без належної опіки», «перестав ходити з причини родинних відносин», «пішла в службу», «перестала ходити внаслідок корости», «науку розпочав пізніше». Школа села Облапи була зачинена майже три місяці «з приводу флекс-тифусу». Загалом, навчальний рік тривав з жовтня до Великодних свят. У неділю та великі релігійні свята навчання не було. Траплялися випадки використання приміщення школи для занять військових, це тривало кілька днів, або ж для роботи у полі навесні навчання зупинялося на тиждень чи більше.Також вчителі заповнювали так звані листи опитувань або анкети.Такий лист заповнив вчитель - хорунжий Микола Томашек 28 березня і 14 квітня 1918 року:«Сорокатрирічний Микола Томашек прибув на Волинь 1 жовтня 1917року і уже 12 листопада того ж року «розпочав науку, отворяючи два ступені аж до 24.І.1918., а опісля отворив ступінь третій з старших дітей, котрі дещо вже писати і читати знали за російських часів». Станом на березень-квітень 1918 року школа у Новосілках налічувала 66 учнів, з них хлопців – 31, дівчат – 35. Перший ступінь навчання складали молодші діти -40 чоловік, з них 15 хлопців, 25 дівчат. 16 хлопців і 10 дівчат складали другий ступінь навчання, тобто старший. Як зазначав Микола Томашек у листі опитувань, стан науки у школі дуже добрий, «відношення місцевої людности щире, ввічливе», «щире і прихильне, радо читають часопис «Діло» і подають з рук до рук». « Колишній будинок приходської школи старий, брак лавок, одна книжка на двох дітей на ступені першому, на третьому всі закупили за свої гроші і учаться пильно, позбувшись московщини. Вже молитву говорять по-українськи»[12,арк.1].

У школах вивчалися такі предмети як релігія, читання, писання, українська мова, рахунки, німецька мова, відомості з історії і природи, рисунки, спів, жіночі ручні роботи, гімнастика. Релігію, зазвичай, викладав військовий священик або сам вчитель. Учні вивчали Символ Віри, хрещення Ісуса Христа, про ангелів, про перших людей, про створення світу. Гімнастика передбачала вільні вправи на повітрі, а спів – такі пісні як «Тече річка невеличка», «Гей там на горі Січ іде», гімн «Ще не вмерла Україна», австрійський гімн та церковні пісні. У багатьох селах учні співали у церковному хорі і, як зазначив Павло Коненко у своєму звіті про роботу у школі села Нуйно, «це підсилювало велич богослужінь і змушувало присутніх до побожності, до якої не дуже були схильні»[13, арк.24].

Писання зводилось до вивчення граматики, виконання вправ, написання диктантів. Їх зміст був простий і зрозумілий.

Уже в кінці листопада 1918 року наш край був окупований польськими військами. Вчителі покинули свої школи і відійшли разом з австро-угорським військом, залишивши після себе, як писав у звіті Василь Лучинський «стремління, щоби затерти у них те почуття низькості свого рідного, почуття, якого набралися они в школі чужій російській, а збудити любов до рідної мови та почуття приналежності до українського народу» [14,арк.2].

---

1. Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. « До питання виникнення одного із перших просвітянських осередків на Волині у містечку Мацеїв (1910-1920-ті рр. ХХст.). Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ «Старий Луцьк», випуск XII, Луцьк-2016.

2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі ЦДІАЛ),ф.395, оп.1, спр.20.

3. ЦДАІЛ, ф.395, оп.1, спр.22.

4. ЦДАІЛ, ф.395, оп.1, спр.16.

5. ЦДАІЛ, ф.395, оп.1, спр.20.

6. ЦДАІЛ, ф.395, оп.1, спр. 16

7. ЦДАІЛ, ф.395, оп.1, спр.16

8. ЦДАІЛ, ф.395, оп.1, спр.16.

9. ЦДАІЛ, ф.395, оп.1, спр.16.

10. ЦДАІЛ, ф.395, оп.1, спр.16.

11. ЦДАІЛ, ф.395, оп.1, спр.16.

12. ЦДАІЛ, ф.395, оп.1, спр.16.

13. ЦДАІЛ, ф.395, оп.1, спр.16.

14. ЦДАІЛ, ф.395, оп.1, спр.16.

Зоя ШЕВЧУК *(смт. Луків)*

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕСТЕР ОРДЕНУ НЕПОРОЧНОГО ЗАЧАТТЯ ДІВИ МАРІЇ У МАЦЕЄВІ (ЛУКОВІ)

Вперше Луків згадується у письмових джерелах 1447 року як поселення у землі Холмській[5, 59]. А виникло воно набагато раніше хоча б тому, що через нього проходив древній торговий шлях - Вітовтова дорога[7, 92]. У 1557 році на місці Лукова постало містечко Мацеїв, яке мало багато родовитих власників: Маційовських, Вишневецьких, Сапіг, Мйончинських[6]. Завдяки покладам крейди та глини у містечку було розвинуте виробництво черепиці, цегли, вапна, а мацеївська глиняна лялька була відома далеко за його межами. У Мацеєві жили і творили іконописці Станіслав та Томаш Михальські [1,27].У 1946 році містечку було повернуто древню назву – Луків.

У 1919 році до Ковеля з польського міста Шиманова прибули сестри ордену Непорочного зачаття Діви Марії з метою порятунку бездомних дітей. Таких дітей, що втратили батьків через воєнні дії, знаходили польські солдати у покинутих хатах і полях, вони бродили повсюди цілими загонами. Дві черниці відразу відкрили у Ковелі ясла для малих дітей і притулок для бездомних дівчат, багато з яких були родом із сіл Голоби та Стохід. Сестра Марта (Казиміра Воловська) так писала про цей важкий час: «Дім, призначений на притулок Опікунською Радою, був занедбаний та вимагав великих коштіві, крім голих стін, нічого в ньому не було. Жовніри з поля битви привозили нам сиріт, а каравани людських скелетів, що поверталися з Росії, заходили до нас. Стан цих людей був жахливий, ми їх рятували їжею та одягом і знайомилися з тією моральною убогістю. Допомагала нам американська місія Червоного Хреста на чолі з місс Лям.» [4].

Після чотирьох місяців перебування у Ковелі сестри переїхали до Мацеєва у більш пристосоване приміщення колишнього палацу Мйончинських. Палац був проданий у 1894 році його власником Ксаверієм Мйончинським Милецькому духовному училищу, яке у 1915 році евакуювалось до Катеринослава. Під час воєнних дій у приміщенні палацу було розгорнуто військовий шпиталь та розквартировано австро-угорські війська [8]. Коли сестри прибули до Мацеєва, вони побачили у палаці жахливу пустку: вікна повибивані, грубки розбиті, ані жодних дверей. Завдяки героїчній праці сестер-непорочниць приміщення було підготовлене до прийому дітей. Відразу їх з'явилося 70, з яких сімнадцятеро були немовлята. Оскільки у найближчій околиці не виявилось жодної корови, то американські організації стали постачати у притулок молочний концентрат [4].

У першій половині 1920 року Мацеїв захопили більшовики і сестрам-непорочницям довелося відходити до Польщі разом з дітворою, отримавши наказ старости Ковельського повіту. Українських дітей було віддано під опіку місцевому священику, а евакуйовано 42 особи. Їхали вони у переповнених і відкритих вагонах до міста Шиманова, де знайшли притулок у станиці свого ордену. Через півроку сестра Марта і сестра Ангела повернулися разом з дітьми до Мацеєва поїздом, що віз військо на фронт. Після закінчення радянсько-польської війни з ініціативи Польського Білого Хреста сестра Марта прийняла 100 сиріт- поляків, репатрійованих із Забайкалля [3].Ясла перенесли до Ковеля, де знайшли пристосоване приміщення, а у будівлях палацу розмістився кляштор, у якому польська влада відкрила для дівчаток української та польської національності дворічну, потім чотирирічну і далі семирічну жіночу школу.

Майже двадцять років існувала державна жіноча школа ім. Марцеліни Даровської, однієї із засновниць ордену Непорочного зачаття Діви Марії. Родом Марцеліна Даровська була з України. Навчалися в школі дівчатка не лише з Мацеєва, а й з навколишніх сіл Сомина (Остапук Уляна, Чиж Марія), Новосілок (Дишлевська Оксана), Перевалів (Садовська Віра), Янівка (Станьчук Марія), Олеськ (Вавриш Ганна), Біличів (Журавель Галина, Гапонюк Оксана, Бар'як Ганна, Гапонюк Катерина, Малюк Ніна, Малюк Люба), Сьомаків (Охрімович Ольга), Трублів (Бушак Єва), Почапів (Куць Євгенія). Також навчалися діти з Польщі, здебільшого сироти, вони постійно проживали упритулку, що мав інтернат, де перебувало 70-80 дітей, котрих утримував Ковельський Сеймик і платив по 50 злотих щомісячно за дитину. Хоча у наших селах функціонували хороші школи, які називалися повшехні, тобто загальні, але батьки хотіли, щоб їх доньки здобули кращу освіту саме в Мацеєві. Дітям з віддалених сіл доводилося мешкати на приватних квартирах. У сніжні та морозні зими батьки по черзі підвозили учениць, але здебільшого діти діставалися школи пішки. Маційвські дівчата навчанням були охоплені стовідсотково і, напевно, не тому, що воно було безкоштовним, а було престижним. У школі вивчали такі предмети як релігія, мова польська та українська, історія, географія, наука про природу, арифметика з геометрією, рисунки, спів,особиста гігієна, ручна праця. Декому з них довелося провчитися кілька років і залишити школу, тому що у домашньому господарстві потрібні були робочі руки.[9,14]

Кляштор у Мацеєві (колишній палац Мйончинських). Поштова листівка 1938 року.

Випускниці загальноосвітньої школи при кляшторі, 1938 рік

Сестра Марта

Сестра Герміна

Сестра Августіна

Галина Соколовська

Євгенія Соколовська

Євгенія Бобович

Пані Пісович

Теодора Банасінська

Пані Новаковська

Казиміра Тарнавська

Марія Врублевська

Євгенія Пьотровська

Усю господарську роботу у кляшторі виконували 35 сестер. Називались вони непорочниці білі, тому що носили білий одяг (хабіти). Сестри обробляли город, доглядали за парком, садом, тримали корів, птицю. Доглядав за газоном та квітами садівник Йозеф Борткевич. Деякі із черниць були опікунками класів, викладачами. Так, сестра Вітольда викладала історію, сестра Августіна – математику, а сестра Стефанія закінчила Познанський університет і мала диплом викладача історії. Вчителями у школі були виключно жінки, здебільшого польської національності: Марія Врублевська, викладачка музики, Теодора Банасінська – ручної праці, Новаковська – руханки (фізкультури). Ще були такі вчителі як Пісович, Висоцька, Євгенія Пьотровська, Ельжбета Марія Бернадська, Казиміра Тарнавська і Стефанія Сумажина – опікунки класів. Працювали у школі і українки – Євгенія та Галина Соколовські, доньки православного священика , настоятеля церкви Святої Параскеви Володимира Соколовського. Галина викладала Закон Божий або релігію, а Євгенія – українську мову, яка офіційно називалася єзик рускій. Була у школі вчителька природознавства Євгенія Бобович, яка прибула у Мацеїв з Коломиї. Вчителі, зазвичай, проживали при школі, деякі на приватних квартирах [9,15].

У навчальному закладі панувала сувора дисципліна. Учениці мали шкільну форму повсякденну і святкову, а також спортивну, перезувне взуття. Пригадує Галина Полухтович (Журавель): У нашому класі у кутку лежав мішок з горохом, на який ставили на коліна неслухняних учениць, але так карали дуже рідко. Здебільшого вчителька підходила до парти і наказувала учениці: «Лапу!» Потім лінійкою била по долоні, але було не дуже боляче. Обіди з дому ми носили у торбинках, а на перерві, перед тим як їсти, усі мили руки і витирали особистим рушником. Рушники висіли рядочком біля стіни у класі, а під ними стояло наше взуття. Кожна учениця їла за своєю партою, а крихти збирала чергова і висипала у пташині годівниці, які були порозвішувані у парку. В неділю та у святкові дні теж потрібно було іти до школи для того, щоб у супроводі вчителів вирушити на богослужіння. Галина Соколовська з допомогою учениці старших класів Люби Полянської супроводжували дівчат у церкву Св. Параскеви, а черниці – католичок до костелу Св. Анни та Станіслава. Щоранку перед заняттями учениці молилися біля скульптури Матері Божої, або у каплиці. Каліста Кузьмук (Сидорська) досі пам'ятає слова молитви-пісні:

Kiedy ranne wstają zorze
Tobie ziemia tobie morze
Tobie śpiewa żywioł wszelki
Bondź pochwaliony, Âoże Wielki.

Капеланами були Адам Жолкевський, Чеслав Потоцький, Францішек Корвін Мілевський, Станіслав Кобилецький.

Колишні учениці, а їх у Лукові залишилося уже небагато, згадують, що найцікавішими предметами були географія, історія, природознавство. Гарно ілюстровані підручники учениці купували у місцевих крамницях, а потім продавали молодшим. Додатково у школі навчалися домашнього господарювання, садівництва, крою, шиття та вишивання. Учениць-сиріт із притулку готували до професії няні, кухарки, кравчині,садівника згідно їх зацікавлень та здібностей. Уроки руханки проходили у гімнастичній залі під супровід фортепіано, існував радіозв'язок, шкільна каса ощадності, працювали ігрові гуртки та гігієнічні секції, розігрувалися лотереї.Різдво відзначали виставами, які називалися «Яселка», отримували подарунки. Також святкували День Матері, польські державні свята, брали участь у параді з нагоди 3 Травня – Дня Конституції Польщі. Навесні вирушали до с. Адамівка, де разом з дітьми сіл Зачернеччя та Паридуби просто у лісі ставили театралізовані костюмовані вистави. Співорганізатором таких зустрічей був вчитель Зачернецької школи Федір Місюк. Ольга Степанець (Рудинець), яка навчалася у школі с. Відють згадує , як вони взимку на санах разом із вчителем Яном Щерепою приїжджали на Різдвяні свята до палацу. Діти ставали у чергу до віконця, де черницявидавала їм чай та пиріжок. А ученицям вони відверто заздрили, називаючи їх «кози кляшторні». Пригадує Уляна Павленко (Остапук): Увечері мало відбутися свято Миколая. По мене та дівчаток, що жили у Сомині, повинні були приїхати батьки. Щоб ми не були голодні, до вечора нас приставили до заможних учениць. Я була у домі Лариси Ваврищук. На обід подали щавлевий борщ зі сметаною, вареники з вишнями, посмачені маслом та компот з булочкою. Цей обід мені запам'ятався на все життя.[9,18]

У 1921 році у кляшторі було відкрито учительську семінарію,якою дванадцять років керувала сестра Тимотея. Приймали дівчат лише польської національності, з хорошим здоров'ям та добрим слухом.Навчання у семінарії тривало 5 років, за нього щомісячно учениці платили 100 злотих.У 1923 році у семінарії було запроваджено курси крою та шиття. Вчительськими кадрами Волинь була забезпечена достатньо, тому семінарія проіснувала до 1936 року і за цей час випустила 162 особи, які працювали

Каплиця у кляшторі

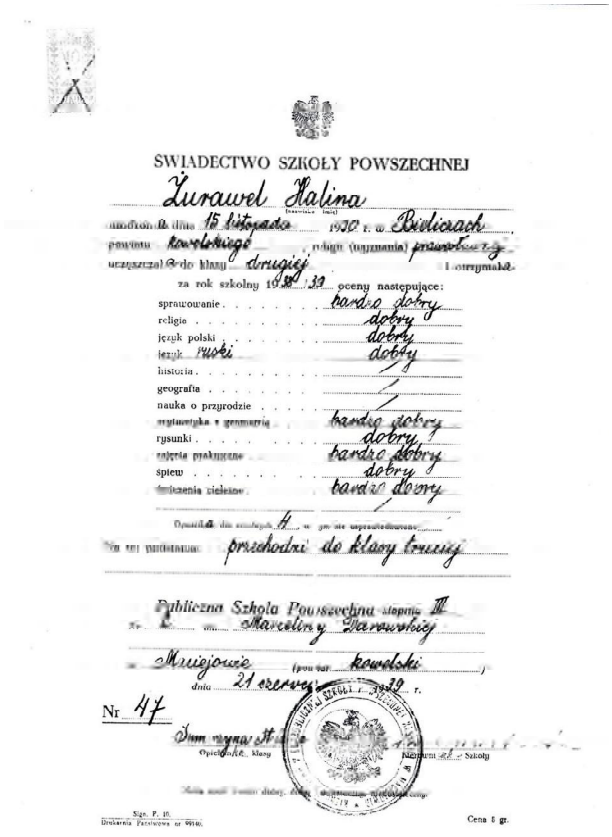
Театралізована костюмована вистава

Руханка

Учениці молодших класів

SWIADECTWO SZKOŁY POWSZECHNEJ

Żurawel Halina

urodzona dnia 15 listopada 1930 r. w Bielicach,

powiatu kowelskiego religii (wyznania) prawosł.

uczęszczał(a) do klasy drugiej i otrzymał(a)

za rok szkolny 1939/40 oceny następujące:

sprawowanie	bardzo dobry
religia	dobry
język polski	dobry
język ruski	dobry
historia	/
geografia	/
nauka o przyrodzie	bardzo dobry
arytmetyka z geometrią	dobry
rysunki	bardzo dobry
zajęcia praktyczne	dobry
śpiew	bardzo downy
ćwiczenia cielesne	/

Ponadto dla uczniów IV [illegible]

Na tej podstawie: przechodzi do klasy trzeciej

Publiczna Szkoła Powszechna stopnia III

w Mariejowie (powiat kowelski)

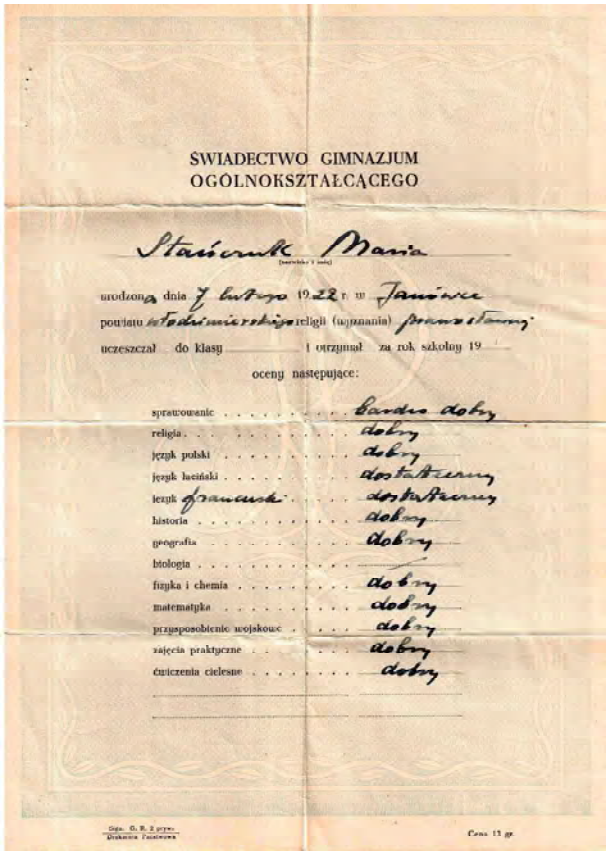
dnia 21 czerwca 1940 r.

Nr 47

Sign. P. 10.
Drukarnia Państwowa w Włocławku

Cena 5 gr.

Свідоцтво учениці школи Галини Журавель

ŚWIADECTWO GIMNAZJUM
OGÓLNOKSZTAŁCĄCEGO

Stańczuk Maria

urodzona dnia 7 lutego 1922 r. w Janówce

powiatu kostopolskiego religii (wyznania) prawosł.

uczęszczał do klasy I otrzymał za rok szkolny 19

oceny następujące:

sprawowanie	bardzo dobry
religia	dobry
język polski	dobry
język łaciński	dostateczny
język francuski	dostateczny
historia	dobry
geografia	dobry
biologia	/
fizyka i chemia	dobry
matematyka	dobry
przysposobienie wojskowe	dobry
zajęcia praktyczne	dobry
ćwiczenia cielesne	dobry

Sign. G. B. 2 przyr.
Drukarnia Państwowa

Cena 15 gr.

Свідоцтво учениці гімназії Марії Станьчук

Випускники учительської семінарії, 1934 рік.
У центрі – ксьондз Адам Жолкевський

вчителями початкових шкіл у повітах і навіть їх директорами. Після закриття учительської семінарії у 1937-1938 роках сестри-непорочниці планували відкрити педагогічний ліцей з трирічним терміном навчання. Згоди не отримали, зате дістали дозвіл на створення ліцею для вихованок-дошкільнят, що мав розпочати свою діяльність у 1940 році.[3]

У 1936 році при кляшторі була створена чотирирічна загальноосвітня гімназія, що мала назву «Приватна гімназія жіноча ім. Королеви Корони Польської в Мацеєві Волинському»,до якої приймали дівчат, що уже закінчили семирічну школу. Вступили до гімназії Алла Ваврищук, Ольга та Каліста Сидорські, Тамара Сущик, Людмила Рудницька, Ангеліна Сидорська, Тамара Ваврищук з Мацеєва, Лілія Кредінер з с. Кругель, Галина Шиприкевич із Смідина, Марія Станьчук з Янівки. Плата за навчання становила 30 злотих щомісячно, а на ті часи це були немалі гроші. Батько Алли Ваврищук Порфирій змушений був продати землю, щоб дочка змогла навчатися. У гімназії, крім викладачів-жінок, працював учитель Червінський, який викладав латинь. Вивчалися такі предмети як релігія, мова польська, французька, латинська, українська, а також історія, географія, біологія, фізика та хімія, математика, військова справа, гігієна, музика. Знання оцінювались критеріями «дуже добре», «добре», «достатньо», «недостатньо».

Уява про просвітницьку діяльність школи та гімназії була б неповною без кількох слів про директора школи сестру Герміну (Герміну Хайман), фундаторку усього навчального закладу сестру Марту, директора гімназії сестру Стефанію. Колишня учениця Віра Криницька згадує, що вона інколи на заняттях непритомніла, бо була хворобливою і не завжди у їхній хаті був достаток. Дівчинка отримувала додаткові сніданки, а сестра Герміна принесла до їхнього дому риб'ячий жир і наказала мамі, щоб регулярно його давала дитині. Пригадує Люба Гаврилюк(Барановська): з нашої родини я та сестра Надія навчалися у школі, а от Віра, яка внаслідок перенесеного захворювання стала глухонімою, відвідувати школу не могла. Батько мій Павло Барановський звернувся з проханням до сестри Марти допомогти з навчанням дочки. Віра була влаштована у спеціальну школу у Львові. До сестри Марти за порадою приходили мешканці Мацеєва, і навіть священики та рабини. А коли по містечку розійшлася звістка про закінчення періоду настоятельства сестри Марти, єврейське населення склало прохання, щоб залишити сестру, «бо хто від біди буде рятувати безпорадних, хворих і старих». За жертовну працю сестра Марта (Казиміра Воловська) та сестра Стефанія (Зоф'я Устянович) були нагороджені Золотим Хрестом Заслуги.[9,28]

На початку Другої світової війни, з 1 вересня 1939 року до кляштору у Мацеєві почали прибувати біженці із західних областей Польщі, а 7 жовтня радянська влада вигнала сестер-непорочниць з кляштору, примусивши зняти чернечий одяг (хабіти). Переховував їх місцевий ксьондз-пробощ Францішек Корвін Мілевський та колишні учениці. Більшість сестер виїхали до Львова, частина – до Шиманова. Сестра Мартау вересні 1939 року виїхаладо Слоніма. Відкрила там дім для біженців, організувала таємне навчання, постійно допомагала голодуючим, переховувала євреїв. Заарештували її гітлерівці вночі 18 грудня 1942 року і після короткого допиту розстріляли разом з іншими поляками. Сестра Стефанія до 1944 року працювала у Новому Сончі в станиці сестер-непорочниць, яка мала зв'язки з партизанами. Повертаючись із Язлівця,що на Тернопільщині, по-звірячому була вбита українцями.[3]

Загалом протягом міжвоєнного періоду у станиці сестер-непорочниць в Мацеєві працювало біля 40 сестер та світські вчителі, діяв притулок (1919-1939), перша у Ковельському повіті і єдина на Волині загальноосвітня школа з інтернатом, а також перша на Волині учительська семінарія (1921-1936). Навчалися дівчата як католицького віросповідання, так і православного (у 1939 році було 104 учениці-католички і 186 – православних). Школу при кляшторі закінчила католицька релігійна діячка Марія Юрчинська [2], доктор Таїса Демедюк – хімік-дослідник австралійського центру CSIRO.[9, 32]. Значна частина випускниць уже по війні здобули освіту педагога, медика,економіста, бухгалтера, стали хорошими господинями, матерями, дружинами.

1. Александрович Володимир. Малярі та різьбарі Лукова (Матієва) у XVIII столітті. – Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Матеріали XIV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29-30 жовтня 2007 року. Луцьк – 2007. – с. 27-30.

2. Bażowska Agnieszka "Życie i działalność Marii Urczyńskiej w latach 1919-1996" (www.domrekolekcyjnyzary.pl)

3. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego, Część I, tom 22. (praca zbiorowa, Jan K. Ostrowski (red. nauk.)

4. Малиновський Мечислав. З історії осередку сестер–непорочниць у Мацеєві. – Волання з Волині №3 (22), травень–червень 1998. – с.24-27

5. RocznikChełmski. – T.3 – Chełm.– 1997. s. 59

6. Теодорович М. І. Волинь в описі міст, містечок і селищ в церковно–історичному, географічному, етнографічному, археологічному і ін. відношеннях. Історико–статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії.– Том V.– Ковельський повіт. Історико–краєзнавче репринтне видання. –Луцьк. – 2008.

7. Торгівля на Україні. XVI – середина XVIIст. (Волинь і Наддніпрянщина).- Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К., 1990.

8. Шевчук З. Історія однієї фотографії. – Газета «Народне слово» № 25-26. – Турійськ -2009.

9. Шевчук З. Луківська школа: минуле і сучасне. Історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк: Надстир'я, 2013.

Ярослав ЯКИМУК ***(с. Запілля*****)**

УПА НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПІЛЬЩИНИ (1942-1950-ті рр.)

Історію України червоною ниткою пронизує постійна боротьба проти всіляких зайд - завойовників, що чорними хвилями накочувались на нашу багатостраждальну землю.

Трагічним і водночас повчальним для сучасників був і період першої половини XX століття, коли територія Західної України опинялась в міцних обіймах то II Речі Посполитої, то Радянського Союзу, то фашистської Німеччини та нарешті знову СРСР.

Для більшості тоталітарних режимів характерна наявність політичного терору як державної політики і щодо політичних опонентів, і щодо цілком безневинних громадян. Тому репресії стали важливим елементом функціонування чужої влади від самого початку її існування. Не оминули вони і мешканців Західної Волині, які з тих чи інших причин зазнали переслідувань з боку репресивно - каральної системи держав - поневолювачів.

Цей період дає можливість по-новому подивитися на різні сторони суперечливого процесу розвитку волинського суспільства.

Кожен з цих складних історичних етапів в чергове нагадав українця стару як світ істину «Тільки власна держава може стати захисником народу, що її створив». Тисячі патріотів рідної землі поклали свої голови у нерівній боротьбі з окупантами.

Але є живі й ті, хто пройшов муки пекла і дивом вижив. Живими залишилися їхні діти, родичі, знайомі, які хочуть знати більше правди про трагедію близьких їм людей. І не лише їм потрібна правда. Правда потрібна усім, бо без минулого немає майбутнього. Надіємося, що ці дослідження стануть достойним пам'ятником жертвам тоталітаризму, їхнім родинам. Одночасно вважаємо, що трагічні долі сотень тисяч громадян стануть пересторогою тим, хто ще наївно вірить у те що" ось прийдуть німці, повернеться радянська влада чи поляки і в нас все наладиться ...".

Війна на два фронти (1939 - 1950 -ті роки)

Вранці 17 вересня 1939 року збройні сили СРСР перейшли польсько- радянський кордон. Польським військам було наказано: опору Червоній армії не чинити. А тому сутичок польських військ із радянськими було небагато.

23 вересня збройні сили СРСР зайняли всю Волинь.

Завершення воєнної кампанії на сході Польщі на зламі вересня-жовтня 1939 років висунуло на перший план питання нової державної належності та суспільно-політичного устрою територій, зайнятих Червоною армією. Якими ж були наміри радянського керівництва?

По-перше, ліквідувати систему польських державних інституцій.

По-друге, сформувати органи нової влади. Згортання елементів громадянського суспільства на Волині проявлялося насамперед у ліквідації багатопартійності, існування якої, бодай в урізаному вигляді, допускав авторитарний режим довоєнної Польщі. До приходу радянських військ у Західній Україні діяла розгалужена мережа різних партійних структур та організацій.

Приєднання західноукраїнських земель до УРСР восени 1939 року принесло жителям цього регіону не лише здійснення віковічної мрії, а й трагічні наслідки від повсюдного тиску сталінської тоталітарної системи. На всіх етапах формування і розвитку цієї системи керівна роль у суспільстві належала Комуністичній партії, а точніше - її апаратові й одноособово Генеральному секретареві. Партійний апарат визначав і контролював життя суспільства. У суспільстві все підпорядковувалось, навіть карально-репресивні органи, вищій партійній інстанції або вождю.

Не оминула страшна каральна система і Запільщину. Першими під радянський прес потрапили польські осадники, а за ними настала черга і міцних українських селян. Останні вірили в те, що будь яке багатство можна втратити, а ось землю ні. І за цим принципом вкладали всі зароблені важкою працею кошти в купівлю ґрунту, який з прибуттям «радянських визволителів» стала основою для ненависті та страшного присуду «виселення або смерть». Отримавши у спадок польські архіви новій владі легко було віднайти всі ненадійні елементи серед українців. І як наслідок справжнім бичем для мешканців "визволених територій" - Західної України і Західної Білорусії стали масові депортації та арешти 1939-1941 років.

Окремою трагічною сторінкою в історії Волині був розстріл енкаведистами в'язнів Луцької, Ковельської і Володимир-Волинської в'язниць на початку німецько-радянської війни. Тривалий час ці злочини замовчувалися. Дехто навіть намагався зобразити цю трагедію як справу рук німецьких десантників. Тепер же ми маємо вже значний документальний матеріал з архівів, спогади чудом уцілілих від страти людей і родичів загиблих. Слід зазначити, що про цей злочин стало відомо вже на початку війни. Зокрема, військовий кореспондент гітлерівської армії Курт Гампе 9 липня 1941 р. у газеті "Українські щоденні вісті" писав про «ви мордування» енкаведистами у Луцьку 1500 в'язнів. Ця ж газета 15 липня 1941 р. надрукувала інформацію Горстафона Кобілінського "Про мученицьку смерть 2 800 українців" від рук енкаведистів, про те, що "на тюремному подвір'ї поховано 2000 українських людей. Решту поховали в бомбових вирвах...". Цифра 2800 в'язнів є дещо завищеною, оскільки зі "Звіту про хід евакуації в'язнів із тюрем УРСР" дізнаємося, що станом на 22 червня 1941 р. в Луцькій в'язниці утримувалося 2052, у Володимир-Волинській - 333, в Ковельській - 800 осіб. Як відомо, жодного в'язня з цих тюрем не було евакуйовано. Із надісланого 28 червня 1941 р. повідомлення начальника тюремного управління НКВС УРСР капітана Філіпова довідуємося, що 23 червня 1941 р. на подвір'ї Луцької тюрми було розстріляно близько 2000 в'язнів, Ковельській в'язниці розстріляно - 194 в'язні; у Володимир-Волинській - лише засуджені до вищої міри покарання.

Всі ці трагічні факти чітко дали усвідомити українському суспільству, що захисти себе можуть лише самі українці.

Із початком німецько - радянської війни частина українських патріотів ще сподівалась на поступки німецької окупаційної адміністрації у питанні відновлення української державності. І на перших порах ці сподівання мали підґрунтя. Адже в Запіллі розпочала роботу українська однокласна школа та відродила свою діяльність «Просвіта». Викладацьку діяльність в навчальному закладі проводив Влас Мізинець, а багато чоловічого населення села, за розпорядження районної організації ОУН, пішло на службу в допоміжну поліцію адже керівництво ОУН вірило, що нацисти після перемоги над більшовиками, сприятимуть побудові Української Держави.

Була створена Любомльська районова управа, якій дозволили використовувати український герб - тризуб, частина молоді пішла в допоміжну українську поліцію.

28 серпня 1941 року в Любомлі на площі Ринок місцева організація ОУН провела збори, на яких звучали заклики до утворення держави, але німецька влада відмовилась визнати рішення зборів .

Та вже в кінці літа 1941 ситуація кардинально змінилась.

Німці вирішили зупинити українську ініціативу арештом головних діячів національного відродження. 5 липня 1941 р. у Кракові був заарештований Степан Бандера, депортований у Берлін для допитів. Крім того, було ув'язнено багатьох членів Національного комітету. Будь-яка політична діяльність їм була заборонена. 9 липня були заарештовані Ярослав Стецько і його співробітник Роман Ільницький. Все керівництво ОУ11 Бандери у Львові перейшло у підпілля.

А жовтень 1942 року остаточно розставив всі крапки і оунівці вдалися до створення Української повстанської армії із залученням до її лав всіх членів допоміжної поліції та всіх небайдужих українців.

Особливе місце у цьому протистоянні з окупаційними режимами, а також у розвитку українського національно-визвольного руху на Волині займала Любомльщина. На цій прикордонній території, за відсутності великих міст, знаходилися значні лісові масиви, що сприяло активній діяльності повстанських загонів.

Орієнтовна чисельність активних учасників УПА складала до 20 тис. осіб, а число симпатиків руху обраховувалося десятками тисяч.

Територія Запільщини як всьогоЛюбомльського району входила до складу УПА-«Північ»: командир — Дмитро Клячківський — «Панас Мосур» («Омелян Кримський», «Охрім». Військового округу «Турів» командир — Юрій Стельмащук — «Кайдаш» («Рудий»), військового надрайону «Кодак». На початку грудня 1943 р. відбуваються зміни й у структурі запілля УПА, змінюються межі військових округ та військових надрайонів. Так, у ВО «Турів» з'явився раніше невідомий надрайон«Байрак», центр якого знаходився у Любомлі.

Із Запілля в лавах УПА служили :

1. Пилип Чахура - "Андрій" - районовий провідник ОУ
2. Іван Субуцький - "Субота"- районовий провідник
3. Петро Хавхун - "Байда" - курінний.
4. Мілінчук Євген - "Яструб" - курінний
5. Яценюк Микола - "Чумак" - сотенний
6. Кисіль Іван - сотенний
7. Лукашук Петро - чотовий
8. Зозуля Онисим — чотовий
9. Самоліч Іван - чотовий
10. Кисіль Олексій
11. Козачук Ігор
12. Лукашук Іван
13. Макарук Микола
14. Матчук Василь
15. Матчук Федір
16. Пархомук Кузьма
17. Самоліч Іван
18. Циплящук Володимир
19. Ющук Ігор
20. Красновський Григорій
21. Лукашук Василь
22. Склянчук Степан
23. Лукашук Лукаш
24. Клюка Михайло
25. Лукашук Степан
26. Макарчук Іван
27. Матчук Павло
28. Пархомук Володимир
29. Склянчук Степан
30. Стерник Лаврин
31. Ющук Іван
32. Яценюк Павло
33. Кондратюк Антон
34. Пархомук Степан
35. Маляс Сергій
36. Лукашук Ігор

Після переходу українців на нелегальне становище почастішали сутички упівців як із новою допоміжною поліцією, створеною із числа місцевих поляків, так і безпосередньо із самими німцями. Про це свідчать спогади рядового стрільця УПА, вихідця із Любомля, А.В.Дроздовича, що служив у сотні «Чумака». Він розповів про сутички УПА з гітлерівцями на території Любомльського району. Дроздович згадує випадок, коли біля Шацька упівці захопили шістьох німців. Відбулися бої також біля села Заозерного, де загинуло 14 окупантів. Особливо вдалим для повстанців був бій з німцями біля села Стара Гута, який відбувся на Великдень 1943 року. Підпустивши на невелику відстань, упівці відкрили шквальний кулеметний і автоматний вогонь. В цьому бою загарбники втратили близько 120 вояків вбитими. Разом з тим у сутичці також загинув і запілець Кузьма Пархомук.

Жителі села Запілля відігравали важливу роль у командному складі надрайону «Байрак».

Під псевдо «Чумак» з жовтня 1943 року до своєї загибелі у 1945 році на території Шацького, Любомльського і Головнянського районів діяв Микола Данилович Яценюк, в минулому керівник підпільної організації УНАКОР в селі Запілля.

Собуцький Іван Сергійович, («Джміль», «Субота»), 1923 року народження житель села Запілля Любомльського району. Виховувався в сім'ї сільського священника Івана Собуцького. З літа1941 року служив в шуцманшафті, допоміжній поліції, а після переходу в підпілля з 1943 року – активний учасник українського визвольного руху. Після значних втрат, яких зазнало підпілля у боротьбі із загонами НКВД в 1945 році призначений напосаду референта Служби Безпеки Головненського Районного Проводу. Вбитий 11 вересня 1947 року в лісі поблизу села Запілля внутрішнім агентом УМДБ Волинської області М.Веремчуком («Корнійчуком»).

Одним із найвідоміших провідників із числа запільців був Пилип Петрович Чихура псевдо («Байда»,«Андрій», «Семенко», «Старий»). Він народився 1914-го року в селі Запілля на Любомльщині. Юнаком вступив до Організації Українських Націоналістів (ОУН). З 1942 - 43 роки служив комендантом поліції села Гуща. З березня 1943-го за наказом проводу ОУН пішов у ліс, то разом із ним вирушило ще 17 поліцаїв із рушницями, карабінами, автоматами і навіть кулеметом. Протягом першого року служби він керує диверсійним відділом УПА в районі. А з 1946 по 1951 роки, після загибелі повстанського ватажка Бикова, здійснював керівництво Головнянським райпроводом. Він був дуже дійовим, енергійним та вимогливим командиром.Про один цікавий випадок розповідав місцевий мешканець Григорій Кондратюк. Одного зимового вечора на хутір Пасіки, де він жив із сім'єю, зайшли два вояки. Це був час вечері і гостей теж було запрошено до столу. Після смачного частування вояки почали вимагати від господаря, щоб він пішов із ними. В цей час в будинок зайшов Байда, з яким господар кумував ще до війни. Дізнавшись про причину суперечки він суворо гукнув своїм підлеглим : «Геть!». І ті забувши табельну зборю, чимдуж вилетіли з будинку.Григорій ще довго сиділи за столом з сотником, а горе - солдати благали господарку винести їм зброю, адже за таке нехлюйство їх дуже жорстоко покарає командир.

Історію Української Повстанської Армії писав Самоліч Іван Данилович 1916 року народження. На початок ІІ світової війни служив у Війську Польському. А після капітуляції ІІ Речі Посполитої повернувся додому. Власне родина Самоличів,що жила на хуторі Козачок, була патріотичноналаштованою та відносилась радянської владою до «куркулів». Ще напочатку 1940 року за активний спротив колективізації було засуджено до 10років таборів його брат Самоліча Миколу Даниловича. Після цих подій Іван Самолич переправляється через річку Західний Буг на територію підконтрольну німцям. З початком радянсько - німецької війни повертається в рідне Запілля, девлітку 1941 року, виконуючи рішення проводуОУН, членом якого він став в еміграції, як ібільшість патріотів поступає на службу донімецької допоміжної поліції. На початку 1942 року був призначений комендантом поліції селаРимачі. В серпні 1942 року полишив службу в поліції тавступив до лав УПА, де перебував до липня 1943 року. Покинув службу в боївці через поранення, яке отримав у бою з німцями16 липня 1943 року біля села Згорани, в наслідок якого втратив руку. Після демобілізаціїпродовжив співпрацю з підпіллям, проводив розвідку, збирав одяг та продукти харчування.

З приходом радянської влади знову змушений був переховуватись у криївці, де через немічність від поранення, був схоплений підрозділом 5 -ї артилерійської Червонопрапорної Калінківської дивізії регулярної Червоної армії. Після арешту його і ще трьох побратимів: Веремчука Романа Івановича, 1909 року народження, жителя села Куснище -1, Дрозда Петра Семеновича 1911 року народження, жителя села Запілля та Веремчука Зиновія Гнатовича 1916 року народження, жителя села Куснище, піддано слідству військовим трибуналом цього підрозділу. В ході процесу до підозрюваних застосовували звірячі катування. Іван Самойлич мужньо витримав випробування та все ж був засуджений до страти на підставі статті № 54 – la КК УРСР (в редакції 1927 року) - зрада Батьківщині. Присуд було виконано невідкладно, а місце поховання розстріляних невідоме. Про перипетії трибуналу стало відомо із архівних документів самої справи, що знаходяться в Волинському державному архіві. Мужність людини, яка перебуваючи на службі в німецькій поліції не вчиняла злочинів проти людяності не викликає сумніву. Адже в самій справі слідчими військового трибуналу було записано, що Самойлич Іван перебуваючи на посаді коменданта поліції лише « .. підтримував окупаційний режим, але в арештах і розстрілах мирних жителів участі не брав.»

В період 1943 - 44 років місцеве населення дуже активно підтримувало упівців і продуктами харчування і одягом, адже в лавах армії служило багато запільців. Це стало і запорукою того, що і німецька окупаційна влада, а після початку українсько - польського протистояння, і підрозділи Армії Крайової, дуже рідко потикались в село.

З наближення лінії фронту радянське керівництво, інформоване про значну роль на теренах Волині підрозділів УПА вирішує створити на цих територіях, в противагу націоналістичному підпіллю, «польського

за формою і більшовицького за змістом» партизанського руху. Саме жорстокі акції польських загонів в українських селах Волині та Холмщини розпочали активну фазу україно - польського протистояння. На захист інтересів українців підрозділи УПА здійснювали контракції на теренах польських поселень. Одним із засвідчених фактів таких операцій на терені Запільщини були відплатні акції в польських колоніях Кути та Савоші.

Довгий час село Запілля, завдяки створеній самообороні та розквартированій чоті УПА, залишалось осторонь різні. Та саме приналежність до УПА відіграла в майбутньому і вирішальну роль в його знищенні.

Спільні дії радянських партизан та польської Армії Крайової на початку березня 1944 року вимусили сотню «Чумака» розквартируватись в селі Столенські Смоляри, відтіснивши її тим самим від Запілля. А в ніч на 18 березня 1944 року підрозділи АК оточили село і протягом доби знищили його і жителів. На виручку запільцям виступив невеликий загін УПА. Розпочався бій, але кілька сотенний загін поляків відтіснив захисників від села. В цій різанині загили близько 80 - ти запільчан.

Шкода, що навіть після 25 - ти років незалежності українська влада не спромоглася на якісну оцінку важливості дій всіх учасників націоналістичного підпілля в становленні сучасної України. Цинізм цієї ситуації полягає в тому, що 07 лютого 2001 року президія Волинського обласного суду під головуванням пана Плахтія Б. А., на апеляцію прокурора стосовно вироку військового трибуналу 5 -ї артилерійської Червонопрапорної Калінківської дивізії РГК від 27 серпня 1944 року вирішила «... Івана Даниловича Самойлича вважати засудженим за статтею № 54 - 1а КК УРСР, вірно, залишивши йому призначене покарання». Жахливо, адже це - судді незалежної України, і зрада Батьківщини в редакції кримінального кодексу СРСР, це має бути проявом героїзму по відношенню до сучасної України. Оскільки в лавах УПА І.Д. Самойлич та інші герої боролися заме за неї.

З приходом радянської влади репресивна машина почала з новою силою перемелювати долі тих, хто ще мав хоч крихту волі до спротиву. Методи боротьби Міністерства Державної Безпеки СРСР: облави,вбивства та зради замінювались тимчасової лояльністю до повстанців. Пропаганда зробила свою гірку справу, змучені багаторічною боротьбою частина повстанців вирішили здатись на милість радянської влади. Але їх сподівання не виправдались і відразу після арешту, їх або засуджували або, погрожуючи сім'ями, завербовували для вбивства та зради побратимів. Яскравим прикладом було вбивства сотника «Чумака» та побратимів під час рейду - облави осінню 1945 року.

Серед місцевих жителів ширились доноси та зрада. Що стали можливими завдяки віртуозним діям МДБ. Одним із найвправніших середпрацівників цієї служби був капітан державної безпеки СРСР І. І. Забазнов. Через його руки пройшло багато молодих запільців, які після таких зустрічей отримували великі терміни ув'язнення. Вже із плином років вдалось із розповідей місцевих жителів та учасників підпілля дізнатись про роль цього «чекіста» в фальсифікаціях справ українських патріотів. Та доля до цього посіпаки совєцької влади була сувора, 1947 року його було знищено упівцями.

У другій половині 40-х років більшовики розпочинають у західних областях України суцільну колективізацію.

Здавалось, повертались давні кріпацькі часи. Лише ослаблені загони УПА боронила права свого народу. Влітку 1948 року упівці провели масові акції проти запровадження колгоспів на території Волинської області. Було спалено колгоспні будівлі в таких селах як Гупали і Запілля. В 1946-48 роках боївкою проводу в Любомльському районі керував Іван Сергійович Собуцький («Субота»), а з 1946 по 1951 роки керівництво Головнянським райпроводом здійснював Пилип Петрович Чихура («Андрій», «Семенко», «Старий», «Байда»). Протягом 1946 року радянські силові органи намагалися заблокувати діяльність боївок ОУН і УПА на Любомльщині. Зокрема, восени для їх ліквідації за нею було закріплено 90-й прикордонний загін НКВС.

Щоб остаточно ліквідувати матеріальну базу підпілля, через кілька років вже існуючі колгоспи надавали активну допомогу в переселенні хуторян в села. Так було стерто з лиця землі хутори Запільщини: Козачок, Пендзюхи, Кокоровець, Пасики, Близниці та інші.

Для боротьби з підпіллям радянські спецслужби активно використовували агентурну мережу. Яскравим прикладом цього є історія Матвія Денисовича Веремчука, уродженця села Куснище-1. У 1944р. він був мобілізований у Червону армію. Прибувши у відпуску, дезертирував і певний час переховувався вдома, звідки його забрали до боївки «Бикова». Та в підпіллі він протримався недовго і в 1945році вийшов з лісу та потрапив під амністію, а насправді був завербований МГБ. Повернувшись у підпілля на початку 1948 року скористався слушною нагодою, він вбив в лісі коменданта СБ Івана Собуцького («Суботу») та розстріляв з автомата чотового Петра Лукашука. Після акції, згідно домовленості із каральними органами, разом з дружиною та сином виїхав до Миколаївської області.

Залишки Любомльського райпроводу ОУН були оточені опер групою в урочищі «Ріг» поблизу села Рогові Смоляри. Загинули, підірвавши себе гранатою, Василь Лукашович Маляс та Лукаш Демидович Синчук, обидва з села Полапи. Вирватись із нього вдалось лише Пилипу Чихурі з декількома бійцями. Його подальші сліди губляться. В селі побутує легенда про те, що його бачили в кінці 50-тих років на Сході України.

А пам'ять про минулі події запільчанами збережені в скромному пам'ятнику, що було відкрито в 1996 році.

Значну частину фінансування пам'ятного знаку здійснила Хавхун Галина Герасимівна - зв'язкова УПА, яка нині проживає в Німеччині (сестра курінного "Байди").

Шлях, пройдений УПА, приблизив нас до створення вільної суверенної держави Україна. А головне завдання для покоління сучасників - зберегти це надбання.

_____

1. Літопис УПА Том 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944-1946. Документи і матеріали. / Упорядники: О. Вовк, С. Кокін. — Київ-Торонто, 2005. — 1334 с.

2. Олександр Дем'янюк. Діяльність підрозділів воєнної округи «Турів» на теренах Волині восени 1943 року. / /Український визвольний рух. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2012. – Збірник 17. – с.246-259.

3. Володимир В'ятрович «Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА»- Львів,2011.- 1365 с.

4. Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943–1946 рр. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавство ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2006. — Збірник 8. — С.164-224.

5. Трофимович В. Збройне протистояння радянського режиму і повстанського підпілля на Любомльщині в 1944 – 1953 роках / В. Трофимович // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Історичні науки. - 2011. - Вип. 17. - с. 186-201.

6. Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. / М. Сеньків // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2004. — Вип. 12. — С. 371-379.

7. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Наук. зб.: Випуск 25; Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. — Луцьк, 2007. — с., 358.

8. Ольховський Іван. Кривава Волинь. Українсько-польське протистояння у Любомльському та Шацькомурайонах Волинської області. – Київ, 2008. – 248 с.

9. Кучерепа М. Волинь: 1939-1941 рр. [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. М. Кучерепа, В. В. Вісин ; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, Редакційно-видавнича група "Реабілітовані історією". - Луцьк : Видавництво "Волинська обласна друкарня", 2005. - 486 с.

Розділ IV. Видатні постаті Любомльщини та Волині

Ярослав АНТОНЮК ***(Київ)***

ДИСИДЕНТСЬКИЙ ШЛЯХ ДАНИЛА ШУМУКА

Любомльщинав усі епохи славилася своїми видатними уродженцями. Не оминула осторонь регіон й антирадянська діяльність українських дисидентів. Помітний внесок у національно-визвольну боротьбу часів «брежнєвського застою» зробили Микола Коц з с. Гуща, Іван Покровський з с. Штунь та багато інших видатних людей краю. Однак, символом безперервності змагань за українську державність від ОУН до дисидентів, був уродженець с. Боремщина Данило Шумук[17, 357-362]. Його життя було насичене безліччю дивовижних подій – участь в КПЗУ, арешт польською поліцією, а згодом НКВС, штрафбат Червоної армії, німецький полон, робота інструктором в УПА, рейд на Житомирщину та Київщину, знову арешт НКВС, табори та участь у Норильському повстанні[19].

Як і багатьох інших учасників ОУН та УПА 24 березня 1956 р. Шумука дотерміново звільнили. Оселитися він вирішив у с. Слов'янка Межівського р-ну Дніпропетровської обл., де влаштувався працювати робітником радгоспу імені Петровського. Влітку того ж року вирішив відвідати Боремщину та після поїздки на Любомльщину відновив антирадянську роботу. Розпочав листування з дисидентом Андрієм Сахоровим та колишніми оунівцями:Ярославом Пащаком, Романом Загоруйко, Лукою Павлишиним та іншими. Зокрема, писав у Польщу своєму «табірному» товаришу Семену Семенюку: «Старі методи себе давно вичерпали. Багато «провідників», які претендували на міністерські портфелі, не лише не знали Сходу, але навіть ті, які добре знали Львів – не знали Луцька, а ті що знали Луцьк, не знали Львова. З такими вузькими діапазонами нічого братися до вирішення питання загальнонародної та історичної важливості. При цьому я повинен тобі заявити, що не один з такими думками та переконаннями… З такими думками носяться люди великих знань та солідного авторитету». У іншому листі до Семенюка він писав: «Періодично ми стаємо, то просвітителями, то «гайдамаками», а інколи одними й іншими. Далекозорих, політично грамотних керівників державного масштабу у нас було і досі є мало».

З метою розробки Шумука, у січні 1957 р. УКДБ Волинської обл. завело на нього агентурну справу «Інспіратори». Крім головного фігуранта, до неї також включили Мелетія Семенюка, Антона Хильчука та Миколу Колянка. Усі вони в минулому входили до складу оунівського підпілля, а повернувшись із таборів намагалися відновити антирадянську діяльність [3, 101-102]. Окрім того УКДБ УРСР завело на Шумукаагентурну справу «Павутина». Після виклику 19 листопада 1957 р. на «бесіду» та категоричної відмови працювати таємним співробітником, через три дні Данила знову арештували співробітники 4-го відділу УКДБ Дніпропетровської обл. [4, 6].

Під час обшуку 21 листопада того ж року у нього вилучили листи та особисті записи: 1) Історія, 2) Література, 3) Географія, 4) Економічна географія, 5) Політекономія, 6) Геополітика, 7) Історія церкви, 8) Апологетика, 9) Християнська етика, 10) Філософські основи релігії, 11) Матеріалістична філософія і атеїзм, 12) Історія Росії і експансії російського імперіалізму відносно України, 13) Психологія, 14) Конспірація, 15) Політичний і соціальний устрій головних держав світу, 16) Елементарні основи права [2, 331-332]. Крім того брошуру ОУН 1949 р. «Український революціонер-юнак іде» [4, 139-151].

Допити проводилися у Луцьку, де 5 травня 1958 р. за антирадянську агітацію Шумука засудили до 10-ти років таборів та 5-ти років позбавлення волі. Покарання цього разу він відбував на Воркуті, а згодом у Тайшеті (селищі Вихорівка), де й було розпочато написання спогадів. У 1962 р. Шумука перевели до табору ЖХ-385/7 у Мордовії, 21 жовтня 1967 р. – до Києва. Через місяць його звільнили [1, 724].Цього разу Шумук вирішив оселитися у м. Богуслав Київської обл. Саме туди 4 серпня 1964 р. за листом «Дорогі мої друзі!» приїжджала з Києва Надія Світлична, яка власноручно переписала його та відвезла своєму брату Івану [11, 278].

Невдовзі Шумук влаштувався працювати сторожем у піонерському таборі «Дніпро» Обухівського р-ну Київської обл., а через який час – на цій же посаді у Київському комбінаті облаштування пляжів (Довбичка-2)[10, 6].

Шумук активно листувався із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою та Іваном Світличним. Зберігав у себе заборонені владою твори «Розмови із Сталіном» Джіласа, «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Дзюби, статтю Чуковської «Не страта, але думка, але слово» [12, 17-19].У серпні 1968 р. він написав та розповсюдив документ «Дорогим друзям», який містив програмні настанови для боротьби «творчої інтелігенції супроти існуючого ладу». Зокрема, у ньому йшлося: «Раніше головною силою вважалося селянство Західної України. У той же час більша частина України, зокрема, Східна, не приймала участі у боротьбі. Робітничий клас України, про який взагалі забули, надалі виступить головною рушійною силою. Нині все змінюється. Між нами розділено області. Ми працюємо на Донбасі, в Харкові, Дніпропетровську, Кривому Розі та інших місцевостях Східної України. Наша ставка на інтелігенцію та робітничий клас» [6, 86-87]. Впродовж наступних трьох роківШумукособисто розмножив на друкарській машинці автобіографічний нарис на 352 аркушах під назвою «Оповідання про пережите»[12, 17-19].

Дисиденту вдалося налагодити й особисте життя.11 березня 1971 р. він одружився в Києві з Оленою Яновською. Однак пожити спокійним сімейним життям Шумуку знову завадили. Реалізуючи операцію «Блок» 12 січня 1972 р. співробітники КДБ виявили у квартирі Івана Світличного машинописний текст «Оповідання про пережите»[7, 138-139].Цей же твір знайшли в помешканнях дисидентів Зиновія Антонюка та Євгена Сверстюка [9, 206]. Через чотири дні обшук провели у будинку вчительки української мови та літератури школи с. Горенка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. 39-річної Агрипини Лишак. У неї вилучили 700 аркушів «Оповідання про пережите», 8 зошитів із рукописним текстом того ж твору, а також схематичний план Норильського виправно-трудового табору. На допиті Лишак свідчила, що Шумук особисто приніс ці документи її чоловіку, який працював лісником. Раніше вони обидва відбували покарання у Дубравному виправно-трудовому таборі [7, 280-281].

12 січня 1972 р. обшук було проведено у квартирі Шумука за адресою: Київ-34, вул. Велика Підвальна, буд. 37, кв. 6[5, 2]. У нього виявили рукописи «Оповідання про пережите», які складали більше 400 сторінок тексту, а також листи підготовлені для відправленнядо ЦК КПУ та журналу «Вітчизна» [9, 206].

Під час допитів у КДБ Шумук зізнався, що є автором «Оповідання про пережите». Однак, зазначив, що не вважає його антирадянським. Пояснював, що повість стосується фактів діяльності підпілля ОУН і УПА у яких він брав безпосередню участь. Пишучи спогади, він намагався «показати героїку національно-визвольної боротьби українського народу». Для збору додаткових даних та фотоілюстрацій «місць боїв героїв УПА» у вересні 1971 р. здійснив поїздку до Волинської обл., де зустрічався з колишніми оунівцями. Називати осіб, які надавали йому допомогу, він відмовився [8, 35-36]. Лише згодом уточнив, що текст мемуарів у січні 1972 р. передавав Світличному та іншим знайомим, виключно для редагування й видалення «політично хибних висновків та суджень» [7, 347-348].

Після цього Шумука відправили до політичного ізолятора при КДБ УРСР та 22 січня 1972 р. пред'явили звинувачення за ст. 62 ч. 2 кримінального кодексу УРСР (антирадянська пропаганда). У заяві до ЦК КПУ від 29 лютого 1972 р. арештований дисидент пояснював, що 27 років ув'язнення підштовхнули його до написання мемуарів [10, 135]. «Не писати тої книги я не міг. Почуття обов'язку перед грядущими поколіннями заставило мене взятися за перо і написати про все це так, як я бачив, відчував, пережив і сприймав кожним своїм мускулом, кожним нервом і взвилиною мозку. І ось зараз, за ті свої мемуари, ще неправлені у літературному і юридичному плані, заведена на мене кримінальна справа і пред'явлено звинувачення по ст. 62 частина друга. Мені інкримінують виготовлення, зберігання і розповсюдження наклепницької антирадянської літератури. А насправді то це зовсім не так. Пишучи свої мемуари, я старався лише точніше й якнайяскравіше розкрити всі події і свою участь. Відношення до них до війни, в війну і після війни, а також показати еволюцію переконань і мислення, яка проходила у мене на основі особистих переживань, спостережень і роздумів над ними… Воля дорога всім людям, а тим, що вже по декілька раз її втрачали, то вона ще дорожча. Воля дорога не тільки молодим і добре матеріально забезпеченим, вона дорога і на схилах віку позбавленим на старість найменших засобів до життя, навіть таким як оце я. Але що ж я можу вдіяти, як безмежне бажання рівноправності і рівноцінності націй і їх мови та й і всіх проявів духовної культури стало для мене більшою цінністю навіть від особистої волі. Оце те безмежне бажання і є моїм «злочином», за яке карали поляки, переслідували німці і оце вже після 27-ми років тяжкої неволі прийдеться четвертий раз сісти на лаву підсудних. Якщо це бажання насправді є таким «страшним, особливо небезпечним злочином» і тому неможна цієї розправи відхилити, тоді я прошу ЦК КПУ хоча б цей останній суд наді мною зробити відкритим судом. Суд, виконуючий своє судодійство в інтересах народу і Радянської влади не повинен ховатися за закриті двері» [9, 208-214].

Незважаючи на згаданий лист, рішенням Київського обласного суду від 7 липня 1972 р. Шумук був визнаний рецидивістом та отримав 10 років ув'язнення й 5 років заслання [12, 165]. Покарання цього разу він відбував у таборі Соснівка (Мордовія). У листі до президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня

1972 р. відмовився від радянського громадянства. Аналогічні заяви повторив впродовж двох наступних років [1, 724].

Паралельно із ув'язненняШумука,на Заході йшло видання його спогадів [18]. Вони стурбували не лише КДБ, а й спричинили суперечки у діаспорі. За нагоди 10-річчя від дня смерті поета Василя Симоненка, інформаційна служба «Смолоскип» (США) запровадила 5 січня 1974 р. стипендію у розмірі тисячі доларів в рік, на переклади та редагування «самвидавівської» літератури. Перші виділені кошти направили на переклад англійською мовою спогадів Данила Шумука. Їх видання запланували на лютий того ж року [13, 66, 175].

За повідомлення КДБ від 1 жовтня 1974 р., керівництво Закордонних частин ОУН сприйняло видання мемуарів «За східним обрієм» провокацією КДБ. Воно вважало, що для розколу українських націоналістичних сил, радянські спецслужби уміло використали позицію керівництва ОУН-с – Олега Штуля-Ждановича та Осипа Зінкевича. Згадану обставину радянська спецслужба планувала надалі використати [14, 139-140]. Вочевидь, що саме у таку пастку потрапив 15 березня 2011 р. український історик Руслан Забілий [15; 16].

3 лютого 1979 р. Шумука включили до складу Української Гельсінської Групи. Однак це не пришвидшило його звільнення. 1 березня 1980 р. Шумука перевели до табору особливого режиму ВС-389/36-1 (с. Кучино Чусовського р-ну Пермської обл.), а згодом – до табору суворого режиму ВС 389/35 (станції Всехсвятська). У 1982 р. становище дисидента покращилося. Шумука відправили на заслання до с. Каратобе Уральської обл. (Казахстан). Під адміністративним наглядом він там мешкав до 4 січня 1987 р. Лише після офіційного звернення уряду Канади, Шумуку дозволили емігрувати. Після цього він оселився у Торонто.

Нарешті 28 січня 1993 р. висновком прокуратури Волинської обл. Шумука реабілітували на Батьківщині. Вилучені у нього КДБ при арешті книги та записи, передали 7 грудня того ж року до відділу рукописів та текстології Інституту літератури НАН України. На схилі життєвого шляху, 28 листопада 2002 р. Шумук повернувся до України та оселився у своєї доньки в м. Красноармійськ Донецької обл., де помер 21 травня 2004 р. Державна нагорода – орден України «За мужність» 1-го ступеня, дісталася йому уже посмертно [1, 724].

Постать Данила Шумука, безперечно, ще досі гідно не оцінена. Визнаний на міжнародному рівні найбільш довголітнім політв'язнем, він усе своє життя присвятив боротьбі за омріяну Україну. Дивує його безмежна стійкість та принциповість, готовність до кінця, незважаючи на усі страждання та втрати, відстоювати переконання. Водночас безстрашність поєднувалася із гуманізмом, прагненням змінювати світ не зброєю, а словом. Іншою гранню постаті Шумука є поєднанні у ній кількох епох української визвольної боротьби. Починаючи від участі у підпільній КПЗУ та закінчуючи відбуттям покарання за дисидентство до епохи Перебудови. Життя Данила Шумука є своєрідним містком між визвольною боротьбою УПА та дисидентами радянської епохи. Воно доводить її безперервність та наступність, показує важливість особи у історичному процесі.

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська обл. 1930 – 1955 / Ярослав Антонюк. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2014. – Т. 13. – 1069 с.

2. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Спр. 2823. – 345 арк.

3. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Спр. 2852. – 353 арк.

4. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 6553. – Т. 1. – 317 арк.

5. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 70827. – Т. 1. – 440 арк.

6. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 0919 – 240 арк.

7. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 1003. – 369 арк.

8. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 1004. – 353 арк.

9. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 1005. – 332 арк.

10. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 1006. – 379 арк.

11. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 1007. – 335 арк.

12. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 1012. – 342 арк.

13. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 1031. – 248 арк.

14. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 1037. – 329 арк.

15. Забілий Р. Як КГБ «дописував» спогади повстанців / Руслан Забілий (15 березня 2011). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/15/31535/

16. Зінкевич О. Про спогади Данила Шумука і «всезнаюче» КДБ / Осип Зінкевич (18 березня 2011). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/18/32265/

17. Остапюк О. Данило Шумук. Людина – легенда, яку знає увесь світ / Олександр Остапюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. – Луцьк, 2009. – Вип.30. – С.357-362.

18. Шумук Д. За східнім обрієм: Спомини / Данило Шумук. – Париж – Балтимор: Смолоскип, 1974. – 447 с.

19. Шумук Д. Я був той комуніст, що сидів в тюрмі, а не той, що саджав до неї інших / Данило Шумук // Наше слово (Київ). – 2004. – 11 липня.

Василь ДЕНИСЮК *(Луцьк)*

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ФЕДОРОВИЧА МАЛЯВЧИКА

Роль особи в історії окремих населених пунктів є важливою та часто недооціненою. В деяких випадках такі особи можуть вести громаду населеного пункту до покращення благоустрою та соціального, економічного і культурного аспектів життя. В інших ситуаціях керівники можуть обирати неправильні рішення, показувати свою неспроможність до налагодження ефективної взаємодії структурних елементів адміністративного апарату і, як наслідок, сприяти погіршенню розвитку міста.

Ретроспективний погляд у таких справах часто дозволяє дати обґрунтовану і незаангажовану оцінку діям керівників. Предметом цієї статті є життя та діяльність Василя Федоровича Малявчика, багаторічного міського голови Луцька в 1913–1917 рр., у період Великої війни та складних і динамічних трансформацій.

Василь Федорович Малявчик народився 30.01.1859 р. у сім'ї православних. Він виховувався в Холмській класичній гімназії та Київському піхотному юнкерському училищі. Після завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр., у суспільстві Російської імперії панувало загальне обурення, що визначалося результатами повоєнних домовленостей. Можливо, саме у зв'язку з цим, у листопаді 1878 р., будучи 19-річним юнаком, В. Малявчик поступив на службу рядовим у 43-ій піхотний Охотський полк, що квартирувався у Луцьку. У серпні 1879 – серпні 1883 р. він навчався в Київському піхотному юнкерському училищі. Там він отримав спочатку чин унтер-офіцера (грудень 1880 р.), потім підпрапорщика (серпень 1881 р.) і досить швидко прапорщика (березень 1882 р.).

З вересня 1883 р. В. Малявчик повернувся на службу в 43-ій піхотний Охотський полк. Вже через півроку, в березні 1884 р., він отримав звання підпоручика [14, арк. 3-5]. Це, очевидно, було пов'язано з реформуванням російської армії, за яким звання прапорщика зникало узагалі. Слід також відмітити, що звання підпоручика в «Табелі про ранги» мало XII розряд.

З цього часу В. Малявчик командував різними підрозділами армії (ротами, батальйонами, полком), керував полковою учбовою командою та ін. У серпні 1896 р. В. Малявчик отримав звання штабс-капітана. Монотонна робота тривала до січня 1907 р. Тоді він був звільнений зі служби з наданням звання підполковника, мундиром та пенсією в 555 руб. у рік [14, арк. 12].

Після виходу на пенсію В. Малявчик продовжив проживати у Луцьку. Зокрема, він значиться в списках домовласників м. Луцьк 1910 р. За даними, поданими волинському губернатору, В. Малявчик мав у місті дерев'яний будинок з прибудовою [3, арк. 45 зв.–46].

У січні 1913 р. В. Малявчик у віці 54 років був утверджений волинським губернатором на посаді луцького міського голови на 4 роки, відповідно до виборів міської думи [14, арк. 13 зв.]. У цей час місто переживало відносно динамічні зміни. Якщо в XIX ст. Луцьк практично не збільшувався ні по кількості мешканців, ні за територією, то напередодні обрання В. Малявчика до міста було приєднано Гнідаву, Красне, Малий і Великий Омеляники, Вульку та Яровицю [2, арк. 263]. Ці приміські села, що перетворилися на райони міста, частково пройшли інкорпорацію до міського життя у попередні десятиліття, зокрема традиційно у таких випадках була налагоджена торгівля сільськогосподарськими та побутовими товарами. У той же час можна говорити про зростання клопотів для міської влади, оскільки потрібно було організувати краще сполучення для новоприєднаних районів міста та ін.

Незадовго перед Великою війною з 1.01.1914 р. наказом Міністерства юстиції підполковника В. Малявчика призначили почесним мировим суддею Луцького округу на 3 роки [14, арк. 3–5]. Імовірно, певну роль зіграло те, що В. Малявчик вже мав досвід ведення суду. В липні 1905 р. він був делегований на короткий час як член тимчасового військового суду в Бердичеві [14, арк. 11–12]. Невідомо, чи В. Малявчик сам виявив ініціативу стати членом цього органу, чи, імовірніше, це відбувалося відповідно до наказів військового керівництва. Тому на основі цих свідчень важко добавити якісь риси до особистого портрету В. Малявчика.

Напередодні війни жалування В. Малявчика складало 1500 руб. в рік [14, арк. 7 зв.], що було досить

значною сумою. За доходами його можна віднести до найзаможнішої частини міського соціуму того часу.

За кілька років перебування на посаді міського голови В. Малявчик проявив себе дисциплінованим керівником та виконавцем. Особливо слід відзначити його діяльність, спрямовану на покращення благоустрою міста. Вже в серпні 1913 р. він приймав від виконавців викладену каменем дорогу на Староволодимирській вулиці [4, арк. 41]. В умовах війни дороги руйнувалися особливо швидко і, разом з тим, були особливо важливими, тому у цьому напрямку управа на чолі з В. Малявчиком діяла і надалі. Так, влітку та восени 1916 р. було відремонтовано Братський міст, дорогу від Староволодимирської вулиці до вокзалу через Яровицю, шосе Луцьк-Гнідава [5, арк. 19]. Крім того, у цьому контексті слід згадати і за інші сфери благоустрою – освітлення та зв'язок. Освітлення центральних вулиць міста було налагоджено незадовго перед обранням В. Малявчика на посаду міського голови. А за його головування роботу продовжили в цьому напрямку, незважаючи навіть на військові обставини. Так, наприклад, в жовтні 1913 р. було встановлено освітлення на вулиці, що вела до вокзалу, а в 1915 р. було переоснащено електростанцію відповідно до нових умов роботи [7, арк. 4, 14].

Як колишній військовий, В. Малявчик ставився дисципліновано до наказів військового командування у роки війни на посаді міського голови. У перший рік війни господарські питання залишалися головними у сфері діяльності управи та думи [5, 144]. Важливими були також допомога солдатам, а також сприяння бідуючому населенню Польщі, Бельгії, Галичини. З ініціативи міської управи лучани кілька разів збирали кошти та матеріальну допомогу для солдатів. Зокрема, восени 1914 р. було зібрано 817,71 руб. на заготівлю білизни, потреби резервістів та ін. [10, арк. 175].

В. Малявчик разом із іншими керівниками міста не боявся непопулярних рішень. У зв'язку з великою кількістю солдатів та офіцерів у місті, 5.12.1914 р. міська дума прийняла рішення заборонити продаж алкоголю [6, арк. 393-394]. Незважаючи на численні прохання, в тому числі групові, за підписами десятків власників крамниць, продаж цього товару не дозволяли аж до середини 1917 р. Лише після переобрання міської думи та управи (у ній вже не було В. Малявчика) 13.07.1917 р. відновили продаж алкоголю [12, арк. 22 зв.].

Разом з тим, слід відзначити, що на посаді міського голови В. Малявчик не цурався зловживати службовим становищем. Так, у вересні 1914 р. під час проведення телефонної мережі В. Малявчик разом із деякими іншими очільниками міста ставили вимогу безплатного проведення лінії та обслуговування до будинків деяких міських установ та приватних будинків кількох чиновників, у тому числі міського голови [8, арк. 126-126 зв.]. Крім того, у липні-грудні 1916 р. після того, як місто було відбите в австро-угорців, у Луцьку не вистачало багатьох товарів. Велика кількість торговців розуміла, що в умовах дефіциту товарів існує можливість легкої наживи. В архівних фондах збереглося більше 20-ти запитів луцьких купців на отримання пропуску «вглиб Росії» для закупівлі та довозу у Луцьк предметів першої необхідності. Проте тільки п'ятьом із них було надано такий дозвіл, в тому числі брату міського голови Северину Федоровичу Малявчику [11, арк. 57], який до того навіть не значився в списках відомих луцьких купців та підприємців.

У серпні-вересні 1915 р. міські установи разом із їхніми членами були евакуйовані у зв'язку з окупацією Луцька австро-угорськими військами. Російська армія відступала без паніки, проте евакуація Луцька проводилася неорганізовано через відсутність координації дій між військовим командуванням та місцевими органами. Міська управа на чолі з В. Малявчиком самостійно залишила Луцьк в ніч на 16.08.1915 р., тобто за два тижні до захоплення міста ворогом [9, арк. 125–127]. Найімовірніше, панікою можна пояснити те, що було залишено інвентар, архів, документацію міської думи до 1912 р. [1, 45]. Луцький окружний суд опинився в Ставрополі, чоловіча гімназія – у Білгороді Курської губернії. Сирітський суд, пожежна команда та управа були евакуйовані в Житомир [9, арк. 116, 125–127 зв.]. Відповідальність за таку неорганізованість значною мірою лежала на міських керівниках, у тому числі В. Малявчику.

В. Малявчик разом з багатьма іншими опинився в губернському центрі. Вдалося простежити, чим саме він займався під час евакуаційного періоду. У квітні 1916 р. В. Малявчик, перебуваючи в Житомирі разом з іншими міськими установами Луцька, окрім номінальної посади міського голови, виконував обов'язки контролера Волинської губернської управи, що свідчить про його залученість до владних структур у цей час [16, арк. 71 зв.].

Вже 1.06.1916 р. члени міської управи разом з В. Малявчиком, одними з перших, повернулися до Луцька. Вони відновили роботу міської управи, незважаючи на численні організаційні та матеріальні проблеми [9, арк. 140]. У цей час діяльність В. Малявчика, як і інших членів управи та думи, була спрямована на першочергове забезпечення мешканців міста продуктами харчування та товарами першої

необхідності, проте ситуація залишалася досить складною. Склад луцької міської думи значно змінився за результатами виборів у квітні 1917 р. В. Малявчик залишив посаду міського голови [12, арк. 16]. За роки своєї військової служби та перебування на посаді міського голови його нагородили орденом св. Станіслава 3 ступеня, св. Анни III ступеня і срібною медаллю на пам'ять царювання Олександра III [14, арк. 7 зв.].

З квітня 1917 р. ім'я В. Малявчика не згадувалося в органах міського самоуправління більше двох років. У період квітня 1917 р. – першої половини 1919 р. майже всі міські органи самоврядування мали соціалістичне забарвлення. До їх діяльності В. Малявчик не був причетний. Ситуація змінилася лише в грудні 1919 р. У той час Луцьк перебував вже під контролем польських військ. В. Малявчик разом з кількома іншими відомими лучанами (Л. Даль, В. Прайзлер та ін.) був обраний 19.12.1919 р. до Почесної комісії промислового податку [13, арк. 149]. Очевидно, це свідчить про політичні погляди В. Малявчика. Можна припустити, що він негативно оцінював діяльність органів луцького самоврядування у 1917–1918 рр. і зміг порозумітися тільки з представниками польської влади, які мали набагато консервативніші у політичному вимірі погляди.

На жаль, не вдалося поки що віднайти свідчень про подальшу долю В. Малявчика, а також його сімейний стан. Загалом, життя та діяльність обраної нами для дослідження особистості припали на досить різні за своїм характером часи. Наприкінці XIX – на початку XX ст. В. Малявчик жив досить типовим для провінційного офіцера життям – робив кар'єру, займаючись організаційною роботою у кількох військових частинах, що дислокувалися в Луцьку. Він вийшов у відставку в 1907 р., маючи звання підполковника. 1907–1913 рр. є поки що маловідомим етапом у житті В. Малявчика. Він залишався в Луцьку, беручи, очевидно, активну участь у міському житті. На 1913–1917 рр. припадають найцікавіші та найкраще освітлені в архівних джерелах роки життя та діяльності В. Малявчика. Перебуваючи на посаді міського голови, він проявив себе дисциплінованим організатором міського самоврядування, виконавцем наказів військового командування та цивільного керівництва. Багато фактів із життя та деякі рішення В. Малявчика говорять про щирий патріотизм стосовно Російської імперії. Тому можна припустити, що подальша громадянська війна важко сприймалася ним не тільки з матеріальної точки зору, але й із емоційної. Лише наприкінці 1919 р. йому вдалося знайти спільну мову з представниками польської влади.

---

1. Бернадський Б. Бої за Луцьк влітку-восени 1915 р. / Б. Бернадський // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. Матеріали VIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції 27–29 листопада 1995 року. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 44–47.

2. ДАВО, ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк, Луцького повіту, Волинської губернії, оп. 1, спр. 542. Переписка з волинською губернською комісією та луцьким міським справником про купівлю нової зброї для переозброєння міських городових Луцької поліцейської команди, 1903–1915 рр., 455 арк.

3. ДАВО, ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк, Луцького повіту, Волинської губернії, оп. 1, спр. 865. Переписка з волинським губернатором про стягнення податку з нерухомого майна і списки дворян-домовласників м. Луцьк, 1909-1911 рр., 70 арк.

4. ДАВО, ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк, Луцького повіту, Волинської губернії, оп. 1, спр. 884. Прохання жителів м. Луцьк і постанови міської думи про благоустрій вулиць та площ м. Луцьк, 1909–1919 р., 58 арк.

5. ДАВО, ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк, Луцького повіту, Волинської губернії, оп. 1, спр. 999. Переписка з жителями, поліцейськими наглядачами про ремонт шосейних доріг м. Луцьк, 1911–1916 рр., 19 арк.

6. ДАВО, ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк, Луцького повіту, Волинської губернії, оп. 1, спр. 1052. Протоколи засідань Луцької міської думи і переписка з волинським губернатором про встановлення твердих цін на продукти харчування в м. Луцьк, 1912–1919 рр., 434 арк.

7. ДАВО, ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк, Луцького повіту, Волинської губернії, оп. 1, спр. 1145. Переписка з Луцьким електротехнічним товариством і постанови Луцької міської думи про освітлення вулиць та площ м. Луцька, 1913–1919 рр., 176 арк.

8. ДАВО, ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк, Луцького повіту, Волинської губернії, оп. 1, спр. 1318. Постанови Луцької міської думи, 1914 р., 164 арк.

9. ДАВО, ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк, Луцького повіту, Волинської губернії, оп. 1, спр. 1577. Циркуляри волинського губернатора і переписка з Луцьким казначейством про евакуацію установ з м. Луцьк та здійснення допомоги населенню, що постраждало від військових дій, 1916–1917 рр., 148 арк.

10. ДАВО, ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк, Луцького повіту, Волинської губернії, оп. 1, спр. 1578. Циркуляри волинського губернатора про міри по забезпеченню населення продуктами харчування та переписка про відкриття хлібопекарні в м. Луцьк, 1916 р., 266 арк.

11. ДАВО, ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк, Луцького повіту, Волинської губернії, оп. 1, спр. 1595. Заяви мешканців м. Луцьк про видачу пропусків для виїзду з міста, 1916 р., 115 арк.

12. ДАВО, ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк, Луцького повіту, Волинської губернії, оп. 1, спр. 1610. Список членів луцького комітету партії та соціалістів-революціонерів, що брали участь у виборах у міське самоуправління. Постанови Луцької міської думи та переписка з губернським старостою про вибори міського самоуправління, 1917–1919 рр., 140 арк.

13. ДАВО, ф. 158. Магістрат м. Луцьк, оп. 1. Загальний відділ, спр. 6. Книга протоколів засідань магістрату м. Луцьк за 1919 р., 156 арк.

14. ДАВО, ф. 292. З'їзд мировых суддів Луцького судового мирового округу, м. Луцьк, Луцького повіту, Волинської губернії, оп. 1, спр 91. Особова справа мирового судді Василя Федоровича Малявчика, 1914 р., 19 арк.

15. Прищепа О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / Олена Прищепа. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – 287 с.

16. ЦДІАУК, ф. 930. Волинський губернський комітет Всеросійського земського союзу, м. Житомир, оп. 1, спр. 15. Циркуляри комітета, 1917 р., 100 арк.

Микола ДЗЕЙ ***(Любомль)***

«Я БУВ, МОВ У РОЮ БДЖІЛ...»

Долі людські цікаві і неповторні. Як немає однакових дерев, так і немає на небі двох однакових хмаринок. Кожна людина має свою біографію, а все разом -історія нашої малої Батьківщини, Волині, України в цілому. У цій розповіді – про долю 92-річного любомльчанина Миколи Петровича Гілетухи, який відійшов у вічність 16 січня 2017 року.

Народився Микола Петрович 15 вересня 1924 року у селі Машів Любомльського району. У батьків Петра Макаровича і Ганни Петрівни було п'ятеро дітей: старші сестри Варвара і Марія, середній Микола і молодші брати Іван та Трохим.

У міжвоєнний період за Польщі у 1934 році влада почала створювати хутори, спочатку на південь від села - Машівські і Радехівські,які розмежовувала смужка державного лісу шириною з півкілометра. Мешкали Гілетухи на хуторі біля Машева, який називали Пересика і Хирище. Всього там було близько двадцяти хатин і розтягнувся хутір на декілька кілометрів. Ходив малий Микола у польську школу, в якій провчився п'ять років. Жити в цей час було дуже важко – був і пастухом, і помічником по домашньому господарству. Старші сестри повиходили заміж, і він разом з батьком залишився головним господарем рідного обійстя, зі своїми маленькими помічниками - молодшими братами. Ще навчався у першому класі, коли якось весняного ранку, батько сказав: «Сьогодні в школу не підеш, поїдемо сіяти». Коні настроєні, батько сіє, а малий Микола за ним бороную.

Згадує Микола Гілетуха:

З вибухом Другої світової війни, у вересні 1939 року, в наше село і навколишні хутори прийшли «червоні визволителі» з такими «чубатими шапками». У Машеві їх було повно, тай в навколишніх селах їх багато стояло. Наша хата на хуторі була більш-менш пристойною, була покрита не соломою, а диктою. Кращі оселі займали офіцери та їх ад'ютанти. В нашій хаті мешкали два червоних командири зі своїми помічниками. Одного з них прізвище було Соловйов. Вони мали четверо коней. Квартирували військові по хатах зі зброєю. Відносини з місцевим населенням були звичайними. Кожного дня офіцери з ад'ютантами їздили до Любомля. Коли поверталися назад з міста, то нашій мамі хвалилися речами, які придбали там, говорячи: «Смотри, хозяюшка, какая байка, какая шерсть!» Самі військові виглядали голодранцями, обірваними і брудними, просто злидота. Один з квартирантів був комбатом, інший політруком. Жили з нами і харчувалися разом. Платили матері якісь гроші, а коли розпочалася радянсько-фінська війна, поїхали на фінський фронт. Через деякий час ад'ютант Соловйов у відпуск приїхав до нас у гості, як родич. У цей час була дуже сувора зима – мороз, снігу- по пояс.

Напередодні радянсько-німецької війни 1941 року сестру забрали копати укріпрайони поблизу міста Володимира-Волинського. Росіяни не знали, що буде війна, але до неї вже ретельно готувалися. Ще фронт сюди не прийшов, але німецька розвідка вже була у нас. Навіть через наші хутори пройшли німці у формі. Йшли пішки, озброєні, чоловік з п'ятеро. А через день-два німці почали бомбардування нашої території і пішли у наступ. Це сталося на світанкуу неділю 22 червня 1941 року.

Ще напередодні війни було мобілізовано значну кількість місцевого населення до червоної армії. Батька забрали з конем під село Коцюри возити снаряди. Примусили й інших місцевих селян з кіньми

виконувати різноманітну роботу для війська. Але фронт тут швидко пройшов. Декілька днів постріляли і все… Прийшли німці… Спочатку в селі нікого не чіпали. Заходили інколи до селян, просячи то меду, то яєць. Невдовзі, не знаю з яких причин, німці розстріляли родину Слубського в кількості чотирьох осіб, але самого господаря куля влучила в плече. Коли каратели пішли, він піднявся, а з часом рана загоїлась. У 1942 році німці почали насильно відправляти молодь на роботу до Німеччини. Мій батько був добре знайомий з головою сільської управи, який і порадив, щоб мене не направили на роботу до Великого Рейху, я маю бути одруженим. Сімейних людей тудине посилали. Так я і одружився у свої 18 років на своїй однокласниці Корчук Онісії Семенівні.

У селі напередодні війни мешкало п'ять єврейських родин, яких у грудні 1941 року поліцаї перевезли в Любомльське гетто. Мешкали по хуторах і польські осадники, яким була надана краща земля навколо Машева, але вони переїхали до Польщі ще у 1939 році.

Якось серед літа 1942 року, в неділю, до нас прийшов родич з Радехова Зінчук Кость, який служив у Любомлі в українській поліції. Був напідпитку. З ним я пішов по справі до сусіда, мого ровесника, білоруса Сірпака Андрія, який пізніше також вступив в УПА. Його хата була четвертою від нашої, а це декілька сотень метрів. Повертаючись назад, дорогою ми побачили, як від іншого сусіда Андрушка Каленика вийшли дві молоді машівські єврейки. Це були сестри Розенблати, одна з них Роза була моєю однокласницею, і у них в будинку певний час навчався наш клас. В цього Каленика дівчата таємно харчувалися.Поліцай Кость був у формі, але без зброї. Він підійшов до дівчат і став змушувати іти за ним. Сестри благали їх відпустити. Просив дати їм спокій і я, але захмелілий поліцай був невблаганний. І так від хутора ми добралися до сільського цвинтаря, а це близько півтора кілометра. На розі вулиць стояла гурба чоловіків і серед них Ющук Михалко, Романюк Іван, Склянчук Михалко і ще хтось з машівців, а також керівник сільськогосподарського маєтку, який заготовляв для фронту коней і свиней, німець Мец. Він мав гвинтівку і, побачивши в супроводі поліцая молодих єврейок, без роздумів розстріляв дівчат на місці. Поруч їх хтось із селян і прикопав. Пізніше цього Меца ліквідувала боївка «Дорошенка» (Миколи Бохіна з с.Підгородно), а Зінчук Кость отримав від радянської влади 25 років таборів так і не повернувся з Магадана.

Пізніше якось я йшов до сестри в село Радехів і зустрів таку картину. Двоє радехівських підлітків років п'ятнадцяти-шістнадцяти в лісі знайшли гвинтівку. Дорогою зустріли і вирішили налякати двох сестричок-єврейок п'яти і семи років, які також були з Радехова. В селі їх батьки мали невеличку крамничку. Матір зі старшим братом загинули в Любомльському гетто. Діти стояли і плакали, тримаючись за руки. Підійшовши до них, яз хлопцями провів виховну розмову. Дівчаткам розказав, куди їм краще піти. Поруч був машівський хутір Запуст, де мешкав Янюк Степан. Саме він і дав притулок дівчаткам, незважаючи, що в самого було трійко малолітніх дітей: дві дівчинки і хлопчик Дмитрик.В нього сестрички і пережили війну».

Влітку 1943 року,в польських будинках осадників села Машів, які виїхали з села ще до радянсько-німецької війни, поселялися німецькі фронтовики для реабілітації і відпочинку. Вони поверталися, або їхали на східний фронт. Ними опікувався сільськогосподарський маєток, яким керував вище згаданий німець Мец. Цього літа, і це була неділя німецькі вояки були атаковані боївкою польської Армії Крайової. Невідомо сільським жителям які були там жертви, але наступного дня прибули німці з Любомля і спалили від села углиб хутора Пересика близько двадцяти хатин, разом з хлівами,домашнім інвентарем. Місцеві мешканці встигли повипускати худобу і повтікати хто куди. Згоріла і наша хатина з хлівом, тому змушені переїхати в село і оселитися у маминої сестри Наталії. А невдовзі за допомогою батькових братів Бориса, Трохима і Омелянавдалося на місці спаленої оселі поставити невелике помешкання. Також це зробили і інші сусіди-хуторяни, а після війни коли організовувалися колгоспи нас всіх заставили переселитися в село.

Влітку 1943 року, я вступив в Українську Повстанську Армію. Обрав собі псевдо «Береза». Сотня організовувалася в приміщенні школи мальовничого хутора Кургани, який знаходився в декількох кілометрах на схід від села Радехів. Молодь в УПА вступала охоче, а це були молоді люди з навколишніх хуторів та сіл Машева, Вишнева, Радехова, Штуня, Чмикоса, Олеська та інших сіл. Разом зі мною пішов у повстанці і мій двоюрідний брат Гілетуха Петро Трохимович, 1925 року народження, який загинув в сутичці з німцями біля с.Скиби, разом з ним загинув і наш земляк Романюк Трохим Миколайович, а Мінчук Максим, 1923 р.н. загинув у бою з червоними партизанами на річці Стохід.

Командиром сотні був Зарічнюк Іван, псевдонім «Ворон» з села Вишнева, але мешкав у селі Глинянка, був командиром 3-ої сотні куреня «Лисого».Боївка на одному місці постійно не дислокувалася, так як була небезпека з боку німців. Восени цього ж року ми з чотою вирушили в село Терехи, бо стало відомо,

що в цьому районі поляки палять села і вбивають мирне місцеве населення. Рухалися туди коли стемніло. Зайшовши в село, розмістилися в клуні, виставили пости. Та незабаром вартові почали доповідати нашому сотенному про якийсь рух у селі. І ось несподівано почався в наш бік шквальний вогонь, від якого клуня відразу загорілася. Під час цієї атаки загинув наш командир сотні Зарічнюк Іван, рядовий стрілець Дячук Микола з Вишнева і ще один повстанець. По суті, бою ніякого не було, але стало зрозуміло, що в сотні був зрадник і поляки нас чекали. Тому після цього обстрілу ми змушені були цієї темної ночі відступати хто як міг. Тоді ми знову зібралися на хуторі Кургани і тепер сотню очолив Микола Яценюк, псевдонім «Чумак» з села Запілля. Знову на місці не стояли, передислоковувалися то в село Вижгів, то у Штунь, а потім нас перекинули в район села Кукуріки Старовижівського району, де було велике скупчення червоних партизанів і там мав відбутися з ними бій. Під час переходу сотні через залізницю сталася невеличка сутичка з мадярами, які охороняли колію. Після нетривалої стрілянини ми без втрат рушили в район села Кукуріки,де стояв курінь «Лисого» - Івана Климчака. Вранці нам лікарі провели медичний огляд. Мене через проблеми з серцем і ще двох хлопців з Радехова комісували і ми повернулися додому, після чого вступили в боївку «Дорошенка» (Миколи Бохіна з с. Підгородно). Боївка СБ (служби безпеки) налічувала 10-12 чоловік і нашим завданням було викриття зрадників, сексотів і шпигунів. В січні 1944 року через наш район проходили червоні партизани під проводом Ковпака, які не нехтували грабежем місцевого населення. Декілька селян «червоні» розстріляли, серед них Білюка Івана Семеновича.

Так тільки на нашому хуторі Пересика «червоні» забрали коней у чотирьох господарів, в мого батька забрали коней і воза. Коли повернулися з боївкою на хутори, як до нас приходить жінка, Орищук Ганна з села Машева в розпачі і з скаргою на «червоних», мовляв, забрали єдиного коня і вона залишилася одна з чотирма дітьми напередодні весняних польових робіт. Сотенний «Дорошенко» мав знайомих з лишнім конем у сусідньому хуторі кілометрів зо два від нас, то дав дозвіл мені привести коня. Було це в неділю, і я вирушив на хутір. Пройшов ліс, нікого не зустрів, повна тиша, навіть собаки не гавкають. Підійшов вже до хутора, до першої хати, в якій мешкали окремо на два входи два братиФедоруки. Виглядаю обережно із-за хати, а там ціле відділення озброєнихлюдей. Спочатку подумав, що це поляки, але один боєць мене помітив і я кинувся тікати за клуню, а там поруч ліс. Ці давай за мною напереріз з обох сторін клуні і почали стріляти з автомата перехресним вогнем. Я був, мов у рою бджіл. Втікав, поки мене не зловили за комір. Була в мене гвинтівка та декілька іржавих набоїв. Я не стріляв, бо якби їх було декілька чоловік, а тут цілий взвод озброєних автоматами людей, шансів у мене не було ніяких…

Коли зловили, давай бити прикладами по тілу. Всі були п’яні. Мене настільки сильно били, лише, коли почув російською «бей его по почках», зрозумів, що це червоні партизани. Приїхали на хутір спеціально за боївкою. Поставили біля школи свої п’ять підвод і пішли хутором шукати повстанців. У моїй тілогрійці у шести місцях вилізла вата, це шість раз куля влучила у неї і жодна не зачепила мого тіла. Зняли з мене чоботи, а взамін всунули свої рвані. Зняли і пояса, зв’язали руки і ведуть до їхнього командира. Одні кричать «розстріляти його», інші«завеземо у штаб «язика». Це був загін Ковпака, який пограбував наш хутір. Прив’язали мене до драбини воза. Робив це молодий хлопець, який навіть запитав, чи я відчуваю руки, а коли йому відповів, що ні, то він, запитавши чи не буду втікати, трохи ременя розслабив. Коли це робив, як до нас підходить п’янючий партизан з німецькою гвинтівкою і наставляє ствола на мене і кричить: «Я тебя убью, бандєра!» Лише завдяки реакції молодого бійця, який відвернув ствола, куля просвистіла біля мого вуха. Коли всі «червоні» посходилися, між собою про щось порадилися, потім підпалили шкільного хліва і поїхали, співаючи в сторону с. Глинянка, направляючись у свій штаб, розташований в с.Туричани Турійського району. Проїхали ліс, Глинянські хутори, зупинилися, зайшли ще в одну хату, і вже, бачу, ведуть ще одного хлопця. Його прив’язали також до воза з протилежної сторони від мене. І так, як худобу, нас потягнули далі. Прибули в село Глинянку. Зайшли до однієї хати, видно з господарями були знайомі, і там зупинилися на нічліг. Червоні зав’язали п’янку. Ми з хлопцем, якого звали Василем, стоїмо прив’язані до підводи і надалі, а вартові біля нас. Лише пізно вночі нас відвели в окрему кімнату, де господар приніс жменю сіна під голову. А «червоні» п’ють, п‘ють, цілу ніч п’ють. Вранці зібралися їхати далі. Нас знову прив’язали до підводи і поїхали на с.Осереби, а далі на с.Туричани. Цілу дорогу «червоні» співали. Їдемо лісом, а вони горланять. Коли з нас хтось падав, томене чи Васю протягували волоком по землі метрів 20-30, лише тоді підвода зупинялася. Заїхали в Туричани. Нас заштовхали в таку стареньку хатину, там вже було хлопців з п’ятнадцять. Поруч господар будував нову, в якій знаходився штаб «червоних». Кожної ночі когось з хлопців забирали на страту, а вранці приводили нових. Цього Васю з Глинянських хуторів через п’ять днів відпустили, а мене і надалі тримали під вартою. Кожного ранку мене приводили на допит до «червоного» командира. Він сидів за столом, у лівій руці в нього був пістолет, а у правій – нагайка. Бив мене цілий тиждень безбожно, другу неділю - менше.

Спина була чорною. Кожного ранку питання задавав це ж саме: «Где склады с боеприпасами?! Где склады продовольствием и обмундированием!?»…

Надія, що залишуся живим ставала все меншою. І ось через чотирнадцять днів знущань і катувань заходить черговий і дає мені команду на вихід. В думці було відчуття, що прийшла і моя черга на розстріл… Конвоїр веде мене знову до командира в хату. Я заходжу, він сидить за цим же столом в синіх галіфе, на грудях нагороди і мені задає питання: «Пойдешь с нами, или пойдешь домой?!» Собі думаю, якщо піду з ними, то буде можливість при нагоді втекти, але я йому говорю прямо: «Якщо відпустите, то піду додому, а якщо ні…» Тобто, яке запитання, така й відповідь. Він мені: «Я тебя отпускаю. Ты еще молодой, еще пригодишься. Фронт стоит на Турии, поэтому я тебя отпускаю». Викликає чергового бійця і цей мене супроводжує до дерев'яного моста-розвалюхи на річці Турія, який і цей час охоронявся партизанами. Веде мене далі, метрів 300, а тут і ліс. «А дальше иди сам!» Куди іти не знаю і запитати нікого. Обернувся, а конвоїр вже далеко… Вечоріє, коли зайшов в ліс, там вже було темно. Взяв так курс на захід, на Глинянку, на Радехів. Іду, іду через цей ліс навмання, дороги немає ніякої. Заліз в лози, провалився по пояс під лід. Рухаюся далі, мокрий і замерзлий. Через деякий час чую гавкіт собаки. Рухаюся на голос, коли підійшов ближче, то побачив вогнище та людей біля нього. Підійшов до них. Це виявилися цигани, які переховувалися від німців. Запитав дорогу на Глинянку. Вони мені її показали. Коли пройшов декілька десятків метрів, як чую біжать за мною декілька циган з собакою. Я різко повернув з дороги в ліс і невдовзі, через декілька десятків метрів знову опинився під льодом. Знову мокрий, я вже дорогу не шукав, а йшов наосліп, на захід. Ішов цілу ніч, а десь під ранок знову почув гавкіт собак. Підхожу, бачу при ясному місяці контури хатини, а у віконці, завішеним мішком, – «сліпачок» (горіння лучини в посудині). Стукаю у віконце, чую голос: «Хто це?!»Виходить з хати стара жінка і я запитую її,яка це місцевість. Бабуся відповідає, що це Глинянські хутори. Від цього я дуже зрадів, бо я майже вдома. Бабуся запросила до хати, почала розпитувати про мене. Я у неї також почав розпитувати про свого знайомого Василя, якого два тижні тому забрали на цьому хуторі «червоні». Вона у відповідь мені розповідає, що Василь в неї часто ночує і напередодні ввечері пішов десь до дівчат на вечорниці і десь має невдовзі повернутися. Запитала, чи не голодний я, і дала перекусити посоленого сухаря і цибулину. Я це з'їв, пригорнувся до стіни і задрімав… Прокинувся, коли в хатину зайшов мій знайомий Василь…

Я вже збираюся іти далі, коли Василь говорить, що піде зі мною в боївку. Думаю хай іде, удвох буде веселіше. Але я Василя добре не знав, тому у думці виникла підозра, чи це не «червоні» його послали у розвідку. Рушили. Підходимо до Радехівських хуторів, невдовзі і до моїх Машівських. Заходимо по дорозі до мого сусіда, цей очам своїм не вірить: «Ти що живий?!... Тебе ще дві неділі тому поховали». Розпитую про боївку, але вона передислокувалася в інше місце, десь на північ за колію. Але себе я почував дуже погано, всі ребра в мене були побиті, тому вже вдома, мене матір деякий час підліковувала…

А в липні 1944 року фронт підійшов і до наших теренів. Почалася масова мобілізація чоловіків на фронт. Мене також призвали в армію і я опинився в Любомльському військкоматі, де зібралася величезна кількість людей – призовники, батьки, жінки, діти. Просто на подвір'ї військомату біля кожного стола працювали по чотири писарі. Забирали на фронт всіх підряд – і молодих, і старших чоловіків. Зі мною взяли в армію двох моїх старших сусідів, одному з яких було 35 років, іншому - за 40. З Любомля нас відправили на зборний пункт у містечко Рожище. Перед нами там сформували полк, який пішов на Карпати. Наш полк також мав рухатись у цьому напрямку, але в останню мить відправили на Володимир-Волинський, на Сандомирський плацдарм. Пройшовши кілометрів з 25, опинилися біля Свинаринського лісу. Підійшли до галявини, де була якась гаївка і декілька хатин, як з укриття вибігла група повстанців і почали стріляти у повітря. Нас було чоловік 150-200. Майор з документами і ще невеличка група призовників зуміли проскочити і втекти. Нас повстанці оточили, завели в ліс, вивели на поляну і почали з намипроводити роз'яснювальну роботу. «Війна скоро закінчиться. Вас посилають на артилерійське м'ясо. Ідіть додому, беріть зброю в руки, хоч одноосібно, хоч невеликими групами, і захищайтеся. Ми будемо пробиратися за кордон. Хто має бажання приєднуйтеся до нас». З натовпу вийшло близько п'ятдесяти чоловік…

Коли повернувся до Машева, то чекісти мене вже шукали. Сотні немає, боївки також, все розбито, все розбомблено і діватися немає куди… Батько запрягає коней і везе мене і моїх сусідів – призовників спочатку до Любомля, а потім до Маційова. Їхали старим трактом з Любомля до Скиб, а там до Маційова, де на станції пересіли на платформу, щоб доїхати до Рожищ. Але не доїхали до Ковеля, як на платформу до нас вскакують двоє міліціонерів і починають робити допит. Ми їм говоримо, що їдемо на пересильний пункт в м. Рожище. Вони мені: «Ти залишаєшся з нами, а ці двоє хай їдуть далі!» Ми почали проситися, що з одного села і хочемо потрапити на фронт, тримаючись разом. Тоді вже в Ковелі вони нас трьох

забрали з платформи і завели в якийсь підвал. Там переночували, а вранці близько десятої години черговий міліціонер нас відвів у Ковельський військомат, звідки автомобілем нас і інших призовників відвезли в Рожище. Там ми пройшли медичний огляд. Лікар запитує: «Скарги є? Немає! Тоді ставайте в стрій». Нагодували нас - і в дорогу. Знову пішки пішли цією ж дорогою до Володимира. Коли підходили до лісу, колона зупинялася, група автоматників прочісувала навкруги територію і тільки тоді рушали далі. І так пішки ми дійшли до річки Вісла, до самого фронту. Сама річка Червоною армією була форсована. Вночі під час сильного дощу прибули в запасний полк, три батальйони якого дислокувалися в різних місцях. Нас завели в таку довгу клуню, мабуть, якогось польського поміщика, в якій було по коліна сіна, там мокрі попадали спати. В обід нас розбудили, нагодували, а після обіду видали одного карабіна на десятьох чоловік, щоб показати як ним користуватися. Пізніше принесли ПТРа, така довга протитанкова рушниця, з нею ознайомилися і,так до вечора. Наступного дня після сніданку вивели нас в поле і так цілий день бігали вперед-назад, то лівий фланг «УРА», то правий «УРА». На третій день нам організували лазню і видали обмундирування – в одній клуні одяг, в другій - взуття, в третій - бушлата, а в останній - карабіна і відразу в стрій. 30 чоловік одягли, дали зброю, підійшов офіцер, зачитав нам присягу, ми повторили за ним і взвод готовий до бою. Троє хлопців з Володимир-Волинського району були віруючими людьми і відмовилися брати в руки зброю. Командир пише на них наказ, як зрадників Батьківщини. Приводять ще одного бійця, узбека з госпіталю. У нього була прострелена рука. Лікарі визнали, що біля рани є опіки, тому він сам собі вистрілив у руку. Знову ж наказ - зрадник Радянського Союзу і наказ підпав на узбека. На галявині викопали яму. Вишикували полк. Зі строю визвали трьох волинян і узбека. По команді вийшли автоматники, офіцер зачитав наказ і пролунали постріли… Після чого начальник штабу підійшов до розстріляних і зробив з нагана демонстративно по ще одному контрольному пострілу у кожного убитого. Після чого полк стройовим маршем рушив на передову. Підійшли до окопів, поруч землянка командування, ми ж розмістилися на привал. Командир батальйону пішов доповісти командиру полка про прихід поповнення. Не встигли миперепочити, як на наші позиції прилетіло близько десятка мін. Скільки бійців загинуло, я не знаю, але серед нас втрати були. Після обстрілу виходить із землянки наш командир взводу і розводить по окопу, займаючи вільні, так звані,«вічка». Мені дісталася з ручним кулеметом ПЕ-2. Молодий солдат показав мені як заряджати диска з набоями і наголосив бути дуже пильним на цьому посту, оскількинімці часто ідуть до нас за «язиком». Сам ліг на солом'яні снопи і заснув. Напроти наших окопів було поле, засіяне просом. Навіть у тиху походу воно шелестіло, як дерева - осика чи тополя. Але чую цей шелест, який став ще більш вразливим, і почав уважно вдивлятись у нічне поле. Перед нашими позиціями поле було замінованеі німці до нас підбиралися тільки з саперами. Чую звук «дзеньк, дзеньк»… Тоді зрозумів, що фашисти ідуть за моєю душею. Довго не думаючи, я на цей звук випустив цілий диск патронів. Мій напарник вскочив, подає зарядженого вже другого диска, перезаряджаємо його. І тут серед нічного неба злетіли освітлювальні ракети і почалася перестрілка, яка тривала хвилин п'ятнадцять. Через годину все це повторилося знову ж, тільки все почалося з лівого флангу.

Далі з піхотного полку я потрапив в артилерію, у 983 стрілецький полк, 253 стрілецької дивізії, де в кожному батальйоні було по дев'ять 45- міліметрових протитанкових гармат. Якось підходить до мене командир відділення і говорить: «Будеш наводчиком «сорокап'ятки», яку на фронті називали «Прощай, Родина». Відділення тягнуло цю гармату кіньми. Німці відступали, а ми рухалися вперед на захід, на Берлін.

Одного разу поруч з нашими позиціями був будинок, і я вирішив зробити розвідку. Коли зайшов до нього, то побачив групу молодих дівчат. Серед них були полячки, українки, росіянки, білоруски, всі вони повтікали з таборів і в цьому будинку переховувалися. Одна дівчина підходить до мене і тихо промовляє, що в будинку є два німецьких вояки, які відстали від своєї частини. Я запитав, чи мають вони зброю, вона відповіла, що є і сама пішла за нею. Я вийшов на вулицю. І дійсно, через декілька хвилин з підвалу вона виносить в одній руці два автомати, пояс з набоями, в другій - гранати, а за нею два німці старшого віку з піднятими руками, промовляючи слова: «Гітлер капут!» Ми їх відпустили, але вони ще два тижні з нами рухалися на захід.Разом з одного казанка харчувалися, поки ми не вступили на німецьку землю, тоді вони вирушили по домівках.

Якось наш полк підійшов до великого міста Брацлау (нині місто Вроцлав у Польщі). На горизонті було видно, великі будинки, димарі заводів чи фабрик. Так перед цим містом нам зробили привал. Приїхав командир полку, зібрав нараду з підлеглими і тим часом відправили у місто розвідників. Через години три вони повернулися і доповіли, що німецькі війська відступили. Після чого, як стемніло, батальйони рушили у місто заздалегідь визначеними на карті напрямами. Наш батальйон пішов дорогою, якою пройшли розвідники. Але так сталося, німці бачили розвідроту і її пропустили. Коли наш батальйон увійшов у

місто,нас чекало ціле пекло. Коли зайшли вглиб вулиці, як несподівано з верхніх поверхів будинків по нас полетіли гранати, посипався град шквального вогню зі стрілецької зброї. Зі страшним криком падали, мов підкошені, солдати, коні. Втікати було нікуди. Попереду і позаду одні трупи і поранені з благанням допомоги, розбита техніка і зброя. Я зі своїм командиром взводу, молодим лейтенантом, вибралися назад за місто. Тут на коні з'являється командир полку у супроводі двох ад'ютантів і з криком до лейтенанта. Командир взводу доповідає полковнику, що сталося. «Где орудия! Где личный состав!» – кричить полковник. Лейтенант доповідає як було. Командир полку зіскакує з коня і починає бити гарапою молодого офіцера з криком: «Изменник Родины!»…

Лише 16 чоловік залишилося живими з нашого батальйону. Сотні бійців загинуло, скільки поранено – невідомо. Знову окопуємося біля цього міста. Вночі мали іти за вцілілими гарматами. А над вечір я зі своїм земляком Губальом Василем з с.Олеська пішли до річки, яка поруч протікала. Не встигли ми до неї підійти, як помітили три силуети людей, накритими плащ-палатками, які маленькими перебіжками рухалися в наш бік. Це були німецькі розвідники. Василь заліг праворуч від мене і перший вистрелив по них, ті у відповідь - по нас з фауспатрона. Василь загинув відразу ж. Вистрелив по німцю і я встиг лише голову опустити, як поруч зі мною прогримів другий вибух. Мене засипало землею, з вух пішла кров. Так я отримав легку контузію, але залишився живий.

Василя Губаля в цей же вечір на місці поховали, а вночі пішли за втраченими гарматами. За ніч нам вдалося викотити з міста три гармати і вже над ранок до нас підійшов запасний полк. Наш лейтенант доповів командиру про ситуацію на цій ділянці фронту і було вирішено новоприбулим також окопатися. Невдовзі до нас підходить незнайомий капітан, просить допомоги. Для конвоювання полонених у тил йому потрібні бійці. Мій командир взводу каже мені: «Нущо ж, Миколо, іди!» Я пішов з капітаном і таких, як я, він назбирав близько двадцяти солдатів, але повів не в тил, а в місто. Завів нас в якийсь підвал, сказав розміщуватися, а наступна команда буде ввечері. Надвечір капітан назбирав вже близько 50 добровольців і заявив: «Товарищи! Перед нами стоит сложнейшая задача. Ночью будем брать немецкий наблюдательный пункт!»…

Близько одинадцятої вечора ми всі вирушили в дорогу. Підійшли до залізничної колії, яка в цьому місці була декілька метрів над нами. Після появи в небі освітлювальної ракети, ми мали рухатись через колію і далі на спостережний пункт, який знаходився метрів сто від залізничного полотна.

Як тільки ракета засвітилася в небі, ми всі рушили вперед. Щойно вилізли на колію, як на нас посипався шквальний кулеметний вогонь. Кого куля не вразила, ті покотилися назад. Друга спроба, - те ж саме. На третю спробу я вже на лівий фланг, де були траншеї. На цьому наші спроби і закінчилися. Втрати наші ніхто не рахував, а їх було чимало.

Повернувшись до свого взводу, доповідаю ситуацію молодому лейтенанту. Він тільки знизив плечима і тихо промовив: «От гад! Хотел на солдатських костях Героя заработать…» Невдовзі знайшлись наші два батальйони і нам дали нове озброєння, 76-міліметорові протипіхотні гармати, які потрібно було обслуговувати шістьом чоловікам. Так з боями наш 253-й стрілецький полк 1-го Українського фронту підійшли під Берлін. Зупинилися ми на невеликій галявині, поруч будинки, колодязь. Дістали відро води і давай митися, але не встигли цього зробити, як до нас прилетіла міна. Всі троє були поранені. Один солдат був важко поранений, інший в руку. Я ще трохи пройшов, коли відчув,що в чоботі щось тепле хлюпає, це була кров. Сталося це 18 квітня 1945 року, коли я отримав наскрізне осколочне поранення правого стегна. Невдовзі мені стало погано. Санітар зробив мені перев'язку і нас трьох поранених відправили на розвантаженому від снарядів автомобілі в тил, кілометрів зо п'ять у медичну частину. Приїхав командир відділення і сказав, що всіх нас трьох представить до нагородження медаллю «За відвагу». Якщо двоє росіян невдовзі отримали нагороди, так я її не отримав і донині…

Після медичної частини мене відправили на лікування в м.Зорау, що біля польського кордону, а потім в госпіталь м.Ченстохова, де я пробув майже три місяці. В госпіталі ми і почули про перемогу, закінчення війни з Німеччиною 5 травня. Бійці,коли це почули, то лежачи поаплодували. 12 липня 1945 року мене виписали з лікування і відправили у запасний полк. Я написав рапорт, щоб мене відправили у свій стрілецький полк, але на цей час військова частина вже воювала на далекому сході з Японією. Тому я попав у 3-тю танкову армію 2-го українського фронту в Австрію, у Відень, де я півроку прослужив наводчиком 122-міліметрової гаубиці, а потім нашу танкову армію перекинули в Німеччину під Берлін у місто Вюнсдорф. Командиром моїм був єврей капітан Дуклер, там я прослужив ще півроку. Потихеньку почали демобілізовувати і прийшла черга 1924-го року народження. Нас відправили на «Родину», але вже без зброї, де ще три місяціслужував я у Вірменії під турецьким кордоном у місті Шаумян. Спочатку відправили в карантин, тому що в частині було море вошей. Їдальня наша, мабуть, ще царська,

М. Гілетуха (справа)Госпіталь м. Ченстохова. Польща.01.06.1945 р.

М.Гілетуха. 1945 рік. Вюнсдорф.

Микола Гілетуха (справа) 1950-ті рр. м. Магадан.

Курси бульдозеристів у Магаданській обл. Микола Гілетуха у нижньому ряду другий зліва.

Магаданський краєвид (майстерні). Фото 1950-х років.

знаходилася від нас метрів зо триста. Грязюки по коліна, пройдеш туди і назад… Біда була. Підлогу там ніхто не мив, а лише грязь лопатою зішкрябували. Їсти давали таке, що якщо попаде листок капусти, то це вже було як м'ясо. Такий голод був, що страшно. Не зрівняти ні з фронтом, ні зі службою в Австрії чи Німеччині. Служили там строкову службу білоруси, саме вони зламали замок в підсобці та обікрали наші дембельські чемодани. На щастя, один із солдатів знайшов і повернув мої речі, там були чоботи і англійська шинель.

Повернувся на Волинь, у рідне село Машів у березні 1947 року. Невдовзі в Любомлі влаштувався на роботу. Працював в ремконторі будівельником. Де нині знаходиться Ощадний банк, після війни від будинку залишилися лише одні стіни, тому ми його повністю відбудували. Столярний цех, в якому я працював, знаходився на Поштовій вулиці поруч з нинішньою другою школою. 4 лютого 1949 року до нас в цех прийшли два чекісти, - капітан Санін, і старший лейтенант Тихоміров. Покрутилися в майстерні, подивилися, поспілкувалися з нами, а потім до мене: «А ты пойдешь с нами!» Вийшли на вулицю, але ж думаю, що можу не повернутися. Серед знайомих в цей час чимало відбували покарання у Сибіру, Казахстані, Далекому Сході, тощо. Тому кажу чекістам, що мені потрібно забрати сумку з харчами. Повернувся, хлопцям залишив дорогого мені годинника, щоб передали його моїм батькам. Завели мене в Любомльське НКВС, в цей час там же була і міліція. Почалися допити, які супроводжувалися і фізичною розправою. То один слідчий допитує, то інший і так п'ять днів я пробув у застінках НКВС. Допитували за мою боївку, хто зі мною був, прізвища, псевдо, адреси. Кажу їм,що нікого не знаю, тому що був на фронті. Вони мені: «За это спасибо, но за преступления ответишь!»

Далі мене переводять у Ковельську в'язницю, де я пробув цілий місяць. В цей час мене ніхто не допитував. А там завозять мене до Луцька, заводять в якусь кімнатку, - далів якийсь зал, де за столом сидить трійка чоловіків: прокурор, суддя і обвинувач. І так я просидів там цілий день. Поруч заводять і виводять обвинувачених, якихось свідків і всім термін- 25 років тюрми. А в мене свідків ніяких немає, тому судити не можна. Підвечір мене відводять в НКВС, заводять у підвал, наказують роздягатися. Я верхній одяг знімаю, а вони мені: «Все снимай!»…

Двері відкривають і мене штовхають в цей карцер. Зліва «параша», а навпроти у чотири ряди лежать на цементні й підлозі оголені чоловічі тіла і, єдине маленьке віконце, куди попадають промені світла. Дихати немає чим, тиснява, неймовірний сморід і спека. Де впав, це і було моїм місцем. В такому пеклі я пробув ще два тижні. Знову два конвоїри мене заводять на другий суд. Просидів, як минулого разу, цілий день, але бачу ведуть знайомого старого чоловіка, мого земляка з Машева. Посадили йогоу куток і невдовзі мене викликають. Заходжу, переді мною ця сама «трійка». Беруть якусь папку і починають зачитувати мені якісь обвинувальні папери. Викликають єдиного свідка. Запитують, чи він знає мене, і він схвально киває головою: « Так, знаю!»

«Що ви можете сказати про обвинуваченого!» Чоловік говорить: «Нічого не можу сказати». Судді йому, якщо ти, діду, не підпишеш, то поїдеш з ним. Ось і весь суд. Вироком військового трибуналу військ МВС Волинської областівід 22 квітня 1949 року був засуджений за ст.54-Іа, 54-ІІ КК УРСР на десять років позбавлення волі з обмеженням прав на 5 років і з конфіскацією майна в грошовому еквіваленті 250 карбованців.

З Луцька мене етапували до Львова, а там у «телячі» вагони і через весь Радянський Союз привезли у Приморський край. Їхали на нарах цілий місяць, було це літо 1949 року. Потяг був такий довгий, що на поворотах було видно інші вагони. Прибули ми у місто Находка, пізніше в бухту Ваніно. У цій місцевості було багато колоній. Свою «трудову» діяльність розпочали, коли ми, чоловіки і жінки, у лісі викорчовували пні. Невдовзі до причалу підігнали два теплоходи «Олександр Невський» і «Ногин». Переодягнули нас у зеківський одяг, але 150 чоловікам невистачило валянок, в тому числі і мені. Дев'ять діб ми йшли Охотським морем до Магадана. Ще добу стояли на приколі, оскільки був великий шторм. Коли зійшли на берег, поруч був такий барак, де з віконця нас так би мовити нагодували. Дали миску супу, а там лише кисла капуста. Не встиг я підійти до стола і з'їсти декілька ложок харчу, як мій суп перетворився у лід. На вулиці температура повітря булла мінус 38-40 градусів, а я у черевиках.

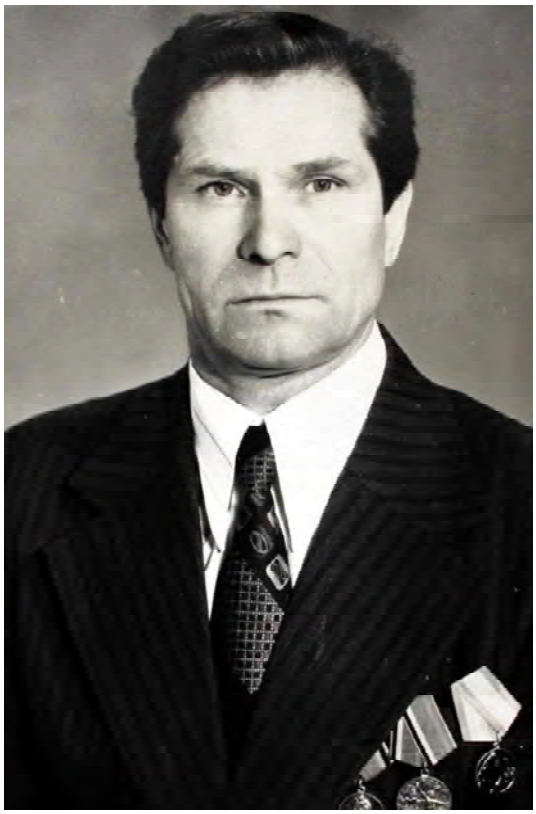
І так наша нескінченна колона, а це тисяч з двадцять каторжан, рушили через все місто у табір. Приміщення у ньому були зроблені із кругляка деревини у чотири поверхи. В середині не отоплювалися, лише в центрі стояла буржуйка, біля вікон замерзали відра з водою, а при вході лежав сніг. Спали на нарах одягнені. Кожного ранку розвод, шикування, в шерензі по п'ять чоловік. Лунає команда: «Внимание! Взятся под руки, голову вниз, не разговаривать, не оглядыватся! За нарушение конвой применяет оружие без предупреждения!»…І колона рушила під конвоєм до шахти, яка знаходилася від табору на відстані до двох кілометрів.

Микола Гілетуха четвертий зліва біля їдальні. Магаданська обл. Фото 1950-х років.

Микола Гілетуха (справа). Колима.

Микола Гілетуха. Фото 1980-х років.

Чотири роки і одинадцять місяців Микола Петрович Гілетуха працював у шахті у забоях по 12 годин в день, без вихідних, спочатку на копальні «Ельгенуголь», а пізніше на шахті «Аркагала». В обід у шахту подавали по стакану холодного чаю, і шматок хліба, який нагадував гіркий пластилін. Після зміни знову строєм у табір, за колючий дріт, у їдальню на вечерю, далі в барак, і двері на замок. Вартові з кулеметами стояли на вишках по периметру табору.

4 січня 1955 року Миколу Петровича було звільнено з табору, але воля була не близькою. Ще змушений був працювати на вільному поселенні.

- На цей раз потрапив на каторжні роботи на золоту копальню в артіль «Большевик» Магаданської області, Сусуманського району. Там жили в гуртожитку - в одній кімнаті по дванадцять чоловік. Заробітної плати на харчування вистачало, - далі пригадує чоловік. – Раз на місяць необхідно було відмічатися у спецкоменданта. Пізніше три місяці навчався нової професії – кочегара. Після закінчення курсів почав працювати у великій котельні. Робота була дуже важкою. На одній зміні нас працювало сім каторжан-кочегарів. Вугілля у котельню подавали вагонами. Умови нашої роботи були надважкі. Пізніше вивчився на машиніста бульдозера і став працювати на цій техніці – 10 годин роботи і дві години технічного обслуговування, щоб бульдозер у справності передати наступній зміні. Третьою професією, яку я опанував на вільному поселенні була шевська справа. Якось дали мені відремонтувати, а вірніше,зашити валянки, як я це зробив пристойно, то з цього часу мене посадили у взуттєву майстеню і це була робота до кінця мого «вільного поселення».

У таборі серед тисяч каторжан були сотні волинян, серед них чимало любомльчан, мав декількох душевних друзів-земляків: Миколу Мосієвича з Любомля і Пилипа Абрамчука з Полап. Пилип Іванович на рідну Волинь не повернувся, дозволили йому поселитися лише в Запорізькій області.

В кінці 1955 року коли я в черговий раз зайшов відмічатися до спецкоменданта, а він мені говорить, щоб я йшов виробляти паспорт і їхав додому... Для мене ця інформація була просто неймовірною. Невже я вільний?! На «крилах» з Магадана до Хабаровська на Батьківщину повертався у невеличкому літаку, на дванадцять пасажирських місць. Далі поїздом з Хабаровська до Москви, подорож тривала два тижні, далі залізницею Москва-Київ і Київ-Брест до Ковеля – нарешті вдома. Сталося це зимою, на початку 1956 року.

Коли ж повернувся до Любомля, мене приписали в паспортному столі, але як виявилося, приписали помилково. Наступного дня начальник повідомляє, щоб я виписався і виїхав з Любомля. Порадившись зі знайомими, я не виписався, але був змушений два роки поспіль виїжджати з рідної Волині в Казахстан, в Кустанайську область, в Каракумиський район на сезонні роботи. Ціле літо працював на будівництві, жили ще з такими репресованими земляками в палатці, а восени повертався в Україну, до Любомля. На чергове літо 1958 року в Казахстан я вже не поїхав, а влаштувався на постійну роботу в промкомбінат, а пізніше в ремконтору. З 1963 року, аж до виходу на пенсію до 1985 року я працював на пошті, спочатку різноробочим, а пізніше завскладом.

- - -

Постановою президії Волинського обласного суду від 3 лютого 1993 року вирок військового трибуналу відносно Гілетухи Миколи Петровича скасований. Гілетуха М.П. по даній справі реабілітований.

Спогади записав і опрацював
Микола Дзей

Микола ДЗЕЙ ***(Любомль)***

СВЯТОСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ ПІКУЛЬСЬКИЙ

30 вересня 2017 року виповнюється 80 років нашому земляку **Святославу Михайловичу Пікульському** – народному артисту України, професору Київського університету культури і мистецтв.

Народився Святослав Михайлович у Любомлі на вулиці Шевченка № 68 (нині на цьому місці побудований новий будинок, прим. авт.) в родині Махайла Івановича (1905 р. н.) і Олени Володимирівни (1907 р. н.) (дівоче прізвище Старкевич). Батько Михайло Іванович у 1920-30-их роках був активним учасником любомльського українського аматорського гуртка, який був у місті у ці часи дуже популярним, а також співав у хорі Георгіївської церкви. Батько Михайло Іванович народився у багатодітній родині Пікульського Івана Михайловича (1870 р. н.) і Євдокії Максимівни (1875 р. н.) на вулиці Хлібній, нині

Олена Володимирівна Пікульська з сином Святославом. Любомль. 1939 р.

Святослав Пікульський – студент Київського інженерно-будівельного інституту. 1956 р.

Святослав Пікульський – соліст Київської Державної філармонії. 1970-ті рр.

Святослав Пікульський – соліст Київської Державної філармонії. 1970-ті рр.

вул.Зелена, 9.

Згадує Святослав Михайлович: «Ту стару хату, де народився мій тато, я добре пам'ятаю, і вусатого діда Івана Пікульського, в минулому боцмана крейсера І-го рангу «Володимир Мономах» Балтійського флоту. У 1894, 1896, 1897 роках дід Іван здійснив на крейсері три кругосвітні подорожі. Після смерті дружини, яка померла від тифу 26 квітня 1920 року у віці 45 років будучи біженкою в Тамбовській губернії, дід так більше і не одружився, а сам виховав восьмеро дітей. Серед них - мого тата, а наймолодшій донечці Валі було лише чотири місяці…

…В моїй пам'яті Любомль зафіксувався в основному десь з початку воєнних років. Стара хата, де я народився, була на вулиці Шевченка, якраз навпроти хати Дроздовичів. Сусідами нашої садиби були Старкевичі та Іваницькі. Пам'ятаю також, що у цих Дроздовичів у найбільшій кімнаті перед Великоднем сусіди зносили паски і крашені яєчка, приходив священик і освячував повний стіл цих заповнених кошичків, щоб на Всеношну не носитись з ними до церкви. У нашій старій хаті завжди висів портрет Тараса Шевченка, і з самого початку моєї свідомості у цьому портреті було щось дуже близьке. Нерідко під час звичайної хатньої роботи мені доводилося чути від батьків тихеньке «Думи мої», або «Реве та стогне».

Міцно залишились в пам'яті Різдвяні свята, колядування зі звіздою, або під вікнами. Тато мій колядував з церковним хором, а на третій день Різдва хор збирався у когось за столом, розкладали «колядники», багато співали колядок, народних пісень і розказували цікаві історії. Це залишило в мені яскраві враження, бо батьки на такі зустрічі брали мене з собою.

Мама моя була прихожанкою Пречистенської церкви в Любомлі, але бувала і в Юріївській. Якраз в Юріївській церкві мама почула на свято Миколая сольне виконання татом «А хто, хто Миколая любить». Співав тато красивим чистим ліричним тенором. Я пам'ятаю його голос...

Так що пісня,колядка, зокрема, звучали часто в нашій хаті, і тепер, через роки, мене охоплює якийсь подив, як могли не професіонали, аматори так злагоджено, чисто співати манерою, яка тепер носить назву «академічна». І тепер при спогаді цього чистого інтонування, ніжних акордів охоплює якийсь солодкий щем. Це були перші мої музичні відчуття, я і сам намагався тихенько підспівувати з хором. Мама ж моя, Олена Володимирівна, любила, коли я в початкових класах школи співав «Ой ходить сон коло вікон»…

…Всі біди війни, постійні стреси і тяжкі умови життя призвели до передчасної хвороби моєї мами. Туберкульоз легенів. Прожила всього 45 років. Не набагато більше прожив і мій тато Михайло Іванович – помер у 55 років…

…Зразу після війни батьки почали будувати нову хату на вулиці Брестській. Було важко. Весь матеріал на будівлю, що був заготовлений до війни, за німців розтягнули на потреби окупаційної влади, довелось починати все спочатку.

Так в недокінченій тій хаті я закінчив Любомльську середню школу №1. Закінчив з срібною медаллю. У школі протягом усього навчання співав у хорі. Пам'ятаю керівників хору – спочатку Ярошенка Панаса Івановича, а потім Туржанського Володимира Йосиповича. Слух мав добрий, але голос мій все якось мене не влаштовував, були в нас голоси більш яскраві… »[2,3].

В 1954 році Святослав Пікульський, закінчивши школу, вступив на денне навчання у Київський інженерно-будівельний інститут на факультет міського будівництва. В інституті Святослав також з задоволенням співав у хорі. Художній керівник колективу, та й інші, послухавши, що голос Святослава Пікульського виділяється від інших по яскравості, наполегливо радять займатися сольним співом. В кінці-кінців майже силою завели його у оперну студію Будинку культури залізничників ім. Фрунзе, в якому керувала самодіяльною вокальною студією заслужена артистка України Гладишевська Лизавета Василівна. Людина надзвичайно обдарована і музичним, і художнім талантом, виключної доброти і порядності. Якраз вперше Лизавета Василівна і висловила думку, що Святославові потрібно спробувати поступати в консерваторію. І таку спробу Святослав Пікульський здійснив у тому ж 1959 році, коли закінчив інститут і отримав диплом інженера-будівельника. Але вступив свідомо, лише на вечірнє відділення Київської державної ордена Леніна консерваторії ім. П. Чайковського. Вокалу навчався спочатку у професора Зубарєва Микола Гавриловича, а пізніше у доцента Степанової Олени Олександрівни.

Згадує Святослав Михайлович: «Їдучи в Київ після закінчення школи, щоб поступити до інституту, я знав, що там живе і працює моя видатна землячка і родичка Народна артистка Радянського Союзу Наталія Михайлівна Ужвій, яка полишила Любомль ще до моєї появи на світ. Познайомитись з нею хотілось, але якось не вистачало рішучості. Та й гордість теж нашіптувала: «Що ти, бідний студент, будеш нав'язувати своє знайомство. Я ж усього двоюрідний племінник. От закінчу інститут, тоді й познайомлюсь». [2,3].

Так і сталося. Як тільки Святослав закінчив інститут і отримав диплом, відразу ж подзвонив Наталії

Виступ Святослава Пікульського в Республіканському будинку органної музики. Київ, 1970-ті рр.

Диплом про присвоєння звання «Народний артист України» Святославу Михайловичу Пікульському. Київ. Президент України Л.Д. Кучма. 29.11.1996 р.

Афіші з рекламою виступів заслуженого артиста України Святослава Пікульського. 1990-ті рр.

Виступ Народного артиста України Святослава Пікульського у рідному Любомлі. 15.06. 1997 р.

Михайлівні. Актриса його запросила в театр на виставу «Філумена Мартурано» Едуардо де Феліпе з її участю. Після закінчення спектаклю зустрілися у фойє театру. З того часу Святослав бував у актриси вдома, бував присутнім на сімейних святах і, звичайно, на нових виставах. Схвалила Наталія Михайлівна і вибір вступати в консерваторію, тому що була зачарована співом Святослава. Добре співав у молодості чоловік Наталії Михайлівни народний артист СРСР Пономаренко Євген Порфирович. Доводилось інколи співати у них серед гостей (в гостинній кімнаті було завжди добре настроєне піаніно). Коли були гості, Наталія Михайлівна, як правило, садовила Святослава поруч себе і причину у цьому він вбачав не настільки родинну, як повагу до співу, до музики. Коли одружувався у 1962 році на піаністці Аллі Толстих, з якою познайомився ще у студентські роки в консерваторії під час сумісної участі в одному з шефських концертів у військовій частині, відома актриса була дорогою гостею на весіллі… Після закінчення консерваторії у 1965 році, отримавши фах оперного і концертного співака, Святослав Михайлович був у роздумах і коливаннях. Як інженер досягнув непоганих результатів, працюючи в проектному інституті по плануванню забудови, на час закінчення консерваторії був головним спеціалістом по генеральних планах в технічному відділі інституту «Укржитлремпроект».

…І все ж наважився… У 1967 р. Львівський театр опери та балету запрошує молодого артиста до себе солістом в творчий колектив. Там Святослав Пікульський проспівав партії графа Альмавіви у «Севільському цирульнику» Дж. Россіні, Альфреда в «Травіаті» Дж. Верді, Ленського в опері «Євгеній Онєгін» П. Чайковського, Петра в опері «Наталка-Полтавка» М. Лисенка, Андрія в опері «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського та Ернані в опері «Ернані» Дж. Верді. У 1969 році взяв участь у конкурсі на посаду соліста Київської державної, а нині Національної філармонії. Взяв участь і переміг!

Відтоді, будучи солістом Київської філармонії, набував музичного розвитку, інтелектуальних надбань, музичного смаку, його творчу уяву почали хвилювати і романси, і арії, і опери, і кантати…

Це, мабуть, аналогічно, як в математиці: спочатку математика середньої школи, а потім вища математика, і аж ніяк не навпаки. Хотілося б звернути увагу, що світ романсу, світ класичної музики (тобто зразкової музики) – це могутнє море витончених емоцій, джерело сили, мужності, радості людини, це наука про кохання, доброту, ніжність і співчуття, і хто в це море не бажає ввійти – надзвичайно обмежує і примітивізує своє існування. А щоб увійти, треба хотіти цього. Слухати, слухати і слухати від простішого до складнішого. І радість велика віддячить вам за наполегливість…

Із 1969 р. Святослав Михайлович – соліст Національної філармонії України. За роки роботи підготував і виконав близько двадцяти тематичних сольних камерних програм, біля десяти сольних партій опер вітчизняних та зарубіжних композиторів із заслуженою артисткою України Аллою Толстих. Серед них: П. Чайковський (романси), С. Рахманінов (романси), Ф. Шуберт (пісні), М. Лисенко (романси і обробки українських народних пісень), Я. Степовий (моно програма), В. Косенко (моно концерт), О. Даргомижський (моно програма), М. Глінка і його сучасники, «Старовинна італійська і німецька музика» (тематичний концерт), «Сучасні українські пісні і романси», «Сучасна модерна музика», «Романси Г. Свиридова», концерт «Серенади і баркароли», «Вокальні твори на слова Тараса Шевченка» тощо. Бувають творчі пошуки. Наприклад, спадщина українського романсу. Для цього Святославу Михайловичу довелося відвідувати цілий рік академічну бібліотеку Академії наук України. Внаслідок цих пошуків була виконана сольна програма «Щасливі знахідки». [2,3]

Перший виконавець на теренах бувшого СРСР головних партій з опер Дмитра Бортнянського «Алкід» (партія Фроніма, прем'єра відбулася у 1984 році), виконував у великому залі консерваторії, в залі ім. П. Чайковського у Москві, у великих залах консерваторій Санкт-Петербурга, Мінська, Львова і Києва, а також «Сокіл» (партія Федеріко в опері Д. Бортнянського).

У 1987 році Святославу Михайловичу Пікульському було присвоєно звання «Заслужений артист України».

У січні 1988 року у Києві, в Кирилівський церкві, відбувся благодійний концерт артистів державної філармонії. З великим успіхом виконав старовинні романси та твори композиторів- класиків заслужений артист України Святослав Пікульський. Гідними партнерами йому були піаністка Алла Толстих, скрипалька Мела Тененбаум, віолончелістка Юлія Пантелят. Надзвичайно щирим був прийом глядачів – гарячі оплески, букети квітів – писала «Київська правда».[1,4]

Почесне звання «Народний артист України» Святославу Михайловичу Пікульському було присвоєно указом Президента України Л. Д. Кучми 29 листопада 1996 року - «За значний особистий внесок у збагачення культурно-мистецької спадщини України, високий професіоналізм».

Рішенням вченої Ради Київського державного інституту культури від 27 червня 1997 року Пікульському Святославу Михайловичу було присвоєно вчене звання Доцента кафедри народного

музичного виконавства та фольклористики.

У 1999 році артист випустив компакт-диск «Святослав Пікульський (тенор). Арії, романси, пісні». Всього на диску 21 твір, тривалість звучання 71 хвилина. Музичний супровід : Київський камерний оркестр, Алла Толстих (фортепіано), фортепіанний квінтет Української телерадіокомпанії. На ком пакт-диску звучать мовою оригінала твори Джуліо Каччіні (1550-1618), Джованні Перголезі (1710-1736), Антоніо Вівальді (1678-1741), Рінальдо да Кануа (1710-1736), Едуардо Куртіса (1875-1937), Дмитра Бортнянського (1751-1825), Семена Климовського (XVIII ст.), Франца Шуберта (1797-1828), Петра Чайковського (1840-1893), Сергія Рахманінова (1873-1943), Антона Аренського (1861-1906), Петра Булахова (1822-1885), Віктора Косенка (1896-1938), українські народні пісні, а також старовинний російський романс. Вихід диска став можливим при сприянні двоюрідного брата Святослава Михайловича - Коляди Ростислава Миколайовича і його сина банкіра Олега Ростиславовича (Росія). Фото артиста виконав також виходець з Любомля (нині покійний) Микола Трох.

Рішенням Атестаційної колегії 21 грудня 2001 року Пікульському Святославу Михайловичу присвоєно вчене звання Професора кафедри фольклористики та народного пісенного виконавства Київського університету культури і мистецтв.

Святослав Михайлович має близько 24 годин безперервного звучання записів у фондах Національної радіокомпанії України. Впродовж 2004-2010 рр. провів велику кількість майстер-класів із сольного співу у Академії ім. Яна Длугоша (м. Ченстохова, Польща). Викладав постановку голосу, сольний спів, методику викладання вокалу.

Син Михайло Пікульський - також музикант, але диригент. Закінчив два факультети Київської державної консерваторії по симфонічному та хоровому диригуванню. З 2013 року - художній керівник і головний диригент Академічного оркестру народної та популярної музики Українського радіо.

15 червня 1997 року, коли Любомль відзначав своє 710-ти річчя, в районному будинку культури з великим успіхом відбувся довгоочікуваний концерт нашого земляка, Народного артиста України Святослава Пікульського та його беззмінного багаторічного концертмейстера, дружини, заслуженої артистки України Алли Толстих. …Зал цей давно не бачив стільки людей і таких захоплюючих очей. Та й коли чув таку зливу оплесків, яка відроджувалася з новою силою після останніх акордів романсу чи української народної пісні…[3,1].

1. Осокіна А. Творити добро. // Київська правда. Київ, 1988.23.01. №19.

2. Дзей М. «…Мене з малку хвилювала пісня…» //Наше життя. Любомль,1997. 11.06.№44.

3. Хвас В. «Любомле мій, віків колиско, до ніг твоїх кладу свою любов»…//Наше життя. Любомль, 1997.21.06.№46.

Микола ДЬОМІН ***(Київ)***

КУЛЬТУРНА І МИСТЕЦЬКА ВІЗІЯ МИКОЛИ ЧЕРЕНЮКА

Пам’ятаю цю постать у культурному та мистецькому житті Волині, і не тільки тут, надзвичайно виразно, можна сказати – яскраво. Адже певний час з кінця 80-х і в 90-і роки минулого століття я з Миколою Івановичем Черенюком (1945-2001) подорожував нашим краєм, неодноразово буваючи з ним на художніх пленерах. Така моя зацікавленість історичними пам’ятками Волині була зумовлена задуманою серією краєвидів нашого поліського краю після щойно закінченого 1981 року Київського державного художнього інституту. На цих пленерах і зав’язались наші більш тісні приятельські стосунки.

Микола Іванович був знавцем історії Волині, володів польською мовою і, окрім мистецтвознавства, певний час займався журналістикою та писав розвідки про культурні здобутки й історичні колізії нашого краю. Це мене, звісно, зацікавило і я, як людина з щойно набутим фахом художника-живописця та початківець мистецтвознавчого й журналістського пера, міг дещо скористатися з його досвіду в цій галузі. Адже з 1964 року Микола Черенюк навчався на факультеті журналістики Українського поліграфічного інституту ім. І. Федорова у Львові (фах – редагування масової літератури). Навчання у виші було перервано службою у збройних силах (1964 –1967). А початкову мистецьку освіту він здобув у Луцьку, де закінчив художню школу. Після здобуття середньої освіти 1963 року освоював ще й робітничу спеціальність на Луцькому приладобудівному заводі.

По закінченні інституту 1973 року розпочав творчу діяльність у редакції газети "Світло Жовтня", через деякий час перейшов на роботу у Волинський краєзнавчий музей, де працював у відділі громадських музеїв. Згодом отримав посаду завідувача щойно відкритого художнього музею в Луцьку – відділу Волинського краєзнавчого музею. Перебуваючи з 1973 року на посаді завідувача художнього відділу, він з великим пієтетом вів мову про свою мрію і своє дітище – картинну галерею. Писав він, зокрема, й про малярські шедеври колишнього зібрання картинних галерей княжих родів Радзивіллів та Чарторийських та інші миствознавчі розвідки. Основну експозицію галереї він створив на основі залишків зібрання мистецьких творів із галерей згаданих княжих родів.

При нашому спілкуванні Микола Черенюк розповідав, з якою наполегливістю він добирав до колекції галереї твори, як сформував окрему експозицію сучасного українського і волинського мистецтва – особливо 70 – 80-х років минулого століття. У тому його устремлінні й поступі було щось сакральне, навіть магічне, і ентузіазм, який випромінювався з його душі та діянь, вихоплював, бувало, із дріб'язкових буднів швидкоплинного життя справжні шедеври малярства чи інші артефакти завдяки своїй феноменальній інтуїції. А ще адміністративні й організаторські здібності Миколи Івановича, толерантність і вимогливість, уміння працювати з людьми дали змогу йому створити у музеї колектив ентузіастів науково-пошукової роботи. Про період становлення музею і роль керівника цієї наукової установи з вдячністю згадують молодші колеги Т. Левицька, Л. Войницька, С. Хабло.

Цілеспрямований характер науковця і мистця спонукає Миколу Черенюка до навчання на факультеті графіки (1976-1982) цього ж Українського поліграфічного інституту, але тепер уже заочно. Як завідувач художнього музею Микола Черенюк у 1981-85 роках очолював низку наукових експедицій з обстеження культових споруд Волині, консультантом у цих наукових пошуках був доктор мистецтвознавства П. М. Жолтовський. Їхні зусилля разом із працівниками художнього та історичного відділів ВКМ дали плідний результат, адже були зібрані і збережені від руйнування численні українські старожитності: стародруки, твори волинського іконопису, скульптура, різьба по дереву, вироби з металу тощо.

Задіяний у наукових експедиціях, натхненний чудовими краєвидами Волині, він зарисовує, замальовує культові споруди краю, культурні надбання, мальовничі оази поліської землі. Серед таких творів можна виокремити: "Край поліський" (1980-і), "Моє село" (1982), "Вид з майстерні на вулиці Молодіжній (Глушець)" (1978), кілька автопортретів, зокрема "Автопортрет на тлі барокової скульптури св. Онуфрія" (кін. 1970-х),

Натхненно працюючи на пошуковій етнографічній ниві, Микола Черенюк як художник і дослідник 1986 року очолив першу музейну етнографічну експедицію в Старовижівський район Волині. Музейна експозиція ВКМ збагатилася багатьма раритетами народного мистецтва. З'явлені світу шедеври народного мистецтва Волині (рушники, килими, обруси, літники, вишивані сорочки) експонувалися в Україні, Польщі, Бельгії. А це все зібрання старожитностей було явлено як нашому, так і зарубіжному глядачеві завдяки численним етнографічним експедиціям ентузіастів по волинському Поліссі. Тут, разом з іншими співробітниками музею, невтомним дослідником були зібрані унікальні художні скарби, твори ужиткового нродного мистецтва (понад 1500 експонатів), які стали основою новоутвореного 1991 року відділу етнографії ВКМ.

Пригадую, у кінці 80-х років малював я краєвид у старій історичній частині Луцька "Вид на замок Любарта" (1989) – полотно доволі велике і довелося працювати у декілька сеансів. Уважно оглянувши цей ще не закінчений пейзаж, який я писав тільки другий сеанс, Микола Іванович безапеляційно заявив:

– Це буде одна з найкращих твоїх робіт!..

Я тоді, звісно, жартома кинув:

– Миколо Івановичу, так ще ж до закінчення роботи о-го-го скільки часу, а ви так відразу й вердикт виголошуєте…

А він і каже:

– Повір мені, я знаю що кажу…

Й додав:

– Я бував у багатьох наукових експедиціях Волині і майстернях художників не тільки Луцька, а й Львова, Любліна, Києва, бачив як починають і закінчують твори майстри. Отож маю у тому певний досвід…

А справді, я пізніше дізнався, що Микола Черенюк, окрім названих міст, зустрічався з художниками Москви, Ленінграда, бував у них в майстернях, навіть працював у фондах музеїв деяких згаданих міст, зокрема і в Державній Третьяковській галереї… А ще я дізнався про цікавий епізод, що трапився з ним у Москві, де в архіві родини В Каменського – відомого поета-футуриста початку XX століття, соратника

В. Маяковського, В. Хлєбнікова, Д. Бурлюка – Миколою Івановичем як пошуковцем був знайдений рекомендаційний лист Івана Нечуя-Левицького початкуючій письменниці до Івана Франка і переданий до Інституту літератури НАН України – дійсно феноменальна інтуїція і прозірливість автора. Він якось навіть сором'язливо згадував про той епізод, що Марта Каменська, родичка В. Каменського, пройнялася до нього особливою довірою й дозволила переглянути увесь родинний архів… Микола Іванович пригадував, як при спілкуванні Марта Каменська просила його говорити рідною мовою… На що зауважила: "Николай Иванович, прошу Вас, говорите на украинском языке. Какой мелодийный язык и все понятно…".

А славна луцька картинна галерея, що виплекана мистцем, повсякчас викликає захоплення відвідувачів як з України, так і з близького та далекого зарубіжжя. У журналі "Эхо планеты" №10 за 2000 рік надрукована стаття московського автора Юрія Носова про наш край і картинну галерею Волинського краєзнавчого музею в Луцьку. Зокрема, в публікації йде мова про завідувача галереї Миколу Черенюка. Зацитуємо невеликий фрагмент з цієї розвідки: "Кімнатами славної картинної галереї, яку розташовано в старовинному Луцькому замку, нас веде її завідувач Микола Черенюк, людина захоплена і одержима, як і більшість музейників Росії та України… – Говорять, тут є оригінал Леонардо? – намагаємося ми підіграти нашому гідові… – Та ні, а от Ріберу, Пуссена, дещо із майстерні Снайдерса, дійсно маємо. Погляньте-но лишень на "нашого Шопена" – ані робленого демонізму, ані романтичної надмірності. Простота, м'якість, жіночність, домашність, лише в очах зосередженість і прихована пристрасність. Вважаю, такого портрета не побачите ні в Москві, ні в Парижі. Усе найкраще в галереї – від щедрот Радзивіллів і Чарторийських…" (переклав М. Дьомін).

Працюючи науковцем у Волинському краєзначому музеї на посаді завідувача художнім відділом, Микола Черенюк не полишав і творчої роботи в галузі живопису та графіки. Звісно, натхнення йому давали і малярські шедеври галереї, і участь у художніх пленерах волинського Полісся. Проте конфліктні ситуації з тодішньою владою за пріоритет і перспективу розвитку національної культури та мистецтва, інсинуації навколо місцезнаходження картинної галереї – чи в анфіладі замку Любарта, чи деінде у менш пристосованому приміщенні – призвели до душевної кризи мистця. Микола Іванович залишив художній відділ музею та мав намір присвятити себе викладацькій і творчій роботі.

З 1988 року він почав працювати завпедом і викладачем у Луцькій дитячій художній школі. Протягом 1994 – 1997 років був викладачем рисунку, живопису, історії мистецтв в Луцькому технікумі ВПУ-2. Розпочався новий етап у житті і творчості Миколи Черенюка. Педагогічна діяльність йому дала змогу передати свій вагомий мистецький досвід і знання молоді та зосередитися на власній творчості як живописця. Близько дев'яти років, що не були пов'язані з музейною справою, художник присвятив образотворчому мистецтву, і особливо його захоплював пленерний живопис. У цей період ідеологічного тиску й обструкції його громадянської позиції Микола Черенюк все ж мав віддушину – він був налаштований на творчість і присвятив себе мистецтву. Відвідує художні пленери і наполегливо працює у майстерні над своїми полотнами. Такі творчі зусилля в галузі малярства дали результат. Мистець створив низку одухотворених краєвидів, філософських натюрмортів, серію портретів наших сучасників. Серед таких творів: "Лісове озеро" (кінець 1980-х), "Осіння ріка" (1990), "Вітер. Осінь" (1990-і роки, "Костел", "Мотив пізньої осені", "Весна. Велика вода (1990-ті роки) та багато інших.

Пригадую і одну з перших творчих акцій волинського пленеру ще у середині 80-х років минулого століття, коли Микола Іванович заохочував і групував місцевих художників з метою популяризації історичних пам'яток Волині. У той час художники-ентузіасти відвідали Володимир-Волинський, городище в Зимному з його монастирем-фортецею, Світязь та інші синьоокі озера Волині, де на берегах ще збереглися поліські перлини – дерев'яні церковці… Пам'ятаю, як вже десь на початку 90-х років минулого століття Микола Іванович запросив і мене на художній пленер у село Замлиння – на свою малу батьківщину. Ще по дорозі туди він багато розповідав про місцини і урочища села, про свій легендарний край, наголошуючи, що село це обов'язково увійде в легендарну історію Волині. Я ще тоді зауважив Миколі Івановичу, що його мала батьківщина, село Замлиння, має таку чудову поетичку назву…

Цей новий період творчих пошуків і утвердження свого імені в мистецтві для Миколи Черенюка був надзвичайно важливим та плідним. Він натхненно працює у жанрах портрета, пейзажу, натюрморту, створює графічні аркуші. У цей час художник створив серію чудових пейзажів нашого поліського краю з його перлиною озером Світязь, монастирями та фортечними мурами. Ці твори засвідчують і камерне відчуття автором краєвиду, де приємно відпочити людині, та епічне узагальнення в пейзажах з церковцею чи з іншою архітектурною спорудою, де природа спонукає людину до філософських роздумів. Адже явища природи і настрій людини мистець поєднує з емоційним станом глядача.

У цей час малярство Черенюка вступило в епоху зрілості, майстерність автора відчувається і в

трактуванні композиції картини, і в колористичних пошуках та віртуозному володінні пензлем. Цю тезу може підтвердити один з найкращих його панорамних краєвидів: "Перед грозою. Вид на Свято-Троїцький собор з Градного узвозу" (1998). У цей період пленерне малярство мистця набуває виразного імпресіоністичного звучання, де колір вібрує і пульсує різнобарв'ям та сонячним світлом. Це твори "У старому Луцьку", "Владича вежа замку Любарта", "Зимовий мотив" (1990-ті роки), "Осіння мелодія" (1994), "Разом з містом" (1997) та інші.

У жанрі натюрморту яскраво виокремилися почуття художника у ставленні до живої природи, квітів, середовища, що оточує людину в побуті, – світу речей, яких торкається рука і наша думка. Він зображує квіти у саду в природному середовищі із фруктами, гілочками калини. У майстерні художника приваблюють тематичні натюрморти філософського звучання, де вгадується буття людини серед вічних речей і швидкоплинного життя, –твори "Бузок", "Іриси", "Натюрморт з іконою", "Букет квітів на стільці", "Осінні квіти", "Натюрморт з підсвічником" (1980-ті роки), "У садку"(1994), "Натюрморт з калиною", "Натюрморт з червоними яблуками" (1990-ті роки), "Музейні мальви" (1998) "Натюрморт з чашею і свічкою" (1990-і роки), та ін.

Не залишив поза увагою Микола Іванович і жанр портрета. Це засвідчують і численні портрети наших сучасників, відомих особистостей. Серед них: "Портрет відомого мистецтвознавця, музейника-науковця Павла Жолтовського" (поч. 1980-х років), "Портрет заслуженого художника України Карела Якубека" (1984), "Портрет художника Григорія Чорнокнижного" (1984) та ін. Останній портрет виконано надзвичайно артистично, тонко переданий внутрішній стан художника, його погляд, зосередженість образу. Деякі портрети сучасників мистця змальовані в широкій експресивній манері, інші – більш камерно, з проробкою деталей. Такими технічними прийомами майстер пов'язує художню форму зі змістом, характером портретованої людини –твори "Портрет чоловіка в капелюсі", "Студентка", "Портрет молодої людини" (1980-і роки) та інші. В означеному емоційному ключі написані також і портрети рідних людей мистця. Портрети матері, батька і дружини художника написані автором у камерній манері в поєднанні з витонченим колоритом. Тоді як у "Портреті сина Ярослава" (1980-і роки) передано емоційно безпосередній характер портретованого, вдало поєднані формальні прийоми з означеним змістом. У період активної творчої роботи в галузі образотворення упродовж майже дев'яти років Микола Черенюк досяг вагомих здобутків як мистець, наступив період розквіту і зрілості його художнього таланту.

Микола Черенюк і надалі залишався авторитетною особистістю і вагомою постаттю в мистецьких колах Волині, його запрошували на численні конференції музею, презентації художніх виставок, консультації з творчих питань. До його мудрих порад і влучних суджень про мистецькі явища прислухалися колеги і творча молодь. Отже, творче горіння і робота неспокійної душі мистця продовжувалися, бо не залишався він осторонь наболілих суспільних запитів і повсякденних проблем музею. З огляду на потребу досвідчених кадрів для художнього музею, фахового підходу до організації екскурсійної роботи, на прохання директора Волинського краєзнавчого музею Анатолія Силюка 5 вересня 1997 року Микола Черенюк повернувся до свого музейного покликання.

Перебування Миколи Івановича вдруге на посаді завідувача художнім відділом музею було надзвичайно яскравим і плідним, адже цей період його творчих пошуків позначився з'явою науковому світу однієї з найдавніших святинь – Чудотворної ікони Холмської Божої Матері, яка виринула наче із небуття... Як нагорода за його безкорисливе служіння мистецтву і заключний акорд цього покликання, Божою милістю Миколі Івановичу випала справді рідкісна нагода... Отож 1996 року він, перший з мистецтвознавців і Волині, і України, разом з відомим поетом Йосипом Струцюком, отримав відомості та ідентифікував Чудотворну ікону Холмської Богородиці, гіпотетично мальовану св. Євангелістом Лукою, яка вважалася втраченою в мистецькому науковому світі… До з'яви цієї ікони українцям безпосередньо став причетний і Микола Черенюк та керівник холмського земляцтва на Волині український поет Йосип Струцюк. Незбагненно… ("Вітчизна", № 11 – 12, 2000 р.).

Як згадував Микола Черенюк, уперше 1996 року про місцезнаходження ікони Холмської Божої Матері він отримав відомості від голови Холмського земляцтва «Волинь» поета Йосипа Струцюка. Цей його давній приятель повідомив, що ікона зберігається у Надії Горлицької як спадок її батька, мовляв, вона хоче передати ікону музею. Микола Іванович запросив їх з цим раритетом до картинної галереї. Коли у його кабінеті вони розкрили Чудотворний образ, згадував Микола Іванович, було таке враження, що в приміщенні і наших душах розвиднилося… Вони домовилися, що не розголошуватимуть конфіденційної інформації, доки буде з'ясована автентичність ікони та перспектива реставрації. Отож Микола Черенюк запропонував оглянути ікону головному реставратору музею Анатолію Квасюку.

Як розповідав сам Микола Іванович про ідентифікацію, коли він порівняв зовнішні атрибути ікони,

записаної пізнішими нашаруваннями, з автентичною, що містилась у відповідних наукових каталогах, і вони збіглися, а до того ж переконався, що основа з кипарисових дощок і з латинським написом, – його охопило наче потрясіння – кинуло в жар, потім у холод, він від того колосального хвилювання якийсь час не міг навіть вимовити слово… Потім, перевіривши здогадку ще і ще кілька разів, – він упевнився, що перед його очима саме та автентична ікона, яка вважалася втраченою... Але ж так понівечена поневіряннями і невблаганним часом з тисячолітніми історичними колізіями – ікона потребувала нагальної і бережної реставрації…

Ось що сказав про ідентифікацію образу Чудотворної ікони Холмської Божої Матері завідувач кафедри реставрації Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, професор Микола Федорович Титов: "Чудотворну ікону Холмської Божої Матері вперше у Луцьку почав реставрувати випускник нашої академії Анатолій Квасюк. У процесі роботи він зняв більш пізні записи. Десь у кінці 1990-х років мене, Міляєву Л. С., Коренюка Ю. О. запросили у Луцьк в Музей ікони для ознайомлення з Чудотворним образом і підтвердження, чи дійсно ця ікона є автентичною. Для проведення такої експертизи від НАОМА з Києва виїхала комісія у складі п'яти осіб. Коли наші фахівці оглянули цю ікону, сліди колтів від кріплення окладу, розміщені у певному порядку, кипарисову основу, – усі одноголосно підтвердили її автентичність та нагальну необхідність виконати реставраційні роботи. Але для того, щоб провести фахову реставрацію і наукові оптико-фізичні та хімічні дослідження, коштів не було. Щоб вирішити питання з фінансуванням реставраційних робіт, я звернувся з листом до Богдана Сільвестровича Ступки, який на той час обіймав посаду міністра культури України. Він виділив кошти на цей проект, але подальшу реставрацію ікони доручили провести фахівцям реставраційної майстерні при Міністерстві культури України…".

З цією знаковою подією була тісно пов'язана й подальша творча праця Миколи Черенюка як мистецтвознавця і пошуковця. Він емоційно наснажився, заяснів, з'явилися нові проекти і плани підняти статус галереї до європейського і світового рівня... Отож, з новими знаннями і враженнями він органічно вписався у рідний колектив, припав, мов до джерела, до нових наукових здобутків і розвитку справи свого життя – картинної галереї. Повернулися і давні задуми розповісти громадськості про цікавих творчих людей Волині, що упродовж епохальних історичних подій вщерть повниться талантами.

Микола Черенюк у мистецьких розвідках висвітлює творчість колег-художників. З його подачі надруковані статті про волинських майстрів пензля: О. Шмакова, О. Вольського, О. Лесика, Л. Спаську, К. Якубека та ін. Він підготував і видав перший путівник по Луцькому художньому музею. Грунтовним аналізом позначені його праці про монументальні розписи у Феодосіївській церкві Луцька та про формування колекції Художнього музею. Одним з таких його творчих проектів стала популяризація української художниці-іконописця Лідії Спаської, творчість якої він повсякчас висвітлював.

У квітні 1999 року в Художньому музеї Луцька, відділі Волинського краєзнавчого музею, за дієвого сприяння Миколи Черенюка та директора ВКМ Анатолія Силюка експонувалася персональна виставка художниці: "У пошуках добра, краси, гармонії", де були представлені 65 творів живопису, графіки та іконопису. Як зазначав Микола Іванович на вернісажі, ці роботи складають лише незначну частину з великого мистецького доробку Л. Спаської, що були представлені на останній прижиттєвій персональній виставці художниці. Десять робіт з виставки вона подарувала музею.

Лідія Іванівна Спаська, як писав у своїх публікаціях Микола Черенюк, особистість цілеспрямована і вольова, першою з волинянок у 30-і роки минулого століття присвятила себе образотворчому мистецтву. Про творчий шлях і колізії життя Л. Спаської, до її 90-річного ювілею, розповідав він читачам у всеукраїнських часописах як пошуковець і мистецтвознавець Волині. Микола Іванович надзвичайно високо оцінював творчість мисткині і, по суті, відкрив її ім'я для всеукраїнського читача, друкуючи про неї розвідки.

Поряд зі своїми здобутками в образотворчому мистецтві як художника та мистецтвознавчих публікаціях про мистців не тільки на Волині, а й на всеукраїнському рівні Микола Іванович, відчуваючи відповідальність перед наукою, не припиняв і улюбленої пошукової роботи для музею. Мені пригадалось, як на художніх пленерах він завжди цікавився місцевими легендами та колоритом доби й історією певного регіону Волині, щоб вихопити пером зі скоромонущого часу якийсь етнографічний раритет або пензлем – чудовий стан природи камерного чи епічного краєвиду.

Втім, уже в 2000-х роках для мене стало приємною несподіванкою, що ті колишні мистецькі пленери волинського Полісся у кінці 80 – 90-х років минулого століття відроджуються нині, але вже без Миколи Івановича. Переймається ними голова правління Волинської організації НСХУ Володимир Марчук, який і презентував мені каталог-альбом "Святі Волині". Ця книга висвітлює ІІІ Міжнародний пленер іконопису на Волині, який відбувся 15 – 28 липня 2013 року та був організований Центром інтеграції у Замлинні

(Карітас Луцької дієцезії). Чи не дивна прозірливість Миколи Івановича з його упевненістю, що така поетична назва села як Замлиння обов'язково увійде в історію нашого краю…

Микола Черенюк залишив українській культурі вагомий творчий і науковий доробок. Його перо торкалося багатьох важливих суспільних проблем в галузі журналістики, культури, мистецтвознавства, в наукових дослідженнях ставив питання і опрацьовував концепції розвитку пошукової роботи на Волині. Таких небайдужих ентузіастів нашого поліського краю, українських патріотів і талановитих особистостей, як Микола Черенюк, потребує і наша післяреволюційна епоха. Молоді українці вже отримали безвіз і своїми помислами та діяннями намагаються прислужитися Україні в цей непростий період переходу світоглядних засад суспільства від ментальності совкової євразійської орди до європейської демократичної цивілізації. З такою знаковою трансформацією історичної доби, в якій ми живемо, завдяки новим для української молоді європейським освітнім проектам в Україні з'являються люди великої духовної наснаги, патріоти нашої держави, домінує ДУХ ТВОРЕННЯ. Такій справі економічного і духовного процвітання України, піднесення культури і мистецтва присвятив своє життя і наш краянин – неординарна особистість, художник, мистецтвознавець і журналіст Микола Іванович Черенюк. Не дивно, що з часоплином його образ постає більш рельєфно і виразно на тлі доби, бо не вистачає ще в нашому суспільстві мотивацій для творення добра на землі – цілеспрямовано та безкомпромісно.

1. Дьомін Микола. Багатовіковий Хресний хід Чудотворної ікони Холмської Божої Матері. Сенсаційна знахідка кінця тисячоліття // Вітчизна. – 2000. – Ч. 11 – 12. – С. 143: 1 іл.

2. Дьомін Микола. Мистецькі обрії Миколи Черенюка // Вітчизна. – 2002. – Ч. 3 – 4. – С. 157 – 160: іл.

3. Дьомін Микола. Перервані задуми: [Про М. Черенюка] // Образотворче мистецтво. – 2002. –Ч. 1. – С. 31 – 32: 4 іл., фото.

4. Дьомін Микола. Мистецтво і подвижництво Миколи Черенюка: До 60-річчя мистця // Визвольний шлях. – 2006. – Ч. 12. – С. 88 – 93: 7 іл.

5. Дьомін Микола. Шукач скарбів народного мистецтва // Літературна Україна. –2002. – № 34 (4979). – 3 жовтня – С. 5: 5 іл., фото.

6. Силюк Анатолій. Луцьк: [Посмерт. Вист. М. Черенюка] // Образотворче мистецтво. – 2004. – Ч. 3. – С. 92.

7. Микола Черенюк. Обереги мистецтва Лідії Спаської: До 90-річчя майстрині // Вітчизна. – 2001. Ч. 3 – 4. – С. 158 – 160: 13 іл.

8. Черенюк Микола Сад душі Лідії Спаської // Образотворче мистецтво. – 2001. – Ч. 2. – С. 61: 2 іл.

9. Черенюк Микола: [07. 11. 1945 – 05. 06. 2001]: [Некр.] // Образотворче мистецтво. – 2001. – Ч. 4. – С. 33: фото.

10. Черенюк Микола. В садку. 1994; Зимовий ранок. 1990-і; Натюрморт з підсвічником. 1980-і; Поліський мотив. 1990-і (усі – п. о.) // Образотворче мистецтво. – 2002. – Ч. 1. – С. 32.

11. Черенюк Микола. Філософське мистецьке кредо Олександра Вольського: (Післямова Миколи Дьоміна) / / Вітчизна. – 2005. – Ч. 9 – 10. С. 171 – 176: 19 іл., фото.

12. Черенюк Микола. [07. 11. 1945 – 05. 06. 2001]: [Некр.] // Літературна Україна. – 26 липня 2001. – № 27 (4924).

Василь ЗАГУРА ***(с. Куснище)***

КАВАЛЕР «БІЛОГО ОРЛА»

Яків Мойсейович Синюта – ветеран Другої світової війни у складі польської армії, учасник похорон маршала Юзефа Пілсудського, оборонець Варшави, учасник Опору Чехословаччини, багаторічний в'язень німецьких концтаборів, ветеран Великої Вітчизняної війни.

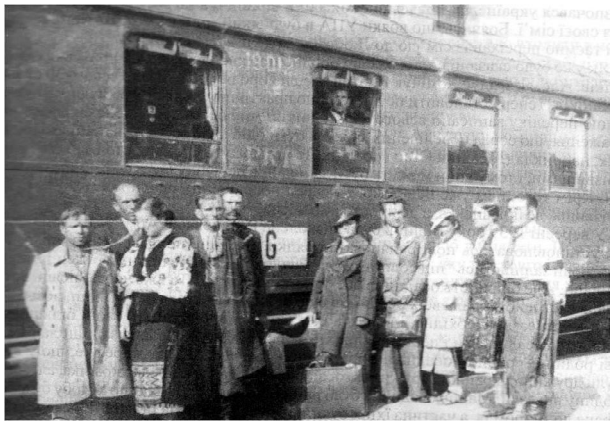
А ось дані з його польської солдатської книжки: Звання – солдат, зброя – ручний станковий кулемет. Нагрудний знак – Білий орел з бюстом Пілсудського. 15 стрілецький полк. Знання мов: українська, польська. Термін служби – три роки. Присягу прийняв після шести місяців служби. Відмінник зі стрільби. З 10 патронів – 10 попадань в «десятку». За що й вручено «Знак Пілсудського». Кращий спортовець: біг 100 метрів – 12 секунд, стрибки у висоту – 1,85 метра, стрибки у довжину – 5 метрів.

- Поляків – солдатів, сержантів, офіцерів, – згадував Яків Синюта, – визначали на похорон Пілсудського, незважаючи на показники військових дисциплін, а українців – тільки відмінників по стрільбі і спорту та зразковій дисципліні.

Яків Синюта під час служби у польському війську. 1935 р.

Городненці у складі делегації їдуть на похорони Ю. Пілсудського. 1935 р.

Медаль, якою був нагороджений Яків Синюта за участь в оборонній війні.

Посвідчення особи Я. Синюти. 1935 р.

А виріс Яків Синюта в багатодітній сім'ї у селі Городно, на Любомльщині. У його батьків Мойсея і Марії – було десятеро дітей, восьмеро дівчат і двоє хлопців. Але тиф, який косив біженців з Волині в Першу світову війну по всій Росії, залишив живими лишень троє. Додому батьки повернулися з трьома дітьми. Дві дочки – Олександра і Параска та син Яків. Поселились знову в Городні, на Заглинні. Побудувались із добротного дерева. Документи на ліс привезли з Росії і уряд Польщі підтвердив їх дійсність. Ліс вивозили своїми кіньми, будуватись допомагала родина Карпів. Майже закінчена хата загорілась від блискавки у жнива 1931 року. Знову залишились ні з чим. Правда, польський уряд виплатив 600 злотих страховки, але, щоб знову побудуватись, потрібно було вигодувати і продати десять корів. Два роки довелось жити в сусідській комірчині і тяжко працювати всій сім'ї.

В урочищі Липини обробляли десять гектарів землі парою коней. Для власних потреб годували двоє корів, свині, вівці, гусей та курей.Сестра Олександра вийшла заміж за унтер – офіцера і виїхала у Білорусію, у Городно, за односельчанина, вийшла заміж Параска. Син Яків лишився один на батьківському господарстві. Батьки ж вирішили одружити сина, щоб було на кого залишити господарку. Посватали дівчину, з якою разом ходив до школи. 14 річна Варка охоче вийшла заміж за працьовитого парубка. Весілля відгуляли в першу п'ятницю по Зелених святах. Вінчалися в Городненській церкві. Зовсім скоро, на осінь 1933 року, прийшла звістка про призов до армії. Кіньми відвезли Якова до Ковеля, а вже звідти в солдатському одностроїї, разом з іншими новобранцями до Польщі.

Солдатські будні порушила сумна подія – помер маршал Юзеф Пілсудський. По всій Польщі оголосили дні скорботи. На похорон визначались жовніри та офіцери для почесної варти. Виїхали до Варшави в парадній формі з багнетом на поясі. До нагрудного «Знаку Пілсудського» видавались біло-червоні шовкові шнури з китицями на рамена, що означало – цей жовнір – відмінник військової справи.

Солдати та офіцери стояли в почесній варті і розписувались у книзі скорботи, давали клятву на вірність польській Вітчизні. Поставив свій підпис і Яків Синюта. Тричі повторили в хорі військові шеренги: «Клянемось, клянемось, клянемось!». Похорони відбулись у Варшаві, Вільно і Кракові. Хоронили окремо серце, мозок і тіло правителя держави і маршала. Офіцери і жовніри стояли без головних уборів, рогатувки тримали у правій руці. Лівою рукою офіцери тримали шаблі. На прапорах – чорні стрічки – такі деталі теж зберіг у пам'яті Яків Синюта.

По закінченні трирічного строку служби повернувся додому, взявся за господарку.

…Недовго господарював Яків. У серпні 1939 року, після жнив, призвали знову на службу, а вже 1 вересня розпочалась Друга світова війна. Його 15 – й полк стояв на підступах до Варшави.

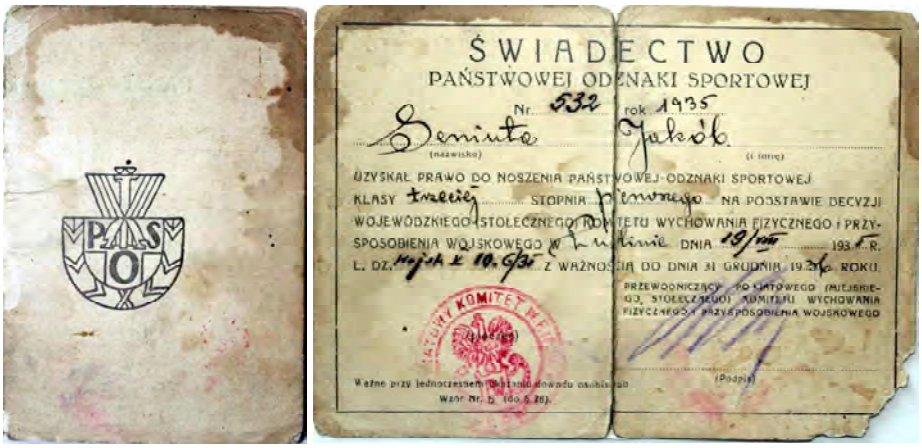
Наш 15 – й полк станкових кулеметів стояв на підступах до столиці Польщі, - згадував Яків. – Вуличні бої за Варшаву тривали до 25 вересня 1939 року. Бились до останнього набою. Радіо Варшави передавало звернення до народу. Диктор повторював слова: «Жолнєжи! Щеляйцє поволі, алє цельно. Бендзєми вальчиць до остатнєй каплі крві!»

А ще, як згадував ветеран, перед початком війни в усіх полках польського війська проходило опитування. Командир полку на плацу перед особовим складом зачитував звернення Гітлера, щоб дати «коридор» для походу на більшовицьку Росію. На запитання: «Чи дами коритаж для швабув?» польська армія відповіла одностайно: «Нє дами! Нє дами!»

З перших днів війни , особливо на кордоні, Військо Польське билось мужньо. Відступали. Відступали зі зброєю в руках, без єдиного набою. Йшли бойовими шеренгами шляхами, але все ж опинились в оточенні. Полонених розмістили в табір для військовополонених в Замості – жолнєжи, капрали і сержанти разом, офіцери окремо. Всього в таборі перебувало 40 тисяч полонених.

Навпроти табору для полонених у Замості розмістили гетто для євреїв. Утримували євреїв голими під відкритим небом, стоячи, в руках тримали поліна, підняті над головою і скакали «жабки». Хто вже не міг ходити, тих німецька охорона топтала кіньми. Це тривало доти, доки тіло вже ставало нерухомим під ногами коня. Польське цивільне населення тисячами щоденно зганяли на це видовище, щоб люди на власні очі бачили ці смертельні муки, чули крики і зойки жінок та чоловіків. Тортури тривали щоденно протягом вересня-жовтня.

У листопаді гетто стало мертвою зоною. До самих же полонених німці ставились по різному. Умови проживання були жахливими, нелюдськими. За найменшу провину вішали, або відправляли в Освенцім. Шибениці не пустували. На шиї висіла табличка з записом провини військовополоненого. Хто знав німецьку мову, брали в обслугу, одержувати продукти для харчування полонених. В основному це були бруква і вода, одна хлібина на 9 чоловік, курити не давали. Годували один раз на день, а іноді один раз на три дні.. Агітували вступати в німецьку армію. 120 таборів побудували полонені. Сорок бараків для комуністів. Білоруси, французи та українці жили окремо.

Свідоцтво Я. Синюти на військову спортивну відзнаку третього класу першого ступеня. 1935 р.

У полонених забирали всі особисті речі: ні ножа, ні бритви тримати не дозволялось - це теж із згадок колишнього військовополоненого. З особистих речей – казанок з накривкою. Голки робили самі, щоб латати одяг. Форми військової ніхто не міняв. За шість років від штанів лишився лише комір. Для стриження та гоління виділяли людину з полонених. Синюту призначили самі полонені , звільнили від роботи, вірніше, виконували за нього норми на будівництві, а він ходив по всіх бараках і обслуговував по 200 в'язнів на день. Адже за відрощену бороду німці могли розстріляти як єврея, тому полонені стежили, щоб бути поголеними. Щоденно перераховували полонених по десять разів - перекличка за номерами. Мертвих з гаком на санях відсували до ями. Взуття – дерев'яні кльомки. Нелюдське життя. Після Замостя поневірявся Яків по різних таборах Польщі, Німеччини, Чехословаччини довгих шість років.

Настав 1945-й. Звільнила Якова з полону Червона Армія. Польовий військкомат зарахував у запасний полк, а після комісії направили в діючу армію, на фронт. Було це в останні місяці війни. А вже влітку Яків Синюта повернувся додому. Живим.

У мирний час працював перукарем у тодішньому райцентрі Головно. Щоденно, протягом 14-ти років пішки проходив по вісім кілометрів до селища туди і назад. А згодом перейшов працювати перукарем до Любомльської райлікарні. Ще чверть віку присвячував своє життя перукарській справі тут, біля хворих. На пенсії теж не сидів без діла. Розумівся на травах, готував мазі, які допомагали при опіках, шкірних хворобах. З усієї області приїзд жали люди до дідуся за ліками. Відійшов у інший світ ветеран у 2001 році, на 91 році життя. Ось такою видалась доля солдата двох армій – Якова Мойсейовича Синюти.

_____

1. *Архієпископ Варфоломій. «Село Городно» - історико краєзнавчий нарис. Рівне. 2007 р.*
2. *Ващук Й. Солдат двох армій // Газета «Волинь». 1994 р.*
3. *Сімейний архів Я. Синюти. Документи.*
4. *Спогади Я. Синюти, записані краєзнавцем Загурою В.В. в травні 1999 року.*

Василь ЗАГУРА ***(с. Куснище)***

КУСНИЩАНСЬКІ ПРАВЕДНИКИ СВІТУ

Восени 2012 року, оглядаючи експозицію в районному краєзнавчому музеї, присвячену подіям Голокосту євреїв у Другу світову війну, я звернув увагу на копії сторінок одного з єврейських журналів, виданого в Москві у 2006 році. Це були спогади любомльських євреїв, які дивом залишилися живими після трагічних подій осені 1942 року на цегельні під Бірками. Ось ці спогади у моєму перекладі:

«Його звати Мендель Сандельбойм. Йому було шість років, коли німці окупували невелике українське містечко, в якому він жив з батьками, братами і сестрами, численними родичами. Німці та їх прислужники винищили майже всіх євреїв його рідного міста. Менделя з батьком, сестрою і тіткою сердечний український селянин переховував на горищі корівника, де зазвичай тримають заготовлене на зиму сіно. Два роки голова Менделя і його рідних майже щосекунди торкалась внутрішньої сторони даху. Не тільки

дорослі, але й діти не могли стати на весь ззріст в тій своїй криївці. Вони жили в сутінках, але у них не загострився зір. Вони майже не говорили, але не оніміли. Залишившись жити на білому світі Мендель Сандельбойм, його сестра Рая і тітка, яку також звати Рая - живі свідки трагедії і героїзму страшного часу, що зветься Другою світовою війною.

Любомль – невеличке містечко недалеко від Луцька, нині обласного центру Волинської області, території, що до вересня 1939 року входила до складу Польщі. Коли Любомль став радянським, то зразу ж став прикордонним. Тільки 18 кілометрів відділяли його від річки Буг, що розділяла війська Радянського Союзу і фашистської Німеччини.

Німці ввійшли в Любомль 25 червня 1941 року. Вбивства євреїв розпочались відразу. Як згадує тітка Менделя Рая Сандельбойм (по чоловікові Гутман), вже на другий день німці схопили і вбили найсильніших у фізичному відношенні євреїв. Серед них були Меєр Цадингольд, власник готелю, Шмуль Вайгартен, власник магазину, Делінгер, по професії робітник, ім'я якого Рая пригадати не змогла. В той же день німці наказали євреям в якості відмітки носити білі пов'язки.

Через місяць окупанти стали вимагати від людей приговорених ними до смерті, змінити білі пов'язки на жовті латки, які всі євреї повинні були не тільки нашити на свій одяг, але й позначити свої житла. Вбивства євреїв стали повсякденністю До осені першого року війни в містечку не залишилось молодих євреїв. Але більшість єврейського населення, яке окупанти зігнали в гетто, в грудні 1941 року все ще надіялось, що до повного винищення справа не дійде.

І німці в цілях наживи вирішили зіграти на цій надії. Вони почали вимагати від Кельмана Копельзона, який очолював в Любомлі юденрат – єврейську раду гетто, - зібрати для потреб німецького війська різні матеріальні цінності – не тільки золото, срібло і дорогоцінності, а й відрізи сукна та шкіри. Гебітс – комісар сам пообіцяв Копельзону, що у випадку виконання цієї вимоги, всі євреї Любомля будуть надалі під охороною німецької влади.

«Це було якраз напередодні Суккота, єврейського свята, що знаменувало вихід із Єгипту, - згадує Рая Гутман, - євреї понадіялись на німецькі обіцянки. І дійсно, в перший день свята ні українська поліція, ні німці нікого не вбили. Євреї окрилились духом. Вперше за багато місяців в гетто пролунали пісні і почувся сміх. Але підступності німців не було кінця. Буквально на наступний день, 1 жовтня 1942 року, почалась ліквідація Любомльського гетто. Сотні євреїв зігнали на окраїну міста. А там їх вже чекали розстрільні команди. Серед перших жертв німецьких карателів був і Кальман Копельзон із сім'єю. Але ніде місцеве населення не складалось із бандитів і виродків, які готові були вбивати людей лиш за те, що ті народились євреями або циганами. Багато не могли пройти мимо вмираючих людей, щоб не спробувати допомогти їм. Але тоді і їм загрозою була неминуча смерть. Але героїзм ніколи не був масовим явищем. В селі Острівки, які поряд з Любомлем, сім'я українців переховувала в своїй хатині знайому єврейську дівчину.. Знайшлись запроданці.. Поліцаї які приїхали , схопили не тільки єврейку, але й дочку тих праведників, які хотіли врятувати людину. Виродки зв'язали дівчатам коси і живими кинули в яму. Коли їх стали закидати землею, то поліцай, що виявився двоюрідним братом української дівчини, попросив дозволу застрелити сестру, щоб не мучилась. Йому дозволили, але потім наказали розстріляти і батьків дівчини, мама якої була рідною тіткою. Він відмовився і теж був вбитий.

Євреїв, які залишились живими, німці заставляли працювати.. Смерть витала навкруги і останні бранці гетто відчували свою приреченість.. Втікати по суті було нікуди.. Втеча з гетто теж означала смерть. Налякане окупантами населення не хотіло надавати прихисток євреям.

Одного разу вранці, в кінці вересня, в будинок, в якому серед десятка сімей знаходилась і сім'я Сандельбойм, постукав перехожий в глибоко насунутому капелюсі і плащі. Ще не світало, і лице його було неможливо роздивитись. Він привітався на ідиші і попросив вийти для розмови Ідла Сандельбойма, главу сімейства. Коли вони відійшли на декілька кроків від будинку, незнайомець зняв капелюха і освітив лице ліхтариком. Ідл ледве не викрикнув від здивування. Перед ним стояв начальник місцевої поліції Йосип Приказюк. Не звертаючи уваги на Ідла, який все ще не міг прийти до тями , Приказюк сказав: «Сьогодні вночі гетто буде ліквідоване. Тікайте!» Після цих слів він знову насунув на очі капелюха, Уважно глянув на зніченого Ідла, розвернувся і повільно пішов до поліцая, що чекав його далеко на вулиці.

Чому начальник української поліції, який до цього вірою і правдою служив німцям, вирішив врятувати останніх бранців гетто, невідомо. Відповіді немає. Ні один із тих євреїв, що залишились живими, не знає, що заставило Приказюка, ризикуючи життям, прийти на вулицю Листопада, вздовж якої і тягнулось все гетто, постукати в будинок, де жив Ідл і попередити його про каральну акцію. Може у Приказюка заговорила совість? Але ж довго вона мовчала! Адже на руках будь-якого начальника поліції в окупованій Україні,

Рая Сандельбойм. 1975 р.

Такою, лишень покрита соломою, була хата Суліків у війну.

Христя та Онисим Суліки.

Франції або Голландії завжди кров. Чистими на таких посадах втриматися не могли. Не той статус! Може Приказюк, переживаючи за скоєне, злякався розплати, яка б чекала його в разі поразки німців? Але можна засумніватись, що в цілому успішному для німців 1942 році їх прислужники задумувались про покарання за співробітництво з нацистами. Раїса Гутман каже, що «Приказюк був хорошою людиною», але потрібно сказати, що попередження Приказюка більшість мешканців гетто врятувати не могло, тому, що, - доводиться повторитись, - втікати не було куди.

І все таки сім'я Ідла вирішує втікати. Дружина Ідла Фрума в останній момент втікати відмовилась тому, що їх трирічний син Мойша сильно захворів. Жінка не хотіла бути тягарем для втікачів. У кінці жовтня в лісах вже холодно. Особливо по ночах. У такий час блукати по лісах з дітьми, не маючи теплого одягу і яких небудь харчів, - тільки тимчасова відстрочка від неминучої смерті. Ідл розумів, що він може розраховувати тільки на самого себе. Походивши декілька днів по лісі, голодні і змучені, Сандельбойми підійшли до села Куснище.

Рая, сестра Ідла, зовні мало подібна на єврейку, пішла в село просити хліба. Вона підійшла до однієї з хат і постукала в двері. Довго ніхто не відчиняв. Рая бачила, що через вікно за нею спостерігають. Зібралась вже йти, як двері нежданно відчинились. На порозі стояв селянин. Не говорячи ні слова, він пильно дивився на Раю. Перелякана дівчина , теж не кажучи ні слова, стояла на порозі, але раптом він порушив мовчанку питанням: «Звідки йдеш, дівчино?» В його голосі відчувалось співчуття. «З дитячого будинку, - збрехала на всякий випадок Рая, - загубилась ще влітку при евакуації. Іду до Луцька шукати родичів». Селянин, не кажучи ні слова, вернувся до хати і скоро вийшов, несучи в руках хліб і невеликий

кусочок сала. Рая низько вклонилась в знак поваги і вже зробила крок назад, в сторону хвіртки, як чоловік попросив зачекати пару хвилин. Він знов зайшов в хату і , провозившись там декілька хвилин, вийшов з добротними валянками в руках. «Бери, - промовив він посміхаючись, - швидше до Луцька дійдеш».

Рая повернулась до лісу де її з нетерпінням чекали Ідл з дітьми. Нестерпний голод, що мучив втікачів, відпустив. Але знову постало питання, що робити далі. По дорозі до лісу, Рая взнала, що доброго дядька, який подарував їй їжу та валянки, звати Василь Сулік і його в Куснищах німці призначили старостою. Ідл пам'ятав про начальника поліції Любомля Йосипа Приказюка, який, незважаючи на свою посаду, попередив їх про небезпеку ліквідації гетто. «Може і Василь Сулік, думав Ідл, сховає нас, хоча по посаді він мусив співробітничати з німцями.

І ось Рая знову стукає в будинок Василя Суліка. Знову довге чекання. Але на цей раз двері так і не відчинились. Василь з'явився нежданно ззаду. Вірогідно, він вибрався через вікно з іншої сторони хати. В руках у нього була гвинтівка. «Що треба, жиди?», - спитав він грізно. Не дивлячись на суворий погляд Ідл попросив заховати їх від німців. Відповідь Василя пролунала зразу ж : «Дай жиде гроші, сховаю!» Але у Ідла не тільки грошей не було, у нього взагалі нічого не було. Але відповісти він не встиг. Василь схопив його за руку і повів за будинок. За ними з плачем побігли діти і сестра Рая. Те, що вони там побачили, назавжди вкарбувалось в їхню пам'ять.

На землі лежали вбиті знаний любомльський адвокат Мойше Епштейн, його дружина і дві їхні дочки. «Ось у них теж не було грошей», - крізь зуби проказав Василь. «А в твоїй дівчинці, - староста показав на сестру Ідла Раю, я жидівочку не впізнав. Валянки вбитої дівчини їй віддав», Василь приставив дуло гвинтівки до голови Ідла і натис на курок. Але постріл не пролунав. Осічка. Ідл майже інстинктивно, з усієї сили шарпнувши, вирвав гвинтівку з рук Василя. Але староста вже встиг вскочити у вікно, з якого, швидше всього, і виліз декілька хвилин назад.

Ідл зрозумів, що їм треба втікати. До лісу добігли швидко і знесилені, впали там на мерзлу землю. Мендель і молодша Рая плакали. Плакала і старша Раїса. Їхнє становище видавалось зовсім безнадійним. Тепер втікачів більше всього діставав холод. Хотілось просто знайти якесь місце і заснути, не думаючи ні про що. Ідл вирішив повернутись до Куснищ, заховатись в який-небудь хлів і, на кінець-то, дати дітям виспатись. А там хай що буде. Так і зробили. Діждались ночі і побрели до села. Помітили здалеку в якомусь дворі хлів з неприкритими дверима. Стараючись не шуміти, залізли на «вишка», під дах, де зберігають сіно і заснули.

Першим прокинувся Мендель. Хлопчик заплакав, коли відчув на собі допитливий погляд незнайомця. Потім заплакала маленька Рая. Плач дітей розбудив Ідла і старшу Раїсу. «Ви мене не бійтесь, - заспокійливо сказав молодий чоловік, дивлячись на втікачів. Я - Харитон, родом з Москви, втік з полону. Тут мене прийняв Онисим Сулік, господар…» Почувши прізвище Сулік, Ідл зблід, а старша Рая скрикнула. Харитон все зрозумів. «Не переживайте, - сказав він, - до старости Василя Суліка Онисим відношення не має. Вони лишень однофамільці.»

Харитон пішов і через хвилин п'ятнадцять повернувся вже з господарем. Онисим Сулік приніс їжу. Поки втікачі з любомльського гетто вгамовували голод, Сулік попереджав: «Про те, що ви тут переховуєтесь, буде знати, крім мене і Харитона, моя дружина Христя. Більше жодна людина не повинна вас бачити і чути. Діти мої, Іван і Катя, в корівник зайти не зможуть, тому що він завжди буде під замком».

Відстань між стелею і дахом корівника - трохи більше метра. Вся площа «вишок» - не більше десяти метрів. Прожити там один день і то не легко. Сандельбойми провели в цих нелюдських умовах майже два роки. «По нужді ходили в ящик, який раз в тиждень виносили і міняли Харитон і Онисько,» - згадує Рая Гутман. По стелі ходили обережно. Дуже боялись, що скрип приверне увагу дітей. «Ранками, - розповідає Мендель, - ми ходили на четвереньках, але в такій незручній позі навіть стояти важко. Тому до вечора ми знесилені і завжди голодні, просто перекачувались з місця на місце.»

Таких людей, як Онисим Сулік, - з хвилюванням в голосі згадує Рая Гутман, - більше нема на світі. Адже вся його сім'я жила впроголодь, але він все одно ділився з нами. Правда, дружина його Христя, декілька разів просила нас піти. Вона боялась, що німці або поліцаї, дізнавшись, кого ховають Суліки, розстріляють її 90 – літнього батька або й всю сім'ю.» Одного разу німці забрали Онисима на якісь роботи. Замість нього харчі принесла Христя. Вона стала просити Ідла піти разом з сім'єю і навіть хліба більше принесла на дорогу. Але не було куди іти Ідлу з малими дітьми і сестрою. Коли повернувся Онисько і взнав від Харитона, що Христя просила їх піти з двору, то декілька днів з нею не розмовляв.

Мендель Сандельбойм і Рая Гутман вважають, що Онисим Сулік, куснищанський селянин, свята

людина, яка врятувала їхню сім'ю. Шкода, що він загинув в автокатастрофі незадовго після війни (в 1963 році - автор) і йому не встигли присвоїти звання «Праведник світу», якого удостоюються люди, що врятували під час Другої світової війни людські душі.

_____

1. № 32 - Журнал "Корни" www.shorashim.narod.ru/Korni32.htm

2. Фото з архіву автора Василя Загури.

Сергій ЛИС ***(Луцьк)***

МАТЕРІАЛИ ВОЛИНСЬКОГО ДИСИДЕНТА М. Г. КОЦА (1930–2017 рр.) У ФОНДАХ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Цього року перестало битися серце відомого дисидента, правозахисника, політв'язня, історика й публіциста Миколи Георгійовича Коца [5]. Боротьба проти радянського режиму і комуністичної ідеології була суттю усього його життя. Він один із чотирьох найбільш знаних уродженців Волинської області (поруч з Данилом Шумуком, Валентином Морозом і Євгеном Сверстюком), які були у 1960-х – 1980-х роках дисидентами всеукраїнського рівня та в'язнями совісті у російських таборах [4, 69].

Народився Микола Коц 4 грудня 1930 року в селянській українській сім'ї села Гуща Любомльського повіту (нині – Любомльського району) [11]. В 1940-і роки його родина була репресована радянським режимом: брата Івана у 1940 році вислали на північні простори СРСР, де він і загинув в Архангельській області. Після лихоліть Другої світової війни у 1947 році за антирадянську діяльність заарештували й батька (засуджений на 10 років), у сім'ї забрали будинок, позбавили її всього майна [2, 4]. Невдовзі померла мати, Дарина Коц, яка з трьома меншими дітьми опинилася без даху над головою. Микола утримував рідних, працюючи вантажником на залізничній станції в Любомлі. Через важкі поневіряння в юності (деякий час жив навіть у порожній цистерні) Микола Коц захворів на плеврит і туберкульоз кісток [6, 44].

Початкову освіту Микола Коц здобував при трьох режимах – за Польщі, при «перших» більшовиках і німцях (1937–1942 рр.). У 1950–1952 роках був призваний до армії, звідки його звільнили достроково за станом здоров'я. Влітку 1952 року в Луцьку закінчив бухгалтерські курси. Працював у селищі Головно. У 1956 році закінчив Любомльську вечірню школу. Вищу економічну освіту здобував стаціонарно в Українській академії сільськогосподарських наук у Києві (1957–1962 рр.), а математичну – заочно у Київському державному університеті (1960–1966 рр.) [5]. Безумовно, смерть Сталіна у 1953-му та початок ліберальнішої «хрущовської відлиги» у 1956 році стали тією загальносуспільною зміною, яка й дозволила йому, сину репресованого, здобути вищу освіту.

Після закінчення академії Микола Коц працював викладачем різних дисциплін у Чортківському, а згодом у Копичинському сільськогосподарських технікумах на Тернопільщині. Він зразу ж не вписався у шаблон радянської освіти: не засуджував віруючих студентів, не переслідував тих, хто ходив до церкви, говорив на заборонені теми [6, 45]. Окрім цього, вів щоденники, в яких робив записи, зокрема про Українську Повстанську Армію – з розповідей студентів, друзів і знайомих. Зокрема, задокументував унікальну історію, як навіть ще у 1964 році в Чортківському районі Тернопільської області радянські каратели ловили останнього підпільника з ОУН–УПА.

У Копичинцях Микола Коц виготовляв фотоспособом заборонену проукраїнську самвидавівську продукцію і нелегально розповсюджував її в різних населених пунктах. Зокрема, у Києві, Тернополі, Хмельницькому, Луцьку, Нововолинську, Затурцях, Дубному. Найчисельніша серед виготовленої ним самвидавної продукції – 80 примірників з перефразованим віршем Василя Симоненка «Українському брату». На кожній листівці з текстом вірша він ще й намалював тризуб [2, 4].

У 1964 році в Москві відбувся компартійний переворот. Неосталіністи усунули Микиту Хрущова від влади. На чолі КПРС і СРСР став Леонід Брєжнєв. На зміну короткочасній «хрущовській відлизі» прийшли «брежнєвські заморозки». Уже в 1965 році в Україні відбувся перший «покіс» інтелігенції, в ході якого у Луцьку були засуджені до різних строків тюремного ув'язнення викладачі місцевого педагогічного інституту й дисиденти Валентин Мороз і Дмитро Іващенко [6, 31]. Це не віщувало нічого доброго й іншим «незгідним».

Працівники радянського КДБ вистежили і заарештували Миколу Коца 26 жовтня 1967 року. Поки

півроку сидів у камері-одиночці слідчого ізолятора у Тернополі, компартійні органи разом із КДБ розгорнули різноманітні збори громадськості міста Копичинець і селища Хоростків, де його публічно таврували – за «підлу, буржуазно-націоналістичну дію» [6, 45]. Засідання Тернопільського обласного суду пройшло у закритому режимі, не допустили навіть близьких і рідних із Любомльщини [3, 134]. Вирок суду максимальний: сім років таборів та п'ять років заслання. 6 червня 1968 року Миколу Коца відправили у мордовські табори.

Карався у таборі №11 (Явас), №19 (Лєсной), №17 (Озерний). 13 липня 1972 року разом з великою групою політв'язнів етапований на Урал, у пермський табір №35. В ув'язненні налагоджує співпрацю з «Amnesty International» (Міжнародна амністія) – всесвітньо знаною неурядовою організацією, яка і досі бореться за «проведення досліджень та дій, спрямованих на попередження та припинення грубих порушень прав людини, а також допомогу тим, чиї права вже були порушені» [5].

Після табору в Пермі № 35 відбував заслання у Сибіру. 26 жовтня 1974 року з двома валізами і торбою книжок етапований у Томськ, звідти – до села Тегульдет. Повернувся на Волинь 13 вересня 1979 року. Півроку перебував на становищі гнаного і бездомного, оскільки його ніде не брали на роботу і не прописували. Зрештою, Микола Коц поїхав у Київ, де прийшов у МВС та заявив: «Або дайте мені жити, або садіть мене назад!» [2, 4]. Після цього відвертого і мужнього вчинку йому нарешті дали дозвіл на отримання прописки у Волинській області. При цьому, поїздку до столиці УРСР Микола Коц використав і для того, аби зустрітися з відомим українським поетом і дисидентом Василем Стусом [6, 46].

У березні 1980 року зумів зачепитися учнем на будівельному комбінаті в Луцьку, де навчався на машиніста крана. А восени цього ж року став «професіоналом» з п'ятим розрядом Луцького управління механізації «Волиньбуд». Восени 1982 року перейшов на роботу за цим же фахом у «Волиньсільбуд», де працював до виходу на пенсію за віком (1990 р.). При цьому постійно перебував під стеженням КДБ. П'ятеро з його колег пізніше зізналися, що були приставлені до нього як сексоти [2, 4].

З початком у 1985 році «перебудови» волинський дисидент відновлює свою активну громадську діяльність. Микола Коц – засновник і голова Української Гельсінської Спілки на Волині (1988 р.), співзасновник Всеукраїнського Товариства політичних в'язнів і репресованих (1989 р.). Уже за незалежної України учасник кількох десятків різноманітних форумів загальноукраїнського та міжнародного рівнів, зокрема, у Санкт-Петербурзі (1991 р.), Пермі (1992 р.), Києві (1991–1993 рр.) [11]. У 1991–1992 роках редагував газету «За віру і волю» у Тернополі. Також був членом редколегії по написанню тому «Волинська область. Реабілітовані історією» (2003 р.). З питань злочинів, здійснених комуністичним режимом, опублікував безліч статей, був співавтором кількох монографій, зокрема, «Волинь у лещатах смерті» (2007 р.), «Схрони (бункери) Волині» (2010 р.), «Розстріл в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 року» (2010 р.) [5].

26 січня 2017 року Миколи Георгійовича не стало… Поховали видатного українського дисидента на головному міському кладовищі Луцька, поблизу села Гаразджа.

У Волинському краєзнавчому музеї сформовано іменний фонд Миколи Георгійовича. Більшість з матеріалів він особисто передав на державне зберігання у 1993 році. Це, зокрема, копія вироку М. Г. Коцу від 11 квітня 1968 року [8], протокол кущових зборів громадськості всіх підприємств, установ, шкіл та організацій міста Копичинці і селища Хоростків від 9 квітня 1968 року, на яких засуджувалася антирадянські дії дисидента [9], довідка про реабілітацію М. Г. Коца від 17 квітня 1991 року [7]. Цілий блок грошових квитанцій свідчить про підтримку волинянина на засланні міжнародними правозахисними товариствами. Зокрема, є перекази від «Amnesty International» [16] та Фонду Олександра Солженіцина [15].

Альбом фотографій Миколи Коца із заслання в Тегульдеті показує різні миті життя дисидента: є світлина, на якій він, виснажений, щойно прибув із зони на спецпоселення, знімки його на фоні суворої сибірської природи, разом із місцевими жителями, колоритне фото місцевого мисливця, який вполював величезного пугача тощо [13]. Є у фонді Миколи Георгійовича і його табірні нелегальні замітки 1969–1971 років [18], карта Томської області 1974 року [10], списані зошити із різними спостереженнями на засланні в Тегульдеті [14], записник про відвідини Томського краєзнавчого музею [12], а також листи до одного з перших українських «незгідних» Левка Лук'яненка [19] та інших осіб, з якими товаришував нескорений волинянин у 1970-х роках [17].

Є матеріали й за часів Незалежності України. Наприклад, агітаційний плакат М. Г. Коца від 24 березня 1994 року, як кандидата у народні депутати України по Луцькому Центральному виборчому округу №65. На ньому дисидент розмістив автобіографію, у якій зазначив і свою співпрацю з Волинським краєзнавчим музеєм [11]. Ця співпраця не припинялася й надалі. Наприклад, низку своїх нотаток періоду

М. Г. Коц на засланні в Тегульдеті у 1974–1979 рр.
Фотографії з фондів Волинського краєзнавчого музею

заслання Микола Георгійович передав до музею уже в 2000 році [20].

Матеріали з фонду Миколи Коца неодноразово представлялися увазі відвідувачів музею. Зокрема, на виставках «Волиняни – учасники дисидентського руху в Україні» (1996 р., автор – провідний науковий співробітник О. І. Гриморович) [1, 47], «Захист прав людини. Міжнародна амністія і Україна» (1998 р., автор – старший науковий співробітник В. В. Комар) [1, 50], «Шляхами до незалежності: волинські дисиденти в русі опору 1960-х – 1980-х років» (2009–2010 рр., автор – в.о. заввідділу новітньої історії С. В. Лис), «Волинські дисиденти – предтечі незалежності України» (2016 р., автор – провідний науковий співробітник С. В. Лис).

Також, автор цієї статті у 2011 році проводив реконструкцію залу постійно діючої експозиції Волинського краєзнавчого музею «Волинь у 1945–1991 роках». В процесі оновлення експозиції постав і стенд, присвячений волинським дисидентам. З матеріалів Миколи Коца там представлені: його фото 1970-х років, довідка російського товариства «Мемориал-Инок» про перебування Коца М. Г. в колонії суворого режиму для політв'язнів «Пермь-35, 36, 37» з 13 липня по 26 жовтня 1974 року, зразок табірного самвидаву на цигарковому папері, закодованого ним же продуманою системою шифрування [4, 70].

А вже за 40 днів після смерті Миколи Георгійовича до Волинського краєзнавчого музею було передано весь величезний масив (а це – близько десятка ящиків документів, рукописних заміток, фотографій, речей) його особистих матеріалів. Посприяв у цьому учасник бойових дій на сході України, відомий волинський громадсько-політичний діяч, історик Сергій Годлевський, який в останній рік життя Миколи Коца опікувався ним. Ці матеріали – безцінна історична спадщина, яку не один рік опрацьовуватимуть науковці відділу новітньої історії музею. І, безумовно, й для того, аби зрештою презентувати велику виставку, присвячену жертовному життю видатного уродженця Любомльського краю.

Однак, уже й зараз, після першого етапу вивчення, можна окреслити суть окремих матеріалів із історичної спадщини Миколи Коца, переданої до Волинського краєзнавчого музею після його смерті. Це, зокрема, стоси його щоденників, рукописних і набраних на друкарській машинці та досі ніде не опублікованих спогадів – від часів Другої світової війни і до проголошення незалежності України. А ще – маса особистих листів, фотографій (наприклад, поруч із «табірним генералом» українських політв'язнів, багаторічним лідером НРУ В'ячеславом Чорноволом), рідкісні видання газети «Волинь» – не сучасної, спадкоємиці «Радянської Волині», а самвидавної, яку в 1990 році випускала в Луцьку щойно заснована УРП і редактором якої був Микола Георгійович. Важливі для історичного вивчення і зібрані ним справи про маловідомих волинських дисидентів, які були запроторені до тюрем та психлікарень брежнєвським режимом, але які, в силу різних обставин, не потрапили до міжнародних правозахисних реєстрів політв'язнів.

І насамкінець, ще такий цікавий штрих до портрета Миколи Коца. Після Помаранчевої революції й під час президентства Віктора Ющенка він якось вчергове завітав до відділу новітньої історії Волинського краєзнавчого музею. Автор цих рядків почав переконувати Миколу Георгійовича передати великий масив матеріалів, про які зазначалося в статті вище і які в нього тоді все ще зберігалися вдома, до фондів музею. Але колишній дисидент відповів, що він би з радістю, та все ще вважає, що до влади можуть прийти комуністи і що Україна ще може стати об'єктом російської агресії. Тому він боїться передавати свою особисту спадщину у державну установу, аби її там не знищили, у випадку захоплення влади антиукраїнським режимом.

Тоді слова Миколи Георгійовича видалися науковцям відділу новітньої історії перебільшеннями колишнього політв'язня. А потім було президентство Віктора Януковича, відмова від інтеграції до ЄС і затвердження курсу на інтеграцію з Росією, Революція гідності й розстріл «Небесної сотні» у 2014 році. І зрештою – військовий напад Росії на Україну, окупація Москвою Криму і війна на Донбасі, яка триває по цей день.

Хотілось би тільки, щоб не справдилися найбільші побоювання волинського політв'язня. Віриться, що Україна таки переможе, здолає і зовнішніх і внутрішніх ворогів, та побудує справжній демократичний лад. А Микола Коц і решта дисидентів отримають належне пошанування у країні, за незалежність і дотримання прав людини у якій вони боролися.

---

1. Грицина Л. Хроніки виставкової діяльності музею. 1994–1998 рр. // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск ІІ. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – С. 43–56.

2. Гуменюк Н. Тайнопис долі: терном по снігах / Н. Гуменюк // Віче-інформ. – Луцьк, 2007. – 18–24 січня. – №3. – С. 4.

3. Коц М. Слідство / М.Коц // Реабілітовані історією / Упор. М. Кучерепа – Луцьк: Надстир'я, 2003. – С. 132–140.

4. Лис С. Волинські дисиденти в русі опору в 1960-х – 1980-х роках (за матеріалами Волинського краєзнавчого музею) / С. Лис // Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник: Вип. 4. – Луцьк: МП «Пульс», 2009. – С. 69–71.

5. Лис С. Пам'ятаємо і сумуємо… 3 лютого мине 9 днів, як у Луцьку перестало битися серце відомого українського дисидента, правозахисника, політв'язня, історика й публіциста Миколи Георгійовича Коца / С. Лис // Волинський простір музею. – Луцьк, 2017. – 1 лютого. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/news/pam_jataemo_i_sumuemo/2017-02-01-2982.

6. Лис С. Слово поза цензурою. Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна). – Луцьк: Твердиня, 2008. – 76 с.

7. Фонди Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ). – Інв. №ДМ – 25769.

8. Фонди ВКМ. – Інв. №ДМ – 25770.

9. Фонди ВКМ. – Інв. №ДМ – 25773.

10. Фонди ВКМ. – Інв. №ДМ – 25778.

11. Фонди ВКМ. – Інв. №ДМ – 27413.

12. Фонди ВКМ. – Інв. №ДМ – 39161.

13. Фонди ВКМ. – Інв. №ДМ – 39162.

14. Фонди ВКМ. – Інв. №КДФ – Інв. №КДФ – 15120–15123.

15. Фонди ВКМ. – Інв. №КДФ – Інв. №КДФ – 15124.

16. Фонди ВКМ. – Інв. №КДФ – 15126.

17. Фонди ВКМ. – Інв. №КДФ – 15127–15130.

18. Фонди ВКМ. – Інв. №КДФ – 15183.

19. Фонди ВКМ. – Інв. №КДФ – 15187.

20. Фонди ВКМ. – Інв. №КДФ – 17768–17773.

Леонід МАРЧУК ***(с. Бірки)***

НА ЖИТТЄВИХ СТЕЖКАХ (З ІСТОРІЇ МОЄЇ РОДИНИ)

Життя на схилі літ… У такі часи прийнято підсумовувати пройдений шлях, знаходити у ньому плюси і мінуси, давати настанови молоді. Мене ж хвилюють інші проблеми. Колишнє і нинішнє сплелися в мені в один клубок. Нагромадилася певна сума знань, поділитися з якими потрібно. Просто мушу. Не матиму спокою, не дістану прощення в себе самого, якщо не зроблю цього. Отже, вирішено.

Звертаюся до Вас, моя мамо. Скористаюся здебільшого Вашими розповідями. Батько і матір – найсвятіші дітям. Та свого тата бачив дома не часто, його мова була по-чоловічому скупа. Мамина мова врізалася в пам'ять найбільше. Донести до сучасників переосмислений досвід поколінь вважаю своїм обов'язком. Буду радий, якщо комусь він стане у пригоді.

Вперед, читачу! Я пропоную зробити невеликий екскурс в минуле. Майже за Ліною Костенко, відкладаю свої невідкладні справи і порадію… Ні, не сучасною буденністю. Порадію згадкою про людину, якої немає серед нас цілих сорок років…

ВИТОКИ

«Село наше Бірки, – розповідала мама, – було колись інше. Ще за моєї пам'яті у ньому росло багато вікових дерев. А раніше тут стояв непрохідний ліс. Про це нам розповідав старий дід, що жив недалеко. Гарний він був оповідач! Бувало, сяде на призьбі і починає повільну мову. Ми, малі діти, тільки того й ждали. Позбігаємося з цілого кутка, усядемося на землі біля нього і боїмося пропустити жодне слово...»

У моїй уяві спливає той сивий старець Гоцалюк Петро. Був він лісником у Любомльського ксьондза, багато знав. І нічого не приховував. Тож і не дивно, що користувався загальним авторитетом. Саме від нього ми знаємо про своє коріння.

Мій предок по материнській лінії – Мариньоха Кирило. Вісімнадцятирічним хлопцем він був одружений з молодою кухаркою. Свавільний ксьондз розлучив їх на цілих 25 років зразу після вінчання. Тільки після скасування кріпацтва вони зійшлися знову і оселилися в селі. За хазяйство мій прадід узявся вже літнім чоловіком, десятину землі виділив під сад, завів пасіку. Наділяв медом усіх сусідських дітей. А прожив цілих 110 років. Справжній патріарх!

Дід Стах уже мав велику сім'ю з 20 осіб. Він успадкував не тільки землю, а й любов до саду і бджіл. Був щедрий. «Збирайте, хлопці!» – запрошував дітлахів під грушу. Як брали мед, то всі діти бігли з хлібом – покладе кожному. На страсний четвер давав по свічці. Про мого діда дещо пам'ятала і мама. Цікаво, що найкрутішим для нього був вислів: «Їдять тебе мухи з комарами!» Такий прокляття не шкодив нікому. Чи порівняєш його з тим словесним блудом, де дістається матері, землі і навіть небу? О часи, о звичаї!

Мій родовід по батькові поклав Остап. Його синами були Мартин і Федір. Останній був прадідом. Про них знаю менше.

Працювати на землі вчилися змалку. Сусіди дружили. Дещо не вписувались у загальний лад солдатські родини. Їх розуміли. Радощів було мало, але й не сумували. Деколи проїжджав через село генерал Сухомлінов. Він мав маєток у с. Городно.

«Попереду бігло троє коней: перший дивився вправо, третій – вліво, а середній – прямо. Як побачать дітей на вулиці – сипали цукерками. Ми всі падали на дорогу і спішили позбирати. А пани оглядалися і сміялись.»

Додам від себе: так було завжди. Існував розрив між освіченою знаттю і темною юрбою. Чи не пора порвати з такою дикою традицією?

«Як шістнадцять літ мине, заміж дід віддасть мене», – казали колись. У наш час – це рідкість. А раніше було правилом. Прийшла і мама в нову сім'ю. Як старша невістка, взяла на себе всю ношу.

«Була я хвороблива, непоказна. Але з роботою справлялася. Виручала пісня, скрізь були добрі люди. А сім'я доходила до 20 душ – попробуй накорми всіх.»

Варто сказати: від матері я не чув жодних скарг на роботу. «Треба все вміти, та не все робити.» У патріархальній сім'ї домінував принцип доцільності, відчуття обов'язку. Кожен знав своє місце в родинній ніші. Жили зі щирою вірою в Бога, була чітка взаємодія.

Добрі старі часи! Ви неповторні в своїй чарівності і простоті. Невблаганна доля підкидала вам різні випробування. Їх долали. Спільними зусиллями. Як жаль, що все на світі минає… Отак відходите і ви. Прощайте ж навіки!..

«Несподівано вибухнула війна, яку серед біженців назвали Миколаївською. Про війну чули і раніше. Воювали з японцями за Порт-Артур, але то було далеко. Тепер воювали близько. Забрали у військо чоловіка і його брата Олександра.»

«Війна виявилась затяжною. Швидко наближався фронт. В 1915 році улітку донські козаки зачастили у село. Принесли пиятику і гулянки. Австрійці наступали. То козаки змушували всіх покидати село. Дома лишився старий Федір. Для решти родини почалося життя біженців.»

Сім'я Гоцалюків від'їжджала поїздом. Згадує Степан Матвійович: «По дорозі на станціях купували їсти. Приходили жіночки з коромислами, навантаженими відрами. «Кому молочка?» – питалися у біженців. «Та ми не маємо чим платити,» – відповідали їм. «А ми з вас і не хочемо грошей. У вас така біда! Ви – голодні люди: покинули все. Гріх від вас брати…»

Разюча безкорисність. От би нам таке побачити… Основний потік біженців рухався на підводах. Пан Горбик розмістив своє добро на 15 возах, а мужикам вистачило і одного. Їхали тільки діти. Дорослі поруч гнали корів. У Повурську худобу здали війську. Йшли на північ. Найважче довелось у Пінських болотах, де земля ходила хвилями. Боялися страшно провалитися. Дорога була важка. Стали хворіти. Тиф косив усіх підряд. У Любешові знайшли вічний спочинок моя мама. Кинули її з іншими у братську могилу. Сама я лежала непритомною. Всі вважали вже безнадійною, наперед остригли. Але встала. Бог уберіг на тую муку.»

У Пінську сіли на корабель і так добиралися до Києва. Відвідали Лавру, бачили мощі святих. Нарешті поїздом поїхали далі. Зійшли у Маріуполі, але були недовго, бо перебралися до Луганська. Там судилося пробути три роки. Були різні біженці, а найбільше – віленці і гроденці.

Нашу родину розмістили у Шеметів. Прізвище відоме в історії. Брати Шемети редагували у Лубнах першу українську газету «Хлібороб», за що пізніше були віддані під суд. Луганські Шемети по-українськи не розмовляли. Жили багато. Їли тільки білий хліб.

Біженці отримували допомогу. Платили грошима, давали по 5 кг питльової муки на місяць, а пшеницю чи крупу по 10 кг на кожну душу. Як повернувся з армії батько, то приступив до трачки. Така робота чекала на нього всі 40 років. Мама почала робити на патронному заводі.

Помалу освоїлись із міським життям. Познайомились із ринком. Сільських трудівників дивували безробітні. Кругом треба було робочих рук, а вони днями непробудно спали на полицях. Від того часу слово «валіжник» для мами стало найбільш лайливим.

Велика сім'я жителя с. Борки Марчука Лукаша Федоровича і його родини з нагоди побудови нової хати. 1928 р. Фото С. Лейдера.

Біля нової хати. Сім'я Антона Марчука. 1938 р.

Важка втрата. Померла 8-річна сестра Марія. 1928 р. Фото коло Різдво-Богородицької церкви м. Любомля.

Марчук Ілля Антонович з братом і сестрою. Після повернення з німецького полону. 1941 р. Пропав безвісти на фронті в лютому 1945 р.

«Чого до вас досі сходяться люди?» - Таким був закид органів НКВД. Сільська молодь у нашому саду. 1946 р.

Раділи життю завжди, усміхненими лишалися і на схилі літ. Мої батьки і сусідка Юлія. 22 квітня 1963 р.

До Луганська переїхав дядько Дмитро. Розповідав про свою пригоду в Севастополі. Там на вокзалі він забув свій чемодан. Пізніше згадав і став шукати. І що ж ви думаєте? Знайшов! Працівники станції підібрали і чекали на власника. Як на наш час – справжнє диво…

«Несподівано вибухнула революція. Царя скинули. Появилося багато українських книжок. Читали вголос Шевченка, плакали над долею Катерини, наймички. Від Шевченка почули про московську отруту. Але того не розуміли.»

Роботу припинили, бо часто влаштовували мітинги. Широко відомим став слюсар К. Ворошилов, на роботі ніде не міг втриматись, зате агітувати був мастак. До пари йому був і О. Пархоменко. Про нього розповідали, що у своїй молодості він був завзятим коногоном. Більшовики випустили з тюрми злочинців. Почалися грабунки і вбивства у місті. Біженців, правда, не чіпали.

Пам'ятним був день 1 травня 1917 року. Вулицями йшли радісні люди. Пройшли росіяни, поляки, євреї – всі під своїми прапорами. І нікого це не дивувало. Аж ось з'явилася колона українців. Тут під'їхав сам Ворошилов і хотів розігнати. «Что ето ви позорітє пролєтарскій празднік?» – накинувся на демонстрантів. Довелося корінному населенню прокладати шлях силою. Вчорашнім селянам (та й городянам!) незрозумілими були такі конфлікти на національному ґрунті. Тільки матінка історія ставить все на своє місце. Як на мене, нічого дивного тут нема. На IV з'їзді РСДРП право на автономію дістали тільки поляки, фіни, єврейський Бунд… Українські соціал-демократи в їх число не попали. От і виконували луганські ленінці рішення свого з'їзду. Разючий урок великодержавного шовінізму!

Настав жовтень 1917 року. У Петрограді стався більшовицький переворот. У Луганську створили ревком. Вулиці заповнили озброєні люди. Вчорашні безробітні, жильці нічліжок, пролетарі. Перед ними гарцювали на конях обвішані зброєю Ворошилов, Пархоменко. Новоспечені комісари чинили самосуд, влаштовували облави. Офіцерів та самостійників вбивали на місці, попів відводили чистити відхожі місця. Конфісковували майно, забирали гроші з банків, збирали кошти на світову революцію.

Біженцям стало трудно. Допомоги вже не давали. Роботи не було. Найгірше було з харчами. Урвалося і хазяям. «Нам от чорного хлеба животи заболєлі,» – казали вони.

Повернувся з війська дядько Олександр. Він лежав пораненим у Петроградському госпіталі. Розказував про жахливі речі. Бунтівні солдати сваволили на вулицях, вривалися у квартири. Балтійські матроси розігнали Установчі збори. Міністрів Шингарьова і Кокошкіна застрелили прямо в лікарняних ліжках.

Приголомшені біженці вбачали свій порятунок у швидкому поверненні додому. А це було непросто. Не було до кого і звертатися, бо часто змінювалася влада.

«Кого тільки не бачили ми тоді! Були червоні і білі, петлюрівці і гайдамаки, німці, денікінці. Як вранці побачимо свіжі людські трупи, то вже знали, що прийшла інша влада. Часто біженців заставляли їх прибирати.»

Тільки в 1919 році рушили в зворотному напрямку. Ніхто не шкодував за марно втраченим часом. Вимушене чотирирічне вигнання дорого обійшлося знедоленим поліщукам. Але одночасно воно стало справжньою школою життя, розкрилися їх очі на бурхливі суспільні події. Виявилося, що не все під силу людині. Є сили набагато могутніші, які прагнуть використати людське довір'я у своїх цілях. Додому добиралися мало не цілий рік. Часто простоювали на станціях.

У Фастові чоловіків заставили прибирати мерців. Денікінці морили голодом євреїв, у будинках стояв сморід. Довго після цього не могли їсти ті, хто там був.

Цілий місяць простояли у Староконстантинові. Було не до нас: кругом палала війна. Додому добрались під новий 1920 рік. Від нас вимагали пройти карантин. Для цього вирядили у Дорогуськ Дмитра. А решта нас поспішила додому, де не були 4,5 роки.

У РІДНОМУ СЕЛІ

Дома застали сумну картину. За час відсутності поля заросли бур'янами, садки і гаї були вирубані. Материнська хата стояла розкрита, підлогу зірвали. Зате виросли нові хати у колишніх бідняків, які нікуди не виїжджали. Пролетарі знайшлися і в нас.

«Мусили прожити голодну зиму. Ходили в ліс, їли кору, збирали мерзлі ягоди, шукали мох. Весною кормилися молодим листям. Дуже охляли всі. Але прийшла американська допомога. Наш батько і Їзьо Антонівський розподіляли її людям.»

«Трохи посіяли і стали чекати жнив. Несподівана пожежа звалилася на село. Згоріло 10 хат і 15 підварків. А почалося все від недбалості сусідки Юстимки Куць, що запалила в жарку пору (тоді комини були дерев'яні). Поки прибігли з поля, то застали тільки тліючі головешки. Навіть ворота обгоріли. Мусили поневірятися у людей.»

На таку біду прийшли червоні. Але поживитися вже не мали чим. Скоро поляки погнали їх з-за Бугу і настала нова влада на цілих 20 років.

Прийшла пора на будівництво хати. Коштів не було. Мусили здати в оренду сад єврею Фішелю. Батько пропадав у лісах. Різали матеріал євреям міста, а половину брали собі – у Замлинні, Мураві, Паридубах. Побудували хату в 1928 році. На радощах скликали всю родину, сфотографувалися.

Сім'я була велика, стало тісно. І знову взялися за нове будівництво. Зводили хату на городі, купленому на Ярошівщині ще в 1908 році. Комусь дістанеться з дітей. Добудувати її до кінця не пощастило. Жити в ній довелося моїм батькам.

Батько захопився садом, мав диплом від влади. Завів шкілку, садив дома і сусідам продавав. Дядько Мітя вивчився на пасічника. Померла Ярина. Одружився Олександр, вийшли заміж Мотря і Настя. Але сімейна гармонія вже не повернулася.

Підростали діти. Хотілося бачити їх грамотними. Навчання було платне, книжки також купували. Пішли вчитися Петро, Ілля, а за ними – Ганя і Надя. Ходили в польську школу, бо інших не було.

Кошти бралися від праці. «Працюй – не зітхай, поки сила ще є, тільки праця одна гарні жнива дає» – любив повторювати батько. Робота забирала не тільки сили. Від неї батько став втрачати слух, а в кінці життя зовсім не чув. Тяжкий недуг травмував психіку, відбився на сім'ї.

Польська влада була обтяжливою для українців. Всі чекали на звільнення зі сходу. Нова війна покінчила з тим гнобленням.

Прикрим було те, що брат Петро опинився в німецькому полоні і звідти вже не повернувся. У вересні 1939 року село вийшло зустрічати визволителів. Ілля та Ганя були з усіма. Повернулися розчарованими, довго мовчали. Виявляється, один червоноармієць прямо сказав: «Наскільки ви зараз радієте, настільки будете ще плакати.» Визволителі шукали горілки і жінок.

Стало відомо про життя в Радянській Україні. Панувала поголовна бідність. «Ні корови, ні свині – тільки Сталін на стіні.» Західникам заздрили, називали куркулями.

Батьки працювали на полі, тато і далі кохався насадженнями. Сестри Ганя і Надя ходили в школу – вже українську. Ілля став працювати у Висоцькій школі директором.

Цей відносний спокій був знову порушений війною. В 1941 році після боїв у селі німці спалили хату. Окупанти мало не вбили батька, мама ледве виплакала у ворогів. А діда Лукаша знайшли на річці. Пішов шукати корову – знайшов свою смерть. Зразу ночували в клуні, добрі люди подарували постіль. З настанням холодів перебралися до сусідів.

Повернувся з полону брат Ілля, худий, ледь живий. Він перебував в Уманському таборі. Розповів про винищення полонених німцями.

З весни наступного року взялися за хату. Побудували на цей раз тимчасовий притулок. Брат обіцяв спорудити нову, вже й цеглу закупив. Нещасний не знав, що з нової війни йому вже не повернутися.

Тривожний був час. Німці влаштовували облави, вивозили молодь. Сім'я не раз переховувалась у лісах. Про останні дні війни в нашому краї пам'ятаю вже сам. Літо 1944 року було дуже дощовим. Все село переховувалося в лісі. Тільки зрідка батьки навідувалися додому. Відступаючі окупанти палили хутори. Есесівці силоміць забирали дівчат. Сестра Ганя ледве вирвалася з їх рук.

Як дізналися, що німців уже нема, то повернулися додому. Весь город був заповнений втомленими червоноармійцями, які відпочивали прямо на долині. Солдати їли американські свинячі тушонки із самого Чикаго, ласували яблуками із саду. Командири розмістилися в хаті. Скоро військо рушило на захід. Спецвійська і льотчики пішли пізніше. У травні нарешті війна закінчилася.

Настали мирні дні. Але справжнього спокою не було. Нова влада накладала непосильні податки. Цілими групами по 10-15 чоловік ходили по хатах уповноважені на державну позику. В разі несплати робили опис майна. «Вашого батька не зачіпали, бо не могли докричатися до глухого. Все відбивалося на мені. Один раз навіть закрили в льох,» – згадує мама. – Унадилися і співробітники НКВС. «Де син?» – допитувалися одного. – «Не знаю. Вам має бути видніше. Ви ж його забрали у військо!» – «Він у лісі!» – «Може й правда, що лежить десь у лісі вічним сном…»

Батько зразу працював бухгалтером на лісоскладі. А як відновили в селі колгосп, записався і собі. Здали в колектив свою землю, кобилу і січкарню. Старше покоління з вогником бралося до роботи. Та були й такі, що працювали абияк, робили часті перекури. «Антоне, віддихніть з нами, – гукали батькові. – Все одно всім запишуть однаково.» – «Нема часу: треба робити!» Не повірив батько у зрівнялівку. А як прийшло до плати, то переконався у правоті ледачих. Поступово зрозумів, що колгосп вчить красти, виробляє нехіть до праці. Старий трудівник болісно сприймав такі реалії.

Мусив батько перейти до іншої роботи. І не знав, що нова влада насаджує чиновників. За садіння

фруктових дерев він отримував 15 трудоднів, а бригадир Ярощук Й.С. – аж 30. І тут проявилася несправедливість. Тільки вже як перейшов у будівельну бригаду, то позбувся наглядачів. Зводили колгоспну ферму, а батько з напарником були трачами. Нарешті зникло шахрайство, бо свої заробітки звіряв у бухгалтерії. Звідси пішов і на спочинок. Ну а мамі в нових умовах працювати довелося небагато. Пенсію отримували однакову – по 12 крб. на місяць, але якось перебивались. Працювали на городі до останніх днів. З їх допомогою і ми, діти, вийшли у світ. Тож і навідувалися додому, подавали посильну допомогу.

Так проходить слава людська, – казали в давнину. І як жаль, коли не збуваються кращі мрії. Попри всі негаразди, батьки гнулися, але не ламались, бажали добра своїй землі. «Та Україна всім стоїть поперек горла, тільки тут і товчуться всякі завойовники,» – пригадую ці мамині слова. Не судилося старим дожити до Дня Незалежності. Ото раділи би музиці національного гімну, який про себе наспівували вони не раз… І зараз, коли я бачу перші хай і нелегкі кроки становлення нашої державності, мене радує, що тут є внесок і моїх батьків.

Перегортаю останню сторінку книги життя. І все через ту фразу, прокоментувати яку не встиг. «Моє здоров'я забрали діти,» – говорили Ви. Дозвольте не погодитися з Вами, мамо. Було нас десятеро, а вижило п'ять. Степан, Параска і Василь не дожили до 1 року, останні двоє лежать в одній могилі. Щебетушка Марія пішла з життя у вісім років. Всі вони попали у вічність ще до моєї появи на світ.

«От вигодуємо дітей, вивчимо їх, а самі на старості будемо тільки керувати ними,» – ділився тато своїми мріями з дружиною.

«Не вийшло так! Старші брати Петро й Ілля зійшлися з підпільниками КПЗУ. «Діти, що ви робите, з ким ви йдете? – переконувала мама. – То ж п'яниці, злодії, конокради! Ми їх надивилися в Росії.» «Тепер, мамо, вони вже інші люди. Часи змінилися. І що ви хочете? Як вони прийдуть, щоб ми були останніми?» – чули у відповідь.

Не послухались грамотні діти своїх батьків. Як не повірили в голод 1933 року на Україні. Повірили в примарні перспективи земного раю «пророків». І згоріли в полум'ї світової війни.

Нас, найменших, ви вже самі виряджали з дому. «Головне – нікому не збриднути. Дітям і без нас несолодко.» Отак одинокими доживали батьки свій вік у вбогій хатині.

Як на мене, вини дітей тут небагато. Дісталося і нам. Ми ж були повпредами «світлого майбутнього», зреклися Бога. Такий був час. Всі, і дорослі, і діти, без нашої згоди на це – були втягнуті у нечесну гру збанкрутілих політиків. Всі опинилися в ролі піддослідних кроликів, пішаків у руках темних сил. Жаль тільки, що туман з людських очей став розсіюватися лише сьогодні…

Знання, праця, рівність – не завжди благо. Бездуховний інтелект, неусвідомлена робота, матеріальні достатки іноді стають грізною руйнівною силою. Поголовна зрівнялівка тільки нашкодила. Люди – різні, але рівні перед Богом. Кожен з нас – не кращий і не гірший, всі ми – просто інші. Потрібні не емансипація жінок чи фемінізація чоловіків, а виховання особистості. Урозуміймо це, люди!

Більшовизм як суспільне явище міг виникнути тільки в Росії. Нині покійний письменник Є.Гуцало вірно підмітив наслідок 400-річних обіймів «старшого брата» для України. «Нав'язувався культ російського народу, прищеплювалася цивілізація брехні, пияцтва, ненависті до праці, безгосподарності, хаосу, безперспективності, мародерства, геноциду. Чеченська війна на Україні велася завжди, а заробітчан-контрактників для цього з усієї Росії вистачало.» Для України існує не російська, а імперська загроза, яку пророче наш Кобзар називав «московською отрутою.» Самі росіяни найбільше страждають від цього як нація рабів.

Таку загрозу помітили і мої малограмотні батьки. «Погинемо, діти, як руді миші,» – казали Ви. Я ж бачу світло в кінці тунелю. Світовий комунізм не склався, дихає він на ладан і в своїй цитаделі. Настане вирішальний момент у боротьбі Добра і Зла. Ще роздмухують полум'я світової пожежі поборники «єдиної і неділимої».Та брехнею світ перейдеш, а назад не вернешся.

Ми не загинемо! Сім'я врятує Україну, а батько – глава сім'ї. Очистимось, людоньки, від гріха і будь-яка біда нас минатиме…

Олександр МЕЛЬНИК *(смт Торчин)*

АРТЕМ ЮСКЕВИЧ – ЕСТОНСЬКИЙ ДИСИДЕНТ З ВОЛИНСЬКИМ КОРІННЯМ

Історія Східної Європи у другій половині XX ст. пов'язана з підневільним існуванням держав у складі Радянського Союзу, впливом тоталітаризму на долю народів і намаганням перетворити кожного громадянина на гвинтика системи. Але завжди знаходилися свідомі люди, які бачили ситуацію інакше. Тому у середині минулого століття виникали національно-визвольні збройні рухи проти радянського режиму. А в 1960 – 1980-х рр. боротьба продовжилася у середовищі інакомислячих, дисидентів, які найактивніше діяли в Україні та прибалтійських країнах – Литві, Латвії й Естонії. З кінця 1960 – до початку 1980-х рр. одну з провідних ролей в естонському Русі Опору відігравав уродженець Волині Артем Васильович Юскевич – прихильник передових суспільно-політичних принципів і вольовий діяч, котрий заради справи був готовий до найрадикальніших дій.

Народився Артем Юскевич 2 лютого 1931 р. у селянській сім'ї, яка мешкала у с. Ратневі (сьогодні – Луцького району Волинської області). Джерела свідчать, що його дитячі роки проходили на Волині, тут він почав здобувати освіту, пережив перший радянський період і роки Другої світової війни. А 1945 р. родина переїхала з України у м. Казань [6; 12, 831]. Щоправда, відомий правозахисник Сергій Солдатов у статті, присвяченій пам'яті А. Юскевича писав, що волинський період біографії тривав аж до 18-річчя останнього, тобто до 1948 р.[1]. Саме тоді майбутній дисидент отримав основні враження про радянський лад, а «14-18-річним юнаком він був свідком збройної боротьби українського визвольного руху під проводом Організації Українських Націоналістів. Він на власні очі бачив як ті змагання були придушені військово-терористичною сталінською машиною. Багато його родичів і знайомих стали жертвами радянського імперіялізму» [10, 115]. Зважаючи на те, що стаття С. Солдатова має характер спогадів, від неї не варто очікувати хронологічної точності, а от враження про дитячі і юнацькі роки А. Юскевича можуть бути достовірними.

У 1950 р., закінчивши школу, Артем Юскевич вступив у Талліннський політехнічний інститут. Але через три роки залишив навчання і почав працювати інженером-техніком на підприємствах естонської столиці. У цей час він захопився самостійним вивченням мов, яких за життя вивчив дев'ять, займався перекладацькою діяльністю (переважно зі слов'янських мов). У 1958 – 1964 рр. навчався у Талліннському будівельно-механічному технікумі за спеціальністю «автотранспорт». Був позаштатним кореспондентом місцевих російськомовних газет. Відразу після закінчення навчання вступив до КПРС [6], працював секретарем парткому Таллінського цегельно-керамічного заводу, неодноразово обирався головою Виборчої комісії Коплиського району міста Талліна.

Працюючи старшим інженером, він був, за радянськими стандартами, не погано забезпечений. Але не міг погодитися з фактами не людяності і поневолювання «реального соціалізму» і це згодом «зробило з нього майже професійного борця за свободу». С. Солдатов пригадував, що вже під час перших їхніх зустрічей помітив у А. Юскевича здатність до тверезої оцінки ситуації, сформоване глибоке розуміння тогочасного стану суспільства і визнання за народами права на самовизначення [10, 112, 115].

З кінця 1960-х рр. він брав участь у діяльності неофіційного дискусійного гуртка, що склався навколо Сергія Солдатова. Щоб уникнути долі членів Всеросійського соціал-християнського союзу звільнення народу, учасники якого були заарештовані у 1967 р., об'єднання незабаром перетворилося на підпільну групу [6]. Очільник гуртка писав, що під час «випробування на ділі» А. Юскевич виявив відвагу, ініціативу, винахідливість та енергійність [10, 114]. З часом він долучився до практичної підпільної діяльності, зокрема був задіяний в організації «Демократичний рух Радянського Союзу». У 1971–1972 рр. брав участь у створенні двох підпільних організацій, що виділилися з останньої – «Естонського національного фронту» і «Демократичного руху Естонії». У 1972–1974 рр. за ініціативою А. Юскевича і під його керівництвом створювалися документи «Демократичного руху Естонії», у яких розроблялася тактика організації, визначалися практичні кроки на реалізацію курсу боротьби з радянською системою.

Особливу увагу А. Юскевич надавав розгортанню діяльності «Демократичного руху Естонії». Він і Маті Кійренд були визнаними у середовищі інакомислячих лідерами цієї організації (хоча незаперечним

---

[1] Якщо користуватися даними, які наводить С.Солдатов, оскільки час народження А.Юскевича у нього припадає на 1930 р. Очевидно, що це помилка, виправлена у статтях пізнішого часу, де роком народження діяча вказаний 1931 р.[6; 12].

було також значення Сергія Солдатова), а до діяльності долучалися члени «Естонського національного фронту» та «Демократичного руху Радянського Союзу». Програма останнього лягла в основу російськомовного тексту трактату «Стратегія і тактика ДРЕ», написаного А. Юскевичем, який визначав її організаційне спрямування. Чи не найгостріше ставилося питання боротьби з русифікацією естонського суспільства. Так, у розділі про національну політику програми підкреслювалося, що загальмувати цей процес можна за рахунок репатріації з республіки окремих категорій росіян і зрусифікованих мешканців. Організація також займалася перекладом і поширенням літератури, яка з'являлася у середовищі самвидаву. Задля цього встановили контакти з частиною таллінської інтелігенції [3, 50]. Цікаво, що саме члени ДРЕ першими почали поширювати самвидавну літературу на теренах Естонії [1, 63].

У вересні 1968 р. разом із С.Солдатовим А.Юскевич написав відгук на роботу Андрія Сахарова «Міркування про прогрес, мирне співіснування й інтелектуальну свободу», що називався «Сподіватися чи діяти». У жовтні 1969 р. вони ж написали програмний документ організації «Демократичний рух Радянського Союзу» [6]. Це досить об'ємний текст, до якого додавалися «Тактичні основи Демократичного руху Радянського Союзу», а також розглядалися організаційні засади його діяльності [3, 49].

Артем Васильович був редактором самвидавного російськомовного журналу «Демократ» (у 1969–1972 рр. вийшло сім номерів), брав участь у виданні журналу «Демократ Естонії» (естонською мовою). Під різними псевдонімами публікував там свої статті. Під псевдонімом Юрій Мазепа-Бакаївський написав книжку «Російський колоніалізм і національна проблема», яка була перекладена з російської мови на естонську і опублікована у шістнадцяти номерах видання «Хроніка поточних подій» за 1975 – 1983 рр. Восени 1972 р. брав участь у складанні Меморандумів «Естонського національного фронту» і «Демократичного руху Естонії» [6]. Один із них був спрямований на Генеральну Асамблею ООН. У ньому загострювалася увага на визначальних напрямах подальшої боротьби: заявляючи, що не змиряться з колоніальним статусом своєї батьківщини, дисиденти висловлювали надію на діяльну підтримку зі сторони організації у цьому питанні; підкреслюючи значення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам, вказували на необхідність відновлення незалежності естонської держави у кордонах, зафіксованих Тартуським мирним договором 1920 р. Разом з тим, на ім'я генерального секретаря ООН Курта Вальдхайма був направлений лист (він інколи називається «Меморандумом генеральному секретарю ООН»), у якому інформувалося про процес русифікації і про невмируще прагнення до незалежності Естонії [2]. (У подальшому ці ідеї знайшли відображення у знаменитому «Листі сорока» 1980 р. – найбільшій за часів Л. Брєжнєва акції протесту естонців проти режиму русифікації [7].)

Приятелі-дисиденти пригадували, що А. Юскевич був досить вправним публіцистом. Зокрема, С. Солдатов визнавав, що його значення у підготовці згаданих документів, було направду великим: «Він, наприклад, склав основну частину документу «Шляхи демократизації» і доставив його до Москви. На жаль, деякі надміру обережні московські правозахисники зліквідували цей документ за так званий «екстремізм». Пізніше він брав участь у здійснюванні найвідповідальніших і найсекретніших завдань Естонського демократичного руху. Його внесок у підготовку проекту бойової програми Естонського демократичного руху колосальний, він мав також вплив на зміст двох «Меморандумів» до ООН, що вимагали незалежности для Естонії. Брав він участь в опрацюванні документів, що накреслювали програму і тактику демократичного руху Радянського Союзу. Він творчо й організаційно підтримував видання підпільних журналів… Його статті відзначалися природним глуздом, залізною логікою та живим стилем» [10, 114].

Чимало номерів цих журналів і окремих документів були підготовлені безпосередньо у будинку А. Юскевича, що розташовувався на окраїні Талліна відразу біля густого чагарника та лісу. Бетонований підвал цієї хати, який між собою називали «бункером», перетворився на підпільну друкарню. Хоча доводилося працювати у важких умовах, друкарня тривалий час не припиняла своєї роботи: «У «бункері» ми звичайно працювали вдвох чи в трьох і, як правило, вночі. – Згадував С. Солдатов. – Влітку з нас градом лився піт, взимку ми трусилися від холоду. Від несподіваного наскоку ворогів нас оберігала саморобна сигнальна система. Деколи в цю систему заплутувалися бездомні коти. Тоді здіймалася фальшива тривога і, бувало, що в піч летіли свіжонадруковані матеріяли» [10, 112, 114].

Варто відзначити, що А. Юскевич долучався не лише до публіцистичного напряму діяльності естонського підпільного руху, а й до організації та спрямування безпосередньої боротьби. Але в нього були свої погляди на методи та форми протистояння радянській дійсності, які тісно пов'язувалися з його світоглядом. Для того, щоб проілюструвати момент знову звернемося до спогадів Сергія Солдатова, який писав, що дискусії на цю тему були частими: «… ми не раз… палко сперечалися. Бували в нас і

Артем Юскевич.

розбіжності. Він був атеїстом, я — вірним, він деколи був схильний вести збройну боротьбу, я був проти насильництва і вважав, що зброю треба вживати тільки в обороні в разі потреби, він обстоював правовий лад, я був прихильником ще й морально-політичного відродження» [10, 114]. Обстоюючи свої погляди, дисидент з Волині опирався на досвід попередніх поколінь, і відповідно до цього обирав тактику і стратегію діяльності. Одного разу, коли вони з С. Солдатовим перебували у лісі на місці забутого кладовища в'язнів Харкуського табору, він, побачивши білі кістки у жовтому піску, сказав: «Подумай про ці безіменні жертви і запалися до боротьби» [10, 116].

Очолюючи окрему комірку підпільної організації у Талліні, А. Юскевич самостійно підшукував і вербував нових людей. Якщо спиратися на спогади С. Солдатова, у яких залишилися характеристики зовнішніх і внутрішніх рис волинянина, у підході до справи йому була притаманна з одного боку обережність і настороженість, але з іншого –довірливість і необачність. Так, уже з першої розмови у 1967 р. він запам'ятав майбутнього поплічника «присадкуватим, темноволосим і серйозним чоловіком середнього віку», який «дивився … недовірливо й насторожено». Однак, майже відразу завів небезпечну, як на ті часи розмову, заявивши, що хоче бути незалежним від системи і готовий працювати для повалення радянської влади в Естонії [10, 112, 114]. Уже працюючи в підпільній організації, він залучив до діяльності молодого естонця Е. Прія, а той, будучи 1972 р. заарештованим, відразу назвав у КДБ адресу А. Юскевича і вказав на факт вербування в антирадянську організацію. Після цього, останній потрапив під пильний нагляд органів. У будинку навпроти його дому був влаштований спостережний пункт, з якого фіксувалися номери автомобілів, що там зупинялися, бралися до уваги люди, які заходили або виходили звідти [11, 255-256].

На додачу до зовнішнього незабаром встановили ще й внутрішнє спостереження. На цегельно-керамічний завод, де працював Артем Васильович, підіслали різноробочим свого співробітника «Альберта» (С. Солдатов ідентифікував його як офіцера-оперативника Ризького КДБ), який дуже критично відгукувався про радянський режим. Цим він, зрозуміло, зацікавив діяльного дисидента, а з часом увійшов у довіру настільки, що почав працювати помічником фотолабораторії, відвідував деякі законспіровані квартири, бував на сімейних святкуваннях, куди запрошувалися й інші активісти [11, 253-254].

Окрім «кадрової», А. Юскевич займався ще зв'язковою роботою, підтримував контакти з цілою мережею законспірованих квартир. Спільно з викладачем Таллінського політехнічного інституту Калью Мятіком намагався зібрати зброю для ведення збройної боротьби проти режиму. Так, у жовтні 1974 р. останній повідомляв, що за порадою А. Юскевича конструював електричний металошукач для пошуку гвинтівок, захоронених поблизу міста. Знайдену зброю зберігали у будинку К. Мятіка, що знаходився неподалік лісу, де її разом з архівом виявили співробітники КДБ [11, 253].

Арешти «неблагонадійних» почалися у грудні 1974 р., відразу після того як стало відомо про згаданий вище лист до секретаря ООН. 13 грудня провели широкомасштабні обшуки у приватних будинках

дисидентів, у кожного з них виявили матеріали для підготовки підпільних видань. У А. Юскевича знайшли друкарську машинку типу «Мерседес», банку чорної фарби, валик і шість плоских плівок, а також касету з дисидентськими фотоматеріалами, яку у його домі залишив С. Солдатов [2; 11, 256]. У той же день заарештували А. Юскевича, К. Мятіка та М. Кійренда, а дещо пізніше – Арво Варато (лікаря, який курував одну з комірок столичного осередку «Демократичного руху Естонії») та С. Солдатова. Для проведення всієї операції співробітникам естонського КДБ знадобилася допомога латвійських колег, оскільки місцевих сил виявилося недостатньо [2; 6; 10, 115].

Усі ув'язнені потрапили у центральну естонську в'язницю, яку називали «Батареєю», де майже рік перебували під «слідством-«пресуванням» органів КГБ». Почалися допити, вимагання зізнатися. У серпні 1975 р. Артема Юскевича, наприклад, допитував генерал-майор КДБ, начальник політичної поліції Естонії Август Порк, бажаючи власними очима побачити заарештованого українського націоналіста та демократа [10, 112, 115]. До дисидентів під виглядом політичних в'язнів засилали агентів, маючи на меті вивідати більше інформації. У камерах А. Юскевича та С. Солдатова побував агент, якого перевели з Єлгавського табору. У випадку з останнім, він усе допитувався про адреси законспірованих квартир, постійно заводив розмови на крамольні теми [11, 257-258].

Завершилося це гучним політичним судовим процесом у Верховному суді ЕРСР 21 – 31 жовтня 1975 р. Він відбувався фактично в закритому режимі, оскільки й місця для публіки заздалегідь відвели співробітникам карних органів, комуністичних активістів і лише частинку – для родичів підсудних. Не допустили навіть незалежних спостерігачів, незважаючи на побажання обвинувачених запросити представника Комітету ООН з прав людини для моніторингу процесу. Не було належним чином оголошено про призначене судове засідання, а тривало воно майже без дискусій. Звинувачення ґрунтувалося на концепції антирадянської пропаганди з використанням типових для таких ситуацій тез про вплив іноземних спецслужб [2].

П'ятьох політичних в'язнів звинувачували за частиною І ст. 68 Кримінального кодексу Естонської РСР («антирадянська агітація і пропаганда») [2; 6]. Кожен із них обрав свою тактику захисту. Артем Юскевич підтвердив вибірково ряд показів, які дали проти нього свідки, але сам жодних «посадочних» свідчень на побратимів не дав. Заявляв, що до дня арешту був комуністом, а у в'язниці став демократом. Він навіть провів кілька викривальних атак щодо жахливих умов тюремного утримання, ставлення конвоїрів і неправедного суду.

Через це замість трьох років ув'язнення, які для А. Юскевича вимагав прокурор, присудили п'ять. Стільки ж і М. Кійренду. К. Мятіку з С. Солдатовим дали по шість років. А А. Варато відбувся трьома роками умовно, адже співпрацював зі слідством [6; 11, 265-267; 12, 831-832]. 1 грудня 1975 р., тобто за місяць після оголошення вироку, прізвища перших чотирьох естонських дисидентів, які отримали реальні терміни, згадав у нобелівській лекції відомий правозахисник Андрій Сахаров. Він вказував, що хотів би розділити з ними, «в'язнями совісті», честь отримання почесної премії [8; 9]. Очевидно, це могло надати певну моральну підтримку засудженим, але якось реально вплинути на справу уже не було можливості.

Наприкінці 1975 р. вони були відправлені до таборів [10, 115]. Артем Юскевич відбував покарання у Дубравлазі (Мордовія, сел. Лєсной, ЖХ-385/19) та Пермській обл. (ст. Всехсвятська, ВС-389/35). Тут піддавався регулярним покаранням, хоча тяжко хворів [6]. Так, С. Солдатов згадував, що останньому доводилося у таборі дуже важко: «Він хворів на епідиміт, гіпертонію, на серцеву недостатність. Спричинювали ці хвороби надмірне курення, зумовлене нервовим напруженням, погане харчування, виснажлива робота та принизливий таборовий режим. Були й психологічні причини — постійна турбота за долю доньки і дружини. КҐБ намагався витиснути з нього прохання про помилування. Але він відсидів свій реченець до кінця, «від дзвінка до дзвінка», як кажуть в'язні. Не просив пощади у ворогів, залишився вірним собі і своїм поглядам» [10, 115].

Перебуваючи у Мордовії, А. Юскевич брав активну участь в акціях опору політв'язнів, зокрема, в боротьбі за статус політв'язня [6]. Як приклад можна назвати акції С. Солдатова у листопаді 1977 р. і в січні 1978 р. Він направив у Президіум Верховної Ради СРСР і Президіум Верховної Ради ЕРСР Декларації про те, що офіційно бере на себе обов'язки секретаря-ідеолога ДРЕ і представника організації перед владою і громадськістю. Одночасно вимагав надання усім політв'язням офіційного статусу, а з часом – всезагальної амністії для них. Ці постулати підтримали в'язні різних таборів, серед яких М. Хейфец, В. Стус і А. Юскевич [11, 286].

Після звільнення в грудні 1979 р. він оселився у Талліні. Протягом року мав адміністративний нагляд і змушений був працювати в об'єднанні «Дезинтегратор». Намагаючись знайти сприятливі умови для життя та засоби для лікування, добивався дозволу виїхати на захід, але так і не отримав його. Підточене

здоров'я не давало можливостей для активної діяльності. 27 січня 1982 р. Артем Юскевич помер від інсульту [6; 10, 115-116]. Друзі та колеги відгукнулися спогадами та присвятами на його пошану. Так, С. Солдатов у квітні того ж року у мюнхенському журналі «Сучасність» опублікував статтю-спогад «Артем Юскевич: 1930 – 1982. Пам'яті українця – борця за волю народів», у якій зазначав, що після смерті політв'язнів Августа Мельдера і Юрі Кукка, втрата Артема Юскевича була для нього найтяжчим ударом долі за останній рік [10, 116]. У тому ж виданні поміщена стаття відомого українського дисидента Валерія Марченка «Микола Гулак» з епіграфом «Артемові Юскевичу присвячую» [5]. Він також надіслав у Таллін телеграму пам'яті колеги-дисидента з пройнятим поваги та пошани текстом: «Боляче, коли з людського різноманіття відходить Людина. Стократ важче, коли він був твоїм другом. У цій скорботі втіхою є тільки його моральний виграш, гідний підсумок: Артем помер не зігнутим. Вічна йому пам'ять» [4, 396-397].

Як бачимо, Артем Юскевич був доволі колоритним діячем, у якого прагматизм і холодний розум поєднувалися з молодечим запалом і романтикою. Саме тому, поряд з організаційною діяльністю, спрямованою на структуризацію та розширення дисидентського руху, він відзначався активністю на публіцистичному поприщі, результатом чого стали різноманітні меморандуми, програми та листи, що поширювалися на міжнародному рівні, а поряд з відстоюванням правового ладу, розглядав можливість ведення збройної боротьби проти режиму. Симбіоз таких, здавалося б не часто поєднуваних рис, призвів до появи в середовищі естонського дисидентства людини, яка запам'ятовувалася за життя і надихала на боротьбу після смерті – це волинянин Артем Юскевич.

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период / Людмила Алексеева. – М.: Хельсинская группа, 2012. – 384 с.

2. Движение сопротивления в Эстонии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.countries.ru/?pid=1673

3. Другая Эстония : Возрождение независимости Эстонии, 1986-1991 / Март Лаар, Урмас Отт, Сирье Эндре; Сокр. пер. с эст. Юрия Кочинева. – Таллинн, 2002. – 239 с.

4. Марченко В. Листи до матері з неволі / Валерій Марченко. – К., 1994. – 472 с. – С. 396 – 397.

5. Марченко В. Микола Гулак / Валерій Марченко // Сучасність. – 1982. – Ч. 4-5. Квітень-травень. – С. 117 – 136.

6. Ніймсоо В. Юскевич Артем Васильович. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://museum.khpg.org/index.php?id=1184522987.

7. «Письмо сорока» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.estonica.org/ru/%C2%AB%D0%9F%D0%B8%D1%81%D1%8C%D0%BC%D0%BE_%D1%81%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B0%C2%BB/.

8. Помнить нельзя забыть. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rus.postimees.ee/718030/pomnit-nelzya-zabyt.

9. Сахаров А.Д. Нобелевская лекция «Мир, прогресс, права человека». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.yabloko.ru/Themes/History/sakharov_nobel_lec.html.

10. Солдатов С. Артем Юскевич: 1930 – 1982. Пам'яті українця – борця за волю народів / Сергій Солдатов // Сучасність. – 1982, Ч. 4-5. Квітень-травень. – С. 112 – 116.

11. Солдатов С. Зарницы возрождения. Опыт политической борьбы и нравственного просветительства / Сергей Солдатов. – Лондон, 1984. – 348 с.

12. Юскевич Артем Васильович / [б.а.] // Рух опору в Україні. 1960 – 1990 рр.: Енциклопедичний довідник / Гол. ред. О.Зінкевич. – К.: Смолоскип, 2012. – С. 831 – 832.

Галина РОМАНЧУК ***(Луцьк)***

ГОРДІСТЬ ЛЮБОМЛЬЩИНИ

Гордиться Любомльщина своїми педагогами, котрі у різні роки працювали і нині працюють у навчальних закладах регіону. Творча педагогічна діяльність тисяч вчителів відзначалась різними державними та відомчими нагородами. Серед цих нагород є одна особлива – звання заслуженого вчителя України. На теренах Любомльського району почесними званнями «Заслужений вчитель школи Української РСР» відзначено багаторічну педагогічну діяльність Федора Корнійовича Алексєєва та Івана Вікентійовича Доброволянського; «Заслужений вчитель Української РСР» – Івана Семеновича

Кондрацького, Івана Олексійовича Левчука, Варвари Сергіївни Скоробогатової, Наталії Семенівни Шевчук; «Заслужений вчитель України» – Ніни Гуріївни Кінах, Мілентини Леонідівни Машковської.

Першим у районі в березні 1953 року отримав звання «Заслужений вчитель школи Української РСР» І. В. Доброволянський (1890–1964). Документи з фондів Волинського краєзнавчого музею дають змогу відтворити сторінки життя відомого педагога, організатора освіти, громадського діяча.

Іван Вікентійович Доброволянський народився 24 лютого 1890 року в селі Кушельовка Хмельницького району Вінницької області. Навчався у Качанівському двокласному народному училищі, Дедеркалівській вчительській семінарії, Вінницькому учительському інституті, два курси (заочне відділення) якого закінчив у 1938 році [49, с.30]. Вчителював на Вінниччині в 1910–1941 роках (з перервами у зв'язку з мобілізацією до царської армії та участю у військових діях (з серпня 1914 р. до травня 1918 р.) та службою у червоній армії (з січня 1919 р. до липня 1921 р.).

З початком Другої світової війни евакуювався з сім'єю у Саратовську область, де спочатку працював у колгоспі, а потім був призначений завідувачем навчальної частини, вчителем російської мови і літератури Первомайської середньої школи. У червні 1944 року повернувся на Вінниччину і отримав призначення на посаду директора Вернигородецької семирічної школи. Однак, у зв'язку з державною політикою направлення вчителів зі сходу України в західні області, його відкликали у розпорядження Народного Комісаріату Освіти УРСР та направили завідувачем Любомльського районного відділу народної освіти. На цій посаді Іван Вікентійович пропрацював з 1 вересня 1944 року чотири роки. Вирішував завдання відбудови та будівництва шкільних приміщень та забезпечення їх необхідним обладнанням; укомплектування шкіл педагогічними кадрами, організації підвищення кваліфікації педагогів, створення сприятливих умов для заочного навчання вчителів, котрі не мали відповідної освіти; створення матеріально-побутових умов для проживання та роботи вчителів; залучення батьків до вирішення нагальних проблем життя навчальних закладів [40; 48; 52]. За цей період в районі відкрито 23 школи, до навчання в яких залучено 3164 учні [27].

З 15 січня до 2 квітня 1948 року працював завідувачем Любомльського районного педагогічного кабінету. У 1948–1952 роках обіймав посаду інспектора шкіл районного відділу освіти. А з 1 вересня 1952 року повернувся в методичний кабінет і до виходу на пенсію у 1956 році керував його роботою. У цей період основним у діяльності Івана Вікентійовича було надання кваліфікованої допомоги вчителям з різних питань організації навчально-виховного процесу, запровадження різноманітних форм методичної роботи [25; 26]. Він брав активну участь у республіканських, обласних і районних нарадах з питань освіти, де систематично виступав з цікавими і змістовними повідомленнями [9; 23]. Його методичними розробками з різних тем навчання і виховання дітей користувалися вчителі не лише району, а й області [49, 31].

Орденом Трудового Червоного Прапора (1951 р.), медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (1945 р.), грамотами та подяками Волинського обласного відділу народної освіти пошановано багаторічну діяльність І. В. Доброволянського на ниві народної освіти [24].

Роки заслуженого відпочинку Івана Вікентійовича були наповнені активною громадською діяльністю: лектор районного відділення товариства «Знання», керівник районного пересувного клубу «Атеїст», часто зустрічався з молоддю у школах, виробничих колективах, колгоспах району, брав участь у різноманітних заходах, що проводились районним відділом освіти [7; 30; 55; 64].

Званням «Заслужений вчитель школи Української РСР» у 1964 р. було відзначено Федора Корнійовича Алексєєва (1912–1996) [75].

Ф. К. Алексєєв працював завідувачем Старовижівського (1945–1947, 1961–1963 рр.) і Любомльського (1963–1979 рр.) районних відділів народної освіти, інспектором шкіл Волинського обласного відділу народної освіти (1947 р.), директором Старовижівської середньої школи (1947–1954, 1960–1961 рр.) [50, 73].

Народився Федір Корнійович 20 квітня 1912 р. в с. Рекеченці Джуринського району Вінницької області. До війни отримав педагогічну освіту та вчителював на Вінниччині. Після демобілізації з діючої армії повернувся на педагогічну роботу і незабаром за розпорядженням Народного Комісаріату Освіти УРСР був відряджений на Волинь.

Шістнадцять років він очолював Любомльський районний відділ народної освіти. Одне з найголовніших завдань, яке вирішував очільник районної освіти, – створення умов для якісної організації навчально-виховного процесу: будівництво нових шкіл та добудова класних кімнат в діючих, відкриття шкільних їдалень та пришкільних інтернатів [2; 9; 72; 73; 74]. Його стараннями лише за 1965–1970 роки в районі «відкрито середні школи в селах Ровно, Забужжя, Пульмо, Ростань, Світязь і Зачерневчя. За цей

же час збудовано і здано в експлуатацію приміщення 16 шкіл на 3560 учнівських місць» [4; 68]. Ще десять шкіл на 2784 місця було збудовано в наступне п'ятиріччя [2].

Нерозривно пов'язував Ф. К. Алексєєв умови побуту вчителів з ефективністю їх педагогічної діяльності, зменшенням плинності педагогічних кадрів. У 1972 році він писав про це у районній газеті, відзначивши, що «за останні роки житлові будинки для вчителів споруджені у селах Зачернеччя, Світязь, Забужжя, Прип'ять [3; 69]. Позитивне вирішення питань такого будівництва відбувалось завдяки таланту організатора та наполегливості завідувача відділу народної освіти.

Системно працював Федір Корнійович з педагогічними кадрами, створюючи умови для постійного удосконалення кваліфікації, педагогічної майстерності та розвитку творчої ініціативи педагогів. З року в рік поліпшувався якісний склад учительських кадрів. Якщо на початку 70-х років в школах району викладав 461 вчитель з вищою освітою, то у 1976 році – 546, постійно зменшувалась кількість педагогів з середньою спеціальною освітою. У 1977 році із 1070 вчителів, які працювали у 20 середніх, 30 восьмирічних і 20 початкових школах району, 58,5% мали вищу освіту, близько 100 здобували вищу освіту без відриву від виробництва [50, 74].

Щорічно для молодих вчителів, які після закінчення навчальних закладів поповнювали педагогічні колективи шкіл, проводились у серпні урочисті зустрічі, протягом року – тематичні вечори, в школах формувались традиції педагогічного наставництва [39; 78].

У 1976–1977 навчальному році за безпосередньої участі Ф. К. Алексєєва у районі розпочалась атестація педагогічних кадрів, яку того року пройшли понад двісті вчителів [70; 81].

У полі зору завідувача постійно знаходились питання виховання школярів. Традиційними в районі стали зльоти відмінників навчання, учнівських виробничих бригад, районні профорієнтаційні збори десятикласників. Щоліта організовувались табори праці і відпочинку, у школах створювались музеї, працювали клуби інтернаціональної дружби, проводились різні виховні заходи: екскурсії і походи з метою вивчення рідного краю, українські вечорниці тощо [37; 65; 79].

Підтримуючи традиції попередників, він спрямовував керівників шкіл на активну співпрацю з батьками та практикував проведення щорічних районних батьківських конференцій [11; 36].

Багато свого часу, енергії віддавав Федір Корнійович громадській діяльності: постійно виступав з лекціями перед населенням; організовував роботу первинних осередків Товариства «Знання» як голова його районного правління [51]. Обирався делегатом VIII республіканського з'їзду Товариства «Знання» та депутатом районної Ради депутатів трудящих [13–18].

Самовіддана праця Ф. К. Алексєєва відзначена орденом «Знак пошани» (1976 р.), значком «Відмінник народної освіти» (1952 р.), медаллю А. С. Макаренка (1965 р.); його ім'я занесено до Книги Пошани Волинського обласного відділу народної освіти та обласного комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ (1970 р.).

У 1966 році заслуженим вчителем Української РСР стала Варвара Сергіївна Скоробогатова (1913–1991), вчитель початкових класів, директор Омелянівської початкової школи [34].

Варвара Сергіївна приїхала на Волинь з Донеччини і назавжди прикіпіла серцем до Волині. Дванадцять років з 1956 року і до виходу на пенсію у 1968 році працювала в с. Омельному.

Своє педагогічне кредо – виховувати дітей у праці – вчителька реалізовувала через різні форми роботи: керувала гуртком «Умілі руки», де учні вчились вирізувати з дерева; організовувала роботу на пришкільних ділянках; посадила разом з учнями та їх батьками коло школи фруктовий сад, який старанно доглядався; щороку подвір'я прикрашалось квітниками [63; 71].

Особливістю педагогічної діяльності директора була тісна співпраця з батьками. Батьки брали участь у підготовці і проведенні позакласних заходів. Члени батьківського комітету разом із директором зустрічалися з родинами учнів вдома [10]. Це давало позитивні результати. Багато років школа, очолювана В. С. Скоробогатовою, працювала без другорічників, її вихованці успішно навчалися в старших класах [58].

Відзначаючи педагогічну діяльність В. С. Скоробогатової, на серпневій конференції вчителів у 1964 році, завідувач районного відділу освіти Ф. К. Алексєєв наголосив: «Секрет її успіху у тому, що вона працює творчо, шукає і знаходить ключі до душі кожної дитини» [61].

Варвара Сергіївна щедро ділилась своїм досвідом з колегами на засіданнях методичних об'єднань вчителів молодших класів, зустрічах з молодими вчителями [39; 78]. Брала участь у районних та обласних педагогічних читаннях вчителів малокомплектних шкіл [19, арк. 44–45].

Вчителька дуже любила подорожувати. Її фотоархів розповідає про місця, де вона побувала: озеро Ріца, Батумі (Грузія), Ленінград, Рига, Крим. Учнів своїх вчителька теж вчила любові до рідного краю,

організовуючи екскурсії до лісу, на луг тощо [71].

Педагогічна діяльність В. С. Скоробогатової відзначена орденом Трудового Червоного прапора [60]. Її ім'я заносилось на районну Дошку пошани [29].

Зі спогадів учнів вчителька постає людиною з безмежно добрим серцем, слова і дії якої повсякчас були наповнені теплом і ніжністю [31].

1971 рік приніс заслужену відзнаку багаторічній праці Наталії Семенівни Шевчук, вчителя початкових класів Піщанської середньої школи, – почесне звання «Заслужений вчитель Української РСР» [6].

Наталія Семенівна народилася 28 серпня 1922 року в с. Вільне Машівського району Полтавської області. Вчилась у Новотагамлицькій школі на Полтавщині.

Після війни вчителювала на Івано-Франківщині [67]. Там же отримала середню спеціальну педагогічну освіту [53].

Життєві дороги привели Наталію Семенівну у Піщу на початку 50-х років XX століття (її чоловік був вихідцем з цього села). З 1953 року і до виходу на заслужений відпочинок працювала вчителем початкових класів Піщанської середньої школи. Після виходу на пенсію вчила дітей у Затишській та Кам'янецькій початкових школах.

Висока методична майстерність вчителя забезпечувала формування в учнів потягу до знань та вміння вчитися. Своє переконання у тому, що лише сформувавши позитивну мотивацію до навчання, забезпечивши високий рівень зацікавленості дітей навчальним матеріалом, насичуючи навчальні заняття різноманітними ігровими елементами, можна досягти успіхів, втілювала у практику педагогічної діяльності. Вона вміло створювала на уроках атмосферу радості, залучала до роботи кожного учня, виховувала логічне мислення, самостійність у висновках та ініціативність. Тому у її класах не було другорічників, а більшість школярів навчалась на «4» і «5».

Родзинками багаторічного досвіду Наталя Семенівна ділилась зі своїми колегами як керівник шкільного методичного об'єднання вчителів початкових класів. Її відкриті уроки та виступи на засіданнях методичного об'єднання вчителів початкових шкіл Шацького куща, роботу якого вона організовувала протягом багатьох років, збагачували педагогів як теорією, так і практикою педагогічної діяльності [47; 53].

У своїх виступах Наталія Семенівна завжди акцентувала увагу на нерозривному зв'язку навчання і виховання: «Ми повинні виховувати сьогоднішніх дітей, щоб вони були сильними душею, … освіченими, загартованими, готовими до будь-яких труднощів …» [77], «своїм найважливішим завданням я ставлю згуртування учнів класу в дружний, цілеспрямований, працездатний колектив для успішного розв'язання навчально-виховних завдань, виховання в дітей любові до нашої Батьківщини» [53]. Саме це й було притаманне її повсякденній роботі з дітьми [80].

Наталія Семенівна завжди брала активну участь у житті села: обиралась депутатом та головою комісії по народній освіті сільської Ради, головою жіночої ради, була активним агітатором та пропагандистом [12; 47],

Педагогічна діяльність Н. С. Шевчук відзначена значком «Відмінник народної освіти» [6], медаллю А. С. Макаренка [41], занесенням на районну Дошку пошани [28]. Вона неодноразово нагороджувалась почесними грамотами, дипломами і цінними подарунками Міністерства освіти УРСР, обласного та районного відділів народної освіти [47].

Постійний педагогічний пошук і здобутки у педагогічній діяльності Івана Семеновича Кондрацького (1935–2014), вчителя української мови та літератури Хворостівської середньої школи були відзначені званням «Заслужений вчитель Української РСР» у 1981 році [66].

Іван Семенович Кондрацький народився 12 серпня 1935 року в селі Хворостові Любомльського району Волинської області. Навчався у Хворостовській семирічній, Луківській середній школах, Луцькому педагогічному інституті імені Лесі Українки (історико-філологічний факультет).

Після закінчення інституту працював у Хотешівській середній школі Ратнівського району, директором Тупалівської семирічної школи Турійського району. У 1959 році перейшов у Головнянську, а в 1960 році – в Хворостівську СШ Любомльського району, де працював аж до виходу на пенсію в 1996 році.

Особливістю його педагогічної діяльності було впровадження досягнень педагогічної науки в практику, вдосконалення методичної роботи в школі. Співпрацюючи з Українським науково-дослідним інститутом педагогіки (м. Київ), апробував підручники, вів експериментальну діяльність щодо використання різних методичних прийомів для підвищення якості засвоєння учнями програмового матеріалу. Своїми методичними знахідками щедро ділився з вчителями-словесниками на засіданнях районного методичного об'єднання вчителів української мови і літератури, яке багато років поспіль очолював, на районних та

обласних семінарах.

Досвід роботи І. С. Кондрацького вивчався Волинським інститутом удосконалення вчителів [22, арк. 22–26, 44]. У довідці кабінету української мови та літератури відзначається, що «цінність досвіду … у тому, що він уміло використовує програмовий матеріал, на переконливих прикладах художньої літератури вчить школярів бачити свій обов'язок у самовідданому служінні народові, допомагає юнакам і дівчатам усвідомити своє місце в житті» [22, арк.25].

«Науковість – найголовніше, що характеризує уроки вчителя, – вказано в анотації педагогічного досвіду. – Яку б мету не ставив І. С. Кондрацький під час проведення уроку, він завжди пам'ятає, що повинен виховувати учнів, формувати їх особистість у моральному відношенні. Цього, в першу чергу, досягає завдяки глибокому проникненню у зміст твору, в ідейний задум письменника, зв'язку викладання з життям» [1, с. 4-5]. На основі досвіду Івана Семеновича інститутом було розроблено методичні рекомендації щодо морального виховання школярів під час бесід з позакласного читання [22, арк. 44]. Він запрошувався для читання лекцій перед слухачами курсів підвищення кваліфікації в інституті, брав участь у педагогічних читаннях [22, арк. 26].

Іван Семенович активно друкувався на сторінках фахових видань («Українська мова і література в школі», «Радянська освіта») та у місцевій пресі, ще коли працював, і вже перебуваючи на заслуженому відпочинку [20, арк.99; 21, арк. 38; 42–46].

В автобіографії, яку І. С. Кондрацький написав у 2001 році, він відзначив такі свої досягнення: «З початку заснування [в районі – Г. Р.] і аж до виходу на пенсію був головою районного Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (потім «Просвіти»). В 1992 році обирався делегатом Першого з'їзду педагогічних працівників України. Нині обраний депутатом районної Ради, беру участь в облаштуванні нашого національного Дому – незалежної України, в піднятті її національної самосвідомості».

У жовтні 1984 року педагогічний та учнівський колектив Шацької середньої школи з радістю зустрів звістку про присвоєння почесного звання «Заслужений вчитель Української РСР» Івану Олексійовичу Левчуку (1937–1990).

Іван Олексійович народився 12 серпня 1937 року в селі Шебрін Брестського району Брестської області республіки Білорусь. Початкову освіту здобув у школі в рідному селі. Продовжував навчання у середній школі с. Тельми, яку закінчив у 1955 році. Три роки працював у місцевому колгоспі. У 1958 році став студентом філологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Я. Франка, після закінчення якого у 1963 році приїхав за направленням на Любомльщину і почав працювати у Шацькій середній школі.

Закоханий у поезію вчитель учив школярів глибокому розумінню поетичного слова, вчив любити оточуючий світ у всіх його барвах. Літературний гурток, роботу якого організував у школі Іван Олексійович, для багатьох школярів став підґрунтям для розкриття обдарувань і талантів. «Який чарівний світ відкривав він нам, учням, на уроках! Художнє слово в його вустах поставало перед нами у всій красі. … Навіть здавалося найсухішу тему він подавав уміло, дохідливо, цікаво» [35]. Учні були захоплені ерудицією педагога, дивувались широті його поглядів. Поважали вчителя за чуйне ставлення, вміння вислухати, порадити і підтримати у складних життєвих ситуаціях. Улюбленому вчителю присвячували вірші його вихованці, у яких він розвивав поетичні обдарування. До нього звернені слова В. Носуліча:

Ти вернешся, бо з висоти польоту
Душі поета – на долоні світ.
От тільки де подінеш ту скорботу
Нанизану в тісне намисто літ.
……..
Не кличу слави, вдячності не кличу
Крихітка щастя й та впаде в траву.
То ж чим я тебе, вчителю, звеличу
Хіба навіки Вчителем назву.

Багато уваги надавав Іван Олексійович розвитку учнівського самоврядування та організації дозвілля школярів. Систематичне проведення екскурсій, тематичних і літературних вечорів, зустрічей з відомими людьми краю, багатогранна робота клубу інтернаціональної дружби – неповний перелік тих заходів, які проводились у школі за допомогою і при безпосередній участі І. О. Левчука, організатора позакласної і позашкільної виховної роботи [38; 59; 76].

Поряд з цим – постійна самоосвіта та особистий вплив на розвиток методичної роботи в районі та області як голови районного методичного об'єднання організаторів позакласної та позашкільної виховної

роботи; активна участь в обласних педагогічних читаннях та обласних семінарах з різних питань виховної роботи.

Високу відзнаку своєї праці – звання «Заслужений вчитель України» Ніна Гуріївна Кінах, вчитель початкових класів Пульмівської середньої школи отримала в 1992 році [33].

Вона народилась 25 лютого 1945 року в с. Овлочин Володимир-Волинського (нині Турійського) району в сім'ї колгоспників. Семирічну освіту отримала в Овлочині, середню – в Олеську. Вибір професії був складним через розбіжність поглядів випускниці та її батьків на майбутнє. Попрацювавши в колгоспі, у 1963 році Ніна Гуріївна вступає до Володимир-Волинського педагогічного училища, після закінчення якого у 1965 році їде за направленням на Рівненщину. Повернулась на Волинь у 1968 році і почала викладати у Пульмівській середній школі: спочатку біологію, географію, російську мову, музику у старших класах. Адже вчителів з освітою не вистачало, а вона навчалась заочно в Рівненському педагогічному інституті, який закінчила в 1972 році (за спеціальністю – вчитель початкових класів). Але навчати молодших школярів розпочала лише у 1980 році.

І з перших днів роботи з маленькими дітьми шукала в традиційній методиці нове. З часом прийшла до театральної педагогіки, елементи якої активно використовувала на уроках. Ніна Гуріївна вважала, що її найголовніше завдання – пробудити в душі дитини радість пізнання. Цього вона досягала, створюючи доброзичливий клімат у класі, вселяючи в кожного впевненість у своїх силах.

Добором спеціальних завдань, створюючи ігрові ситуації, вчитель здійснювала інтелектуальний розвиток дітей, розширювала словниковий запас і світогляд, розвивала логіко-аналітичне мислення, фонематичний слух і мовлення.

При усій своїй зайнятості завжди знаходила час на відвідування дітей вдома та індивідуальні розмови з батьками, аби дати слушну пораду щодо виховання дітей.

Виростали діти, вилітали з-під крила першої вчительки… і поверталися зі словами вдячності і любові: «Низький уклін тобі, вчителько мила, за щире серце і лагідну вдачу. Ти ж нас не тільки навчала – любила…» (із поезії Л. Г. Петрини).

У ювілейний 45-й рік педагогічної діяльності у 2014 році почесне звання «Заслужений вчитель України» отримала Мілентина Леонідівна Машковська, вчитель англійської мови Любомльської ЗОШ I–III ступенів №2 [54; 57].

Народилась Мілентина Леонідівна 12 січня 1947 року в м. Устилузі Володимир-Волинського району Волинської області. У 1954–1965 роках навчалась в Устилузькій середній школі, у 1965–1969 роках – у Луцькому державному педагогічному інституті імені Лесі Українки на факультеті англійської мови.

Свій довгий учительський шлях розпочала в селі Зоря Володимир-Волинського району у вересні 1969 року. Вже у перший рік роботи розкрився яскравий методичний та організаторський талант молодої вчительки. У травні 1970 року її призначають директором Микулицької восьмирічної школи.

З Любомлем пов'язане життя Мілентини Леонідівни з 1973 року, коли переїхала у місто за місцем роботи чоловіка. Десять років викладала англійську мову в Любомльській середній школі №1. З серпня 1983 року Мілентина Леонідівна працює в другій Любомльській школі.

Навчальну діяльність вчителя характеризує комунікативний підхід до викладання іноземної мови, широке використання інформаційно-комунікаційної, проектної технологій, залучення учнів до позакласної роботи з предмета [56]. На її уроках забезпечується мотивація вивчення англійської мови, організація мовної діяльності, яка передбачає зв'язок з життєвими ситуаціями, розвиток творчої активності учнів [62, 11].

Досвід роботи Мілентини Леонідівни вивчався Волинським інститутом післядипломної педагогічної освіти. В «Анотованому каталозі передового педагогічного досвіду», що публікується ВІППО, наголошується: «Уроки М. Машковської – це уроки творчого співробітництва учнів з вчителем. Великої уваги вчителька надає формуванню особистості школяра, виховує в нього такі риси характеру – працьовитість, наполегливість, волю, активність, допитливість, а також розвиток мислення, пам'яті, емоцій» [5, 9].

Щороку учні Мілентини Леонідівни є учасниками та призерами II, III, IV етапів Всеукраїнських олімпіад з англійської мови, виявляють ґрунтовні знання при складанні зовнішнього незалежного оцінювання. І сама педагог брала участь у Всеукраїнському конкурсі «Вчитель року» та отримала перемогу в його районному етапі.

Педагог-новатор багато років організовувала роботу районного методичного об'єднання вчителів англійської мови, щедро ділиться своїм досвідом з колегами на окружних, районних, обласних семінарах, курсах підвищення кваліфікації у ВІППО.

У середині 90-х років XX століття вчителька в числі кращих вчителів України отримала за статусом «Довіра» Київського педагогічного університету імені М. П. Драгоманова право рекомендувати своїх вихованців на педагогічні спеціальності [32].

За розвиток інноваційних методів викладання англійської мови відбірковий комітет конкурсу «Українсько-американські премії за досягнення у викладанні» нагородив Мілентину Леонідівну почесним призом та премією у вигляді технічного обладнання для школи [56].

Любомль також гідно оцінив понад тридцятирічну педагогічну діяльність М. Л. Машковської у школах міста: у 2013 році вчитель нагороджена медаллю «За особливі заслуги перед містом».

Кращі з кращих педагоги-творці, кожен своєю відданістю школі, неповторною професійною майстерністю, вміннями зацікавити школярів своїм предметом, що стало основою життєвих успіхів тих, кого вони вчили, заслужили високі відзнаки й нагороди, а найбільше – любов, повагу та пам'ять тисяч своїх вихованців.

1. Адреси і відомості про передовий досвід педагогів шкіл, дошкільних та позашкільних установ Волинської області. – Луцьк : [б. в.], 1982. – С.4-5.

2. Алексєєв Ф. П'ятирічка освітян / Ф. Алексєєв // Радянське життя. – 1976. – 10 лютого. – С.3.

3. Алексєєв Ф. Школа в новій п'ятирічці / Ф. Алексєєв // Радянське життя. – 1972. – 30 березня. – С.2.

4. Алексєєв Ф. Турбота про школи / Ф. Алексєєв // Радянське життя. – 1971. – 8 березня. – С.2.

5. Анотований каталог передового педагогічного досвіду. – Луцьк : [б. в.], 1994. – 32 с.

6. Вітаємо з високим званням! // Радянське життя. – 1971. – 24 серпня. – С.1.

7. Волинський Г. Святкує плем'я молоде / Г. Волинський // Радянське життя. – 1963. – 2 липня.

8. Галазюк В. На радість юним / В. Галазюк // Радянське життя. – 1970. – 29 січня. – С.3.

9. Гандзюк Н. Вечір для батьків / Н. Гандзюк // Новий шлях. – 1955. – 31 березня. – С.1.

10. Горнич В. Сівач доброго, вічного / В. Горнич // Радянське життя. – 1966. – 8 березня. – С.3.

11. Громадськість – опора школи: з районної батьківської конференції // Радянська школа. – 1968. – 18 квітня. – С.3.

12. Дем'янюк М. Почесна, відповідальна професія / М. Дем'янюк // Радянське життя. – 1975. – 4 жовтня. – С.1.

13. Депутатами до Любомльської районної Ради депутатів трудящих обрано // Радянське життя. – 1977. – 23 червня. – С.2.

14. Депутатами Любомльської районної Ради депутатів трудящих обрані: // Радянське життя. – 1975. – 17 червня. – С.2.

15. Депутатами Любомльської районної Ради депутатів трудящих обрані: // Радянське життя. – 1973. – 19 червня. – С.2.

16. Депутатами Любомльської районної Ради депутатів трудящих обрані: // Радянське життя. – 1971. – 17 червня. – С.2.

17. Депутати Любомльської районної Ради депутатів трудящих, обрані 16 березня 1969 року // Радянське життя. – 1969. – 20 березня. – С.2.

18. Депутати Любомльської районної Ради депутатів трудящих, обрані 12 березня 1967 року // Радянське життя. – 1967. – 18 березня. – С.3.

19. Державний архів Волинської області, ф.Р-402, оп.2, спр.354.

20. Державний архів Волинської області, ф.Р-402, оп.2, Спр.418.

21. Державний архів Волинської області Ф. Р-402, оп.2, спр.587.

22. Державний архів Волинської області, ф. Р-402, оп.2, спр.683.

23. Доброволянськй І. Узагальнюючи передовий досвід / І. Доброволянський // Новий шлях. – 1956. – 8 березня. – С.2.

24. Доброволянський І. Великі права людини / І. Доброволянський // Новий шлях. – 1955. – 4 грудня. – С.2.

25. Доброволянськй І. Методична нарада вчителів / І. Доброволянський // Новий шлях. – 1955. – 31 березня. – С.2

26. Доброволянський І. Педагогічні читання в школах / І. Доброволянський // Новий шлях – 1953. – 29 листопада. – С.1.

27. Доброволянський І. Мають право на освіту / І. Доброволянський // Новий шлях – 1951. – 21 січня. – С.2.

28. Дошка пошани // Радянське життя. – 1968. – 5 листопада. – С.1.

29. Дошка пошани // Радянське життя. – 1966. – 26 квітня. – С.1.

30. Дубій А. Вони – повноправні громадяни / А. Дубій // Радянське життя. – 1963. – 9 лютого. – С.4.

31. Дударчук О. Зоре моя світова… / О. Дударчук // Радянське життя. – 1977. – 8 березня. – С.4.

32. Експеримент «Довіра» / Освіта. – 1997. – 11–18 червня. – С.2.

33. З високою нагородою, вчителько! // Наше життя. – 1993 . – 13 березня. – С.1.

34. З почесним званням! // Радянська Волинь. – 1966. – 2 вересня. – С.1.

35. Забродоцький В. Спасибі тобі, наставнику… / В. Забродоцький // Радянське життя. – 1974. – 5 жовтня. – С.3.

36. Зигар В. Виховуючи нову людину / В. Зигар // Радянська Волинь. – 1964. – 4 грудня. – С.3.

37. Зліт відмінників навчання / Радянське життя. – 1976. – 16 березня. – С.3.

38. Йосипчук О. З думою про завтрашній день / О. Йосипчук // Радянське життя. – 1972. – 26 серпня. – С.3.

39. Карпович А. Зустріч з молодими вчителями // Радянське життя. – 1969. – 4 жовтня. – С.3.

40. Київлянка О. День учителя / О. Київлянка // Новий шлях. – 1945. – 1 березня. – С.1.

41. Кондратюк Н. Творча сила / Н. Кондратюк // Радянське життя. – 1978. – 30 вересня. – С.3.

42. Кондрацький І. Вчіться у Шевченка гідності й самоповаги / І. Кондрацький // Волинь-нова. – 2012. – 6 березня. – С.8.

43. Кондрацький І. А. С. Макаренко і трудове виховання / І. Кондрацький // Радянське життя. – 1976. – 13 квітня. – С.3.

44. Кондрацький І. Особа чи особистість / І. Кондрацький // Радянське життя. – 1973. – 6 січня. – С.3.

45. Кондрацький І. Ростити громадянина / І. Кондрацький // Радянська Волинь. – 1970. – 15 липня. – С.3.

46. Кондрацький І. Обираючи шлях у життя… / І. Кондрацький // Радянська Волинь. – 1970. – 4 квітня. – С.3.

47. Копитко Я. Ветеран освітянської ниви / Я. Копитко // Радянське життя. – 1967. – 30 вересня. – С.3.

48. Костецький О. Успішно закінчити навчальний рік у школах / О. Костецький // Новий шлях. – 1945. – 7 червня. – С.2.

49. Кот Н. 24 лютого 125 років від дня народження І. В. Доброволянського (1890 – 1964) – заслуженого вчителя школи Української РСР / Н. Кот // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2015 рік. – Луцьк : Терези, 2014. – С.30–31

50. Кот Н. 20 квітня 100 років від дня народження Ф. К. Алексєєва (1912 – 1966) – волинського педагога, заслуженого вчителя школи Української РСР / Н. Кот // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2012 рік. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – С.73–75.

51. Лекційній пропаганді – тісний зв'язок з життям : з пленуму районної організації Товариства «Знання» // Радянське життя. – 1968. – 20 січня. – С.1.

52. Литвиненко У. Нарада з завшколами і членами батьківських комітетів / У. Литвиненко // Новий шлях. – 1945. – 1 березня. – С.1.

53. Максимук І. Заслужений педагог / І. Максимук // Радянське життя. – 1971. – 2 жовтня. – С.3.

54. Марцинишин А. Клуб зустрічі з успішними людьми / А. Марцинишин // Наше життя. – 2014. – 22 листопада. – С.2.

55. Матвійчук Є. Цікаво пройшли канікули / Є. Матвійчук // Радянське життя. – 1963. – 15 січня. – С.3.

56. Машковська М. Л. Нові підходи до уроку англійської мови. Робота над текстом. Використання музики і пісень / М. Л. Машковська // Педагогічний пошук. – 1999. – №1(21). – С.31 – 32.

57. Мілентина Машковська – «Заслужений вчитель України» // Наше життя. – 2014. – 30 грудня. – С.3.

58. Мірило майстерності вчителя // Радянське життя. – 1966. – 8 січня. – С.2.

59. На порозі нового навчального // Радянське життя. – 1974. – 27 серпня. – С.3.

60. Нагороди вручено // Радянська Волинь. – 1966. – 2 листопада. – С.1.

61. Навчання і виховання – нероздільні: серпневий форум вчителів // Радянське життя. – 1964. – 29 серпня. – С.3.

62. Передовий досвід у масову практику: інформаційний каталог обласної картотеки передового досвіду. – Луцьк : [б. в.], 1991. – 15 с.

63. Петровська М. Увага! Незабаром перший дзвінок / М. Петровська // Радянське життя. – 1966. – 18 серпня. – С.2.

64. Пленум правління районного відділення товариства «Знання» // Радянське життя. – 1963. – 26 вересня. – С.1.

65. Поліщук А. Звітують учнівські виробничі…/ А. Поліщук // Радянське життя. – 1970. – С.4.

66. Почесні звання // Радянська Волинь. – 1981. – 24 липня – С.1.

67. Пусь В. У вічному неспокої / В. Пусь // Радянське життя. – 1977. – 1 вересня. – С.2.

68. Пусь В. Свято у Гущі / В. Пусь // Радянське життя. – 1970. – 3 вересня. – С.2.

69. Рудюк Л. Радість новосілля / Л. Рудюк // Радянське життя. – 1978. – 1 січня. – С.3.

70. Семенюк А. Перший тур / А. Семенюк // Радянське життя. – 1976. – 14 лютого. – С.3.

71. Скоробогатова В. С. Разом з батьками / В. С. Скоробогатова // Радянське життя. – 1966. – 30 серпня. – С.3.

72. Трофимук В. Щасливі новосели: урочисте відкриття нової школи в Забужжі / В. Трофимук // Радянське життя. – 1975. – 2 вересня. – С.3.

73. Трофимук В. В добру путь, школо! Репортаж про відкриття нової школи в с. Згорани / В. Трофимук // Радянське життя. – 1974. – 3 вересня. – С.1.

74. Трофимук В. Розпочався новий навчальний. Олеськ / В. Трофимук // Радянське життя. – 1972. – 2 вересня. – С.1.

75. Указ Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння почесних звань Української РСР працівникам народного господарства, освіти, охорони здоров'я та мистецтва Волинської області // Радянська Волинь. – 1964. – 7 листопада. – С.3.

76. Хоменчук О. Навчання і виховання – творчий процес / О. Хоменчук // Радянське життя. – 1975. – 28 серпня. – С.2.

77. Хоменчук О. Перед новим засівом / О. Хоменчук // Радянське життя. – 1971. – 26 серпня. – С.3.

78. Хоменчук О. Щасти тобі, вчителю / О. Хоменчук // Радянське життя. – 1970. – 1 вересня. – С.1.

79. Хоменчук О. Знайти себе в житті: на районних зборах десятикласників / О. Хоменчук // Радянське життя. – 1970. – 26 березня. – С.4.

80. Шевчук Н. С. Виховувати патріотів / Н. С. Шевчук // Радянське життя. – 1977. – 27 серпня. – С.3.

81. Шесталюк П. Вимога часу / П. Шесталюк // Радянське життя. – 1976. – 14 лютого. – С.3.

Валерій САХАРУК *(Київ)*

ЛЮБОМЛЬ – МІСТО МИКОЛИ ТРОХА

Життя художника завжди пов'язане з певним місцем, з яким згодом буде асоціюватися його ім'я. Так Екс-ан-Прованс, що на півдні Франції, відоме шанувальникам мистецтва здебільшого тому, що в ньому працював Поль Сезанн, а білоруський Вітебськ неможливо уявити без його образу, створеного Марком Шагалом. Схожим чином Любомль увійде в історію українського мистецтва як місто, в якому народився і знайшов місце останнього спочинку Микола Трох.

Наскільки великий вплив воно мало на формування особистості майбутнього художника можуть зрозуміти у повній мірі лише ті, хто, як і він, відчув на собі всі переваги життя у цьому маленькому провінційному містечку. А було їх чимало. Насамперед, місцезнаходження – на перетині трьох кордонів і, відповідно, культур – української, білоруської та польської. Про спільність їхнього минулого свідчить хоча б той факт, що годі деінде відшукати таку кількість поселень, назви яких походять від слова «любов»: Любомль (який ще називали Любовнем), Люблінець, Любохини, Любитів, Любешів, Воля Любитівська – з українського боку, чи Люблін, Любартув, Томашув Любельський – з польського. Принагідно слід наголосити й на справжній любові до рідного міста й непоказному патріотизмі всіх, хто народився у ньому.

У другій половині XX століття особливого значення набули польські впливи, які завдяки поширенню радіо, телебачення та преси, стали важливим джерелом інформації про найважливіші культурні події, що відбувалися у світі. Щороку, 9 травня, до Любомля приїздила велика польська делегації, до складу якої входили й артисти, – їхній виступ завжди викликав зацікавлення серед місцевих мешканців, зокрема молоді. Юний Трохимчук (справжнє прізвище Троха) не тільки був добре обізнаний з новинками музики, а й сам грав на ритм-гітарі у шкільному гурті, а перед цим ще й навчався гри на скрипці у музичній школі міста.

Зберігся щоденник Миколи (між іншим, частково написаний бездоганною польською мовою), датований 18 лютого 1978 року – 19 квітня 1979 року. Прикрашений текстами пісень улюблених «Czerwonych Gitar» [1] та фотографіями останніх моделей автомобілів (несподівана на той час пристрасть Троха), він дає уявлення про життя, думки й почуття тогочасного учня 10 класу. Ось один із записів з цього цікавого документу епохи: «Сьогодні в нашій і в І-й школі вечір, а в TVP [2] в 18:20 фільм з zepołem «The Beatles» – «Żółta łüdz podwodna». Wspaniały film, Beatles śpiewali aź 12 piosenek. Nagrania z płyty «Sierżant Paper» [3]. Потім пішов до СШ №1 на вечір, там зустрів Авку, Славіка Черевко, походили по місту, прийшли на танці до школи. Вперше я почув як грають ці музиканти. Грають якісь кріпацькі пісні. Трохи посидів там, поговорив з хлопцями і пішов на фільм з В.В. [4] «I büg stwożył kobiet)», a potem oglądałem włoski program rozrywkowy i na zakończenie film «Pułapka» [5] (USA)» [6]. Про такий культурний досвід його однолітки з інших міст України могли лише мріяти – саме він заклав підвалини світоглядних вартостей Миколи Троха, яким він залишиться вірним впродовж усього свого короткого життя.

У щоденнику знаходимо ще один запис, датований 25 лютого 1978 року, який дещо проливає світло на прийняття Трохом несподіваного рішення поступити після закінчення школи до Білоцерківського технічного училища №5: «Сьогодні перший раз в житті працював на праці на токарному верстаті і непогано виходило. Можна буде йти після закінчення школи вчитись на токаря» [7]. Досьогодні для всіх, особливо для тих, хто знає художника за його унікальним творчим доробком, залишається незрозумілим, як людина з таким широким інтелектуальним кругозором відважилася зв'язати своє майбутнє зі звичайним трудовим фахом, більше того – працювати у ньому близько десяти років. У цьому – один з парадоксів, притаманних життю Миколи Троха.

Ми нічого не згадали про художні інспірації Троха. А чи були вони на той час? Юрій Трохимчук, брат художника, згадує, що у Миколи ще в школі був фотоапарат «Зміна-8», проте жодний його знімок з того часу не зберігся. Та й автор розвідки, тісно спілкуючись з ним у Києві напочатку 1980-х, ніколи не бачив його з фотоапаратом. Головним захопленням Троха залишалася музика – колекціонування платівок

поглинало не тільки його дозвілля, а й значну частину немалої робітничої зарплатні. Не будемо переповідати усіх фактів (схожі на легенду, вони повторюються у більшості публікаціях, присвячених художнику), які призвели до радикальних змін в житті Троха – згадаємо лише про доленосне рішення «подарувати» собі до 25-річчя фотоапарат і зайнятися фотографією. У 1989 він полишає роботу на заводі і стає активним учасником нового молодіжного руху, що саме у цей час зародився у столичному художньому середовищі.

До історії українського мистецтва Микола Трох увійшов як автор самобутнього стилю, у якому сплелися формальна довершеність та оригінальний тематичний діапазон. Однак поза класичними, типово трохівськими роботами існує корпус фотографій, пов'язаних з Любомлем – містом, до якого він щоразу повертався, щоб побачити родину, зустрітися з друзями, набратися сил. Від решти їх відрізняє підкреслена документальність, властива репортажній фотографії, та традиційна чорно-біла образність.

У поле зору об'єктиву Троха потрапляє вокзал, однак не сама будівля, а сцени, що відбуваються навколо. Героєм однієї постає веселий, схоже напідпитку, чоловік, який своєю ексцентричною поведінкою привертає увагу усіх присутніх. У тлі – автобус та люди, які сідають у нього або чекають наступного рейсу. Попри невибагливість сюжету ця міні-серія, що складається з декількох знімків, свідчить про небайдужість автора до своїх персонажів, більше того – його причетність до «вокзальної» спільноти, адже й сам належав до тих, хто користується «воротами» міста.

На іншій фотографії знову бачимо вокзал, чи, радше, один із його мінливих образів – самотній велосипед, місцевою говіркою «ровер», залишений біля стіни. Відзнятий великим планом, він ніби потрапив у сітку ліній, утворених плитками стіни та тротуару. Загальне враження посилюється використанням динамічного ракурсу та, на противагу попереднім фотографіям, відсутністю у кадрі людей.

У Любомльському краєзнавчому музеї зберігаються негативи фотосесії, зробленої художником на початку 1990-х. У товаристві Олександра Остапюка, директора музею, та Миколи Дзея, місцевого краєзнавця, яких ми бачимо на окремих кадрах, Трох пройшов вулицями Любомля і зафіксував на плівку найбільш характерні його куточки. Серед них – чи не всі будівлі центральної частини міста, зокрема будинок райдержадміністрації, універмаг з історичними торговими рядами ліворуч та адміністративним корпусом навпроти, торгівельний центр «Буг», приміщення аптеки тощо. Загалом фотографії поступаються художньою виразністю документальній достовірності, однак з позицій сьогодення можемо зрозуміти справжнє значення зробленого Трохом того похмурого весняного дня.

Відтоді пройшло близько 25 років, за які місто не могло не змінитися, – перебудовані й частково втрачені унікальні торгові ряди, з'явились нові будинки, магазини змінили назви чи отримали сучасне оздоблення. Найбільше дивує на фотографіях цілковита відсутність реклами. Перед нами – образ Любомля другої половини XX століття, і саме в цьому слід вбачати непересічну історичну вартість так званої любомльської фотосесії Миколи Троха.

Любомльські акценти суттєво вплинули на концептуальне і художнє вирішення центральної роботи Троха – триптиху «Порнографія – дзеркало нашого життя», показаного 1995 року в київському музеї «Київська фортеця». На його правій частині бачимо характерну будівлю з дивною вивіскою, і лише згодом починаємо розуміти, що вона виконана художником у дзеркальному зображенні, а на вивісці – напис «М'ЯСО», який читається навпаки. Більшість глядачів так і не збагнули глибинного підтексту, закладеного Трохом у цю фотографію, адже мало хто з них бував у Любомлі. Натомість його земляки відразу впізнали магазин «М'ясо», розташований на одному з перехресть міста навпроти Святогеоргіївської церкви. Як доказ – маленький купол з хрестом, що височіє у тлі й волею художника ніби «завершує» дах магазину.

До нашого завдання не входить розлогий аналіз цього видатного твору, до складу якого, крім описаного фрагменту, входять центральна і ліва частини. Показовим є залучення Трохом особистого досвіду, пов'язаного з рідним містом, до структури універсального художнього послання й, таким чином, до скарбниці загальнолюдських культурних вартостей. Сьогодні триптих Миколи Троха «Порнографія – дзеркало нашого життя» належить до хрестоматійних зразків української фотографії, і, переконані, займе почесне місце у збірці Музею сучасного мистецтва, відкриття якого має відбутися у Києві 2021 року.

Після успіху, який прийшов до художника у середині 1990-х, Трох продовжує активно працювати, однак нові суспільні реалії, що прийшли на зміну ейфорії перших років незалежності, змушують його визнати: «Змиритися зі світом, який нас сьогодні оточує, я не можу. Звикнути до буденних зрад, махрової заздрості, маніакальної корисливості, винищення порядності. Головне ж – до відступництва від власних поглядів та ідеалів під «тиском обставин». Важкі часи – не підстава для кардинальної зміни життєвих принципів. Каструвати совість – смерть художника. Природний стан для нього – бунт» [8]. Після тривалої боротьби Микола Трох здається і весною 2005 року повертається до Любомля. Через два роки передчасна смерть обірвала його життя.

Аптека. Фотографії з любомльської фотосесії. Поч. 1990-х.

Колаж із зображенням Любомля. Поч. 1990-х. Фотографія.

На любомльському вокзалі. 1994. Фотографія.

Надвечір'я. Краєвид з вікна дзвіниці костелу в Любомлі. Поч. 1990-х рр. Фотографія.

Права частина триптиху Порнографія - дзеркало нашого життя. 1994. Контрольний друк.

Ровер. Поч. 1990-х. Фотографія.

Фотографії з любомльської фотосесії. Поч. 1990-х. Контрольний друк.

У Любомлі існує багато місць, пов'язаних з пам'яттю про нашого непересічного земляка. Насамперед, будинок, розташований на одній із центральних артерій – вулиці Володимирській, що пронизує місто з півдня на північ. Досьогодні у ньому живуть мама Миколи Світлана Степанівна та брат Юрій, які все більше усвідомлюють справжні масштаби його постаті. На Поштовій височіє будівля колишньої школи №2 – другої «домівки» майбутнього художника. Згодом її прикрасить меморіальна дошка з традиційною інформацією про роки, проведені ним у її стінах. Ще одне важливе місце – Любомльський краєзнавчий музей, у якому торік було створено персональний фонд Миколи Троха. Спільними зусиллями ми можемо хоча б символічним чином змінити слова, викарбувані на його могилі: «Не пізнаний, незбагненний, непризнаний на малій батьківщині, але знаний у світі».

_____

1. «Червоних гітар» (переклад з польської мови).

2. Польська абревіатура від «Польське телебачення».

3. «ансамблем «The Beatles» – «Жовта субмарина». Чудовий фільм, Beatles співали аж 12 пісень. Записи з платівки «Сержант Paper» (переклад з польської мови).

4. Англійська абревіатура від «Бріджіт Бардо».

5. «І Бог створив жінку», а потім дивився італійську розважальну програму і насамкінець фільм «Пастка» (переклад з польської мови).

6. Микола Трох. Щоденник / Запис від 18 лютого 1978 року. – Рукопис. – Архів автора.

7. Микола Трох. Щоденник / Запис від 25 лютого 1978 року. – Рукопис. – Архів автора.

8. Микола Трох. Відкрити диво театру життя // Апологія. – Київ, 1996. – С. 14.

Юрій ФІНІКОВСЬКИЙ ***(Любомль)***

АРХИП ДАНИЛЮК – УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОГРАФ, МУЗЕОЛОГ, КРАЄЗНАВЕЦЬ

Серед великої кількості відомих українських етнографів та музейників XX- поч. XXI ст. особливе місце займає Архип Данилюк. Його дослідження в галузі народної архітектури України, краєзнавстві і географії сьогодні часто використовуються науковцями нашої держави та за кордоном і є безцінним джерелом інформації про матеріальну та духовну культуру різних етнографічних груп населення України [1].

Дослідженню багатоаспектної діяльності А. Данилюка присвячені наукові розвідки М. Рутинського[20], Р.Лозинського[18], Т. Андрієвської[1], М. Глушка[3], публікації В. Лиса [17], В. Палинського[19] та ін. В 2002 році працівниками Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника на чолі з О. Сапігою опубліковано бібліографічний покажчик праць А. Данилюка[2].

Архип Григорович Данилюк народився 13 березня 1941 року в с. Згорани Любомльського району у селянській родині. Тут він навчався в місцевій семирічній школі. Після її закінчення вступив до Камінь-Каширського педагогічного училища. Однак згодом, у зв'язку із закриттям цього навчального закладу, продовжував здобувати освіту в Луцькому педагогічному училищі. Після закінчення училища Архип Данилюк працював вчителем молодших класів в с. Черемошна Воля Любомльського району [21].

Попрацювавши деякий час в сільській школі, молодий хлопець вирішив продовжувати навчання далі. Так, через деякий час Архип Данилюк поступив на географічний факультет Львівського університету

імені Івана Франка, який закінчив у 1965 році. Після навчання, протягом одного року проходив службу в лавах радянської армії у м. Санкт-Петербург [20;с.127].

По закінченню служби, у 1967 році Архипа Данилюка запрошують на роботу в Музей етнографії та художнього промислу АН України в м. Львів (тепер – Інститут народознавства НАН України - авт.).«...Перші кроки моєї самостійної праці, – згадує А. Данилюк, – я розпочав у Державному музеї етнографії та художнього промислу після закінчення Львівського університету»[16;76]. У перші ж місяці роботи А. Данилюк увійшов до складу ініціативної групи, члени якої у 1966 році розпочали працю над облаштуванням у Львові повноцінного скансену.

Під час роботи в музеї, познайомився із своєю майбутньою дружиною Гликерією, з якою в 1968 році взяли шлюб. Разом виростили двох доньок – Наталію та Орисю.

Згодом, у 1971році, Архип Данилюк розпочав працювати в Музеї народної архітектури та побуту у Львові.Був завідувачем відділу, певний час виконував обов'язки заступника директора, деякий час на посаді директора, потім – провідним науковим співробітником установи [18;с.154].

Під час роботи в музеї в пошуках пам'яток народної архітектури для музею відвідав майже усі райони Західної України, здійснив етнографічні експедиції до сотні сіл Галичини, Волині, Закарпаття, Буковини, Поділля, Центральної України. В експедиціях А.Данилюк опитав тисячі людей старшого покоління і зібрав неоцінений матеріал про пам'ятки народного будівництва та побуту, а також про духовну культуру українців [20; с.128].

Значну частину експонатів Музею народної архітектури та побуту у Львові, особливо сектору «Бойківщина», сформовано ним самостійно, або за його безпосередньої участі[1].

За словами Володимира Лиса, земляка та доброго знайомого Архипа Данилюка: «у пройняті атеїзмом сімдесяті, початку вісімдесятих років він був справжньою «рятувальною командою». Коли в черговому селі бралися зносити старовинну хату чи руйнувати старовинну дерев'яну церкву, зняту з реєстрації, дзвонили в музей до Архипа і він мчався рятувати, робив усе, аби пам'ятка сільської архітектури знайшла своє місце у музеї в львівському Шевченківському гаї»[17].

За спогадами колег-музейників, через часті експедиції у 1970 – 1990-і рр. Архипа Данилюка практично неможливо було застати у Львові.Сам він згадував пізніше: «За майже три десятки літ відвідав сотні сіл у Західній Україні, бував у поїздках по Дніпропетровщині, Полтавщині, Черкащині, півдню України. Щодо західних областей України, то можу сказати, що немає району, в якому я б не побував»[16;с.5].

В цей час він починає активно публікуватись в наукових виданнях, газетах, журналах, описуючи народну архітектуру регіонів України, бере участь в наукових конференціях. За спогадами Віктора Палинського, Архип Данилюк з однаковим натхненням публікував свої численні праці, тези доповідей, статті, есеї і в академічних збірниках, і в популярних виданнях «аж до районної преси, бо на запитання, що дають йому оті статті в «районівках», розкиданих всією Україною, спокійно і переконливо відповідав: «Не всі сьогодні мають можливість читати дорогі журнали чи переглядати академічну літературу. А тут ось принесли звичну місцеву дешеву газетчину, і кожен може бодай у якійсь мірі прилучитися до роздумів над проблемами великої культури і таки на щось впливати»[19].

Всього в науковому доробку вченого більше 500 наукових публікацій – монографій, статей, підручників, методичних рекомендацій, путівників, довідників тощо[1].

Загалом, разом із іншими працівниками Музею народної архітектури та побуту м. Львів, окрім перевезених і врятованих зразків народної архітектури,дослідник зібрав великі колекції народного одягу (близько 8 тис.), музичних інструментів, рукописів та стародруків, гуцульських кахлів [21].

Про місію своєї роботи Архип Григорович писав: «Збереження кращих витворів народу завжди вважалося невід'ємною рисою розвинутого культурного суспільства – за речовою і духовною спадщиною предків нащадки вивчали свою історію, плекали пієтизм до боротьби і праці, щоб рухатися вперед. Знайомство з минулим спонукає до осмислення свого місця в тому нескінченному ланцюгу, що простягнувся із глибини віків до сьогоднішнього дня. Дотикаючись до духовної скарбниці наших попередників, ми стаємо зрілішими в собі. Всотуючи культуру минулого, ми творимо сьогоднішні цінності» [12;с.92-93].

Архип Данилюк вважається одним із фундаторів ідеї й розробників концепції організації в Україні великих ансамблевих музеїв-заповідників просто неба з метою вивчення, охорони і збереження для прийдешніх поколінь унікальних у своєму роді пам'яток давньої матеріальної культури українського народу. Зокрема, його ідеї та підказки були використані при створені історико-культурного музею-заповідника «Тустань»[20;с.130].

З початку 1990-х рр. розпочав працювати по сумісництву на кафедрі географії України географічного

факультету Львівського університету імені Івана Франка. На викладацьку роботу А. Данилюка запросив відомий український географ, професор Федір Заставний [18;с.156].

Під час роботи на кафедрі розпочав написання кандидатської дисертації «Традиційне житлово-господарське будівництво Українського Полісся (становлення і еволюція)» під керівництвом доктора історичних наук, професора Павлюка Степана Петровича, яку успішно захистив у 1999 році[21].

В 1998 році Архип Данилюк залишає Музей народної архітектури та побуту і переходить на постійне місце роботи в університет[1].

Впродовж тривалого періоду Архип Данилюк виконував обов'язки заступника завідувача кафедра географії, працював на посаді доцента. Читав навчальні дисципліни «Краєзнавство», «Етнографія України», «Історико-культурні туристичні ресурси України» «Екскурсійна справа», «Топоніміка», керував краєзнавчою і навчальною практиками студентів, курсовими і дипломними роботами [18; с.156].

Архип Данилюк також є один з творців сучасної національної школи етногеографії (поряд з Федором Заставним), розробником наукових засад і методичних принципів комплексного опису етногеографічних одиниць та методики польових етногеографічних досліджень[20; с.131].

Працюючи в університеті Архип Данилюк не полишає експедиційної роботи. За спогадами його учнів він був організатором щорічних виїздів на краєзнавчі практики у Північне Поділля, Передкарпаття й Карпати,і завжди залишався, передусім, «польовиком», а не «камеральним» теоретиком [20; с.131].

За вагомий внесок в розвиток етнографії, дослідження в галузі народної архітектури вчений був нагороджений Всеукраїнською премією імені Павла Чубинського [21].

Протягом тридцяти років Архип Данилюк здійснював експедиції на Волинь з метою виявлення пам'яток народного будівництва та доповнення сектору «Полісся» в Музеї народної архітектури і побуту у м. Львів.

Вивчаючи народну архітектуру Волині особливу увагу звертав на будівельні традиції, записував ряд звичаїв та обрядів, пов'язані із заготівлею будівельного матеріалу, вибору місця під забудову тощо.

На території Любомльського і Шацького районів активно вивчав особливості будівництва житла, сільськогосподарських споруд в с. Згорани, Заозерне, Гупали, Столинські Смоляри, Голядин, Самійличі, Піща, Пульмо, Прип'ять, Острів'я, Мельники та ін.[13; с.30-33].

Працюючи на Волині Архип Данилюк активно виношував ідею створити тут музей архітектури і побуту Волинського Полісся. Будучи прихильником ідеї побудови «малих» сіл-музеїв на теренах національних природних парків, пропонував створити музей в с. Мельники Шацького району. Так, А.Данилюк писав: «...на території Шацького державного національного парку є цілий ряд цікавих пам'яток житлово-господарського будівництва, які варто зберегти для майбутніх поколінь у природному ландшафті. Найбільше їх у с. Мельники; тут і можна зібрати старожитності та музеєфікувати їх. Створення міні-музею просто неба на території парку відповідає його функціональним критеріям та можливостям. Та й цінність буде чимала. Будівлі органічно вписуватимуться у природне середовище і тільки підсилять комплексне значення заповідної території»[16; с.35].

Помер Архип Григорович Данилюк 23 січня 2008 року. Похований на Личаківському кладовищі м. Львова.

Вчений активно співпрацював із Любомльським краєзнавчим музеєм, куди передав значну частину своїх книг, статей. Сьогодні в музеї формується особистий фонд дослідника-етнографа.

У березні 2016 року в Любомльському краєзнавчому музеї відбулися пам'ятний захід та відкриття виставки «Він рятував пам'ять про українське село», присвяченої 75-річниці з нагоди дня народження Архипа Данилюка[21].

Таким чином, з огляду на багаторічну науково-дослідницьку роботу можемо твердити, що Архип Данилюк – найзаповзятливіший збирач етнокультурної спадщини українського народу, справжній подвижник української музейної справи другої половини XX – початку XXI століть.

---

1. Андрієвська Т. Слово про музейника // Поступ. – 2004. – 14 серпня. – с. 3.

2. Архип Данилюк: бібліографічний покажчик / НАН України, Інститут народознавства, Львівська держ. обласна універсальна наукова бібліотека; упоряд. О. М. Сапіга; ред. В. В. Мельник, С. Д. Чичкевич. — Львів, 2002. — 120 с.

3. Глушко М. Дослідження традиційного будівництва у Науковому товаристві імені Шевченка (кінець XIX — початок XXI ст.) // Народознавчі зошити: наук. журн. / Нац. акад. наук України, Ін-т народознавства Нац. акад. наук України. – Львів: 2013. — Випуск 2 – с. 191-199.

4. Данилюк А. Г. Музей народної архітектури та побуту у Львові: путівник / А. Г. Данилюк, Б. Я. Рибак. —

Архип Данилюк.

Архип Данилюк під час служби в армії. 1965-1966 рр.

Архип Данилюк під час наукової конференції. м. Рівне.

Архип Данилюк в Музеї народної архітектури та побуту. 1990-ті рр.

На конференції Г.Бондаренко, В.Пясецький, А.Данилюк. м. Камін –Каширський 2006 р.

Учасники відкриття виставки до 75-річниці з нагоди дня народження А.Данилюка. 2016 р.

Львів: Каменяр, 1988. — 40 с.

5. Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. — Київ: Наукова думка, 1991. — 109 с.

6. Данилюк А. Г. Музей в Шевченківському гаї: нарис. — Л.: Вид-во «Край», 1993. — 41 с.

7. Данилюк А. Г. Наша хата: Етнографічний нарис про традиційне поліське житло: [кінець XIX – початок XX ст.] / А. Г. Данилюк. — Луцьк: Надстир'я, 1993. — 62 с.

8. Данилюк А. Г. Поклонися народному зодчому. Етнографічні нариси про народну архітектуру України / Архип Данилюк. — Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу. Видавн. відділ «Свічадо», 1995. — 62 с.

9. Данилюк А. Г. Релікти давнього будівництва / Архип Данилюк. — Рівне: Видавництво «Азалія» Рівненської організації Спілки письменників України, 1995. — 80 с.

10. Данилюк А. Г. Скарби народної архітектури Гуцульщини. Етнографічний нарис / А. Данилюк. — Львів. «Логос», 2000. — 136 с.

11. Данилюк А. Г. Волинь: пам'ятки народної архітектури: Історико- краєзнавчі статті / А. Данилюк. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — 100 с.

12. Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся. Монографія / А. Г. Данилюк. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — 147 с.

13. Данилюк А. Г. Народна архітектура Волинського Полісся / А. Данилюк. — Луцьк; Рівне: Волинські обереги, 2002. — 85 с.

14. Данилюк А. Г. З глини, дерева і соломи. Пам'ятки народної архітектури Західного Поділля / А. Данилюк. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2003. — 96 с.

15. Данилюк А. Г. Історико-культурні туристичні ресурси України. Навчально-методичний посібник / А. Данилюк. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. — 82 с.

16. Данилюк А. Г. Шляхами України. Етнографічний нарис / А. Данилюк. — Львів: Світ, 2003. — 256 с.

17. Лис. В. Українська хата Архипа Данилюка / Володимир Лис // Волинь. — 17. 03. 2011. — № 1210. – с.3.

18. Лозинський Р. Наукова спадщина Архипа Данилюка як джерело інформації для формування етнічних й етнографічних турів. / Лозинський Р.// Розвиток українського етнотуризму: проблеми та перспективи. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та студентів (25 лютого 2016 р.)-Львів, 2016 – с. 153-159

19. Палинський В. Архип Данилюк: канва зробленого // За вільну Україну (Львів). – 2003. – № 78. – 18-19 лип. – с. 16.

20. Рутинський М. Й. Наукова етногеографічна спадщина, внесок та підходи до збереження національного енокультурного різноманіття Архипа Данилюка / М. Рутинський // Історія української географії. Всеукр. наук.-теор. часопис. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. — Вип. 17. — с. 127–134.

21. У Любомльському музеї презентували виставку до 75-річчя музейника, етнографа, дослідника народної архітектури Архипа Данилюка [Електронний ресурс] //Музейний простір Волині – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/news/u_ljubomlskomu_muzeji_prezentuvali_vistavku_do_75_richchja_muzejnika_etnografa_doslidnika_narodnoji_arkhitekturi_arkhipa_daniljuka/2016-03-15-2373

Валентина ХВАС ***(Любомль)***

ГЕРОЇ ЛЮБОМЛЬЩИНИ, ЯКІ ПОКЛАЛИ СВОЇ ЖИТТЯ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

Новітня боротьба за Незалежність України від 1991 року серпня 24-го оповита мужністю, натхненням, патріотизмом, любов'ю, рясно скроплена кров'ю синів і дочок за землю-матінку, яка понад три століття намагається вирватися з-під гніту різних поневолювачів. Наймасовішими нині стали зібрання народу: 2004 року – Помаранчева революція, і 2013-2014 рр. – Революція Гідності. Протести зі столиці – Києва – хвилями котилися в усі кінці держави Україна, пробуджуючи дух у прагненні до Волі і Свободи, до Єдності і Миру, «заради права жити в правді», цей афоризм належить чеському президенту і письменнику Вацлаву Гавелу. Перша революція була романтичною і радісною. Євромайдан-2013 починався з протесту, з барикад,центральні вулиці столиці перетворились на фортеці. Майже 4 мільйони людей, представників усіх класів, різного віку і регіонів побували в столиці. Окрім бажання євроінтеграції, народ, протестуючи проти поведінки і методів влади, виступив із категоричними вимогами: негайна зміна ладу, ліквідація корупції, підвищення рівня життя, зокрема, покращення медичного обслуговування, освітньої галузі, економічного розвитку… За рівнем добробуту, у 2013-му Україна була на 64-му місці у списку 142-х держав світу. Нині ж за показником щастя у рейтингу 155 країн Україна – 132-а.

У цих протестних стояннях по всій Україні, на нашу біду, ми не були єдині, нас, як би хотілося того, не об'єднав Майдан, його ідеї і одвічне – бути незалежними від північного сусіда. Не всі були сповнені

бажання будувати державу і у ній все – для народу. І тому стався вибух: запалала, загула східна земля України…

Перше у 2014 році народне віче відбулося під стінамиЛюбомльської райдержадміністрації 25 січня. Близько двох сотень жителів краю вимагали від тодішніх голів РДА і райради Олександра Дзядука і Святослава Гаврилюка написати заяви про відставку чи, принаймні, про вихід із Партії регіонів. Схожі вимоги звучали і на сесії райради 29 січня, втім, активісти та окремі депутати не змогли переконати очільників краю залишити ряди одіозної політичної сили.

Трагічні події, що відбулися 18-20 лютого 2014 року в Києві, коли полягла Небесна сотня, підняли нову хвилю народного гніву: у ряді західних регіонів були захоплені приміщення обласних адміністрацій, силових структур. На щастя, віче, яке відбулося 20 лютого в Любомлі, пройшло цілком мирно, без силового протистояння, захоплень і підпалів адміністративних будівель. Протягом кількох годин до мікрофона підходили активісти, представники духовенства, влади, правоохоронних органів, які висловлювали стурбованість ситуацією, що склалася в державі. Наступного дня відбулася позачергова сесія райради, на якій фракція ПР оголосила про саморозпуск.

Ще не змовкли сумні акорди революції Гідності, ще оплакували рідні і земля-матінка Героїв Небесної сотні, ще спалахували вогнем і гнівом в столиці й інших містах Акції непокори, як на Сході держави загарбницький наступ Росії: анексія Криму та загострення ситуації на сході України, відтак антитерористична операція, яку в народі відразу назвали війною. З огляду на це було оголошено мобілізацію, було створено на базі внутрішніх військ Національну гвардію.

У березні 2014 року в нашому районі організували штаб оперативного реагування, завдання якого – координація мобілізаційних та інших питань, пов'язаних з обороноздатністю країни. У першу чергу до війська призивали чоловіків, які проходили строкову службу і здобули військово-облікові спеціальності. Більшість мобілізованих із нашого краю поповнювали ряди 51-ї механізованої бригади, яка базувалася у Володимирі-Волинському. Саме цей підрозділ одним із перших поніс великі втрати, які згодом за час АТО виявилися найбільшими.

22 травня 2014 року через прорахунки вищого командування під Волновахою загинуло майже два десятки бійців 51-ї бригади, було багато поранених, серед них і наші земляки. На теренах Любомльщини така звістка призвела до першого «материнського бунту», коли матері, дружини, сестри мобілізованих солдатів перекрили міжнародну автотрасу Київ-Варшава.

Влітку 2014 року у наш край одна за одною приходили трагічні звістки: 27 липня внаслідок поранення, отриманого під час мінометного обстрілу поблизу села Маринівка помер 25-річний Сергій Киричук із села Римачі. 1 серпня під час виконання бойового завдання поблизу села Амвросіївка загинув Сергій Кушнір із села Машів. 10 серпня, відбиваючи напад на блок-пост поблизу м. Іловайськ, від кулі снайпера-найманця поліг любомльчанин Анатолій Федчишин. А напередодні Нового 2015 року за результатами експертиз підтвердилася інформація про загибель у зоні АТО нашого земляка – 20-річного Олександра Сацюка, який захищав східні рубежі країни у лавах добровольчого спецпідрозділу «Світязь».

***

29 серпня бійці «Світязя» разом із добровольчими батальйонами та військовими ЗСУ залишали Іловайськ, ідучи колоною через гарантований «зелений коридор». Мирну колону противник засипав нищівним вогнем із різних боків з артилерійської зброї і танків.

Довгих чотири місяці були сподівання, що **Олександр Сацюк** живий, однак, зі смертельних лещат йому, як і багатьом іншим бійцям, вирватися не вдалося. Разом з полеглими побратимами Олександр був похований у Запоріжжі. Відшукати місце поховання вдалося завдяки титанічним зусиллям його тата, волонтерів, рідних та збігом ДНК-профілів у ході досудового розслідування. «У військових подіях ти пізнаєш товариша, друга, брата або ж ворога. Війна відкрила для нас Олександра як надзвичайно світлу людину, – пригадує заступник командира спецпідрозділу «Світязь» Ігор Дрючан. – Народився він 4 червня 1994 року в селі Куснища. У Любомльському професійному ліцеї отримав спеціальність «маляр-штукатур». Попри молодість, був дорослим не за роками – в очах ми бачили розум та мудрість 30-річного зрілого чоловіка. (Хоч мав лише 20 років – авт.). Завжди був спокійним, врівноваженим, без страху та нервозності, без зайвих емоцій та рухів. Завжди знав та розумів, що він робить, для кого і навіщо. Зовні зібраний та підтягнутий, самоорганізований. У виконаннях поставлених завдань виявляв справжню рішучість та демонстрував надзвичайну сумлінність і щире прагнення дійти до кінця, тому завжди стояв поруч бойових побратимів, плечем до плеча». [2;2].

28 грудня 2014 року Любомльщина прощалася зі своїм Героєм Олександром Сацюком. Поховали його на міському кладовищі. А 8 травня 2015 року «у Куснищанській школі відбулася урочиста лінійка,

метою якої стало відкриття меморіальної дошки в пам'ять про загиблого героя АТО, випускника закладу Олександра Сацюка. Віддати шану справжньому патріоту, який загинув 29 серпня 2014 року під Іловайськом, прийшли батьки Сашка, дідусь та бабуся, учні, вчителі, друзі, представники районної влади». [3; 1].

***

Молодий воїн **Сергій Киричук** народився 7 січня 1989 року у с. Римачі. Закінчив Римачівську ЗОШ. Був молодшим інспектором прикордонної служби – водієм відділення інспекторів з місцем дислокації «Новоугрузьке» відділу прикордонної служби «Грабове» Луцького прикордонного загону Північного регіонального управління.

Евакуйований 25 липня 2014 року до центральної районної лікарні міста Куйбишево Ростовської області РФ, помер від поранень — осколкове поранення в голову, отримане в часі збройного нападу бойовиків на пункт пропуску «Маринівка». Такі болючі і сповнені безмежної любові спогади його мами: «Тетяна Миколаївна, витирає сльози: «Був найкращим сином... (замовкає) Дуже добрим, лагідним, шуму не любив і сварок. Скрізь і завжди виступав миротворцем, я аж дивувалась, старався хлопців примирити, вмів ладити з усіма людьми. Мовчазний був. Я часом серджуся: «Сергію, ну розкажи щось, як у тебе справи, що думаєш?» А він: «Нічого не скажу, все у мене добре, не переживайте» і все. Радилась бувало, як якась проблема, а він так точно мені підкаже, що здається нічого складного і не було. Вчилась у нього цього вміння».[9; 2].

«Щоб бути військовим не мріяв, але коли після Оваднівського профтехучилища вирішив стати прикордонником, то спочатку радів. Поїхав до навчального центру Держприкордонслужби в місто Черкаси, зі званням молодший сержант був направлений на прикордонний пост «Новоугрузьке». Потім хотів покинути, але роботи не знайшов, знову підписав контракт, який 27 серпня вже кінчався, був шофером. Просила, не переживай, може щось зміниться. А 15 червня послали в ту командировку. Нам нічого не казав до останнього, не хотів, щоб переживали. Поїхав, що навіть і поговорити не встигла. Вже перед тим був дуже сумний, але сказав якось невпевнено ніби, може, мам, нас «туди» пошлють, але то ще не точно. Так беріг наш спокій...»[9; 2].

«На початку липня поїхали з навчального центру до кордону, але тільки за два дні до смерті ми дізналися, що Сергій в Маринівці. І хлопці вже після всього сказали, що їх бомбили з першого дня. Ми ж тільки за два дні до смерті дізнались, де вони стоять. Я всю карту вивчила, всі населені пункти. Тільки, коли почула інформацію, що загинув керівник їхнього навчального центру Момот, то з тривогою питаю: «Серьожка, у вас стріляють, ваш командир загинув. А він: ні, він не з нами, а далі поїхав. Питаю, чи є у вас що їсти? Відповідає: «Не знаєте, мам, що в армії їдять – каша є». Хлопці його розказали, що на третій день, як приїхали, все розбомбили, машина згоріла, одяг, їжа. І наступних півтори тижні в полі до них ніхто і не з'являвся. Отак було». [9; 2].

«В той день, коли загинув … телефоную у 2 години, каже «я зайнятий, не плачте...», а у 4 години його вже не стало... поранили в голову... втратив свідомість. Доставили за 40 хвилин в Росію в лікарню, зробили операцію, але поранення важке, нічого не врятувало...»[9; 2].

2 серпня 2014 року – за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі під час російсько-української війни, відзначений — нагороджений орденом «За мужність» ІІІ ступеня (посмертно). У Римачівській ЗОШ відкрито меморіальну дошку випускнику Сергію Киричуку.

***

«Хай жодна мама не плаче за сином» – такі добродушні і печальні водночас слова лились зі зболеного серця матері Валентини Іванівни Кушнір у хвилюючі миті, коли на подвір'ї Любомльської районної гімназії відкривали меморіальну Дошку пам'яті її найдорожчого сина-бійця, полеглого 1 серпня 2014 року на Сході, виконуючи бойове завдання поблизу міста Амвросіївка, **Сергія Кушніра**. А поруч – вся сім'я, для кого Сергій був опорою, надією, любов'ю, увагою, ніжністю: трирічна уже і непосидюча донечка Діанка, дружина Юлія, сестричка-друг Альона, мама – Валентина Іванівна, тато Олександр Олексійович. Рік суму, як вічність. На жаль, з Вічності не повертаються.

Здавалося, що знаємо про Сергія Кушніра багато, після кількагодинної розмови з мамою, після спогадів односельців і друзів, численних патріотичних заходів. Але, на відкриття меморіальної дошки прийшов чи не весь педагогічний колектив. Отже, хоч він у гімназії працював заступником директора по господарській частині лише два роки, але у пам'яті залишив незгладимий слід. Тож був тут «своєю» людиною. Директор навчального закладу, ковтаючи сльози, сказала: «Серпень у житті Сергія був напевне знаковим: 29 числа він народився, у серпні влаштувався до нас на роботу, а першого дня цього місяця

відійшов у вічність, не доживши кілька тижнів до свого 30-річчя. І все ж за цей короткий час став для нас рідним, завжди усміхнений, привітний, з гарним настроєм, ніколи ніяких суперечок, бездоганний у всьому – це був Сергій Олександрович. А яка турбота про маму і тата, сестричку, яке ніжне ставлення до дружини і малесенької доні. Такі ж гарні спогади бережемо і ми. І коли 11 квітня Сергій отримав повістку, по-правді, на серці було тривожно. Але, коли потім дзвонив, то ніколи ні на що не жалівся, завжди на питання відповідав бадьоро: все добре, не журіться. Він і звідти вмів вселити в серця надію і спокій...»

Настоятель Свято-Георгіївського храму о. Володимир Лисий освятив меморіальну дошку, яку розмістили на стіні поруч з дошкою народній артистці СРСР уродженці Любомля Наталії Ужвій, чиє ім'я носить гімназія. На ній – викарбувано портрет осяяного легким усміхом Сергія Кушніра, нагородженого (посмертно) орденом «За мужність» ІІІ ступеня. [22; 1].

***

11 серпня 2014 р. від кулі снайпера на Сході загинув 32-річний боєць ДУКу (бат. «Дніпро-2») **Анатолій Федчишин** (позивний «Білий»). Був серед перших у розвідувально-диверсійній бригаді, відмінний снайпер, вороги висліджували його, бо поцілив смертельно не одного з ватажків агресора.

Анатолій був у житті спокійний, добродушний, турботливий, з відзнакою закінчив Шацький лісний технікум, служив в армії, десять років працював у Любомльському держлісгоспі, де його також згадують як працелюбну і прекрасну людину. А коли настав грізний для рідної України час, не роздумуючи, удвох з братом вирішили, що мають виконувати свій чоловічий обов'язок – захищати Батьківщину, родину, народ.

Розповідає волонтерка і сестра Анатолія Ольга Савош: «Цей рік був дуже важкий, в першу чергу, для Галі, для дітей, для мами і тата, для мене і брата Володимира, який служив добровольцем також разом з Толіком, але на той час прийшов у відпустку. На роковини приїхала волонтерка Катя з Дніпропетровська, яка підтримувала Толю, коли він лікувався у госпіталі, розповідала про те, як не легко після поранення повертався до життя, світлішав душею. Це Катя потім допомагала і братові й іншим нашим бійцям. Зараз ми домагаємось визнання учасника АТО разом з його побратимами, з якими зв'язуємось по телефону. Вони справжні сини України, патріоти, які, віриться, ніколи нікому свою землю не віддадуть».[18;2].

***

Першу сумну звістку про те, що боєць з селища Головне **Олександр Грошев** не вийшов на зв'язок, керівник волонтерської організації Андрій Дем'янчук оголосив на майдані райцентру під час акції обливання «Зігрій солдата» 20 січня 2015 р. З тих пір майже п'ять місяців Саша вважався таким, що зник безвісти. Невідомість мучила родину, та все ж вмовили маму з його маленькою донечкою зробити ДНК-експертизу. Тепер уже знаємо, що в той день командир 2 відділення Олександр Грошев, який мужньо боронив Донецький аеропорт у складі 80-ої окремої аеромобільної бригади, поліг під завалом стіни. Тіла вояків розшукували тоді під уламками.

Народився Олександр Іванович Грошев 27 листопада 1984 року в селі Масловець в багатодітній сім'ї, крім нього ще три сестри. Виховувався у бабусі і дідуся, які вчили внука любити працю і людей. Закінчив Головненську школу, навчався у Любомльському професійному ліцеї. Служив в армії у прикордонних військах. Коли повернувся, працював на різних роботах, був дуже трудовлюбивим, товариським. Згодом одружився, народилося трійко діточок, але життя не склалось. У другому шлюбі також є півторарічна донька. Очевидно, що події на Сході не залишали майдужим молодого чоловіка, тому він одного дня 11серпня 2014 року пішов у військкомат і попросився добровольцем у десантні війська 80-ї бригади. Навчання і злагодження проходив у Яворові. Захищати аеропорт їх направили 6 січня 2015 року. В останній розмові з дружиною Ларисою сказав: «Все нормально, воюємо...» А волонтерку Таню заспокоював: «Все буде добре, нас скоро поміняють...» Але не дочекались.

Першу інформацію про те, що Олександра Грошева ідентифікували за результатами ДНК-експертизи, дізналася з інтернет-повідомлення Андрія Дем'янчука: «Саша Грошев з Головна (точніше Масловця), наш «Грошик», зі славної «вісімдесятки», Донецький аеропорт. Скоро волонтери привезуть тіло бійця додому у село Масловець. А ми пам'ятаємо Сашка веселим, життєрадісним, коли будучи у відпустці у вересні приходив на районний волонтерський ярмарок, все жартував... Сумна родина, маленька донечка Вікторія не пам'ятатиме тата, бо маленька ще. Хата не добудована, гараж не накритий, трава не скошена, недолюблені рідні люди. Бо немає господаря, чоловіка, батька, сина, брата...»

Чи не все село і селище вийшли провести в останню путь героя. Люди плакали, згадували про Сашка, кажуть, був дружелюбний, любив життя. Троє чоловіків діляться: «працьовитий був хлопчисько, за все брався». Від рідної хати труну несли на руках, скандуючи «Герої не вмирають»... У місцевому

Свято-Троїцькому храмі настоятель архімандрит о. Сава у співслужінні ще трьох священників відспівували полеглого бійця Олександра. Потім тут же у дворі церкви обрамлене болючою мелодією «Пливе кача по Тисині...» звучало останнє поминальне слово-спогад, слово, яке закипало невідворотною втратою, слово, як вічна пам'ять. А побратим полеглого старшина роти Василь Гриник, який приїхав провести Сашка в останню путь розповів, яким він був на війні в бойових умовах: «Ми були з Сашком там від самого початку, коли нас призвали. З Яворова до останніх днів. У дружній солдатській родині було багато такого сказано, що лежали на душі, що переоцінено. Адже війна міняє погляди на життя, міняє навіть обличчя на більш суворі. Бували хвилини, коли хлопці з останніх сил трималися. Коли не було що їсти, пити, та й не було коли, але їх губи постійно ворушились: вони молились. Якби ми тут так цінували життя, наше щоденне щастя, то й війни не було б. Ми йшли пліч-о-пліч, але наші шляхи розійшлись. 16 січня ц.р. звечора в нас почався бій і тривав до ранку. Мене з командиром роти поранило і ми лежали під машиною. Коли десь близько 7-ої ранку бій скінчився, я кликав на допомогу, і Саша почув, підбіг з хлопцями, стали мене витягати, а я примерз до землі. Мене тільки 18 січня вивезли в Дніпропетровськ в госпіталь, я ще 19 з ним розмовляв по телефону, а 20-го зв'язок обірвався. Сам, на жаль, не зміг врятуватися. Там повезло тим. Хто був поранений, а хто живий – загинули. Хлопці розповідали, що спочатку травили газом, але рятувались мокрими серветками. Потім під стіну заклали до 2 тонн вибухівки, тому була така сила вибуху, що вижили одиниці. Все було в Божих руках. Нас мали замінити, адже від 6 січня, коли ми заїжджали в аеропорт тим позорним коридором, де нас перевіряли і видавали лише по 30 патронів, я б хотів спитати тих генералів, скільки можна триматися при таких обставинах як по два патрони на день? Так наші шляхи розійшлися. Ми багато що ділили з побратимом Олександром і я вклоняюсь його відчайдушному подвигу, його славетній роботі. Їй ще дадуть оцінку. Але головне там стояти, щоб ворог далі не йшов, щоб ви всі жили. За це й помирають наші хлопці... Простіть йому, коли що...» [7;1].

***

В зоні АТО 16 січня 2015 року обірвалося життя нашого земляка, прекрасної людини і мужнього воїна, старшого сержанта, командира шостої гармати 2 батареї першого артилерійського дивізіону 44 бригади – 55-річного **Миколи Штанського**. Внаслідок артобстрілу позиції дивізіону снаряд потрапив просто в бліндаж, разом з Миколою загинуло ще три солдати. Це сталося в селі Одрадівка Артемівського району Донецької області.Похований у Любомлі 20 січня 2015-го. Без опіки чоловіка і батька залишилися дружина Олена, доньки Оксана й Вікторія.За особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі під час російсько-української війни нагороджений орденом «За мужність» ІІІ ст. (26.02.2015, посмертно). У Гущанській школі, де навчався, встановлено меморіальну дошку в пам'ять випускника-героя.

Український військовий народився 1 травня 1959 року в селі Миловань. Коли закінчив 8 класів Гущанської школи, вступив у Здолбунівське училище, а після служби в армії – у 1980-му році – у Львівський залізничний технікум. Влаштувався після навчання у Ковельське ДЕПО і аж до виходу на пенсію 30 років працював там. В останній день мобілізації 4 вересня 2014 року він їде велосипедом у райвійськкомат і записується добровольцем. Пройшов військову підготовку на полігоні в Старичах Львівської області. Перед відправленням в АТО приїхав провідати рідних… Був вражений до сліз тим, що «коли вантажили гармати на платформи, люди з навколишніх сіл приходили і приносили бійцям продукти різні і плакали…»

Миколі Штанському– артилеристу і мудрому, розсудливому чоловікові було на війні нелегко. Про це з болем згадував на 20 років молодший його побратим, уродженець Ковеля, Микола Сахарук, який приїжджав на сумні роковини до сім'ї Штанських: «Війна показує, хто є якою людиною. Микола Миколайович був розважливий, веселий такий, винахідливий, з якимось двигунчиком всередині. І ще – господар, найперше. Адже гармату, яка важить 7,5 тонн з дальністю пострілу понад 24 кілометри, треба щодня «обслуговувати», тобто приводити в порядок. Микола Миколайович, а ще навідник Сергій Гриневич зі Здолбунова, встають о 6-7 ранку і чистять, снаряди змазують, щоб готові були. Бо стріляли зазвичай вночі по 4-5 годин. А робота командира гармати дуже відповідальна, треба вміти рахувати дуже швидко, коли отримає три даних по цілі: приціл, рівень, доворот. Мало таких людей, щоб фізично і розумово могли швидко це робити. А Микола Миколайович чітко командував, у нього був порядок. По 100 снарядів, кожен вагою по 46 кілограмів, випускали за ніч, всі втомлювалися, в хлопців спини боліли їх тягати, ще й по болоті. Душа розривається, що ми втратили нашого Миколу Миколайовича і ще трьох хлопців». Як реліквію, передали сім'ї друзі Миколи Штанського його рюкзак з дитячими малюнками…

А Миколі і справді було важливо, дуже важливо знати, що його рішення стати на захист незалежності України – вірне. І тому ми у нашому краї й спимо спокійно, і святкуємо мирно, що такі сини, батьки, чоловіки там, на Сході, множать свій патріотизм і сили, не даючи ворогу «розгулятися». [19;2].

***

І ще одна сумна дата. 3 травня 2015 року о 16 годині під час переміщення польовою дорогою в селі Катеринівка Попаснянського району Луганської області на фугасній міні підірвався БРДМ-2, в якому було 5 військовослужбовців: троє отримали поранення, двоє – загинули. Серед них наш земляк із села Олеськ 29-річний **Юрій Гіль**. Він – старший солдат 15-ого окремого мотопіхотного батальйону (92-а окрема механізована бригада). Без батька залишилось четверо дрібнесеньких діточок. І так мало встиг: тільки закінчив сільську школу, відслужив у Криму у військово-морських силах України, там залишився в армії «за контрактом» на посаді командира зенітно-ракетного відділення у званні «старший матрос» і вперше одружився, виховували донечку Вероніку. У 2007 році звільнився в запас і повернувся в рідне село. Тут одружився вдруге, ростили четвірко діточок, мріяли про власний дім. Але громовиця війни зі Сходу завадила щасливому сімейному життю, і хоч Юрій міг залишитись дома, але його відповідальність, його тривоги за долю сім'ї і України, змусили його на рішучий крок: 12 лютого 2015 року він став бійцем АТО. Односельчани про Юрія Гіля згадуватимуть як про «спокійного, врівноваженого, доброзичливого». А однокласники кажуть, що «такі як Юра, що завжди спішив на допомогу, був серед організаторів добрих шкільних справ, просто не міг вчинити інакше, у нього було почуття чоловічої честі насамперед».[7; 2].

Пригадуються щирі слова про свого друга-побратима Юру під час похорону його командира взводу Володимира Кудана: «Мені не легко казати згадую, казати у минулому часі про Юрка, бо це був, можна сказати, мій найкращий друг, мій помічник, людина, яка переживала за своїх рідних, особливо за своїх діток. Скажу вам, що оцінює людину на такі почуття і дії як гідність, мужність, честь школа життя, ніяка інша, і він цей екзамен склав на відмінно. Так сумно склалась його доля, як кажуть, від нас першими йдуть найкращі. Мені важко говорити про ці обставини, бо самому довелось витягати з машини його, усіх товаришів поранених, і бачити це все, як вони підірвались. То теракт, скоріше всього дистанційна міна, бо перед цим на цій території було спокійно і безпечно. Якщо навіть скоро закінчиться ця війна, то її болючих відголосків будемо мати ще багато років, бо земля наша добре «нашпигована». А я ж також родом з Олеська, трохи старший від Юрка, тут моє коріння...»[7; 2].

А через тижні, місяці потому у Фейсбуці волонтерка Ольга Савош, яка опікувалася бійцем Юрою Гілем і водночас його сім'єю, робила хвилюючі записи. Аджеж свої телефонні розмови він завжди закінчував оптимістично: «Все буде добре, я з вами». Так було і того дня 3 травня: через три години після дзвінка з фронту, маленька донечка раптом почала кликати «тата», плачучи і вимогливо, показуючи на телефон, але він уже озивався тишею його голосу. Звідки усім їм було знати, що четвірко пар дитячих оченят ніколи не почують його, і ще довго будуть показувати на телефон: там тато...

Волонтерка Оля Савош, 9.06.2015 р.: «Вже місяць діти не чують таткового доброго радісного голосу. У цієї жінки з 4 дітками – Люби Гіль – Ангел-охоронець її коханий Юра, він скликає їй на допомогу добрі серця: волонтерок Наталію з Луцька, Катерину з Ковеля, Таню, Катю, Наталку з Любомля, Катерину з Шацька, Оля Сінькова передала 900 гривень...»

28.06.2015 р.: «Приїхали до сім'ї загиблого героя – Юрія Гіля. Виходить мама Люба, нещодавно повернулась з відпочинку, з дітками було важкувато. Підходить сусідка пані Ольга, медичкою називається, каже, що Люба ледь-ледь зводить кінці з кінцями. Дітки ростуть жваві, веселі, їсти хочуть, рости, бігати бавитись в траві і піску, малювати фарбами – мама встигає. Біжать малюки до гостей, по черзі розповідають вірші, співаю пісеньки. Тільки не розуміють, де їх тато і коли повернеться додому. Наймолодшенька все показує на телефон «там тата».

4.07.2015 р.: «Спішу поділитися з усіма гарною новиною: вчора було придбано будинок для діток загиблого героя Юри Гіля. Тепер у них є дах над головою. Велике-велике спасибі Наталії Деречинській з Луцька – кошти волонтерські. Будинок в рідному селі вдови Люби в Радехові, близько дитячий садок та школа, що так важливо малюкам. Поряд живуть батьки Люби та сестра. Велике гарне подвір'я. Але найголовніше – збулась мрія Юри – тата і чоловіка—його дітки будуть мати власні кімнати. Дякувати Богу, є гарний початок, ще треба трішки косметичний ремонт. В майбутньому думати над тим, щоб провести воду, прошу всіх небайдужих долучитись. Будемо раді».

«Все буде добре. Я з вами» – ці заповітні слова допомагають мамі Любі з дітками жити, з допомогою добрих людей долати труднощі, берегти пам'ять. Бо їх Добрий Ангел-охоронець пильно дивиться з Неба і оберігає свою сім'ю, захищає навіть тишею свого голосу і любові.

***

Вранці, коли народжувався день 28 лютого 2017 року, на Сході України, де точаться гарячі бої, у момент мінометного обстрілу згасла свічечка молодого життя хороброго і життєрадісного уродженця селища Шацьк, випускника Любомльського професійного ліцею, орденоносця, бійця 54-ї бригади **Сергія**

Мокренка.

Він був відважним воїном, патріотом не на словах, вірив, що тільки в боротьбі зможемо отримати волю, свободу і щасливе мирне життя для рідної України. І готовий був віддати за неї своє найдорогоцінніше – життя. Усі, хто знав завжди привітного і усміхненого Сергія, з ким перетиналися шляхи життєві чи бойові, хто слухав його палкі спогади про невеликий, але сміливий бойовий шлях – і дорослі і школярі (бо любив зустрічатися з учнями, передаючи їм частинку свого гарячого серця), безперечно, запам'ятали ту яскраву живинку в його очах і те щире Слово Любові до України і до Життя, яке невтомно сіяв і в яке вірив. І за три минулих роки, відколи в Україні йде війна, не сидів, склавши рук, а як міг пірнав у вир неспокійних революційних подій: пройшов Майдан і був контужений, воював як доброволець Правого сектора, був у гарячих місцях, виривався з побратимами з Іловайського котла і мав 5 осколкових уражень, воював у батальйоні «Азов». З вересня 2016-го став контрактником 54-ї бригади, а 19 грудня був поранений на Світлодарській дузі, лікувався в госпіталі, у січні кілька тижнів доліковував рани у рідній домівці...

Чорна хустка великої непоправної втрати і нестерпного болю накрила дорогу матусю, родину, друзів, рідне селище, волинську землю. 24 березня Сергійкові Мокренку мало виповнитися 24. Він ще так багато не встиг, не встиг дожити, доробити, долюбити...[15; 1].

Біографія Сергія Мокренка коротка, але, сказати б геройська, ніби він виважував кожну свою дію і кожен крок у ній: зростав простим і щирим хлопчиком у рідному озерному Шацьку, мав друзів, з якими, як у всіх дітей, не завжди було розуміння, як міг, старався постояти за себе і довести, що прагне до добрих справ, йому дуже боліло, коли його не розуміли. Тому шукав стежки до людських сердець, як підказувало сумління, життєві приклади прадідів... Закінчив Шацьку школу, потім Любомльський професійний ліцей, працював, у зустрічах і розмовах гартував свій характер, світогляд, моральну позицію. Тому, коли в Україні почалися революційні події: Майдан, Крим, Схід, у ньому обізвалися-пробудилися риси Воїна, Захисника. «Якщо не я, то хто вас захистить і землю мою» – казав пізніше мамі. І з почуттям обов'язку мужньо йшов туди, де була загроза існуванню держави Україна, її цілісності...

Але якраз на розбігу, на завзятій швидкості це Життя обірвала «шалена» міна. Як сказали побратими з болем: «прилетіло і...» Це сталося на найстрашнішій на фронті Світлодарській дузі о 10 годині ранку в останній день цієї зими. І весна наступила без «Крука». Весна, яку так чекало його гаряче серце, що любило, здавалось, весь світ, своїх батьків, сестричку, велику родину, з яких 30 двоюрідних братів і сестер і кохану Олю, з котрою за день перед «тим» вирішили влітку одружитись, весна, на яку покладав мирні надії і мрії для своєї України...Юнацьке серце нежданно спинилось, очі навіки закрились.

2 березня 2017-го Любомль і любомльчани на колінах зі свічками, прапорами, квітами і гіркими сльозами по вулицях 1 Травня, Богдана Хмельницького і на центральному Майдані зустрічали найсумніший кортеж, яким повертався на малу батьківщину для вічного спочинку полеглий юний Герой Сергій Мокренко.Біля стели «Герої не вмирають» священики Шацького і Любомльського районів відслужили заупокійну літію, прощальне слово сказав отець Віктор Возняк: «Це геройське молоде життя воїна Сергія має заставити нас задуматись про якомога швидшу єдність, щоб кожен був при ділі на своєму місці. Щоб Бог почув нас і допоміг нам об'єднатись...» Керівник волонтерської організації Андрій Дем'янчук, для якого Сергійко і племінник, і щирий друг, слова витискає з душі з болем: «Хто не знав його у Любомлі, в якій школі він не бував? Він так любив вас! Дякую, що ви так гуртом усі прийшли, ми сьогодні за ним сумуємо і тужимо, плачемо і віддаємо шану, молимось і дякуємо. Хочу, щоб усі знали і запам'ятали, що далеко за тисячі кілометрів наш Любомль захистив Сергій Мокренко. Йому в той день мали вручати орден «За мужність» 3 ступеня, але він отримає його завтра у рідному Шацьку. Він так любив Україну, що не мав інстинкту самозбереження, був настільки відданий і мужній. У Мар'їнці на Майдані він йшов вперед без шолома і щита і отримав контузії. Вийшов з найгарячішого Іловайського котла. Не спиняли його бійцівського пориву численні поранення. А ще любив у хвилини затишку малювати. На одній картині зобразив дівчину-Україну... без рота. Це його для нас усіх тепер уже не порада, а наказ: не мовчіть, українці... Сьогодні вклонімось мамі Сергія, яка виховала його таким, навчила любити безкорисно людей і рідну землю...»

Згорьована мама-голубка також звернулася слізно до учасників сумної церемонії: «Мій Сергійко завжди просив ніколи нікого не засуджувати, казав, що кожен повинен дивитися найперше на себе. Як був недавно у відпустці, то я просила, щоб не йшов, бо ще рани не зажили після госпіталю, а він каже там, мамо, друзі мої, їм важко. Гроші, які отримував, не збирав, любив дарунки дарувати своїм хлопцям, казав, що гроші не важливо. Вчив мене бути сильною, не плакати і чекати. Зрозуміла, що ми не стоїмо крові наших дітей, вони вищі за нас, кращі, тому, люди, розумійте своїх дітей, станьте на їх місце і ніколи не сваріть за вчинки...»

Відкриття стели Героїв російсько-української війни на сході України. 23.08.2016 р.

Сергій Кушнір.

Сергій Киричук.

Олександр Сацюк.

Анатолій Федчишин.

Сергій Мокренко.

Олександр Грошев.

Юрій Гіль.

Микола Штанський.

Образ Воїна і Людини у спогадах родичів і друзів поставав яскраво навіть у тих, хто не знав цього ясноокого світло-усміхненого юнака. Молодша сестричка Аня: «Він ніколи ні на кого, хоч би там що було, не казав поганого слова і нам забороняв»; Побратим з 54-ої бригади: «Я його беріг як сина, захищав, просив не йти нікуди без мене, поки я у відпустку їхав. І ось сталося... Це я винен, простіть. Бо таким юним, які ще не мають сім'ї, дітей, не треба воювати. У мене є родина. Але, мабуть, мені ще рано туди...» Сестра Таня: «Я просила, братику, будь нашим героєм, ти уже такий зранений, маєш нагороди, ти ж добровольцем був стільки років, навіть учасника АТО не маєш. А він каже, це не головне, але я мушу. Сергійко достоїн кожної вашої сльозини, кожного поклону і слова вдячного...»[4; 1].Від влади району зі словом прощання виступили голови – райради Микола Сушик та райдержадміністрації Микола Пархомук.

Волонтер Ян Осока у Фейсбуці написав: «Сергій Мокренко йшов по життю за своїм правилом: навіщо чекати, коли зробить хтось, якщо це можу зробити я». А це яскравий шлях бути Обраним і шлях Світла. Весна, що розквітла сьогоріч без нього, нехай стане Весною здійснення його Бажань, щоб його жертовний подвиг уквітчав Україну мирним «сяйвом і намистом, подібним сонцю і весні». Адже Сергій Мокренко ще у грудні 2014-го після Іловайська на зустрічі з учнями Бірківської школи щиро казав: «Два з половиною місяці був в АТО, мій позивний Крук. Вважаю, головне, що я там для себе визначив, що відтепер на перше місце для мене стала Україна...»

Майдан був сповнений туги і ридань. Майже годину тривало уклінне прощання перед труною з тілом рідного усім воїна Сергія Мокренка, який обіймав усіх останнього дня теплим сонячним промінням з небес. Це той любомльський Майдан, який пам'ятає невеличкого хлопця з акції великого обливання «Зігрій солдата» і його завзяття облитися за тих, хто з певних причин не міг. Під сумні звуки «Плине кача» сумний кортеж провели до рідної домівки у Шацьк, де наступного дня 3 березня відбувся похорон Героя. Вічна пам'ять вірному і незабутньому Синові і Брату усіх нас і нашої України.

1. «Вічна слава Героям!» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2014. – 30 грудня. – № 106. – С. 2.

2. «Вічна слава Героям!» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 25 червня. – № 48. – С. 1.

3. Миколайчук С. «Бережімо світлу пам'ять про Героя» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 14 травня. – № 36. – С. 1, 2.

4. Хвас В. «А весна наступила без… «Крука» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2017. – 4березня. – № 17. – С. 1.

5. Хвас В. «Він був мужнім і рішучим цей кіборг на псевдо «Грошик» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 25 червня. – № 48. – С. 1.

6. Хвас В. «Він мужній герой для кожного з нас» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 22жовтня. – № 82. – С. 1.

7. Хвас В. «Він став янголом-охоронцем: «Все буде добре, я з вами»… // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2016. – 7 травня. – № 35-36. – С. 2.

8. Хвас В. «Вони життя любили, як і ти» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2017. – 2 вересня. – № 67. – С. 1.

9. Хвас В. «Все не так без тебе, синку» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 26 березня. – № 23. – С. 2.

10. Хвас В. «Герої йдуть з Майдану в небо» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 26лютого. – № 15. – С. 1.

11. Хвас В. «Друге народження після Іловайська» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 24 січня. – № 6. – С. 1,2.

12. Хвас В. «Загинув, рятуючи побратимів» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 16 липня. –№ 54. – С. 2.

13. Хвас В. «Іловайський котел: дорога смерті і пам'яті» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2016. – 1 вересня. –№ 68. – С. 2.

14. Хвас В. «Кожен воїн великої любові достоїн»// Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 17 січня. – № 3-4. – С. 3.

15. Хвас В. «На Світлодарській дузі поліг Сергій Мокренко» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2017. – 2 березня. - № 16. – С. 1.

16. Хвас В. «Небо з сумом дивилось в усміхнені очі» //Любомльська райгазета «Наше життя». – 2016. – 27 серпня. - № 67. – С. 1, 2.

17. Хвас В. «Не плач за мною, мамо» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 26 лютого. – № 15. – С. 2.

18. Хвас В. «Поліг у боях за Іловайськ» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 13 серпня. - №

62. – С. 2.

19. Хвас В. «Простіть, що недолюбив» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2016. – 21 січня. – № 5. – С. 1,2.

20. Хвас В. «Там, де сонце сходить, поклав життя своє» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 5 лютого. – №9. – С. 1.

21. Хвас В. «У нього завжди були плани на життя» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 3 грудня. – № 94. – С. 1.

22. Хвас В. «Хай жодна мама не плаче за сином…» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 2015. – 6 серпня. – № 60. – С. 1.

Валентина ХВАС ***(Любомль)***

ДОЛЯ РОДИНИ З ПЕРЕКІРКИ

У цій родинній життєвій історії минулого століття тісно сплелися ті найкращі селянські риси волинян-українців, які віддавна характеризували їх як людей працьовитих, майстровитих, землелюбів, мудрих, справедливих, розважливих, добросердечних, доброчинних... Сказати по правді, коли її вислуховуєш, думається першим чином про гідність і честь українців. І про те, що життєвий шлях сім'ї, який залишив немеркнучий і незабутній відбиток уже на кількох поколіннях родин Шостаків-Романюків із села Перекірка (в народі часто Перекурка) Любомльського району, достойний залишитись в пам'яті нащадків. Це, передусім, необхідно для того, як далекоглядно сказав пошуковець українців, праведників світу, які рятували євреїв під час Голокосту 1941-1943 рр., нині вже покійний Дмитро Омелянюк, бо тоді «... на землі не переведуться люди, які у разі потреби зможуть врятувати світ». Він помер у віці понад 80 років, а 30 з них, будучи майже незрячим, винятково за свій кошт шукав праведників на своїй рідній землі. Знайшов їх понад 800. Та, як тепер виявилось, не всіх: не був він у Боровій, куди у 1952-му році переселила радянська влада жителів села Перекірка. І не звела його доля з Романюками...

ПОРТРЕТ НЕВІДОМОГО ХУДОЖНИКА-ЄВРЕЯ

Слухаємо не розповідь, а щире одкровення, Надії Павлівни Мужилко (в дівоцтві Шостак). Вона народилась у 1938-му році в селі Борова, коли її батькам – Павлу Федотовичу і Серафимі Захарівні було по 23 роки. Дитинство припало на страшні роки війни і нелюдських випробувань. Але, на щастя, мрію у серці дівчинки не згасили: хотіла стати вчителькою. Проте ніде було бідній мамі взяти гроші хоча б на дорогу до міста в інститут. Тому працювала і вчилась: закінчила школу бухгалтерів, потім Рівненський кооперативний технікум. А коли почула вістку, що набирають випускників середньої школи для вчительської роботи, поїхала у райвно і переконала, що може навчати дітей. Її направили в Городненську школу спочатку викладати німецьку, а згодом українську мову і літературу.Тоді Надійці відкрився широкий світ: заочно закінчила Львівський державний університет імені І.Франка. У Городно працювала до 1972 року, а тоді з чоловіком переїхали у місто Дніпродзержинськ (нині місто Кам'янське), де до пенсії навчала дітей у школі української мови і літератури. Однак, голос малої батьківщини озивається заклично, і хоч уже 18 років минуло як відійшла в інші світи мама Надії Павлівни, та відвідує часто і рідні могили, і хату батьківську. Під час останнього приїзду у липні цього року і відбулася ця зустріч.

Приводом для неї став маловідомий раніше факт, що у війну дідусь Надії Павлівни по маминій лінії Романюк Захар Леонтійович (1896-1970 рр.), який жив на той час у Перекірці, майже три роки переховував з листопада 1941-го року дві сім'ї євреїв з села Опалин (нині Вишнівка). Тоді там у гетто фашисти розстріляли до 900 чоловік, небагатьом вдалося врятуватись. «Дідусь мій був дуже добрий, тому й прихистив їх шестеро чи восьмеро нещасних у своєму сараї, ризикуючи життям нас усіх, нашої чималої родини. Адже, коли німці довідувались про переховування євреїв, пощади не було ні старому, ні малому» – розповідає Надія Павлівна. Усіх імен врятованих людей нині ніхто не знає, лишень однієї сім'ї – Мошка і Ривки (Ревеки) Штейнворцей і їх сина, який потім став футболістом. Правда, малій Надійці тоді було тільки 3-4 роки і закарбувалось не багато, але чіпка дитяча пам'ять досі береже яскраві моменти: були серед них художники – батько і син. Але малював переважно молодший. Всього він залишив 10 картин і найцінніша серед них – портрет родини Романюків, який недавно відреставрував син Надії Павлівни.Картина стала чіткою і в кольорі.

Її спогаді з глибини душі: «Переховувались євреї в клуні, де зберігалося сіно. Висмикували всередині біля стіни такі дірки, щоб повітря поступало, і там ночували, а вдень виходили звідти. Цей художник там

і малював у сараї. А носили їсти у відрі чи в сагані, як свиням, щоб не помітно було. Ось картина «Олені», дарую її для Любомльського музею Олександру Остапюку. Їх було з десяток із зображенням природи, звірів, були великі широкі, як стіна, малюнки на дереві, вони довго висіли в сараї. Яка доля картин – не знаю. Збереглося тільки дві. Не скажемо, що творчість досконала, але це спогад, пам'ять про те, що було таке в нашому житті. Шкода, що ніде не залишив ініціалів, ім'я художника не відоме. Але, звісно ж, картину-портрет бережемо як сімейну реліквію, це дороге для кожного з нашої родини. Тих, хто у другому ряду він переносив з фотографії, а четверо з першого ряду малював з натури. Це мій прадід, за Польщі був лісничим Романюк Леонтій (Левко) Омелянович, якому було 90 років і якого 29 лютого 1944 року поляки закололи багнетами, коли палили село і згоріла наша хата, мій дідусь Романюк Захар Леонтійович, який зберіг єврейську сім'ю художника і Ривки, його дочка наймолодша Романюк Стефанія Захарівна, сестра моєї мами, і моя бабуся Романюк Марія Леонтіївна. Верхній ряд: мої батьки Павло Федотович і Серафима Захарівна Шостаки – обоє з 1915 р.н., мамин брат Романюк Володимир Захарович і його дружина Ірина Петрівна, другий брат Романюк Андрій Захарович із дружиною Євдокією Трохимівною. До речі, і Володимир, і Андрій повернулися з війни кожен без однієї ноги і були поранені в одному бою з фашистами у Карпатах... А врятовані очевидно виїхали, тільки сім'я Ривки десь до середини 50-х років минулого століття мешкала в Любомлі, працювала в буфеті. При зустрічі когось з нашої сім'ї завжди дякувала, а потім також поїхали спочатку в Польщу, а потім в Ізраїль...»[3; 2].

Історична довідка. (З книги Івана Ольховського «Кривава Волинь»): На хуторі Борова (нині село Борове) перед другою світовою війною було 20 українських хат. Школи на хуторі не було. Діти ходили на навчання до Перекірки. Під час українсько-польського конфлікту жоден з мешканців Борової не брав участі в антипольських акціях. Ніхто з поляків у селі не постраждав. Родина Купир допомогла переодягнутись і переправитись через Буг пораненій біженці-полячці з Волі Островецької. Наприкінці XIX ст. у селі Перекірка (у 1952-му році пересене на хутір Борова) було 54 хати (313 жителів), а на початок другої світової налічувалось 70 садиб.Окрім українців тут проживали три єврейські родини, одна польська Петруків (Приступ) та дві українсько-польські (Кудів та Звіринських). У місцевій школі вчителювала полячка Салевічиха, чоловік якої працював секретарем гміни. Перед приходом радянської влади у 1939 році вчителька виїхала із села.[2;159].

ЖИЛИ У НЕІСНУЮЧОМУ СЕЛІ

Захар Леонтійович Романюк був не тільки чоловік чесної доброї душі, а на той час добре знаною людиною на всій околиці, перед війною з Борової переїхали на Перекурку, і сім'ю тут кликали Боровські. Мав чимале господарство, чотири корови, прекрасно грав на скрипці, красиво співав, був і завзятим мисливцем. А ще дуже любив бджіл, цих божих трудолюбивих комах шанував особливо і, бувало, ставив деяким людям за зразок: бджілка мала, а як працює! Тому й лихо, яке налетіло несподівано-негадано надзвичайно розчулило його вразливу душу.

Коли в липні 1944 року рухались нашими землями радянські воїни-визволителі, люди знову тікали з сіл у далекі болота. Досі з болем згадує про це внучка Надія Павлівна: «Через деякий час повертаємось додому, а наші вулики всі розкидані, і ні в одному навіть бджілок немає. Дідусь туди-сюди розгублено побігав, а тоді став посеред пасіки на коліна і плаче-плаче: хоч би одну сім'ю на розплід зоставили. Це ж війну вистояли, ніхто не чіпав, а тут визволителі так нашкодили. Але ж потім знайшлися добрі люди, один пасічник із Запілля дав бджолину сім'ю, і знову в нас розвелися. З того часу дідусь не злюбив нової влади, ділив людей на господарів і босяків, не сприймав, що вказують «босяки» коли орати і сіяти, ні одного дня не ходив у колгосп, хіба що скирти і стіжки класти кликали. І ще майстрував вози на всю округу». [4; 2].

А невігластво нової влади далі пригнічувало селян, «вибивало» зі свідомості і з крові почуття господаря, любові до землі, до хліборобської невтоленної праці, традиції християнської віри. У 1952-му Романюки та їх односельці з Перекірки пережили ще одне приниження, бо виявилося, що живуть люди в неіснуючому селі, віддаленому і відсталому. Надійці на ту пору було 14 і вона добре пам'ятає той святковий день Зелених святок, який ще довго болем був їхній родині і сельчанам. «Це місцеві комуністи хотіли чимось відзначитись, – згадує Надія Павлівна, – от і пригнали в наше село солдатів, щоб розбирали хати і переносили в Борову. Хата наша була нова, її дідусь Захар побудував, коли попередня, де був у 1942-му штаб бандерівців, (а в сараї водночас переховувались євреї), згоріла, поляки напали і палили село Перекірку у день, коли люди святкували Запусти 29 лютого 1944-го. Сестра мамина, моя тітка Стефанія Сандрика згадує у книзі «Кривава Волинь», що коли сім'я повернулася додому, бо мусили тікати і ховатися, то побачили замість хати згарище, згоріли корова, кабан, навіть скриня з одежею, що була закопана, прогоріла.

«Родина Романюків». Портрет невідомого художника.1941-1942 рр.

Надія Павлівна Шостак тримає портрет родини. 2016 р.

І прадіда Левка 90-річного, як я вже казала, знайшли мертвого, його поляки закололи багнетами. Похоронений у Гущі». [2;185]. А діда Захара Романюка не стало у 1970-му році.

«БАТЬКА ЗНАЙШЛА В... АВСТРАЛІЇ»

На той час не тільки невігластво влади пригнічувало селян, серед них і Романюків-Шостаків. Батька Надії Павлівни Павла Федотовича Шостака разом з іншими молодими чоловіками в перший день війни забрали на перепідготовку. І вони відразу ж потрапили в полон. Знаходились спочатку в Любліні, а потім полонених перевезли на територію Західної Німеччини. 26-річний Павло Шостак, перебуваючи там, писав листи, але вони у ті нелегкі часи, звичайно ж, не доходили до домівки і тому відповіді не отримував. Тепер уже відомо, що останню вістку до сім'ї надіслав у 1946-му році. Мовчання з рідної України зрозумів так, що, очевидно, нікого на цьому світі не залишилось. Тепер беріг, як єдину найдорожчу пам'ять, фотографію своєї маленької донечки Надійки, де їй було 2 рочки. Вона схвильовано згадує: «Пам'ятаю, як тата забрали, і ми в Любомль з мамою приїхали. Вони йшли колоною по 8 чоловік, а командир, очевидно, був доброю людиною, бо дозволив, щоб тато взяв мене на руки приголубив, поцілував і дав мені грудочку цукру. Він мене дуже любив, завжди про гарний одяг дбав. Оце єдиний спогад на все життя...»[4; 2].

З тих пір слід батька загубився. Але Надія і її мама Серафима Захарівна не втрачали віри знайти хоча б могилу. Писали і в Червоний Хрест. А коли почалась перебудова, у Рівне приїхали екстрасенси, і Надія Павлівна вирішила звернутись до них. І отримала пораду: шукайте батька в Австралії.

Так згодом і виявилось: у 1948-му році Павло Шостак, втративши віру знайти сім'ю в Україні, одружився з німкою і виїхав у Австралію. Там став освіченою людиною, був фермером, знав 6 мов, мав дуже гарний голос, тому його запрошували співати в опері. У них народилась донька. Помер у 1990-му

році. А його 91-літня дружина ще живе. Тепер Надія Павлівна має тісні родинні зв'язки з сестрою по татові, вислала їм вишиванки і 20 власноруч зроблених писанок з прибузькими орнаментами, обмінюються спогадами за роки, коли жили в невідомості, мріють про зустріч в Україні. Найцікавіше, що з Австралії до Надії Павлівни «прилетіла» голубкою її давня дитяча фотографія, та сама, що тато взяв із собою у 1941-му. Усі ці роки він беріг її, як найдорожче.

Надія Павлівна Мужилко-Шостак, із 1972-го року, живучи далеко від малої батьківщини, аж у Кам'янському (раніше Дніпродзержинськ) Дніпропетровської області, до пенсії працюючи в одній школі вчителькою української мови і літератури, докладала старань і переконань, щоб на Сході України утверджувалась державна мова, звичаї і традиції. Ділиться, що тому їхня школа стала першою україномовною в області. А скільки їй невгамовній, ініціативній, палкій патріотці з Волині довелось інсценізувати для дітей та їхніх батьків народні українські весілля з нашими пишними короваями, волинські хрестини, давати майстер-класи писанкарства:. «Я ж виросла у Волинському Прибужжі, все навчилась від бабусь і мами, пишаюсь тим». І її подвижництво високо оцінене: Надія Павлівна – Відмінник народної освіти, вчитель-методист і вчитель вищої категорії, нагороджена численними грамотами. Часто, коли думи несуть її у рідний край, з гордістю згадує одного з найкращих своїх учнів, в якого була класним керівником в Городненській школі і з яким усі роки підтримує дружні, майже родинні зв'язки – архієпископа Рівненського і Острозького Варфоломія (в миру Віктора Ващука), мецената, добродійника. Нині проживає сама, два роки тому поховала чоловіка, який понад 20 років важко хворів, має двох онуків, син з сім'єю живе у Москві, мріє, щоб повернулись в Україну. Адже тут пуповина їхнього страждального роду. Життя триває, коли жива пам'ять.

1. Архієпископ Варфоломій Рідна школа. – Рівне, 2002. – С. 40-42.

2. Ольховський І. Кривава Волинь. Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939-1945 роках. – Київ: Гарт, 2008. – С. 159, 183, 185.

3. Хвас В. «Доля родини з Перекірки» // Любомльська районна газета «Наше життя». – 10 вересня 2016 р. – № 71. – С. 1, 2.

4. Хвас В. «Доля родини з Перекірки» // Любомльська районна газета «Наше життя». – 15 вересня 2016 р. – № 72 – С. 2.

Валентина ХВАС ***(Любомль)***

ПОРТРЕТ ДІАСПОРЯНКИ З УГОРЩИНИ НАТАЛІЇ ДРАГОМАНОВОЇ-БАРТАЇ В ЕПІСТОЛЯРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ПОЕТА ПЕТРА ГОЦЯ

Петро Гоць: «Наталя Драгоманова-Бартаї: Листи з Будапешта». Листування Наталії Драгоманової-Бартаї, онуки Михайла Драгоманова, двоюрідної племінниці Лесі Українки, з Петром Гоцем у 1997-2008 рр.: Дослідження. Автор присвятив видання 140-річчю від дня народження Лесі Українки та 90-річчю Наталі Драгоманової-Бартаї.

Приязний і щирий усміх Наталії Драгоманової на світлині з обкладинки книжки обіцяє знайомство на її сторінках з людиною високо інтелігентною, доброчесною, красивою у любові своїй до родинного джерела і землі материнської. За звичкою, розгорнула книгу навмання, щоб вловити авторову «червону ниточку», і відразу натрапила на рядки: «Пане Петре, не заздріть мені, що я тут! Адже, яка б та Угорщина не була, але ж це – чужина! Це – не Україна!». І далі авторове: «Та я нічогісінько не знаю, чого життя змусило її там жити. Пані Наталя й словом не обмовилась про те – ні в листах, ні при зустрічах. Напевно, це одна з не дуже радісних тем, то що про неї згадувати?...» (11 травня 2010 р. Гуща).

Наталія Драгоманова – уродженка України, киянка, після 50-річної важкої для душі і розуму розлуки з рідною землею, приїжджає на запрошення вперше сюди у 1991-ому, на 150-літній ювілей з дня народження дідуся Михайла Драгоманова, якому повернули його світле ім'я: «Відшукала я і нашу вулицю, де народилися ми, усі четверо, там, де стояла хата Грушевського. Щодня я проходила мимо... Дійшла до нашого дому. І що сталося! З радощів від побаченого спіткнулася, впала і розбила коліно...».

Безумовно, зустріч ця зродила новий крилатий промінь на її життєвій стежці, який незримо єднає мрії і дійсність: з тих пір Наталія Драгоманова-Бартаї не тільки з року в рік відвідує рідний Київ, а й бере

активну участь у мистецьких заходах: «Драгоманівських читаннях» в столичному університеті його імені, у «Лесиних джерелах» – святі в Музеї Лесі Українки в Новограді-Волинському. Адже свій найцінніший духовний спадок з малих ще київських літ і береже, і примножує: її тітка – відома поетеса Леся Українка, а дід – вчений, політично-культурний діяч Михайло Драгоманов, який за свій патріотизм змушений був емігрувати за кордон. Угорщина стала її другою Батьківщиною, тут вийшла заміж за Арпада Бартаї – вчителя з Будапешта, народила двох доньок. До речі, вони підтримують і морально, і матеріально її подорожі в Україну.

Під час однієї з них 2 серпня 1997 року на «Лесиних джерелах» у Зв'ягелі (колишня назва Новограда-Волинського), український письменник Петро Гоць і познайомився з Наталею Світозарівною Драгомановою-Бартаї. Розпочалось плідне творчо-інтелектуальне листування, яке тривало до 2008 року –11 років.

Петро Никифорович у передмові до книжки зазначає, що «особистість цієї представниці знаменитого Драгоманівського роду настільки інтелектуально багата, що її епістолярна спадщина буде надзвичайно цікавою для наукового загалу драгоманознавців». [1; 5]. Він у послідовності їх написання подає всі 54 листи, і ніби своєрідним діалогом між ними звучать авторові щоденникові думки.

Кожен лист – «це часточка її самої, її любові до родини, до діда свого Михайла, двоюрідної бабуні Олени Пчілки, племінниці Лесі Українки, до рідної мови, України, української історії і культури. У цій книзі я об'єдную два свої матеріали: «Минає час над моєю головою…» (вислів п. Наталії) і «Наталя Драгоманова-Бартаї: Листи з Будапешта». [1; 10].

«Замість передмови я використовую статтю Єви Грігаші «Наталя Драгоманова» у перекладі з угорської Степана Ваша з будапештського журналу Товариства Української Культури Угорщини «Громада», свою статтю «Небога Лесі Українки» з «Листів на синьозору Случ» у газеті «Лесин край» (Новоград-Волинський)». [1; 6].

Переповідати епістолярну творчість, та ще й такої високоморальної і навдивовиж захопленої власне українським світоглядом жінки, велика душевна насолода. І враз сумно, що наклад книги лише 200 екземплярів, що не потрапить вона до багатьох шкіл, бібліотек, музеїв, окремих читачів... Чи, може, зарано бідкаємось, чи десь пробудиться-обізветься меценат, який шанує українську культуру і літературу, та, зокрема, творчість Великої Лесі Українки і рід Косачів-Драгоманових, та профінансує перевидання дослідження «Листів з Будапешта»?... Тим більше, що автор книги Петро Гоць чотири роки тому відійшов у Засвіти.

Перегортаємо сторінки книжки.

П'ятий лист. 23.01.1998 р.

«... шкода, що для Вас недосяжний Будапешт. Це дійсно дуже гарне місто. Я тут ходжу по вулиці й вже більш як піввіку розшукую, що тут подібне до мого рідного міста Києва, яке один з моїх далеких знайомих у Канаді називає «найкращим містом на Землі».

Я з цим цілком згодна...» [1; 16].

Шостий лист. 30.01.1998 р.

«Пані Єва Грігаші запросила на свою лекцію до тутешнього Угорсько-Єгипетського товариства. Темою лекції була цікава для мене й (гадаю) для Вас: «Леся Українка в Єгипті». Пані Грігаші 25 років досліджувала життя нашої відомої всесвітньо поетки. Тут навіть є бажання поставити пам'ятну дошку в єгипетському місті Гелуані на віллі, в якій там жила, лікувалася Леся Українка, де писала цикл «Весна в Єгипті». Про це знають Президенти Єгипту та Угорщини, ну й, звичайно, у Києві...». [1; 17].

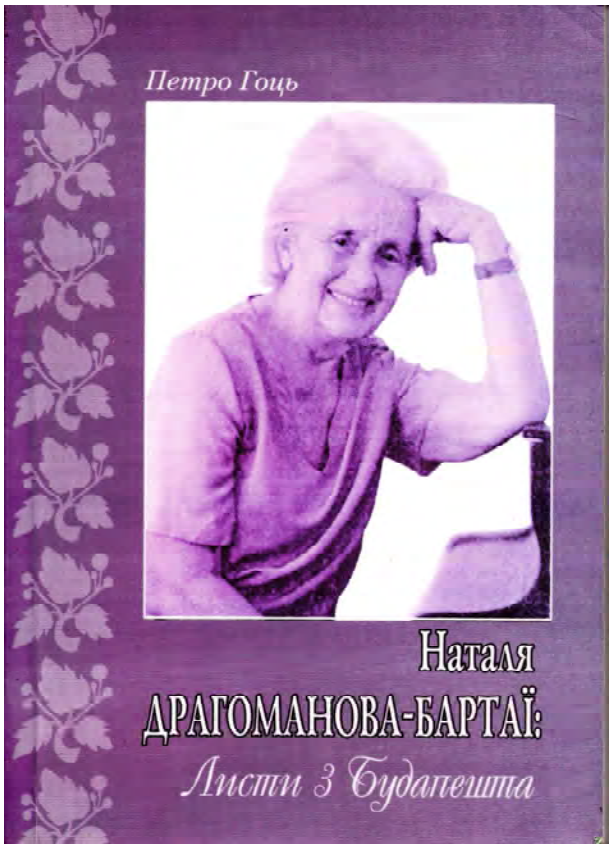
До слова. 11 грудня 2002 року з ініціативи угорської поетеси Єви Грігаші, від угорських українців було урочисто відкрито меморіальну таблицю Лесі Українці на тлі Національної бібліотеки міста Александрія. На одній зі світлин книжки: Наталя Драгоманова біля пам'ятної дошки, до встановлення якої також причетна. Окрім цього, в листах українка з Угорщини повідомляє про численні події і вшанування, які творить понад десятиліття Товариство Української Культури, в якому пані Наталія одна з найактивніших членкинь.

Ось 51-ий лист, 20.03.2007 рік.

«... В Товаристві все гаразд. День народження Лесі згадали в День української культури в Угорщині, що припадає на день між 20 і 25-м лютого. Так було, що 20 лютого 1998р. Товариство відкрило Пам'ятну таблицю альманаху «Русалка Дністровая» – і цей день було оголошено Днем української культури в Угорщині...» [1; 73].

50-ий лист, 8.06.2006 р.

«... відходила з дому на прийом з нагоди 15-ої річниці Незалежності, влаштований тутешнім

Титульна сторінка книги Петра Гоця «Наталія Драгоманова-Бартаї: Листи з Будапешта…» 2010 р.

Учасники Міжнародного літературно-мистецького свята «Лесина джерела». Справа наліво: Олена Кушта, Наталя Драгоманова-Бартаї, Віра Римська, Петро Гоць з працівниками Музею Лесі Українки. Новоград-Волинський. 30.07.1999 р.

Наталія Драгомано-Бартаї і директор Музею родини Драгоманових Вікторія Левицька на місці Драгоманівської садиби, де народився Михайло Петрович Драгоманов. Гадяч. 2.10.2003 р.

Угорська делегація під час передачі меморіальної таблиці Лесі Українки Єгипетській Національній бібліотеці. Справа наліво: Голова ДОСУУ і ТУКУ Ярослава Хортяні, Наталя Драгоманова-Бартаї, вчений Ласло Какоші, перекладач творів Лесі Українки, поетеса Єва Ґріґаші, працівники Посольства. Олександрія. Єгипет. 22.05.2002 р.

Наталя Драгоманова-Бартаї на «Лесиних джерелах» у рідній Лесиній домівці. Новоград-Волинський. 30.07.1999 р. Фото Петра Гоця.

Наталя Драгоманова-Бартаї на відкритті пам'ятника своєму дідові Михайлові Драгоманову. Київ. 16.05.2002 р. Фото від Наталі Драгоманової-Бартаї з Будапешта.

Посольством... Для мене була неймовірна несподіванка: пан Посол Дмитро Ткач перед усіма гістьми передав мені орден Княгині Ольги III ступеня. Я прийняла цю нагороду не як особисту нагороду мені, а як нагороду моїм предкам: Дідові, Татові, Олені Пчілці, усій родині...» [1; 72].

48-й лист, 19.10.2005 р.

«... Сумно, але останній раз була в Україні 2003 року на «Драгоманівських читаннях»... Не такі наші літа...» [1; 70].

Останній лист датовано 12 листопада 2008 року. І у своєму записі 3 серпня 2010 року Петро Гоць занотував: *«...додзвонився до п. Наталії в Будапешт і отримав дозвіл на публікацію листів до мене».*

Є ще в книзі Петра Гоця цікаві ілюстрації і розділ «Поетичні посвяти». І є там «У розмові з будапештянкою Наталею Драгомановою-Бартаї» рядки, мов місток між двома серцями (до речі, вірш написано «дуже легко, за яких 10 хвилин» 20.12.1997 р.):

«...Ну що ж, Наталю,
не образьтесь, прошу,
що я Вам заздрю, що Ви там щодня.
Бо й я тут маю сторону хорошу,
В якій моє коріння і рідня...»

З останніх сьогочасних повідомлень в Інтернет-павутині довідались, що 21 квітня 2016 року (нар. 21.04.1921 р.) відома діаспорянка й онука Михайла Драгоманова, внучата племінниця Лесі Українки, представниця однієї з найвідоміших українських родин, заслужений член Товариства української культури в Угорщині, член редколегії часопису «Громада», що його видає Товариство, Наталія Драгоманова-Бартаї відсвяткувала 95-річчя.

Славетний рід Косачів-Драгоманових продовжується: Наталія Світозарівна виростила двох доньок Наталію і Аріадну, має 5 онуків (3-х дівчат і 2-х хлопців), 12 правнуків (6 дівчат і 6 хлопців). Старша донька – викладач фізики, математики, стереометрії у гімназії, молодша – піаністка, вчителька музики.

---

1. Гоць П. Наталія Драгоманова-Бартаї: Листи з Будапешта: (Листування Наталі Драгоманової Бартаї, онуки Михайла Драгоманова, двоюрідної племінниці Лесі Українки, з Петром Гоцем у 1997-2008 рр.): Дослідження / В авт. Редакції. Худ. оформ. автора. – Луцьк: Надстир'я, 2010. – 152 с.

2. Гоць П. Мої стежки до книги «Дорога до Лесі»: Дослідження: - Львів: «Українські технології», 2006. – 24 с., іл.

3. Дорога до Лесі: Поезії / Передм. Володимира Лучука. – Луцьк: Надстир'я, 1992. – 104 с., іл.

4. Небога Лесі Українки Ольга Сергіїв, «Хронологія…» та шість листів до мене: Дослідження до 135-річчя від дня народж. Лесі Українки: (Для виступу на наук. конф. у Колодяжному й Луцьку). / Ред. акад. Олександр Семкович. – Львів: Українські технології, 2006. – 24 с., іл.

5. Лесина колиска: Поезії / Редаг. і вступ. слово авт. книги; Видавн. ред. Лариса Лук'янець. – Новоград-Волинський: НОВОград, 2008. – 80 с., іл.

6. Плисюк В. Поезія душевного інтелекту: Нарис поетичної творчості Петра Гоця з нагоди його 70-річчя / Видавн. ред. Галина Капініс; Худ. оформ. Петра Гоця. – Львів: «Сполом», 2007. – 32 с., іл.

7. Хвас В. «…І в мене свято на душі…» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 5-10 березня 2011 р. – С. 3. (Стаття про книгу Петра Гоця «Наталя Драгоманова-Бартаї: Листи з Будапешта»).

Юлія ХВАС ***(Любомль)***

СВІТЛО ПОЕТИЧНОГО СЛОВА НІНИ ГОРИК

Українська поетеса, заслужений вчитель України, активний громадський діяч Ніна Петрівна Горик (в заміжжі Горик-Литвинюк)народилася 7 вересня 1957 року в селі Забужжя Любомльського району на Волині. Тут же в «батьківській хаті за греблею, яку з обох боків обступила лепеха», Де зростає все живе, «трави у лузі, рослин на городі та в полі…» проминуло її дитинство.Тут з'явилася мрія стати вчителькою української мови та літератури разом із першими кроками у світ літератури.

У невеличкому дослідженні Т. Дудар зафіксована така інформація про Ніну Горик:«У рідному селі пішла до школи. Разом зі знаннями за шкільною програмою багато брала для себе з періодичних видань, забороненої тоді літератури, зокрема ще в дитячі роки ознайомилася із новелами Василя Симоненка. У шкільні роки почала писати вірші, була членом літературної студії «Хвилі Світязя», спробувала свої сили в журналістиці, пишучи перші кореспонденції в місцеву пресу. У 1974 році закінчили Забузьку десятирічку і вступила на філологічний факультет Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки».[13; 109]. Тут вона навчалась протягом 1974-1978 років,любила працювати в читальних залах та кабінетах, редагувала газету філфаку, відвідувала літстудію, організовану самими студентами. В ці роки й прийшло до неї справжнє поетичне слово. Писала багато. Саме в студентські роки відбулись перші серйозні публікації, зокрема у збірнику «Пісня і праця», виданому у Львові. А при закінченні інституту отримала диплом про вищу освіту з відзнакою.

«Розпочала трудову діяльність у школі селища Головне Любомльського району. Саме тут розкрився її вчительський талант. Ніна Горик відчула велике бажання служити слову, робити все для того, щоб діти полюбили рідну українську мову,щоб викладання велося якісно, цікаво, незабутньо.

Після одруження з Федором Федоровичем Литвинюком Ніна Петрівна переїжджає жити до Ковеля. З 1979 рокупочинає викладати в школах № 7, № 11 та в Ковельському машинобудівному технікумі. Не просто адаптуватися до міської школи… але на першому місці для Ніни Петрівни завжди були учні – саме для них віддавала розум і душу, творчий потенціал і літературний талант. Більше десяти років, з 1995-го, Ніна Петрівна працювала уЗОШ № 1 м. Ковель, саме тут відбулась як вчитель методист. У 1997 році розпочинає співпрацю з науковцями України та фаховим журналом «Дивослово», де були видрукувані її перші публікації, а протягом 1997-1999 років – «Тематичні розробки уроків з української літератури для 10-го класу», в основу яких лягли особиста методика та особисті підходи до викладання української літератури в загальноосвітній школі. У 2002 році цей посібник вийшов окремою книгою і видавництві «Освіта». Ніна Петрівна Горик працює у складі Всеукраїнського банку експертів посібників та підручників. У 1998 році бере участь у Всеукраїнському конкурсі «Вчитель року», де виходить на третій, фінальний етап конкурсу, що відбувся у Миколаєві, і стає лауреатом фахових змагань.

З 1980-го року вона була активним членом літературної студії «Лесин кадуб», де тісно співпрацювала з Петром Махом, Михайлом Проньком, Василем Геєм. У 1980-90-х роках на хвилі національного піднесення Ніна Горик бере активну участь у відродженні товариства «Просвіта» в Ковелі, керує літературною студією при газеті «Вісті Ковельщини», працює головою Ковельського осередку Міжнародної організації «Жіноча Громада». Своєю самовідданою працею утверджує державність української мови». [13; 110].

Поетеса бере активну участь в організації Товариства української мови імені Т.Шевченка. На початку 1990-х років організовує «Різдвяні зустрічі на Лесиній землі» за участю відомих людей краю,

На фото зліва направо: В. Бич, Петро Мах, О. Хоменчук,Ніна Горик. Київ. Ірпінь. Осінь. 1977 р.

Ніна Горик. 2000-ні рр.

Ніна Горик. 2017 р.

Ніна Горик. Фото зі збірки «Територія слова». 1993 р.

Ніна Горик. Фото зі збірки «Повернення Мавки». 2004 р.

Ніна Горик читає нові поезії. 2007 р.

гостей міста.

У Ковелі у Ніни Петрівни з чоловіком народилося двоє дітей: донька Ольга та син Тарас.

У 1995 році Ніна Горик стала членом Національної спілки письменників України, а в 2006-му очолила Волинську обласну організацію НСПУ, переїхавши до Луцька.

20 березня 2002 року, захищаючи людей від пограбування, загинув чоловік поетеси, який був полковником міліції. Втрату Ніна Петрівна Горик-Литвинюк пережила болісно.

Про поетичні витоки і свої душевні почуття Ніна Петрівна говорить:

«Якби мене хто запитав, як я потрапила в письменники, то найімовірніше було б відповісти: випливла на «Хвилях Світязя». І це не просто образний вислів. Справді, коли я була ще школяркою, то найбільш трепетні хвилини переживала тоді, як переступала поріг редакції Любомльської районки. Раз на місяць там відбувались зібрання літстудії «Хвилі Світязя»…

Пам'ятаю сільські пейзажі рідного Забужжя і батьківську хату за греблею, яку з обох боків обступила лепеха. Люблю спостерігати за ростом усього живого – трави у лузі, рослин на городі та в полі…. Безмірно вдячна Всевишньому за те, що відчиняє мені двері до тайни. Хтось назвав її Поезією».Такі щирі висловлювання виявляємо на поетичній сторінці Ніни Горик в Інтернеті.

Вона авторка таких збірок: «Волинь моя, воле» – добірка, що опублікована у колективному збірнику «Айстри» (1990), «Територія слова» (1993), «Погожою дниною над Україною» (1997) – для дітей, «Повернення Мавки» (2004), «На ниточці родоводу» (2007) – для дітей, «Вересень» (2007), посібника для вчителя «Тематичні розробки уроків з української літератури (10 клас)» (2002).

Поетеса вдало поєднує свою нинішню викладацьку діяльність у Луцькому педагогічному коледжі з літературною працею. У 2001 році стала лауреатом обласної освітянської премії імені Лесі Українки і лауреатом літературної премії «Благовіст». Указом Президента України Віктора Ющенка від 20 січня 2006 року отримала звання «Заслужений вчитель України». У 2009 році стає лауреатом літературно-мистецької премії імені Марка Вовчка.

Про зміст поетичної книжки «Повернення Мавки», що вийшла в світ 2005р., Ніна Петрівна говорить, що він – надиктований досвідом серця, прожитим і пережитим. Збірка народжувалась важко. Боляче творила Ніна Горик цю свою високу поезію, багато тем якої викликала смерть чоловіка – мужнього полковника міліції, котрий загинув від кулі грабіжників, Федора Литвинюка.

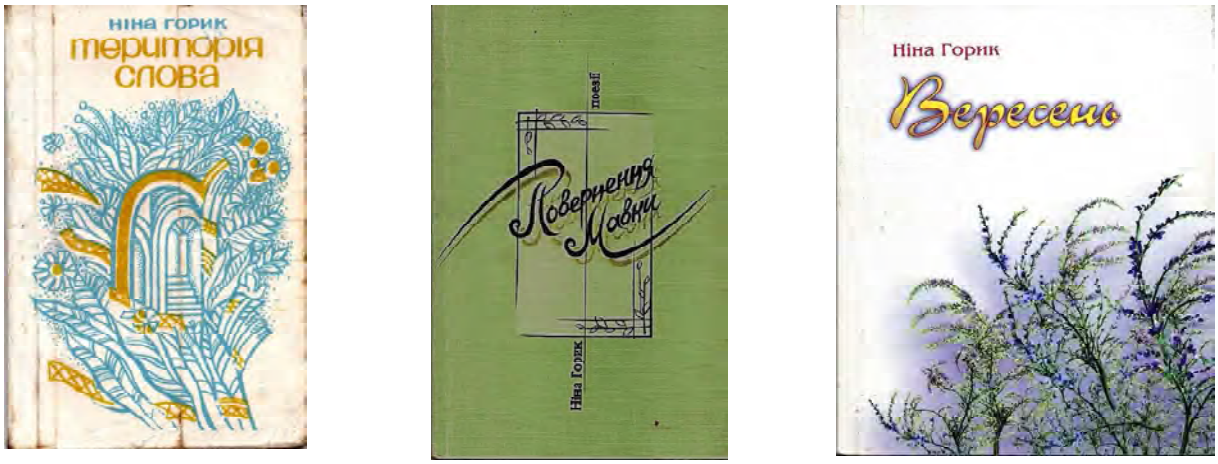
Ось слова поетеси про збірку: «Можливо, подібної збірки у мене вже не буде. Дай, Боже, щоб не було причин для частини віршів, що увійшли до збірки. Але така поезія – чиста, яскрава, відверта – хай буде».

В анотації до книги поезій «Вересень» засвідчено, що це – щира сповідь про те, що прожито й осмислено, що стало набутком розуму й серця. Поетичне слово озивається до читача жагою почуття і високою нотою творчої напруги.

Ніна Горик активно долучається до виховання юного покоління літераторів, талановитої творчої молоді. Вона є упорядником кількох збірників творів лауреатів обласного літературного конкурсу учнів Волині, автором передмов та післямов. Як справедлива і мудра вчителька та майстерна поетеса, Ніна Петрівна зауважує кожну вдалу деталь у дитячих поетичних рядках. І щиро бажає юним поетам та прозаїкам: «…духовних крил і високого неба, вміння бачити диво у звичайному, красиве в буденному. Нехай вогник рідного Слова осяє Ваші душі радістю відкриття свого, неповторного творчого острівця в океані нашої мови». [14; 3].

Ніна Горик – письменниця і педагог, два струмки долі, що поєдналися у Слові, що є цілковитим віддзеркаленням її характеру – променистого, романтичного, ніжного. Багато чого залишилось на горизонті – роки напруженої праці, радість творчості, що дарують людське визнання.

Взимку 2013 року у шкільному залі села Забужжя відбулася пам'ятна зустріч місцевих учителів, учнів, щирих земляків із Ніною Горик. У чарівний світ поезії залюбки поринули й керівники освітніх закладів району, методисти відділу освіти. Серед них були й ті, хто пам'ятає перші, але вже дорослі кроки на непростій і тернистій, вибраній Ніною Петрівною освітянській ниві. Десятки щирих люблячих слухачів із вдячністю ознайомилисьіз цікавими сторінками життєпису поетеси, яка звернулася до всіх із вітальним словом: «Я щиро розкланююсь та безмірно рада, що зустріла у школі тих вчителів, які дали мені основу першої мовної літературної школи. Як хочеться про них сказати, бо кожен справжній учитель – це окрема методична школа, справжнє освітнє багатство. Літературна творчість – це також невсипуща праця, яка вимагає крові серця і глибоких емоцій. Якщо я щось пишу про Волинь, то бачу Забужжя, «стою і слухаю, неначе колискову, зелену душу рідної землі». У дитинстві здавалося, що немає більше ніде у світі таких розкішних лугів та лісів, як у моєму краї. А зараз, коли повертаюся з рідного села, везу

Обкладинки окремих видань Ніни Горик.

із собою величезну кількість матеріалу. На жаль, більше не написано, аніж написано. Та втішаю себе, що саме час його осмислити і реалізувати давні і нові мрії». [4; 3].

Отже, своєю невтомною діяльністю Ніна Горик робить неоціненний внесок у літературну справу Волині. Її тонка лірика торкається найпотаємніших струн душі, відчиняє двері у таємничий світ природи, чарує красою рідного краю. Для поетеси немислиме життя без України. Про це свідчить і вислів про творчість Ніни Горик Василя Слапчука, лауреата Національної премії імені Тараса Шевченка: «Усі її вірші вишиті хрестиком на полотняному рушникові життєвої дороги». [4; 3].Письменницька і педагогічна праця Ніни Петрівни Горик, уродженки Забужжя і жительки обласного центру, натхненна і промениста, благословенна й одухотворена, сповнена відданої любові до рідної Волині і всієї України.

ВИДАННЯ НІНИ ГОРИК:

Горик Н. Волинь моя, воле…: Поезії // Айстри. – К., 1990. – С. 97-115.

Горик Н. Територія слова: Поезії. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – 96 с.

Горик Н. Погожою дниною над Україною: Вірші. – К.: Веселка, 1997. – 14 с.

Горик Н. Тематичні розробки уроків з української літератури. 10 кл.: Посібник для вчителя. – К.: Освіта, 2002. – 352 с.

Горик Н. Повернення Мавки: Поезії. – Луцьк: Надстир'я, 2004. – 96 с.

Горик Н. На ниточці родоводу. Вірші для дошкільнят та дітей молодшого шкільного віку. – Луцьк: Волинська книга, 2007.

Горик Н. Вересень. Поезії різних років. – Луцьк: ВМА «Терен», 2008. – 172 с.

---

1. Горик Ніна // Письменники Лесиного краю. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – С. 12.

2. Горик Ніна // Світязь: Літературний збірник Волинської організації Спілки письменників України. – Київ: Радянський письменник, 1991. – С. 22.

3. Горик Н. «Готична в небо піднімається душа…» Післямова // Буць О. Цей дощ присвячено мені. Поезії. – Луцьк: ВМА «Терен», 2004. – С. 76-78.

4. Голуб О. Яскравою зіркою сяє ім'я Ніни Горик // Любомльська райгазета «Наше життя». –19грудня 2013. – № 99. – С. 3.

5. Вербич В. Ніна Горик – капітан волинського письменницького корабля // Сім'я і дім. Нар. трибуна. – 2006. – 6 квітня. – С. 4.

6. Вербич В. «Пишу не тільки словом, але й кров'ю» // Сім'я і дім. Нар. трибуна. – 2006. – 22 червня. – С. 22.

7. Високі відзнаки – письменницям // Літературна Україна. – 2006. – 9 лютого.

8. Гей В. «Перенесу труди мої медові…»// Молода Волинь. – 1993. – 27 серпня.

9. Гей В. «Хай зів'яне ця квітка – терпець…» // Літературна Україна. – 2005. – 28 квітня.

10. Гуменюк Н. Повернення Мавки // Вічне. – 2005. – 31 березня. – С. 16.

11. Гуменюк Н. У волинських письменників – новий керманич // Вічне. – 2006. – 6 квітня. – С. 4.

12. Дзямулич І. Про підсумки обласного конкурсу «Вчитель року-98»: Наказ // Педагогічний пошук: Наук.-метод вісник. – Луцьк ,1998. - № 2-3. – С. 10-11.

13. Дудар Т. «7 вересня – 50 років від дня народження Н.П. Горик (1957) – української поетеси, голови

Волинської обласної організації Національної спілки письменників України, заслуженого вчителя України» // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2007 рік / Ред.-упоряд. Є.І. Ковальчук, Е.С. Ксендзук. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2006. – С. 109-112.

14. Розкрилля душі: Твори лауреатів обласного літературного конкурсу учнів Волині / Передм. Ніни Горик – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. – 56 с.

15. Сахарук С. Благословляє весну в душі…: Про Ніну Горик // Дивослово. – 2002. - № 10. – С. 69-72.

16. Скоклюк Л. Повернення до слова // Вісті Ковельщини. – 2004. – 2 грудня.

17. Чурило О. «Нове життя нового прагне слова» // Волинська газета. – 2006. – 6 квітня. – С. 2.

18. http://virchi.narod.ru/poeziya2/gorik-.html

19. https://uk.wikipedia.org/wiki/Горик_Ніна_Петрівна

Юлія ХВАС ***(Любомль)***

ТВОРЧІ ОРІЄНТИРИ ВОЛИНСЬКОГО ПОЕТА ТА КНИГОЛЮБА ПЕТРА ГОЦЯ (1937-2013)

Дихати повітрям, наче поезією. Думати віршами, медитувати піснями, повсякчас занурювати думку в неосяжні глибини поезотворчості. Такою насправді є сутність поета, який, дякуючи своєму призначенню на землі і сповна його усвідомлюючи, передає навколишньому світові свої світлі почування, тонкі алюзії, цінні враження.

«Мені ж Всевишній дещицю вділив / Того, що звикло кажемо: таланту…» – зізнався у вірші під назвою «Тільки боротьбі», написаному собі на 70-річчя, власник яскравої Божої іскри, волинський поет, запеклий фотоаматор, книголюб, фалерист, філокартист, пристрасний мандрівник Петро Никифорович Гоць.

Народився лірик, автор більше 40 книг, брошур, буклетів 20 червня 1937 року у Турійському Торговищі на Волині в селянській родині Мотрони Юхимівни і Никифора Яковича Гоців. У сім'ї зростало шестеро дітей. Брати – Петро, Віктор, Володимир, Іван, Сергій та сестра Марія. Петро Гоць закінчив семирічку в рідному селі, згодом – Ківерцівський культосвітній технікум та Харківський бібліотечний інститут (тепер Академія культури). Здобув професію бібліотекаря-бібліографа. Під час служби в армії трапився нещасний випадок, який підірвав йому здоров'я.

З 1959 року працював у бібліотеках Львова та Дублян, а також – завідувачем інформаційно-бібліографічного відділу у Львівській центральній міській бібліотеці ім. Лесі Українки. Після виходу на пенсію в 1999 році очолив Музей Степана Бандери в Дублянах (Львівський державний аграрний університет), де працював протягом 9 років. Тоді ж почав друкуватися. Але вірші писав ще із п'ятого класу. Перша публікація з'явилася в Луцьку 1954 року.Відтоді вірші Петра Гоця можна було побачити у різних періодичних виданнях того часу. Неодноразово виступав по радіо і телебаченню.

«Шлях в літературу у Петра Гоця не був легким, – зауважує доктор історичних наук, професор Василь Плисюк,– сільському хлопчині з «поскрибованої» сім'ї вибитися на життєву дорогу за тоталітарного режиму було надто важко. Уже в третьому класі початкової школи в рідному селі вчителька зі Сходу Олена Комар почепила на учня-відмінника знущальний ярлик «професора» і тавро бульбаша, бандерівця та взагалі українського буржуазного націоналіста. Шлейф цих означень тягнувся за Петром Гоцем аж до 1990 року. І на те не було ради. То ж всякої масті сексисти не давали йому спокою жодного дня.

Нічого не залишалося юному творцеві, як іти в підпілля, писати в шухляду. Правда, деякі завуальовані вірші історичної тематики проривалися на шпальти місцевої преси, але вони творчого задоволення і стимулу до росту не приносили.

Книговидання розпочав уже в незалежній Україні. Проте, простежити зростання поета від книги до книги неможливо, бо майже кожна скомпонована з творів, писаних в різний час, тобто являла собою своєрідне вибране. Але уже перша збірка «Євшан пробудження» (1991), передмову до якої написав професор Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, доктор філологічних наук Микола Дубина, підтвердила неабиякий поетичний хист. «Тут проявилися поетові джерела – народнопісенна творчість, любов до батька-матері, рідної Волині, Батьківщини. Навіть назва збірки, частково почерпнута з рядків Галицько-Волинського літопису, засвідчила тягу поета до історичних коренів рідної землі і літератури. Вона ж показала читачеві, що з'явився глибокодумний поет-лірик, який невимушено справляється як з ліричною замальовкою і побутовою сценкою, так і з тонким опрацюванням історичного факту.[8; 3].

Петро Гоць у роки молодості. Фото із книги «Найдорожче – батько, мати».

Петро Гоць. 2007 р.

Петро Гоць. На Дніпрі. 1964 р.

Петро Гоць. 2007 р.

Декан агрономічного факультету Петро Завірюха увінчав ювіляра Петра Гоця «лавровим » вінком. Дубляни. 4.07.2007 р.

Петро Гоць – Лауреат Премії ім. Лесі Українки Житомирського обласного відділення Українського фонду культури. 1997 р. Фото Степана Дружиновича.

Душевна теплінь, почуття закоханого єства, віра в добро – ось мотиви цієї збірки. Невеличка за обсягом перша книга Петра Гоця принесла читачеві незатерте поетичне слово, що доходить до його сумління своєю високою простотою, вдумливістю і змістом. Збірка «Євшан пробудження» стала зачином нового українського поета, поета поезії, побудованої на душевному інтелекті». [8; 4].

Коли 21 травня 1963 року поет написав у Луцьку перший свій вірш, присвячений Лесі – «Лесине слово», а через два дні в Колодяжному – «До Лесиної казки» – він, звичайно, не думав, що створить у майбутньому цілу книгу присвят, яка стане єдиною в Україні книгою присвят Лесі Українці одного автора. На цю обставину вказав автор передмови львівський поет Володимир Лучук. Він також, високо оцінюючи нову поетову книгу, пророкував, що збірка «Дорога до Лесі» утвердить Петра Гоця в нашій літературі. Тому в поетовій біографії друга книга «Дорога до Лесі» (1992) є особливо пам'ятною. Як і першу, цю книгу було перевидано. [8; 5].

Ця книга – справді вагомий внесок, як у Лесезнавство, так і в літературу взагалі. Бо стала лауреатом Премії ім. Лесі Українки Житомирського ОВ Українського фонду культури, про неї схвально відгукнулись небога Лесі Українки Ольга Сергіїв (США, Арізона), доктор філологічних наук Григорій Аврахов (Київ) та інші. Слова Ольги Сергіїв: «Вельмишановний Пане Петре Гоць! Дуже дякую Вам за книжечку чудових віршів, таких емоційних, настроєвих… Словом, імпресіоністичних – як то в мистецькій критиці вживається. Хоч я й не фахівець, але співзвучність Ваших думок з творами Лесі Українки дуже виразна. Бажаю Вам успіхів і надалі!» (20.06.96 р.)

І якщо «Дорога до Лесі» є єдиною в Україні книгою присвят в особі одного автора, то книга «Тисячоліття», присвячена 1000-літньому ювілею міста Володимира-Волинського, є єдиною поетичною збіркою, присвяченою одним поетом одному місту. Доктор історичних наук Ярослав Ісаєвич у своїй передмові до цієї книги теж наголошує на цьому факті: «Але ж це місто незвичайне: воно – стольне, воно – тисячолітнє, воно – незнищенне. То ж і не дивно, що «оспіване, прадавнє, сивочоле»– воно заслуговує на щире поетичне слово» – підкреслює він. [8; 6].

Рідній Волині поет присвятив такі книги: «Молюсь на тебе» (1995), «Обабіч Турії» (2003), «Прихиліть мені неба» (2005), «Вишийте, мамо, долю мені» (2005).

Данину Галичині – краю, в якому провів усе своє свідоме життя, поет віддав книгами «Високий замок» (1996), «Лицар ідеї та чину» (1999), «Кара Божа або Львівські студії» (2002), «У Степана – уродини» (2003), «Музей Степан Бандери в Дублянах» (2005).

Зворушливою для автора є передмова до «Високого Замку», написана українською поеткою з Америки (Потомак), членкинею ПЕН-клубу Іриною Дибко Филипчак.

Зупинимось на таких двох книгах поета – «Кара Божа» і «Світ з вікна вагона». Це, по суті, поеми, спаяні з окремих поетичних творів, свого роду душевного вибуху поета, виверження глибинних почуттів, побудованих на нереалізованих інтимних почуваннях. «Коли над Львовом розцвітає ніч / І дозрівають зорі в неба полі – / В моїй душі ярить казковий зніч / І рвуться, як розгнуздані, тополі» - це зачин «Кари Божої», а завершується вона такими рядками: «Що ж – хай як є. / Хай хоч ота краплина / Про тебе й мене / Лишиться по нас… / А чи була доцільна в нас хвилина – / нехай розсудить безпомильний час». Так, нерозділене кохання – це мука на все життя. А друга поема – це так само сплеск одного дня, це теж результат інтимних душевних переживань, як наслідок того ж стану душі.

Не обійти увагою і такі книги Петра Гоця, як «Правий берег, лівий берег, посередині – Дніпро», присвячену Україні та «У Степана – уродини», єдину поетичну збірку в Україні про Степана Бандеру. У першій з них – у всій своїй величі постає вся Україна – об'єднана, неподільна, багата подіями історії і сьогодення. Вражають глибиною рядки вірша «На Золотій Брамі»: «Стоя на заборолі, наче гридень, Чи гридник, як по нинішньому, звусь… - Добридень! – шепочу до стін – Добридень! – Я звідси бачу Київською Русь!»

Збірочка про Степана Бандеру невеличка за обсягом, але розкішна за змістом. Бо «Степан Бандера – наше знамено, / Степан Бандера – наша вічна слава. / Його, як символ небо нам дано, / Що має взяти на свій щит держава.» І, хоч у книжці лише 10 поезій, у них відбито знакові моменти з життя борця за Волю України. Бо «Ця людина – ціла ера / В українському бутті… Все йому віддав Бандера, / Все, що мав лише в житті». А ще цінність книжечки – в її ілюстраціях. Тут подано документальні світлини з відкриття пам'ятника С. Бандері в Дублянах, музею С.Бандери у ЛДАУ, меморіальної таблиці С. Бандері на Академічному корпусі та ін. Це воістину сплав художнього слова та іконографічного матеріалу про провідника ОУН-УПА. [8; 12-13].

Поет опублікував додаток до львівської газети «Успенська вежа»– «Волинь: віра, духовність, культура» (1993), уклав власний двотомний біо-бібліографічний покажчик «Мій літопис», присвячений

Петро Гоць в музеї-садибі Лесі Українки. Колодяжне. 19.05.2004 р. Фото власне.

Фрагмент домашньої бібліотеки Петра Гоця. Гуща. 2010 р. Фото власне.

Петро Гоць і художниця із с. Хворостів Валентина Михальська біля Лесиного Білого будиночка в Колодяжному. 1999 р.Фото Степана Дружиновича.

Петро Гоць і директор Любомльського музею Олександр Остапюк. Колодяжне. 19.05.2004 р.

40-річчю його друку (1997), був переможцем пісенних конкурсів до 1000-ліття Володимира-Волинського, 900-ліття Луцька та інших.

Підготував до видання збірки трьох молодих поетів, опублікував десяток буклетів та кольорових фотолистівок. Нагороджувався численними грамотами й медалями. 1997 року визнаний людиною року Львова в номінації «Кращий бібліотекар міста».

Петро Гоць-поет народився з народної пісні, з народного фольклору. Композитори України створили понад 100 пісенних творів, частину з яких опубліковано у збірниках: колективному «Прихиліть мені неба» та «Чом ти не вийшла?» Валерія Квасневського (Львів) і «Вишийте, мамо, долю мені» Олександра Каліщука (Новолинськ). У доробку Ярослава Кортка, композитора з Сокаля, є пісні «Гімн Володимиру», «Моє село», «Пісня про Сокаль», «Тобі, Волине, радощі мої», «Турія», «Якби не був я на війні». Народна мелодика цих творів, щільно переплетена з текстом, торкає глибину душі, кличе в море народного мелосу. «Тобі, Волине, радощі мої, Тобі мої боління і печалі… Стою ще й досі в тебе на причалі І слухаю, як «плачуть» солов'ї».

Отже, незвичайний поетичний хист Петра Гоця шліфувався у творчому підпіллі, а вірші, що писалися «в шухляду», діждалися свого часу. Петро Гоць називав себе незалежним поетом, тішився, що «знову став волиняком, селюком», коли почав мешкати у с. Гуща. До речі, про щирість його любові до цього села у глибинці Прибужжя свідчить пісня про Гущу під назвою «Гущанський гімн», яка була опублікована у районній газеті «Наше життя» від 19 вересня 2011 року.

«Дорогі мої колеги, улюблені і кохані земляки! Я щасливий, – зворушливо говорив поет на творчій зустрічі з бібліотекарями у травні 2011 року, – що після 40 років розлуки повернувся на рідну Волинь, що тут затишно і любо моїй душі, тут я почуваюся натхненним і вільним духом…». Також Петро Никофорович розповідав, що «перший вірш з'явився на світ з першим коханням, коли «дівчина підстрілила мене своїми голубими, як небо, очима» одного зоряного вечора у рідному селі і якому потім написав не одну присвяту». Боліла у нього душа, що село поволечки зникає, що загинула його рідна школа, яка витримала дві війни. Але громада, яка тримає в душах і на раменах правічну українську духовність, відбудувала Покровську церкву, що колись сіяла куполами і в якій малого Петрика хрестили. «І це єдине відрадне явище, яке я виніс з рідного села і зараз воно мене надихає»– сповіщав Петро Гоць. [11; 2].

У селі Гуща Любомльського району, де провів останні роки життя, 16 травня 2013 року поет відійшов у вічність.У спадок землякам лишились неоціненні скарби:колекції вишитих рушників, сорочок, скатертин, серветок, подарованих йому під час подорожей різними місцинами України, безліч інформативно насичених світлин, інших цінних речей, зібраних та створених за весь період його невтомної діяльності. А головне – десятки збірок поезій, понад 100 пісенних творів,частина з яких є в репертуарі таких колективів, як гурт «Соколи» зі Львова, Народний заслужений ансамбль пісні і танцю з Торчина «Колос», народний заслужений хор «Хліботар» з Вільхівки, тріо «Живиця» з Володимира-Волинського та ін.

У некролозі, що поданий у райгазеті «Наше життя», мовиться: «Наші прощальні слова поету і давньому багаторічному автору газети: «Якщо наперекір непростій долі його слово вистояло і вижило, то воно назавжди залишиться і в наших серцях, і в пам'яті, і в українській літературі, і в пісні, які мають народні невмирущі крила «На Світязі – чайки», «Відлітають лелеки», «Люблю тебе, моя Волинь»... Свій останній земний притулок дала Петру Гоцю рідна земля села Торговище Турійського району.[12; 4].

І надзвичайно важливим є те, що минулому і сьогоденню рідного села, одного з найдавніших поселень Волинської Маціївщини (тепер Турійщини), автор присвятив історико-краєзнавчу однойменну поетичну фотокнигу «Торговище», яку назвав «титанічною працею, і до якої йшов усеньке життя». Зі слів Петра Гоця про власне неординарне видання: «В дитинстві я вбирав очима і серцем усе, що мене оточувало: природа, люди, події. … Покинувши рідне село через навчання, службу в армії та працю в Галичині, я весь час ностальгійно тягнувся на рідну землю, що й завершилося переїздом зі Львова – Дублян – у Гущу на Любомльському Бузі. … Після видання книг «Пелюстя червоної рути», «Лесина колиска», «Сто Степанових літ», «Спроба автопортрета», «Ківерці», «Наталя Драгоманова-Бартаї: Листи з Будапешта», «Доля моя, любов моя - Леся», «Колодяжне – казко Волині» і «За синій буг летять пташки: недоспівана пісня Ярослава Кортка»– й настав час для книги «Торговище». Це не перша спроба створити і видати цю програмну в моєму житті книгу. [14; 3].

Власне, перша спроба була ще в дев'яності роки. Був зібраний у селі чималий пласт фотоматеріалу, написано десятки поезій, розроблено макет книги, у якому планувалося представити кожного мешканця села із його родиною на відповідному кутку, вулиці чи хуторі. Але моя фінансова спроможність без спонсорської допомоги не дала можливості видати таке об'ємне видання… Чи вдалася мені моя книга? В повному задуманому обсязі – ні. Але й те, що вдалося реалізувати – це моя синівська данина рідному

Титульні сторінки різних видань Петра Гоця.

селу, його людям – сущим і тим, що були. Тим, з ким я ріс, набирався сил і знань, аби колись віддячитись рідній землі цією пам'яткою душі і серця – книгою «Торговище». Не осуди, читачу, моєї титанічної праці». [14; 3].

Ці слова поета дуже глибоко зворушують і пробуджують ще більшу повагу до особистості Петра Гоця як талановитого літератора і гідного сина своєї землі.

Варто додати, що й із Любомльським краєзнавчим музеєм Петра Никифоровича пов'язував тісний зв'язок у вигляді плідної творчої співпраці та довірливого спілкування. Музейні фонди збагатилися на десятки переданих автором власних видань. А також окремої уваги та поваги заслуговує той факт, що волинський поет Петро Гоць одну зі своїх поезій, написаних у с. Гуща, присвятив саме Любомльському музеєві. Вірш із назвою «Музей. Олександрові Остапюку» розміщений у районній громадсько-політичній газеті «Наше життя»від 16 грудня 1999 року.

Видання Петра Гоця:

Євшан пробудження: Поезії / Передм. докт. філолог. наук Миколи Дубини. – Луцьк: РВВ ВОПП, 1991. – 72 с.

Дорога до Лесі: Поезії / Передм. Володимира Лучука. – Луцьк: «Надстир'я», 1992.

Тисячоліття: Поезії / Передм. докт. іст. наук Ярослава Ісаєвича. – Луцьк: «Надстир'я», 1993. – 208 с.

Молюсь на Тебе: Поезії / Передм. Віктора Вербича. – Луцьк: «Надстир'я», 1995. – 208 с.

Мій літоспис. Матеріали до біо-бібліографічного покажчика. – Т. 1. – Дубляни, 1996.

Мій літоспис. Матеріали до біо-бібліографічного покажчика. – Т. 2. – Дубляни, 1997.

Високий Замок: Поезії / Передм. чл. ПЕН-клубу, америк. Поетки Ірини Дибко Филипчак. – Львів: «Край», 1997. – 224 с.

Чом ти не вийшла?: Музика Валерія Квасневського. – Львів: «Логос», 1998. – 23 с.

Степан Бандера – лицар ідеї та чину. Рекомендаційний бібліографічний покажчик. – Стрий-Дубляни, 1999.

Мадонна: Поезії та світлини / Ред. Степан Дружинович. – Львів: 2000. – 34 с.

Кара Божа або Львівські студії: Поема / Ред. Віктор Вербич; Іл. Андрія Бокотея та його студ. Побратимів. – Львів: 2002. – 64 с.

У Степана – уродини: Поезії / Ред. О. Семкович. – Львів: 2003. – 24 с.

Обабіч Турії: Віршована фотокнига / В авт. редакції, фотоіл. Та худ оформ. автора. – Львів: «Українські технології», 2003. – 228 с.

Світ з вікна вагона: Поетична дорожня муза / В авт. ред.; Малюнки Нар.худ. України Андрія Бокотея – Дубляни: «Розточчя», 2004. – 40 с.

Правий берег, лівий берег, посередині – Дніпро: Дорожня поетична фотокнига / Вид.ред. І. Цельняк: Фотоіл. автора книги. – Львів: «Край», 2004. – 192 с.

Дорога до Лесі: Поезії: Вид. 2-е, доп. / Ред. акад. О. Семкович; Передм. Володимира Лучука. – Ковель, 2004 – 144 с.

Музей Степана Бандери в Дублянах: Путівник / Ред. акад. Олександр Семкович, авт. вступ. слова акад. Володимир Снітинський. – Львів: «Край», 2005. – 76 с.

Прихиліть мені неба: Пісні на вірші Петра Гоця: вступ. стаття Засл. артиста України Олексія Волинця. – Турійськ: 2005. – 112 с.

Поклади свої руки на вітер: Лірика / Передм. Галини Барабаш, вид.ред. Галина Капініс. – Львів: «Сполом», 2005. – 30 с.

Вишийте, мамо, долю мені: Пісні Олександра Каліщука на вірші Петра Гоця / Ред. акад. Олександр Семкович, муз. ред. Тетяна Мандюк. – Львів: «Українські технології», 2005. – 24 с.

Мої стежки до книги «Дорога до Лесі»: Дослідж. для доп. на наук. конф. / Ред. О. Семкович, худ. оформ. авт. книги. – Львів: НВФ «Українські технології», 2006. – 24 с.

Небога Лесі Українки Ольга Сергіїв, «Хронологія…» та шість листів до мене: Дослідження до 135-річчя від дня народж. Лесі Українки: (Для виступу на наук.конф. У Колодяжному й Луцьку) / Ред. акад. Олександ Семкович. – Львів: «Українські технології», 2006. – 24 с.

Навчання і революційна діяльність Степана Бандери в Дублянах: Дослідження / Ред. канд. іст. наук. Микола Чоповський. – Львів: «Українські технології», 2006. – 24 с.

Вибране: Поезії / В авт. ред.; авт. передм. доктор іст. наук Василь Плисюк; видавн. Ред.. Галина Капініс; худ. оформ. авт.. книги; - Львів: «Сполом»,2007. – 528 с.

Найдорожче – батько, мати: Поезії – Львів: «Сполом», - 2007. – 48 с.

Мандрівка до Адама і Елізи. Львів – Гродно, 29 червня – 5 липня 1987 року: Поетичний цикл / Ред. Лідія Дружинович – Любомль, 2007. – 54 с.

Присвяти: Поезії і світлини / В авт. редакції; авт. передм. Богдан Гордасевич. – Львів: Сполом, 2007. – 208 с.

Покутна стезя Галини Гордасевич: Дослідження / Ред. Богдан Гордасевич. – Львів: НВФ «Українські технології», 2007. – 24 с.

На пероні в Маційові: Ретроспекція рідного краю: Поезії / В авт. ред. Вид.ред. Галина Капініс. – Львів: СПОЛОМ, 2007. – 24 с.

Пелюстя червоної рути: Кровинкою серця про Буковину та Володимира Івасюка: Поезії / Ред. і авт. передмови Степан Дружинович – Чернівці: «Букрек», 2008. – 24 с.

Лесина колиска: Поезії / Редаг. і вступне слово автора; вид. ред.. Лариса Лук'янець. – Новоград-Волинський: «НОВОград», 2008. – 80 с.

Сто Степанових літ. Ювілейна збірка про Степана Бандеру. – Львів: Сполом, 2008.

Спроба автопортрета. Фотоальбом. – Замок: ЮРБА, 2009. Ківерці: Віршовано-пісенний спогад про часи навчання в ківерцівському культосвітньому технікумі (1952-1955 рр.) / в авторській редакції. – Луцьк: Надстир'я, 2010. – 100 с.

Наталя Драгоманова-Бартаї: **листи з Будапешта** (Листування Наталі Драгоманової-Бартаї, онуки Михайла Драгоманова, двоюрідної племінниці Лесі Українки, з Петром Гоцем у 1997-2008 рр.): Дослідження / В авт. редакції. Худ оформ. автора. – Луцьк: Надстир'я, 2010. – 152 с.

Колодяжне – казко Волині: 70 років – з Лесею Українкою: Поетично- пісенна розвідка / В авт.

редакції. – Гуща, 2011. – 16 с.

Доля моя, любов моя – Леся: 70 років з Лесею Українкою. Дослідження / В авт. редакції. – Гуща, 2011. – 24 с.

За синій Буг летять пташки: Недоспівана пісня Ярослава Кортка: Нарис про творчу співпрацю композитора Ярослава Кортка і поета Петра Гоця. – Луцьк: Надстир'я, 2011. – 196 с.

Торговище: Історико-краєзнавча поетична фотокнига. В авторській редакції. Художнє оформлення автора. – Луцьк: Надстир'я, 2012. – 704 с.

_____

1. Барабаш Г. Книга про найрідніше (Передмова до книги П. Гоця «Найдорожче – батько, мати»). – Львів: «Сполом», - 2007. – С. 5-7.

2.Ващук Г.П. Міжнародне свято волинської поезії // Любомльська райгазета «Наше життя». – 16 березня 2013 р. – С. 1. (Репортаж із заходу у Гущанській школі, де відбулося знайомство із творчістю Петра Гоця).

3. Вербич В. Триєдина любов. (Передмова до книги П. Гоця «Молюсь на тебе»). – Луцьк: «Надстир'я», 1995. – С. 5.

4. Дубина М. Краса вірності. (Передмова до книги П. Гоця «Євшан- пробудження»). – Луцьк, 1991. – С.3-4.

5. Лісова А. Творчість: поетичний вечір Петра Гоця у Новолинську // Громадсько-політична газета «Волинь». – 11 вересня 2003 р. (Інформація про творчий вечір Петра Гоця із представленням фотокниги «Обабіч Турії»).

6. Лучук В. Леся Українка – наша гордість (Передмова до книги Петра Гоця «Дорога до Лесі»). – Ковель, 2004. – С. 5-6.

7. Плисюк В.П. Поезія душевного інтелекту: Нарис поетичної творчості Петра Гоця, з нагоди його 70-річчя / Вид. ред. Галина Капініс; худ. оформлення Петра Гоця. – Львів: «Сполом», 2007. – 32 с.

8. Плисюк В.П. Поезія душевного інтелекту. Передмова. / Петро Гоць «Вибране: Поезії». –Львів: СПОЛОМ, 2007. – С. 3-16.

9. Хвас В.Н. «…І в мене свято на душі…» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 5-10 березня 2011 р. – С. 3.(Стаття про книгу Петра Гоця «Наталя Драгоманова-Бартаї:Листи з Будапешта»).

10. Хвас В.Н. І пливуть за піснею літа… // Любомльська райгазета «Наше життя». – 19 вересня 2011 р. – С. 3. (Стаття про книгу-нарис творчої співпраці Ярослава Кортка та Петра Гоця «За синій Буг летять пташки»).

11. Хвас В.Н. «Мені ж Всевишній дещицю вділив…» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 16 червня 2011 р. – С. 1,2. (Репортаж- роздум з вечора-зустрічі бібліотекарів району з відомим українським поетом Петром Гоцем у с. Гуща).

12. Хвас В.Н. Не стало автора відомої пісні «На Світязі чайки» // Любомльська райгазета «Наше життя». – 23 травня 2013 р. – С. 4. (Некролог з приводу смерті Петра Гоця).

13. Хвас В.Н. Поет Петро Гоць: земне тяжіння малої Батьківщини // Любомльська райгазета «Наше життя». – 29 червня 2017 р. – С. 3. (Репортаж із години-спогаду у Любомльській районній бібліотеці із приводу 80-річчя від дня народження українського поета Петра Гоця).

14. Хвас В.Н. Роки біжать один за одним вслід // Любомльська райгазета «Наше життя». – 13 грудня 2013 р. – С. 3. (Репортаж зі святкування 75-річчя Петра Гоця у Гущанській школі і презентацію його книги «Торговище»).

Богдан ЯНОВИЧ ***(Володимир-Волинський)***

МІСТЕЧКО ОПАЛИН НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ У СПОГАДАХ СТЕПАНА ЯНОВИЧА

Історія Волині є багатою на пам'ятки архітектури, сакрального мистецтва і пам'ятки природи, не є винятком і історія Любомльщини. Минуле цього регіону можна пізнавати і через вивчення минувшини сіл і хуторів та людських доль – мешканців поліського краю.

Уродженцем Любомльщини був мій батько Степан Євстафійович Янович(1927-2003) , котрий залишив спогади про містечко Опалин, у якому він народився, ці спогади, які я подаю нижче, є ще одним штрихом до вивчення історії згадуваного регіону.

« Я , Янович Степан Євстафійович народився 27 січня 1927 року у містечку Опалин , моїм батьком був Євстафій Семенович Янович, 1900 року народження, а матір'ю Катерина- Вікта Янович(дівоче прізвище Копобея), котра походила з поляків і сповідувала католицьку віру.

Окрім мене, у батьків були ще сини – Констянтин, 1923 року народження , який помер маленьким і Федір , 1925 року народження, котрий помер у віці 14 років від червонки (кишкова інфекція). Наше містечко Опалин (після ІІ Світової війни стало називатися село Вишнівка) розташувалося на мальовничому березі річки Західний Буг, неподалік кордону з Польщею. У нас з давніх-давен дружно проживали євреї(їх було найбільше), поляки і українці. В Опалині були костел, єврейська синагога і козацька церква 17 століття. Кажуть, що наше містечко дістало свою назву від того , що воно багато постраждало від завойовників,

багато раз горіло, його палили монголо-татари, фашисти та інші вороги.

Українські, польські і єврейські діти дружно бавилися між собою. Наша сім'я дружила з євреями, ми часто бували вдома один в одного, євреї на гостинах їли сало, але говорили: «Не кажіть нікому про це, бо нас відлучать від синагоги». Я навчався у польській школі, адже моя мама була полькою, та й Опалин у той час входив до складу II Речі Посполитої, державною мовою була польська, якою я досконало володію. Пам'ятаю вірші видатних польських поетів. Мій батько Євстафій Янович (***мій дід – авт***) захопився комуністичними ідеями і вступив до Комуністичної Партії Західної України (КПЗУ). Ця партія виникла у 1919р. у м.Станіславові (Івано-Франківську) і поширилася по всій Західній Україні – на Галичині, Волині і Поліссі. Волинь у той час була у складі Польщі , поляки забороняли українські школи, українську мову, важливі посади могли займати лише поляки, які заохочували українців переходити до католицької віри. Полякам влада давала кращі землі і роботи, усе було в приватній власності. Прихильники КПЗУ обіцяли безкоштовну освіту, земля мала бути власністю держави. Багато людей повірили в ці хороші ідеї і вступили до лав КПЗУ . Серед них був і мій батько Євстафій Янович(дід автора цієї статті). Звісно, польська влада переслідувала комуністів і мій батько потрапив до в'язниці як політичний в'язень. Тому моя мама, Катерина Станіславівна, в той час сама була змушена вести господарство і доглядати нас, дітей. Мама займалася домашнім господарством: обробляла город, вирощувала свиней, курей, індиків, щоб прогодувати сім'ю, а у вільний час ходила до костелу. Євстафій Янович, перебуваючи у в'язниці, навчився читати, в'язати і плести шкарпетки.

У 1944 році мені виповнилося 17 років і я , як тисячі інших молодих хлопців із Західної України, був призваний на строкову службу як воїн останнього воєнного призову. Спочатку нас відправили служити у табори в м. Саратов(Росія). Там було дуже важко: голод, холод, кишкові інфекції – багато моїх ровесників померло молодими в Саратові. Я вижив лише тому, що брав риб'ячі голови і варив з них юшку… Також був такий період, що нас годували лише однією морквою, тому я її не люблю. За радянського часу про солдатів останнього воєнного призову казали: « Вони не воювали на передовій ! « і тому не визнавали за ветеранів війни. Тоді, в 1944 році воєнне командування, навмисно спотворювало прізвища померлих у Саратові солдатів, аби не показати, що найбільше серед них було українців.

Я був на строковій службі сім років – від 1944 до 1955 року – уся молодість була втрачена.

Навіщо було тримати на службі молодих хлопців, якщо війна закінчилася у 1945 році ? Сталінська влада робила це навмисно, аби перешкодити молоді із Західної України вступити до лав УПА.

Після Саратова нас перевели до Кінісбергу (Калінінград). Там було вже легше.

У 1951 році мене демобілізували, я повернувся до Опалина, який в той час вже називався Вишнівка, там проживали мої батьки – Євстафій Семенович і Катерина Станіславівна.

Я став студентом Володимир-Волинського педагогічного училища імені А. Кримського і почав працювати вчителем фізвихованняу середній школі села Гуща на Любомильщині»[2]

Степан Янович мав дар до малювання і креслення , в'язав вироби з лози – вази, кошики, абажури. На прохання дирекції Гущанської школи Степан Євстафійович виклав на стіні школи портрет Володимира Леніна, кого шанували в той час. Довгі роки, кожен , хто проїздив повз школу, бачив той портрет, згодом на його місці намалювали синьо-жовтий державний стяг України. Батько був активним учасником районних і обласних виставок, захищав честь Гущанської школи. Згодом вчителював у школі села Рівне. Серед його учнів – вчителі, лікарі, військові, хлібороби, серед найвідоміших – генерал контррозвідки Олександр Скіпальський– уродженець села Вижгів на Любомльщині.

Також батько був активним донором, нагороджений відповідними відзнаками. Донині я зберігаю батькові ювілейні медалі – мої родинні реліквії, розповідаю про них своїм дітям.

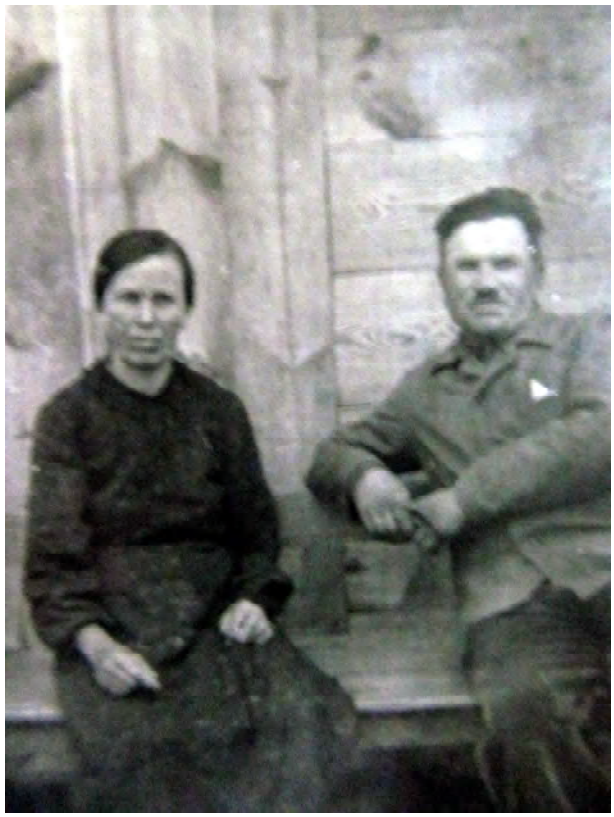
Як уродженець поліського краю ,батько знав і любив ліс, радував нас з мамою його дарами.

Навіть будучи на пенсії, вів активний спосіб життя , до 72 років працював у школі, займався лозоплетінням.

Зауважу, що змістовну історичну довідку про Опалин подав відомий дослідник історії Волині Олександр Цинкаловський, який у словнику « Стара Волинь і Волинське Полісся «написав: « Опалин – містечко Володимирського повіту Любомльської волості (на північ від Любомля , над р. Західним Бугом). У 1810 році в Опалині було 138 будинків і 866 жителів, переважно жидів, римо-католицький костел, дім молитви(жидівський), млин, 6 крамниць, 7 ремісників, 2 ярмарки річно. Колись містечко належало до Любомльської волості, у 13-14 ст. – до Волинсько-Галицьких князів. В 14 столітті був загарбаний польським королем Казимиром і творив цілісність з так званим « Ратенським клином», аж до с .Ветли над Прип'яттю. В 1638 році місцевість цю на місто перетворив Б.Опалинський і назвав його від свго прізвища Опалином, призначив два ярмарки щорічно – на Войтеха і Дмитра. В 1687 році польський король призначив для

Євстафій і Катерина Яновичі з сином Степаном. 1947 р.

Степан і Катерина Яновичі. Опалин.50-ті рр. 20 ст.

Степан Янович. 1947 рік.

Степан Янович (ліворуч). Армійська служба. 1948 р.

Степан Янович. Армійська служба. м.Кінісберг. 1949 рр.

Степан Янович (перший ліворуч у верхньому ряду) з колегами-вчителями. Любомильщина.

Степан Янович (другий праворуч) з колегами-вчителями.

Степан Янович. 2000 р.

Степан Янович з власними виробами. 2000 р.

Вироби Степана Яновича. 2000 р.

Хата Степана Яновича в с.Вишнівка (Опалин). 2005 р.

Опалина Магдебурзьке право і дав дозвіл міщанам будувати заї'здні доми, броварні, солодові, корчми, заложити аптеку, а також займатися ремеслом. Міщани могли позиватися до старшого жида, а за старим звичаєм, до старостинського суду.

В 1770 р. Опалин орендував Францішек Потоцький за оплатою 1.491 злотих польських. На початку 20 ст. в Опалині було 213 домів і 1554 жителі, церква, костел, синагога і млин. В 1911 р. містечко Опалин підупадає і за першим переписом того ж року було там 861 житель, міщанська управа, одноклясова школа, шпиталь лікар, 7 крамниць, 1 горілчана державна крамниця і 5 ярмарків річно. На захід від містечка Опалини, між селами Головном і Старою Гутою бере початок річка Прип'ять. [3, 182]

Досліджуючи свій родовід, я звернувся до Державного архіву Волинської області і 24 червня 2009 р. отримав архівну довідку з підписам директора архіву В.Гики і провідного спеціаліста С.Сидорова у якій сказано таке : « В метричних документах Свято-Преображенської церкви села Гуща колишнього Любомльського повіту Любомльського воєводства значиться янович Євстафій Семенович, православного віросповідання з дружиною Єкатериною Станіславівною, до шлюбу Копобея(так в документах, римсько-католицького віросповідання) та їх діти: Федір – 20 лютого 1921 року , Костянтин – 20 травня 1923р народження, Стефан або Степан – 27 січня 192 7 року народження; проживали в містечку Опалин, гміни Гуща.

По довіднику Волинського воєводства Речі Посполитої встановлено , що станом на 30 вересня 1921 року в м.Опалин проживало 1226 жителів, в тому числі 603 чоловіка і 623 жінки, поляків – 439, росіян -354, євреїв – 433, в містечку було 207 будинків.» [1]

Отже, архівна інформація підтверджує, що ще в першій половині 20 століття Опалин був здебільшого польсько-єврейським містечком.

Нині, у 21 столітті містечко Опалин має іншу назву – його іменують селом Вишнівка, яке належить до сільради Гуща Любомльського району., хоча до 1963 року називалося Старий Опалин. Тут живуть люди, зокрема 133 людини ,продовжується життя.

Кожен раз, коли я приїжджаю до Опалина (Вишнівки), то згадую розповіді світлої пам'яті мого батька, який тут народився, як і мої діди-прадіди по його лінії ,і з літами усвідомлюю, що не повинен втрачатися зв'язок поколінь, тому вчу цьому своїх дітей.

З цього приводу мудро сказав Василь Сухомлинський : « Чим більше дорожить людина пам'яттю своїх батьків, дідів та прадідів, тим глибше вона відчуває свою відповідальність за майбутнє. Людина стверджується в світі не тільки як мисляча істота, але й як жива ланка у вічному ланцюгу поколінь, ця ланка поєднує ті покоління, які відійшли, з тими, які прийдуть…»

1. ДАВО . Фонд 35, оп. 9, спр.1216, арк 21, спр. 1238, арк .90, спр.2019, арк .34.

2. Спогади Яновича Степана Євстафійовича(1927-2003), уродженця містечка Опалин Любомильського району.

3. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник.- Вінніпег, 1986.- Т.2.

Юрій ФІНІКОВСЬКИЙ *(Любомль)*

ДАНИЛО ШУМУК В ЛІВОРАДИКАЛЬНОМУ РУСІ НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ (20-30- ті рр. ХХ ст.)

У міжвоєнний період (1919-1939 рр.) територія Любомльщини відносилася до складу ІІ Речі Посполитої. Одним із напрямів політики польської влади в цей час є нейтралізація українського суспільно-політичного життя та асиміляція місцевого населення. В свою чергу такі дії владних структур активізували на теренах краю діяльність ліворадикальних партій та організацій – КПЗУ (Комуністична партія Західної України), КСМЗУ (Комуністична спілка молоді Західної України), МОДРу (Міжнародна організація допомоги революціонерам), «Сельробу» (Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання), до складу яких активно вливалась молодь означеного регіону. Активним учасником ліворадикального руху на Любомльщині в 20-30-ті рр. ХХ ст. є Данило Шумук – відомий український дисидент та багаторічний політв'язень.

У незначній за обсягом історіографії, присвяченій Д. Шумуку, відсутні спеціальні дослідження з даного питання. В стислих розвідках біографічно-довідкового характеру, що з'явилися за життя діяча у передмовах до його книг-спогадів[22,23,24], подано уривчасті відомості про юнацькі політичні захоплення та переконання. У дослідженнях В.Алтухова[1], В.Овсієнка та І.Рапп[11], Я.Антонюка[2], О.Остапюка [13], присвяченим різним аспектам діяльності Д.Шумука, вказана проблема окремо не висвітлювалась.

З огляду на це, автор має на меті з'ясувати місце і роль діяча у процесах організації та функціонування лівих політичних партій на теренах Любомльщини в міжвоєнний період.

Данило Шумук народився 28 (30 грудня) 1914 року в с. Боремщина, тоді Володимир-Волинського повіту Волинської губернії[17]. Охрещений у церкві Св. Іоанна Богослова сусіднього села Застав'є. Його батьки – Лаврентій (1864 р. н.) та Агрипина (1871 р. н., дівоче прізвище – Шостак) походили із селянських родин і все своє життя важко працювали на землі[5;арк.6]. Всього ж у подружжя було дев'ятеро дітей, проте в живих залишилося лише четверо - Федора (1889 р. н.), Антін (1891 р. н.), Анна (1906 р. н.) та Данило.

З раннього дитинства малий хлопець допомагав рідним у господарстві – випасав корів, коней, доглядав за пасікою та садом[21,с.4]. Очевидно, що з огляду на поважний вік батьків, сімейні конфлікти, часті покарання та важку працю, Данило не отримував належної уваги та турботи. «Реальне життя дорослих дедалі більше ставало мені нецікавим, безбарвним, а то й огидним… У п'ять-шість років я відчув себе в родині зайвим. Це страшне відчуття зростало і вогнем пекло біля серця» - писав у своїх спогадах Д.Шумук [23,с.46].

На довгий час закарбувалось у пам'яті тоді ще 6-річного хлопчика перше встановлення більшовицької влади в їх селі. Так, у ході радянсько-польської війни, у серпні-вересні 1920 року, більшість населених пунктів Любомльщини були зайняті військами Червоної армії, на місцях активно почали формуватись нові органи влади. Тоді ж у будинку батьків Данила на деякий час оселились четверо більшовиків. Про ці події він згадував пізніше: «Тільки вони (більшовики – *авт.*) по-людському розмовляли зі мною, бавилися, жартували, частували цукерками. За всякі мої пустощі вони лякали мене поляками, німцями, австріяками і «гайдамаками», тому в мене про цих останніх витворилось дуже страшне уявлення і воно надовго в мені поселилося. Якби більшовики приймали в свою партію шестилітніх дітей, то я одразу вступив би»[1,с.43-44].

У 1923-1929 роках юний Данило навчався в початковій школі с. Підгородно Любомльського повіту. Протягом усього шестирічного курсу він демонстрував особливе зацікавлення до окремих гуманітарних і природничих наук, а також багато читав[4].

Великий вплив у той час на Данила мав брат Антін, який в роки Першої світової війни працював на залізниці в Москві, і тоді ж захопився комуністичними ідеями[21,с.4]. Повернувшись у рідне с. Боремщина, А.Шумук одразу ж включився у громадсько-політичне та культурно-освітнє життя округи: виписував газети, журнали і книги, організував у власному будинку громадську читальню, був засновником місцевого осередку ліворадикальної партії «Сельроб»[16,с.48].

Кожного вечора юний Данило був свідком «громадських читань» старших односельчан у своїй хаті. «З усього прочитаного в нашому домі вголос мене найбільш захопила біографія англійського утопіста-соціяліста Роберта Овена. – писав у своїх спогадах Д.Шумук. - А першим історичним романом, який найсильніше на мене вплинув, був твір Андріяна Кащенка «Зруйноване гніздо». Я щиро переймався незвичайною долею героїв Кащенка і мені дуже-дуже хотілося бути подібним до них»[23,с.51].

Поруч з цим, захоплений ідеями партії «Сельроб», які досить часто лунали на зібранні місцевих активістів в будинку Шумуків, Данило активно включається в політичне життя свого села[21,с.4]. Так, в ході підготовки до виборів у 1928 році до польського сенату та сейму, він організував своїх однолітків і разом з ними зривав урядові плакати та відозви, а на їх місце наклеював комуністичну агітацію. «У

неділю рано-вранці в день виборів я скликав своїх юнаків, і роздав їм по сотні сельробівських номерків, а тоді розвів їх і розставив по всіх стежках і дорогах, які вели до виборчої дільниці, щоб вони роздали ті номерки виборцям. Вручаючи кожному неграмотному чи малограмотному номерок вони пояснювали, що якщо ці номерки спустять в урну, то податки в селі знизять наполовину й узагалі жити селянам стане далеко легше» - писав у спогадах Д. Шумук[4].

У зв'язку із внутрішнім розколом «Сельробу» та тиском зі сторони повітової поліції, брат Данила - Антін – вирішив припинити свою політичну діяльність. «Відхід брата від громадсько-політичної роботи я сприйняв дуже боляче. Мені було соромно не стільки через те, що брат відійшов, скільки через те, що він зробив угоду з поліцією і завдяки цьому дістав роботу» - згадував він пізніше[20,с.2].

У 1930 році, напередодні позачергових виборів до польського сейму та сенату, Д. Шумук налагодив контакти із кандидатом у депутати від партії «Сельроб» Миколою Хімчином [5, арк.6]. На адресу молодого активіста останній організував виписку газет та журналу «Вікна» з м. Львів. Згодом Д.Шумук уже сам висилав гроші та писав листи на адреси вказаних редакцій із проханням «…надсилати мені та моїм найближчим товаришам свою періодику.» [24, с.17].

Розповсюджуючи ліворадикальну пресу, Д. Шумук звернув на себе увагу керівників Ковельського окружного комітету «Сельробу». Восени 1931 року з ним особисто зустрічався голова комітету Петро Оксенюк і дав доручення організувати повітовий комітет партії на Любомльщині [5, арк.6]. «Це мене так окрилило і надало мені такої наснаги, що я всі святкові й вихідні дні використовував на мандри по селах Любомльського повіту. – згадував Д.Шумук. - Читачі лівої прокомуністичної преси в кожному селі були мені знайомі, отже, до них я передусім і звернувся в справі організації повітового комітету Сельробу…».[23, с.53].

Уже 19 січня 1931 року в с. Нудиже Любомльського повіту були скликані перші повітові збори активістів «Сельробу», на яких обговорено політичне становище краю, обрано керівництво комітету, накреслено план його діяльності [12,с.8-9]. Згідно прийнятих рішень, головою комітету обрали П. Склянчука, секретарем – І. Криласа, а Д. Шумука було призначено керівником відділу пропаганди [2, с. 723]. До складу комітету увійшли також Ф.Романюк та А. Сацюк. Практично за два місяці діяльності комітету в більшості сіл повіту були організовані місцеві осередки партії, продовжувалося розповсюдження партійних видань «Сельроб», «Сила», «Наша земля» [5, арк.7].

Разом з тим, активна напівлегальна діяльність членів «Сельробу» постійно перебувала в полі зору місцевих органів влади [20, с.2]. Польська поліція неодноразово розганяли організаційні збори партії та застосовувала штрафні санкції до її членів, а також і тих, хто виписував ліворадикальну пресу [24, с.18].

У жовтні 1931 року після довгої хвороби помер батько Данила. Очевидно, що до громадсько-політичної роботи ще більше додавалось виконання господарських справ, оскільки його брати і сестри на той час мали власні сім'ї, а матір часто хворіла. Проте свою діяльність припиняти він не збирався[16,с.49].

Уже в червні 1932 року в с. Хворостів Любомльського повіту відбулася зустріч юного активіста із членами КПЗУ Степаном Заголюком та Тимошем Кавецьким[20,арк.2]. У ході розмови останні запропонували Д.Шумуку передати справи по лінії «Сельробу» іншим членам, а самому організувати на Любомльщині підпільний комітет комсомолу[17, арк.1]. Сам він так згадував про ті події: «Я був безмежно радий з того, що мені довіряють і доручають таку серйозну і відповідальну роботу, одначе я сказав, що мені треба насамперед самому добре вивчити програму та статут комуністичної партії і вступити в її ряди, а тоді вже організовувати районні комітети… Мені здавалося, що нарешті я знайшов суть, справжній зміст життя, і я почував себе безмежно щасливим» [24, с.22].

20 червня 1932 року в ур. «Смолин» між селами Скиби і Машів Любомльського повіту відбулася перша районна комсомольська конференція, в якій взяли участь місцеві активісти С. Заголюк, І.Крилас, Д.Шумук, Ф. Романюк, П. Юхимук, А.Сацюк [6, арк.32]. Під час зборів усіх присутніх прийняли у комсомол, створили підпільний районний комітет і розповсюдили інструкції щодо розгортання діяльності в населених пунктах Любомльщини [15,с.358]. Д.Шумука було вибрано на посаду секретаря комітету і тоді ж присвоєно підпільне псевдо «Ліщина» [16,с.49].

Уже 27 липня 1932 року поблизу с. Боремщина Д.Шумук зініціював партійну конференцію, на якій видав присутнім активістам директиви організувати підрахунок кількості членів організації «Союз стрілецький» та осадників у повіті, для подальшої боротьби з ними [6,арк.32]. Наступного місяця були скликані підпільні комсомольські збори біля с. Почапи Любомльського повіту, на яких новопризначений секретар розповів про діяльність комітету в окрузі[14,с.8]. Тоді ж Д. Шумук отримав інструкції щодо створення комсомольського осередку в своєму селі, що і було зроблено згодом[6, арк.34].

3 вересня 1932 року Д.Шумук отримав завдання від члена КПЗУ С.Заголюка влаштувати в селах повіту антиподаткові та антишкільні акції[16,с.49].

Активна діяльність, якій, за словами Д.Шумука, він «віддавав весь свій вільний час, усі сили і хист», не залишалася непоміченою зі сторони польської поліції. Вбачаючи неефективність методу тиску на родичів юнака, вона вдавалася до більш радикальних дій. Так, 30 липня 1932 року уперше за свою політичну діяльність Д.Шумук був арештований на дві доби постерунком поліції с. Городно. Згодом, у вересні 1932 року, за підозрою у зв'язках з КПЗУ, його разом з іншими однопартійцями, заарештувала повітова поліція [6,арк.32]. Практично в той же час польська влада заборонила діяльність партії «Сельроб» та закрила всі її видання на теренах своєї держави. Під час проведення домашнього обшуку, жодних речей, що вказували б на приналежність Д.Шумука до прокомуністичних організацій, виявлено не було [5,арк.8]. Натомість, під час допиту затриманий зізнався слідчому П. Молюсу, що з весни 1931 до вересня 1932 року входив до «Сельробу», розповсюджував підпільну пресу, назвавши при цьому імена окремих однопартійців[5, арк.7].

Згідно постанови суду м. Любомль від 28 вересня 1932 р., Д. Шумука було ув'язнено терміном на один місяць [6, арк.62]. Однак, уже 15 жовтня, любомльський магістрат повідомив повітового прокурора про його дострокове звільнення в зв'язку з відсутністю конкретних доказів [16, с.50].

Повернувшись додому, Д.Шумук на деякий час відходить від підпільної діяльності. Тоді ж, старший брат Антін, згідно із заповітом батька, відділив Данила у хаті окремо. «Мама залишилась зі мною. – згадував він. – Становище ускладнилося. Ми опинилися в дуже скрутному становищі. В цих тяжких обставинах мама почала наполягати, щоб я одружився…» [24, с. 24].

На початку листопада 1932 р. Д.Шумука вчергове арештовують на дві доби в місцевий постерунок. Однак, він не полишає своєї діяльності. Уже в грудні 1932 р., під час зустрічі з однопартійцем Г. Власюком, сплатив членський внесок, а також взяв участь у районній партійній конференції в с. Скиби Любомльського повіту [6, арк. 34].

Протягом січня-березня 1933 р. Д.Шумук ще більше включається в підпільну роботу [9, арк.36]. На проведених зборах у селах Хворостів і Скиби він отримав завдання проводити в населених пунктах округи антиподаткові та акції [6, арк.32]. В квітні 1933 року разом з іншими членами комсомолу Д.Шумук бере участь в мітингах-протестах на всіх дорогах, які вели в м. Любомль, з метою підвищення цін на сільськогосподарські товари.

Наступного місяця Д.Шумук доклав значних зусиль до підготовки проведення травневих свят: займався виготовленням агітаційних плакатів, проводив роз'яснювальну роботу по навколишніх селах [6, арк.34], за що у черговий раз був заарештований. Після звільнення брав участь у партійних зборах і конференціях, сприяв організаційному зміцненню місцевих осередків ліворадикальних партій проводив по селах антиподаткові та антипродовольчі мітинги [6, арк.33].

У зв'язку з підозрою в співпраці з повітовою поліцією окремих членів районного комітету комсомолу, Данило Шумук виступив з пропозицією ліквідувати районний комітет комсомолу.

Уже 2 серпня 1933 року поблизу с. Почапи Любомльського повіту було скликане чергове підпільне зібрання, на якому проголошено утворення підпільного Районного комітету Комуністичного союзу молоді Західної України [2, с.723]. Згідно рішення зборів, новоутворений комітет поширював свою діяльність на села Боремщина, Бик, Кіззя, Почапи, Головно Любомльського повіту. Тоді ж Д.Шумука обрано секретарем Почапського РК КСМЗУ і з метою конспірації надано псевдо «Пєтрушин» [6, арк.34].

У жовтні 1933 року, через наполягання зі сторони родичів, 19-річний Данило взяв шлюб із жителькою сусіднього с. Скиби Марією Маслянкою[21,с.4].

Одружившись, він не полишив своєї підпільної діяльності. У листопаді-грудні 1933 року молодий активіст читав пропагандистські лекції в містечку Маційов Ковельського повіту, розповсюджував комуністичні відозви, листівки, прокламації, проводив ряд партійних зборів. Після арешту свого соратника Тимоша Кавецького від 22 листопада 1933 року деякий час очолював Почапський та Сьомацький осередки комсомолу КПЗУ [6, арк.35].

На рубежі 1933-1934 років польська дефензива здійснила низку арештів у Любомльському повіті за фактом ведення комуністичної діяльності на його теренах. Зауважимо, що тогочасні арешти були зумовлені вбивством місцевого члена КПЗУ І. Криласа, якого однопартійці запідозрили у співпраці з польською адміністрацією [6, арк.32].

Д.Шумука, як уже знаного члена комуністичного підпілля, арештували одного із перших [24, с.31-32]. Про це у своїй автобіографії він написав так: «На Водохреща, вночі з 19 на 20 січня польська поліція заарештувала мене п'ятий раз. Обшук робили дуже довго, але нічого не знайшли. Цього разу мені ще в хаті наклали наручники…»[17, арк.1].

Арешти односельчан викликали хвилю протестів у місцевого населення [8,арк.9]. «Коли вели

Д.Шумука і Я.Шица по дорозі в с. Боремщина люди підняли бунт, кричали революційні гасла, обзивали поліцейських..», – свідчив пізніше поліцай Алозій Метельський [8,арк.6]. Згідно з інформацією поліцейського Владислава Куцяка, повітового слідчого Петра Молюса та сільського солтиса Миколи Дубія, наданої в досудовому слідстві, «в протесті брали участь 40-50 місцевих жителів, які обзивали супроводжуючих, кидали в них каміння, штахети, цеглу…» [8, арк.195].

Заарештованого Д.Шумука було доставлено в повітовий відділ поліції у м. Любомль. Відмовившись співпрацювати із слідчим Ю.Ангельським, він був підданий катуванням[15,с.8]. Згодом, ознайомившись із протоколом допитів своїх друзів по підпіллю – Ф.Романюка та А.Сацюка – ув'язнений зізнався в своїх переконаннях, організації селянських страйків, розповсюдженні комуністичної літератури тощо [13, с.358].

Після декількох днів ув'язнення в повітовій тюрмі та проведення слідчих дій, Д. Шумука перевели до Ковельської в'язниці [10, арк.11]. Тут він продовжував знаходитись до винесення вироку Луцьким окружним судом [1, с.8-9].

Таким чином, Данило Шумук був активним учасником ліворадикального руху на Любомльщині в 20-30-ті рр. XX ст. Перебуваючи в складі прокомуністичних організацій він з юнацьких років бере участь в передвиборчих компаніях, займається організаційним зміцненням їх місцевих осередків, розбудовою партійної мережі в межах повіту тощо. Через свою діяльність неодноразово заарештовувався польською поліцією.

1. Алтухов В. Слово про Данила Шумука// Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. –Т.42 - Донецьк,2016. - с.43-56.

2. Антонюк Я. Д. Шумук. / Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). - Торонто; Львів, 2014. - с. 723-724.

3. Бобир А. Тюремний «хрест»// Україна Молода. – 3 серпня 2010.- с.12-13.

4. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.202. Архів Д.Л.Шумука.

5. Державний архів Волинської обл. (Держархів Волинської обл.). Ф.216. Оп.3. Спр.75. 42 арк.

6. Держархів Волинської обл. Ф. 216. Оп.3. Спр. 206. 124 арк.

7. Держархів Волинської обл. Ф.191. Оп.1. Спр.352. Том. ІІІ. 103 арк.

8. Держархів Волинської обл. Ф.191. Оп.3. Спр.353а. 289 арк.

9. Держархів Волинської обл. Ф.191. Оп.1. Спр. 453. 74 арк.

10. Держархів Волинської обл. Ф.281. Оп.1. Спр. 3. 262 арк.

11. Овсієнко В. Papп І. Данило Лаврентійович Шумук.// Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. - Т.1. Україна. - Частина 2.- Харків, 2006.- с.841-844.

12. Ольховський І. Лицар честі// Українська газета. 10 червня 2004 р.- №22.- с.1,8-9.

13. Остапюк О. Данило Шумук. Людина-легенда, яку знає увесь світ//. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Волині. -Луцьк, 2009 – Вип. 30.- с. 357-362.

14. Стех Я. Майже половина життя в ув'язненні // Наше Слово - 30 листопада 2004 р. - №48- с. 8.

15. Тима П. «Я був той комуніст, що сидів у тюрмі, а не той, що саджав до неї інших».// Наше Слово- 7 листопада 2004- №28.- с.8.

16. Фініковський Ю. Становлення особистості Данила Шумука: дитячі та юнацькі роки(1914-1934)//Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Історичні науки./ ред. кол.: І.Д.Пасічник, В.В.Трофимович, А.І.Смирнов та ін. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія»,2017.- Вип.26. – с.47-53.

17. Шумук Д. Автобіографія:[Машинопис]. Фонди Любомльського краєзнавчого музею. Інв.№НДФ-3317. 2 арк.

18. Шумук Д. Виступ: [Машинопис]. Фонди Любомльського краєзнавчого музею. Інв. №КДФ-5321. 3 арк.

19. Шумук Д. Звернення до членів Гельсінської комісії: [Машинопис]. Фонди Любомльського краєзнавчого музею. Інв.№КДФ-5285. 4 арк.

20. Шумук Д. Комуністичне словоблудство//Українське слово - 12 травня 1991 року - с.2.

21. Шумук Д. Моя рідна умираюча Боремщина// Українські Вісті. 1994. 25 грудня. С.4.

22. Шумук Д. За східним обрієм: Спомини.- Париж- Балтимор, 1974- 447 с.

23. Шумук Д. Пережите й передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981). - Детройт, 1983.- 536 с.

24. Шумук Д. Пережите й передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981).- Київ, 1998.- 431 с.

25. Шумук Данило./ Рух опору в Україні: 1960 – 1990. Енциклопедичний довідник.- Київ, 2012.- с. 822–824.

26. Шумук Д. / Українська Гельсінська група.1978-1982: документи і матеріали. – Торонто- Балтимор, 1983. - с.942-958.

Розділ V. Етнографічні дослідження

Алла ДМИТРЕНКО *(Луцьк)*

ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЕЛЕНОСВЯТСЬКИХ ОБРЯДІВ ПРИБУЖЖЯ
(польові записи 2008-2009 рр.)

Сьогодні, в період зростання духовності, повернення в наше життя багатьох народних обрядодій, актуальними є дослідження традиційної звичаєвості, передача знань наступним поколінням. Щоб зберегти локальні / регіональні особливості святково-обрядової культури, необхідні широкі польові дослідження. Саме вони допоможуть зафіксувати, зберегти і передати наступним поколінням тисячолітні надбання предків (хай і не завжди в первісному вигляді). Пропонуємо записи, зроблені 2008-2009 рр. у прибузьких селах Столенські Смоляри, Голядин, Світязькі Смоляри, Грабова в ході історико-етнографічних експедицій, організованих кафедрою документознавства та музейної справи Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Опитані респонденти належать до різних вікових груп — від 1917 до 1985 рр. народження, що дозволяє простежити ступінь збереженості традиційної звичаєвості в досліджуваному регіоні і з'ясувати окремі локальні особливості обрядів у різних, хоч і близько розміщених, прибузьких селах. Подані матеріали засвідчують, що в усіх цих селах сформувалися свої, відмінні від сусідів, звичаї, обряди та вірування, пов'язані із Зеленими Святами.

1. Записала Дмитренко А. А. від Савчук Марії Яківни, 1930 р. н., с. Столенські Смоляри Любомльського р-ну, 3.07.2008 р.

А. Д. Що ви співали колись, коли проводжали русалок?

М. С. Шо ми спевалі колесь? Вже я не маю добре пам'ятати, як сказати так, от.

А. Д. Я хотіла б запитати, коли приходять русалки?

М. С. Приходять русалкє, в понеділок приходять, в русавницю. Тико не знаю число вам як сказати. В русалницю [...]. Да. В понеділок приходять і в понеділок отходять. І ставимо їм вечеру. Щовечора. Що на ніч. Кожди вечур вечеру ставимо на стил, о. І на на другу нич знов. Тую яку зміним, яку не зміним, яка так стоїть, вечера, о. А свічки не світимо. А вже свічку тико світило, як вони отходят. А так то вечеру кажду нічку ставимо. То і там був такєй Хвалович, що посмиявся і каже: „Ой чого вите все вичеру ставите, тиє русалкє думаєте, шо вони є, шо того. А я вот, каже, за столом лежу і побачите, і я не боюся, і нияких тут русавок нема". То як він ліг за тем столом, то його так залоскоталі, шо він тико живей встався. Нихто не чує, а от в Господа те все є, шо його лоскочуть [...]. І вин і не крекне й ничого. То він устав: „От тепер, каже, я вже знаю, що я зогрішев, що я так сказав".

А. Д. То якийсь чоловік з села? Так?

М. С. З села. То давно вже. Його нема вже давно. Нема його [...].

А. Д. От Трійця у вас як називається? Зелені свята?

М. С. Зелени свята.

А. Д. Русалки приходять коли? В понеділок?

М. С. В понеділок. На другий день Трійци [...]. Приходят, уже вечеру ставимо, то неділя, а то вже Трийця — другий день. І вже ми ставим вечеру, бо вже вони в тую ніч приходять. На перший день вечеру ставим. А май, зелень, то ми май несем в церкву, святимо.

А. Д. А додому? Ви ж теж прикрашаєте і двори, і все?

М. С. Аякже. Ми йдемо на перший день на це, на Трийцю до церкви і його сватять. Батюшка сватить. І ме приходим додому. І от украшаємо. Лепехі покєдаємо, то маю поставимо десь на вукно, о. І на двори там украшаємо, по вокнах потикаємо.

А. Д. То вже як з церкви прийшли?

М. С. Як з церкви.

А. Д. А май, то Ви шо берете на май? Клена, шо Ви берете?

М. С. Такий май росте у мого сина. Клен є само собою, а май само собою [...].

А. Д. То Ви несете лепеху, май, клена приносите. Що ще?

М. С. То мона все святети, але більш ничого не прикрашають. На двори вкопуємо того кльона. Чи там як нема того кльона, то того другого. Як Ви кажете на те друге? Я вже забуваю. Березу! Березу

будуть ставити. Як у кого кльон є, то якого кльона. А на город, то вкопуєм тут. А на город, то там, де рощ [*рослини, посаджені на городах* — А. Д.] росте, то кльона ламаєм. Верубають палузку і несуть в кожду рощ. От як є єдне тут посажане, то вже там, там.На всі, де є. Так. То втекують. То вже не свячоне втекують. А для того, шо так, кажуть, шо положано так. Шо рощ росте і май несуть тикають [...].

А. Д. А не кажуть, що то, щоб русалки гойдалися? Не казали такого?

М. С. Того не чула наветь.

А. Д. Не казали такого. А скільки днів зілля лежить?

М. С. Тедень.

А. Д. Тобто підуть русалки і вже ввечері збираєте?

М. С. І вже ввечери, так.

А. Д. Значить, русальний тиждень — з понеділка до понеділка?

М. С. Так.

А. Д. То як Зелені свята, то Ви нічого не робите три дні? А потім можна робити?

М. С. А потім робим [...]. А в понеділок [*перший день Петрівки* — А. Д.] ми вже до обіду. Полемо чи що. До обіду, а там вже од обіду з двох часов вже ми не робимо.

А. Д. І приходите додому, чи якось збираєтесь купками?

М. С. Так. Купками, купками. Молимося. За Царство Небесне, за душі. Споминати свої душі, поспоминати. При запалені свічці. А вже як помолімся, так, як ме при свічці помолімся, вже тушимо свічку, вже, вже тушим свічку, бо вже помолелися вже за тамтеї души. І вже сядаємо всі і вгощаємся, вгощаємся вже. Пропоминаєм їх [*русалок* — А. Д.], і за їх вже веп'ємо і вгостимся. І вже їх проведемо крошки такою во дорогою, як я кажу, вот і всьо…

А. Д. А було якесь місце до якого проводили саме? Шо туда треба було зайти?

М. С. Не було такого місця. Місце є, тико то далеко за селом такє, от. То туда ми ні, туде проводять наших, хто вмре, то ми всі проводимо туда. То туда далеко нам іти кругом, туде в село, за село. То ме тико трохи тако проведемо, сюде, де до пув-села тако блеще, шоб почулі, шо вже кажуть русалкє бабе проводять. От то так ми робели.

А. Д. А на могилки не ходили? Колись?

М. С. Могилки нам далеко. В Забужжі. Дайте в селі, то б тепера може й… Алє тепер вже вудийшло те, вже не йдуть наши. Молодьож не хоче, о. А на могилки, воде тепера є могилки, то можна йте [...]. Воно те треба, шоб ходети на могилки, алє ме не ходелі.

А. Д. А хто такі русалки? От як казали? Хто такі русалки?

М. С. Русавкє? Тамтеї душечки називаються русавкє [...].

А. Д. Тобто всі? Там є чоловіки й жінки, всякі?

М. С. Всякі. І дітки, і всякі є. А то колісь булє, може, спасеннни люде, не булі грішниї, то бачилі, дехто бачив, як з жета виходить дитена, вбрана в білєнькому, хорошеньке, то старішша людена, жинка виходила. То бачили такєї, тико я не бачила. А такєї проговори вточи [*тоді* — А. Д.] булє, шо те й те, той і той бачив русавку як з жета виходила. Так, то-то ридко хто бачив, ридко. То спасенна людена вже бачила. Шо бачілі русавкє. Всі в білому вбрани.

А. Д. А от Ви щодня залишаєте їм їсти і ложки кладете. Так?

М. С. І ложки.

А. Д. А є якась така страва, яку обов'язково треба?

М. С. Нє. Як є, те, шо вечерали і наветь нашихую поставлю те, шо я вечерала. Ме, сим'я вечерає. А то яєць звару, то пранічкув, то цукерку поставите. А ту їжу? Ту їжу ничого, ту їжу самі їмо. Те, шо їлі, те, шо не з'їлі, хай лежіть. Чи ше такє. Пранік, цукєркі, то лежєть воне цілий тедень [...].

А. Д. А яйця обов'язково, мабуть, варили?

М. С. І сиреї клала [...]. І варенії, і варонії [...]. І хлібець кладуть, і яйця кладуть. Ну, шо хто має, те кладе. Ага, щось ше хтіла сказати, не знаю шо то, забулася.

А. Д. А може якусь таки пригадаєте пісню, шо яку на Русальницю, ото як ішли?

М. С. А, то такеї пісні я Вам не пригадаю, бо то вже давно, вже я ничого вже.

А. Д. А ото починається вже піст, в понеділок. Як кажуть – проводи русалок?

М. С. Проводи русалок. То не посний день. Нє, нє. Скоромний.

А. Д. Скоромний. А вже постити починаєте з якого дня? З вівторка? Бо от піст, з понеділка починається піст. Так же ж? Після Трійці, через тиждень.

А. Д. А оце, шо ви на Трійцю, на Зелені свята повтикали в землю, от я бачила на грядках, на

полі є. То коли його знімають, чи воно так і сохне?

М. С. Нихто його не знимає. Воно так і сохне [...].

2. Записала Дмитренко А. А. від Васенько Любові Несторівни, 1965 р. н., народилась у с. Вербівка Любомльського р-ну, у с. Столенські Смоляри проживає з 1985 р., 3.07.2008 р.

А. Д. Тут я йшла і в дворі бачу цілий жмут біля забора стоїть клена. То, то може лишився ще від Трійці, так? То ставлять клен у вас?

Л. В. Так, так, ставлять клен. Он ше в внас лепеха весить, онде зняла бирези, ставили. А берези посеред двору ставлять, так в куточку ставлять, шоб воне, русалкє гойдалися на тех лепехах, на тех березах. І клени за образками весять. І от цілий тиждень вони всі стоять, і тиї липехі там висять, і клени, шоб гойдалися русалкє.

А. Д. То беруть лепеху, і клен, і берізку?

Л. В. І берізку. Грабину, грабину ше. Так, граба. Горобину хто ше там візьме тако де, де в кого там знайде. То треба їхати в ліс все шукати.

А. Д. Ну так. Але раніше, допустимо, більше рослин ставили, ніж зараз?

Л. В. Більше. Нє, я б зара сказала в нас знов повертається так, як і колись було. Повертається знов те саме. Молоді сім'ї знов те саме беруть і ставлять тиї клени, і берези, все, все те саме. Колесь, може, вже так років, може, п'ять-шість назад, то так ше не було. А тепер знову те саме. І вірують так само більшість, і всі до Бога таякто звертаються, більшість, і молоди, і всі.

А. Д. А як у вас кажуть на Трійцю?

Л. В. Зелені Свята. І так завжди, завжди.

А. Д. А от в сусідніх селах, ви знаєте, тут, яке тут Забужжя наступне чи яке село?

Л. В. Забужжя. Так само. Так, Зелені Свята.

А. Д. А від кого ви чули, що русалки гойдаються на зелені?

Л. В. От своїх бабусь, од матера так само. І їсти ставляємо, завжди на нічку поставляємо на столі. Готуємо там, ну шось, шо є там, то пиріг, то там який кусочок сала, то який салат ставимо. Шо поїли, там поставили. Ложки ложимо і самі ідем спати [...]. Це починається на перший день Зелених Свят. І так і в понеділок після обіду, за тиждень всі виражають [*русалок — А. Д.*]. В нас до обіда працюють, після обіда всі віддихають і всі виражають. Хто там, хто вино п'є [...], хто має покійників, то виражають всі русалок. Було колесь отам за село, до жета доходили стареї жинкє і там і співали таких пісень колешніх. Жінке сиділи [...]. Я [...] замужом тут, я прийшла, то вони завжди виходили туда, до жита [...]. Так. Я пам'ятаю. Вони всі ходили. Так збираються, як то, ну, кожний свою компанію мав, і так виходили туда, то до рива, то до жета [...]. Сядали так на природі і виражали тех русалок.

А. Д. А несли з собою щось зелене, гілку якусь?

Л. В. Нє, нє.

А. Д. А, от як ставлять оті гілки зелені, там в хату, все, то вони скільки днів стоять?

Л. В. Цілий тиждень. Так, в неділю раненько розложують все те, розвішують по образах і по пудлозі, так і от.

А. Д. Не в суботу, нє, а в неділю?

Л. В. Нє, в неділю. От, а нє, в суботу вже пізно, от як миїмся до двінадциті там чи до скікох, то вже після двінадциті мона й положети там, от. А встаєш рано і вже розносить там господар, так як обично, на те, за образкє вешає і по двори лепеху порозставляє. А в суботу, то тико берізки, бо вже ж в неділю не годиться. Бо ж то тра ломом вбивати, робити ямку і там ставляють березки, клени, грабик.

А. Д. Потім, як ви в понеділок провели русалок і вже ввечері все прибираєте? Так? І куди його шо дівaєте? От те шо надворі, де ваші берізки? На дровах?

Л. В. Берізки там лежут, я положила там за хлівом. Буде вивозитися. Куда ж його дівати? Хто рубає, а стареї бабці там рубають, в кого нема там чем добре топити, то так рубають, а ме вивозим.

А. Д. А те шо в хаті було, то куда?

Л. В. Половину топлю, спалю отак для годеться, кажуть. І в хлів, каже, для годеться, шоб воно там.

А. Д. А святите на Зелені Свята? Якусь зелень до церкви носите?

Л. В. Квіти, липеха.

А. Д. І де його потім, куда дівaєте?

Л. В. Воне сушаться і воно тримається. Вот, наветь на теї Свята Зелені якєй, не дай Бог, покійник є, то воне меються тем свячоним зіллям, миють того покійника. А то так воно. Свячоне зілля, то наветь

і дитенку малу помети. Тож воно свячоне.

А. Д. За русалок хочу. А от не кажуть, от русалки, то хто?

Л. В. А русалки то хто? То кажуть, то тамтеї души. То померли души. Да, наши родичі. Так. Бо в кого нема, то там менше їх таяк виражає, а в кого є, от в сім'ї чи в родині, то кожний старається. В нас не роблять в понеділок після обіда. До двох годин роблять, після другої години всі збираються і всі виражають, навіть молодь тепера тоже до ставка ходели виражати, кажуть русалкє вираджати [...].

А. Д. А не кажуть, от які русалки з себе, хто вони, дівчата, жінки, які?

Л. В. Нихто не каже. Я так думаю, що є й жинкє, і хлопці. Ну як же? Тож є різні. Тож помирають жінки й чоловіки, і хлопці, і діти, і всяко, і так і воне може й появляються десь, хто їх знає.

А. Д. Ви ставите ту зелень на тиждень, то вони тиждень приходять додому?

Л. В. Гойдаються на тій зелені. І за образками, кажуть, і от на двори. Де повесиш, там і будуть гойдатися. В хліві наветь. На хліві ми вешали.

А. Д. А рушника не вішають, води не ставлять вмиватися?

Л. В. То рушник завжди на кожному, там і умивальник є, і отут на дворі, і в хаті є. Рушників багато зараз весить, воне так весять. Кожний день так воне.

А. Д. А не кажуть, шо вони в білому, русалки?

Л. В. Ну кажуть. Кажуть шо в білому. Хтось колесь казав, шо й бачив. Але чи правда, чи тико так, легенда [...]. Кажуть, шо от дивіться, шо кажуть в русавний тиждень не можна ни йти ни купатися, бо русавка залоскоче, може потопетися людена, і не треба заходити далеко в жето, бо тоже може шось статися. То вже давно така легенда, шо в жето і в воду в той тиждень опше входити не можна. І дотримуються. Бо хто його знає. То тепер таке, шо все вірать.

А. Д. А якшо зустрів русалку, то що може бути?

Л. В. А я знаю, шо може бути. Не знаю [...]. Як кому суджєно, я не знаю.

А. Д. А не кажуть шо якесь зілля може треба при собі носити?

Л. В. Нє, не знаю.

А. Д. А на могилки не носять зілля?

Л. В. На Зелені Святкі, зразу на перший день. Так, носять зілля там, хто праніка, хто ж так зайдуть. Підуть. Але батюшка так сильно не дозволяє там шось ложети, бо, каже, собаки ходять по могелах. От зіллячко там тикне та й мають так само. От і ме на городи, на картошку заїхали само ралити в суботу перед вечором і гілку берези, гілку клена на кожний город, на кожну свою сотку поставили. Бо так годеться [...]. Так само, хазяйка прийде, от мати мого чоловіка, мо схоче там погойдатися. Хто його знає. Так кажуть, то всі так роблять і ме так. Ше там на городі й ше стоїть беризка.

А. Д. А ви не пам'ятаєте якісь розваги в молоді були на Зелені Свята?

Л. В. Я пам'ятаю, ше маленька була, я пам'ятаю шо отак як моя сестра, з пиїсят шостого року, то ше воне шось там, шось там організовували, а шо конкретно, я вам не можу сказати, шо. Я знаю, шо збиралися і ввечорі ходели шось там зараді Зелених тих Свят, а шо там воне? Ну, я ж маленька, шо я там знаю ше, шисть років [...].

А. Д. А може, є якісь такі страви які ви готуєте суто на Зелені Свята, що треба?

Л. В. Нє, нє [...]. Ну так, краще. Тож на Паску, бачте, саме главне паску святиш. Святиш паску і яйця, ото саме перше [...]. Тут, як то Зелені Свята, приходят так то теї души в гості, то чим вгостити те і є, шо там. То салату, то курку зарубав, то пирога спік чи зварев. Хто шо має. То помідорчика якого [...]. То яйце зжарив чи зварев, то така справа.

А. Д. А в понеділок вже ж Петрівка починається. То не постять у вас ще в понеділок, поки русалок не проведуть?

Л. В. Старії жінкє, то постять, а молодьож мало вже того посту дотримується. Постять. Як хто, але обично постять стариші жінкє. Після обіду начинаються проводити. Збираються всі і проводять русалок [...]. В нас от на Зелені Свята то отак, збираються хлопці, і йдуть всім коровам чепляють вінкє на роги. В кого нема, от в нашої корови нема ріг, то на шею прицепели. І всі сорок коров іде, всі з вінками, так гарно, виходим всі дивимся, а вони такєї всі зелени, хороши. І вже тоді після обіда, як вже виганяємо вже знімаємо теї вінкє, вешаємо в хліві, ну тоді, вже, таяк то їм даємо чи гроши, хто гроши, хто там, хто сумку яку їм за те, шо винок, шо так завжди годелося.

А. Д. І де той вінок?

Л. В. Там в хліві весить. Та його тоже мона вже спалети, але він шо мішає, хай висеть. Може й до другого року висіти, пока той не замінимо другим і все.

3. Записала Дмитренко А. А. від Шевчука Миколи Лук'яновича (?? р. н.) і Конзеровської Ольги Володимирівни, 1979 р. н., народилась у с. Світязькі Смоляри Шацького р-ну, с. Столенські Смоляри, 3.07.2008 р.

А. Д. У вас на подвір'ї я бачу там залишки берези, то це є ще ті ті берези, що ви ставили на Зелені — на Трійцю? У вас як кажуть, Зелені свята?

О. К. І так кажуть Зелені свята.

А. Д. Зелені свята. А куди ви потім повикидаєте всі оці берези?

М. Ш. А їх не викидають.А їх треба спалювати.

О. К. Або в хліві біля худоби затикаємо. То навіть от дітей от купати, самому в тому, лепеху кидаєш, все тево зілля позбирати з хати і воно кип'ятком запариш і в тій воді потім купатися то тоже корисно. Освіжає.

А. Д. А скільки воно в вас стояло?

М. Ш. А термин? Ото ставиться перед Трийцьою, в суботу. В суботу ставиться. Так, перед заходом сонця. Як має худоба прийте з паши, вже має воно має стояти. І воно стоїть до понеділка, пока не вбереться. В нас таке є.

О. К. Цілий тиждень аж до слідуючого понеділка. Пока русалки проводять. Русавкє ме тоже колесь проводили. Того року, то вже не проводили. А тоже, такий звичай, виходили на вулицю і тоже. Проводжали такєй от. Я ше наветь малою була, то пам'ятаю як стариши люди завжди. То ше в нас в сусідньому селі, бо я з сусіднього села [...] Світязькі Смоляри. То там тоже стариші сядали от на такє лавочки, там стола не ставили, тилько на лавочки. Там шось поїсти, як то русавкам, і вже співали вже колишні такєї пісні. Помоляться і тоді співали. Після обіда наветь. До обіда, то ще мона працювати в полі там шось, а після обіда то вже обично не працювали, вже проводили русавок.

М. Ш. І каждий старається до часу попасти додом, бо вже з обіда, всю роботу десь до трьох доробети і шоб вже на четверту, в крайнім случаї п'яту годину всі свято, ніякої роботи.

А. Д. А куди проводять русалок?

О. К. Вони самеї проводяться.

М. Ш. Вони самеї ідуть, понімаєте. В нас тико шо все супроводжувалося молітвою до Господа Бога, о, моляться молітву. Тоді вже люде збираються, вопшем, помолелися і їх отправили, отоді люде поседять, поговорать, а тоді вже начинають, ето як то кажуть, друга молітва вже за здоров'я тих, шо осталися і вже начинають частуватися там. Саме головне, шо не напиваються в такєї свята, понімаєте. Каждий п'ють тилько для годеться. П'ють отако, тіпа символічно, о. Пригубили там чуть-чуть, потрошечки, шоб п'яних то не бачили. Ну, от так от.

О. К. Не купаються цілий тиждень бо шо русалки тоже плавають. Не в жето, ні стірати не можна в води, бо наветь розказували, нам тута сусідка розказувала, колесь вона постірала в отой русальний теждень, то її покійна мати приснелася, нашо ти там в тому рові стірала, я ж там під лавкою сиділа — так приснелося. Під кладкою там, о. То в нас не стірають. І на ніч тоже русавкам ставлять, чисте полотенце вішають, на столі ставлять тоже їжу якусь, шоб русалкі, воне вночі прейдуть і поїдять. Таке вже споконвіку

А. Д. Ви кажете, що всюди вішають зелень на Трійцю, тільки біля свиней, нє.

М. Ш. Ну, бо так ще з давен, що колись Ісус Христос сатану в свинє ізгнав із людени. То так в нас наветь якшо на Водохрища батюшка ходить кропить от все — хате, то він в хліві, вот де корова, де кури — скризь покропляє, а свиней то не кропить.

4. Записала Дмитренко А. А. від Цвид Катерини Юхимівни, 1929 р. н. і Цвида Адама Калиновича, 1927 р. н. с. Голядин Шацького р-ну, 2.07.2008 р.

А. Д. Колись все подвір'я прикрашали кленами? Чи чим?

К. Ц. То колесь всігда украшали кленом. Наветь на поли, на поле носели. Ну, де посіяне і занесуть і там його вткнуть, ну от того клена на поли. На дилянци. Хто знають, хто там вже вірить, ну, знає, отакє. Клен то то украшєніє та як то, ну. Ну, то вин захіщає [...]. Кажуть ж він захіщає. От, як освятять зіллє, іде хмара, іде грим, якась бура, бируть палять його. Бируть то свячоне зіллє, шо святели, і беруть є палять. Одкривають бляху і щоб воно йшло, шоб таяк то Бог спасав, осядало. Ну, отакє во. То такє я знаю.

А. Д. То в суботу завжди зілля розставляли? І завжди клен? Березки не вносили?

К. Ц. Ну, всігда перед Трійцею, да всігда перед Трійцею [...].

А. Д. А не закопували коло хати, не закопували клена, гілки?

К. Ц. А, тоже, бо ж колесь не було, зара дерево є, знаєте. А як вже тут, ше я пам'ятаю, хіба отако

було, такє дерево було в селі? Ничого не було. Було голе. Бачте, Галядином назвали. Кругом галь була. Вже зара, вже понасажували, вже тут є вульшена коло дерева. І там є березинка, во, узялася коло церкви, де наша церква. Ну. А то ж кругом була галь. І так десь нахристели те село Галядином.

А. Д. То дерево ставили того, що не було? А не казали чого треба дерево ставити?

К. Ц. Нє, то то вопше, і зара, вже й дерево є, вже й дерево є, але всьо равно от за ікони, за ікони ставлять. І на дворі закопують [...].

А. Д. А не казали, що в жито ходити не можна?

К. Ц. Так, так. Аво, воне [*другий інформатор — А. Д.*] бачили русалки. Ішле десь і дивчєт побачили, пудишле блекше, і не стало.

А. Ц. Я лісапетом їхав з Смолярів. Їду, малеї діти.

А. Д. А не казали, що то для русалок зілля ставлять? Не казали такого?

К. Ц. Нє. Казали, шо вроді русалкі ходять по жети. Тоже, не ходіте по жети. І мині такє казали. Ну, ше як я знаю мала була. Ну, бо бувало ж тех цвитків не було ше, а вже в жети цвиткє є, знаєте, вот. І тийво, кокіль був такєй розовий хороший. Тиї голубейки цвиточки буле, ну, в жети. Бало йдеш, то тико скраю. Вже далеко не входиш, бо ж страшно йте, бо русалки. Ну. Так.

А. Д. А хто такі русалки? Як русалку уявляли? Яка вона?

К. Ц. Я знаю? Може то вмерши души [...]. Дівчата. В бильшості дівчата.

А. Д. А не кажуть, що берези ставлять для русалок, щоб вони гойдалися?

К. Ц. Нє, нє. Я такого ше пока не чула. От єдне по другому. От як воно йшло значала. Стареї люде ставили і ме ставили, ше топіру й наши діти ставлять, ну. Бач, то ж во є й яблуня пуд хатою, але всьоравно бач узєв позакопував, ну, о. І пуд теє хатою, й пуд тею хатою, Вася.

А. Д. Скільки днів стоїть?

К. Ц. А то те вже до неділи, бо вже воне [*русалки — А. Д.*], кажуть, у понеділок вибираються знов [...]. Тилько кажуть, русалкі вибираються і всьо. А проводять. Там во, в Столенських проводять. Ну. Їх гостюють горилку. То так. В нас нє. А в Столенських так роблять. Сміюцця, шо кажуть столенци проводять русалки, ну. Постять воне, ну там вже все. А в нас [...]. Так того днє, то ж Пущеннє щитайте в неділю, а воне в понеділок ше гостюють, ідуть, кажуть, ідуть, ше спивали раньче, ідуть таяк то по селі і спивають. Ну, іде таяк то Петровий пист. То я, ни знаю. В нас нє [...].

А. Д. А ще скажіть нам, що молодь робила на Трійцю?

К. Ц. Що? Ну, сходилися, спивали. Танцьовали. Де? От на двори де, а нє, в ди в кого де у сіньох. Ну, як сіни такєї більши. То музика грає і танцьовали.

А. Д. А дерева не ставили?

К. Ц. Нє [...]. Тико як малеми буле, то казали: явор, явор, яворове люде, шо ви робите? Ну, такє во спивали. Ну, то так ме гралися малеми. Ну. От так пуднимали руку і так ходели, ну, кругом, ну. Ну, я вже забула.

А. Д. Ходили. І що? Може пригадаєте? Явор, явор, яворови люди.

К. Ц. Шо ви робітє? — Муруємо моста, для пана старостя, тисяч коні пропускаєм, а їднего затримаєм. Ну, і вже їдне остаєцця, і вже те виходить, а вже те, шо затремали, вже стає і знов з тем другім. Знов другє йде коло [...]. Вже те, шо було їдне, вдвох стояли, то вже те остаєцця, вже те взяле, шо ото затремали його [...]. А єдного затримали.

А. Д. Дівчата тільки ставали чи й хлопці?

К. Ц. Дивчєта.

А. Д. Дівчата робили ворота з рук і попід руками проходили?

К. Ц. Так, так. І отак спивали, гралися так, от гралися, таке, така ігра вот.

А. Д. І той, кого зупинили, він куди йшов?

К. Ц. Вин уже пудийшов і вин вже стоїть і бере знов пуднимає руку, а теї дальше йдуть. Отак. І платка граємо. Берем платка і ходим з платком, Положим тут, не знаю, вже вгадують, де платок. Якшо вгадає, вже знов тая йде дівчина роздавати платка [...]. Тако. "Весілля" грали. А як? Во, наберем лєнтув, ну й вбираємо молодуху. Ну, вберемо і там лєнти весять. І такє, ше такєм гралися. Такєм найбильше грали. І то все в нас, я знаю, дивчєта поприходять і в нас грали так [...]. Хлопцюв не було з нами. Нє.

А. Д. А як ви на Трійцю казали колись?

К. Ц. Гете в Столенськіх кажуть Зелени Свєткі [...]. А в нас Троїця.

5. Записала Дмитренко А. А. від Цвид Євдокії Григорівни, 1917 р. н. і Цвид Ольги Григорівни, 1926 р. н., с. Голядин Шацького р-ну, 2.07.2008 р.

А. Д. У вас колись, як ви були молодими, то на Трійцю так і казали, Трійця?

Є. Ц. Трийця.

А. Д. А не казали Зелені свята?

Є. Ц. Так по селах другі, то так. Бо кожне село таяк свою мову мало. Тепер всі єднаково. А то кожне село своє вбраннє мало. І свою мову мало.

О. Ц. Бач, Трийця, то так що щось лучче строять. Напечуть там більше пирогів, вточі вже вєтки в хату вносить, ото. Клен і лепеха.

Є. Ц. Ясен і клен, отакє во.

О. Ц. Ясена нє. Більшу часть клен.

А. Д. А скажіть, будь-ласка, хто ходив за лепехою?

Є. Ц. За лепехою? Аво діти. Зберемося усі, ідемо за лепехою.

О. Ц. Вже радіють — Трийця йде. То ж то Трийця. То ме, як ідем за лепехою, вже воне приносять ту лепеху, дітки, розкідають по хати, і по-пид хатою.

Є. Ц. Вбирають ікони, все вбирають.

О. Ц. І одежу, тоже на Трийцю деяку одежу там хоришшу куплять і воно вже так радіє.

А. Д. Зелень у вас вносили в хату. А надворі де затикали?

Є. Ц. Аво скризь коло окна.

О. Ц. За дверема май вб'ють. І де корови виганєти, через те так і женуть.

А. Д. І як то казали, май?

О. Ц. Май. Так. Ставили май, то буде хата вже помайована. І пуд окнами ставимо такєй май. Вєткі затикаємо.

А. Д. А коло воріт, там де входили до двора?

О. Ц. Тоже затикали вєтки.

А. Д. Не знаєте для чого то затикали?

О. Ц. Якось так. Такєй празнік. Тройця і все, май. І так і затикали.

Є. Ц. Так треба.

А. Д. А не казали, що перед Трійцею русалки виходять?

Є. Ц. Отой тедень, що Трийця.

О. Ц. Казали. Не ходили купатися, бо кажуть, підете купатися, то там русалки вас потоплять. Похапають у воду. То ме боялися. Бо можуть топитися діти. Багато було випадкув, шо топелися діти. А страхали русалками, щоб воне не йшле в воду. А вже як перейде, то вточі. Як воне більші, так-то.

Є. Ц. Цілий тедень та русальниця. І вот, тут пист, як є пист, а вже в русальницю тедень, то то всеєдний, кажуть, тикі може в середу, в п'єтницю, а то постели. Ше й понеділок постели. Ша та наша сестра в понеділок постела, а ме нє. Вже топіру, то вже, що дамо, те їсть [...]. Од неділи і знов до неділи, тото русавниця.

А. Д. А не казали, шо в понеділок треба проводжати русалок?

Є. Ц. То тико тутово сило на Столенських. А в нас нє. В нас того нє.

О. Ц. Тико вже ничого не роблять в поли. Вже всі в хату приходять [...].

Є. Ц. Полоти, бувало ідуть, бо в неділю не було базару. В понеділок, то як їде тато з мамою на базар, то нам кажуть: вже з полудня, щоб діти не йшле полоти, бо то русалкам дорогу закідаєте. От. І вже воне веберуцця вот, в понеділок і вже всьо.

А. Д. Тобто з обіду вони йдуть, русалки.

Є. Ц. Так, так. Вже веберуцця воне і вже вточи починаєцця пист Петрівчаний [...].

А. Д. А от як вони приходять до нас на Землю, то де вони? Де вони? В воді?

Є. Ц. А Господь відає. Ме ше на нич, так стародавні, на нич, що самеї їмо, їм ставим: і масло, й молоко, і воду умиватися, і ручника вешають утиратися їм, а ме ж їх не бачим [...].

О. Ц. Нє, в неділю. Так в неділю вже приходять, а в понеділок одходять [...].

Є. Ц. А вот, на ту [*неділю — А. Д.*], шо прейдуть. Прейдуть на Трійцю і вже на нич ставимо тево, їдло. Так, так на нич, щодень. А як те в кого, то тако, не закриває їдло і на день, так воне й стоять, вот.

О. Ц. А кажуть русалкі, де воне живуть, дітям так пояснюють, — в житах, де ото жето вже велике.

Є. Ц. Вже, кажуть, по жети ходять. То ме боїмося бувало, бо русалка вейде. Боїмося. Діти боялись, нигде вот так о, тико при хати, при свої. Бо шо ж, воно ж ничого, тико, ше й тако страхають. Ой! То казала їдна водево жинка [...], мала дванайцятеро дитей, і каже, ци пуд окно пудийшле і каже в русальницю: мамо, мамо, мамо, мамо, мо. То я не відаю, чи вона правду казала, чи неправду. Тоже сусідка була, тико шо вона вже померла стара, бо в єї було багацько диток і так воне, щитати, тико троє чи що вегодувались.

Вот. Знаєш, все як подумаєш, Господі Боже!

А. Д. А не казали, русалки то хто?

О. Ц. Казали. Так, наши померши родичі, тико вони перетворились всі на малеї діти. От. Хай, кажуть, старей, хай якєй хто помер, то воне всі перейшле у малиї діти. Так нам пояснювали [...].

А. Д. А які зовні, ніхто не казав? Які вони? В чому вдіті?

О. Ц. У маленьких, у всьому будуть в білих платєчках, казали. В сорочках.

Є. Ц. Вроді так казали, як хто де будь-то бачив, то так, як виночкі робели такєй, таяк дівчина, то кажуть в віночкови вейде, а я вже дальше не відаю. А того в нас я не бачила.

О. Ц. Всі, кажуть, у білих платєчках.

А. Д. А не казали, шо оте зелене, шо ми затикали на Трійцю, для русалок?

Є. Ц. Ничого такого ни казали, то й ми ни казали, я того не знаю.

А. Д. А чого приносили май не знаєте? Просто, шоб гарно було?

Є. Ц. От так май, зелений май. Так от казали.

О. Ц. Згадували, шо то і празник.

Є. Ц. Ну празник, ну шо ж же треба. Шо ж же треба.

6. Записала Дмитренко А. А. від Ключук Марії, 1936 р. н., с. Світязькі Смоляри Шацького р-ну, 4.07.2008 р.

А. Д. Запитаю дешо. От на Трійцю у вас як кажуть Зелені свята?

М. К. Кажуть Трійця і Зелені свята [...].

А. Д. А от у вас закопують клена надворі чи березу?

М. К. Ну, ну. Закопують.

А. Д. А не знаєте для чого?

М. К. От, ви знаєте, я не знаю для чого. Я знаю, шо і в поле йдуть, і там де сівба посіяна, зерновиє і де картопля, де шо там, то тоже кльона тичуть скризь таково.

А. Д. А коли в поле кльона несуть?

М. К. А. На другій день. На другій день ми несем.

А. Д. А якого кльона, того, шо на дворі був, чи..?

М. К. Нє, нє. Просто так.

А. Д. Просто ламаєте й несете. А до хати коли несете? От надвір.

М. К. А то вже в суботу. Перед вечором тако.

А. Д. А коли знімаєте?

М. К. А коле вже прийдеться [...]. Я не знаю коли. Так. Нє.

А. Д. А русалок? От русалок у вас проводять зараз?

М. К. В нас, ви знаєте, якось не так проводять. От туто село Адамчукє є, то там так – до полудня поробели, до обіда, а послє обіда нихто і шагу нигде ничого не робить. А в нас якось всі роблять і не то шо от посідають, празнують, п'ють, випивають, от. То в нас так нє. А так то поважають, шо от ето русалкє. Там вибирається все такє во, русалниця, кажуть [...]. І кажуть, стареї люде, колесь, покійни баба мої розказували, шо от русалниця, русавочкє прейдуть, от. То підуть там вже як вот, розказували. О. То я не знаю. Як я була, ну я знаю, років може сім було, то в нас тамо скризь жето так було посіяне, туто вже село кончалось, о. І ме колесь ішле до озера. Ну, як то діти йдуть до озера там купатися. То колоскє несле, то ше дешо там тако. Ми біжимо, там стежечка така була і поперед нас так шось, ну такі дівчєтка ніби побігли. Шось такє нам. Чи воно нам показалося. Ну, бо казали, шо зара по жети, не йдіте в жето, бо там русавочкє є. Або то нас прєдупрєждали, шоб ме не топтали його, о. Або там вже, я знаю. Ну, шось таке. І ме ішле, ну поперед нас ніби дівчатка там такє побігли поперед нас. А ме скоріше, бо воне перши то до озера побіжать. І ми бігли-бігли, їх нигде не стало. То шо то було, то хто його знає. Може нам показалося.

А. Д. А не казали, шо русалки можуть залоскотати чи шось там?

М. К. Та шось говорили, шо русавочкє могуть і так як то насміятися. От тебе залоскочуть, о, бо їм смішно і шоб ти сміялася. Такє во колесь розказували [...].

А. Д. А шо треба робити, шоб русалки не залоскотали?

М. К. Не знаю, не знаю. Може й казали. Не пам'ятаю [...]. Ну, я ж кажу, в нас так, просто в селі якось так як то не заведяно, ну, шо от русалкє провожати, там сидіти, випивати і співати, о. А вже от в Адамчуках, в тому селі, то ми там поле во тиє, пока колгосп був, там наши буракє буле. П'ять кілометрив з оциль. То ми вже полемо теї буракє і ми ж стараємся, шоб вже кончити тиї дилянки. Полемо цілий день.

А вже теї вот, так якби мєсни теї жинкє, попололи до полудня — всьо, послє полудня никого нема. Вже вони всі пушле. А ми заїдемся, полемо. Бо ше ж нас машеною туде-сюде чи трахтором возять. Нам якби скоріше, шоб ополоти. А вони собі празнують. То ми всі: «О-о-о! Не мають роботи. О-о-о! Ше русавкє проводять». Ше на їх репетуємо.

7. Записала Дмитренко А. А. від Самойліч Ганни Сергіївни, 1934 р. н., с. Світязькі Смоляри Шацького р-ну, 4.07.2008 р.

А. Д. А от як Зелені свята, у вас русалок проводжають?

Г. С. І тепер як хто. В нашом селі такєй обичай, шо не проважають. А от в тех сусідніх селах — всіх проважають. У понеділок з пувднє нихто не робить. А в нас нє. В нас, в нашом селі не проважають. Тилько ме на нич даємо ложку, хліба. Ложкє. Так тедень воне. І ручничка, шоб весив. Воне [*русалки — А. Д.*] ноччу приходять їсти.

А. Д. А русалки, то хто? От як колись ваша баба казала?

Г. С. Вмерли души. Всі вмерли души приходять. Воне, тож їх нихто не бачить, тико така поговорка. Казали, шо колесь ходять в білому. Такєї стежкє буле, колесь хазяйовали. Жето повиростало. А хто їх бачив. То говорели такє люде [...].

А. Д. А русалки приходять вони коли?

Г. С. Воне ноччу приходять. Цілий тедень. На Трийцю вже їм їсти дають. І цілий тедень. А в понеділок з полудня воне вибираюцця. Вже гостюють. Так. Так теї села. А в нас у Смолярех, то не проважали.

А. Д. А як проважають, от в Адамчуках, кажуть, проважають?

Г. С. І в Столенських [...]. Не скажу. Нє, тико гостюють, кажуть. Бо мий чоловік був з Столенських, то гостюють [...].

А. Д. І в вас ніколи не проважали русалок?

Г. С. В нашом селі не проважають. Роблять. Хто хоче, то робить, а хто й нє. А в тех селах, то проважають [...].

А. Д. А ото ви ставите клена надворі на Зелені Свята?

Г. С. Ставили буле. В хливі буле, на дверох. Може вже поздиймали [...]. Тико май прибирають — в хату, за образкє.

А. Д. То май, май кажуть. Що зелене — то май?

Г. С. Май.

А. Д. А не кажуть, що то для русалок? Щоб вони гойдалися.

Г. С. Нє. Я такого не чула. Не казали. І я не знаю.

А. Д. А скільки днів має той май лежати?

Г. С. Ох! За образком — я не знаю.

А. Д. А які рослини беруть? Клена, лепеху, а шо ше?

Г. С. Бильш ничого. А святети, то всякі беруть святять. І вже тримають є на горі. Коле хто вмре, я свому старому сіна не стелела, тілько маєм. Тем свячоним застелела.

8. Записала Дмитренко А. А. від Даць Софії Никифорівни, 1927 р. н., с. Грабова Шацького р-ну, 9.07.2009 р.

А. Д. Ви там про русалок говорили. То оту зелень, май приносили до хати, ви казали, в суботу або в неділю і то для русалок, бо казали, що вони сюди приходять, так?

С. Д. Приходять, ну, і ховаються.

А. Д. І ідуть у понеділок?

С. Д. В понеділок в обід. Пополудняють з нами і вже отходять.

А. Д. І ще розкажіть, як ваших тіток русалок бачили біля гороху.

С. Д. Ну, колесь один чоловік казав шо, то вже мої сестрички тьотки були, то шо як в русальницю їхав було місячно, вів конє на пашу і бачив шо дві дівчинки танцьовали коло гороху, градка гороху там в меї баби, о, а то теї баби діти буле.

А. Д. То ваші тітки померлі?

С. Д. Так, так.

А. Д. І тітка ваша, ще ви казали, в спідниці? Що ще бачили?

С. Д. То казали чоловік ішов, бачили її в жети. Так, як вона ходела — розова спудниця з фальбанками, так, каже, і бачили її [...].

А. Д. А ще скажіть, будь-ласка, русалками ставали усі жінки які помирали?

С. Д. Так. Всі.

А. Д. А не казали що на русальницю треба рушника вішати і воду ставити?

С. Д. То такого не казали, а ставити ставили.

А. Д. А їжу не оставляли русалкам на столі з вівторка до понеділка?

С. Д. Цілий день ставили їжу, шоб було. Ну, і канфєти і піченьє, шо зварев, то поставиш і борщу там, пирога поклав, потом тоє прийнєв на другий день другоє, вечеряєш там картошку варев чи помнєв її, картошки, молока поставиш. Цілий тедень ставили на столі до понеділка до полудня. А вже в полудень мол русалки відходять. І все казали, як нема дощу, як русавкє прейдуть мусить дощ кропнути, як будуть отходити, каже, тоже дощ мусить покропети їм дорогу [...]. Коле й нема. А так буває шо большинство, шо є. Хай чуть покропить, а покропить.

А. Д. А не проводжали русалок, за село не ходили?

С. Д. Нє.

А. Д. А робили в понеділок як русалки йшли? Можна було шось робити?

С. Д. Робели. Чо ж не робели.

А. Д. А ви зараз ще кладете їжу русалкам?

С. Д. Кладу. Цілий тиждень їжу кладу.

А. Д. А не кажуть де русалки живуть, звідки приходять і куди йдуть?

С. Д. Звідки приходять? А ме знаємо? Із Польщи Була Нюра, сваха моя, і каже: «Знаєте, шо тамтеї души, де вони жиле, вони померлиї, але вони на празники вони приходять і їхній дух приселяється додому» і каже, ото пам'ятайте, та Нюра.

9. Записала Дмитренко А. А. від Котової Тетяни Никифорівни, 1941 р. н., с. Грабова Шацького р-ну, 9.07.2009 р.

Т. К. То лищени, то лепи. Ну, такєй букєт.

А. Д. То Ви на Зелені свята, на Трійцю ламаєте ясена?

Т. К. В суботу ламаємо, так, ясена, лепу, клена. Ну, і там тако затикаємо. І ше є така, шо в озери росте. Але ж зара була навесні велика вода, то попливла та лепеха. То лепеху тую. То лепеху стелимо по полу. Ну, хто в суботу. В неділю рано все я стелю. Отож то кажуть, шо для русалок. І воно лежить цялий тедень. А русалкє приходять, в нас считай, шо воне прийшле в понеділок пополудни. І вже на слєдующий понеділок, будто до полудня, вже вони вибираються. Може де яка ше всталася, опоздала. Ото вже в понеділок ше ми не палимо того. А вже в вувторок собіраєш тоє всьо і палиш.

А. Д. То ви багато затикаєте, кругом хати затикаєте?

Т. К. Ну тако. Ой! Там може зо три гілки, там в воротях возьму, то коло хати тут вчеплю, то тут вчеплю, то там в сараю вчеплю. І в хати тако то там, то там.

А. Д. А святите що в церкві?

Т. К. Ну, а святимо тоже, букєта рвемо, ото мняту рвемо, тую лепеху десь тую пахущую і липу, кльона і лищену ще. І зробимо такий невеличкий букєт. Я на чердак заношу, на горище. І так він зберигається. Вже як дихто вмре, то все кажуть ото стелять її, як умре покойнік. В труну. Як ото принесли, в труну розстелять і ото вже тоді…

А. Д. А понеділок, що через тиждень після Зелених свят, проводять русалок?

Т. К. Ну, так кажуть. Шо кажуть, йдуть, каже русалки ше до обіда будуть, а вже посля обіда пушле всі.

А. Д. А їсти залишали в вас?

Т. К. Залишаєм на столі цялий тедень. Ту неділю, шо як от в понеділок воне прийшле, і в понеділок воне пушле, ше в понеділок встається їдло. Там шо варим, дешо там в тарілочку покінем. Ну, то теперека то праніка, то канфєта, то се. А колесь раніше тоже зварать сала покладуть. І страву тую шо варели, шо їли самеї. Яйце зварать, перерижуть, там положать. Ото так. Шо є в кого.

10. Записала Дмитренко А. А. від Бебко Олександри Дмитрівни, 1928 р. н., с. Грабова Шацького р-ну, 9.07.2009 р.

О. Б. В русальницю не шели, бо русалку пришеїш і буде путатись тобі, буде пікати. Ото зашивати в русалницю не мона, бо росалку можеш пришети, то й буде пікати там щось таке. Да, колесь в росальницю вже моя мати померла, в мене так сільно зуб болів і я лягла, і так болеть в мене зуб, а мені мати, тако лежу, тако пальця холодного-холодного притиснула до того зуба, потримала і пушла. Я її то не бачила,

але но от чую так, і зуб перестав боліти. Понімаєте? Отаке тико я помню. Вже не було матери. Вже моя мати тоді померла.

А. Д. А хто стає русалками? От як кажуть в селі, хто русалка?

О. Б. Ну хто русалка? Я колесь тико бачила, ме на хутори жиле, а там отако дорога була, креж стояв, од крежа дорога до нас на хутор, отут було жето. Я йшла, була ж така дівчина ще, і бачу, а така само русалочка так стрибала в усьому білому, пудстрибувала по жетови. Да, ото тико я, більше я не бачила русалок. В білому. Ту косу не так то видно було. Ну, тако трошки була, як до тих во корчів од мене, ну вона у всьому білому й так відстрибувала трошки од жета, її було ведно, жето такє було і вона десь така була. Но, то я чула, шо казали, шо може русалка залоскотати дитену як ото, як десь вона самая вдома якщо. То то вот, то то вже од Бога всьо. То вже теє то призначене. А так то нє, не знаю.

А. Д. А та дитина, яка помре на русальницю, то не казали, що вона стає русалкою?

О. Б. Нє, не чула я.

А. Д. А оту зелень, шо Ви вішаєте, то не казали, що для русалок?

О. Б. Зелень тую вішають. То ту, шо на дворі тако, а беруть її ше й сватять, до церкви. Ото якшо вона з церкви сразу вже сохне, значить буде літо сухе. Липу, тую во лищену. Як вона вже сохне. Лищену беруть. Ну, там мнєти де стебло, о. Ну, то шось отакє во беруть до церкви, тойво, і його сватять. То вже його несуть до хати, шоб воно було. Й як то як грим гриметь чи шо тако. А оте, шо то ставляли, тако березу во… Да, да! У воротях ставляли березу і коло вокон тако затикали, і в стриху. Колесь була стриха. От так затикали палочки такєї. Лепу, о. Ну, лепу, так. То то ж воне... Послє беруть її, то то ничого, палять, дехто викідає, пуд сіно кладуть. Кєдають на спид як сіно возять, то шоб не заводилося там меши, така всяка. А лепеху пахущую, то беруть, сухая вона, її збирають, змотують і кладуть. Та як помре людена, то в труну кладуть. Лепеху тільки, так пахнющу, вона так пахне. І ще казали, шо як людена не спеть, не може спати, то вервати теї лепехі і пуд подушку покласти, то може заснути. Отаке!

А. Д. А як палите зілля, то попіл той треба десь треба викидати?

О. Б. Нє. Ото от, то ж не то шо таково десь палять, а одходять десь і попел той... Кєнули, згорило.

А. Д. А не казали, що то зелень ставили для русалок?

О. Б. Нє, ничого. Про те ничого. Оте, шо святять, то те не мона викідати! Та й так дешо, шо в хати, то хто возьме змотає, змотає, ставить у фаєрки і в фаєрках спалить, а хто викідає. Як хто хоче!

А. Д. А коли збирали те все зілля?

О. Б. Ну вже після, як вже русалкє підуть. Цілий тедень вже ж воне. То аж в вувторок після сього. А до хати приносили на перший день [...]. А ламати ходели в суботу. Ну хто там? І діти, хто хоч. Наламають, покладуть. А тоді врано вже там і затикають.

А. Д. А не було такого, щоб по городі затикали рослини на Зелені Свята?

О. Б. А! В нас я не знаю, тоже текали да таково, але я не знаю од чого то воно. Од тех мусить, шо то по капусти лазять, тиї мошкі тиї, шо капусту їдєть. Ото мусить то од того. Да, да, да, ставлять! В жети ставлять! Мусово в жети поставити. Далеко то нє, а якшо коло хати десь блезько жето, то ставлять, то для росавок ставлять. Ясеня або лепу. Березу нє там! Тико ясеня або лепу. А береза отак тико шо в воротях. Так, березу. А затикають то тико лепу і ясеня [...]. А клена, як в мало в кого є де клен. В кого є клен, то от веламає, то в хати де тако де приткне. Як хто хоче! От таке було. Лепу, ясеня то.

А. Д. Ще хочу попитати, то як усе сохн, що взяли до церкви, чи як тільки ліщина?

О. Б. Нє, ну те, шо беруть. Да, да, сухоє літо. Є така, є такєй, шо каже, пушті геть аж пов'єло всьо, о. То кажуть, то вже, каже, буде літо сухоє. Бо сохне в церкви.

Катерина ОНІЩУК, Анастасія ЛОБКО *(с. Штунь)*

СВІЧКА В КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВОСТІ ЖИТЕЛІВ ЛЮБОМЛЬЩИНИ

Воскова свічка власного виробу, наділена в очах народу чималою магічною силою, виступала невід'ємним атрибутом численних, здійснюваних українцями, календарних ритуальних дій. Протягом усього календарного кола українців свічки відігравали особливу роль апотропею. Свічки виготовляються і освячуються в церкві перед великими святами: Різдвом Христовим, Стрітенням Господнім, Великоднем і Трійцею. Саме назва свята і визначає назву свічки: різдвяна, стрітенська, великодня (четвергова), троїчна.

Зростання цікавості до традицій українського народу супроводжується виразним дефіцитом плідних наукових розвідок, присвячених дослідженню місця, ролі й світоглядного значення свічки у народному

житті. Чи не єдиним винятком у цьому контексті можуть бути етнографічні праці української дослідниці У. Мовної, яка запропонувала найбільш повне узагальнення розрізнених етнографічних відомостей, пов'язаних як із самим бджільництвом, так і з особливостями використання воскової свічки у побуті й обрядах українського народу[17, 18, 19]. У 80-х роках XX століття вивченням воскових свічок на Поліссі займалась російська дослідниця Світлана Толстая [30,31]. Охарактеризувавши функціональне призначення стрітенської і четвергової свічок, що є найпоширенішими в цьому етнографічному регіоні, вона закартографувала територію їх розповсюдження (стрітенської – на західному Поліссі, а четвергової – на східному). Продовжила дослідження воскових свічок у традиції поліщуків український етнограф Тетяна Пархоменко, дослідивши застосування свічки в народних віруваннях та обрядах західного Полісся в основному Рівненської області[20, 21, 22, 23]. Пархоменко зробила спробу окреслити основні міфотворчі уявлення щодо символу свічки, в котрому на її думку, стихія вогню наділялась життєдайною функцією та апотропеїчними властивостями. Вивченням традиційного пасічництва, використання продуктів традиційного бджільництва в обрядовому житті Волині та Полісся займається Алла Адамівна Дмитренко. Вона написала низку статей, у яких проаналізувала використання воску і воскових свічок[5, 6]. Великий внесок у вивчення народної культури Волині зробила відома дослідниця Олександра Кондратович, яка впродовж багатьох років невтомно працює над вивченням Волинського Полісся, видавши на основі своїх пошуків численні праці [10,11, 12, 13], появі яких передували численні багаторічні мандрівки авторки по селах Камінь-Каширського та інших районів області.

Окремі розділи, присвячені дослідженню місця свічки в календарній та родинній обрядовості, містять загальні праці з української етнології. Зокрема, це дослідження В. Войтовича[3], В. Жайворонка[7] та ін. Певні аспекти теми можна віднайти майже у всіх етнографічних та народознавчих дослідженнях, проте вони є фрагментарними, представлені кількома реченнями або абзацами. У цьому плані найбільш ґрунтовними є дослідження С. Клименника[9] та В. Сапіги[26]. Символіку свічки в різдвяній містерії дослідив Кс. Сосенко[28].Прикро, але науковці при написанні своїх досліджень, не займались вивченням Любомльського району, Волинської області. Тим часом родинний та календарно-обрядовий комплекс Любомльщини містить відгомони давнини й водночас своєрідно фіксує зміни, зумовлені сучасними цивілізаційними процесами. Тому *джерельну базу* роботи склали матеріали польових досліджень, зібрані методом анкетування й опитування 44 респондентів із 25 сіл Любомльського району Волинської області, які дозволяють розкрити уявлення мешканців регіону про свічку та її місце у ритуальному житті мешканців досліджуваного регіону. Ми свідомо спочатку зібрали і опрацювали спогади старожилів, а лише після цього взялися до аналізу наукових праць з обраної теми.

Особливе місце займала стрітенська свічка, яку на Любомльщині називають гру°мни€ці або гру°ни€ці(див. фото). Стрітення Господнє – велике християнське свято, яке щороку відзначається в один і той самий день – 15 лютого. Українською традицією цього свята є освячення води та свічок після божественної літургії. Практика освячення в церкві свічок відносно нова, і на українських землях не була відома раніше XVII ст. Її заведення приписують Київському митрополиту святителю Петру (Могилі) [25, с.201].

Слід сказати, що чин освячення свічок на Стрітення відрізняється від звичайного чину освячення свічок, котрий може звершуватись у будь-який день року. У своєму відомому «Требнику» для української церкви 1646 року митрополит помістив кілька чинопослідуваннь, серед яких 37 раніше відомими не були. Святий Петро (Могила) на основі древнього «Римського ритуалу» – «RitualeRomanum» переробив деякі чини та освячення на православний лад, та благословив надалі використовувати у всій Українській церкви. Серед тих чинів був і «Чин благословення та освячення свічок на Стрітення Господнє». У молитві освячення священик просить Христа Спасителя «освятити свічі світлом благодаті, щоб як світло вогнем видимим запалене проганяє нічну пітьму, так щоб серця наші огнем невидимим, тобто світлістю Святого Духа просвіщені, оминули сліпоту всяких гріхів. Щоб змогли ми очищеним оком душі бачити те, що Богу вгодне і для нашого спасіння благо потрібне. І щоб сподобитися нам перемогти темні небезпеки цього світу і досягнути світла безперестанного…»(Інф.23).Існує серед церковників погляд, що освячувати свічі немає потреби, оскільки свічка це пожертва, а вона освячується не молитвою, а самим жертвоприношенням.

За народними повір'ями, в 15 лютого єдиний раз за зиму гримить грім, – це громовержець Перун розпочинає боротьбу із силами зими і холоду. Саме тому цей день носить назву Громниці. Щоправда, в Україні більшого поширення набула назва Стрітення, що означає зустріч. У цей день зима зустрічається із весною (або літом, якщо ділити колесо року на дві частини: темну – зимову і світлу – літню). В народі Стрітення вважалося першими закличками весни. Ще одна назва Стрітення – "зимобор".

Незважаючи на вірування, стрітенська свічка з давнини наділялась особливою силою. Громницю виготовляли значних розмірів кількома способами. (див. Додаток Д). Саме виготовлення свіч відбувалося з великим благоговінням. Коли сукали свічі Богу, дбали про чистоту роботи й матеріалу, обирали для цього певні дні й навіть години (на Водохреща, наприклад, свіч не виготовляли), проказуючи при цьому молитви й запалюючи лампадку перед іконою. Селяни іноді виливали громничні свічі дивовижних розмірів — 40—100 см завдовжки й 3-5 см в діаметрі. На Любомльщині вважали, що особливо велику силу мала свіча, яка горіла під час дванадцяти Стрітень — із року в рік. Хто має таку свічу, в того у хаті пануватиме лад і в господарстві усе вестиметься. Ці свічки, які мали здатність відганяти злих духів, зберігали з особливою повагою в божниці, у прискринку в скрині або ж на верхній полиці мисника, вживаючи тільки з особливої нагоди. «Кули св/атиели свички, то слухали, як вуоние себе пувод/ат/ : кули триеш чат/, то л/ітомбудут/ триешчати груми і блескавки. Йак прийти дудому, то треба на бал/кові викоптити христа, шоббиригсимйу. Малим д/іт/ом треба присмалити вулос:е, шобнибойалис/я грому. Йак літом блискає, то треба ставити св/ічку на вукні, засв/ічувати, шобблиескавкани вдарила в хату. Грумнична св/ічка пувин:а удсвитити дванаціт/ стритин/ів, тудібирут/ другу, а ту кладут/ за убразки»(Інф.10). Якщо ж віск громнички капне на руку — це до щастя й статків протягом цілого року(Інф. 4, 13).Ці ж свічі, за давнім християнським звичаєм, давали в руки тим, хто помирав, і читали одхідну молитву. Це полегшувало передсмертні муки й очищало душу людини від гріхів, які вчинили за життя. Громничні свічки запалювали біля смертельно хворого, щоб полегшити агонію й "освітити легку дорогу на той світ"(Інф.28). Якщо вмираючий тримав у руках стрітенську свічку, це означало, що помер він праведником(Інф.16). Інформатор з с.Полапи свідчить, що "її ставлять біля покійника тому, що вона свячена у велике свято" (Інф.24). Якщо ж помирала відьма, брали три свічки й переливали над ними тричі хрест-навхрест стрітенську воду. Вважалося, що таким чином громада убезпечиться "від її приходів з того світу"(Інф.20). Примічали — першим у селі помре той, у кого під час церковної служби на Стрітення раніше згасне свічка (Інф.17,25).

Стрітенську свічку прикрашували безсмертником, миколайчиками, барвінком і обв'язували лляним волокном. «Кули л/юдина бул/ійе на рожу, то баба-шиптуха бире з тейісв/ічки л/он, робиет/ дев/іт/ кулочк/ів і пудпал/уйесв/ічкуйу на тому мисц/і, де булит/, і пруказуйе мулитви» (Інф.34). Громниці бережуть для різних життєвих ситуацій. Їх ставлять перед іконами або перед вікнами під час грози, щоб уберегти дім від бурі, граду, грому, блискавки та пожежі. Якщо молитися із запаленою Стрітенською свічкою, від її світла втікають злі духи (Інф.35). 15 лютого, повернувшись зі Служби, слід одразу запалити в хаті свічку, щоби весняна повінь не пошкодила посіви і щоби мороз дерева не побив(Інф.38). А ще, коли в родині водиться нещастя, громницею обкурюють подвір'я і господу, щоби відігнати усе зло(Інф.26). Також Стрітенську свічу запалюють, коли хтось вибирається в далеку дорогу, щоб магічне світло вказувало шлях додому(Інф.16).Громничку клали під подушку від безсоння(Інф.13), окурювали дітей від переляку і лихоманки (Інф.5).«Улітку як іде гроза, то запалюєш ту свічечку — вона охороняє від громовиці, — говорить Ніна Володимирівна Широчук. — Її прикрашають гілочкою вічнозеленої туї, перев'язують червоною стрічкою і тримають біля образів. А як починає гриміти, то я її встромлюю у хлібчик і ставлю посеред стола під іконами. Буває, другі насипають стаканчик пшеницею, пшоном чи гречкою, у це зерно громничку втикають і ставлять на вікно, щоб обійшла гроза стороною» (Інф.39).Щоб діти не лякалися грому й не боялися вовків, на Стрітення їм навхрест підсмалювали грумнечкою волосся: на лобі, потилиці й над вухами. Такий символічний хрест також мав оберігати від наглої смерті під час грози. Увечері вивішували грумниці на одвірки дверей, воріт, хлівів і на ясла — щоб захистити людей і худобу від відьом і домовиків(Інф.29).Стріченські свічки затикали у ворота й хвіртки на Івана Купала[9, с.438]. На ранок їх нібито знаходили обгризеними з усіх боків відьмами. Вони так і не змогли перебороти захисної сили громничок і дістатися до худоби. Якщо вгризе стрітенську свічку звичайна сіра миша, то нібито перекинеться на кажана [20, с.29].Стрітенською свічкою обкурювали хворих і немічних, породіль під час важких пологів, дітей від переляку, корову з телятком від поганого ока. Якщо боліли зуби, радили її кусати й гризти (Інф.17).Грумницею обкурювали всю господу під час епідемій та інфекційних захворювань (Інф.4), діжу, коли вперше розчиняли тісто з борошна нового врожаю (Інф.14), худобу перед вигоном на пашу (Інф.33). Брали її з собою "на щастя" на першу оранку й зажинки (Інф.28, 30). Із запаленою громничкою обходили поля, щоб уберегти їх від шкідників і бур'яну (Інф.20).

«На Стрітення бери в церкві свічку не тоненьку, а товсту, бо вона тобі на цілий рік буде до помочі, — радить наша інформаторка із села Мосир Повшук Марія Оксентіївна— Скільки мені ця стрітенська свічка помагала в житті в усіх важких ситуаціях! І покійна бабуся, і мама моя, як зчиниться в хаті яка сварка, бігом запалювали стрітенську свічку і, дивися, скандал сам собою вщухне. У мене чоловік на машині працював, два сини в лісі. То як тяжко мені стане на душі, шо я за ними переживаю, треба

помолитися “Отче наш”, “Вірую” і свічку ту запалити — тьху-тьху, все й наладиться» (Інф.21).

Другі за значенням на Любомльщині свічки Страсні. Великий четвер (на Любомльщині – Страсть, рідше Жильнік, Жиельник). На службах читаються уривки з Євангеліє, що розповідають про страждання Христа. У Страсний четвер запалюються на службі 12 раз свічки. За традицією, після читання останнього Євангелія люди їх не гасять, а приносять додому. Повертаючись із церкви, намагаються донести страсну свічку додому так, щоб вогонь не згас. Якщо це не вдалося зробити — чекали якої-небудь біди. Задля цього воскову свічку поміщали в ліхтарик, виготовлений із кольорового паперу чи пофарбованого скла. Сучасне пристосування для свічки — звичайна пластикова пляшка з вирізаним дном: «На Жильніка вже свічкі палілі в церкві і з тею свічкою ідут додому аж, і кругом будинку вобходят, шоб то вже щєстє било, шоб шиховало (був упіх). Колісь мама все обходілі» (Інф.22). «Кругом хати ходиш з світлом, кругом хліва» (Інф.13).

Також із захисною метою кіптявою від полум’я страсної свічки робили один або декілька хрестів (найчастіше три) в хаті на сволоку: «Приходим зі Страсті і хрестики робимо тою свічкою на балькові» (Інф.1). Спорадично хрестики робили на одвірку вхідних дверей (Інф.29, 35, 38). Найхарактерніше пояснення цієї дії таке: «Шоб нечиста сила не зайшла до хати» (Інф.35); «Це од злих духів» (Інф.38). Інколи викопчування хреста мотивували убезпеченням хати від грому (Інф.17). Юрій Пукінський уважав цей звичай найпоширенішим в Україні засобом захисту від нечистої сили [24, с. 320]. У Хворостові та Нудижах страсну свічку подекуди засвічують під час випікання паски (Інф.40, 33),у Крушенці її несуть до церкви в кошику на Великдень (Інф.27). Широко відомим є також використання її як засобу полегшення передсмертної агонії: «Як помирає людина, то запалюють цю свічку — легше, скорше Господь душу приймає» (Інф.15). Аналогічні повір’я щодо страсної свічки фіксували дослідники на Волині наприкінці XIX ст. та в першій половині XX ст., що свідчить про те, що згаданий елемент традиційної культури був консервативним[24, с. 320]. Крім того, в деяких місцевостях Любомльщини побутували навіть демонологічні повір’я, пов’язані зі страсною свічкою. У народній уяві за її допомогою можна було побачити на горищі хати домовика (Інф.9) (в пізніших «редакціях» повір’я — чорта (Інф.18), кота (Інф.26)). До слова, такі повір’я є типовими для поліської демонологічної традиції [27, с. 313]. Так п’ять слухачів нашої секції етнології у 2005 році (Великдень припадав на 1 травня) на собі вирішили випробувати такий спосіб побачити відьом на Страсть. Одягнули весь одяг новий, взяли за щоку трохи сиру, і дивлячись через полум’я страсної свічки, запаленої 12 раз на головах окремих прихожан побачили «ніби різну посуду – каструльки, черпаки, чагунці…» більші та менші. Серед цих людей були ті, про яких говорили що «вони щось знають». Цікаво, що серед побачених «відьом» були і бабусі наших «спостережників».

У багатьох етнографічних районах України вона була одним із важливих «персонажів» святвечірньої святкової містерії — як на стадії підготовки до неї, так і упродовж самого урочистого дійства. Свічка поряд з хлібом, медом та кутею фігурувала в одному з елементів різдвяної трапези. Гадаємо, що полум’я свічки, розвиднюючи душам предків шлях, аби не заблукали в непроглядній темряві, служило дороговказом у їх тривалій та нелегкій мандрівці з потойбічного до тієї домівки, яка була їм рідною за життя, а сам прихід відбувався за схемою послідовних бінарних пар в якості універсальних класифікаторів, що допомагали орієнтуватись у часовому просторі: звідти // сюди, з темряви // до світла, з холоду // до тепла, з лісів, полів та боліт // до рідних осель. Запалюючи свічку, господар обов’язково побожно приказував: «Світи, праведне сонце, святим душечкам і нам, живим, грій землю-матінку, наші ниви, нашу худібку!» [3, с.431].

О. Курочкін відзначає, що ритуальна вечеря в Україні починалась із запалення свічки, яку ставили на покуті або на столі. Так і на Волині, з появою першої зірки, коли на стіл було виставлено усі страви, родина сідала до столу. Першим сідав господар дому, а за ним всі інші члени родини. Запалювали свічку і всі виголошували молитву «Отче наш», зичили один одному щастя і здоров’я, бажали всім дочекатися наступного Різдва[5, с.92]. Наші респонденти свідчать: «Перед тим, як сідати до вечері, встаєм, засвічуєм свічечку, ставім там у бутилочку чи в хлібину встрикнем, молимось «Отче наш» (Інф.36); «на Святвечір господиня накривала стіл білим обрусом і ставила на ньому засвічену свічку. На столі ставили свічник або ліхтар з новою, ще не свіченою свічкою. Родина ставала до молитви» (Інф.41); «на столі запалювали велику свічку — символ віфлеємської зорі» (Інф.24); «господар запалює свічку і вся сім’я вклякає перед іконами для молитви» (Інф.29); «на середину столу кладуть калач і свічки, які мають світитися під час усієї вечері» (Інф.4).

Наведені свідчення, на наше глибоке переконання, дозволяють трактувати запалену святвечірню воскову свічку перш за все як посередника між людиною і вищими силами, до яких вона звертається під час молитви, прохаючи про небесне заступництво для живих та сподіваний вічний райський прихисток

для душ померлих родичів, а також домагаючись їхньої прихильності як подавців основних життєвих благ, завжди актуальних для селянина — щедрого врожаю та високої продуктивності домашніх тварин.Щодо тривалості горіння запаленої свічки, на переконання С. Килимника, в українців переважав погляд, що вона повинна світити цілу ніч [9 с. 25]. Запалену свічку на Святвечір не вільно гасити, бо це символ життя, тобто «сонця праведного», вона має догоріти до кінця. Коли ж випадково хтось погасить свічку, то вірили, що в родині наступного року буде мрець[3, с.431]. Водночас, наші польові матеріали з Любомльщини засвідчують майже повсюдне обмеження світіння тривалістю самої вечері. Після завершення Святої вечері задували свічку (хоча подекуди на Любомльщині затискували вогонь пальцями), й пильнували за напрямком її диму: якщо до хати, то буде прибуток у сім'ї, а якщо до дверей, це означало, що хтось з рідних має померти цьогоріч [17, с. 159]. Народне тлумачення феномену запаленої на Святу вечерю свічки початку XXI ст. ґрунтувалося вже виключно на християнських світоглядних категоріях. Респонденти пояснювали необхідність запалювати свічку наступним чином: «Як в церкві мають горіти свічі в честь Різдва Христового, так і вдома треба запалювати свічку» (Інф.32). Аналогічну тезу про воскову свічку виключно як символ віфлеємської зорі, що згідно канонів християнського віровчення, вказувала дорогу східним царям, які йшли поклонитися новонародженому Ісусу, підтримують й деякі автори сучасних етнографічних розвідок [21 с. 142]. На нашу думку, первісна семантика горючої свічки в передріздвяну ніч є архаїчною за змістом й пов'язаною зі сприйняттям Різдва як дохристиянського свята, часу зимового сонцевороту. Полум'я свічки виступало проекцією сонячного проміння, що линуло з небес. Окрім того, у цьому ритуальному контексті чітко вимальовується поминальна семантика запаленої святвечірньої воскової свічки, на світло якої звідусіль сходяться до рідної домівки душі померлих родичів («як світиться свічечка, тоді вечеріють душі»), а сама вона виступає символічною посередницею, медіатором між земним та небесним, світом живих та потойбіччям. Ці вірування знайшли відображення у колядках і щедрівках, записаних у селах Любомльського району

Алла Дмитренко у своєму дослідженні описує давній звичай який влаштовували на Поліссі в період різдвяно-новорічних свят до середини XX століття, - так звані «Свічки». Вони тривали від Різдва Христового аж до Водохрещів. В ряді сіл Волинського Полісся Святі вечори інакше як «Свічки» і не називали. Всяка робота в той час вважалася гріхом. А от виготовлення свічки було почесною справою і для молоді, і для людей старшого віку. Починалися «Свічки» на Степана, третього різдвяного дня. Дівчата, зібравшись гурточком, ішли до хати пасічника і мовчки, без жодного слова, сідали на лаву - своєрідне побажання аби бджоли в новому літі добре роїлися і осідали тільки на пасіці. То був добрий знак для господаря і бджолосімей, тож зустрічали дівчат радо і воску не шкодували. У решту передноворічних вечорів дівчата сходились до когось на вечорниці: сукали свічки і гадали. Ворожіння із свічкою на Святі вечори користувалося найбільшого пошаною на Поліссі. Кожна дівчина виготовляла собі з воску дві свічечки й закріплювала їх у двох маленьких, виготовлених для цього випадку, воскових мисочках. В невеликі дерев'яні ночовочки наливали воду і ставили ці мініатюрні свічечки в мисочках. Запалювали їх і загадували на хлопця та дівчину. Потім легенько рухали воду. Якщо свічки зійдуться, «поцілуються», молоді поберуться вже нинішнього року, коли ж розійдуться - юнак і дівчина цього року не одружаться або й взагалі не будуть в парі[6, с. 35-36].

Мешканці Полісся перед «Василієм» споживали урочисту вечерю, до початку якої господар запалював свічку перед іконою, після чого усі члени його сім'ї молилися й сідали до столу (Інф.34).

На Щедрий вечір на Волині усі домашні з кутею, пирогами, дідухом і свяченою водою обходили господарство, а господар ставив на усіх дверях хрестики крейдою, випалював свічкою хрести на одвірках й кропив свяченою водою хату, подвір'я, худобу (Інф.10, 17). Ситуація розмежування простору за принципом бінарної опозиційної пари «своє» // «чуже» вимагала актуалізації знакової функціональності воскової свічки як проекції вогню, дієвого оберегу, що посилював обрядову міць освяченої води, культурного символу, який володів катартичною спромогою, здатністю за участю всієї родинної спільноти як очищувати (випалювати полум'ям знаки-хрести), так і номінувати, періодично оновлювати та «збирати» довкілля людини, освоєний нею простір, щоб тим самим в черговий раз упорядкувати загальний світолад у відповідальний момент святкування ключових з ритуального погляду точок року, що «відроджували» життя. Переломний момент відходу старого й настання нового року, коли після розпаду попереднього просторово-часового і речового континууму тенденцію до розчленування цілого змінювала тенденція до збирання, синтезування нового світу, якраз і був такою домінантною точкою річного циклу, сприятливим часом для проведення охоронних для людини та її здобутку заходів[17, с. 240]

Значну роль відігравали свічки і у Водохрещенському обряді. Хоча на Любомльщині наші респонденти не пам'ятають про свічки-трійці, які описують чимало етнографів. На Йордань ішли із

Пасхальні свічі(Згорани 2016).

Свічки в обряді Водохреща (храм Івана Богослова в с. Штунь) 18.01.2016 р.

Свічка-груниця, село Штунь.

Свічки у поминальних кошиках (храм Івана Богослова в с.Штунь) 13.03.2017 р.

звичайними свічками. Запаленими восковими свічками і хрестом освячували воду. Оскільки при зануренні свічки у воду обов'язково попадали краплини воску, то кожний пасічник намагався першим набрати води саме з того місця, де гасились свічки. Пасічники були впевнені, що скільки крапель воску вони захоплять, стільки роїв матимуть цього року[6, с.37]. Цю воду зберігали до роїння і кропили нею перший рій, що вилетів з вулика. У селі Штунь на посуд, в якому освячували воду, клали дерев'яний хрест, на який ставили свічки (див.фото).

Вогонь є символом Воскресіння. У нашій же місцевості, зокрема в селах Штунь, Олеськ [на вугон/ привозиели христи з могилок, палиели йіх цилу нич куло церкви, шоб погривс/а Ісус Христос і родичинеб/ішчики, бо вуни встайут/ на Великден/, шоб похристосатис/а з риднейу, і мерзнут/]. (Інф.13, 14) Такі вогнища палили в с.Штунь біля церкви Івана Богослова по 2010 рік, коли новий священик Петро Рудь заборонив їх. Вони горіли і в той час, коли батюшка освячував паски Продовженням того вогню були свічки в пасках парафіян. Для цього в них і понині витискають при виготовленні дірочку, щоб було куди вставити свічку. Її ж ставлять і на святковому столі, коли сідають розговлятися. Вогонь горить протягом ночі і в кожному будинку. Його не гасять з тою ж метою, щоб присвічувати Ісусу Христу та померлим родичам. "У хаті на Паску три дні під час сніданку палять свячену свічку, щоб в оселі витав святий дух. І ніколи не можна її викидати, бо тоді хтось помре". (Інф.16) Інформатори твердять, що "в цей час праведні душі, котрі відійшли протягом року (від Великодня до Великодня), перебираються в рай" (Інф.9). Наведені приклади переконують, що Великодні вогні (вогнище і свічки) дарують благодать і мир душам людей, є своєрідною даниною покійним родичам, символізують світло, яке допомагало під час воскресіння Ісуса Христа. Великодня свічка вважається оберегом від кротів. Вранці до схід сонця господар з непокритою головою ніс у зубах на поле половину великодньої свічки, щоб кроти вимерли [3, с.433]. Селяни, які мають бджіл, у Велику суботу старалися вкрасти у церкві воду для освячення і віск від великодньої свічки. Водою кропили бджіл, а воском обкурювали, щоб були здорові і давали багато меду. Шматочок воску такої свічки клали у вулики, щоби бджоли також раділи, як люди радіють Великодню. Про троїчну свічку (тобто ту, яку освячували на Трійцю) на Любомльщині нам віднайти інформації не вдалось.

Найбільш древнім і яскравим обрядом купальського свята було пускання вінків по воді. До них прикріплювалися запалені від багаття просмолені лучини або свічки. Вважалося, чим довше буде горіти свічка, тим більше проживе той, хто її запалив. А дівчата вірили, що якщо вінок пливе добре і свічка горить рівно, то цього року дівчина вийде заміж, а якщо крутиться на місці або гасне - то ні. Щодо іншого купальського атрибута –деревця, то воно на території Любомльщини траплялося не всюди. Однак в окремих селах деревце прикрашали і називали його Купалом або Купайлицею. Деревце закопували поблизу водойми, біля якої мали проводити свято. Землю довкола Купайла посипали жовтим піском, устеляли квітами. Саме деревце дівчата прикрашали квітами, вінками, стрічками, намистом, восковими свічечками, які запалювали з настанням темноти. З часом обрядове, сакральне значення купальських ритуалів забулося, і свято стало просто традиційною молодіжною розвагою, яка виразно зберігала мотиви парування молоді. Окрім того, головними дійовими особами свята були вода і вогонь – їх поєднання в різних моментах (спалення опудала і потоплення деревця; свічки на вінках, що пливуть по воді; пущене з пагорба у воду запалене колесо; звичай стрибати через вогонь і купатися цієї ночі тощо).

Вночі проти Введення подекуди дівчата святили воду ще дохристиянським звичаєм: брали воду в такому місці, де сходяться три струмки, проливали воду через полум'я так, щоб вона проходила поміж двома вогнями, і потім уживали тієї води проти хвороб, від зурочення та на любовні чари.

Свято берегли звичаї і традиції дівчата у дні жіночих доль. Це на свята Катерини і Андрія. Ці дні дівчата молилися за свою долю, просили благословення. Перед образом святої Катерини запалювала дівчина свічку і молилася: «Пресвята Катерино, я хочу невісткою стати, пару мати, дітей вінчувати, онуків дочекати. Подай мені від Бога мою половину, але, як п'яниця - протверези, дурний - на розум наверни. Не дай мені ні кривого, ні сліпого, а хорошого, як місяць, моцного, як дуб, щоб мене шанував, руку на мене не клав і до смерті не кинув». Тоді з догорілої свічки, що перед образом Катерини в церкві палила, непомітно збирала огарок, вдома ліпила з нього хрестик і носила біля серця: «Щоб Дух Божий в серце пересилив тай своє діло зробив (Інф.25).Велике значення для дівчат мала і Андріївська свіча. Вранці, коли у церкві дзвонили дзвони, йшли дівчата до церкви, щоб Андрієві Первозванному, апостолу Божому, свічку запалити і благословення попросити: «Не свіча горит, а моя душа, як я до тебе, так ти до мене. Вовіки віків. Амінь». На свято Первозванного Андрія дім Господній набирав особливої сили: тричі обійшовши з свічею у пазусі церкву, дівчина запалювала її щовечора перед сном, «аби милий не зраджував». Використовуючи віск, дівчата часто ворожили: вони розпізнавали в обрисах застиглого воску свого

судженого(Інф.43).

Виготовленню свічок відводилося значне місце в традиційно-побутовій культурі українців. Особливого значення надавали громничній (стрітенській) та страсній свічкам: вони обереги від усього злого, "нечистого". Основні семіотичні характеристики свічки моделювалися через систему звичаїв та обрядів, у яких вона використовувалася. В повсякденному житті воскові свічки була оберегом, а в календарній обрядовості мали символічну очищувальну, відроджувальну силу.

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу / А.Н. Афанасьев. — М., 1994. — Т. 1, с. 104

2. Богомолець О. В. «Божа муха» у світогляді й обрядах українців // Гуманітарний часопис 2015, № s.- с.70-78

3. Войтович В. Українська міфологія. Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.;

4. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / Олекса Воропай. — К., 1991. — Т. 1., с. 364

5. Дмитренко А. Різдвяні звичаї на Волині (за польовими дослідженнями) / А. Дмитренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимир-Волинського та Волині : матеріал XLVII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 1025-й річниці Хрещення Київської Русі та першої писемної згадки про м. Володимир-Волинський, м. Луцьк–м. Володимир-Волинський, 19–20 черв. 2013 р. / упоряд. А. Селюк. – Луцьк, 2013. – С. 91–96.

6. Дмитренко А. Продукти бджільництва в обрядовому житті Волині і Полісся: воскова свічка [Електронний ресурс] / А. Дмитренко // Етнічна історія народів Європи. - 1999. - Вип. 2. - С. 35–39. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_1999_2_10

7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

8. Завадська В.,Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. — К.: Орфей, 2002. — 448 с.

9. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 2 кн. – Кн.1. – К.: Обереги, 1994. – 400 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://svit.in.ua/kny/bookskyl.htm

10. Кондратович О. Весілля на Поліссі. – Луцьк: ВАТ „ВОД", 1996. – 111 с.

11. Кондратович О. Коса ж моя шовковая. Дівоча коса в побуті, звичаях та обрядах поліщуків. – Луцьк: Волинська обл. друк., 2006. – 98 с.

12. Кондратович О. Народини, або Дарована Богом свіча: родильні звичаї Західного Полісся. – Луцьк: Волинська обл. друк., 2004. – 132 с.

13. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся від свята до свята. – Луцьк.: ВАТ „ВОД", 2009. – 200 с.

14. Кутельмах К. Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / Корнелій Кутельмах // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів, 1997. — Вип. 1 : Київське Полісся, 1994. — С. 172—203

15. Лозко Г. С. Коло Свароже: Відроджені традиції. - К: Укр. письменник, 2005. – С. 176.

16. Лозко Г. С. Українське народознавство. — Вид. 5-те, зі змін, та доповн. — Тернопіль: Мандрівець, 2011. —с.377

17. Мовна У. Український різдвяно-водохресний обрядовий текст: воскова свічка//Народознавчі зошити. № 2 (116), 2014.- с.237-248

18. Мовна У. Пасічницькі замовляння українців / У. Мовна // Народознавчі зошити. – № 1 (109), 2013. – С. 68–77.

19. Мовна У. Продукти бджільництва в родинно-обрядовій практиці українців Черкащини / У. Мовна // Народознавчі Зошити. – № 5–6, 2010. – С. 603–610.

20. Пархоменко Т. Використання воску в народному знахарстві / Т. Пархоменко // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся: Мат. Комплексних наук. експедицій Рівнен. фольк.-етногр. тов.-ва. Вип. І. – Рівне, 2001. – С. 27-38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.spadok.org.ua/narodna-magiya/vykorystannya-vosku-v-narodnomu-znacharstvi

21. Пархоменко Т. Оберегове застосування воскової свічки та льону в народних віруваннях та обрядах Західного Полісся / Т. Пархоменко // Західне Полісся: Мат. наук.-практ. конф., присвяч. 30-річчю Сарнен. історико-етнографіч. музею, 3-4 груд. 2004 р. м. Сарни, Рівнен. обл. – Рівне, 2004. – Вип. І. – С. 140-148. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=341:————&catid=27

22. Пархоменко Т. Ритуальне застосування свічки у весільних обрядах / Т. Пархоменко // Народна творчість та етнографія. – 2004. – №5. – С. 89-92. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=342:———&catid=27

23. Пархоменко Т. Ритуальне використання продуктів бджільництва в родинних обрядах / Т. Пархоменко / / Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Вип. ІІІ. – Рівне: Перспектива, 2003. – С. 17-27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=332:———&catid=27&Itemid=17

24. Пуківський Ю. Великий піст у традиційному календарі українців історико-етнографічної Волині //

Народознавчі зошити. № 2 (104), 2012.- с.317-328

25. Релігієзнавчий словник [Текст] / НАН України, Ін-т філософії, Від-ня релігієзнавства ; ред.: А. Колодний, Б. Лобовик. - К. : Четверта хвиля, 1996. - 392 с.

26. Сапіга В. К. Українські народні свята та звичаї. – К.: Т-во «Знання України»., 1993. – 112 с.

27. Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців : монографія / Роман Сілецький. — Львів, 2011. — 428 с.

28. СосенкоКс. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір: Культурологічна оповідь. – К., 1994. – 286 с.

29. Сумцов Н.Ф. О славянскихнародныхвоззрениях на новорожденногоребенка / Н.Ф. Сумцов / / Журнал Министерства народного просвещения. — М., 1880. —№ 212. — С. 68—94

30. Толстая С. М. Полесскийнародныйкалендарь. Материалы к этнодиалектическомусловарю: К-П // Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянскомфоне. - М.: Наука, 1986.-С. 178-241.

31. Толстая С.М. Материалы к Полесскомуэтнолингвистическому атласу. Опыткартографирования // Славянский и балканский фольклор. Генезис. Архаика. Традиции. – М., 1986. – С. 27 – 28.

32. Українці: Свята. Традиції. Звичаї / Уклад. Ікоревець, - Донецьк: Альфа – Прес, 2004. – 304 с.

33. Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник / За редакцією А. Пономарьова. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.

34. Український фольклор: Хрестоматія /Упоряд.: О.Ю. Бріцина, Г.ДВ. Довженок, Н.С. Шумада._ К.: Освіта, 1997. – 752 с.

35. Традиції, обряди, символи, обереги / уклад. Н. Г. Немировська. — Х. : Вид. група «Основа», 2011. — 191 с.— (Серія «Бібліотечка школяра. Українознавство»).

36. Хвас Ю. Повір'я Прибужжя у контексті родильної обрядовості українців//Минуле і сучасне Волині й Полісся: роде наш красний. Випуск 24. Матеріали Третьої Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 14 -15 червня 2007 р., м. Луцьк, - Луцьк, 2007. – с.54-61

Інформатори:

1. Балабаш Ганни Степанівни, 1932 р.н. с. Гороховище
2. Бойчук Марія Іванівна, 1930р.н., с.Бережці.
3. Ващук Євдокія Йосипівна, 1930р.н., с.Ладинь.
4. Грицай Христина Іванівна, 1932р.н., с.Бережці.
5. Дмитрук Марія Трохимівна, 1927р.н., с.Вижгів.
6. Ключук Наталія Семенівна, 1928р.н., с.Штунь.
7. Кущик Надія Степанівна, 1928р.н., с.Куснище.
8. Маслянка Галина Миколаївна, 1942 р.н. с. Штунь
9. Мед Марія Панасівна, 1932р.н., с.Сокіл.
10. Мисюк Надія Данилівна, 1929р.н., с.Рівне.
11. Михалюк Лідія Яківна, 1934р.н., с.Бережці.
12. Міщук Дарія Денисівна, 1938р.н., с.Вижгів.
13. Міщук Марія Михайлівна 1937 р. н., с. Штунь
14. Муравець Надія Петрівна , 1932р. н., с. Штунь.
15. Носуліч Марія Степанівна, 1923р.н., с.Зачернеччя.
16. Оксенюк Галина Іванівна, 1927р.н., м.Любомль.
17. Ольховська Надія Іванівна, 1940р.н., с.Вижгів.
18. Омельчук Варвара Миколаївна, 1936 р. н., с.Штунь
19. Оніщук Любов Степанівна, 1948 р.н., с.Штунь
20. Орищук Надії Марківни 1933 р.н., с. Радехів
21. Повшук Марія Оксентіївна, 1939 р. н., с. Мосир
22. Поліщук Марія Гнатівна, 1929 р.н., с. Мшанець
23. Приказюк Микола Сидорович, священик, 1927р.н., м. Любомль.
24. ПшаваКвилина Захарівна, 1930р.н., с.Полапи.
25. Саць Меланія Дмитрівна, 1927р.н., с.Заболоття
26. Сиротюк Варвара Олексіївни, 1932 р.н., с. Крушинець
27. Сиротюк Олена Микитівна 1927 р.н., с. Крушинець
28. Самолюк Андрій Васильович, 1933р.н., с.Полапи.
29. Стець Ольга Михайлівна, 1939 р. н., с. Штунь
30. Сухецька Марія Максимівна, 1928р.н., с.Городно.
31. Ткачук Наталія Валентинівна, 1962р.н., м.Любомль.

32. Томчук Анастасія Устимівна1935р. н., с. Заболоття
33. Томчук Феодосія Панасівна, 1927р.н., с.Нудижі.
34. Хвас Надія Филимонівна, 1930р.н., с.Милованъ.
35. Хомич Марія Іванівна, 1926р.н., с.Згорани.
36. Хомич Марія Василівна, 1929 р.н. с. Прирічча
37. Хомік Галина Панасівна, 1928р.н., с.Забужжя.
38. Чиряк Ганна Зінов'ївна, 1926р.н., с.Вижгів.
39. Широчук Ніні Володимирівна, 19 р.н., с. Штунь
40. Шиць Параскева Сидорівна, 1930р.н., с.Хворостів.
41. Щербанівська Марія Іванівна, 1926р.н., с.Радехів.
42. Ющук Катерина Михайлівна, 1928р.н., с.Олеськ.
43. Яворська Тетяна Климівна, 1929р.н., с.Підгородне.
44. Ярмолюк Софія Денисівна, 1936р.н., с.Вижгів.

Олександра КОНДРАТОВИЧ *(Луцьк)*

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІСЬКОГО ВЕСІЛЬНОГО ЕТИКЕТУ

Коли записувала весільний обряд у Гуті-Камінській Камінь-Каширського району, я над питанням весільного етикету не замислювалась. А коли здійснила запис повністю, сама для себе зробила відкриття: наш весільний церемоніал можна поставити в один ряд із тими, яких дотримувалися у вищих колах, при дворах державних персон щонайвищого рангу.

Звернулась до словника іншомовних слів. Ось яке тлумачення він подає: "Етикет (франц. etiquette, від флам. stecken – встромляти – 1) Зведення норм поведінки, порядок дій і правила чемності при дворах монархів, титулованих осіб (придворний Е.), а також у дипломатичних колах. 2) Переносно – правила поведінки"[1] [1, 250].

Отже, етикет – це щось вельми високе, що не стосується звичайних людей, а тільки монархів, титулованих осіб, дипломатів. І лише наприкінці, як милостиня, подається: "2) Переносно – правила поведінки".

Зрозуміло, поліський простолюд не переймав та й не міг переймати досвіду поводження щодо коронованих осіб чи елітарних прошарків населення. Проте в його єстві споконвіку жила потреба пошанування людини незалежно від того, багата вона чи бідна. Він сам витворив такий порядок дій та ритуалів, яких обов'язково мали дотримуватися люди в стосунках між собою, в тім числі й організатори весілля. Аналізуючи весільну епопею, весь час ловила себе на думці: "То не звичайний сільський обряд – він нічим не поступається придворному: усе в ньому на своєму місці. Чітко визначено головні особи та їхнє оточення, ретельно, глибоко продумано кожен обряд, ритуал чи дію, час і місце проведення. Викликає захоплення, точніше, заворожує змістове наповнення як самого весілля в повному обсязі, так і окремих його складових.

Словник української мови подає дещо простіше тлумачення: "Етикет – установлені норми поведінки і правила ввічливості в якому-небудь товаристві"[2][2, 490].

У Словнику синонімів української мови у двох томах[3] [3, 0] цього слова взагалі немає через відсутність синонімів до нього.

Отже, лексема не була поширеною не тільки серед народу, але й до деякої міри і серед інтелігенції. Однак її змістове наповнення, либонь, справіку було усвідомлене та шановане нашими предками. В одній із обрядових пісень свахи втішають свою родичку-свекруху, яка "невістки дождала", що віднині їй не доведеться ні поратися по господарству, ні "хатойку мести", а тільки "порєдочок вести"[4], іншими словами, давати лад у домашньому господарстві. Українські жінки, в їх числі і поліські, давно оволоділи таїною ладування в сім'ї, в громаді, в хаті і в полі.

Слово "етикет" було колись відсутнє в мовленнєвій практиці простих людей, проте приписи й правила, що ним передбачаються, не були чужими нашому народові. Його поведінку, ставлення до ближніх і тих, хто поруч, визначали традиція, звичай, що віддавна побутували серед нашого люду.

Народна культура українців має глибоке коріння. Стосунки в сім'ї, громаді, в соціумі будувалися на основі досвіду багатьох поколінь від зародження та впродовж всього існування українського етносу. За визначенням великого вітчизняного любомудра Григорія Савовича Сковороди (1722 – 1794), культура –

це “друге, духовне, народження людини” з духовного зародку в серці через відкриття нею “заповітного, священного в собі”[5] . Отже, відштовхуючись від цього постулату, людина народжується не тільки із зародками першорідного гріха, але й з потужними джерелами “заповітного, священного” в серці. Тому надзвичайно важливо відшукати, прочитати те світле і чисте, що поселив у наших серцях Бог, та не дати йому пропасти, а, навпаки, допомогти йому спалахнути, розквітнути любов’ю, високими чеснотами, які осяють життєву дорогу тобі і тим, хто поруч. Серед наших співвітчизників зроду-віку не бракувало тих, хто сповідував цю високу істину та відкривав її своїм краянам. Словом і власною поведінкою.

З юності мене завжди обурювало принизливе ставлення до моїх краян. “Поліщук дурний”, “поліщук забитий”, – не раз можна було почути на нашу адресу від тих, хто сам географічно був найсправжнісіньким поліщуком, проте мешкав на кілька кілометрів південніше від Турії чи Стоходу. Я не буду пояснювати, чому батьки, уродженці Малорити, своїх синів Тадеуша та Людвіга Костюшків, віддали на навчання не до ближнього Бреста (Берестя), а до віддаленого поліського Любешова. Бо саме тут, на їхнє переконання, вони могли здобути належну освіту. Високоосвічений Микола Іванович Теодорович, автор фундаментальної праці “Волинь в описі міст, містечок і сіл. Ковельський повіт” у книзі “Волинська духовна академія” досить зневажливо відгукується про Верхівську школу василіан, у якій 9 років навчався син нуйнівського священика Григорій Рафальський і який по її закінченні відзначиться неабиякими успіхами в семінарії. Можна без сумніву стверджувати, що цьому великою мірою посприяли знання, здобуті ним у селі Верхи нашого рідного Камінь-Каширського району. Згодом нуйнівець сягне вершин в ієрархії Російської православної церкви, стане в ній другою персоною. Можна лише пошкодувати, що свій потужний талант наш земляк посвятив вірнопідданому служінню чужій і ворожій до України державі. Через заборону Катериною II унії цю школу закрили, і нині про неї нагадують лише руїни.

Та повернімось до народної культури, зокрема, поліського весільного етикету. Українське, як і поліське, весілля – це справжня високохудожня драма з усіма її складовими: вишуканою і викінченою композицією, де все на своєму місці, де кожен епізод, кожен окремий компонент відіграє призначену йому роль, продовжує чи посилює попередній і прокладає дорогу наступному. Глибоко, до дрібниць продумана його архітектоніка, що забезпечує традиційний перебіг подій, обрядів і ритуалів, водночас і забезпечує простір для проявів творчої ініціативи учасників весільного дійства. Тут чітко визначено головні герої та їхнє оточення, ближнє та дещо віддалене, детально продумано роль і місце кожного. Є тут пролог, зачин, зав’язка, передбачено розвиток подій, у якийсь момент бурхливий, а подекуди тихоплинний, своя кульмінація та очікувана розв’язка. Усе тут розроблено за законами кращих творчих зразків. То справжня поетична драма, де узвичаєний хід подій гармонійно поєднується з елементами драматизму та комедійності, епос з бурлеском. Тож саме собою напрошується запитання: “Хто автор цієї геніальної народної поетично-пісенної епопеї?”

Авжеж, сам народ. Народ, який щиро, нелукаво вірить у Бога, схиляється перед Ним та водночас невідступно й наполегливо береже свої традиції. Тому так часто звучить в устах тих чи інших організаторів весільних обрядів чи ритуалів (старшого дружка, старшої дружки, старшої коровайниці, старшої свахи) звертання до господарів “Чи позволить-благословить” при цьому обов’язково маючи на оці звертання (найперше!) до Бога. “Хай Біг благословить !..” Коровая місити, барвінкові вінки плести, косу розплітати, до шлюбу ступати і т. ін. Господь Бог – Він головний Господар і Повелитель, Провісник прийдешнього весільної пари. Через це саме на Нього покладалися всі надії та сподівання. Однак при цьому пильно дотримувалися традиції, аби не сталось, як мовиться, від Бога гріх, а від людей сміх.

Закінчуючи обряд сватання (заручин), просватай у Видричах обов’язково промовить: “За дідівським звичаєм, помолімось, аби Господь милосердний допомагав нам у створенні нової сім’ї та благословив наших діток на щасливе життя”. У відповідь на це усі встають і водноголос проказують “Отче наш”.

Таке завершення обряду й породило традиційну тут приказку, що її не забуває нагадати просватай: “По тому “Отченаші” казали батьки наші по повній наливати, а до дна випивати”.

Під час заручин усі веселяться, танцюють, багато співають і веселого, і лірично-журливого, та наостанок знову звертаються до Всеєдиного:

Добре ми і зробили: /2
Гальочку заручили.
Дай же Боже, дождати,
Шоб їх повінчати. /2

Як у кожному творчому доробку, виразно означено мету та ідею. Головна мета, яку ставлять перед собою обидві родини, провести весілля, дотримуючись усіх вимог традиції, так, аби воно пройшло цікаво, в міру весело і разом із тим посприяло майбутньому щастю молодої пари. Тому при проведенні тих чи

інших обрядодій, ритуалів звертались за благословенням до Всевишнього. "Хай Біг благословить" – це звертання постійно звучить в устах батьків та інших учасників весілля перед початком тих чи інших ритуалів або обрядів: перед випіканням короваю, розплітанням коси, поїздкою до вінчання і т. ін. Звертаннями до Бога пройнято й чимало пісень. Перед виїздом молодого до своєї обраниці, аби їхати до вінчання, свахи співають:

Благослови, Боже,
Пречистая Мати,
Своєму дитяти
Пісеньку запівати:
Одному роджоному,
Другому суджоному.

Після дотримання відповідних традиційних дій (спомагання батьків грішми, короткої гостини, трикратного обходження князя навколо столу та поклоніння хлібові) свахи знову звертаються до Всевишнього:

Сподоби нас, Боже, /2
На першим порози,
На першим порози,
На битий дорози. /2

У багатьох селах, де пошановується культ предків, поряд із живими запрошують на весілля померлих батьків, близьких родичів (братів, сестер). Наприклад, у Видричах, підійшовши до могили, молода хреститься, цілує хрест (пам'ятник), запалює свічку, інакше, за поширеними тут народними віруваннями, душа покійника не почує, проказує молитву "Отче наш" і звертається до померлого, означуючи при цьому ступінь родинності та ім'я ("тату Іване", "матусю Надіє", "братику Сергію") з проханням прийти на весілля, яке відбудеться… При цьому називається дата, час та місце проведення весілля. І хоч Біблія забороняє тривожити душі покійників, такі запросини, звертання до безсмертної душі померлого є не що інше, як порушення цієї заборони. Однак молитва, вочевидь, сприймається при цьому, як своєрідний дозвіл на цю розмову.

Не будемо наводити інших прикладів звертання до Отця Небесного. Його іменем освячуються найголовніші події, етапи весілля, що підводить нас до єдиного висновку: то світла віра в Боже заступництво та Його сприяння молодій сім'ї в майбутньому.

У поліському весіллі чільне місце займає поклоніння хлібові. Найперше, трепетне, шанобливе ставлення до випікання короваю, де існує цей обряд. Тут він сприймається, як особливий, сакральний хліб, наділений властивостями все чути та бачити. У стані готовності він пророкує майбутнє весільної пари: пишний, дорідний, без тріщин віщує: так, як він удався, так має вдатися й прийдешнє спільне життя молодого та молодої. І випікається він, як чесна, славна "заслужчина од Господа Бога", від батьків, братів, сестер, "родойку всього". І готується він за "вірне служіння" їм усім. В його приготуванні бере участь не лише родина, але й коровайниці своїми діями та приносами, що можна потрактувати, як участь односельців.

Поклоніння святому хлібові – наскрізна тема поліського весілля. Молоді, їхні батьки всі вагомі дії здійснюють з буханцем хліба, загорнутого в білу хустину чи рушник, під правою рукою. Сват (просватай) також приходить до дому молодої з такою ж хлібиною під правою рукою та після всіх вправлянь у красномовстві наостанок просить обміняти хліб, що має символізувати про позитивний результат цих домовин. Діставши згоду молодої за посередництвом господаря дому, обох батьків кладе хліб на стіл. На завершення заручин (сватання) він повернеться до родини молодого вже з хлібом від родини молодої. Отже, поміняли хліб на хліб, що, своєю чергою, символізувало: досягнуто взаєморозуміння у цьому питанні між обома родинами, а також те, що в родині молодого, як і в рідних батьків, дівчині буде забезпечено достойне життя. Недарма ж колись казали на Поліссі: "Хліб та вода – та й нема голода" (з наголосом на останньому складі).

Вирушаючи до молодої, щоб іти з нею до вінчання, молодий тримає під правою рукою вже згадану хлібину. Перед тим, як іти до храму, весільна пара також із хлібом під правицею обходить тричі навколо столу, на кожному розі якого лежить по хлібині. Підійшовши до неї, хрестяться та цілують її. Після цього їхні буханці забирають і кладуть на покуті, де вони як обереги лежатимуть упродовж усього весілля. Замість них, батьки молодої вручать дітям парні ікони в рушниках: мати – образ святої Богородиці дочці, батько – образ Ісуса Христа зятеві.

На подвір'ї молодят та їх супровід мати тричі за ходом сонця обсіває житом, що теж сприймається

за хліб, а батько кропить свяченою водою, причому за кожним обходом ненька сипле жменьку зерна дочці за пазуху, зятеві – до кишені. Після кожного обходу батьків молоді роблять крок уперед, вочевидь, це бачиться, як поступ у нове життя в парі. Обрядова пісня обсівання житом трактує, як наділення в прийдешньому молодих "добрим битом", а свячена вода має подарувати їм добру долю. Зерно, яким наділяла ненька молодих, вважалось магічним. Деякі молоді самі його з'їдали, додавали в корм худобі та птиці для кращого приплоду, набирання ваги тощо.

Весільна пісня закликає тещу вітати зятя знову ж таки пшеничним хлібом, солодким медом. Дійсно, молодят, що повернулися з храму, виходять вітати батьки. Мати несе на тарілці калач та мед і ложечкою тричі пригощає молодих медом і калачем, а потім усіх інших, що їх супроводжували до вінчання. Удостоєні цього пригощання після меду відкушують і шматочок калача.

Весільні дії рухаються у чітко визначеному плані та ритмі. Керують ними і спрямовують їх від імені обох родин: старший дружко (він же хоронжий), дружби (хоронжі) з боку молодого, старша дружка, дружки, закісниця від молодої, старости. До цих відповідальних доручень довірені молодих серйозно готуються, про що сповіщає в жартівливій формі одна з пісень, де мовиться, що дружко "сім літ не вмивався, на дружка готувався".

Модератором весільного дійства в багатьох випадках виступає пісня. То вона визначає наступну дію та має спонукальний характер, як-от пісні "Вдягай, мати, дочку в крамную сорочку" чи "Нуте, не гайтеся". Наказова форма спонукає неньку, присутніх прискорити підготовку княгині до її від'їзду до храму, аби не згаяти часу та не накликати поговору.

Усі весільні дії позначені виявами зичливості та компліментарності. Перш ніж щось почати, обов'язково лунає шанобливе прохання "Чи позволите-благословите…", звернене до господаря, керівників тієї чи іншої ситуації. Наприклад, зайшовши до хати молодого, запрошені його матір'ю для випікання короваю жінки чемно вітаються, після чого старша коровайниця звертається до господарів:

– Десь тут є домовний господар, домовна господиня. Чи позволять-благословлять сьой день звеселити? Перший раз.

– Хай Біг благословить! – відповідає батько.

– І другий раз.

– Хай Біг благословить! – повторює він.

– І третій раз.

– Хай Біг благословить і я благословляю щєстім, здоров'їм, віком довгим.

Як бачимо, батько, тричі повторює: "Хай Біг благословить!" – і тільки за третім разом дозволяє собі висловити і своє, батьківське, благословення.

Трикратний повтор є виявом глибокої віри в Бога Отця, Бога Сина і Бога Духа Святого та в те, що тільки від волі Отця Небесного залежить успіх як цього, конкретного, дійства, так і весілля в цілому, а найголовніше – майбутня доля молодого подружжя.

У деяких же селах під час окремих ритуалів батьки лише згадуються, проте з проханням благословити той чи інший обряд звертаються тільки до Бога. До прикладу, в селі Піщане (колишнє Яйно) перед розплітанням коси молодої, яке передбачає тут дві послідовні дії: сідання молодої на діжку та розплітання її коси, – дружок, звертаючись до батьків та присутніх, промовляє:

– У нашої молодої є батько і мати. Хай Біг благословить на діжку сядати! Перший раз!

– Хай Біг благословить! – приєднуються до нього дружки та присутні. В тім числі і батьки.

– Другий раз!

– Хай Біг благословить! – лунає хором.

– І третій раз!

– Хай Біг благословить! – так само водноголос відповідають батьки й присутні.

А вже за цим пісня констатує факт благословення з боку матері:

Благуслувилась Ганнучка
Свеї рідниї матюнце:
"Благуслуви, моя матюнко,
Мні на діжку сядати!"

Дружок кладе праву руку на голову княгині й тричі нахиляє її в поклоні перед батьками, після чого вже вони кладуть свої правиці на голову доньки й благословляють у супроводі пісні:

Благуслувися, дитино,
Благуслувися, княгино.
Хай Біг тубі до помущи,

Янголи на радущи.

Ненька підводить доньку до діжки. Але та не сідає на неї, боячись зневажити хлібну посудину, а тільки вклякає коло неї на коліна, лише торкаючись ними діжі. В противному випадку в майбутньої господині не вдаватиметься хліб.

Дружки піснею сповіщають про наступний етап:

Як я в косах худила,
То я вас ни прусила,
А типерка прусю
Русплисти мую косу.

І знову промовляє дружок:

– У нашої молодої є батько і мати. Хай Біг благословить косу розплітати.

Зміст і словесне вираження цього діалогу між ведучим та батьками й присутніми слово в слово повторює попередній та завершується таким же трикратним поклоном молодої батькам і їхнім покладанням рук на голову дочки й трикратним благословенням.

Далі дружки від імені своєї подруги звертаються піснею до брата:

Ой приступи, братику, приступи,
Мую русу косуйку руспусти.

У Піщаному цю місію виконує наймолодший, або, як мовлять тут, "найменчий брат". Ця традиція мовби символізує, що в розплітанні коси, розчісуванні волосся беруть участь усі брати, а наймолодший завершує цей родинний ряд.

Подруги молодої не тільки запрошують брата виконати свій традиційний обов'язок перед сестрою, але й пильнують, аби при цьому було дотримано вимог звичаю. Тому по завершенню обряду питають, куди він сестрині "заплиточки подівав", – чи "на тихий дунай" пустив, а чи віддав найменшій сестриці. У народі вірили, що "заплиточки" (кусники, стрічки), якими була заплетена коса молодої, набули в цей час магічної сили і передача їх наймолодшій сестрі посприяє в майбутньому і її заміжжю, і заміжжю її сестер. Брат з гідністю відповідає:

Я на тихий дунай ни пускав,
Но найменчий систрици пуддавав:
"Ой на тубі, сеструйко, на тубі,
Шоб дождалась шлюбуйку ти субі".

Деякі пісні мають наказовий характер. Проте це аж ніяк не применшує ввічливості співців. Таким чином наголошується на важливості моменту. Наприклад, перед тим, як молоді мають рушати до вінчання, гуто-камінські дружки закликають:

Вбирай, мати, дочку
В крамную сорочку,
Вбирай у шубойку –
Поїдим до шлюбойку.

Тут простежується не тільки наказ виконати відповідну дію, – а виконати її притьмом. Так, після різних клопотів, багатьох подій настав найвідповідальніший момент у весіллі – вінчання. Як сказати про це значущо й відповідально? Тільки звернувшись до імперативу.

Маємо відмітити, що весільні події в багатьох випадках рухаються завдяки діалогічному мовленню, яке надає виразності, експресивності означуваній події. Неабияку роль при цьому відіграє пісня. Саме вона в більшості випадків повідомляє про наступний етап у проведенні весілля, спонукає до його втілення в життя. Скажімо, гуто-камінські коровайниці, аби підкреслити значимість короваю та необхідність його випікання співають пісню "У садочку соловей гуде". Бо ж приготування цього ритуального хліба – то не буденна справа, адже від цього моменту, за давньою традицією цього села, започатковується й саме весілля. Недарма ж коровайниці перед початком роботи засвідчують:

На вгороди – зіллє,
Пуд городом – зіллє.
В сьому дому, шо й на рогу,
Зачалося висіллє.

Весілля – важлива, помітна подія і в історії двох родин, і для односельців. Як бачимо зі змісту пісні, до неї не байдужа навіть природа: "У садочку соловей гуде, / По світьолци голосок іде", бо

Молодейкий Іванко
До татойка на пораду йде.

А йде він з єдиним проханням:
“Ой татойку, голубойку,
Спічи мині коровай гречний.
Спічи мині коровай гречний,
Бо я в тибе – син сирдечний”.

Позитивний результат цієї розмови й визначить, чи буде потрібна послуга коровайниць. Проте батько, до якого “син сирдечний” звертається з любов’ю: “Ой татойко, голубойко”, – не може відмовити, бо, крім того, той йому “вірно служив”, тож “коровая заслужив”.

Однак згоди самого батька замало, тому молодий з цим же проханням іде до матері, брата, сестри, до роду, бо кожному він “вірно служив” і “коровая заслужив”. Сердечне прохання князя до кожної галузки родинного дерева знаходить теплий відгук у серцях ближніх, не лишається байдужою й природа, про що гучно співає соловейко.

Отже, ці “ходіння по роду” засвідчують, що коровай – то не тільки віддяка сім’ї за працю для загального добра, а символ родової честі, про що чітко буде відзначено під час ділення. Весіляни означать його як “заслужчину од Господа Бога”, “од татойка, мамойки, братика, сетройки, родойку свого”. В той же час, за містичними віруваннями наших краян, він наділявся магічними властивостями, тому вважався великою цінністю. Тож, отримавши його часточку та відповідно заплативши грішми чи подарунком, не поспішали ним поласувати, а несли додому, аби винагородити своїх ближніх, добрих друзів, надто неодружених, щиро вірячи, що це в прийдешньому посприяє винагородженим створити сім’ї, іншими словами кажучи, дочекатися власного короваю.

Як мовилось попередньо, чільне місце відводиться пісні – подекуди голосна й заклична, часом задумливо-лірична, жартівливо-запальна, вона рухає весільний потяг у визначеному напрямі. Представники обох родин немовби змагаються у вираженні гостинності, шанобливому ставленні до гостей. У плині весільного дійства господарі та гості міняються місцями, і саме останні диктують певні, усталені норми поведінки. Так, у перший день родина молодої приймає родичів і друзів від молодого. Спочатку останнім доводиться доволі часу простояти під дверима в ролі прохачів, що починають висловлювати (пісенно) різні здогади щодо затримки запрошення їх до хати. Можливо, сватова пиха пояснюється його багатством (“Ой знати, знати, що тесть багатий”), тому й не поспішає “зятя вітати”, а, може, це пояснюється банальною неповагою (“Десь тут нас не любляно, /Шо до нас не вийдяно”).

Таке негостинне ставлення до прибульців спонукає їх вдаватися до протесту: мовляв, свати “будуть листи писати / Та й до гинчиї слати”, а то й просто закликають свояків: “Запрагаймо кони / Та й рушаймо до доми”. Але коли ці натяки залишаються непочутими господарями, гості, яким надокучило стояти під порогом у молодої, уже вдаються до відвертих погроз:

Пускай, свате, в хату,
Бо поламаїмо лату,
Продиремо стріху
Та й наробимо сміху. (Гута-Камінська)

У Видричах тривале стояння перед дверима гості вважають соромом для себе, та найперше – для господарів, тому, “продерши стріху”, погрожують і значнішими руйнаціями: “Продиремо солому / Та й наробимо сорому”. От саме сорому і найбільше боялися колись наші краяни. Тут уже вітальні мотиви поступаються нарочитій непоступливості як з боку господарів, так і з боку гостей, які вдаються до кпинів:

Наш сват ізлякався,
За двери схавався.
Сватойку, ни лякайся,
До нас привітайся.

Чом нас ни пускаїте?
Чи хліба ни маїте?
Пойдіте до сусіда,
Позичте булку хліба.

Періодами сердечна, щира вітальність замінюється награною ворожістю, насмішкою. Та варто отримати запрошення, як стилістика пісень кардинально міняється. Проте необхідно відмітити, що впродовж усього весілля відчувається диктат сватів, свах, що віддзеркалює диктат патріархальних мотивів у соціумі. Уже під час заручин, хоча свати “принесли бочичку меду / Сватойка шановати, / А горолойки

– дві барилойки / Для її родинойки", однак не поспішають пригощати дружок, інших жінок від родини молодої. Тому ті спочатку натякають, що їх потрібно пригостити тим "Шо літом ни закисне, Зимою ни замерзне", а потім вдаються до відвертої вимоги:

Дай, свату, горілки, –
Було ни брати дівки.
Було брати вдовицю,
То б ми пили водицю.

І хоч тут звучить вимога дати горілки, дівчата оковитої не пили. "Якщо й підносили килішка до рота, то тільки, щоб у губах запекло, але не ковтали, бо дівчата стидалися, аби старші не подумали, що вони ласі до горілки", – ділилась спогадами одна з моїх інформантом з Гути-Камінської.

Усвідомлення свого панівного становища гуто-камінські свахи показують тільки-но зайшовши до хати, співаючи:

У запічку – льон, льон,
А ви, дружки, – вон, вон,
То в куль, то в солому,
Нарешти додому.

Вони не тільки проганяють подруг молодої, та ще й при цьому погрожують, – мовляв, "наїхали ворони з чужої сторони". До того ж тих "ворон з чужих сторон" незчисленна кількість, недарма ж "Погнулися лави, / Як свати посядали". Така констатація чисельності загону молодого сприймається двояко: з боку гостей як прихований натяк на неабияку силу, з боку господарів – як своєрідне виявлення радості, що гостей багато та готовність належно їх пошанувати.

Усе протистояння награне. Насправді ж неможливо не захопитися виявами гостинності з боку господарів: у молодої – до сватів і свах, що вважаються гостями, у молодого – до перезви. Колись через невеликі хатні приміщення гостей першими запрошували до столу, в той час, як своя родина, як кажуть у Видричах, "сідала на кусочки", тобто для неї спеціально столи не накривались, а лише доповнювали те, що залишилось після гостей. Точнісінько так чинили й родичі молодого щодо родини молодої. Нині ж, коли на час весілля споруджуються тимчасові приміщення, так звані шалаші, потреба в такому поділі відпала.

А для тещі дружби готували особливу зустріч. Наприклад, у Видричах попереду гурту парубків біг один із дружб з червоним "знаменом" – ознакою вдячності за хороше виховання дочки, що зберегла свою цноту до весілля. Інші парубки під'їжджали до шанованої гості возом, у який впрягались самі, або з тачкою, застеленою саморобним килимком, чи з ночвами. Розігрували "урочисту" зустріч з поклонами, примовками, жартами. За це теща мала виставити могорич – хліб, горілка, закуска з обов'язковою наявністю сала. Потім матір молодої із жартівливими почестями садовили на "транспорт" (віз, тачку, ночви) і відповідно доставляли (привозили, приносили) до хати молодого. "Прапор", який виготовляли з підручних засобів (шматка червоної матерії чи навіть червоної спідниці) парубки вивішували на причілку хати князя, – мовляв, хай усі бачать добропорядність княгині. Могорич хлопці заберуть з собою, пригостяться, однак не забудуть підготувати й "вишукане частування" для тещі. Під час гостини піднесуть їй вимазану в сажу тарілку з таким само вимазаним салом; за "гарнір" тут слугуватиме засмалена головешка, кілька трісок, купочка пісочку, замість солі. І все це буде прикрашене кропивою чи ще якимось бур'яном. Очільник парубочої громади в поклоні піднесе це іменитій гості, всіляко вихваляючи свій "продукт", а його товариші гаряче доводитимуть, як вони "всеньку ніч старалися", щоб устигнути все належно підготувати. Тож теща знову змушена "сердечно" дякувати й виставляти могорич. Жартівлива сценка її пошанування пожвавлює весільну драму, надає їй більш оптимістичного характеру, тим паче, головна мета цієї вікопомної події для молодої пари та їхніх батьків досягнута, причому, як видається, на користь родини молодого, тож можна й пожартувати. Адже поліське, як і всяке українське весілля, – то ще й уміло зрежисована вистава. Недарма в часи мого дитинства, 40-і – 50-і роки минулого століття, восени, коли було завершено всі польові роботи, незрідка можна було почути між чоловіками наступний діалог:

– Що ти сьогодні робитимеш?

– Та, мабуть, піду в запоріжці.

Те, що саме так бачиться весілля свахам, проявляється вже в тім, як вони поводяться під час від'їзду княгині до свого судженого. Спочатку вони закликають її до себе: "До нас, Гальочко, до нас" (Видричі), "З нами, Манючко, з нами" (Піщане) – та малюють різноманітні принади, які її чекають у новій родині:

У нас хата новейкая,
Симнє висилейкая (Видричі).

Неможливо оминути багатообіцяючий заклик піщанців, які змальовують свій побут, далеко прозираючи вперед, – так, немовби дива цивілізації, характерні для XXI ст., вже стали надбанням сільських мешканців села ще принаймні на початку XX :

З нами, Манючко, з нами:
В нас мальовани сани,
В нас ничого ни роблять,
Но хорошейко ходять.

В нас соничко хліб пиче,
Вода в хату тиче,
Вітирець повіває,
Хатойку замітає.

Ще тільки подекуди в наш час почали використовувати сонячну енергію, а піщанці мовлять про це, як про буденне явище: "В нас соничко хліб пиче".

Основа поліського весільного етикету – це взаємоповага, пошанування учасників весілля, запоріжців, односельців. Крізь усі весільні, дії, обряди, ритуали проглядає звичай пошанування батьків. Молоді, їхні помічники, керманичі весь час звертаються до них то з проханням благословити на той чи інший крок у перебігу весілля, вчинити ту чи іншу дію: спекти коровай, розплести косу, до шлюбу рушати тощо. Вирушаючи до молодої, аби їхати з нею до вінчання, князь після всіх традиційних дій, низенько кланяється батькам і виходить з хати. Видричівська молода у відповідь на прохання свах прискорити від'їзд до судженого, просить їх зачекати, "ще ж бо вона батейкові не кланялася".

Щира душа полісянина, його щедрість, гостинність яскраво бачиться під час частування і в родині молодої, і в родині молодого. Господарі, господині, їхні помічники пильно наглядають за столами, що вгинаються від наїдків, аби не допустити нестачі. Запрошені частуються, гомонять між собою, висловлюють сердечну вдячність за частування словесно і в піснях, хоча не забувають нагадати:

Ми люди прости,
Звичайниї гости.
. . . . . .
Ми люди ни голодни,
Но повагойки годни.

Усі пісні, що виконуються під час застілля господарями та гостями, відзначаються змагальністю між ними, винахідливістю, – хто краще попросить, а хто краще подякує. Родина молодої з Качина навіть "залучила ведмедя" до участі в запрошенні гостей до активнішого споживання приготовленого. Хто він? Тотем роду? Можливо. Проте він добрий і щедрий, про що мовить і пісня:

На пичі видмідь сидить
І на хатойку глядить,
Хорошейко дивиться,
Як гостойки живляться.

Наступна пісенна репліка сповнена щирої вдячності та компліментарності:

Нима того на силі,
Шо у свата на столі:
Є шо їсти, є шо пити,
Є кому попросити.

Так висловлюють свою вдячність свахи з Гути-Камінської. Але й цієї похвали їм видається замало, тому пізніше у відповідь на чергові щирі запрошення вони заспівають:

Ой їли ми, їли,
Сивого вола ззіли,
Сивого, рогатого
У свата багатого.

Суголосні з гуто-камінськими і свахи з Видричів:

Ой роди, Боже, дві маківочки на полю,
Поздоров, Боже, дві головойки в цім дому –
Одна головка, шо мед-вино подносить,

Друга головка, шо так хорошейко просить.

Можна навести ще десятки (чи не сотні?) прикладів взаємоповаги та взаємопошанування на поліському весіллі, особливості того чи іншого прояву поведінки господарів, гостей, запоріжців, що зберегли в собі прояви давніх традицій, що робило весілля весіллям (!), а не банальним застіллям. Тож можна сміливо ствердити, що поліський весільний етикет не поступається ні перед придворним, ні перед дипломатичним.

_____

1 Словник іншомовних слів / Головна редакція Української радянської енциклопедії АН Української РСР. – К., 1974. – 776 с.

2 Словник української мови / Головна редакція Української радянської енциклопедії АН Української РСР. – К., 1974. – 776 с.

3 Словник синонімів української мови в двох томах / К.: Наукова думка, 1999. Т. 1. – 1028 с.

4 Усі інші цитування у цій статті здійснюються за моєю книгою "Олександра Кондратович. Весілля на поліссі".

5. Словник іншомовних слів / Головна редакція Української радянської енциклопедії АН Української РСР. – К., 1974. – 776 с.

6. Словник української мови / Головна редакція Української радянської енциклопедії АН Української РСР. – К., 1974. – 776 с.

7. Словник синонімів української мови в двох томах / К.: Наукова думка, 1999. Т. 1. – 1028 с.

8. За діалогом: Любов Голота – Олександер Шокало "Морально-світоглядна освітня система Григорія Сковороди / Всеукраїнські Сковородинські читання "Пізнай себе". – "СП", 2017. – Ч. 32. 10 – 16 серп. – С. 10 – 11.

9. Кондратович Олександра Весілля на Поліссі / Кондратович О. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 112 с

Алла ДМИТРЕНКО ***(Луцьк)***

ТЕРИТОРІЯ ТУРИСТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ АБО ВТРАЧЕНІ І ЗБЕРЕЖЕНІ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ СЕЛА СТОЛИНСЬКІ СМОЛЯРИ

В останні роки в Україні зростає інтерес на традиційної народної культури і разом з тим постає проблема фіксації і збереження окремих її елементів. Волинське село, зберігаючи численні елементи духовної культури, швидкими темпами втрачає матеріальні пам'ятки. Особливо це стосується пам'яток народної архітектури, місце яких — у музеях, які, на жаль, сьогодні не мають можливостей зібрати і зберегти все те, чим ще багате село. Тому, очевидно, ініціативу повинні брати і місцеві органи, зацікавлені у збереженні набутків своїх мешканців. Це буде не тільки способом збереження історичної пам'яті, передачі попереднього досвіду наступним поколінням, але й включенню населених пунктів до туристичних маршрутів та розвитку популярного зараз зеленого туризму.

Зважаючи на активізацію в останні роки прикордонних зв'язків між Україною і Польщею, відкриттям переходу у с. Адамчуки прибузькі села можуть стати територією, привабливою для туристів. З одного боку — вони цікаві з точки зору природних багатств. Зокрема, тут проходить Головний Східноєвропейський вододіл (річки Західний Буг і Прип'ять), що розділяє басейни Чорного (Дніпра) і Балтійського (Вісли) морів. Зокрема, річка Західний Буг належить до Чорноморського басейну, а Прип'ять — до Балтійського. З другого боку, слід потурбуватися і про так звану «культурну програму» для гостей, в першу чергу звернувши увагу на матеріальні та духовні набутки попередніх поколінь.

А поміж тим, потрібно говорити і про втрати, яких можна було не допустити і зберегти. А для прикладу візьмемо село Столинські Смоляри Любомльського району. Дуже добре, що місцева влада сьогодні турбується про розвиток свого села. Свідченням цього може бути і нещодавнє відкриття спортивно-розважального комплексу [9].

З любов'ю про село Столинські Смоляри розповіла М. Маслянка — учениця ЗОШ № 2 м. Любомль у відеоролику «Село моєї бабусі» [5]. Є в мережі і ще один відеоролик про Столинські Смоляри — зняті з автомобіля вулиці і будинки [7]. Але тут не можна побачити жодної пам'ятки, по якій би можна було впізнати село, виокремити його з поміж інших. Лише одну «родзинку» знайшли у Столинських Смолярах і журналісти «Волині» — традицію готування їжаків [3].

Із статті про Столинські Смоляри у Вікіпедії дізнаємося лише про походження його назви та про

розвиток тут у минулому лісохімічних промислів, зокрема, існування трьох смолярень [8]. Збереглася й назва урочища «Майдани», де тривалий час зберігалась купа попелу. Вона свідчить, що тут тривалий час гнали смолу. Адже «майданом» називали місце для виготовлення («куріння») смоли переважно із соснових пеньків [6, с. 249-251]. Можливо в селі ще є старожили, які хоча б з розповідей пам'ятають про це виробництво. Адже колись смолу намагались не «точити» (такий спосіб добування її особливо поширився у радянські часи), щоб не псувати дерева, які ставали практично непридатними для будівництва жител та ін.

Але є у селі й інші пам'ятки, що можуть привернути увагу туристів. Якщо говорити про нематеріальну культурну спадщину, то в першу чергу слід сказати про збереження пісенного фольклору. Старожили пам'ятають про те, як впродовж Великого посту співали «царівну»: «*В піст, перед Паскою, то царвіну співалі [...]. Збираються такії во вже пудьотки, такії дівчита пуд стодолу любу [...], пуд хату нє [...] і тоді вже вони співають [...]. Яка дівчина має замуж має іти, то будуть якого хлопця споминати [...]. Ой, то-то голосно чути [...], як збереться їх десіть дивчєт, пітнандцить. Хлопці, дівчєта, то співалі попуд стодолами царівну*» [1, од. зб. D2S2].

На особливу увагу заслуговує традиційна звичаєвість, наприклад, збереженість зеленосвятських обрядів. Тут дотепер оздоблюють садибу і хату зеленими гілками і лепехою; освячують рослини у церкві, вірячи в їх цілющість; втикають зелені гілки на городах, щоб оберегти посіви; плетуть вінки коровам. І головне, дотепер збереглось вірування в те, що на Зелені свята приходять русалки — всі померлі родичі, які перебувають впродовж усього русального тижня. На ніч їм залишають їжу, а в понеділок (перший день Петрівки) проводжають.

Респонденти розповідають, як будучи дітьми, ходили дивитися, як на Купала «сонце грає»: «*грає, вот грає. Так мерехтить і грає, і грає, і грає, так грає, мерехтить, шо не відати як навіть дивитися, так в очи грає. А так же ж сонце вот вийдете, то ж воно ж не грає*!». Вірять в цілющість купальської роси: «*росу тую йдуть тако збирають на тарілочку чи на шо, збивають. То вона способна, вочи, як вочима не бачать*». Помочними вважають і купальські ягоди, які навіть освячували в церкві: «*На Івана [...] їх навіть батюшка святив нам, на Івана, тиї ягоди. І ми зсушувалі вже їх, сушилі, кіко там батюшка сказав, шо розрішає і як бувало можете йти хоч і в такий день, в недільку – не гріх, а як на Йвана йти, йдіте, беріте Йванові ягоди, і сушіте. Вони способни до живота. Як діти ж малиї [...], то ми бралі і тиї ягодки сушилі. А нє, то в баночку всипємо й засипєм сахаром. То як шось вже дитина больна, чи що, чи на живіт, чи на що, то вже даємо їй*» [1, од. зб. D2S1].

На Маковея святять мед і пучок зілля: «*мед, і хто хоче зілля всякого возьме пучок, і зілля посвятить, так. Мед то святять*» [1, од. зб. D2S2]. Обов'язково брали траву чистотілу [1, од. зб. D2S1].

На Спаса, крім яблук, освячують квіти і зерно. Обмолочені зерна загортають у «платочок», а колись освячували останні зібрані колоски або обжинкового вінка: «*А в колосках святили, як во то вже є зроблять конець жнив і зроблять віночка так, і вже в нас тут святять того віночка от! А хто не зробить віночка, той в платочку занесе посвятить*». Посвяченим на Спаса зерном засівали [1, од. зб. D2S2]. Сьогодні часто беруть дев'ять колосків пшениці: «*Для годиться. Як Бог завжди сказав: три рази по три [...]. І потім воно тоже стоїть, стоїть довго. Ми от одного року поставили, то з тих дев'ять колосків, дівчата ішли замуж, то я благословила, як то виходять з хати, то ним, кропили свяченою водою, молодих тими колосками, стояли*» [1, од. зб. D2S1].

Строго заборонялось працювати на Паликопа, щоб Ілля не спалив збіжжя: «*Бо кажуть, як на Паликопа, шо не зробиш, то Ілля спалить!*» [1, од. зб. D2S2].

На Глави (Головосіки) навіть ножа в руки брати не можна: «*І ножи навіть в руки, кажуть, брати не можна, різати [...]. Нє-нє, вже тепер молодьож так не бардзо, мо стаціши то ше так, от» [1, од. зб. D2S1]; «Так, на Головосіка, знаєте, не можна робити; як помню я, і колись не можна, то і тепер не можна, батюшка каже, так!*» [1, од. зб. D2S2].

На Чесного Хреста, за повір'ям, змії в землю ховаються, тому цього дня не можна ходити до лісу: «*на Чесного Хреста гадство ховається, то вже бояться трохи йти — хто йде, хто не йде*» [1, од. зб. D2S2]; «*в той день ховаються змії [...]. І правда, ми одного разу ходили по гриби, то як ми зайшли в ліс з чоловіком, то так, висили — і тут висять і за кожною тако, чи гриб чи велика така зеленичка, завиваний такий, маленьки такі вужики, то страшно. Ми побули півчаса і вибралися додому. То, кажуть, шо так [...]. Ми раз зашли [...], то тоді зміїв було багато. Тоді й по ягоди ходили, тоді їх багато було, шо не мона було навіть ніде стати*» [1, од. зб. D2S1].

В селі знають, що потрібно робити, щоб впродовж всього літа не бачити в лісі вужа.: «*в нас завжди*

1. Хрест на садибі, встановлений «За здоров'я».

2. Піч на подвір'ї.

3. Звід.

4. Лутик на зерно.

5. Хата 1879 р.

кажуть, як ідеш перший раз в ліс [...] і хочеш не побачити вужи, бо боїся, то згадай коли було Благовіщення і Благовісника. От треба сказати: "того року Благовіщення в п'ятницю, Благовісника в суботу". Тре рази повториш і вужа николи не побачиш. Ну, я сама так віру, я сама так роблю [...], бо боюся тих вужів» [1, од. зб. D2S1].

Із святом Введення пов'язаний звичай «пригони». Саме цього дня батьки дівчини, яка влітку вийшла заміж, дають в нове господарство щось із худоби: «*Дають, де вона пушла в невістки, дають їй так як то помагають хадзяйством своїм. То пригони називається*! *[...] На Введення дають тобі того пригона, шоб воно тобі велася худоба, бо то такий день, мисне для того, шоб велося все в хадзяйстві*» [1, од. зб. D2S1]; «Ну то так, як Введєніє, то от як замуж віддасть дочку, то корову вже на Введєніє дає, щоб велося *[...]*. То ще шось таке дарує дітям, або діти батькам» [1, од. зб. D2S2].

На Введення не можна нічого позичати з хати, особливо жінкам: »*От-то може не повестися, як то кажуть на те Введеннє прийде жінка шось якась позичить і позичиш. То то вже найгірше не давати нікому [...]. Як прийде жінка позичить, то було так, що і гроші погубели [...], і в аварію попали*». Але, навпаки, дуже добре, коли хтось щось принесе до хати, особливо чоловік та ще й бажано молодий: «*в нас одного року хлопець молодий прийшов по-сусідськи не було дома приніс нам рибу, живу рибу просто. Каже, наловив стільки риби, нате вам риби. То справді так чи од того чи не од того так велося все так ішло просто аж до рук саме пливло. І поїдеш і те заробиш, і тут заробиш*» [1, од. зб. D2S1].

На Андрія молодь ворожить. Як відзначала респондент, сьогодні дівчата всі дійства тримають в таємниці: «*Ну, зара знаєте як вони, тайно*», а колись: «*обнімали штахети. Скіки обняв, якшо парне число, то в тому році замуж вейдеш. Якшо не парне, то не в тому році замуж вейдеш [...]. То чобота кинув, сапожка, зима, вийшов – кинув ззаді і куда він впаде носком, значить в тому направленні буде твій чоловік*» [1, од. зб. D2S1].

Взимку молодь збиралася на вечорниці: «*найдуть їдну хату, шо там менша сім'я і молодьожи більше, і так і йдуть*» [1, од. зб. D2S2]; «*типер тильки телевізор дивляться, а колись ідуть пісні співають*» [2, од. зб. D2S1]

Добре збережена різдвяно-новорічна обрядовість. Відзначають дві Коляди: напередодні Різдва — Свята Вечеря і Водохрещення — Пісна або Писана (бо писали хрести) Коляда. На першу Коляду, напередодні Різдва, колядували, а на Різдво ходили з Вертепом: «*До вечері ходять ще! Тіко посутеніє і вже співають, по двох там колядують. А на Різдво то ходили колись з вертепом, вже хлопці зберуться, то то вже в свято, на Різдво, ходили. А колядувати, то вечором ходили*» [1, од. зб. D2S2].

Респонденти пам'ятають давні різдвяні обряди, наприклад, триразове підкидання куті вгору і закликання мороза: «*сядають вечерять і навперід кєдають кутю вгору. Тре рази. І так каже: Морозе-Морозе, ходе до нас вечерати. До хати ходе, тіко на полє не йде! От так казали*». На перший день Різдва годували курей, насипаючи зерно у коло, зроблене із мотузки: «*такого шнурка на дворі тато [...] положить і насиплять збожі. Тилько не з того, не з куті, насеплють збожі, шоб куре никуда не пошлє, тіко в тому кружкові. То вже куре не підуть нигде дальше нестися*» [1, од. зб. D2S2].

Напередодні Нового року — куготи — «ходили когутати» і гурти перебиранців, водили Козу: «*То збиралися чоловіки, козу зроблять такую, носять. То ввуйдуть до хати, спивають, скачуть, як та коза. З козою скачуть. То те було. І того, крадуть ковбаску сухую беруть. Тут співає, скаче, другий ковбаску ухопить. Так було*» [1, од. зб. D2S2].

Заборонялось працювати на свято Обертіння: «*От на Обертення [...], як пташки вертаються з вирію, кажуть, шо не можна тоже нічого робити такого, бо от може погано шось зробиться. В хліві, кажуть, в однеї жинки, щось там робила, а то каже пока зайшла, в телята голову завернуло на другий бік і мусили дорізувати. А чи від того, чи не від того, але прикмета була така*» [1, од. зб. D2S1].

На Сорок святих пекли 40 «палюшок»: «*На Сорок святих печуться в нас такії довгенькі палюшки. Печуть їх на бляхах і посля ше помажуть олійом, потрясуть, потрясуть. Колись так, тепер то вже так не роблять. І їмо тих сорок палюшок. Ще гроші туда замотають. Хто здебить, той щаслевий*» [1, од. зб. D2S2].

Зберігаються в селі звичаї, пов'язані зі святом Стрітення, освячення і використання громничної свічки; обряди Вербної неділі і перший вигін худоби на пасовище; великодні звичаї, в тому числі виготовлення писанок і «малєрок» та ін.

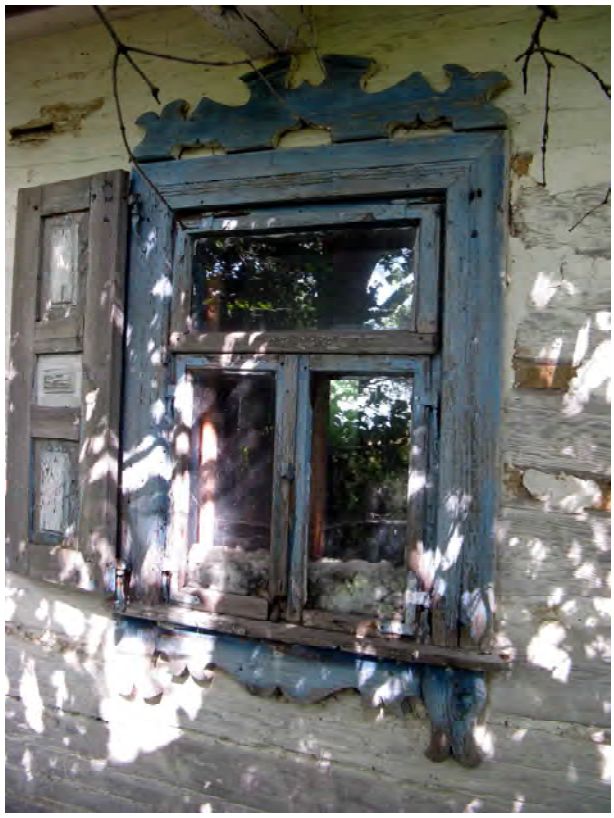
6. Солярні знаки на сволоку.

7. Написи на стіні в хаті 1879 р.

8. Дерев'яний замок.

9. Різьблення на вікні у старій хаті.

10. Розвалини вітряка.

Побутують численні вірування, наприклад, всі важливі роботи мають починати чоловіки: «*А зажинає чоловік, поблагословить, перехреститься*» [1, од. зб. D2S2]. Вони ж мають першими зайти до хати у свято: «*Я знаю, шо в нас найбільшість, чи куда в дорогу, чи кудась ідем, наперед перший завжди должний іти чоловік, кругом. Чи в хату должний іти перший до когось, чи свято, от Різдво, чи Паска, должни чи хлопчик, чи чоловік прийти перший в хату. Бо як жінка, то вже кажуть, цілий рік буде шось, нещасливий рік буде, такий бідніший буде*» [1, од. зб. D2S1]; «*чоловік, то так, щоб чоловіча шапка зайшла, щоб жінки не прийшли першими! На любе свято, не тільки на те, на Пасху, на Різдво, чоловік щоб прийшов*» [1, од. зб. D2S2].

Не можна не згадати характерні для села звичаї сусідської взаємодопомоги, які знову активно повертаються у сільський побут: «*ото зараз є якась нагальна робота, ото садіння картошки [...], збирання сіна, збирання картошки, жнива. Люде, знаєте, які дружні […]. О бачите от там привезли зерна, раз зійшлися сусіди, ну шо, скинули – скинули, висипали там і всьо […]. Нє, оплати не ждуть, нічого, могорич не дивляться. Треба, значить то є сезон, момент […]. От приходила тьотка Оксана просила пособити. Ніхто не питається куда, на шо, на яку роботу, тіки питається, а шо обувати, в якій одежі йти. Пособити, значить пособити*» [1, од. зб. D2S3].

Створюються і нові форми громадського дозвілля, зокрема, «свято вулиці Садової», що відбувається у дні весняний Івана та Миколи 21 і 22 травня: «*в попередні роки ми збиралися всього-на-всього три-чотири сім'ї, а зараз у нас вся вулиця, ми підключили оцю молодьож, також сюда підтянули. Вони не дуже охоче йшли, но прийшли. І главноє, шо нам вдалося вже в цьому році на Миколу були, Боже, на Івана ше так було не дуже, ну а вже на Миколу. Два дні [...]. Там гуляли, танцювали, співали старинних пісень […]. А саме інтєрєсно як старі бабушкі пішли циганочки з вихором [...]. Ну, то просто красота!*» [1, од. зб. D2S3].

Були у селі майстри, які виготовляли всі необхідні речі побуту, знаряддя праці, будували житла. Наприклад, розповідають про чоловіка, який у Столинських Смолярах і навколишніх селах побудував 34 хати. Допомагав йому сусід та двоє синів. За два тижні нарізували вручну дерево, потім його також вручну тесали тощо. Відсутність грошей змушувала селян розплачуватися продуктами харчування — за будівництво хати давали одну-дві «ручки» жита (приблизно 20 кг) [1, од. зб. D2S3].

Слід сказати і про численні предмети побуту, які зберігаються у мешканців села. Нашу увагу під час експедиції, наприклад, привернули два типи жорен, характерних для села (у довбаних діжках і на стільцях). Надзвичайно цікавим є «лутик» на зерно у господарстві М. Шевчука, виготовлений із суцільної сосни та багато інших. А ще ткані і вишиті тканини, що є мало не в кожній хаті.

Своєрідним етнокультурним явищем Прибужжя є хрести, не лише придорожні, а й на садибах чи біля них. Є такі хрести і в с. Столинські Смоляри — і старі, і нещодавно встановлені. За твердженням респондентів, колись таких хрестів у селі було багато — і понад дорогою, і в дворах: «*над дорогою багато і скризь булі хрести [...]. То за здоров'я ставили, а хто на війні погиб, то поставлять над дорогою. То ставили всякі хрести і надпись була». Однак за радянських часів старі дерев'яні хрести порізали, але тепер їх одновлюють*» [1, од. зб. D2S2]. Тепер ставлять не тільки дерев'яні, а й кам'яні хрести.

Збережені й окремі пам'ятки народної архітектури. Наприклад, «обороги» для сіна — чотирикутні споруди на чотирьох стовпах, з настилом і дашком, який «рухається» вверх і вниз у міру збільшення і зменшення сіна. Є в селі ще й багато традиційних дерев'яних «зводів» — пристосувань для витягання води із колодязя. За інформацією власника одного з них, звід складається із трьох частин: власне зводу («*то є звід, шо він зведений*»), «журавки» і «клюки» [1, од. зб. D2S3]. На одному з подвір'їв (господарів не було) зведена велика піч, накрита дахом, що тримається на чотирьох стовпчиках. Можливо, це своєрідна «літня кухня»? Є в Столинських Смолярах старі господарські споруди, побудовані традиційною зрубною технікою. Зустрічаються житла із «прибоками» (степками) при запічній стіні. Є цікаві елементи різьблення на вікнах і ганках старих жител тощо.

В ході експедиції 2008 року нам вдалося зафіксувати і досить цікаву стару хату, яка могла б бути надзвичайно привабливою для туристів. На жаль, коли відомий дослідник народної архітектури Роман Радович наступного, 2009 року приїхав до села, хату вже розібрали. Її власницею була Єва Матвіївна Оркіш, 1919 р.н. За твердженням респондентів, житло побудоване з дерева, не різаного пилкою, а колотого сокирою: «*Дерево колене [...]. Була грубиною там десь сантіметрув восємдисят. Так її розкололи, краї обтесали і так того бруса, грубиною може вісімнадцить, може двадцить сантіметрув заложили. І там в углу не один замок стоїть, прімєрно як вот закладаїться [...], а там тре замке в одному углові*» [1, од. зб. D2S3]. Хата була дуже низенька. Стіни складені із підвалини і чотирьох брусів. Всередині — глиняний «тік» (долівка). Стеля трималася на єдиному сволоку, покладеному поперек

житла (одразу ж за піччю). У центру сволока вирізано три солярні знаки.

Власне хата складається із житлової кімнати, сіней і комори. Біля запічної стіни був прибудований «прибок» (степка), в яких колись зберігались зазвичай діжки із соліннями — капустою, огірками. З боку комори до хати прибудовані й інші господарські споруди, прибудовані пізніше і з деревини гіршої якості.

Інтер'єр даної хати загалом характерний для традиційного житла: зліва від входу (біля стіни, протилежної від фасадної), у кутку біля дверей — піч із плитою. Далі — невеликий піл («примости»). Біля бічної стіни — стара, широка, добре збережена лава. Біля чільної стіни також встановлена лава, але вона значно пізнішого виготовлення, вузенька і гіршої якості. Справа від дверей стояв невеликий стілець на чотирьох ніжках, на якому, зазвичай, ставили відра з водою. Мисник, що мав би висіти тут же, вже був відсутній.

Хата мала чотири невеликих прямокутних вікна із шести шибок кожне. Два вікна розміщені у фасадній (чільній) стіні: одне — проти печі, друге — проти стола (якого в оселі вже не було); третє вікно — у бічній стіні, також проти стола; четверте — запічне, розміщене навпроти полу. Двері, як і саме житло, дуже низенькі. На всіх дверях старі дерев'яні і ковані металеві засувки і замки.

Особливо цікавими були написи, вирізані на бічній (причілковій) стіні. В нижній її частині, над лавою зроблений напис: «*Сей Дом встановлен 7 Ноября 1879*». Отож, хата простояла 120 років. З інших написів і малюнків слід відзначити різні за розмірами і формою хрести під одним з яких є дата «1987 год» і напис «Освященъ 1903 г.»

2008 року у селі Столинські Смоляри зник ще один об'єкт культурної спадщини — сільський вітряк. Точно сказати сказати скільки йому років місцеві мешканці вже не можуть, визначаючи хронологічною межею у 180-200 років [Андр, Альон1, од. зб. D2S1]. Час іде, ідуть з життя й люди, які володіли цінними етнокультурними знаннями. Наприклад, один з респондентів, коли його запитали про вік млина, так і сказав: «*Боже пам'яті Вйошка вмер, він сказав би, Михаль покійний*».

Раніше в селі було аж три вітряки, два з яких називали «Жульов» і «Мироновий», але до наших днів дожив лише один, який через людську байдужість також припинив своє «життя». Хоча його смерть розпочалася значно раніше від того дня, коли він розвалився. Одного разу тут сталася трагедія — загинув чоловік (Куль) після чого роботу вітряка припинили: «*Нє, нє, не мололи [...]. Давно [...]. Но то ж там [...] чоловік по необережності якось попав, попав в теї вальци. Спотикнувся чи шо, чи вночі. Вночі мололо і сільно вітер був, то якось попало йому. І послє теї аварії його закрели. І все. Він стояв як музей*». За твердженням місцевих мешканців, сюди приїжджали з Луцька. Але нічого для консервації вітряка зроблено не було. Як говорять респонденти, коли б він був накритий, то ще б стояв. Слід відзначити й те, що за тиждень після того, як розвалився вітряк, помер і мельник Мільочко [1, од. зб. D2S3; 2, од. зб. D2S1].

Це лише незначна частина інформації, отриманої в селі впродовж одного експедиційного дня. Село багате і цікаве на різноманітні пам'ятки як матеріальної, так і нематеріальної культурної спадщини. І потрібно зафіксувати все, що збереглося в пам'яті старожилів, і передати наступним поколінням, щоб не перервалась історична пам'ять, яка виявляється не лише в спогадах про різноманітні події, але й у різноманітних традиціях та обрядах, пам'ятках історії та культури, яких більше не можна втрачати. І туристична привабливість регіону, у тому числі й села Столинські Смоляри, зростатиме.

---

1. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, ф. Етнографічна експедиція Шацьк-2008, оп. А. Дмитренко.

2. Там само, оп. А. Якимлюк, А. Ковердюк.

3. Делікатес зі Столинських Смолярів: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=Xi4KSBhyT_8, назва з екрану.

4. Майдан: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Майдан_(смолокурня), назва з екрану.

5. Маслянка М. Село моєї бабусі: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=p2yeURTOhIE, назва з екрану.

6. Полесье. Материальная культура. — К.: Науk. думка, 1986. — 448 с., ил.

7. Село Столинські Смоляри Любомльського району, Волинь. Квітень 2015 року: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=5APHIa2xeCY, назва з екрану.

8. Столинські Смоляри: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Столинські_Смоляри, назва з екрану.

9. У селі на Любомльщині з'явився розважально-спортивний комплекс: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://kordon.in.ua/tag/stolynski-smolyary/, назва з екрану.

Алла ДМИТРЕНКО *(Луцьк)*

ЗБІРКА ЖІНОЧИХ СОРОЧОК ІЗ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО І ШАЦЬКОГО РАЙОНІВ У ФОНДАХ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ: ФОРМУВАННЯ, КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ, ДЕКОРУВАННЯ

Музейні предмети стають доступними широкій громадськості, в першу чергу, через їх використання для побудови експозицій та виставок для створення яких необхідне досконале знання музейних колекцій. Тому важливим є вивчення музейних предметів всіх груп збереження. Аналіз збірок дозволяє не тільки виділити характерні типологічні ознаки того чи іншого музейного предмету, але й уточнити окремі дані, наприклад, датування.

Особливої актуальності сьогодні набуває вивчення одягу, який стрімкими темпами з музейних експонатів перетворюється в елемент сучасного костюму. Щоправда, як наголошує О. Косміна, декор сорочки «сьогодні сприймається вже не як маркер мешканців певного регіону [...], а як ознака належності вбрання, оздобленого вишивкою, до так званого етно-стилю» [7, 29-34].

Збірка вбрання, у т. ч. й жіночих сорочок, із Любомльського і Шацького районів Волинської області частково вивчалася Н. Гатальською. Дослідниця виділяє у збірці дві основних групи: 1) уставкові, «до підточки», що датуються кінцем XIX — початком XX ст., 2) сорочки більш пізнього походження із сіл Забужжя, Замлиння і Вишнів, споріднені з володимир-волинським та холмським жіночим натільним вбранням [3, 259-260]. Сорочки Любомльщини і Шаччини вивчалися і при дослідженні колекції одягу ВКМ [4, 78]. Жіноча сорочка із с. Мельники використана при науково-художній реконструкції волинського вбрання, зокрема, при створенні весільного вбрання молодих [10, листівка 4]. Сорочки збірки представлені у каталозі, укладеному Л. Мірошниченко-Гусак та Т. Хомовою [11].

Збірка жіночих сорочок із Любомльського і Шацького районів у Волинському краєзнавчому музеї (*далі — ВКМ*) нараховує 24 одиниці збереження і представляє 11 населених пунктів Любомльського і 6 — Шацького районів. По 2-4 сорочки надійшло із сіл Мельники, Куснище, Почапи, Головно (*див. табл. 1*). Географія сорочок дозволяє з'ясувати загальні риси традиційних сорочок регіону та простежити зміни, що відбулися впродовж першої половини XX століття.

Формування збірки жіночих сорочок із Любомльського і Шацького районів розпочалося ще в довоєнний період, зі створенням у 1929 році Волинського музею. Відомо, що перші предмети музейного значення надійшли до закладу із виставки народних промислів, організованої Волинським краєзнавчим товариством в Луцьку у вересні 1928 р. Тоді чимало виробів було придбано для майбутнього музею. Вони й започаткували етнографічну збірку Волинського музею [9, 16].

Як свідчать записи старих (польських) інвентарних книг музею, вже до 9 вересня 1929 р. тут 108 етнографічних предметів музейного значення. Конкретна вказівка є лише щодо весільного строю, що складався із сорочки, сукняної камізельки, фартуха, запаски, вінка із стрічками і постолів, із с. Піща Любомльського повіту: «Любомльський повітовий комітет Виставки 1929 р. Куплено від Любомльського повітового комітету Виставки». Крім цієї весільної сорочки у фондах Волинського музею у 1930-х рр. було також з сорочки з інших сіл Любомльського повіту — Згорани, Римачі, Перешпа [6, 60]. На жаль, за роки війни частину колекції було втрачено, окремі предмети розпаспортизовані, що утруднює ідентифікацію ряду сорочок. Новий етап у формуванні колекції ВКМ розпочався у 1960-х рр. Вже у серпні 1963 році до музею надійшла сорочка із прибузького с. Голядин. Другим предметом у збірці стала сорочка з с. Вишнів, куплена у вересні 1968 року. Основна частина збірки сформована у 1970-80-х роках. На поч. 2000-х років кілька сорочок придбано в ході експедицій на Любомльське Прибужжя (*див. табл. 2*).

Важливою типологічною ознакою сорочок є матеріали, використані для їх виготовлення. Більшість сорочок збірки пошиті із лляного домашнього полотна різної товщини, щільності тканння і ступеня вибілювання (*див. табл 3*). Переважає вбрання із добре вибіленого тонкого лляного полотна. Виняток складають сорочки із сіл Мельники, Світязь, Голядин і Пульмо Шацького району, пошиті із досить грубого, щільно тканого слабо вибіленого (сірого) лляного полотна [2, № Д-232, Д-1123, Д-127; 3, № Р2-305]. Аналіз сорочок дає підстави зробити два висновки: 1) використання грубого полотна — специфіка даного регіону; 2) так як для декорування всіх цих сорочок використане тканння, то можливо, вони є йбільш давніми, а біле, дуже тонке полотно почало використовуватися пізніше. Із не дуже тонкого домашнього полотна пошиті також 2 сорочки із с. Головне, що є більш пізніми, так як виконані на кокетці [1, № Д-1388, Д-1389]. Із фабричної тканини виконані лише сорочки із м. Любомля (бязь) і с. Куснище (тонке біле фабричне полотно) [1, № Д-46; 2, № Р2-1372]. Для пошиття сорочки із с. Ясне використано три види

1. Д-45, с. Ясне.

2. Д-46, с. Куснище.

3. Д-138, с. Замлиння.

4. Д-1381, с. Головно.

5. Д-1388, с. Головно.

6. Д-1389, с. Головно.

7. Р2-324, с. Вишнів.

8. Р2-1154, с. Почапи.

9. Р2-1155, с. Почапи.

10. Р2-1156, с. Почапи.

11. Р2-1372, м. Любомль.

12. Р2-2468, с. Нудиже.

13. Р2-2474, с. Головне.

14. Р2-2479, с. Куснище.

15. Р2-2558, с. Забужжя.

16. Р2-2569, с. Ладинь.

17. Д-47, с. Піща.

18. Д-231, с. Мельники.

19. Д-232, с. Мельники.

20. Д-1123, с. Світязь.

21. Д-1271, смт. Шацьк.

22. Д-1729, с. Пульмо.

23. Р2-305, с. Голядин.

Таблиця 1: Географія і датування жіночих сорочок із фондів ВКМ

№ з/п	*Інвентарний №*	*Село*	*Автор*	*Дата створення*
		Любомльський район		
1	Д-45	Ясне	Хомич Марта Андріївна	Кін. XIX — поч. XXст.
2	Д-46	Куснищс	Дядук Мотруна Прокопівна	Кін. XIX — поч. XXст.
3	Д-238	Замлиння		Кін. XIX ст.
4	Д-1381	Головно		1930-і рр.
5	Д-1388	Головно		1930-і рр.
6	Д-1389	Головно	Гайова Анастасія Гордіївна	1930-і рр.
7	Р2-324	Вишнів		Поч. XX ст.
8	Р2-1154	Почапи	Клепач Оксенія Миколаївна	Поч. XX ст.
9	Р2-1155	Почапи	Клепач Оксенія Миколаївна	Поч. XX ст.
10	Р2-1156	Почапи	Клепач Оксенія Миколаївна	Поч. XX ст.
11.	Р2-1372	Любомль		
12	Р2-2468	Нудиже		
13	Р2-2474	Головне		Перша пол. XX ст.
14	Р2-2479	Куснище		
15	Р2-2558	Забужжя	Піщанюк Палажка Миколаївна	1940-і рр.
16	Р2-2569	Ладинь	Власюк Агафія Юхимівна (1900-1986)	1930-і рр.
17	Р2-2571	Чмикос	Терещук Уляна Василівна, 1931 р. н.	1950-і рр.
		Шацький район		
18	Д-47	Піща	Жучик Ольга Іванівна	Кін. XIX — поч. XXст.
19	Д-231	Мельники	Дударчук Ганна Митрофанівна	Поч. XX ст.
20	Д-232	Мельники	Дударчук Ганна Митрофанівна	Поч. XX ст.
21	Д-1123	Світязь	Голядинець Євдокія Трохимівна	
22	Д-1271	Шацьк		1930-і рр.
23	Д-1729	Пульмо	Куран (Кот) Текля Ісаківна (1900-1984)	1920-і рр.
24	Р2-305	Голядин		Поч. XX ст.

Таблиця 2: Формування збірки жіночих сорочок із Любомльського і Шацького районів

№ за/п	*Інв. №*	*Від кого надійшла сорочка*	*Дата надходження*	*Спосіб надходження*
		Любомльський район		
1	Д-45	Хомич М. А.	26.10. 1977 р.	Придбано за 3 руб.
2	Д-46	Дядук М. П.	27.10. 1977 р.	Придбано за 10 руб.
3	Д-238	Клюка Тетяна Мусіївна	1.10.1979 р.	Придбано за 12 руб.
4	Д-1381	Шум Сергій Володимиров	12.07.1994 р.	Куплено за 150000 руб.
5	Д-1388		12.07.1994 р.	100000 руб.
6	Д-1389	Гайова А. Г.	12.07.1994 р.	Куплено за 100000 руб.
7	Р2-324	Кондратюк О. М.	Вересень 1968 р.	Куплено за 8 руб.
8	Р2-1154	Клепач Григорій Арсентійович, м. Луцьк	24.06.1980 р.	25 руб.
9	Р2-1155	Клепач Григорій Арсентійович, м. Луцьк	24.06.1980 р.	25 руб.
10	Р2-1156	Клепач Григорій Арсентійович, м. Луцьк	24.06.1980 р.	15 руб.
11	Р2-1372	Черкас Г. О.		Передано
12	Р2-2468	Сацюк Н. М.		Передано
13	Р2-2474	Оніщук В. К.		Передано
14	Р2-2479	Федонюк Є. К.		Передано
15	Р2-2558	Піщанюк П. М.	18.12.2000 р. Експедиція на Любомльське Прибужжя	Передано
16	Р2-2569	Власюк Лідія Павлівна	27.07.2001 р. фолькл.-етногр. експедиція «Народи Прибужжя»	Куплено за 10 грн.
17	Р2-2571	Дмитрук Ніна Миколаївна	25.07.2001 р. фолькл.-етногр. експедиція «Народи Прибужжя»	Передано
		Шацький район		
18	Д-47	Жучик Федір Сильвестрович	25.10.1977 р.	Придбано за 15 руб.
19	Д-231	Дударчук Г. М.	1.10.1979 р.	Придбано за 10 руб.
20	Д-232	Дударчук Г. М.	1.10.1979 р.	Придбано за 10 руб.
21	Д-1123	Дибалюк П. П.	14.03.1988 р.	Придбано за 15 руб.
22	Д-1271		8.08.1991 р.	Куплено за 15 грн.
23	Д-1729	Дровозюк В. В., м. Луцьк	15.11.2004 р.	Куплено за 124 грн.
24	Р2-305	Барбарук	30.08.1963 р.	Куплено за 10 руб.

Таблиця 3: Матеріали і техніки виготовлення жіночих сорочок

№ за/п	*Інв. №*	*Матеріали і техніки пошиття сорочки*	*Матеріали і техніки декорування*
		Любомльський район	
1	Д-45	тонке вибілене лляне домоткане полотно; грубе (рідко тканe) вибілене лляне домоткане полотно; біле фабричне лляне полотно; лляні нитки; ручне шиття; плетіння	вишивка у техніках хрестик, ретязь
2	Д-46	тонке біле фабричне полотно; лляні нитки; ручне шиття; обметування	вишивка у техніках хрестик, стібок
3	Д-238	тонке вибілене лляне домоткане полотно; лляні нитки; ручне шиття; обметування	нитки муліне і заполоч; вишивка у техніках хрестик, занизування, стібок; ткання у техніці перебір; художнє морщення
4	Д-1381	вибілене домоткане полотно; лляні нитки; ручне шиття; обметування	нитки муліне; вишивка у техніках хрестик, стібок
5	Д-1388	вибілене не дуже тонке лляне домоткане полотно; фабрична тканина (чохли); лляні і бавовняні нитки; ручне шиття; обметування	нитки муліне; вишивка у техніці хрестик
6	Д-1389	вибілене не дуже тонке домоткане полотно; лляні нитки; ручне шиття; обметування	нитки муліне; вишивка у техніці хрестик
7	Р2-324	вибілене тонке лляне домоткане полотно; лляні нитки; ручне шиття; плетіння	нитки муліне; вишивка у техніках хрестик, стібок
8	Р2-1154	вибілене тонке лляне домоткане полотно; лляні нитки; ручне шиття; обметування	нитки заполоч і муліне; вишивка у техніках хрестик, коса гладь, стібок, зерновий вивід (обвідка), штапівка
9	Р2-1155	вибілене лляне домоткане полотно; лляні нитки; ручне шиття; обметування	нитки муліне; вишивка у техніці хрестик
10	Р2-1156	вибілене лляне домоткане полотно; лляні нитки; ручне шиття; обметування	нитки муліне; вишивка у техніках хрестик, стібок
11	Р2-1372	біла фабрична тканина (бязь), бавовняні нитки, машинне і ручне шиття; обметування	нитки муліне; вишивка у техніці хрестик
12	Р2-2468	вибілене лляне домоткане полотно; лляні нитки; ручне шиття; обметування	нитки заполоч і муліне; вишивка у техніках хрестик, ретязь, стібок, занизування, «козлик», «косичка»
13	Р2-2474	тонке вибілене лляне домоткане полотно; лляні нитки; ручне шиття; обметування	нитки муліне; вишивка у техніках хрестик і стібок
14	Р2-2479	тонке рідко тканe вибілене лляне домоткане полотно; лляні нитки; ручне шиття; обметування	вишивка у техніці стібок
15	Р2-2558	тонке вибілене лляне домоткане	вишивка у техніці хрестик; мережка

		полотно; лляні нитки; ручне шиття	«павучок»
16	Р2-2569	тонке дуже вибілене лляне домоткане полотно; фабрична тканина бязь; лляні нитки; ручне шиття; обметування	художнє морщення, вишивка у техніці мережка («прутик»)
		Шацький район	
17	Д-47	тонке вибілене лляне домоткане полотно; лляні нитки; ручне шиття; обметування	нитки муліне; вишивка у техніках хрестик і стібок
18	Д-231	тонке вибілене лляне домоткане полотно; лляні нитки; фабричне мереживо; ручне шиття; обметування; плетіння	нитки муліне; вишивка у техніках хрестик, ретязь, стібок; ткання у техніці просте полотняне переплетення
19	Д-232	грубе сіре лляне домоткане полотно, лляні нитки, ручне шиття; обметування	нитки муліне і заполоч; вишивка у техніках хрестик, ретязь, стібок; ткання у техніці перебір
20	Д-1123	грубе злегка сіре лляне домоткане полотно, лляні нитки, ручне шиття; обметування; плетіння	нитки муліне і заполоч; вишивка у техніках хрестик, ретязь, «зубчики», «косичка»; ткання у техніці перебір
21	Д-1271	грубе сіре лляне домоткане полотно, лляні нитки, ручне шиття; плетіння	нитки муліне і заполоч; вишивка у техніках хрестик, стібок; ткання у техніці перебір
22	Д-1729	тонке добре вибілене лляне фабричне полотно, бавовняні нитки, ручне шиття; обметування; плетіння	нитки муліне; вишивка у техніці
23	Р2-305	грубе сіре лляне домоткане полотно, лляні нитки, ручне шиття; плетіння	нитки муліне і заполоч; вишивка у техніках хрестик, «зубчики», ретязь; ткання у техніці перебір

полотна: тонке вибілене лляне домоткане полотно (стан, рукави, уставки), грубе (рідко ткане) вибілене лляне домоткане полотно (підточка) і біле фабричне лляне полотно (планка на пазусі та чохли) [1, № Д-45]. У сорочці із с. Ладинь фабрична тканина використана лише як обшивка горловини сорочки із внутрішньої сторони [2, № Р2-2569].

Жіноче натільне вбрання розрізняється і за принципом вертикальної та горизонтальної побудови стану сорочки (*див. табл. 4*). Абсолютна більшість сорочок є додільними, тобто із суцільним станом. З двох частин («до підточки») пошиті лише 2 сорочки — із сіл Ясне і Замлиння при цьому виконані порізному [1, № Д-45, Д-238]. Підточка сорочки із с. Замлиння пошита із того ж добре вибіленого лляного полотна, що й вся сорочка (опліччя, рукави, уставка), що заперечує основний принцип пошиття сорочки «до підточки», де нижня частина має бути із полотна гіршої якості. У сорочці із с. Ясне підточка виконана із добре вибіленого полотна, але рідко тканого із ниток гіршої якості. Як і в попередній сорочці, пришита до стану по основі.

Довжина сорочок збірки коливається в межах 71-107 см. Виняток становить лише сорочка із смт. Шацьк довжина якої лише 48 см — не має нижньої частини (*див. табл. 4*).

За горизонтальною побудовою стану сорочки розрізняються за кількістю пілок полотна, використаного для їх пошиття. За цією ознакою можна виокремити кілька підтипів сорочок. До першого віднесемо 3 сорочки [2, № Р2-324, Р2-1155, Р2-2558], пошиті з одного полотнища тканини, перегнутого пополам — це модифіковані сорочки, більш пізнього походження, які різняться одна від одної принципом пошиття (з рукавами і без рукавів, з боковими вставками і без них). За побудовою стану вирізняється сорочка із

Таблиця 4: Конструктивне вирішення стану жіночих сорочок

№ за/п	*Інв. №*	*Довжина (см)*	*Додільна / до підточки*	*Ширина (см)*	*К-сть пілок*	*Розміщення швів*
Любомльський район						
1	Д-45	106,5 опліччя -51,5 підточка — 55	до підточки (1пілка)	опліччя — 59 підточка — 77	3	на правому боці, спереду і на спині із зміщенням вліво
2	Д-46	87	додільна	74	2	по боках
3	Д-238	83; опліччя — 54,5 підточка — 28,5	до підточки (1пілка)	64	2	по боках
4	Д-1381	96; стан до кокетки — 81	додільна на кокетці	66	3	на правому боці, спереду і на спині із зміщенням вліво
5	Д-1388	97,5 стан до кокетки — 76	додільна на кокетці	67	3	на правому боці, спереду і на спині із зміщенням вліво
6	Д-1389	94, стан до кокетки — 75	додільна на кокетці	73,5	3	на правому боці, спереду і на спині із зміщенням вліво
7	Р2-324	107	додільна	зверху -52, внизу — 66	1	полотнище перегнуте пополам, шви по боках
8	Р2-1154	105	додільна	70	2	по боках
9	Р2-1155	96,5	додільна	зверху -— 46,5 внизу — 80	1	полотнище перегнуте пополам, шви по боках; у шви вставлені довгі клини (полотнище, розрізане майже по діагоналі)
10	Р2-1156	98	додільна	70	3	на правому боці, спереду і на спині із зміщенням вліво
11	Р2-1372	71	додільна	55	2	по боках
12	Р2-2468	97	додільна	62	3	на правому боці, спереду і на спині із зміщенням вліво
13	Р2-2474	82	додільна	68	3	на правому боці, спереду і на спині із зміщенням вліво
14	Р2-2479	100	додільна	86	3	на правому боці, спереду і на спині із зміщенням вліво
15	Р2-2558	93	додільна	плече-—75, під пахвами-— 50, внизу -—64	1	полотнище перегнуте пополам, шви по боках
16	Р2-2569	85,5	додільна	71	2	шви на плечах і боках
Шацький район						
17	Д-47	87	додільна	63	2	по боках
18	Д-231	102	додільна	70,5	3	на правому боці, спереду і на

						спині із зміщенням вліво
19	Д-232	86,5	додільна	70,5	3	на лівому боці, спереду і на спині — із зміщенням вправо
20	Д-1123	86	додільна	65,5	3	на лівому боці, спереду і на спині — із зміщенням вправо
21	Д-1271	48	додільна	70	3	на правому боці, спереду і на спині із зміщенням вліво
22	Д-1729	93	додільна	75	2	по боках
23	Р2-305	86	додільна	69	3	на лівому боці, спереду і на спині — із зміщенням вправо

с. Почапи, стан якої розширений двома клинами, викроєними із шматка тканини, розрізаного майже по діагоналі. Ширина клина зверху — 9,5 см, внизу — 33,5 см, пряма бічна сторона — 68,5 см, коса — 71 см. Цікаво, що у правому боку клин вшитий косою стороною до переду, а в лівому — до спини. Сім сорочок пошиті з двох пілок полотна шви яких розміщені по боках за винятком сорочки із с. Ладинь, яка має ще й плечові шви. Стан десяти сорочок виконаний із трьох пілок домотканого полотна, при цьому, у семи сорочках шви розміщені на правому боці, а спереду і на спині — із зміщенням вліво; у трьох — на лівому боці, а спереду і на спині — із зміщенням вправо.

Ширина сорочок — 64-86 см, але найчастіше — 66-70 см (*див. табл. 4*).

За побудовою плечової частини дослідники виділяють три основні типи сорочок: тунікоподібні, уставкові, на кокетці [8, 49]. Основу складають уставкові сорочки передня і задня частина яких з'єднана уставками прямокутної (20,5х16,5 см, 21х17,5 см та ін.) або чи квадратної (23,5х23,5 см) форми. Три сорочки із с. Головне пошиті з кокетками, довжина яких — 29-44 см, ширина — 41-45 см (*див. табл. 5*).

Чотири сорочки збірки мають окремі ознаки професійного крою. Це модифіковані тунікоподібні сорочки. Найбільш наближеною до класичного тунікоподібного крою є сорочка із с. Почапи [2. № Р2-1155], пошита з одного перегнутого полотнища з прямими рукавами. Її специфіку складає те, що вона має доволі глибокий виріз горловини, що не характерно для традиційного натільного вбрання. Сорочка із с. Вишнів [2, № Р2-324] також пошита із одного перегнутого полотнища і рукавами, але має по три застрочених складки на кожному плечі (спереду і ззаду), що звужує плечову частину, і чотирикутний виріз горловини. Сорочка із с. Забужжя [2, № Р2-2558] — голошийка, пошита з перегнутого полотнища тканини без рукавів. Стан сорочки злегка завужений під пахвами, що створює враження певної припасованості по фігурі. Це буденні або літні сорочки, що поширились у міжвоєнний і повоєнний періоди. Вирізняється й натільне вбрання із с. Ладинь [2, № Р2-2569], виконане із двох полотнищ, зшитих на плечах. Спереду сорочка має по одній складці, на спині — чотири, попарно закладених «назустріч» одна одній.

Горловини всіх сорочок, за винятком чотирьох модифікованих, вивершені комірами — стійками або відкладними, представленими майже порівну (10 і 9) (*див. табл. 5*). Висота (ширина) комірів-стійок коливається в межах 3,8-5,3 см. Довжина залежить від фізичних параметрів власниці сорочки, але загалом становить 33-39 см. Ширина більшості виложистих комірів — 9,5-11 см. Виняток складають загалом не типові для регіону широкі коміри матроського типу, характерні для південних районів Волинської області. Такі коміри, шириною 18,5 см, мають сорочки із с. Замлиння і Куснище [1, № Д-238; 2, № Р2-2479]. Слід відзначити особливості коміра сорочки із с. Почапи [2, № Р2-1154]. Зважаючи на вишивку, його слід віднести до виложистих, але швидше всього вишитий він був значно пізніше, так як розміри і конструкція говорять про те, що це типовий комір-стійка.

Для досліджуваних сорочок характерно три способи кріплення коміра: 1) прорізні петлі і стрічки; 2) ґудзики і прорізні петлі; 3) ґудзики і навісні петлі (*див. табл. 5*).

Горловини модифікованих сорочок викінчені по-різному. Одна з них має чотирикутний виріз-каре (13х11 см), зверху обшитий планкою, шириною 3,5 см [2, № Р2-324]. Горловина іншої сорочки має великий чотирикутний виріз, заокруглений по кутках: довжина — 19 см, ширина по центру (під шиєю) — 20 см,

Таблиця 5: Побудова плечової частини, горловини і пазухи жіночих сорочок

№ за/п	Інв. №	Побудова плечової частини	Розміри уставки / кокетки (довж. шир) (см)	Комір / обшивка		Пазуха / планка / манишка	
				тип, розміри	спосіб кріплення	розміри (см)	спосіб кріплення
Любомльський район							
1	Д-45	уставкова	20,5x16,5	стійка 4,8x38	2 жовтих пластм. гудз і проріз. петлі	30x4,7	—
2	Д-46	уставкова	21x20,5	стійка 5,3x33	2 білих пласт. гудзики і прорізн. петлі	28,7x10	1 білий пласт. гудз. і прор. петлю
3	Д-238	уставкова	19,5x21,5	відкладн 18,5x37	2 прор. петлі і стрічку	35	—
4	Д-1381	на кокетці	29x41	стійка 4,5x36	1 синій пласт. гудзики і прорізн. петлі	32	2 синіх пласт. гудз. і прор. петлі
5	Д-1388	на кокетці	44x41	стійка 3,8x39	2 гудзики і прорізн. петлі	40	2 гудзики і прор. петлі
6	Д-1389	на кокетці	37x45	стійка 4x37	2 синіх пласт. гудзики і прор. петлі	40	1 синій пласт. гудз. і прор. петлю
7	Р2-324	тунікоп модифікован	по 3 складки на плечі	планка — 3,5	2 гудз. і навісні петлі	25,5x4	—
8	Р2-1154	уставкова	21x18	відкладн 4,5x38	2 жовтих пласт. гудз. і навісні петлі	33,5x9,5	—
9	Р2-1155	тунікоп модиф	—	обшивка — 2 см		виріз горловини — 19x20x15	
10	Р2-1156	уставкова	16x17	стійка 4,5x38	1 синій пласт. гудзик і проріз. петлю	39,5x4	2 пласт. гудзики і проріз. петлі
11	Р2-1372	уставкова	15x20	стійка 3,8x37	1 сірий пласт. гудзик і прор. петлю	30x3,5	1 сірий пласт. гудзик і пр. петлю
12	Р2-2468	уставкова	20x18	відкладн 10,5x35	2 прор. петлі і стрічку	38	—
13	Р2-2474	уставкова	17x20	стійка 4,5x39	2 білих пласт. гудзики і прорізн. петлі	29x3	1 синій пласт. гудзик і пр. петлю
14	Р2-2479	уставкова	18,5x18	відкладн 18,5x37	2 прор. петлі і стрічку	37	—
15	Р2-2558	модифікован	—	—	—	виріз горловини 26x9	
16	Р2-2569	модифікован	—	горловина знизу підшита планкою		21	2 гудз. і проріз. петлі

Шацький район							
17	Д-47	уставкова	20х22	відкладн 9,5х37	2 прор. петлі і стрічку	36	—
18	Д-231	уставкова	21х20,5	відкладн 10,5х36	1 пласт. гудз., проріз. петл	37х4	—
19	Д-232	уставкова	24х19	відкладн 10х35	2 прор. петлі і стрічку	28	—
20	Д-1123	уставкова	20,5х19	відкладн 10,5х35	2 прор. петлі і стрічку	26	—
21	Д-1271	уставкова	19х18,5	стійка 5х38	1 білий пласт. гудзик і навісн. петлю	25	—
22	Д-1729	уставкова	23,5х23,5	стійка 5х37	2 білих пласт. гудз. і прор. / навісн. петлі	31,5	—
23	Р2-305	уставкова	21х17,5	відкладн 11х36	1 синій пласт. гудзик і проріз. петлю	30	—

внизу (спереду і ззаду) — 15 см. Виріз обшитий вузенькою планкою (1,3 см) [2, № Р2-1154]. Сорочка-голошийка має доволі глибокий (по 9 см спереду і ззаду) півкруглий виріз горловини, вивершений підгинанням полотнища стану, підшитим мережкою «павучок» [2, № Р2-2558]. Горловина сорочки із с. Ладинь підігнута всередину і підшита шматком фабричної тканини [2, № Р2-2569].

Щодо влаштування пазух жіночих сорочок можна виділити кілька варіантів:

1) більш давнім є звичайний розріз в центрі передньої частини сорочки, підшитий невеличким прутиком всередину, що характерно для більшості сорочок [1, № Д-47, Д-232, Д-238, Д-1123, Д-1271, Д-1381, Д-1388, Д-1729; 2, № Р2-305, Р2-2468, Р2-2479];

2) сорочки кінці розрізу яких (здебільшого справа) підігнуті на кілька сантиметрів всередину, в результаті чого під розрізом утворюється одна глибока або кілька дрібних складок [1, № Д-1389; 2, № Р2-1372, Р2-2474, Р2-2569];

3) пазухи з планками (4-4,7), нашитими зверху [1, № Д-231; 2, № Р2-324,] або зсередини [1, № Д-45; 2, № Р2-1156];

4) манишка (9,5-10 см), яку мають сорочки із с. Куснище і Почапи [1, № Д-46; 2, № Р2-1154];

5) не мають пазушного розрізу [2, № Р2-1155, Р2-2558].

Глибина пазушного розрізу — 21-40 см. Пазушний розріз в окремих сорочках застібається на 1-2 невеликих пластмасових ґудзики (частина яких втрачена) різних кольорів і прорізні петлі (*див. табл. 5*).

Рукави більшості сорочок пошиті з одного шматка тканини. Лише рукав сорочки із м. Любомля пошитий із двох частин — верхньої меншої, пришитої до уставки, і нижньої. Довжина рукавів — 38-55 см, ширина — 19-27 см (*див. табл. 6*). Сорочка-голошийка із с. Забужжя має невеличкий (4 см) напускний рукавчик, утворений за рахунок звуження стану сорочки під пахвами.

Для розширення пройми більшість сорочок мають підрукавні клини різних розмірів (*див. табл. 6*). У двох сорочках клини утворені за рахунок спеціального крою рукавів, що характерно і для чоловічих сорочок Волині [5, 23].

Манжети переважно прямокутної форми, ширина — 2,5-6,5 см, довжина залежить від фізичних даних людини. Дві сорочки із прибузьких сіл (Замлиння і Ладинь) мають широкі дзвоноподібні чохли, утворені за рахунок візерунчастого морщення рукавів сорочки на зап'ясті [1, № Д-238; 2, № Р2-2569]. Як і коміри, чохли мають три способи кріплення: 1) на прорізні петлі і стрічки; 2) на ґудзики і прорізні петлі; 3) на ґудзики і навісні петлі (*див. табл. 6*). Рукави двох сорочок не мають чохлів. У сорочки із с. Почапи звичайні прямі рукави, підшиті внизу невеличким рубчиком. Рукави сорочки із м. Любомль злегка

Таблиця 6: Конструктивне вирішення рукавів жіночих сорочок

№ за/п	Інв. №	Рукави (довжина / ширина) (у см)	Чохли			Підрукавні клини (у см)
			тип	ширина (у см)	спосіб кріплення	
Любомльський район						
1	Д-45	41х19	звичайні	5,5	2 пластм. (сині і чорні) ґудзики і навісні петлі	8х8
2	Д-46	42х23,5	звичайні	5	2 пластм. ґудзики і навісні петлі	8х8
3	Д-238	62х25	дзвоноподібні	11,5	—	18х18; за рахунок рукава
4	Д-1381	44х25	звичайні	5	2 жовтих пласт. ґудз. і прорізні петлі	8,5х8,5
5	Д-1388	47х22,5	звичайні	4,5	2 білі пластмасових ґудзики і прор. петлі	9х9
6	Д-1389	47х22	звичайні	3,5	1 синій пластмас. ґудзик і прор. петлю	11х11
7	Р2-324	42,5х20,5	звичайні	5,8	3 світлі пластмасові ґудзики і навіс. петлі	5,5х5,5 викроєний з рукавом
8	Р2-1154	51х20	звичайні	5,5	2 жовтих пластмас. ґудзики і навіс. петлі	13х13
9	Р2-1155	44,5х22 прямий	немає	—	—	немає
10	Р2-1156	46х23	звичайні	6,5	2 світлих пластмас. ґудзики і прор. петлі	7х7
11	Р2-1372	54х22	немає		рукави стягуються на стрічку	немає
12	Р2-2468	52х20	звичайні	4,2	2 прорізні петлі і стрічку	17х17
13	Р2-2474	43х22	звичайні	6,5	1 синій пласт. ґудзик і прорізну петлю	10х10
14	Р2-2479	52х27	звичайні	5,7	2 прорізні петлі і стрічку	18х18
15	Р2-2558	6х22 напускн.	немає	—	—	немає
16	Р2-2569	39х25	дзвоноподіб	6	—	немає
Шацький район						
17	Д-47	48х23	звичайні	2,5	2 прорізні петлі і стрічку	12х12
18	Д-231	48х22	звичайні, обшиті мереживом	3,5+1 (мереживо)	1 білий пластмас. ґудзик і прор. петлі	17х18
19	Д-232	45,5х22	звичайні	5,5	2 прорізні петлі і стрічку	14х13
20	Д-1123	43х23	звичайні	3,8	1 сірий пласт. ґудзик і навісну петлю	8,5х8,5
21	Д-1271	39х21	звичайні	4,5	1 білий пласт. ґудзик і навісну петлю	10х10

22	Д-1729	39х20	звичайні	4	1 білий пластмас. гудзик і навіс. петлю	5,5х5,5
23	Р2-305	38х19	звичайні	4	1 жовтий пластм. гудзик і навіс. петлю	10х10

укорочені, підігнуті всередину і стягуються шнуречком.

Ще однією типологічною ознакою жіночих сорочок є їх декорування. Практично всі сорочки різняться між собою місцем розміщення орнаментів. У сорочці із с. Ясне узори розташовані лише на уставці, із с. Забужжя — на пазусі. На решті сорочок орнаменти знаходяться на 2-6-ти елементах сорочок. Найчастіше декорується комір (18 сорочок), манжети (16), уставка (12) і рукав (11). Пазуха орнаментована у 5-ти сорочок, кокетка — у всіх трьох сорочок. У сорочках з квадратним і півкруглим вирізом орнаментовані ще й планки, нашиті по горловині (*див. табл. 7*).

Більшість сорочок орнаментовані вишивкою, виконаною переважно у техніці «хрестик». Для декорування трьох сорочок використано давню техніку занизування. У сорочці із с. Піща цією технікою виконано основний узор, розміщений на уставці і верхній частині рукава. У сорочці із с. Нудиже занизуванням вишита лише уставка, а у сорочці із с. Замлиння — лише краї дзвоноподібних манжет. У сорочці із с. Почапи узор на манишці вишитий лічильною гладдю. Як допоміжні техніки для оздоблення сорочок використані техніки стібок, обметиця, козлик та ін. Для декорування трьох сорочок використане ткання, яке поєднується з різними вишивальними техніками (*див. табл. 7*).

Переважають геометричні і рослинні, в т. ч. стилізовані орнаменти. На окремих сорочках присутні антропо- та зооморфні узори. На сорочці із с. Головно дві пари — чоловік і жінка розміщені по двох сторонах кокетки. У верхній частині рукавів цієї ж сорочки вишиті по два чоловіки-велосипедисти. На рукавах сорочки із Любомля зображені вершники на конях і антропоморфні фігурки у вигляді квіток. Такі ж рослиноподібні антропоморфні фігурки вишиті ще на одній сорочці із с. Головно та вбранні із с. Мельники. Зооморфні орнаменти маємо на двох сорочках. Це вже відзначені коні з вершниками на сорочці із Любомля, а також півні із піднятими крилами, вишиті на чохлах сорочки із с. Почапи. Щодо кольорової гами, то в усіх сорочках переважає червоно-чорний колір і лише для декорування окремих з них використані нитки інших кольорів (*див. табл. 7*).

Як бачимо, збірка сорочок із Любомльського і Шацького районів у фондах Волинського краєзнавчого музею нараховує 24 одиниці збереження із 17 населених пунктів. Її формування розпочалось ще у міжвоєнний період, хоча більшість сорочок надійшло до музею у 1970-80-х рр. в результаті експедиційних виїздів. Аналіз збірки дозволив виокремити основні атрибутивні ознаки жіночого натільного одягу регіону: матеріали і техніки; конструктивне вирішення стану і плечової частини сорочок; особливості завершення горловини; типи комірів і манжет; влаштування пазух; особливості декорування (розміщення орнаментів, техніки, орнаментальні мотиви, кольорова гама).

1. Волинський краєзнавчий музей. — Фонд Д — «Декоративне мистецтво».

2. Волинський краєзнавчий музей. — Фонд Р2 — «Речовий».

3. Гатальська Н. Особливості традиційного народного вбрання Любомльщини кінця XIX — І половини XX століття (За матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. — Наук. зб. — Вип. 25. — Луцьк, 2007. — С. 259-260.

4. Гатальська Н., Івашків Г. Поетика волинського вбрання (Колекція народного святкового одягу волинян у фондах Волинського краєзнавчого музею) // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Народна культура — шлях до себе: Зб. наук. пр. — Вип. 11. — Луцьк: МП «Пульс», 2003. — С. 77–80.

5. Дмитренко А. Атрибуція чоловічих сорочок (за збірками Волинського краєзнавчого музею і Музею етнографії Волині та Полісся при СНУ ім. Лесі Українки) // Етнографічне музейництво в Україні і на Волині. — Наук. зб. — Вип. 61. — Луцьк, 2017. — С. 19-25.

6. Дмитренко А. Етнографічна колекція Волинсько-го музею у міжвоєнний період // Волинський музей: іс-торія і сучасність. Наук. зб. – Вип. 3. – Луцьк, 2004. – С 58-61.

7. Косміна О. Українське традиційне вбрання в сучасному урбаністичному середовищі (з досвіду етносоціологічного дослідження) // Етнічна історія народів Європи : Зб. наук. пр. – Вип. 21. – К. : Унісерв, 2006. – С. 29–34.

8. Матейко К. І. Український народний одяг. – К. : Наук. думка, 1977. - 214 с.

9. Ошуркевич О. Ф. Етнографія Волинського музею у Луцьку (1929-1939 рр.) // Тези наукової конференції до

Таблиця 7: Декорування жіночих сорочок

№ за/п	*Інв. №*	*Розміщення узорів*	*Техніки*	*Орнаменти*	*Колір узорів*
Любомльський район					
1	Д-45	уставка	хрестик	геометричний смужки, ромби, 3-кутники, 8-ми пелюсткові розетки, стилізована гілка з листками	червоно-чорний
2	Д-46	уставка, ру-кав, комір, чохли,пазуха	хрестик	рослинний, рожі, «вазон» із стилізованими квітами	червоно-чорний
3	Д-238	уставка, комір, чохли	ткання хрестик занизування	геометричний, горизонтальні смужки, трикутники, ромби, квадрати, зигзаги	червоний і чорний (комір)
4	Д-1381	кокетка, комір, чохли	хрестик	рослинний, рожі, дрібні стилізовані візерунки	червоно-чорний
5	Д-1388	кокетка, комір, рукав	хрестик	рослинний рожі, маки, рослино-подібні антропоморфні фігурки	черво-чорн. + жовтий, бузковий
6	Д-1389	кокетка, комір, рукав, чохли	хрестик	рослинний антропоморфний, геометричний, стилізовані 4-пелюсткові квіти, 8-ми кутні зірки, 3- і 6-кутники чоловічі і жіночі фігурки, фігурки на велосипедах та ін.	черво-чорн. + жовтий, бузковий, синій, сірий оранж. та ін.
7	Р2-324	чохли, пазу-ха, планка навколо шиї,	хрестик	рослинний, стилізовані 3-ох, 4-і 8-пелюсткові квіти, бутони у вигляді ромбів	червоно-чорний
8	Р2-1154	манишка, чохли, комір	хрестик лічильна гладь	геометричний зооморфний птахи, стилізовані квіти, 8-мипелюсткові квіти, квадра-ти, ромби, прямокутники ін.	червоно-чорний
9	Р2-1155	пазуха, рукав, станок, горловина	хрестик	рослинний, рожі, стилізовані лілії, «вазон» у човнику	червоно-чорний
10	Р2-1156	комір, чохли	хрестик	рослинний геометричний рожі, прямі смужки, чотирикутники	червоно-чорний
11	Р2-1372	комір, рукав, уставка, пазуха	хрестик	рослинний антропоморфний зооморфний, лілії, калина, маки, вершники на конях, антропоморфні фігурки у вигляді квіток	червоно-чорний
12	Р2-2468	комір, рукав, уставка, чохли	хрестик стібок занизування козлик обметиця	геомстричний смужки, ромби, трикутники, 8-мипелюсткові розетки	червоно-чорний
13	Р2-2474	комір, чохли	хрестик стібок	рослинний рожі і ромашки з листям	червоно-чорний

14	Р2-2479	комір, чохли	стібок	геометричний тоненькі смужки	чорний
15	Р2-2558	пазуха	хрестик	геометричний, «шахматка» із окремих хрестиків	голубий коричневий
16	Р2-2569	не орнаментована			
Шацький район					
17	Д-47	комір, рукав, уставка, чохли	хрестик ретязь занизування обметиця	геометричний смужки, ромби, трикутники, Х-подібні фігури, 8-мипелюсткові розетки	червоний із додаванням синього, чорного
18	Д-231	комір, рукав, уставка, чох-ли, пазуха	хрестик ретязь	геометричний рослинний стилізовані під рожі і ромаш-ки квіти і листя, ромби, 4- і 8-мипелюсткові розетки, хрести	червоно-чорний
19	Д-232	комір, рукав, уставка, чохли	ткання хрестик	геометричний рослинний стилізовані ромашки з листям, смужки, 3- і 4-кутники, Х-подібні фігури	червоний із додаванням чорного
20	Д-1123	комір, рукав, уставка, чохли	ткання ретязь хрестик зубчики	геометричний рослинний рожі з листям, виноградне листя, смужки, 3- і 4-кутни-ки, ромби, 8-мипелюсткові розетки; листя, стилізоване під антропоморфні фігурки	червоний із додаванням чорного
21	Д-1271	комір, чохли уставка	ткання хрестик стібок	геометричний рослинний смужки, ромби, 3-кутники, стилізовані ромашки, лілії	червоно-чорний
22	Д-1729	комір, рукав, уставка, чохли	хрестик	рослинний, рожі, лілії, дубове листя, ромашки	червоно-чорний
23	Р2-305	комір, рукав, уставка, чохли	ткання ретязь хрестик зубчики	геометричний рослинний рожі, ромашки, смужки, ромби, 3- і 4-кутники, Х-подібні фігури	червоний із додаванням чорного

100-річчя Волинського Єпархіального давньосховища. – 18-20 травня 1993 р. – Житомир, 1993. – С. 18-20.

10. Поетика волинського вбрання: Науково–художня реконструкція / Н. Гатальська, Г. Івашків. — Луцьк: Ініціал, 2005. — 20 листівок.

11. Традиційні жіночі сорочки Волині й Західного Полісся кінця XIX-XX століть. Збірка Волинського краєзнавчого музею. Каталог / Упоряд. Л. А. Мірошниченко-Гусак, Т. О. Хомова / Вст. ст. Н. Г. Гатальська, Л. А. Мірошниченко-Гусак. — Луцьк: Волинські старожитності, 2013. — 87 с.: іл.

АВТОРИ ЗБІРНИКА

Андрейчук Тамара, *науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.*

Антонюк Ярослав, *кандидат історичних наук, науковий співробітник Галузевого архіву СБУ, м. Київ history.volyn@gmail.com*

Артюх Вадим, *кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського музею історії релігії, м. Львів lmirlviv@gmail.com*

Берташ Борис, *кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту Рівненського державного гуманітарного університету, с.Малий Олексин Рівненської області bertash_ua@ukr.net*

Бондаренко Геннадій, *кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи СНУ імені Лесі Українки, член-кор. УАІН, заслужений працівник народної освіти України, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Луцьк*

Бобрик Вітольд, *кандидат історичних наук, м. Сєдльце, Польща witja84@gmail.com*

Вашета Михайло, *завідувач відділу давньої історії Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.*

Ващук Йосип, *краєзнавець, м. Луцьк.*

Вернидубов Олександр, *провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.*

Войтюк Олексій, *завідуючий відділом реставрації КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР, м. Рівне.*

Гарбарук Альона, *кандидат історичних наук, завідувач кафедри суспільних дисциплін Луцького педагогічного коледжу, м. Луцьк alyona.garbaruk2015@gmail.com*

Гладишук Сергій, *аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Ковель, sergii.gladyshuk@ukr.net*

Грабинська Любов, *методист Центр туризму, спорту та екскурсій Управління науки і освіти Волинської облдержадміністрації, м. Луцьк, luba_grabinska@ukr.net*

Губарик Юрій, *студент факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.*

Гулько Геннадій, *краєзнавець м. Луцьк.*

Гурульова Віра, *старший науковий співробітник, відділ нумізматики, хранитель монет Давнього Риму та Візантії, Державний Ермітаж, м. Санкт-Петербург, Російська Федерація, verina@hermitage.ru*

Дашко Вікторія, *зберігач фондів Сарненського історико-етнографічного музею, аспірант кафедри історії імені М.Ковальського НаУ «Острозька академія», м. Сарни.*

Дем'янюк Олександр, *доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк, adem51@mail.ru*

Денисюк Василь, *кандидат історичних наук, доцент Східноєвропейського національногоу університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.*

Дзей Микола, *керівник гуртків, керівник секції історичного краєзнавства ВО МАН, Любомльська станція юних техніків, м. Любомль, dzej-@ukr.net*

Дзей Наталія, *завідувач музею освіти Любомльського району та музею-кімнати Наталії Ужвій***,** *м. Любомль.*

Дмитренко Алла, *кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, dmytrenko.a@ukr.net*

Дорофєєнко Вадим, *полковник ЗСУ, керівник пошукового загону «Відродження», м. Ковель.*

Дутко Володимир, *директор Любомльського професійного ліцею, м. Любомль.*

Дьомін Микола, *мистець, член НСХУ, м. Київ.*

Загура Василь, *старший вчитель, вчитель історії і правознавства Городненської ЗОШ І-ІІ ст., с. Куснище Любомльського району.*

Зек Богдан, *кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу новітньої історії Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, zekbohdan@ukr.net*

Златогорський Олексій, *керівник ТЗоВ «Спеціалізована установа «Волинські старожитності», м. Луцьк, mr.zlatik@gmail.com*

Калюх Євген, *студент факультету історії, політології та національної безпеки СНУ імені Лесі Українки, м. Луцьк.*

Капустинська Ірина, *студентка Національного університету «Острозька академія», м. Острог, ira.kapustynska.v@ukr.net*

Климчук Андрій, *краєзнавець, м. Рівне, plua.info@gmail.com, roznjativ@i.ua*

Коваль Олександр, *молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ, м. Київ, otez_@ukr.net*

Кондратович Олександра, *краєзнавець, м. Луцьк.*

Костюк Михайло, *кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету, м. Луцьк.*

Красицький Ігор, *вчитель історії та правознавства Любомльської ЗОШ №3, керівник шкільного історичного музею м. Любомль.*

Кучинко Зоряна, *Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,м. Луцьк.*

Кучинко Михайло, *доктор історичних наук, професор Східноєвропейського Національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.*

Лис Сергій, *провідний науковий співробітник, в. о.завідувача відділу новітньої історії Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, sir.fox35@gmail.com*

Лобко Анастасія, *учениця 11класу Штунської ЗОШ І–ІІІ ст.Любомльської районної ради, с. Штунь Любомльського району.*

Локайчук Світлана, *кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк, dannuta@ukr.net*

Лончук Сергій, *студент юридичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка, м. Любомль, serhiy.lonchuk@gmail.com*

Лошик Дмитро, *студент факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк, loschuk@ukr.net*

Луцик Ірина, *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів, irynalutsyk00@gmail.com*

Мазурик Юрій, *головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини департаменту культури Луцької міської ради, м. Луцьк, voks_lutsk_rada@bigmir.net*

Malarczyk Dorota, *Muzeum Narodowe w Krakowie.*

Мартинюк Мілада, *кандидат педагогічних наук, учитель Бердичівської міської гуманітарної гімназії №2, м. Бердичів, mmartinyuk@mail.ru*

Марчук Володимир, *кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історіїм. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», м. Острог, mar4yk80@mail.ru*

Марчук Леонід, *краєзнавець,с. Бірки Любомльського р-ну*

Мельник Віктор, *головний редактор наукового журналу «Аннали юридичної історії», викладач кафедри філософії та суспільних наук ВНМУ ім. М. І. Пирогова, член Української асоціації зовнішньої політики, м. Вінниця, melnyk1996ethnology@gmail.com*

Мельник Олександр, *кандидат історичних наук,завідувач Торчинського історичного музею імені Григорія Гуртового, sashamelnik2010@mail.ru*

Микитин Тарас, *кандидат технічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне, tapac_m@ukr.net*

Михалевич Микола, *директор Кортеліського історичного музею, с. Кортеліси Ратнівського району, kortelisy.museum@ukr.net*

Мовна Маріанна, *провідний бібліограф відділу наукової бібліографії Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаника, м. Львів, mari3anna@ukr.net*

Мусін Алєксандр, *провідний науковий співробітник Відділу словяно-фінської археології Інституту історії матеріальної Російської Академії Наук, доктор історичних наук, м. Санкт-Петербург, Російська Федерація, aleksandr_musin@mail.ru*

Надольська Валентина, *кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені ЛесіУкраїнки, м. Луцьк, nadolsk@rambler.ru*

Ольховський Іван, *журналіст, історик, м. Київ*

Оніщук Катерина, *вчитель історії та суспільних дисциплін керівник секції етнології Любомльської філії ВОМАН, с. Штунь Любомльського району, katerina.onischuck@gmail.com*

Остапюк Олександр, *директор Любомльського краєзнавчого музею, м. Любомль.*

Остренко Надія, *керівник секції мистецтвознавства Любомльської філії МАН, м. Любомль.*

Охріменко Григорій, *кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, dannuta@ukr.net*

Павлова Світлана, *заступник генерального директора по науковій роботі НІКЗ «Чигирин», м.Чигирин.*

Панишко Сергій, *кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк.*

Пасюк Ігор, *директор Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки, відділу Національного військово-історичного музею України, член Національної спілки краєзнавців України, м. Луцьк, volmuz46@gmail.com*

Пахолок Василь, *доцент кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університетуім. Лесі Українки, м. Луцьк, vmpakholok@gmail.com*

Пахолок Ольга, *аспірант кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк, politdu.snu@gmail.com*

Перепелиця Алла, *молодший науковий співробітник НІКЗ «Чигирин», м.Чигирин.*

Перерва Володимир, *кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ "Відкритий міжнародний університет розвитку людини", Україна, pererva_v@ukr.net*

Петраускас Олег, *кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археологія давніх слов'ян і регіональних польових досліджень ІА НАНУ, м. Київ, petrauskas2@yandex.ru*

Приходько Юрій, *науковий співробітник ГО Науково-впроваджувальний фонд «Київ-Інформ-Простір», м. Київ, yu_pryhodko@ukr.net*

Разиграєв Олег, *кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східно-європейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк, razygraev@ukr.net*

Романішин Ян, *докторант Познанського університету ім. А. Міцкевича, м. Познань, Польща.*

Романчук Галина, *завідувач лабораторії соціологічних досліджень та розвитку освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк, vip_sociolog@meta.ua*

Рудницька Ганна, *вчитель історії та правознавства комунального опорного закладу "Луківська ЗОШ І - ІІІ ст. - ліцей", смт. Луків Турійського району.*

Савчук Ірінія, *бакалавр історії , здобувач ступеня магістра історії та археології в Національному університеті «Острозька академія», с. Рівне, iriniia.savchuk@oa.edu.ua*

Сахарук Валерій, *мистецтвознавець, науковий співробітник культурних стратегій, ініціатив та технологій Інституту проблем сучасного мистецтва НАМ України, м. Київ.*

Свенцицький Володимир, *краєзнавець, м. Луцьк, dannuta@ukr.net*

Sygowski Paweł *,історик мистецтва, m. Lublin.*

Синяк Степан, *кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне, stepansyniak@gmail.com*

Скляренко Наталія, *кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри дизайну Луцького національного технічного університету, м. Луцьк, nata_skliarenko@ukr.net*

Солом'янюк Лариса, *вчитель географії ЗОШ №2, м. Любомль.*

Сухих Андрій, *аспірант кафедри історії ім. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», м. Новоград-Волинський, andrew.sukhykh.1992@gmail.com*

Трофимович Володимир, *доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії М.П.Ковальського Національного університету «Острозька академія», м. Острог, trofymovych@hotmail.com*

Трофимович Лілія, *кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів, l.trofymovych@hotmail.com*

Фініковський Юрій, *старший науковий співробітник Любомльського краєзнавчого музею, аспірант Національного університету "Острозька Академія", м. Любомль.*

Хвас Валентина, *журналіст, заввідділом Любомльської громадсько-політичної газети «Наше життя», м. Любомль.*

Хвас Юлія, *науковий працівник Любомльського краєзнавчого музею, м. Любомль.*

Хмелярська Лариса, *краєзнавець, м. Луцьк, luba_grabinska@ukr.net*

Хоменчук Олександр, *журналіст, м. Любомль.*

Хоміч Дмитро, *краєзнавець, м. Луцьк, homichdm@ukr.net*

Чорний Іван, *студент факультету історії, політології та національної безпеки СНУ ім. Лесі Українки, м. Володимир-Волинський, johnchorniy@gmail.com*

Швед Анатолій, *краєзнавець, м. Нововолинськ.*

Шевчук Зоя, *вчитель вищої категорії, старший вчитель, Комунальний навчальний заклад «Луківська загальноосвітня школа І-ІІІст.-ліцей» Турійського району, смт. Луків.*

Якимчук Оксана, *кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, провідний юрисконсульт Національний природний парк «Дермансько-Острозький», м. Рівне, yakymchuk23@email.ua*

Якимук Ярослав, *вчитель історії ЗОШ І-ІІІ ст. с. Запілля Любомльський р-н.*

Янович Богдан, *науковий працівник Володимир-Волинського історичного музею імені О.Дверницького, м. Володимир-Волинський, b.yanovych@gmail.com*

Ющук Тетяна, *бакалавр історії, м. Острог, yutani004@gmail.com*

ЗМІСТ

Сушик Микола, *голова Любомльської районної ради,*
Герасимчук Олександр, *перший заступник голови Любомльської райдержадміністрації*
Вітальне слово ... 3

Ющук Роман, *міський голова м. Любомль*
Вітальне слово ... 7

Розділ 1. Музейна та пам'яткоохоронна справа на Любомльщині та Волині

Бондаренко Геннадій, *кандидат історичних наук, м. Луцьк*
Любомльщина у публікаціях від 1991 р. ... 9

Грабинська Любов, Хмелярська Лариса*, м. Луцьк*
Музеї навчальних закладів Любомльського району як важливі осередки національно-патріотичного виховання дітей та молоді ... 12

Дзей Наталія, *м. Любомль*
Музей-кімната Наталії Ужвій у Любомльській гімназії ... 16

Дзей Микола, *м. Любомль*
«Пам'ятаючи Любомль» ... 23

Дзей Микола, *м. Любомль*
Художня поштівка Волині у міжвоєнний період ... 30

Дем'янюк Олександр, *доктор історичних наук, м. Луцьк*
Туристично-краєзнавчими стежками Любомльщини ... 36

Златогорський Олексій, *м. Луцьк,* **Дорофєєнко Вадим**, *м. Ковель*
Дослідження у Римачах поховань радянських воїнів 1941 року ... 41

Красицький Ігор, *м. Любомль*
Внесок Олександра Дмитровича Остапюка у вивчення археологічних пам'яток Любомльщини ... 43

Красицький Ігор, *м. Любомль*
Колекція кам'яних виробів шкільних музеїв Любомльщини як джерело вивчення стародавньої історії рідного краю ... 50

Кучинко Зоряна, *м. Луцьк*
Дослідники археології Волині XIX-XXI ст. ... 59

Микитин Тарас, *кандидат технічних наук, м.Рівне,*
Берташ Борис, *кандидат економічних наук, с.Малий Олексин Рівненської області*
Розвиток туризму по штетлах Волині ... 61

Мовна Маріанна, *м. Львів*
Любомль у туристичних путівниках міжвоєнного двадцятиріччя ... 67

Надольська Валентина, *кандидат історичних наук, м. Луцьк*
Промоція музейних пропозицій на Волині: шляхи та форми ... 68

Остапюк Олександр, *м. Любомль*
Городища Любомльщини: історія вивчення та досліджень 73

Оніщук Катерина, *с. Штунь Любомльського району*
Колекція солом'яних виробів Історичного музею Штунської ЗОШ І-ІІІ ст. 84

Остренко Надія, *м. Любомль*
Культові споруди Любомльщини у динамічному розвитку та взаємопроникненні культур 88

Павлова Світлана, Перепелиця Алла, *м.Чигирин*
Єврейські цвинтарі в архітектурному ландшафті міста Чигирина (поч. XIX –XXI стст.) 94

Хвас Валентина, *м. Любомль*
Колиска минувшини і патріотичних почуттів
(Історичному музею Любомльської школи № 3 – 25 років із часу створення) 99

Мазурик Юрій, *м. Луцьк,* **Остапюк Олександр**, *м. Любомль*
Любомльський краєзнавчий музей — продовжувач в дослідженні літописного Угровська.
(до 810-річчя першої першої писемної згадки про літописне місто Угровськ і
до 133-річчя початку досліджень археологічної пам'ятки) 103

Андрейчук Тамара, Вернидубов Олександр, *м. Луцьк*
Репрезентація історичних досліджень Олександра Дмитровича Остапюка 117

Фініковський Юрій, *м. Любомль*
Історико-краєзнавчі та археологічні дослідження на Любомльщині 127

Костюк Михайло, *кандидат історичних наук, м. Луцьк*
Святкування 400-річчя перших поселень бузьких голєндрів у
селах Рівне та Забужжя Любомльського району 142

Розділ 2. Любомльщина і Волинь у давні віки

Артюх Вадим, *кандидат історичних наук, м. Львів*
Пам'ятки епохи палеоліту в археологічній колекції Львівського музею історії релігії 147

Вашета Михайло, *м. Луцьк*
Результати археологічних досліджень в с. Дубище Рожищенського району: колекція монет 153

Войтюк Олексій, *м. Рівне*
До питання реставрації та атрибуції наконечників стріл для лука і арбалета із території Волині 157

Гулько Геннадій, *м. Луцьк*
Скарб X століття з с. Доросині на Волині 161

Капустинська Ірина, *м. Острог*
Інвентар Заславської волості 1631 р. як історичне джерело 170

Климчук Андрій, *м. Рівне*
З історії відбудови Успенського собору у Володимирі-Волинському 173

Кучинко Михайло,*докторісторичних наук, м. Луцьк*
Археологічні рятівні розкопки на другому Любомльському городищі 177

Лончук Сергій, *м. Любомль*
З історії села Ростань Шацького району Волинської області 183

Лошик Дмитро, *м. Луцьк*
Класифікації укріплень П.О. Раппопорта, А.В. Кузи, М.П. Кучери та їх порівняльний аналіз 193

Мартинюк Мілада, *кандидат педагогічних наук, м. Бердичів*
125 років назад бердичівськими вулицями ходила конка 198

Мельник Віктор, *м. Вінниця*
Галицько-Волинське князівство та середньовічний європейський юридичний простір 201

Оніщук Катерина, *с. Штунь Любомльського району*
З історії села Штунь Любомльського району (з нагоди 575 річниці першої писемної згадки та 240 річниці від побудови храму Івана Богослова) 207

Остапюк Олександр, *м. Любомль*
З історії залізничної гілки Холм-Ковель Привіслянської залізної дороги 216

Охріменко Григорій, *кандидат історичних наук,* **Свенцицький Володимир,**
Скляренко Наталія, *кандидат мистецтвознавства,*
Локайчук Світлана, *кандидат філологічних наук, м. Луцьк*
Кельтські монети на Волині та Поділлі 229

Охріменко Григорій, *кандидат історичних наук,*
Скляренко Наталія, *кандидат мистецтвознавства,*
Локайчук Світлана, *кандидат філологічних наук, м. Луцьк*
Лук та стріли – предмети озброєння доби бронзи 234

Панишко Сергій, *кандидат історичних наук, м. Луцьк,*
Швед Анатолій, *м. Нововолинськ*
Включення середнього Побужжя до складу Київської Русі 239

Приходько Юрій, *м. Київ*
Перше в історії України запровадження фонетичного письма гетьманом Іваном Виговським при складанні «Реєстру Війська Запорозького 1649 року» 241

Романішин Ян, *м. Познань, Польща,*
Охріменко Григорій, *кандидат історичних наук,* **Губарик Юрій,**
Скляренко Наталія, *кандидат мистецтвознавства, м. Луцьк*
Кургани тшинецько-комарівської культури 243

Рудницька Ганна, *смт. Луків Турійського району*
Витоки національної свідомості жителів містечка Мацеїв (тепер Луків Турійського району) 249

Sygowski Paweł , *m. Lublin*
Cerkiew p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Nowosiółkach (Новосілках) koło miasteczka Maciejów (obecnie Луків) – przyczynek do rozważań nad datowaniem czasu powstawania cerkwi na Wołyniu 255

Хоміч Дмитро, *краєзнавець, м. Луцьк*
Забутими сторінками військової історії Волині: бої під містечком Любомль у війні 1812 року 264

Чорний Іван, *м. Володимир-Волинський*
Хімічні виробництва на Волині в добу середньовіччя 269

Ющук Тетяна, *м. Острог*
Волинська тривога 1789 р. 274

Якимчук Оксана, *кандидат історичних наук, м. Рівне*
Сервітутні права селян Шпанівського маєтку князів Радзивіллів у 60-х роках XIX ст.
(Рівненський повіт Волинської губернії) 277

Гурулева Вера, **Мусин Александр,** *доктор исторических наук, г. Санкт-Петербург, Россия,*
Остапюк Александр, *г. Любомль*
Находки латинских и «болгарских» имитаций византийских монет на
Волыни и проблемы денежного обращения XIII – начала XIV вв. в Восточной Европе 281

Луцик Ірина, м.Львів
Черепи, пробиті цвяхами, з Володимира-Волинського та його околиць 293

Malarczyk Dorota, *Muzeum Narodowe w Krakowie*
Ostapiuk Oleksandr, *Muzeum Krajoznawcze w Lubomlu*
Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z okolic Lubomla (Wołyń, zach. Ukraina) –
skład i chronologia rozpoznanej części depozytu 308

Остапюк Олександр, *м. Любомль*
Про знахідку скарбу середньовічних монет на території містаЛюбомль в 1959 році 315

Петраускас Олег, *кандидат історичних наук,* **Коваль Олександр**, *м. Київ*
Слов'янські глинобитні печі останньої чверті I тис. поселення Обухів 2
(техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації) 325

Перерва Володимир, *кандидат історичних наук, м. Біла Церква*
Адміністрація церковнопарафіяльних шкіл Волинської єпархії XIX - поч. XX ст.
у світлі документів Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі 339

Розділ 3. Любомльщина і Волинь в новітній історії України (XX – XXI ст.)

Бобрик Вітольд, *кандидат історичних наук, м. Сєдльце, Польща*
КонфесійнаструктураЛюбомльського повіту за даними переписів населення 1921 і 1931 років 345

Ващук Йосип, *краєзнавець, м. Луцьк*
Будівництво дачі в урочищі «Грабовець» біля с. Городно Любомльського району.
Трагедія її будівельників 348

Гарбарук Альона, *кандидат історичних наук, м. Луцьк*
Товариство польської культури ім. Міхала Огінського в м. Любомль (2009–2016 рр.) 353

Гладишук Сергій, *м. Ковель*
Участь громадських діячів Західної Волині у польсько-українських конференціях 1920 р. 357

Дашко Вікторія, *м. Сарни*
Аналіз трансформації польського підпілля на Волині (січень-липень 1944 р.) 361

Дутко Володимир, *м. Любомль*
Любомльський професійний ліцей. Історія створення та становлення 365

Загура Василь, *с. Куснище Любомльського району*
Військове осадництво на Любомльщині 375

Зек Богдан, *кандидат історичних наук, м. Луцьк*
Любомльський гебітскомісаріат у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект функціонування 380

Калюх Євген, *м. Луцьк*
Медична служба в загонах УПА 384

Марчук Володимир, *кандидат історичних наук, м. Острог*
Етнічний склад населення Любомльського повіту згідно перепису 1921 р 387

Марчук Леонід, *с. Бірки Любомльського району*
Бірківська школа. Історико-інформаційний нарис 391

Михалевич Микола, *с. Кортеліси Ратнівського району*
Початок партизанської війни на Ратнівщині 396

Ольховський Іван, *м. Київ*
Хто розгромив загін УПА імені Богуна («Січ»)? 401

Остапюк Олександр, *м. Любомль*
Зміни адміністративного поділу Любомльщини 406

Остапюк Олександр, *м. Любомль*
З історії бібліотечної справи на Любомльщині 420

Остапюк Олександр, *м. Любомль*
Про невідомі жетонні грошові знаки з с. Острівки Любомльського району 425

Пасюк Ігор, *м. Луцьк*
Військові дії на території Волині у 1920 році 431

Пахолок Василь, *кандидат політичних наук,* **Пахолок Ольга**, *м. Луцьк*
Партійна структуризація органів місцевого самоврядування на прикладі
Любомльської районної ради 1990–2015 рр. 442

Разиграєв Олег, *кандидат історичних наук, м. Луцьк*
Польська державна поліція на Любомльщині між двома світовими війнами:
організація, особовий склад, протидія кримінальній злочинності 444

Савчук Ірінія, *с. Рівне Любомльського району*
Соціально-побутова адаптація переселених українців із Польщі у
Любомльський район Волинської області УРСР 1944-1946 рр. 449

Синяк Степан, *кандидат історичних наук, м. Рівне*
Діяльність Союзу осадників у Любомльському повіті 1921-1939 рр. 453

Сухих Андрій, *м. Новоград-Волинський*
Виявлення та реквізиції радянськими партизанами упівських продовольчих
складів на Волині (січень – березень 1944 р.) 454

Трофимович Володимир, *доктор історичних наук, м. Острог*
«Війна після війни» на Любомльщині. 1944-1952 рр. 457

Трофимович Лілія, *кандидат історичних наук, м. Львів*
Волинь – об'єкт агресії Радянського Союзу восени 1939 року 460

Фініковський Юрій, **Солом'янюк Лариса**, *м. Любомль*
Річка Прип'ять: географічні характеристики та історія дослідження 465

Фініковський Юрій, *м. Любомль*
Історія періодичних видань Любомльщини 472

Хвас Валентина, *м. Любомль*
Зародження та розвиток волонтерського руху на Любомльщині у 2014-2016-х рр. 478

Хвас Юлія, *м. Любомль*
Півсотлітній шлях розвитку Любомльської районної гімназії імені Наталії Ужвій
(До 50-ї річниці із часу відкриття приміщення школи) 485

Хоменчук Олександр, *м. Любомль*
Українці Холмщини і Підляшшя: гірка доля депортованих 494

Шевчук Зоя, *смт. Луків Турійського району*
Сторіччя створення Українських народних шкіл на Волині 499

Шевчук Зоя, *смт. Луків Турійського району*
Просвітницька діяльність сестер ордену Непорочного зачаття Діви Марії у Мацеєві (Лукові) 505

Якимук Ярослав, *с. Запілля Любомльський району*
УПА на території Запільщини (1942-1950-ті рр.) 510

Розділ 4. Видатні постаті Любомльщини та Волині

Антонюк Ярослав, *кандидат історичних наук, м. Київ*
Дисидентський шлях Данила Шумука 516

Денисюк Василь, *кандидат історичних наук, м. Луцьк*
Життя та діяльність Василя Федоровича Малявчика 519

Дзей Микола, *м. Любомль*
«Я був, мов у рою бджіл...» 522

Дзей Микола, *м. Любомль*
Святослав Михайлович Пікульський 531

Дьомін Микола, *м. Київ*
Культурна і мистецька візія Миколи Черенюка 536

Загура Василь, *с. Куснище Любомльського району*
Кавалер «Білого Орла» 541

Загура Василь, *с. Куснище Любомльського району*
Куснищанські праведники світу 544

Лис Сергій, *м. Луцьк*
Матеріали волинського дисидента М. Г. Коца (1930–2017 рр.)
у фондах Волинського краєзнавчого музею 548

Марчук Леонід, *с. Бірки Любомльського району*
На життєвих стежках (з історії моєї родини) 552

Мельник Олександр, *кандидат історичних наук,смт. Торчин*
Артем Юскевич – естонський дисидент з волинським корінням 558

Романчук Галина, *м. Луцькv*
Гордість Любомльщини 562

Сахарук Валерій, *м. Київ*
Любомль – місто Миколи Троха 570

Фініковський Юрій, *м. Любомль*
Архип Данилюк – український етнограф, музеолог, краєзнавець 573

Хвас Валентина, *м. Любомль*
Герої Любомльщини, які поклали свої життя за незалежність України 577

Хвас Валентина, *м. Любомль*
Доля родини з Перекірки 586

Хвас Валентина, *м. Любомль*
Портрет діаспорянки з Угорщини Наталії Драгоманової-Бартаї в
епістолярії волинського поета ПетраГоця 589

Хвас Юлія, *м. Любомль*
Світло поетичного слова Ніни Горик 593

Хвас Юлія, *м. Любомль*
Творчі орієнтири Волинського поета та книголюба Петра Гоця (1937-2013) 597

Янович Богдан, *м.Володимир-Волинський*
Містечко Опалин на Любомльщині у спогадах Степана Яновича 604

Фініковський Юрій, *м. Любомль*
Данило Шумук в ліворадикальному русі на Любомльщині (20-30- ті рр. ХХ ст.) 609

Розділ 5. Етнографічні дослідження

Дмитренко Алла, *кандидат історичних наук, м. Луцьк*
Локальні особливості зеленосвятських обрядів Прибужжя (польові записи 2008-2009 рр.) 613

Оніщук Катерина, **Лобко Анастасія**, *с. Штунь Любомльського району*
Свічка в календарній обрядовості жителів Любомльщини 623

Кондратович Олександра, *м. Луцьк*
Особливості поліського весільного етикету 632

Дмитренко Алла, *кандидат історичних наук, м. Луцьк*
Територія туристичної привабливості або втрачені і збережені пам'ятки
культурної спадщини села Столинські Смоляри 640

Дмитренко Алла, *кандидат історичних наук, м. Луцьк*
Збірка жіночих сорочок із Любомльського і Шацького районів у фондах
Волинського краєзнавчого музею: формування, конструктивні особливості, декорування 647

Автори збірника 666

Любомльська районна рада
Любомльська районна державна адміністрація
Любомльська міська рада
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Центр Дослідів Волині при СНУ ім. Лесі Українки
Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
Волинський краєзнавчий музей
Любомльський краєзнавчий музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Наукове видання

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії

Матеріали
Міжнародної історико-краєзнавчої конференції,
присвяченої 730-ій річниці з часу першої
відомої писемної згадки про м. Любомль та 810-ій річниці
з часу писемної згадки про літописне м. Угровськ,
24 - 25 жовтня 2017 року, м. Любомль

Науковий збірник

Випуск 63

Матеріали надруковані в авторській редакції.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен,
географічних назв та інших відомостей несуть автори публікацій.

Виготовлення оригінал-макету – Олександр Трофімук.

Здано на виробництво 05.10.2017 р. Підписано до друку 23.10.2017 р.
Формат 60х68 1/8. Гарнітура Times.
Папір друкарський. Офсетний друк. Ум. друк. арк. 79,05. Обл.-вид. арк. 78,1.
Накладом 300 прим. Вид. № 563.
Ціна вільна. Замовне.

Виготовлювач – Вежа-Друк (43000, м. Луцьк, вул. Бойка, 1).
Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4039 від 30.08.2013 р.

М 62 Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії . Науковий збірник. Випуск 63. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24 - 25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силюк. – Луцьк, 2017. – 680 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників Міжнародної історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії», присвяченої 730-ій річниці з часу першої відомої писемної згадки про м. Любомль та 810-ій річниці з часу писемної згадки про літописне м. Угровськ, яка відбулася 24 - 25 жовтня 2017 року в м. Любомль.

Розраховане на науковців, краєзнавців, освітніх і музейних працівників, студентську та учнівську молодь.

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3(4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33